

LXVIII. ÉVF.

1972. MÁRCIUS

1. SZÁM

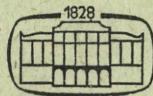
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

461. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1972

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Szabó T. Attila</i> : Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből	1
<i>Papp Ferenc</i> : A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága	23
<i>Szabó Géza</i> : Nyelvi rendszer és nyelvtörténet helyhatározóink körében	33
<i>Lakó György</i> : A taktika szerepe némely újabb nyelvészeti bírálatban	47
<i>Mező András</i> : Községneveink rendezése a századfordulón	54
<i>Nyirkos István</i> : Az inetimologikus hangokról	66
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bálint Sándor</i> : Forgószerda. — <i>Balogh László</i> : Kraszna = Ejeg. — <i>Erdődi József</i> : Talmi — egy régi mozaikszó. <i>Sál, szári</i> — kettős átvétel. — <i>G. Varga Györgyi</i> : Szaki, szakikám, szaki bácsi. — Lencem van	77
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez	84
Nyelvjárások. <i>Végh József</i> : Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése. — <i>Kiss Jenő</i> : Hangutánzó igéink nyelvföldrajzához	95
Szemle. <i>Éder Zoltán</i> : A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945–1970.) — <i>Fogarasi Miklós</i> : Carlo Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine.) Introduzione alla filologia romanza	107
Különfélék. <i>Lakó György</i> : Aarni Penttilä 1899–1971. — <i>Szathmári István</i> : Búcsúzunk Terestyéni Ferencről. — <i>Vértesy Miklós</i> : Brassai Sámuel mint névtelen levélíró	123
Levélszekrény	128

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111–010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111–010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESSBOLTban: Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185–612.
Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat: Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159–450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917–1990)

Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből

1. Előzetes híradások után közelebről — immár a szerkesztéssel bajoskodva — ismét szükségesnek látszott, hogy tájékoztatót adjak az erdélyi régiség szókincsének feltárására vonatkozó szótári munkálatokról.¹ A rendelkezésre álló tér korlátaira hivatkozva akkor kitértem az elől a feladat elől, hogy mutatványszócikkkel ízelítőt nyújtsak a szótár anyagából. Minthogy azonban PAIS DEZSŐ lapalji jegyzetben (MNY. LXV, 414) „nemcsak maga és a szerkesztőség, hanem az idekapcsolódó tudományok közösségének tagjai nevében” is lekötelező érdeklődéssel a példákön való bemutatás szükségessége mellett nyilatkozott, a most következőkben sort keríték a szerkesztésben követett szempontok rövid ismertetésével egyidőben jó néhány szótári szócikk bemutatására is. Megelőző közleményeimben a szótár általánosabb jellegű kérdéseit — gondolom — már olyan mértékig megvilágítottam, hogy most ezúttal valóban csak néhány szerkesztési kérdésről: a címszó- és utalószó-kijelölés, illetőleg -alakítás, a szótörténeti adalékok, a jelentés-megállapítás problémáiról kell a példaszócikkek bemutatása előtt szólanom.

2. Mivel a szótár szerkesztője az anyagelrendezésben a címszók szoros betűrendes besorolása mellett döntött, az alább következő mutatvány-szócikkek is ilyen rendben sorakoznak fel. A történeti adalékokban lényegében egyetlen alakváltozatban jelentkező szók esetében a címszó megállapítása önként adódik, a több, egymástól többé-kevésbé eltérő alakváltozat esetében a szerkesztő a következőképpen jár el:

A) Ha két vagy több alakváltozat közül valamelyik forma a történeti adalékok között előfordulásbeli gyakoriságban jóval megelőzi a többi, címszóként mindannyi közül ez vetődik ki, egyébként mindig a betűsorban előbb kívánczó emelkedik a címszó rangjára, a többi alakváltozat utalószó formájában menekedik meg az ismeretlenül maradás sorsától. Ilyen megfontolásból leggyakoribb alakváltozatként kerül bele például az *aprádonkint* szó önálló címszóként, az *aprádonkint* pedig utalószói rangban a szótár anyagába. A sok alakváltozatú *avadağ* ~ *avadég* ~ *avatağ* ~ *avatéğ* ~ *avatéğ* sorából a mai nyelvérzék ugyan az *avatağ* formát tartja egyedül élőnek, mégis az alakváltozat-sor tagjainak régiségbeli szeszélyesen váltakozó jelentkezésében a gyakoribbság meg nem állapítható volta miatt a betűrendbeli elsőség címén az összes idevonható történeti adalékok az *avadağ* címszó alá kerültek be a szótárba úgy, hogy a többi alakváltozat a maga betűrendi helyén utalószó formájában figyelmeztet, hogy az érdeklődőnek hol kell keresnie a megfelelő alakváltozatra, illetőleg változatkörére vonatkozó adalékokat.

B) A szavak címszóként szereplő alakjának megállapításakor a leggyakoribbnak látszó változat legvalószínűbb olvasatát igyekezett a szerkesztő rögzíteni, de valamelyik alakváltozatnak címszóként való véglegesése egyál-

¹ Az előbbi közlések: Pais-Eml. 69—77; StudUBB. Phil. 1968. Fasc. 2. 43—9; MNY. LXV, 403—17, 1. még a szerzőtől: A szó és az ember 520—43.

talában nem jelenti azt, hogy a szótár majdani forgatójának a történeti adalékok figyelembevételével nem kell más olvasatváltozatokkal is számolnia.

C) A címszová avatás rendjén a szerkesztő egyébként a lehető legbőkezűbben nemcsak tőszókat, ezeknek összes képzett, sőt nem ritkán ragos változatait, két és több szavas összetételeket szerepeltet címszóként. Mivel a szótár nemcsak a nyelvtörténet kutatója, hanem az élet bármely területén, a történeti—nyelvi előzmények iránt érdeklődő számára szolgáló segédeszköz szeretne lenni, a szótári címszó rangjára emel a szerkesztő minden olyan szókapcsolatot, amelyet művelődéstörténeti vagy más szempontból ajánlatosnak látszott ilyenként kezelnie. Ezért s még ezen túl azért is kerül bele például a *baraszlai posztó* 'breslauer Tuch' jelzős szókapcsolat a szótárba, mert hiszen a külön címszóként szereplő, ugyanilyen jelentésű *baraszlai* nyilvánvalóan e szókapcsolatból jelentéstapadással alakult, és így az ilyen meg más hasonló két külön szócikk ilyen szoros kapcsolata miatt a szótörténész különleges érdeklődésére tarthat számot. Hogy ezen túlmenően is milyen okok készítették a szerkesztőt az önálló szócikké nyilvánításban, azt — gondolom — az alábbi néhány mutatványcikk és még inkább az egész szótár anyaga majd kellően szemlélteti.

D) A szócikkek anyaga csak az erdélyi régiség nyelvének közszoói elemeiből került ki. Tulajdonnevek vagy tulajdonnévi származékok adalékként csak akkor kerültek bele a szótárba, ha ezek köznévi elemekből alakultak, és így a köznévi anyag múltbeli életére: az előfordulás gyakoriságára, szóföldrajzi elterjedésére, a közszo késői tulajdonnévi eltokozódására, az alapszó és a származékszó alaki érdekességére nézve szolgálnak figyelemre méltó adalékokkal. A közszo múltbeli életének, alaki változékonyságának szemléltetésére önként kínálkozott az a lehetőség, hogy használja ki a szerkesztő azt a gazdagnak mondható szóanyagot, amely egy másik gyűjteménye, az Erdélyi Helynévtörténeti Adatok kéziratot lapjain a kutatás számára — úgy látszik — örökre felhasználhatatlanul lappang.

3. A szótörténeti adalékokat a szótár betű szerinti kijegyzésben (l. erre bővebben MNy. LXV, 409—10) és lehetőleg olyan bő szövegösszefüggésben közli, amelyből a szótár forgatója ellenőrizheti és — a szerkesztő tévedése esetén — helyesbítheti a megadott jelentést, illetőleg jelentéseket. Minthogy azonban a szerkesztő a gyűjtés kezdeti szakaszában jelentős számú elszigetelt szóadalékot vagy legalábbis szövegkörnyezeti beágyazottság tekintetében hiányos szótörténeti kijegyzést sorolt a szócédulák közé, az ilyen adalékokat kíméletlenül megrostálja: a szerkesztés rendjén figyelmen kívül hagyja, illetőleg — ha ezekre a szó hangalaki változatainak nyelvföldrajzi szemléltetése céljából mégiscsak szükség van — a teljes szövegösszefüggésben adott kijegyzésektől elkülönítve **Ha** jelzéssel sorolja bele a szócikk megfelelő helyére.

4. Az egyes szócikkek szerkezete a következő: a címszó után esetlegesen a nyelvtani szerepre, a stilisztikai használatra vonatkozó tájékoztatás mellett szófaji és jelentésbeli elkülönítettségben következnek a szótörténeti adalékok. Szófaji elkülönítettségre, illetőleg e körülmény rövidített formában való jelzésére azonban csak a két-három szófajú szók esetében kerül sor, egyébként a szófaji megjelölést a szerkesztő feleslegesnek tartja, hiszen a megadott jelentések szófaji meghatározást is adnak. A történeti adalékoktól elkülönítetten a személynévi (röv.: **Szn**), a helynévi (**Hn**), a szónak szókapcsolatokban (**Szk**) és szólásokban (**Sz**) való szereplését megvilágító adalékok, valamint az előbb jelzett hangalaki változatok (**Ha**) kerülnek. —

Ahol ez szükségesnek látszik, egyes szócikkek esetében a szerkesztő a történeti adalékok felsorolása után elkülönítetten a szócikkekre vonatkozó észrevételeik közlésére is sort kerít.

A jelentéseket magyar hasonjelentésű szavak (szinonimák) vagy a lehetőségig tömör körülírások, magyarázatok formájában adja a szótár. A más nyelvű jelentés (német, román)¹ a magyar értelmezés után következik, illetőleg ha a magyar szót nem szükséges, esetleg erőszakoltság nélkül nem lehet magyar szinonimával vagy értelmezéssel ellátni, csak az idegen nyelvi értelmezések szerepelnek a megfelelő jelentés alatt.

5. A szótörténeti adalékok közlésében az egyes jelentések alá sorolt szövegrészekben belül a szótár természetesen a szoros időrendet követi. Minthogy az adalékok a nyelvi élet legkülönbözőbb szintjeiről kerültek ki, ahol az erre való utalás szükségesnek látszik, a szerkesztő alkalmas formában megteszi a tájékoztató észrevételeket.² Az ilyen esetekben, valamint a forrásjelzetekben alkalmazott rövidítések feloldásáról való tájékoztatást azonban e mutatványban helykímélés céljából elhagyhatónak véli.

6. Az előbbieken részletezett elveken, szerkesztési eljárásokon túl az alább következő szócikkek hihetőleg kellő tájékoztatást nyújtanak a szerkesztő eljárásáról. Sajnálatos, hogy terjedelmi korlátok miatt a példacím��zókat a viszonylag kisebb terjedelmű szerkesztemények közül kellett kiválogatni, hiszen némelyik szócikk gazdag adatolása egymagában az itt közölt rövidebb címűzők sokszoros terjedelmét kitevő helyet követelt volna magának.³

a¹ az az mut nm rövidült alakja. 1. az; ille, illa, illud; der, die, das (hinweisendes Fürwort). 1568: Clara Rlta Luce Nagy . . . fassa est . . . az Bekenne fogtassa meg immar . . . az orvos Annat hyzem a' meg mongia ozthan ky wote el | mond zabo Janos neký, Nemet part vagj te zoch Antal, arra mond szocz Antal vgyanis a vagyok en [Kv; TJK 120, 214]. 1585: Gal Kowach vallia . . . chak a' vala hatra hogy az Azzontis a' feles eget a behesegkre Vigiek [Kv; i. h. 4/1. 91]. 1586: Palastos Istvanne vallia . . . Azt monda a' leany vgmond az keomiwes Istwanne leania vala ith tala(m) a' vitte el [Kv; i. h. IV/1. 574]. 1600: zapor eső es zel nagy indult wolt s a nitotta megh a kaput [UszT 15/122]. 1603: hallek valamij Jaýgatast gondola(m) hogy talan valamij kuldust tazítottak ky, a' Jaýgat [Kv; TJK VI/1. 674]. 1687: Opra Hertsoga Szidgya vala Raduly Hertsogat, ilyen szokkal, . . . a' kellene hogy űsteken fognalak ne tselekednel mindenkor veszedést [Huréz F; Szád.]. 1695: Paladi Kata . . . ahoz a személyhez . . . ne mennyen . . . sőt ezzel ne is tarsalkodgyen ha pedig a lenne Magistratus keze légyen rajta [SzJK 293]. 1718: a bizanyas hogy en eleg erotelen es Gyonge egessegel Vagjak [Harangláb Kk; Ks 96]. 1724: egy Leány (:Susi:) lévén, a mindenkor olly Sárga vólt mint a Viasz [M.királyftva Kk; BK]. 1728: a kisebb fiam volt itt a Sertessek mellett, s a beszéllé nekem [Hídvég Hsz; MK I/1]. 1729: szándékom a volna ha Istennek is ugy tettezenék, hogy . . . tennék mindenekről jo dispositioakat [Almakerék Nk; KJMiss, Rényi Péter lev.-ből]. 1731: Sokszor a sincs mit egyenek [Marossztkirály MT; Berz. 13. III/15]. 1732: van I(ste)n, és a nem hagy el M: G(rof) Úr(am) [Kóród Kk; Ks 99, gr. Kornis Ferenc lev.-ből]. 1733: ha én meg halok a Sen leszen akki meg mutassa a határt [Hévíz Nk; JHbT]. 1741: akkor ugyan tsak a volt az hire, hogy az nehaj Aszszony, a széll kolikába vagjon [Meggyesfalva MT; Ks 184. LXXXVIII]. 1748: 'A mitsoda Köntöse volt Ferenczné Aszsz(onyo) m(na)k az előtt, mostis tsak a van [Torda; Borb.]. 1753: Mihály . . . mint órkós Jobbágj ugy szolgállya eo Nagát, mint hogy minden Nemzetsége is a volt [Szentanna MT; JB]. 1756: neki eleitől fogva nem a' volt a' széndéka, hogy ökor heljibe ókrót sze-

¹ E mutatvány-cikkekbe a jelentés románul nem került bele.

² A tulajdonnévi adatok elé a □ jel akkor került oda, ha a szerkesztő nem tudta eldönteni, hogy a címűző melyik jelentése alá vonható a bedolgozott tn-i adalékok. Ha a szótár két külön szám alatt, de együttesen vet ki az alább felsorakozó szöveg-idézetek elé két jelentést, illetőleg jelentésárnyalatot, ez azt jelenti, hogy a szerkesztőnek nem állott módjában döntenie, hogy az idézetek a kettő közül melyikre vonatkoznak.

³ A szerkesztő dízvesen fontolóra vesz bárkitől jövő bármilyen észrevételt.

rezzen az szegénység | Valamennji Iro vagjon itt körülbé *a'* mind jo Baráttya Moldván Vonyának [Galac BN; WLT]. 1761: *a* bizony mind ugy volt [Koronka MT; Told. 26]. 1763: Hid Vámososa voltam az Aszszonyom ö Excellentiájának, *a'* minthogy mostis *a'* vagyok [Gálfva Kk; Mk V. VII/1]. 1766: Székelly Jánost Domokos Ferentz egybe szida. . . kezekb(en) levő Fiatal Faval Főbe akara ütni nálam léven akkor . . . Lovász Mihally *a'* kapá meg a botott hogy Főbe nem ütötte [Szilágycseh; BfR R. 101/2]. 1768: ez . . . tsak valami Erdő nyílás forma . . . , de mégis *a* vallosztya meg a Szent Lászlói határt . . . az Oláh Létai határtól (Szentlászló TA; JHb XXXVI/17) | azon Nagy szürke kantza . . . *a* volt mellyet Isák Zabolán. . . vett volt [Páké Hsz; SzentkGy]. 1771: Igaz dolog hogy az ökörnek a Barboz Simon idejében lett baja . . . , de hogy az eő keze vagy gondviseletlensége mián *a* pedig nem igaz [Mezőmadaras MT; BK]. 1772: (A) Sessiok után concernalo szánto és kaszáló földeket külön inquisitioul mediante Conscrabtuk, tsak *a'* hijja hogj *a'* Commune Perrenumokbol distingválljuk *a'* Ngod részit [Pocsfva Kk; Ks 66.44. 17c]. 1774: Néhai Groff Eszterházi Ideitől fogva apadat ezen Joszág . . . , *a* pedig attol van, hogy . . . az Szegény Emberek vonnyák az Igát, az kiknek nints annyi Marhájak [Keszű K; KS Conscr.]. 1776: *A* vala pedig szándékom, hogy . . . Maga-is meg eskennék Groff Lázár, Groff Kornis Annával [Szentdemeter 4; GyL, St. Henter (37) vall.-ból]. 1777: az Exell(ád) parantsolatjának czélja *a* volt, hogy az igasság Napfényre jöjjön [Bonyha Kk; Ks LVII]. 1778: már most *a* volna jo ha a meleg Házba bőven volna jo Gömböcz kolbász és a jo ürmes bor [Dédács H; Ks 96, Gyulay Ferenc lev.]. 1779: Mikor Az Ádám Czigány Leánya haza jött Csesztvérök *a* volt a hire hogy ördög butt volna beléje [M.lapád AF; Mk. Szilvás 5/3]. 1780: *A'* mindenkor nehezen esett, hogy *a'* Collegium java dissipáldjék | *A'* sem igaz, hogy. . . itt elsősegre vágyom [Nagyenyed; Borb. II, Kováts József rect.-prof.] | mind Eletedben mind Haláladban *a* teszen boldogá [Borb. II, Bethlen Krisztina lev.-ből] | Cserei Uram hol kissebb, hol nagyobb tsomo portékákat küldött Kolosvárról . . . az említett öreg Asszonymak keziben *a* pedig küldötte Sz Andrasra [Bethlen SzD; BK]. 1781: *a* mely Bundának . . . Koronkai Janos praetendállya hogy az árába 10 vagy 13 márvást adott *a* volt Néhai Almási Mihálynak inneplő Bundája [Torockó; Bosla lev.]. 1788; mikor ilyen Nagy Ember kéri az embert *a* mindenkor parantsolat [D. I. II/23, Dósa Gergely lev.-ből]. 1796: ott *a'* patakba léven egy füzfa *a'* bizonyitná meg hol vagyon *a* [Panit Sz; TSb. 2. — *a* Ti. a határvonal] | *a'* Communitas Gyüleése *a* végeztetett, hogy . . . az Örző házat . . . *a'* Magistratus hanyattassa el [Kv; Klt. Prot. oec.-pol. III/3. 360]. 1797: hogy én, Duka Márit, erőszakosan . . . vallomásra kényszeritettem volna; *a'* nem igaz [Mv; Told. 42/1]. 1798: tsak *a'* vagyon hátra hogy ezen *a'* Tavaszon azon földeket ki mérjék [Torda; Borb. I]. 1799: Nékem mint hites Strásának edgyik fobb kotelességem *a'* volt; hogy ügynélm kik árulnának hir nélkül bort [Makfva MT; D. 5]. 1803: *a'* ki menetele *a'* lett, hogy ök ott *a'* hol tettzett ki esoválták *a* [Szászrégen; Born. XVc 1/63. — *a* a földet]. 1810: A malombeli és Fogadobeli Tiszta Jövedelmek fellyebb valo kelését *a'* nem engedi, mivel ezen Faluban . . . sok malmokat és Fogadokat építettek [Doboka; Ks 76, Conscr. 100]. 1812: (A) Sz Mihálytelki nyil . . . ne tétetessék edgyik negyedik Caput Bonorumnak, mert az meg-romlik *a'* kinek *a'* fog esni [Dés; Bet.]. | *a'* bizonyos, hogy *a'* nagy Aszszony *a'* Groffnéval edgyütt . . . , sok féle szemre valo hányásokkal illették *a'* Grofot [Héderfája Kk; BJ]. 1814: *a* nagy Sárook miatt éretlen Törökbuzáinkat a Vízből és Sáról alig tudtuk ki szedegetni, melynek következése *a* lett, hogy . . . még Sertéseink sem Consummálhatták [Déva; Ks 117, Vegy.ir.]. 1817: (A testimoniumot) hogy el nem küldöttem *a* volt az okat . . . [Szászombor SzD; BJ] | *a'* mit *a'* városnak javára végeznek *a'* Szent és állandó légyen [Szu; UszLt. VIII. 68]. 1819: az *a'* szolgáló *a'* ki Rákosinét szolgálta . . . *a'* tudná Rákosinének minden bibijét és Csinyait [Kv; PK 2]. 1820: ott *a'* tagadhatatlan hogy *a'* Báronérol volt minden discursus [Rákos/Keresed TA; JHb 18.]. 1823: hadgyuk el mert *a'* tsak fabula beszéd [Radnótfája MT; TLT. Traes.ir. 68/827-hez]. 1824: *a'* már régetskén volt [Szentdemeter U; Told. 40]. 1829: *a'* ki pedig nem betsületes ember, *a* mind hunczfut [Kv; MészCLEv.]. | *a'* mely helyről *a'* füz fák ki vagdaltattak *a'* valóságos viz hagyás [Csokfva MT; TSb 24]. 1841: *a* pap *a* maga dolgát *a* Regiusságot . . . *a* kántorra, és Csürbirákra bizza . . . , *s* *a* soha sem tiszta [Görgény MT; Born. G. XXIVb] 1844: eddig nem volt ellenségem, de ez után *a'* lesz [Széplak Kk; SLt, évr.]. 1849: Én mondek hiszem *a* sekinek se nem vétet [Héjasfva Nk; CsZ.]. 1850: ennek igy is kell menni, mert *a* meg van tiltva, hogy igazat beszéllünk [Folyfva MT; Born. G. XXIVd, Csíki Sámuel lev.]. 1857: az egész(z) ház még is oly gyenge állapotban vagyon, hogy *a'* merőbe meg építést kíván [Márkosfva Hsz; Bet. 4.].

2. Elszigetelődött hat-i jellegű szk-ban: *a* tájban, *a*) akkor tájt, az idő tájban. 1652: akkor *a* tájba mikor Barla miklos(na)k atta az eorlöksege(nek)k felet Borbéli Gergeline [Asz; Borb. I.]. — *b*) átv *a* körül. 1572: Coloswarat Eppel Petarnenel vagion

egj Ladaia, melybe vagion Ezer forint es harmincz a vagy a *thayba* [Fog.; SLt, S. 10]. — *a tájáig* addig a helyig. 1749: az Emberek kender földének felső széle bé rugott régen *a tájáig* az hól most a Dominalis Biro által lakott Háznak alsó szegelete vagyon (Gyéres-sztkirály TA; Ks 89). — *a tájon* azon a vidéken. 1723: Ursullal találkozott... Also úsköllön mivel őis ott *a tájon* lakott [Kisnyíres SzD; Ks].

3. Elszigetelődött mn-i jellegű szk-ban: *a tévő* azt cselekvő (amiről szó van). 1718: Ngod tovább mit fog parancsolni *a tévő* lészek [O. csesztve AF; Ks 96, Szegedi János lev.]. 1720: Ngod Meltosagos parancsolattját vévén mindenekben *atevő* lészek [Alparét SzD; Ks 96, Dombi László lev.]. 1728: az mit fogh jovallani *az tévő* léssen [Mihályfva Nk; Ks 95, Csongrádi Farkas lev.]. 1752: Kabos Uram, amit fog porontsolni *a tévő* lészünk [Mocs K; Ks 83, Kovács János lev.] | ő Ng(ne)k meg parontsoltam hogy *a' tévő* légyen az mint az M. Ur demandál [Szentdemeter U; Ks 83, Borbándi Szabó György lev.]. — 1762: Damián ... azt felelte, jól cselekedte, mászszor is *az tévő* légyen [A. kosály SzD; JHb]. 1763: Tessék ... velem Parantsalni *attévő* lészek [Kóród Kk; Ks e11, 18, Szarka József tiszt. lev.]. 1770: mit fog parancsolni iránta *a tevők* Lészünk [Imecsfa Hsz; KsMiss. I, Imecs Imre lev.-ből]. 1777: az Exponens Uram Solemniter protestalván kigyelmekek ellen az okból következhető kölcsége és fáradsága iránt... *a tévő* léssen quod Juris erit et protestatur [Dés, Borb. I]. — *a tevős* azt cselekvő (amiről szó van). 1717: minket olyan instructioval bocsatottak el hogy amit Pascho János nekünk Parancsol *atevős* legyünk [Martonos Hsz; Bet. 7]. 1746: amit Király Biro Vr(am) mond *atevős* lészek [Uzon Hsz.; Kp I. Kováts Miklós fb.].

a² isz á, ah!; ah (Interjektion). 1629: az piaczon szembe talalkozek vele Fekete Kato, ... monda Boitos ersok hogj *a'* te nylyva(n) valo beste hires kurva az latrokat eözsze gyűjtöed s azokkal iszol ugjmond, nem vagjok en ollia(n) mint te [Mv; MvÁLt. Bibl. 290. 173a].

aál [kakil]; *Aa* machen. 1847: Édes anyám ... bajoskodik Rozával, Ki miota Biri el ment erősen belé csipeszkegett, annyira, hogy Mama nélkül egy kötöt sem lehet ki vagy békőtni, — enni, inni *aálni*, stb. [Kv; Pk 7, Pákei Krisztina férjéhez].

abalienál l. elidegenít, idegen kézre ad (személyt, vagyontárgyat); *abalieno*; *entwenden*, (ab)alienieren. 1615: ha mas szwksege mjat kinszeritetnekis tob pinzt ez Jozagra fel vennj egiebnek idegenne(k) ne(m) *abalienallia*, hanem Zigethy Istua(n)t talallia meg felole [Dés; SLt 29. J. 12]. 1636: ennek eleotte ualo wdeokban bizonios melto okokert conditiokert es szwksegekert kelletet uolt az Kozmasi ... resz portioct magoktol *abalienalni* [Cs; Bál. 53]. 1650: ha ualmit az Incta el dispalt uolna az uagh *abalienalt* volna akar mi nevel neuzeendo bonumokban azt kuanom hogi reziben maradgion es mindenekben equalis diuisiot kuanok [UszT 8/64. 78]. 1711: azon marhka kinkél lötenek volna nevezetesen, *abalienaltae*, adtae valaki valakinek [Gysz; Wlvtk.] 1720: azon Jozágokból ... Lázár Ferencz Uram miket *abalienált* mitsoda uton, hol es kik(ne)k ... ? [Kük; Ks T. 20]. 1726: Mihálla Iovan felesége Dobra ... Földes Urát es Aszszonyát s posteritásit jámborul szolgállya s a Tehenit Sem *ab alienállya* ... , ha penig Casu quo el szóknék s a Tehenit is *ab alienalna* s elő nem tudnák állittani külön külön negyven Magyar forintban incurralya(na)k* [Nyén Hsz.; BLt 1. — * Ti. a kezések]. 1747: az Exponens Asz(o)nt illető ... egész rész portioját cum universis appertinentiis ... *abalienalta* Törvénytelenül [BSz.; Ks 14/XXXVII. 17]. 1756: ez a Tagjeri György iratvanya mind edj volt régen, csak hogj diribba darabba *abalienaltak* s nevezetesen énis birok pénzem után azon foldekből [Borgó NB; BK]. 1759: a mely Jozágot itt Dersén Bánffi részre birnak ... ki *abalienalta* nem tudom [M. derzse SzD; Bet. 5]. 1763: vagyon ... Dobokán két antiqua sessiojok *abalienalva* ... mi formán *abalienaltattak* nem tudom [Doboka; Bet. 1, Koszte Togyer (60) jb vall.-ből]. 1773: Most ezen Portio kitől biratik ... akár mint birassék kitől apprehendáltatott, ki *ab alienalta* az *abalienánsnak* most ki az immediatus Successora hasanloképpen az Apprehendensnek ki a Successora? [K; Bet. 7, vk]. 1784: Néhai Ujfalvi Sámuel Uram ... azon tserélt Jozágotis *abalienalta* [Süketfalva MT; Kp II. 11]. 1793: Belső Jozágot és Külső birodalmakat attanak el, és *Abalienálnak* [Makfva MT; D. 3. XXXV. cs. 2.]. 1814: Makai Miklos Törvény szerént nem tehette volna, hogy Tutor ság alatt lévő árva és minorannis (!) Testvér ötsének Makai Mihály-nak azon meg nevezett Jokból sorte Divisionis obvenialando részétis *abalienálja* [Dés; Borb. I.].

2. elhidegít, elidegenít; *entfremden*. 1656: A partialis nem engedi Széki Miklos(na)k Siboi predikator(na)k B. Varallyara valo menetelet ... Mert a Szamosujvári számtartó uol adjutora abba, hogy oda híják, ki a' kösseg(ne)k animussat *abalienalta* Raczkovi uramtól [SzJk 80].

abalienálhat elidegeníthet (személyt, vagyontárgyat); kann *entwenden*, kann *abalienieren*. 1606: az feoldet az verre meg kewanom magamnak, mert en ehez illyen

ver vagyok hogy . . . az en Anyam Ersebet azzoný egi volt Gaspar mýklossal az ver ellen ne(m) *abalienalhatta* az en Attiamfia ha atta volna is [UszT. 20/35]. 1623: eoreoksegl Kegetek senkit ne contentallio(n) mert az orszagh fundussa ne(m) *Abalienalhatnj* [Szereda Cs; Törzs]. 1711: Nehay Mihález Mihály Uramtól az Testamentom Szerént maradott jók az Fiaknak redundálnak, tali conditione, hogy ó kglmek, abból in praejudiciu(m) Filiarum praedeclararu(m) senkinek ne *abalienalhassanak*, hanem ha deficiálna az egész Ferfiuj Ag, maradhasson viszzá az Leányokra [A.torja Hsz.; Borb. I].

abalienálódik elidegenedik, idegen kézbe kerül (személy, vagyontárgy); sich entfremden. 1677/XVIII. sz.: Török Kata . . . Hunyadot birta, miképpen *abalienalodott* tőlle nem tudom [H; Born. 3/7]. 1683: Szász Mateh relictája Santz Ersebett . . . fat(etur) . . . nem emlekezik ra hogy mikor tajba(n) *abalienalodott* ^a [Gysz; Lht — ^a Ti. Santa Janos gyergyószentmiklósi jb]. 1699: enis fogok inqviralatni es utat követni az Attyafiai ^a iránt is, mert Constal Világoso(n) szegény Atyám ur(am) idejeben mint *abalienalodtak* [Palatka K; SLt. AJ 17, Palatkai István P. Horváth Mihályhoz — ^a Ti. egy szökött jb-nak]. 1714: Kornis István Ur(anna)k vagyon . . . Gledenb(en)^a egy *abalienalodot* házhelye az mellyen most lakot . . . Marts Illye nevű jobbágya; az mellyis deficiálván . . . *abalienalodot* a Specificalt Jobbágy ház helye | a Kornis familianak . . . Udvarház helye, jobbágy sessioi . . . miképpen *abalienalodtak*? [Ks SLt 7. — ^a BN]. 1720: ezen két Jobbágyokott az Anyok Gyermekek korokb(an) vitte volt el magával, s ugj *abalienalodtanak* [Szentbenedek SzD; Ks 40.XXVIIIc]. 1721: Boros István a revolutio alatt *abalienalodott*, az Er mellett Dioszeg s Bagamér táján hol együtt, hol másutt lakik [Somlyó Sz; BNB]. 1722: hallott(am) hogy az mely szénafü az Kádár haza után van foglalva, az az én széna füvemhez valo volna, de *abalienalodott* ilyen formán . . . az en Nagy Anyamnak az Ura . . . atta az Vass Uraknak négy veka kölesert [Göc SzD; Wass 25, Vig György (26) jb]. 1725: (A sessio)k hol voltak s *abalienalodtak*, kik által és mi formáb(an) *abalienalod(na)k* (!) és de p(rae)senti kik és mitsoda praetextus alatt manuteneallyák [Msz; BK, vk-ből]. 1735: (Egy földjét) minél hamaréb ki valtsa az Eccla hogy ne *abalienalodjék* azon szánto föld [Illyefva Hsz; SVJk]. 1745: A régi időben egj Szilágyi, vagy Gáll Márton nevű is, *abalienalodott* volt innen, s Debretzenben telepedvén, ott gazdagodott, s ugj halljuk hogj már oda valo Senator [Szer Sz; Wlt]. 1755 k.: Mint hogj az Ebeni Familia in virili sexu régen deficiált, . . . azon részre biratott földek annyira *abalienalodtanak* hogy az hol praedecessorium mint Fő emberek bővön oeconomizaltanak most én szeginj leginj igen gjengen folytathatom vekonj oeconomiamat [Kecset SzD; TKI, Váradí Zsigmond Teleki Ádámhoz]. 1762: az utrumban . . . Specificalt Arkos Hellyetske . . . égy darab időtől fogva senki nem curálván ugj *abalienalodott* hol edgyik, hol másik kaszálván meg [Cege SzD; Wass]. 1765: Nem ugj Perlettem mint a földes uram résziért, hanem a Horvath Rebeka jussát mozgattam, hogj a jus ne *abalienalodgyék* [M.gyerőmonostor K; Slt LII. 2]. 1777: az édes Anyám adta által, és a nagy Anyám a Jozságot, . . . mind az által a Levelek ne *abalienalodgyanak* a Contractustis a Jozságról meg kívánom hogy lássam [Dés; Borb. I].

abalienálódott elidegenedett, idegen kézre került; entfremdet, (ab)alieniert. 1714: Tudgyuk . . . bizanyasan; hogy Kornis István Ur(anna)k . . . vagyon . . . Glédenbe(n)^a egy *abalienalodot* házhelye az mellyen most lakot . . . Marts Illye nevű Jobbágya [Ks T. 11. — ^a BN; 1. még *abalienalódik* al.]. 1737: Az Daliak^a Háza után valo orokos de már *abalienalodott* Földek [Disznajó MT; Ks 14/XXXVI. 10. — ^a A Dali vezetéknev] | az *abalienalodott* Szánto vagj kászáló helyek, vagy Szőlők, kik(ne)k ab alienalodtanak [Kük; Ks 18/LXXXVIII. 2, vk-ből].

abalienált elidegenített, idegen kézre került; entfremdet, abalieniert. 1703: ã Benedeki Familiot *abalienalt* külső belső, bonumok(na)k Memorialissa [Ádamos Kk; Pk 7]. 1773: nehaj Mlgs Groff Bethleni Bethlen Farkas Ur ö Ngy a Dornokos Tamás Jozságot azon Notán meg kérvén, aval együtt azon rész Jozságotis . . . occupálta; mellyel annyira el idegenedett, hogy annak ki keresésire Kigylmetek magokat insufficiensnek declarálták és így kigylmetek azon *abalienalt* Jozsághoz val Jussokat . . . Jure perpetuo et irrevocabiliter által adták [Dés; Borb. I].

abalienáltatik elidegeníttetik; wird entfremdet, abalieniert. 1635: ha Szegedi Gergelyne Bontzidaý Katha Aszoný deficiálna az Hasznak proprietassagat nem engedik idegen keszre hogy teőleők *abalienaltassek* [Kv; RDL 1/23]. 1677: Látván azért én hogj illye(n) szin és p(rae)textus alatt az Fiscus Jussa . . . *abalienaltatok*, es naponként *abalienáltatik* kellelet az D(ominu)s J(nctus)t . . . az fen specificalt haz helyek(ne)k es p(rae)ten-sioja(na)k vissza eresztéséről admonealtatnom . . . ugj mint Fiscalitás alol non bono modo *abalienaltatot* hazhelyeket es just kezembe(n) kevanom Donatiomnak es pure emanaltatot statutiom(na)k tenora szerént adjudicaltatni [Szád., Joh. Sárosi ítélőmester]. 1683: Mivel az Egerhati Eccla Tellyessel elpusztult, ugj hogj már csak vadak lakiak

s lakoi is el fogytanak . . . a Sacramentumi eszközökis es harangjokis *abalienaltatott* volt [Szilágycseh; SzVJK 117]. 1759/1786: A több Ördög rész Jozságot mostan Bánffi részre birják ugy hallottam, mikeppen *abalienaltatott*, s mi formán biratik nem tudom [Bet., Benedictus Varsanyi (80) ns]. — L. még *abalienál* al.

abalienáltatott elidegenítettett; wurde entfremdet, abalieniert. 1630: Bojér Georgynek . . . Bojér Thamás, vér szerint Való battyáual es . . . Eöczeuel egywt Eö(seik)-teöl legitime reájok devolvando Reczye nev(ö) ennek előtte nemi neme képpen Attyoktol *abalienal(ta)tott* faluioikat feiedelmi kge(messegü)nkéből, nekiek uyonna(n) remittaltuk, es donaltuk [Szád., fej]. — L. még *abalienáltatik* al.

abalienáns elidegenítő, idegen kézre juttató; Veräusserer. 1773: (A részjóságot) ki abalienalta az *abalienáns*nak most ki az immediatus Succesora [K; Bet. 7, vk-ból]. — L. még *abalienál* al.

addogál adogat; öfter geben. 1765: Mind ezen személyekről tudjuk hogy tsak nem éhel halásra jutott emberek voltak, de addig tserélték, *addagálták* (igy !), majd egy, majd más szöru Lovaiakat, hogy már tsak alkalmasint tápláldnak [Fintag H; Ks 113. Vegy.ir.].

adtáz eb v. ördög adta-féle szidalommal illet; verwünschen. 1740: az J. rutul becstelenítette, vargázta, Lelkezte, *attázta* az A. ö kglmét [Dés; Jk]. (Az udvarbíró) öszve gazolta, *attázta* teremtettézte őket [Kornislaka SzD; Ks 54.72]. 1744: a' Magyar Papot, aki magánakis Papja ö kglmének a' Templomból ki jövéen, le taszigálta, orránál fogva jött le, és *attázta* Czigány Papozta [WLT 6; P. Balog de Zilaj (47) nb vall-ból]. 1749: alig álhatunk meg előtte, minden ok nélkül szidja Lelkünköt, *Attáz*, Teremtettéz bennünköt [AF; Told. 3]. 1762: Fő Tiszt Urat káromolta szidta *adtázta* és teremtettézte [Szentháromság MT; Berz. 1. 10/39]. 1779: A Czigány Gornyk . . . ugy káromkodott hogy katonától se hallottam Soha olyan káromkodást, szidta Anyánkot, Lelkünköt, Teremtettézet, *attázott* [M.lapád AF; Mk. Szilvás 5/3]. 1803: Csegezi Antal . . . mihelyt bé jött volna a házba, nem tudom nyilván, vagy *attázni* vagy teremtettézni kezdé [Berekeresztúr MT; Berz. 3.5/Lit. B. 1].

adtázódás eb- v. ördög-adtával szidalmazás; Verwünschung. 1731: Embereket és Istent irtoztato, *Attázódásokat*, se Teremtettézéseket perperalt [Dés; Jk].

ágaskodik acsarkodik, agyarkodik; anfeinden. 1742: ilyen teremtette ne felesely és ne *ágaskodgyál* Uradra mert levertelek, enis tsak belé hadtam [Méra K; Aggm. C. 12].

agitál kavargat; umrühren. 1757: az Aranyat . . . fél ölnyi hosszúságu, s meg annyi szélességű menedékesen álló válura töltyük, vizet botsátván réá addig *agütálljuk*, keverjük, mig annakis a' zavarja elszürödvén meg marad az Arany a' valóban [Zalatna AF; JHb].

agitálandó tárgyalandó; ist zu verhandeln. 1643: Kovasznan lako Thamasi Mihály Deak es feleseghe Balogh Sara alazatos könyörgések által adgyak ertesünkre ielentuen hogy uolna eö nekik . . . Balogh Mihalyal valami eöreöksegh dolgabol az Orbaj Szeken teörveny szerent valo *agitálando* causaiok melynek procuralasara fizetesekelis Procuratorokat nem talalnanak [BLT 9, fej.]. 1758: az Ns Varmegyé(ne)k szebeni *agitálando* Cauza(na)k folytatására magam elegtelenseget ismérnem Nsgodnak nem használhatvan ex defectu praxis kárt tenni nem kívánok [Kv; Ks 101, Pap Samuel conv. requisitor lev.].

alábbacska lejjebecske, egy kissé lejjebb; weiter unterhalb. 1762: azon nevezetű helyben *alábbotska* [Backamadaras MT; CsS]. 1767: Mégis ott *alábbatska* igen jo helyen . . . szánto föld [Kincsi MT; LLt Fasc. 129] | Ugyan ott *alábbatska* hasonló helyen [Pete MT; i. h.] | Ugyan abban a Sorban vagyon *alábbatska* a falunak közepe fel [Pocsfva Kk; i. h.]. 1776: mingyárt köztök nagy verekedés támada, de ki miként ütete egy mást mint hogy *alábbatska* is mentek volt, nem láttom [Katona K; Born. VI/14]. 1779: *Alábbatska* egy kis Föld [MkG]. 1789: *alábbatska* lévő szellessége [Kisadorján MT; Sár.]. 1791: A Szüget közepitől fogva . . . mindjárt *alábbotska* [CÜ Naláczai A. conscr.] | *Aláatska* tavally le esett egy jo Mustally fa [MNY. XXXVII, 53]. 1797: a'Tsáni szegbe, az elé jároba, *alábbatska* [Ajton K; CU]. 1800: Ezen Kedekistírol (!) Malmokon *alábbatska* lévő Sos Forrás penig ma nincs meg [Indal/Mikes TA; JHb].

áldázkodik hálaalkodik; danksgen. 1870: Nem kis bajjal, de ma már meg van nyugtatva minden szüle, s nem gyöz eléggé áldázkodni, hogy gyermeke okosabb volt nálánál [Kv; Borb. I, Szeremley Lajos nyomt. felterjesztése].

állomásoló állomásozó; garnisonierend. 1849: az itten *állomásoló* egész Csász: orosz sereg [Kvh; CsS].

általsóváz határ- v. tilalomjellel más tulajdonába szakít (erdő- vagy mezőgazdasági területet); mit Hegewisch oder Grenzmal entfremden (Feld oder Wald). 1733: Teleki Josef Uramis, elő hívá Jakab Györgyöt . . . monda neki . . . no Apa járd ki ennek a rét(ne)k határát hited szerént . . . meg indulván a hol el ment a Tisztek mindenüvé Fűzfa tsovát tétettek, . . . azon a helyen vagyon a két keresztes Fűzfa, a hol a Tisztek *által csovázták* volt [Hévíz Nk; JHbT].

általiktat átcempész, átlógat; hinüber schmuggeln. 1744: hát mi akarsz itt éttzaka... inkább amaz ellopott négy ökröt akarod *által iktatni* a' vizen [Konkolyfa SzD; Ks 17. LXXXIV. 43].

általlépcsel átlépeget; hinübertreten (*frequent*). 1585: Bornemizza Gergely Thorday . . . vallia . . . nem menenk az Pallora hanem az Palo mellett az keoweken *lepchielenek által* [Kv; TJK IV/1. 486b].

általmasérol átv kb. végigsöpör; hindurchfigen (*fig*) 1719: Ez el múlt héten küldöttem vala Gyekében az Contagionak tudakozására, mely iránt irhatom . . . az mely Compania Tekében volt, azon *masérolt által* [Mocs K; Ks 95, Haller György lev.-ből].

aluvó krajzár kb. kvártélydíj, szállásdíj; Quartiergeld. 1847: *Aluvo Krajzárók* Kimutatása 18 $\frac{46}{47}$ Katonai Év második Feleről | Kimutatása az 18 $\frac{46}{47}$ Katonai Év máso-

dik Feléről az itten el szállítottatott Katonaság Részéről, az *aluvo zroknak* a Polgárok általi Kézhez léendő ki szolgáltatásokra nézve [Mv; MvLev. 2].

aluvó szék nyugvószék, nyugágy; Liegestuhl. 1732: Vagyon egy nagy déli *aluvo* bór vánkosos *Szék* [Ks, Kornis Zsigmond lelt. 16].

amiá azért, amiatt, az okból; deshalb. 1592: Keolteöttem magamra, az kuchisra, mert hazamtol el nem bochiatotta(m) meegh valazom nem leöt, hog hirtelenséggel a *miá* ne budossam . . . d 65 [Kv; Szám. XIV/5. 144]. 1630: Hallottam magatol Kukura Thamaszol hogy momdotta, nekem megh kel halmom az Kekedi Sigmond meg verese miat nemis volt az utan semmj egéssege ugya a' *mija* kelle meg halnj [„Czeged”^a; Wass 6. —^a Így az eredetiben! Nyilván: Mezőceked TA]. 1725: a Suplicánok documentomokat nem producálván; a *mija* kellett a dolognak protráhalodni [Ap. 1, gub.]. 1769: hibaja . . . a *miá* ha esett hogj kecske kórót vetett az ökör mikor ki szokott a kertből [Tarcsafva U; Pf]. 1772: a' *miá* következket volna Confusioja [Zilah; TSb 21]. 1778; mind életünk táplálása, mind ruházotunk meg szerzése, mind a Királyi adonak fizetése egyedül tsak a Falu közönséges erdejének Fabéli hasznából tölt ki; melytől minek utánna a Falusi szegénység meg fosztatott, kéntelenítettett, azokat marhája fajzásiból ki potolni, s a' *miá* marhaink meg fogyatkozotak [Bányabükk TA; BLt 11].

anglia angol kelme; englisches Tuch. 1678: vött(em) . . . egy sing *Angliát* . . . öt forinton f 5 || = [Utl. 19]. 1683: Kis Kozma nevű Görögtől vevén . . . Három sing *Angliát* singit 4/50 [i. h. 22]. 1742: Bolgár Szegben^a Lakos Simon Pál Uram . . . Külgyön Kglde nekem két Sing *Angliát* Mák Szint [Ap. 2, Apor Péterné lev.]. 1796: (Vettem) 3/4 Sing viaszos vasznat 09x. 3 sing *Angliát* 15 Rf [Mv; DE 3].

anglus nyavalya angolkór; englische Krankheit. 1790: A' kis Adám Istennek hálá frissen vagyon, a mint látom a' Gróf leveléből tartanak talám Ngtok, hogy *Anglus nyavalyában* volna [Kv; TL, Bodoki József prof. lev].

angyelika 1. többszínű könyvkötő-papíros; mehrfarbiges Buchbinderpapier. 1750: a Tabellakot mind ujjolag kellett compingáltatnom Angeliába igen szépen [Ap. 3., Réthy Antos István lev.-ből]. 1832: Fizettem Diariumok készülésire (!) *Angyelikára* [RLt 0/4., Rettégi Imre költs. jegyz.].

2. ? menta; Minze. 1757: Postára orvosságra *Angyelikára* és egyéb edgyet másra Rfr. 02 xr 4 [TL, Teleki Adám költs. naplója.].

ánygó bec (rendszerben csak megszólításban): ányg; *Kosef* Schwester des Bruders oder des Gatten (in Anrede). 1766: le menvén . . . Damokos Ferentz a' Batyahoz Damokos Janoshoz mondja az Angyának Damokos Janosnénak jól mondotta ked *Angyo* (:mint hogy az előtt valo este ott volt:) hogy ne menyek el hanem Szallyak itt mert valami bajom lész Azon beis tellyesedék rajtam [Szilágycseh; BFR 104/2]. 1806: jőjjen kend *Angyo* szoporán lásson ujjságot [Dés; DLt, az 1808. év al. 250. sz.].

anya 1. Mutter. 1551: az mý marha illette volna Katha azzont mehaj Barcziaj lazlonet az ew meg holt ura marhayaban, az ew ket gyermeke kozot Barcziaj Pal és Sandor kozott es dienessý Katha azzon Ew *annjok* kozot, Mýnden Marhai harom fele oztwan [Mezőszengyel TA; BFR 304/108]. 1568: Bator el agyad Jo *annjam* az zólóth . . . | az *annjam* az zólóth el atta vala | barla peter masut lakoth, kwlyön lakot az *anyatul* [Kv; TJK 172, 203]. 1570: az Klok vinche *Annja* es az Janos pap egyek voltak atthyawal *Anyawal* [Kv; i. h. III/2. 133]. 1577: Az *Anniok* is Jozsagot . . . ezen állapotba tarcha [KvAkKt. 343. sz.]. 1592: Mikor Zep Balint, es Istvan Apistol *Anniostol* az zóllam laktanak, tudom hogi elegh nagi zeginsigbe voltanak [Kv; TJK V/293]. 1593: az mind *Anniostol* rea tamadot, es Igen vertek Georgetot | olaios Georginek es Gresp (?) Martonnak egy *anniok* volt, Ersebet azzoni, de az apiok kwleon volt [Kv; i. h. 354, 387]. 1597: en egy wer woltam wele mind apaval *anyaval* | oda íúta az a leankam monda, *Anja* ieoj hasza [UszT 12/43, 14/27]. 1602 k.: az Felesege *Anianj* mentt vala hogi az *Ania* Hara-giatt Tartoztatthatna [Márefva U; i. h. 16/62]. 1606: A *Aniamot* az Uristen el vette

[i. h. 20/176]. 1610: harma(n) voltatok egiek mind apatol *aniatol* [i. h. 15a]. 1619: Maczko Sándornak, es Maczko Dawidnak . . . az *Annyok*, Nemzettsege szerenth, Szász nemzett woltt [Abrudbánya; RDL I. 108]. 1629: Basa uramnak *anniokot* szolgálak mint Jobbagjok [Zágon Hsz; BLt]. az Zeoleoben leue(n) egykor az leanyom nezni kezdte felre es . . . monda, hogy ahol *anya* bizony egy fekete dolmanyos ember ide akar jeony [Kv; TJK VII/3. 120]. 1631: mikor penze el fogiot Beórveinek, mind Apioistol *Anniostol* rea tamattak Beórveire es ugy vettek kj az hazboll eginihaniszor [Mv; MvÁlt Bibl. 290.46a]. 1632: Ennalam lakot Berkeszine mind *Anniostol* [Mv; i. h. 82b]. 1633: Zabo Andras mind *anniostol* valtigh zidak kj az hazboll Cziaszar Istvant [Mv; i. h. 135a]. 1641: Kamanczy Balint Paph az Fwzesi Ersebet szwle Attya es az Fogarasi Géorgj Deakne Swtéó Kata szwle Atya Kamanczy Mi halj egj test verek uoltak mind Apaval *Anyaval* [Kv; RDL I. 125]. 1647: monda Gagia Gaspar nem felek en attol az kj chiak egy *anyat* szopot es egy *Anya* szwle ez vilagbra [Kv; TJK VIII/4. 210]. 1656: Buzaja is felsen es arpaja is, mellyet *Anyamni* czeplettek el es oda vivek Dombi Balasni [Ikafalva Hsz; Bogáts 11]. 1687: az *Annyak* is ki jöve egy villaval akarvan meg utni Komsat, nem lattam mar ki üte meg az *Annyakat* el dölle [Hurez F; Szád]. 1722: Petru Vojna, Lupul Medre Cárolyvárrat lak(na)k az Timárok között az *Annyakkal* [Piskiuc H; Born. XXIXa 8. 13]. 1751: az *Anyámat* is le verték taglottak minden ok nélkült [Balásztelke Kk; IB]. 1767: Domokos Mária is oda mene az *Annyánok* Apáti Jutkának segítségire (Bethlensztmiklós Kk; BK]. 1786: osztán mond az Birois. hát Baszam az *Anyádott* te Semmi rozsz Embere ugj felellsz te nékem [Hídvég MT; GyL]. 1796: (A bérest) a patakan által az Ország Uttyára ki huzták, és derekasint meg verték, ottan lévén az *Annyakis* mindenutt közöttök [Fodorháza K; RLt]. 1799: az el mult 1798d. Decemberben, a midőn itt volt *annyastol* [Kelementelke MT; LLt]. 1806: igen jo reggel még viradta előtt ment ki Balás Mártonnal *Annyastol*, Tot Martonnal *Annyastol* [M. sáros Kk; D. 4. XXXVIII]. 1812: Azonnal kiáltván a' Groffné . . . Jere mert az *Anyámat* meg akarják verni [Héderfája Kk; JB]. — Sz: az *anyjába* küld. 1848: miért küldösz az *anyámba*? [Dés; DLt].

2. Megszólításban: a) édesanyához: 1584: Az leankamis meg zolita Es Monda Jay *Ania* mely sokan Jarnak itben (!) az hazba(n) en intem hogy keonyeoreogyeon az Istennek [Kv; TJK 4/1. 243]. 1632: Timar Janasnének az leania monda az Annianak, *Ania* bizoni el vagdaltak az beoróknak az kótelit [Mv; MvÁlt Bibl. 290. 108a]. — b) (idősebb) asszonyhoz. 1634: az mikor sebesen oda hozak hazamhoz Dersi Georgiot, akkor monda enneke(m) *Anyá* el vertenek engemet [Mv; i. h. 291. 22b]. 1635: az Leanyod kert arra, hogy hozas eget bort *Anya*, kire azt mondottad hogy egy penzedis ninczy [Mv; i. h. 50b]. 1639: Szilagi uram . . . mondta ennekem, *ania* bizoni felek hogy el vittek az lovat [Mv; i. h. 200a].

3. Hivatkozásban és megszólításként a gyermek, a meny vagy a vó az anyjára, illetőleg a napára, anyósára vonatkoztatva: *anyám asszony*, *anyja asszony*. 1573: *anyam aszontol* gyakorta hallott, hogy panazolkadott, hogy az Eoczyém Eo kegy: haborgatya eczer egybeól mazor ismeg masbol [Kv; TJK III/3. 198d]. 1726: Enis ismérem azt, mert *Anyám Aszszonyhoz* jár [Dés; Jk. — A leány az anyjára von.]. 1733: Minthogy pedig ennek előtte valo esztendőknben ketelenittet Uolt . . . Székely László Uram Aszszony Anyjával Kereszturi Anna Aszszonyal együtt . . . lévalni bizonyos számu penzt . . . ezen ötven magyar forintiokotis azon Jozzagokra es Jobbágyokra levála Székely Laszlo Uram *Annyá* Aszszonyal Kereszturi Anna Aszszonyal [Kilyén Hsz; MKL]. 1796: Mit tsinál Apám Uram *Anyám Aszszonyal* [Kv; Aggm. B. 15].

4. az állatok nőténye; Mutter eines Tieres. 1662: Vagjon az malacz az ki innár az *Anjat* nem szopja Nro 8 [Jobbágyfva MT; Berz. 1. 22/6]. 1687: ily meszzerül . . . mig oda vihethék, semmire kellök lennének *Ennyok* (!) nélkül^a [Balászfva AF; UtL. 6. —^a A malacok]. 1731: nagy Pipéket vőttem *Annyostul* Flor 1 d 68 [Szentbenedek SzD; Ks 70. 51. Szám]. 1831: Pej Kantza. Az *Anyá* Czitzka a fel fartsaku az Apja Gálánt [Berz. 20]. — Sz: XVIII. sz. eleje: (: ā mint Szokták mondani, a Kancza vemhezzi a Lovat s az Abrak az *Annyá*.) hejába van valakinek jó féle Menesse, ha rosszul tartya [JHb 17/10, ló tartási instr.].

5. *lelkem anyám*. 1849: en iszonyu levert vagyak anyira busulak *Lelkem Anyáman* [Kv; Pk 7].

6. Idősebb nőre vonatkozó megszólításként. 1585: orsolia Vermes Balint feleseghe vallia . . . mondotta azt Az zentmihaly Zeoldbely fogoly Mit akartok vugmond eszezek Bachiak Erez oda *Ania*, had Mennike enys oda [Kv; TJK IV/1. 478].

7. *átv* szülőanya, *fig* Altmutter. 1600: Leg Ellözör Ayanlom az en Lelkömeth az hatalmas Istenek keziben, az ky Ata volt az én Testemben, Testemeth hagyom az Eő *Anyanak* az foldnek [Kv; RDL I. 70]. 1628: Mindenek(ne)k eleotte mikor az en Istenem az en utolsó oramat el hozza, lelkemet Ajanlo(m), az eo keziben az ki teremp.

tette, es az én testemet az eo *Annyanak* az feoldnek [Bonyha Kk; Eszt-Mk, Cserei lev., Bánfi Mária végr.-ből]. 1644: Ezeknek Utánna Lelkemét Istennek Ajánlam, es Testemet az eo *Annyanak* az Feoldnek [Kv; RDL I. 132, végr.-ből].

annyicska akkorácska; nur so gros/klein. 1813: ugy gondolkodtam, hogy kedves Bátyám Uramat meg instáljam erra, mely szerént Kedves Bátyám Uram a' maga Földgyéből keresztül *annyítska* helyet a' mennyi egy közönséges Fogadonak szükséges... által adni méltóztassék [Dicsősztmárton; RLt 0.3, Gyárfás Ferenc Weress Sámuelhez].

annyok-disznó anyasertés; Mutterschwein. 1678: Kan vagyon nr. 2. *Annyok Diszno* vagyon nro 30. Tavalyi eme Süldők nr 24. Tavalyi Artany Süldők nro 25 [Szilágy-ceseh; UtJ 18].

apertáz (iratot) felnyitó jelzéssel ellát; (Schriftstück) mit Öffnungsignatur versehen. 1793: Sz. Biro Titt. Bölöni Gáspár Ur... egy Instructio Notificatoriat el olvasván... én arról párt Kívánván, Nságodnak *apertázza* meg küldözsem, hogy Nságod minél hamarabb megláthassa [Girolt Sz; JHb LevK 162, Rab Sándor lev]. 1797 k.: Az B. Balintit Kis Asz(szony) ellen valo Relatoriat is *Appertazva* hozza tartozó Contractus Copiajaval edgyütt küldöm [Banyica K; BJ].

aprádonkint l. *aprádonkint*

apród l. *mn.* aprócska, kicsike; winzig. 1778: Marhái és Fakultásaira eset portioja én reám iratott mint el maradt özvegjére *Apród* gyermekeimmel egjütt [Agárd MT; Told. 8]. — **Hn** 1591: (egy föld) hatara az falu feleol az *Apród* Arok (Náznánfva MT; EHA).

II. fn. l. inas; Lehrjunge. 1573: Myhal chisar Andras Inassa azt vallia hogi eo tavalys chisar agoston *Approdia* volt [Kv; TJK III/3. 163]. XVIII. sz. közepe: az *Apródis* az eo Mesterségének tanulásában Szorgalmatos legyen... minek utánna a nagy fogakat tisztességesen meg tanulta ez utan minden holnapban egy egy nap engetettik neki az *aprodnak* maga számára valo munkára gazdája vagy tanito Mestere műszerével ha jól viseli magát az *Apród* maga Szerezven Szarvakat [Kv; FésűsCJk 55, »Inas Szegőcségének modgya« című szabályzat 8. pontja].

2. apródság, inasság; Lehrzeit. 1742: Szegotette be Simon István ur(am) az B. Czenek regulája szerént az *Apródra* Csoma Tamást 3 Esztendeig, és obligála magát az Inasi regulák(na)k be töltésére [Kv; i. h. 58].

aprádonkint l. kevesenként, *rég, táj* kicsidenként; kleinweise. 2. rendre-rendre; nach und nach. 1584: az mit hozza kezleth *aprodonkenth* Jomodon felvette rezeth es elmenth [Kv; TJK 4/1. 292]. 1599: Az Eoreg Marok Vasnak szama... 4762, keolt el benne 469... *aprodonkent* attuk kit alab kit fellieb az mit ért [Kv; Szám. 8/XI. 27]. 1720 k.: meg akartam fizetni azon Summát *aprodonkint* [Cs. Vajda lev]. 1754: Ugy emlékezünk, hogy a' mikor a' Maros eszt a' Szigetet, nem *aprodonkint* valo latsogatása, hanem egész darabban áradásával a' Maros Nemeti Határból avellálta, mintegy tizenhat Esztendeje Vagyon [Haró H; GyK]. 1755: öt hordobol szu ljakakon... *aprodonkint* mig észre vettük folt el 10 veder [Kiskend Kk; Ks 71. 52. Szám.] | Berkeszinek is amit egyszer, másszor *aprodonkint* adott meg fizettem Rh flr 2 xr. 33 [TL Teleki Ádám költ.-naplójából]. 1756: a Nagy Szakadás alatt lévő Sziget... nem... a Szamos vize által el szakasztatott hely legyen, hanem *aprodonkint* viz mosása és latsogatása? [BSz; Ks 19/IX. 11, vk-ből]. 1757: Méltóságos Aszszonyunk eo Excellja... kívánta... in Sequentibus ezekről parantsolni hogy *aprodonkint* Dévai Tiszt Uraim effectumba vegjek [Déva; Ks 92. I. 23]. 1772: (Az erdőt) azoltától fogva Irtogetták a' Bátoriak mitől fogva töllünk *aprodonkint* occupáltak (Bálványosvávalja SzD; Ks 101). 1778: Ezen Erdőt... egyszer másszor *aprodonkint* elhordották [Koronka MT; Told. 79]. 1780: amit ad *aprodonkint*, végre őszve Summalván azon Summa investáltassék a Czigányakra [Mv; Bet. 4, Újfalvi János lev]. 1801/1804: éó kigyelmektől *aprodonkint* feles pénzt fel vettem [Dés; DLt]. 1804: Ezen Szöllők... *aprodonkint* szereztettek [Somlyó Sz; CU, Aspremont vall.] 1806: Vettem *Apradonkint* egytől is mástól is Fadgyatt 53 lb [Tresztia H; Ks 109, Vegy. ir.]. 1819: fél kupa Sylvoriumot rend szerént *aprádonkint* el költet [Kv; Pk 2]. 1820: a Sz Egyedi közönségis a Borzás es Hársos tetón foglalt el egy darab erdőt s *apradanként* ki irtoगतván ma mint szanto, es Kaszalo helyeket birja [Szék SzD; Wass 4]. 1821: Nuksori Denyille Togyer... költsönzött légyen Bãrbu Albnak 7 Rforintokat, mellyet most Bãrbu Alb úgy állit hogy egyszer is máttzor is le fizette (!) volna *aprádonkint* [H; JP 36, Prot. 3]. 1823: Ötves Szathmári Györgynek adta el ezt is *aprádonkint* őszve verve és darabolva [Kv; KLev]. 1826: a materiálék szerezzettetek *aprodonkint* [Mv; Told. 7]. 1840: *aprádonkint* az árusok naprol napra kijebb teddegelték fedese asztalaikat [Dés; DLt 784. sz.]. 1841: a víz tehát *aprádonkint* alább alább mosta a földet [KLev. 11]. 1844: a' Szamos vize hol ide, hol amoda veszi folyását, *apradanként* magát a' Fenesi határhoz és a' Monostori Szőlők alá huzván, a helyt elhagyta | a' Szamos kaszáló helyét *apradanként* mosagotta [Szászfenes K; KmUrLev 1].

árnyék 1. szekér- és szerszámszín, fészter; Schuppen. 1692: a pap házát, istállót, pajtaít, sütőházát, *árnyékit*, kapuit építi Kozmás, a Csürit Lázárfalva [Cszs; SzO VI, 436]. 1698: edg sajto *árnyékostol* hozzá való olaj utó szerszámaival [Kórod Kk; LLt. Fasc. 72]. 1699: Cserefa ágaskora koszaruzot rosz szalma földel alatt való szín, vagy *árnyék* [Szentdemeter U; LLt. Inv. 31]. 1700: Az nagy Kőház mellette levő kő kamrával, es Sütő hazzal, benne levő két kemenczeikkel egy *árnyékkal*, egy ökör Istállóval, az Akolyal es abban való *Árnyékkal* [LLt Fasc. 153]. 1722: egy jo Istálló volt, egy közönséges jo *árnyék*, egy jo Lábos Diszno ol [Nyárádkarácsonfva MT; Told. 76]. 1736: négy agosotskára épített, perellyere fedett az két oldalába ragasztott kis Szekér szín, vagy *Árnyék*, el férne alatta egy Szekér [Noszoly SzD; CU]. 1737: Nap nyugot felől való végib(en) a gyümölcsös kertnek vagyon egy cserefa lábakon álló, Sendelj fedeles *árnyék* alatt . . . gyümölcs aszoló, ezen *árnyék* alatt van két omló félb(en) való hordois, es egy targancza [Kv; Ks 40, Valia XXVIIIc]. 1744: a kert lésza alatt küsed *árnyék* alatt vadnak az ekék nro 3. Borona nro 6 [LLt No. 67]. 1751: azon joszag körül jo kert volt ház, kapu, *árnyék* — is jok voltak rajta [Csehétfva U; Pf]. 1757: valami Cserefa Lábakon alva, fenyő Boronakból epitva szalma földel alatt való valami tiz Szekérre való Jo Szin avag (!) *Árnyék* [Taplóca Cs; CsS Conscr.]. 1786: Varga Ferentz . . . épített volt még a' Földes Aszszonya Udvarában . . . egy ujj házat es szint vagy *árnyéket* [Berekeresztúr MT; Bet. 6]. 1797: talaltunk . . . egy hitván boronafából rakatot Sertes pajtat Szalma fedél alatt egy *árnyékkal* es égy keszületlen pajtával edgyütt [Bordos U; Pf]. 1797: az ház mellett lévő Zsendejjel fedett *árnyék* pediglen meljnek az felső vége alatt az irt kamara vagyon le nyulik a nagy ház oldal kamarája ajtajának az also feleig [Kórispatak U; Pf]. 1803: egy sertéspajta *árnyékjával* el pusztulván . . . de . . . egy Istallo építettett [Makfva MT; D I. V111a. 22]. 1809: A Gabonás, *Árnyékjaival*, es len magtörő küllüivel [Vécke U; Told. 40a].

2. faoszlopokon álló, marhanyugtató, illetőleg -védelem céljaira szolgáló fedeles építmény, marhaszín; eine Art Windschirm zum Schutze des Viehs. 1736: van egy szalma fedele hullott tizen hat Csere ágason álló, perelyésen Szarvazott *árnyék*, mely alatt szoktak esős időben allani rüdeg marhák [Szőkelyföldvár TA; CU XIII/1. 271]. 1737: egy hoszszu Szalma fedele hullott perelyésen szarvazott husz ágason álló avatag *Árnyék*, mely alatt essős idokb(en) álla(na)k a' rüdeg marhák [Tanes K; CU Petrichevich-Horváth Boldizsár conscr.] | Ezen Csür kertnek az végiben vagjon Egj barom kert *árnyékostol* [Csicsó Cs; Ks 65. 44. 12]. 1846: egy Istálot, es egy öt öles *árnyéket* . . . építettünk [TSb 49].

3. sajtószín; Presschuppen. 1736: Ezen Szöllő Lábján van egy rongyolott szalma fedelű . . . avatog ágason álló . . . dib dáb fá sertésen (!) Létzetet Sajtó szín, vagy *árnyék* [CU].

4. árnyéktartó fedél. 1721: Sajto minden keszületivel . . . hat ágas tartja az *árnyekat* [Kórispatak Hsz; Told. 19].

5. méhszín, méhes; Bienenstand. 1797: vagyon edgy méhek Számára készítettett *árnyék* [Kórispatak U; Pf].

6. ? fedett át-, illetőleg lejáró folyosóféle; eine Art bedeckten Gang. 1781: azon Pitvarbol vagy is kő falak között járának ki régentén a' Gyümöltses kertbe, ugyan valamely kő falak között lévő *Árnyék* alatt [Petele Hsz; Hr].

7. Schatten. 1573: latta hogy az kapw keozt Minth két Embernek *Árnyeka* volna. De esmet ely Enyeznek eleote [Kv; TJK III/3. 53—4]. — **Szk**: 1808: Az én időm már el mult mint az *Árnyék* el enyészett [Dés; Ks 87, Kornis Mihály naplója 273]. — **Szn**: 1574: *Árnyék* Benedek Komlódon Lakozo horwat kozma Wra(m) Jobbagya^a [Érked K; LLt FF. 29. —^a Magyar jvb].

8. árnyékos, északos oldal; schattige Nordseite. 1578: az erdőnek neve Alsó-Harokallý, melynek mind az *árnékát* mind verő felét nekik adók [Dálnok Hsz; SzO V, 110. — Átirásos szöveg!].

Hn 1592: *Árnyék* Neweó Erdő [Mikháza MT; EHA]. 1592 u.: Tiltottvík wolt megh egý erdeonketth, . . . melyet *Árnyék* Chýereiének hiwu(n)k [Homoródmás U; i. h.]. 1602: Abastfalva zabaditattia az *Árnyék* oldalal [Abásfva U; i. h.]. 1603: *Árnyék* tetején [Etéd U; i. h.]. 1604: mezo *Árnyékaban* [Vargyas U; i. h.]. 1654: Az *Árnyék* felbe Zabnak való föld [Magyaró MT; i. h.]. 1654/1789: az *Árnyék* felől való mart ut [Dálnok Hsz; i. h.]. 1655: Sas *árnyékaban* (sz) | *árnékban* (e) [Tarcsafva U; i. h.]. 1678: Sukoro *árnyékaban* (sz) [Fiatfva U; i. h.]. 1693: *Árnyék* nevű helyben (sz) [Jánosfva U; i. h.]. | *Árnyék* aszob(an) (u) [Szentpál U; i. h.]. 1699: Tilalmas Erdo *Árnyék* nevű [M.zsákod U; i. h.]. 1739: Mesz *Árnyékában* (sz) [Menaság Cs; i. h.]. 1743: Sas *árnyékaban* (sz) [Tordátfva U; i. h.]. 1748: hid *árnyékaban* [Etéd U; i. h.]. 1753: *árnyék* nevű helyj

[Csehétfva U; i. h.]. 1757: Keményes Sarka *árnyékába*, vagy is bükkibe [Gyergyóoszt-miklós; i. h.] | A Bara Kasza *Árnyékában* Fel menő Parlagb(an) heverő egy vizes Zább Föld [Szentmihály Cs; i. h.] | ā Kurta *Arnyeka* nevű hely (e) | A Szálonka *Arnyékjáb(an)* (k) [Csomortán Cs; i. h.]. 1758: az *Arnyék* nevű helyben (sz) [Selye MT; i. h.]. 1760: az *Arnyékra* ki menő ut [Mikháza MT; i. h.]. 1765: az *Arnyékba* (sz) [Köpec Hsz; i. h.] | Hid *árnyéka* nevű helybenn (sz) [Kibéd MT; i. h.]. 1775: Az *Arnyék* ászob(an) (k) [Szentpál U; i. h.]. 1781: Az *Arnyék* nevezetű helyben (k) [Kányád U; i. h.]. 1815/1817: Az *Arnyék* földben (sz) [Vágás U; i. h.]. 1816: *Arnyék* Bértz [Hídvég Hsz; i. h.]. 1820: *Arnyékba* bokros Erdő [Tarcsafva U; i. h.]. 1831: *Arnyék* nevű helyben (sz) [Küsmöd U; i. h.]. 1832: Bemelő *Arnyék* (sz) [Szárdobos U; i. h.]. 1842: *Arnyék* tető nevezetű hely (sz) [Szentgyörgy Cs; i. h.]. 1850: A' Csereköz *árnyékában* | Kis Bölön *árnyékabeli* föld [Bölön Hsz; i. h.].

9. kb. (fény)ellenző; Lichtschirm. 1807: 1 fain Gyertyatarto *Árnyékkal* Rf. 20 — [Mv; Berz. 7. Fasc. 69].

10. árnyékszék, buda, perváta; Abort. 1814: én mint Kőmives Mester ember dolgozván . . . a' régi épületnek háta megett . . . égy régi Borona fa *árnyéket* vagyis Budát [Dés; Ks 79. 29. 790].

audenciás ház fogadószoba v. -terem; Audienzsaal. 1717: Udvarház . . . Deszkás tornaczu Tornaczan és hoszszu fojoston bé menván, vagjon az nagj *Audenciás ház* melyben jo füttös zöld mázu kajhájú kemencze, Egi fal mellé valo eeszeres pad [Abafája MT; JHbK XXXIV/20].

avadag l. (meg)avult; verfallen, alt. 1652: Vagyon ez házban *avatag* deszka szuszek Nr. 5 | az Tornacz allya *avatag* [Görgény MT; Törzs]. 1653: Nagy *avadag* marok vas [Ilencfva MT; D l. II/B/12]. 1680: ezen hazok(na)k Sendellyes hejazattýok *avadag* foldozott [A.porumbák F; ALt Inv. 6]. XVIII. sz. eleje: Vagyon 3 jo ló itato Cseber kettő *avadék* [Kv; LLt Fasc. 71]. 1702: Vagyon egy . . . *avadag* paraszt Pohár szék [O.brettye H; Born. XXIX. 4]. 1714: Kétt fogas egy uj és egj *avadag* [Pálos Nk; LLt]. 1720: *Avatag* romlando beres Szeker 1 [Alparét SzD; Ks 35. IV. 1]. 1736: *Avatag* paraszt pohár szék vagy Tálos [Mártonfva Nk; CU]. 1738: Az Udvarház . . . renova(ti)ot kéváno *avatog* Sendely fedele [Szászvezsöd Nk; Born. XX. 12]. 1741: *Avadagab* Szuszék [Mezőbánd MT; LLt 146 Litt. B] | Három *avadék* Cseber . . . Négy *avadék* Boros hordok [Déva; Ks 108 Vegy. ir.]. 1745: Kementzéhez való . . . Mázos apróbb *avadég* tsipkék . . . Mázos *avadég* párkány kályha | nyilik . . . a' Leányok Házára . . . vas zárú, forditos, és vas tolyokájú *avatég* béletl Ajtó | *Avatég* vas ásó nro 1 . . . Egi *avadég* kis kapa nro. 1 [Marosztkirály MT; Told. 18]. 1746: *Avatag* Istrang [Borsa K; Told. 49]. 1748: Regi kitilott *avatag* kender [Nagyida K; i. h. 11/95]. 1763: hozott ide . . . Gálfalvára* . . . egy *avadag* hordot [Mk V. VII(1). 30. — a' Kk] | a' két alsó kö igen *avadagok* [Ispánmező SzO; Torma]. 1767: néhol *avatog* fenyőfa is vagyon [Csapó Kk; Berz. 3. 7. C. 6] | Egy *avatag* zöld festékes régi módra épült Pohár Szék [Úo.; Berz. 5. Fasc. 38. P. 2] | Ezen udvar Kőrüdes körül bé van Kerítve *avatég* Tamaszas lészas kertel [Buza SzD; LLt Csáky P. 2. 2]. 1768: (A kuria) galam bugos Kapuja . . . Galam bugja . . . fenyőfa deszkából, és *avadék* Sendelyezéssel bé fedett dőlő félben állók (igy!) [Ó.kocsárd Kk; Ks 74.55]. 1772: A Nagy Pintzében . . . *avadag* Ajtaja [Kv; MkG]. 1773: *Avatag* rosta . . . *Avatag* Szeker . . . *Avatag* béres ostor [Mezőkapus TA; Berz. 4.22. L. 8]. 1774: Vagyan az . . . Uraságnak nállunk egy *avadék* Fűrész Malma [Bedecs K; KS Conser.]. 1776: *Avadag* kerék Nro 4 [Mezősámsond MT; Berz. 17]. 1781: *avadag* bérelt Ajtaja Négy *avadag* fogas | Öt *avadag* festetlen egyes szék [Mocs K; CU]. 1782: más *avatagabb* Törökbuszás kas [Kisesküllő K; SLt]. 1787: Egy nagy *avatag* deszka hambar [Nagynyulas TA; BLt]. 1788: két nagyobbatska *avatég* Tábla | tojokás Almárium *avatég* . . . Egy kised *avatég* Ferslog Négy *avatég* Désa | Egy *avatég* hitvány deszka ágy | Egy nagy *avatég* Szuszék | Két *avatég* vas matska [Mv; TSb 47]. 1790: 1 *avatag* Sátor [Déva; Ks 76. IX. 24] | (A ház) felső gerendái *avatég* cserefából valok [Abosfalva Kk; Hr Fasc. 5] | régi meg romladozott *avaték* ház [K; Born. XXIX. 23]. 1791: Egy *avadag* asztal [Zágon Hsz; CsS] | Három *avadék* Cseber [Déva; Ks 108. Vegy. ir.]. 1796: vagyon roszt Ház, jo Csür, *avaték* pajta | jo Gabonás, *avatég* Sövény pajta | vagyon egj jo paraszt Ház, *avatag* Csür | vagyon egy *avatag* háza, jo Csüre [Szentegedy SzD; Wass 10]. 1791/1821: van még egy Vas pléhből valo viseltes *avatag* Kemetzétskeis [Kv; Pk 5]. 1793: egy *avadék* hoszszuko törpe zöld almarium [TL. Conser.]. 1794: *Avatég* pating egy [Gyalakuta MT; TSb 17]. 1801: gőmőlyeg fenyő Gerenda Nro 9 *avaték* Nro 3 . . . *Avaték* hárs kosár Nro 2 [BLt II. 11] | Három rongyos *avadék* nyomo zsák | *Avaték* Deszkák [Borosbenedek AF; SLev.] | az utzára nyilo Ajto, mellyen két *avatog* vas Sorkok alkalmas nagyságuak | (A) fedél . . . igen *avatag* [Kv; Pk 4]. 1804: egy Szapullo Üst . . . *avatég* [Borosbenedek AF; SLev]. 1805: Egy *avatek* Üres pohárszek [A.jára TA; BLt 9]. 1809: egy ujj 's egy *avatég* Siu [Torda; KW]. 1810: Egy *avatek* asztag rako állás 1 Rf | egy *avatek* szalmával fedett . . . Sorvadt fedelű . . . régi Épület | A Malom

ház . . . Padlása uj fenyő és *avaték* Gerendákra félig, *avaték* Deszkákbol van csinálva [Doboka; Ks 76. Conscr. 24, 55, 91] | A Malom háznak . . . fa zárral zárlodo *avaték* ajtaja [Rákos Sz; i. h. 264—5]. 1812: Nagy *avaték* Szuszék [Körtvélyfája MT; LLt]. 1814: egy *Avaték* Leveles Kapu régi *Avaték* Tölgyfa Kapu falak közé helyeztetve [Récekeresztúr SzD; Bet.]. 1815/1817: *avatag* Zsendely fedél [Szu; TSb 47]. 1817: A zsüipek *avatég* roszszak | a kapuk *avatégak* lévén . . . reparalni valok [Ördögösfüzes SzD; ÖrmMúz] | 1 hátulso *avadék* Sendelyes fedél [Kv; Born. IV. 42]. 1818: 6. Asztagagok fenekére, és fedelére *avadékok* és régik lévén $1\frac{1}{2}$ kazal [Déva; Ks 103]. 1819: egy régi *avatég* vendég ágy || két-

felé nyilo *avatég* kapu | egy Cserefa *avatek* hordoban . . . tök mag [Baca SzD; TSb 6] | az Uttza kapu *Avadék* [Ne; Ks]. 1820 k.: kurta *avatég* kapu Felek | *avatég* Fenyő Létz | egy *avatég* edényt tarto Fogas [Dés; RLt]. 1821: *avadég* bük fa deszka [Lózna SzD; LLt] | *avatag* kementze [Koronka MT; Told.] | Van egy *avaték* kis olosz fal gyertya eleibe valo [Veresegyháza AT; Told. 9] | Három magos *avadég* tölgy fa kapu Felek . . . *avadég* bük fa deszka [Lózna SzD; LLt]. 1822: Egy kised ágásokra epült régi el sorvadt *avatek* szalma fedelü Hazatska [M.köblös SzD; RLt] | egy rongyos *avatég* fako Szekér [Somkerék SzD; HG. Mara lev.]. 1824: *avadék* asztal [Fugad AF; i. h.]. 1825: egy *avatég* zöld kementze [Dés; DLt 595. sz.] | egy kamara . . . *avadag* deszka padlásu, és gerendájú [Zágon Hsz; Szentkzs. Conscr. 278—9]. 1826: Téli *avatég* ablak [Szentdemeter Ú; Told. 41]. 1830: szalma fedelü *avatek* fa ház [Kendermező Sz; LLt Csáky per 420. L. 20]. 1833: Leszas *avatek* sövény kert [Mezőkerked K; LLt] | egy romladozot *avatek* kis házatska [M.nagy-zombor K; SL]. 1836: Egy *avadek* konyha asztal | három *avadek* borona | *avadek* Kádak | Tölgyfa *avatég* Hordok | két *avadek* fenyő fa Agyak [Algyógy H; Born. F. VIb]. 1837: egy *avatek* sövény ház [Marosgombás AF; TSb 20] | Egy *ovateg* borna Pajta [Várfva TA; Born.]. 1841: Vagyon egy *avatek* rámajú öreg ablak [Dés; DLt 37/1840]. 1842: a' kapu . . . két rendü sendely *avatek* fedél alatt [Oprakeresora F; TSb 51] | egy *avadek* Alumium [Csekelaka AF; KCsl 3]. 1844: Egy *avatég* pajtát . . . betsülték 115 Valto Rf . . . Egy *avatég* sertés ol [Felfalu MT; DE 2.] | *avatek* meg rongyolott deszka fedél [Abafája MT; TSb 11] | egy Fügő Hámbar, — *avatek* [Mezőbánd MT; TGSz 50]. 1845: Két *avatek* szuszék [Mezőőr K; Mk]. 1846: egy deszka *avatek* kert | a Csűr Borona oldalu *avatek* nál fedél alatt [Szászkerked K; LLt]. 1847: ezen kapu . . . *avatek* Zsendely fedél alatt ál [Kv; Aggm. C. 174]. 1847/1851: a' be járás egy *avatég* sindellyel fedett galambugos kapun [A.szovát K; Pk 3]. 1848: Ót *avatek* kásztro [Görgénysztimre MT; Born. G. XXIVd] | egy *avatek* fél bérlett ajto . . . gyenge [Kv; Aggm.]. 1849: 5 *avatekob* rész kásztro [Görgény MT; Born. G. XXIVd] | Az *avatégobb* osztovata Gyuri Minyanál volt [Héjjasfva Nk; Cs 2] || Asztag rakáshoz két szét bontott állások *avatekok* [Szentbenedek SzD; Ks 73/55]. 1850: égy *avatek* kaszten [Dés; DLt 776. sz.] | 9 darabb *avatég* fenyő | egy *Avatek* járom [Gyéressztkirály TA; DE 5]. 1851: Egy rosz *avatek* haj nélkül valo derekaj . . . Egy *avatek* vászon Lapedő . . . Egy fenyő fa *avatek* kerek asztal . . . *avatek* Láda [Dés; DLt, az 1852. év al.] | két *avatég* liszt tartó válú [Erdősztyörgy MT; TSb 34]. 1862: *avatek* bérlett ajto | három *avatek* bikfa szuszék | *avatek* cserefa sasfák [Mezőbánd MT; TSb 39].

2. ócska; schäbig, abgenützt. 1653: Negy *avadag* marok Vas [Ilencfva MT; D II. B. 12]. 1745: *Avatég* vas áso nrő 1 . . . Egj *avadég* kis kapa [Marossztkirály AF; Told. 18]. 1767: Hat *avatag* hám [Uo.; Berz. 38. P. 2]. 1787: nyoltz *avatag* Szöllő metztzó kotzar (!) [Mv; MvLev]. 1788: Egy rakás ujj és *avatég* Létz szeg [Mv; TSb 47]. 1802: *Avadék* Sák [Türe K; MkG] | (Az ajtón) két *avatog* vas Sarkok [Kv; Pk 4]. 1804: Egy *avatag* veder [Borosbenedek AF; SLev]. 1816: egy török *avatag* Szönyög [Szentgerice MT; UVJk 20]. 1821: egy *avadek* Kanape faja jo [Mezőméhes TA; HG Mara lev.]. 1849: 60 *avatag* 'sák [Héjjasfva Nk; CsZ]. 1850: Vagyon egy *Avatek* járom alfával, bélfával [Gyéressztkirály TA; DE 5].

3. viseltes, (el)nyütt; abgenützt, abgetragen. 1669: Boer Sigmund Uram . . . adott egy *avatag* paplant [Fog.; Szád.]. 1718: Egj csillagos *avadag* abrosz [Szacsva Hsz; SVJk]. 1806: Szókött-el egy verhenyes Szebeni *avatag* Czondrába [DLt, nyomt. kl.]. 1811: égy veres babos, patyolat *avadek* keszkenyő [DLt 508. sz., nyomt.]. 1826: volt nálla egy *avadag* vadászi Tarisnya (I. h., ua.). 1842: Egj *avatég* hozentrager [Dés; Újf]. 1855: szinehagyott *avatég* öltöny [ÚjFE 223]. 1859: Egy *avatek* nagy párnaszák. 3 *avatek* sarlo [Bodok Hsz; MkG; Urb. kárp.]. 1862: 1 darab *avatég* farkas-bőr bunda [Mezőszilvás TA; HG]. 1866: Ket *avatek* posztokalap [RLt].

4. régi; alt. 1855: *avatég* poros levelek [ÚjFE 175].

avadég, avatag, avatég, avatek l. *avadag*.

azarántjág a tájig, azirántig; bis dorthin. 1762: (A föld) also vége nyult le egészen *azirántyág* a mint Középfalva felöl egy to forma szakad a Szamosba [Virágosberek SzD; SLt XXIV. 6].

azért az okból, annakokáért; deshalb, aus dem Grunde. 1547: Ez zewrzech makay Laios megý nem Akarýa wala Allani es Mý Akarank az ew Jozagan Igazath wennwnk Biro Espan nekw. Minth az hwthes wala my kwzettwnk: Azerth Ew Annak wthanna magath megý Gondola . . . Ismegý Bochiatta Mý Kezwknben Az tho kelth [Sv; MNy. XXXVI, 53]. 1555 k.: *azýrt* . . . kewnýergewnk te felsýgednek alazatoson . . . [LLt]. 1560: En Bethlen Gergely . . . Attam egy ýobagýot ez wýtezlew hozzwtelký ferencz fýamnak . . . *Azýrt* en ezt Attam es Adom . . . ewrewkbeh [Keted K; SLt J. 1]. 1563/1569: *Ayrth* az . . . fyzetesnek nappya, Appro zentek nappya wala [Mészkö TA; Told. 27]. 1568: az zólóth . . . ó meký *azert* kel el adnyók, hogý az beteg attýokfýat tartýak véle [Kv; TJK 159]. 1568/1585: *Azért* az en Rezemetis ez fellwi meg Neuezet Jozagokban neked engettem [Gyerómonostor K; JHbK XXVIII/29]. 1569: mý es oth wagiwnk meg irwa *azyrt* kyriük es hyttwk [Msz; LLt 77/5]. 1572: My *azert* az Drwllia neueo Erdeot Iteltwk telliesseguel . . . Seredi Ferencznek [Sz; WLT]. 1573: Engem borbel Janos petche-tel hiwt azt mongia hogý az eó zeóleybeól karo vezetv volna el *azirt* Jewý ký Temagadis . . . *Azirt* mikor . . . meg lattok Herttel petter zeóleiet . . . nem Talalank Teólgý karot benne [Kv; TJK III/3. 160]. 1574: nem akariak Ah vrain hogý Eó velek Igýal *Azirt* vlý veztek it [Kv; i. h. 390]. 1575: My *azyrth* Engedelmesek lywin az Ngod parancziolattýanak el mene(n)k Symo(n)telkyre^a szent Lucza azzon napph (!) utan valo pinteken [JHbK XIX/24. —^a BN]. 1579: *azyrt* engettynek neky [Néma MT; Told. 31/1]. 1582: Jol tutta az em (!) anya(m) halalat, *azirt* Igirtik mekj az granat zaknyat [Kv; TJK 4/1. 58e—f]. 1585: My *azerth* az mynth illyh engedelmesek lywin az Nagd: paranchiolattýanak | My *azirt* Nag(na)k amnyntth ebbe procedaltonk fide nostra mediante megh Irtwk [Dés; DLt 215—6. sz.]. 1591: *Azirt* Isten szerint lassa megí kemetek aztis . . . [UszT]. 1602: *Azert* miheldt megh hozták Az lovat mindgiárt megh esmertewk hogý santa [Kv; RDL I. 73]. 1606: Kegmetek *azirt* ne cziak az dolognak az eleýt hane(m) az utolljatis considerallia [UszT 20/14]. 1606: *Azirt* ikesetettik megh privilegiumokkal coket [Dés; DLt 285. sz.]. 1610: Mý *azirt* . . . engedelmesek lewin az eo felge parancziolattýanak . . . [Dés; i. h. 321. sz.]. 1613: Ez dolgotis *azerton* . . . az kett Birak Uraim eleiben boczattottak [Kv; PLPr. 1612—15. 1/3]. 1631: Szilagi Uarga Janos mondgya vala azt Zabo Peterenek, hogj te nýlua(n) valo beste lilek kurva . . . , az sokadalomba is *azirt* jarsz hogj baszatod magadat, ugj mond [Mv; MvÁlt Bibl. 290. 258a]. 1637: Mivel Colosvarat egi hazis Ado fizetis nelkw nem lehet. Igi *Azirt* annak idein . . . az mi adot rendelnek tartoznak Comportalni ha Eóreoksiget birnak [Kv; KvLt IV. 28]. 1638: Igy *Azirt* Istennek Engedelmibeol . . . Adtuk Ez mi leuelünket az dolognak nagjub Bizonisagara [Kv; RDL I. 114]. 1644: de *azirt* hogi Uram azt mondotta volna . . . bezegh en olliant Uramtul nem hallotta(m) [Mv; MvÁlt Bibl. 291. 423b]. 1649: az Ispanokatis *azirt* hivatta az aszonj Ide, hogj törviny ligien, *azirt* alj törvint [RDL I. 135. „Dögh mezej^a Katucz Jonas” (60) vall.-ból. —^a Dögmezó SzD]. 1654: *Azirt* mi Engedelmesek lünk az mi kegelmes Urunk Parancziolattýanak . . . [RLt 0.5, Steph. Szavaj de Dees nb. sk.]. 1670: Hallottam az veres mathe-ne szajabol hogý *azirt* ragadta megh az puskat hogý felt ha valami kippem mögh trefállya [Szamosújvárméti SzD; RLt. 1]. 1671: En Lovadot sohova ne(m) töttem, hanem oda az honnat el hoztam volt . . . , *azért* rajtam ne(m) kereskedhetel [Kv; TJK VIII/11. 152].

azzal az az mut nm hasonult -val ragos alakja. I. Jelzői haszn-ban: avval; mit dem (der, jenem) jener¹ 1599: my *azual* az eó felsege missiliseuel el mennenk es az minemeo Jozaga Nehaj Baraniaj Anna assanak defectussa(n) eo felseregere szallot . . . el foglalnok [Pocsfva Kk; JHbK XIV/37].

II. hsz l. avval; damit (Adv). 1507: Eleozor hagýom az En felesegem(nek) a Bozý tot mynd az molomal egyetembe . . . <i>llýen kepen hogý Eue legýen Elteýg, *azval* Jgyík (!) gyermekem Ne oztozzek [Kv kör; NyÍrK, VI. 186. Cheh István kezeírása]. 1572: Mathe Borbas . . . zenth kýralý . . . ezt walla, hogý . . . Ewteth Býrsagal wetettek oda Merth oda Nem menth volna ha *Azzual* Nem weteettek volna [KS]. 1589: Ertem hogi bannýa Matýas deakne hogi az Ura Ide Jar de en *azzal* nem gondolok [Dés; DLt, 226. sz.]. 1590: mú *azual* nem tartoztunk [Szu; UszT]. 1592: Miel hogý *azzal* all eleo az Al peres hogý Ideo eleott p(ro)dukalta volna az bizonsagokat . . . azt mondom hogý minden keresetiteol ell esett [i. h.]. 1595/1603: ha az vristen, Az en keves Marhamat Megh tarttya, *Azual* eggýút gongýat viselem^a [Hadad Sz; Ks P. 16. —^a Ti. a szóban forgó ládácskának]. 1596: chiorda paztorúnk . . . az falu chiordaiat el hatta s az enýmetis *azual* Eggýwth [i. h. 11/701]. 1603: megh foga hazamban az feoldre eytte tazigala *azual* Nem elegedek az erezbennes az feoldre ýttetth [i. h. 12/51]. 1606: az törüenyis meg Engette hogj ra tarthattya akkor *azzal* halasztotta [i. h.]. 1629: mi akkor meg hwteoltettwk s az

¹ Az *avval* külön szótári címszó.

mit ele adott *azal exco(n)tentaltuk* [Kv; TjK VII/3. 98]. 1635: miuel hogy sem Arany ezüst nem (!) marha nem volt sem pensz: Igy azért *azval* kellett kielegíteni az Adossokat az mi volt [Kv; RDL I. 23].

2. avval, arra (rögtön), (és)akkor, (és)aztán; damit, darauf. 1564: Vagion oly atiankfia hogý w felsige kegielmessýgýt vötte és mutatta igassagaban de *azual* semmýt nem gondolt vele [Cszs; SzD II, 176]. 1753: *azzal* Tisztarto Uram ki mene az kapun s ott szida Rosnyai Uramat [Marossztyörgy MT; Ks 48. 67. 31]. 1757: *azzal* én kaptam magamat és el mentem a Keszeg Pál házához [Gálfva Kk; Ks 66. 44. 17c]. 1769: hallám ezt mondja vala . . . ha ma valahol rájok találhatok vissza fizetem nekik; *azzal* elmene a nevezett lako Hajléka felé [Agyagfva U; JB]. 1774: én *azzal* bé fordulván a magam házába, hallék erős ütések [Bábalalma Kk; Ks 19. VII]. 1786: az Biro meg indul hogj ki hozza az Marháját Tot Mihálynak az Pajtából, *azzal* motskalodni kezdvén Tot Mihály nem akará engedni hogj az Marháját el vigyék . . . eleibe szókék és megkapá mellyben, *azzal* az Biro ismét meg szida Mihályt [Hídvég MT; GyL].

III. fm-ban a mm-ra utaló msz; damit (in Hauptsatz auf den Nebensatz hinweisend). 1606: Vargias falwa *azzal* teot vala valazt vargiason hogý az derek zekre Izene-tet volt . . . [UzsT 20/317]. 1796: midön az ide valo emberek fát vesznek az Erdön . . . *azzal* nem érik meg a' mennyit vésznek, hanem még lopva is vágnak ahhoz [Bács K; RKAk].

aszag pemet, sütökemence-seprű; Bachofenwischer. 1630: Lattam azt hogý ki kerekedtenek vala az Uczara, s rutul vagdalkoznak vala, ki *asaggal* kj palczaval ki keövel s ki penigh szabliaval s rut veresek valanak mindenik [Mv; MvÁlt Bibl. 290. 216a]. 1633: Az azzoni hogi az legeni morgolodik vala az hazba(n) mondgja vala nekj Pal meni ki az hazbol, mert ki verlek az *asaggal* [Mv; i. h. 135a/2]. 1679: Vagyo(n) ezen Sütő házban . . . Sütő Lapat nro 5. Szen vono nro 1. *Azagh* nro 1 [Uzdisztpéter K; TL, Bajomi János lelt. 67]. 1761: Bé vető Lapát 2 Szén vonó 1 *Asag* 1 [Szentmargita SzD; Ks C11.16]. — Sz 1660: se emberek, se egyebek, ki s be ne jarjanak, ne nehezedyenek az en dalgomis, s az orszageis miattok, *ha nem ülhettenek az Lapaton, üllyenek az Asagon* [KJ]. 1703: azt Kgd ne gondollya, hogj most béli ültem, enyém^a, mert bizony nem ugy leszen; *ha Kgld a' lépáton nem ülhet, bizony az asagon is el üll*, még job volna, á kit elvesz-tegetet, azokat szerzené kezéhez könnyöbb(en) beszélhet [Kv; Eszt., Serédi Zsófia birtok-háborító, pazarló bátyjához, Serédi Gáspárhoz. — ^a Ti. a birtokba].

aszagár aszag, pemet, sütökemence-seprű; Bachofenwischer. 1799: Két bé vető Lapát éjg szén vono, égy *asagár* [F.zsuk; SLt Vegy. perir.].

banyó Idősebb nőrokon megszólításaként: anyó, néne; Alte, Mütterchen (in Anrede). 1779: magamis vetettem a Szegény Néhai Aszszonyinak szemére az oljanakat szép atyafisággal, . . . a szegény Aszszony csak azt felelte, Láttya ki gyelmed) *Banyo*, láttya Ki(gyelm)ed a világ mitsodás [KS, özv. br. Kemény Zsigmondné Rhédey Drusiána (61) vall.]. 1820: amint Anyám beszéllette nékem ökerne harmadmagával . . . a Cseléd házba Dregán Juonnéval találkozván azt mondá Dregánné: Ugye *Banyo*, hogj a Páro Ur mikor meg akarták keresztelni a kitsi Fiat azt mondotta: Keresztellyék Ferentznek [Aranyosrákos TA; JHb Fasc. 18]. — ? *Szn* 1569/1577: *Bonio* gergely jb [A.zsuk K; SLt XY. 24]. 1637: *Bonyo* Mihali nevű Magiar Sukon lako biraia [SLt 0.15].

baránybőr-kozsók báránybőr-bunda; Pelz aus Lammfell. 1815: Pál Márton . . . születésére nézve Udvarhelyszéki Oroszhegyi . . . viselt fekete *Barány bőr kosokat*, vagy Bundátskát [DLt 68, nyomt. Kl.-ből].

baraszlai boroszlói posztó; Breslauer Tuch; pannus Vratislaviensis. 1561: 8 vlnar(um) karasia et octo vlna panni *baraszlay* [Kv; TanJk V/1.69]. 1573: ket vegh *Brazlayt* loptak volt [Kv; TjK III/13.52]. 1585: Az Kantoros Zolgaknak Wottem . . . 8 szing karasiat . . . f. 5 d. 20. 6 szing *Baraszlayt* | Az Also Tanachas Ablakara wöttem . . . 6 1/2 szing zold *Baraszlayt* . . . f. 1 d. 50 [Kv; Szám. 3/XVIII. 24a, 40b]. 1590: Keouétkézyk az Zolgaknak Az kýknek Poztot Zoktanak Adnyá Az 2 Louas Legennek 16 Sing Karasiat f. 10 d 40. 12 Sing *Baraszlayt* tt f. 5 d. 20 [Kv; i. h. 4/XX. 99]. 1592: egy Az (igy!) vstes Ladához Tokatt Chýnalt f — d 40 . . . vettem az Tokhoz Mas fel Sing *Barozloit* p(ro) f — d 37 [Kv; i. h. XIV/5. 244]. 1595: úeöttem az zaz Natio Alumnussanak Adam Gichernek . . . 6 sing *baraszlayt* bellesnek az felseo ruha es dolmanj ala . . . 3 singeth . . . f 2 [Kv; i. h. XIV/6.9]. 1598: Az wálasztot drabant wraimnak ki Adatot Zaszlahoz . . . 1 1/2 Sing *Brazlayt* [Kv; i. h. 7/XVIII. 55]. 1599: Simon Deak Hozot Karolibol . . . Egy Ball Iglertt 7// — . . . Egy Ball *Baraszlayt* 3// — [Kv; i. h. 8/XIV. 7. harmincadjegyz.]. 1614: 1 1/5 vegh sarga *Baraszlay* [Kv; PLPr 1612—1615. 113]. 1620: Egy veg reövid Leombergtúl f — | 15. Egy Baal *Baraszlayt* f. 3. | . . . Egy Báál. Abatul. f. 1. | 12 . . . Egy Báál Fejervari posztotul f. 4. | [Kv; KvLt II/69, VectTr. 5—7]. 1628: Egy eoreogh tarka Ladaban . . . Egy kis darab feier kisciczer. Egy kis darab verez *Baraszlay* . . . Egy darab Verez *Brazlay*

Három daraboczka dirib darab verez *Braszljaj* [Gyalu/Kv; JHbK XII/44.10]. 1629: Niolez sing Slesiai keoz londis tt. f. 12 d. — ... Egy vegh sarga *baraszljaj* tt. f. 6. — Egy vegh Zeold fodor igler tt f 18. d. — Egy vegh maiszner tt f. 18.d. — [Kv; RDL I. 132]. 1632: Beczybeől az minemw marhakat ... varadi Miklos hozott. 3 Bal Fodor Iglertt. 1 Bal *Baraszljaj* [Kv; KvLt II/69, VectTr]. 1688: Egy vegh Lámberdtől Rövidtől f — // 22 1/2 Egy vegh Baraszljaitól f — // 18. Egy Bál Iglertől f 6 // 00 [BfR Vectigal].

barátfuszujka babfajta; eine Art Bohne. 1811: Termesztet a kertész Fuszujkát Fejért Met. 6 1/2 Fekete tarka fuszujka kupa 13 *Barát Fuszujka* Met. 1 kupa 5 Fejér kardos Fuszujka kupa 10 Sárga Fuszujka 4 [Hsz; Mk IX/109-hez].

Bartók-alma almafajta; eine Art Apfel. 1844: Martius 31n Betski Gabor által F Fejér V(árme)gyéből Mihályfalváról^a hozot, hires ugy nevezet téli *Bartok almát* 1844(ben) az Uj szőlő hegybe oltattam két tőkébe ... apr. 4n ... a fen irt *Bartok almából* ... két águ oltovány(ua)k egyikéb(e) megint *bartok almát*, és a méz vermen felyül levő vad oltovány égyik ágábais ... más oltovány ágaikba is két két ágat mintsak *Bartok almát*. Agya Isten hogy bár fele meg foganván Successoraim s helységünk kostolhassa ezen el hiresedet gyümöls derékséget [M.köblös SzD; RLt].

Básti-járás Básta tábornok hadainak 1600–1604-i pusztítása; Baschta-Zug (der Verheerungszug der Truppen des Generals Baschta in den Jahren 1600–1604). 1672: az ember az *Básti járáskor* 15 esztendő volt [Méra K; Aggm. A. 92, Keomives István (30) vall.].

batisztfersing finom vászonszoknya; Batistrock. 1804: Edgy fejer *Batiz Fersing* | Edgy fejer *Batiz Fersing* Balha szín Tafota Kirfiklistől (!) édyutt [M.köblös SzD; RLt, Mohai Farkas hozomány-elismervényéből].

bátyuka *güny* idősebb férfirokonra: bátya, bácsika; Onkel, (*hönnisch*) der ältere Verwandte. 1598: az en iozago(m)ba hazamba be fogatta(m) vala, magam otalmaert ... engemet, elessen es wiugosso(n), tiztessegben tarzio(n) mint battiat ... , de eő nem tekintette az Uristent sem az attiafiwsagot eő engemet tiztessegbe nem tarta, rutolt zidot kouetem az kegtek zekit *Batiukanak* lelek kuruanak es halallalis feniegetet engemet ... az okokert nem akarta(m) uele lakni egy hazba(n) es egi kinieret nem akartam vele enni [UszT 13/117].

bávaszkodik ámuldozik, hüledezik; verblüfft sein. 1819: a' midőn mű itt *bávaszkodnánk*, és tsudálkoznánk hogy hová lett ezen a' földön termett Buza ... [Dés; DLt 91. sz.].

báziroz alapít; basieren. 1846: ezen elvre *bazirozva* foly a' vita, mindkét házban [Sepsisztgyörgyi ÁLt. Apor lev., Kemény Zsigmond naplójából].

bedellői I. a Bedellő (AF) tn -i képzős alakja; Bedellőer. 1572: Santha gawryla *beodeoley* torozkay ferench Jobbagya es kenezze [Torokósztyörgy TA; Thor. XII/7]. 1808: *Bedelei* Vésza Juon [TVLt Közig.ir. (rtlen) Vásári jk.].

II. fn Bedellő lakosa; der Bedellőer. 1784: Azt hallottam, hogy a gyertyánosiak, buniak, *bedelleiek*, szolesvaiak adtak magokat praedalsra [T; EM, vall-ból].

bederget lődörget; hin und her bewegen. 1631: Czizmadia Lőrinczne Orsolia Aszony ... fassa est: Enteölemis kert Szabo Giörgj benne: Eleget igirtis ennekem, Egyszer az kozbenis utana(m) jöve erősen *bedergeti* vala az szerszamat s mondgya vala hogj fogja(m) megh (:én monda(m) hogj ne(m) fogom en utalatos ember:) [Mv; MvÁlt. Bibl. 290. 252a]. 1844: a faszát *bedergeti* a pítsádba mereszti [Dés; DLt 1247. sz.]. — A jelentésre nézve I. MTsz.

békasó (folyóvíz csiszolta) fehéres kvarekő; Kiesel. 1828: *Beka so* hordo fenyő Deszka [Oltszem Hsz; MkG]. 1847: Égetetlen *Béka so* 400. mázsa ... Törött égetett *Bekáso* 34 véka [F.árpás F; TSb 46, üveghuta-lelt.-ből]. — Hn 1864: *Béka só* határ széli szikla [M.valkó K; KHn 117].

belepedez betakargat; zudecken (frequent). 1600: Nyrco Mathene Catalin fassa est: ... Azt sokzor latta, hogy Aztalos Istwanne az vra honn nem leteben ott halt ... megh ez Aztalos Istvánne az vra mentheyewel *lepedezte be*, es egj tanyerrol eottenek egy massal [Kv; Tjk VI/1. 395].

belerútolkodik belerondít, belepiszkol; versauen. 1598: Az Anniais es huga Azonkeppen kertek^a hogi engedelmes legien az kutnak keoz voltabol, ... Mikor megh nem engette volna ... monda Istwa(n) deak Hogi mind enmagam es zolgam *bele rutolkodom* es minden ochimansagot bele hordatok [Kv; Tjk V/1. 222. —^a Ti. István deákot].

bemenő I. befelé menő; hineinführend. 1768: egyenesen dél felé éppen a Felso Bencze fejére *bé meno* ut [Tordasztlászló TA; JHb XXXVI/17]. — Hn 1705: az *bé menő* helyben a' Gaál mezein (sz) [Csiksztimre; EHA]. 1747: Retek jutottak ... a *bé menőben* fel nyil [Aranyosrákos TA; Borb. II]. 1802: tudak ... a' *Bé menőben* egy Nyilat [Aranyosrákos TA; EHA]. 1806: A Nagy *Bémenőben* (sz) | A Lonai *bémenőbe* (sz) [Harasztos TA; i. h.].

2. bejáró; Eingangs(tor, -tür). 1636: hoszan fel az *be meőneő* eoregh kapura fel mennyen egy eőregh három szakaszban valo Istalo borona feniő fabol rott [Siménfva U; JHb Inv.]. 1724: *bé menő* ajtón . . . vagyon holmý bomlodozot zár [Koronka MT; Told. 27]. 1816: Az udvarra *bé menő* . . . vas sorkos kis kapu [Készérked K; LLt]. 1848: A Biliárd házba *bé menő* veresre festett két felé nyilo ajto [Görgénysztimre MT; Born. G. XXIVd. br. Bornemisza család lev.].

3. betörő, behatoló; einbrechend, eindringend. 1761: (A) háznakis hasonlo tisztességes ablaka . . . lévén ennek vilaga három erős vas-pantokkal tsinaltatva, mely ellent vethet gonosz tevő emberek *bé menő* szándékának [Mezőcsán TA; Ks 15. LXXIX. 3].

bemenőleg bemenet, befelé menve; einführend. 1669: *Bemenőleg* job kez felől valo pinczenek ninczen ajtaja [Királyhalma Nk; Ks 67.46.24a]. 1694: (Az) oldal Bastya az fel vono Kapu mellet be menőleg bal kez felől nyul fel [Kővár; JHb Inv.] | Vagjon itt az Udvarház kapuján kívül *bé menőleg* . . . egy Vetemenjes kert [Kisenyed AF; BfR]. 1816: . . . Mely szobákba *bémenőleg* van egy pitvar [Varsole Sz; Born. XXIX. 24/6].

bementében csak birt és hat ragos alakban: befelé menet; während des Hineingehens (nur mit Poss. und Adverbialsuff.). 1600: azon hertelenségben ugy lobbana fel az haz oldala, beleol penigh *be mentembennis* sohult nem lattam semmý teozet hanem kýweol lobbant fel [Kv; TJK VI/1. 451].

bemorog morogva beszól, bemordul; hineinbrummen. 1629: hallam hogj szidgjak vala onnet beleöl ezt az Andrast, ezis *morog* vala *be* az Ablakon, s mondgja vala az Uranak hogj jeőy ki czak ugýmond sok boszusagot tettel rajta(m) te [Mv; MvÁlt Bibl. 290. 155b].

benđerezik közösül, paráznałkodik; beischlafen. 1799: a' Vásár Napján 4 márijás ára kenyerét egészszen pogátává tsinálták Győrfi Maris és a' Füsüs Legény rajta *benđerezvén*^a, Laposon helyben is^b a' mig voltak minden éjjel edgyütt háltak [Dés; DLt. — *zekerben kenyereken szeretkező fiatalokról. ^bE zavaros rész talán így értelmezendő: M.-lăposon (SzD) és helyben (ti. Désen) is].

bennünket minket; uns (Akk). 1590: Addig szollanak kerenek *benneonket* hogj mind megh engedwk nekik Az Nilakat s Irtasokat [Szu; UszT]. 1697: wýnek ký *bennonket*, es mynd azon Jarok el az Hatartht ahol mayđ az Vraymmal egjtembe megh iarok [Szinye SzD; Ks]. 1599: ott igen zidogata *benneönket* Kis Thamasne [UszT 15/197]. 1609 k.: Akkor Zantaj mind Varasul Zidalmazot *benneonket* [Dés; DLt 311. sz.]. 1627: fertelmes modon zittak *bennunkot* [Nagyernye MT; Bál. 82]. 1639: Az Vitezleő Kazdagh Sandor hiva *benneonkeöt*, Szaz Czegeőbe(n) Dobokauarmegieb(en) [Borb. I.]. 1642: Talala megh *bennönket* Nemethiben lako Kis Ilona Legitimus procuratora által [SzJk 57]. 1655: látván *bennünket* hogj feléjek ereszkettem volna másod magammal el hatták az Oláhokat | Sós Márton kiálta *bennünköt*, hogj segetennők megh fogni az Oláhokat [Kv; ChartTr II.]. 1644: igyekeznek *bennunket* igazsagunkbol ki farasztani [Bánffy-hunyad; KJ]. 1664: igyekeznek *bennunket* igazsagunkbol ki farasztani [Bánffy-hunyad; KJ] | Ikafalvan lako Balogh Thamas talala meg *bennünköt* alazatos könyörgese által [Törzs, Apafi Mihály Hsz-hez]. 1670: mivel az szegenysegh igen megh nyomot *bennünköt* arra nem erkezhettunk [Kilyén Hsz; BLt 1] | Soha Szolgabírot illyent nem értünk ebb(en) a' joszágb(an) a' ki *bennünket* igy huzzo(n) vonnyo(n) s böstelenítsen [Bodok Hsz; BLt]. 1706: böstelenítő szavaival Szamarazat *bennünket* [Dés; Jk]. 1726: vagj mennyünk ki az városbol, vagj mind a tömlőczben hányat *bennünköt* [Ne; Ks 90]. 1734: kenszeritennek *bennünköt* [Petele U; Hr 2/24]. 1730: a' Csáki részre hajtottak *bennünköt* [Vármező Sz; TKI]. 1733: mind az Consequentia rosz volna mind minnyájunk-(na)k nagy béstélenséget Causalna hogj egy valaki oda hajson *bennünköt* az hova akarja (igy!) [Illyefva Hsz; Ap. 4, Bialis Ferenc Apor Péterhez] | ha Isten *bennünket* életet talám az jövő esztendőbeli szüreten idejéb(en) fog Ngld fel Serkenni [Borosbocsárd AF; Borb. II]. 1734: kenszeritenek *bennünköt* [Petek U; Hr 2/24]. 1753: Moga Orbán utasítván *bennünköt* a subscriptiora ily modon subscribáltunk [A.csernáton Hsz; Törzs, Vall. 18]. 1757: Farkas Ferencz onnan hiva *bennünket* betsülení [Gyszm; DE 3]. 1769: hivatván *benünköt* . . . Sepsi Szekben Oltszemre . . . kére *benünköt* Testamentarius Biráknak [Mk-Rh]. 1846: édes Apám tartott *bennünköt* [Dés; DLt 221. sz.].

bérnök bérlő; Pächter. 1850: A' szántó földeket . . . magok határaiban köteles *bérnök* ur meg tartani [Kv; HG Pávai lev.]. 1851: köteles leszen az irt *Bérnök* ezen haszonbért félévénként mindég előre . . . beszolgáltatni [Kv; Pk 3].

besimforizálja magát behizelkedik, behizelgi magát; sich einschmeicheln. 1847: Bogyané lejött^a, hogj és hogj nem, *magát* Biri^b nálla *bésimforizálta* — napokban elő áll vélle, hogj ha meg nem bántana vélle, Bogyanéval, ki erősen hívja, felmenne lakni Bécsbe [Kv; Pk 7. —^a Ti. Bécsből. ^bA szobalány].

bestek evőeszköz-készlet; Besteck. 1816: Egy *Bestek* tokba 12 3/4 Lothok | Egy

bestekbe valo ezüst pár kés, és kalány három águ villájával 12 1/2 Lothok [Kv; Born. IV/41].

bestyéz bestyének szid; nennt für eine Bestie. 1593: Hallottuk hogyi Tamas zidal-mazta, *bestyetzte* es kurvazta Andrast [KV; TJK V/1. 368].

besuvadhat oldalazva bemehet, *táj* besírülhet; kann hinein schleichen (seitwärts). 1815: lako Helyéhez tartozo utat . . . ugy el foglalta volna, hogy tsak ő klmeis a maga lako Joszágára fell oldalt *suvadhatna bé* [Hr; Fasc. 5].

beszivárkodik beszivárog; einsickern. 1751: a Viz minden felöl *bé szivárkodik* [Görg; Jk].

beszolgáló 1. benyíló, bejövő; einleitend, einführend. 1726: (A napszamosok) a' Szamosból *bé szolgáló* felső csatornák elein az partot meg czövekeltek, s fonták [Kv; Ks 15. LIII. 4].

2. ~ **pap** más egyházközségből (valahova máshova) szolgálatot teljesítő lelkész 1847: *Beszolgáló pap* T. Bartok Sigmund a (tyánk) fia. Götzli Levita Csoma János [Wass 13].

besztercei szilva Prunell; Prunus Damascenum (MA; PPB); Bistritzer Pflaumen. 1620: Egy tonna Narancstul f — /25. Egy tonna *Besztercei szilva* utal f — /3 [Kv; KvLt II/69. VeetTr. 14]. 1769: Aszszú gyümölsöt visznék Hét véka, *Beszterti szilvát* . . . Kövér szilvát 3 vékát [Fesztény SzD; Told. 5a]. 1857: a Laposra őszve sereglett . . . K. K. Tisztek közzül egy sints vadász ember, s többnyire ugy gondolkoznak a vadászatrol, mint a' *besztercei szilva* le rázásáról [Kisdebreceen SzD; Újf 2, Técsy Sámuel lev.].

betegesecske kránkelnd. 1820: En regtől fogva *betegesecske* alloptottal vagyok: — a Catharus majd meg folyt (!) [Mv; Borb. II. Mátyás Sámuel ügyvéd lev].

bibálé itókára való, borralaló; Trinkgeld. 1600: A vinceleernek *bibalet* attam f — d 18. Az zeoleo paztoroknak f — d 40 Kiniérre pecheniere attam nekik f — d 40 [Kv; Szám. 9/IX. 53].

bibula itató, itatós(papír); Löschpapier. 1755: Szürke *bibulára* xr 8 [TL, Teleki Ádám költs.-naplója 10b]. 1756: *Bibulara*, kovára, s tarka papýrosra, két lakatra Rh.flor. 2 xr 44 [I. h. 87b]. 1757: *Bibulara* x 3 (i. h. 132b). XVIII. sz. köz.: a Levél igen rongjos, és *bibulaba* van takarva [LLt Fasc. 144]. — Vö. *charta bibula*: Itató papiros [PPI *bibulus* al.].

bibulapapiros itató, itatós(papír); Löschpapier. 1751: vásárlottak . . . egy kontz *bibula papirost* [Mv; Told. 29/48. — Uo. alább ez még egyszer!]. 1758: Papiros Officinából fel hozott szürke *bibula papiros* kötés 120 [Déva; Ks 76. IX. 8].

bici *becsm* szuka, szajha, ringyó; Betze. 1768: az uton bé éré Veres András Ur(am)ot minden ok nélkül hoher(na)k *biczim(e)k* nevezgeti vala, . . . az után kérdém Ferencz Jánost mért nevezi hoher(na)k *biczi(ne)k*, azt monda, olyan Kutya Kőlykemet ütötte meg, hogy sokat ért volna [BLt 7].

bigámia kétnejlőség; Bigamie. 1763: Bulzesden Dsurs Avram és Felesege Maria . . . felesegestől *bigámiaval* vádoltotván . . . el fogattattak [H; Ks 72. I. 34].

bihalár bivalypásztor; Büffelhirt. 1701: A *Bihalárt* Pogány Andrászt hozassa le ő kglme . . . szegődött Béres volt most is a Bihalok mellett [H; UtJ].

billentő penis; Geschlechtsglied. 1716: ha az sogor Földvárj Páll ne bolondoskodgják es nyakon ne csapjan, megh ne(m) házasadom vala, mert az én *billentöm*, nem jo, nemis vizelehetem véllé [Nagyida K; Told. 22].

bizásban biztonságosabban; sicherer. 1597: Az keozepseo Zamosan valo palohoz, az Ispotali molna elleneben, vonatek az legenieekkel ket kozorofat, es ra tetetem, hogy meg meeg kezwl *bizuasban* iarhassanak raita ittal pentz adek nekik f — d 8 [Kv; Szám. 7/XII. 16].

blaumontágozik suszterhétfőzik, szentheverdelnapozik; Blaumontag machen. 1832: Bruzer nekie Szentyt Istenét Szidta és Karomolta hogy miert Dolgozik midön ő *Blaumontagazik*, emellet még Bottalis lesködöt utánna [Kv; AsztCLev. Hat. Prot. 1].

bodonhid kettéhasított, a hasításos felén homorúra kivált, fatönkből készült hidacska, átereszt; aus einem langen ausgehohlten Baumstamm verfertogter Steg. 1766: a Badoki Határ szélben lévo kis *Bodon hid* [Doboka; Mk III. XXX. XVIII/57]. — **Hn** 1687: *Bodon hidnál* (sz) [Néma SzD; EHA]. 1741: A *Bodon Hidgyán* tul vagyon egy Horgas nevü Föld (sz) [Koronka MT; i. h.]. 1742: Az *Bodon hidgyánál* (sz) [Uo.; i. h.].

bogárfalvi a Bogárfalva (U) tn -i képzős származéka; Bogárfalvaer, von Bogárfalva. **Szn** 1590: Michael *Bogardfalj* | *Bogardfalj Mihály* | Malomfalj Pál Istuan [UszT]. 1591: *Bogardfalj* Szenté Janos | Michael *Bogardfalj* [i. h.]. 1592: *bogardfalvi* mihaly wgyan bogardfalvi | *Bogardfaluj* hatar [i. h.]. 1592 k.: Az Kadiczfali Benedekfi Peter p(ro) catora *Bogardfalj* Mihály [i. h.]. 1596: Nagy Benedek Gyálai . . . prokathora *Bogardfalj* Mihály [i. h. 11/43]. 1597: Gergelj Lazlo Sewkej. P(ro)curatora *Bogardthfaluj* Mihály [i. h. 12/9] | *Bogardfalj* hatarba(n) [i. h. 12/87]. 1600: Enghi Lukach

Bogardfalwy | az *Bogardfalwy* azalwany alliban | Michaelen *Bogartfalj*-de eadem bogartfal-fala [i. h. 15/3, 45, 11/2. E. 14]. 1600 k.: *Bogarfalwy* Mihaly vgian *Bogarfalwy* [i. h. 15/69]. 1603: *Bogarfalwy* Lenart Marton | *Bogartfalwj* Peter kowacz [i. h. 16/44–5]. 1604: *Bogarfali* Mihaly vra(m) protestal hoc modo . . . [i. h. 18/177]. 1606: az peres földé birta *Bogartfalj* vram | Enneken atta wala az peöreös feöldet az Nagy Patakba *Bogartfalj* vram [i. h. 20/284].

boglárosan boglárrel díszítetten; mit Spange geschmüct. 1688: Egy (gyermek-) (ne)k való Portaj Arányas hórdoeska véres bársonyal borított szíval fel kötve *boglárosson* szablya tasalys (!) rajta [Beszt.; Ks S. Misc. 27].

boglározó boglárminát véső szíjgyártó szerszám; Spangenmittel (ein Sattlerwerkzeug). 1810: Háram *boglározó*, égy jukeszto [Mv; MvLev].

bokálykályha-kemence ónmázás csempe-kemence; Kachelofen mit bleihaltiger Glasur überzogen. 1732: ezen háznak . . . *bokály kájha kemeczéje*, faragott kő tűzheljen [Kóród Kk; Ks 12. I].

bokályos kemence ónmázás csempe-kemence; Kachelofen, mit bleihaltiger Glasur überzogen. XVII. sz.: Vagyon ezen házban Tüzelő *bokályos kemence* [HSz], *bokály-kemence* al.].

bokázó fűrő Felgenbohrer. 1696: Hoszu küfal Furu nő 2 *Bokazo Furu* no 1 [Bethlen SzD; BK]. 1701: Egj *bokazo furu* [A. csernátón Hsz; LLt]. 1706: egy öreg *bokazo furu*, egy öreg csapozó furu Egy kús hoszszu szaru furu Egy lecz segeh eresztő furu [Kőrispatak U; Pf]. 1720: egy *bokazo furu* [Székelykál MT; Berz. 2. 40/67]. 1755: adtam . . . kétt jo *bokazo furut* [Udvarfva MT; Berz. 11. 55/5]. 1761: Kalan furu 1 *Bokazo furu* 1 [Szentmargita SzD; Ks CII. 16]. 1772: *Bokázó fűrű* . . . Csapozó fűrű [Backamadaras MT; LLt 336. B]. 1773: *Bokazo furu* 1 [Kozmás Cs; Ks]. 1799: egy jo *Bokazo furu* [Doboka; Mk]. 1812: Egy *bokazo furunak* újbol való tsinálásáért 24 xr [F. rákos U; Falujk. 73, Sebe János pap-not. kezével]. 1828: Edgy *bokazo* jo *furu* [Oltszem Hsz; MkG]. 1848: Kerék főhöz való furo . . . 8 rft *Bokazo furo* egy . . . 48 kr . . . Tutaj furo négy 2 rft 24 xr [Görgénysztimre MT; Born. G. XXIVd]. 1850: Egy *bokázó fűrő* [Bölon Hsz; Berecz lev.].

Boldogasszony-nap 1. purificatio Mariae (február 2); Mariä-Lichtmeß. 1557: az el mwlt purificatio *Boldog azzon nap* vthan walo wasarnapon* [Somlyó Sz; WLt —^a Febr. 3].

2. vmelyik Máriaünnep; einer der Mariä-Feiertage. 1578: az ozlas keoszeotteok ne(m) lehetne . . . *bodogh azon napjan* [M. fráta K; SLt S. 20]. 1584: az Azzonnak *Bodogh Azzony Napigh* volt zabad a' hazban lakny [Kv; TJK 4/1. 318]. 1589: Az Keo halmi Zaznak fazekas Sandornak, az Almosi Márton fia ellen Andras ellen Illien teorwenie leott hogj ha *Bodogh azonj napigh* meg ne(m) elegitene az fr 4: tehat azuta(n) fazekas Sandornak egas keresetin tudnyillik fr. 6 maradgion [UszT]. 1591: (Az alperesek) Anno 1590 eztendeoben *bodog azzoni nap* táuat einek ciendessegeben . . . valahonnan valo golattiookban (!)* mentek nemes iozgomra es louaimra [i. h. 36/67. —^a Elírás *gondolattiookban* h.].

Míg az 1. alatti jelentés alá vont adalék esetében meghatározható, a 2. alatt közölt kiegészítéssel kapcsolatban pontosan nem határozható meg, hogy melyik Mária-ünnepről: a tisztulásról (febr. 2.), a bemutatásról (nov. 21.), a fogantatásról (dec. 8.) vagy esetleg — kevésbé valószínűen — Gyümölcösoltó Boldogasszony napjáról (annuntiatio Mariae: márc. 25.) van szó. Ez — ha lehetséges — esetenként a szövegkörnyezet figyelembe vételével döntendő el.

bolhaszín (sötét)barna; (dunkel)braun. 1781: Egy *Bolha Szin* Német Kaput [Mv; Told. 9a]. 1789: Egy *bolha szin* lájblí fél viseltes . . . Egy *bolha szin* selem Parapli [LLt]. 1791: *Bolha szin* Sellyem Kötő [DLt; hiv. nyomt.-ból]. 1793: *Bolhaszín* teve szőr materia kaput és lájblé nyári paszomantos [TL, Conser.]. 1797: 7 1/2 sing *balha szin* krádlí [Mv; Bál. 71]. 1804: Edgy fejer Batiz fersing *Balha szin* Tafota Kirfihlistól (!) edgyutt [M. köblös SzD; RLt, Mohai Farkas hozomány-elismervényéből]. 1805/1808: Szentmarjai Juliannára tett költségeim . . . egy pár *bolha*, más pár *Zöld szin* paputsért adtam rft. 3 × 24 [i. h.]. 1807/1818: 6 Sing *Bolhaszín* pántlika [Mv; Told.]. 1811: *Bolha szin* Creditor Viganó [Mv; LLt]. 1823: *Balhaszín* Taffota Iberok [i. h. Csáky 601. L. 1].

bolhaszínú (sötét)barna; (dunkel)braun. 1798: Volt egj *Balha szinü* fel viseltesnél több, szőr Materia Roka torokkal premezett 's Mállal bérett asszany ember Bunda Moj ette [Kv; Pk 6, Rázmány Hedviga hagy. lelt.]. 1799: Egy *bolha szinü* patyolat, arannyal, és színes virágokkal kivarva [Kelementelke MT; LLt].

bolhaszökés-varrás népi varrásfajta; eine Art Volksstickerei. 1803: gyapot gyołts, két széljből, a' közepin ugy neveztetett *bolha szökés varrással* egyben foglalt, és egészen széles Toth Tsipkével környül vétettetett szép nagy Abrosz [Dombó Kk; UnVJK 56, id. Palotay 19 is].

E varrásfajtvával Mákófalván (K) a vállfős ing széleit varrják össze [Nagy Jenő közlése].

bolyongó 1. kavargó; tümmelnd. 1850: szálos erdejét a mult forradalmi időben az 1848ik év telén . . . le vágta . . . — az után azon *bolyongo* világ le csendesedet . . . — azon erdőbéli kár meg fizetésiből reám is háromlot 105 Rfl és 12 xr. [Szászújós SzD; TSb 35].

2. szállongó, kóválygó; umhergehend. 1763: Mányika Juon mikor az a' *bolyongo* Tatár hir vala a' mely az Országat fel háborította volt, két rakatt szekeret . . . hajtatott volna ide Gálfalvára^a [Mk V. VII/1. 31. —^a Vámosgálfalva Kk]. 1792: Az ide le *bolyongo* hírek látatnak tsendesedni [Bencenc H; BK, Bara Ferenc lev.].

bordírozott körülszegett, beszegett; brodiert. 1812: szederjes aranyal *bordírozott* Katona süveget visel [DLt 684. sz. nyomt. kl.-ből].

bor-dolgosa kb. kocsmárlási jövedelem; ungef. Wirtshaus-Einkommen. 1788: Abrudbányán az Unitariusok 6 Kgylmek Temploma az el mult esztendőkb(en) el vétetvén, obtineáltak Decretumot; és a' Mlgos Királyi Guberniumtól is Co(mmi)ssiot magok számokra valo Templom vagy is oratorium építhetesre . . . Consultalodván pedig Az Abrudbányai Titt. Magistratus egymás között ennek modalitassáról, azt találták fel, hogy az *Bor Dolgosiat* (a' mint szokták nállunk nevezni:) azon oratoriumok(na)k építésére fordítsák és a' Romanó Catholic. Templom restaura(tio)jára is [REKlt. Acta cons. 61/788].

1673-ban Apafi Mihály elrendelte, hogy „a' vásári, és az oláhok kocsmárlásából való Pronventus a' két Eklésia „között dividáltassák aequaliter.” Ez utóbbi jövedelmet később, a XVIII. század végén *bor-dolgosa* vagy egyszerűen *dolgosa* néven emlegették (L. előbb i.h. ^aA református és az unitárius).

bordűr szegély, szegő; Bordüre. 1807: Egy szalmaszin atlatzbol valo Köntös lila-szin *bordűrrel* bé-szegve 's garnirozva [DLt 378. sz. nyomt.]. 1813: Egy fejr Borgár nemeth Köntös veresses *bordeurral* [Szászvezszöd Nk; Told. 47]. 1836: küldeki mind a Háramféléből egy egy kezkenőt hogy az Abrasznak is a formáit s *bordűrjét* épen ugy szője mind ezek vadnak | Edgyet^a Szőni kell Buzakalaszast — Szöllővel-Levelével és Inaival jo Szélessen légyen a' *Bordűrje* — 2-d. Abroszt Szőni kel — Kerített csillag formára melynek *bordűrje* Basarosa [JB gr. Bethlen Sámuelné takácsnak szóló utasításából. —^a Ti. abroszt]. 1847: Egy zöld földü *bordűrrel* himzett két szélin rojtos teve szőr keszkenő [Csksztmárton; UnVjk 105].

bordűrös szegélyes, szegős; bordiert. 1808: 1 modi selyem bordüres Köntös [Mv; Told. 22]. 1846: fejr *bordűrös* köntös [Mv, MvLev].

borgói a Borgó (BN) tn -i képzős származéka; Borgóer. 1670: Adtam Szabó Miklos Ur(amna)k az *Borgai* nestből egy nestet [UtJ 10]. 1724: kelletet sietve . . . menem, hogy . . . *Borgai* nyomoru Portiocskam Zalogjaban még restalo hatszáz magyar forintokat . . . meg vigyem [Bethlensztrmklós Kk; Ks 95, Bethlen József lev.] | Negy Borgai Embernél . . . vagjan 42//84 [Kajla kör. BN; Wass 24]. 1727: *Borgai* Jozság [Szentk.]. 1757: Nyolcz ezer *Borgoi* á Tusoni R.Templomhoz valo Sendelért fizett(em) . . . Rhf 12 xr 30 [TL, Teleki Ádám költs.-napl. 110b]. 1759: *Borgai* Pipa György nevü ember [Felsőújfalú BN; BK]. 1821: *Borgai* Processus [RLt].

boritócška (élelmiszter)borító-harangocška; kleine Glocke für Lebensmittel. 1737: Egj *boritocška* [Brassó; Ap. 5, Apor Péter lelt.].

borító ketrec (baromfi)borító-kosár; Hühnerkorb. 1761: *Boritto ketretz* 2 Kas kettő fa [Szentmargita SzD; Ks CII. 16].

bornemisszaság borivástól való tartózkodás; Enthaltssamkeit vor Weintrinken. 1668: En Jenei Gaspar obligalom magamat, telyes eletemb(en) valo *bor nem isszasagra* excipialvan ilyen Casust, hogy harmad napi betegsegeb(en) a dolog ugy kivanvan hatod resz ejtelnyi bort szabad legyen nyavalyam terhenek konnyebbitesere meg Innom [SzJk 102].

borostyánfa orgonafa, orgonabokor; Fliederbaum. 1680: eze(n) virágos kertb(en) be lépven, vadnak az ablak allat 19. bokor *borostyán fák* azon tuul harom szakaszban levő tablakban rosák, es külön külön felé virágok [A.porumbák F; Ált Inv. 10]. 1694: az . . . Udvarhaz fele continualodik, a' Gjumóltsős kert, melljben vannak feles számu szilva es megj Csemetek is, es *Borostyán fák* [Kisened AF; Bfr, néhai ifj. Bálpataki János urb.]. 1698: az *Borostyán fától* fogva a nyárád vizeig [Abosfva MT; Told. 8]. 1712: Ezen kertben vadnak két rendben nyotz — nyotz bokor öreg *borostyán fák* [MNy. XXXVIII, 55]. 1736: (Az) első Udvaron . . . *Borostyán fa* Nro 1 [A.idecs MT; CU XIII/1. 40]. 1756: Deszka üléseknek az *burustyán fák* közü csináltattam . . . Nro 4 [Kiskend Kk; Ks 71. 52, Szám.]. 1781: Ezen veteményes kertben veres Szöllő, es *borostyán fák* találattanak [Szucság K; CU]. 1795: 4 bokros *borostyán fak* [Maroscsapó Kk; Berz. 8. 1. C. 23]. 1797: (A) veteményes kertben) az első tábla puszpánggal, veres szöllőfákkal es *Borostyán fák*al vagyon spallirba véve [Ajton K; CU IX/27. 12b—13a]. 1819: égy bor izü almafa,

égy körtvéfa, két *borostyánfa* [M.köblös SzD; Berz. 22]. 1823: egy *Borostyán Fa* [Mező. méhes TA; HG Mara lev].

borszivárvány (bor)szivornya, borszivattyú; Weinheber. 1795: 'A Kastély Hiján..., Fa tsőjü *bor Szivárván* [Déva; Ks 108 Vegy. ir.]. 1828: *Bor szivárvány* Pléhből [Szentdemeter U; Told. 39].

borvíz 1. ásványvíz, savanyúvíz; Sauerwasser. 1797: Gömbelyég *Bor viznek* valo két kupás <üve>g [Körtvélyfája MT; LLt]. 1816: Istennek hálá jól vagyok a' *Bor viz* helyre hozta az egészségemet úgy eszszem mint a' kik iparkodnak, hogy Kárátsonra jok legyenek [Mezőkapus TA; JB].

2. ásványvíz-fürdő, borvíz-fürdő, savanyúvíz-fürdő; Sauerwasser-Bad. 1779: kedden szándékozom indulni Radnára a' bor vízre [Kv; SLt XXXIX, Lázár István lev.]. 1780: én ha Isten éltet Holnap Délután indulok Radnára az *Bor Vízre* [Korpád K; SLt XXXIX, Henter János Suky Jánoshoz]. 1793: A' Néhai Mlgs Gróf . . . hibás cselekedeteit^a most nem régebben az *ősz* felé, a' *bor vizen* létiben tudta meg világosabban [Koronka MT; Told. —^a Ti. a feleségét]. 1801: el-vesztettem vágyódásomban, avagy leg alább meg-kökölttettem a' *Bor vízre* valo Menetel iránt ezen esztendőre [Kv; SLt 17, Lázár István P. Horváth Ferenchez]. 1806: Ma elindultak kis Papáék a *Borvizre* [Dés; Ks, Kornis Mihály naplója 189]. 1826: Mostan azt bátarkodom Nságnaknak jelenteni hogy . . . kéntelen vagyok a' Gyergyai *Bor vízre* menni [Kv; Ks 101, Pataki Mihály Kornis Imréhez].

3. savanyúvíz-forrás; Sauerbrunnen. **Hn** 1677: Az *Borviz* hegyen (sz) [Vargyas U; EHA]. 1691: *Borviz* Allyab(an) [Szentmárton Cs; i. h.]. 1693: *Borvizen* kívül (sz) [Vargyas U; i. h.]. 1698: A *Bor viznél* (sz) [Szentimre Cs; i. h.]. 1746: *Bor viz* nevű helyen (sz) [M.hermány U; i. h.] | *Borviz* arkanal (sz) [Telegdibacon Hsz; i. h.]. 1757: A Motsárban a *Bor Víznel* egy Vizes Záb föld (sz) [Csomortán Cs; i. h.]. 1775: *Borviz* Ter nevű helyben [Bodok Hsz; Eszt-Mk]. 1800: A *Borviznél* (sz) [Bükszád Hsz; i. h.]. 1810: *Borviz* hegyén (sz) [Bibarcfa U; i. h.]. 1814: az Artsoi *Borviznél* a Borkut felett (k) [Korond U; i. h.]. 1816: A' Szén pataka mellett a *Borvizhez* közel levő Curialis hely [Előpatak Hsz; i. h.]. 1821: A' *Borviz* oldalában a' régi falu helyin (sz) [Mikóújfalu Hsz; i. h.]. 1832: Also *Borviz* Oldal (sz). Felső *Borviz* Oldal (sz) [Szárdobos U; i. h.]. 1861: A közlépálon a *Borvizterin* (sz) [Bodok Hsz; i. h.].

borzászik borzra vadászik; dachseln. 1765: ennek előtte pengig cir. 28 esztendővel ezen a helyen *borzásztam* [Kissolymos U; Márkos lev.].

botáskodik csőszkodik; das Feld schützen, hütten. 1842: A' közelebbi Vasárnap mult három hete, én az Apám helyébe *botáskodtam* a' mezőn, őrizvén a török buzákat [Bábony K; KLev 7].

brassai cserge Brassóban szőtt pokrócfajta; Kronstädter Tuch. 1762: *Csergét* kettőt *Brassait* egeszet [Óltszeme Hsz; Mk-Rk RN. IX. 109]. 1845: *Brassai* fehér fürtös *csergeni* [Szú; KLev 15].

brilliantin selyem kelmefajta; eine Art Seidentextil. 1829: 1 1/4 Sing fekete *brilliantin* [CsS].

brilliantinköntös selyemruha; Seidenrock. 1816: *Brillianti* (!) zöldes Magyar *köntös* hozzá valo ezüstös Tsipkével ing ullyával 1 . . . Más Scleppes (!) *Brilliantin köntös* [Nyárádszbenedek MT; Told. 19]. 1820: Egy fehér *Brilliantin Köntös* 1 . . . Egy fekete *Levantin* 1 Egy Kék *Levantin* 1 Egy fejeér *Brilliantin Köntös* [Felőr SzD; Bet. 5, Fráter Theresia kel.-ben. Hodor lev.]. 1823: Spárğa szín zöld *Brilliantin köntös* atlaczczal dekorirozva [LLt Csáky per 601. L. 1]. 1825: égy két *Brilliantin köntös* [RLt].

bronz Bronze. Egy fekete fa Aranyozott *Bronzébann* kőrös körül virágosan pántozot Anglia Láda . . . Egy kerek, írő Asztalra való ütő óra Aranyozott *Bronze* tokban . . . Egy sima aranyos, két águ *Bronze* Gyertya<tar>to [Mv; TGsz]. 1840: Visel hosszukó *bronz-fülbevalot* kék kövekkel megrakva [Dés; DLt 702. sz. nyomt. kl-ból.].

bronzírozott 1. bronzzal futtatott; mit Bronze überzogen. 1832: *Bronzízozott* igen szép Kandeláber [LLt]. 1842: Két sárğa réz gyertya tarto, kettő *bronzízozott*, kettő ezüstel futatva [Dés, Újf. 3, Újfalvi György hagy. lelt.].

2. ? bronzal díszített; bronziert. 1821: Ezen házba van egy szép *Bronzízozott* . . . igen szép secret(er) [Veresegyháza AF; Told. 19]. 1853: Egy mahoni *bronzízozott* kis asztal, fekete fával és réz lábbal körül fogva — egy más mahoni kis *bronzízozott* asztal 2 darab . . . Egy *bronzízozott* fa secretair melyben apróságok vagnak . . . Egy *bronzízozott* fa író asztal, réz lábbal [Mv; TSb 4].

brúderláda kb. önszegélyező-pénztár; önszegélyező-alap; Bruderschaft Kiste (Einhilfskasse). 1805: fizettem a *bruder ládanak* tavallyi Restantiatt . . . 2 Rf 13 k [Trestia H; Ks 109. Vegy. ir.].

brusszai bagazia Brusszában szótt (török) bagazia-kelme; Brussaer Bagazia Tuch. 1620: Egy Bal Bagaziatul f 3 /. Egy vegh niers vaszontul f — /3. Egy vegh *Brusszai Bagaziatul* f — /6 [KvLt II/69, VectTr 11—2].

brüsszeli rece brüsszeli rece-csipke; Brüsseler Netzspitze. 1807: Egy fejer muschelin Kóntós, és égy fertáj szélességű fain *Brüsseli rece* [DLt 375. sz. nyomt].

buda magyaros szabású férfi diszöltöny; männliches Festgewand mit ungarischem Schnitt. 1860: 3 1/2 s(ing) sötét kék kelme *Budára* . . . f 17., 50. 2 1/4 s(ing) fekete borsos poszto . . . f 5., 40. 6 1/2 s(ing) moldon béllésnek . . . f 3., 52. 7 drb ezüst gomb . . . f. 14., 70 | *Buda készítése* . . . f. 16. Sinorzat hozá f. 6,50 [Kv; Újf].

budakecs magyaros szabású rövid felsőkabát; Kurzer Oberrock mint ungarischem Schnitt. 1860: Egy *Buda bekes* prémezése Szürke Persiáner börel 25 fl | egy *Buda bekes* Szurke Persiáner prém fl. 1 [Kv; Újf].

bújbelé-rékli női blúzféle; eine Art Frauenfulfant. 1840: Égy *Bujbelé rékli* [Dés; DLt, az 1841. évi iratok közt 1545. sz.].

bumbi löfegyver-fajta; eine Art Gewähr. 1823: Egy hoszszu Szakallas Ágyu. Egy Pár rez Csőjű *Bumbi* [BK, Inv.].

bunna bamba, mafla, mulya; töpelhaft. 1597: Chizar Gierogy wallia . . . az *búnna* leanytolis az Annatul hallotta(m) hogi, Im az vram az ven Zakalu ageb negiedfel penzt igire de ne(m) ada megh, monda Chizarne myert igirte wolt io Anna monda, Azert hogi nem tudom michioda nagj vereset dúga az labom közzé | Lakatos Mihali . . . wallia . . . egeriz Chizar Peterne bezelle . . . Igi wacion ugimond az Veres Pal dolga hogi ameli *búnna* mustoha leania wacion azt le nyomta wolt aminap meghen kerdem az leant hogi mint wolt dolga azt monda hogi az labomat egiem (!) ket fele nyoma en ne(m) thúdom michioda vereset dugam, kerdem ha io wolte monda, hogi en ne(m) thúdom io wolte wagi ne(m) twggia eördeogh [Kv; TJK VI/1. 70/82].

burgerbál polgár-táncmulatság; Bürgerball. 1825: mi azon éjtzaka *Burger Bált* tartván Szakáts István minden Antre pénz nélkül bé ment a Bálba [Dés; DLt]. 1832: Ezenn bé állott Fársángi napokban szándékunk lévén ezen Nemes Városban Szombatonként *Burgel* Vasárnaponként és Csötörtökönként Nobel *bálokat* tartani a régi bé vett szokás szerint [Dés; DLt 84. sz.].

büdöskő-fuszujka bab-fajta; eine Art Bohne. 1842: egy ferslagban meretett *Büdös kő faszujka* 5. veka és 12 kupa [Csekelaka AF; KCsl 3].

bürkös (csak ebben a letorkoló szk-ban): *lesi bürkös* kb. coki! hátrább az agarakkal!; (Eine Art Interjektion) etwa pack dich!. 1825: a Praefectus oda menván hogy holmiert meg szolította, bátorkodott vele szembe szállani . . . s még a Felesége is nyelveldött, hanem meg tsendesedvén a dolog utánn áljanak szerte széyel ne peslérezenek . . . azt gondolja hogy a halgatás elégséges. *Lesi bürkös!* ha Én Kendnek jo kenyeret adtam, huzza meg a bagariát 's mind ketten dolog utánn áljanak minek mikor ideje [Kv; JB, gr. Korda Anna lev.].

bürokrata Bürokrat. 1826: szeretném, hogy Ngod Bétsből ki ne indulna, mert a' *Birocraták* ugy tapasztalom, hogy oda fen is Nagyságodnak eleget ígérnek, keveset tellyesitnek Mv; Told. 7].

büszkeleg büszkélkedik, hivalkodik; stolzieren. 1852: Josi . . . itt hagy a vasárnap, 's most Vásárhelyt *büszkeleg* pléh gallérjával [Kv; Pk 7].

büvös-bájós I. fn varázsló, ördögösködő (személy); zauberhafte, besetzen(e) (Person). 1584: hýwa hozza ez Lakatosne, Es hat Az kertiben egy Anny Darab helien mint eg keozepszerew malomkerek twzet teot vala, Es az twz keozepiben fazek vala, . . . Es azt monda hogy keoreos fanak forgacha vagyon benne es olayat veszy es magat megh kený velle, mert azert igen fokadekos vala, es chak bizonsagul hit vala enge(m) oda, hogy *buýos baiosnak* ne Mondanak, holot maga giogitasara chinalna azt A kenetet [Kv; TJK 4/1. 263]. 1591: az en hazammal Veres Andrasne Varga Georgnet *büveos baiosnak* zitta [Kv; i. h. V/1. 124]. 1670: az *captiva* felől hallatik, és mondatik rettenetes I(ste)n es világh emberek elle(n) valo gonosz cselekedeti, hogy tudnyllik oda, kóteo, varaslo

bűjös bajos, hitegeteo, santito, vakito, Itten Beczülletes emberek(ne)k az veghazba(n) szolgálókat hitta, az eő tudományá(na)k mestersegenek tanulására hogy tizenket fia va(gyo)n neki fekete czondrás . . . azok imit, amot az orszagban tanczolnak szépe(n) mint eýel jarok [Kv; TanJk, II/1. 769].

II. *fn*-i jelzői haszn-ban: varázsló, boszorkányozó, boszorkány; Hexenmeister, Hexen-. 1592: Kalmar Tamasne zayabol hallotta(m) hogy Az Niari Marton Anyat *Bwueos Bajos* bestie Curwanak zitta [Kv; TJK V/1. 300]. 1593: Julia Azzoni, Gruz Peterne vallia . . . Cassai Catus . . . ezt mondotta . . . gianakodom hogi az Niari Marton annia oka hogi nekem gyermeke(m) ne(m) lezen eo bűueolt megh. Az anniais . . . azt mondotta, hogi az *bűueos bauos* esse kurvare rea bizonitia az bűueolest | Ersebet Jeowegh (!) Peterne vallia . . . Cassaj Kalmar Tamasne *Bwueos Bajos* Curwanak zitta a Nyary Mar(ton) Anniat | Dorottia Azzoni Nagi Gasparne vallia: Cassai Catustol hallottam hogi *bűueos bauos*, bozorkan kuruanak zitta az Niari Marton Anniat | Borbara, zabo Istuan deak zolgaloia vallia . . . Niari Martonne azt mondotta az vranak Niari Martonnak, az te aniad vgimond, az az nagy faru, nagi fenekw *bűueos bauos* bozorkani kurua az ki az eordeogeoket vendegge hitta [Kv; i. h. 331–3]. 1595: Hallottam Kalmar Thamasnetol hogi az Niari Marton Anniat *bűueos bauos* kuruanak zitta [Kv; i. h. 295]. 1673: In foro Orban Catha felöl hallatva(n) oly dologh, hogy tudnyllik Vra *bűjös bajos* boszorkan(n)ak kialtotta volna, azert az Directorok p(ro)testal(na)k arrol, hogy suo tempore gongiok lesze(n) rolla [Kv; i. h. VIII/1. 305]. 1696: *Bűvös Bávós* szemellyekrül irt Articulusok(na)k poenajaban incurralyon* | az is Comprobaltatik hogy minemü *bűvös bájós* mesterseget tartott maga Házánál [Dés; Jk. —a Ti. a vádlott]. 1743: Isten s emberek törvényét maga előtt viselő igaz keresztény, jo lelki esmérettél biro, tiszta természetü ember . . . még csak meg gondolását is irtozik az oly *bűvös bájós* ördögi mesterségre, ugyan az ördögtől mint tanito mestertől meg tanított . . . gonosz személytől [Kv; TJK XVI/3. 119]. 1745: Tudgyae a tanü . . . hogy . . . Kálmán lako Inquilius Marosán Márk Felesége Buxa Anyimie *bűjös bávós* és boszorkányos Aszszony légyen? . . . micsoda károkat tett egész-ségben kit rontott, Vesztet és babonázott légyen meg, és kinek minémü varáslásokat vitt véghez? [BSz; Ks 9. XXXIII, vk.-ból] | nemis tudom az Utrumban meg nevezett Aszszonynak Semmi boszorkányságát, *bűvös bávós* mesterségét [Kálna SzD; i. h.]. 1748: Déván . . . ő Excellja Felső Malmában lako Molnár Jozsivot . . . legitimo Certificaltatt, . . . Dominialis Szekire, törvényre, az okon: hogy magod el felejtvn mind Isten, és Nemes Haza affele *bujos* (!) *bajos* ördögi Mesterseggel élő emberekről irt törvényeiről, magodot a rosz életben elegitetted . . . azzal kérkedtél, hogy olly ördögi Mesterséget tanultál az Nemet Molnártól, hogy az malom el bomlik, meg nem marad Semmi, Sött az Expo nens Molnár Jánosis meg bolondul [Déva; Ks 112. Vegy. ir.]. 1796: Ambrus Gedeon Uramnak bizonyos *bűvös bájós* babonás értelmü . . . Irása [Krasznaréce Sz; ÁLt Kem. K. 1265].

bűvös bájóskodik boszorkányoskodik, ördögösködik; hexen, zaubern. 1592: Achi al(ia)s farkas Antalne . . . vallia: hallottam zaiabol Cassai Borbaratol (így!) hog' . . . az Annia *Bűveós bauoskodik* keörniwe hog eótet megh nem buntethetik [Kv; TJK V/1. 301]. 1674: Directores . . . dicunt . . . kelleter az It citaltattatnunk, hogy tudnyllik it ez váras-ban, es masuttis ez orszagban *bűjös bajoskodat*, varaslással, és egyeb hitegetessel masokat decipialt, megh karositot, azert ezeket, es ezekhez hasonló czelekedeteit . . . doccalva(n) megh kevannyuk hogy Talion, vagy ä mit a C(aw)a concernal azon convincaltassek [Kv; i. h. VIII/11. 325].¹

SZABÓ T. ATTILA

A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága

I. Az alábbiakban a címként felvett három fogalom közötti kapcsolatot kívánjuk vizsgálni az ÉrtSz. anyaga alapján. Nyilvánvalóan érzünk ugyanis valamely viszonyt közöttük. Nevezetesen: a) Eleve feltesszük, hogy egyes szófajok képviselői a maguk összességében poliszémebbek, mint a másokéi. És valóban: az ÉrtSz. tartalmazta mintegy 14 000 ige, 31 000 főnév és 6000 melléknév e szempontból történt vizsgálata azt mutatta, hogy e szófajok képviselőinek átlagos jelentésszáma rendre 2,32, 1,63 és 1,94; vagyis, szintén

¹ A német nyelvű értelmezésekkel NAGY JENŐ egészítette ki a kéziratot.

talán még az eleve vártnak megfelelően, a legpoliszémebbek az igék, szemben a viszonylag oligoszém főnevek nagy csoportjával. (Egyéb szófajokat nem volt érdemes bevonni a vizsgálatba, mert vagy túlságosan kis számúak voltak, vagy — mint a főnév—melléknevek és a melléknév—főnevek — többszófajiságuknál fogva eleve, szinte formálisan arra kényszerítették a szótár szerkesztőit, hogy esetenként legalább két jelentést tulajdonítsanak nekik.) — b) Űgyszintén eleve feltesszük: minél motiváltabb valamely lexéma, vagyis minél strukturáltabb alaktanilag, annál kevésbé valószínű, hogy sok jelentése legyen. Egyes esetekre ezt a feltevést könnyű ellenőrizni forrásunkban. Például: az *asztal* címszónak 6 jelentése van, az *asztalnok* képzős alakulatnak csak 1, éppen úgy, mint az *asztaldísz*, *asztalfia*, *asztalfiók* stb. összetételeknek, *asztalitenisz*, *asztalosmester*, *asztaltársaság* stb. képzős-összetett címszavaknak; hasonlóan próbát lehet tenni bizonyos tőigékkel, ezek képzős, igekötős, igekötős és képzős stb. származékaival; ugyanígy lehet eljárni a melléknevek esetében is. Ám a nyelvész nem annyira az egyes konkrét címszavak érdeklik, hanem az összkép. Vajon amit az *asztal* és egyes származékai esetében tapasztaltunk, általánosnak mondható-e? Vajon ugyanígy kimondható-e, hogy — például — a képzős igék kevesebb jelentésűek, mint a képző nélküliek; mi a mértéke az esetleges jelentésszám-csökkenéseknek? — és így tovább. Ezekre s az ehhez hasonló további kérdésekre kívánunk felelni az alábbiakban.

2. A strukturáltság—szófaj—jelentésszám viszonyát vizsgálva először a következő nehézségekbe ütközünk. A három kiemelt szófaj egyedei nyelvünkben nem azonos módon vannak strukturálva, az egyes strukturális típusok egyáltalán nem azonos arányban vannak képviselve az egyes szófajokon belül. Hogy csak egyetlen példát hozzunk: az igék körében igen népes csoportot alkotnak az igekötős összetételek (képzővel vagy anélkül), míg ugyanez a típus (kivált a képző nélküli, tehát a „prefixum + tő” felépítésű) vajmi kis számmal van képviselve a névszók körében.

Tekintsük meg az 1—3. táblázatot: ott felsoroltuk, hogy a vizsgált három szófaj egyedei miként oszlanak meg e szempontból. Nevezzük az egyes alak-tani-szerkezeti, strukturáltsági csoportokat röviden Ö/K-csoportoknak (összetettségszám-képző szerinti csoportok). Akkor az 1—3. táblázat szemléltetése ilyen első következtetések levonására ad alkalmat (a további, részletesebb következtetésekre, az egyes konkrét Ö/K-csoportokra a későbbiek során fogunk kitérni): (i) Az Ö/K-csoportok szemszögéből a legszínesebb képet a főnevek osztálya mutatja. Ott majd csak minden egyáltalán lehetséges Ö/K-kombináció több-kevesebb egyeddel képviselve van. (Elvileg csupán két Ö/K-kombináció van kizárva mind itt, mind bármely más további csoportban: az $\text{Ö} = 1$ és a $\text{K} = 2$ vagy 3 , vagyis az olyan egytövék — ezt jelenti az $\text{Ö} = 1$ —, amelyek esetében az összetétel előtagján vagy mind az elő-, mind az utótagján — ezt jelenti a $\text{K} = 2$, illetőleg $\text{K} = 3$ — lenne képző; a két ritkított szó mutatja az ilyen Ö/K-csoportok lehetetlenségét.) Másrészt a legegyszerűbbnek e szempontból az igék csoportja mutatkozott (ii). Az egyes szófajokat globálisan így jellemezhetnők: az ige az igekötős összetételeké és valamivel kisebb mértékben az igekötőtlen egytövéké (e két kategória az összes igeinek több mint 96%-át kiadja), másrészt az ige a képzős elemeké (76%); a főnév a kétagú összetételeké és kisebb mértékben az egytövé nem összetettké (e két csoport teszi ki a főnevek majd 90%-át), másrészt a képzőtlen elemeké és kisebb mértékben az egyszerű képzősöké (e kettő együtt mintegy 75%); a melléknév egytövé és csak jóval kisebb mér-

tékben kéttagú összetett (összesen 90% fölött), ennyiben tehát némileg a főnévre hasonlít — másrészt azonban főleg képzett (76% fölött), ennyiben meg az igére.

1—3. táblázat: Az egyes tömegesebb szófajokba tartozó lexémák alaktani szerkezet szerinti megoszlása

1. táblázat: Ige

K \ Ö	1	2	4	6	7	9	Össz./K	
0	399	37		1787	3	1	2 227	15,62
1	5265	146	1	5187	21	217	10 837	76,03
2		2				1	3	0,02
3		42			1		43	0,30
9	102	72		968	1		1 143	8,02
Össz./Ö	5766 40,45	299 20,98	1 0,01	7942 55,72	26 0,18	219 1,54	14 253 100,00	100,00

2. táblázat: Főnév

K \ Ö	1	2	3	4	6	7	8	9	Össz./K	
0	4 515	7 532	507	20	4	1		149	12 728	41,62
1	4 374	4 702	250	5	769	247	9	57	10 413	34,05
2		2 390	167	8		34	1		2 600	8,50
3		1 156	67	3		85	7		1 318	4,31
8	1 238	277	17			1		575	2 108	6,89
9	292	882	69	2	103	59		4	1 411	4,61
Össz./Ö	10 419 34,07	16 939 55,40	1077 3,52	38 0,12	876 2,86	427 1,40	17 0,06	785 2,57	30 578 100,00	100,00

3. táblázat: Melléknév

K \ Ö	1	2	3	4	6	7	8	9	Össz./K	
0	212	129	2					29	372	6,30
1	3037	951	14	1	458	6		45	4512	76,36
2		22							22	0,37
3		187	2			7		2	198	3,35
8	237	34						112	383	6,65
9	166	203	3	1	45	3	1		422	7,31
Össz./Ö	3652 63,50	1526 27,52	21 0,37	2 0,04	503 8,68	16 0,29	1 0,02	188 3,35	5909 100,00	100,00

Rövidítések: Ö = összetétel ('hány tő?'), Ö = 1 'egy tő' stb., Ö = 6 'egy igekező + egy tő', Ö = 7 'egy igekező + két tő', Ö = 8 'egy igekező + három tő', Ö = 9 'egyéb'; K = képző, K = 0 'nincs képző', K = 1 'képző a szóalak végén', K = 2 'képző az összetett szó előtagján', K = 3 'képző az összetett szó előtagján és utótagján', K = 8 'gyakori idegen eredetű szóvég', K = 9 'egyéb'.

3. Hogyan alakul az egy-, két- stb. jelentésűek száma, illetőleg az átlagos jelentésszám az egyes szófajokon belül fentebb kialakított Ö/K-csoportokban, legalábbis az igék és a főnevek vonatkozásában? (A melléknevek egyszerűbb arányai egy későbbi táblázatból ki fognak derülni, itt csak ismétlés lenne felidézésük.)

Az igék ide vonatkozó adatait tartalmazza a 4. és az 5. táblázat. (A kumulált százalék a 4. táblázaton arra a kérdésre ad választ, hogy összesen 1 és 2 jelentésű, 1, 2 és 3 jelentésű stb. elem az adott Ö/K-csoport elemeinek hány százalékát teszi ki. Például az 1/0-s Ö/K-csoportban 1 jelentésű az e csoportot alkotó igék 12,81%-a, 2 jelentésű a 15,58%-a, összesen 1 és 2 jelentésű 28,39%, összesen 3 vagy annál kevesebb jelentésű 40,45% stb.) A 4. táblázat mindjárt egy rendhagyó jelenséggel kezdődik, amelyre külön fel kell hívunk a figyelmet, annál is inkább, mert több ilyen részletességű (ilyen apró bontású) táblázatot nem fogunk közölni, tehát az olvasó tudatán kívül maradhatna ezen anomáliának. E jelenség abban van, hogy az 1/0-s Ö/K-csoportban nem 1 jelentésűből van a legtöbb, hanem 2 jelentésűből (12,81, illetőleg 15,58%). Hasonló anomália csupán egyetlen esetben fordul még elő, az is szemlélhető ugyanezen a táblázaton: a képző nélküli igekötős összetételek (mint *megad, elmegy* stb.), vagyis a 6/0-s Ö/K-csoport elemeinek legnagyobb része (28,71%-a) 2 jelentésű, egy további jelentős része 3 jelentésű (20,65%), és csak e két csoportot követik az 1 jelentésűek (a maguk 17,24%-ával). Ismételjük meg tehát: e két igei Ö/K-csoporttól eltekintve minden más szófaj minden más Ö/K-csoportjában, valamint az igék egyéb Ö/K-csoportjaiban is, az 1 jelentésűek vannak a legtöbben. (Néhány példa a teljes további táblázatok helyett: főnév: Ö/K 1/0: 1 jel. 39,90%; 2 jel. 27,91%; 3 jel. 14,47%; 4 jel. 7,27% stb.; 1/1: (ugyanabban a sorrendben) 40,01, 34,02, 14,91, 5,99%; 1/8: 50,97, 29,16, 12,76, 4,36% stb.; melléknév 1/0: 39,15, 26,89, 17,92, 6,60%; 1/1: 37,04, 32,20, 18,21, 7,34% stb.). Látható továbbá, hogy ha a polyszémia mértékének azt tekintjük: valamely osztályon belül hány százalék a 11 vagy annál több jelentésű elemek aránya, akkor az 1/0-s osztály a legpoliszémibb (13,57% a mondott elemek aránya), ezt követi a 6/0-s osztály, majd az 1/1, valamint a 6/1. -- Bár az eloszlások matematikai feldolgozása céljából a 4. táblázathoz hasonló teljes felsorolások keltenek, könnyebben kezelhetők és a továbbiakban számunkra általában elegetmondők a kevesebbet mondó átlagértékek (\bar{J}_e), melyeket úgy kaptunk meg, hogy összeadtuk a valamely Ö/K-csoporton belül előforduló összes jelentést, és azok számát osztottuk az e csoportba tartozó lexémák számával. Tehát pl. (1. 5. táblázat), az 1/0-s Ö/K-csoport 6,341-os átlagértéke azt jelenti, hogy az ÉrtSz. készítői egy-egy magyar tőigének (1 tő és 0 képző) átlagban éppen ennyi jelentést tulajdonítottak, egy-egy tőige szócikkét ennyi jelentésre bontották (az aljelentéseket, az esetleg kis **a**-val, **b**-vel, egyéb nyomdai eszközök elválasztott jelentésárnyalatokat, mint ismeretes, nem számítottuk külön jelentésnek, csak az arab számmal megszámozottakat). Az 5. táblázatról éppen az olvasható le közvetlenül, hogy ez az átlagos jelentésszám az 1/0-s osztályban a legmagasabb, a további sorrend: 6/0, 6/1, 1/1 — a polyszémia mértékének természetesen az átlagos jelentésszám nagyságát is lehet tekinteni, és az e bekezdésben fentebb említett, ahhoz hasonló eredményeket kell így is kapnunk. Állapítsunk meg egy további anomáliát, illetőleg a várttól eltérő eredményt: a 6/1-es csoport poliszémibb (magasabb az átlagos jelentésszáma), mint az 1/1-es, jóllehet bonyolultabb az alaktani szerkezete. (A 6/1

azt jelenti, hogy igekötőt is, meg képzőt is tartalmaz a lexéma — az 1/1: igekötőt nem, csak képzőt.) Bevezettünk az 5. táblázaton egy újabb fajta számjelölést is, mellyel a továbbiakban mindenütt élni fogunk. Nevezetesen: az átlagos értékek alatt és felett elhelyezett, dőlten szedett százalékos értékek mindig valamely kiemelt értékhez viszonyítanak. Az 5. táblázaton például az áll, hogy a tőigékhez képest az igekötős, képzőtlen igék átlagos jelentés-

4. táblázat: Igék jelentésszám-eloszlása a gyakoribb szerkezeti típusokban

Je	0/K		1/1		6/0		6/1	
	%	Kum. %	%	Kum. %	%	Kum. %	%	Kum. %
1	12,81	12,81	42,87	42,87	17,24	17,24	42,61	42,61
2	15,58	28,39	31,57	74,44	28,71	45,95	33,24	75,85
3	12,06	40,45	13,43	87,87	20,65	66,60	14,69	90,54
4	12,56	53,01	6,00	93,87	11,70	78,30	5,24	95,78
5	9,55	62,56	2,66	96,53	7,27	85,57	2,51	98,29
6	6,78	69,34			4,09	89,66		
7	5,53	74,94			3,02	92,68		
8	7,04	81,91			2,07	94,75		
9	2,26	83,17						
10	3,26	86,43						
11–66	13,57		0,28		2,97		0,12	

5. táblázat: Igék átlagos jelentésszám (\bar{J}_e) eloszlása a gyakoribb szerkezeti típusokban

K	0		6	
	1	6	1	6
0	100,00	54,15	100,00	101,00
	6,341	3,434	2,095	2,116
	100,00	100,00	33,04	61,62
1	100,00	101,00	100,00	101,00
	2,095	2,116	2,095	2,116
	33,04	61,62	33,04	61,62

Megjegyzés: Ha 6,341 = 100,00, akkor 2,116 = 33,37.

száma, ha az előbbiekét 100-nak tekintjük, csupán 54,15, vagyis ha valamely tőigéhez egy igekötőt kapcsolunk, ez átlag majdnem a felére csökkenteni annak jelentésszámát. Még radikálisabban csökkent az igék esetében a képző megjelenése: ha ismét a tőigék átlagos jelentésszámát tekintjük 100-nak, akkor az egytűvű, igekötő nélküli, de képzős igék átlagos jelentésszáma csupán

33,04 — a képző megjelenése egyenesen harmadára csökkenti a tőige jelentéseinek a számát. Az 5. táblázat alatt elhelyezett megjegyzésből látható, hogy ha a tőigéhez képző is, meg igekötő is járul — 6/1-es Ö/K-csoport —, akkor valamivel kevesebbre, 33,37-ra csökken átlagos jelentésszáma a tőigék teljes csoportjának a jelentésszámához képest. Ha már viszont volt igekötő az ígén, a képző megjelenése nem von maga után ilyen rohamos jelentésszám-csökkenést: ha a képző nélküli igekötős igék átlagos jelentésszámát tekintjük 100-nak, akkor a képző megjelenése után az igekötős-képzős igék átlagos jelentésszáma 61,62. Vagyis: a strukturáltság fokának növekedésével együtt — a mondott két kivételt nem tekintve — valóban, a vártnak megfelelően csökken az átlagos jelentésszám. Méghozzá — mint látjuk — az igék esetében a képző a döntő jelentésszám-csökkentő tényező: a képző megjelenése egyedül 1/3-ra nyomja le az átlagos jelentésszámot (ugyanakkor, ha az igekötő nélküli képzős alakulatok átlagos jelentésszámát tekintjük 100-nak, akkor az igekötő megjelenése nem hogy nem csökkenti, hanem egy egészen kicsit, 1%-kal növeli is ezt).

A főnevek idevonatkozó adatai — éppen a főnévnek a 2. pont alatt említett színesebb Ö/K-arculata miatt — immár csupán az átlagos jelentésszámot alapul véve tekinthetők jól át (vö. 6—8. táblázat). A megértés és áttekintés szempontjából a legcélszerűbb talán a legáltalánosabb 8. táblázatból kiindulni. Itt könnyen leolvasható az, hogy — ha most a képző meglététől vagy hiányától egyelőre eltekintünk — az átlagos jelentésszám szempontjából természetes módon három összetételei csoport alakítható ki. Az 1-es vagy 6-os („igekötős”) vagy 9-es („egyéb”, kétes összetételek, idegen eredetű előtagok) összetételűek alkotnak egy egybefonódó csoportot, 2,4—1,6-es átlagos jelentésszámmal, ezt követik a 2-es, majd a 3-as (3 tőből álló) összetételek. Ennél valamivel részletesebb adatokat tartalmaz a 7. táblázat. Ezen már szépen szétválnak a vitathatatlan 1 tővűek (legmagasabb, 2,212-es jelentés-átlaggal), az igekötős egytővűek (2,071), meg a kétes előtagúak (1,741). Figyeljük meg a 2-es és 7-es összetettségek közelségét, ami érhető is, ha nem feledkezünk meg az 1. ábra alatt adott magyarázatról (eszerint ugyanis a 7-es összetettség nem más, mint „2 tő + 1 igekötő”: az igekötő jelentéscsökkentő szerepe — úgy látszik — a kéttővűség mellett eltörlőd). Egyébként mind a 7., mind a 8. táblázat jól tükrözi, ezúttal nagyobb anomáliák nélkül, az eleve várt tendenciát: minél bonyolultabb valamely főnévi lexéma alaktani szerkezete, annál kevesebb jelentést tételezhetünk fel róla. A csökkenés rohamosnak mondható, és kivált az összetettség mértékétől függ: ha az egytővűek átlagos jelentésszámát tekintjük 100-nak, akkor az egytővű prefixumos főneveké 93,63, a kétes előtagú (de ezen túl már csak egy tövet tartalmazó) elemeké 78,71 — a kéttővűeké már csak 55—58, a háromtővűeké 54, a négytővűeké meg egyenesen 46 csupán. Vagyis: az egytővűek jelentésszáma kevesebb, mint a felére apad a négytővűek között. (A 7. táblázat második és további oszlopai közlik a különféle összehasonlítási alappal készült kombinációkat: ha a kéttővűeket, háromtővűeket stb. tekintjük 100-nak, akkor . . .) A 6. táblázat 1—9. terjedő részében jól látható, hogyan fonódnak egybe az egytővűek képzők szerint kialakított különféle csoportjai. Mind ebben az első részletben, mind a többiben világosan látható a képzők jelentésszám-csökkentő (jelentésszűkítő?) szerepe: 1 képző 2—6%-kal, míg (összetételek esetében) 2 képző — ceteris paribus, vagyis ugyanannyi tő megléte mellett — egyenesen 8—10%-kal csökkentheti az átlagos jelentésszámot. (Vö. a 6. táblázaton a 16., illetőleg

a 21. számú sorral: ha a kéttövű képzőtlenek átlagos jelentésszámát tekintjük 100-nak, akkor a kéttövű 2 képzősöké 91,68; ha a háromtövűekét, akkor a háromtövű 2 képzősöké 90,01.) Nem mondhatunk viszont semmi jellegzeteset e szempontból a gyakori idegen eredetű szavégekről: egy tő után (Ö/K 1/8) jobban, két tő után kevésbé csökkentik a jelentésszámot, mint az igazi magyar képzők. Ugyanakkor, szemben az igékkel, melyek között a képző játszotta a fő jelentésszám-csökkentő (tehát nyilván: jelentésszűkítő, jelentésspecifikáló) szerepet — addig a vizsgált magyar főnevek körében a fő jelentésszűkítő stb. eszköz az összetétel. A képzővel ellátott elemek — mint ez látható a 6. táblázatból — valóban általában kevesebb jelentésűek, mint a hasonló összetettségi fokú (ugyanannyi tőből álló) nem képzősök, — de a fő osztályozást mégis az összetettség foka alapján lehetett megállapítani; a képző megjelenésétől vagy hiányától egyetlen Ö/K-csoport sem ment át egy az összetettség szempontjából más nagyságrendű jelentésszám-osztályba. Vessük össze egy pillanatra a 6. táblázat 1 képzős elemeit. Tekintsük 100-nak az 1/1-es csoport 2,139-es átlagos jelentésszámát. Akkor a bonyolultabb Ö/K-csoportok számára a következő összehasonlító értékeket kapjuk (az abszolút érték leolvasható a táblázatból): 6/1: 98,50; 9/1:74,61; 2/1: 59,28; 7/1: 59,05; 3/1:53,11. Jól láthatók

6. táblázat: Főnevek átlagos jelentésszám-eloszlása az egyes szerkezeti típusokban (\bar{J}_e csökkenő nagysága sorrendjében)

Sorszám	Ö/K	\bar{J}_e	100 = 1/0	100 = 2/0, 3/0, 4/0
1.	1/0	2,411	100,00	
2.	1/1	2,139	88,72	
3.	6/1	2,107	87,39	
4.	1/9	1,962	81,38	
5.	6/9	1,806	74,91	
6.	9/8	1,805	74,87	
7.	1/8	1,802	74,74	
8.	9/1	1,596	66,20	
9.	9/0	1,550	64,29	
(10.	4/1	1,400	58,07	133,33)
11.	2/0	1,322	54,83	100,00
12.	2/8	1,289	53,46	97,50
*				
13.	2/1	1,268	52,59	95,92
14.	7/1	1,263	52,38	95,54
15.	2/2	1,261	52,30	95,39
16.	2/3	1,212	50,27	91,68
17.	3/0	1,211	50,23	100,00
18.	3/2	1,192	49,44	98,43
19.	3/1	1,136	47,12	93,81
**				
20.	3/8	1,118	46,37	92,32
21.	3/3	1,090	45,21	90,01
22.	4/0	1,050	43,55	100,00
23.	4/3	1,000	41,48	95,24

* 3/9 1,275 52,88 105,28 ** 4/2 1,125 46,66 119,05

ebből az összehasonlító számsorból is az összetettség alapján kialakult egyes osztályok: az igekötős-egytövű-képzős alakulatok alig maradnak el az igekötő nélküliek mögött (kerekítve 99%), már lényegesen kisebb értékkel szerepelnek a kétes előtagú képzősök — és így tovább.

7. táblázat: Főnevek átlagos jelentésszám-eloszlása az egyes összetételei csoportokban

Ö	\bar{J}_e	100 = Ö/1	100 = Ö/2	100 = Ö/3	100 = Ö/4
1	2,212	100,00	171,21	186,51	200,18
6	2,071	93,63	160,29	174,62	187,42
9	1,741	78,71	134,75	146,80	157,56
2	1,292	58,41	100,00	108,94	116,92
7	1,211	54,75	93,73	102,11	109,59
3	1,186	53,62	91,80	100,00	107,33
4	1,105	45,83	85,53	93,17	100,00

8. táblázat

Ö	\bar{J}_e	100 = 1/0
1v6v9	2,4–1,6	100–64
2	1,3–1,2	55–50
3	1,2–1,1	50–45

4. Kísérreljük meg ezek után valahogy összevonni a 2. és a 3. pont alatti eredményeket. Egy ilyen összevonás a következő kérdésseltevést jelenti: vajon mi okozza az egyes (tömeges) szófajok átlagos jelentésszám-beli eltérését egymástól; maga a szófaji jelleg, vagy egyszerűen az, hogy az egyes szófajok egyedei tömegesen más-más alaktani szerkezetűek, s egy-egy szerkezethez szófaji hovatartozástól függetlenül más-más átlagos jelentésszám tartozik?

Kezdjük meg a válaszadást először azokkal az Ö/K-csoportokkal, amelyek mindhárom vizsgált szófajban fellelhetők. Tekintsünk e célból a 9. táblázatra: annak törzsrésze épp e közös Ö/K-csoportokat tartalmazza. A táblázat függőleges oszlopairól (legalábbis, ami a főnevet és az igét illeti; látható, mennyire hasonlít a melléknév a főnévre, ezért is nem volt érdemes a 3. pont alatt külön tárgyalni) korábban már volt szó, mostani kérdésünkre főleg az egyes vízszintes soroknak kell választ adniuk. A sorokból kiderül, hogy azonos alaktani felépítettség mellett is erősen eltérő az átlagos jelentésszám a tőszavak (Ö/K 1/0) esetében: a tőigék rendkívül polyszémek, ha az ő átlagos jelentésszámukat tekintjük 100-nak, akkor a tőfőnevek ezen értéke 38,02, a tőmellékneveké 38,53. Eddig tehát azt mondhatnók, megvan a válasz: az átlagos jelentésszám a szófaji jellettől függ, az igék polyszémebbek, mint a névszók. Ám ne siessünk e következtetés levonásával, tekintsük meg táblázatunk másik két sorát is: ott bizony nagyon közeli értékeket kapunk az egyes azonos Ö/K-csoportokban; sőt a képzős elemek között a névszók még valamivel több jelentésűek is, mint az igék. (Vö. egy fentebbi megállapításunkkal: a képzők

az ige jelentéscsökkentői — a névszóké az összetétel lenne, ez itt természetesen, mint az igénél fel nem lépő eszköz, a törzsrészben nem szerepel.) Megvizsgáltuk azt is, vajon az igekötős összetétel a jelentésszűkítés szemszögéből nem hasonlítható-e a névszók körében alkalmazott összetételhez: a 9. táblázathoz illesztett függelék beszédesen mutatja, hogy ilyen hasonlóság valóban fennáll a két szófajon belül, amennyiben az igekötő pusztá megjelenése közel felére csökkenti az átlagos jelentésszámot a főigék között tapasztalható képest; ugyanakkora arányú átlagos jelentésszám-csökkenést észlelünk akkor is, ha két főből alkotunk képző nélküli összetételt a főnevek körében. Az is látható, hogy a szófajok közötti éles különbség ebben az Ö/K-csoportban fennáll: ha az igekötős igék átlagos jelentésszámát 100-nak tekintjük, a kéttövű főnevek körében ez az érték 38,50%. — Összegezve: egyes Ö/K-csoportokban (1/0, 6/0 vs 2/0) a szófaji jelleg a döntő, másokban az alaktani szerkezet.

9. táblázat: Azonos szerkezeti csoportok átlagos jelentésszám-eloszlása a különböző szófajokban

Szófaj Ö/K	ige	főnév	melléknév
1/0	100,00	38,02	38,53
	6,341	2,411	2,443
	100,00	100,00	100,00
6/1	100,00	99,57	93,29
	2,116	2,107	1,974
	33,37	87,39	80,80
1/1	100,00	101,91	103,25
	2,095	2,135	2,163
	33,04	88,72	88,54
Ige 6/0 főnév 2/0 esetében:			
6/0 2/0	100,00	38,50	
	3,434	1,322	
	54,15	54,83	

Tekintsük meg ezek után végül a 10. táblázatot. Abban az anyagot elsődlegesen abból a szempontból állítottuk össze, hogy mely Ö/K-csoportok teszik ki az egyes szófajok zömét; az egyes szófajokon belül az Ö/K-csoportok sorrendjét is az adott szófajban betöltött arányuk sorrendjének megfelelően állapítottuk meg, függetlenül a csoport átlagos jelentésszámától. Itt látható a legrészletesebb bontásban, hogyan is jöttek létre a dolgozatunk bevezetőjében említett átlagos jelentésszámok (ige 2,32, főnév 1,62, melléknév 1,94). Eszerint az igék 3/4 részét 2,095—2,116 átlagos jelentésszámú osztályok teszik ki (e két osztály együttes értékét tettük meg összehasonlítási alapul a többi szófaj és Ö/K-csoport számára); de vannak ott még ennél jóval magasabb jelentésszámú Ö/K-csoportok is. A főnevek között található ugyan két olyan Ö/K-csoport, amely többé (az 1/0-s: 14,5%-kal) vagy kevésbé (az 1/1-es: 1,6%-kal) meghaladja az (igei) mérceét, ám az e két csoportba tartozó főnevek az összes vizsgált főnévallománynak 30%-át sem teszik ki — a fennmaradó 70%-ot alkotó többi Ö/K-csoport tagjai mind elmaradnak a mérce alatt, annak 2/3-át sem érik el általában. (Némileg kivétel — mint látható — az

1/8-as csoport a maga 85,58-as, tehát eléggé magas, összehasonlító értékével — ám ez a csoport az állománynak alig több mint 4%-át teszi ki csupán.) A melléknevek körében még árnyaltabb a helyzet. Itt ugyanis az állomány felét kitevő 1/1-es csoport magasabb a mércénél 2,7%-kal; ez a viszonylag tömegesen jelentkező, de nagyon kevéssel magasabb érték elegendő ahhoz, hogy a melléknevek a maguk átlagában meghaladják valamivel a főnevek átlagos jelentésszámát, de nem elegendő ahhoz, hogy csak meg is közelítsék az igék átlagát. Van ugyan még egy Ö/K-csoport, melyben a mércénél lényegesen (16%-kal) magasabb értéket tapasztalunk (ezek a tőmelléknevek, Ö/K 1/0); ám e csoport az egész melléknév-állománynak a 4%-át sem éri el. Ugyanakkor az összes többi csoport többé vagy kevésbé alatta marad a mércének.

Végeredményképpen tehát az e pontban feltett kérdésre meg kell ismételniünk a fentebb már megpendített választ: az igék viszonylagos polyszemiáját részben szófaji, részben alaktani-szerkezeti okok magyarázzák.

10. táblázat: Leggyakoribb szerkezetű lexémák átlagos jelentésszám szerinti megoszlása az egyes szófajokban

Ö/K típus Ige	Az összes ige (főnév, melléknév) hány százalékát teszi ki	Kumulált százalék	Átlagos jelentésszám	100 = 2,106
Ige 1/1	36,94	36,94	2,095	99,48
6/1	36,39	73,33	2,116	100,47
6/0	12,54	85,87	3,434	163,06
1/0	2,80	88,67	6,341	301,19
Főnév				
2/0	24,63	24,63	1,322	62,78
2/1	15,38	40,01	1,268	60,22
1/0	14,77	54,77	2,411	114,50
1/1	14,30	69,08	2,139	101,59
2/2	7,82	76,90	1,261	59,89
1/8	4,05	80,94	1,802	85,58
2/3	3,78	84,72	1,212	57,56
Melléknév				
1/1	51,40	51,40	2,163	102,73
2/1	16,09	67,49	1,475	70,05
6/1	7,75	75,24	1,974	93,75
1/8	4,01	79,25	1,751	83,16
1/0	3,59	82,84	2,443	116,02
2/9	3,44	86,28	1,527	72,52

Megjegyzés: A mértékül vett 2,106 a képzős egytővű igék (1/1, 6/1) egyesített csoportjának átlagos jelentésszáma.

5. Vajon mi lenne a helyzet, ha nyelvünkben nem volna annyira elterjedve a névszói összetétel mint szóalkotási eszköz? Vagy mi lenne, ha az igék zömét képezőnek valamilyen módon összetétellel, a névszókat meg képzőkkel? Vajon akkor is az itt jellemzetthez hasonló arányok alakulnának-e ki, tehát kimondható lenne-e, hogy a jelentésszám végső soron mégis csak a szófaji jellegtől függ? Erre a kérdésre közelítő válaszhoz véleményünk szerint más struktúrájú (tehát például az összetételt nem ismerő vagy legalábbis nem ilyen gazdagon alkalmazó) nyelvek szókincsét kellene megvizsgáljunk. Talán joggal feltehetjük ugyanis, hogy amíg az egyes szófajokat alkotó lexémák alaktani szerkezete függ valamely nyelv rendszerétől, addig a jelentésszám legfeljebb

a szótárírók ízlésétől, megállapodásától, de nem a nyelvtől; természetesen remélni kell, hogy a szótárírók önmagukban következetesen jártak el, és az egyes jelentések elválasztásánál végig egyöntetű eljárás módra törekedtek. (Többet nem kell megkívánni a lexikográfusoktól.)

Korábban (vö. pl. Nyr. XC, 185) rámutattunk arra, hogy különféle nyelvek szótárai némileg eltérő arányban tartalmazhatják az egyes szófajokat; hogy például az orosz USAKOV-szótár nagyobb arányban tartalmaz igéket, mint a mi ÉrtSz.-unk. Világos ez utóbbi, például vett jelenségnek az oka: minden igei fogalom durván szólva kétszer szerepel az orosz szótárban — egyszer mint folyamatos, egyszer mint befejezett igei lexéma. Ilyen lexikográfiai eljárás mellett viszont (ti. lehetne olyan is, amely minden igét annak egyik vagy másik szemléletű lexémája alatt tárgyal, s így nem kettőzi meg az igei címszók számát) feltehető, hogy épp nem az igék lennének a legpoliszémebbek: az adott aspektusú igék jelentése specializáltabb, arról nem is szólva, hogy nem ritkán csak visszautalnak a címszavak a másik aspektusú lexémára.

A lexémák száma és átlagos jelentésszámuk között egyébként is, tehát szófaji minősítéstől függetlenül, lehet valamely kapcsolat. Ha jól értelmezem saját formulámat, amelyet az ÉrtSz.-ban szereplő szavak jelentés szerinti eloszlásáról empirikusan felállítottam, akkor abból az következik, hogy ha az ÉrtSz.-ban nagyon sok szó lenne, ezek átlagos jelentése egyre jobban megközelítené az 1-et: egy igen nagy szótárban csupa egyjelentésű szavakra lenne szükség. (Magáról az alapformuláról vö. következő rövid összefoglalásunkat: Sur quelques lois statistiques du vocabulaire: Communications du Xe Congrès International des Linguistes. Vol. 4, p. 475—9. București, 1970.) Erre a megállapításra mindenféle tartalmi és grammatikai (tehát pl. szófaji) megmondolás nélkül kellett eljutnom, pusztán a jelentésszám szerinti eloszlást leíró matematikai formulát szemlélve; tartalmilag egy ilyen állítás eléggé elfogadhatónak (sőt, szinte triviálisnak) tűnik. Lehet, hogy akkor az orosz igék viszonylagos oligoszémiája e nagyobb, általánosabb törvényszerűség egyik megnyilvánulása; ha egyszer valamely nyelvben valamely oknál fogva viszonylag több igei lexéma van, akkor azok mindegyikének viszonylag kevesebb jelentést kell hordoznia. Egy ilyen megállapítás sem mondható éppenséggel váratlanul, bár ezzel implicite bizonyos állítást tettünk arra vonatkozóan is, hogy az egységes s — úgy látszik — egyes természetes nyelvektől független emberi agy milyen elemeket s miként raktároz.

PAPP FERENC

Nyelvi rendszer és nyelvtörténet helyhatározóink körében*

Vázlatok helyhatározó-rendszerünk történetéhez

I. Ma már tudományos igazságnak tekinthető, hogy a nyelvtörténeti kutatások számára a szinkrón nyelvi rendszer tanulmányozása, az eredmények hasznosítása elengedhetetlen; ugyanis az egyidejű nyelvi rendszerek magukban hordozzák történetüket (vö. BENKŐ LORÁND, Nyelvtörténet és mai nyelv: ÁltNyTan. 5: 41—67).

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság magyar szakosztályának felolvasó ülésén, 1971. április 6-án.

A szinkrón nyelvállapotból kihámozható diakroniával kapcsolatosan szükségesnek látszik a nyelvi rendszer és a rendszertagok összefüggésének legalábbis futólagos érintése. SAUSSURE óta köztudott, hogy a nyelv bármely időpontjában bonyolult rendszerhálózatot alkot. Ez a rendszerhálózat roppant mennyiségű és különböző szintű részrendszerekből tevődik össze. A nyelvi rendszertagok e különböző rendszerekben nyerik el igazi értelmüket, jelentésüket, illetőleg jelentésfunkciójukat. Ezért a nyelvtörténeti kutatásban is szükséges a rendszer, illetőleg a részrendszer vizsgálatának előtérbe állítása, hogy egy más aspektusból, a rész és az egész viszonyából tanulmányozhassuk a rendszertagokat. Így olyan összefüggések is felszínre kerülnek, amelyek elsősorban a rendszer lényegéhez tartoznak. Ennélfogva a szinkrón nyelvi rendszerek feltárása a rendszertagok számos olyan történeti mozzanatára vet fényt, amelyet a rendszertagok körében elszigetelten folyó vizsgálat nem lenne képes felderíteni. A rendszertani vizsgálatok ugyanakkor a további kutatás keretét is megadják.

A magyar helyhatározók rendszerének történeti kutatásában vizsgálódásom a helyhatározók funkciórendszerére épül. Jóllehet a nyelvi funkciónak nincs függetlensége az alakkal szemben — az alak és funkció kölcsönösen feltételezi egymást —, mégis az alak rendszerek tartalmát a nyelvi funkciók adják. A nyelvi rendszert, illetőleg a részrendszereket az alaktól, a hangtesttől elszakíthatatlan jelentések, jelentésfunkciók rendszerének tekintem. A nyelvi funkciók sokféleségében a funkciók rendszere alkotja a tartalmi összefüggéseket. Eszerint a rendszerek feltárásában — aprólékos elemzéssel — először a funkciók felderítésére kell törekednünk, és azután kutatjuk azt, hogy ezek a funkciórendszerek az alak sokféleségben hogyan valósulnak meg. Lényegében az eddigi úgynevezett hagyományos nyelvleírások, sőt a nyelvtörténeti munkák is többé-kevésbé ezt az utat járták, és nem eredménytelenül. A rendszertani kutatásoknak nyelvtörténeti aspektusa világosan bizonyítja SAUSSURE azon tételének tarthatatlanságát, amely a nyelv szinkrón és diakrón oldalát mereven szembeállítja, valamint a nyelvtörténeti kutatás számára csupán az egymástól izolált rendszertagok változását, életét engedélyezi (vö. FERDINÁND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Fordította B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1967. 177 stb.). A szóban forgó egyidejű rendszerkutatás arra is rámutat, hogy a több nyelvváltozatot összevető szinkrón dialektológia, a nemzeti nyelv egységes típusainak vallomásait is felhasználva — szemléletmódváltással — a diakrón kutatási mód szép eredménnyel kecsegtető változatának tekinthető (vö. BENKŐ: i. h. 57—9 stb.). A szinkroniában megragadható diakronia feltárása jelenlegi ismereteink szerint két fokozatú lehet: a) a nyelvi rendszeren belül felderíthetjük a rendszertagok egymáshoz való viszonyát; b) a rendszertagok elemzéséből különböző szintű, azaz különböző időértékű rendszereket hámozhatunk ki (vö. BENKŐ: i. h. 59—62).

Jelen dolgozatomban a mai magyar nyelv helyhatározó-rendszerének elemzésével megkísérlem az utóbbi célkitűzés megvalósítását. Vizsgálatom alapelve: a rendszertagok gyorsabban változnak, mint a rendszerek, ugyanakkor a rendszer a még létező rendszertagokban ragadható meg. Ez látszólagos paradoxon, valójában minden nyelvállapotban különböző vitalitású rendszerek funkcionálnak egymással bonyolult összefonódásban. Különösen így van ez, ha a különböző nyelvváltozatokat, illetőleg nyelvi szinteket tekintjük. Ez alkalommal a számításba jöhető problémák tömegéből az alábbiakkal kívánok foglalkozni: a) Ősi helyhatározórag-rendszerünk átalakulásának néhány kér-

dése. b) Ragos és névutós helyhatározóink funkciók szerinti elrendeződése milyen nyelvtörténeti tanulságokkal szolgál? c) A főnév szemantikája és a ragos, körülírással és névutós helyhatározók kapcsolatai a mai magyarban. d) A személyt, illetőleg a családi közösséget jelölő alapszókkal alakult helyhatározók néhány rendszertani, illetőleg nyelvtörténeti kérdése.

A téma gazdagságából és a dolgozat keretéből következik, hogy minden részletre kiterjedő, nagy nyelvi anyaggal dokumentált kifejtés helyett csupán vázlatos áttekintésre szorítkozhatom.

2. Nem kis mértékben izgató a kérdés: vajon miért pusztultak ki ősi $-t \sim -tt$; $-é (\sim -á)$; $-l (\sim -ul, -ül)$ helyviszonyragjaink az ómagyar kori helyhatározóragok rendszeréből? A helységnévragozásban később is előforduló ősi helyragokat itt most nem tekintem.

Helyragjaink kiavulásának kétségtelenül rendszertani oka van. Az ósmagyar korban, illetőleg az ómagyar kor elején helyhatározórag-rendszerünk alapvető átalakuláson ment keresztül: az általános helyet jelölő ősi ragjaink mellett és egyre inkább helyettük a differenciáltabb helyviszonyt jelölő ragok jelennek meg, illetőleg keletkeznek önállóságukat veszített, agglutinálódott névutókból. Ekkor alakul ki a $-ben < *belen$, $-be < belé$, $-ből < belől$ ragsorunk (vö. BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története 408). Számunkra itt mellékes kérdés, hogy belső helyragsorunk a mai irodalmi nyelvi alaki differenciáltságát mikor érte el. A belső helyviszony differenciáltabb, raggal való jelölésének következményeként alakulhatott ki a felszíni érintkezés külső helyviszonyát jelölő ragsor az ősi $-n$ határozóragból, valamint a szintén névutói előzményű, egy töből fakadó $-ról$, $-ra$ ragból. Hogy belső helyviszonyragjaink valóban előbb alakulhattak ki, arra a következő érveket hozhatom fel. A finn és részben a lapp, mordvin, cseremisz, zürjén, votják is megkülönbözteti a ragos helyhatározók körében a belső helyviszonyt a külsőtől, de az utóbbit már nem differenciálja tovább ismét két viszonyfajtvá, mint a magyar (vö. KLEMM, TörtMondt. 165). Ugyanez a helyzet egyébként az észti nyelvben is.

A mai obi-ugor nyelvek, amelyek roppant archaikus helyhatározó-rendszert őriztek meg, még mindig széltére használják az ősi általános helyviszonyragokat. Természetesen névutókkal vagy névutófélekkel, ragos főneves körülírásokkal a differenciáltabb helyviszonyt is jelölni tudják. Számunkra itt az a legszembeűnőbb, hogy a mai vogulban és osztjákban olyan helyviszonyfogalmakra is általános helyragokkal utalnak, amelyeket mi már csak differenciáltan fejezünk ki: néhány vogul példa: „*ti māt* 'ezen a helyen', *kolt* 'a házban', *kātt* 'kézben'; *ti mān* 'e helyre', *koln* 'a házba', *kātn* 'kézbe'; *wōrnāl* 'az erdőből', *kolnal* 'a házból, a háztól, a házról'” (KÁLMÁN BÉLA, Chrestomathia Vogulica. 1963. 27–8). Hadd idézzek itt néhány példamondatot: *mīša škò lanja'li* 'Misa iskolába jár'; *bibliotēkat sàβ_sir knīgat nleʒət* 'A könyvtárban sokféle könyv van'; *bōrja bibliotēkanīl à kōppūmvs knīga iūʒ'tòt(ə)s* 'Borja egy érdekes könyvet hozott haza a könyvtárból'; *βāna kanke lenīngradt xānīstaʒti* 'Ványa bátyja Leningrádban tanul'; *pōštān tōtaste* 'Elvitte a postára [ti. a levelet]'; *pōštā tōpta_pn tār(a)taste* 'Bedobta a postaládába [ti. a levelet]' LAKÓ GYÖRGY, Észak-manysi nyelvtanulmányok: NytudÉrt. 8. sz. 52–3). A vogul általános helyragos alakoknak differenciált helyviszonyragokkal való visszaadása valójában anakronizmusnak tűnik fel, és nyelvileg nem is fedi egészen a valóságot. A szerzők a magyarra való fordításban nyilván didaktikai szempontokat tartottak szem előtt.

A vogulhoz hasonló ragos helyhatározó-rendszert tükröz RADANOVICS

KÁROLY könyve (Északi-osztják nyelvtan: NytudÉrt. 31. sz. 12—5, 37). A helyvel való takarékoskodás ellenére is szükséges itt megemlíteni, hogy a mai osztjából az ősi *-l* ablativusrag kiveszett, és helyette egy névutó lépett be a paradigma kiegészítésére (vö. RADANOVICS i. m. 14). A muzsi nyelvjárásban például az *élti* névutó használatos az ablativusi rag helyett (i. h.). Ez a névutó funkció tekintetében teljesen beleilleszkedett az általános helyragrendszerbe, szemben a többi névutóval, illetőleg körülírással, amely valamely differenciáltabb helyet jelöl. Hogy mennyire ragfunkciójú már ez a névutó, azt az is bizonyítja, hogy az ablativusi névutók, körülírások képzésére is használatos.

Ilyenféle lehetett a viszony — csak a differenciáltabb funkció síkján — talán még az ómagyar kor elején az ősi *-n* ragunk és a *-ról, -ra* névutó előzménye között. Ez egyben rámutat arra is, hogy a ragok és a névutók között mindig lehettek átmeneti esetek. A funkció mindig valamilyen szűkebb vagy szélesebb körű rendszerben alakult ki, valósult meg.

A belső helyragok megjelenésének elsőbbségére utalhat még az a tény is, hogy míg az obi-ugorban a belső helyviszony funkcióban általánosak a névutók, addig a külső érintkezés viszonyában igen ritkák lehetnek. Főleg a mai irodalmi nyelvben lehet használatuk igen ritka, a LAKÓ (i. m. 52—5) által idézett BALANGYIN tankönyvi szövegeiben helyettük általános helyragokat találunk.

A belső helyragok régibb voltát bizonyíthatják — véleményem szerint — azok a belső helyragos testrésznevek — és néhány egyéb főnév is —, mint például *fejéb e n a kalap, sapka, nyakáb a n a kötél, a sál, karób a n a feje* stb., valamint még a kódexek nyelvéből és a nyelvjárásokból ismeretes *lábáb a n ~ lábáb a a csizma, cipő, ujjáb a n ~ ujjáb a a gyűrű* és a megfelelő lativusi és ablativusi alakok, amelyekhez hasonló a mai finn, mordvin, cseremiszi nyelvekben is található (vö. KLEMM i. m. 166).

Ezek az alaki azonosságok, amelyek távolabbi rokon nyelveinkben vannak meg — és ha tekintetbe vesszük, hogy az említett nyelvekben a külső érintkezés helyviszonyának nincs speciális ragja —, azt a következtetést teszik lehetővé számunkra, hogy kezdetben a belső helyragnak, amikor az még a külső érintkezés ragjával nem állt szemben, jó ideig a magyar nyelvben is tágabb lehetett a használati köre; nem csupán a belső helyviszonyt jelölte, hanem a külső érintkezés viszonyára is utalhatott bizonyos esetekben. Ezekkel a testrészt jelölő nevekkel — ritkábban más nevekkel is — alakult helyhatározók egy régebbi nyelvállapotban egyedi helyet jelölhettek. Megjegyzem, hogy a szóban forgó helyhatározók nemcsak a nyelvjárásokból, hanem köznyelvünkben is jó ideje már kiszorulóban vannak.

Míg a belső helyviszonyragok névszótóbból fakadt névutókból származnak, addig a felszíni érintkezés viszonyát jelölők két különböző összetevőből erednek; egyrészt egy névutócsalád ablativusi és lativusi alakjából (*-ról, -ra*), másrészt egy ősi, eredetileg általános helyviszonyt jelölő *-n* locativusragból. Ez az összezsírozódás feltehetőleg később ment végbe, mint az egy tőből eredő névutókból keletkezett *-ben, -be, -ből* ragsorunk kialakulása.

Ha a ragsornak heterogén eredete az egy tőből fakadó *-ben, -be, -ből* ragsorral szemben annak valóban fiatalabb voltára utal, akkor arra következtethetünk, hogy a *-tól, -nál, -hoz* ragsor, amely a közelség helyviszonyát jelöli, a legfiatalabb. Természetesen a kronológia itt a ragoknak a meghatá-

rozott jelentésfunkció felvételére, nem pedig csupán egyes elemeiknek, illetőleg előzményeiknek abszolút korára vonatkozik. Mert ez utóbbi értelemben a *-ben*, *-be*, *-ből* tartozik ragjaink legfiatalabbjai közé. Ezt bizonyítja e ragsor tagjainak etimológiailag világos szerkezete, háromalakúsága, legalábbis az irodalmi nyelvben. Tehát itt ragjaink előéletét, eredeti funkcióját nem tárgyaljuk.

Az előzmények ismeretében megpróbálunk válaszolni arra a kérdésre, hogy mi okozta ősi helyragjaink kiavulását eredeti funkciójukban, kivéve az *-n* locativust. A kiavulásnak nagy valószínűséggel az lehet az oka, hogy fent említett ősi ragjaink az új rendszerben fölöslegessé váltak. Csupán az *-n* locativus maradt meg, amely feltehetőleg hosszabb időn át *-ról*, *-ra* ragjaink előzményeivel együtt képes volt ugyanazt az általános helyfunkciót betölteni, amelyet egykor az *-l*, *-t* ~ *-tt*, *-é* viseltek. Egyéb nyelvi változások lefolyásából következően joggal feltehetjük, hogy nem kis ideig párhuzamosság állhatott fenn az említett *-l*, *-t* ~ *-tt*, *-é* és az *-n*, valamint a *-ról*, *-ra* előzményeivel alakult viszonyítóeszköz-sorok között. Az is lehetséges, hogy a két viszonyító eszköz-sor egy ideig nyelvjárási különbségek formájában létezett az ősmagyar korban. Erre vonatkozólag semmi konkrét fogódzónk nincs, ha csak arra nem gondolunk, hogy például a keleti nyelvjárásokban az eredeti *-t* locativus helyhatározószókban, különösen pedig mód- és állapothatározóként az *-n*, *-en* rag helyett igen nagy megterheltséget mutat (vö. HORGÉR, Nyj. 132). A kérdés még további vizsgálódást kíván. A két viszonyítóeszköz-sor harca között döntő fordulat valószínűleg akkor állott be, amikor az *-n* locativusrag, valamint a *-ról*, *-ra* előzményei a külső érintkezés viszonyát is kezdték jelölni. A nyelvélmékek, valamint a nyelvjárások adatai világosan bizonyítják, hogy az *-n*, *-ról*, *-ra* ragsor általános helyviszonyjelölő funkciója napjainkig megőrződött annak ellenére, hogy egyre inkább az egyedi külső helyviszonyt jelöli talán már az ősmagyar kor vége óta. Szóban forgó ragsorunk általános helyviszonyt jelölő funkciójára SIMONYI-nál (MHat. I, 116—20) bőséges példaanyagot találunk. SIMONYI alaki oldalról közelítette meg ezt a helyhatározói kategóriát, így a közös szemantikai vonások nem eléggé szembetűnőek. Most lássunk néhány példát: *Csehország vadon erdején lappangott* (Tarnóczi: Szents. 13); *kifutok a mezőre, erdőre, rétre: excurro in campum, silvam, pratum* (MA.: CorpGramm. 283); *Erdőrül erdőre rugtatott nyomába* (SzegedN. II, 170); *A részeg katoná az jó lovát á r o k r a, sárra reá viszi* (Melius: SzJán. 549); *kicsoda szállott alá a mély pokolra? quis descendet in abyssum?* (Komj: Róm. X, 6); *Megtérő bűnösnek nincs pokolra útja* (Nyr. I, 91); *Lejűtt kapitány uramhoz, azóta itt járkal az városon* (LevT. II, 308); *Kivitetik az városról eltemettetni* (Zvon: Post. II, 410); *Az asszonyok a városra mennek* (Mik. 42. lev.), *Kezdé a városokon falukon prédikállani* (Mik. 80. lev.); *Halvakarás, hagymavágás nagy vala az konyhákon* (Görös: Máty. 49); *Lóháton kellett elhozni az étket a konyháról . . . küldöttek a konyhára* (Mik. 11. lev.); *A vadakat h á l ó r a hajtatja* (Gyöngy: Cup. 2); *Korcsománkrul vitetett bort* (Törökm. Okm. I, 287); *Nem illik két dudás egy korcsomára* (KISVICZAI, Adagia 134); *I s t á l ó n lenni: stabulari; istálóban forgás: stabulatio* (MA.); *Ez a pohár bujdosik, kézről kézre adatik* (Bordal) stb. (SIMONYI i. m. 116—7). Itt csupán megemlítem, hogy a differenciált helyviszonyragos rendszerrel szemben az általános helyhatározóknak ma már egészen más értékük van, mint amikor még valamennyi ragos helyhatározó általános volt. Az általános helyviszonynak az egyedivel való szembenállása helyhatározó-rendszerünk további differenciálódását jelenti (vö. SZABÓ GÉZA, Helyhatározóink rendszeréhez: MNy. LXV, 160—72).

Az ősi helyviszonyragok, amelyek az új rendszerben általános érvénnyel már nem funkcionáltak, egy speciális területen, a helységnévragozásban jó időre menedéket leltek. Egyik-másik tagjuk a nyelvjárásokban napjainkig eltengődik: „A lativus egyszerű ragja a nyugati nyjt.-hez tartozó Kemenesalján még ma is megvan a helyneveken. Pl. *Szilá, Sárvará, Tüskevár, Földvár, Vinára megy.*” (HORGER i. m. 131); *Györré (Győré)* (vö. KLEMM i. m. 202). A *-t ~ -tt* locativusrag viszont a népnyelvben a nyelvterület nagy részén még helységneveken sem használatos. A székely nyelvjárásban ugyan előfordul, például *Vásárhejt* (vö.: HORGER i. m. 132; KÁLMÁN, *Nyelvjárásaink*. 1966. 51).¹ Ha egyáltalán még élőnek tekinthetők, roppant gyéren adatoltak az *-l* ablativusragos helységnevek, *Paksul, Gyönkül* (vö.: KLEMM i. m. 181).

Figyelmet érdemel, hogy újabban az irodalmi nyelv, illetőleg az igényesebb köznyelv a helységnevek ragozásában a *-t ~ -tt* locativusragot felkarolta.

(Itt csupán zárójelben említem meg, hogy a helységnévragozás a magyarban a főnevek helyragozásának sajátos csoportját alkotja, amelyet szükséges legalább az ómagyar kortól, illetőleg a differenciált helyviszonyokat kifejező ragrendszer kialakulása óta külön kezelni.)

Egyáltalán nem véletlen, hogy a főneveknek általános érvényű helyviszonyragozásából kiszorult ragok a névutók, illetőleg a határozószók alkotásában nagy erővel vettek részt (vö.: SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A magyar nyelv névutórendszere*. Bp., 1965. 223; MAJTYINSZKAJA, KLARA E., *A magyar határozószók képzésének történetéből*: *NytudÉrt.* 58. sz. 142—7). Más vonatkozásban közismert, hogy a ragos helyhatározó-rendszerből kiavult ősi ragjaink fontos szerepet töltenek be az úgynevezett elvont viszonyok jelölésében.

3. A szerkesztett magyar helyhatározók gazdag rendszere lényegében a viszonyító eszközök két típusából épül fel: főnév + helyrag és főnév + helyviszonyjelölő névutó. A határozószók most kiesnek vizsgálódási körünkől. Az említett két helyviszonyjelölő eszköztípus között megtalálható egy átmeneti sáv, a körülírással szerkesztett: főnév — főnév (+ birtokos személyrag) + helyrag, például: *a ház belsejében, a fa tetejében ~ a fa tetején, a fal tövében ~ a fal tövéén* stb. Olyan határozók ezek, amelyeknek számottevő szerepe a legősibb időtől elvitathatatlan (vö. BERRÁR JOLÁN: i. h. 407). Megemlítem, hogy a szakirodalom mind ez ideig nem sok figyelmet fordított ezekre a körülírással ragos helyhatározókra.² Természetesen amikor még a birtokos szerkezetben a birtokszó is jelöletlen volt, akkor a névutós szókapcsolat és az úgynevezett körülírással szerkesztett között semmi alaki különbség sem volt, ha csak a locativusban az *-n* és a *-t ~ -tt* együttes megléte nem teremtett alaki eltérést. Mindenesetre van néhány névutónk, amely feltehetően az ómagyar korban keletkezett, és főnév + birtokos személyrag + *-n* alaki szerkezetet mutat, szemben a hasonlóképpen régi (főnév + *-t* >) főnév + *-tt* szerkezettel. Az előbbire: *után* (XV. sz. m. f.); *szerint* < *szérin* (XV. sz. e. f.); *gyanánt* < *gyanán* < *gyanaján* (XVI. sz. eleje); *korán* (XVII. sz. e. f.) — eredetileg névutó volt (vö. SzófSz.).

¹ A MNyJA. anyaga szerint a régi Sopron megye területén, valamint Vas megye északi részén még előfordulnak a *Sárvarott, Kapuvár, Fehérvár, Óvárt-féle -t ~ -tt* ragos helységnevek (vö. 175. sz. munkatérkép).

² Vö. talán némileg PAIS, *Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez*: MNy. LV, 183—4. — P. D.

Minthogy a jelölt birtokos szerkezetekből keletkezett névutók egyike-másika igen régi, arra következtethetünk, hogy az alkalmibb, körülírásos szerkezetek régóta elkülönültek alakilag is a tömörebb, jelöletlen birtokos szerkezetből kivált névutóktól. E kérdés még további vizsgálatot igényel.

A helyhatározó-rendszer diakronikus szempontú vizsgálatánál az egyszerűbb áttekintés kedvéért a mai magyarban nem számolunk a körülírásos szerkezettel mint külön viszonyító eszköz-típussal. A körülírásos szerkezetek rendszertani vonatkozásaira különben még visszatérünk.

4. A magyar nemzeti nyelv egységes típusai (irodalmi nyelv és köznyelv) alapján most megkísérlem helyhatározó-rendszerünk felvázolását. A ragos és névutós viszonyító eszközöket egyaránt figyelembe véve öt funkciófajtaát különítek el a három irányra való tekintet nélkül.

A = belső helyviszony; B = külső helyviszony, valaminek a felszínén való érintkezés viszonya; C = olyan külső helyviszony, amely a közelségre utal; D = általános helyviszony, melyet a mai magyarban *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*; *-nál*, *-nél* és megfelelő iránytársaik szoktak jelölni általános szemantikai karakterű főnevekkel alkotva morfémakapcsolatot (vö. SZABÓ: i. h.). E funkciófajtaával kapcsolatban itt csak annyit jegyeznek meg, hogy alapján ősi általános helyhatározói funkcióink továbbéléséről van szó, bár az *-n* kivételével új ragok vették át ezt a szerepkört. Persze a mai differenciált helyviszonyt kifejező ragos helyhatározók rendszerében jócskán módosult az általános helyhatározó értéke is. Az általános helyhatározónak ezt a finom, magából a helyhatározó-rendszerből eredő különbségét itt most nem tekintem.

Az egyéb differenciált külső helyviszonyt, azaz a névutóknak speciális helyviszonyát, amelyet általában a következő névutók jelölnek: *alatt*, *fölött*, *elött*, *mögött*, *körül*, *között* stb., a könnyebb áttekinthetőség kedvéért egyetlen funkciófajtaának veszem. Ennél a csoportosításnál azt tekintem fő szempontnak; hogy e névutók olyan helyviszonyt jelölnek, amelyre helyragjaink képelenek. Itt inkább egy többé-kevésbé szorosan összetartozó funkciócsoportról van szó, amelynek szétbontása jelen vizsgálódásomban semmi előnnyel sem járna, csupán az áttekintést nehezítené meg. Jelenlegi ismereteink hiányos volta miatt ha e funkciócsoportot együtt tárgyaljuk is, az semmiképpen sem azt jelenti, hogy a későbbi részletkutatások ne próbálják meg tisztázni, vajon az *alatt*—*fölött*, *elött*—*mögött* névutópárok mióta létezhetnek nyelvünkben, és hogyan viszonylik hozzájuk a *körül*, valamint a *között* 'zwischen' névutók keletkezésének ideje stb.

Tehát a raggal nem helyettesíthető névutókat magasabb nézőpontról egy funkciófajtaába foglalva E-vel jelölöm. Az egybefoglalást a sajátos funkciók kívül az indokolja még — a diakrón aspektust is tekintetbe véve —, hogy ilyenféle szerepkörben névutók vagy ragos főneves körülírások az ugor, illetőleg finnugor együttélés korában is lehettek (vö. BERRÁR: i. h.). A fentieknek megfelelően a mai irodalmi nyelvben és köznyelvben a ragos, illetőleg névutós helyhatározóknak a következő rendszere bontakozik ki. (A táblázatban használt jelek: F = főnév, R_h = helyviszonyrag, Nu_h = helyviszonyt jelölő névutó.) A + azt jelöli, hogy a viszonyítóeszköz-típus adott funkcióban előfordul, a — viszont a viszonyító eszköznek az adott funkcióban való hiányára utal.

A mai magyar nemzeti nyelv írott, illetőleg beszélt változatainak helyhatározó-rendszere:

	F + R _h	F + Nu _h
A:	+	—
B:	+	—
C:	+	+
D:	+	—
E:	—	+

A táblázat természetesen sematikus képet ad magáról a rendszerről, ugyanakkor kiemel olyan összefüggéseket, amelyek szemléltetés nélkül nagy nyelvi anyag közlésével sem tűnnének ki megfelelően.

Bár a nyelvi valóság nem azonos semmiféle sémával, amely az élő, eleven rendszert csupán statikusan és leegyszerűsítve képes ábrázolni, mégis olykor az efféle ábrák is hasznosak lehetnek. A fenti sematikus táblázat a rendszer-tagok súlyát, gyakoriságát nem tudja érzékeltetni, ugyanakkor egyáltalán nem lebecsülendő a figyelemfelhívó szerepe; megadja a további kutatások keretét, rámutat a tisztázandó részletekre, az üres keretet nyelvi adatokkal tölteti ki.

Most felmerül a kérdés, vajon mi a helyzet mai nyelvjárásainkban. Köztudomású, hogy nyelvjárásaink grammatikai vonatkozásban csekély mértékben térnek el nemzeti nyelvünk írott, illetőleg beszélt változataitól. A nyelvjárásoknak az irodalmi nyelvvel, illetőleg a köznyelvvel való összevetésének első látásra nem jelentéktelen, főleg terjedelmi akadályja mutatkozik, hiszen valamennyi nyelvjárást vagy legalább a főbb típusokat kellene itt ábrázolnunk. Az említett akadály — úgy gondolom — jelen esetben csupán látszólagos, mivel a magyar nyelv átfogó grammatikai rendszerének — ismereteink szerint — van olyan központi területe, magva, amely minden nyelvjárás-típusban, illetőleg helyi nyelvjárásban megvan. Így mai magyar nyelvjárásaink vallo m á s a a m a g y a r n y e l v t ö r t é n e t i k u t a t á s o k b i z o n y o s g r a m m a t i k a i k é r d é s e i b e n p é l d á u l t á v o l a b b i, i l l e t ő l e g t á v o l i k o r o k r a f e l h a s z n á l h a t ó. Nem egy vonatkozásban — a rokon nyelvek mai állapotának figyelembevételével — az ősmagyar korba messze behatolhatunk. Természetesen nem a pró r é s z l e t e k r ő l, partikuláris jelenségekről, hanem a magyar nyelv grammatikai rendszerét l é n y e g b e v á g ó a n é r i n t ő, központi problémáról lehet szó. Ilyen kérdés például ragos és névutós helyhatározóink funkciók szerinti elrendeződése.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a grammatikai rendszer tagjainak, egymáshoz való gyakorisági stb. viszonyainak a helyi nyelvjárásokban való gondos és alapos tanulmányozását nagyon is fontosnak tartom. Ennek ellenére elképzelhető a grammatikai rendszertani kutatás tekintetében az olyan eljárás is, amely a konkrét nyelvjárás adatok alapján bizonyos elvonást is megenged magának. Tehát nem egy vagy két konkrét nyelvjárásról beszél rendszertani vonatkozásban, hanem a mai magyar nyelvjárásokról általában. Ezt a módszert nyelvtörténeti vonatkozásban nem én alkalmazom először; a szakirodalomban számtalan utalást találunk a nyelvjárásokra, hasonlóképpen konkrét adat alapján, amikor bizonyos nyelvtörténeti tényt nyelvjárás adatokkal támogatnak meg, és amely esetben nem az a lényeg, hogy hol, melyik nyelvjárásban fordul elő a nyelvi jelenség, hanem az, hogy a nyelvjárásokban megvan. Természetesen sok esetben, főleg nyelv-

járástörténeti vonatkozások megvilágításánál elengedhetetlen a nyelvjárási adatok helyének megjelölése. A fentiek szerint a mai nyelvjárásokból az alábbi helyhatározó-rendszer hámozható ki. Ezzel a kifejezéssel utalni kívánok arra, hogy az a rendszer, amelyet itt ábrázolok, csupán az archaikusabb, többnyire az úgynevezett peremnyelvjárásokban funkcionál.

A mai magyar nyelvjárásokból kielemezett archaikus helyhatározó-rendszer:

	F + R _n	F + Nu _n
A:	+	(+)
B:	+	(+)
C:	+	+
D:	+	—
E:	—	+

Ami ebben a rendszerben archaikus, az valójában az A és B által jelölt funkciófajtának F + Nu_n-val való jelölése. Mindkét funkciófajtának névutós főnévvel való kifejezését azért tettem zárójelbe, mert ez a jelölésmód ma már archaikus nyelvjárásainkban is erősen háttérbe szorult, kiavulóban van.

Az A és B funkciófajtának névutós főnévvel való jelölése korántsem egyforma állapotban van. Az A funkciófajta a névutós szókapcsolat — bizonyos főnevek esetében — nem megy ritkaságszámba. Itt most csak néhány példát említek: *Szárózan a töpörtyű magába nem át el, de zsír között osztá megvót* Amadékarcsa Szlovákia (MNYj. X, 137); ... *az erdő sűrűje között éty tűszfény világított* Sajóvamos Borsod—Abaúj—Zemplén megye; *Kosárbá szalmát tettünk, osztán akkor a szalma hëgyi é egy ruhát, osztán akkor odatettük a tojást. Elsőbe szalmábù vuot csináva, de a bakancs hëgyi é b e lehető huznyi* [ti. a meleg csizma az őrségben álló katonák számára]. Az ablativusi alak igen ritkán használatos; SIMONYI (i. m. 39—40) nem említi őket. Létezésében azonban nincs okunk kételkedni (vö. KLEMM i. m. 226). Magam a szöveggyűjtés során aktív indirekt kérdéssel nyertem a következő két adatot: (*Honnan szálltak le?*) — *A vonat hëgyü.* (*Lejött a?*) — *Kazal hëgyü.*

Érdeemes megemlíteni, hogy névutócsaládunk a külső érintkezés helyviszonya mellett azt a névutói helyviszonyfunkciót is magára vállalta, amelyet az irodalmi nyelvben a *fölött, fölé, fölül* jelöl: [A ludvérc] *a karmaji közü foggya, asztán vüsi* [ti. az embert]. (*És hová?*) — *A fá k fölé, hëgyi, föl a ziógbé.* Acsád. „*A botot a kapu hëgyütt visszadobgya a zudvarra.*” (BEKE ÖDÖN, A pápavidéki nyj.: NYF. 17. sz. 16).

Igen ritkán a külső érintkezés viszonyának jelölőjeként nyelvjárásainkban a *fölött, fölé, fölül* névutócsalád is előfordul: *Ott ál a kazal fölött* Acsád Vas megye (s. gy.); *Mikor a főszakácsnő hazament a templomból, leemeli a fedőt és a két kis díszkutyá úszkál a leves fölött* Kisbajom Somogy megye (S. DOBOS ILONA, Egy somogyi parasztszalád meséi. Bp., 1962. 457); *Ez üt vót a Hályágos fölött* [Hályágos: egy domb neve Patak község határában] Patak Nógrád megye (s. gy.); *Még asz mongyák:* „*fölmént a kazal föl i é*” *hát fölibé mént* Acsád Vas megye (s. gy.); *Ásztán méntüng b e az udváron, a Pincék fölé ákártunk mënnyi* [Pincék: egy domb neve a község határában, az oldalában borospincék vannak] Patak Nógrád megye (s. gy.); *Ákkor ászt a koszorüt lékáptá a közbejáró a fejrü, osz fölvette* [fölvetette] *így*

az észtri [a ház eresze] fölő, hogy ahugyan a koszorú megmarad a hász tetején, úgy marad még a menyácsszó a legénháznā Patak Nógrád megye (s. gy.); Itt a ház előtt, szóval ő kiút a lépcső fölő Patak Nógrád megye (s. gy.); . . . akkor lécsöpög az a sós lé rulla, még az a (MNYj, III, 168); . . . hanem biztos van tetű a haja között (Somogyi par. csal. 193); Hát zavartam a bokor között, égett minden részem . . . (Karcsa 501); . . . s mint epréstem, az erdő közt valami tolvajok rámrohantak . . . Kakasd (I, 300); Megindult futni a sok erdő közt Kalotaszeg (II, 117); . . . elment a Somosra és ott a gabona közt agyonlőtte magát a barázdába Karcsa (292); Minden előügyekezett a nép közt az egész palotán Fedics (157); Meglát ott a biva jcsorda közt két nacs csúnya, morcosz biva jt Békés (VÉGH, Sárr. 38); odabent vótak a rít közt azok a lápok Nagyrábé (VÉGH, Sárr. 123) (vö. SZABÓ GÉZA, Helyhatározóink történetéhez: MNY. LXVI, 185—6, a további adatok lativusra és ablativusra is ugyanitt). Az idézett példák azt bizonyítják, hogy nyelvjárásainkban a között ~ közt névutó (lativusi és ablativusi párjával) belső helyviszony jelölésére is használatos. Nem lehetetlen, hogy nyelvünk története során más névutó is jelölhetett belső helyviszonyt. Nagyon érdekes az a moldvai csángó adat, amely lézpedi születésű adatközlőtől való: Akkor asz rikótta: „Szokjél Sógor, me meglétek, világ alól eltettek, árvá hatták feleségem, árvá hatták gyermekem.” (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 46.) Kétségtelen, hogy a példamondatban előforduló világ alól névutós helyhatározó 'világból', azaz '(ebből a) világból' ragos helyhatározónak felel meg. Lehetséges, hogy az adatban egy igen archaikus névutós helyhatározóval van dolgunk, bár a kérdés még további vizsgálatra szorul.

Nyelvjárásainkban a B funkciójajtának névutós főnévvel való jelölése ma már igen ritka, kivéve a Dunántúl nyugati és középső területeit, ahol egy sajátos névutócsalád, a hēgyētt, hēgyé (hēgyibe); hēgyül az említett funkcióban manapság is járatos. Az alábbi adatok a Vas megyei Acsád községben 1969-ben magnetofonra felvett szövegeimből valók: A bakan cs hēgyēd vuót a halinacsizma. Od van a kazal hēgyētt [ti. a szomszéd]. A fogságból hazafelé a vonat hēgyētt [utaztak]; Mēny fēl a kazal hēgyi é! zēirmszat onnand a bōr felū, lēvakargya, hōy tisztáb lēgyēn, a fūst jobban mēkfogja [ti. a füstölni való húst] Kajdac s Tolna megye (MNYj. XV, 156); . . . a bivalokat felhajigálta az est álló fölő, hogy ott jó szénában jóllakjanak. Mikor jóllaktak, leszedte az est álló fölül Sepsibesenyő Románia (KONSZA SAMU—FARAGÓ JÓZSEF, Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely, é. n. 119).

Ezekből az archaikus adatokból arra lehet következtetni, hogy a fölött, fölő, fölül névutók elsődlegesen '(valaminek a) felszínén, felszínére, felszínéről' jelentésűek voltak, és csak később vették fel a — '(valaminek a) felső terében, felső terébe, felső teréből' — ma általános jelentésüket. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy e névutócsaládnaknál valószínűleg jóval fiatalabb hēgyētt, hēgyé, hēgyül viszonyító eszközöknek is előbukkan ritkán az a jelentése, amelyet ma általánosan elterjedve a fölött, fölő, fölül jelöl. Különben a tetején, tetejére körülírásnak is található a nyelvjárásokban 'fölött, fölő' jelentése, holott eredetileg a külső érintkezés viszonyának pontosabb jelölésére keletkeztek ezek a szerkezetek. Míg mēkcsinálta aszt a cigárát, addig elértek egy nagy víz ne k a tetejére ēty hidra. „Nem engedlek el, — aszongya — henem itt aszongya — mēgöllek a víz tetejind, s a nagy vízbe belévelték Lészped Románia

(HEGEDŰS i. m. 45). Ezek az adatok világosan bizonyítják, hogy a fent tárgyalt két névutócsaládunknál a külső érintkezés helyviszonya volt az elsődleges funkció. Ugyanez vonatkozik az említett körülírásra is.

A *fölött, fölé, fölül* névutócsalád eredetibb jelentésének háttérbe szorítása, majd a nemzeti nyelvből való kiavulása valószínűleg párhuzamosan folyt le a helyhatározórag-rendszer gyarapodásával, differenciált funkcióik gazdagodásával. Tehát a *fölött, fölé, fölül* archaikus funkciója messze mutat, nyelvünk fejlődésének egy régebbi szakaszába. Számunkra itt most mellékes, hogy a *föle* alak helyett a régiségben a *fölibe, fölire* az általánosabb (vö.: SIMONYI, MHat. I, 24—5; KLEMM, TörtMondt. 224).

A fent említett archaikus névutóhasználat, valamint nyelvtörténeti ismereteink a *-ban, -ben; -ba, -be; -ból, -ből*, illetőleg *-ról, -ről; -ra, -re* helyviszonyragjainkról, amelyek még az ómagyar kor elején névutók voltak (vö.: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. 1963. 65; BERRÁR: i. h. 408, 441—2), lehetővé teszik számunkra, hogy a mai archaikus helyhatározó-rendszerrel jóval régebbit is felvázolhassunk. Minthogy a helyhatározó-rendszer nyelvemlékes korunkban is meglehetősen lassan változik, ezért a mai archaikus állapotot megelőző kort nyugodtan tehetjük az ősmagyar kor második felére. A nyelvjárási és a nyelvtörténeti adatok alapján az ősmagyar kor második felében a következő képet mutathatta a magyar helyhatározó-rendszer:¹

	F + R _h	F + Nu _h
A:	—	+
B:	—	+
C:	—	+
D:	+	—
E:	—	+

Okvetlenül fel kell vennünk ezt a meglehetősen hosszan tartó állapotot, amikor a helyviszonyragok — *t* ~ *-tt*; *-n*; *-l*; *-é* — csupán általános helyviszonyt jelöltek, és minden differenciált helyviszonyt névutós főnévvel, illetőleg körülírással szerkezettel fejeztek ki (vö. BÁRCZI i. m. 63—4). Sajnos, ősmagyar nyelvi adatok nem állnak rendelkezésünkre, azonban a mai obi-ugor nyelvek sajátos körülményeik között máig megőrizték ezt az archaikus rendszert (vö.: KÁLMÁN i. m. 27—8, 39; LAKÓ i. m. 25—6, 52—5; RADANOVICS i. m. 12—5, 37).

Fölmerül a kérdés, hogy a rendelkezésünkre álló adatok birtokában juthatunk-e messzebb az egyre kevésbé ismert nyelvtörténeti kor sűrűjében. Vajon mennyiben térhetett el helyhatározó-rendszerünk a fent vázolt képtől az ősmagyar kor első felében?

Véleményem szerint az ugor együttélés utáni időkben valamelyest ennél is egyszerűbb lehetett a magyar helyhatározó-rendszer, amennyiben *alatt*—*fölött*; *előtt*—*mögött* bipoláris névutópárjaink együttesen valószínűleg még nem lehettek meg. Ezeknek a névutóknak meglepően differenciált a jelentésfunk-

¹ Az ősmagyarban a névutók és névutóféle körülírások olyan alaki differenciáltságot valószínűleg nem mutattak, mint napjainkban (vö. *alatt*: *aljában*, *mögött*: *mögében* stb.). Ennélfogva itt a Nu_h nemcsak névutót, hanem névutóféle körülírást is jelölhet.

ciójuk és az alakjuk ahhoz, hogy keletkezésüket oly nagy időbeli távolságba helyezzük. Az ősmagyar kor régebbi szakaszaiban inkább elképzelhetők az *ellen* és *íránt* típusú, alakilag differenciálatlan, de több funkciójú névutók (vö. SZABÓ GÉZA: MNy, LXVI, 187—96), mint az *alatt*, *alá*, *alól*; *fölött*, *fölé*, *fölül*; *előtt*, *elé*, *elől*; *mögött*, *mögé*, *mögül* együttes megléte. Különben is a felsorolt névutócsaládoknak egyikében-másikában a háromalakúság nyelvtörténeti adatokkal igazolhatóan az ómagyar kor óta alakult ki (vö. SIMONYI i. m. II, 22—5, 42—5). Természetesen alkalmi ragos főneves körülírásokban a háromalakúság már az ugor szétválás előtt, sőt a finnugor korban megvolt. Újabban A. KÖVESDI MAGDA tanulmányában (NyK. LXVIII, 225—47) mellett foglalt állást, hogy a finnugor alapnyelv határozóragjai (*-n*, *-t*, *-k*, *-l*) „kezdetben az irányjelölés szempontjából közömbös lokális elemek voltak és a beszédhelyzettől — főleg a vezérige jelentésétől — függően mindhárom irányt jelölhették” (i. h. 247). A kérdés végleges tisztázása a finnugor nyelvtudomány körébe vág. Ehhez viszont a további adatok a rokon nyelvek szinkrón rendszereitől várhatók.

Mármost az a helyhatározó-rendszer, amelyet az ősmagyar kor második felére feltettem, és amelyet a mai obi-ugor nyelvek helyhatározó-rendszere támoogat, rendszertanilag nagymértékben különbözik a mai magyar irodalmi, illetőleg köznyelvitől. Az ősmagyarra rekonstruált rendszerben a ragos főneves és a névutós főneves helyhatározók egyetlen funkciófajtaiban sem „vetelkednek”. Ragos, differenciálatlan helyviszonyt jelölő határozók állnak szemben a differenciált funkciójú névutós helyhatározó típusokkal. Funkciófajtaik szempontjából a két különböző viszonyító eszköz típusú helyhatározók az ábrán egymásba tolhatók:

A : F + Nu _h
B : F + Nu _h
C : F + Nu _h
D : F + R _h
E : F + Nu _h

A helyhatározók rendszertani oppozícióját mégis inkább az az ábra fejezi ki, amely a ragos általános helyhatározónak a névutós, illetőleg körülírással differenciált helyhatározóval való szembenállását mutatja:

F + R _h D	D	→ A : F + Nu _h
		→ B : F + Nu _h
		→ C : F + Nu _h
		→ E : F + Nu _h

5. A mai és az ősmagyar helyhatározó-rendszernek még egy alapvető különbségéről kell szólnom. Ez a ragos helyhatározók különbségét illeti. Az ómagyar kor végére kiterelvényesedett ragos helyhatározóinkat tovább gazdagította a főnév és a helyrag között kialakult szemantikai — szintaktikai viszony (vö. SZABÓ GÉZA: MNy. LXV, 160). Ebből eredően mai helyhatározóink körében megnövekedett a grammatikai homonimák száma, hiszen az *-n*, *-on*, *-en*, *-ön*; *-nál*, *-nél* és iránytársaik egyedi és általános helyet egyaránt jelölhetnek alapszavuk szemantikai karakterétől függően: *A házon golya kelepel:*

Pisták a tanács házon ~ a tanács házá n esküdtek; Már messziről látta, hogy egy ember áll a háznál : Egy fillér sincs a háznál¹ (a példamondatok a beszélt nyelvből valók).

Ragos helyhatározóink rendszerében azonban kimutathatók olyan törvényszerűségek is, amelyek a grammatikai homonimia csökkentése irányában hatnak. Ezek mérsékelni igyekeznek egyazon főnévnek, amely egyedi, illetőleg általános szemantikai karakterrel egyformán előfordulhat, azonos helyraggal való kapcsolódását. A mai magyarban a főnév és a helyrag közötti szemantikai—szintaktikai viszonyok rendszere szolgál egyfelől arra, hogy a helyragok fent említett két soránál jelentkező grammatikai homonimiát mérsékelje. (E kérdéssel, melynek taglalása az előadás tárgyától messzire vezetne, más alkalommal kívánok foglalkozni.)

Másfelől a teljes homonimia elkerülésének gyakori módja a körülírásos szerkezet alkalmazása, például: *A tanácsháza tetején galambok turbékolnak : A tanácsházán elintéztem hivatalos ügyemet; A busz tetején vannak a csomagjaim : Ismerőseim is a buszon voltak, együtt utaztunk hazáig.* A példákat még jócskán lehetne szaporítani. Mai helyhatározóink rendszerének gazdagságára kívántam itt csupán rámutatni, valamint arra, hogy ragos helyhatározóink alaki eszközeinek minél több oldalú felhasználására a körülírásos szerkezetek is alkalmassá válnak. Persze azt nem állítanám, hogy a körülírásoknak ez lenne az egyetlen funkciójuk nyelvünkben. Gyakran szerepelnek körülírások egyedi helyhatározók lazább és talán valamelyest differenciáltabb szinonimájaként, például: *házban ~ ház belsejében; erdőben ~ erdő belsejében; házon ~ ház tetején; fán ~ fa tetején; szekrényen ~ szekrény tetején* stb.

A ragos helyhatározók ritkábban más módon is elkerülhetik a grammatikai homonimiát. Ilyen grammatikai homonimia van meg például a már fentebb említett *ház + nál* ragos helyhatározót tartalmazó két mondatban: *Már messziről látta, hogy egy ember áll a háznál : Egy fillér sincs a háznál.* Minthogy az első mondatban a *háznál* egyedi helyviszonyt jelöl, ezért körülírásos szerkezettel visszaadható.

Az egyszerű ragos főneves helyhatározók és a körülírásos szerkezetek között, illetőleg az előbbi ragja és az utóbbi birtokszava között olyan összefüggések vannak, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. A legáltalánosabb párhuzamok a következők: *-ban, -ben : belseje*, például *házban : ház belsejében*; *-n, -on, -en, -ön : teteje*, például *házon : ház tetején*; *-nál, -nél : közele*. Ennélfogva a fenti első mondatot körülírásosan így adhatjuk vissza: *Már messziről látta, hogy egy ember áll a ház közelében.* Az igazság az, hogy a *-nál, -nél* ragnak megfelelő körülírásokban a *közele* birtokszón kívül a ragos helyhatározó alapszavától függően más is szerepelhet, például *a ház végénél, a ház sarkánál* stb. Tehát az előbbi két ragsorunkkal szemben a *-nál, -nél* és iránytársai esetében egyszerre felszaporodnak a körülírásban lehetséges birtokszók. Nyilván a helyviszony jelentésfunkciójával összefüggő kérdések ezek, amelyek még további vizsgálatot igényelnek.

Az itt körülírással boncolgatott helyhatározóknak lényegében v a n e g y m á s t í p u s ú g r a m m a t i k a i s z i n o n i m á j a i s; a szóban forgó helyhatározó névutóval is kifejezhető: *Már messziről látta, hogy egy*

¹ A példamondatpárokban az első egyedi, a második általános helyhatározót tartalmaz.

ember áll a ház mellett. Nyilván azt jelenti ez a szinonimia, hogy a *-nál*, *-nél* és iránytársai funkcionálisan szorosan kapcsolódnak bizonyos névutóhoz, amely ugyancsak a C funkciófajta jelölésére szolgál. Ilyen névutónk például a *mellett*. Nem valami egyedüli esetről van itt szó, buszon, villamoson közlekedve gyakran hallható például: *A tanácsháza előtt szállok le*, e helyett: *A tanácsházánál szállok le*. A mindennapi beszédben ugyanis a *tanácsházánál* alakú határozó elég gyakran általános helyet jelöl, például: *A tanácsházánál dolgozik*.

6. A magyar helyhatározó-rendszerben nagy hatású differenciáló tényezőként jelentkezik a főnév és a helyrag szemantikai — szintaktikai viszonya, amely a helyragozás terén sajátos osztályokat és alosztályokat alkot. Ilyen osztályoknak tekinthetjük a közneveknek, a földrajzi tulajdonneveknek, a személyt jelentő köz- és tulajdonneveknek helyragokkal alkotott morféma-kapcsolatait. A helységneveknek és a helyragoknak szemantikai — szintaktikai vonásaival a II. névtudományi konferencián röviden már foglalkoztam (vö. NytudÉrt. 70. sz. 116—21).

A személyt jelölő főnevek sajátos szemantikája helyviszonyragos alakjuknak alakitani és jelentéstani vizsgálatából világosan kitűnik. A *-ban*, *-ben*, illetőleg *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* raggal és iránytársaikkal ellátott személyt jelentő főnevek valójában úgy viselkednek, mint az egyedi szemantikai karakterű köznevek: *tanítóban*, *Pistában*; *szekrényben*, *almafában*; *tanítón*, *Pistán*; *szekrényen*, *almafán*. A *-nál*, *-nél* ragos alakok vizsgálatánál viszont már lényeges jelentésbeli eltérést tapasztaltunk a személyt jelentő főnévi és az egyéb köznévi alapszavú helyhatározók között: *tanítónál*, *Pistánál*; *szekrénynél*, *almafánál*. A probléma világosabb lesz, ha azonos szövegösszefüggésbe helyezük e határozókat: a) *A barátom a szekrénynél áll*; b) *A barátom az almafánál áll*. Ezek helyes mondatok. Viszont azt már nem mondhatjuk ugyanilyen jelentésben: c) *A barátom a tanítónál áll*; d) *A barátom Pistánál áll*. A példamondatokból nyilvánvaló, hogy azonos kontextusban az a) — b) mondatban egyedi helyhatározó, a c) — d) mondatban általános helyhatározó található. Míg az adott kontextusba az egyedi, differenciált helyhatározó beleillik, addig a c) — d) mondat differenciálatlan helyhatározója nem. A *tanítónál*, *Pistánál* általános helyhatározókat át kell alakítanunk egyedivé, illetőleg helyettük azt a formát kell alkalmaznunk, amely konkrétan utal az egyedi helyre.

Fentebb már említettük, hogy a *-nál*, *-nél* ragos általános helyhatározóval szemben milyen eszközök utalhatnak az egyedi helyviszonyra. Leggyakrabban a *közelében*-féle körülírással élhetünk vagy a *mellett* névutóval. Ennek megfelelően a c) — d) mondat így lesz helyes: *A barátom a tanító (közelében ~) mellett áll*; *A barátom Pista (közelében ~) mellett áll*. A fenti helyhatározók átalakításából még egy tanulság vonható le: a személyt jelentő főnevek esetében többnyire nem a *közelében*-féle körülírással szerkezetet alkalmazunk egyedítés céljából, hanem inkább a megfelelő névutót. Hogy a személyt jelölő főnevek *-ék* összefoglaló képzős vagy a nélküli *-nál*, *-nél*, *-tól*, *-től*; *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos alakjai általános helyviszonyt jelölnek, nem pedig egyedít, azt e helyhatározóknak a *be-* igekötős igékkel való viselkedése is világosan mutatja.

A vizsgálatok tanúsága szerint bizonyos igekötők és az egyedi helyhatározók ragjai között megfelelés van: *be-*, *bele-* : *-ba*, *-be*: *Be megy a szobá ba*. *Bele néz a kút ba*; *r á-* : *-ra*, *-re*: *R á szállott a kútágas ra a sas*. (Népdal); *o da-*, *h o z z á-*: *O da megy a fá h o z*. *Ha hozzáér a seb h e z*, *fájdalmat érez*. (ÉrtSz. III, 356). Stb.

Általános helyhatározós szerkezetekben viszont nincs az igekötő és a helyrag között megfelelés: *b e megy a főiskolá r a, az egyetem r e, az üzemi konyhá r a, a tanács házá r a, a tanács r a; b e megy a vállalat h o z, a barátjá- h o z, a rokoná h o z, Pistá h o z, Sándorék h o z.*

A fentiekkel kapcsolatban most csupán két dolgot említenék meg. Míg a *-ba, -be* ragos egyedi helyhatározókra a *be-* igekötő mellett ritkábban (az alapszó jelentésétől függően) a *bele-* is utalhat, addig az általános helyhatározókra csak a *be-* igekötő vonatkozhatik.

A személyt jelölő főnevek helyragos alakjaival és funkcióival kapcsolatban az alábbiakat mondhatjuk el összegezésül. A ragos helyhatározók általában csak az A, B funkciófajtaban jelölnek egyedi helyviszonyt; a *-nál, -nél* és iránytársaival alakult helyhatározók általánosak. Ritkán sajátos kontextuális helyzetben e ragsor egyedi helyviszonyra is utalhat, a szövegkörnyezet érdeméből: *O d a megy Pistá h o z. O t t áll Pistá n á l.* Stb. Nyilván itt az igekötő, illetőleg az ige előtt álló határozószó konkretizálja a helyhatározót.

A személyt jelentő főnevek szemantikai vonatkozásaival magyarázható a *benne, rajta, nála* személyragos határozószók — és természetesen megfelelő iránytársaik — funkcionális rendszere. H. MOLNÁR ILONA (Nyr. XC III, 224) helyesen állapítja meg: „A szoros értelemben vett fizikai helyre, a fizikai helyként felfogott elvont dologra, továbbá valakinek a személyére, egyéniségére vonatkozó ragoknak általában megvan a határozószói párjuk.” Ugyanakkor problémaként említi, hogy: „a *nála* határozószót inkább csak személyre vonatkoztatjuk; szokatlan: a *háznál — nála; a Balatonnál — nála* stb.” (i. h.).

Úgy látszik, a fenti személyragos határozószók a funkciórendszerben a személyt jelölő köz- és tulajdonnévvel alakult helyhatározókat követik. Az A funkciófajtaban *benne, belőle, bele;* a B funkciófajtaban *rajta, róla, rá ~ rája* határozószók egyedi helyviszonyt jelölnek. A C funkciófajtaban *nincs személyragos határozószók.* A *nála, tőle, hozzá* határozószóisorunk személynévi alapszavú általános helyviszonyra utal.

7. A nyelvi rendszer és a nyelvtörténet összefüggésében még számos kérdés sorra vétele lenne aktuális, viszont a dolgozat kerete, a terjedelmi okok gátat szabnak a csábításnak. A téma sokrétűségénél fogva a fontosabbnak ítélt kérdésekben is többnyire csupán a probléma feltárásáig, vázlatos áttekintéséig juthattam el. Ha e dolgozat a további kutatások egy részének keretét szolgálhat, akkor már nem volt hiábavaló.

A szinkrón rendszerből kihámozható diakrónia számára nagy terjedelmű nyelvjárási és irodalmi nyelvi szövegek elemzése, nagy tömegű adatok statisztikai feldolgozása hozhat megalapozottabb eredményeket. Dolgozatom észrevételei, megállapításai adatok tömegén: a mai magyar nyelv helyhatározói körében előmunkálatul végzett szövegvizsgálatokon alapulnak. SZABÓ GÉZA

A taktika szerepe némely újabb nyelvészeti bírálatban

I.

1. A „tudományos” jelzőre igényt tartó bírálatokat a felosztás szempontja szerint többféleképp csoportosíthatjuk. Így céljuk, de egyben jellegük szerint is megkülönböztethetünk úgynevezett tárgyilagos bírálatokat és célzatos bírálatokat. A tárgyilagos elé az „úgynevezett” jelzőt azért teszem oda, mert

úgy tudom, hogy valamiféle abszolút tárgyilagossággal írott bírálatokról nem beszélhetünk. Mint minden más, a bírálat is bizonyos időbeli és térbeli körülmények között születik meg, következésképp még az úgynevezett tárgyilagós bírálat is valamelyest függvénye az időbeli és a térbeli körülményeknek. Amint az alábbiakból azonban bizonyára kitűnik, célzatos bírálatok kétségtelenül vannak, s ezektől az úgynevezett tárgyilagós bírálatok véleményem szerint igen lényegesen különböznek. Ezért a továbbiakban rövidség kedvéért használom a „tárgyilagós bírálat” megjelölést, de az ilyen bírálaton nem holmi abszolút tárgyilagóságú bírálatot értek, hanem csak olyat, amely sok szempontból lényegesen különbözik a célzatos bírálattól.

2. Miben különbözik egymástól a tárgyilagós és a célzatos bírálat? Mindenekelőtt — amint már a kétféle „bírálat” jelzője is sejteti — céljában. — A tárgyilagós bírálat célja az eltávolítása annak, ami a mindenkori valóságos vagy vélt igazság feltárulásának útjában áll. Vele szemben a célzatos bírálat számára lényegtelen a tudományos igazság, illetőleg mellette éppoly fontos a mellékcél: a bíráló útjának egyengetése valamilyen burkolt (néha nem is nagyon burkolt) cél felé. — A tárgyilagós bírálat szem előtt tartja mind a tudomány, mind pedig a megbírált érdekét: egyrészt óvni kívánja az olvasóközönséget attól, hogy ilyen vagy olyan tudományos kérdésben a megbírált hibája folytán esetleg helytelen álláspontot foglaljon el, másrészt a megbíráltat segíteni igyekszik további kutatásaiban és tudományos fejlődésében a megbírált nézetének ismeretlen tények (esetleg adatok) közlése útján. A célzatos bírálat viszont vagy egyáltalában nem, vagy pedig csak látszólag akarja segíteni a megbíráltat; számára fontosabb a hatáskeltés az olvasóközönség körében. A célzatos bírálat keveri a tudományos meg a tudományellenes eljárás módokat, de mindig ügyel arra, hogy a tudományosság látszata megmaradjon. Lényeges különbség van tehát a tárgyilagós és a célzatos bírálat között a bírálatban alkalmazott eszközök és eljárás módok mineműségében is.

A tárgyilagós bíráló mindenekelőtt a valóságnak megfelelően ismerteti a megbírált mű azon részét vagy tételét, amely szerinte kifogásolható vagy helytelen. Az ismertetett rész vagy tétel helytelen voltának a kimutatása történhetik néha úgy, hogy a bíráló magának a megbíráltnak egymásnak esetlegesen ellentmondó nézeteit állítja szembe, máskor viszont a megbírált állításának cáfolatára nála nem szereplő, új tényanyagot közöl. Természetesen ügyel arra is, hogy bírálatából kiderüljön minden olyan körülmény, amelynek tekintetbevétele a helytelenített részlet vagy tétel megítélésékor méltányosnak látszik. Pontosan megadja tehát a mű megjelenésének helyét, keletkezésének idejét, tájékoztat a mű rendeltetéséről. Igyekszik elkerülni a megbírált nézetének önkényes értelmezését, s ezért nem köt bele egy-egy kiragadott mondatba minden fontolgatás nélkül, hanem a kifogásolt állítást összefüggésében, azaz értelemszerűen is megvizsgálja. — Ezzel szemben a célzatos bírálat szerzőjének a dolga sokkal egyszerűbb, eszközeinek a száma pedig szinte végtelen. Elindulhat a megbírált mű jellegének meghamisításával például úgy, hogy nem közöl minden lényeges bibliográfiai adatot, megtévesztő módon ad, avagy egyáltalában nem ad tájékoztatást a megbírált mű rendeltetéséről, azaz nem veszi számításba, hogy az milyen olvasóközönségnek készült. Rendkívül gyakori, kedvelt és eredményes fegyvere az ahistorikus szemlélet érvényesítése: elhallgatja a bírált mű keletkezésének idejét és azokat a lényeges körülményeket, amelyek a megbírált művet keletkezése idején adatanyag, módszer és

eredmények tekintetében determináltak. A bírált művet nem keletkezése korának a mértékével nézi, hanem kiemeli helyi és időbeli adottságai közül. Bírálata tárgyával szemben olykor az abszolút tökéletesség igényével lép fel, de szándékosan hallgat arról, hogy ezen igénye kielégítésének a bírált mű keletkezése idejében mennyire voltak meg a lehetőségei.¹ A célzatos bíráló kerüli a megbírált műből vett idézeteket; helyettük inkább saját szavaival tolmácsolja a megbírált gondolatait, illetőleg megállapításait. A tartalom szerinti tolmácsolás után esetleg még lapszámmal is utal a megbírált mű azon lapjaira, ahol szerinte a kifogásolt mondatok, illetőleg részletek vannak, de ha tartalom szerinti tolmácsolásait összevetjük a megbírált mű megfelelő helyeivel, sokszor az derül ki, hogy ott valami lényegesen más gondolati tartalom van kifejezve. A célzatos bírálat szerzője szívesen változtat azokon az adatokon is, amelyekre a bírált műben utal. Hiszen nem kell rá példát idéznem, hogy sokszor egyetlen betűn avagy mellékjelen milyen sok múlik, s ha a célzatos bírálónak csak egy betű avagy egy mellékjel erejéig sikerül megtévesztenie olvasóközönségét, máris nyert ügye lehet. Egyetlen adatnak, egyetlen szónak, egyetlen jelnek az elhagyása vagy megváltoztatása már nagymértékben a bíráló malmára hajthatja a vizet minden olyan olvasó előtt, akinek nincs módjában a szükséges ellenőrzést elvégezni, illetőleg ahhoz vagy ideje, vagy pedig szakértelme hiányzik.

3. De nem csupán a tárgyilagos és a célzatos bírálat, hanem az ilyen bírálatok szerzői között is minőségi különbség van. — A tárgyilagos bíráló elsősorban olyan tudományos alkotást igyekszik bemutatni, amelynek a tudományos kutatás jelene vagy jövője szempontjából jelentősége van. A célzatos bírálat szerzője viszont, amikor bírálata tárgyául ilyen vagy olyan alkotást kiszemel, elsősorban annak szerzőjére van tekintettel, s gondosan mérlegeli esélyeit: szert tud-e tenni haszonra, avagy sikerül-e kárt okoznia, ha ezt vagy azt a művet tollára veszi. Ha hatalommal rendelkező szerző művéről nyílik alkalma nyilatkozni, siet jelentkezni a dicsérettel. De nem késlekedik ledorongoló bírálat megírásával sem, ha olyan szerző alkotásában lát meg hibát, akinek nincs módjában visszaütni (például nincs folyóirata, s így válaszáának közlését helyhiányra vagy a folyóirat következő számának a „profiljára” való hivatkozással meg lehet akadályozni). A célzatos bíráló szeme is egészen más anyagból van gyúrva, mint a tárgyilagos bírálóé. Ha hatalommal rendelkező szerző művéről szólhat, benne csak hibátlan és nagyszerű megállapításokat képes észrevenni, s azokat nagyító használata nélkül is nagyobbaknak látja, mint amekkorák. Ha viszont „kisemberek” alkotásairól nyilatkozik, azoknak a hibáit és tévedéseit nagyobbaknak látja a valóságnál, s taktikai eszközökkel gondoskodik arról, hogy e hibákat és tévedéseket az olvasók is nagyobbaknak lássák a kelleténél, s ne vehessék észre, hogy a hibák, illetőleg tévedések esetleg — legalábbis részben — helyi vagy időbeli adottságok természetes következményei. — A tárgyilagos bíráló a többé vagy kevésbé kifogásolható műben is hajlandó meglátni a jót is: rámutat a műben esetleg megmutatkozó viszonylagos haladásra, ilyen vagy olyan kérdés tiszt-

¹ Az ilyen jellegű bírálatásnak sok-sok esetben voltunk szenvedő alanyai a marxizmus korában. Lehet azonban, hogy ezt csak álmodom. Hiszen az utóbbi években azt olvasom, hogy ilyen irányzat nálunk voltaképp nem is volt, vagy ha talán volt is, képviselői ártatlanság tekintetében messze felülmúlták a ma született bárányokat. Nekem azonban, sajnos, olyan tapasztalataim is vannak, amelyek e beállításnak határozottan ellenemondanak. — **K o r r e k t ú r a j e g y z e t.** L. ezekről NyK. LXXIII, 362–3. Az itt közöltek még sok további lényeges adattal tudnám kiegészíteni.

tázásának előbbrevitelére, avagy pedig például arra, hogy a megbírált mű valamilyen komoly szükségletet legalábbis átmenetileg ki tud elégíteni. — A célzatos bírálat írója minden efféléről mélyen hallgat, hogy az olvasónak az a benyomása legyen: olyan műről kap képet, amelyben jó, említésre érdemes pozitívum egyáltalában nincsen.

A célzatosan bíráló elég előrelátó és ügyes ahhoz, hogy hadállását kiépítse, és az esetleges harchoz már előre szövetségeseket toborozzon magának. Ennek bevált módja az, hogy állásfoglalása támaszául hivatkozik tudományos közéletünk olyan, hatalommal és befolyással rendelkező alakjaira, akik nevének már a pusztá említése is előre elveszi a megbírált kedvét attól, hogy igaza megvédése érdekében tollhoz nyúljon. Ez azonban bizonyára szélsőséges eset. Az említett hivatkozásnak a gyakorlati jelentősége potenciálisan inkább abban van, hogy a szövetségesként idézett nagyhatalmú személyiség esetleg kilép a kulisszák mögül, és felvonul — vagy egyedül vagy segédcsapataival — a célzatos bírálat szerzőjének támogatására s a közös „ellenség” megsemmisítésére. Hogy a „módosított tudományos igazság” képviselői ilyen hasznos segítségre szert tegyenek, nem sokat törődnek azzal, hogy az idézett tekintélyre való hivatkozás időszerű-e, avagy nem. Ha az idézett tekintély leírt valaha olyasmit, amit előtte mások már legalább negyven-ötven éve felfedeztek és megírtak, a céltudatos bíráló akkor sem a felfedezőkre avagy az irodalom valamely olyan régibb termékére hivatkozik, ahol a felfedezőnek az érdeme fel van tüntetve, hanem kizárólag csak a ma élő tekintélyre, mert számára ez az eljárás biztosítja a jobb fedezetet. Azokat a szakértőket, akik már befejezték földi pályájukat, s e körülménnyel együtt egyszersmind megszűntek mai életünk hatékony tényezői lenni, általában meg sem említi, avagy ezt csak egészen mellékesen teszi. Ezzel a taktikával aztán eléri azt, hogy mértékadó tekintélyként egyedül ő és szövetségesei maradnak a porondon, a megbírált viszont minden közösségtől elszigetelve egyedül és védtelenül fogadhatja a rá mért csapásokat.

4. Nem kap irgalmat a megbírált a célzatos bírálótól akkor sem, ha nézete teljesen vagy lényegében megegyezik, illetőleg rokon a bírálóéval. Ilyen esetekben a bíráló a „mint ismeretes” fordulat alkalmazásával kerüli ki az irodalmi hivatkozást, illetőleg vagy „helykímélés céljából”, vagy pedig azzal az ürüggyel mellőzi a megbírált véleményét, hogy az nemcsak a megbíráltnak, hanem másnak a közléséből is megismerhető. Jól tudja ugyanis azt, hogy ha egyszer-egyszer a megbíráltnak nemcsak a kifogásolt, hanem a helyes megállapításaira is hivatkoznék, akkor saját nagysága kevésbé domborodnék ki, mint egyébként, s ugyanakkor a megbírált tudományos tekintélye sem válnék a föld színével egyenlővé, hanem legalábbis valamelyes romjai maradnának. Ezen utóbbi lehetőség pedig egyáltalában nem lenne ínyére; elvégre nem azért fárad bírálata megírásával, hogy félmunkát végezzen.

5. Egy további tényező, amelynek szerepe van a bírálat ilyenné vagy olyanná alakításában, a s t í l u s. — A tárgyilagos bíráló ügyel mondanivalója nyelvi kifejezésére a tekintetben is, hogy se többet, se kevesebbet ne mondjon annál, mint aminek a kifejezésére szavait használja. Mivel tudja azt, hogy a bírálat nemcsak az értelemre, hanem az érzelemre is hat, kerüli a hatásvadászó kifejezéseket, nem használ felsőfokot ott, ahol az objektivitás csak alapfokot enged meg, s a megbíráltnak sem tulajdonít kelletlenül határozottabb kifejezéseket, nehogy a kifogásolt nézet és a saját véleménye közti különbséget stiláris eszközökkel a valóságosnál nagyobbak tűntesse fel. — A célzatoság

bajnokai viszont nem riadnak vissza attól, hogy egy-egy felsőfokú jelző avagy valamely határozó alkalmazásával meghamisítsák a megbírált véleményét.

Végül különbözik a tárgyilagos bíráló a nem tárgyilagostól azon elgondolásban is, hogy bírálatával hogyan alakítsa a megbírálnak a tudományhoz való jövőbeli viszonyát. — A tárgyilagos bírálat építő jellegű: azt célozza, hogy a megbírált a jövőben a korábbinál is sikeresebben tudja szolgálni munkájával a tudományt. — A célzatosság hívei viszont csak látszatra képviselik a megbírált, illetőleg a tudomány érdekeit. Valóságos céljuk az, hogy rövidebb vagy hosszabb időre — esetleg véglegesen — elvegyék a megbírált kedvét tudománya művelésétől, s tudományos törekvéseit már előre diszkreditálják mindazok előtt, akik a szóban forgó tudomány iránt ilyen vagy amolyan okból érdeklődnek.

II.

1. A fenti megállapítások aligha teszik teljessé a tárgyilagos és a célzatos bírálat karakterisztikumát. De e tekintetben teljességre nem is törekedtem. Feladatomnak vélem azonban azt, hogy megállapításaimat tudományszakom területéről vett példákkal is illusztráljam. Immár tehát ilyen példák bemutatására térek rá. Olyan közleményeket persze nem találtam, amelyek a célzatos bírálat ismérveinek többségét mutatnák. Olyanokra azonban, amelyek a fentiek demonstrálására bizonyos mértékig felhasználhatók, hosszas keresgélés nélkül is sikerült rábukkannom.

A kérdéses közlemények közül az egyik műfaját tekintve ismertetés, amely 1971-ben a Nyelvtudományi Közlemények LXXIII. kötetének 264—70. lapján jelent meg, a másik viszont fejtegető jellegű cikk, amely ugyanott a 153—61. lapon olvasható. Az ismertetés, illetőleg bírálat három szerző közös műve: a szerzők HONTI LÁSZLÓ, HARTMUT KATZ és KORENCHY ÉVA. A fejtegető jellegű cikket KORENCHY ÉVA egymagában írta, illetőleg ő az aláírója. Természetesen mintapéldának KOVÁCS FERENC „Irányzatok, tanulságok” című eszme-futtatása is ide kívánkozik, minthogy azonban ez tudtommal kellő helyesbítésben és megfelelő visszautasításban fog részesülni mind a Magyar Nyelvben, mind pedig a Nyelvtudományi Közleményekben, a marrista korszak más tanúi részéről, e kapcsolatban való „méltatásáról” én itt lemondok.

2. A HONTI—KATZ—KORENCHY-féle „ismertetés”-ről kevés a mondani-valóm. Olyan elemi hibája van, amely szinte felmenti az olvasót attól, hogy vele komolyan foglalkozzék. Szerzői csak azt mulasztották el közölni az olvasóval, hogy csaknem hétlapos, petittel szedett ismertetésükben nem egy nyomtatásban megjelent művel, hanem egy sokszorosítványként napvilágot látott s könyvkereskedői forgalomba nem kerülő kézirati foglalkoznak. A „Kézirat” megjelölés az ismertetett jegyzetnek mind a külső, mind a belső címlapján feltűnő helyen és jól olvasható módon van elhelyezve, úgyhogy a szerzők mégcsak rövidlátásukra sem hivatkozhatnak. Véleményem szerint azok, akik nem tudják, hogy nyomtatott mű és kéziratként sokszorosított jegyzet között különbség van, nem méltók arra, hogy ismertetésüket egy akadémiai folyóirat megjelentesse. Ha pedig szándékosan hagyták el a „kézirat” minősítést, akkor viszont a tudományos erkölsről nincsenek meg még az alapfogalmaik sem, s ezért nem érdemelték volna meg, hogy ismertetésük egy valaha nagy tekintélyű folyóiratban helyet kapjon. Az utóbbi esetben ismer-

etésükből a megbírált mű jellegének feltüntetése nyilvánvalóan t a k t i k a i o k o k b ó l „maradt le”.¹

Ha pedig ez történt, akkor bírálatukra már érdemes figyelni, mert hiszen akkor nemcsak tudományról, hanem egyébről is szó van. Az ismertető eljárása ugyanis kétségtelenül súlyos következménnyel jár: a gyanútlan olvasó azt hiszi, hogy egy nyomtatásban megjelent, azaz egy kéziratnál jóval nagyobb jelentőségű műről olvas, s így annak vélt meg valóságos hibáit a tudomány jelene és jövője szempontjából jóval nagyobb jelentőségűeként könyveli el, mint tenné az esetben, ha tudná, hogy a mesterségesen felduzzasztott ismeretésnek csak egy „k é z i r a t” minősítésű sokszorosítottvány a tárgya.²

3. A megbírált művel kapcsolatos egyéb kérdésekről nem én vagyok hivatott nyilatkozni. A válaszadás feladatát átengedem a szerzőknek. Mindenesetre feltűnő, hogy az érdekeltek egy belső használatra szánt, úgynevezett „kari jegyzet” megbírálására a hazai osztják szakértelmet és szakértőket még nem is találták elégnek, hanem külföldi „segédcapatot” is mozgósítottak és bevetettek. Hogy a külföldi segédcapatnak természetesen fogalma sincs azon hazai tantervi és egyéb kötöttségekről, amelyekre egy kari jegyzet íróinak tekintettel kell lenniük, az persze sem a segédcapatot, sem szövetségeseit nem izgatta.³

4. Különös végül még az is, hogy amikor a Nyelvtudományi Közleményekben tucatjával maradnak ismertetés nélkül tudományunk szempontjából nagy fontosságú, külföldön megjelent művek, ugyanakkor egy kéziratnak minősülő hazai sokszorosítottvány „ismertetésére” milyen szép számban akadtak ráérős ismertető. Legalábbis én úgy képzelem, hogy a Nyelvtudományi Közlemények olvasói a sötét végzet megmásíthatatlan rendelkezésbe való alázatos beletörődéssel viselték volna, ha az „Északi osztják kresztomátia” bíráló gárdája körében — az arra illetékesek beavatkozása folytán — némi létszámcökkentésre került volna sor, s ha így — mentesülve az osztják kresztomátia körül támadt kötelezettségei alól — például KORENCHY ÉVA valamely más mű ismertetésére kapott volna megbízást. Erre annál inkább szükség lett volna, mert a Nyelvtudományi Közlemények szóban forgó számában ismertetett finnugor nyelvészeti munkák száma rendkívül csekély.

El tudom tehát képzelni, hogy KORENCHY ismertethette volna például

¹ A harmadik lehetőség valószerűsége, tudniillik azé, hogy a szerzők — vadászszenvélyüktől hajtva — „elfelejtették” a bírált jegyzet hiányolt bibliográfiai adatának közlését, nagyon kicsi. Amint a bírálat mutatja, mind a három szerző memóriája igen jó. Szinte csoda számba menne, hogyha memóriájuk mindhármukat véletlenül egy időben hagyta volna cserben akkor, amikor bírálatuk megírásához fogtak. No meg a folyóiratok általában szerkesztetni is szoktak, nem pedig egyszerűen csak összeállnak beküldött közleményekből.

² Az ismertetés terjedelmének aránytalanságát mutatja például az a tény, hogy „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetéről közölt ismertetés (NyK. LXX, 452—6) öt lap terjedelmű, pedig e műnek nyelvtudományunk szempontjából való fontossága aligha marad alatta az osztják kresztomátiának. A TESz. 10.000 példányban, az osztják kresztomátia 135 példányban jelent meg. Az előbbit feltehetően sok ezer kutató, az utóbbit évente 3—4 egyetemi hallgató használja.

³ Egyébként megjegyzem: megható, hogy HARMUT KATZNAK (München) mennyire szívügye a budapesti egyetemi osztják nyelvoktatás eredményessége, nekünk azonban ízlésünk meg tapintatunk tiltja, hogy külföldi egyetemek belügyeibe beavatkozzunk, és szerény véleményem szerint nem is volna szerencsés, hogy ilyen tekintetben a viszonyosság elvét alkalmazzuk. Külön említést érdemel még a „bírálat” hangneme. Lehet, hogy ez a hangnem „szalonképes” a Lech mezején, de bevonulását egy magyar akadémiai folyóiratba megütközéssel utasítja vissza a Nyelvtudományi Közlemények minden ép ízlésű olvasója.

az 1970-ben megjelent LITKIN-GULJAJEV-féle zürjén etimológiai szótárt, s ennek folytán a „Szemle — Ismertetések” rovat igen nélkülözött ismeretekkel gazdagíthatta volna a Nyelvtudományi Közlemények olvasóinak tudását. — Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy egy ilyen ismertetés megírásának — úgy tetszik — minden szükséges előfeltétele megvolt! Hiszen, amint ez KORENCHYNak egy alább említendő cikkéből következtethető, ő képes a zürjén nyelv szavainak eredetét a korábbi etimológiai és egyéb irodalom tanulmányozása és felhasználása nélkül is teljes bizonyossággal meghatározni, s így ismertetésében ő bizonyára játszva és minimális időráfordítással felvilágosítást adhatott volna nemcsak a zürjén etimológiai szótár helytálló megállapításairól, hanem azon zürjén szavak múltjáról is, amelyeknek eredetkérdését LITKIN és GULJAJEV függőben hagyták, illetőleg amelyekről ők esetleg tévesen nyilatkoztak. Mi lehet az oka, hogy ez az ismertetés ily kedvező körülmények ellenére sem született meg? Hamarjában csak arra tudok gondolni, hogy az illetékesek az említett kari jegyzetet — valamilyen (számomra nyilvánvaló, mások számára azonban talán) rejtélyes szempontot véve figyelembe — finnugor nyelvudományunk jelene és jövő fejlődése tekintetében nagyobb jelentőségűnek ítélték, mint az első zürjén etimológiai szótárt. No meg talán még az is közrejátszhatott, hogy a zürjén etimológiai szótár bemutatása során bizonyára más előjelű belső ihletettség és külső ihletés irányította volna az ismertető tollát, s így egy olyan ismertetés született volna meg, amely talán csupán tudományos célt szolgált volna, s nem lett volna alkalmas egyben más cél elérésére is. Ez pedig aligha elégitette volna ki az érdekeltek belső szükségleteit. Egy olyan folyóiratban azonban, amelynek nem csupán négy-öt ember érdekeit kellene szolgálnia, nem ártott volna esetleg a közösség érdekét előtérbe helyezni az egyéni érdekekkel szemben!

5. A fejtegető jellegű cikk, amellyel röviden foglalkozni kívánok, „A zürjén abszolút igető problémájáról” címet viseli, s szerzője — amint említettem — KORENCHY ÉVA. Benne a szerző részint cáfolja azokat a következtetéseket, amelyekre egy harminchét évvel ezelőtt megjelent dolgozatomban jutottam, részint értékesíti eredményeimet, részint pedig figyelmen kívül hagyja őket. A következtetéseim cáfolatában alkalmazott eljárás azonban tudománytalan, mert egyrészt ahistorikus, másrészt önkényes és téves állításokból indul ki, sőt filológiai szempontból is pontatlan. Helytelenül jár el kutatási eredményeim egy részével kapcsolatosan is, mert noha nyilvánvalóan ismeri, sőt minden valószínűség szerint fel is használja őket, nem hivatkozik rájuk, tehát vét a tudományos erkölcs egy közismert és kötelező szabálya ellen. Végül pedig: némely saját megállapítása tudományos szempontból téves, mégpedig részben nem más okból, mint azért, mert az említett értekezésemre való hivatkozást ennek némely eredményével kapcsolatosan bizonyos okból — minden jel szerint tudatosan és szándékosan — mindenáron el akarta kerülni.

Amikor e sorokat leírom, tudom: a tudományos etika arra kötelezne, hogy állításaimat idézetekkel és utalásokkal bizonyítsam. Úgy vélem azonban, hogy a tudományos etika ezen általános követelményének figyelembevételére alól ez esetben engem maga KORENCHY ÉVA mentett fel. Ha ugyanis ő engedélyezte magának azt, hogy cikkének több lapján az én értekezésemmel úgy foglalkozzék (illetőleg annak eredményeit úgy hallgassa el), hogy értekezésemnek sem címét, sem pontos megjelenési helyét, sem pedig megjelenésének idejét nem közli, akkor ő sem várhatja el tőlem, hogy a fent mondottak leírásakor vele szemben alkalmazzam a tudományos erkölcs szabályait, azaz azokat a szabályokat, amelyeket cikkében ő maga semmibe vett.

Jelzem azonban, hogy bizonyítékaim akár a rögtöni bemutatásra legteljesebb mértékben készen állnak, s mihelyt azon folyóirat szerkesztősége, amely KORENCHY ÉVA cikkét közzétenni jónak látta, hajlandó lesz arra, hogy bizonyítékaimnak egészükben helyet adjon, azoknak nyilvánosság elé terjesztésével nem fogok késlekedni. Különben ezt fent jelzett álláspontom ellenére szívesen megtettem volna már e cikkemmel összefüggően is, de belátom, hogy a Magyar Nyelv lapjait nem vehetem igénybe olyan fejtegetésekkel, amelyek számos részletüket illetően elsősorban a finnugor nyelvészeket, főleg pedig a permi nyelvek kutatóit érdekelhetik.

Minthogy azonban úgy vélekedem, hogy KORENCHY bírálatának a tudományos erkölccsel kapcsolatos vonatkozásai a Magyar Nyelv olvasóira és a nyelvtudomány munkásaira általában is tartoznak, szükségesnek láttam itt is feltárni, hogy a tudományos etika szempontjából napjaink nyelvészeti irodalmában a bírálatnak többféle fajtája jelentkezik, s közülük némelyiket fenntartással kell fogadnunk. E figyelemkeltést fontosnak és időszerűnek is tartottam és tartom, mert ha a dolgok így fejlődnek tovább, előbb-utóbb egész kutatonemzedékek lelkes és szorgalmas munkájának sokszor igen tiszteletreméltó eredményei mennek agyonhallgatás útján feledésbe, illetőleg kerülnek megtévesztő beállítás következményeképpen hamis megvilágításba.

6. A bírálatok mineműségének kérdése nemcsak a tudományos erkölcs és a tudománytörténet vonatkozásában, hanem tudományos és tudománypolitikai szempontból is fontos. Ha a célzatos bírálatok elszaporodnak, az eredmény az lesz, hogy a kezdő, sőt még a nem kezdő kutató is képtelen lesz tudománya területéről a tényeknek megfelelő képet kapni, s így nemcsak annak a veszélye forog fenn, hogy az utánunk következő nemzedék tudománytörténeti megelvi kérdésekben hamis premisszákból indul ki, hanem annak a lehetősége is fennáll, hogy téves alakban közölt adatokra támaszkodva, légvárac építésére fordítja energiáját és idejét.

A bírálatok milyensége kapcsán az a kérdés vetődik fel: olyan nyelvtudományt akarunk-e, amely joggal igényt tarthat a tudomány névre, avagy célunk egy olyan „tudomány” kialakítása, amely több lényeges vonásában a marrizmusra és annak időszakára emlékeztet. Saját állásfoglalásom e kérdésben a fentebbiekből elég világosan kiderül, ez azonban nem elég a fejlődés irányának kijelöléséhez. Célzatos avagy tárgyilagos bírálatokra van-e szüksége a magyar nyelvtudománynak, e kérdésben tudományos életünk irányító szerveinek kell nyíltan és világosan állást foglalniuk, mert hatálya csak az ő döntésüknek lehet. Állásfoglalásuknak gyakorlati következménye pedig természetesen csak akkor lesz, ha az olyan folyóiratunk szerkesztésére is kihat, amely az utóbbi időben — úgy látszik — „a vitaszellem élénkítése” címen előszeretettel vette programjába a célzatos bírálatok tenyésztését.

LAKÓ GYÖRGY

Községneveink rendezése a századfordulón

1. A II. Névtudományi Konferencián annak alapján kíséreltem meg földrajzi neveink szétválasztását, hogy egyrészt keletkezésükben milyen tényezők játszottak szerepet, másrészt hogy mindennapi életünkben hogyan funkcionálnak, használatuk a nyelvi érintkezésnek melyik síkjára jellemző leginkább

(Közösségi név — mesterséges név: NytudÉrt. 70. sz. 315—20). A keletkezés körülményeinek szempontjából természetes (t) és mesterséges (m) neveket különíthetünk el (vö. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 29; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Bp., 1967. 182—4), a használat alapján pedig népi (közösségi: K) és hivatalos (H) neveket. E kategóriák között igen bonyolult a viszony. Mind a népi, mind pedig a hivatalos név egyaránt lehet természetes és mesterséges eredetű (tK: *Debrecen* ~ *Döbrécen* ~ *Döbröcön*, tH: *Debrecen*, mK: *Érpatak* ~ *Évrpatak*, mH: *Érpatak* < R. *Hugyaj*). Minden természetes név egyúttal közösségi is, vagy az volt (pl. az elpusztult falvak ma már elfelejtett neveit régen ismerte és használta egy közösség), ugyanakkor a mesterséges nevek nem mindegyike válik közösségivé, sőt még hivatalossá sem. Ez utóbbiakra, tehát az elvetélt mesterséges nevekre be kell vezetni egy új kategóriát. Mivel ezek csak a keletkezés síkján ragadhatók meg, funkcionálásukra sohasem kerül sor, legcélsezerűbb KÁZMÉR MIKLÓS (MNyTK. 95. sz. 9) nyomán *fiktív neveknek* hívni őket.

Mindezek előre bocsátását és megisméltését két okból tartom szükségesnek. A stilisztika művelői írják (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlat. 1958. 3, 65), hogy tudományágunknak „legsürgősebb feladata meghatározni tárgyát, célját, kutatási módszerét”, mindenekelőtt pedig tisztáznai alapkategóriáit. Nincs ez másképp a fiatal önelvű névtudománnyal sem. A tárgy pontos körülhatárolásának elmaradása miatt kutatóink szinte érintetlenül hagyták a tulajdonnevek nagy tömegű csoportjait, a kategóriák tisztázatlansága pedig eredményekben meddő párhuzamosságokhoz vezetett. Hadd utaljak arra, ami a ragadványnév-kutatásban évtizedek óta folyik: a sok-sok új és új szempontra épülő, nem ritkán szempontkeveredést tartalmazó rendszerezésre, amelyek már-már öncélúvá tették a vizsgálatot, hiszen a bevezetett új, a korábbiaktól eltérő kategóriák és felépítés megfosztanak bennünket az összevetés, az általánosításhoz való eljutás lehetőségétől.

A hivatalos név fogalmának tisztázása (vö. MEZŐ: MNy. LXV, 199, NytudÉrt. 70. sz. 319—20) a magam számára azzal a haszonnal járt, hogy egyszerűen és pontosan megnevezhettem kutatásom tárgyát, kitűzhettem a vizsgálódás határait. Témám a magyar hivatalos községnevadás, feladatom mindazoknak a normatív, irodalmi nyelvi névváltozatoknak a kutatása, amelyeket a legalább községi jogú magyarországi települések viseltek és viselnek (status nascendi). Hivatalos névadásnak nevezem tehát a hivatalos név létrehozására irányuló folyamatot, akár a korábbi közösségi név újraalkotására (hivatalossá tevésére) korlátozódik ez a tevékenység, akár pedig mesterséges úton állítanak elő új nevet.

2. A magyar földrajzinevtan eddigi eredményeinek túlnyomó többsége a természetes, illetőleg közösségi nevek vizsgálatából származik, ezzel szemben a hivatalos nevekre kíváncsi kutató roppant kevés elődre hivatkozhat. A hivatalos nevek száma nem éri el ugyan a közösségiéket, mennyiségük azonban nem becsülhető le. Csak a mai Magyarországon 3246 község és város van (Hnt. 1967. 3), s a századforduló táján megtörtént törzskönyvezés óta 232 hivatalos névadást kívánó községgé alakítás történt, az egyesítések 416 községnevet érintettek, névváltoztatásra pedig 223 esetben került sor (uo. 711—34). A hivatalos névadás hőskorában, 1898-tól 1912-ig az ország községneveinek rendezése alkalmával pedig több mint 12 000 község névvel kapcsolatban

kellett állást foglalnia a hatóságnak. De hivatalos névváltoztatások már a századforduló előtt is voltak, nem is kevés alkalommal. Csak két megye számadatait hadd említsem meg! Vas megyében 1885 és 1906 között (a megyei községnevek rendezése előtt) 110 névváltoztatásra és 12 községegyesítésre (28 községből lett 12) került sor. Zalában pedig 1887-től 1907-ig 101 névváltoztatás és 46 községnek való összevonása történt meg. (A normatív földrajzi nevek egyéb csoportjairól most nem szólnok. Mennyiségük és a rájuk fordított kutatói energia között azonban éppen olyan nagy a különbség, mint a településnevek esetében. Egyedül az utcanévek vizsgálatában figyelhetünk meg számottevő előrehaladást.)

A településnevekkel való törődés nálunk már a múlt század második felében állami, hatósági tényezőkké feladatává vált. A jobbágyfelszabadítás és a kiegyezés után olyan társadalmi, gazdasági helyzet állott elő, amely egyrészt megkívánta az országban való tájékozódás egyértelműségét, másrészt a további fejlődést többek között ahhoz a feltételhez kötötte, hogy az állami—közigazgatási szervezetet sikerül-e (és milyen fokon) tökéletesíteni. Kiépült a vasúti és közúti hálózat, tökéletesedett a posta, továbbá a gazdasági élet kapitalizálódása, a hírközlő eszközök fejlődése következtében megnövekedett a látóhatár az egyes ember számára is. Mind a hatóságoknak, mind pedig az állampolgároknak a korábbinál sokkal nagyobb területen és sokkal aprólkosabban, tüzetesebben kellett tájékozódni. Az évszázadok folyamán létrejött természetes községnevrendszer nem tudott megfelelni ezeknek a követelményeknek. A népi tájismeret csak ritkán terjedt túl egy-egy járás, még ritkábban a megye határain. Azonos névadó vonás és azonos tájszemlélet alapján pedig könnyen létrejöhett ugyanaz a névforma az ország több vidékén. Létre is jött, sőt ha lenne történeti helységnévtárunk, alig találhatnánk benne olyan nevet, amely nem ismétlődik meg valahol másutt is az országban.

A tájismeret kitérülése természetesen nem olyan robbanásszerűen történt, mint ahogy azt az előbbiek alapján következtethetnénk. A név egyénítésének szüksége sem legfelül, kormányzati szinten merült fel először, hanem lent a községekben, járásokban és megyékben. Ha környezetükben többhelyütt is előfordult ugyanaz a név, akkor arra törekédtek, hogy valamilyen jelzővel különítsék el őket egymástól. Ez a magyarázata annak, hogy a XIX. század közepén és utána megjelent földrajzi—statisztikai célú helységnévtárakban már több község jelzővel bővült névformával szerepel, holott KORABINSZKYNÁL és LIPSZKYNÁL még a nélkül fordul elő.

A községi és megyei hatóságok öntevékeny névadását nem tudjuk egymástól szétválasztani, mert a változtatásnak a forrásokban nem maradt semmi nyoma. Sőt azt is föltehetjük, hogy a lakosság természetes úton egyénítette lakóhelye nevét. Az államigazgatás legmagasabb szerveinek újra elnevező tevékenységéről csak a XIX. század utolsó negyedéből vannak tömeges példáink (nem számítva természetesen a telepítések alkalmával felsőbb hozzájárulással adott neveket és a Bach-korszak németesítéseit). A kezdeményezés azonban ilyenkor is általában a megyékből indult ki. Az első hivatalos helységnévtár megjelenése (1873.) után a belügyminiszteri rendeletek között már számos olyannal találkozunk, amelyben a hatóság „megengedi”, hogy *X* község ezután az *Y* nevet viselje. E névváltoztatások nagyobb részében azonban nem a homonimia megszüntetésének célja, sokkal inkább a nevek magyarosításának szándéka mutatkozik meg. Az előbb említett Vas és Zala megyei változtatások között az összesen 211 névből mindössze egy szenvedett

annyi módosítást, hogy az ország többi azonos nevű falujától jelzővel különítették el: *Hidegkút* (Vas m., muraszombati j.) > *Vas-Hidegkút* (84 955/1888. sz. BM rendelet), egy másikat pedig teljesen új névvel láttak el: *Szent-György* (uo.) > *Vizlendva* (60 981/1887. IV. b. sz. BM r.), végül a névhez fűződő kellemetlen asszociációk miatt változtatták meg a harmadikat: *Nyavalyád* (Zala m. sümegi j.) > *Zala-Erdőd* (13 804/1889. sz. BM r.). A többi új név a régieből következő motivációval vagy anélkül való: *Gradistya* > *Várhely*, *Szvetahóc* > *Muraszentes*, *Tissina* > *Csendlak*, *Vescsicze* > *Falud*, *Felső-Petróc* > *Péterhegy*, *Brezóc* > *Vasnyires*, *Goricza* > *Halmosfő*, *Krajna* > *Vég-hely*, *Topolóc* > *Jegenyész*, *Dolina* > *Völgyes* stb. (valamennyi példa a muraszombati járásból való, vö. 60 981/1887. IV. b. sz. BM r.). Ebben az időben a hivatalos névadás még a szükséges körülmények, az ország egyéb neveinek számontartása nélkül és alkalomszerűen, rendszertelenül folyt; így aztán a hatóság tevékenysége révén csak növekedett a zavar, az eddig is fölös számban levő községnevi homonimiák mellé újak is keletkeztek (néhány példa Zala és Vas megyéből: *Kis-Mihályovecz* > *Mihályfalva*, *Totovecz* > *Tótfalu*, *Sztrahoniecz* > *Nagyfalva*, *Leszkovecz* > *Magyaród* stb.). A magyar hivatalos névadás történetének ez a szakasza méltán viselheti tehát a **r e n d s z e r t e l e n h i v a t a l o s n é v a d á s k o r a** nevet.

3. A forradalom, a minőségi ugrás 1898-ban következett be, amikor megjelent a Magyarország községneveinek törzskönyvezéséről szóló IV. törvénycikk. Tudományos irodalmunkban többen ismertették már a törvény tartalmát és a közigazgatásban használatos földrajzi neveket megalkotó és rájuk felügyelő Országos Községi Törzskönyvbizottság munkásságát (KOVACSICS JÓZSEF, A magyarországi hivatalos helynevekről: FöldrKözl. 1953. 3—4. sz. 245—52; ORLICSEK JÓZSEF, Hivatalos helyneveink problémái: NévtVizsg. 57—62; ILA BÁLINT, Helységneveink ügye és teendőink: NévtVizsg. 63—6; UÓ: A településnevek változtatásának kérdései: NytdÉrt. 70. sz. 340—3), ezért most csak néhány dologra emlékeztetnék.

A törvény kimondta, hogy rendezni kell az ország községneveit: meg kell szüntetni a névegybeeséseket és a községek többnevűségét. A rendezés alapelve tehát: egy név — egy község, vagyis ugyanazt a nevet nem viselheti két község az országban, másrészt minden településnek csak egy hivatalos névváltozata lehet. A feladat végrehajtására létrehozta egy bizottságot, amelynek vezetője a statisztikai hivatal elnöke, tagjai pedig a minisztériumok, a Földrajzi Társaság, a Honvéd Térképészeti Intézet és az Országos Levéltár képviselői. Tanácsadóként helytörténészek és nyelvészek is közreműködtek. A bizottság megalkotta a saját szervezeti és ügyviteli szabályzatát, amely rögzítette a hivatalos név megállapításának mechanizmusát, állást foglalt a nevek helyesírásával kapcsolatban (főbb szabályok: a község- és városneveket egy szóba kell írni; elavult betű, régies írásmód a helynevekben nem alkalmazható; a megállapítandó névformákban idegen betűk nem lehetnek, tehát magyarosan írhatóknak és kiejthetőknak kell lenniük).

A törzskönyvbizottság munkásságának nagyobbik fele századunk elejére esik: 1898-tól 1900-ig inkább csak a nagy munkára való felkészülés folyt, 1900-tól 1912-ig viszont megtörtént a rendezés az egész országban, mind a 63 megyében. De az előkészítés megkezdődött már a törvény megalkotása előtt, s mint később, ebben is a statisztikai hivatal vállalta magára a legnagyobb munkát. Felszólítást küldtek az egyházi és világi hatóságoknak, helytörténettel (is) foglalkozó egyesületeknek és társaságoknak, hogy a rendel-

kezésükre álló történeti adatgyűjteményeket bocsássák a hivatal rendelkezésére, közöljék a községnevek eredetére vonatkozó kutatásaikat, a falunévek népi magyarázatait, a nevekre vonatkozó hagyományokat és esetleges javaslataikat.

De még ezzel sem elégedtek meg. Mindannyiunknak ismeretesek azok a kérdőívek, amelyek segítségével P e s t y F r i g y e s 1863—1865-ben jelentékeny mennyiségű helytörténeti és földrajzi névi anyagot gyűjtetett össze. Bizonyára ennek sikerére is visszaemlékezve alkottak meg ismét egy kérdőívet, amelyet még 1895-ben elküldtek a községi elöljáróságoknak. De kitöltésüket most sokkal pontosabban, visszaküldésüket sokkal szigorúbban követelték meg, mint Pesty Frigyes idejében. A kérdőíven közölni kellett a helységnek a megyei és országos fórumokon használt hivatalos nevét, az írásban vagy beszédben előforduló egyéb névváltozatokat, a községre használt idegen nyelvi névformákat, az ismeretes régi, történeti névalakokat, a helységek korábbi neveit. Nyilatkozni kellett arról is, hogy óhajtják-e településük nevének megváltoztatását, s indokolják a választott új nevet.

A hivatalos név megállapításának mechanizmusa a következő volt. A visszaérkezett községi kérdőívek és egyéb adatok felhasználásával a statisztikai hivatal elkészítette az egyes községek tárgyalási íveit. Ezeket eljuttatták a bizottság tagjaihoz, az Országos Levéltárhoz, a közreműködésre külön felkért szakértőkhöz (pl. egy-egy megye monográfusához, nyelvészekhez) véleményadás végett.

A fölmerült javaslatokból, névötletekből a bizottság szavazással választott ki egyet. Az is előfordult, hogy a tárgyalás alkalmával merült fel új névötlet. Egy alkalommal rendszerint egy-egy megye községneveit tárgyalták, de a homonim és paronim nevekről, valamint a csak jelzőjükben különbözőkről az első előfordulásakor döntöttek, tehát az összes *Bogdány*, *Szentmihály*, *Tótfalu*, *Újfalú*, *Váralja* stb., valamint a *-patak* stb. utótagú nevekről ugyanazon a napon. Előbb az ország középső megyéin (Pest, Heves stb.) tanultak, majd a Honvéd Térképészeti Intézet kívánságára az északi megyék következtek, s keletről haladtak nyugat felé, hogy a készülő új katonai térképekre már a véglegesen megállapított nevek kerülhessenek. A bizottsági állásfoglalásokat rávezették a községi tárgyalási ívekre, majd ezeket elküldték a helyi elöljáróságoknak. A települések képviselő-testületei az illetékes körjegyző jelenlétében megtárgyalták a névmegállapítás dokumentumait, saját állásfoglalásukról jegyzőkönyvi kivonatot készítettek, s ezt a tárgyalási ívvel együtt a megyei törvényhatósági gyűlés elé terjesztették. Miután a megye is állást foglalt a fennhatósága alatt álló települések nevérol, a tárgyalási ívek ismét a törzskönyvbizottsághoz kerültek, s ha a községnek vagy a megyének a bizottságétól eltérő kívánsága volt, akkor a név újabb tárgyalására került sor, de ehhez már csak az Országos Levéltártól kértek szakvéleményt. A második állásfoglalás után a megye anyagát egyszerre terjesztették a belügyminiszter elé jóváhagyás, szentesítés végett. A hivatalos név megállapításának aktusa a belügyminiszteri rendeletnek a Budapesti Közlönyben való közzétévésével és az országos községi törzskönyvbe való bevezetésével zárult le.

4. A hivatalos névadás vizsgálatához a községi tárgyalási ívek a legfontosabb dokumentumok. Ezekben minden adatot és mozzanatot rögzítettek, amely a névmegállapításkor számításba jöhetett, de minden olyan változást is tükröznek, amely a község nevében vagy határának törzskönyvezett földrajzi neveiben a magyar hatóságok tevékenysége révén a rendezés óta napjainkig történt.

Anyaggyűjtésemben kezdettől fogva a tárgyalási ívek feldolgozását tartottam legfontosabb feladatomnak. Minden községről alapcédulát készítettem, amely tulajdonképpen sűrítve és ésszerű elrendezésben tartalmazza a tárgyalási ív minden információját. Így az alapcédulák valóban alapjai lehetnek majd a későbbi feldolgozásnak. Átnéztem a törzskönyvbizottság egyéb iratait, levelezését is, valamint a nyomtatott forrásokban megtalálható dokumentumokat. Ezekből a rendezés folyamatára, történetére, hátterére nyertem fontos adatokat. Az iratok között vannak MELICH JÁNOS saját kézírású vagy kézírásról könyomatossal sokszorosított magyarázatai 14 felső-magyarországi vármegye helyneveiről. Ezeket is kicéduláztam és az alapcédulákhoz csatoltam. Eddig az anyaggyűjtésnek mintegy kétharmadát végeztem el: rendelkezésemre áll a mai Magyarországhoz nem tartozó egykori 49 megye vagy töredékmegeye cédulaanyaga, s azt hiszem, a további gyűjtés során különösebb meglepetés már nem érhet. Annál inkább hihetem ezt, mivel az 1944. és 1967. évi Helységnevtárakból készített utalócéduláimról a mai Magyarország területére vonatkozó névváltoztatásokat is ismerem.

„A hivatalos községnevéadásról” című, nyomdában levő dolgozatomban egyetlen megye anyagán bemutatom hivatalos neveink típusait, a névadás módjait, alkalmait, eszközeit és a névadást befolyásoló tényezőket. Ezeket most nem ismétlem meg, hanem néhány példa révén inkább azt szemléltetem, hogy adattáram névcikkei milyen információkat fognak nyújtani az olvasónak, érdeklődőnek. Az adattárban természetesen nem szerepelhet minden község: a napjainkig változatlanul fennmaradt nevek fölvétele roppant megnövelné a terjedelmet, s ezzel fordítottan lenne arányos a közlésből származó haszon.

Kivételt csak abban az esetben teszek, ha a bizottságnak a régi név változatlanul hagyását tartalmazó határozata ellen az érdekelt község vagy megyéje fellebbezett, tehát a község számára új nevet kért, vagy ha a bizottság első határozatában megváltoztatta a nevet, s csak fellebbezésre állította vissza a régit. A következőkben az első két példa az ilyen eseteket szemlélteti:

K ő h a l o m Nagy-Küküllő m. kőhalmi j. Németül *Reps*, románul *Cuhalmu* a neve, a régiségből *Rupes*, *Rukbas* és *Kozd* formájú neveiről tudnak. A bizottság 1905-ben a *Kőhalom* név változatlan fenntartását határozza el, a község és a megye viszont a *Reps* hivatalossá tételét kívánja: „... azon településekhez tartozik, melyek II. Geyza magyar király által behívott német bevándorlásoktól alapítva lettek. Németek alapították, felépítették és az idei sok zavarok és háborúkban fenntartották mezőváros községüket. A magyar királyok az egyes települések megnevezésére befolyást nem vettek és így az alapítók településének *Reps* nevét megadták.” Az OL. (1784/909. sz.) véleménye: *Kőhalom* legyen, mert „E név a középkorban is gyakran szerepel, s már 1324-ben is és később is előfordul (ZIMMERMANN, Urkundenbuch I, 388; OL. Dl. 26 464).” A bizottság 1909-ben ismét a *Kőhalom* nevet állapítja meg, mert ezt használják a hivatalos és magánéletben, a *Reps*-et kevesen ismerik, mai neve különben is előfordul már 1324-ben *Kuholm*, *Keuhalom* és *Kuhelim* formában.

B r u n ó c z Nyitra m. vágújhelyi j. A lakosság beszédben a *Brunovce* nevet használja. MELICH magyarázata a névhez: „Tagányi szerint a szláv *brznije* (sár, mocsár) szóból ered; e magyarázatnál az a baj, hogy a cseh-tótból a szláv szó nincs kimutatva. Nem lehetetlen különben, hogy személynevből alakult helynév, amire az *-ócz* is mutat.” **K o v á c s A l a j o s** a hangzásban

magyarosabb *Bornócz*, az OL. az 1323-ban és 1436-ban előforduló *Barnócz* történeti formát javasolja számára (OL. Process. Tabul. 2311. M. és uo. Dl. 12 872), amit a bizottság 1906-ban meg is állapít. A község — bá r ó M e d n y á n s z k y D é n e s n é G h y c z y A g a t h e kérésére, aki külön is benyújtotta tiltakozását — eddigi neve fenntartásáért fellebbez: a falu a XVIII. század eleje óta a Mednyánszky család tulajdona, s az erre vonatkozó dokumentumok a változtatás miatt veszítenének értékükből. Kastélyukat B e r c s é n y i M i k l ó s építtette, s a kuruc generális többször is időzött a faluban, így az utókor kegyelete a régi névhez fűződik. A bizottság 1908-ban, tekintettel a község és Bercsényi kapcsolatára, maga is a *Brunócz* név fenntartásában állapodott meg.

5. A községnevérendezés célja egy tökéletes tulajdonnév-rendszer létrehozása volt, amely annyi egyedi, meg nem ismétlődő településnévből áll, ahány községi vagy annál magasabb szervezetségű homogén települési—közigazgatási egysége volt az országnak. A rendszer megalkotása azonban nem történhetett önkényesen, hanem a korábbi sok rendszert kellett egyetlen egészszé formálni, azok elemeit célszerűsíteni. De az egy név: egy község követelményének teljesítésén kívül még számos feladatot végre kellett hajtania a törzskönyvbizottságnak. Ezek egy részéről már a törvény szövegéből is értesülünk, másokat a szervezeti és ügyviteli szabályzatban foglalmaztak meg, ismét másokról pedig a bizottság gyakorlatából szerzünk tudomást.

A) A legfontosabb követelményt, a m a g y a r o s s á g o t, a bemutatott két példa is szemlélteti. *Kőhalom* község esetében nevei eredetére nézve kettős, magyar—szász helynévadással és hármas közösségi névhasználattal van dolgunk (a szász név eredete bizonytalan, a román a magyarból való, vö. K N I E Z S A: Magyarok és románok I, 249). A magyarosság, az államnyelvi elv (vö. a nevek helyesírására F Á B I Á N P Á L, *Bécs vagy Wien?*: Pais-Eml. 555—61) ebben és az ehhez hasonló esetekben azt kívánta, hogy a magyar névváltozatot jelöljék ki hivatalos névül. Ez azonban a sok nemzetiségű államban nem volt zökkenőmentes. Sokszor csak az érintett községek szegültek szembe a bizottság és a megye határozatával, Nagy-Küküllő, Árva és Szeben megyében viszont a megyei törvényhatósági gyűlés is elvetette a bizottság javaslatait, sőt az ő álláspontjuk még merevebb volt a községekenél. Árvában csak azzal fejezték ki tiltakozásukat, hogy a községneveket érdemleges tárgyalás nélkül az 1900. évi Helységnévtárban szereplő formájukban akarták törzskönyveztetni, Szeben megye viszont Véghatározatában meg is fogalmazta rosszallását: „A vármegyei t[örvény]h[atósági] bizottsági közgyűlés elégedetlenségének és kedvetlenségének ad kifejezést a felett, hogy ezen vármegye több községe községneveikre vonatkozó javaslataikban nem az ősi átörökölt német, illetve román neveket indítványozta, hanem az országos községi törzskönyvbizottság által ajánlott, eddig használatban nem volt és a község lakosainak, nyelvének idegen neveket” (OL. BM lt. K 156. 37. csomó). A megye javaslataiban a következőféle, íráskéjükben is idegen nevek fordulnak elő: *Cacovicza* (Kákovicza), *Pianul-de-sus* (Ober-Pian), *Sebescapolna* (Sebeskápólna), *Rěhãu* (Rehó), *Aciliu* (Ecellő), *Sasciori* (Szászcsór), *Jina* (Zsinna), *Olt-Sacadat* (Oltszakadát) stb. A magyarosítás leggyakrabban alkalmazott módszere a hangzásbeli átalakítás volt. *Brunócz* neve már ebben a formájában is magyar, hiszen az eredeti szlovák név *Brunovce*-nak hangzott, a név elején levő *Br* mássalhangzó-torlódást azonban még el akarta tüntetni a bizottság, s csak a dokumentumértékre és a kegyeletre való apellálás után látta be, hogy a név *Brunócz* formában is megfelel a magyarosságnak.

A hangzásbeli átalakítás révén tiszta tulajdonnevek keletkeztek, amelyeknek már sem a név eredetijét megalkotó nyelvben, sem a magyarban nem volt értelmük. De az átalakítás értelmessé alakítással, s z e m a n t i k a i a d a p t á c i ó v a l is történetelt (a köznyelvben és közszavak körében n é p e t i m o l ó g i a a jelenség neve), úgy, hogy az idegen nevet egy-két hang betoldásával vagy kivetésével, a hangoknak vagy a név elemeinek átcsoportosításával és új tagolásával tették értelmessé, magyarrá. Egy Liptó megyei község esete jól példázza ezt.

K v a c s a n Liptó m. németlipcsei j. Írásban a *Kvacsán* formát használja. Ötletek, javaslatok: *Kavacsány* (K o v á c s : magyarosabb), *Liptókacsány* (P f e n d e s a c k : magyar, a sárosítól meg kell különböztetni), *Liptókvacsán* (OL. 1055/903. sz.), *Kovacsán*, *Kovacsány* (OL. 1486/903. sz.: a XIV. században így fordul elő, vö. LiptReg. 24). 1903-ban a *Liptókacsány* nevet állapítják meg, amely ellen a község a *Liptókvacsán*, a megye a *Liptókocsány* névért felbbez. 1909-ben a bizottság is a megye javasolta *Liptókocsány* mellett foglal állást. Indokolása: ez a név jobb hangzású a javasoltaknál és a réginél.

Szemantikai adaptáció úgy is létrejöhet, ha a név elemeit etimologizáljuk, és a megfejtett elemek között olyan szerves kapcsolatot létesítünk, amilyen azok között sohasem volt. Ha például *Budapest* nevét vizsgáljuk, és elfogadjuk az előtag személynévi magyarozatát (EtSz. I, 550; MELICH, HonfMg. 139, 141, 366), az utótagnak pedig a szláv *pest* 'kemence, (esetleg:) barlang' közszből való származását (vö.: MELICH: MNy. VI, 296, HonfMg. 137—42; PAIS, MAn. 133; VIRÁGH RÓZSA, Magyar helységnevek eredete. Szeged, 1931. 22), adaptációval a **Budakemencéje* névhez jutnánk. De megtörtént ez a valóságban is, amint a következő névcikk bizonyítja:

K i r á l y - L u b e l l a Liptó m. németlipcsei j. A régiségből a falu *Kralova strana* és *Kralovenka* neveit ismerik. Javaslatok: *Királylubolla* (K o v á c s : magyarosabb), [*Királylibelle*] (K u b i n y i M i k l ó s, OL.: a LiptReg.-ban többször is *Libelle* néven szerepel). A bizottság 1904-ben a *Királyhölgye* nevet állapítja meg, a *Lubella* név ugyanis a szláv *ljubiti* szóból származik, ami „kedvesnek, szerelmesnek felel meg, s így — a községnév jelzője után ítélve — mindenestre nőre vonatkozik. Akár történeti, akár mondai alapon keletkezett tehát a név, a *Lubella* szó mindenképpen legjobban és legszebben a *Hölgye* szóval fordítható”. A megye a *Királylibelle* nevet jobbnak tartaná, s támogatja az OL. is, de a bizottság 1909-ben a második tárgyalás alkalmával ismét a *Királyhölgye* név mellett dönt, mert a *Libelle* történeti ugyan, de annyira hasonlít a *Lubellá*-hoz, hogy a lakosság ismét ezt a nevet használná. A község különben is „örömmel” fogadta a változtatást. — A névadás értékeléséhez annyit, hogy az eredeti névben személynév van, s ez valóban a szláv *ljub-* tővel függhet össze (az e tőből származó neveinkre vö. KNEZSA: MNy. XXXVI, 19), s a LiptReg.-ban fel is tűnik a *Lyuben* személynév (vö. MELICH, HonfMg. 355). 1391-ből azonban még csak egy *Lubellá*-ról van tudomásunk (*libule*, *libele*, vö. ÓMOLv. 219), az osztódott falu két részének jelölésére tehát csak később csatlakozott a névhez a *Király-* és a *Nemes-* jelző, amelyek azonban nem a korábbi névvel voltak szerves kapcsolatban, hanem a település birtokosára és a lakók társadalmi állására utaltak. (Nemes-Lubella a *Nemes-hölgye* nevet kapta.)

Végül a szemantikai adaptációval történt magyarosítások csoportjába sorolnám a Bereg megyei *Sztrabicsó*-nak (*Sztrabicsove*) a hasonló hangzásra való hivatkozással *Mezőterebes*-re változtatását. A *-terebes* nem magyar eredetű, hanem a szláv *trěbiti* származéka (vö.: MELICH, Jegyz.; VIRÁGH i. m. 85;

MOÓR: ZONF. VI, 101; KNEZSA: MNny. IV, 217, Magyarok és románok I, 193), s bár nem ismerem a *Sztrabicsó* etimológiáját, összetartozásuk teljesen valószínűtlen. Ennek ellenére a magyar ember számára nem tetszik idegennek a *terebes*, hanem hangzása alapján a *terebélyes* szóhoz vonhatja, illetőleg a szó végén a magyar -s képzőt érez.

A szemantikai adaptáció nem ritka a hivatalos névadásban. Anélkül, hogy mentegezni akarnám és próbálnám a magyar törzskönyvbizottságot, emlékeztetek az olyan közismert esetekre más nemzetek hivatalos névadásából, mint *Szatmárnémeti* példája. A magyar tudomány azt vallja a *Szatmár* névről, hogy személynévből való (vö.: KARÁCSONYI: Klebelsberg-Eml. 218; LUMTZER—MELICH, Deutsche Ortsnamen . . . 14; MELICH, HonfMg. 70, 221; PAIS, MAn. 139; VIRÁGH i. m. 78; KNEZSA: Magyarok és románok I, 278): ezzel szemben a román hivatalos névadás a névelemek újratagolásával *Satu mare* 'nagyfalu' nevet csinált belőle (vö. KNEZSA: i. h.). A szovjet névadásból idetartozik *Fogaras*, *Gut* és *Bene* (mindhárom a régi Bereg megyében) nevének megváltoztatása. *Fogaras*-ból a magyar *fog* főnév alapján *Зуфіска*, *Gut* nevéből, amely a *Gut* személynévből való, minden bizonnyal a *Gut-Keled* nemzetség egyik alapító őséről, a német *gut* hatására *Гапаздіска* lett (vö. ukrán *zapaszo* 'rendben, jól, nagyon jól'), az ugyancsak személynévi eredetű *Bene* (< *Benedek*, *Benjamin*, vö. EtSz. I, 355; stb.) pedig a latin *bene* nyomán kapta a *Добросілля* ('jó falu') nevet.

B) A magyarossággal csaknem egyenrangú tényezőként tartotta számon a törzskönyvbizottság a történetiség elvét, legalábbis ha ez összeegyeztethető volt a magyarossággal. Az Országos Levéltárra és a helyi szakértőkre várt a feladat, hogy kiderítsék a települések legrégebbi névformáit, ezek között megtalálják a magyar vagy magyaros változatokat, de a bizottság más tagjai is hoztak olykor történeti adatokat, amelyeket leggyakrabban CSÁNKI nagy művéből merítettek. A történetiség elve alapján kapta vissza a Sopron megyei (nagy-martoni j.) *Ottova* az egykori *Szántó* nevét. Az 1900. évi Helységnévtárban a falu horvát lakossága által használt név szerepel, ez a név azonban a német *Antau*-val együtt a magyarból való, s mindkettő a szókezdő *Sz* elhagyásával, valamint a horvát denasalizációval keletkezett. Az előkészítés és a bizottsági tárgyalás során mindenki a régi név föllevenítését javasolta, Nagy Imre *Felsőszántó* (talán a Veszprém megyei *Zalaszántó*-val szemben), Steffel József *Bikiszántó* (északi része *Bikiföldje*, amely a néhai *Biki* nevű birtokból alakult), az OL. pedig *Vulkaszántó* formában (a *Bulka*, ma *Vulka* folyó mellett fekszik, vö. CSÁNKI III, 630, 686). A bizottság 1905-ben a *Vulkaszántó* nevet állapította meg, ezt azonban a község és a megye a *Selegszántó* érdekében megfellebbezte, mert a *Vulka* patak régen a *Seleg* nevet viselte. Így a bizottság is a *Selegszántó* mellett döntött. Máskor viszont, noha a kutatások föltártak a régiségből magyar vagy magyaros névformát, ezek félretételével engedtek a község vagy a megye kívánságának, ha a kérdésben egyéb használható, más településre még le nem foglalt javaslattal álltak elő. Az Arad megyei *Ó-Paulis* régen a *Pálülése* nevet viselte. Márki Sándor indítványozta is, hogy állítsák vissza az 1332 óta adatolható nevet *Pálülése* vagy *Pálélése* formában (*Paululese*, *Paulelese*, *Paalelese*, *Palylys*, *Pal Elesy*, *Palelese*: CSÁNKI I, 776; MÁRKI, Arad vm. tört. I, 184). A bizottság azonban a községre bízta a választást, hogy *Ópaulis* vagy *Pálülése* legyen-e a neve. De a község — nyilván a megye nyomására — egy harmadikat választ, s a kért *Ópálos* nevet (az OL. tiltakozása ellenére) 1909-ben meg is adják számára.

A történetiség elve fejeződik ki abban is, hogy a nevezetes történelmi emlékhelyeket védelmébe vette a bizottság, s azok nevét változatlanul meghagyta. Ezért kapta az Árva megyei *Krasznahorka* a *Nagyhorka* nevet, nehogy összetévevesszék a Gömör megyei híres *Krasznahorka* várával, s a Turóc megyei *Kossut* neve azért maradhatott meg *Kossuth* formában, mert ez a falu volt a Kossuth család ősi fészke (szemben a Pozsony megyeivel, amely mintegy fájdalomdíjúl a *Nemeskossut* nevet kapta, hiába fellebbezett a község, hogy innen kerültek a Kossuthok Turócba).

C) Az Országos Levéltár a történetiség elve alapján tartotta számon a régi magyar helynévtípusokat, s lehetőleg csak olyan névváltoztatásba egyezett bele, ha az új név beilleszkedett a régi nevek rendszerébe. Sikerült is elfogadtatni a bizottsággal, hogy vezetéknévvel nem alkotnak falunevet, s ha e megállapodástól eltérő új hivatalos névvel találkozunk, akkor az rendszerint nem a bizottság számlájára irandó, hanem vagy hivatalosan, vagy a közvélemény előtt kész helyzet elé állították őket. Vonatkozik ez még az olyan nevekre is, mint *Mikszáthfalva* és *Benczúrfalva*.

Dolány Nógrád m. szécsényi j. nevét 1904-ben változatlanul fenntartották (OL.: középkori név, vö. CSÁNKI I, 97). A község, nagynevű szülöttje, *Benczúr Gyula* halála (1920.) után kérte, hogy a falut *Benczúrfalvának* nevezzék el. Idézem a törzskönyvbizottság állásfoglalását: „Az országos községi törzskönyvbizottság 1926. évi október hó 22-én tartott teljes bizottsági ülésében a Nógrád vármegyei *Dolány* község névváltoztatási kérelmét tárgyalván, a mai, már a középkorban is szereplő név fenntartásában állapodott meg. A bizottság, bár teljes mértékben méltányolja *Benczúr Gyula* nagynevű festőművésznünk emléke iránt megnyilvánult kegyeletes szándékot, a mai névnek *Benczúrfalva*-ra való megváltoztatásához nem járulhatott hozzá. Ugyanis a bizottság elvi álláspontja értelmében az 1898. évi IV. törvénycikk alapján véglegesen megállapított helynevek, amelyek az igazgatás minden ágazatában átvezetettek és használatnak, jelentősebb ok nélkül meg nem változtathatók. Községeknek személynévről [értsd: vezetéknévről] való elnevezését pedig — amit a község ez esetben is óhajt — a bizottság történelmi szempontból szintén ellenezni szokta, s álláspontját ebben az esetben is fenntartja.” A bizottság elutasító határozata ellenére a belügyminiszter 1927-ben mégis *Benczúrfalva*-ra változtatta *Dolány* nevét, és a község ezt viselte 1963-ig, amikor is *Szécsény* néven Szécsénnyel egyesítették.

-*Szklabonya* Nógrád m. balassagyarmati j. tárgyalási íve a következőket tartalmazza. Beszédben *Szklabinye* formában használják a nevet. A községi előjáróság előzetesen a *Sziklabánya*, majd a megyéhez csatlakozva a *Kürtabony* nevet kérte a falu számára, amit 1904-ben meg is állapítanak. *Mikszáth Kálmán* negyvenéves írói munkássága megünneplésének közeledtével, 1909. július 16-án egy sátoraljaújhelyi tanító, *Gárdos Mór* felhívással fordult a jubileum szervezőihez és az ország közvéleményéhez: „Ez ünnepség fényének gyarapítására törekedni erkölcsi kötelessége minden jó érzésű magyar embernek. E törekvéstől vezéreltetve engedtessek meg nekem, a nagy író tisztelői közt a legigénytelenebbnek, hogy nagy palócunk Nógrád megyei ünnepeltetésének programjához egy szerény indítvánnyal ezen az úton hozzájárulhassak. *Eszközölje ki Nógrád megye közönsége, hogy a nagy író eredetileg Szklabonya nevű, utóbb Kürtabonyra magyarosított szülőfalujának nevét — talán csak nem Mikszáth: „Havasi kürt” c. humoreszkjéről keresztelték így? — még egyszer és most már véglegesen változtassa meg a belügyi kormány, még pedig*

— *Mikszáthfalvára*. Az erről szóló rendelkezés kihirdetése egyik igazán jelentékeny pontja lehetne az ünnepség bizonyára érdekes programjának. Egy füst alatt Sztregovának (vagy ki tudná, most hogy hívják?) Madách Imre szülőhelyének nevét is *Madáchfalvá*-ra kellene változtatni. Hadd fürödnének e községek abban az örök fényben és dicsőségben, amelyet reájuk nagy szülöttjeik ragyogó nevei sugároznak. És hadd nyernék el ezzel ezek a nagyok is azt a legmagasabb erkölcsi jutalmat, amit szülőközségük és szülővármegyéjük nekik egyáltalán nyújthat.” A javaslatot támogatta az országos bizottság, a megyei Mikszáth-jubileum Intéző Bizottsága és a megyei közgyűlés is. Így került a javaslat 1909. december 7-én Kürtabony község rendkívüli közgyűlése elé, ahol Balás Barna járási főszolgabíró elnökölt. A község természetesen beleegyezett a névváltoztatásba: „A közgyűlés nagy lelkesedéssel fogadja az elnöklő főszolgabíró Úr indítványát, és egyhangúlag kimondja, hogy örömmel vesz tudomást arról, miszerint Mikszáth Kálmán nagynevű íróról, kinek szülőfaluja Kürtabony (Szklabonya) község, ezentúl »Mikszáthfalva«-nak fog elnevezettni. Egyben azonban kijelentik, hogy tekintettel a község szegény voltára, semmiféle anyagi kiadásokat ezen változtatásra nem fordít.” A törzskönyvbizottság 1910. március 30-án tárgyalta a névváltoztatási kérelmet, és „elfogadhatónak találta az érdekeltek által óhajtott nevet, s ehhez képest a község új nevét *Mikszáthfalva* névben állapította meg. A bizottság hangsúlyozza azonban, hogy ha az adott esetben eltér is kifejezett elvi álláspontjától, mely szerint a törzskönyvezett helynevek meg nem változtathatók, ezt csakis a nagy író iránt való tiszteletből teszi, s precedenst nem kíván alkotni.”

D) A magyarosság és történetiség elvéhez hasonlóan és velük összefonódottan igyekeztek teljesíteni a m o t i v á c i ó követelményét is. A község-névadás körében a motivációnak számos olyan típusára bukkanunk, amellyel földrajzi neveink más csoportjaiban nem találkozhatunk. A bizottság az esetek túlnyomó többségében görcsösen igyekezett az új név megindokoltóságát bizonyítani. A nevek mellé a jelzőket mindig úgy választotta meg, hogy azok a település valamely szembetűnő tulajdonságát fejezzék ki (folyó mellett, nagyobb tájegységen, jelentősebb helység közelében való fekvés, testvér- vagy más azonos nevű községhez viszonyított helyzet, méret stb.). A lakosság társadalmi összetétele, jellegzetes foglalkozása, szokása, népi — nemzetiségi eredete ugyancsak névképző tényező volt. Az Arad megyei *Acsuczá*-ból azzal lett *Ácsfalva*, hogy a bizottság indokolása szerint lakóinak többsége *ács* foglalkozású, a beregi *Klocskófalva* pedig a falu kérésére kapta a *Lakatosfalva* nevet, mivel a *Lakatos* vezetéknev a leggyakoribb a községben. A névből következő motiváció példái azok a változtatások, amelyekről a magyarosság elvének bemutatása során már szóltunk (hangzásbeli átalakítás, értelmesítés, szemantikai adaptáció).

6. A három nagyjelentőségű követelményen kívül még számos kisebb hatóerejű, kevesebbszer megfigyelhető elvhez is tartották magukat. Ezek közül is hármat hadd említsek meg.

A s z a b a t o s s á g követelménye alapján hagyták el a nevek mellől a fölösleges jelzőket: a Bereg megyei *Mező-Vári* azért lett ismét *Vári*, mert ezen a néven nem fordul elő más község az országban. Ugyancsak a szabatosság fejeződött ki az ellentétező névpárok létrehozásában. Egyetlen olyan esetre sem emlékszem, hogy úgy adták volna valamely falunak az *Al*-, *Alsó*-, *Kis*-, *Magyar*- jelzőket, hogy velük szemben ne állt volna (vagy nem állhatna) *Fel*-, *Felső*-, *Nagy*-, *Tót*- (vagy más nemzetiséget kifejező) jelzőjű név.

A lokalizálhatóság elvét teljesítették, amikor megszüntették a téves helyhez kötésre is lehetőséget adó jelzőket. A Szabolcs megyei *Bács-aranyos* két községből forrott össze, s noha ilyen név még nem volt az országban, a *Bács*-elemet meg kellett szüntetni, mert alkalmat adott volna a *Bács* megyébe való lokalizálásra. Így aztán a középkori falu nevének a régiségben is feltűnő *Révbács* változatából emelték ki a jelzőt, s új névül a *Révaranyos* formát állapították meg.

Végül az etimológiai világosság követelményéről néhány szót. Említettem korábban, hogy a bizottság ügyviteli szabályzata értelmében az addigi különírást és kötőjelezést megszüntetve kötelezővé vált a nevek egybeírása. Az egybeírás folytán azonban megszűnik a korábbi etimológiai tagoltság, és ez néhány esetben — legalábbis a kívülállók számára — értelmezési problémákat okozhat. A bizottság ezt el akarta kerülni; tehát olyan változtatásokat hajtott végre a néven (általában a jelzőn), amellyel kiküszöbölhető a félreértés. De talán most is érthetőbb lesz, ha a példák beszélnek helyettem. Nógrád megye szécsényi járásában volt *Kis-Zellő* község, amelynek neve egybeírva *Kiszellő* formájúvá válna, ezért a bizottság a javasolt *Szécsény-zellő* (a járásról), *Érsekszellő* (érseki birtok volt) és *Alsózellő* (Nagy-Zellőhöz viszonyított helyzetéről) nevek közül 1904-ben az utolsót állapította meg, s az ellentézés kedvéért a szomszédos *Nagy-Zellő* nevét is *Felsőzellő*-re változtatta. Máskor pedig határozottan el akarta kerülni, hogy a név „kifejezett értelemhez” jusson, s nem járult hozzá például *Szászóka* (Bereg m.) község kéréséhez, hogy új neve *Százcsóka* legyen. — De nem mindig tartotta szükségesnek az e követelményhez való ragaszkodást (többek között) azokban az esetekben, amikor a községek esztétikai okokból maguk kérték nevük megváltoztatását (ismertebb példák az újabb időkben: *Hugyaj* > *Érpatak*, *Büdösfafa* > *Rózsafa*, *Szolgaegyháza* > *Szabadegyháza*, *Gebe* > *Nyírkáta*, *Szilalbalhás* > *Mezőszilas*, *Szennyepusztá* > *Szabadságtelep* stb.). A Bereg megyei *Csomonya* a *Cseh nyoma* elferdülésének tartotta nevét, bizonyára azonban a nyelvjárási *mony* 'kisgyermek heréje' keltette asszociációk miatt kérte, hogy nevét a „történelmi” *Csongor*-ra változtassák. A Háromszék megyei *Peselnék* előzetesen nem kérte a változtatást (neve szláv eredetű: < *bščelnikö* 'méhes', a *bščela* 'méh' származéka; vö. KNEZSA: Magyarok és románok I, 211), később azonban meg gondolta magát. Márki Sándor az 1349 óta adathozható név megtartását javasolta (1349: *Pesulonuk*: SzékOkl. III, 13; 1360: ~: uo. I, 67, II, 14; 1364: *Pysulonuk*: uo. III, 16), az OL. pedig az első említés (1349: AnjOkm. V, 326) korabeli *Pesölnök* olvasatát vagy *Benedek Elek* a „Mai kissé kétértelmű neve helyett” a község fölött emelkedő *Perkő* hegyről a *Perkőfalu* nevet. A bizottság 1904-ben a helyzetére utaló *Perkőfalja* nevet adja meg, a község azonban ezt elutasítja, mert a falu 5 km-re van a hegytől, de kijelenti, hozzájárul, hogy a „községnek felsőbb és különösen női közönség körében szemérmes, tisztességtelennek tetsző *Peselnék* neve egy jó és tisztességes hangzásnak megfelelő névre változtassék át”. Kérte továbbá, hogy a falusi kertek várszerű kerítése nyomán legyen *Kővár* a neve. S mivel ezt elfogadhatónak találta az OL. is, a bizottság 1905-ben *Peselnék* nevét *Kézdikővár*-ra változtatta.

7. A helységnévrendezés az egész országot átfogó hatalmas munka volt. Egy szakasza a magyar hivatalos névadás történetének, de különleges jelentőségű szakasza. Ettől kezdve beszélhetünk rendszeres és tudományos igényű hivatalos névadásról. S beszélhetünk az utóbbiról még akkor is, ha az előzők-

ben néhány olyan esetről is szót ejtettünk, amely megalkuvást és az akkori ideológiai, politikai helyzetnek és követelményeknek kiszolgálását, teljesítését tartalmazta. Ez volt a tanulóidő, s a jól sikerült termékek tömegében ne csak a csekély számú és nem különösen lényeges selejteket vegyük észre, és ítéljünk azok alapján, hanem vizsgáljuk az egészet. De értékeljük azt a hatalmas adattömeget is, amit a törzskönyvbizottság egy helyre gyűjtetett, s amelynek nyilvánosságra kerülése a nyelvészetnek és névtannak, történettudománynak és helytörténetnek egyaránt sok meglepetéssel fog szolgálni.

MEZŐ ANDRÁS

Az inetimologikus hangokról

I.

1. A címben jelzett hangok fogalmának jelölésére számos más elnevezés is használatos. KASSAI, aki Szókönyvében külön fejezetet (II.) szentel a kérdéses hangok tárgyalásának „Szók meghoszsabbítása elé-tét, közbe-tét és hátra-tét által” címmel (44), zárójelben a *prothesim*, *epenthesim* és *paragoge* (uo.), SZILY az *élsődi*, illetőleg a *toldalékhang(zó)* elnevezéseket használta (MNY. XI, 363), manapság azonban legáltalánosabbnak az *anorganikus*, *szervetlen*, *másodlagos*, *járulék-* és *inetimologikus hang* terminusok tekinthetők.

A kérdést tárgyaló számtalan elszórt cikk ellenére sem találkoznak viszont a név fedte fogalom tisztázására irányuló törekvéssel. Mindössze talán KRÄUTER nevét említhetnők, aki a *j á r u l é k - m á s s a l h a n z ó k r ó l* szóló cikkében (MNY. X, 121) ezt írja: „így nevezik azokat a mássalhangzókat, a melyeknek nincs etymologiai értékük”. Ennek a meghatározásnak, meg az inetimologikus hangokkal foglalkozó más cikkek sorok közt meghúzódó nézeteinek elemzése alapján is arra a téves következtetésre juthatnánk, mintha az idetartozó hangok köre egyértelműen körülhatárolt volna. Ez pedig csupán látszat. Kiderül ez többek közt akkor, amikor CSEFKÓ – HORGERRal ellentétben – azt állapítja meg, hogy az *inda* szó *d*-je nem járulékhang, mivel az az *in* szó birtokos személyragos (*ina* >) *inna* változatának elhasonulással keletkezett formája (MNY. XLVII, 274). Nyilvánvaló tehát, hogy az elhasonulás okozta hangkeletkezést nem sorolja az inetimologikus jelenségek közé. Úgy tetszik egyébként, hogy hasonló lehetőséget vet fel az *ember* szó eredeztetése kapcsán PAIS (MNY. XLV, 325), s a *zománc* szóról írván BÁRCZI is (NyK. L, 24). S valóban, a *dara* > *dëra*-féle elhasonulásos formákat még senkinek sem jutott eszébe a „szervetlen” hangjelenségek körében jelölni ki. Ebből viszont az következik, hogy például a *nyers*, *hárs*, *piarc*, *ember*, *csombó(k)* stb. szavak *r*, illetőleg *b* elemét csak abban az esetben tekinthetjük inetimologikusnak, ha nem elhasonulással magyarázzuk keletkezésüket.

2. Mielőtt annak eldöntésére vállalkoznánk, hogy végül is milyen hangokat sorolhatunk hát az inetimologikus hangjelenségek körébe, vessünk egy pillantást a szavak eredeti hangszerkezetében bekövetkező változások jellegére. Az időtartambeli sajátosságokat nem tekintve az alábbi (minőségi) változások észlelhetők: 1. bizonyos hangok *e l t ű n h e t n e k*, *l e k o p h a t n a k* vagy *b e l e o l v a d h a t n a k* a környező magán-, illetőleg mássalhangzóba: *apatika* > *patika*; *palánta* > *palánt*; *pergament* > *pergamen*; *Vig-*

mánd > Igmánd, jegenye > egönye, hiszen > iszen; strázsa > trázsa; gazdaszony > gazdasszony; kaláris > kláris; süveg > süög, puliszka > puiszka, bajos > baos; diák > gyák; jérce > érce, volna > óna; volt > vót stb.; 2. egyes hangok helyébe másik léphet: jön > gyün, kopasz > kopac, kóp > tóp, szém > szöm (vö. HORGER, A nyelvtudomány alapelvei. 1926. 59), német *kasten* > *kaszni* stb. (BÁRCZI, Htört.² 168); vagy pedig 3. felcserélődhetnek egymással: *kohnya* > *konyha*, *lohma* > *lomha*, *zsakcsó* > *zacskó*, *feteke* > *fekete*, *bonc* > *comb* stb. (vö. BÁRCZI i. m. 167); végül 4. a szó hangsora új hanggal vagy hangokkal bővílhet, gyarapodhat. S mivel ebbe a kategóriába sorolhatjuk mindazokat a hangokat, amelyeket általában inetimologikus, szervesetlen stb. hangoknak szoktunk nevezni, célszerűnek látszik az előzőknél nagyobb figyelmet szentelnünk az idetartozó hangjelenségek vizsgálatának. Részletes tárgyalásukra — a terjedelem korlátozottsága miatt — ez alkalommal nem vállalkozhatunk, fonetikai helyzet szerinti típusaik bemutatása viszont lehetőséget teremt arra, hogy megvonjuk általa az idesorolandó hangok körét. Ez annál is inkább indokolt, mivel kutatásukban egyrészt érezhetően egyoldalú volt az úgynevezett mássalhangzós szemlélet, amelynek a magánhangzókat tárgyaló néhány kivételt (pl.: GOMBOCZ: MNy. IV, 365; HORGER: MNy. XVII, 78, XXIV, 120, XXVIII, 37, XXXVI, 251–2; BEKE: NYt. LVIII, 76, 103–9, LIX, 216, LX, 138, 151 stb.) nem tekintve szinte kizárólag a mássalhangzókra volt gondja, másrészt azért, mert még a mássalhangzókkal foglalkozó tanulmányok sem törekedtek teljességre, s így nem igazítanak el bennünket a jelenségek más jelenségektől való elkülönítésében, illetőleg rendszerezésében.

3. Az inetimologikus hangjelenségek körén belül mindenekelőtt két nagy csoportot lehet megkülönböztetnünk: A) az inetimologikus hangokat és B) az ilyen szótagokat.

A) Az inetimologikus hangok természetszerűen I. magánhangzókra és II. mássalhangzókra oszlanak.

I. A magánhangzók közül idevonhatók: 1. az abszolút szóeleji (*asztal*, *iskola*, *esztováta* ~ *esztováta*, *ostrom*, *udvar*, *üstöke* ~ *öszöke*); 2. a bontóhangként szereplő (*karajcár*, *giliszta*, *szekrény*, *soróf*, *drukcol* > *durukcol*, *Körös*); 3. a szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat közé iktatott úgynevezett svarabhakti (*dalmát* > *dalamát*, szláv *jagnjed* > *jegenye*, *korcsma* > *korcsima*, *bögre* > *bögöre*, *burján* > *buruján*, szláv *četrtok* > *csetürtük* stb.); továbbá 4. az abszolút szóvégi helyzetben előforduló nem etimologikus magánhangzók (*düh* > *dühü*, *tok* > *tuku*, német *kasten* > *kaszni*, *látomö*, *konzerv* > *konzerva*, *méh* > *méhe* stb.).

II. A mássalhangzók inetimologikus hangként való gyakoribb szereplése minden bizonnyal összefügg a magánhangzókénál egyébként is nagyobb számukkal. Előfordulhatnak: 1. abszolút szóeleji helyzetben: a) magánhangzó előtt: *accidentia* > *kápszidència*, *ácsingózik* > *kácsingózik*, *Anna-Panna*, *anya* > *nyanya*, *áspis* > *sáspis*, *az* > *jaz*, *ángyi* > *gyángyi*, *éger* > *jéger*, (*ölyv* ~) *hülü*, *iv*- 'laichen' > *vív*, *ideg* > *hideg*, *ópiumos* > *pópiumos* 'ires, kenőcsös', *ördögös* > *vördögös* 'csintalan', *uborka* > *buborka* stb.; b) mássalhangzó előtt: *pertli* > *sperli*, *povedál* > *szpovedál* 'fecseg, sokat beszél', *ringatni* > *bringatni*; — 2. hangsúlyos helyzetben levő: a) szókezdő mássalhangzó után: *búg* > *brúg*, *dongó* > *drüngő*, *fecstej* > *frecstej*, *foncsika* > *flancsika* 'rongy(darab), foszlány', *pondró* > *plondró*; b) két mássalhangzó közé ékelődve: *sróf* > *stróf*; — 3. szóbelseji, hang-

súlytalan helyzetben: a) mássalhangzó előtt: *furulya* > *furugla*, *buborék* > *bugyborék*, *az* > *ajz* 'az', *gaz* > *gajz*, *rózsám* > *rójzsám*, *ács* > *álcs*, *jobbít* > *jobbilt*, *bódog* > *boldog*, *édes* > *éldes*, *hónap* > *holnap*, *szőke* > *szólke*, *káva* > *kámva*, *lóbál* > *lóbál*, *papula* > *pampula* 'nagy száj, száj', *búgat* > *bungat*, *bogrács* > *bogránacs*, *negédes* > *negéndes*, *pedig* > *peding*, *rátotta* > *rántotta*, *süger* > *singér*, *telek* > *telenk*, *mócsing* > *morcsing*, *tészta* > *dérzsola*, *szalagáré* > *szalatykáré* stb.; b) mássalhangzó után: **bomó* > *bimbó*, *csomó* > *csombó(k)*, *csenevész* > *csendevész*, *görény* > *girhiny* ~ *görhin*, *nyáras* > *nyárjas*, *husáng* > *husláng*, *cirádás* > *cirádrás*, *szőrén-szálán* > *szörtén-szálán* 'teljesen'; c) két magánhangzó között, mint hiátustöltő mássalhangzó: *dívó*, *dijó*; *kalauz* > *kalahuz*, *piac* > *piharc*, *március* > *márcilus* stb.; d) két mássalhangzó között: *Zemlén* > *Zemplén*, *emtet* > *emptet* 'szoptat', *Domrád* > *Dombrád*, *emleget* > *embleget*, ? **koránsem* > *korántsem*, *csizma* > *csisdma*, *pazrol* > *pazdrol* stb.; — 4. szóvégi helyzetben: *Esztergom* > *Esztergomb*, (1612.) *billikhumb* 'billikom'; *arasz* > *araszt*, *tulipán* > *tulipánt*, *görény* > *girind*, *innejd* 'innen', *gríz* > *grizd*, *tövis* > *tövisk*, *csalán* > *csilánk*; *rozmaring* > *rozmarin*, *ippegj* 'éppen', *de* > *deg*, *lé* > *léh*, *szú* > *szuh*, (*szá*->) *száj*, *szú* > *szul* stb.

B) Az anorganikus hangjelenségek másik csoportjába soroljuk — amint említettük — az úgynevezett inetimologikus vagy járulékszótagokat: *csiga* > *csilige*, *csíp* > *csirip*, *hinta* > *hilinta*, *hintó* > *hirintó*, *nyiszel* > *nyiriszel* 'nyiszál', *piszkál* > *pítiszkál* stb. (vö.: GOMBOCZ: MNy. XII, 386—7; TOLNAI: MNy. XIII, 247).

Bár a fenti típusok bemutatása nem helyettesítheti a minden részletre kiterjedő vizsgáldást, mégis úgy véljük, hogy hozzásegített bennünket a szétszórtan közölt adatok idetartozó hangjelenségeinek hasonló fonetikai helyzet szerinti rendszerbe foglalásához, s ezzel együtt az inetimologikus hangelemek körének pontosabb megvonásához.

4. Ezek után fordítsuk figyelmünket arra a kérdésre, hogy milyen okok játszottak közre az általunk tárgyalandó hangok létrejöttében.

Az eddigi kutatások két alapvető okra mutattak rá: egyfelől a hangfiziológiai sajátosságokra, másfelől az analógia (s a vele rokon jelenségek) szerepére.

A) A hangfiziológiai tényezők szerepén többnyire a beszélőszervek működése során, az egyik hang képzéséről a másikra való átmenet közben megvalósuló hangképző mozzanat eredményeként fellépő „kapcsoló” hangok létrehozását érti a kutatás. SZILASI (Nyr. X, 441) a szóbelseji *p*, *b* hangokkal kapcsolatban például azt írja, hogy „a közbeszúrt mássalhangzó azt a pillanatnyi időközt tölti ki, a mely a megelőző és következő mássalhangzó képződése közt eltelik.” Nem ritka azonban az sem, hogy a hangfiziológiai ok megjelölést semmiféle magyarázat nem kíséri.

A kutatás fiziológiai magyarázatot ad az alábbi jelenségek keletkezésére:

a) a szóközépi *p*, *b* hang megjelenésére az *Imbre*, *címer* > *cimber*, *Komló* > *Kompló* stb. szavakban (vö.: SZILASI: Nyr. X, 439; KRÄUTER: MNy. X, 121; HORGER: MNy. XXIX, 262, XXXV, 44 stb.; BABOSS: MNy. XXXVI, 116—7); b) a hiátustöltő mássalhangzók vagy azok egy részének létrejöttére (SZINNYEI: MNy. XI, 49—50, NyK. XL, 358; MÉSZÖLY: MNy. XXII, 89; PETZ: MNy. XXIII, 146; CSÜRY: MNy. XXV, 164; SZABÓ T. A.: MNy. XXXVII, 32 stb.); c) a *gajz* 'gaz', *hojszu* 'hosszú' szavak *j* elemének megjelenésére (BEKE: Nyr. LX, 21—2); d) a *tánygér*, *aranyg* szavak *gy* hangjának kialakulására (HORGER: MNy. XXIX, 109; másképp PAIS: MNy. XXIX, 111); az ejtéskönnyítés, más

szóval a kényelemszeretet, az energia-megtakarítás indokolja e) az úgynevezett svarabhakti magánhangzók betoldását a *dalmát* > *dalamát*, *almázia* > *alamázia* stb. szavakban (vö.: GOMBOCZ: MNy. IV, 365; MELICH: NyK. XXXIX, 19; — PAIS: MNy. XII, 366); f) a szóeleji mássalhangzó-torlódások feloldására létrejövő magánhangzókat: *asztal*, *barát* stb. (HORGER: MNy. XVII, 80—1; KESZLER: NytudÉrt. 63. sz. 8—40 stb.); végül talán g) a *t*, *d*-vel bővült formákat is: ? *korán-t-sem*, *talán-d* stb. (vö.: SIMONYI: Nyr. L, 132).

B) A járulékhangok másik nagy csoportját — amint utaltunk rá — az analógia változatos hatóerőként való működése hozta létre. Több kutató szerint ilyen módon alakult ki a) az *n* és *t* hang a *pázsint* 'pázsit', illetve a *lepint* 'lepény', *bogáncs* szavakban (SZILASI: i. h. 444; HORGER: MNy. VIII, 450; ZOLNAI Gy.: MNy. XXVII, 41); b) az *l* a *bölcső*, *boldog*, *álmélkodik* stb. formákban (HORGER: MNy. VIII, 450; LOSONCZI: NyK. L, 241, MNy. XIV, 129; PAIS: MNy. XXX, 292; BENKŐ: MNy. L, 273 stb.); c) a szóeleji *h* hang az adatok egy részében (l. PAIS: MNy. XXIX, 40, XXXI, 41—2, XLVI, 102); részint analógiával magyarázható d) a *k*, *g* inetimologikus hangok keletkezése (SIMONYI, MHat. I, 9); e) a hiátustöltő hangok másik csoportja (vö.: KRÄUTER: MNy. X, 124—5; SZINNYEI: MNy. XI, 50, NyK. XL, 358 stb.); az analógiát jelölhetjük meg továbbá f) egyes tővégi magánhangzók egykori létrejöttének okaként is: *Étzbürg* > *R. Ecilburgu*, *Taş* > *Tosu* stb. (PAIS: MNy. IX, 360; HORGER: MNy. XXVIII, 37; BENKŐ: MNy. XLV, 77, XLVI, 231; BÁRCZY: Htört.² 19). Az analógiával rokon g) kontaminációra, szövegyítésre, rokonhangzásra mutatnak a *rántotta* (HORGER: i. m. 44), *unszol* (KELEMEN: MNy. XXXII, 198), *önt* (PAIS: MNy. XI, 359) stb. szavak (l. még: SIMONYI: Nyr. L, 131; CSEFKÓ: MNy. XLVII, 274; A. KÖVESI: MNy. j. II, 86—9 stb.).

5. Az általunk tárgyalt fiziológiai és analogikus magyarázati lehetőségek sem látszottak azonban elegendőnek arra, hogy az e kérdéskörbe tartozó valamennyi jelenség okát fölfedjék. Ez a magyarázata annak, hogy néhány kutató az asszociatív hangváltozások egyik típusának, a hasonulásnak a *k*, mégpedig az egy szón belül érvényesülő hasonulásnak a szerepét hangsúlyozta, amikor ugyanis egy-egy hangelem a szóban előforduló azonos vagy hasonló képzés módú hang (pl. *n*, *g*, *m* stb.) hasonló hatásának köszöni a létrejöttét: *negédes* > *negédes*, *harmic* > *harminc*, *gagancs* > *gaggancs* stb. (vö.: SIMONYI: Nyr. L, 133; TESZ.). PETZ és IMPLÓM pedig már régebben rámutattak arra, hogy egyes esetekben az átadó nyelv is rendelkezhetett úgynevezett szerzetlen hangokkal (MNy. XXIII, 147—8, ill. MNy. XXXIX, 140). — Jelentős mértékben vitték előbbre az inetimologikus hangok kutatásának ügyét PAIS vizsgálódásai, aki — „nem lévén a semmitmondó »szerzetlen« magyarázatok híve” (MNy. XLV, 325), mert szerinte „az »inetimologikus« műszó tulajdonképpen semmi okot nem jelöl meg” (MNy. XXIX, 111) — figyelmünket a szóvégek esetleges „szerves” voltára (MNy. XV, 129), s az elhasonulás okozta hangváltozások körültekintőbb vizsgálatára tereli (MNy. XLV, 325). Rendkívül tanulságosak továbbá számunkra a reciprok hangfejlődés egyes eseteinek (*h*, *l* stb.) vizsgálata során végzett mélyreható, sokszínű elemzései (MNy. XXIX, 40, XXX, 292, XXXI, 41—2, XLVI, 102 stb.), valamint a rokon nyelvi alakok vallomásainak kiaknázására ösztönző megállapításai (MNy. XLV, 325).

Az inetimologikus hangok keletkezésének okairól megrajzolt kép azonban nem volna teljes, ha nem utalnánk a nyelvet formáló játékosztön megnyilatkozását tükröző ikerszavak ikerített változatában található járulékhangokra

(*Anna-Panna*, *ingó-bingó* stb.; vö. HORGER: MNy. XXIX, 261), valamint az emfázis hangmódosító szerepére (pl. *Naóta!* 'nóta', *Töee!* 'te'; vö. LADÓ: NytudÉrt. 58. sz. 140-1). Végül hadd hívjuk fel a figyelmet az *ámul*, *píszmog*, *alamuszi* stb. szavakkal kapcsolatban BENKŐ által felvetett érdekes, új gondolatra, amely szerint „az *m* elemet fölösleges valamiféle képzővel azonosítanunk; szerepe egyszerűen a minden különösebb funkció nélküli pusztá hangfestés lehet” (MNy. L, 273).

A szervetlen hangok keletkezésének számos lehetőségét vettük eddig számba. Ezeknek a lehetőségeknek a kritikai megvizsgálása és e szempontok körültekintő alkalmazása bizonyára több ponton vihetné előbbre a szórványos hangváltozások, illetőleg hangkeletkezések kutatását. A rendkívül szétágazó kérdéskör átfogóbb elemzése érdekében a már említett szempontok sokoldalúbb alkalmazása mellett figyelembe kell vennünk: a) a ritmus esetleges kiegyenlítő szerepét: vö. latin *sarmona* > *saramonta* 'száraz szőlővenyige' (MTsz.), *recepisz* > *recepice*, *kecskebuka* > *kecskebucska*, *Tolnát*(,) *Baranyát* > *Toronyát*(,) *Baranyát* stb. (másképp HORGER i. m. 44); b) a szóhatár-eltolódást, a téves tagolást: *abora* > *zabora* 'széna vagy más takarmány tartására való alkotmány' (SzamSz.), *eplény* > *zeplin* 'a száznak elülső és hátulsó keresztfája, mely a szántalpakat összetartja' (MTsz.), *jób anya* > *jó banya*, majd önállóan *banya* (vö. TESZ.) stb.; c) a hangutánzásnak és a cselekvés nagyobb intenzitásának a kifejezését a szóeleji mássalhangzó-torlódások szándékos létrehozásával: *dong* > *drung*, *búg* > *brung*; *ringat* > *bringat* stb.; d) az asszimilációs jelenségeket a magánhangzók körében: *dilló* > *idilló* 'ügyetlen, esetlen, együgyű, bamba' (MTsz.), *dűlő* > ? *üdüllő*, *üdöllő* 'több párhuzamos szántófeld lábánál keresztben elnyúló föld vagy mező, amelyre a szántóföldek vége kimegy' (MTsz. *dőlő*, *dűlő* a.) stb.; e) a népetimológia okozta hangtani változásokat: *bodobács* > *budabácsi*, *ránkor* > *lánghur* 'neheztelés, elfojtott harag, haragtartás, bosszúforralás' stb.; f) a rendszerkényszer szervetlen hangokat létrehozó szerepét, így az *eddü*, *elsődleges* stb. szavakban (a *kettü*, ill. a *másodlagos* hatására), amelyet a MMNyR. I, 466 s z ó a l a k u t á n z á s n a k nevez; végül g) a ragszilárdulás okozta változásokat: *zúz + a* (birtokos személyrag) > *zúza* (nom.), ugyanígy *moh + a* > *moha* stb.

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a tárgyalt hangkeletkezések okainak felderítésében minden esetben a szó etimójából, jövevényszavak esetében a szó átvett hangalakjából kell kiindulnunk, megvizsgálva a hangfiziológiai mozzanatok szerepét az esetleges „átmeneti” vagy „kapcsoló” hangok létrehozásában, az analógia működésének nemegyszer rejtett, bonyolult mozzanatait, kiegészítve mindezt az általunk imént ismertetett újabb szempontok figyelembevételével.

6. Mindezek mellett tekintettel kell lennünk a történelem során velünk érintkezett nyelvek esetleges járulékhangjaira s nem utolsósorban a rokon nyelvek olyan fejlődményeire, amelyek gyakran emlékeztetnek a magyarban észlelhető hangtani jelenségekre. Anélkül, hogy részletes taglalásukra ez alkalommal akárcsak kísérletet is tennénk, megemlítünk néhány adatot előbbi megjegyzésünk támogatására. A szó belsejében levő *p*, *b* hangok több rokon nyelvünkéből is idézhetők: finn *tuomarin* > *tuambrin*, *sammaleita* > *samblei*, *rims(s)u* > *rimpsu* (ITKONEN, E., Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966. 170), észt *vehmeret* > *vehembre* (KETTUNEN, Eestin kielen äännehistoria. Helsinki, 1962.³ SKSToim. 156. sz. 101), vepsze *hūmar* > *humbar*, lüd *hūmar* > *humbar* (TUNKALO, Vepsän kielen äännehistoria. Helsinki, 1946. 144), lapp (*ruma* >

robme (ITKONEN i. m. 171) stb. Bizonyára elegendő, ha a fentiekkel fonetikai helyzet és a létrejött hang minősége tekintetében rokon magyar adatokra csak utalunk, olyanokra, mint *Domród* > *Dombrád*, *emleget* > *emleget*; *csomó* > *csombó(k)*; *lóbál* > *lómbál* stb. Idézhetünk továbbá adatokat a szóeleji *v* és *j* hangok előfordulására: finn (**vöhi* >) *vuohi* (ITKONEN i. m. 172), finn *yö* > *vyö* (RAPOLA, Suomen kielen äännehistorian luennot. Helsinki, 1966. 14), lapp *vuop'pâ* (vö. finn *appi*: ITKONEN i. m. 172); lapp *jedna* (vö. finn *äni*: ITKONEN i. m. 172), vepsze *jón* (vö. finn *yöllä*), *jedahan* (vö. finn *etäällä*: TUNKELO i. m. 912). Összevetésül hadd álljon itt egy-egy magyar adat is: *oldd meg* > *vódd meg*, *ördöngös* > *vördöngös*, illetőleg *éger* > *jéger*, *ispán* > *jespány* (Nyr. XXV, 94) stb. Folytathatók a sort a svarabhakti magánhangzók, a szóeleji *h* hangok bemutatásával, az analógia hasonló jellegű produktumokat létrehozó hatásának vizsgálatával. Úgy látjuk azonban, hogy a fenti néhány adat is elegendő a magyarral nemegyszer meglepő hasonlóságot mutató nyelvi jelenségek illusztrálására.

7. Ezek után nem maradna hátra más, mint a föltehetően sok tanulsággal járó adatok alapos megvizsgálása, s akár az egyes hangoknak a különböző fonetikai helyzetekben, akár a különféle járulékhangoknak azonos hangtani helyzetben történő együttes bemutatása. Mivel helyszűke miatt erről most le kell mondanunk, helyette azt az eljárást választjuk, hogy az inetimologikus hangok keletkezésének említett okai közül mindössze kettőt vizsgálunk meg kissé részletesebben, egyelőre a teljesség igénye nélkül.

II.

1. Az inetimologikus hangokat létrehozó okok között tartjuk számon az asszociatív hangváltozások körébe tartozó, az egyazon szó hangtestén belül érvényesülő hasonulást. Erre a jelenségre már SIMONYI rámutatott az *n* hangot tartalmazó néhány adat elemzése során, amikor a *negédes* > *negéndes*, *tornác* > *tornánc* stb. szavakkal kapcsolatban megállapítja, hogy „a szónak egy-egy megelőző vagy következő orrhangja okozza az eredetileg ott nem volt orrhang közbeszúrását” (Nyr. L, 133). A jelenség talán nagyobb figyelmet érdemelt volna az azóta itt-ott felbukkanó megjegyzéseken (l. TESZ. *agancs* a.) túl, többek közt azért is, mert nyilvánvaló, hogy ez a hatás nem korlátozódik csupán az orrhangú mássalhangzókra, hanem bármely más hangra nézve is érvényesülhet, tekintet nélkül arra, magánhangzó-e vagy mássalhangzó, orrhang-e vagy sem a kérdéses hang. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a mássalhangzók indukáló hangként való szereplése hasonlíthatatlanul gyakoribb a magánhangzókénál. E megállapítás lényegén az sem változtatna túlságosan, ha *asztag*, *asztal*, *oszlop*, *otromba*, *oskola* stb. szavaink előtét-hangjait asszimilációval magyaráznók.

2. A magánhangzók körében a hasonulásra mindössze néhány bizonytalan adat található, s az is csupán abszolút szóeleji helyzetben. Nem lehetetlen ugyanis, hogy a N. *idilló* 'ügyetlen, esetlen, együgyű, bamba' Székelyföld Udvarhely m., Csík m. (MTsz.) a *dilló* 'félkegyelmű, bolond' (1838. Tsz.), *dílló* 'együgyű, félszű, idétlenkedő, bohó' Csík m. (MTsz.) szó (vö. szerbiai, horvátországi és romániai cigány *dilo* 'ostoba; bolond': TESZ. *dilinós* a.) hangsúlyos szótagban levő magánhangzójának hatására regresszív hasonulással keletkezett alakváltozata. Kérdéses lehet az *ilánka*.

illánka 'leányka, járni kezdő kis leány' Topolya Bács m. (MTsz.) alakok ide tartozása abban az esetben, ha nem a *liány*, *lián* Rábaköz, Vas m., Őrség, Göcsej, Páka, Tesmag, Hont m. stb. (MTsz.) szavak első szótagjában szereplő *i* hang hátraható hasonító hatásával jöttek létre, hanem a *li* > *il* hangok esetleges cseréjével (másképp SIMONYI: Nyr. XXXII, 416). Bár az *üdüllő*, *üdüllő* 'több párhuzamos szántóföld lábánál keresztben elnyúló föld vagy mező, amelyre a szántóföldek vége kimegy' Székelyföld Udvarhely m. (MTsz. *dőlő* a.) alakok a R., N. *ödölő* hatására jöhettek létre, vagy azzal azonosak lehetnek, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lehetőséget, hogy az első szótagi magánhangzó hasonító hatásával magyarázhatjuk az abszolút szóeleji helyzetbe iktató magánhangzót.

3. A mássalhangzók körében a jelenség jóval általánosabbnak tekinthető.

1. A szó elején keletkező inetimologikus hangokra az alábbi példákat idézhetjük: latin *viola* > 1340, 1357: *Iwola*, 1578: *iuolya* (BÁRCZI, Htört.² 127); *ibolya* > *bibolya* Tolna (KASSAI I, 45), Balaton mell. (MTsz.), *bibola* Deveser Veszprém m. (MTsz.); *imbolyog* > *bimbolyog* hely nélkül (Nyr. XVII, 141: MTsz. *bimbolyog* a.); az *ugorka* ~ *uborka* szó *buborka* (KASSAI I, 45; VARGA, A vepvidéki nyelvjárás hangtana: Nyr. XXIX, 177; HÁRSING, Az alsódrávai nyelvjárás hangváltozásai: Nyr. XXXI, 252; SZABÓ, A szigetközi nyelvjárás. 1907.: NyF. 38. sz. 22; BEKE, Győr- és veszprémmegyei adatok: Nyr. XXXV, 389; Csallóköz, Komárom m. Alsó-Csallóköz, Sopron m. Répce mell., Csepreg, Vas m., Őrség, Szombathely vid., Keszthely vid., Pölöskefő Zala m., Sima Somogy m., Csetény, Deveser Veszprém m., Baranya m. Ormányság, Közép-Baranya, Pécs vid., Tolna m. MTsz.), *buburkát* Ádánd Somogy m. (MTsz.), *buborkafa* (OrmSz.), *buborkaszélő* (SZABÓ: i. h. 22) alakváltozatainak szókezdetét SIMONYI vagy népetimológiával, a *búb* képzet belezavarásával, vagy „gyermeknyelvi kettőztetéssel” alakult formáknak tartja (Nyr. XLV, 75; — vö.: PAIS: MNy. XLIX, 87; KNIEZSA, SzlJsz. 539); *inci-finci* > ? *cinci-finci* Moldva, Klézse (MTsz.); az *agancs* > *gagancs*, *gaggancs* változás a TESz. szerint: „a *gagancs*, *gaggancs* alak a második szótag kezdetének hasonító hatására kétszerezéssel keletkezett” (*agancs* a.); 1838: *ugorka* > *gugorka* (Tsz. 526; vö. KNIEZSA: i. h.); az *ánygy* 'testvérbátya, nagybátya felesége . . .' szó alakváltozatai: *gyámgyom* 'ánygyom' Alsó-Baranya, Pellérd (MTsz. *ánygyi* a.), *gyánygyika* (OrmSz.), *gyánygyi* Őrség, Göcsej, Túrje Zala m., Veszprém m., Dráva mell. (MTsz.; OrmSz.) a TESz. szerint „feltehetően *ánygyim-gyánygyim*-féle gyermeknyelvi kettőzésből” önállósulhattak, mi mégis inkább idesoroljuk őket; csak óvatos megfontolással vonhatók ide a *kácsingózik*, *kácsingódzik* 'áhítozik' Békés-Doboz, Hadház Hajdú m., Debrecen, Besenyőd Szabolcs m., Nagybánya, Tokaj (MTsz.) alakváltozatok, abban az esetben ugyanis, ha szóeleji *k* elemüket az 1833: *Átsinkózik*, *Átsinkózik* 'sóvárog' (TESz.), *ácsinkózik* 'erősen vágyakozik, sóvárog, áhítozik' Tállya Zemplén m. (MTsz.) adatokbeli *k* indukálta, s nem a *kacsint* 'szerelmes pillantásokat vet valakire' szóval való keveredés eredménye, mint ahogy SZILASI gondolta (Nyr. XXV, 177); az *ánslog*, *ánslogos* 'kén', illetőleg 'kénés' formákban található *l* hátraható hasonító hatásának tulajdoníthatók az 1825: *losláng* 'Einschlag', *loslángos* (SzegSz.), 1838: *Losláng* 'kénrudacska' (TESz.), *losláng* 'kénlap, kénrudacska', *lósángos* 'kénezett . . . (hordó, bor)' alakok: Tisza mell. (MTsz.); az *ismétlő* > *mismétlő* változás HORGESZ szerint „nyelvbtlásból” ered (i. m. 44), oka azonban véleményünk szerint aligha lehetett más, mint a szó belsejében levő *m* hang

hasonító hatása; a *nyanya* (KASSAI I, 47; Veszprém: SIMONYI: Nyr. XLV, 75; ÉDES, A balatonfelvidéki népnyelv. 1907.: NyF. 40. sz. 64. stb.) forma az *anya*-beli *ny* hatásával magyarázható, SIMONYI szerint „gyermeknyelvi kettőztetéssel alakult” (Nyr. XLV, 75), PAIS (MNY. LV, 77): *nyanya* ősi gügyögő szóból *anya*; *pampula* nem *ampula*-ból, mint HORGER (i. m. 44) gondolta, hanem éppen fordítva (vö. KNEZSA, SzJsz. 387), így szókezdő *p* hangja nem járulékhang; *ópiumos* > *pópiumos* ’íres, kenőcsös’ Székelyföld (MTsz.); az *áspis* > *sáspi*, *sáspis* ’mérges kígyó, vipera’ Háromszék m. (MTsz.) fejlődéssel kapcsolatban a TESz. azon a véleményen van, hogy „a *sáspis* alak feltehetőleg népetimológiai eredetű; a hazai siklófajtáknak a sásos helyen élésével lehet kapcsolatban” (*áspis* a.), SIMONYI „gyermeknyelvi kettőztetéssel” magyarázza (Nyr. XLV, 75), szerintünk azonban természetesebb az *s* hang(ok) hátraható hasonító hatásának feltevése; az *ostya* > *tustya* Búrgezd Szilágy m. (MTsz.) változata a szóbelseji *ty* (< *ti*) hatására egészülhetett ki a szóeleji *t* hanggal; az *ívik* ’laichen (Fisch)’ ige tövének különféle származékai: *vínak*, *vívna* ’ikráznak, párganak (a halak)’ Székelyföld, *hal-vívás* Székelyföld, *hal-vívás* Visk, Mármaros m., *vív-ík* Székelyföld, meg a ’valakivel egykorú’ jelentésű *ívású* szó alakváltozatai is megjelennek szókezdő *v*-vel bővülten: *vívásó* Bars m., *vívásu* Székelyföld, *vívású* Háromszék m., *vívású* Szihalom Borsod m., Rimaszombat, Abaúj m.), *vívásu* Palócság, *egy-vívású* ’egyorú’ Alföld, Békés-Doboz stb. (MTsz.), *velem vívású* ’velem egyidős’ (Nyr. XXVII, 477), amit a szóbelseji *v* hang hatásának tulajdoníthatunk, bár az *ívású* ’valakivel egykorú’ alak *v*-s kezdetű változatainál felmerülhet a *velem ívású*-féle szókapcsolat esetleges alliteráló szándékú: *velem vívású* kiképzése is a *velem v*-jének hatására; asszimiláció eredménye az *aszag* ’pemeté’ szó *zsazsa* Ormányság, *zsazsag* ’nyárs’ Baranya m., *zsazsak* ’pemeté’ Dunántúl, Baranya m., Ormányság (MTsz.; OrmSz.) változata *s* a belőle származó *meg-zsazsakol* ’megver, elpáhol’ Ormányság Baranya m. (MTsz.) ige, SIMONYI viszont itt is gyermeknyelvi kettőztetést tesz föl (Nyr. XLV, 75).

2. Számos példát említhetünk továbbá a szó belsőjében végbe menő asszimilációra is. Idesorolhatók minden bizonnyal az alábbi adatok: a *csuszpejsz* > *csújszpájsz* ’főzelék’ Csepreg (MTsz. *cuszpájsz* a.), *cujszpájsz*, *csujszpájsz* (MNY. IV, 186) szavak „első szótagbeli *j*-jét vagy a második szótagbeli (. . .) *j*-nek az analogikus, szótagazonító hatása, vagy pedig esetleg az első szótagban kettőshangzót tartalmazó bajor-osztrák nyelvjárási formák átvétele magyarázza” (TESz. *csuszpájsz* a.); (*sötétültig* >) *sütéltültig* (BÁNHIDI: MNY. LVII, 60); *petrezselyem* > *petémzsirom* (BEKE, Kemenesalja nyelve: NyF. 33. sz. 14), Sopron m. (MTsz.), *petömzsirom* Csurgó Somogy m., *petemzsirom* Somogy m., *petremzsirom* Sorok mell. Vas m. (MTsz.); az *ambinció* (UMTsz.; TESz.) az *ambicionál* szóban levő *n* hatására keletkezhetett; hasonlóképpen *árnics* > *árnincs* (EtSz.), *árnyincs* ’színes gyapot-fonal’ Hétfalu (MTsz.; EtSz.); az 1211-ből adatolt [*Benedük* >] *Benenduc*, az 1193-i [*beneka* >] *benenca* alakok (MNY. XXXI, 157); a *Clesna* ~ *Kenesna* alakokban az utolsó szótag *n*-je MIKOS szerint „esetleg csak alkalmi *n* betoldás a magyarban”, mint az *imola* ~ *imulna* szóé (MNY. XXXI, 166), szerintünk az előtte levő nasalis hatására; *Ignác* > *Ignánc* Csíkszentdomonkos (NyF. 9. sz. 24); *mécs* > *mencs* Orosztony Zala m., *méncs* Csallóköz (MTsz.), *míncs* Csallóköz (MTsz.), Nagybajcs (NyF. 38. sz. 12, 17), *méncses* Gelse Zala m., *mencses* ’lámpa’ Csököly Somogy m. (MTsz.); *moslica* > *muslinca* ’rajonként járó igen apró légy, mely a boros edényeket ellepi, borbogár’ Kemenesalja Vas m., Nagykőrös (MTsz.), *moslinca* (KONSZA, Nagybacon nyelvjárása: NyF. 75. sz. 19); a *náspáhol* alakra visszamenő *náspángol* ’(el)ver, (el)páhol . . .’ (Győr vid., Rimaszombat

(MTsz.), *énáspángó* Vác (NyF. 10. sz. 19), *megnáspángó* 'elver' Balatonfelvidék (NyF. 40. sz. 63) stb. alakokban HORGER (MNY. XXXIV, 107) járulékos *n*-et tesz fel, mégis kérdéses idetartozásuk, mivel a szó eredete bizonytalan; ismeretlen eredetű *negédes* szavunk, amelynek *n*-nel bővült változatai is fellelhetők nyelvünkben: *negindős* Tolna m., *nedéngős* Kiskunhalas stb. (MTsz.); *tornác* > *tornánc* Székelyföld (MTsz.), Csíkszentdomonkos (NyF. 9. sz. 24), Nagybacon (NyF. 75. sz. 14); Gyergyó (NyF. 20. sz. 51; Nyr. LXI, 78); *áristom* > *áristrom* Csík m. (MTsz.); *ciradás* > *cirádrás* (ÚMTsz.; TESz.); *cserebogár* > *csereborgár* (Nyatl.; TESz.); *mámoros* > *mármaros* 'korhelykedés után másnap magát rosszul érző és kedvetlen, komor' Győr m. (MTsz.); a *bütyköny*, *bütköny* 'büköny' (Nyatl.; TESz.) alakok *t* (> *ty*) eleme alighanem a *bükkönyt* tárgyragos formákban szereplő *t*-nek a regresszív hasonító hatásával magyarázható, s ilyen módon *büköny*, *bököny* (vö. TESz.) > *bükkönyt*, *bökönyt* > *bütkönyt*, *bötkönyt* > *bütykönyt* stb. alakok jöttek létre, amelyekből könnyen magyarázhatók a nominatívusi formák.

3. A szóvégi helyzetben előforduló inetimologikus hangra mindössze egyetlen adatot idézhetünk: *bifsztek* > 1854: *bifszteksz* (TESz.).

4. Az adatok áttekintése alapján arra a következtetésre jutunk, hogy végső soron bármilyen hang létrejöhet az egy szó hangtestén belül érvényesülő hasonulás révén. Mindössze talán az *n* (12) és az *r* (4) viszonylagos gyakorisága érdemel figyelmet.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az adatok értékelése során kissé ingoványos talajon mozogtunk, de a szórványos esetek megmagyarázásának igényét feladni éppoly hiba lett volna, mint a hasonulás elvének ésszerűtlen túlhajtása.

III.

1. A kutatások során már több ízben felmerült az a gondolat, hogy a rokon hangzású szavak egymásra hatása, azaz két szóalak keveredése is létrehozhat úgynevezett járulékhangokat (vö.: SIMONYI: Nyr. L, 131; PAIS: MNY. XI, 359; KELEMEN: MNY. XXXII, 198; stb.). Ezért az alábbiakban a *szóvegyülés* (kombináló szóalkotás, szókombinálás, kontamináció, szókeveredés stb.) ilyen szempontból történő vizsgálatára térünk rá.

A szóalakkeveredés problémáival számos értékes tanulmány foglalkozott már (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3.; Uő.: NyK. XXIV, 129–42; ALBERT: Nyr. XX, 15–22; SZARVAS: Nyr. XX, 450–8; GOMBOCZ, Módszert. 38–40; HORGER i. m.² 45–6; TOMPA: MMNyR. I, 465–6; BÁRCZI, Szótöv. 10–1; BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 347; stb.), de keletkezésmódjának, alaktani, illetőleg hangtani vonatkozásainak részletes vizsgálatával ez ideig adós maradt a kutatás. Ha figyelmünket ugyanis a keveredés módjára fordítjuk, azt találjuk, hogy az új szóalak létrejöhet 1. a két szó több hangelemből álló kezdetének és végének összekapcsolásával: *dokument* × *okmány* > *dokumány*, *vizsga* × *egz(s)áment* > *vizsgáment*; *pirkad* × *pitymallik* > *pirkallik*, *zavar* × *kerget* > *zargat*, *tömény* × *számtalan* > *töméntelen*; *dóher* × *tohonya* > *döhönye* stb. (vö.: SIMONYI: i. h.; BÁRCZI i. m. 11; MMNyR. I, 466; stb.). De létrejöhet 2. oly módon is, hogy a két szó keveredése során az egyik szóból csupán egyetlen hang toldódik be a másikba: *csóré* × *purde* > *csurdé*, *csonka* vagy *csutkó* × *tönkő* > *csönkő* (vö. SIMONYI i. m. 14). Ez utóbbi adatokban a betoldódó mássalhangzó a másik szóban eredetileg is meglevő hang helyett áll. Jóval nagyobb viszont

azoknak az eseteknek a száma, amikor a betoldódó elem mint új, a másik szó hangelemeinek számát is növelő hang jelenik meg.

2. Mivel éppen az utóbbi kategóriába tartozó szavakkal kapcsolatban (pl. *bondor*, *fondor*: SIMONYI: Nyr. L, 131; *önt*, *penderít*, *fintor*: PAIS: MNy. XI, 359; *unszol*, *égyenlőre*: KELEMEN: MNy. XXXII, 198; stb.) vetődött fel az inetimologikus származás lehetősége, vizsgáljuk meg a hasonló módon keletkezett alakok ilyen természetű hangjait szóeleji, szóbelseji és szóvégi helyzetben:

Szó elején magánhangzó nem fordul elő.

A mássalhangzóval bővült alakokra a következő példákat említhetjük: *ingó-bingó* > *csingó-bingó* 'ingó-bingó apróság' Csík m. (MTsz.), amelyben a *cs* keletkezését a N. *csingul* 'csimpaszkodik' (Nyr. LXXXIV, 363), *csingázik* 'hintázik', *csingolódik* 'valamibe kapaszkodva vmiről aláfüggve himbálódik' (MTsz.) szavak szókezdő mássalhangzói idézheték talán elő; (*gyuha* × *éha* >) *gyéha* 'gyomor' (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3: 15); a *hambitus* Komárom m. (MTsz.) alak „az *ambitus* és *hambit* keveredésével jött létre” (TESz. *ámbitus*); az *apoka* 'homokkő' (MTsz.) és a *homokkő* kontaminációja okozhatta a *hápokákeő* Gömör m. (MTsz.) alakváltozat keletkezését; az *ádázodik* (MNy. XXXVI, 139) > *hádázodik* 'áldásokat mond, hálálkodik' Háromszék m. (MTsz.) *h*-ja a *hálálkodik* szóval való keveredés eredménye lehet; a *himbolog*, *himbolyog* 'inog, ingadozik, himbálózik, hajladozik ...' Komárom m. (MTsz.) alakváltozatok létrejöttét az *imbolyog* és a *himbálózik* 'hintázik' (MTsz.), *himbál* stb. alakok keveredése magyarázhatja, bár a két szó etimológiai összefüggése is elképzelhető (vö. SzófSz.); a *hímez-hámoz* alak az *ímez-ámoz* 'ímmel-ámmal tesz vagy mond vmit' szóból a *hímez* ige hatására, keveredés útján jött létre (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3, 23; SzófSz.); az *int*, *integet* szó *hintett* Órség Vas m. (MTsz.), *hintett* (Nyr. X, 445), *hintetet* 'immer zu sich winken', *meg-hint* 'zu sich winken' (MNy. XXXV, 137) alakváltozatai a *hint* 'szór' igével történt szövegyülés eredményei; HORVÁTH az *Ömböli* > *Hömböli* *h* hangját a *hömbölődik* hatásának tulajdonítja (NyF. 34. sz. 28); ebbe a jelenségkörbe tartozik az 1327 u./1448 körüli időből származó *yaspiskyou*, amelynek *j* eleme a *jáspis* 'féldrágakő' hatására jött létre (TESz. *áspis* a.); nem lehetetlen, hogy az *uszít* és *nyúszít* 'sürget, unszol' Esztergom vid. (MTsz.) keveredésének eredménye a *nyúszít* 'uszít (kutyát)' forma Nagybaconból (NyF. 75. sz. 37).

3. Szó belseji helyzetben sem találunk magánhangzót.

A mássalhangzók köréből az alábbiakat idézhetjük: a *redves* 'pudvás, korhadt' Vas m., Balaton mell., Göcsej, Pápa vid., Somogy m., Cegléd, Szent-erzsébet Heves m., Csallóköz, Kecskemét, Székelyföld (MTsz.), *redves* 'megromlott, hitvány' Vas m., Göcsej, Csallóköz (MTsz.) szó *d*-je az *odvas* hatását tükrözheti, s a *reves*-re megy vissza (SzófSz.); 1575: a *bugborék*, 1806: *bugyborikállanak*, N. *bugybarék*, *bugyburik*, *begyburikull*, *bugybörök*, *búgyorik* stb. (TESz.) alakok a *bugyog* szóval való keveredés során nyerték *gy* hangjukat (vö. TESz.); a *bimbó* szóval összefüggő 1784, 1838: *Bingyó* 'bogyó; apró kifejletlen gyümölcs', ill. 'bibircsók', *bingyok* (1787), *bingyió* Udvarhely m. (MTsz.), *bingyó* 'éretlen, ki nem fejlődött, hitvány apró gyümölcs vagy bogyó' Székelyföld, Háromszék m., Udvarhely m., Csík m. stb. (MTsz.) *gy*-s alakváltozatai a *bogyó*-val való keveredés eredményeként jöhettek létre (vö. TESz.); az 1700/1763-ból való *áhsítással* alakra a vele rokon *áhit* hatott (TESz.); az 1802: *Dunhahid* 'finom pehelytollú, északon honos lúdféle madár' (< alném. *dune* 'pehely') alakváltozat kialakulását a magyar *dunyha* alak befolyásolhatta (TESz.); a

tövishes Ada vidéke (NyF. 37. sz. 9) szó *k* eleme a *tüske* hatására keletkezhetett (BACSÓ: i. h.); a *téplő* 'kendertörő, nagyoló tiló' Csík m. (MTsz.) a *tépő* és *tiló* (vagy *cséplő*) keveredéséből állhatott elő (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3: 18); hasonlóképpen alakult ki a *vaksi* és a *Schlick* köznévi *slick* 'kancsal' vegyülésével a *vaksi* alak (GOLDSTEIN: Nyr. XX, 405); az *ócsáll* alakot SIMONYI az *ócsáll* és *becsméll* keveredésével magyarázza (AkNyÉrt. XV/3, 17); a *pampula* Csurgó Somogy m., Bélye Baranya m., Közép-Baranya, Debrecen stb. (MTsz.) 1. '(gúny.) száj, csúnya nagy száj' Kiskunhalas, Kecskemét stb. (MTsz.), 2. 'ló vagy szarvasmarha szája, alsó ajaka' Alföld (MTsz.), 3. 'ló orrcimpája' ~ *pampulya* '(gúny.) száj, csúnya nagy száj' Szeged, Adács (MTsz.), *pampuláz* 'szájaskodik, nyelvel' Szeged vid. (MTsz.) alakváltozatok a *papulá*-ból, valószínűleg a *pampog* 'jártatja a száját' (MTsz. *pampog* 2. a.) hatására keletkeztek (l. KNIEZSA, SzlJsz. 387); a *bondor* 'bodor, göndör' *n*-je a TESz. szerint hangtani úton keletkezhetett, de esetleg a rokon értelmű *göndör*, *kondor* is hathatott rá (*bodor* a.), PAIS viszont a *bonyolodik*, *bónyál* szócsaládhoz felvehető *bondtőnek* -*r* képzős tartozékként tartja számon (MNY. XXXIV, 238-9, LX, 43); a *búg* szó *n*-es alakváltozatai: 1838: *Bungani*, *brung* (TESz.) a *bong* 'bombilo', *dong*, *kong* stb. hatására juthattak be a szó tövébe (vö. PAIS: MNY. XI, 359, XLVI, 98); az 1795: *danloddal* 'daloddal' *l* hangja az igei alakokban s azok származékaiban található *l* hatására – vö. 1786: *danlással*, 1789: *danlani* (TESz.) – jöhetett létre; az 1651: *döntik*, *dünt* (ÚMTsz.; TESz.) szavak *n* elemének kialakulását, illetőleg megszilárdulását az *önt*, *ont*, *ront* stb. igealakok hatása is okozhatta (TESz.); az *égyelőre* > *egyenlőre* változás az *egyenlő* hatása alatt fejlődhetett ki (HORGER i. m. 47); az 1604: *ingolna* (MA.; PP.; PPB.) KNIEZSA (SzlJsz. 843) szerint nyilván az *angolna* és az *ingola* 'Petromyzon fluviatilis' keveredésének eredménye; a *kénszerít* ~ *kényszerít* a R. *készérit* alakból fejlődött a R. *kéntet* (vö. KELEMEN: MNY. XXXII, 197), *kény* szavak hatására; a *kunkorodik*, *konyul*, *kanyarodik*, *kankalin*, *kandi*, *kancsal* szavakkal kapcsolatban BENKŐ azon véleményének ad kifejezést, hogy „az *n* végű »tő« többnyire csak látszólagos: egy nem az eredeti etimonhoz tartozó, hanem későbbi járulék *n*-re épül” (MNY. LVII, 301), s bár az *n* kialakulásának okát nem magyarázza meg, a szóvegyülések magyarázat eddig ismert változata (MNY. XI, 359) alighanem elesik; a *menyek* Tisza vid. forma a *megyek* és *menek* igealakok keveréke (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3, 17); a R. *öt* > *önt* alakváltozat létrejöttében általában az *ont* hatásával számol a kutatás (PAIS: MNY. XI, 359; SzófSz.); a *pederít* ~ *pödörít* igék *penderít* ~ *pöndörít* alakváltozatai a *pendít*, *pendül* alakok *penderít*, *penderedik* gyakorítóival keveredhetett (PAIS: MNY. XI, 359); a *pörlekedik* szó *pörlenkedik* változata (Nyr. XXXV, 42) a *böllenkedik* 'ellenkezik, pörlekedik, civakodik' (MTsz.) és a *pörlekedik* kontaminációjaként is megjelenhetett a magyarban (SIMONYI: Nyr. XXXV, 42; A. KÖVESI: MNYj. II, 87), ez azonban a TESz. szerint vitatható (*böllenkedik* a.); a *rántotta* 'Eierspeise' forma *n* eleme a R. *rát* 'pörköl' igéből a *ránt* hatására keletkezett (SzófSz.); az *unszol* alak az *uszít* igéből fejlődött minden bizonnyal az *un* szóval való keveredés eredményeként (KELEMEN: i. h.); az *át* > *árt* 'rendszerint illetéktelenül' beleavatkozik valamibe' (pl. *beleártja magát vmibe*) hangfejlődés a *márt* és a R. *át* szavak vegyülésével jött létre (TESz.); a *család*, *cseléd* szó *csalárd*, *csalárd* 'család' (MTsz.), illetőleg *cselérd* 'cseléd' (MTsz.) formák a *csalárd* szó hatásával magyarázhatók (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3, 5; TESz. *család*, *cseléd* a.); a *szörtén-szálán* 'teljesen' Ormányság Baranya m. (MTsz.) *t* hangja valószínűleg a *sörte* ~ *serte* hatását tükrözi; kérdéses a *garád*

szó *garázd* 'árok' Pest m. déli részén (MTsz.) változatának idetartozása, mivel biztosra aligha vehető a *barázda* szóval való keveredése.

4. A szóvegyüléssel keletkezett *s z ó v é g i* inetimologikus hangok száma nagyon csekély.

A magánhangzók közül a *keszege* Balaton mell. (MTsz.) szó végén levő *e* említhető meg, amely feltehetőleg a *keszege* hatásával magyarázható (SIMONYI: AkNyÉrt. XV/3, 16). A *pontyó* 'cyrinus tinca; Schleihe' szóvégi *ó*-ja SIMONYI szerint a *ponty*-nak a *compó*-val történt vegyülésével keletkezett (i. h. 17; másképp ALBERT: Nyr. XX, 17, 20).

A mássalhangzós alakok közül csupán a (román 1762: *burdúh* >) *Burdó* (TESz. >) *bordon* 1792: 'a bőrduda egyik része' (SzegSz.) változatát említhetjük, amely a TESz. szerint is keveredhetett a 'csöves növény szár . . .' jelentésű *gordon*¹ szóval és rokonságával.

5. Az utóbbi, III. csoportba sorolt adatok nagy részében főleg a mássalhangzók betoldódását figyelhetjük meg. A mássalhangzók közül is a szóeleji helyzetben előforduló *h* és a szóbelseji helyzetben előforduló *n* hang gyakorisága szembetűnő.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a bemutatott adatok csak szórványosak. A köz- és irodalmi nyelvben is meglevő néhány szót (*árt, dönt, egyenlőre, hímez-hámoz, kényszerít, önt, rántotta, unszol* stb.) nem számítva nagy részük eléggé szűk területen, főleg a nyelvjárásokban él. Kutatásuk mégis tanulságos lehet mind magyar és finnugor, mind pedig általános nyelvészeti szempontból. Nemcsak a fiziológiai-fonetikai, hanem az analogikus, asszociatív és más indítékú változások megismeréséhez is fogódzókat nyújthatnak. Elősegíthetik e változások szórványos vagy szabályos jellegét meghatározó okoknak a feltárását s a hangváltozások rendszerének teljesebb megrajzolását.

NYIRKOS ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLAMAGYARÁZATOK

Forgószerdá. Az ország egy-két déli vidékén általában a pünkösdi ünnepekre, a szegedi tájon — nyilván későbbi általánosításként — még minden kettős ünnepre következő szerdának *forgószerdá, forgószērda* a neve. Asszonyi dologtöltő nap: sem sütni, sem mosni nem szabad. A tilalmat ismeri Szeged-Alsóváros, Tápé, továbbá a szegedi gyökérzetű Földeák, Újkígyós idősebb asszonynépe. Aki ellene vét, azt a tápaiak szerint *szél éri, mögüti a szél*, vagyis megüti a guta, jószágai pedig megkergülnék.

A napnak Bátya, Dusnok, Mohács katolikus délszlávjainak ajkán hasonló jellellyel *vrčičeva sveda* a neve. Még a közelmúltban is szigorú böjttel, munkaszünettel ülték meg. A mohácsi sokácok villát nem vettek a kezükbe, a jószágot sem fogták be. Egyedül a futóbabot karózták, hogy ne a fejük szédüljön, hanem a bab forogjon. — A híres mohácsi sokac korsósok nem dolgoztak. Úgy tartották, hogy aki e napon mégis koronghoz ül, annak egész évben fáj majd a feje, a templomban pedig szédülni fog (SAROSÁCZ, A mohácsi kerámia. Pécs, 1971. 17). — A szót ismeri a közeli Szeremle református magyarsága is: ezen a napon csak szőni szabad, gombolyítani nem (Ethnológiai Adattár 1064).

Az elnevezés és hiedelem előzményei ismeretlenek, de elsősorban nyilván a bibliai pünkösdi szél képzetkőre ihlette. A szegedi néphit *Szépasszony* néven emlegetett boszorkányai forgószélben táncolnak és onnan okoznak bajt. 1728: „Elmúlt egy esztendeje

pünkösdi tájban, egy nap forgószél támadván, abban lévő boszorkányok pofon ütötték a fatenst. Az időtül fogvást a szeme világátul megfosztatott” (REIZNER, Szeged tört. IV, 432.). Kübekháza szegedi eredetű magyar népe KÁLMÁNY LAJOS följegyzése szerint a szélhűdést, gutaütést *Szépasszony szele* névmágiás kifejezéssel illeti (SzegSz. II, 495). Akit elért, annak a szája félrehúzódik.

A szegedi betyárpörök irataiban (Betyárlegendák. Szeged, 1898. 41) szereplő Szabó Rozáliának *Forgószerdá* a ragadvány-, helyesebben fedőneve. Nyilván emberi tulajdonságot: vagy szeles, hirtelen természetet, vagy pedig búbajos tudományt akartak vele jellemezni.

BÁLINT SÁNDOR

Kraszna = Ejeg. 1. A *Kraszna* csatornanév nem eredeti névalakulat, hanem egy olyan névváltozási folyamatnak az eredménye, amit névélettani alapon jelölésátvitelnek (vö. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi neveink élete. 1947. 27), illetőleg névátvitelnek (vö. INCZEFI GÉZA: MNy. LX, 80—6) szoktunk mondani. Régebben azt a kis folyót nevezték így, amit a csatorna építésekor lecsapoltak, és ami most a csatorna jobbspártjától 1—2 km-re, nagyjából a csatornával párhuzamos irányban található. A mellékén élő lakosság jelenleg nem is *Kraszna*, hanem a változott körülményeknek megfelelően kiegészült *Ózcskakaraszna* (sgy. Olcsva, Nagydobos, Szamosszeg) néven emlegeti ezt a pusztulásra szánt folyócskát.

E folyónév eredetével több kutatónk is foglalkozott. Ha az átvétel korának és körülményeinek tisztázásában nem is érték el a kívánt eredményt, annyit elfogadhatóan bebizonyítottak, hogy *Kraszna* nevünket a szlávoktól vettük. MELICH JÁNOS (HonfMg. 158) például olyan honfoglalás utáni orosz eredetű nevet lát benne, amelyik egy **Krasna rěka*, illetőleg **Krasna voda*-féle határozatlan jelzőjú szerkezetből jelentéstopadással rövidült meg, és ezt a magyarok *Krászná* hangalakban vették át. Az eredeti szláv szerkezet jelentése így 'Szép vagy Vörös folyó, illetőleg víz' lehetett.

Bár a földrajzi nevek ilyen jellegű rövidülési lehetőségét legújabb névtani kutatásaink támogatják (vö. BALOGH: NyK. LXXII, 106), MELICH elgondolását mégis csak fenntartásokkal fogadhatjuk. Nem látjuk ugyanis igazoltnak sem azt, hogy a *Kraszna* név valóban csak a honfoglalás után keletkezett-e, sem azt, hogy határozottan oroszok alkották-e, amint azt MELICH vallja. Ezért magyarázatából csak annyit tarthatunk valószínűnek, amennyit KNEZSA ISTVÁN (Erdély víznevei. Kolozsvár, 1942. 16) alábbi óvatos és summás megállapítása is tartalmaz: „*Kraszna* (1257/1466: *Crazna*, HO. VI. 90) < szláv *krasna* 'szép' vagy 'vörös'.”

2. A *Kraszna* folyónévnek ez a magyarázata nyelvészeti szempontból kielégítő lehet esetleg, de névtani szempontból semmi esetre sem. A névtudomány számára, — ha az lehetséges — ki kell deríteni a név keletkezésének és átvételének körülményeit is, tehát föl kell kutatni azt a szituációt, aminek alapján a folyónevet a magyarok használatba vették.

MELICH (i. h. 158) szerint a honfoglalás korában a *Kraszna* folyónak sem szláv, sem magyar neve nem volt. Erre a föltevésre őt az készíti, hogy A n o n y m u s nem említi Gestájában ezt a nevet. Utóbb (i. h. 231), mint PAIS DEZSŐTől jelzett lehetőségre támaszkodva mégis arra gondol, hogy *Sár* szerepelhetett a *Kraszna* folyó magyar nevéként a honfoglalás utáni időkben egy darabig, minthogy *Sárvár* településnevet már Anonymus is idéz erről a vidékről.¹ Ez az ingadozó álláspont azonban már önmagában is kétséges teszi az elgondolás hitelét, ha viszont az éppen MELICHTől föltételezett **Krasna rěka* ~ **Krasna voda* szláv nevek jelentését állítjuk párhuzamba a magyar *Sár* név jelentésével, még egy meghökkentő ellentmondást is tapasztalhatunk. Képtelen-

¹ Vö. PAIS, MAn. 137 és SRH. I, 63. — P. D.

ség ugyanis az a lehetőség, hogy a magyarok által 'sár'-nak mondott vizet az a korbeli szlávok 'szép'-nek lássák. Márpedig MELICH elgondolásából csak ez a lehetőség bontakozhat ki.

A kérdés tisztázásához KНИЕZSA ISTVÁNNAK (MNny. IV, 214) egy hitelesíthető észrevétele nyújt lehetőséget. Szerinte „az Ecsedi-láptól a Tiszáig terjedő folyószakasznak a régiségben úgy látszik nem *Kraszna* volt a neve, hanem *Ejegy*”. S valóban, a két nevet alig negyvenéves eltéréssel adatolni is tudjuk a régiségből: 1257: *Crazna*; 1296: *Ejegy* (vö. ORTVAY, MgVízr. I, 219, 299). Sőt, hogy az utóbbi név helyhez rögzítéséhez még kétség se férjen, MAKSAI FERENC (A középkori Szatmár megye. 1942. 210) úgy mutatja ki 1357-ből az *Ejeguize* névváltozatot, mint a *Kraszna* folyó torkolatánál települt Szamoszeg községhez tartozó földrajzi nevet.

Van tehát a *Kraszna* folyónak régi neve három is: *Kraszna*, *Ejegy*, *Sár*. Most már csak az a kérdés, kik használták ezeket a neveket, és mit jelöltek velük tulajdonképpen. — Meggyőződésem, hogy amit a mai ember *Kraszna* folyónak tart, azt a középkori emberek — szlávok és magyarok — két különálló folyónak tartották. Az Ecsedi-láp ugyanis határozottan két részre tagolta annak idején a *Kraszna* folyót. A rövidebb északi szakasznak viszonylag biztos lefolyása volt a Szamosba, s emiatt vize is tisztább, ivásra alkalmas lehetett. Ezt a folyószakaszt nevezték a középkori magyarok *Ejegy*-nek, ahogy KНИЕZSA is megállapította. De véleményem szerint az a korbeli szlávok is csupán ezt a szakaszt nevezhették a **Kraszna voda*-féle szerkezettel, minthogy ennek a névnek jelentése 'szép víz', amit ténylegesen 'iható víz'-nek értelmezhetünk. A láptól délre eső folyószakasznak nem volt lefolyása, vize a lábba torkollott, s így az bizonyára posványos is volt. Erre a szakaszra már ráillik a MELICH JÁNOS által említett *Sár* név, de mint hangsúlyoztam, a szláv **Krasna voda* nem.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a *Kraszna*, illetőleg *Ejegy* nevek egy egészen kicsiny folyószakaszt, a mai Kocsord és Olcsva községek közötti szakaszt jelölték a középkorban, s ezért egyáltalán nem lehet meglepő, hogy Anonymus Gestájában nincs megemlítve. Ilyen beállításban viszont jogosulatlan MELICH-nek az a föltevése, hogy a *Kraszna* folyónevet oroszok alkották a honfoglalás után. Éppúgy meglehetett az már a honfoglalás előtt is, és alkothatta másfajta szláv nép is, minthogy adataink sem erre, sem arra pontos utalást nem tesznek.

3. Eddigi fejtegetésem igazságát és a névátvétel körülményeinek további tisztázását az *Ejegy* név megfejtésével próbálom az alábbiakban megerősíteni és bővíteni.

Az *Ejegy* földrajzi név véleményem szerint elhomályosult és jelentés nélkülivé vált magyar nyelvi szóösszetétel. Névtanilag abba a szerkezetípusba tartozik, amit névszerkezeti alapon *l o k a l i z á l t b á z i s n é v n e k* (vö. erre BALOGH: NyK. LXXII, 107) nevezünk. Bázisnév itt az *-eg* névelem, aminek helyes olvasata a *Kraszna*—*Szamos* vidéki kiejtés figyelembevételével *-ĕgy* lehet. [Nem világos! — P. D.] A név lokalizátora az *Ej-* elem, amit helyesen *ĕj-* [esetleg *ĕj̄-*] formában ejtethünk ki.

Az *-eg* bázisnevet kapcsolatba hozhatjuk azzal az *igy* ~ *ügy* alakú és 'víz' jelentésű szóval, ami a régiségben *-yg*, *wgy* formában mutatkozik, finnugor eredetűnek tartható, és földrajzi neveinkben régtől fogva jelentkezik bázisnévként: *Feketeügy* stb. (vö. NyH.⁷ 30; másképp WICHMAN: MNy. XXIII, 353). Folyónévről lévén szó, az egyeztetésnek jelentésbeli nehézsége nem lehet. Hangtanilag is csupán az eredetibb zárt *i* nyíltabb ejtése szorul magyarázatra. A *Kraszna* és *Szamos*-menti nyelvjárásról azonban tudjuk, hogy ma is gyakran *ĕ* hangot ejt az *i* helyett: *csĕnáll*, *dĕják*, *ĕspán*, *ĕspotáz*, *ĕskola*, *ĕsmĕr* stb. (vö. CsűRY: MNyTK. 54. sz. 5),¹ s így magyarázott szavunkban történetileg is számol-

¹CsűRY (vö. i. h.) ezekben az adatokban egy *ĕ* > *ĕ̄* zártabbá válást tesz föl, de ezt tévesnek kell hinnünk, és inkább *i* > *ĕ̄* nyíltabbá válásra gondolnunk, amit az *iszik* ige szamoszegi *ĕszik* ~ *ĕszĕk* (sgy.) változata is igazol.

hatunk hasonló megfeleléssel. A labiális *ügy* változat nem zavarja meg névmagyarázatunkat, hisz az *i* > *ü* labializáció jóval fiatalabb korú *Ejeg* adatunktól, de a Kraszna menti területen ez a labializáció nem is jutott érvényre (vö. BENKŐ, Nyjtört. 88).

A lokalizátorként említett *Ej-* névelemben nagy valószínűséggel kereshetjük *iszik* ige név ősibb, finnugor eredetű *jǐγ-* ~ *ǐγ-* tövét (vö. NYH.⁷ 35). Palatalizációval ez az ige csak *ǐγ-* ~ *ǐj-* hangalakot vehetett föl, ami a Kraszna menti nyelvjárásban az előrébb már jelzett *ǐj-* (~ *ǐj̄-*) kiejtésnek felel meg. A palatalizáció nemcsak *Ejeg* földrajzi nevünkben, hanem az *iszik* alapigében is bekövetkezett ugyan, a finnugor **γ* > magyar *j* megfelelés érdekében hivatkozom azért *ǐj* és *máj* szavaink rokon nyelvi megfelelőire (l.: NYH.⁷ 43; SKES. I, 120, II, 329; COLLINDER, FUV. I, 33); sőt megjegyzem, hogy nevünkben a palatalizációt indokolhatja az *-eg* utótag is, minthogy elhomályosult összetételeinkben általában hangrendi kiegyenlítődést tapasztalhatunk, és úgy látszik, éppen a palatalis hangrend javára: *ezüst*, *kengyel*, *nép* stb. (vö. NYH.⁷ 56—8).

Az *Ejeg* földrajzi névről mindezeknél fogva azt tarthatjuk, hogy a finnugor eredetű 'iszik' és 'víz' jelentésű szavak összetételéből keletkezett, s ezért a név valószínűsíthető jelentése ez lehet: 'ivásra alkalmas víz; ivóvíz'. Ez a jelentés az adott földrajzi körülmények között teljesen elfogadható. Az Ecsedi-láp posványos vízkörnyezetében csak a lefolyásos *Ejeg* szolgáltatott a középkorban ivásra és állatok itatására megfelelő tisztaságú vizet ezen a vidéken.¹ Arra pedig, hogy a földrajzi névadásban nem ismeretlen szokás a *víz* bázisnevet a víz használhatóságával, tisztaságával lokalizálni, idézem a nyírségi *Tisztavíz* vasúti megállóhely és tanyavilág jelzését szolgáló földrajzi nevet.

4. Ha ezekután a MELICHTől föltételezett szláv **Krasna voda* név 'szép víz' jelentését összehasonlítjuk az *Ejeg* név általunk kimutatott 'ivásra alkalmas víz; ivóvíz' jelentésével, meglepő szemléletbeli egyezést tapasztalunk, és önkéntelenül is párhuzamos névadásra gondolunk. Ilyen párhuzamos elnevezés pedig csak olyan területeken lehetséges, ahol két különböző anyanyelvű nép él együtt (vö. KNEIENZA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. 1944.). Ez pedig ténylegesen azt jelenti, hogy a honfoglaló magyarok nemcsak szlávokat találtak a Kraszna mentén, hanem azokkal huzamosabb ideig együtt is éltek. De igazolja a jelentésbeli hasonlóság azt is, hogy mint a magyarok a folyószakasz vizének tisztasága alapján csak az Ecsedi-láptól északra eső szakaszt nevezték *Ejeg*-nek, hasonlóképpen az ott élő szlávok is csak azt a szakaszt nevezhették **Krasna voda* néven, és a déli szakaszt már nem.

A párhuzamos névadás fölvetett gondolata településtörténeti megokolással, valamint a magyar nyelvi *Ejeg* földrajzi név kihalásának és a szláv *Kraszna* név általános eluralkodásának valószínű körülményeivel hitelesíthető.

A Kraszna menti szláv telepek középkori létezéséről meggyőznek bennünket a szláv eredetű XIV. századi településnevek: 1368: *Akol* és 1368: *Tehnye* (CSÁNKI I, 470). Mindkét szláv telep Nagydobos és Szamosszeg környékére, tehát a Kraszna folyó torkolatvidékére rögzíthető.² Az előbbi névről biztosan tudjuk, hogy szláv eredetű (vö. KNEIENZA, SzlJsz.), az utóbbit pedig KNEIENZA (MNny. IV, 224) egy szláv *Téchyňa* alakú személy-

¹ A nyolevan-kilencven éves szamosszegi öregek elbeszélése után mondhatom, hogy a Kraszna folyó vizét ivásra és itatásra még az 1860—1870-es években is oly mértékben használták, hogy a mellékén lakók kutat egyáltalán nem ástak.

² A szláv telepek kései előfordulására utalhatnak azok a Kraszna menti földrajzi nevek is, amelyek nem falvakat, hanem egyéb földrajzi egységeket jelölnek. Ilyenek például Szamosszegről: 1357: *Glyzka* (MAKSAI i. m. 210) < ? cseh *hliza* 'angina' (KNEIENZA: MNy. IV, 224); 1864, 1891: *Gelyvás* ~ 1966: *Géjvás* (PESTY 1864-i kéziratos anyaga; 1891. Kataszteri birtokvázatok Szamosszeg; sgy.) < szláv *gliwa* 'golyva' (KNEIENZA, SzlJsz. I, 197); 1864, 1891: *Debri Szegh* (PESTY; Katbvázl.) < szláv *debra* 'mély vízmosás, esőmosta gödör' (KNEIENZA, SzlJsz. I, 197). — Talán idevonható volna még a nagyon szlávos hangzású *Ószuszka* falurésznev és *Bászna* dűlőnév (sgy.).

névvel hozza kapcsolatba, magam pedig mint ma is élő dülőnevet idézhetem Szamoszszegről (= *Tenyhe*).

Az *Ejeg* név elhalásának és a *Kraszna* név általános eluralkodásának kérdését MAKSAI FERENC 1357-ből származó, Szamoszszeghez rögzített és előrébb már említett *Ejeguize* adata alapján lehet tisztázni. Föltűnő ugyanis ebben a névváltozatban a végső *-uize* elem. Miért került ez a névbe, mikor az *Ejeg* név *-eg* elemében a 'víz' fogalma egyszer már amúgyis kifejezésre jutott? Válaszunk csak ez lehet: az *-eg* [= *igy* ~ *ügy*] 'víz' jelentésű köznévvé valószínű kihalásával 1357-re — de talán már jóval előbb is — az *Ejeg* földrajzi név jelentés nélkülivé vált. Ezzel viszont egy sajátos helyzet alakulhatott ki a bizonyára kétnyelvű *Kraszna*-menti szláv és magyar lakosság körében: a magyarok *Ejeg*-nek mondták a folyót, de a név jelentés nélkülsége miatt már nem adhattak magyarázatot arra, hogy miért nevezik így; a szlávok **Krasna voda* néven emlegették is az elnevezést. Ennek alapján a magyarok eleinte kiegészíthették az *Ejeg* nevet a *-uize* elemmel, de minthogy a név még így is értelmetlen volt a szláv **Krasna voda* mellett, lassan ez utóbbit kezdték használni *Kraszna* vagy talán ahogy ma is mondják: *Karaszna* (sgy.) alakban, s a magyar *Ejeg* nevet végül is teljesen elfeledték.¹

5. A *Kraszna* ~ *Ejeg* földrajzi nevek nyelvészeti és névtani tanulságait végezetül is így összegezhetem:

1. A *Kraszna* folyót a mellékén együtt lakó szlávok és magyarok két különálló folyónak tartották a középkorban.

2. Az Eesedi-láptól északra eső kis folyószakaszt a víz ihatósága alapján a magyarok *Ejeg*, a szlávok **Krasna voda* néven emlegették.

3. A láptól délre eső folyószakasz magyar neve *Sár* lehetett, szláv neve nem maradt fenn, talán mert azon a részen szlávok nem is laktak a középkorban, s így a honfoglalás időszakájában sem.

4. Az *Ejeg* név *Ej-* elemében a finnugor eredetű *iszik* igénk töve, *-eg* elemében pedig a régi 'víz' jelentésű *igy* ~ *ügy* ugyancsak finnugor eredetű szavunk rejtőzik. A név jelentése ekként: 'ivásra alkalmas víz; ivóvíz'.

5. A szláv *Krasna voda* név jelentése: 'szép víz'.

6. A szláv és magyar név azonos szemlélet alapján, párhuzamos névadással keletkezhetett.

7. A XIV. századra, de talán már előbb is, a magyar *Ejeg* név jelentés nélkülivé vált, s ezért a szlávokkal akkor még együtt élő magyar lakosság átvette a korabeli kétnyelvűség alapján még jelentéssel bíró szláv *Kraszna* nevet.

BALOGH LÁSZLÓ

Talmi — egy régi mozaikszó. Patinásnak, jól használhatónak hat a címben jelzett szó az ilyen kifejezésekben: *talmi csillogás*, *talmi tudomány*, *talmi hazafiság*. Jelzi, hogy valami külső formája ellenére sem valódi, a csillogás, a nagyhangúság csalást leplez. Kétségen kívül az az eredeti jelentése, amelyet az ÉrtSz. első helyen jelez: nem valódi arany; az aranyank csekély értékű utánzata. *A talmi nagyon nehéz megkülönböztetni az igazi aranytól* — ezt a mondatot idézi Jókaitól.

És a *talmi arany* kifejezés vezet el bennünket a szó eredetéhez, etimonjához. Mert bármennyire is „magyaros” a hangalakja, bizony jövevény a nyelvünkben; közvetlen forrása a bécsi kereskedelmi német nyelv, végső pedig a francia. A Brockhaus'

¹ Hogy az egyszerű emberek nem szeretik a jelentés nélküli földrajzi neveket, elég hivatkoznunk a névkutatásban gyakran jelentkező népetimológiára (l. például: BENKŐ: MNyTK. 74. sz. 45; INCZEFI: SzPFÉvk. 1965. 129; KÁLMÁN, A nevek világa. 1967. 192).

Konversations-Lexikon 1895. évi kiadása (XV. kötet) szerint: „*Talmi* oder *Talmigold*, eine gelbe Kupferlegierung aus 86,4 Kupfer, 12,2 Zink, 1,1 Zinn und 0,3 Eisen, die mit Gold plattiert und als Blech oder Draht zu Schmuckgegenständen verarbeitet wird. Bessere Talmigoldwaren enthalten etwa 1 Proz. Gold.”

Hát amiben csak maximum egy százalék arany van, az csillogása ellenére sem érdemli meg a nemes, a valódi jelzõt: vö. *a leánynak talmi fülbevalója volt*.

A *talmi* szó végső eredetére a szófejtő szótárak utalnak. KLUGE, EtWb.²⁰ így ír róla: „*Talmi*, gekürzt aus *Talmigold*. Ein Pariser namens Tallois brachte eine Kupfer-Zink-Mischung, dünn mit Gold überwalzt, in den Handel als Tallois-demi-or. Die Handelsabkürzung *Tal.mi-or* ergab die Kurzform, die seit 1876 übertragen für 'unechtes Wesen' gebraucht wird, auch in Zusammensetzungen wie *Talmi-Adel*, — Engländer und dem präd. Adj. *talmi*”.

Úgy látszik, az első magyar átvitt értelmű kifejezések (*t. ragyogás, t. csillogás*) idegen mintára készültek, aztán divatszóvá önállósult a *talmi*, irodalmi, szónoki használatba került, miként az ÉrtSz. idézte példák bizonyítják: *Hisz minden bölcs szó talmi, Amíg meg is kell halni* (Tóth Árpád); *A képen mindenki mosolyog, A talmi bárány a talmi réten* (Juhász Gyula).

A *talmi* szó tehát német közvetítéssel jutott el a magyar kereskedelmi szaknyelvbe és az irodalom nyelvébe is.¹

Sál, szári — kettős átvétel. Az óind *sāri* 'öltözet, ruhadarab, nyakbavaló kendő' szó hindi megfelelője a *sārī* szó (M. MAYRHOFER, Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Heidelberg, 1970. Lfg. 22. 322). Ez a szó csak ritkán bukkan fel nálunk: újságcikkekben, útleírásokban. Jelöli az indiai nőknek sajátos nemzeti viseletét, áttetsző anyagból készült ruháját. Sokkal ismertebb az óind *sāri*, illetve a hindi *sārī* szónak újperzsa megfelelője, az újperzsa *šāl* 'nyakbavaló kendő', amely jövevényként, vándorló műveltségi szóként számos európai nyelvben fellelhető. Eredetileg csak a nők által hordott stólaszerű kendőt értették rajta, az elnevezés később a férfiktól hordott kendőre is áttért. Átvette az angol nyelv, *shawel* alakban, onnan jutott el más európai nyelvekbe is; vö. francia *châle*, német *Schul*. Valószínűleg a franciából veszik át az oroszok: *шалъ*. Miként a divatekkek java részének a neve, a *sál* szó is német közvetítéssel kerülhetett el hozzánk. De Keleten is vándorol a divattárgy és vele együtt a perzsa szó; például afgán *šarai* 'nyakbavaló kendő'. Viszont a tokár A *šarak*, B *šarye* jelentése 'öltözék'. — Az óind szó végső etimonja ismeretlen.

ERDŐDI JÓZSEF

Szaki, szakikám, szaki hácsi. POKOMÁNDY GYULA (MNY. LXVI, 334—5) a *rima* szó etimológiájának vizsgálata során áttekintést ad a 'férfi, fiú' és a 'nő, leány' jelentésű, részben pesti köznyelvi, részben argóbeli, részben tolvajnyelvi szavakról, megszólításokról. Már az is erősen kifogásolható, hogy a szerző nem tesz különbséget egyfelől a pesti köznyelv (nincs is kellően tisztázva, hogy mit kell ezen értenünk), másfelől az argó és a tolvajnyelv között. Azzal meg végképp nem lehet egyetérteni, hogy a *szaki*, *szakikám*, *szaki hácsi* együtt szerepel a legdurvább, a nemiséget hangsúlyozó, valóban argóbeli, tolvajnyelvi szavakkal.

A *szaktárs* megszólítás ugyanolyan értékű az üzemekben, mint a hivatalokban, értelmiségi munkahelyeken a *kartárs* vagy a *kolléga*. Mint ahogy a *kartárs* és a *kolléga* is kissé rideg, hivataloskodó megszólítás, ugyanúgy a *szaktárs* is csak egymást felületesen ismerő munkatársak vagy felettes és beosztott között, valamint üzemi értekezletek beszámolóiban használatos inkább. A *szaktárs* távolságot hangsúlyozó jellegének enyhí-

¹ Vö. TURÓCZI-TROSTLER, Idegen szavak zsebszótára. — A SZERK.

tésére született meg a játsszi képzésű forma, melynek az említett három változata más-más nyelvi értékű. — A *szaki*-t többé-kevésbé azonos korúak használják egymás közötti érintkezésben, vezetéknevvel együtt vagy csak önmagában; a közvetlen munkatársak azonban inkább keresztnéven szólítják egymást. — A *szakikám* bizalmas, sőt bizalmaskodó, olykor nyegle megszólítási forma; bántó, lekezelő jellegű lehet, ha vezető mondja a beosztottnak. A *szakikám* édestestvére az ugyanilyen rosszízű, kellemetlen hatású *Kovácskám, Gárdoskám*-féle megszólításnak (l. LŐRINCZE: Nyelvőréségen 110—2), bár más-más társadalmi réteghez kötődnek. — A *szaki bácsi* felváltva használatos a vezetéknev + *bácsi*, keresztnév + *bácsi*-féle megszólítással. Értéke egyáltalán nem pejoratív, körülbelül az értelmiségi körökben használatos *Pista bátyám* megfelelője, tehát éppen a megkülönböztetett tisztelet kifejezésére szolgálhat.

A *szaki, szakikám, szaki bácsi* üzemen kívül is előfordul (villamoson, utcán, üzletben vásárlás közben) ismeretlen emberek közötti alkalmi nyelv kapcsolatában; ez jórészt megszólítási nehézségeinkkel függ össze. Kétségtelen, hogy természetes környezetükből kiszakadva némileg megváltozhat, devalválódhat e kifejezések nyelvi értéke. De nem találja sértőnek — legföljebb a kelleténél közvetlenebbnek, esetleg bizalmaskodónak — egyetlen idősebb munkásember sem, ha az utcán egy idegen — valami után érdeklődve — *szaki bácsi*-nak szólítja. Nem ajánlom azonban senkinek, hogy ugyanebben a situációban a kérdéses közleményben található többi elnevezést, megszólítást alkalmazza.

Lencem van. (Egy „szakkifejezés” a kedélyállapot megjelölésére.) Ezt a kifejezést kivétel nélkül minden kesztyűs ismeri, a negyvenes évek elején még szinte ez volt az első „szakszó”, amit a szakmába bekerült fiatal már az első napon megtanult. A következő szertartás kísérte e kijelentést: a kezükben levő szerszámmal rákoppantottak a munkasztal vagy gép fölött lógó lámpa ernyőjének a szélére, ezután mondták: *lencem van*. Jelentése: 'kedvetlen vagyok, rossz a hangulatom, nem fűlik a fogam a munkához'. Csak pillanatnyi kedvetlenség, múló rossz kedélyállapot kifejezésére szolgál, nem használható a szomorúság, bánat, gyász, csalódottság, egyszóval mélyebb érzelmek megjelölésére. — Személyragtalan formában és létige nélkül nem fordul elő.

A kijelentést kísérő jellegzetes mozdulat forrása, célja eredetileg minden bizonynyal a figyelemfelkeltés lehetett (erre a zajos műhelyben nagyon is szükség volt), hiszen a kijelentés általában nem egyvalakinek szólt, hanem mindenkinek. Érdekes, hogy a kísérő mozdulat feltehető eredeti értelme már teljesen elhomályosult, ilyen irányú kérdéseimre mindenki így válaszolt: „Ez így szokás nálunk” vagy: „Az öregek így szokták”. A fiatalok gyakorlatában ugyanis már a negyvenes években többnyire elmaradt a kísérő gesztus. Ennek az a valószínű magyarázata, hogy a kesztyűs fiatalok sokat voltak együtt üzemen kívül is, akkor is használták a *lencem van* kifejezést, s ebben a situációban lehetőség sem volt a kísérő gesztusra, de szükség sem volt rá; majd lassan elhagyták üzemi körülmények között is.

A kesztyűs szakmában mintegy tíz-tizenöt évig szünetelt az iparitanuló-képzés. A legfiatalabb szakmunkásnemzedéknek már jórészt csak a passzív kifejezőkészséget tartozik a *lencem van*; ismerik, de nemigen használják. (Ez irányú értesüleéseimet az 5. sz. MŰM Iparitanuló-iskola tanáraitól és hallgatóitól szereztem.)

Tudomásom szerint más foglalkozási ágakban ismeretlen a *lencem van* kifejezés és az ezt kísérő szertartásszerű mozdulat. Ma már aligha lehet kideríteni, hogy hogyan került be a kesztyűsök nyelvébe, hogyan szerzett ekkora tekintélyt magának, ismerete, használata miért volt hosszú ideig szinte a szakmához való tartozás ismérve. — A szó etimológiájának megfejtését e kis közleményben nem vállalhatom, csak megjegyzem, hogy a kesztyűs szaknyelv nagyrészt német eredetű vagy német közvetítésű elemekből áll.

G. VARGA GYÖRGYI

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez*

lakodalmat csinál 1568: NySz. I, 432. — 1561: „Igen nagy *lakodalmat csináltata*” (HistAbs. A2).

lassúdik 'relaxo; nachlassen' 1545 k., 1683: NySz. — 1560: „megkezdett ez pestis is *lassódni* Bécsbe” (Nád: Lev. 60).

látat 'testimonium; Zeugniß' 1526—1527, 1602: NySz. — 1561: „Ily nagy szuksegebe el hattad ütet, Kusai nem io *látat* ez te túled” (HistAbs. A4).

leányasszony 1553: NySz., 1561: Nyr. XXXIX, 445. — 1553: 1. *vén-asszony* a.

leráz 1466, 1516—1519, 1564: NySz. — 1561: 1. *felakad* a.

lopó 'fur; Dieb' 1536: BALLAGI, RNySz. 354; 1575, 1584: NySz. — 1581: „Te veled mind holtig az bőlczeseg marad, (. . .) Sem *lopo* em toluai el nem veheti túled” (HistBip. A3b).

lórumgyökér 1767: NySz. — 1556: „az *lórumgyökeret* írósvajjal és viasszal főzték egybe” (Nád: Lev. 15).

lúdfi 1564: OklSz. — 1544: „*Ludfiakat* is küldtem volt” (NádLev. 1) | 1550: „vüselj gondot tikfira és *ludfira* és egyéb szükségekre” (i. h. 3) | 1553: „Igen köszönöm mind az *ludfiakat* s mind az egyéb ujságokat” (i. h. 8) stb.

magot fog 'teherbe esik'. — 1581: „Ezert esztis szoktak sokszor czelekedni, /Hogy mely *magot fogtak* akariak rontani” (HistBip. B4b).

magtalanság 1604: NySz. — 1581: „De én nem mondhatom aszt iambor aszszonnak, / *Ki magtalansagat* keresi ű mehenek” (HistBip. B4b) | 1581: „Jollehet gyakraiban azert *magtalansag*, / Leszen hol beűseggel vagyon paraznasag, / Mind az által niha termő faitalanság, / Mikor meg mertekli magát gonosz buiasag” (i. h.).

magzatfogadás. — 1581: „. . . nagy faitalansag természetet rontia, / *Magzat fogadastul* ereiet tartosztattia” (HistBip. B4b).

makula XVI. sz. e. n., 1526—1527, 1604: NySz. — 1561: 1. *állás* a.

mandragora. — 1508: „*Mandragorak* mi kapvkon illatot attak” (DöbrK. 482).

más 1. 'par; seines gleichen' 1526—1527, 1553, 1567—1568 táján: NySz. — 1561: „Ez Absolon igen szep iffiu vala, Israelbe *massa* neki nem vala” (HistAbs. A2b). — 2. 'copia; Abschrift' 1493: OklSz., 1565: NySz. — 1548: „levelet kildett volt uram, kinek *mását* kildeté Ferencz uram nekem” (Nád: Lev. 129).

megcsendesít 1466, 1551, 1608: NySz. — 1577: „mýndenkeppen *megcsendejitettek* vala az Výtzezlew Nepeth” (RMNy. III, vegyes iratok 108).

megdúl 1575: NySz. — 1555: „Az életből három ember ott öt *meg* sem *dúlja*” (RMKT. VI, 387).

megédesedik 1551, 1585: NySz. — 1551: 1. *keserűvíz* a.

megelégít 'satisfacio; befriedigen' 1585: NySz. — 1542: „az egy Isten tudja, minémő ide tova valo szalag hányással *elégitettem meg* az uraimat” (Nád: Lev. 116) | 1573: 1. *megnevezett* a. | 1577: „soha teőbet nem vezen. 4. zaz forintnal, czak hogy arrul *elegitsuk meg*” (MNy. LIV, 370) | 1579: „az zombatiaknak paranchiollia *meg* fld, *elegitessen meg* az sidot” (BasákLev. 198) | 1581: „fogatta volt hogj vagj kez penzű *meghelegiti* auagj az marhaert szaz masa rezett adna (i. h. 222) | 1581: 1. *megnevezett* a. | 1589: 1. *eligazodik* a.

* L. MNy. LXVII, 483—95.

megélesít XV. sz. v., 1539: NySz. — 1508: „Ha [en ellensegimnek] *meg eleseitem* en törömöt mikönt villam: es en kezem iteletet ragadand Bozzot fizetek en ellensegimnek” (DöbrK. 256).

megér 'consequor; einholen' 1539, 1550, 1598: NySz. — 1561: l. *szabódik* a.

megezősül XVI. sz. e. n., 1526—1527, 1548: NySz. — 1539: „Vvaryad te wradath eressen vyaskodyal ees *meg eresul* te zyweth” (KulesK. 60).

megezőtlenül 1572: NySz. — 1508: „Meg lattá hog' kez *meg erőtlenölt*” (DöbrK. 255).

megfakad 'megpukkad, szétrobban' 1536: BALLAGI, RNySz. 354; 1541, 1598: NySz. — 1581: „Boszszu allas nektek oly kedves dolgotok, / Kit ha meg nem niertek csak *meg* nem *fakatok*” (HistBip. B4).

megfelel 'respondeo; entsprechen' 1644: NySz. — 1581: „Segitseget tüle mindenben kerienek, / Hogy az ű tiszteteknek iol *meg felelhessenek*” (HistBip. A4b).

megfordul 'immutor; sich verändern' 1450 k., XV. sz. v., 1598: NySz. — 1581: l. *cérna* a.

megfullad 1586: NySz. — 1581: „Czac *meg* ne *fullagyon* természet ereie” (HistBip. B4b).

meggazdagulás. — 1551: „A *Meg gazdagulasra* valo vigyázás, *meg* emészti a testet” (JesSir. I. 2).

meghalász 1604: NySz. — 1560: l. *pisztrángos* a.

meghervad 1470, XVI. sz. e. n.: NySz. — 1508: *megképtelenít* a.

megjátsszódtat 1585: NySz. — 1561: „Mert nagy bölchien tudgia magat forgatni, Kezd mindniaiunkat *meg iachiottatni*” (HistAbs. B).

megjobbítás XVI. sz. e. n., 1604: NySz. — 1551: l. *megjobbulás* a.

megjobbulás 1526—1527, 1604: NySz. — 1551: „Ne halogasd a te *megiobulasodnac* ideiet: Ne halaszszad életednee *meg iobitását* halalodnac ideiere” (JesSir. E7).

megképtelenít. — 1508: „Ne gondollátok hog' en *meg* hirvattam. mert nap engem *meg kepteleneitet*”: quia decoloravit me sol (DöbrK. 473).

megkevélyít. — 1577: „Oly dolog Aszszonyépekben az termet, / Czoda mint *keuéllyiti meg* az embert” (EstD. A3).

megkóstol 1512—1513, 1519 k., 1559: NySz. — 1551: l. *vadhús* a.

meglábál 'supero; überwinden' 1658: NySz. — 1562: „hogyha eddik *meglábalkhatta* az keserőséget, kiben én kétes vagyok az Kd természetit tudván, Kd tekéntse *meg* az egyetlen egy fiadat” (Nád: Lev. 173).

megmértékel 1514—1519, 1580, 1583: NySz. — 1581: l. *magtalanság* a.

megnevezett 1516: BALLAGI, RNySz. 262; 1621: NySz. — 1573: „kezörítse rea kegelmetök Hogi eleghitse *meg* ez *meg nevezőt* szömeleöket” (RMNy. III, vegyes iratok 97) | 1581: „feölsegeod elegitsee megh az feölwl *megh neuzezőt* sidot” (BasákLev. 227.) | 1589: l. *felmenetel* a. | 1589: l. *külön* a.

megnyergeltet. — 1561: „Szamarát *megnyergelteté* buvában” (RMKT. VII, 65).

megrandít 'extrahō; herausziehen' 1512—1513: NySz. — 1539: „w teereth *meg randytya* w yweth fel wety” (KulesK. 11).

megrészeget XV. sz. v., 1506: NySz. — 1508: „En nílaimot verben *meg rezegéitem*” (DöbrK. 256).

megrészegetül 1450 k., 1466: BALLAGI, RNySz. 145; 1508: NySz. — 1508: „En baratim égetek es ígatok. es *rezegölletek meg*” (DöbrK. 478).

megszédül 1560: NySz. — 1532: „nyilván mind megbolondoltak és *megszédöltek*, mert nem tudnak sohova menni” (Nád: Lev. 220).

megszerencsésít 1551, 1608: NySz. — 1578: „Hizzw'k Hogi az Hatalmas

Vr Isten az mi kegyelmes fejedelmwnket io szöröncies Diadalommal *megh szörönciesijtj*” (RMNy. II, vegyes iratok 254).

m e g s z o l g á l 'gratiam refero; dankbar sein' 1548: NySz. — 1526: „az Isten twgya hogh saz foryntal *solgaltham* volna *megh* kegyelmednek” (LevT. I, 3) | 1541: „Továbbá *megszolgálom* Kdnek, hogy illeny jó hírt ír Kd én nekem (Nád: Lev. 71.) | 1541: „Továbbá *megszolgálom* Kdnek, hogy ír Kd én nekem az Maylad uram dolgairúl” (i. h.) | 1543: „Továbbá *megszolgálom* Kdnek az kenvet” (i. h. 120.) | 1544: „az peneszt *megj solgalom* te.k.^{nek}” (MNy. LII, 225) | 1544: „Az marczipant *megj solgalom* teknek” (i. h.) | 1547: l. *vénasszony* a. | 1550: *villámkovács* a.

m e g s z ó r 1492—1495, 1552: NySz. — 1508: „Viragokkal ekesehetek engemet Malos fakkal *zorohatok* meg engem”: Fulcite me floribus, stipate me malis (DöbrK. 474).

m e g s z ú k ö l k ö d i k 1574, 1584: NySz. — 1581: „Né *szikólkódnék* meg kik az Istent *felic*” (HistBip. A3b).

m e g t a r t ó z t a t 'remoror; aufhalten' 1530—1532: BALLAGI, RNySz. 264; 1551, 483; NySz. — 1561: l. *jelt ad* a.

m e g t e l e p e d i k 1551, 1552, 1604: NySz. — 1561: „Az nepel ű tudom *meg telepődöt*” (HistAbs. A4b).

m e g t é r i t 'recompenso; zurückergeben' 1529—1531, 1603: NySz. — 1589: „ha ngtok mj erettwnk *megh* czelekedendjk, . . . ujjont mjnden tjstesseses dolognal *meg* akarjuk ngtoknak *terjtenj*” (BasákLev. 492).

m e g ű z 1516—1519, 1604: NySz. — 1561: „Tizenket ezer firfiakat ezönnel, Mellem valaztok nagy szep kezűlettel, Daudot *meg úzdm* velök ez eiel” (HistAbs. A4b).

m e g v a k í t 1466: BALLAGI, RNySz. 146; 1526—1527, 1577—1580: NySz. — 1561: „Achitophelnek *vakiczj meg ű* szíuet” (HistAbs. A3b) | 1577: l. *hátat vét* a.

m e g v a l l á s 1492—1495: BALLAGI, RNySz. 266; 1696: NySz. — 1551: „az igasságnak nyilván *meg vallaszából*, nyilatkozic meg a törvény, es az igasság” (Jes-Sir. B4).

m e g v e s z l. 'demo; abnehmen' 1466, 1773: NySz. — 1508: l. *kőfalörzö* a. — 2. 'subigo; einnehmen' 1450 k., 1490, 1566—1573: NySz. — 1561: „*Meg vóuek* vegre rabatnak [= Rabba] varosat” (HistAbs. Ab).

m e g v é t e l XVI. sz. e. n., 1514—1519: BALLAGI, RNySz. 268; 1585: NySz. — 1561 „Daud erőssen nekie *meg* hagia, Varosnak *megvitelet* rea biza” (HistAbs. A).

m e l l é á l l 'pártjára áll'. — 1561: „Nagy sokan Absolon *melle allanak*, Daud ellen sokan fel tamadanak, Kik partosi Absolonnak valanak” (HistAbs. A3).

m e l l é á l l á s 'kedvezés'. — 1581: „l. *személyválogatás* a.

m e l l e s l e g 1598: NySz. — 1561: „Lassan Daud nepeuel eleb megien, Semei hegy teteien *mellesleg* megien, Sok szidalmat haitasokat tezőn Az földet szoria Daud ellen” (HistAbs. A4).

m e l l e s z t 1545: OklSz.; 1566: NySz. — 1559: „küldtem Kdnek . . . tiz *mellyesztett* kövér kappant” (Nád: Lev. 102).

m e l t a t l a n s á g 1470: SzófSz.; 1585: NySz. — 1581: „Nagy *meltatlansag* ez hogy az Vristennec, / Nem szolgál az ember ű teremtdienek” (HistBip. B).

m e n t s é g 1575, 1585: NySz. — 1581: „Jo attiad helieben ismeg attiad vagyon, / Mert ettül oltalmad es *mentseged* nagy vagion” (HistBip. A4b).

m e r é s z e n 1604: NySz. — 1581: „Czuda mel' *mereszen* egyik elő szolla” (HistBip. Bb).

m e z i t l á b XVI. sz. e. n., 1595: NySz. — 1561: „Lőnek nagy ohaitasok minde-nőknek, *Mezüt labbal* buritot feuel mennek” (HistAbs. A3b).

m e z i t e l e n ű l 'meztelenné lesz'. — 1508: „en töröm hvst be nél őiteknek vereből és ellensegeknek *mezeitelenőt*l fogof feiekből” (DöbrK. 256).

mezői 1566: NySz. — 1551: „A goromba es *mezői* ember, esztelenül fechegi az ő beszédét” (JesSir. F3b).

mézzsin. — 1508: „Iegesem te aiakid čepegő *mez zin* nélvéd alat” (DöbrK. 477) | 1508: *mez zint* en mezemvel ődm” (i. h. 478) | 1539: „vrnak ytelety . . . Iigen kewanatosok arannak ees nemes kwnak fellette ees [es] edesek meeznek, ees *meez zynnek* felette” (KulcsK. 35).

mindazáltal 1585: NySz. — 1555: „. . . hátán nagy teréhben hordoz drága marhát, / *Mindazáltal* hitván fúvel telti be az hasát” (RMKT. VI, 386) | 1561: „Nem akara *mind az által* latnia” (HistAbs. A2b) | 1581: l. *magtalanság* a.

mirha 1466, XVI. sz. e., 1526—1527: NySz. — 1508: „*Mirrabol* kötöt keve en zeretöm” (DöbrK. 474) | 1508: „Meñnek el *mirranak* hegere” (i. h. 477) | 1508: l. *alóé* a | 1508: l. *patikabeli* a. | 1551: l. *patikaszerszám* a.

mint volt a 1705: NySz. — 1561: „Igen kerdezi az Király ű fiait[!], Tudakozza oziak nekie *mint voltat*, Az eggik kőuet nem tudá *mint voltat*” (HistAbs. B3).

mi volta 1553—1556, 1578: NySz. — 1561: l. *ember volta* a.

mohár, mohér fr. 'moire', alakv. l. NySz., OklSz., Nyr. XL, 364, LVIII, 81, MNy. LXI, 488. — 1589: „Sido Jakab neuw szegeny iobbagunk . . . Trombitas Janosnak megh Maruson leteben adot volt borsott, gyeombert es *mocharet*” (Basák-Lev. 481).

mosó 'fűrösztő hely, úsztató'. — 1508: „Te fogaid mikent yvh čordak. kik *mosobol* hagnak”: quae ascenderunt de lavacro (DöbK. 480).

mosodó 'fűrösztő hely, úsztató'. — 1508: „Te fogaid mikent řírett čordak: kik *mosodobol* haganak” (DöbrK. 476).

múlván 1559, 1588: NySz. — 1556: „Az harmad nap *múlván* József nékik monda” (RMKT. IV, 17) | 1561: „Nem sok údđ *muluan* kegyelmet niere” (HistAbs. A2b).

művesember 1565: NySz. — 1551: „A *műuesembert* az ő műue szokta aianlanyi” (JesSir C6).

nagyságosan 1522: BALLAGI, RNySz. 273; 1548, 1585: NySz. — 1551: „*Nagysagoson* énekelyetec az WRnac” (JesSir. L6).

nagy volta 1517, 1533, 1577—1580: NySz. — 1561: „Aztis tudgiad nem nezi senki *nagy voltat*” (HistAbs. B3b).

nárdus. — 1508: „en *nardosom* v̇ illattat ada” (DöbrK. 474) | 1508: l. *alóé* a.

naszádos 'nauta; Schiffmann' 1544: OklSz.; 1700: NySz. — 1566—1573: „Egy ostromot tónnek az *naszádosok* az zsidó utcáról” (Monírók III, 46).

nehéz volta. — 1581: „Paranczolni immár kiral' kezdet vala, / *Nehez voltat* annak meg ismerte vala” (HistBip. 3).

nyel 1400—1410 táján: SzófSz.; 1604: NySz. — 1555: „meg sem rágja, mindjárt *nyeli*, ki mit neki viszen” (RMKT. VI, 386).

nyergeltet 1613—1615: NySz. — 1561: „Szamarat *niergeltete* nagy buaba” (HistAbs. B).

nyestsuba 1531: OklSz. — 1549: [Csúzy Magdolna kelengyéja többek között tartalmaz] „Egy wont aran *nest Swbat*” (RMNy. II, vegyes iratok 65).

nyusztuba 1540: MNy. LVI, 263. — 1554: „ezennel küldd fel az te *nyuz subadat* hogy ahhoz képest tudják megcsinálni az új subát” (Nád: Lev. 12).

odavan 'perii; dahin sein' 1552, 1566: NySz. — 1561: l. *beborul* a.

odavesz 1705: NySz. — 1561: „Banatod mi raitunk nem sok lőt volna, *Mindniaian* mi bar *oda veltunk* volna” (HistAbs. B3).

okvetetlen 1498/1630, 1545, 1557: MNy. XXXIX, 74. — 1560: „fogadok nekj meg fizetny . . . Mýnden *ok wetetlen* Es halladek nelkwíl” (RMNy. II, vegyes iratok 164).

olcsó XVI. sz. k., 1557, 1584: NySz. — 1561: „Regen Joseph patriarchat el adak, . . . Philisteusoknak nagy *olchion* adak” (HistAbs. B4).

oltalomlevél 1641: NySz. — 1567: „Az raez keuieknekis asz te Ńd kedueyert az *oltalom leueleth* megh adom” (BasákLev. 33).

onix. — 1551: „Végy két *onix* kőuctis, es mesdmeg benne az Izrael fiainac neuóket” (Heltai Gáspár: A Bibliának első része, azaz Mózes öt könyve Pp3) | 1551: „A masic rendbe legyen Carbunculus . . . A negyedikbe Crisolitus, *Onix* es Jaspis” (i. h. Pp3b) | 1551: l. *patikaszerszám* a.

órácska 'horula; kleine Stunde' 1604: NySz. — 1551: „Ezec vgy mint őruendezuén gyorsan be telyesítve az ő parancsolattyát, és készen vadnac, ha valamikor az Isten az ő munkaiokkal akar elnyi e földén, es mikor elő iő az az *óráska*, meg nem szűnnee” (JesSir. L7).

órálló 1492—1495, 1519 k., 1568: NySz. — 1561: l. *pósta* a.

oregbik 'idősebb' 1517: NySz.; 1541: MNy. XIV, 103; 1565: NySz. — 1561: „Dauidnak az kik fiai valanak, *Oregbiknek* neuet hiak Amonnak” (HistAbs. Ab).

oregbít 1529—1531: NySz., 1564: OklSz. — 1551: l. *házigondviselő* a.

összefér 1651: NySz. — 1581: „Olliant keres minden ű maga minemű, / Ollian-nal *fer őszue* ki ű hozza hasonlo” (HistBip. B2b).

összeroppán 1552, 1567—1568 táján: NySz. — 1561: „Mind az ket had *eczue roppana*” (HistAbs. B2).

összeví XVI. sz. e. n., 1553: NySz. — 1577: „De az ket nagy Sarkany ki *oszue vina*, / Mardokai 's Aman nagy változasa” (EstD. C2).

özvegyasszony 1510, 1517: NySz. — 1515: „nem erdemlem w kygelmetwl hogy w kygelme enertem ennere mwkalkodnek ylyen zekejen meg nyomorodod *ezweg azzonjert*” (LevT. II, 1).

özvegy voltta. — 1515: „az wrystent nezthe es az en arwa *wzweg voltamat*” (LevT. II, 1).

packál alakv. *poczka* 1592: NySz. — 1557: „nem kell *packzálni* [!] azzal, az mi embernek egészségébe jár” (Nád: Lev. 19).

pálma 1450 k., 1466: BALLAGI, RNySz. 148; 1514—1519: NySz. — 1508: „ŷ fvr̄ti mikent *palma* zeles leveli” (DöbrK. 479) | „Te allatod *palmahoz* hasonlot” (i. h. 481) | 1508: „Mondam fel hagok az *palmara*” (i. h.).

pálmafa 1516—1519, 1526—1527: NySz.; 1583: MNy. XLIV, 152. — 1551: l. *plántál* a.

panaszolkodás 1551, 1585: NySz. — 1574: „Immar el vntük az sok *panazolkodast*” (RMNy. II, egyes iratok 241).

pártos 'eiudem partis; Parteimann' 1575: NySz. — 1561: l. *mellé áll* a.

patikabeli. — 1508: „ki ez. ki az puztabol fel hag: mikent fvtstnek vezzeie. Mirranak es temiennek illattából. es minden *patikabeli* pornak” (DöbrK. 476).

patikaszerszám 1565, XVI. sz.: NySz. — 1551: „io illatot adoc mint a fahéy, es a dragalátos *patika szerszamac*, mint a valasztot Mirha, mint a Galbanum, az Onikhium, a vagy a myrrha, es mint a templumbeli Themien” (JesSir. G4).

pecsétel 1585: NySz. — 1557: l. *pecsétgyűrű* a.

pecsételetlen. — 1557: „*pöcsétöletlen* leveledet is jó néven veszem én” (Nád: Lev. 18).

pecsétetes gyűrű 1597: MNy. LVI, 264. — 1577: „Io keduel Amannac Király ot szola. (. . .) Am szidockal tenne az mit akarna, / Azért *pecztes gyűrűiét* ott ada” (EstD. B).

pecsétgyűrű. — 1557: „Sárvárott feledted azt *pöcsétgyűrűt* és akárki gyűrűi-vel *pöcsételhetl* volna” (Nád: Lev. 18).

pénzes 1547, 1585: NySz. — 1581: „*Penzes* ember hogyha lesz eznelkül szűkös / El vesz te ioszagod nem lesz kellemes” (HisBip. A3b).

perec 'spira; Bretzel' 1380—1410 táján: SzófSz.; 1544, 1570: OklSz. — 1541: „Az szent Tamás bélesét megküldtem Kdnek, *perezet* is küldtem, vadat is hagytam” (Nád: Lev. 72) | 1550: „egy kemencze cipót is, pogácsát, *perezet* is küldtem” (i. h. 79.) | 1550: „Továbbá küldtem Kdnek háromszáz cipót, *perezet*, pogácsát is” (i. h. 80).

pergő 1604: NySz. — 1581: „Elesb az szabianal ti *pergő* nieluetek, / Ily fegyuerrel giakran ti egymással csatasztok” (HistBip. B4).

piktor 1624: NySz. — 1584: „kévánók hogy situm et qualitatem loci meg oculálván, describálnák, és ugyan az *pictorral* is delineálhatnák” (Mikó Imre: ErdTört-Ad. I, 266).

pillog 1577—1580, 1604: NySz. — 1581: „Azert az masera titkon ti *pillogtok*” (HistBip. B3b).

pirosan XVI. sz. v. felé: NySz. — 1577: „Királyhoz indula szine *pirosson*” (EstD. B3).

pisztrángos 1558, 1643: OklSz. — 1560: „kérlek, hogy az *pisztrángos* patakba hagyj meg neköm es egyet ki halaszszunk osztán együtt meg; inót es vegyünk magunkkal az halászó helyre” (Nád: Lev. 57).

planta. — 1581: l. *híresedik* a.

plántál 1450 k., 1550 k., 1604: NySz. — 1551: „Az én őregbűlesem mind a folyo viz mellet *plantalt* palma faiè” (JesSir. G4) | 1551: l. *vízfolyás* a.

poklul 1567—1568 táján: NySz. — 1561: „*Poklul* Absolon népével bannak vala” (RMKT. VII, 68).

polgári 1583: NySz. — 1551: „Semmi nintsen ártalmasb à *polgari* dolgokba mint á chachogo éber” (JesSir. C6).

posta 1565, 1578: NySz. — 1532: „Az *pósta* Ujhelig Bécsből megállott az terekek mijá” (Nád: Lev. 222) | 1558: „Itt való hí/r/t azért nem írok Kdnek, hogy minek eléttő ez levél Kdhez menne, az előtt megérti Kd az *póstán*” (Nád: Lev. 163) | 1561: „*Postan* kouetok Kiralzhoz [!] ereuk [!], Kiket az ör allok be ielőntenek” (HistAbs. B2b) | 1577: „Tisztartóknac *Postac* eszt el hordozác” (EstD. Bb).

[*praktika* 1612: NySz.] *praktikát indít*. — 1566—1573: „Az Maylád Erdélyben igyedöl marada . . . És csak hamar terekeknél is *praktikát indíta* néminemő szangziak által” (MonÍrók III, 71).

prés 1579: MNy. LXII, 237. — 1557: „az wy *pres* kez, de nem jo, merth az zewlewnek az tewrkelye kyth az *presbul* ky wethenek wala, az satolasa semyre jo wala” (LevT. I, 263).

privilegium 1450 k., 1552—1553, 1696: NySz. — 1599. „Debreszenys zabad varos, es az reghy Magyar Orzaghy kýralioktul feő *Privilegiomok* vagion” (RMNy. II, vegyes iratok 270).

próbára fog. — 1581: „*Probara* azonban hogyha ütet *fognad*, / Kaba es bolondnak ot ütet talnad” (HistBip. A3).

prókátorlevél 1572: OklSz. — 1558: „kérem te Kdet, hogy küldjön egy *prókátor levelet*” (Nád: Lev. 169).

protestál 1604: NySz. — 1557: „akorës ty kegjelmetek elot protestalek, azert mast yt wagyok kýwanom ty kegjelmetektol az igassagot” (Házi Jenő: XVI. sz. magyar nyelvű levelek 24) | 1560: „Zyráky Balás my előthünk *protestála*, hogy az nyakban vetheüt hatszáz magyar forinthon, thulajdon pénzen válthotta meg egy sydothul” (MZsOkl. II, 12) | 1571: „*protestalok* solemnieter kegmetek eleotth” (RMNy. II, vegyes iratok 228) | 1588: „ennek wereseth hasonlokeppen mynt az wargha leghynt megh wallottha keg/elmetek/ elewth, kýrewl en *protestalta/m*” (HÁZI JENŐ i. m. 167).

pulzus-ér. — 1560: „egy kis eczettel kend meg az bal felől való vak szemedet, azonképpen az *pulsus ereket* mind az két kezeden” (Nád: Lev. 55).

raktat. — 1508: I. *viadalhely a.*

rátalál 'occurro; antreffen' 1553: NySz. — 1581: „Es mikor semmykeppen *rea* nem *talalhatot* vona, hogy megvehetne rayta az marhanak az arat, talalkozyk el my jelenvalo polgartarswnkra” (MZsOkl. VIII, 227).

rátamad 1516—1519, 1551: NySz. — 1532: „De még csak volna ember, ki *rájok támadna*, ezeket Isten mind itt vesztenéje” (Nád: Lev. 22).

regnál 1604: NySz. — 1581: „Adonias . . . szep iffiu ez vala, / Attia hire nélkül immaran *regnal* vala” (HistBip. Ab) | 1581: „Vagione hireddel Adonias . . . | Eltedben mar *regnal* Israelnec nepeben” (i. h. A2).

rémülés 1506, 1508: BALLAGI, RNySz. 284; 1604: NySz. — 1561: „*Remulesbe* minden nepedet hoztad” (HistAbs. B3).

renes forint 1544, 1550: OklSz.; 1575: MNy. LXI, 478. — 1554: „Towaba aztys tudasara adom thÿ N.^{nak}, hõg Bechben adanak wala ket *zaz renes forjntoth*” (RMNy. II, vegyes iratok 107—8) | 1554: „kwdõttem woth neġven magÿyar forjntoth N.^{nak}. Az teszen *zaz renes forjntoth*” (i. h. 108) | 1570: „Kalmar martonnal wagyon Tÿzenneġh *Rennes forjnth*” (i. h. 218).

répalevél. — 1560: „én itt oly hóharmatot láttam tennap, hogy esörgött a *répalevél*” (Nád: Lev. 109).

resten 1517, 1548, 1590: NySz. — 1561: „Nem *rösten* Kusai ebben eljárja, / Jeruzsálembe Absolonhoz tére” (RMKT. VII, 58).

rongyosan 1704: NySz. — 1556. I. *ruházás a.*

rontás 1470, 1604: NySz. — 1577: „Eggyig mind azokat veszteni szanta, / Ez szõrnyû *rontast* egy napra gondolta” (EstD. B) | 1581: „Dragab dolog bennõk nem lehetne soha, / Mint ha az közssegnek birasara uolna / Eszek es tanaczok orszag oltalmara, / Ezzel eggiût erõ ellenseg *rontasara*” (HistBip. A4).

ruházás. — 1556: „az en *ruházasom* felõl ronczosan járhat, mert hitemre én nekem nincs mivel ruháznom” (Nád: Lev. 160).

rútul 'ignominiose; schändlich' 1575: NySz. — 1581: I. *hazudtat a.*

sáfrány 1380—1410 táján: SzófSz.; 1526—1527: NySz. — 1508: I. *aloe a.* [*sántál*] *sántálnit tanul, aki sántával lakik* 1803: NySz. — 1581: „*Santalni tanul az ki santaual lakik*, / Es szente leszen az ki szentel forgodik” (HistBip. B3).

sarcolás 1550: OklSz.; 1553, 1562: NySz. — 1561: „az Hazon oda bassÿ zabadulasarol es *Sarcolasarol* teneked egi néhan vÿtezleo Agaydal mÿ nalwuk hÿt leweled wagon” (RMNy. III, vegyes iratok 37).

sarkányméreg. — 1508: „*Sarkán merreg* v̇ borok: kigo merreg vigázhatlan” (DöbrK. 255).

selyemgomb 1554: OklSz. — 1544: „kuld meg az *selem gombokath* es” (LevT. I, 27).

selyemruha 1585: NySz. — 1551: „Ezec kedig az õltezõ ruhac, melyeket chinalyanac, . . . *boseylemruha* [!] szoros ruha, suueg es ð” (HELTAI GÁSPÁR: A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve Pp3) | 1551: „Chinald meg à bõ *selyë ruhátis*” (i. h. Pp4b).

sennyedék 1508, 1516—1519, 1578: NySz. — 1556: „Bizony engem az *sennyedék* annyira meggyõtrõ és gyõzõ, hogy egyebet nem tehetek benne, hanem tennap elkezdém magam orvoslani” (Nád: Lev. 15) | 1556: „*sennyedéktõl* megválva, jó egészségbe vagyok” (i. h.).

sikárol 1643: NySz. — 1551: „Miképen az *sikarlot* aranyba foglalt Smaragdus: Azonképen az énece ékesé teszi a lakodalmot” (JesSir. J5).

sokadalmas 1596: NySz. — 1581: „Sokadalmas helyre kalmarok sietnek / Mind vizen smind földön ne szegenedgyenek” (HistBip. A3b).

sokasodás 1591: NySz. — 1581: „Teremteskor Isten mindenekben adot, / Magához hasonló termesere erőt / Minden állapotban sokasodásra magot” (HistBip. B4b).

spanyol 1579: SzófSz. — 1550: „az ott való kertbe vélem, hogy kökény terem, még azt is ha meghagyták volna a *spanyolok*” (Nád: Lev. 80).

subácska 1591: NySz. — 1563: „Magadnak is ime küldöttem egy hitván *subacsát*” (LevT. II, 64).

svölítés 1450 k.: BALLAGI, RNySz. 288; 1578: NySz. — 1577: „Fel tamat két nagi Sarkây hogi meg viő, / Szörnyű *suuoltesbe* mind kette vagon” (EstD. A).

szabadkozók 1647: NySz. — 1561: „Ninchiének ott asszonyi vagy *szabadkozók*, Vízet ittanak ottan el menenek, Haluan Király szolgálai el menenek, De soholt űket űk el nem erhetek” (HistAbs. B).

szabódik 'se accusare; sich entschuldigen' 1536: Nyr. XXVIII, 228; 1580: NySz. — 1561: „Nincsenek ott, az asszony úgy *szabódik*, / Vízet ittanak, ottan elmentenek. / Hallván király szolgálai, elmenének, / De sehol űket űk meg nem érheték” (RMKT. VII, 65).

szál 'frustulum; Nichtigkeit' nem jelzői használatban: 1525—1531, 1666: NySz. — 1550—1560: „Az én beszédemnek ezek egy *szál*at sem hisznek” (RMKT. VI, 240) | 1552: l. *könnyebbedik* a. | 1554: „viselő szoknyája egy *szál* sincs” (Nád: Lev. 92) | 1555: „Semmi hasznót ő életében csak egy *szál*at sem tött” (RMKT. VI, 387) | 1569: „harangra, keztyőre, és lánczra való pénzem egy *szál* sincsen” (Nád: Lev. 212) | 1581: „dolog vegere egy *szalat* sem neznek” (HistBip. Cb).

szalaghányás 'szalagkivarrás' vö. MNy. LX, 229. — 1542: l. *megelégít* a.

számadás 1530—1532, 1588: NySz. — 1549: „azt hiszem, hogy még Kdnek is úgy tetszenejék, hogy m^g kell az *számadás*nak lenni, mely szembe léterélül [!] ize/n/-tem Knek” (Nád: Lev. 139).

számot vet 1526—1527, 1547, 1586: NySz. III, 1135. — 1546: „meg zerzeneye es meg adnya, mynd az egyeb war tharthassara walo kelgysegemel egyethembe rola *zamotoh wethwen*” (LevT. I, 33) | 1546: „fel wennem chak az en penzemeth, az egyeb thyzthan a war tharthasara walo kewchegemet egyethemben *zam wethwen*” (i. h.) | 1581: „eröltesse rea Papay Istwant ty kegelmetek, jwjen ala, *vessenek zamot* az sydowa” (MZsOkl. VIII, 227) | 1581: „nem tudom, hogy ha annak vtanna *zamot vethet* vele” (i. h.).

szárnyas 1380—1410 táján: SzófSz.; 1522, 1585: NySz. — 1555: „Téstova ő csak búdosik, *szárnyas* lába vagon” (RMKT. VI, 386).

szarvasgomba 1588: OklSz.; 1659: NySz. — 1600: „Kdnek *szarvasgombándl* egyebet nem küldhetek” (LevT. II, 144).

szegényedik 1771: NySz. — 1581: l. *sokadalmas* a.

szegyenbe jut. — 1581: l. *eltökölés* a.

szegyenvallás 1748: NySz. — 1581: „Tudod hogy Istentül nem annira felnel, / Ha *szegyen vallastul* valamint nem felnel (. . .) Minden latorsagban bizuasban elő mennel” (HistBip. B3).

szekérvezető 1450 k.: BALLAGI, RNySz. 289; 1544, 1556: OklSz. — 1554: „Ismeg az *zeker wézetéwnek* hağotth äszszonjóm Tamás Ispan által, hoğ ägğanak fr 1 & 25” (RMNy. II, vegyes iratok 108).

szeles 'ventuosus; windig' 1400—1410 táján: SzófSz., 1516—1519, 1592: NySz. — 1552: „az *szeles* házba nem maradhatok” (Nád: Lev. 88).

szembelétel 1. 'occurus; Begegnung' 1574: OklSz. — 1549: l. *számadás* a. — 2. 'una esse; Zusammensein' 1803: NySz. — 1542: „szóval es izent *szekén* uram es felfokadta, hogy senkinek nem adja, hanem ő maka szemben leszen velem és úgy adja

meg az levelet, azért még el nem jett el valamikort lehet az *szemben lélel*” (Nád: Lev. 118).
szemben van 'találkozik, együtt van' 1574: MNy. LVI, 385. — 1532: „a tótországi urakkal *szembe leszen*” (Nád: Lev. 222) | 1549: 1. *szembelétel* 2. a. | 1577: 1. *aranyvessző* a.

szemel 'körültekint, szemlél'. — 1551: „Ne *szómelly* idestova, hogy szép embereket lás” (JesSir. M5).

személyvalogatás 1533?, 1617: NySz. — 1561: „*Szómeli valogatás* semmi nem vala, Mind Kiraly mind vr mind szegény egy vala” (HistAbs. B4b) | 1581: „Ne legien ű nalok *szemel valogatas*, / Szegeny vagy gazdagnak pőri melle allas” (HistBip. Cb).

személyvalogató 1611: MNy. V, 89. — 1551: „Ne légy *szómely valogato* a tenen karodra” (JesSir. B4).

szemet vet 1590: NySz. III, 1135. — 1561: „Ezre Amon egyszer ket *szemet vete*, Gonoz kiuansagban ű magat eyte” (HistAbs. Ab).

szempillantás 1450 k.: NySz.; 1587: MNy. LVI, 385. — 1551: „egy *szempillantásba* nem illic, hogy valaki eszt mödgya: Mire valo iméz” (JesSir. L6).

szeretett űr ő. — 1581: „Az *szeretet tőrő*, szokta el szenedni, / Valami neheznek szokot testnek teczeni” (HistBip. C).

szert tesz XVI. sz. e. n., 1551: NySz. — 1548: 1. *arany szem* a. | 1548: „Lisimachus pénzében kildtem Kdnek harminczkettét, ezt is Ferencz uramnál *tettem szerét*” (Nád: Lev. 132) | 1552: 1. *vénasszony* a.

szigetség 1557: NySz. — 1567: 1. *kilop* a.

szinte 'plane; durchaus' 1604: NySz. — 1561: „Kegietlenül szegent ott által vere, Tőb szolgálual *szinte* meg őlete” (HistAbs. B2b).

szorgat 'sürget' XV. sz. v., 1567—1568 táján: NySz. — 1577: „Tęre onnat Aman hamar indula, / Cancellarius deakit *szorgattya*” (EstD. B).

szőlő fű. — 1508: „Cipriai *zóló fű* en zeretőm en nekem endegadnak zólőibe” (DöbrK. 474) | 1508: „Te allatod palmához hasonlot Es te čečid *zóló fűhöz*” (i. h. 481) | 1508: „te emlőid ollatanok leznek mint *zóló fű*” (i. h.).

szőrnyen 1510, 1526/1527, 1580: NySz. — 1561: „Akki gonoszul el akar veznie, Előzőr is meg bolondul tanachia, Az vtán *szőrnyen* el vez űnőn maga” (HistAbs. Bb).

szűkölködik valami nélkül 1568: NySz. III, 346. — 1559: „Más az, hogy *külség nélkül* is *szűküldünk*” (Nád: Lev. 34).

szűkös valami nélkül 1559: NySz. III, 347. — 1550: „De valami kevés *költség nélkül* vagyok *szűkös*” (Nád: Lev. 3) | 1581: 1. *pénzes* a.

takarmany 'commeatus' 1575: NySz. — 1561: „Minden *takarmani* mezőn meg egtek” (HistAbs. A2b).

tamadás 'seditio; Aufstand' 1526—1527, 1565: NySz. — 1561: „Absolonnak mondom historiaiat, Attia ellen nekie *tamadassat*” (HistAbs. A).

tancos 'énekes'. — 1551: „Ne nyaiaskodgyal a *tantzosockal* (Aliàs, az enekesekkel) hogy azoknac haloiaba meg ne fogattassal” (JesSir. C4b).

társalkodik 1450 k.: NySz.; 1508: NyK. XVII, 238; 1526—1527, 1552: NySz. — 1551: 1. *bájoló* a.

tartás 'viselkedés, eljárás'. — 1581: 1. *zsák* a. | 1589: 1. *eligazodik* a.

tartozik 'pertineo; gehören' 1585: NySz. — 1581: „Valami *tartozec* aszszon' beszedehez” (HistBip. A2).

temérdeki 1576: NySz. — 1577: „*Temérdeki* kincze és draga háza, / Ot mind Esteré lőn Aman ioszága” (EstD. C).

templombeli 1508, 1562: NySz. — 1551: 1. *patikaszerszám* a.

tesz róla. — 1561: „Ezőntul en meg latod rea megiek, Im meg őlem *tesz rola* ha banod” (HistAbs. B2b).

tintahal 1524: OklSz. — 1559: „küldtem Kdnek . . . három tuna ténna halat” (Nád: Lev. 102).

tisztelet 1516—1519, 1529—1531, 1585: NySz. — 1581: I. *forгатja magát a tótországai.* — I. *szemben van a.*

tömjénillat. — 1508: „öltözetednek illatt'a' mikent *Tömieen illat'*” (DöbrK. 477).

törjék XVI. sz. e. n., 1549, 1590: NySz. — 1557: I. *elviszi az ördög a.*

törvénykezés 'lis; Procesz' 1604: NySz.; alakv. *törvénykedés* 1470: SzófSz.; 1577, 1588: NySz. — 1581: „Nekünk legyen azért Salamon kiralrol/ Most beszédünk neki bölcz iteletiről,/ Ket gonosz aszszonnac *törüenközeseről'*” (HistBip. A).

törvénytétel 1590: NySz. — 1581: „Halliuk meg immaran mint az bölczeseg- gel/Elt legyen Salamon és bölcz itelettel,/ Mint magat mutatta egy *törüen tetelle'*” (HistBip. Bb).

traktál 1575: NySz. — 1567: „feye fosti föl megion az Embernek az minemw nag' romlasrol puztitasrol kyaltnak azt hizzik hog' cȳac az feyedelqm El Igiön nem Jokat *tractalnak* cȳak eg' hetig ȳs elozolnak” (RMNy. III, vegyes iratok 60).

trombitaszó 1526—1527, 1530—1540, 1585: NySz. — 1561: „Ime mikor *trombita szot* hallotok, Nagy fel szoual mind el fel kialczyatok” (HistAbs. A3).

tudós 1516—1519, XVI. sz. e. n.: NySz. — 1508: „mindenik tört tart es igen *tvdosok* viadalra” (DöbrK. 476).

tyúkfí 1544, 1564: OklSz. — 1550: I. *lúdfi a.*

űzön-vizen 1669: NySz. III, 827. — 1561: I. *általiktat a.*

unikornis XV. sz. v., 1626—1541, 1590: NySz. — 1539: „ZAbadoh engemeth orozlannak zayabol es *vnykornysnak* zarwatwl een alazatussagomath” (KulcsK. 41) | 1539: „zerelmes mykeppen *unicornis* new wadnak fyaa” (i. h. 63).

úti járó. — 1589: I. *külön a.*

úti levél 1565, 1597: NySz. — 1573: „vagi vağon Ualakinel *uty levelönk* vagi nintzen” (RMNy. III, vegyes iratok 97).

úti szék 'úti árnyékszék'. — 1557: „eltörték az én uti kamora székeemet és az te kis *uti székedet* hozták el, kire az én aszú faromnak csak az fele is alig fér reá” (Nád: Lev. 18).

űzöben 1567—1568 táján: NySz. — 1561. I. *bolyog a.*

vadhús 'caro ferina; Wildbret' 1508: BALLAGI, RNySz. 302; 1544: OklSz.; 1629: NySz. — 1551: „Miképen a nyelv meg kostolya a *vad húst*: Azonképē az értelmes szűvv meg kérdezi a chalárdságnac igeit” (JesSir. K6).

vadkecske 1526—1527, 1529—1531: BALLAGI, RNySz. 303; 1548: NySz. — 1508: „Te ket emlőid: mikent ket *vad kecke* allo” (DöbrK. 481).

vágyakozik 1604: NySz. — 1581: I. *bőségesen a.*

vajas béles. — 1545: I. *bereked a.*

vakmerő 1470, 1492—1495, 1551: NySz. — 1551: „A *vakmerő* chachogo meg szegyenűl” (JesSir. Cb).

választást tesz 1565: NySz. III, 612; 1608: NySz. III, 990. — 1581: „*Valasztast tön* azért kiral' ez dologrol” (HistBip. B2b).

választott 'lectus; erwählt' XVI. sz. e. n.: NySz. — 1561: „Immar en masnak szolgálai nem tudok, Mert *valasztot* Kiralyomtul halgatok” (HistAbs. A4) | 1561: „Penig nagy giakorta fogot meg esni, Neha *valasztot* fiakonnis törtenni” (i. h. Bb).

választétel XVI. sz. e. n.: NySz. — 1577: „Neiűnc az lakasban mind velle vadnac/ Aszszonyunc *valasztételeit* mind hallyac” (EstD. A3).

varázslás 1578, 1585: NySz. — 1581: „Ördögi mesterseg sok *varaslas* által,/ Szoktac czelekedni, sok esztendő által” (HistBip. B4).

varrás 1506: BALLAGI, RNySz. 312; 1585: NySz. — 1577: „Augustus czaszár gyermekét, / Vgyan tanította mint egy kőz rendet, / *Varrást* fonást szőűést vellec tetetet” (EstD. C3b).

végére megy 1585: NySz. II, 741. — 1558: „zolyon vramnak ew nagysaganak erwl kegy: hohg ennek az zonak *menjen vigire*” (LevT. I, 282) | 1581: „*Veg[e]re* kel menni mind [két] fel dolganak, / Törüenie ne legyen előttök fel perősnek” (HistBip. C).

véget vet 1585: NySz. III, 1135. — 1581: „Itlmi igazat mindenec nem tudok, / Szantalan igieknek *veget* en nem *vetetek*” (HistBip. A2b).

vénasszony 'educatrix; Erziehrin' 1563: NySz. — 1547: „megszolgalom Kdnek, hogy Kd az én kérésemet hejában nem hagyta, hogy az én *vén asszonyom* leányát hozzá vette” (Nád: Lev. 127) | 1552: „Tovabba te k.kerem mint vramot apamot, hogy te k.az *ven azzonra* viselne gondot, mert itt zerit semmikeppen nem tehetem” (LevT. I, 93) | 1553: „kwldtettem az *wen azzonnak* es az lean azzonyoknak egh kys thwnna saladath” (i. h. 121).

veres bor. — 1560: „egy pinczetok *veres bort* is küldött” (Nád: Lev. 59) | 1563: „értettük ő tőle, hogy Kd egy néhány szót izent volna az *veresbor* ára felől” (LevT. II, 62) | 1563: „nem igen kedvellem az *veres bort*” (i. h.)

vérontó 1516—1519: BALLAGI, RNySz. 318; 1651: NySz. — 1545: „De még nyilvánban Ezékhiel mondja: / Prédáló farkasnak, *vérontóknak* mondja” (RMKT. II, 171) | 1561: „Menj ki, menj ki te *vérontó!* azt mondja” (RMKT. VII, 59).

vesz 'elpusztul' 1551: NySz.; 1564: OklSz. — 1561: „Ily dolgot az Kiraly meg hallot volna, Soha el nem eniztheted volna, Ezert nekóm *veznem* kellett volna” (HistAbs. B2b) | 1561: l. *aszú* a.

veszett 'deperditus; heillos' 1551, 1602: NySz. — 1581: „*Vesztet* ország kinek gyermek ű kirallia” (HistBip. A4).

veszódik 'laboro; sich plagen' 1566: NySz. — 1557: „nemellek az zewlew hegen *weszodnek*” (LevT. I, 262).

veszt 'pessumdo; vernichten' 1545: NySz. — 1532: l. *rátámad* a.

viadalhely. — 1508: „Te nákad mikent david toroña ki raktatot *viadal helekkel*”: quae aedificata est propugnaculis (DöbrK. 477).

vicehadnagy 1643: NySz. — 1555: „*vicehadnagyod* is legyen, ha az főhadnagyodnak valami dolga történik” (Nád: Lev. 13).

vígaszhatlan. — 1508: l. *sárkányméreg* a.

vigyázás 'attentio; Achtung' XVI. sz. v. felé: NySz. — 1551: l. *meggazdagulás* a.

vihogás ikerszóban: *ihogás-vihogás* 1626—1627: NySz. — 1581: „Nehez neuen veszi bűnert az dorgalast, / Ki elteben szokta *vihogást* kaczagast” (HistBip. B2b).

világi 'profanus; weltlich' 1400—1410 táján: SzófSz.; 1450 k., 1604: NySz. — 1581: „Ez *vilagi* vrak kik iobbagiot birnak, / Nem veszik eszekbe mikent szűkűlködnek” (HistBip. A3b).

villamás 1508, 1541: NySz. — 1539: „erezte w nylyayth ees el ozta wketh, *wylamasokat* sokaseyta ees meg haborgata wketh” (KulcsK. 29.).

villámkovács becéző megszólítás. — 1550: „Megszolgálom Kdnek az vadakat . . . , édes *villám-kovácsom*” (Nád: Lev. 82) | 1550: „De megmondja *villám-kovácsnak* én szómmal, hogy az más hétről el ne múlték, ha Istennek kellemetes leszen” (i. h.).

viszál 'intertexto; unterwirken' 1604: NySz. — 1551: „Az Ephodot [= rövid, szűk ruhadarab] chinalyac aranybol, sarga selyéből, . . . es *viszalt* feier selyemből” (Heltai Gáspár: A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve Pp3) | 1551: „Az ő is rayta, . . . aranybol, sarga selyemből, . . . es *viszalt* feier selyemből” (i. h.)

- visszamenetel* 1644: NySz. — 1560: l. *alábocsátás* a.
- vitéz volta* 1651: NySz. — 1561: l. *ember volta* a.
- vízcsergeteg*. — 1508: „*v̇ zemei mikent galambaknak. viz éergetegeken*” (DöbrK. 479).
- vízfolyam* — 1551: „az ő haragia veri a poganokat, es meg hadgya őket szaradni mint a *viz folyam* nekül valo földet” (JesSir. L6b).
- vízfolyás* 1350: OklSz., 1565: NySz. — 1551: „neuekedgyetek mint a *vizfolyás* mellett plántált rosac” (JesSir. L6).
- vízital* 1516—1519, 1636: NySz. — 1581: „... nagy kiuansaga *viz itatra* vagyon / Kinek betegsege az *viz* korsagban vagyon” (HistBip. B4b).
- vízország* 1575, 1585: NySz. — 1581: l. *vízital* a.
- vizsla* 1566: NySz. — 1510: „Thowabba kyrelek zerelmes őchôm, hogy kwld ennekem egy jo *wysslat* fyrkeszny wallot” (LevT. I, 2).
- zafírkő* 1516—1517: NySz. — 1508: „V' hasa ebvr kepõ. *safir kóvekkal* valogatot” (DöbrK. 479).
- záporeső* 1519 k., 1584: NySz. — 1551: l. *fejérítés* a.
- [*zelenka*: 1667, *körtvélyfa*: 1604: NySz.] *zelenka* — *körtvélyfa*. — 1569: l. *duránci barack* a.
- zöldell* 1529, 1585: NySz. — 1551: „A tizenkét prophetác tetemiis, még *zöldellenec*” (JesSir. O4b).
- zú[ú]rzavar* 'turba; Verwirrung' 1582: NySz. — 1581: „Az bolezesegnelkül tób iobbagyra *vaginac*, / Azert *zur zavarban* ő iobbagiok forognak” (HistBip. A4) | 1581: „Ez eneket irak egy szegen faluban, / (Melinek forgodasa vagyon *zur zavarban*, / Nincz gonduiselõie vilagon semmiben)” (i. h. C2).
- [*zsák*] *minden zsák megleli foltját* 1598: NySz. I, 906. — 1581: „Az tarsarol embert azert meg ismerik, / *Sak meg leli foltiat* lam mindenõt beszellik” (HistBip. B3).
- zsellyeszék* 1510 k., 1571: OklSz. — 1557: „kérlek kül[!] ide az kamara *zselle széket* mind vánkosaival egyetembe” (Nád: Lev. 18).
- zsidó asszony*. — 1559: „Ha az *sido azzon* el mehetett Sennébe feleskemhez tegnap, el jehet az en Kegelmes azzonomhoz, en vallom azt” (MZsOkI. VIII, 222) | 1559: „oda megen az *sido azzon* (i. h. 223) | 1559: „Im ertem, mit paranchol nagsagot az *sido azzon* felel” (i. h.).
- zsidó kapu*. — 1566—1573: „Harmadik ostromot tönnek az *zsidó kapu* felöl király kertiné” (MonÍrók III, 46).
- zsiros táská* 1598: NySz. — 1581: l. *konc* a.
- zsobrákság* CzF.: 'zsugorgató fõsvénység': 1470, 1519 k., 1585: NySz. — 1555: „Elhagyjátok, én azt mondom, az nagy *sobrátságot*” (RMKT. VI, 388).

ZSOLDOS JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése

I. Nyelvjáráskutatóinkat meg általában nyelvészeinket, de rajtuk kívül még sok embert érdekel és foglalkoztat a kérdés, hogy a most végbemenő nagy társadalmi, gazdasági változások következtében, a művelődési forradalom hatására milyen mértékben változtak meg nyelvjárásaink; mit őriztek meg régi hangtani és alaktani rendszerükből;

mennyire befolyásolta és mennyiben módosítja jelenlegi fejlődésüket, változásukat az egyre jobban tért hódító köznyelv.

A fontosabb tanulmányok, nyilatkozatok közül hadd említsem a következőket: DEME: RefNy. 78—82; Uő.: NytudÉrt. 40. sz. 66—72; Uő.: Nyr. LXXXII, 481—4; BENKÓ, Nyjtört. 8; IMRE: Nyr. LXXXVI, 321; Uő.: ALingu. XIII, 377; DEME—IMRE: MTud. 1962: 550—1; VÉGH: Nyr. LXXVIII, 426—8; Uő., ŐHNYA. 75—6; BÁRCZI: I. OK. VI, 69—70; Uő., MNyÉletr. 378; TEMESI: A pécsi Tanárképző Főiskola Évkönyve 1965: 151. Vö. még: BAKÓ: MNy. XXXVIII, 345—8; B. LŐRINCZY: MNy. XLVII, 102—10; BARTHA: MNy. XLVII, 219; KOVÁCS: MNyj. II, 146—52.

E cikkek, tanulmányok, beszámolók, illetőleg könyvek írói többnyire maguk is foglalkoztak nyelvjárási anyaggyűjtéssel, sokat megfordultak a terepen, tehát mint illetékes szakemberek nyilatkoztak.

Ismeretes, hogy a magyar nyelvjárások atlaszának ellenőrzési munkálatai alkalmával 1960 és 1964 között minden kutatóponton készítettünk magnetofon-felvételt (vö. BALOGH: MNy. LVIII, 114—5). Az MTA Nyelvtudományi Intézetének tehát — a régebben készült felvételekkel együtt — már igen tekintélyes hangszalaggyűjteménye van. A felvételek általában az adatközlők konyhájában, szobájában készültek, tehát a külső zaj, a tűzhelyen levő fazék sístergése, a kakas kukorékolása, a kutya ugatása stb. is behallatszik olykor a felvételekbe. Éppen ezért, mivel felvételeink nem stúdió-felvételek, a gépi mérésre kevésbé alkalmasak, de lehallgatásra, a nyelvjárási jelenségek megfigyelésére igen jók. (Viszonylag kevés felvételünknek van olyan technikai hibája, amely a nyelvi szöveg megértését zavarná.) Több felvétel a kérdező és az adatközlő párbeszédét rögzíti. De szerencsére sikerült olyan adatközlőket is találnunk — és felvételeink nem kis része ilyen —, akik a nekik tetsző tárgykörben hosszabb elbeszélés alakjában közölték élményeiket. Az összefüggő szöveg azért is jobb a nyelvjárási jelenségek megfigyelésére, mert az adatközlő ilyen esetekben fokozatosan megszabadul gátlásaitól, és egyre inkább elfogódás nélkül, természetesen beszél.

2. A magnetofon-felvételek használóit, a kutatókat elsősorban az érdekli, hogy a felvételek mennyire nyelvjárásosak. Úgy gondolom tehát, nem lesz haszontalan, ha a felvételeink közül néhányat éppen e szempontból elemezek.

A magnetofon-felvételek hangtani és alaktani sajátosságainak számszerű vizsgálatát azért tűztem ki célul, hogy lássuk, vajon e felvételek adatai mennyiben egyeznek meg szubjektív megfigyeléseinkkel és nyelvatlaszunk adataival. Jól tudom, hogy e vizsgálat önmagában nem állapíthatja meg, hogy a nyelvjárási sajátosságok mennyiben őrződtek meg, mennyiben vannak eltűnőben, mégis hozzásegít talán a kérdés megválaszolásához. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a vizsgált szövegek közül kevés a terjedelmes (mint pl. a viszáki, botyakapeterdi, balmazújvárosi); a rövidebb szövegek nagyobb tanulmányok levonására kevésbé alkalmasak, mint a hosszabbak.

A nyelvatlasz több adatközlő meghallgatásával készült. Azokban az esetekben, ahol sok volt a hangtani vagy lexikai variáns, vagy pedig a hagyományos és a köznyelvi alakok küzdelmét nehéz volt megállapítani, 8—10, néha még ennél több adatközlőt is megkérdeztünk. Noha a magyar nyelvjárások atlaszában parole-tényeket jegyeztünk fel (az adatokban nincs kozmetikálás, javítgatás, nem törekedtünk egyfajta mértani közép-arányosra), e mű a nyelvi valóságról tárgyyszerűbb, valóságosabb képet nyújt, a sok adatközlő feleleteiből a nyelvi valóság jobban megállapítható, mint a magnetofonra felvett szövegekből.

A magnetofon-felvételek parole-adatokat tartalmaznak. Több esetben jelzik a köznyelvi beütés nyomát is, ami a mikrofonba való beszélés izgalomával, a rendkívüli helyzettel, nyugtalansággal, feszültséggel stb. magyarázható.

A nyelvi biológia, a nyelvi dinamizmus szempontjából viszont az atlasz nyújtotta

képnél éppen ezért érdekesebbek a magnetofon-felvételek. Jobban megmutatják, hogy mely nyelvjárási sajátosságokat kezd ki könnyebben a köznyelvi hatás. Ez utóbbi jelentkezését nagy mértékben fokozza az adatközlők beszédében és hangszalagfelvételein az a körülmény, ha az illető köznyelvis alakok a helyi nyelvjárással szomszédos nyelvjárásokban is előfordulnak.

A kutatópontok, illetőleg a magnetofon-felvételek kiválasztásánál arra is ügyelnem kellett, hogy a vizsgálat csak akkor sikeres, ha olyan kutatópontok anyagát elemzem, amelyek nyelvjárását a nyelvatlaszgyűjtés és -ellenőrzés során vagy más tanulmányaimmal kapcsolatosan elég jól megismertem. A helyi nyelvjárás alapos ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy egy-egy jelenség nyelvjárási sajátosság-e, vagy pedig a köznyelvi hatás eredménye. A Vas megyei Csöngén és környékén például — a nyelvatlaszgyűjtések és -ellenőrzések tanulságai szerint — a köznyelvi *-ból, -ból, -tól, -tól, -ról, -ről* előfordulhat *l* nélküli és *l*-es alakban is: *-bu~bul, -tu~tul, -ru~rul, -rü~rül*. Tehát, ha a csöngői felvételen *közepibül vészünk* alakot találunk (vagyis a mássalhangzós szókezdet előtt sem hiányzik az *l*), akkor ott ez, legalábbis a mai nyelvállapotban, nem köznyelvis, hanem nyelvjárási alak. Az ehhez hasonló alakok vizsgálatánál nagyon körültekintőknek kell lennünk, az ingadozás, a több változat együttes megléte jellemzője lehet a helyi nyelvjárásnak.

Kíváncsi volna, hogy minél több helyi nyelvjárás felvételét elemezzem. Ezt azonban megnehezíti a szövegek lejegyzése. Számszerű mérésekhez gondosan lejegyzett szövegek szükségesek. Szöveg nélkül, csupán a szalag meghallgatásával számolást végezni nem lehet. Munkám legnehezebb és legtöbb időt igénylő része éppen a felvételek lehallgatása és átírása volt. A finn nyelvjáráskutatók tapasztalata szerint egy óras magnetofonfelvétel gondos áttételére legalább 25—30 óra szükséges. A hangszínek apróbb árnyalatait is igyekeztem feltüntetni a Vas megyei Viszák, a Baranya megyei Botykapeterd és Cun községekről készült felvételem leírásában. A vizsáki szöveg leírása megjelent: MNyj. XIII, 173—80, a cuni és botykapeterdi: MNyj. XVI, 147—52.

De ha a többi község anyagát is olyan alaposan írtam volna át, mint a vizsákit, a botykapeterdit, a cunit, akkor csak kevés kutatópont anyagát tanulmányozhattam volna. Ezért kialakítottam egy viszonylag kevesebb időt igénybe vevő lejegyzési módot, mely a szokásosnál kevesebb kíváncsúnak tesz eleget, de kifizűtött céloknak megfelel. A szöveget a felvétel többszöri lehallgatása után szó szerint lejegyeztem. Ha a felvétel újabb meg újabb lehallgatása közben — ez természetesen szükséges volt — nyíltabb *ɛ*, zártabb *ɔ* vagy magasabban képzett *ɛ̃* hangokat hallottam, ezeket a hangszínyarvialatokat is feljegyeztem, de mégsem törekedtem a finom mennyiségi és minőségi árnyalatok jelölésére a — fentebb említett számszerű vizsgálatokhoz készített — lejegyzésekben.

Eleve lemondtam arról, hogy a kettőshangzók mennyiségi és minőségi jelzése pontos legyen. Nyelvjáráskutatóink körében általánosan ismert, hogy a magyar diftongusok lejegyzése nemcsak füllel való lehallgatás után nehéz, hanem néha még akkor is, ha a hangszalag megfelelő helyét négyszer vagy akár többször is lepergetjük, és csak a diftongusok megfigyelésére van gondunk. Az erősen diftongáló területeken, pl. a Nyugat-Dunántúlon a köznyelvhez való közeledés szempontjából — eddigi tapasztalataink szerint — kevésbé fontos tényező, hogy az adatközlő egyszerű hangot ejt-e vagy kettőshangzót. A kettőshangzók a magyar nyelvjárásokban — jelenleg legalábbis így látjuk — nem fejeznek ki fonematikus különbséget a nekik megfelelő egyszerű hangokkal szemben. A paraszti beszélő úgy gondolja, hogy hosszú *ó, ő* hangot ejt, amikor a nyelvjáráskutató *uo* vagy *ou, -üö* vagy *öü* diftongust hall. Talán az *ie* és az *ei* diftongusok állnak korrelációban az északkeleti nyelvjárásokban. Ott a nagyobb nyelvi öntudattal rendelkező adatközlő tudja, hogy másfajta *é*-szerű hangot ejt a *kél*, illetőleg a *kék* szóban. Viszont azokon

a területeken, ahol a kettőshangzó használata keveredik az egyszerű hanggal — ezek az úgynevezett átmeneti területek — már sok szempontból érdemes annak gondos figyelembevételére, hogy az adatközlők diftongust vagy monoftongust ejtenek-e. Bár az a sejtésem, hogy itt sem feltétlenül a köznyelvhez való közeledés jele, ha az adatközlő egyszerű hangot ejt. Inkább a hangsúly, a kiemelés, az érzelmi fűtöttség (az emfázis) hatására ejt ilyen helyeken az adatközlő kettőshangzókat, a kevésbé hangsúlyos helyzetben pedig egyszerű hangot.

A keleti területeken a diftongusok többször váltakoznak a nekik megfelelő egyszerű hanggal, mint Nyugat-Dunántúlon. Ez a váltakozás egyáltalán nem köznyelvi jelenség, hanem hozzátartozik a helyi nyelvjárás jellemző tulajdonságához. A köznyelvi *ó, ő* helyén a keleti területeken mégis többnyire *ou, öü* típusú kettőshangzókat hallunk, az *éi, éü* diftongus azonban e területeken már ritkább jelenség, gyakoribb ott az *é* hang. A kérdés megnyugtató megválaszolásához még sok megfigyelésre és elemzésre van szükség. Annyi azonban bizonyos, hogy a paraszti beszélők nyelvi tudatában még az átmeneti területeken sincs diftongus—monoftongus ellentét. (A zárt *é* és a nyílt *e* közötti fonematikus különbséget viszont — természetesen a maga módján — több paraszti adatközlőm számon tartotta.) A balatonmagyaródi felvételen, amelyből kisebb mutatóványt közlök, keverten fordul elő az egyszerű hang és a kettőshangzó. Itt és a zalacsányi, valamint a somlómásárhelyi felvételen (ez utóbbiakat BALOGH LAJOS jegyezte le) egyéb tanulságok kedvéért vizsgálati szempontnak felvettem a diftongus—monoftongus megoszlását is. Éppen így keleten is gondosan figyeltem, és elemzésemben szerepel a diftongus—monoftongus megoszlása a tiszavasvári felvételen.

Ha egy nyelvjárásra jellemző például a nyíltabb *ɛ* vagy a zártabb *ɛ̄* árnyalati gazdagsága, csak az a felvétel tekinthető nyelvjárásosnak, amely ezeket a sajátosságokat mutatja. A felvétel készítése alkalmával már eleve csak olyan adatközlőket válogattunk ki, akik előttünk izesen, szépen, pl. nyíltabb *ɛ* és zártabb *ɛ̄* vagy zártabb *ɛ̄* hangokat is ejtve beszéltek.

A köznyelvhez való közeledés szempontjából a magyar dialektológiai vizsgálatokban nem tartom szükségesnek a hangszínárnyalatok figyelembevételét. A paraszti beszélők nyelvi tudatában fonémák, pl. *é, e* és *á* hangok szerepelnek. Ha a változatok minőségi különbsége egy bizonyos határt nem lép túl, és semmilyen jelentésmegkülönböztető szerepük nincs, akkor ezek a beszélők és a hallgatók szempontjából egy hangnak számítnak. Például *a* és *á*, vagy *e, ɛ, ă*.

Noha a hangszínárnyalatok jelzésére a fentebb készített átírásomban, lejegyzésemben nem törekedtem, mégis úgy ítélem, hogy figyelni kell a hangszínárnyalatokat abban az esetben, ha a beszélő egy-egy, általa nyelvjárásosnak, parasztnak ítélt nyelvi sajátosság elhagyására törekszik. Például, ha az *i*-zést kerülni akarván zártabb *é* hangot ejt: *ɛ̄*, vagy ha az *ö*-zést szégyellvén illabialis *ö* hangot ejt: *ȫ* vagy labialis színezetű zárt *é* hangot: *ɛ̄*. (Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az ilyen átmeneti típusú hangok olyan területeken is előfordulnak, ahol az *ö*-zés nem szégyellt.) Szintén figyelembe vettem helyenként azokat az eseteket, amikor a paraszti adatközlő az *ü*-zést kerülni óhajtván az *ü* helyett egy kicsit illabialisabb színezetű hangot ejtett: *ǖ* (*fűzet* 'fízet', *küvűsz* 'kivisz'). Az ilyen jellegű hangszínárnyalatokra a vizsgálatomban az adatokhoz fűzött megjegyzésekben is mindig kitérek.

Hogy a hangszínárnyalatok megőrzése, illetőleg elhagyása mennyire nem tudatos és mennyire nem befolyásolható egykönnyen, megemlíteném azt a megfigyelésemet, hogy sok olyan Nyugat-Dunántúlról, továbbá Veszprém megyéből való ismerősöm van, aki noha főiskolát vagy egyetemet végzett, mégis megvan kiejtésében a nyíltabb *ɛ*. Természetesen a nyíltabb *ɛ* hangokat ejtők hangszíneiben is vannak árnyalati különbségek. A nyíltabb *ɛ* használata — a megfelelő nyílt *e* helyén — a magyar nyelvterületen

nem bántó, mert a különbség egészen kismérvű. Így a Veszprém megyei születésű és nyíltabb *ɛ* hangokat is ejtő beszélőket nem mosolygják meg például Békés vagy Hajdú-Bihar megyében sem. De a palóc illabialis *á*, méginkább a köznyelvi hosszú *á* helyén előforduló labialis hosszú *ā* ejtése nem palóc területeken már kissé zavarólag hat. Természetesen a megértést ez sem gátolja. Egy palóc származású egyetemi tanár ismerősöm éveken át Budapesten is a palóc *á* és *ā* hangokat ejtette. Van viszont olyan példa is, hogy viszonylag rövid idő alatt megváltozik a beszélőnek a nyelvjárási hangszíneket őrző artikulációja.

Meg kell itt említenem azt is, hogy 1970 tavaszán, amikor az egri járás földrajzi neveinek ellenőrzése végett több palóc faluban megfordultam, akkor több olyan községet találtunk, ahol a palóc nyelvre jellemző illabialis *á* és a nyújtott labialis *ā* hangok erősen eltűnőben vannak több adatközlő kiejtésében. Így például Szilvásváradon, Bekölcén.

Ez utóbb említett példákat nem tekintem általánosnak. Főleg Nyugat-Dunántúlon azt tapasztaltam, hogy amikor egy parasztember akár tudatosan, akár kevésbé szándékosan, a nyilvánosság előtti szereplés zavarában válogatottan, keresetten — vagy ahogy ő szokta mondani: finomabban — beszél, általában nincs gondja arra, hogy az *e* hangokat ne nyíltabban, az *a* és *á* hangokat pedig ne zárttabban ejtse. De kerülték ilyen helyzetben a paraszti beszélők az *i*-zést, egyes területeken az *ö*-zést, Őrségben a *biru*, *hordu*-féle alakokat vagy más, az ő nyelvi tudatuk szerint parasztosnak, elmaradottnak tűnő hangtani vagy alaktani jelenséget.

Azért foglalkoztam ilyen részletesen a hangszínek kérdésével, hogy indokoljam, miért hanyagolhattam el ezt a szempontot a fenti célú, csak bizonyos vizsgálatokra alkalmas lejegyzésben, és miért marad ki a hangszínek szempontja a végső elemzésből is.

A vizsgálat céljára lejegyzett teljes anyag közzétételére e cikk keretében nincs lehetőség. De mégis, hogy lejegyző eljárásomat érthetőbbé tegyem, néhány példát bemutatok a szöveglejegyzéséből.

K e r k a t e s k á n d (Zala m. Délgöcsej):

[Hány órakerelt fel a néni ma reggel és mit csinált?]

Mámmo rögge má négy órakkó föketem, osztán hát egisz kilenc órájig megírtém eviégzéni a röggei dúvógot. Akkor azután riépát széttem, kerek hát ojan (így!) kerek riépát. Ja! Hát ién láttam, amikor ot szédem a riépát, hát éty szép új autu gyön. Jaj, ugyis talán agítálni jöttek. Osztán hát miég ara rákerültem, hogy hát ién miég diélután beleütem. Hát ez igazán, esz nem gondutam vuóna, hogy ién miég abba az autuóba üllek. (Hermán Istvánné Völgyi Verona, 73 éves.)

K i s k a n i z s a (Zala m.):

Nekikiészütünk az aratás... Mēkalapátuk a kaszát, takarót, rá osztán összeszētűk a niépet előpp.

[Hány órakkor szoktak kimenni aratásra?]

Hotyha melegebb üdüdjárász vuót, akkó korán, kiét órakkó, háromkó, miko viratt vagy vēratt. (Bagonyai György, 22 éves.)

B o t y k a p e t e r d (Baranya m.):

[Mit néz meg a gazda, mielőtt hozzáfognak az aratáshoz?]

Hát a gabonát mögnézi. Osztán akkor, amerre gurút a feje, amerre könnyeb vót kaszáni, akkor úgy át nekije, úty fordút kaszáni.

[Ki szedte a markot?]

Én szöttem.

[Most azt tessék mondani, mikor, hogy mentek ki?]

Kimöntünk korán. Hát előb nem, mint hat óraker kötelecs csínyáni. Kötelet mőkcsínyátuk, akkor oszt úgy nekiáltak kaszáni. Osz szöttük szépén a markot. Vót kévekötő is.

A bátyám kaszát, édésapám mők főkötötte. Édésanyám mög othon főszte ebédet (Így!), ehosza utánunk. (Kisbagoly Józsefné Lőrinc Erzsébet, 70 éves.)

Balatonmogyoród (Zala m.):

[A medvések]

Hát amikor én kislány voltam, ugye akkor mi még nem láttunk medvéket. Amikor haza, kinézék az uccára, gyűnnek a medvék a főső szērén, mēg gyün mēk asztán kiēt pupos teve, akkora pupjai vótak, mintēgy. Na hát csunya vót. Hát nīezēm hát, ém mēgijetem, beszalattam. Jaj Istenēm, gyűnek a medvīesēk. A szomszédba lakott az öreganyám, a kis lánytesvérēmet hūsztam áti puólába, mer mondok, mēgēszik a medvīek. Hát mikor átjönnek: Nē busuj jányom, asz mongya, csak līegy nyugott, majd mēgverēm én a medvīeket. (Tar Györgyné Höresők Mári, 72 éves.)

Tarnalelesz (Heves m.):

[Ki ment el megkérni a lány kezét?]

Először a legény, ázutān az édēsānyya és a rokonok, jöttek többen, útyhogy a készfógo . . . ásztān készültünk, ugyē, vácsorāt készít(ettek), ásztān akkor mi mēg akkor kendőbe díjót, álmāt, ámennyien gyűttek, ánnyi csomagot kápták tőlünk. És akkor ásztān volt mēk, hogy cigányzene is volt kijelölve. (Özv. Kovács Antal Ignácné Kovács Péterdiák Borbála, 68 éves.)

3. A köznyelvi hatás vizsgálatában nem lehet minden nyelvjárásra egységes szempontot kijelölni. Egyes helyi nyelvjárásokban más és más hangtani vagy alaktani jelenségek tűnnek el vagy szorulnak vissza a köznyelv hatására.

A fontosabbakat ezek közül most felsorolom.

A) A hangtani jelenségek közül az *l* hiánya nem azonos keretek között, kisebb-nagyobb mértékben az egész magyar nyelvterületen előfordul. A *volt, föld, küld, dolgozik, kulcs, oldal, nyolc, meghalt* stb. típus — eddigi tudásunk szerint — *l* nélkül hangzik a magyar nyelvjárások legnagyobb részén, tehát *vót, főd, kűd, dógózik, ódal, nyóc, mēghót* stb. (természetesen az ezeknek megfelelő hangtani variációkban). Legnagyobb mértékű az *l* hiánya a nyugati nyelvjárásterületen, ott is leginkább az őrségi, hetési nyelvjárásban. A kérdést történeti szempontból többen is magyarázták, l. pl. BENKŐ, Nyjtört. 78—9; DEME is foglalkozott vele: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest, 1956. 272. Az első gondos, a jelenség apró részleteire is utaló szinkron leírást IMRE SAMU adta a felsőőri nyelvjárásról: MNy. LXI, 368—374. Utána KISS JENŐ a rábaközi (Győr-Sopron megyei) Mihályiból: MNy. LXIV, 99—101, 361—4, továbbá BALOGH LAJOS a Vas megyei büki nyelvjárásról: MNy. LXIV, 353—361. — Tapasztalatból, nyelvatlaszgyűjtésem során eléggé jól megismertem az őrségi, hetési, délgöcseji nyelvjárás ide vonatkozó példáit és adatait. Az őrségi nyelvjárásban nincs *l* bizonyos többtagú főnevek, továbbá egy- meg többtagú igék végén mássalhangzóval kezdődő végződések előtt: *asztuotu* 'asztaltól', *udvarunak* 'udvarolnak', *etuóta* 'eltolta'; *l* nélkül szerepelnek az *alma, szalma, holnap*-típusú szavak: *uóma, szuóma, huónap*; a névszóragok szintén *l* nélküliek: *-bu, -bü, -tu, -tü, -ru, -rü*, nem csupán mássalhangzóval kezdődő szavak, illetőleg végződésük előtt, hanem még magánhangzóközi helyzetben is: *avve a soruve* 'azzal a sarlóval'. Az igéknél a képzők előtt szintén kiesik az *l*: *leüítettik* 'leültették', teljes szóvégen szintén hiányozhat az *l*: *mit észő* 'mit eszel'. Az egytagú főnevek ragos alakjaiban azonban az *l* megvan: *falho*. Az egytagú igék közül egyedül a *küll* ige hangzik *l* nélkül a szó végén: *e kő mēnnyi* 'el kell menni'. Ez ugyanígy van Felsőőrben is (vö. IMRE: MNy. LXII, 370). A *fel* igekötő *l*-je nemcsak mássalhangzó előtt, hanem magánhangzó előtt is hiányzik: *főítettik* 'felették' a *tikok*.

Én elemző vizsgálatomban az *l* hiányának olyan gondos alcsoportokra való bontását, mint amit IMRE, KISS és BALOGH végzett, nem alkalmazhattam. A nyugati nyelvjárásterületen az *l* hiányának vagy meglétének kérdését az őrségihez, hetésihez viszonyított-

tam, vagyis a nyugat-dunántúli nyelvjáróterület azon vidékéhez, ahol az *l* hiánya a legnagyobb mértékben van meg. Megfigyeléseim szerint itt az *l* hiánya még nagyobb fokú, mint a felsőri nyelvjárásban. A nyugati nyelvjáróterületről származó helyi nyelvjárások adataihoz fűzött megjegyzéseimben esetenként rámutatok azonban arra, hogy a helyi nyelvjárásban az *l* nagyobb mértékben megvan, és ez nem köznyelvis jelenség például Csönge, Hegykő, Balatonmogyoród községekben.

A más nyelvjáróterületekről származó felvételeken vagy csak a *volt, föld, old* stb. típust veszem figyelembe, vagy pedig esetenként felsorolom, hogy a *volt, föld* stb. típuson kívül mely konkrét esetben figyelem a jelenség meglétét, illetőleg hiányát.

Nem vontam be vizsgálatomba például Balmazújvároson és Tiszavasváriban az *l* hangnak más esetekben szórványosan előforduló kiesését: *kaszát* 'kaszált', *házná*. Legnagyobb problémát jelentett számomra a határozóragok végén levő *l* hiánya vagy megléte, illetőleg annak eldöntése, hogy az *l* megléte e ragok végén köznyelvis jelenségnek minősíthető-e vagy sem. Ilyen vitás esetekben nagy segítséget nyújtanak számunkra a nyelvatlaszgyűjtések és ellenőrzések tanulságai.

B) A hangtani jelenségek közül a köznyelvi hangállapothoz való közeledés szempontjából fontos kérdés, hogy a főnévi igenév végződése *-nyi*-e vagy pedig *-ni*; szerepel-e a főnévi igenévben jelentkező *ny*-ezésen kívül továbbá bizonyos tövekben is az *ny*: *csinyá, fony*. Az Őrségben, Hetésben, Dél-Göcsejben az is érdekes, hogy az *akkor, mikor* típusú határozószók, kötőszók végén megvan-e már az *r* vagy hiányzik.

C) Nyugaton és keleten, ahol megvan, fontos az *i*-zés (illetőleg rövid *i*-zés) tanulmányozása. Természetesen nem egészen azonosak az *i*-zés törvényszerűségei keleten és nyugaton. Keleten *kényír, szina*, nyugaton *kényiër, szüna*. Tehát nyugaton a *kényiër* nem ellenpéldája az *i*-zésnek, míg keleten és északkeleten, a Szamoshat táján a *kenyér* ~ *kenyíër* köznyelvis jelenség az *i*-zés szempontjából.

D) Vizsgálendő jelenség, ahol van, az *ö*-zés. Nyelvjárásutatóink körében eléggé ismert, hogy vannak területek (főleg az *é*-zés szomszédságában), ahol az *ö*-zés szégyellt. Ilyen például a Zala megyei Hetés (kis terület), Kiskanizsa és a Dráva mente egyes részei. Itt az adatközlők szemében az *ö*-zés parasztnak, elmaradottnak tűnik.

E) Hangtani téren a legszínesebb és a nyelvjárósság, illetőleg a köznyelvhez való közeledés szempontjából is legtöbb vizsgálati szempontot kínál a nyugati nyelvjárás, abból is különösen az őrségi, a hetési és a göcseji. De alaktani szempontból is itt találjuk a legtöbb érdekességet. E területen, továbbá az egész Nyugat-Dunántúlon a nyelvjárósság, illetőleg a köznyelvhez való közeledés szempontjából igen sokat mond, hogy a *-val, -vel, a -nál, -nél* meg a *-hoz, -hez, -höz* rag egyalakú-e, illeszkedik-e a szótőhöz, mint a köznyelvben és a többi nyelvjárásban, vagy pedig nem illeszkedik. Amint a nyugati nyelvjárást elhagyjuk, mindjárt kevesebb olyan sajátságot találunk, amelyek a köznyelvtől eltérőek, különösen pedig olyanokat, amelyeket vizsgálni érdemes.

A számszerű mérés hangtani és alaktani szempontjait a felvétel többszöri lehallgatása és lejegyzése után választottam ki. Azokat a sajátságokat, amelyek a hangállományban eléggé törvényszerűek, szabályszerűek (pl. zárt *é*-zés, kettőshangzók) nem érdemes vizsgálni, elemző magyarázataimból tehát kihagyom őket. Számszerű vizsgálataim így nem adnak teljes képet az egyes nyelvjárásokról. Csak azokat a hangtani és alaktani sajátságokat tanulmányozom, amelyeket a köznyelvhez való közeledés kikezdi vagy kikezdheti. De hogy a magyar nyelvjárásutatókban kevésbé járatos olvasó is tájékozódjék a vizsgált tájnyelv sajátságairól, minden számszerű elemzés előtt röviden jellemzem a helyi nyelvjárás fő sajátságait is, azokat, amelyek — a fentebb mondott okok miatt — a számszerű adatok között egyébként nem szerepelnek.

A vizsgálendő, a számszerű elemzésbe felveendő jelenségek kiválasztásában kötött az a gyakorlati tény is, hogy a jelenség a felvett szövegben hányszor fordult elő. Csak

akkor vettem fel a jelenséget, ha szövegeimben legalább kétszer előfordult. Ezek közül az egyik ellenpélda is lehetett. Ha az egyébként érdekes hangtani vagy alaktani jelenségre csak egy adatom volt, akkor erre csak az elemzésekhez fűzött megjegyzéseimben hivatkozom.

Egy-egy jelenség meglétét, hiányát, ingadozását jobban mutatná, ha nemcsak az előfordulási számukat tüntetném fel, hanem megszámlálnám azt is, hogy hány tő-, illetve ragmorfémára terjed ki a kérdéses jelenség. Erről az egyébként gyümölcsöző szempont alkalmazásáról lemondtam, mert a szövegek rövidek, és a morfémastatisztika nem adott volna világos képet. A nagy hatóerejű, fontos jelenségeket, például a bogycapeterdi ő-zést alcsoportjaira bontva vizsgálom.

4. Szólnom kell még röviden arról, hogy mely kutatópontok hangfelvételeit elemzem. Arra törekedtem, hogy a fontosabb és általam jól ismert helyi nyelvjárástípusokból szerepeljen egy-egy felvétel. Legyen tehát nyugati, dunántúli, palóc, északkeleti, tiszántúli stb. Eleve több felvétel képviselte Nyugat-Dunántúlt, mert ez a nyelvjárásterület eléggé eltér a köznyelvtől, ezért a legtöbb és a legkézzelfoghatóbb eredményeket ígéri. De számomra megkönnyítette a nyugat-dunántúli nyelvjárások nagyobb mértékben való elemzését az a körülmény, hogy BALOGH LAJOS a Magyar Nyelvjárások számára nagy türelemmel és igen gondosan lejegyzett több magnetofon-felvételt (MNyj. XII, 193—210, XIII, 180—183). Elemző méréseim céljából négy nyugat-dunántúli nyelvjárást jegyeztem le, BALOGH pedig tizenegyet. Ez utóbbiakat célom szerint használtam fel. Így — bár a fent mondott okok miatt is — eleve több nyugat-dunántúli nyelvjárást elemzését terveztem, végül is lényegesen több felvétel képviseli a nyugat-dunántúli nyelvjárást, mint a többi nyelvjárást. Mégis úgy vélem, kár lett volna e nyugat-dunántúli lejegyzések elemzéséről lemondanom, hiszen a munkálat legfáradtságosabb, legtöbb időt igénybe vevő részére már nem volt gondom. (Bár egy-egy felvétel számadatait is többször ellenőriztem.)

Magnetofon-felvételeink elemzéséhez még három évvel ezelőtt hozzálépdtem. Húsz község vizsgálatával készültem el. Szerettem volna a munkámat folytatni. Sajnos más-nemű elfoglaltságom (a földrajzi nevek gyűjtésének szervezése, ellenőrzése, a kiadványok szerkesztése) miatt egyelőre nem jutok hozzá, így közzéadom az elkészült 20 község vizsgálatának tanulságait. Szándékoztam volna még 10 község vizsgálatát elvégezni. A kép így teljesebb lett volna. Úgy gondolom azonban, hogy az eddigi vizsgálatok is alkalmak bizonyos tanulságok levonására. A következőkben a számszerű vizsgálat előtt az egyes helyi nyelvjárások azon tulajdonságait ismertetem rövid bevezetővel, amelyek után nem szerepelnek a statisztikai adatokban.

(Folytatjuk.)

VÉGH JÓZSEF

Hangutánzó igéink nyelvföldrajzához

1. Sokszor és sokaktól emlegetett jogos panasz, hogy mennyire nem ismerjük nyelvjárásaink szókincsét (vö. például BÁRCZI, Szók.² 90). Ezen a sajnálatos tényen mindaddig nem tudunk azonban változtatni, amíg nem lesz módszeres nyelvjárási szókincs-kutatásunk. Sok európai ország példája arra int és buzdít bennünket, hogy a nyelvjárások szókincsének vizsgálatát meg kell szervezni és irányítani is kell (vö.: VÉGH: MNyj. II, 52, VI, 106, MNy. LX, 290—303; BÁRCZI: MNy. LX, 10—16; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 116 stb.). Arra is figyelmeztet továbbá, hogy a nyelvatlasz elkészítése ne babérainkon való pihenést, hanem intenzívebb és módszeresebb további gyűjtő- és feldolgozó munkát jelentsen számunkra. A nyelvatlasz megalkotásával fölbecsülhetetlenül fontos és hatalmas nyelvi anyagot, modern munkaeszközt kapunk kézhez. Egy nemzeti nyelvatlasz nem vállalhatja azonban sem regionális tájszótárak, sem szókincsmonográfiák

szerepét. Azt viszont minden térképlapja beszédesen bizonyítja, mennyi tanulságos eredmény, milyen rejtett lehetőségek várják a nyelvjárások szókinését vizsgáló kutatót (vö. IMRE: MNy. LXVII, 142). Túlzás nélkül mondhatjuk, keresve sem találánk a nyelvjárásai szókinésvizsgálatnak jobb propagálót, mint éppen nyelvatlaszunkat.

A nyelvjárásai hangutánzó igék, egyáltalán: az onomatopoetikus igék vizsgálata terén nem sokat tettünk eddig (vö. BENKÓ: MNy. L, 255). Szókinésünk e sajátos részlegének tagjaihoz még ma is azt asszociáljuk, milyen áthatolhatatlan dzsungelt jelentenek legtöbbször az etimológus számára, illetőleg hogy milyen kiapadhatatlan forrásul szolgálnak íróknak, költőknek, az irodalmi nyelv alkotó művelőinek. Ebből viszont kitetszik, hogy ezekkel a szavakkal nyelvészeti szempontból jobbra csak etimológusok foglalkoztak, de ők is módjával csupán. A magyar nyelvtudományban elsőként GOMBOCZ vizsgálta módszeresen és jellemezte összefoglalóan őket (MNy. IX, 385—91). 1913-ban közzétett megállapításai — bizonyos korrekciókkal, vö. BENKÓ: MNy. L, 254—74, LXI, 399 kk., MNyTört. 309—12; BÁRCZI, Szók.² 20—8; KUBFNYI: MNy. LIII, 523; KELEMEN, Monds. 282; KISS JENŐ: MNy. LXVII, 178—9 — többé-kevésbé ma is elfogadottnak tekinthetők. A communis opinio napjainkban is az tehát, hogy a nyelvjárásai onomatopoetikus szavakat szeszélyes összevisszaság, tarka bujaság jellemzi. (Ez a kutató számára nyilván inkább elriasztó, mint vonzó tényező.) Az ezen a területen való továbblépés, az érdemi munka legelső és legfontosabb föltétele az, hogy számba vegyük, leírjuk és rendszerezük a vonatkozó anyagot. Természetesen a szinkrón anyaggal kell kezdenünk. Kitérő forrásul kínálkozik új, nagyszerű munkaeszközünk, a nyelvatlasz. Garantálja ugyanis az adatok hitelességét, biztosítja azok minden szempontú egységét és egyidejűségét, ami egy szinkrón összehasonlító munka számára alapvető föltétel. Természetesen a nyelvatlasz a számba jöhető anyagnak csupán töredékét tartalmazza. Atlaszunk anyaga azonban erős mennyiségi korlátozottsága ellenére reprezentatív. Ez teszi lehetővé, hogy következtetéseket vonjunk le belőle a hangutánzó igékre vonatkozólag is: a vizsgált anyag jelen esetben tehát nem nagy, az összefüggések azonban túlmutatnak rajta, általános jellegűek.

2. Közleményem célja az, hogy szinkrón nyelvi anyag vizsgálata alapján gyarapítsam a nyelvjárásai onomatopoetikus igékről való ismereteinket. A kérdés, amelyre választ keresek: hogyan viszonylanak a köz- és irodalmi nyelvi és a nyelvjárásai, valamint a különböző nyelvjárásai hangutánzó igék egymáshoz.

Forrásom a MNyA. Tárgya a MNyA. II. kötetében, meghatározott kutatópontokon levő, 17 köznyelvi hangutánzó igének megfelelő nyelvjárásai onomatopoetikus ige (I. alább). A kutatópontok kiválasztásakor csak egy szempontot érvényesítettem: mindegyik főbb nyelvjárástípus képviselve legyen az egész magyar nyelvterületen (vö. ehhez legújabban IMRE: MNy. LXIII, 307—23). Összesen 13 kutatópontot választottam ki. A MNyA. II. kötetében 17 szóföldrajzi kérdés szerepel, amelyekre a köznyelvben — a *gúnárzik* kivételével — hangutánzó igével válaszolunk (az I. kötetben ilyen jellegű kérdés nincs). Nagy részük a háziállatok bizonyos hangját kifejező ige (*nyerít, bög, béget, mekeg, kukorékol, kotkodácsol, gágog, sziszeg, hápog, vonít, liheg, nyávog, dorombol*), kisebb részük párzás jelölésre szolgál (*bűg, cicerél, [gúnárzik]*), egy pedig az állatterelés szókinésébe tartozik (*cserdít*). Ezek a szavak tipikusan hangutánzó voltak miatt kitérően alkalmasak arra, hogy szóföldrajzi vizsgálatukkal közelebb férkőzzünk a nyelvjárásai hangutánzó igék természetéhez.

Kutatópontjaim anyagának földolgozásakor a következő szempontokat érvényesítettem: kizártam a vizsgálatból a nem onomatopoetikus igéket (*kakasol, gúnárol, herél, muzsikál, tojózik, petél, nyelvel* stb.); az onomatopoetikus igéket szigorúan leíró szempontból két csoportra osztottam: 1. önálló szavakra és 2. alakváltozatokra. Önálló szavaknak tekintem például a *cserget* : *csürdít*, *kodácsol* : *kotkodácsol*, *dorombol* : *dörömböl-féléket*, alakváltozatoknak a *kukoríkol*, *kikirikül*, *kukkuriköl*, *kukoríét* igét és társait.

Könyelv		Sajtoskál A 11	Őrisziget Au 4	Becsehely B 26	Barslédec Cszs 4	Sukoró F 14	Old G 11
<i>cserdít</i>	313. sz. tér- képlap	<i>durrant</i>	<i>pattant</i>	<i>durrant</i>	<i>csattan</i>	<i>durrant</i>	<i>durrant</i>
<i>nyerít</i>	324.	~	~	~	~	~	~ <i>nyehög</i>
<i>bóg</i>	336.	~	<i>riká</i>	<i>rikáll</i>	~	~	~
<i>béget</i>	345.	<i>mekék</i> <i>büegg</i>	~	~ <i>beög</i>	<i>bóg</i>	<i>bégg</i> , <i>bógg</i>	<i>bö^ügg</i>
<i>mekeg</i>	349.	~	~	~, <i>bejög</i> , <i>bekök</i> , <i>nyekök</i>	<i>bóg</i> ~	~	~
<i>büg</i>	354.	<i>görök</i>	<i>görög</i>	<i>görög</i>	<i>zúgik</i>	<i>görög</i>	~, <i>görög</i> , (<i>kanzik</i>)
<i>kukorékol</i>	362.	~	<i>kikirit</i>	~	~	~	~
<i>kotkodácsol</i>	363.	~ <i>koták</i>	<i>kotác</i>	<i>kodácsol</i>	~	<i>kodáll</i> , <i>kotkodáll</i>	<i>kodácsol</i>
<i>cicerél</i>	364.	(<i>bubul</i>)	(<i>bubozik</i>)	(<i>bubol</i> , <i>gubol</i>)	(<i>heril</i>)	~	<i>herkel</i>
<i>gágog</i>	369.	~	~	~	~	~	~
<i>sziszeg</i>	370.	~, <i>pésszég</i>	~	~, <i>pisszég</i>	~	~	~
<i>gúnárzik</i>	371.	~	~	(<i>gubol</i> , <i>bubol</i>)	~	<i>cicörél</i>	~
<i>há pog</i>	374.	~ <i>sáppok</i>	~ <i>gágog</i>	~, <i>repég</i> , <i>zsábog</i> , <i>hákog</i>	~, <i>krárog</i>	~ <i>retyég</i>	~ <i>sá pog</i>
<i>vonít</i>	377.	~ <i>tutul</i>	~ (<i>orgonyá</i>)	<i>tutul</i>	<i>üvöjt</i> , <i>üvit</i> , <i>uvit</i>	<i>tutul</i> , <i>baúgat</i>	~, <i>kajkol</i> , <i>kaukol</i>
<i>liheg</i>	380.	<i>lekül</i> , <i>lihetől</i>	<i>lekül</i>	<i>zihál</i> , <i>lehöl</i>	~	~, <i>lehöl</i> , <i>ziháll</i>	~ <i>lehöl</i>
<i>nyávog</i>	382.	~	~ <i>nyáfog</i>	~ <i>vérnyán-</i> <i>kol</i>	~, <i>máncsog</i> , <i>nyámcsog</i> , <i>nyávcsog</i>	~ <i>nyérvog</i>	~
<i>dörömböl</i>	383.	~ <i>morok</i>	~	~	~, <i>morog</i> , <i>dörömböl</i> , (<i>dudál</i>)	~	~ <i>dörömböl</i> , (<i>muzsikál</i>)

Karancslapujtó H 6	Kórógy Ju 7	Izsák K 1	Hosszúpályi P 15	Magyarvalkó Ro 6	Zágon Ro 22	Salánk Szu 4
<i>pättánt</i>	<i>pättánt, csättánt</i>	<i>durrant, csattant</i>	<i>csèrget</i>	<i>pattogat</i>	<i>rittyent</i>	~
~	~	~	~	~	~	~
~	~	~	~	~	~	~
<i>bög, mekég</i>	~	<i>bög</i>	<i>bögög</i>	<i>bög</i>	<i>büög</i>	<i>bekég, böög</i>
<i>~ bekég, böög</i>	~	~	~	~	~	~
~	<i>(kánzik)</i>	<i>görög</i>	<i>(rühét)</i>	<i>(rühét)</i>	<i>rügik</i>	<i>[rühétnék]</i>
~	~	~	~	~	~	~
<i>kodácsol</i>	<i>k'odácsol</i>	<i>kodácsol</i>	~	~	<i>kodácsol</i>	<i>kattog</i>
<i>hergél</i>	<i>[dobi, hági]</i>	<i>hërgél, (hág)</i>	<i>(petél)</i>	<i>(kokasol)</i>	<i>bëndëpërél</i>	<i>(petél)</i>
~	~	~	~	~	~	~
~	~	~	~	~	<i>szip</i>	~
~	~	~	<i>(petél)</i>	~	~	<i>(tojózúzik)</i>
~	~	~	~	~	~	<i>rápög</i>
~	<i>bajúk'ol</i>	<i>vajúkol</i>	~	<i>ordít</i>	<i>(örgonál)</i>	<i>ördít</i>
~	<i>löhëtyöl</i>	~	~	<i>(nyelvel)</i>	<i>lehél</i>	~
<i>májúkol</i>	<i>nyërvog</i>	<i>~, maúkol, nyaúkol, nyërvog</i>	~	~	~	~
<i>~ morog</i>	<i>~ morog</i>	~	~	<i>dörmög, morog</i>	~	<i>(muzzikál)</i>

A szemléletesség és áttekinthetőség érdekében táblázatban és statisztika formájában teszem közzé az anyagot. Az I. táblázatban kutatópontoknak és címszavaknak megfelelően állítottam össze a vizsgált szavakat. A rubrikákban minden hangutánzó adat megtalálható: a ~ jel azt jelenti, hogy a kérdéses kutatópontra a szóban forgó köznyelvi szó, illetőleg valamilyen nyelvjárási alakváltozata megtalálható. Ha egy szó csak egy kutatópontra két vagy több alakváltozata van, a köznyelvi alakhoz legközelebb álló, illetőleg tipográfiaiilag legegyszerűbb alak került csak be a rubrikákba. A zárójelbe tett szavak nem hangutánzók. A — jel azt jelenti, hogy nincs adat a térképlepon, csupán az orvanyagban. — A II. táblázat három statisztikát tartalmaz. Az A) szakasz számadatai a 13 kutatópontra valamelyikére (tehát csak egy nyelvjárárra), a B) szakaszé a 13 kutatópontra (összesen tehát 13-ra), a C) szakasz számadatai pedig a MNyA. valamennyi, szám szerint 234 szóföldrajzi kutatópontjára vonatkoznak. A vizsgált igék itt nem atlaszbeli előfordulásuk sorrendjében szerepelnek, ahogy az első táblázatban, hanem gyakoriságuk sorrendjében. Az A) szakasz első számsora azt mutatja, mennyi az egy kutatópontra előforduló, köznyelvi igének megfelelő legtöbb önálló hangutánzó ige (beleértve természetesen a köznyelvi igét is). A *hárog* melletti 4 azt jelenti tehát, van — legalább — egy olyan kutatópont, ahol a köznyelvi *hárog*-nak 4 megfelelője van. (Az I. táblázatból könnyen meg lehet állapítani, hogy melyik kutatópontra van szó: Beesehely.) A B) szakasz első és a C) szakasz egyetlen számsora azt jelöli, hogy a 13, illetőleg a 234 kutatópontra összesen hány önálló hangutánzó igével fejezik ki a köznyelvi szóval jelölt fogalmat (itt is a köznyelvi igével együtt természetesen).

II. táblázat

köznyelvi szó	A) 1 kutatópontra		B) 13 kutatópontra		C) 234 kutatópontra
	önálló szó	alakváltozat	önálló szó	alakváltozat	önálló szó
<i>hárog</i>	4	5	9	23	15
<i>nyávog</i>	3	8	5	27	7
<i>dorombol</i>	3	7	3	17	20
<i>megeg</i>	3	5	4	24	7
<i>sziszeg</i>	2	4	3	23	7
<i>liheg</i>	2	4	3	16	5
<i>nyerít</i>	2	4	2	11	2
<i>vonít</i>	2	3	9	24	23
<i>cserdít</i>	2	3	6	16	13
<i>bűg</i>	2	3	5	10	7
<i>béget</i>	2	2	3	17	9
<i>kokodácsol</i>	2	2	3	13	5
<i>cicerél</i>	1	2	3	7	20
<i>bűg</i>	1	2	2	10	8
<i>kukorékol</i>	1	2	1	18	3
<i>gágog</i>	1	2	1	9	5
<i>gúnárizik</i>	1	2	1	2	12

3. A vizsgált anyag alapján a következő észrevételeket tehetjük. A köznyelvinek mondott *cserdít* és *cicerél* csupán 1 (!), a *bűg* 'nőstény disznó párzik' csak 2, a *béget* 'a birka hangja' pedig mindössze 3 kutatópontra fordul elő! Mindegyik kutatópontra megtaláljuk viszont a *dorombol*, *nyávog*, *hárog*, *gágog*, *nyerít* szavakat. Érdekes, hogy a *gágog*-nak a tőlünk számba vett kutatópontokon nincs egyetlenegy szinonimája sem.

Ha csak egy nyelvjárást veszünk bonckés alá, nem beszélhetünk a tárgyalt szavak szeszélyes összevisszaságáról. Azokon a kutatópontokon sem, ahol több szinonima is használatos egymás mellett. Összevisszaságról megítélésem szerint még az alakváltozatok

esetében sem nagyon beszélhetünk: az egy nyelvjárásba tartozó alakváltozatok ugyanis valamelyes rendbe általában besorolhatók. Mint látható, az alakváltozatok sokfélesége nem annyira a tő változékonyságával, hanem elsősorban a szóvég, a szóvégi képzők, illetőleg képzőbokrok nagy variációs készségével magyarázandó. S éppen ez az, ami ezeknek az alakváltozatoknak az osztályozását megkönnyíti: az azonos tőhöz különféle képzők és képzőbokrok (zömükben gyakorítók, valamint mozzanatosak és műveltetők) járulnak. A kép tarkaságát a szóvég/képzők mellett az előhangzók növelik. A tő és a képzők elkülönítése után azonban az előhangzók is helyükre tehetők általában. — Ugyanerre az eredményre jutottam a TESz. I. kötetében onomatopoeitikus eredetűnek magyarázott igék vizsgálatakor is (MNY. LXVII, 176—9). A TESz. I. kötete onomatopoeitikus igéinek 40%-a egy végződésű (ne feledjük, a TESz. adatai nem egy nyelvváltozathoz valók!). Ha csak egy nyelvváltozat, például egy helyi nyelvjárás onomatopoeitikus igéit vizsgáljuk, az alakváltozatok, végzések száma tovább redukálódik (l. például BALOGH L.—KIRÁLY L. e szempontból nagyon fontos és értékes tanulmányát: MNY. LXI, 491—505; vö. még KELEMEN, Mondszt. 351 k.). A nyelvjárások igeképzőinek korrelációs rendszere jóval gazdagabb a köznyelvinél, az egyes nyelvjárások onomatopoeitikus igéi azonban korántsem olyan sok alakváltozatúak és végződésűek, mint ahogy egy összmagyar etimológiai vagy tájzótár sugallja. Ezt a történeti és leíró vizsgálat egyértelműen bizonyítja. Helyesebben járunk el — sőt egyedül akkor járunk el helyesen —, ha a köz- és irodalmi nyelvet nem a nyelvjárások összességével, hanem külön-külön egy-egy nyelvjárással, és a nyelvjárásokat is külön-külön egymással hasonlítjuk össze. A nyelvváltozatok tiszteltben tartása ugyanis alapvető módszertani követelménye a szinkrón kutatásoknak.

A mondottak természetesen nem azt jelentik, hogy a nyelvjárásokban nincs sok onomatopoeitikus ige. Ellenkezőleg: a jelen vizsgálat is azt mutatja, hogy a nyelvjárásokban lényegesen több onomatopoeitikus ige él, mint a köz- és irodalmi nyelvben. Ahhoz azonban, hogy minderről megbízható és pontos képünk legyen, a vonatkozó anyag lehető teljes számba vételére s beható elemzésére van szükség.

KISS JENŐ

SZEMLE

A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban

(1945—1970.)

I. A tudomány múltja felé akkor fordulnak erőteljesebben művelői, amikor az illető tudomány fejlődésének új állomásához érkezik. Közhelyszámba menő megállapítás, hogy a nyelvtudomány napjainkban — az utóbbi évtizedek során — új korszakába lépett. Nevezhetjük az új szakaszt a „nyelvtudomány meghasonlása” korának (TELEGI: ÁNYT. I, 295), a „nyelvtudomány újabb fejlődésé”-nek (TELEGI: MTud. VI, 221), vagy éppen „korszakváltó időszak”-nak, amelyben az új törekvések olyan „forradalmi korszak” beköszöntét jelzik a nyelvészetben, mint amilyent a kvantummechanika megszületése jelentett a modern fizika fejlődéstörténetében (l.: TH. A. SEBEOK, Portraits of Linguists. Bloomington és London, 1966. Vol. I., VII.; vö. BÜKY BÉLA: Nyr. XCII, 476). Annyi bizonyos, hogy az ilyen korszakban fokozottan szükséges a múltban végzett kutatások, a korábban elért eredmények számbavétele. És tény, hogy — e felismerés

nyomán, vagy a fejlődés természetes folyamánaképp — az utóbbi években-évtizedekben külföldön jelentősen fellendült a nyelvtudomány-történet művelése.

Ennek jelzésére, mutatványul és ízelítőül, elég itt egy futó pillantást vetnünk a fontosabb — kisebb vagy nagyobb terjedelmű, de korszakokat átfogó vagy az európai nyelvtudomány történetének egészét áttekintő — munkákra. A nyelvtudomány egész történetét ölelik föl: ARENS, H., Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg—München, 1955. IX, 567 l.; TAGLIAVINI, C., Storia della linguistica: Introduzione alla glottologia. Bologna, 1966. Vol. I, 19—380; GRAUR, AL.—WALD, L., Scurtă istorie a lingvisticii. Bukarest, 1961. 144 l., 2., bővített kiadás: Bukarest, 1965. 182 l.; IVIČ, M., Praveci u lingvisticii. Ljubljana, 1963. 185 l., angol fordítása: Trends in linguistics. The Hague—London—Paris, 1965. 260 l.; ROBINS, R. H., A short history of linguistics. London, 1967. 248 l.; MOUNIN, G., Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle. Paris, 1967., olaszul: Storia della linguistica dalle origini al XX secolo. Milano, 1968. 205 l. — Az újkori nyelvtudomány fő alakjait tárgyalják (a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig): BOLELLI, T., Per una storia della ricerca linguistica. Testi e note introduttive. Napoli, 1965. 598 l.; SEBEOK, TH. A., Portraits of linguists: A biographical source book for the history of western linguistics 1746—1963. Vol. I—II. Bloomington and London, [1966.] 580 + 605 l. — A XIX. és XX. század nyelvtudomány-történetéről szólnak: ZVEGINCEV, A. A., Hresztomatija po isztorii jazükoznanija XIX—XX vekov. Moszkva, 1956. 457 l.; LEROY, M., Les grands courants de la linguistique moderne. Bruxelles—Paris, 1963., 1964.² X + 198 l., olaszul: Profilo della linguistica moderna. Bari, 1965. 224 l.; ZVEGINCEV, V. A., Isztorija jazükoznanija XIX i XX vekov. I—II. Moszkva, 1960. 405 és 330 l. — A XX. század nyelvészettörténetéről szólnak: MALMBERG, B., Nya vägar inom språkforskningen. En orientering i modern lingvistik. Stockholm, 1962., francia fordítása: Les nouvelles tendances de la linguistique. Páris, 1966. 339 l., 1968.² 339 l., angol fordításban: New trends in linguistics. Lund, 1964.; LEPSCHY G. C., La linguistica strutturale. Torino, 1966., 1968.² 234 l., németül: Die strukturelle Sprachwissenschaft. München, 1969. 259 l. — Egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsaládok tudománytörténete: IORDAN, I., Lingvistica romanica. Evoluție, curente, metode. Bukarest, 1962. 439 l.; TAGLIAVINI, C., Panorama di storia della filologia germanica. Bologna, 1968. XV+231 l.; KUKENHEIM, L., Esquisse historique de la linguistique française et de ses rapports avec la linguistique général. Leyde, 1962. Korábbi művek új kiadásai: THOMSEN, W. könyvének (Sprogvidenskabens Historie. København, 1902., ill. németül: Geschichte der Sprachwissenschaft. Halle, 1927.) spanyol kiadása: Historia de la lingüística. Barcelona, 1945.; PEDERSEN, H., The discovery of language. Linguistic science in the nineteenth century. Bloomington, 1962. (a dán eredeti: Sprogvidenskaben i det Nittende Aarhundred. København. 1924. angol fordításának [1931.] új kiadása).

2. A magyar nyelvtudomány fejlődésében is új korszak kialakulásának vagyunk tanúi. Joggal merül fel a kérdés, hogy két korszak határmezsgyéjén, nevezetesen az utóbbi negyedszázad alatt hogyan alakultak nálunk a múlt eredményeit felmérő és regisztráló kutatások, osztoztak-e a külföldi munkálatok föllendülésében, illetőleg milyen újabb eredményeket mutathatnak föl a vizsgálódások e téren. 1967-ben BÁRCZI GÉZA így jellemezte a helyzetet: „Az utóbbi évek nyelvészeti kongresszusainak, konferenciáinak, értekezleteinek, valamint a tudományos munkáról és eredményeiről készült jelentéseknek állandóan visszatérő megállapítása volt, hogy egyébként sokrétű és gazdaggá terebélyesedő nyelvtudományi munkásságunkban elhanyagolt terület a nyelvtudomány története. E meg-megújuló figyelmeztetések nyomán próbálkoztunk ugyan többször is egyes lépésekkel e hiányosságok megszüntetésére, számottevő lendületbe azonban nem tudtuk hozni a tudománytörténet ügyét.” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány

történetéből 1850–1920. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 9). E csöppet sem biztató általános helyzetkép érvényét mindenesetre támogatja az a tény, hogy az utóbbi huszoneöt év során egyetlen olyan átfogó igényű nyelvészettörténeti munka sem született nálunk, mint — csak az általunk imént felsorolt — külföldi szintézisek bármelyike. Szakmai köreinknek „állandóan visszatérő” — s valljuk meg: csak általánosságokban mozgó — „megállapítása” azonban természetesen nem tekinthető kielégítő válasznak arra a kérdésre: milyen eredményeket mutathatunk föl a részletmunkálatokban, hisz felmérésükre eddig senki sem vállalkozott (márpedig e nélkül a nyelvtudomány-történeti kutatások mérlegét felállítani, a jelenlegi helyzetről ítéletet alkotni és a jövő teendőit — felelősséggel — kijelölni nem lehetséges). Erre a részletekre kiterjedő számvetésre adott lehetőséget folyóiratunk szerkesztősége az itt következő szemle keretében, s nyújtott egyúttal alkalmat arra is, hogy a tudománytörténeti munkálatok elégtelenségét és hiányait felpanaszoló megállapításokkal szembesítsük a tényeket.

Szemlékben a magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatokat vettük szemügyre. A kifejezetten tudománytörténeti célú és jellegű munkák mellett bevontuk az áttekintésbe a nem ilyen célú, de a tudománytörténet eredményeit is gazdagító egyéb nyelvészeti publikációk adalékait is. Diszciplínánk határterületei közül — különösen a régebbi korokra nézve fontos — irodalomtörténeti kutatások eredményeit kísértük figyelemmel. Elsősorban hazai termésünket vizsgáltuk, ehhez számítva a magyar nyelvészet és irodalomtörténet szerves részét alkotó erdélyi nyelvészek és irodalomtörténészek munkásságát is, de nem hagytuk számon kívül a másutt — főként az USA-ban — élő magyar nyelvészek idetartozó tevékenységét sem. Egyéb külföldi publikációk közül csupán a fontosabb — dolgozatunk elején felsorolt — összefoglaló jellegű nyelvtudomány-történeti munkákra fordítottunk figyelmet.

A fentieknek megfelelően tüzetesen átnéztük az 1945 és 1970 közt — legkésőbb 1971. június 15-ig — megjelent alábbi folyóiratokat és kiadványsorozatokat, illetőleg kiadványokat: MNY., Nyr., NyK., Msn. (1945–1949.), NyIrK. (Kolozsvár), EPhK. (1946–1948.), FilKözl. (az 1970: 3–4. sz. kivételével, amely a jelzett időpontig nem jelent meg), I. OK. (az 1970. évf. kivételével, amely szintén nem jelent meg), AkÉrt., MTud., IrtörtKözl., Irtört. Átnéztük tovább a NytudÉrt., Nyelvészeti Tanulmányok, az egyetemi magyar nyelvészeti tankönyvek, az egyetemi és főiskolai évkönyvek, akták, az IrodortFüz., Irodalomtörténeti Könyvtár egyes köteteit, valamint a sorozaton kívül megjelent önálló nyelvészeti monográfiákat és a XVI–XVIII. századra vonatkozó irodalomtörténeti kézikönyveket és tanulmányköteteket.

3. Ami az anyag tárgyalását illeti — a dolog természetéből adódóan —, a magyar nyelvtudomány története időbeli fejlődésének rendjében haladunk, az alábbi korszakokat különböztetve meg: I. Régi nyelvtanaink kora (1527–1770: Sylvestertől Sajnovicsig); II. A felvilágosodás korának nyelvésze (1770–1825: Sajnovicsától Verseghyig); III. A Magyar Tudós Társaság (Akadémia) kora (1825–1862: Vörösmartytól Czuczor–Fogarasiig); IV. Az újgrammatikus korszak (1862–1919: Hunfalvytól Simonyiig); V. A két háború közti időszak (1919–1945: a budapesti iskola); VI. A felszabadulástól napjainkig tartó szakasz (1945–1970: a történeti nyelvtudománytól a leíró nyelvészeti törekvésekig). E korszakoláshoz néhány megjegyzést kell fűznünk. Nyelvtudományunk előtörténetét Sylvestertől működésétől számítjuk (más lehetőségre nézve l.: BENKŐ LORÁND: MNY. LXVI, 385), s egészen Sajnovics felléptéig terjesztjük ki. Ennek nagyobb és jelentősebb részét kitevő, a Sylvestertől Tsétsi Jánosig tartó korszakban három alkorszakot lehet megkülönböztetni (l.: SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységsülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 411–2). E három alkorszaknak nem juttattunk szerepet felmérésünkben, viszont külön számon tartjuk a Tsétsitől Sajnovicsig tartó időszakot, a nyelvtanírás, a nyelvtudomány és a nyelvművelés e „visszaeső” fél-

évszázadát (a kérdést érintette BENKŐ és SZATHMÁRI; l.: SZATHMÁRI i. m. 29), amely időszakot mégis fémjelzi B é l M á t y á s neve. A második nagy korszak időbeli kezdete nem problematikus, mert S a j n o v i e s művének megjelenése mindenképpen határák, s egyúttal a felvilágosodás-kori nyelvészet és nyelvművelés virágzásának kezdetét is jelenti. Ezt a korszakot is fel lehet osztani legalább két alkorszakra, közülük az első kétségtelenül az 1770-től 1795-ig tartó negyedszázad (l.: BENKŐ, Felv. Ir. 9–11). Bizonyos, hogy 1795-tel éles cezúra keletkezik, s az is bizonyos, hogy a XIX. század elején számos új mozzanat jelentkezik nyelvészetünkben. Mégis: a század első éveiben, sőt évtizedeiben zömében azok a munkálatok érnek be, amelyek 1795 előtt kezdődtek, illetőleg azok folytatódnak, amelyek 1795 táján megszakadtak, és — kevés kivétellel — ugyanazok végzik be a munkát, akik korábban megkezdték. Mindezt összefüggő egésznek tekintjük az 1770-nel kezdődő korszakot. Sokkal nehezebb a korszak végét elhatárolni, minthogy a felvilágosodás kései szakaszának törekvései hosszan elnyúlva mennek át a reformkori mozgalmakba. A különféle évjáratok közül korszakosnak kínálkoznék a Tudományos Gyűjtemény megindulásának vagy a K a z i n e z y vezette nyelvújítás győzelmének éve, ha nem kellene számolnunk V e r s e g h y nek 1822-ig, sőt posztumusz munkái megjelenése folytán még néhány évvel tovább is tartó és mindenképpen még ehhez a korszakhoz tartozó működésével. Kétségtelenül korszakhatár 1825 a magyar nyelv jogait megerősítő reformországygyűlés megnyitásával, az akadémia megalapításával és egy új nemezdek felléptével. Bár e korszak számos eredményt mutatathat fel (a helyesírás kodifikálása, az egységes irodalmi nyelvi norma megszilárdítása, a Magyar Tudós Társaság nyelvtanai és szótárai, a nyelvjáráskutatás megindítása stb.), mégis a szorosabb értelemben vett, a külföldön épp ez időben önálló diszciplínává vált nyelvtudomány, az összehasonlító-történeti nyelvészet nem fejlődött tovább. Hasonlóan visszaeső vagy átmeneti korszak ez, mint a XVIII. század első fele. E korszak végének, illetőleg a következő kezdetének időbeli meghatározása ismét igen nehéz. Különféle mérlegelések alapján az 1862-es évet, a Nyelvtudományi Közlemények megindulását vettük a IV. korszak kezdetének (némi eltérve tehát BALÁZS JÁNOS korszakolásától, vö.: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 13 k., a lényegben azonban megegyezve vele, s elfogadva, de külön számon nem tartva az általa megjelölt négy alkorszakot). A további korszakhatárok kijelölése már nem jelent problémát, hisz — a történeti és irodalomtörténeti periodizációban is elfogadott — 1919 és 1945 a történelmi változások folytán szükségszerűen a nyelvtudomány történetében is határvonalakat húznak.

Korszakunkban sem született meg az a régóta hiányzó kézikönyv, amely nyelvtudományunk egész történetét felölelné. Napvilágot látott viszont több olyan „vázlat”, amely nagy vonalakban áttekinti tudományunk egész fejlődését. Megjelent továbbá számos olyan monográfia és tanulmány, amely vagy kifejezetten tudománytörténeti céllal, vagy pedig egy nyelvészeti diszciplína művelése keretében, illetőleg valamely nyelvi-nyelvtani jelenség(csoport) vizsgálata kapcsán nyújt átfogó képet — a tárgyat szempontból — a magyar (illetőleg finnugor) nyelvtudomány egy-egy nagyobb, esetleg több korszakáról. Annak ellenére, hogy tudományunk nem bővelkedik elméleti munkákban, ezek a tanulmányok és más önálló cikkek is foglalkoznak a nyelvtudomány-történet művelésének elvi-módszertani kérdéseivel-tanulásaival is. Az elmondottaknak megfelelően először az átfogó jellegű tanulmányok fölött tartunk szemlét, utána vesszük sorra a tudománytörténetünk egyes képviselőire vonatkozó írásokat, majd külön foglalkozunk a nyelvtudomány-történeti források kiadásának kérdésével, kitérünk még a külföldi munkák magyar vonatkozásaira, végül pedig a szemlénkből kínálkozó tanulságokat összegezzük.

I. Átfogó jellegű munkák

1. Nyelvtudományunk egész történetére kiterjedő összefoglalások.

Az ilyenek BÁRCZI GÉZA nevéhez fűződnek. „A nyelvtudomány történetének vázlatát”-ban (Bev. 117–40; ismertette: RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXVIII, 265–7; HUTTERER MIKLÓS: ALingu. IX, 229–33) még szükségképpen kevés helyet kapnak a magyar nyelvtudósok, így pl. Sajnovics és Gyarmathi, sőt — mint az egyik recenzius megjegyezte — Révai méltatása is szegényes, Verseghy neve pedig nem szerepel. Ezzel szemben több, a feledés homályába merülő tudóst helyezett BÁRCZI új megvilágításba, rámutatott például Kempelen Farkas jelentőségére, és egészen új és ösztönző hatású volt az addig elhanyagolt Riedl Szende értékelése. Új mozzanatként emelkedik ki a „budapesti iskola” fogalmának bevezetése és szerepének méltatása is (l. erre vonatkozólag még: TAMÁS LAJOS: III. Kongr. 12–3; BÓKA LÁSZLÓ: uo. 62; PAPP ISTVÁN: uo. 73; továbbá BÁRCZI: NyÍrk. III, 19–30, ahol bővebben szól a budapesti iskola munkaterületeiről, majd úó.: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 588–90, amelyben a „budapesti nyelvtörténeti iskola” működésének részletesebb elemzését kapjuk; vö. még: KIRÁLY PÉTER: MNy. LXVI, 257–71).

BÁRCZINAK ezt az első összefoglalását mintegy kiegészíti, „A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. Függelék. 581–92). Bár e vázlat műfajánál fogva sem eléggé alkalmas az érdembeli kifejtésre, nem hallgathatunk el néhány megjegyzést. Egy korábbi téves megállapítás ismétlése az, hogy Szenczi Molnár Albert is osztotta a héber—magyar nyelvrokonságról vallott nézetet. Épp ellenkezőleg, régi nyelvtaníróink közt ő volt az egyetlen, aki — grammatikája előszavában — expressis verbis kijelenti, hogy nem tudja: milyen eredetre lehet visszavezetni a magyar nyelvet vagy milyen nyelvvel van rokonságban (l. CorpGr. 114; vö.: ZSIRAI MIKLÓS, A modern magyar nyelvtudomány úttörői I. Bp., 1952. 9, továbbá SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 178). Révai Miklós, a nyelvtörténeti kutatások korai előfutára és megalapítója itt is csak egy sommás és szokványos — néhány soros — értékelést kap. Verseghy Ferenc pedig, megannyi magas színvonalú nyelvtudományi munka szerzője, aki méltó a történeti nyelvészet figyelmére is: a Kazinczy által kezdeményezett és Toldy Ferenc által tökélyre vitt mellőzésének kései hagyományaként — mindössze egy félmondatban — csak mint Révai ellenfele szerepel. A történeti nyelvtudomány kezdetein munkálkodó, az első nyelvtörténeti szótár hangyaszorgalmú szerzője, Fábchich József nincs megemlítve, miként a feledés borítja Mátyás Flórián nevét is, aki nyelvtörténeti szótárkísérletével (3 füzet, 1868–1871.) mindenképpen a NySz. előfutára. Kazinczy is megérdemelne egy mondatot mint a magyar régiségeknek — Révai után — első lelkes kiadója (1807. és 1808.). S ugyancsak méltányos megemlíteni Kállay Ferencet, aki a megkezdett nyelvtörténeti kutatások szünetelése és a már anakronisztikusan tudománytalan nyelvhasználatok idején, Horvát István korában egyedüli őrzője és művelője a finnugor összehasonlító nyelvészetnek. Örömmel nyugtázzhatjuk viszont, hogy az első jelentős és a nyelvészet szempontjából igen fontos folyóirat, a Tudományos Gyűjtemény — az abban megjelent nyelvjárási tanulmányok miatt — belekerült a vázlatba, miként itt is kiemelten szerepel Kempelen Farkas és Riedl Szende több szempontból úttörő munkássága.

Ha az említett hiányokért nem is, de más téren sokban kárpótolnak azok a részletek, amelyek a magyar nyelv történetének egyes korszakait vezetik be — természetesen a szerző sajátos céljainak megfelelően — BÁRCZI nagyszabású művében, „A magyar nyelv életrajzá”-ban (Bp. 1963., 1966.², ismertette: IMRE SAMU: Nyr. LXXXVII, 411—

5; KÁLMÁN BÉLA: *ALingu.* XIV, 161–3; RÓNAY GYÖRGY: *IrtörtKözl.* LXVIII, 710–4; SZABÓ T. ATTILA: *NyIrK.* XI, 349–52). A könyv IV. fejezetében a XVI. századi (217) és a XVII–XVIII. századi (234–9) nyelvtaníróink munkásságát, majd az V. fejezetben a felvilágosodás, a nyelvújítás és a reformkor nyelvészeti törekvéseit (290–6), a VI. fejezetben pedig a XIX. század második felének és a XX. századnak nyelvművelő mozgalmait (349–50, 353–7) tárgyalja. Ugyanennek a fejezetnek 8. pontját is (359–63) a nyelvtudomány-történetnek szenteli, mégpedig a kezdetektől jelenünkig foglalva össze vázlatosan — a kiemelkedő munkások, alkotások, irányzatok tömör jellemzésével — a magyar nyelvtudomány fejlődését, eredményeit és hiányait. Az említettek felül sok új szemponttal és adalékkal gazdagította ismereteinket BÁRCZI a magyar nyelvjáráskutatás történetének felvázolásával és fejlődési szakaszainak kijelölésével (A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai: I. OK. VI, 59 kk. és *Contributions a l'Histoire de l'Atlas des Dialects Hongrois: ALingu.* XIX, 261–91), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság hat évtizedes működésének és szerepének áttekintésével (A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: *MNy.* LXI, 4–12, német fordításban: *ALingu.* XV, 213–26). A nyelvtudomány-történeti konferencián 1967-ben elmondott elnöki megnyitója pedig hitvallásnak is tekinthető „e vonzó és tanulságos tudományág” mellett, amikor úgy vonultatta föl a múlt kiemelkedő képviselőit, hogy kitessek: nyelvtudományunk története „alkalmas arra, hogy belőle erkölcsi erőt és önbizalmat merítsünk” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. 1850–1920. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 9–11).

2. Egy vagy több korszakról szóló munkák.

A) Határozottan tudománytörténeti szempontú tanulmányok

Elsőként ZSIRAI MIKLÓS vállalkozott arra, hogy felmérje „A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai”-t (a II. Kongr.-on tartott előadása a hozzászólásokkal együtt: I. OK. IV, 307–31 és *MNyTK.* 83. sz. 7–31). A *Sylvestertől Munkácsi Bernátiig* tartó szemléjében három korszakot vizsgál részletesebben: *Sylvestert* és az első nyelvtanírók szerepét, *Sajnovics, Gyarmathi* és *Révai* munkásságát, valamint *Reguly, Hunfalvy, Budenz* és tanítványai működését. Vizsgálódásaiból arra a megállapításra jut, hogy „komolyan számbaveendő nyelvtudósaink szinte egytől egyig... a tudományos haladás ügyét szolgálták”. A magyar nyelvhasználat történetével foglalkozik ZSIRAI „A modern nyelvtudomány magyar úttörői I. Sajnovics és Gyarmathi” című (Bp., 1952. 55 l.) munkájában; az első fejezetben (A magyar nyelvtudomány gyermekkori viszontagságai) a kezdetektől *Sajnovics*ig tekint át a nyelvhasználati kísérleteket, a második fejezet *Sajnovics*, a harmadik pedig *Gyarmathi* munkásságát és jelentőségét tárgyalja. A kismonográfiát *HAJDÚ PÉTER* ismertette (*ALingu.* III, 459–63), s újabban ő folytatta a ZSIRAITÓL (voltaképp még évtizedekkel előbb) elkezdett munkát mai szemszögből rajzolva meg „A finnugorság kutatásának történeté”-t (*HAJDÚ PÉTER*, *Finnugor népek és nyelvek.* Bp., 1962. 389–403), amely természetesen nemcsak a magyar adalékokat tartalmazza (ismertette: *NYÍRI ANTAL: ASzeg.* VII, 179–83). A magyar nyelvtudománynak „gyermekkori viszontagságai”-t, a magyar nyelvhasználat XVI–XVII. századi történetét dolgozta föl *HEGEDŰS JÓZSEF* „A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében” című dolgozatában (*NyudÉrt.* 56. sz. 115 l.). Címének és célkitűzésének megfelelően széles európai összefüggésekben tárta föl e korai nyelvhasználati törekvéseket, a „napkeleti” és finnugor nyelvekkel való rokonítás mellett számos új adalékot szolgáltatva a legkülönbözőbb nyelvekkel való rokonítási kísérletekre is. E tanulmányból született még „A magyar nyelv értékelése a XVI–XVII. században” című cikke (*FilKözl.* XII, 134–45).

A magyar nyelvtudomány előtörténetének kezdeteiről *BALÁZS JÁNOS* készített

nagyszabású szintézist egyrészt „A nyelvtanirodalom alapjai és a magyar nyelvtanirodalom kezdetei” című (Bp., 1956.) kandidátusi értekezésében (a vita anyagát összefoglalta: KÁROLY SÁNDOR: I. OK. XIII, 409–13), másrészt „Sylvester János és kora” című (Bp., 1958. 473 l.) monográfiájában. (Ismertette: SZENDE ALADÁR: Nyr. LXXXIII, 500–3; MOLNÁR JÓZSEF: MTud. IV, 321–2; VÉRTES O. ANDRÁS: NyK. LXII, 385–7; GERÉZDI RABÁN: IrtörtKözl. LXVI, 238–41.) A témára vonatkozó addigi irodalom összegezésén túlmenően saját kutatásai és eredményei alapvetően gazdagítják ismereteinket a kor tudományos törekvéseiről és főként Sylvester János életművéről, könyvének gazdag forrásanyaga és az ahhoz csatlakozó jegyzetek a legapróbb vitás kérdésekre is fényt derítenek. Az impozáns európai háttér megrajzolása mellett különösen értékes a krakkói humanizmus hatásának elemzése Sylvester és Dévai grammatikai-ortográfiai munkálkodásában, valamint a Sylvester nyelvtanának héber kapcsolatait feltáró részek. Meggyőzően tárja elénk, hogy Sylvesterek az anyanyelv kiművelését célzó munkássága az európai szellemi mozgalmaknak szerves magyarországi kiegészítője, és előkelő helyet foglal el az európai nyelvtanirodalom fejlődéstörténetében (nyelvtana Dubois latin–francia grammatikájával áll egy szinten). A monográfiát csak irodalomtörténeti szempontból érték kifogások, de az ezeknek hangot adó GERÉZDI is kiemelte Sylvester nyelvtanának sokoldalú elemzését, és elismerte, hogy „Ennél többet s . . . ennél jobbat Sylvesterről eddig nem írtak”.

A felvilágosodás korának kiemelkedő nyelvművelő mozgalmáról, az ekkor születő magyar társaságok legjelentősebbikéről, egy korszakos jelentőségű intézmény történetéről nyújt átfogó képet és összefoglaló értékelést JANCSÓ ELEMÉR „Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság Iratai” című (Bukarest., 1955. 447 l.) kötetében (ismertette: NÉMEDI LAJOS: Nyr. LXXXI, 337–42; R. HUTÁS MAGDOLNA: MNy. LIII, 307–9; GÁLDI LÁSZLÓ: I. OK. XII, 445–51; SZIGETI JÓZSEF: NyIrK. II, 260–63; RUZSICZKY ÉVA: MTud. I, 455; SZAUDER JÓZSEF: IrtörtKözl. LXII, 378–83; FENYŐ István: Irtört. 1958. 172–4; KELEMEN BÉLA: Cercetări de Lingvistica (Cluj) 1956: 176–9; közülük különösen magvas NÉMEDI, GÁLDI és SZAUDER recenziója). Három nagyobb részből szervesen épül fel a mű: a kismonográfiának is beillő bevezető értekezés (Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története: 11–89), igen értékes hozzájárulás az egész korszak tudományos, irodalmi és társadalmi életének ismeretéhez, a kötet nagyobb részét kitevő szövegközlés (Szemelvények az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság irataiból: 93–374) jobbára új forrásanyagot tár föl, végül a kötetet záró tudományos hitelű és részletességű jegyzetapparátusban (385–443) különösen értékes a nevek magyarázata (389–423), amely a kor tudománytörténeti kislexikonaként használható. SZAUDER JANCSÓ teljesítményét jelentőségében WALDAPEL JÓZSEF felvilágosodás-kori szintézise és a BENDA KÁLMÁN kiadta jakobinus-iratok kötetei mellé állítja. Sajnálatos azonban, hogy a tartalmilag nagyon fontos és érdekes források filológiai feltárása erősen kifogásolható, mert JANCSÓ a szemelvényeket részben mai helyesírás szerint közli, s így a szövegek nyelvilag nem hitelesek.

A legnagyobb szabású nyelvtudomány-történeti szintézis GÁLDI LÁSZLÓ doktori disszertációja: A magyar szótáriradalom a felvilágosodás korában és a reformkorban (függetlenül PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és MÉSZÖLY GEDEON hozzászólása, német nyelvű tartalmi kivonat, valamint a FARKAS VILMOS és RUZSICZKY ÉVA által készített Szómutató. Bp., 1957. XVI + 586 l., 8 fényképmelléklettel. Ismertette: SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXII, 386–90 és ALingu. XI, 225–31; KELEMEN JÓZSEF: NyK. LX, 488–98; TERESTYÉNYI FERENC: MTud. III, 454–6; MARTINKÓ ANDRÁS: IrtörtKözl. LXIV, 511–4). GÁLDI két kulcshelyzetet elfoglaló korszakról (az 1778–1838-ig tartó hat évtized szótáriradalmáról) adott nagyvonalú és jól sikerült összefoglalást, a nyomtatásban megjelent szótárak és szójegyzékek mellett feldolgozva számos kéziratban maradt értékes szótári művet

is, felvázolta a lexikográfia szempontjából a vizsgált időszak fejlődésvonalát, és mindezt egy hatalmas európai lexikográfiai körképbe illesztette bele. A mű címében megjelölt körön túl is tömegesen ontja az anyagot és az adatokat a két korszak nyelvtudomány-történetének egészére és egyes képviselőire, köztük nem egy elfelejtett vagy elhanyagolt nyelvtudósunk életművére és jelentőségére is fényt derítve (például Verseghy és Sándor István munkásságára). Egy-egy fejezet további monográfiák csíráját rejtí magában, számos kéziratot is kiadásának szükségességére hívja föl a figyelmet, s az egész mű mintául szolgálhat a kor nyelvtanirodalmának hasonló jellegű szintetikus feldolgozására. Bizonyos, hogy a két korszak nyelvtudomány-történetének művelésében hosszú ideig alapvető és nélkülözhetetlen kézikönyv marad. Éppen ezért igen sajnálatos, hogy a hatalmas anyagú könyvnek nincs név- és tárgymutatója.

Hézagpótló munka az újabkori nyelvtudományunk első nagy korszakát több szempontból felölelő „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 1850–1920.” című, SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette tanulmánygyűjtemény (Bp., 1970. 174 l.). Első részében — BÁRCZI GÉZA már említett megnyitója után — BALÁZS JÁNOS ad átfogó elemzést a korszak történetéről: irányzatairól és eredményeiről, uralkodó módszertani elveiről és nyelvtudományi szemléletéről. A meglehetősen szövevényes és időbelileg is terjedelmes periódust négy szakaszra osztja, és általánosan mintegy rendet teremtve vizsgálja az egyes szakaszok fejlődési tendenciáit. A szakaszbeosztásban — mint már szóvá tettük — véleményünk szerint az első szakasznak, illetőleg az egész korszaknak a kezdete problematikus és vitatható. A második részben egy-egy tudományág fejlődését kísérik nyomon a szerzők: MOLNÁR JÓZSEF a fonetika, KISS LAJOS az etimológiai vizsgálatok, KÁROLY SÁNDOR a jelentéstan, KELEMEN JÓZSEF a szótárírás történetét vázolja a jelzett időszakban, továbbá PAPP LÁSZLÓ a személynév-vizsgálat történetével foglalkozik a Magyar Nyelv megindulásáig, GÁLDI LÁSZLÓ pedig „Etimológiánk száz éve és ma” címmel értekezik. A harmadik részben egyes tudósokról, illetőleg életművekről kapunk képet: BAKOS JÓZSEF Szvórényi Józsefnek és Ihász Gábornak az alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetébe tartozó munkásságát ismerteti, GULYA JÁNOS az etnolingvisztika „előfutárai”-ról (Hunfalvyról, Munkácsiról, Budenziról) szól, KÁLMÁN BÉLA Budenz József életművét összegezi, TOMPA JÓZSEF pedig Simonyi helyét jelöli ki a korabeli nyelvtanírók között. A kötet — mint ismeretes — a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1967-ben rendezett nyelvtudománytörténeti konferenciának köszöni létrejöttét, amelynek fő célja az volt, hogy hathatósan előrelendítse tudománytörténetünk ügyét, kedvet és érdeklődést keltsen e tudományág művelése iránt. Mindenesetre az azóta eltelt rövid idő alatt is megszorodtak a tudománytörténeti cikkek, s reméljük, az érdeklődés nem fog ezután sem lanyhulni. A kötet önmagában is jelentős lépés tudománytörténetünk fehér foltjainak eltüntetésében, s jó tájékozódási alapot nyújt a korszak további búvárlásához. Segíti az ügyet azzal is, hogy a szerzőknek csaknem mindegyike több-kevesebb részletességgel kitér a nyelvtudomány-történet elvi-módszertani kérdéseire is. Azt azonban nem tartalmazza ez a gyűjtemény, amit legutóbb MOLNÁR JÓZSEF tulajdonított neki; szerinte ugyanis „valamennyi nyelvészeti tudományág története röviden összefoglalva rendelkezésünkre áll” benne (l.: MNy. LXVI, 347). Ő valóban összefoglalta előadásában a fonetika hazai történetét a XVI. századtól kezdve egészen 1920-ig, de a többi szerző közül egyik sem tette ezt meg a saját területén.

„A nyelvtudomány a haladásért” című, a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából kiadott kötet (szerkesztette KIRÁLY PÉTER. NytudÉrt. 65. sz. 213 l.) jelentős részét is tudománytörténeti kérdéseknek szentelik a szerzők. Az érdeklődés középpontjában természetesen a Tanácsköztársaság nyelvtudományi célkitűzései és ezek elemzése áll, de többen kitérnek az azt megelőző vagy azt követő korszakok történetére is. Mindjárt

az első tanulmányban KIRÁLY PÉTER — kifejezetten azzal a céllal, hogy a tudománytörténeti kutatásokhoz hozzájáruljon — áttekinti azokat a törekvéseket, amelyek a nyelv-tudomány tervszerű, szervezeti kereteket létrehozó munkálására irányultak a XVIII. századtól kezdve 1919-ig (7–26), s ezután tér rá a Tanácsköztársaság idején kidolgozott munkatervekre (27–40). Ez utóbbiakban a magyar nyelvtudomány „nagyobb szabású összefoglaló feladatai” közt a nyelvtudomány történetének megírása mint „nagyon hasznos és tanulságos mű” szerepel. BENKŐ LORÁND „A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban” című tanulmányában (41–65, német fordításban: *ALingu.* XIX, 39–67) nyelvtudományunk újabb kori történetének mintegy évszázadnyi idejéről nyújt áttekintést — a figyelmet a szintetikus művekre irányítva — BUDENZ JÓZSEF alapvetéseitől kezdve PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, TAMÁS LAJOS szintézis-alkotó tevékenységéig. Levonja a szintézisek létrejöttének tudománytörténeti tanulságait, és kijelöli a jövő szintézisigényeit, köztük „nyelvtudományunk egész történetének szintézisbe állítását. RÁCZ ENDRE „Az anyanyelvi ismeretek oktatásának tervezetei a Magyar Tanácsköztársaság idejéből” című dolgozatában (66–87) különösen a főiskolai oktatás tervezetének ismertetésével nyújt adalékokat tudománytörténetünkhöz. Végül KOVÁCS FERENC „Nyelvészek a forradalomban” címmel (88–110) egyes nyelvészeknek (ASBÓTH OSZKÁRnak, MUNKÁCSI BERNÁTNAK, SCHMIDT JÓZSEFnek, SIMONYI ZSIGMONDNAK) a Tanácsköztársaság idején betöltött szerepét, illetőleg szereplésüknek a fehér terror idején viselt következményeit tárgyalja.

MAGAY TAMÁS „Angol–magyar és magyar–angol szótárak hazánkban 1945 előtt” című monográfiájában (*NytudÉrt.* 57. sz. 104 l.) az első angol–magyar szótártól (1860-tól) kezdve dolgozza föl a témát. Ugyancsak ő állította össze a magyar szótártani irodalom 1945 és 1964 közti könyvészetét (*Szótártani tanulmányok.* Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 369–96), amelybe azonban — mint recenzense, SZABÓ T. ATTILA megjegyezte (*NyÍrK.* XI, 171) — e gazdag termésű két évtized magyar szótárirodalmának nem kapjuk meg bibliográfiailag teljes képét.

A felsorolt köteteken kívül egyes cikkek is foglalkoznak még egy vagy több korszakkal. Fontos kérdések történetét vázolják BAKOS JÓZSEFnek egymással összefüggő tanulmányai: *Nyelv és iskola. Fejezetek a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtanítás és az iskolai nyelvművelés történetéből 1790–1849* (*Egri Ped. Főisk. Ékve.* I, 7–58, ismertette SZABADI BÉLA: *Nyr.* LXXX, 497–8); *Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetéhez 1527–1790* (uo. I, 299–331); *A szép magyar beszéd. A magyar beszédművelés és beszédevelés fejlődéstörténete* (uo. III, 5–63). LAKÓ GYÖRGY a *Nyelvtudományi Közlemények* százados történetére pillant vissza (*NyK.* LXIV, 3–12), s ehhez nyújt adalékokat K. SAL ÉVA cikke is (*NyK.* LXIV, 277–87). ANGYAL ENDRE a Magyar Nyelvőr nyolc évtizedét (*Nyr.* LXXVI, 1–8, 87–93, 171–8), RUBINYI MÓZES pedig a Magyar Nyelv félszázadát tekinti át (*Nyr.* LXXIX, 125–30). — A magyar nyelvészek első, 1966-ban Debrecenben tartott nemzetközi kongresszusának alkalmából a felszabadulással kezdődő korszak két évtizedét jellemzi BENKŐ LORÁND (*NytudÉrt.* 63. sz. 9–21), benne a Nyelvtudományi Intézet másfél évtizedes szerepét IMRE SAMU vázolja (uo. 21–7). Az utóbbi években öröndetesen fellendülő, de már korábbi, évtizedes előzményekre visszatekintő külföldi — mégpedig az Amerikai Egyesült Államokban, a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában folyó — magyar nyelvészeti kutatásokról számolnak be LOTZ JÁNOS, MAJTYINSZKAJA KLARA, PENAVIN OLGA, SIMA FERENC (uo. 32–58); igen sajnálatos, hogy az ezek között legjelentősebb szerepet betöltő romániai munkálatok múltjáról és jelenéről nem kaphattunk összefoglaló képet. A debreceni kongresszus ismertetése-értékelése kapcsán IMRE SAMU (*MTud.* XII, 128–33) visszatekint az ezt megelőző hazai országos nyelvész-kongresszusokra (1949: Budapest, 1952: Szeged, 1954: Budapest), valamint az első nemzetközi finnugor kongresszusra (1960: Budapest). — A magyar nyelv-

művelés huszonöt évét tárja föl FÁBIÁN PÁL (Nyr. XCIV, 261—70), a Nyelvtudományi Intézet két évtizedes működésével foglalkozik IMRE SAMU (NyK. LXXI, 418—24) és SZATHMÁRI ISTVÁN (Nyr. XCIII, 417—23), míg az egész magyar nyelvtudomány utóbbi negyedszázadának munkálatait vázolja TAMÁS LAJOS (MTud. XV, 209—16), KIRÁLY PÉTER pedig „Az elmúlt huszonöt év nyelvészeti kutatásai a szocialista országokban” című tanulmányában (MNY. LXVI, 257—71) a magyarországi helyzetről is keresztmetszetet ad. Végül — az átfogó munkákról szóló beszámolóknak méltó zárótételeként — említhetjük meg BENKŐ LORÁNDnak „Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán” című tanulmányát (MNY. LXII, 385—6), amely tudománytörténetünk elvi-módszertani tanulságait, a nemzetközi tudományos-ságban elfoglalt helyét elemzi, s az ebből adódó tanulságokat összegezi.

B) Egy-egy nyelvészeti tudományág művelése kapcsán tudománytörténetileg is átfogó képet nyújtó tanulmányok.

A legtöbb és legjelentősebb ilyen munka az irodalmi nyelv múltjának tanulmányozásából született. Élükön — létrejöttükben is jelentős szerepet játszó — nevezetes tanulmány áll, PAIS DEZSŐnek „A magyar irodalmi nyelv”-ről a II. Kongresszuson tartott előadása (I. OK. IV, 425—66 és MNYTK. 83. sz. 125—66; ismertette: BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXVII, 257—64; GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXIX, 233—41; BÓKA LÁSZLÓ: IrtörtKözl. LVIII, 457—63), amelyben a szerző az irodalmi nyelv fejlődéstörténetét vázolja tudománytörténeti szempontból is iránymutató megállapításokat tesz Sylvestertől Molnár Alberten, Geleji Katonán, Misztótfalusi Kis Miklósra át a prozodiai harcokig és a XIX. század eleji helyesírási vitáig, külön is kitérve Kazinczy és Vörösmarty szerepére, foglalkozva továbbá a hírlap- és folyóiratirodalom kezdeteinek jelentőségével is. Ösztönző hatását irodalmi nyelvünk múltjának egy-egy szakaszát feldolgozó nagyszabású monográfiák jelzik.

SZATHMÁRI ISTVÁN „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című (Bp., 1968. 453 l.) kandidátusi értekezésének tudománytörténetileg legalább olyan a jelentősége, mint az irodalmi nyelv vizsgálata szempontjából. (Ismertette: IMRE SAMU: NyK. LXXI, 469—70; PAPP LÁSZLÓ: Nyr. XCIII, 295—8, német fordításban: ALingu. XX, 224—8; SZABÓ ZOLTÁN: NyIrk. XIII, 382—4; NYÍRI ANTAL: ASzeg. XIII, 89—92; PENAVIN OLGA: Hung. Int. Tud. Közl. (Újvidék) I, 1. sz. 205—7; R. HUTÁS MAGDOLNA: MTud. XV, 200—1; JELENITS ISTVÁN: IrtörtKözl. LXXIII, 624—6; TARNÓC MÁRTON: Irtört. 1969: 942—5). SZATHMÁRI kutatásai és eredményei: a XVI—XVIII. századi gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési viszonyok áttekintése, nyelvünk grammatikai sajátosságaira Sylvester fellépése előtt tett megjegyzéseknek az összegezése, a régi nyelvtanirodalom 1527-től 1708-ig tartó fejlődési szakaszainak kijelölése, a nyelvtanírók életéről, munkásságáról, nyelvészeti elveiről és azoknak a gyakorlatban való érvényesítéséről adott kép, a nyelvtanok forrásairól, keletkezési körülményeiről, felépítéséről, nyelvi szabványosítási kísérleteiről, hatásáról és jelentőségéről szóló elemzések, továbbá a nyelvtanok anyagának — bizonyos kulcsjelenségek szerint való — feldolgozása: mind-mind közvetlenül vagy közvetve a tudománytörténet számára is alapvetőek. S minthogy SZATHMÁRI munkája először nyújt összefoglaló áttekintést régi nyelvtanainkról — Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál, Kövesdi Pál, Misztótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János munkáiról — tudományunk előtörténetének igen fontos kézikönyveként tartathatjuk számon.

Régi nyelvtudományunk hőskorával, a korai felvilágosodás nyelvészeti törekvéseivel foglalkozik nemcsak az irodalmi nyelvi vizsgálat terén egyedülálló, hanem tudománytörténeti eredményei révén is jelentős szintézisben, „A magyar irodalmi írásbeliség a fel-

világosodás korának első szakaszában” című doktori értekezésében BENKŐ LORÁND (Bp., 1960. 548 l. 20 fényképmelléklettel és 2 térképpel. Előzetes tájékoztatót adott róla: PAIS DEZSÓ: IrNyDolg. 19—21; az értekezés vitáját összefoglalta: BALÁZS JÁNOS: I. OK. XIX, 289—94; ismertette: BALÁZS JÁNOS: Nyr. LXXXV, 231—5; RUZSICZKY ÉVA: NyK. LXIII, 434—7; TOMPA JÓZSEF: ALingu. XI, 415—9; HEXENDORF EDIT: Mtud. VI, 388—90; SZAUDER JÓZSEF: IrtörtKözl. LXVI, 521—5; SZATHMÁRI ISTVÁN: Irtört. 1962: 316—20; SZABÓ ZOLTÁN: NyIrK. VI, 209—12). E sokrétű és gazdag tartalmú műben a szerző az 1751—1800-ig tartó időszakból 600 művet dolgozott föl (amelyeknek négyötöde 1777 és 1795 közé esik). Közülük mintegy 30 a sajátosan nyelvtani, tehát szorosabb értelemben nyelvészeti munka, s körülbelül ugyanannyi a nyelvre vonatkozó, a nyelvkérdést tárgyaló, a nyelv műveléssel foglalkozó mű (mindezek részint nyomtatásban, de részint csak kéziratban maradtak fenn). Tudománytörténeti szempontból az alábbi — a könyv terjedelmének körülbelül a felét kitevő fejezetek — különösen fontosak. A III. fejezet: Az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének külső körülményei (114—227), amely a kéziratok jellegével és típusaival, a nyomdai ipar helyzetével, a nyomdászok, kiadók, korrektorok munkájával és a nyomtatványok minőségével foglalkozik. A IV. fejezet: Az irodalmi nyelvi norma kiművelésének elvi kérdései az egykori körülmények és nézetek tükrében (228—303), amely egyfelől általában a korabeli nyelv művelő nézeteket, másfelől különösen az irodalmi nyelvről való felfogást fogja vallatni. Az V. fejezet: Az irodalmi nyelvi norma megszilárdulásának gyakorlati szinterei (304—63) egészben véve a kor nyelvtudomány-története egy önálló fejezetének tekinthető, minthogy az írói társulások történetéről, a nyelv tanok jellegéről és szerepéről, a prozódiai vita nyelvészeti értékeléséről, a szótárak szerepéről, továbbá a különféle időszaki és gyűjteményes kiadásokról szól. Végül igen értékes, mert sok új ismeretet és indítást ad, maga a forrásjegyzék pontos könyvészeti adataival (501—29), és igen hasznos a névmutató (535—44), amelynek segítségével a kor egyes nyelvészeiről összefoglaló képet állíthat össze magának az érdeklődő. A források sokoldalú felhasználása, a vizsgálati szempontok gazdagsága, a módszertani eljárások változatossága, a társadalmi összefüggéseknek széles alapokon való tárgyalása tanulságos és iránymutató a korszak nyelvtudomány-történeti feldolgozásához is. Ha SZAUDER JÓZSEF azt állapította meg, hogy e könyv „nélkülözhetetlen és sokatmondó az irodalomtörténész számára”, e megállapítás a nyelvtudomány-történészre nézve sokszorosan érvényes. — A monográfia problémaköréből valók a szerzőnek alábbi, ugyancsak összefoglaló jellegű cikkei is: Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz: MNy. LI, 164—9; A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében (IrNyDolg. 45—66); Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az írásbeliség normáinak alakulásában (Nyelvtani Tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 185—202); Mikor dőlt el az ő írásának sorsa? (Nyr. LXXXVII, 3—20).

Két korszak helyesírástörténetét tekinti át FÁBIÁN PÁL „Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között” című kandidátusi értekezésében (Bp., 1967. 255 l.). (Ismertette: SZEMERE GYULA: Nyr. XCII, 236—3; KÓSA FERENC: NyIrK. XIII, 377—8; G. VARGA GYÖRGYI: Mtud. XIII, 722—3.) Az értekezésből született a szerző két összefoglaló jellegű cikke is: Törekvések helyesírásunk egységének kialakulására 1772 és 1832 között (MNy. LVII, 306—19); A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1772 és 1832 között (MNy. LXII, 486—9). Tudománytörténetileg azért számottevő az értekezés, mert összegyűjti és rendszerezi a helyesírás kérdéseiről kifejtett korabeli nézeteket: fő forrásul a korszak nyelvtaníróinak műveit használva, de földolgozva a KazLev. köteteit, a TudGyűjt. évfolyamait és hasznosítva a szótárak tanulságtételeit is. A részletkérdések alapos tárgyalása mellett behatóan ismerteti a kor érdeklődésének középpontjában álló jottista-ipszilonista vitát (123—45), s

e kérdés nyelvészeti szempontú vizsgálatával, elemzésével és értékelésével, a vita esemény-naptárának, illetőleg bibliográfiájának közlésével a tudománytörténetnek is egyik adó-ságát törlesztette. Nagyon lényeges megállapítása, hogy a korszakban — az évszázados előzményektől eltérően — a jottizmus-ipszilonizmus elsődlegesen már nem felekezeti problémaként jelentkezik. Talán nem felesleges szóvá tenni azt, hogy e vonatkozásban is R é v a i tette meg e korszak kezdetén az első lépést, amikor katolikus létére, T s é t s i J á n o s t követve, a „protestáns” helyesírási rendszer mellett foglalt állást korai helyes-írási könyvecskéjében (I. A' magyar nyelv tanításnak két részei. Az igaz kimondás, és az igaz írás a' nemzeti iskolákra alkalmaztatva. Budán, Királyi Akadémia. 1779., illetőleg ennek némileg módosított kiadása: A' magyar nyelvnek helyes írása és ki-mondása-felől kettős tanúság a'vagy ortográfia. A nemzeti iskolák számára. Budán, Kir. Universitas. 1780.; FÁBIÁN az előbbit — úgy látom — nem vonta be vizsgálódásai körébe, az utóbbinak pedig csak 7., 1798-i kiadását tartotta számon). Ami a jottista írás győzelemre vitelét illeti, korábban az volt a nézet, hogy ebben R é v a i é az alapvetésnek, K a z i n c z y é a csata megvívásának és V ö r ö s m a r t y é a kodifikálásnak az érdeme. (Így: BÁNÓCZI JÓZSEF Révai-monográfiájában: 1879. 342; BALASSA JÓZSEF: TMNy. 209; CSÁSZÁR ELE-MÉR Verseghy-monográfiájában; 1903. 202—3; SIMAI ÖDÖN: MNy. VII, 309; újabban: KNIEZSA ISTVÁN, HTört. 20 és MHír². 25; PAIS DEZSŐ: I. OK. IV, 454; BRISITS FRIGYES: VMÖM. XVII, 395—6.) FÁBIÁN — a „személyek érdemeinek latolgatása helyett” — a győzelem „objektív okai”-t sorakoztatja föl. Mi úgy véljük azonban, hogy ezen objektív okok nem érvényesülhettek volna, ha K a z i n c z y — R é v a i r a is támaszkodó — tekintélyével nem győzte volna meg előzőleg az írók nagy részét, másfelől ha nem rontotta volna le teljesen az ellentábor fő képviselőjének, a kitűnő felkészültségű V e r s e g h y -nek tudományos hitelét (emberi mivoltában sem kímélve őt). Ez a mintegy két évtizedes szakadatlan és szenvedélyes agitációja nyomon kísérhető a KazLev. kötetekben. És ennek következménye például az az „objektív ok”, hogy az egyetemen a j-s írást tanították, vagy az, hogy az y-os írást többen parlaginak érezték. Ilyen előkészítés után volt csak lehető-séges, hogy — a V ö r ö s m a r t y nak köszönhető — AkH. 1832.-nek szinte semmi ellen-állást sem kellett leküzdenie a jottista álláspont érvényesítésében (annál inkább sem, mert az ipszilonisták java része ekkorra már elhalálozott). FÁBIÁN érvelésének olvastán fel-merül azután az a kérdés is: szükséges-e igazolni ma a jottista választás helyességét? Kimondatlanul is ez az igazolási tendencia nyilvánul meg például abban az ábécés össze-állításban, amely 40 szerző jottista—ipszilonista hovatartozását, illetőleg ezen belül egyéb szempontokból való megoszlását szemlélteti (142), és amelyből különféle következtetéseket lehet levonni. Egyebek közt azt, hogy „a 40 szerző 28 : 12 arányt mutat a j javára, ami százalékban 70 : 30” (141). A bökkenő éppen csak ott van, hogy miért éppen ezek a szer-zők szerepelnek a táblázatban (a kiválasztás szempontjairól ugyanis nem kapunk tájé-koztatást). Miért nincsenek benne például Á n y o s P á l, B ö j t h i A n t a l, F a l u d i F e r e n c, H o r v á t h J á n o s, I l l e i J á n o s, M o l n á r J á n o s, R á c z S á m u e l, S z a i t z L e ó, V a r g a M á r t o n — hogy csak hirtelenében említsünk néhány nevezetesebbet az ipszilonisták köréből. Már ezekkel is lényegesen változnának a százalékos arányok. Abban viszont minden bizonnyal nem, hogy a jottisták átlagos életkora a harminc év körül vagy azon alul mozog: ez pedig ismét egy bizonyítéka annak, milyen elhatározó volt K a z i n c z y hatása éppen az új nemzedékre, és arra is, amit PAIS DEZSŐ nagyon találóan így szögezett le: „Kazinczy központi irányadó fórum, szinte hatóság” volt (I. OK. IV, 452). Nem kétséges: e vonatkozásban is.

E korszakos jelentőségű író korszakos tevékenységével, K a z i n c z y nyelv-és stílusújításával foglalkozik R U Z S I C Z K Y É V A „Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználata alapján” című értekezésében (Bp., 1963. 450 l. A kandidátusi disszertáció eredeti címe: „A szókincs különféle rétegeinek szerepe Kazinczy

nyelv- és stílusújtásában"; a vitát összefoglalta B. LŐRINCZY ÉVA: I. OK. XX, 361–6. Ismertette PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXXVIII, 212–4; R. HUTÁS MAGDOLNA: MTud. VIII, 780–1; VELCSOV MÁRTONNÉ: ASzeg. VIII, 89–90; JELENITS ISTVÁN: IrtörtKözl. LXIX, 123–5. Szempontunkból is figyelemre méltó a munka, mert gazdagítja a nyelvújításról és K a z i n c z yról való képünket, igen nagy anyag alapján elemzi K a z i n c z y nyelvújítási elveit, tisztázza a nyelvújítás és stílusújítás összefüggéseit, meghatározza a „fentebb stíl” fogalmának nyelvi-stilisztikai jegyeit, és bevilágít a nyelvújítás korának nyelvi-szókincsbeli integrációs folyamatába is.

Kisebb-nagyobb összefoglalásokra vállalkoznak még egy-egy tudományág keretein belül az alábbi írások. TAMÁS LAJOS „Általános nyelvtudomány és magyar nyelvtudomány” címmel (III. Kongr. 7–47) azokat a munkákat veszi sorra RUBINYI MÓZES „Általános nyelvtudomány” című (1907.) könyvecskéjétől BÁRCZI GÉZA Bevezetéséig, amelyek „hazai nyelvtudományunkban az általános nyelvtudomány ismertetését, illetve a nyelvtudományba való bevezetést tűzték ki célul”. DEME LÁSZLÓ „A Saussure-i tanítások magyar visszhangjához” című dolgozatában (NyK. LXI, 3–27) S a u s s u r e 1945 előtti hatását értékeli; ehhez szólnak hozzá FODOR ISTVÁN, FÓNAGY IVÁN, SZÉPE GYÖRGY, VÉRTES EDIT „Vita a Saussure-i tanítások magyar visszhangjáról” címmel (NyK. LXII, 134–9). — KOVÁCS FERENC általános nyelvészeti disszertációja: a „Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények” (Bp., 1970. 309 l.) sok helyütt és több nagyobb részben is (így például: 139–85, 205–41) elemzi a magyar nyelvelmélet fejlődését, alakulását a múlt századtól napjainkig, H u n f a l v t y t ó l A n t a l L á s z l ó i g (a kötetben való tájékozódást azonban igen megnehezíti a névmutató sajnálatos hiánya). „A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel a fejlődés felszabadulás utáni szakaszára”: KOVÁCS FERENC újabb tanulmánya (NyK. LXXII, 11–30, 275–95).

BALÁZS JÁNOS „A stílus kérdései” című előadásának utolsó szakaszában (III. Kongr. 167–77) „egy futó pillantást” vet a magyar nyelvű stilisztikai irodalom fejlődésének történetére. E kezdeményt fejleszti tovább SZATHMÁRI ISTVÁN egyfelől a magyar stilisztika történetének korszakolásával, másfelől pedig fő képviselőinek rövid jellemzésével (A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. VII–XVI., illetőleg 13, 35, 57, 89, 137); a témára vonatkozólag l. még uő., A magyar stilisztika indulása (ASzeg. IX, 33–9). KÁLMÁN BÉLA a magyar nyelvjárástudomány vázlatos fejlődését adja T o r k o s J ó z s e f tájszógyűjteményétől a nyelvatlasz-munkálatokig (MaiNyj. 5–10). DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások néhány kérdése”-ben a nyelvjárások korábbi osztályozására és leírástípusaira tekint vissza (NytudÉrt. 3. sz. 16–29). SZABÓ T. ATTILA „Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmus kori elemeinek vizsgálatában” című tanulmánya (StUBB. Kolozsvár, 1962/1: 19–34 és Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 155–75) összefoglalja azokat a mozzanatókat (a XVIII. századtól kezdve a legutóbbi időkig), amelyek a címben jelölt kölcselemek vizsgálatával kapcsolatosak. Ugyancsak ő a TESz.-ről írt recenziójában történeti áttekintést nyújt a magyar szófejtésről (NyÍrk. XII, 145–6). MOLLAY KÁROLY „Szófejtés és tudománytörténet. Kalmár” című cikkében (MNy. LXIV, 278–90, 385–93) a címben foglalt szó etimológiáit M u r m e l i u s t ó l napjainkig kísérve nyomon, vizsgálódásaiból a tudománytörténet számára lesűrítendő tanulságokat összegezi.

Nyelvtani kategóriák kapcsán nyújtanak áttekintést az alábbi dolgozatok: ANTAL LÁSZLÓ „A magyar esetrendszer” című monográfiájának V. fejezetében (NytudÉrt. 29. sz. 93–120) azt vizsgálja, milyen állomásokon ment keresztül a magyar esetrendszer tudományos leírása S y l v e s t e r t ó l a MMNyR.-ig. SEBESTYÉN ÁRPÁD a *névtó* műszó kialakulásának történetét követi nyomon régi nyelvtanainktól a MMNyR.-ig (MNy. LVI, 98–101). TOMPA JÓZSEF „A magyar igeragozás alapkategóriái XIX. századi nyelv-

tanainkban" című dolgozatában (NyK. LXVII, 143—9) a *tárgyas és tárgyitalan*, illetőleg az *alanyi* műszó jelentkezéséhez nyújt adalékokat R é v a i t ó l S i m o n y i i g. KÁLMÁN BÉLA „Az igeragozás néhány kérdése a XX. század középiskolai nyelvtanaiban” címmel (Nyelvtani tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 203—12) elsőként szentel tudományos vizsgálatot e témának.

3. Az átfogó jellegű munkák befejezéséül a szempontunkból figyelemre méltó irodalomtörténeti összefoglalásokra tekintünk ki. Mindenekelőtt „A magyar irodalom története I—VI.” című (főszerkesztő SÓTÉR ISTVÁN, szerkesztette KLANICZAY TIBOR, PÁNDI PÁL, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI MIKLÓS. Bp., 1964—1966.) hatalmas szintézis (különösen a régebbi korszakokat 1849-ig tárgyaló első három kötet) nélkülözhetetlen kézikönyv a nyelvtudomány-történet számára is annál inkább, mert nem egy közös területünkön az új szempontú feldolgozásban-értékelésben megelőzött bennünket. Az egyes korszakokat tekintve az irodalomtörténeti kutatás főként a felvilágosodás (és a reformkor) idejére vonatkozóan gazdag új eredményekben. A felvilágosodás korának első marxista igényű szintézise WALDAFFEL JÓZSEF „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” című könyve (Bp., 1954., 1957.², javítva és bővítve 1963.³; recenziót írt róla: BARTA JÁNOS: Irtört. 1955: 350—9; BARÓTI DEZSŐ: IrtörtKözl. LX, 168—78), amelyben egyebek közt külön fejezet szól a nyelvművelés és nyelvújítás kérdéseiről (1954: 55—78). HORVÁTH JÁNOS kötetében találjuk 1933—1934-ben tartott egyetemi előadása alapján kidolgozott tanulmányát, „A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei” címmel (Tanulmányok. Bp., 1956. 94—142), amelynek középpontjában a nyelvkérdés áll. — Magasan kiemelkednek SZAUDER JÓZSEFnek e korszakra vonatkozó írásai. „Bessenyei” című monográfiájában (Bp., 1953. 155 l.) elsősorban „A kultúrpolitikai és irodalmi program” című fejezet (63—102) — a Magyarság, a Magyar néző, a Holmi, a Jámbor szándék elemzésével — tartozik tudománytörténetünkhöz. „Kazinecy Ferenc Válogatott művei”-hez írt „Bevezetés”-e (Bp., 1960. I, VII—CXXVII) nélkülözhetetlen alapvetés nyelvtudományi szempontból is. „A romantika útján” című kötetében (Bp., 1961. 486 l. — ismertette: MARTINKÓ ANDRÁS: MTud. VII, 797—8; HORVÁTH KÁROLY: IrtörtKözl. LXVI, 665—9 — különösen figyelemre méltók a V e r s e g h yről szóló értekezések: Verseghy pályakezdése (50—89), Verseghy és Herder (142—52). „Az estve és az álom” című kötete (Bp., 1970. 556 l.) egészben véve tanulságos számunkra is, élén „A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai” című tervtanulmánnyal (5—56). — Összefoglalóan tárgyalja a magyar felvilágosodás korát — különös tekintettel az erdélyi felvilágosító törekvésekre és az erdélyi nyelvművelő mozgalmakra — JANCsó ELEMÉR „A felvilágosodástól a romantikáig” című művében (Bukarest, 1966. — ismertette: KOVÁCS Győző: I. OK. XXIV, 462—7; SZIGETI JÓZSEF: NyÍrK. XI, 186—7; WÉBERER ANTAL: IrtörtKözl. LXXII, 372—4) —, valamint ennek „A magyar irodalom a felvilágosodás korában” című egyetemi kézikönyvvé fejlesztett változatában (Bukarest, 1969. 429 l.). A korai felvilágosodás nyelvészetének egyik leggazdagabb, de nyelvtudományunk által kevéssé kiaknázott forrásáról nyújt kitűnő összefoglalást KÓKAY György „A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1785.)” című kandidátusi értekezésében (Bp., 1970. 513 l.). A nyelvtudomány történetével is szorosan összefüggő sokrétű feldolgozásával nyelvészeti szempontú recenzióban külön is érdemes lenne foglalkozni. Végezetül még két összegező cikket említhetünk, JANCsó ELEMÉRTŐL: „A felvilágosodás kora magyar irodalmára vonatkozó irodalomtörténetírás újabb eredményei” (NyÍrK. XIII, 307—13) és SZAUDER JÓZSEFTŐL: „A felvilágosodáskori irodalom kutatásának legújabb eredményei és problémái” (Irtört. 1970: 415—34) címűt.

(Folytatjuk.)

ÉDER ZOLTÁN

**Carlo Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine.
Introduzione alla filologia romanza**

Patron, Bologna, 1969.⁵ pp. XLII + 681.

1. Ez a maga nemében jelenleg legkitűnőbb kézikönyv elérkezett immár az 5. olasz kiadásához. Az új kiadást megkülönbözteti az előzőktől az anyag, elsősorban a bibliográfia korszerűsítése, az új romanisztikai művek eredményei alapján történt jelentős átdolgozás és az ábrák megnövelése egy térképpel és 97 arcképpel.

A romanisztika legkiválóbb képviselői számos bírálatban és ismertetésben emelték ki annakidején a könyv értékeit, annak előző kiadásairól szólva. Magam sem tudnék sok újat tenni ahhoz az értékeléshez, amelyet GERHARD ROHLFS írt le a legtömörebben (Vom Vulgärlatein zum Altfranzösischen. Tübingen, 1960. 12). Ezért előljáróban az ő elismerő véleményét ismétlem, néhány saját észrevétellel és tapasztalattal árnyalva: TAGLIAVINI „Le Origini . . .” című könyve új kiadásában is megtartotta, sőt növelte az előzők értékét: világos, pontos, tárgyilagosságra törekvő és kimerítő tájékoztatást nyújt az újlatin nyelvekről és eredetükről. Tájékoztatóját támogatja az újlatin nyelvek legrégebb írásos és irodalmi szövegeinek nyelvészeti—filológiai elemzésével. Kiváló rendszerezés ez a könyv, amelyet szerzője igen gazdag (jelenleg e tárgy körben a leggazdagabb) bibliográfiával egészít ki. Példái bőségesek és jól megalapozottak, ítéletei gondosan mérlegelték. TAGLIAVINI könyve kitűnő módszeres tárgyalással mutatja be anyagát, jól választott képekkel és példatárral, s didaktikai, valamint tudományos konzultációs szempontból e témakörben a legjobb, legteljesebb kézikönyv.

2. CARLO TAGLIAVINI a 3. kiadáshoz írt szerzői előszavában (s azóta is minden kiadásban) tudományos pályafutásának rövid foglatatában megemlíti azt az ötéves időszakot, amelyet mint vendégprofesszor Budapesten töltött a romanisztika oktatásával; kiemeli ennek az öt évi munkának fontos alakító szerepét könyve megírásában, amelyben nem hiányoznak a magyar nyelvészeti példák sem. A szerzőnek az a felfogása, hogy a latin és újlatin példák mellett nagy számban nyújt nem újlatin, s számunkra külön is értékes módon, magyar példákat is, azt tükrözi, hogy Tagliavini különös fontosságot tulajdonít nekik. Ezek ugyanis szerinte segítenek jobban megvilágítani általános nyelvészeti jelenségeket éppúgy, mint az újlatin nyelvek fejlődését, avagy köztük és a tőlük genealógiailag vagy tipológiailag eltérő nyelvek közötti történeti és területi érintkezések nyelvészeti tanulságait.

3. Ha az 5. kiadásnak az előzőktől eltérő, új vonásait akarom jellemezni, mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy teljesen átdolgozott és korszerűsített kiadás ez: a nyomtatékosan említett határozóval a szerző rá akart mutatni mind a szöveg, mind a bibliográfia korszerűsítésére, a két utolsó kiadás között megjelent munkáknak kritikai értékelésére. Ugyanakkor elhagyta olyan munkák említését, amelyeknek eredményeit újabb művek lényegesen módosították vagy túlhaladták. Mindez nagy erőfeszítést kívánt tőle nemcsak a kézirat 1968-i lezárásáig, sőt részben az 1969-i korrektúrákig és kinyomtatásig megjelent nagy tudományos információs anyag számbavételére, hanem arra is, hogy mindezt elolvassa, mérlegelje és arányosan értékelje.

Hadd mutassam be a szerzőnek ezt a „szeizmografikusnak” nevezhető érzékenységet néhány magyar vonatkozású példával. Az ötödik kiadás Előszavában (XII. 1.) jegyzetben említi meg, hogy túlságosan későn kapta meg TAMÁS LAJOS összehasonlító újlatin nyelvészeti kézikönyvét (Bp., 1969.) ahhoz, hogy megfelelően értékelje, mert saját munkáját már nyomtatták. De mégsem annyira későn, hogy legalább jegyzetben ne emelje ki TAMÁS új magyarázatát a román *pleca* (a latin *plicare*-ból) igéhez, amelynek

jelentése bizonyára „a nomád román pásztorok életformájára utal” (vö.: Origini 226; TAMÁS, Bevezetés 37), s nem a római katonák „sermo castrensis”-ére.

Másként áll a dolog TAMÁS LAJOSnak egy másik, „e témában alapvető művével”, amely a román nyelv magyar eredetű elemeiről szól (Etymologisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp.), s amelyet — minthogy 1966-ban jelent meg — Tagliavini szervesen beépített könyvébe mint olyan művet, „amely immár szinte teljesen fölöslegessé teszi az ugyancsak gazdag megelőző irodalmat” (324 116. jegyzet). Ellenkező irányban viszont, ami a román elemeket illeti a magyarban, ezek „nem olyan nagy számúak és kevésbé fontosak”, kivéve „a moldvai magyar nyelvi szigetek magyar nyelvjárásaiban találhatóakat”, s róluk napjainkig csak egyes dolgozatok jelentek meg, amelyeket idéz is (TAMÁS L., BLÉDY G., KÖPECZI B. és MÁRTON GY. dolgozatait), s amelyeknek eredményeit még semmilyen monográfia nem összegezte, nem haladta túl (324 és 117. jegyzet).

Hogy néhány példát idézzek az olasz nyelv területéről is: Tagliavini hírt ad R. A. HALL JR. „Bibliografia della linguistica italiana” című háromkötetes alapvető olasz nyelvészeti bibliográfiájának (1958.) „Primo supplemento decennale” alcímmel megjelent kiegészítő kötetéről (1969.), avagy G. ROHLFS „Historische Grammatik der italiänischen Sprache und ihrer Mundarten” című munkája első két kötetének olasz fordításban való megjelenéséről (1966., 1968.): mindezek az Origini negyedik kiadása (1964.) után láttak napvilágot.

4. A leglényegesebb változtatásokat a szerző az első fejezetben hajtotta végre, ahol is, a 11. paragrafusban, a 4. kiadás két lapját az 5. kiadásban több mint hatszorosára növelte. Oka a szerzőnek az a törekvése, hogy bemutassa „a strukturalista és transzformációs nyelvészet új törekvéseit . . . a nyelvészet legmodernebb irányzatait, amelyek az újlatin nyelvészetben is megmutatkoztak” (XII. l.) Anélkül, hogy kivonatolni akar-nám ezt a tömör és lényeges információkat közlő paragrafust, olyan kérdést emelek ki belőle, amely bizonyos mértékig rokonítja a tudományszervezés olaszországi és magyarországi problémáit: ez pedig a nyelvészet „alap”-műveinek lefordítása, most mindenek-előtt a kortárs nyelvészeté, valamint az azt közvetlenül megelőzőé. Így DE SAUSSURE Cours-jának, vagy a Prágai Nyelvész kör munkáinak, a Koppenhágai Centrum munkái-nak lefordítása vagy az amerikai nyelvészek ettől független, de párhuzamos szinkron nyelvészeti munkáié; ezekhez hozzátehetném még a Kazáni iskolát is, amelyből a Prágai keletkezett.

A fordítások terén Magyarországon és Olaszországban a nyelvészek egyidejűleg jutottak hozzá saját nyelvükre fordítva SAUSSURE munkájához (1967.), bár, egy kiadói előny folytán, azzal a különbséggel, hogy az olasz fordítás a még ugyanabban az évben megjelent R. ENGLER-féle kritikai kiadás korrektúráiból készült. „Jobb később, mint soha” — mondhatnók a közmondással, de mint TAMÁS LAJOS ismételtén rámutatott (1954., 1956. és a Cours magyar kiadásához írt előszavában), a nyelvtudomány haladását, új útjait jelölő alapvető munkák lefordításának elmaradása vagy késése egyben oka annak is, hogy hatásuk késik, csökken vagy elmarad. Az Origini említett fejezetében Tagliavini elmondja, hogy Olaszországban a hatvanas évek második felétől kezdve fokozott (habár még nem kielégítő) ütemben igyekeznek pótolni ezeket a mulasztásokat. Ez történik nálunk is, bár történhetnék sokkal intenzívebben is. S ha már a fordítások kérdése felmerült, vajon mit tettünk annak érdekében, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN fő munkái megjelenjenek idegen nyelven?¹

¹ E recenzió kéziratának leadása után értesültem arról, hogy C. TAGLIAVINI megbízásából és a tőle szerkesztett „Linguistica” sorozatban 1972. tavaszán a bolognai Patron kiadásában egy kötetben megjelenik GOMBOCZ ZOLTÁN Nyelvtörténeti Módszertana és Jelentéstana DARINO GHENO olasz fordításában (Z. GOMBOCZ, Metodologia della linguistica storica. Semantica).

Az 5. kiadásnak egy látszólag külsőleges újítása (csak látszólag külsőleges, mert szerves részévé válik a könyvnek, ha a didaktikai célkitűzést tekintjük, amelyre a szerző a XI. lapon hivatkozik) abban a 97 nyelvész- és filológus-portréban áll, amellyel az új kiadás illusztrációs anyaga bővült (a személynevek mutatójában a lapszámra hivatkozás ilyen portré esetében félkövér számmal van megjelölve). Sorukban, nyilvánvaló okokból, mindenképp a legkiemelkedőbb romanisták foglalhattak helyet, nem szólva egyéb válogatási elvekről, amelyek megkötötték a szerző kezét.

Az előző kiadások képanyagához ezeken kívül még egy szakmai ábra is csatlakozik 51.-ként (96. l.), a prelatin Itália nyelvi térképe.

5. Igaz ugyan, hogy még függőben van az Origini spanyol fordítása (egyébként még a 2. olasz kiadásból készült), Tagliavini könyvét azonban azóta lefordították németre, románra, japánra, s mire e sorok napvilágot látnak, talán e fordítások már meg is jelentek. TAMÁS LAJOS Bevezetése nem nagy terjedelménél fogva (130 l.) elsősorban a magyar egyetemek újlatin nyelv- és irodalomszakos hallgatóinak kíván alapvető és feltétlenül szükséges ismereteket nyújtani. HERMAN JÓZSEF munkája: „A francia nyelv története” (Bp., 1966.) tartalmaz ugyan egy rövid fejezetet hasonló tárgykörben, de — éppen a könyv tudományterjesztő célkitűzésétől meghatározottan —, még inkább tömörítve közöl benne néhány alapismeretet. Felmerül ezekután a kérdés, nem kellene-e magyarra fordítani „az újlatin nyelvészetnek ezt az enciklopédiáját” (B. MIGLIORINI szavait idézem), amelyet az egész világon nagyra értékelnek. Figyelembe véve azt is, hogy szerzőjének el nem hanyagolható érdemei vannak a magyarországi romanisztikai kutatások fejlesztése terén, habár ez irányban nem hiányzott a hivatalos elismerés sem, hiszen az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1966-ban díszdoktorává avatta.

Carlo Tagliavini legutóbbi magyarországi tartózkodása alkalmával (1971.) ismét mindent elkövetett, hogy tájékozódjék mindarról, ami könyve 5. kiadásából esetleg kimaradt, vagy azóta jelent meg nálunk az újlatin nyelvészeti és filológiai kutatások terén. Csak azt kívánhatjuk az olasz és más nemzetiségű romanisták több nemzedéke Mesterének, hogy jó egészségben és alkotó erőben valósíthassa meg nagy munkáit (pl. az olasz nyelv szókinésének elektronikus gépekkel megállapított gyakorisági statisztikáját, amelyről legutóbbi ittlétekor előadást is tartott), és adhassa ki az Origini 6., bővített és korszerűsített kiadását is.

FOGARASI MIKLÓS

K Ü L Ö N F É L É K

Aarni Penttilä

1899–1971.

1. 1971. augusztus 25-én elhunyt a hazánkban is jól ismert finn nyelvtudós, Aarni Penttilä. Benne tudományunk kivételes képességű művelőjét veszttette el, azok pedig, akik a humánumnak értéket tulajdonítanak, egy nemes lelkű emberrel lettek szegényebbek.

Aarni Penttilä 1899-ben született a finnországi Raahe városában. Egyetemi tanulmányainak befejezése után 1921-től 1932-ig a turkui egyetem könyvtára volt a munkahelye, de már 1931-től oktatóval is foglalkozott mint a helsinki egyetem docense. Főállásban 1936-tól a jyvässkyläi pedagógiai főiskolán, illetőleg a későbbi és mai jyvässkyläi egyetemen működött mint a finn nyelv professzora. 1940-től 1947-ig ugyanezen intézményben a rektorhelyettesi, majd 1948-tól 1963-ig, azaz nyugalomba vonulásáig a rektori tisztelet töltötte be. Rektori működése a finn művelődéstörténet szempontjából is jelentős

volt: fáradhatatlan szervező munkájának eredményeképpen az egykori kis középfinnországi városka pedagógiai főiskolája korszerű egyetemmé fejlődött, melynek neve és jelentősége túlnőtt Suomi határain.

2. Penttilä első nagyobb tudományos munkája doktori értekezése volt: „Suomen ja sen lähimpien sukukielten painotusoppia” (1926). A finn nyelvnek és legközelebbi rokonainak a hangsúlyozási viszonyait tárgyalta benne. Már a cím is elárulta, hogy munkája úttörő jellegű volt, hiszen a finnugor nyelvek hangsúlyviszonyainak vizsgálatára a kutatás korábban nem fordított elegendő figyelmet. A szerző nemcsak hű leírását adja a szóban forgó nyelvek hangsúlyviszonyainak, hanem rámutat a hangsúlynak a nyelv fejlődésében megmutatózó nagy fontosságára is, s a hangváltások egész sorának adja új és megnyugtató magyarázatát a hangsúlyviszonyok elemzése útján. Rámutatott a finnugor, illetőleg uráli alapnyelvi hangsúlyviszonyokra épített fokváltakozási elmélet gyengéire is, s ez annak idején nemcsak tudományos teljesítmény volt, hanem egyben erkölcsi bátorságról is tanúskodott. A hangsúly sajátosságai, illetőleg általában a fonetika iránti érdeklődését Penttilä egész tudományos pályáján megőrizte. Ennek tulajdonítható, hogy a jyväsckyläi egyetemen jól felszerelt fonetikai laboratóriumot létesített, s egyike volt azoknak, akik e laboratóriumot legtöbbit vették igénybe kutatások céljaira. Nagy kedvvel vizsgálta például a finn hanglejtés sajátosságait. Velük kapcsolatos megfigyeléseit a *Virittäjä* című folyóirat számos cikke őrzi.

Jelentősek Penttilänekek azok a kutatásai is, amelyeket a régi finn nyelv körében végzett. Egy Uppsalában őrzött, Agricola működése előtt keletkezett, töredékes finn nyelvű evangéliumfordítás vizsgálata útján kimutatta, hogy már *Agricola előtt* létezett nem jelentéktelen finn nyelvű írásbeliség, amelyet „a finn irodalom atyja” ismert, sőt értékesített is irodalmi munkássága során. Penttilä azon nézet felé hajlott, hogy Agricola nem megalapítója, hanem nagyérdemű reformátora volt a finn irodalmi nyelvnek, aki persze rendkívül sokat tett e nyelv szabályozása és kiformált alakjában való elterjesztése érdekében. A finn irodalmi nyelv fejlődése is olyan kérdés volt, amely Penttilät szinte haláláig foglalkoztatta.

Penttilä legnagyobb szabású alkotása finn leíró nyelvtana, a „Suomen kielioppi” (első kiadása 1957-ben, a második 1963-ban jelent meg). Ez a majdnem 700 lapos mű olyan részletes leírása a finn nyelvnek, amely nemcsak a finn nyelvtani irodalomban volt első a maga nemében, hanem nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemel, hiszen közismert, hogy a nyelvek leírása a nyelvek összehasonlításával szemben legalább egy fél évszázadig eléggé elhanyagolt feladat volt. Penttilä nyelvtana nemcsak óriási új anyagot rendszerez, hanem benne a rendszerezés szempontjai is lényegesen mások, mint a korábbi leíró nyelvtanokban.¹ A tudományos kritika többit foglalkozott e munka vélt, illetőleg valóságos hiányosságaival, mint érdemeivel, pedig nem kétséges, hogy finn nyelvtanában a szerző olyan művet alkotott, amelyre joggal büszke lehet a finn nyelvtudomány.

Aarni Penttilä tudományos munkássága oly széleskörű, tudományos munkássága oly szerteágazó, hogy e megemlékezésben mégcsak vázlatos bemutatására sem törekedhetünk. Kutatásai kiterjedtek mondattani és stilisztikai kérdésekre, a finn széppróza és költészet nyelvére, sőt a finn nyelv némely távolabbi rokon nyelvének hangtanára is.

Utolsó évtizedében behatóan foglalkozott általános nyelvészettel, s különösen a *Noam Chomsky*tól képviselt transzformációs elmélet bizonyos alapkérdéseiről. rott megjegyzései (*Virittäjä* 1971.) érdekesnek ígérkező vita bevezetéséül szolgáltak.

¹ E szempontokat részletesen kifejtette a szerző magyar közönség előtt is a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Ösztályának 1959. április 21. felolvasó ülésén (I. I. OK. XV, 15—23).

Az elmélet iránti fogékonysága ellenére nagymértékben szolgálta munkásságával a gyakorlati életet is. Behatóan foglalkozott a finn nyelv művelés és helyesírás kérdéseivel, tankönyveket írt, részt vett a finn értelmező szótár munkálataiban, s tanulságosan fejtegette oktatási módszerek előnyeit és hátrányait is.

3. Különös elismeréssel kell megemlékeznünk Penttilének a magyar nyelv, nyelvtudomány és művelődés megismertetése érdekében végzett munkájáról. Nyelvünket az 1920-as évek elején Pécsen az ottani egyetem bölcsészettudományi karának megbízott lektoraként rövid idő alatt megtanulta, s magyar nyelvtudását élete végéig megőrizte. A Virittájába és más finn folyóiratokba írt ismertetéseiben számos magyar nyelvészeti munkát mutatott be a finn, illetőleg a finnül tudó, más nemzetiségű szakembereknek. Utolsó előtti magyarországi látogatása alkalmával a debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszuson, 1966-ban, magyar szakemberek körében is figyelmet keltett a magyar jelzős szerkezetek szörendjéről tartott előadásával (megjelent nyomtatásban is, l. Nytud-Ért. 58. sz. 267—70), „A homonimiáról, különös tekintettel a finn nyelvre” című dolgozata pedig a Magyar Nyelv olvasóinak is bizonyára tanulságos olvasmányul szolgált (MNy. LXVI, 129—35). Nagy érdeme az is, hogy ő írta meg finnül elsőnek a magyar irodalom történetét (Viron ja Unkarin kirjallisuuden historia. Helsinki, 1938.). Említést kíván „A finn irodalom kezdetei” című dolgozata is (Magyar Nyelvjárások XVI, 29—35), melyben XV. századi finn—magyar művelődési kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

A magyar nyelv és a magyar művelődés finnországi megismertetésének az ügyét szervező munkájával is szolgálta. Az 1920-as évek vége óta — a világháború időszakát nem számítva — alig múlt el olyan nyár, hogy a jyvaskyläi nyári egyetemen a magyar nyelvről ne hangzottak volna el előadások. Eleinte — több alkalommal — nyelvünk tanítását Penttilä maga vállalta és végezte, később pedig ő volt az, akinek gondja volt rá, hogy a magyar nyelv oktatása ki ne maradjon a tanrendből, s hogy e feladat ellátására magyar anyanyelvű szakember megbízást és lehetőséget kapjon. Sok százra, ha ugyan nem pár ezerre tehető azoknak a száma, akik Penttilä kezdeményezésére és az ő jóindulatú gondoskodásának az eredményeként ismerkedtek meg elsősorban nyelvünkkel, de sok esetben irodalmunk és művelődésünk főbb értékeivel is.

4. A fentiekben Penttilätől mint tudóstól búcsúztam, de — bevallom — még fájdalmasabb számomra a búcsú az embertől és a barátától. Szellemességével, humorérzékével szinte mindenkit meghódított, akivel csak kapcsolatba került, rám azonban legnagyobb hatással volt az egyéniségéből sugárzó humánus. Noha tudományos munkáiban sokszor mondott ellent másoknak, ennek során sohasem önző számítás, hanem mindig a tudomány érdeke vezérelte, s ellenvéleményének kifejtése kapcsán semmi sem állt tőle távolabb, mint az ártó szándék avagy tudományos ellenfeleinek emberi mivoltukban való megsértése. Lelkének finomsága mindenkor híven tükröződött megnyilatkozásainak nyelvi finomságában. Tudásával előremutatott, emberi magatartásával viszont, sajnos, egy ritkulófélben levő embertípust képviselt. Tudás tekintetében lehet versenytársait sorolgatni, emberség tekintetében azonban ritkította párját.

Aarni Penttilä távozását hazánkban is, másutt is sok híve és tisztelője fájjalja.

LAKÓ GYÖRGY

Búcsúunk Terestyéni Ferenctől*

A halálnak, a megmásíthatatlan halálnak a híre mindig szíven üti az embert. Mennyivel inkább így van ez azonban most, amikor a felejthetetlen jóbaráttól, a másokon mindig segíteni akaró és örökké tevékeny kollégától, a ritka eredményességű tanártól és a sokoldalú tudós szakembertől: Terestyéni Ferenctől búcsúunk. Bízunk, mert nagyon bízunk benne, hogy Terestyéni tanár úron — aki súlyos betegen is, hosszú időn át, páratlan hősiességgel megtartotta az óráit, nevelt, oktatott, mint ahogy tette évtizedeken keresztül — nem győzedelmeskedik, nem győzedelmeskedhetik a halál. Amikor a nyár folyamán arról értesültünk, hogy a betegség miatt régóta őrlődő lelkét szűkebb pátriája, a szelíd hajlatú vasi táj sem tudta megnyugtatni, bizony reménységünk egy kicsit alább szállt. De továbbra sem tudtuk elképzelni, hogy tanszékünknek ez az egyik legmozgékonyabb, legmunkásabb tagja ne jöjjön ismét közénk, folytatni a tanítást, a tudományos bűvárkodást . . . És ekkor kaptuk meg a szavakkal ki sem fejezhető szomorú hírt: a halál mégis úrrá lett fölötte, szeretett kollégánk örökre eltávozott tőlünk.

Nem volt könnyű életútja Terestyéni Ferenek, amíg az akkori ivánegerszegi szülői háztól eljutott a kőszegi gimnáziumba, majd a budapesti egyetemre, hogy itt mint gimnáziumi tanár, később mint igazgató, 1952-től pedig mint egyetemi adjunktus egy életre eljegyezze magát a legszebb hivatással: a tanítással, a neveléssel, továbbá régi és mai nyelvünk törvényszerűségeinek, helyes és szép használatának fáradhatatlan kutatásával. — Fiukat tanítatva áldozatot hoztak az egyáltalán nem tehetős szülők, de nem szűkölködött az áldozatvállalásban a diák Terestyéni Ferenc sem: korrepetált, nevelősködött, csakhogy tanulhasson. Egyetemi éve alatt aztán mohón szívta magába a tudományokat; minden szenvedélyesen érdekelte, ami a nyelvekkel (a magyarral, a franciával, a némettel stb.) kapcsolatos: nyelvészet és irodalom, jelentés- és stilsztika, névtan és szakdidaktika. Hogy végül mégis a magyar nyelvészet mellé szegődött, és doktori értekezésének tárgyát is névtudományunk köréből merítette (Közzsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi névösszeírásban: MNyTK. 59. sz. Bp., 1941.), abban nem kis mértékben közrejátszhatott Pais professzor úr közvetlen hatása.

Terestyéni Ferenc oktatói—nevelői, valamint kutatói erényei akkor bontakoztak ki teljesebben, akkor mutatkoztak meg igazán, amikor a Magyar Nyelvészeti Tanszékre került. Sok irányú szakmai tudása, szakmódszertani jártassága, nem kevés korábbi tapasztalata és — mindenekelőtt — szerény, de az újat, a jobbat örökké kereső nevelői egyénisége — mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy hallgatói nemcsak őt magát szerették, hanem alapos nyelvtani, stilsztikai és nyelvhelyességi ismeretekkel felvértezve megszerették tárgyukat és tárgyuk tanítását is.

Terestyéni tanár úr számára az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a tanítás mindig egy volt; ugyanannak a dolognak két, egymástól elszakíthatatlan oldalát jelentette. Így érthető, hogy az egyetemre kerülése után sorra-rendre jelentek meg olyan szakdidaktikai jellegű dolgozatai, amelyek szinte kivétel nélkül nyereségei az illető tudományágnak is (*A halál* kifejezése a Szigeti Veszedelemben: Nyr. LXXVIII, 211—6; Jelentéstani elemzés: Anyanyelvünk az iskolában II, 72—8; stb.); továbbá hogy gazdag ismereteit és tapasztalatait felhasználva ő szerkesztette és — jelentős részben — írta meg a szakmódszertani jegyzetet (*A magyar nyelvtanítás módszertanának vázlata*. Bp., 1959.).

És nyilván az sem véletlen, hogy amikor hosszú pangás után 1953 tájt megindul a stilsztikaoktatás és -kutatás az egyetemen, ezt az éppen nem könnyű feladatot szintén Terestyéni Ferenc vállalja, és végeredményben elsősorban az ő nevéhez fűződik az első egyetemi magyar stilsztika (*A magyar stilsztika vázlata*. Bp., 1958.) megjelenítése is.

* Elhangzott a temetésén, 1971. december 7-én.

Minden bizonnyal a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar múlt szeretete vitte Terestyéni Ferencet igazán kedvenc területe: irodalmi nyelvünk, közelebbről a reformkor irodalmi nyelvének vizsgálata felé. Akik a Tudományos Gyűjtemény szerepével, a reformkor és 1848 nyelvi kérdéseivel, Kis János, Versegly Ferenc nyelvi hatásával, Kossuth stílusával vagy Vörösmarty nyelvével kívánnak foglalkozni, semmiképpen sem nélkülözhetik az e tárgykörben megjelent közleményeinek tanulságait (1.: Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: Nyr. LXXXI, 91—101; Irodalmi nyelvünk egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: uo. 479—86; Az állami élet nyelve: Nyelvünk a reformkorban 83—165; Az újságírás nyelve 1848-ban: MNy. XLIX, 145—8; Kis János nyelvének egységesítő hatása . . . : SoprSzele. 1956: 43—50, 147—55; Versegly Ferenc, a nyelvész: MNy. LIII, 19—28; Kossuth, az újságíró: MNy. XLVIII, 31—8; Tájrszó eredetű személynévek Vörösmarty eposzaiban: MNy. LV, 225—32; stb.).

Szép tervét azonban nem válthatta valóra, a csaknem tíz évvel ezelőtt először rátörő betegség megakadályozta eredményes kutatásainak továbbfolytatását és befejezését. Pedig emberfeletti hősiességgel küzdött a betegség ellen: ő, aki minden félévben minél több órát szeretett volna tartani; aki sohasem húzódozott semmiféle külön munkától, egyszerűen képtelen volt tudomásul venni, hogy nem dolgozhat olyan buzgalommal, odaadással, mint ahogy korábban tette. Amikor már nem tarthatott órát, akkor sem adta fel a reményt: olvasta, értékelt otthon az újonnan megjelent német, francia retorikai és stilisztikai könyveket, arról elmélkedve, mit és hogyan lehet azokból megvalósítani a mi oktatásunkban, tudományunkban . . . A betegség, a halál azonban erősebb volt.

Mély fájdalommal, elszoruló szívvel állunk most Terestyéni Ferenc koporsója mellett. És amikor az Eötvös Loránd Tudományegyetem, mindenekelőtt a két magyar nyelvészeti tanszék, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a kollégák és tanítványok, az egész magyar nyelvész-társadalom utolsó szomorú üdvözlését tolmácsolom, hadd ígérem meg, hogy Terestyéni Ferencnek, a felejthetetlen barátunk és kollégának az emlékét megőrizzük, és rá emlékezve, hozzá méltó módon igyekszünk folytatni a sajnálatosan abbamaradt munkát.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Brassai Sámuel mint névtelen levélíró

Az utolsó polihisztorként tisztelt Brassai Sámuelnek nemcsak a tudása volt igen magasfokú, hanem embertársaihoz való figyelme és tapintata is. Ezt bizonyítja az az eset, amikor névtelen levél írására adta a fejét.

1893-ban jelent meg GOLDZIHÉRNÉ GNÁCNÉ az Akadémia össziülésén Ernst Renan kültag felett mondott emlékbeszéde „Renan mint orientalista” címmel. Brassai a szövegben több hibát talált, s ezekre felhívta a szerző figyelmét. Nem akarta azonban Goldziher érzékenységét nyilvános kritikával megbántani, de még azzal sem, hogy esetleg restelkednie kelljen előtte tévedéseieért. Ezért elismerésének kifejezése mellett névtelen levélben közölte észrevételeit. Még arra is gondolt, hogy ne lakhelyén, Kolozsvárott adja fel az írást, s így ezt egyszer egyik pesti útja alkalmából a Józsefvárosból indította útjára. Így vélte biztosnak inkognitója megőrzését. A címzett tizenhét esztendővel később a következőképp mondja el C o n c h a G y ő z ő nek az esetet:

„A levélíró bevezetésben nagyon hízélgően nyilatkozik a dolgozatomról és figyelme jeléül azt nyelvi szempontból teszi kritika tárgyává. E célból mellékeli 100 lapra terjedő értekezésem egy példányát, melyen nagy szorgalommal és részletességgel keresztül-

javítja a teljes szöveget saját stilisztikai és nyelvtani elvei szerint. A levélben pedig megokolását adja a javításoknak.

Csak két évvel ezelőtt egy ebéd alkalmával tudtam meg véletlenül, hogy csak a bold. Brassai lehetett a levél írója, midőn néhány kifejezési sajátosságaira figyelmes téve egy ízben magammal hoztam a névtelen levelet és volt kolozsvári professzorok (Szinyei és mások) Brassai keze írását agnoszkálták."

(Goldziher levele az Egyetemi Könyvtár kéziratárában H 230/14. jelzet alatt található.)

Ígaza van Goldzihernek akkor, midőn Conchához írt levele befejező soraiban megállapítja, hogy az ügy az öreg úr jellemzésére „érdekes vonásokat tartalmaz”.
VÉRTESY MIKLÓS

LEVÉLSZEKRÉNY

Solymosi Lászlónak: „Árpád-kori helyneveink felhasználásáról” című cikke ki van szedve és meg fog jelenni. Egy közlemény csatlakozik majd hozzá, amelyből alighanem kiderül, hogy nem annyira Anonymus költ helynevekből személyneveket, illetőleg személyeket, mint inkább egyes újabb, sőt egészen „modern” történettudósok, akik a *Fajsz* helyneveket Árpád-ivadékká és fejedelemmé perszonifikálják. PAIS DEZSŐ

Balogh László írja: „A *Gyöngyös* állatnév jelentéséhez” címen közzétett név-magyarázó cikkemhez ZENTAI JÁNOS pécsi múzeológus igen értékes adalékokat szolgáltatott (MNy. LXVII, 83–4). Szerinte Baranyában is gyakran használják kutyák és macskák, sőt olykor házinyulak egyedi jelölésére a *Gyöngyös* tulajdonnevet, de sohasem 'tarka' vagy 'fehér színű' jelentésben, hanem csak akkor, ha a színes állatnak 'fehér, örvszerű elszíneződés van a nyakán'. Ahogy cikkéből kiolvasható, ez a jelentés nemcsak tulajdonnévi, hanem köznévi használatban is él Pécs vidékén, minthogy vadon élő állat is lehet *gyöngyös* ZENTAI szerint, ha a jelzett színekövetelménynek megfelelő. Van *gyöngyös* gerle, sőt *gyöngyös* nyakú róka is Baranyában.

A névnek ez az eddig még ki nem mutatott jelentése a nyakba akasztott gyöngyfüzér analógiájára alakulhatott ki, s így szépen igazolja említett cikkemnek azt az elméleti kitételét, mely szerint a *Gyöngyös* állatnév *gyöngy* alapszavának jelentésében a *fűz é r s z e r ű s é g* is olyan jelentésösszetevőként mutatkozik, mely hathatósan befolyásolhatja a név jelentéshasználatát.

Még egy újabb tapasztalatomról hadd számoljak be e névvel kapcsolatban. A Szabolcs-Szatmár megyei Rohod községben figyeltem meg nemrégiben, hogy a *Gyöngyös* állatnévnek háromféle jelentéshasználata van: 1. tarka színű kutyákat és teheneket jelölnek vele; 2. fehér, magyarfajta tehenek tulajdonneveként használják; 3. elég gyakran pedig a Rohodon *vasas* színűnek mondott farkaskutyákat (= német juhász kutyákat) nevezik *Gyöngyös*-nek.

Ez utóbbi névhasználatra a lakosság nem tud magyarázatot adni, s az látszik valószínűnek, hogy itt olyan *h a g y o m á n y o s á l l a t n é v a d á s s a l* van dolgunk, melyben már nem az állat valószínűségein alapszik az elnevezés (vö. MNy. XV, 63).

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható mag.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171. 253—70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

46. Alak- és mondattani gyűjtélék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 17,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdiés Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila**: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona**: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc**: A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet**: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisok helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála**: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa**: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula**: A moldvai csángó nyelvjárás román köszönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin**: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő**: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos**: Hátvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu**: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára**: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos**: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László**: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban 1977. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes**: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna**: Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI:

101. **R. Hutás Magdolna:** Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései-legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. **H. Fekete Péter:** Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. **Káldy-Nagy Gyula:** Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. **Sulán Béla:** Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. **Bálint Sándor:** Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. **Szj Rezső:** Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. **Gáspár János tájszógyűjteményei.** 1838—1845. Közreadja **Szabó T. Attila.** 1964. 10,— Ft.
108. **Schram Ferenc:** 1790—1819 közti körözlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. **Végh József:** A nevezetesebb külföldi nyelvjárásai szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-z ő nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személynéveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jacobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. **Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás.** Közzétette **Pelle Béláné.** 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy, Péter:** A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke — mai magyar nyelvi tanszéke — finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszéken készült kiemelkedő doktori és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. **Zilahy Lajos:** A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. **Mátai Mária:** A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes:** A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa:** A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza:** Szempontok az *ő*-zés vizsgálatához. Doboz község *ő*-zése. 1971. 135 lap.
6. **A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései.** Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály:** Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani Tanszékén (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portókölséget számítunk fel.

LXVIII. ÉVF.

1972. JÚNIUS

. 2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

462. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Bárczi Géza</i> : Magyar nyelvtörténet az egyetemen	129
<i>Czeplédy Károly</i> : Gardizi „török” fejezetének magyarázatához	138
<i>Pais Dezső</i> : A tetem adatolásához és a tetemes jelentéstörténetéhez	145
<i>Moór Elemér</i> : A betű-től a könyv-ig	150
<i>Gregor Ferenc</i> : Észrevételek a magyar tolvajnyelv néhány szlovák eredetű szaváról	160
<i>Mándoky István</i> : Bütü	170
<i>Korompay Klára</i> : Elefánt	174
<i>Solymosi László</i> : Árpád-kori helyneveink felhasználásáról	179
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A tranzitív és intranzitív igékről	190
<i>Nyomárkay István</i> : Targyas igék tárgy nélkül	198
Kisebbségi közlemények. <i>Keszler Borbála</i> : Az igyekszik és az emlékezik típus	209
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Andrásfalvy Bertalan</i> : Hulló, hüllő, kül- lő. — <i>Dömötör Sándor</i> : Ármás. — <i>Fehértői Katalin</i> : Egy kis név vonatkoztatás. — <i>Gulya János</i> : Átkoz. — <i>Reuter Camillo</i> : Helynévmagyarázatok.	210
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Erdélyi szövegemlékek 1552— 1560 tájáról. — <i>Papp László</i> : Egy boszorkányper tanúkihallgatási jegyző- könyve	222
Nyelvjáráások. <i>Végh József</i> : Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése — <i>Balogh László</i> : Az idős és ifjú melléknevek népnyelvi funkciójáról	231
Szemle. <i>Éder Zoltán</i> : A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkála- tok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.)	243
Levélbeszerekeny. <i>Pais Dezső</i> : Árpád-kori <i>Vízköz</i> helynév Szlavóniában. — <i>Mikesy Sándor</i> : A hét napjairól elnevezett helységek	255

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010.
Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat: Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXVIII. ÉVF.

1972. JÚNIUS

2. SZÁM

Magyar nyelvtörténet az egyetemen*

1. Mindenki nyilván megfigyelhette, hogy a XX. században az úgynevezett humán vagy társadalmi tudományok, bár fejlődésük ebben az időben is kétségtelen, mégis jelentős mértékben visszahúzódtak a természet- vagy a műszaki tudományokkal szemben. Olyan intézmények, mint az Akadémia, mely voltaképpen elsősorban a magyar nyelv és a magyar múlt kutatására és ápolására létesült, mai alakjában csak két osztályban foglalkozik társadalmi tudományokkal, s ezek összehasonlíthatatlanul szerényebb anyagi ellátásban részesülnek, mint a többi nyolc. S egyetemeinken és főiskoláinkon is sokkal gyorsabb ütemben és nagyobb mértékben fejlődik a természettudományok és a műszaki ágazatok oktatása, ellátottsága, mint a humanioráké. Ezt nem panaszképpen mondom, hanem tárgyilagos megállapításként, hiszen a közelfogás így kívánja, és ha a múlthoz mérjük tudományaink ellátottságát, nincs is okunk és jogunk panaszra.

Sokan úgy vélték és talán ma is vannak, akik úgy vélik, hogy a fejlődésnek ilyen útja törvényszerű. Elég Spenglerre hivatkoznom, aki szerint a kultúrát, azaz a szellemi javak fokozott és magas színvonalú termelését lassanként felváltja a civilizáció, azaz az anyagi jólét emelésére és elterjesztésére való törekvés. Kétségtelen, hogy az ilyen szembeállítás túlzott. Túlzott egyrészt azért, mert hiszen az úgynevezett kulturális fejlődés korszakát egyszerűen a természettudományok föllendülése is jellemzi, viszont ma, amikor a természettudományok törtek jobban előre, a társadalmi tudományok is jelentősen fejlődtek (egyikük-másikuk ugyan mintha a túlkombináltság, a műszóbővület, azaz a dekandencia jeleit mutatná). Másrészt joggal tiltakoztak a humán – nem humán megkülönböztetés ellen, mintha a természettudományok nem embercélúak volnának, s nem az emberi szellem legnagyobb erőfeszítéseit és legnagyobb diadalait mutathatnák föl.

De ha a humán elnevezés egy szempontból vitatható is, aligha kétséges, hogy a társadalmi tudományok embernevelő – nemesítő hatása jobban előtérbe lép. Ezért komolyan föl lehet vetni, nem mutatkoznak-e századunkban az elembertelenedésnek bizonyos nyomai. Például az első világháború fogolytáborai, melyeket akkor gyötrelmesnek éreztünk, szinte üdülőhelyek voltak a második nagy háború hasonló intézményeihez viszonyítva (hogy a totális háború borzalmairól ne is tegyek említést). S ebben az esetben komolyan lehet arra gondolni, vajon az elembertelenedés ilyen fenyegetése nincsen-e összefüggésben a társadalmi tudományok viszonylagos visszahúzódnásával, hogy ne mondjam, visszaszorításával.

2. E kérdésekben majd a jövő dönt. Ma még – úgy hiszem – senki sem vonja nyíltan kétségbe a társadalmi tudományok fontosságát, az egyetemes

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. február 1-én tartott ülésén elhangzott előadás.

emberi tudás szövevényébe való beletartozásukat, sőt e szövevényben különleges fontosságukat, valamint az ide tartozó tudományágaknak a többivel ezer szál által való egybefűződését. Szinte valamennyi társadalmi tudomány igénybe veszi a természettudományok és a műszaki fejlettség segítségét, sőt vannak olyan komplex tudományágak, melyek ide is, oda is sorolandók (pl. a fonetika). S a társadalmi tudományok között egészen különleges helyet foglal el a nyelvtudomány, melynek tárgya, a nyelv közvetlen kapcsolatban van minden emberi ismerettel, gondolattal, eszmével, tevékenységgel. A gondolatok közlésére a nyelvhez fogható vagy akár csak távolról hozzá hasonlítható code-unk nincsen. A nyelvre minden tudománynak szüksége van, még a matematikának is a saját fejlett code-rendszere ellenére, mely különben ugyan csak túlnyomórészt a nyelvből nőtt ki. A nyelv a legegyszerűsebb eszköz, melyet senki, egyén vagy társadalom nem nélkülözhet a művelődésnek legalacsonyabb fokán csakúgy, mint a legmagasabbon. Távol áll tőlem az az ügyefogyott gondolat, hogy a tudományok között bármilyen hierarchiát akarjunk fölállítani, ami teljesen képtelen következtetésekre vezetne, az azonban kétségtelen, hogy ha a nyelv tudománya kiesnék az egyetemes tudományosság szövevényéből, ezt minden tudományág kegyetlenül megsínylené, s bizonyos idő múlva kétségtelenül bénulásos tünetek jelentkeznének az emberi szellem legkülönbözőbb területein (megbomlott helyesírás, a nyelvi egység széttöredezése, bomlás és zavar a viszonylagos rend helyén stb.). Ezért kellett a kidolgozott nyelvtani rendszer nélkül szűkölködő élő nyelvek helyett a tudományban sokáig a latinnak uralkodnia, s helyét a nemzeti nyelvek akkor foglalták el, mikor emezeknek tudománya fokozatosan kiépült.

3. Egyetemünkön a nyelvtudományi tanszékeknek kettős feladatuk van. Egyrészt a tudományos utánpótlás, a jövődő kutatók nevelése, másrészt a középiskolai tanárok képzése. (Akkik sem kutatók nem lesznek, sem tanárok, azok számára ugyanaz a szakmai ismeretanyag, mint a tanárok szellemi poggyásza, szükséges és elegendő.) E kettős feladatot: tudósképzés — tanárképzés, szembe szokták állítani egymással. Ilyen merev elhatárolás semmiképpen sem helyes. Mindkét kategóriának szüksége van egyrészt tények, alapvető tudományos eredmények ismeretére, másrészt módszertani tudásra, annak elsajátítására, hogyan teremnek, készülnek a tudományos eredmények. Igaz, a tanár számára fontosabb az alapvető eredmények ismerete, a kutató számára a módszer elméleti és gyakorlati elsajátítása, de bizonyos fokig egyik sem nélkülözheti a másikat (a tanárnak önképzésében, az újabb eredmények megítélésében szüksége van módszertani ismeretekre, a kutató meg éppen nem nélkülözheti a már elért eredményeket). Az egyetemnek úgy kell dolgoznia, hogy mind a kettő megfelelő elsajátíthatására módot adjon. A közlés, a begyakorlás, a tankönyvek jobbjára a tényismeretet szolgálják elsősorban, de nem hanyagolhatják el a módszert sem, erre azonban főleg a dolgozatok — szemináriumi és szakdolgozatok — készítése és irányítása során kerül sor. (Hogy ez utóbbi feladatát az egyetem nem teljesíti rosszul, arra kitűnő példa a nemrég megjelent *B e n k ő - E m l é k k ö n y v*.) E kettős feladat az egész egyetemi oktatáson végigvonul.

4. A nyelvek rendkívül gazdag változatosságot mutatnak, s ennek megfelelően magát a nyelvtudományt is pazar sokféleség, káprázatos színgazdagság jellemzi. Gondoljunk csak az egyes nyelvek külön tudományára, mely maga is számos önálló ágazatra bomlik, a nyelvek genetikai csoportjaihoz

fűződő diszciplínákra, az azonos művelődési körbe tartozó idiómák összevetéséhez, hasonlóságok és eltérések kutatásához kapcsolódó problematikára, az eltérő kulturális körbe tartozó nyelvek összehasonlítására (különböző kontrasztív diszciplínákra), a nyelvek mechanizmusának általános vizsgálatára, a nyelv és a gondolkodás különös összefüggéseire, és sorolhatnám még sokáig az önálló és mégis összefüggő diszciplínákat, melyek mind sajátos problémákörre irányulnak és sajátos módszert alakítottak ki, de amelyek persze mind szorosan egymásba kapaszkodva keresik a mélyebb igazságot.

Természetes, hogy a számos diszciplína közül a nyelvész azt választja ki kutatása tárgyául, ami legjobban érdekli. Minden egyaránt fontos, érdekes, tanulmányozásra méltó. De az is kétségtelen, hogy minden nyelv és nyelvcsoporthoz legáltalánosabb érdeklődésre tarthat számot az anyanyelv, mely a nemzet egész művelődésének az alapja, a nemzeti egység legfontosabb záloga és eszköze, mely ezer értelmi és érzelmi szállal fűzi az egyént a szellemi és anyagi valósághoz. Mindezt fölösleges is hangsúlyozni, valamint azt is, hogy az anyanyelv tudományának mind kutatásra, mind oktatásra való előkészítése rendkívül fontos feladata az egyetemnek. Mindenki foglalkozhatik bármely nyelvészeti ágazattal, de ha valamelyik kimarad a magyar tudomány összességéből, azt az egyetemes emberi tudomány alig sínyli meg, mert foglalkoznak vele mások, kivéve a magyar nyelvet. Ennek kutatása ránk vár, ezt senki más olyan jól nem tudja elvégezni, mint mi. Másrészt magyartanárokról lévén szó, talán a legfontosabb feladatunk a magyartanítás. Egészen természetes, hogy iskoláinkban a magyar nyelv tanítása, rendszerének tudatosítása, ami nélkül művelt magyar ember el sem képzelhető, igen fontos szerepet tölt be, s csak sajnálható, hogy nem minden egyes tantárgyban érvényesül, mint például a francia középiskolában. De legalább a jövőben magyar tanároknak kell jó szaktudással bírniuk, s ezért az egyetemekre a jövőben magyartanárok felkészítésében is fontos és felelősséges feladat vár.

Mert jól jegyezzük meg, a magyartanár, ha megérdemli ezt a nevet, nemcsak pedagógus. A helyes, módszeres didaktikai eljárások ismerete párhuzamosan az oktatói – nevelői rátermettséggel igen fontos, de a tanár nemcsak pedagógus, hanem tudományának szakembere is. Mégpedig nemcsak az irodalom, hanem a nyelv szakembere is, vidéki városban esetleg a leghivatottabb, legtekintélyesebb szakembere. Az a legkevesebb, hogy a saját nyelvhasználatát mintául szolgálhasson és tudatos legyen, olyan mélyen tudatos, hogy ezt a tudatosságot át tudja plántálni tanítványába is. Egyetemünkre hárul az a feladat, hogy erre a leendő magyartanárokat fölvertezze.

5. Az egyetemeken és főiskolákon a hallgatók az ott oktatott tudomány alapjait sajátítják el azzal a céllal, hogy aztán pályájuk során ezeket az alapokat tovább fejlesszék, új ismereteket építsenek rájuk, s egyre alaposabb szakemberekké váljanak. Láttuk, hogy e feladatnak két arca van: tényismeret és a tudományos módszer ismerete. A tanári pályára lépőknél főleg a nyelvtörténet szempontjából az nem is volna elég, hogy csak szilárd alapokat vigyennek magukkal, és erre aztán maguk építsenek. Tanáraink, sajnos, úgy el vannak halmozva, gyötörve hasznos és haszontalan munkával, hogy továbbfejlődésük állandó akadályokba ütközik, s aligha gondolhatnak arra, hogy tudományszakuk fejlődését rendszeresen figyelemmel kísérve azzal lépést tartsanak. Tudjuk, hogy vannak nagyszerű középiskolai tanáraink, akik meg tudták valósítani ezt az ő helyzetükben elképesztően nehéz feladatot, s nemcsak mint pedagógusok váltak ki és fejlődtek állandóan, hanem mint tárgyak

szakemberei is együtt haladnak tudományuk fejlődésével. Ez az aszkézissel párosult hősiesség minden elismerést megérdemel, de igazságtalanság volna ugyanezt elvárni minden tanártól. Azért az egyetemen, ha lehet, nagyobb szakmai poggyásszal kellene ellátni végzőseinket, arra számítva, hogy tanári pályájuk alatt csak korlátozott mértékben lesz módjuk ismereteiket tovább fejleszteni. (Azt talán mondanom sem kell, hogy időnként pár napos fejtágító nem sokat jelent.) Kérdés, megtörténik-e, megtörténhetik-e ennek a többletnek az átadása az egyetemen, a jelenlegi oktatás keretében.

6. Közhely, hogy bizonyos általános nyelvészeti ismereteken kívül, melyek semmiképpen sem nélkülözhetők, egy nyelv tanulmányozása két fő diszciplínára oszlik: a szinkrón és a diakrón vizsgálatra, melyek különben a régibb elképzeléssel szemben nemcsak több ponton érintkeznek, hanem erősen egymásba fonódnak. A középiskolában, mai oktatásunkban az anyanyelv tanítása a leíró nyelvtanra s általában a mai nyelv problematikájára szorítkozik, tanáraink tehát szükségszerűen a szinkrón nyelvészetben fejleszthetik tovább ismereteiket, mert állandóan ilyen jellegű problémákkal állnak szemben, s e téren valóban elvárható, hogy az egyetemről hozott ismereteiket folytonosan gyarapítsák, gyakorlati munkájukban fejlesszék. Ezt lelkiismeretes tanár meg is teszi. De hogy áll a helyzet az egyetemen kapott nyelvtörténeti ismeretekkel?

7. A középiskolai tanárnak, de bármely magyar nyelvi diplomásnak, mint a magyar nyelv szakemberének ismernie kell a nyelvet és a nyelvtudományt, sőt mennél mélyebben kell megismernie. S ehhez nem elég tisztában lenni a nyelvi szerkezet bonyolult, apró fogaskerekeinek egymásba vágó rendszerdarabjaival. Értelmes ember, sőt értelmes tanuló nem elégszik meg azzal, hogy ez van, hanem okvetlen fölveti a *h o g y a n l e t t ? m i é r t v a n ?* kérdést. Nyelvtörténet nélkül a nyelv tele van szeszélyes, érthetetlen jelenségekkel, logikai kisiklásokkal. Nyelvtörténet nélkül nincsen igazi tudatos nyelvismeret, s ha író, költő esetleg meglehet ösztönös nyelvismerettel, nyelvérzéssel, a magyar nyelv tanárának ennyi semmiképpen sem elég. Arról, hogy a tudományos kutatónak, bármily területet választ is ki magának, szüksége van nyelvtörténeti tájékozottságra, talán említést sem kell tenni.

8. Ismeretes, hogy középiskolában a nyelvtan nem kedvelt tantárgy. Száraznak, unalmasnak érzik a diákok és sajnos, sokszor a tanárok is. A gyakorlatvezetők az egyetemen az elsőévesektől az első órán meg szokták kérdezni, milyen volt iskolájukban a magyar nyelvtanítás. A válaszok köztudomásúlag fölötte lehangolók. De előfordult egyszer, hogy egy hallgató kijelentette, ők nagyon szerették a magyar nyelvtani órákat, ezek mindig igen érdekesek voltak. – Ki volt a tanárunk? – kérdezte az előadó. – Török Gábor. – volt a válasz, tehát kitűnő nyelvtörténeti képzettségű szakember. Még debreceni tanár koromban közölte egyszer a szakfelügyelő, hogy nagy meglepetésére egy iskolában a magyar nyelvtani órán rendkívül nagy és lelkes érdeklődést tapasztalt a tanulók részéről. – Ki a tanár? – kérdeztem. – Lőrinczy Éva – felelt a felügyelő. A példákat lehet szaporítani, sajnos nem korlátlanul. Általában megfigyelt tény, hogy a jó nyelvtörténeti képzettségű tanár tanítványai igenis szeretik a nyelvtanórát. Nálunk a középiskolában nem tanítanak nyelvtörténetet, erre a mai merev középiskolai rendszerben még titokban sincsen mód. Kell-e hát a tanárnak egyáltalában nyelvtörténet? Részben már feleltem e kérdésre: a tanár a magyar nyelvtudomány szakembere, s ilyen szak-

ember el sem képzelhető nyelvtörténeti ismeret nélkül. De erre még vissza fogok térni.

9. Amint említettem, a tanárnak igen kevés ideje van nyelvtörténeti ismeretei fölfrissítésére és továbbfejlesztésére. A leíró nyelvten tanításához szinte óráról órára készülnie kell, tehát állandóan él benne e tárgy különleges problematikája. A nyelvtörténetre azonban, melyre hivatalosan nem kényszerül, sokszor úgy érzi, nincsen szüksége, és ezért nem fejleszti, azaz visszafejleszti a kapott ismereteket. (Sőt ezek, sajnos, gyakran még egyetemi tanulmányaik befejezése előtt elhalványulnak.) E téren tehát többet kellene magával vinnie, mint legjobb esetben a szűkös alapokat, melyekre építeni lehetne. Megfelel-e, megfelelhet-e az egyetem ennek a kívánalomnak?

10. Nézzük, hogyan alakult az utóbbi időben a magyar nyelvtörténet tanítása az egyetemen. Nem időzöm a háború előtti évtizedeknél, amikor a hallgató gyakorlatilag magára volt hagyva. Az egyetemi tanulmányok évfolyamokhoz nem kötött tudományos előadások sorából állottak, gyakorlatok úgyszólván nem voltak, a professzornak vagy egyáltalában nem vagy csak jelentéktelen számban állott oktatói személyzet a rendelkezésére, a szemináriumokba csak igen korlátozott számban vettek föl hallgatókat, olykor a felvételt külön vizsga előzte meg. Az úgynevezett vizsgaanyagot az egyetem mellett működő tanárképző intézetnek kellett volna előadnia, ennek azonban nem állt elegendő tanerő a rendelkezésére, hogy feladatát megfelelően el tudta volna látni. Még az Főtvös-kollégisták is, akikből a kutatók és a legjobb középiskolai tanárok zöme telt ki, nem annyira a különben kiváló szakóráknak köszönhették nagyobb szaktudásukat, mint inkább a kollégium szellemi levegőjének és kitűnő könyvtárának. Ez az egykori, egyáltalában nem pátyolgató egyetemi rendszer a kiemelkedő tehetségű és nagy önállóságú hallgatóknak semmiképpen sem ártott, sőt talán ellenkezőleg, de a hallgatók nagyobb része úgyszólván hontalanul bolyongott tantermeken és folyosókon, litografált jegyzetektől készült kollokviumra, kompendiumokból vizsgára. A mezei filozopter közismert figura volt. Csupán a harmincas évek vége felé mozdult ki az oktatás a százados hagyományok megkövesedett keretéből, amikor a proszemináriumokat szervezték. Ez volt az első jelentős lépés a csoportos oktatás irányában. Egy sereg proszemináriumvezetőt állítottak munkába, és e gyakorlati órákat kötelezővé tették. Arra azonban, hogy e proszemináriumok anyaga és módszeres eljárásai kikristályosodjanak, már nem volt idő, s a proszemináriumvezetők a tanszékvezetőktől nem kaptak világos utasításokat, legtöbbször semminőt.

Amikor az egyetem a felszabadulás után kezdett aléltságából ocsúdni, rövidesen határozott nyelvészeti-, pontosabban nyelvtörténet-ellenes irányt kapott lábra. Egy bizonyos időpontban megszüntették a nyelvtörténeti órák kötelező fölvételét és látogatását, s a nyelvtörténetet gyakorlatilag kiiktatták a vizsgaanyagból (mert kérdezni csak azt volt szabad, amit a hallgató hallgatott). A tanulmányi fegyelem 0 fokra, vagy ha az lehetséges, az alá szállt le, viszont számos olyan hallgatót vettek föl, akiknek középiskolai végzettségük egyáltalában nem volt (oly esettel is találkoztam, amikor a hallgató, egyébként igen jószándékú ember, még a betűvetéssel is küszködött; helyesírásról persze szó sem lehetett). S ha a tanszék nem tudta pótolni az elmúlt tizenkét év mulasztását, tehát a saját oktatási idejével együtt tizenhat év tanulmányait nem tudta négy évbe sűríteni, felelősségre vonták, s minden egyes bukott hall-

gatóval kapcsolatban a tanszéknek, tanszékvezetőnek írásban kellett mentegődnie, miért nem tudta megtanítani a kérdéses hallgatót mindarra, amit annak tudnia kellett volna. Természetes, hogy ilyen körülmények között az egyetem tudományos kutatót nem nevelt, s ha mégis kerültek ki ebből az időből ilyenek, ezek önmagukat képezték, s esetleg a professzoroknak, előadóknak mégis, mindennek ellenére tett erőfeszítéseit hasznosították maguk számára. De a középiskolába ekkor kikerült tanárok zöme fogyatékosnak is alig mondható felkészültséggel lépett pályájára. Ennek következménye volt a középiskola süllyedése, emennek az eredménye viszont az egyetemre jelentkezett érettségizetteknek sokszor igen gyenge tudása, színvonala. Ezek a dolgok persze ma már a múltba tartoznak, nem is érdemes tovább időzni mellettük, noha talán közművelődésünk mindmáig sem heverte ki egészen őket. Nem tudom, azok közül, akiket az egyetem akkor szabadított rá az iskolákra, hányan pótolták vasszorgalommal és elszántsággal ismereteik fogyatékoságát — mert ilyen tanárok bizonyára azért szép számmal vannak —, de egyes jelek mintha arra mutatnának, hogy a hiányok ilyen pótlása nem egészen sikerült.

11. A helyzet az egyetemen azóta fokozatosan megváltozott, igen nagy mértékben javult. Jelentékeny részben az egyre szigorúbb és tárgyilagosabb felvételi vizsgák eredményeképpen a hallgatóság ismeretek, tehetség és lelkiismeretesség szempontjából egyre kedvezőbb képet mutat. A felvételi vizsga sok kritikát kapott, s valóban nem tökéletes intézmény (van-e ilyen?), de jelenleg jobb nincs. Igaz, egy írásbeli és rövid szóbeli beszélgetés alapján dőlnek el emberi sorsok, s aki elfogódott, ügyetlen, az méltánytalan hátrányba kerül. Ilyesmi előfordul, bár közel sem olyan gyakran, mint gondolják. S a lélekjelenlét hiánya nem jó ajánló levél egy leendő tanárnak. Persze, nem minden jelentkező akar tanár lenni. Főhiba a középiskolából hozott pontszámok beszámításában van. Középiskoláink között igen nagy színvonalbeli különbségek vannak. Igaz, aki gyenge középiskolából jött 10 ponttal és maga is gyenge, az a felvételin kiesik, és minden rendben van, ámde az a különösen tehetséges jelentkező, aki igen jó középiskolából jön, és csak 7--8 pontot hoz, az hiába szerepel kiemelkedően a felvételin, nem kerülhet be. — Hibák tehát vannak, javíthatók és nem javíthatók, de általában a felvételik létesítése következtében tapasztalható igen nagy javulás nem vonható kétségbe.

12. Fontos annak a megállapítása, hogy az oktatószemélyzet száma nagymértékben megnőtt, ami a további fejlődésnek előfeltétele volt. — Igen jelentős előrehaladást jelent a csoportos oktatás megszervezése, mégpedig kis, 10—12 létszámú csoportokkal. Az ilyen típusú órákon előadás és gyakorlat a tárgytól diktált arányokban ölelkezik az előadó—vezető belátása, ügyessége szerint. Kétségtelen, hogy az oktatói ráhatás, a nevelés ebben a formában sokkal közvetlenebbül érvényesül és sokkal hatásosabb, mint a prelekiókban. Általa az ismeretanyag és a kutatási módszer kettős szempontjának egyidejű érvényesítése az egyetemi oktatás céljainak megvalósítására igen alkalmasnak látszik.

S végül jó szakemberektől tudományos felelősséggel megírt, de mégis leegyszerűsített anyagú és tálalású tankönyvek alkotják egyetemi oktatásunk másik fontos pillérét. Ezekhez járulnak a kitűnő segédkönyvek, kommentált nyelvemlékek, mintatanulmányok gyűjteményei stb.

13. Mind a csoportos oktatás, a maga különleges természetrajzával, kettős arculatával, mind pedig a kissé mégis kompendiumszerű tankönyvek elsősorban a tanárképzést szolgálják. De persze egyáltalában nem haszon-

talánok, sőt nem is mellőzhetőek a tudományos kutató-képzés szempontjából sem, csak ez utóbbi célra önmagukban nem elegendők. A hiányokat azonban szerencsésen pótolják, helyesebben a kötelező órákat kiegészítik az úgynevezett speciális kollégiumok, melyek maguk változatos módszerekkel dolgoznak, a replikátlan előadástól a szemináriumszerű együttes munkáig, de közös vonásuk, hogy bennük föltárul a hallgató előtt a kutatás mechanizmusa, a kritikai állásfoglalások megokolása, a vita az ellenkező nézetekkel, egyben a kutató és az anyag küzdelme, bemutatva a végleges formába öntés előtt. Ebből a külön érdeklődő hallgatók pozitív és negatív tanulságot egyaránt meríthetnek, mert az előadó bizonyít és cáfol, azonfelül nyilván nem mindig és nem mindenben győzi meg gondolkodó és kritikus hallgatóit, akik olykor talán éppen a cáfolt nézetek mellé állnak. De azt a lehetőséget, hogy az előadót, habár csak hallgatólagosan is, felülbírálják és vitába szálljanak vele, volta-képpen jelentékeny részben az előadónak köszönhetik.

14. Mikor így a haladást nemcsak az emberanyag kiválasztásában és a fegyelem megszilárdulásában látom, hanem azon felül is az oktatás formáját és eszközét is előnyösnek értékelem, lehet hogy a kép, melyet adok, túlságosan kedvező, és azt a benyomást kelti, hogy tout est pour le mieux dans ce meilleur des mondes possibles. Nos, azt hiszem, ez azért túlzás volna. Több kisebb-nagyobb kétség merülhet és merült is föl bennem. Így az, hogy bár ennyire látjuk is a csoportos oktatás előnyeit, helyes-e teljesen kirekeszteni az egyetem munkájából a nagyobb számú hallgatóságnak szóló előadást, helyes-e teljesen lemondani arról a szuggesztív hatásról, melyet egy színesebb egyéniségű szakember tudna egy nagy auditoriumra gyakorolni. Vajon helyes-e, hogy a hallgató csak egy-két előadót ismer meg, s a tanszék vezérkarát, magukat a vezetőket esetleg közlőrl sohasem látja, hallja, velük legfőljebb vizsgán találkozók? S végül milyen didaktikai elgondolások, módszeres eljárások érvényesülnek a csoportos oktatásban, ha már a részletekig lehatolunk benne?

Ami az első aggályt illeti, úgy vélem, ez magukban a csoportvezetők egyike-másikában is felmerült, és szerencsés kezdeményezésnek tartom azt a múlt évi kísérletet, hogy — tanrenden kívül — egypár olyan előadást is beiktattak, melyekben egy egész évfolyamnak szólva az anyag egy részletkérdését fejtegette egy előadó a tanszék vezetői közül. E kísérlet — mint említettem — arra vall, hogy oktatóinkban él e probléma tudata, s ezért remélhető, hogy a két oktatásmód egyensúlya, harmóniája fokozatosan kialakul majd. A második kérdés megoldása, az tudniillik, hogy a hallgató minél több oktatói egyéniséggel ismerkedjék meg, talán nem is lehetséges. Egy-egy csoportnak ugyanazon vezető kezében való maradása ugyanis, legalább egy azonos diszciplína, így a nyelvtörténet keretein belül több szempontból ajánlatos, s az évenként vagy éppen félévenként való változtatásnak még sokkal több hátránya volna. Kétségtelenül kívánatos volna a két szempont összeegyeztetése, ehhez azonban új ötletekre volna szükség. Azt hiszem mégis, arról eleve le kell mondanunk, hogy nagy egyetemen minden hallgató valóban kapcsolatba kerülhessen minden oktatóval.

15. Fontosabb kérdés, vajon a csoportos oktatás hagy-e elég teret a kiválóbb hallgatók önálló munkájára, nem fogja-e őket pórázra, és nem vezeti-e állandó rángatással az állandó és esetleg merev oktatótól megkívánt irányba. E veszély, a különböző tehetségű hallgatókkal való azonos bánásmód veszélye valóban fennáll itt is, mint az egész egyetemi oktatásban. E veszély

azonban elhárítható a csoportos tanításban talán könnyebben, mint bármely más oktatási formában, a csoportvezető oktató ügyességével, tapintatával, az egyes hallgatókra rótt feladatok megválogatásával, anélkül, hogy ez bárkiben kisebbségi érzéseket keltené. Van azonban a tudományos érdeklődésű hallgatók számára egyetemeinknek egy igen jó intézménye: a tudományos diákkör. A hallgatók itt szabad úszók, s a kör tanárvezetője legföljebb csak tanácsaival támogatja a kutató-palántákat, azt sem kéretlenül, s csak akkor avatkozik be, ha a fiatalok tevékenységében valami súlyosabb kisiklás fenyeget. Erre különben, azt hiszem, aligha volt eddig szükség. Egyébként mind a téma-választás, mind a módszer végrehajtása, mind pedig a kritika a hallgatók ügye. S az eredmények azt mutatják, hogy ez a forma nagyon szerencsés. Ez persze nem kizárólag a nyelvtörténet körébe tartozik, valamint a Bokor nevű találkozó megalapítása sem. Ezt is helyes, önállóságra nevelő kezdeménynek tartom, s különösen örvendetes, hogy a gondolat maguktól a hallgatóktól származott. Ha ez valóban így van, ez arra mutat, hogy a szakmai vezetés tanszékeinken a legjobb irányban halad.

16. A csoportos oktatásnak még nincs és nem is lehet kikristályosodott módszere. Kitűnő ötletek születtek és kerültek kipróbálásra, és mindegyik oktató igyekszik kialakítani a megfelelő módszeres eljárásokat. Az nem is volna helyes, hogy az órák menetét eleve megszabják, mintegy ugyanarra a kaptafára vegyék. Ez a munkát elgépiesené, de azért jó volna a tapasztalatokat kicserélni, a változatos oktatási eljárások mögé átgondolt és rugalmas elméleti háttérrel építeni, bár őszintén megvallva a minden áron való elméletkedésnek nem vagyok híve, s az ötletes gyakorlati megoldásokat sokkal többre becslöm. De azért jó volna kölcsönösen tudatosítani munkánkunknak nemcsak a hogyanját, hanem a miértjét is. A Benkő-Album egyes módszertani cikkei sokat ígérő kezdeményezések.

17. Ami a tankönyveket illeti — a nyelvtörténetről van szó, hangsúlyozom — itt is meg lehet kockáztatni egy-két kritikai megjegyzést. Említettem, hogy a tankönyv kissé kompendiumszerű (szerencsére közel sem egészen az), és megvallom, kétes dicséretnek tartom, ha egy egyetemi tankönyvre azt mondják, jól megtanulható. Egyetemhez méltóbb volna, ha tudományos kézikönyveket adnánk hallgatóink kezébe, melyek nem készen tálnának számukra a vizsgaanyagot, hanem nekik maguknak kellene kihámozniuk a lényegeset és erre a szátra fűzni, legjobb megítélésünk szerint, a másodlagos fontosságú részleteket. (Azt azonban, hogy a hallgatóknak maguknak kelljen összeszedniük szakirodalomból, folyóiratokból a szükséges anyagot, nem tartom járható útnak.) Ám tekintettel arra, hogy a tankönyvvel kapcsolatban is elsősorban a tanárképzés szempontja érvényesül, s hogy ezért a főcél a legfontosabb tudományos eredmények rögzítése, nem pedig a problémalátásra való vezetés, elismerem, hogy ez az ellenvetésem vitatható. Nem tudom azonban helyeselni a magyar nyelvtörténeti tankönyv alapelgondolását. E nyelvtörténet felépítése ugyanis történetetlen. A jelenségeket nem a történeti egymásutánban és főleg nem az időbeli összefüggéseikben mutatja be, hanem jellegük szerint csoportosítja, együtt tárgyalva olyan jelenségeket, melyeket sok száz év választ el egymástól, s az idő, a történelem folyama teljesen elmosódik. (Erre egyébként a szerzők határozott utasítást kaptak.) Tudjuk, hogy hallgatóink igen fogvatékos történelemszemléletet hoznak magukkal, s általában nem érzik a múltban az idő jelentőségét, XI. vagy XV. század, az

mind csak valamikor régen volt. Tankönyvünk e szemlélet kiküszöbölésében nem segít. A történetietlenség elosztatása, a történeti időérzék kialakítása így kizárólag oktatóinkra hárul, s ez a csekély óraszámban a tankönyv támogatása nélkül nem könnyű feladat. Ha oktatóink hozzászólásukban megcáfolnak, annak őszintén örülni fogok.

18. Mindezek az apróbb kritikai megjegyzések nem lényegbe vágók, még talán az utolsó sem, s főleg nem helyrehozhatatlan hiányokra mutatnak rá. Súlyos problémát jelent azonban a nyelvtörténeti órák száma, de még inkább a tanulmányi időben való elhelyezésük, elosztásuk. Magyar nyelvtörténetet három féléven át tanulnak a magyar szakos hallgatók, s végképp elbúcsúznak e stúdiumtól az első szigorlattal. Ennek következtében, aki nem nyelvtörténész akar lenni, hanem például tanár, annak mire három év múlva diplomáját kézbe kapja, magyar nyelvtörténeti ismeretei csak foszladozó körvonalú, homályos ködkép alakjában élnek emlékezetében. Pályáján ilyen ködre támaszkodni nem mer, nem is lehet, s minthogy az iskolai tanmenet erre nem kényszeríti (inkább tiltja), el is szakad a nyelvtörténettől, s lassan a köd is semmivé foszlik. Nemcsak nyelvtani óráikat nem tudják színesíteni nyelvtörténeti háttérrel, ami megmozgatná a tanulók fantáziáját, de a tanulók ilyen irányú érdeklődése is olykor kínos zavarba hozza egyik-másikukat. (Pl. egyik pesti középiskolában egy tanuló megkérdezte a tanárt, hogyan lett a *rogmuc*-ból *vagynk*. A tanár szemmel látható zavarba jött és mellébeszélt. Ez nem emelte a tekintélyét. S hasonló példa nem ritka.) Azonfelül a tanár el is veszti érzékét a problémafőlismerés iránt a régi szövegekkel kapcsolatban, s ezek megértésével adós marad. Nem veszi észre, hogy a „Nyújts *feléje* védő kart”-ban a *feléje* a *föléje* alakváltozata; hogy a „rút szibarita *váz*” csak úgy érthető, ha tudjuk, hogy a *váz* 'madárijesztő'; hogy a pokolban zokogó malom nem sír, hanem zakatol; rejtélyes marad a „Pindar égi szárnyalása – *Forróhideg dadogása*”, ha nem mondjuk meg, hogy a *forróhideg* a. m. 'láz'. Stb. A nyelvtörténet iránt érzéketlenné váló tanárnak eszébe sem jut, hogy ezeknek utánanézzon, s talán már nem is tudja, hol kellene utánanéznie. A tanár tekintélyét pedig aligha emeli, ha a tanulók ilyenféle házagokat vesznek észre a tudásában. Viszont mennyire emelkednék a tanár a diák szemében, ha — jobb híján — legalább egy-egy helyettesítési órát érdekes és színes nyelvtörténeti példákkal akarna vagy tudna kitölteni.

Egész közoktatásunk súlyos fogyatékosága, hogy gimnáziumainkból száműzték (ill. soha be sem engedték) a magyar nyelvtörténetet és a nyelvfejlődés elemi elveinek tanítását. Romániában a középiskolában szabályos nyelvtörténetet (hangtörténetet?) tanítanak, s egy kongresszuson egy prágai professzor fejtette ki, mennyire nélkülözhetetlen a középiskolában a nyelvtörténet tanítása. S nálunk, ahol a legvadabb nyelvrokonítási elméletek dúlnak, közönségünk védtelenül esik ezeknek áldozatul, mert ismeretköréből a legegységnyibb nyelvtörténeti tudás teljesen hiányzik. S hogy a nyelvtanításon mennyit segítene legalább némi nyelvtörténeti háttér, arra többször céloztam.

19. Ám, ha egyelőre középiskolai nyelvtörténet-oktatásról nem lehet is szó, egyetemi nyelvtörténet-tanításunkat meg kellene mennyiségileg is növelni, vagy ha ez semmiképpen sem lehetséges, minél előbb másképpen kellene elhelyezni a tanulmányi időben, úgy, hogy maradjon nyelvtörténeti stúdium az első szigorlat után is, és a második szigorlat követelményeiből sem hiányozzék. Enélkül nagyon is félő, hogy oktatóink kiváló munkája a biztató

eredmények ellenére falra hányt borsó marad az esetek nagy részében. Az a csekély reziduum, amit a pályáját kezdő tanár még magával visz, ha marad ilyen, hamarosan meg fog semmisülni.

20. S ezzel el is jutottunk az egyetemi nyelvtörténeti oktatás legsúlyosabb problémájához. A helyzet világos. Az első szigorlaton a hallgatók általában véve kielégítő magyar nyelvtörténeti ismeretekről és ilyen irányú érdeklődésről tesznek bizonyosságot. Viszont mire az egyetemet elhagyják, ezekből az ismeretekből és érdeklődésből vajmi kevés marad. Itt kell tehát a bajokat, mégpedig súlyos bajokat orvosolni. Igen öröndetes Szathmári Istvának, a mai magyar nyelv tanszéke vezetőjének az a tájékoztatása, hogy a mai nyelv tanszékének tanszéki értekezleti határozata minden oktatónak előírja: a leíró nyelvtan jelenségeinek a tárgyalásakor mindig ki kell térni a nyelvtörténeti előzményekre, azaz a szinkrón vizsgálatokhoz háttérül hozzá kell építeni a diakrónia tanulságait. E határozat örvendés és biztató, de csodát nem várunk tőle. Ha azonban e mellé társul az időbeosztás megváltoztatása (sőt, hacsak távoli reményképpen is, az óraszám némi növelése), és a nyelvtörténetnek a második szigorlat követelményei közé való beiktatása, akkor a jelenlegi áldatlan helyzet megváltozik, és oktatóink áldozatos munkája a középiskolai oktatásban, és ezen át egész magyar közösségünk nyelvi műveltségében is éreztetni fogja hatását.

21. S még egy intelem. Szigorúbban kell osztályozni. A tankönyv hiánytalan ismerete még nem ad jeles osztályzatot. Aki az anyaggal nem tud bánni, aki csak bemagolt ismeretanyag visszakérődzésére képes, az csak a minimális követelményeknek tett eleget. Persze nem csalafinta buktató kérdésekkel kell a vizsgázót zavarba hozni, nem hiánytalan felsorolások követelésével gyötörni, de meggyőződni arról, ki mennyire uralkodik az anyagon és főleg nem lágy szívűnek lenni.

22. Ennyiben számoltam be nagyon vázlatosan egyetemi nyelvtörténeti oktatásunk sorsáról. Oktatóink kiváló munkája és a kétségtelen javulás ellenére közel sem lehetünk elégedettek. A nyelvtörténet az egyetemen még mindig mostoha tárgy, az ördögnek gyújtott gyertya, de sem tudományos és társadalmi fontosságához, sem nemzetnevelő szerepéhez mért megbecsülése nincsen. Minthogy azonban visszatekintve mégis csak nagy fejlődést állapíthatunk meg, zárjuk e beszámolót optimista hanggal: reméljük, hogy a haladás folytatódik, s e fontos, bár nem divatos tudományág belátható időn belül eljut az őt megillető megbecsüléshez és nem egy szaktudomány, hanem kultúránk egésze érdekében való hasznosításhoz.

BÁRCZI GÉZA

Gardizi „török“ fejezetének magyarázatához

Álmos nevének származtatásaihoz

1. A régi török történelemnek és a magyar őstörténelemnek egyaránt fontos eseménye Gardizi „Zain al-ahbār: A tudósítások ékessége” című művének 1968. évi, teheráni, új kiadása. A mű jelentősége kettős: egyfelől ez Gardizi munkájának eddig egyetlen, teljes kiadása, másfelől a kiadó, ‘ABD AL-HAIY HABIŪ magas színvonalon végezte el a szöveg gondozását, és általa-

ban igen jól hasznosította az eddigi szakirodalom eredményeit is, mind a szöveg megformálása terén, mind pedig a kritikai apparátusba felvett magyarázatok elkészítésekor.

Az új kiadás a mű szövegén kívül értékes, perzsa nyelvű bevezetést tartalmaz a Zain al-ahbār kéziratáról és ḤABĪBĪ szövegkritikai elveiről, majd a szövegkiadáshoz kapcsolódó függelékként, az „index latinitatis”-ok mintájára, közli a Gardizi művében található figyelemreméltó (köztük archaikus vagy nyelvjárási) perzsa szavak és egyes kifejezések jegyzékeit és magyarázatukat (303–12). A mű függelékei között újra kiadta ḤABĪBĪ a korábbi Gardizi-kiadó, a nálunk is jól ismert, nemrég elhunyt kiváló perzsa tudós, SA'ĪD NAFĪSĪ rész-kiadásának előszavát (313–5), majd a másik, szintén elhunyt perzsa tudós, MUḤAMMAD QAZWĪNĪnek a Zain al-ahbār egy másik perzsa rész-kiadásához írt kritikai fejtegetéseit (316–8). Egy további függelékben ḤABĪBĪ a Zain al-ahbār és Ibn Rusta arab munkája néhány egyező szövegrészletének egybevetését végzi el (319–20), majd a tulajdonnevek gondos indexével zárja munkáját.

ḤABĪBĪ kiadása bizonyára új lendületet fog adni a Gardizi-kutatásnak. Különösen az eddig ki nem adott szövegrészletek teszik majd lehetővé új eredmények elérését. Más esetekben viszont ḤABĪBĪnek a már eddig is ismert, de hibás formában kiadott szövegrészletek helyreállításával sikerült új alapot teremteni a szöveg tárgyi magyarázatához. Egyébként ḤABĪBĪ több kérdésben megerősíti az eddigi szakirodalom eredményeit. Így bevezető fejtegetéseiben ő is arra a következtetésre jut, hogy Gardizi eddig ismert két angliai kézírata nem tartalmazza a mű eredetijének teljes szövegét. Egyetért ḤABĪBĪ abban is a korábbi szakirodalommal, hogy az oxfordi kézirat nem más, mint az i. sz. 1497–1498-ban vagy 1523–1524-ben készült cambridgei kézirat késői (i. sz. 1781.) másolata, ugyanazokkal az írnok-hibákkal, kihagyásokkal, téves névalakokkal és a lapok sorrendjében egyes helyeken mutatkozó zavarokkal. Mindkét kézirat Indiában készült, indiai, nesztalik-típusú duktussal. ḤABĪBĪ is hangsúlyozza, hogy a helyes olvasat megállapítása lépten-nyomon nagy nehézségekbe ütközik a sok és gyakran értelemzavaró másolási hiba miatt. Gyakran hiányoznak a betűk diakritikus pontjai is, és különösen bizonytalan a tulajdonnevek írása. Nem egy esetben, amint ḤABĪBĪ megállapítja, az is kimutatható, hogy a másoló a lapszéli jegyzeteket is beillesztette — mégpedig többnyire rossz helyen — a szövegbe. Mindez ḤABĪBĪ szerint arra mutat, hogy a cambridgei kézirat indiai másolója vagy rendkívül hanyag módon végezte munkáját, vagy pedig meg sem értette a perzsa szöveget. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a hibák nagy tömegével összehasonlítva kevés azoknak az eseteknek a száma, amikor az oxfordi kézirat másolója megpróbálta kijavítani a cambridgei eredeti hibás olvasatait.

2. Gardizi i. sz. 1041 után készítette művét, amelyet a ghaznevida szul tánnak, 'Abd al-Rašīdnak (i. sz. 1050–1053.) ajánlott. Írónk közelebb hazája az afganisztáni Ghazna közelébe levő Gardiz volt. Az ottani kelet-írán nyelvjárásról a Zain al-ahbār perzsa nyelvjárási eredetű szavai is tanúskodnak. A mű nyelve egyébként egyszerű, V. MINORSKY (BSOAS. XII, 626) a Ḥudūd al-'ālam nyelvvel hasonlítja össze. Stílusa nemcsak a földrajzi leírásokban igénytelen, hanem a történeti és néprajzi tárgyú fejezetekben is. Egyes nyelvi archaizmusait (így az *andar* és a *hamā* a későbbi *dar* és *mā* helyén; vö. G. LAZARD, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane* I. Paris, 1963. 73) a cambridgei másoló elég híven megőrizte.

Gardizī nyelvéről szólva azonban MINORSKY és HĀBĪBĪ fejtegetésein túlmenőleg hangsúlyoznunk kell, hogy a műnek csak egy része eredeti fogalmazás. A Zain al-ahbār nagy része arab szövegek fordítása, mégpedig sok helyen igen gyenge fordítása. Ezt azokban az esetekben állapíthatjuk meg, amikor számunkra is rendelkezésre áll a Gardizitól használt eredeti arab szöveg. Vonatkozik az egyebek között a kelet-európai és a steppei török népek leírására is, amelyet Gardizīn kívül több más perzsa és arab kompilátor is közöl munkájában, s amely — ezt már régen tudjuk — Džaihānī khorászáni (bukhárái) emír „Kitāb al-masālik wa-l-mamālik: Az útvonalak és országok könyve” című művéből származik. Gardizī a „török” fejezet elején maga is idézi Džaihānī művét, és egyébként sincs semmi jele annak, hogy Ibn Rusta művét használta volna. HĀBĪBĪ tehát tévesen állítja, hogy ennek a fejezetnek az anyagát Gardizī Ibn Rusta művéből vette. Ibn Rusta Gardizīvel együtt csak egyike volt azoknak a mohamedán íróknak, akik Dzsaihānī egykor híres, de sajnos ránk nem maradt művéből merítettek. A keleti népeknek ez a mintegy 20 nyomtatott lapnyi terjedelmű leírása mindenesetre maga is elegendő arra, hogy világos képet alkossunk Gardizī fordítói képességeiről. A kérdéses szövegrészlet ugyanis tele van kisebb-nagyobb félreértéssel és fordítási pontatlansággal, ami csak részben magyarázható azzal, hogy Gardizī Džaihānī-kézirata talán már szintén sok hibát tartalmazott.

A Zain al-ahbār nyelvéről szólva nem lényegtelen azt sem megemlítenünk, hogy Gardizī egyes alább tárgyalandó török népetimológiás elbeszélésekből ítélve törökül sem tudott megfelelően. Így történhetett meg vele, hogy néhány esetben éppen a csattanót hagyta ki ezekből az elbeszélésekből. Például a kimäk-törökökről szóló fejezetben arról van szó, hogy a kimäkek uralkodója azért kapta a *tutuğ* méltóságnevet, mert egy alkalommal az Irtis partján állva, egy hangot hallott, és egy hajfonatot látott úszni a víz színén. Erre haladéktalanul a vízbe ment, megragadta a hajfonatot, és kimentette a vízből saját feleségét. A kimäkek ekkor adták uralkodójuknak a *tutuğ* méltóságnevet, „mert hallotta a hangot, a vízbe ment és nem félt”. Így Gardizī, pedig nem képes, hogy az eredeti népetimológiás elbeszélés szerzője, a kínai eredetű török *tutuğ* méltóságnevet a török *tut* 'megragad' ige *-uğ* képzős névszói származékának érezte, s ehhez költötte az egész történetet. Gardizī viszont, minthogy nem tudott törökül, az idézett mondat végéről éppen az „és megragadta a hajfonatot” szavakat hagyta el.

3. Gardizī munkájának központi részét az iráni történelem alkotja. Az iráni történelem legendás őskora után közli a Szászánida-dinasztia (i. sz. 224–632.) történetét, majd az arab birodalom létrejöttét és az arabok iráni hódítását mondja el. A legrészletesebben azonban az Irán keleti részein uralkodó mohamedán dinasztiák történetével foglalkozik (egészen i. sz. 1040-ig). Művének második nagy fejezetét az összehasonlító kronológiának szentelte. Ebben a görög, arab, perzsa és indiai kronológia összefüggéseit és az említett népek ünnepeit ismerteti. Ezen a fejezeten meglátszik Gardizī nagy kortársának, Bīrūnīnak a hatása, akivel Gardizīnek személyes kapcsolatai is voltak. A mű harmadik nagy fejezete a „türk” törzsek leírása, az utolsó, negyedik rész pedig az indiai szokásokat tárgyalja.

4. A „türk” fejezet elején Gardizī idézi forrásait, amelyek közül a legfontosabbak Džaihānī és Ibn al-Muqaffa' művei. Gardizī Džaihānī-idézeteivel más alkalommal kívánok foglalkozni. Itt csak annyit jegyeznék meg, hogy

a kutatás az utóbbi időben nagyot haladt ezen a téren is, s hogy MARQUART és részben még MINORSKY felfogásával is ellentétben ezeket az idézeteket ma egyetlen egységes, i. sz. 870 táján készült leírásra vezethetjük vissza. Ez érvényes Džaihānīnak a magyar–oroszcokról szóló feljegyzéseire is. A leírás alapját arab és perzsa karaván-kereskedők szemtanújelentései alkotják, amelyek személyes benyomások alapján számolnak be a besenyőkről, kazárokról, burtaszokról, bolgárokról, madzsgirokról, szlávokról, oroszokról, szarírokról és alánokról, tehát Kelet-Európa steppei törzseiről és néhány más, nem nomád népről. Ugyancsak Džaihānī művéből vette Gardizi annak a hosszú karaván-útvonalnak a leírását is, amely a Szir-darja és az Ili-folyó között lakó törökökhöz, valamint Kásgarba, onnét pedig a Tarim-medence északi és déli peremén haladva Tibetbe, illetőleg Kanszuba és tovább Kínába vezetett.

5. Az eurázsiai steppe középső részének népeit Gardizi már nem Džaihānī műve alapján írja le. Ez érthető is, hiszen a Szir-darja vidéki és a Kazaksteppén élő nomádok aránylag sokkal közelebb voltak Gardizi hazájához, s közülük például az oguzok ekkor már erősen be is avatkoztak Nyugat-Turkesztán életébe. Míg tehát a távoli népek leírásában az i. sz. 1050 körül író Gardizi megelégedett a Džaihānī művéből vett, 870 táján készült leírásokkal, a Szir-darja vidéki oguzokról szóló, teljesen elavult Džaihānī-féle leírást már nem vehette át művébe. Minthogy azonban ő maga nem volt földrajzíró, és a távoli útvonalakról sem rendelkezett saját adatgyűjtéssel, végül is egy olyan forrást választott leírásai alapjául, amely régi volt ugyan, de semmi olyan részletet nem tartalmazott, amely elavultságával megbotránkozathatta volna olvasóit. Ez Ibn Muqaffa' „Rub' al-dunjā” című munkája volt.

A fiatalon meghalt Ibn Muqaffa' (i. sz. 720–kb. 756.) az arab irodalom nagy alakjai közé tartozik, aki rövid működése alatt rendkívül jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki. Mint az arab tudományos próza megalapítója, elsőként fordította le a Szászánida-dinasztia közép-perzsa nyelvű történetét. Ez a fordítás később igen nagy hatással volt az egész arab történeti irodalomra. Ugyancsak nagy elterjedtségűek voltak más közép-perzsából készített fordításai is. Ibn Muqaffa'-nak az a műve azonban, amelyet Gardizi idéz, valószínűleg nem tőle, hanem pontosabban fiától származik, akit az újabb szakirodalom az Ibn-al-Muqaffa' neve alatt szereplő görög művek fordítójának tekint (F. GABRIELI: Enc. of Islam² III, 883–4). Ő lehetett a fordítója a „Rub' al-dunjā”-nak is, amely már címevel is elárulja a görög eredetét. A *rub' al-dunjā* kifejezés ugyanis annyit jelent, mint 'a világ lakott negyede'. Tehát nyilvánvalóan nem más, mint Ptolemaiosz és a görög földrajzírók *οἰκουμένη*-jének arab fordítása.

Ibn Muqaffa' fiának a művéből vette át Gardizi először is a török népek leszármazásáról szóló részletet. Ebben egy, a bibliai népszármazási táblázat (Genesis 10.) mohamedán átdolgozói nyomán készült genealógiát találunk Jáfet fiairól, tehát az északi népekről, amelyek az arab genealógiákban a *türk* nevet is viselik. Az egyes „török” népekről azután külön genealógiai történeteket is olvashatunk Gardizínél, amelyekben a népek ősatyjai eponim főökként szerepelnek. Minden fejezet hővelkedik ezen kívül etiológikus magyarázatokban. A *genealógia* szót a perzsa szövegben az arabból átvett *nasab*, az *αἰτία* szót a szintén arabból átvett *aslı* jelzi. Ibn Muqaffa' fia ugyanis a mi Anonymusunkhoz hasonlóan magyaráz meg méltóságneveket, személyneveket és más tulajdonneveket úgy, hogy a név valóságos vagy állí-

tólagos jelentéséből egész történeteket kerekít ki. Az egyes fejezetek tartalma első pillanatra természetesen alig kelti történeti hitelű elbeszélés benyomását. Az eponim hősök története s az elbeszélést megszakító népetimológias magyarázatok mögött azonban gyakran más forrásokból is ellenőrizhető, valóságos történeti események húzódnak meg. Így van ez a karlukokról szóló fejezetben, ahol a karluk eponim hős a türkök országából előbb a tokuzoguzokéba menekül, majd onnét a többi karlukokkal türk területre költözik. Amikor azután a türk birodalom népe fellázad, az uralom a karlukok kezébe megy át. A történet végén szerepel az első karluk uralkodó neve is, aki a sikeres lázadás után új méltóságnévet kapott, s kezébe vette a hatalmat a türk terület fölött. Ezen kívül azonban még sok részletet tartalmaz a karluk fejezet az eponim hős vándorlásainak egyes részleteiről, házasságáról stb., és megtaláljuk e fejezetben a *jabgu* méltóságnév népetimológias magyarázatát is.

6. Az eddigi szakirodalom keveset foglalkozott Ibn Muqaffa' fiának ezekkel a Gardizínél fennmaradt nehezen értelmezhető leírásaival. Pedig például a karluk-fejezet tartalmát is könnyen ellenőrizhetjük más forrásainkból, s az összehasonlítás azt mutatja, hogy Gardizī elbeszélésének lényege pontosan megegyezik a más forrásokból ismert tényekkel. Ezek: a karlukok csatlakozása a tokuzoguzokhoz az i. sz. 742 és 744 között lejátszódott események idején, amelyek végül is a keleti türk birodalom megdöntéséhez vezettek, továbbá a karlukok átköltözése nyugati türk területre, a lázadás a nyugati türkök ellen, s a hatalomnak a karlukok kezére való kerülése (i. sz. 766.). Az is feltűnő, hogy az említett események időben igen közel állnak Ibn Muqaffa' fiának a korához, aki 780 után kezdhetette meg irodalmi tevékenységét. Mindez azt jelenti, hogy ezekben a fejezetekben sok értékes történeti anyag van, amely újabb, alapos vizsgálatot érdemel, s hogy Ibn Muqaffa' fiának a Gardizínél megőrzött fejezeteit a korai török történelem értékes forrásai közé kell sorolnunk.

Ami az első karluk uralkodónak a Gardizī feljegyzésében fennmaradt méltóságnévet illeti, BARTHOLD (Otčet 82) és nyomában a későbbi szakirodalom, HABĪBĪVAL (257) együtt, a két kézirat elég bizonytalan kézzel írt feljegyzései alapján az *İlmāmsn Jabgu* olvasatot fogadja el, bár az *İlmāmsn* betűcsoport értelme mindez ideig megfejtetlen maradt (vö. legutóbb PRITSAK: ZDMG. CI, 280 és SCSEBBAK: Ucs. Zapiszki Inszt. Vosztokov. XVI, 557 megjegyzéseit). Ezzel kapcsolatban először is arra kell rámutatnunk, hogy az *İlmāmsn* betűcsoport utolsó vonásai a kéziratokban ugyanolyan joggal értelmezhetők *m. s*-nek vagy *mjš*-nek is. Az *İlmālm*-betűcsoport értelmezésekor pedig azt kell figyelembe vennünk, hogy a lam + mim + alif ligatura sokszor értelmezhető lam + alif-nak is. Az *İlmāmsn* olvasat tehát csak az egyik lehetőség, és megvan a mód arra is, hogy a másik lehetséges olvasatot, az *İlalmiš*-t fogadjuk el. Ez az utóbbi pedig kifogástalan török forma és pontosan megegyezik a turfáni leletekből (Zwei Pfahlschriften 12) ismert ujugur(oguz) *İl-almiš Sangun* méltóságnév első részével. Az utóbbiról pedig tudjuk, hogy az *il*-lel összetett török méltóságnevek mintegy 120-as csoportjába tartozik (RÁSONYI: ALingu. III, 333). A második elem, a *sangun* 'tábornok' értelmű, kínai eredetű rangjelző szó. Ami az *il-almiš* összetételt illeti, e kifejezés értelmét a régi török nyelvemlékek alapján ugyancsak pontosan meg lehet határozni. A türk feliratokban (II E 27 – 29; vö. I E 40, I N 2) ismételtelen előfordul az *il al*- kifejezés, mégpedig mindig az 'egy országot elfoglal' vagy 'egy népet leigáz' értelemben. *İl-almiš jabgu* és *İl-almiš Sangun* tehát olyan

török méltóságviselők voltak, akik egy másik nép leigázásával és országa elfoglalásával szereztek meg maguknak a 'nép-hódítás, nép-hódító' tiszteleti jelzöt. Előfordul az *Il-almiš* tiszteleti név az Oguz-hósi énekekben is (V. V. BARTOL'D, Kniga moego deda Korkuta 74; vö. 236 és 274; V. M. ZSIRMUN-SZKIJ és A. N. KONONOV megjegyzéseit).

Az *Il-almiš* ezek szerint a török uralkodók és vezérek tiszteleti neveinek abba a kategóriájába tartozik, mint az *El-teriš*, amelyet Qutluy El-teriš kagán, a szétszórt és a kínaiaknak hódoló keleti türk törzsek felszabadítója, a törzsek összegyűjtése és függetlenségük kivívása után, i. sz. 683-ban vett fel. Hasonló okokból kapta az *Il-almiš* tiszteleti jelzöt az a karluk jabgu is, aki Gardizī elbeszélése szerint legyőzte a nyugati türköt és elfoglalta területüket, majd az új ország első uralkodója lett. *Il-almiš* Sangun történeti szerepét nem ismerjük, de a 'Nép-hódító' jelzöt ő is ilyen események során kaphatta.

7. Az *Il-almiš Jabgu* méltóságnév tanulságos az *Álmos* magyar fejedelmi név szempontjából is. Az utóbbi, Árpád atyjának neve, Biborbanszületett Konsztantinosz császár 950 táján készült feljegyzéseiben (De adm. imp. 38. §.) és Anonymusnál (3. §: *Almus*, nom.) maradt fenn. A görög forma egy magyar **álmucs* alakot (GYÓNI, GörFeljSz. 17), Anonymusé viszont egy **álmus*-t vagy **Álmus*-t ad vissza. A két forma közötti eltérés, amint arra először MELICH (MNY. X, 152) mutatott rá, nem okoz nehézséget: az **Álmus* és az **álmucs(i)* formák kifogástalanul magyarázhatók magyar -s ~ -cs (illetőleg MELICH szerint -si ~ -csi) kicsinyítő-becéző képzővel ellátott formaként. Ez a magyarázat természetesen akkor sem vesztené el érvényét, ha Anonymust követve az *Álmus* ~ *álmucs(i)* alakokat az *álm* szó régi *álm* formájából származtatnók mint nomen possessoris vagy kicsinyítő képzős származékokat.

Az Anonymustól, illetőleg MELICHTől felvetett származtatás ellen kifogás újabban sem merült fel. – Bizonyos tárgyi nehézségek azonban mégis határozottan az ellen a magyarázat ellen szólnak. Így elsősorban figyelembe kell vennünk, hogy az etimológiának alapja és legfőbb bizonyítéka, Anonymus elbeszélése Álmos születéséről és Emesü turul-madaras álmáról, aligha tekinthető a valóságban is megtörtént álm hiteles elbeszélésének. Hiszen Álmos, ha egyáltalán volt is fejedelem, később kapta fejedelemségét, mint az *Álmos* nevet, s így Emesü álma, bár híven tükrözi a magyarok ősi hitét a dinasztiaalapító természetfeletti származásáról, nem hitelesebb történeti forrás, mint a dinasztia-alapítók csodálatos születéséről és jövődő nagyságáról szóló vaticinatio ex eventu-k végeláthatatlan sora. Kérdéses egyáltalán az is, hogy Anonymussal egyetértve Álmosban kell-e látnunk az első magyar választott fejedelmet. A Biborbanszületett császár sokkal régebb elbeszélése ugyanis, amely valószínűleg szintén Árpád-házi fejedelmi személyek tudósítására megy vissza, nem Álmost, hanem Árpádot teszi meg az első magyar fejedelemnek. – A magam részéről tehát igen fontosnak találom PAIS DEZSŐ (MAn. 11–2, 103; SRH. I, 40, n. 3: részben JAKUBOVICH gondolatainak felhasználásával, vö. Klebelsberg-Emlék. 212) fejtegetéseit, amelyek szerint Anonymusnak meglehetősen az oka arra, hogy politikai célzatossággal igazolja az uralkodáshoz való jogot a megvakított *Álmos herceg* ága: II. Béla és leszármazottai számára.

Mindez nézetem szerint világosan amellettt szól, hogy Anonymus magyarázata (*Álmos* <: *álm*) nem más, mint politikai körülményektől is sugalmazott népetimológia (vö. GOMBOCZ, EtSz. I, 79), másfelől nyomatékosan rá-

irányítja figyelmünket az *Álmos* névnek arra a másik lehetséges magyarázatára, amelyet GOMBOCZ, MELICH előbb említett magyarázatával egy időben (1914.) előbb ötletszerűen (EtSz. i. h.), majd rövid idővel később határozott formában (MNY. X, 242–3, XI, 146–7), vetett fel. E magyarázat szerint az *Álmos* török eredetű név, s török eredetije, az *Almiş* a török *al* 'venni' igének a *-miş* igenév-képzővel ellátott 'vétel' jelentésű alakja. A török származtatás mellett GOMBOCZ KUUN GÉZA (Rel. 209) és MARQUART (Streifzüge 25) nyomán egy igen fontos történeti érvre is hivatkozott: ugyanezt az *Almiş* nevet viselte Ibn Fadlān és Ibn Rusta szerint i. sz. 920 táján a mi Álmosunk feltehetőleg fiatalabb kortársa, az akkori bolgár fejedelem is. E magyarázat felvetése után kevéssel GOMBOCZ igen súlyos újabb bizonyítékot talált magyarázata mellett HOUTSMANAK az „Ein türkisch-arabisches Glossar”-jában (Leiden, 1894.), amelyből GOMBOCZ megismerkedett a török személynévek bizonyos típusaival, közöttük azzal a csoporttal is, amelyet a *-miş* ~ *-miş* igenévképzővel képzett nevek alkotnak. GOMBOCZ most már végleg megbizonyosodott a török származtatás helyességéről, s azon legfeljebb csak annyi változtatni valót talált, hogy HOUTSMA mintegy húsz példája alapján pontosabbnak látta az *Almiş* név passzív jelentésű igenévként való értelmezését, s így a 'vétel' helyett most már a 'vett' jelentést tartotta valószínűbbnek, anélkül azonban, hogy megkísérelte volna a 'Vett' név mögött rejlő képzetek magyarázatát.

Az *Almiş* > *Álmos* magyarázat mellett GOMBOCZ a későbbiekben (Revue des Études Hongroises VI [1928.], 84–5) is kitartott. Bizonyos nehézségek azonban ezzel a magyarázattal kapcsolatban is jelentkeztek. Így elsősorban az, hogy az *Almiş* > *Álmos* származtatás hangtanilag kifogástalan ugyan (vö. a török–magyar *arıq* > **áruk* > *árok* átvétel), sőt török alapon ez az egyetlen lehetséges magyarázat (LIGETI: MNY. XXII, 81), a magyar *Almus* forma mellett azonban már 950 táján ott volt a bizánci formában feljegyzett *Almucs* változat is, amely viszont török alapon aligha magyarázható. Ezt a nehézséget is eloszlatta azonban NÉMETH GYULÁNAK a MELICH fent említett ötlete alapján adott, meggyőző magyarázata. E szerint a magyarba átvett török *Almiş* név magyar *Almus* formája egybeesett finnugor eredetű *álm* (illetőleg *almu*) szavunk *-s* képzős *almus* alakjával, amelyben időnként az *s* szokásos párja, a *cs* is jelentkezett (HonfKial. 281–3).

A magam részéről tehát egyetértek ugyan azzal az óvatos megfogalmazással, amely szerint az *Almus* név származtatása nem sorolható a végérvényesen lezárt kérdések közé (hasonlóan, 1926-ban, LIGETI: MNY.: i. h.), vagy — hogy az *Álmos* török származtatásának lehetőségét nem tagadva — a magyar levezetést is lehetségesnek kell tartanunk (sőt NÉMETH: i. h. és PAIS: SRH. I, 38. 8. jegyz.¹ szerint a magyar levezetést kell¹ előnyben részesítenünk), mégis azt gondolom, hogy helyesebb az *Álmos* eredetét a törökben keresnünk. Emesü, ha nem is az Anonymusnál leírt álomtól indítva, hanem esetleg egy másik álom miatt, valóban adhatott gyermekének egy „Álmocska”-féle nevet. Ez azonban elég furcsa volna mint egy meglelt fejedelmi személynék a neve. Számomra sokkal elfogadhatóbbnak látszik, hogy itt egy török eredetű névről, illetőleg annak részben megmagyarosított formájáról van szó. E mellett szólnak a történeti körülmények is. *Almiş*, a bolgárok uralkodója, aki Ibn Fadlān szerint a kazároknak hódolt, ugyanolyan szoros kapcsolatban volt a

¹ „Attamen multo propius ad veritatem esse derivatio An.-i videtur, . . .” (I. h.) — P. D.

kazárokkal, mint Álmos népe, szintén a honfoglalást megelőző években. A kazár uralkodó-réteg nyelvének köztörök jellege megmagyarázza azt is, hogy az *Almîš* név mind nálunk, mind pedig a bolgároknál köztörök (LIGETI: MNy. XXII, 80—2) formában tűnik fel.

GOMBOCZ magyarázatához legfeljebb még annyit fűzhetünk hozzá, hogy az *Almîš* passzív igenévi: 'vétel' értelmezése nem látszik meggyőzőbbnek, mint GOMBOCZ korábbi magyarázata: 'vétel', minthogy a *-mîš ~ -mîš* képző sokkal nagyobb forrásanyagból vett mai ismereteink szerint is csak részben használatos passzív igenévi értelemben (vö. RÄSÄNEN, Materialien zur türkischen Morphologie. Helsinki, 1957. 137). Továbbra is elképzelhető tehát, hogy az *Almîš* ('vétel') aktívnek érzett név volt a törökök számára, és a 'vevő, szerző, hódító' értelmű fejedelmi vagy talán a köznéptől is használt nevek közé tartozott. Z. V. TOGAN (MAGNICKIJ nyomán: Ibn Faglân's Reisebericht 107) mindenesetre utal arra, hogy az *Almîš* mint pogány név még a közelmúltban is megvolt a csuvasoknál.

CZEGLÉDY KÁROLY

A tetem adatolásához és a tetemes jelentéstörténetéhez

I. Tetem — 1347: *Kevestetem*

1. Az 1211-i tihanyi összeírásban az „Vdornici de Mortus” között vannak „filii *Theteme*h ~ [fog.] *Teteme*h, Monios, Colondus” (PRT. X, 512). „Régi személyneveink jelentéstana” című dolgozatomban (MNy. XVIII, 28 és MNyTK. 115. sz. 12) Tolna megye északi határán levő Bikács szomszédságában volt „Mortus” birtok (PRT. X, 420—1) *Theteme*h udvarnokának nevét beosztom a testrésznevekről vett nevek közé ezzel a megjegyzéssel: „a 'csont' értelmű *tetem eh* : -é képzővel”. A SzófSz. hivatkozik is rá, amikor a *tetem* származtatásáról ekként nyilatkozik: „alkalmasint fgr. er. tóból, vö. lp. *taktê* 'csont', az egyezés gyengéje az egyetlen távoli rokonnnyelvi megfelelés (MUSz.; NyH.; FUF. 24 : 43; NyK. 27 : 81; MSzavak).”

2. Nem mintha számítanék arra, hogy a TESz. felhasználásra érdemesíti, még egy szórványadatra felhívom a figyelmet, amely — mint az előbbi személynévi adat is — az OklSz. „ismeretlenjei” közé tartozik. A szótár „*Tetô*, *teté*” címszavába belefoglalt következő adat ez: „1347: In loco *Kevestetem* [így? olv. *tetew*, vö. az 1312-i adattal] vulgariter nominato (ZalaOkl. I. 463).”¹

Az 1312-i adat, amire az előző idézetbe beiktatott „vö.” vonatkozik, ez volna: „Duo iugera in *Kuestetew* (OL. D. 1806, 1. Zala Okl. I. 140).” Vagyis a szórvány a. m. *Kövestetô*. Különbö — mint látni fogjuk — hasonló alapon a „vö.” megillette volna a címszó következő adatát is: „1485: In loco *Kewesthetew* vocato (Veszpr. 4, Alsóörs).”

A szórványadatokkal kapcsolatos tisztán látásunkat és értékelésünket elősegíti, hogy az őket magukban foglaló oklevelek közül — mint az OklSz. is

¹ A szótár használata során ismételtelen elem tűnt az adat, és ilyenkor mindig érzem, hogy valami nincs rendben körülötte. Most, hogy egyetemi szakorámon az ÖMS. tárgyalása során a *-talan*, *-telen* fosztóképző megbeszélésére tértem ki, elővettem a *Tetétlen* földrajzi nevet, és így találkoztam a *tetô* adatai között az 1347-es szórvánnyal. Arra gondoltam, hogy megérné egyszer már tisztázni, hogy voltaképpen mi is van vele.

jelzi – az 1312-i és 1347-i keltezésűek hozzáférhetők a ZalaOkl. I. kötetében, s így az oklevélbeli szöveggörnyezethől olyan mozzanatok is megvilágosodhatnak, amelyek a szótári közlés számára kiszakított részletből hiányoznak. Ha a két emléket megnézzük, nyilvánvalóvá lesz, hogy amire vonatkoznak, azoknak tárgyilag semmi közük egymáshoz, amennyiben másutt levők és egészen más jellegű helyről valók.

Az 1312-i *Kuestetev* – és utána jelezve *Kueskuth* határrész „Felderechey” birtok egyik határrészeként jelenik meg, vagyis ott, ahol a Balaton északi partjának közepe tájától 5–6 kilométerre a mai Felső-Dörgicse van Balatonfüredtől és Tihanytól nyugat felé (CSÁNKI III, 46). *Kőhegy* található ma Felső-Dörgicse keleti oldalán (kat. tkp. Nagyvázsony–Badacsonytomaaj). – A veszprémi káptalan alsóörsi oklevélananyagából adatolt 1485-i másik *Kövestető* helye valószínűleg a Balatonfüredtől keletre Zala megye északkeleti csücskében levő, illetőleg bocsánat – ez idő szerint Veszprém megyei Alsóörs. Amint KOROMPAY KLÁRA tájékoztatásából tudom, most Alsóörs mellett északkeletre van *Nagykő-orra* (balatoni turistatérképen).

Az 1347/1410-es oklevél tárgya „possessio Bathyan vocata in comitatu Simigiensi” (vö. CSÁNKI II, 590) a tulajdonosok kérésére végrehajtott határjárása (ZalaOkl. I, 462–4). A határjárás indulásában: „incipit in Balatino in loco *Kevestetem* vulgariter nominato, deinde . . . [hiány] eodem loco Balatini ad plagam septentrionalem eundo pervenit ad metas possessionis regalis Fenek vocate, deinde flectitur ad partem orientalem, exit de ipso lacu, cadit in quendam venam . . .” (I. h. 463.) „Fenek” királyi birtok a Keszthelytől délre eső római leleteiről nevezetes Zala megyei *Fenek* puszta (CSÁNKI III, 53). A határjárás befejező része: „tres metas terreas iuxta viam ad villam Wrs ducentem existentes, deinde in eadem via pervenit ad pratum Sar dictum; deinde per ipsum pratum ad plagam aquilonarem pervenit ad primum metam *Kewesthelhem* dictam, et ibi terminatur mete ipsius possessionis Bathyan dicatorum nobilium.” (I. h. 464.) – Ezeket kibővíthetjük a Battyán nyugati szomszédjának, a mostani Vörsnek megfelelő „Wrs” birtok adományozásáról és határjelei felsorolásáról szóló 1261-i oklevélből: „iuxta villam Thykus . . . intraret lutum et divertens iuxta lutum per metas perveniret . . . [hiány] *Fwenyed* et iret in eodem luto *Fwenyed* ad Balathynum ad partem occidentalem ubi in Balathyno mete terminarentur” (HazOkm. VIII, 84). Az itt említett „Thykus” a mai Tikos, a „Fwenyed” pedig a mai Főnyed, tehát Battyán és Vörs déli szomszédosai (vö. CSÁNKI II, 651, 605). Ezek a helyek Somogy megye északnyugati – a Balaton délnyugati végével meg a Kis-Balatonnal érintkező – csücskében vannak, illetőleg voltak. LIPSZKY térképe Battyán mellett nyugatra mocsarat, Vörstől délnyugat felé pedig éppen hosszan terjedő mocsárvidéket tüntet fel. Az előbbi az 1347-i határjárásban jelzett „pratum Sar dictum” (i. h. 464) lehet, amelynek így a folytatásában volt a határjárást indító és befejező Balatonbeli *Kevestetem*. – Battyán egyébként délről északra húzódó valamennyire emelkedettebb tájék nyugati peremén fekszik. Helyzetének emez oldalával kapcsolatban Battyán határjárásának számba veendő mozzanatai: a) a határnak a Balatonból való kilépésétől nem messze „declivo modo”, azaz lejtőn haladnak keletnek; b) „meta”-it jelzi „in cacumine montis vulgariter Beord nominati” „Beren”, a mostani tóparti Balaton-Berény felé; c) hasonlóképpen említve vannak „in latere montis”, továbbá „in monticulo”: (Balaton)-Keresztúr dél felé eső határrészén, Battyán pusztától keletre Bokros-hegy és

Alsó-hegy vannak a Balatonberény közötti tájékon (balatoni turistatérkép). Amint KERESZTURY DEZSŐ közli velem, Berénytől Keresztúr utánig löszös part húzódik a Balaton fölött.

De mi lehetett most már ez a furcsa nevű határjelölő *Kevestetem* ~ *Kewesthetem*? — Arra lehetne gondolni, hogy valami különleges őselettani maradvány emlékét juttatta el hozzánk a szórvány. Azonban a vidék, ahol felmerül, nem túlzottan vall ilyesmire. Bonyolítja a magyarázatát, hogy a birtokhoz tartozó Balaton-résznek Fenék felé húzódó határát jelzi a tó vizében. Mégsem lehetetlen talán, hogy valami ősvilági állat csontvázát rejtegette a tó vize, vagy az ebben a mederszélien keletkezett homok- vagy fővenytűrzás (vö. PAIS, A *torok* szó rokonságából: MNy. XXXIX, 347–9). Esetleg egy paleontológus vagy víztudományi szakértő sikeresebb magyarázatot tudna adni a szórvány mögött lappangó tárgyra nézve.

II. A tetemes jelentéstörténete

1. Az 1347-i keltű oklevélbeli *Kevestetem* szórványt időben követheti a XIV. század vége—XV. század eleje táján létrejött latin magyar szójegyzékeink közül a SchlSzj. 337–339. tétele: „mentum: *al* | maxilla: *altetem* | *altetem*”, a 410.: „costa: *tetem*”; a Soprszj.-ben a 8. „Costa: *tetem*”.

A *tetem* szóról a BécsiK., MünchK., Apork. tartalmaznak adatokat és rajtuk kezdve több kódex és XVI–XVII. századi nyomtatvány (vö. NySz. III, 652–4). Ezeket mellőzöm.

Csak a XVI. századi szójegyzékekben, szótárakban levő előfordulásokról adok tájékoztatást. Ezek: MÜRM. 775: „Costa: *Tetem*.” | uo. 802: „Crus: *Sar tetem*.” || uo. 2521: „Tessera: *Verfoló tetem*.” | uo. 2488: „Tibia: *Tetem syp*.” SZIKSZF. 1561 kör. 90: „Costa: *Tetem*” || 92: „Crus: *Szaar tetem* | Tibia: *Szaar*” || 141: „Tibia: *Tetem sip*.” BrassSztör. 1580–1590 tájától — XVII. sz.: „*Tetem tarto* — costa . . . costarium locus costarum”. KolGl.: Ajt.—Böl.: „*tetem*: costa D₅” (Nyr. XXXVI, 419).

Szótáron kívüli. OklSz. „*Tetem*: os; bein NySz.”: 1556: „Eg *thetemből* rakot *sáhos* lada”. Az OklSz.-ban található utalás: „*Sáhos* l. *sávós*.” A *sávós* alatt közölt adatok közül vö. 1556: „Az kychin labas zekren kywöl rakot *sáhos* rakasal”. A *sáhos* és *sávós* egyaránt a *sakk* szó *sach* (*šax*) > *sah* > *sáh* (1498: *saah*; Pesti: Nomcl. 1550.: *sah*¹) változatával összefüggő -s képzős melléknévi alakulat úgy, hogy az eredetibb jelentése a 'kockás' és az ebből vált 'csíkos' lehetett. Régi adataik nagyobb részében szövött anyagra vonatkoznak, azonban szilárd tárgyak alakításmódjának a jelölőjeként is előfordulnak. Hogy a *sáhos* és *sávós* két külön szó lett volna, amint GALGÓCZY FERENC (MNy. XXVI, 128–30) vélekedik, szerintem kevésbé valószínű. GOMBOCZNAK (NyK. XLV, 8) meg azt a nézetét nemigen tudom elfogadni, hogy az 1558 körül feltűnő *sávolyos* (*sauolyos*) a *sávós*-ból -ly infixum-képzővel keletkezett volna.

2. A *tetemes*-re térjünk rá, minthogy véleményem szerint körülötte elég lényeges tisztázni valók adódnak.

Íme, a korai előfordulásai a nyelvelemnek.

1429: „quibusdam piscinis vputa Beche, Wyzegh, . . . *Thetemes* et ffeketenad vocatis”: Esztergomi kápt. házi lt. — „*Tetemes* (ossatus)” alatt

¹ Vö. GALGÓCZY: MNy. XXV, 201, 204, 294, XXVI, 128–9.

közli JAKUBOVICH, OklSz. Pótl. (MNy. X, 427). Megjegyzése hozzá: „Az OklSz. legrégibb adata 1463-ból, illetve 1577-ből.” — Érdekes, hogy itt egy másik halászhely, amelynek valószínűleg a benne előkerült valamiféle csontok adtak nevet.

Amire JAKUBOVICH utal, az 1463-as adat: „Siluarum Mezes . . . et Thetemes vocatarum”: az OklSz. „*Tetemés*: 1) vastus, ingens; gross, gewaltig NySz.” közlése. Ez esetben a *Tetemes* aligha ’nagy’-ot jelent, hanem inkább azt jelzi, hogy valami csont- vagy csontvázlelet volt ott, amint a *Mezes* bizonyára azért *Meszes*, mivel meszes talajon nőtt.

1464: „Demetrius *Thethemes*”: Veszprém Petőfalva és 1470: „Petro *Thethemes*”: Múz. Forgách. (OklSz.). Ezek a személyek elnevezésüket saját maguk vagy elődjük feltűnő csontosságának köszönhatték.

1577: „K ys *tetemes* puska”: a *Tetemés* 2) osseus, ossatus; beinern NySz.” alatt közli az OklSz. Itt a *tetemes* a. m. ’csontdíszítésű’.

3. CALEPINUSban a *tetem* az elefántcsonttal kapcsolatos adatokban fordul elő; így: „ebur: *Eléfant tetén* [!],” továbbá az „eburneus, eburneolus, eburnus” megfelelőjéül alkotott *-ből való*-s szerkezetekben, mint „eburneolus: „*Eléfant tetéből* [!] valotska”. — A *tetem* -s képzős származéka CAL.-ban így jelentkezik: 347: „eburatus: *Eléfant tetemes*” és 1027: „suffraginosi equi: In pokos lo *kaptatetemes* lo”. MA. 1611. l. az „eburatus” és „eburneus” megfelelője az *Elefant tetemes*. Uo. a „suffraginosus” esetében még „ina sertótt ló” is van. Van CAL. 463: „graphicus homo: Ekes, *szép tetemw*”.

Ámde ilyen tételek is előkerülnek CAL.-ban: 102: „asomatos: *Testetlen, tetemellen*” || uo. 523: „incorporalis: *Testnélkül való* | incorporeus: *Testnélkül való* | incorporalitas: *Tetem test nélküli való ság, tetemellenesség*”. CALEPINUS utóbbi adataihoz figyelembe vehetjük, hogy a görögben csakugyan van *ἀσώματος* 2 ’unkörperlich’ (BENSELER), amint van *σωματικός* 3 ’körperlich, leiblich, sinnlich’ (uo.).

Hajlandó lettem volna egyébként a CAL.-beli fosztó képzős nyelvelemeket szótárszerzői csinálmányoknak tekinteni, azonban FEHÉRTŐI KATALIN egy ilyen adatra irányította a figyelmemet: 1380: „Johannem dictum *Tetemethlen*” (HéderOkl. I, 79; id. FEHÉRTŐI: NytudÉrt. 68. sz. 79). Az idevágó oklevélrészlet: „unacum Laurencio de Kal, homine regio Johannem dictum *Tetemethlen*, cori vestri clericum ad premissa mandata regia exequenda pro testimonio duxissetis transmittendum” (i. h.). — Tehát ez a bizonyos „*Tetemetlen*” János egyházi ember volt, a győri káptalan karának a clericusa. Így megvan a lehetősége, sőt a valószínűsége, hogy az adott, de más esetben is a *Tetemethlen* „dictus” az illető személynek erős szellemiségét, a testiségekből kiemelkedő nagy fokú lelkeségét jellemezte a ’csont nélkülség, a testetlenség’ mozzanatával kapcsolatos kifejezés által.

4. MA. 1611. m.-ban szerepel „*Tetemes*: Osseus, Ossatus”; azonban MA. 1611. l. ezzel lép meg bennünket: „Osseus, a, um: *Czontti, Telemi, Czontos.*”, amiben az *-i* képzős alakulatok nyilván a szerző gyártmányai.

Mint majd látni fogjuk, kívánatos rámutatnunk, hogy a *csont*-nak *-s* képzős származéka a régiségben (vö. NySz.) előfordul a fokozott erő kifejezéséként. Matkótól — BCsák. 1668. — pedig (uo.) ez idézhető: „A penig *csontos hazugság*, hogy a bérmlást Higinus pápa találta volna”.

A NySz. (III, 654) *tetemés* tételében a 2. helyre teszi a „MA.” jelzéssel az „osseus, ossatus” és „PPB.” jelzéssel a „beinern” jelentést minden szöveg-

adat nélkül. Ellenben az 1. helyen a következő adatokat találjuk: Balásfi: CsIsk. 1616.: „A palástia sok helyeen lyukas volt, nem takarhatta bé az *tetemes* hamisságot”; GKat: Titk. 1645.: „*Tetemes* és kezes láb a s h a z u g s á g”; Matkó: BCsák. 1668.: „Ha úgy írna-is Calvinus mint Bellarminus, melly *tetemes* talpas hazugság, vgy-is Sámbar volna a Calvinus védő prokátora”; Pósa-házi: Igazs. 1669.: „Ki azonban t e m e r d e k e s *tetemes* hypocrita volt”; uő. uo.: „A hatodik canon nyilván megczafolya ez *tetemes* hazugságot”; uő. uo.: „Mellyek azok a *tetemes* és t e n y e r e s v é t k e k”. Mindezt pedig a NySz. ezekkel a kikövetkeztetett értelmezésekkel vezeti be a szabványos szögletes zárójelben: „vastus, ingens; gross, gewaltig”. — Én azonban nem vagyok túlságosan meggyőződve, hogy a közölt adatokból csupán a NySz.-nak ezen értelmezései vonhatók el. Más értelmezésük lehetőségének kérdésére az alább közlendő adatokbeli jelentés-változatok számbavétele során utóbb majd még visszatérünk.

5. SzD. 1784. (81): „*tetemes*: testes, tagos, izmos, kemény, velős, derék. (tetemes ok).” SzD. 1792.: „*Tetemes*: tsonatos, nagy, izmos, testes, tagos, velős, derék. Tetemes -ok, -kár, -dolog.” — MÁRTON 1800. szerint: „*Tetemes*, n a g y, s z ö r n y ű, erheblich, ausserordentlich, auffallend. *tetemes* károm van, ich habe erhebliche Schaden. *nem olyan tetemes vétek*, es ist so eine erhebliche Sünde nicht.” — PPB. 1767. ezt közli: „*Tetemes*: Osseus, Ossatus a, um. beinern.” Ellenben PPB. 1801.-ben már ezt találjuk: „*Tetemes*: Osseus, Ossatus, a, um. beinern. It. *Tetemes* ok: Sontica caussa. Eine erhebliche Ursache.” S. I.-nál 1808. meg így alakul a címszó: „*Tetemes*: Osseus, v. Magnus, Gravis.” — KRESZNERICS (II, 256) ezt veszi fel: „*Tetemes*. Osseus, ossatus. M. A. it. Magnus, gravis. S. I. | Tetemes dolog — kár — ok. Sz. D. || *Tetemetlen*. Asomatos. Testetlen. CM. Tetemetlenség. Incorporalitas. CM.” — A Tzs.-ben ekként jelentkezik: „*Tetemes*, mn. erheblich, bedeutend, wichtig, beträchtlich.” — CzF. (VI, 275) ezt tartalmazza: „*Tetemés* . . . 1) Eredetileg és némely régiebb íróknál, pl. Szabó Dávidnál, am. csontos, izmos, tagos, testes. 2) Átv. és mai szokottabb jelentéssel, ami a maga nemében nagyobb, feltünőbb, fontosabb, mintegy szembeötlőbb, láthatóbb, kitetszőbb. *Tetemes* haszon, *tetemes* dolog, *tetemes* kár. *Tetemes* oknál fogva.” Uo.: „*Tetemésen* . . . Átv. a maga nemében kitünőleg, látszólag, nagy mértékben. *Jószága tetemesen gyarapodott. Tetemesen javult.*” — A CALEPINUSBÓL KRESZNERICS által átvett *tetemetlen* és *tetemetlenség* jut tovább a Tzs.-be és CzF.-ba, a *tetemesség* pedig a Tzs.-ból CzF.-ba.

A Tsz. a *tetemes*-t székely szóként közli, mégpedig Szabó Elektől Kézdi-Albistról 'erős teli tagokkal bíró' és 't e t e m e s e n v é t k e s', Kálla y Ferenctől meg 'nagy, irtóztató, rendkívül való' értelmezéssel (vö. MTsz.). — Az Ormányságban meg *tetemős* 'nagy, magas' ilyen példával: „Talán ek kicsit *tetemöseb* még, mind a tisztelendő asszony.” (OrmSz.)

6. Úgy látszik, nem annyira a 'nagycsontúság, nagytestűség' a *tetemes* ismertetett átvitt jelentései keletkezésének a kezdő mozzanata, illetőleg átvitt irányban való jelentésfejlődésének a megindítója, hanem eleinte jó darabig a 'kézzel foghatóság, megfoghatóság', szinte úgy is mondhatnók: a konkrétság, meg az ebből lett 'nyilvánvalóság' kifejezőjeként élhetett a nyelvközösség nagyobb részében.

A Matkóból idézett *csontos hazugság* mellett a 'kézzel fogható — nyilvánvaló' jelentést tulajdoníthatjuk a *tetemes*-nek is a NySz.-ban a XVII. századi

hitvitázóktól közölt *tetemes hazugság*, *tetemes hamisság* adatoknak legalább egy részében, de lehet, hogy nagyobb részében, illetőleg azt gondolhatjuk, hogy ilyen jelentés volt bennük a 'nagy' jelentés előzménye. — Érzésem szerint a székelység körében később is feltűnő *tetemes vétkek*, illetőleg *tetemesen vétkes* eredetibben a 'kézzel fogható, nyilvánvaló vétkek, tényekkel könnyen bizonyítható vétkesség, bűnösség, gonosztett' kifejezője volt, és csak utóbb járult hozzá a 'nagyság' mozzanata. — Egy ilyen jelentésfejlődés feltevése átvonható a SzD.-től és utána PPB. 1801-ből és KRESZN.-ből ismert *tetemes ok* kifejezésre is.

Később, sőt a mai nyelvben sem annyira a 'fölötte nagy, rendkívül nagy' jelentés kifejezőjeként szerepel, hanem valami efféléké: 'nagy, de nem különösen ilyen; jelentékeny, nyomós'. — Természetesen nyelvjárások vagy egyéni nyelvhasználat szerint többféle jelentésárnyalatai bontakoznak ki és fordulnak elő.

Miután ezt így megfogalmaztam, néztem meg, amit az ÉrtSz. közöl a *tetemes*-ről. És úgy látom, hogy példaanyaga és az ahhoz kapcsolódó felfogás eléggé találkozik az enyémmel. Idézem az értelmezéseit: „1. Számottevően nagy, jókora <számmal kifejezhető, megmérhető dolog>. || **a.** (rég) Fontos, lényeges. — 2. (rég) Jókora, jó nagy <tárgy>. || **a.** (rég) Izmos, tagbaszakadt. — 3. (rég) Nagy erővel megnyilvánuló, igen nagy.”

Ellenben a *tetemes* jelentésfejlődésére vonatkozó nézetem némileg különbözik attól, amit HORGER nyilvánít a MSzav.-ban (169): „Mikor a *tetem* még csak azt jelentette, hogy 'csont', akkor melléknévi *tetemes* származéka is csak azt jelentette, hogy 'csontos, nagycsontú, nagytermetű (ember vagy állat)'. Ebből a csontra vonatkozó uralkodó képzetnek fokozatos elhomályosodásával, a 'nagy, jelentékeny' jelentés fejlődött, s akkor persze már nemcsak emberről vagy állatról, hanem másról is mondhatták, hogy *tetemes*.” Alább meg ez van HORGERNÉL: „S mikor a *tetem* szónak 'csont' jelentése elavult, ezzel együtt a *tetemes* melléknévnek is elavult az eredeti 'csontos, nagycsontú, nagytermetű' jelentése, és csak másodlagos jelentése maradt közhasználatban. Pl. *tetemes* összeg, haszon, kár, veszteség, stb.”

PAIS DEZSŐ

A betű-től a könyv-ig

I. Kévs nyelv van Európában a magyaron kívül, amelynek etimológiai szótára a nyelv 'könyv' jelentésű szavát, ezt az oly nagy fontosságú műveltségi szót, 'bizonytalan eredetű'-nek volna kénytelen mondani. Ennek egyik oka nálunk az, hogy nyelvészeink közül többen már eleve is mindenképpen kelet-európai származásának akarták *könyv* szavunkat tekinteni. Kelet-európai nyelvekben pedig hiába nyomoztak olyan 'könyv' jelentésű szó után, amelyből *könyv* szavunk származhatott volna. Ez nem csodálni való, mert ezzel a kultúrtárggyal Kelet-Európában a X. század előtt legfeljebb a mohamedánok rendelkeztek, a mohamedán valláshoz pedig a magyarságnak soha semmiféle köze nem volt. Ezek szerint őseink Kelet-Európában nemcsak hogy nem ismerkedtek meg a könyvvel, de azt semmiféle célra nem is tudták volna felhasználni. A kelet-európai nyelvekből csak néhány halványan homofón szóalak került elő, amelyek jelentései már csak erőszakoltan voltak a 'könyv' fogalmával kapcsolatba hozhatók valahogyan olyanformán, ahogy VÁMBÉRY nyomán egyesek a 'szállító eszköz' jelentésű török *ulaq* szót próbál-

ták *l* hangja alapján a magyar *ló* szóval kapcsolatba hozni, abból az előzetes téves feltevésből kiindulva, hogy a *ló* domesztikálása török népeknél vette volna kezdetét. - Azok a nyelvészek pedig, akik már tekintettel voltak azokra a történeti körülményekre is, amelyek között a könyv mint kultúrtárgy a népek életében meg szokott jelenni, és akik éppen ezért már helyes irányban nyomoztak *könyv* szavunk származása után, még nem rendelkeztek, illetve még nem rendelkezhetek azokkal a hangtörténeti ismeretekkel, amelyek szavunk származásának megmagyarázását már lehetővé teszik.

Mi azonban a következőkben nem elégszünk meg csupán annak megállapításával, hogy mint jött létre szavunk mai hangalakja nyelvünkben, hanem tekintettel a könyvnek mint tárgynak és fogalomnak nagy művelődés-történeti jelentőségére, vizsgálatunkat más olyan fogalmakra és szavakra, továbbá nyelv- és művelődéstörténeti tényekre is ki akarjuk terjeszteni, amelyek valamiképp kapcsolatba hozhatók a könyvvel mint tárggyal.

2. A könyv létrejöttének mindenestre az írás ismerete legnevezetesebb előfeltétele. Hogy őseink talán már a honfoglalás előtti időkben valamennyire megismerkedtek az írás tudományával, azt *betű* és *ír* szavaink látszanak tanúsítani, amelyek régi török jövevényszavaknak tekinthetők. Mindkét szó rendkívül érdekes művelődés- és néptörténeti szempontból, bár az összes rejtélyek, amelyek elé bennünket állítanak, nincsenek még tisztázva. Maga *betű* szavunk török megfelelője az 'ecset' jelentésű kínai *pi* szó továbbképzett alakjának tekinthető, amely *biti-* alakban és 'ír' jelentésben a török nyelvek közül ma — úgy látszik — csak a baskírban van meg. Szélesebb körben van elterjedve ennek az igének a származéka *bitik*, *bitig* alakban, többnyire 'írás' és néhol 'betű; scriptura' jelentésben (vö. EtSz., TESz.). Abból, hogy a török *bitik*, *bitig* szóalaknak a magyarban magánhangzós végű szóalak felel meg, arra volna hajlandó az ember gondolni, hogy ezt a szavunkat attól a félig vagy egészen letelepült életmódot folytató parasztnéptől vettük át a Közép-Don és Közép-Volga közötti Levediában, amely népnek a nyelvéből származnak állattenyésztési és földművelési terminológiáinknak hasonló jellegű, török eredetű kifejezései, mint például *tarló*, *borsó*, *ünő* stb. Csakhogy ezt a feltevést az a hang- és művelődéstörténeti tény teljesen valószínűtlenné teszi, hogy a hivatkozott kínai szónak mint a török szó őseinek csak az V—VIII. század között volt olyan hangalakja — tudniillik *piet* —, amelyből a török szó származhatott volna; korábban ugyanis ez a szó a kínaiban még *pl* hangkapcsolattal kezdődött, a VII. század után pedig már *piet* volt az alakja (vö. KARLGREN nyomán LIGETI: NyK. LI, 183). Mivel pedig Levedia török nyelvet beszélő földművesei erre a területre 460 körül hatoltak már be Közép-Ázsiából érkezve (vö. UAJb. XXXI, 207), semmi valószínűsége sincs annak, hogy nyelvükben az a kínai jövevényszó már meglelt volna, amelyből *betű* szavunk török előzménye származott. Ennek a helyzetnek megfelelően a csuvasban, ennek a legészakabbra sodródott bolgár-török népnek a nyelvében *betű* szavunk megfelelője nincsen is meg.

Tekintettel arra, hogy *betű* szavunk előzménye a Kelet-Európába 460 körül behatolt törökök és bolgár-törökök nyelvében még nem lehetett meg, szavunk csak azoknak a nomádos török népcsoportoknak — gyaníthatólag az úgynevezett kavaroknak — a nyelvéből került a magyarba,¹ akikkel őseink

¹ E népnévnek nálunk szokásos *kabar* alakja a bizánci *Κάβαροι* névalak hibás olvasatából származott!

a Donyec mellékén, vagyis Etelközben kerültek kapcsolatba. Hogy mármost ezeknek a törököknek a nyelvében valami $k(g) > \gamma$ hangváltozás következett-e be, vagy pedig a magyarban helyettesítették-e az eredeti g szóvéget (vö. ótörök, újgur *bitig*) γ -vel, ahogyan BÁRCZI magyarázza az ilyenféle szóalakok létrejöttét (vö.: MNy. XLVI, 223; Htört.² 122), az már annyira speciálisan nyelvészeti probléma, hogy annak eldöntésével vagy csak megközelítésével itt mégcsak megpróbálkozni sem akarunk. — Azt azonban már a török szó etimológiájából is megállapíthatjuk, hogy a törökök írása eredetileg semmi esetre sem rovásírás volt, hanem ecsettel vagy náddal pingált írás.

Hogy az etelközi törököknek az írása is ilyenféle írás lehetett, azt török származású *ír* szavunk is tanúsíthatja. E szó ugyanis nemcsak a magyarban van meg 'fest, rajzol' jelentésben is (vö. *iratós* 'bunt bemalt, mit Verzierungen versehen', R. *képiró* 'Kunstmaler'), hanem megfelelői a török és mongol nyelvekben is nemcsak 'schreiben', hanem 'malen' jelentésben is megtalálhatók, sőt a mongol nyelvi megfelelőikben csakis a 'zeichnen, malen' jelentés van meg (vö. GOMBOCZ, BTLw. 87).

Betű szavunk származásához hasonlóan *ír* szavunk származásáról is teljes határozottsággal megállapíthatjuk azt a negatívumot, hogy semmiesetre sem tekinthető valami bolgár-törökös jellegű nyelvből való átvételnek. Ez esetben ugyanis a magyarban szókezdetben \check{z} -ből származott *gy* hangot kellene találnunk, aminthogy szavunk a csuvasban is *śir* alakban van meg, amelynek előzménye bolgár-török *žar* volt.¹ Így tehát *ír* szavunk csakis egy nem-bolgár-török **jar* (vagy *dar*) szóalakból — amelyből a köztörök *jaz* szóalak fejlődött — származhatik (MOÓR: ALingu. II, 443). Mégpedig valószínűleg a **dar* szóalakból, annak feltevésével, hogy a régi magyarok a hangrendszerükben eredetileg meg nem levő *d* hangot *j*-vel, a *r*-t pedig *r*-rel helyettesítették; a szókezdő *jo*, *ju* $>$ *i* hangfejlődés pedig a magyarban meglehetősen gyakori (vö. R. *jonkább* $>$ *inkább* stb.).

Ezek után fel kell vetnünk a kérdést, vajjon miféle emberek lehettek az etelközi nomád törökök körében azok, akik járatosak voltak a betűvetés tudományában. És vajon miféle célra gyakorolhatták ezek a tudományukat, kell továbbmenően kérdeznünk. Mindenesetre nem olyasmire használhatták az írást, mint mi, hanem talán inkább olyanféle célokra, mint a régi germánok, vagyis elsősorban is jóslás és varázslás céljára.

A *betűvetés* kifejezés is jóslásra, varázslásra látszik utalni. Ehhez tudnunk kell, hogy a régi Európában általánosan elterjedt volt valami jelekkel ellátott pálcikák odavetésével való sorsolás és jóslás (vö. SCHRADER—NEHRING, Reallex.² II, 15—7). Ezt az eljárást megtaláljuk a régi finneknél is; ennél azonban fontosabb számunkra, hogy Ammianus Marcellinus tanúsága szerint az alánok is ismerték a sorsolásnak ezt a módját, így tehát tőlük ez az eljárás a szomszédos magyarokhoz is eljuthatott. — A fejlődésben a következő fok az lehetett, hogy a sorsolási pálcákat jelek helyett a valami módon megismert betűk-

¹ GOMBOCZ ugyan szavunkat valami ócsuvasnak mondott **yr* szóalakból származtatta volna, de hát ez csak amolyan grafikus etimológia, mert hisz a ténylegesen meglévő csuvas szóalak szókezdő *ś*-ével feltevésének egyenesen ellenmond. Csakhogy GOMBOCZ olyan mereven ragaszkodott régi török jövevényszavaink bolgár-török származásáról alkotott teljesen elhibázott elméletéhez — a tekintélyi elv alapján sok nyelvészünk meg manapság is „ócsuvas” jövevényszavakat emleget —, hogy még annak lehetőségét is hajlandó volt tagadni, hogy nyelvünkben akadhatnak a kavaroktól átvett török jövevényszavak is.

kel látták el; így a germánoknál a Fekete-tenger mellékén megismert runákkal (vö. SCHRADER — NEHRING i. m. II, 350), a magyaroknál pedig az esetleg szintén a Fekete-tenger mellékén megismert betűkkel. Ez eljárás emlékeképpen vette fel a németeknél a sorsolási pálcika a *Buchstabe* szóalakban a 'betű', nálunk pedig a *betűvetés* kifejezés az 'írás' jelentést. Ezek szerint ezek a sorsolási célokra szolgáló pálcikák a *betű* szónak előbb tárgyalt értelmére való tekintettel nálunk eredetileg pingált jelekkel lehettek ellátva. — A „betűvetés”-sel való jóslásnak fent leírt módja nálunk egyes vidékeken — úgy látszik — még a XVI. században is gyakorlatban volt; erre látszik ugyanis vonatkozni VERANCSICS ANTAL esztergomi érseknek a megjegyzése, amely szerint „betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek kocka módjára négyzetletűvé faragott botokra (in scipionibus)” (az idézet PÜSPÖKI NAGY PÉTER nyomán; vö. MNY. LXVII, 6).

A *betűvetés* kifejezés az 'írás' jelentést oly módon vehette fel, hogy az *ért a betűvetéshez* kifejezés eleinte nemcsak az 'ért a betűkkel megjelölt pálcikákkal való jósláshoz', hanem az 'ért a betűkkel megjelölt pálcikák készítéséhez' értelemben is használatos volt, és e második jelentésből fejlődhetett ki az 'ért az íráshoz' jelentés.

Hogy a régi magyarok valami más módon is felhasználhatták az írást varázslás céljára, azt az is valószínűvé teheti, hogy a törökből származott *ige* szavunknak az *igéz* tanúsága szerint 'varázsigé' volt az eredeti jelentése. Varázsláshoz és varázsigék leírásához természetesen nem mindenki értett, hanem nyilvánvalóan elsősorban is a sámánok. Erre való tekintettel valószínűleg nem véletlen, hogy az eredetileg 'sámán' jelentésű *bölcs* szavunk nyelvünkben a 'literatus, eruditus' jelentéseket is felvette. Mindezekre való tekintettel az sem látszik lehetetlennek, hogy ezek a magyarság közé került török **büyüci*-sámánok varázsigéiket eredetileg török nyelven írták le, és helyezték el őket az erre való helyeken a velük együtt élő magyarokon is: valamely nyelv írásjeleit ugyanis nem is olyan könnyű dolog egy más nyelv hangrendszeréhez alkalmazni. — Az sem lehet kétséges, hogy a török származású *büvöl* és *bájol* szavaink is a török *büyüci* sámánok tevékenysége révén honosodtak meg nyelvünkben. Varázsigéket alkalmazhattak őseink a kavarak példája nyomán öltözetükön, támadó és védő fegyvereiken és esetleg állataikon is. — Végül pedig használhatták az írást más népek gyakorlatához hasonlóan szerződések kötésénél is. Ilyesmire nomád népeknél különösen akkor kerülhetett sor, ha valamelyikük állatállományában nagyobb kárt szenvedvén el, kénytelen volt valamelyik gazdagabb állatállománnyal rendelkező társától állatokat kölcsönkérni, persze uzsorakamat fejében. Az egyezséget nyilván tanúk előtt kötötték meg; feltehetőleg az ilyen egyezségekre vonatkoznak török származású *kölcsön* és *tanú* szavaink. A kölcsönvevőnek valószínűleg túszt is kellett állítania, sőt a nagyobb biztonság érdekében az egyezséget alkalomadtán írásba is foglaltathatták valamelyik írástudó *büyüci*-vel.¹

Mindenestre nagyon feltűnő, hogy a honfoglalás-kori magyar sírokból előkerült tárgyakon eddig még sehol semmiféle nyomát nem találták írásjeleknek, míg például germán népeknél a runákkal ellátott leletek nem is olyan ritkák. Ennek az lehet a fő oka, hogy őseink legnagyobb része a magyar hon-

¹ A *bügeci* szónak ma csak a mongolban van meg a 'sámán' jelentése, az oszmánban a szó megfelelője — érthetően — már csak 'varázsló'-t jelent. Más török nyelvekben 'sámán' jelentésben már az — úgy látszik — észak-ázsiai eredetű *kam* szót találjuk.

foglalás korában a *betű* szóhoz tartozó török származású szóegyüttes szavait még nem is ismerhette. Ha tudniillik őseink ezzel a szóegyüttesrel — amint kifejtettük — csak a IX. század folyamán a magyarság *Dentümogyer*, vagyis 'Donyec-nép' nevű csoportjához csatlakozott, illetve politikai villongások folytán a chazaroktól a magyarokhoz disszidált kavarak révén ismerkedett meg, akkor a honfoglalás előtt csak ennek a csoportnak a tagjai ismerhették — ha ugyan ismerték — ezt a kavár származású szóegyüttest, de semmiesetre sem ismerték a Hetümogyer-csoportnak azok a törzsei, amelyek a kujbisevi volgai átkelőhelyen a folyamon átkelt besenyők elől 889-ben déli irányban tértek ki és csatlakoztak a Dentümogyer-csoport törzseihez, valamint az ezek kötelékéhez tartozó kavarakhoz, akikkel aztán hét év múltán ez az egész nomád közösség a besenyők újabb támadása alkalmából a Donyec mellékéről már a távoli Kárpát-medencébe költözött el. Ismeretes, hogy a besenyők által elvágott északi magyar csoportot azután a XIII. század folyamán Julián barát meg is találta, sőt azok eltatárosodott utódai *mescser* néven ma is megvannak.

Ezt a vándorlástörténetet azonban a törökösödő őstörténészek túlságosan egyszerűnek találták, és ezért a bizánci *Σαβίροι* népnév hibás olvasatára támaszkodva MARQUART nyomán egy vadregényes vándorlástörténetet találtak ki, amely szerint őseink 460 körül Nyugat-Szibériából (!) a Káspi-tó felett elterülő félsivatagon és a 12 km széles Alsó-Volgán keresztül a bolgár-török onogurok társaságában egy másik törö — ép nyomására az Alsó-Kubán mellékére költöztek volna. Nyilván arról sem volt e kacskaringós vándorlás-elmélet propagálóinak tudomása, hogy a törökség csak az időszámításunk kezdete körüli időkből vált ki Kelet-Ázsiában (!) az altáji népek közösségéből. Így nem csodálni való, hogy sok érdekes dolgot tudtak erről a feltételezett vándorlásról elmondani, de arra már nem próbáltak feleletet adni, hogy az onogurokkal való sok százados állítólagos együttélés ellenére miért nincsen a magyarban egyetlen török származású rokonságnév vagy fegyvernév sem. Sőt azt sem próbálták nekünk megmagyarázni, hogy mi módon és hol kerültek a Volgán inneni Kelet-Európa ligetes mezőségén található jellemző faféléknek (ezek: a kőris, a körte, az alma és a kökény) török származású elnevezései nyelvünkbe.

Kelet-Európából a kavarakon kívül mindenesetre nyolc nomád magyar törzs érkezett a Kárpát-medencébe. Ez utóbbiak eredeti szállásterületeit a Kárpát-medencében nagy valószínűséggel meg tudjuk ugyan határozni (vö.: MOÓR: NyK. LXVII, 85; Száz. 1970: 367), de ezzel még a mi szempontunkból nem sokat nyertünk, mert hisz nem tudjuk megmondani, hogy e törzsek közül Kelet-Európában melyek tartoztak a Dentümogyer-csoporthoz, amelyre vonatkozólag a kavár származású *betű*-szóegyüttes ismerete lehetségesnek mondható. Annyi mindenesetre így is megállapítható, hogy a honfoglalás-kori magyar sírokban talált tárgyakon sehol semmiféle betűjelnek nyoma sincs, úgyhogy egyáltalán kérdésesnek látszik, hogy a kavár *betű*-szóegyüttes már Kelet-Európában meghonosodott-e a Dentümogyer-csoportbeliek nyelvében, vagy ez a szóegyüttes csak a Kárpát-medencében megtelepült kavarak révén vert-e a nyelvünkben gyökeret.

A kavarak szállásterülete 950 körül, tekintettel Konstantinos Porphyrogenetos törzsnévi jegyzékére, amelyben a törzseket nyilván magyar informátorának felsorolására támaszkodva — úgy látszik, hogy nyugat-keleti irányban haladva sorolja fel, a kavarakat pedig elsőnek említi, valahol az

Alsó-Rábától és az Alsó-Vágtól nyugatra terülhetett el; szállásterületük eredetileg gyaníthatólag még a Bécsi-medencére és a Morva-mezőre is kiterjedt, amennyiben a bajorok a Bécsi-medencéből 991-ben szorították ki a „magyar”-okat (vö. Száz. 1970: 366). A kavarok archeológiai emlékanyagát azonban egyáltalán nem ismerjük. Nyilván nem a magyar törzsek szamojédes rítusa szerint temetkeztek. Talán elégették a halottaikat, mint a chazarok, és ezért gyaníthatólag kavar származású volt a sanktgalleni kaland egyik szerencsétlenül járt résztvevője is, akinek a holttestét a társai elégették: az égetéssel temetkezésnek ugyanis a magyarság körében másutt semmi nyoma.

A kavarok három altörzse közül az egyik a székelyek ősei lehetnek, akiket Dunántúl északnyugati feléből költöztettek Erdélybe a XI. század végén, nyilván a keleti országrészeknek a besenyő támadások elleni védelme érdekében. Erre való tekintettel nem lehet véletlen, hogy a székelyek rovásírásában a kavarok *betű*-kultúrája valamiképpen továbbélt, bár a székely rovásírásnak a kapcsolata a régi kavaroknak az *ír* és *betű* szavaink etimológiai alapján felteendő pingált írásával nem egészen világos.

De persze a székelyek sem kizárólag a kavarok utódaiból kerülhettek ki, mert királyaink — úgy látszik — nagyon korán a nyugati országhatár biztosítására telepítettek közéjük valahonnan a Kisalföldről vagy a Felső-Tisza mellékéről a szlovákok intenzívebb földműveskultúrájával már rendelkező magyarokat is. Ez — amint ezt a körülményt a magyar népi kultúra régi szláv elemeire vonatkozó cikkeimben már ismételtelen behatóan kifejtettem — ma is jól felismerhető a székely szótörténeti anyagban.

Nyilvánvaló, hogy ezek révén a kavar származású székelyek révén a velük együttélő magyarok is megismerkedhettek a kavar *betű*-szóegyüttessel. Azt azonban mégis nagyon valószínűtlennek tartom, hogy ez a szóegyüttes a kavarokkal együtt élő magyarok révén hamarosan az egész magyar nyelvterületen elterjedhetett volna, mert ha ez így volna, akkor nem tisztelték volna a rovásírást már jóformán a középkor óta valami székely különlegességnek, és ez esetben nyilván az egész magyar nyelvterület tele volna a rovásírás régi emlékeivel.

Hogy az az írás, amelyet a dunántúli magyarok — ők jöhetnek erre vonatkozólag a kavarok elhelyezkedése alapján elsősorban is tekintetbe — megismertek, pingált írás volt, azt a leghatározottabban az eredetileg 'pingál' jelentésű *ír* szavunk tanúsítja; ha a kavarok írása rovásírás lett volna, akkor mi is a ró igét használnánk az *ír* helyett, mint az angolok (vö. angol *write* ~ n. *ritzen*). Persze a régi magyarokra vonatkozólag feltehető írást is helytelenül rovásírásként szokták emlegetni a népi pásztorkultúrában szokásos állatszám-lálási célokra használt „rovás”-okra is hivatkozva. Csakhogy ez utóbbi „rovás” semmiesetre sem lehet nálunk ősi, amint a *pásztor* szó sem az (vö. MNy. LXV, 322), mert hisz hivatásos állatgondozókra, akiket ellenőrizni kellett, csak a haladottabb földműveskultúra felvétele után volt szükség, amikor tudniillik egyes falusi közösségeknek már voltak felfogadott pásztoraik. De az talán nem lehetetlen, hogy már a nomád korszak folyamán is állatok kölcsönvétele esetén a visszaszolgáltató állatok számát a pásztorkultúrákban használatos rovásos botokon is jelölték.

Ha őseink a Dunántúlon a kavarok révén nem pingált írást ismertek volna meg, akkor annak szakkifejezéseit — az *ír* és *betű* szavakat — nem lehetett volna minden további nélkül a latin betűs írásra átvinni, amikor azzal a dunántúli magyarok a papi pályára készülő fiaik révén — amint majd látni

fogjuk — elsősorban is a Pannonhalmára települt cseh bencések útján megismerkedtek. És nyilván a latin betűs írás révén terjedtek el a kavar származású szakkifejezések a kereszténységgel együtt az egész magyar nyelvterületen.

A pingált kavar írás emlékei pedig azért tűnhettek el annyira nyomtalanul a dunántúli magyarság köréből, mert a keresztény papok mint pogány varázslókat üldözhatték ennek az írásnak ismerőit, és megsemmisíteni igyekeztek az ezzel az írással leírt varázsigéket, amelyeket többnyire embereken, állatokon, ruhaneműn, sorsolási célokra szolgáló botocskákon és fegyvereken lehetett látni. És céljukat a papok aránylag rövid idő alatt el is érhatték. Erről az írásról mindenesetre semmit sem tudhatnánk, ha a székelyek ősei ennek bizonyos emlékeit — valószínűleg sorsolási botokon — nem vitték volna a XI. század végén magukkal Erdélybe.

Erről a kérdésről lényegesen másként vélekedett PÜSPÖKI NAGY PÉTER az általa közzétett felsőszemerédi rovásírásos emlékhez fűzött megjegyzéseiben (vö. MNy. LXVII, 14). Szerinte ugyanis a rovásírás az egész magyarság „ősi” kulturális hagyatéka volna. Nyilván nem tudta, hogy a Hetümogyer-csoport-hoz tartozó magyarok a honfoglalás előtt jóformán még a híret sem igen hallhatták a betűnek és az írásnak; sőt láttuk, hogy az írás tudománya még a törököknél sem volt annyira ősi, mint azt PÜSPÖKI NAGY PÉTER elképzelte.

Mindenesetre rejtélyes, hogy miért tartotta szükségesnek János mester, a felsőszemerédi templom építője, nevét egy olvashatatlanak mondható aláírásban építményén elhelyezni. És hogy PÜSPÖKI NAGY ezt a kacifántos aláírást a székely rovásírásos emlékek segítségével mégis csak el tudta olvasni, már ez a körülmény is azt tanúsítja, hogy ennek a rovásírásos emlékek a mintaképe semmiesetre nem a kavaroknak az írás alapján feltehető pingált írása volt, hanem a székelyeknek abból kialakult rovásírása, amellyel János mester vándorlásai során, mert hisz a kőművesek foglalkozása sohasem volt egy helyhez kötött, valahol megismerkedhetett (a felsőszemerédi emléken a *János mester* előtti *küarakó* szó esetleg nem is családnév volt, hanem csak annyit jelentett mint 'építette').

3. Az előadottak szerint az írás ismerete a kavarok, illetve a velük együtt élő dunántúli magyarok körében is csak nagyon szűk körre terjedhetett ki, és ismerői is csupán bizonyos célokra elvéve használhatták a betűket. Ennek ellenére az írás termékeit aránylag sok helyütt lehetett látni, ezért az írásra vonatkozó szakkifejezéseket, mint *ír, betű, ige, bölcs 'írástudó'* a kavarok közelében, illetve a velük együtt élő magyarság körében mindenki ismerhette. Ennek tulajdonítható, hogy nálunk ezeket a szakkifejezéseket a kereszténység felvétele után a latin betűs írásra a papi pályára Pannonhalmán vagy Esztergomban készülő dunántúli fiatalok minden további nélkül átvitték, és az ő révükön ezek a kavar származású kifejezések a kereszténységgel együtt az egész magyar nyelvterületen elterjedhettek.

Arról azonban szó sem lehet, hogy nagyobb terjedelmű szellemi alkotások lejegyzése céljára használták volna az írást akár az etelközi törökök, akár azok magyar szövetségesei. Egyszóval könyvük sem a régi nomád törököknek, sem a nomád magyaroknak nem lehetett, még ha a török buddhista úgúrok később a kínaiaktól a középkor folyamán át is vették a 'Buchrolle' jelentésű *küen* szót, amelyhez azonban a magyar *könyv* szónak annyira nincs köze, mint a magyar *ház* szónak a német *Haus*-hoz. De az is csak irreális ábrándok szövögetése, hogy az asszír 'pecsét' jelentésű *kunukku* az ugyanazt jelentő örmény *knik* közvetítésével eljutott volna a kelet-európai törökökhöz,

akiktől azután ezt a szót már 'Buch' jelentésben nemcsak a régi magyarok, hanem *königa* alakban a szlávok is átvették volna.

Nyilvánvaló, hogyha a *betű*-szóegyüttes csak azoknak a kavaroznak révén honosodott meg a nyelvünkben, akik Nyugat-Dunántúlon a X. század vége felé magyarokkal éltek együtt, akkor szó sem lehet arról, hogy már Kelet-Európában valami török nyelvből rejtélyes módon egy 'könyv' jelentésű szó kerülhetett volna a magyarba. Erre azonban nemcsak ilyen művelődés-történeti jellegű valószínűségi bizonyítékot említhetünk, hanem — amint majd látni fogjuk — egy világos török hangtörténeti ellenérvet is. Végül pedig pontosan meg fogjuk tudni majd mondani azt is, hogy mely nyelvből, mikor, hol és mi módon került a *könyv* szó előzménye a magyarba.

Hogy a szláv *königa* őse egy 'pecsét' jelentésű asszír szóalak lett volna, az — úgy látszik — a finn MIKKOLA ötlete volt; azt a reálisnak látszó gondolatot pedig, hogy ez az asszír szó tekintendő az ugyanazon jelentésű örmény *knik'* (ejtése: *kənik'*) szó ősének, elsőnek PEDERSEN és HÜBSCHMANN képviselték (vö. BERNEKER, EtWb. I, 664). Ennek a megállapításával azonban a szlavisták a *königa* szóalak származtatása érdekében még nem mentek volna sokra, mert örmény jövevényszó meglétét az összslávban valószínűleg senki sem merte volna feltenni. Ekkor a szlavistáknak a segítségére jött a mi MUNKÁCSIN (KelSz. II, 312) azzal az eszméjével, hogy az örmény szó már 'könyv' jelentésben meghonosodott volna egy kelet-európai török nyelvben, amely nyelvből aztán ez a szó szerencsésen átkerült volna az összslávba és — a magyarba is . . . Ez az eszme megnyerte BERNEKER tetszését is, aki etimológiai szótára révén jelentékeny mértékben hozzájárult annak az eszmének elterjesztéséhez. Az nem valószínű azonban, hogy előzőleg olvasta volna GOMBOCZNAK (BTLw. 29) MUNKÁCSI török származtatásairól írott jellemzését, amely szerint azok kétharmada (háromnegyedet is mondhatott volna!) tévesnek tekintendő. Mindenesetre nem nehéz felismerni, hogy MUNKÁCSINAK ez a származtatása teljesen irreális, mert hisz kelet-európai törökök nem kerülhettek érintkezésbe örményekkel. Így nem csodálni való, hogy ennek az állítólagos örmény—török szóznak, bár azt MUNKÁCSI és BERNEKER szerint szlávok és magyarok is átvették volna, egyetlen kelet-európai török nyelvben semmiféle nyoma nincs, bár a mohamedán vallást felvett törökök idővel csak megismerkedtek a könyvvel is.

Van azonban ennek az eszmének egy fontos, elfedett, illetve láthatatlan hibája is. BERNEKER és MUNKÁCSI tudniillik még csak nem is sejtették, hogy a törökség őshazája nem valahol Nyugat-Ázsiában keresendő, hanem az RAMSTEDT kutatásai szerint Kelet-Ázsiában volt, ahol a törökség csak az időszámításunk kezdete körüli időkben vált ki az altáji népek közösségéből, úgyhogy az első török népcsoport csak a 460 körüli aszály idején hatolt be a Kirgiz-mezőségen keresztül Európába. Így tehát teljesen képtelenség volna az a feltevés, hogy ezek az északi útvonalon Kelet-Európába először behatolt törökök hamarosan érintkezésbe kerülhettek volna örményekkel, arról nem is szólva, hogy valami könyvfélére nekik aztán igazán nem lehetett szükségük.

Talán még nagyobb baj azonban az, hogy ez a MUNKÁCSI—BERNEKER-féle eszme nemcsak nép- és tárgytörténeti szempontból mondható képtelenségnek, hanem még alaki szempontból is gyökeresen elhibázott feltevés. Ez már abból is gyanítható, hogy még senki sem írta le azt a feltehető török szóalakot, amelyből a szláv *königa* és a magyar *könyv* szóalak származhatott volna. Ennek pedig egyszerűen az az oka, hogy MUNKÁCSI és BERNEKER szerencsésen

elfeledkeztek szenzációs eszméjük létrehozása során arról, hogy a török nyelvekben nincsen meg a *ń* hang, amely hang pedig a szláv nyelvekben és a magyarban a *n* mellett önálló fonéma. Így tehát semmi valószínűsége sincs annak, hogy e szó feltett török előzményében valami *n* > *ń* hangváltozás következhetett volna be, de annak sem, hogy e szóalak feltett török előzményének *n* hangját szlávok és magyarok egymástól függetlenül *ń*-ként vették volna át. Viszont akármi legyen is a szláv *kńńiga* szóalak származása, a magyar *kńnyv* szóalak feltűnő *ny* hangja már egymagában is valószínűvé teszi, hogy e két szóalak valamiképpen összetartozik egymással, és hogy a magyar *kńnyv* szó a szláv szó valamelyik alakváltozatából származhatik.

Ezek után nem csodálni való, hogy a nem formalista lgondolkodású, de kritikus szellemű szlavisták és indogermanisták, mint A. BRÜCKNER és A. NEHRING a szláv *kńńiga* szónak MUNKÁCSI – BERNEKER-fée származtatását elvetették (vö. SCHRADER – NEHRING, *Reallex.*² 11, 353). — BRÜCKNER a szláv szóalakot 'Lostäfelehen' jelentésben a szláv *kńń* 'Stamm, Stumpf' tőből származtatta, amely származtatást NEHRING is elfogadta. Bár jelentésileg és művelődéstörténetileg az az eszme nagyon megfelelő volna, hogy ezeket a sorsolási célokra szolgáló táblácskákat bizonyos jelekkel látták volna el, aminek folytán ezek elnevezése idővel felvette volna szláv népeknél az egyes számban a 'Buchstabe', a többes számban a 'Schrift, Buch' jelentést, de azért úgy látszik — ez a magyarázat sem teljesen kifogástalan alaki szempontból. A hiba ennél a magyarázatnál az, hogy ennél a szónál az *-iga* végződés helyett *-ęga* végződést kellene várnunk. Hogy a BRÜCKNER-féle magyarázatnak ez a nehézsége valamiképp elhárítható-e, nem tudjuk; az azonban nem lehet kétséges, hogy sem a szláv *kńńiga*, sem a magyar *kńnyv* szóalakoknak az őse semmiesetre sem lehet valami asszír–örmény származású török szóalak, melynek sem égen, sem földön semmi nyoma.

Korábban — úgy látszik — MUNKÁCSI kalandos eszméje magyar nyelvészeknek sem igen nyerte meg a tetszését. BÁRCZI ugyanis a SzófSz.-ban még „bizonytalan” eredetűnek mondja, amely „talán valamely török nyelvből” származott volna, csakhogy ő az ujjur *kńń*-re hivatkozott, amely azonban kínai eredetű buddhista szó, és így semmi köze sem lehet sem az asszír—örmény *kńńik*^c szóhoz, sem a magyar *kńnyv*-höz.

Ez persze ma már egy kissé másképpen van. A törökség ősi voltára és régi európai elterjedésére vonatkozó VÁMBÉRY korabeli nézetek ugyanis újabban mintegy új életre támadtak nálunk különösen a régészek körében, akik azokat a nagyközönség körében is tőlük telhetőleg terjeszteni igyekeznek. És ezeket a törökösödő elképzeléseiket természetesen a régészeti kutatásban is érvényesíteni próbálják. Így például egyes régészeinknek sikerült kiásniuk a régi magyarok által állítólag nyári lakként használt török jurtt nyomait, bár azt sehol sem használták, illetve használják ilyen célra . . . , de már ennek a fantasztikus eszmének az igazolására egyik nyelvészünknek *sátor* szavunk elhibázott magyarázatát voltak kénytelenek felvonultatni (vö. Élet és Tud. XXIV, 610 - 6, 1894). — Úgy látszik, a törökösödő régészek még SZŐKE BÉLA leletkataszterét sem nézték át, mert abból könnyen megtudhatták volna, hogy a régi magyarok sírjaiban egyetlen (!) törökös rítusú temetkezésre sem akadunk. Ennek ellenére sikerült felismerniük, hogy az őshazában a törökökkel való keveredés következtében a magyarságnak még a családformája és a testi habitusa is megváltozott volna (vö. Élet és Tud. XXV, 1186), annak ellenére, hogy török jövevényszavaink között egyetlen, a rokonsági viszonyokra

vonatkozó jövevényszó sem akad. Ezek közé a fantasztikus elméletek közé mindenesetre beleillik a *könyv* szavunk török származásáról szóló hitrege, amelyet a nyelvészek közül HEXENDORF EDIT is képviselt „A *könyv* szó élete középkori nyelvemlékeinkben” című tanulmányában (NytudÉrt. 38. sz. 125).

Őseink *könyv* szavunkat Kelet-Európában már csak azért sem vehették volna át törököktől vagy pedig egy másik kelet-európai néptől, mert a magyarok Kelet-Európában való tartózkodása idején ott valami könyvféle talán csak a Fekete-tenger mellékének görög telepein és esetleg az Alsó-Volga mellékén lakó török mohamedánok körében akadt. De ha még Levediában is lett volna már a VIII–IX. században valahol valami könyvszerű tárgy, őseink sem a tárgyat, sem a rá vonatkozó szót át nem vették volna, mert arra semmi szükségük nem lett volna, és a könyvvel mit sem tudtak volna kezdeni. Őseink a könyvvel mint tárggyal és mint fogalommal csak a kereszténység felvétele után ismerkedhettek meg, amint erre a körülményre ASBÓTH már 1884-ben rámutatott (vö. NyK. XVIII, 409), de előtte már MIKLOSICH is nyilván így gondolkodott, mert *könyv* szavunkat mindig is¹ szláv jövevényszóként szerepeltette, sőt ezt a származtatást megtaláljuk már LESCHKÁNÁL (1825.) és GYARMATHINÁL (1816.) is. Ezt a származtatást azonban nyelvészeink újabban mondhatni egyértelműen elvetették, és inkább egy nem létező török szót igyekeztek e nevezetes szavunk őseinek kinevezni. Az tényleg igaz, hogy az óbolgár *книга* 'Buchstabe, Schrift, Buch', illetve 'βιβλίον, βιβλος' jelentésű *книга* szóalak semmiesetre sem lehet *könyv* szavunk közvetlen előzménye. De mivel szavunk történeti és művelődéstörténeti körülmények figyelembevételével csakis ebből a mégis csak valamennyire hasonló hangzású és mindenesetre azonos jelentésű szláv szóból származhatik, mindenképpen kell valamilyen hangtörténeti lehetőségnek lennie arra nézve, hogy az ósszláv *книга* szóalak ma a *könyv* hangsor alakjában jelenhessék meg a magyarban előttünk. És ilyen lehetőség van is, ha ezt nehezebb és körülményesebb volt is talán megtalálni, mint azt a képtelenséget feltenni, hogy egy 'pecsét' jelentésű őrmény szó valamilyen egykori volgai török nyelvben teljesen rejtélyes módon olyan jelentést és hangalakot vett volna fel, amelyből *könyv* szavunk már származhatott volna, hisz a törökösködők az általuk elővarázsolt nem létező török szónak — számunkra már érthető okból — még feltételezendő hangalakját sem tudták megadni.

Tény, hogy nyelvészek — ez a megjegyzésem nemcsak magyar nyelvészekre vonatkozik — nemegyszer valamely szó származtatásának imaginárius lehetőségét — ha az hangtani szempontból csak valamennyire is lehetségesnek látszott — többre becsülték, mint bizonyos tárgy- és művelődéstörténeti szempontból szinte szükségszerű származtatásokat, ha azok valamennyire „hangtani nehézségekkel” voltak kapcsolatosak. Csakhogy persze ilyen „hangtani nehézségek” nemegyszer csak abból adódtak, hogy a kutatók valamely hangtörténeti vagy alaktni tényre nem voltak tekintettel. Így például súlyos balfogásokat eredményezett magyar művelődéstörténeti téren annak figyelmen kívül hagyása, hogy szláv nyelvekben a denasalizáció spirantikus hangok előtt előbb következett be, mint más hangtani helyzetekben (vö. Száz. LXIII, 374). Még súlyosabb balfogásokat eredményeztek a hangtörténethez egyáltalán nem értő történészek próbálkozásai, akik bizonyos szavak első megjelenése alapján azt szerették volna elhithetni velünk, hogy a római kultúra őseinket csak valamikor a XIII–XIV. század folyamán érte volna el (vö. Száz. LXIII, 373).

¹ MIKLOSICH, SlawEL. 299 és EtWb. 155.

Mindezek a balfogások azonban lényegében azon alapultak, hogy egyesek nemzeti szempontból szégyenletesnek tartották, hogy a Kárpát-medence szláv lakosai a magyar honfoglalás korában művelődési tekintetben több területen előbbre voltak, mint a Don mellékéről érkezett nomád magyarok, akiket éppen ezért egyesek az adatok világos tanúsága ellenére minden áron félnomádokká szeretnének kinevezni . . . Lényegében ennek az álláspontnak a körébe tartozik az a törekvés is, hogy egyesek *könyv* szavunkat erőnek erejével török származásúnak szeretnék megtenni.

Persze nem olyan egyszerű a hangtörténetre alapozott művelődéstörténet, mert hisz a szófejtőnek legalább két nyelv hangtörténetében otthonosnak kell lennie, ha egy jövevényszó hangalakjának fejlődését az átvevő nyelvben meg akarja állapítani, és az átvétel korát is meghatározni, mert hiába, kronológia nélkül sem szó-, sem hang-, sem művelődéstörténet nem lehet meg.

(Folytatjuk.)

MOÓR ELEMÉR

Észrevételek a magyar tolvajnyelv néhány szlovák eredetű szaváról

1. A magyar tolvajnyelv szóanyaga szlovák vonatkozásainak vizsgálata kapcsán óhajtok rámutatni arra, hogy egyéb csoportnyelvek is tartalmaznak szlovák elemeket. Így például a fogékony és rugalmas diákn nyelv, melynek korszerű fölszótározása még várat magára. DOBOS¹ 17 szerint például a XIX. század végén az általa összegyűjtött anyagban négy biztosan szlovák eredetű szó található. Ezek a következők:

Selmecebánya: *bochnya* 'alumneumi kenyér' (DOBOS 33) < szlovák nyelvjárás *bochna* 'cipő' (JANCS. II, 21; KÁLAL 32 *bocheň* a.; eredetére l. MACHEK, EtSlČ. 59 *bochník* a.). A szót Nyíregyháza környékén *bohnya* 'cipő' alakban szótározták (KNEZSA, SzJsz. 97).

Selmecebánya: *bekvakáz* 'elégtelent kap' (DOBOS 30) < szlovák *kvaka* 'kampó, kampósbót' (SlSJ. I, 799 *kvaka*² a.; etimológiáját l. MACHEK, EtSlČ. 310 *kvačiti* a.).

¹ A rövidítések feloldását l. a TESz. I. kötetében. Ezen kívül a következő rövidítéseket használom: BARTOŠ, Sl. = FR. BARTOŠ, Dialektický slovník moravský. Praha, 1905—1906. — BUFFA = F. BUFFA, Nářečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava, 1953. — CZAMBEL = S. CZAMBEL, Slovenská reč . . . Turč. Sv. Martin, 1906. — GEBAUER = J. GEBAUER, Slovník staročeský. I—II. A — nedbanlivost. Praha, 1903—1916. — HORÁK = G. HORÁK, Nářečie Pohorelej. Bratislava, 1955. — KOTT = F. ŠT. KOTT, Česko-německý slovník . . . I—VII. Praha, 1878—1893. Příspěvky . . . I III. Praha, 1896—1906. — LOOS = J. LOOS, Wörterbuch der deutschen, ungarischen und slovakischen Sprache. II. Pest, 1870. — MACHEK, EtSlČ. = V. MACHEK, Etymologický slovník jazyka českého. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha, 1968. — O. NAGY, MSzK. = O. NAGY G., Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. — RECZEK = S. RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. — SIPOS = SIPOS I., Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges. Budapest, 1958. — SPÍN, = Sborník Pedagogického inštitútu v Nitre. Spoločenské vedy. Bratislava, 1963. — ŠTOLC = J. ŠTOLC, Nářečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava, 1949. — TORONYAI = TORONYAI K., A rablóknak, tolvajoknak és kozákoknak együtt való hamis és zavaros beszédek . . . Pest, 1862. — ZOLNAY—GEDÉNYI = ZOLNAY V.—GEDÉNYI M., A magyar fattyúnyelv szinonimái. Kézirat az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

Selmecbánya: *dubák* 'régi négykrajcáros' (DOBOS 40); ez valószínűleg a szlovák *dub* 'tölgy' szó *dubák* származékának az átvétele. Sajnos azonban ilyen jelentését ez ideig a szlovákban nem mutatták ki. Aligha lehet mégis' vitás, hogy a régi szlovák csoportnyelvek valamelyikében a szónak így is léteznie kellett. Eredeti 'úrigomba; *Boletus edulis*' jelentésben viszont a Nyitra vidéki magyarság vette át (l. KNEZSA, SzlJsz. 162).

Rimaszombat: *svinya* [nem inkább *szvinya*?] 'szerencse (a kártyában, biliárdban, felelésben)' (DOBOS 39, 72) < szlovák *sviňa* 'disznó', de szólásban vö. *má sviňu* 'nagy szerencséje van, például a játékban' (KÁLAL 662), amint a magyarban is: *disznaja van* 'nagy szerencséje van' (O. NAGY, MSZK. 132).

A DOBOSTól említett szavakon kívül azonban szójegyzékéből kétség-telenül idesorolandók még az alábbi kifejezések:

Selmecbánya: *banyik*, *bányik* 'bányamérnökök diákneve' (DOBOS 29) < szlovák *baník* 'bányász' (SISJ. I, 70), ez pedig a *baňa* 'bánya' származéka (l. MACHEK, EtSlČ. 45 *bán*¹ a.).

Igló, Késmárk: *pluckár* 'kőműves legény' (DOBOS 66), amely 'kőműves' jelentésben Abaújban és a Nyitra vidékén a magyar nyelvjárásokban is élt (vagy él ma is), és a szlovák *plúca* 'tüdő' szó *plúcka* 1. 'tüdőske'; 2. köznyelvben 'tüdőből készült étel' (SISJ. III, 98) deminutív alakja *-ár* képzős népnyelvi *pluckár* 'tüdőt kedvelő ember' (KÁLAL 473) származékának az átvétele. A jelentésátvitel magyarozatát KNEZSÁTól ismerjük, aki szerint a szlovák *pluckár* „Észak-Árvában a kőművesek gúnyneve. Állítólag azért, mert télen, amikor munka nélkül vannak, a nyári bőséges húsevés helyett csak tüdőre telik nekik” (SzlJsz. 427). „Hasonló okokból ragasztotta az első világháború előtti magyar munkáshumor a kőművesekre a *májrágó*... nevet” (KISS: NytudÉrt. 71. sz. 19). A szó legújabbban a nyitrai diáknyelvből is igazolható: *plúckár* (*plúckárka*) 'építésztechnikumi hallgató(nő)' (SPIN. 96).

Szolnok: *povaljacs* 'csirkefogó' (DOBOS 67); ez azonos az Esztergomból és Vácraól adatolt *povaljacs* 'csavargó, naplopó' (KNEZSA, SzlJsz. 442) szóval, s forrása a szlovák *povalač* 'ua.' (SISJ. III, 367) főnév. A szlovák képződmény közvetlen előzménye a *poválat* sa 'hentereg' (vö. KNEZSA, SzlJsz. 442) ige, amely viszont a *valit* ~ *válat* 'hengerít, görgít, dönt' igéből való (ennek eredetére l. MACHEK, EtSlČ. 676).

Rimaszombat, Felvidék: *létra* 'a liter tréfás elnevezése' (DOBOS 57). Szavunk nem azonos a német eredetű köznyelvi *létra* 'Leiter' (TESz. II, 761) szóval, de az bizonyosnak látszik, hogy a diáknyelvi *létra* megteremtésében alaki hasonlósága révén ez utóbbinak is szerepe volt. A 'liter' jelentésű *létra* ugyanis véleményem szerint nem más, mint a szlovák *liter* 'liter' űrmérték genitívus *litra* alakjának humoros eltorzítása. A *liter* a diákok szóhasználatában nyilvánvalóan nem olyan folyadékhoz kötődött, mint például a víz vagy a tej, hanem valamilyen szeszestálhoz, főleg a borhoz; vö. a DOBOSTól idézett két példamondatot is: „Igyunk egy létra bort. Igyunk egy létrabort” (DOBOS 57). Feltehető tehát, hogy az eredeti szóalak elferdítésében nemcsak a tréfás megjelölési szándék játszott közre. Valószínűleg az is indítékul szolgált, hogy ily módon a beavatatlanok, a kívülállók előtt lehetőség nyílt az ominózus literék könnyebb eltitkolására. A szlovák környezetben élő magyar diákság, amelynek egy része maga is aktív ismerője volt a szlovák nyelvnek, igazán gyakran hallhatta a (*pol*) *litra* (*vína*) '(fél) liter (bort)' genitívus partitívus szerkezetet szlovák társaitól, amint azok az elfogyasztott vagy elfogyasztandó bormennyiséget emlegették. A *létra* szóval való összecsengése csábíthatta azután a

magyar diákságot arra, hogy az említett okokból kifolyólag a szlovák genitivus *litra* alakot egyéni szóhasználatukban *létrá*-ra módosítsák.

E néhány megjegyzés keretében nem térek ki az eddig ismert összes szlovák eredetű vagy szlovák eredetűnek vélt diák- és egyéb csoportnyelvi szó elemzésére. Inkább csak jelezni kívánom, hogy e téren is van még bőven tennivalója — másokkal együtt — az etimológusnak. Így például kérdés, hogy az 1917-ben följegyzett diáknyelvi *kleba*, *klaba* 'kenyér' (MNY. XIII, 91) és *zsenyi* 'asszony' (i. m. 92) szavaknak a szlovák-e a forrása, mivel az adatok közlője (VELLEDITS LAJOS) pontos helymeghatározást nem ad. Az 1897-ből származó Vas megyei *kleba* 'kenyér' például területi okok miatt nem lehet szlovák átvétel (vö. KНИЕZSA, SzJsz. 270), de egyáltalán nem biztos, hogy a diáknyelvi *kleba*, *klaba* (ez utóbbi magyar változás eredménye) és a nyelvjárási *kleba* azonos helyről és így azonos nyelvből is származik. A *zsenyi* 'asszony' előzménye egy északi szláv pluralis nominativus *ženy* 'asszonyok' (a szerb-horvátban *žene* van) alak, amelyben a *n* > *ny* magyar változás. S mivel a *zsenyi* diáknyelvi szó, ezért az északi szláv nyelvek közül elsősorban a szlovákot kell átadónak tekintenünk. Külön átvétel valamelyik szláv nyelvből a *zsana* 'zsémbes asszony', amely 1799-ben bukkan föl először (l. KНИЕZSA, SzJsz. 574).

2. Ami a szűkebb értelemben vett tolvajnyelvet illeti, röviden a következőkre hívom fel a figyelmet.

Majdnem fél évszázada, hogy BALASSA JÓZSEF a magyar tolvajnyelv eredetét vizsgálva megállapította: a német, zsidó (jiddis), cigány, néhány latin, francia és diáknyelvi stb. eredetű kifejezésen kívül a szlovákból való a *bratyí*, *bratyiz*, *klapec*, *srác* (l. SZIRMAY 14). — Közülük a *bratyí* (*bratyiz*) és a *klapec* kétségtelenül szlovák eredetű. Ezzel már BÁRCZI is egyetértett, aki a magyarországi argó vizsgálatának először szentelt komoly figyelmet (l. MNYTK. 29. sz. 20). A *bratyiz(ik)* természetesen magyar képződmény. (E két szó összefoglaló elemzését l. TESZ. I, 367, II, 501–2; a *klapec*—*krapik* közötti összefüggésre l. KISS: NytudÉrt. 71. sz. 61; ez utóbbinak *krapik* 'legény, suhanc' változata 1862 óta adatolható, l. TORONYAI 29.) — Ellenben a *srác*-nak semmi köze a szlovákhoz. A magyar *srác* — l. még 1900: *srác* 'gyerek, tolvajgyerek' (JENŐ—VETŐ 98) — közvetlen forrása a német tolvajnyelvi *Schratz* 'Kind' (WOLF, RotwWb. 299), amely 1750-től kezdve számos változatban adatolható, és a jiddis *scherez*, pluralis *scherozim* 'Wurm, Würmer' átvételén alapszik (l. uo.).

A BALASSA által szlovák származásúnak tartott egy-két szón kívül azonban csupán a SZIRMAY-féle szótárból még jónéhány argó-kifejezés való a szlovákból. Ezek közül már BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 20) rámutatott a *sztari* 'tanító' (SZIRMAY 47), *szlanyi* 'szalonna' (SZIRMAY 46) és a *zrityó* 'ülep' szlovák eredetére (a *zrityó*-t SZIRMAY-nál nem találom).

A) A szlovák *starý*, *-á*, *-é* 'öreg, idős, vén' melléknévből származó *sztari* szót korábban *sztara* alakban és 'idős, vén' jelentésben KABDEBÓ (43) szótározta, s ő közöl egy *sztara mámi* 'anyós' (l. uo.) adatot is, melynek szó szerinti fordítása tulajdonképpen 'öregmama, nagymami' volna. Vagyis a szlovák melléknév kétszeresen, a hímnemű *sztari* (< *starý*) és a nőnemű *sztara* (< *stará*) alakban gyarapította a magyar argó szókincsét. A szláv melléknemeknek ily módon való átvétele nem általános, és csak úgy következhetett be, hogy egy szűkebb csoporton, közösségen belül a hímnemű, rendszerint idősebb személyeket gyakran illették a *starý* (tudniillik *človek*, *otec*, *dedo*, *pán* stb.), illetőleg a nőket *stará* (tudniillik *mať*, *matka*, *žena*, *baba* stb.) megjelöléssel,

s a két nemet megkülönböztető szlovák szóalakként azután így rögződött meg a magyar tolvajnyelvben.

Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a nyitrai diáknyelvben a *Stará*, *Stará Mama* (a hímnemű *Ujo*, *Strýko*, *Dedo* és a nőnemű *Mamuša* megnevezéssel egyetemben) a. m. 'idősebb osztályfőnök, aki kevesebbet törődik az osztállyal' (SPIN. 99), s a szlovák familiáris beszédben a *starý* és *stará* mellék névi alakok szintén főnevesültek, és 'férje, ura valakinek', illetőleg 'felesége valakinek' értelemben használatosak (vö. SLSJ. IV, 230). Hasonló jelenség a magyar bizalmas *öregem*, *öregcském* 'férjem, férjecsém' szóhasználat, ehhez vö. (mint főnév) *öreg* 'férj, kül. idős, öreg férj s ritk. az idős feleség megszólításaként v. megnevezéseként' (ÉrtSz. V, 492 2 b.).

B) A *szlanyi* a szlovák *slanina* 'szalonna' átvételén alapszik, a *na* végződés elhagyása a magyar tolvajnyelvben következett be. Ezáltal a szó formailag az *-i* képzővel alkotott bizalmas hangulatot keltő szavak közé sorolódott. Az ilyen típusú szavak a magyar argóban a leggyakoribbak, például 1775: *kuksi* 'vásár' (MNY. LVIII, 109), *suli* 'iskola' (MNY. XIII, 92), *lityi* 'liter', *brili*, *csili* 'gyémánt' (MNYTK. 29. sz. 30) stb. A szláv eredetű tolvajnyelvi szavak közül ilyen az említett *bratyi* is. Ilyen továbbá az 1911: *drevi* 'fa (élő)' (TolvSz. 22), amit 1917-ben *dreva* 'fa' alakban szótározott KABDEBÓ (18); ennek forrása a szláv, pontosabban bizonytalán a szlovák *drevo* 'fa'. A többi szláv nyelvben ugyanis a szó egyéb alakban él, csupán a szlovénben van szintén *drevo* (vö. MACHEK, EtSlČ. 131). A *drevi* *-i* végződése nem lehet az átadó nyelv semleges nemű szavának valamilyen esete, ezért a magyar argóban egyéb szavak analógiás hatására alkalmazott képzőnek tekintendő.

A *kricsmi* — melyet a XX. század elejétől ismerünk (l. TESz. II, 515 *kocsmá* a.) — szóvégi *i* hangja esetében már fölmerülhet a gondolat, hogy esetleg a szlovák singularis genitivus (*do*, *z*) *krčmy* 'kocsmába, kocsmából', vagy még inkább a pluralis nominativus *krčmy* 'kocsmák' eredeti *i*-jének a megőrződéséről van szó. Ennek ellenére valószínű, hogy ez esetben is a tolvajnyelv szóalkotási gyakorlata érvényesült (vö.: BÁRCZI: MNYTK. 29. sz. 30; TESz. II, 515), amit az említett szlovák alakok csak elősegíthettek.

Még kétségesebb a helyzet a *blochi* 'bolha' (KABDEBÓ 14) szónál, melynek valószínű forrása a szlovák *blcha* 'ua.'. A mindennapi szóhasználatban ezt a nem kívánatos apró állatkát gyakran a többes számú *blchy* alakban is emlegetik, joggal tehető fel tehát, hogy ez esetben a magyar szóvégi *i* valójában az eredeti szlovák *i* (írva *y*) megőrződése. S a *kricsmi* esetével ellentétben, itt az *-i* végződésű pluralis nominativus átvételét a magyar argóban annyira kedvelt *-i* képző használata segíthette elő.

Bizonyos viszont, hogy az *ocsi* 'szem' (vö.: TolvSz. 50; SZIRMAY 40; ZOLNAY—GEDÉNYI 566) a szláv *oči* átvétele, az *i* végződés tehát kétségtelenül nem magyar eredetű. Az *ocsi*, melyet BALASSA szintén nem említ a szlovák eredetű szavak között, elméletileg akármelyik szomszédos szláv nyelvből átkerülhetett, hiszen az *oko* 'szem' többes nominativusa az ősi dualis alapján a szláv nyelvekben ma is *oči*. Tekintettel azonban arra, hogy az argó-szókincs szláv eredetű szavainak döntő többsége a szlovákból származik — s mint alább látni fogjuk, ez már a megelőző másfél-két évszázad átvételeire is érvényes —, a legvalószínűbbnek az látszik, hogy az *ocsi* is szlovák jövevényszó.

Ugyanezt mondhatjuk a *dosztig* *vagyok* 'elegem van, unom már' (SZIRMAY 21) szerkezet *dosztig* tagjával, amely nemcsak a tolvajnyelvből ismeretes, hanem a nyelvjárásokból és a bizalmas társalgási nyelvből is. A szó 1669 óta

adatolt nyelvtörténeti alakváltozatai (l. TESz. I, 665), valamint a szláv megfelelések egybevetése elsősorban a szlovák származtatás mellett tanúskodnak.

C) A *zrityó* 'ülep' — vö. még 1911: *Zrityo* 'az ember ülepe' (TolvSz. 75) — a *ty* alapján közvetlenül a szlovák *rit'* 'ülep, segg' szóhoz kapcsolódik (etimológiájára és a szláv megfelelésekre l. MACHEK, EtSlČ. 533). A szókezdő z-t BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 27) az argóban kedvelt szóeleji mássalhangzótorlódásra való törekvéssel magyarázza. Úgy gondolom azonban, hogy a z és a szóvégi ó együtteséből arra lehet következtetni, hogy nem az alapalak, hanem a szlovák nőnemű szó singularis instrumentalis (*s ritou*) kerülhetett át a magyar tolvajnyelvbe. Az ilyen vulgáris kifejezések különféle szerkezetű használata nyilván gyakori volt az alvilág köreiből, nagyon elképzelhető tehát, hogy éppenséggel a singularis instrumentalis vált elfogadott alakká a magyarban. A szlovákuul nem tudó „hadovás” fülében a közép-szlovák nyelvjárásokban különböző módon ejtett irodalmi *s ritou* (például: *z ritou* ~ *z ritou* ~ *z ritó*, amelyben az eredeti s prepozíció minden esetben z-nek hangzik, és együtt ejtődik a szóval) a legtermészetesebb módon *zrityó*-ként értékelődött. Emellett a szóvégi hosszú ó állandósulását elősegíthette az argóban szintén elég gyakori -ó képző használata; vö. *bratyó*, *bugó* 'paraszt', *csehó* 'kávémérés; kocsmá', *prosztó* 'paraszt; rendőr' (BÁRCZI: MNYTK. 29. sz. 31), *kostyó* 'csont' (ZOLNAY—GEDÉNYI 559) stb. Ez utolsó forrása egyébként a szlovák *kost'* 'csont' (ennek etimológiáját l. MACHEK, EtSlČ. 280).

3. Akár SZIRMAY szótárát, akár a régebbi ilyen jellegű szótárakat és szójegyzékeket nézzük, mindenütt találunk még olyan kifejezéseket, melyek a legvalószínűbben, illetőleg teljes bizonyossággal szlovák átvételnek tekinthetők. Így például a JENŐ—VETŐTŐL (86) német eredetűnek minősített *Májbrat* 'bátyám' szlovák származására (vö. szlovák irodalmi *měj brát*, nyelvjárási *mój brát*, *mój brat* stb. 'bátyám, öcsém') már BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 20) rámutatott. — A *zavadzálni* 'útbaáll, meggátol' (SZIRMAY 49) szót az argón kívül különféle alakváltozatokban 1838 óta a népnyelvből is ismerjük (az argó és a népnyelv kapcsolatára vö.: BÁRCZI: MNny. IV, 71; ZOLNAY B., NyStíl. 296). Forrása a szlovák *zavadzat* 'alkalmatlankodik, lábatlankodik, útban van valakinek, akadékoskodik' (KNIEZSA, SzlJsz. 570—I; a szó etimológiáját is l. itt). — A *drasálni* 'félni' (SZIRMAY 22) ige *trasal* 'fél, tarta (!) valakitől' (Nyr. LXXXIII, 111) változatban ma is él a borsodnádasdi szénbányászok nyelvében. Mind a *drasál*, mind pedig a *trasal* külön-külön átvételként a szlovák *triasť sa*, nyelvjárási *trásť sa* stb. 'fél, reszket (valakitől, valamitől)' (vö. BERNOLÁK, SlSJ. IV, 575) igéhez kapcsolódik (a szlovák szó eredetére l. MACHEK, EtSlČ. 656 *trásti* a.). — Csak szlovák eredetű lehet a *cibula* 'hagyma' (KABDEBÓ 16); egyéb esetekben ugyanis a *la* szóvég, főként azonban a szókezdő *ci* helyén más megfelelés volna várható; vö. például cseh *cibule*, lengyel *cybula* ~ *cebula*, ukrán *cybulja*, szerb-horvát *čipula*, szlovén *čebula* (MACHEK, EtSlČ. 85), míg a szlovák irodalmi *cibula* 'hagyma' mellett a kelet-szlovákban *cebula* (KÁLAL 52), a nyugat-szlovákban pedig *cibula* (BERNOLÁK) használatos. Ugyanez érvényes természetesen a magyarországi szlovák nyelvjárások viszonylatában is (vö. ŠTOLC 60, 401). — A *kricsálni* 'kiabálni' (TolvSz. 40) forrása feltehetően a szlovák *kričat* 'ua.', a *niski* 'könyv' (TolvSz. 48) pedig bizonyára a szlovák *kniha* 'ua.' többes *knižki* alakjának az átvétele. A *k* hiánya a szókezdő mássalhangzócsoport feloldásának a következménye. — A *papek* 'bot' (TolvSz. 51; SZIRMAY 40; ZOLNAY—GEDÉNYI 99) nem lehet más, mint a közép-szlovákból ismert *papek* 'azsag, karó, pózna, rúd, bot' (KÁLAL 450) átvétele.

A szlovák *papek*-nek és változatainak eredete nem teljesen világos, de feltehető, hogy a *piecl'* 'süt' igéből játszi képzéssel alkotott kifejezésről van szó: 'olyan bot, azsag, amely a tűzben megég, megsül' (l. MACHEK, EtSlČ. 355). — A *zima* 'hideg' (KABDEBÓ 46) a rövid *i* alapján elsősorban szintén a szlovák *zima* 'hideg; tél' szóból származtatható.

4. A felsoroltakon kívül mint szlovák átvételek számításba vehetők egyebek közt az alábbi argó-szavak:

1862: *Dluzsnyi* 'Tartozás, Adósság' (TORONYAI 30), *Duzsnyi* 'adósság, tartozás' (JENŐ—VETŐ 65), *Duzsnyi* 'ua.' (TolvSz. 22), *dluzsnyi* 'ua.' (ZOLNAY—GEDÉNYI 17). Minden bizonnyal a főnévként és melléknévként egyaránt használt szlovák *dlžný* 'adós, adós-; tartozó, tartozási' (SlSJ. I, 274; HVOZDZIK 146) átvétele. Feltehető azonban a cseh eredet is. A csehben ugyanis egyrészt a keményen ejtett *dlužný* mellett használatos a lágy *dlužní* (ejtsd: *dluzsnyi*) változat, másrészt az *l* szonáns helyett *lu* hangkapcsolat áll (a jelenségre l. M. KOMÁREK, Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví. Praha, 1958. 49—50), pontosan úgy, mint a magyarban. Csakhogy: a) a *lu* hangkapcsolat ilyen helyzetben megvan a kelet-szlovák nyelvjárásban (vö. CZAMBEL 499, KÁLAL 96, BUFFA 143, SIPOS 242), de még Gömörben is (l. például HORÁK 34); b) ettől függetlenül az *u* lehet ejtéskönnyítő magyar epentetikum a szókezdő mássalhangzócsoport feldolására (e jelenségre a megemlíthető sok példa közül vö. a fenti *blohi*-t és a következő *frenyák*-ot), az *n* > *ny* változás szintén végbemehet a magyarban (l. például a *zsenyi* esetét). Noha az egykori cseh- és magyarországi csavargók, tolvajok és lumpenemek közvetlen érintkezése egyáltalán nem hagyható figyelmen kívül, mégis úgy gondolom, hogy a magyar—szlovák intenzív kapcsolatok inkább a szó szlovák származtatását valószínűsítik.

1911: *Frenyák* 'orr' (TolvSz. 26), *frinyák*, *frenyák*, *frenyó*, *frinyó* 'ua.' (ZOLNAY—GEDÉNYI 565). Szavunk a szlovák pejoratív *frniak* '(rendszerint nagy) orr, ormány' (SlSJ. I, 417), pontosabban a nyugat-szlovák *frňák* l. 'állati orr', 2. pejoratív 'emberi orr, ormány' változatnak az átvételén alapszik. Az átvétel során a szókezdő mássalhangzócsoport az *e*, *i* segítségével a magyarban oldódott föl. A közép-szlovák *frniak*, nyugat-szlovák *frňák* — erre vö. például a magyarországi nyugat-szlovák nyelvjárású Tardosbányán: *frňák* l. 'sertésorr', 2. pejoratív 'emberi orr, ormány' (az én gyűjtésem) — a szintén nyugat-szlovák *frňa* 'taknyos kisgyerek' (KÁLAL 139), morva *frňák* pejoratív '(nagy) orr' (BARTOŠ, Sl. 78) stb. a cseh *frněti* 'orrával trombitál; prüszög' és a szlovák nyelvjárás *frňat* 'fújtatva üget, lohol' (SlSJ. I, 416) igével együtt végső fokon a hangutánzó eredetű *frkati* ~ *frkat* 'frr hangot ad ki magából; prüszköl' alapalakra mennek vissza (l. MACHEK, EtSlČ. 146—7). Érdekes, hogy ez a cseh nyelvjárás expresszív kifejezés *ferniak* alakban átkerült a lengyel argóba is (uo.). Ez szintén azt bizonyítja, hogy Közép-Európa szomszédos országai között az egykori nemzetközi csavargók és alvilági személyek révén több azonos forrású kifejezés terjedt el az egyes nemzeti nyelvek argóiban. — Az *ó* végű változatok (*frenyó*, *frinyó*) létrejöttének megítélése nem könnyű. A szlovák népnyelvben ugyanis a pejoratív funkciójú *-o* képző gyakori (vö. B. LETZ, Kmeňoslovné úvahy. Turč. Sv. Martin, 1943. 69), csakhogy ezidáig éppen a *frňo* nincs adatolva. Másrészt, amint ezt a *zrityó*-nál láttuk, a magyar tolvajnyelvben az *-ó* nem ritkán szolgál új alakok létrehozására. Könnyen lehetséges, hogy ez esetben is így történt.

1862: *Kapszolkás* 'Roszak Inasa, Szolgája' (TORONYAI 31); *kapszolkás* 'rosszak inasa, szolgája' (JENŐ—VETŐ 78); *kapszolkás* 'gonosz emberek szol-

gája' (TolvSz. 36). A szlovák *kapselka* (köznyelvi ejtéssel *kapselka* is) 'tarisznya, iszák, szatyor' (SISJ. I, 675) deminutivum átvétele, és a rendkívül termékeny magyar -s denominalis névszóképző útján keletkezett kifejezés. A klasszikus íróktól is idézhető szlovák *kapselka* a *kapsa* 'ua.' (BERNOLÁK) alapszó származéka, ez pedig a cseh, lengyel és szorb *kapsa*-val egyetemben a latin *capsa* 'tartó, tok' középkori meghonosodása (l. MACHEK, EtSlC. 241). A latin szó *kápsa* alakban és 'tarisznya, iszák' jelentésben a magyarba is átkerült és 1372/1448 óta adathozható (l. TESz. II, 369), de az *s* helyén levő *sz*, főként azonban az -*elka* kicsinyítő képző jelenléte közösen szlovák eredetről vallanak. — A szláv *kapsa* egyébként a cigányba is behatolt; vö. *kapsa* 'Tasche' (WOLF, ZigWb. 113). WOLF (uo.) a cigány *kapsa*-t a szlovákból származtatja, a jelentés alapján azonban a cseh látszik az átadónak. A csehben ugyanis a *kapsa* elsősorban 'zseb', s így volt már az ócsehben is (l. GEBAUER II, 19). — A *kapszelkás* magyar jelentése az olyan személyek megnevezésével állandósulhatott, akik a tolvajok szolgálatában állva segítették gazdáik (lopott, elorzott) holmiját cipelni, adott esetben menekíteni.

1862: *Modlární* 'kér, imád' (TORONYAI 33), *Módlár* 'kér, imád' (JENŐ—VETŐ 88; TolvSz. 46), *modlár*, *modlárol* 'kér, kunyerál' (ZOLNAY—GEDÉNYI 325). A szlovák *modlár* 'bálványimádó; szüntelenül imádkozó; képmutató' (BERNOLÁK) átvétele. A szlovákban már csak főként az első jelentésében él a szó (l. SISJ. II, 169). A *modlár* főnév a *modlit sa* (< ószláv *moliti*) 'imádkozik, könyörög' igéből keletkezett *modla* 'bálvány' származéka (l. MACHEK, EtSlC. 371). A magyar kifejezés szlovák származtatása mellett két fontos érv tanúskodik: a) a *dl* jelenléte, amely ilyen helyzetben csak a nyugati szláv nyelvek sajátja; szavunkra vö. ukrán *molítý*, orosz *molím*, belorusz *molíc*, szerb-horvát *moliti*, szlovén *móliti* (VASMER, RussEtWb. II, 149); a szerb-horvátból való a cigány *molínáv* 'beten, bitten' (WOLF, ZigWb. 153); — b) az így leszűkült körből az *r* végződés révén kizárul mint átadó a cseh, ahol ř: *modlář* (GEBAUER II, 392) és a lengyel, ahol rz: *modlarz* (RECZEK 213) van. A magyarban az igeiként fölhasznált szlovák főnév *ár* végződésében a nyelvérzék talán a homályos -*r* képzőt vélte megbújni, amelyhez azután az élőbb és jellegzetesebb -*ol* toldalékot ragasztotta.

1862: *Plenka* '10 forintos, 10 pengős' (TORONYAI 29), *Plenka* '10 forintos' (JENŐ—VETŐ 91; TolvSz. 53). Végső származását tekintve szavunk azonos szláv töre megy vissza, mint az 1792 óta adatolt köznyelvi *pelenka* (KNIEZSA, SzJJSz. 411), s a forrásul szolgált szláv szó eredeti jelentése is megegyezik amazéval. A külső hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'tízforintos, tízpengős' értelmezés ugyanúgy ment végbe, mint a 'lepedő' → 'százforintos, százpengős' (l. TORONYAI 29) esetében. Ennek azonban még az átadó nyelvben meg kellett történnie, különben a jelzett pénzösszeget az argó a már ismert *pelenka* szóval nevezhette volna meg. A magyar szó forrása pillanatnyilag pontosan nem állapítható meg. Számításba vehető ugyanis a szomszédos szlovák; vö. közép-szlovák *plienka* 'pelenka' (KÁLAL 472), nyugat-szlovák *plénka* 'pólya, pelenka, kendő, takaró' (BERNOLÁK) — vagy a cseh; vö. *plénka*, *plénka*, *plínka* stb. 'pelenka' (SISJ. II, 608 *plena* a.). A szó tolvajnyelvi 'papírpénz' jelentésére azonban sajnos egyik nyelvből sincs adatom. A szlovák mellett szól a közvetlen és tömeges érintkezés befolyásoló hatása, a cseh eredet feltételezését viszont az a tény támogatja, hogy a XVIII. század végétől kezdve kétségtelen kapcsolat igazolható a cseh és a magyar tolvaj-társadalom között (l. alább).

5. 1900: *Szraczka* sz[láv] 'kéjhölgy' (JENŐ—VETŐ 101), *Szraczka* 'kéj nő' (TolvSz. 64), *szraczka* 'utcai nő' (SZIRMAY 47). — Szavunk forrása minden bizonnyal a szlovák vulgáris *sračka*, amely a *srať* (< óssláv **sbrati*) 'szarik' ige származéka (l. MACHEK, EtSlČ. 571). Pillanatnyilag nehézséget az okoz csupán, hogy részletes tájszótár híján a szlovákból a magyarhoz hasonló jelentése a *sračka* szónak nincs kimutatva. A *sračka* általában 'hasmenés, fosás' (l.: BERNOLÁK; JANCS.; SISJ. IV, 215). A csehből régebben csak JUNG-MANN közöl személyre vonatkoztatott adatot e képződményre: *sračka* 'která sere; Scheißein', és ugyanígy idézhető a lengyelből is: *sraczk* 'cacatrix; Scheißein' (LINDE² V, 486). Újabban azonban a cseh *sračka* mint csúfnév, illetőleg szitokszó is szótározva van; vö. *sračka* vulgáris 'félénk, gyáva, nyúl-szívű ember, anyámasszony katonája; általában szitokszó' (SISJČ. III, 498). Nem lehet azonban vitás, hogy a szlovák népnyelvben szintén létezett és létezik ma is egy pejoratív használatú vulgáris **sračka* 'senkiházi, szarházi; fosos (nő)' megnevezés, amint erre a szótározott *sráč* 'Hosenscheiße, Scheisskerl' (BERNOLÁK), vulgáris 'senkiházi beszari alak' (SISJ. IV, 215) hímnemű változatból is következtethetünk.

Egy ilyen jelentésű szlovák *sračka* létezésére mutat az a tény is, hogy a Pozsony melletti Nagypakán a magyarban enyhén feddő árnyalatú familiáris szóként élt az idősök nyelvében a *szraczka*, jelentése 'haszontalan, semmirekellő gyerek' volt. Szótározva ugyan nincs, de gyerekkoromban nemegyszer hallottam emlegetni. Ez a nyelvjárási *szraczka* éppúgy a szlovákra megy vissza, mint tolvajnyelvi mása. A feltételezett szlovák vulgáris **sračka* 'senkiházi, szarházi; gyáva nő(személy)' > magyar *szraczka* 'utcalány, kéj nő' jelentésmódosulás azután már minden nehézség nélkül végbemenetett a magyar argóban is.

1775 (Miskolci jegyzőkönyvben): *veternyek* 'Köpönyeg' (MNY. LIII, 273), 1782: *Letteggeng, Letergeny, Letergeng* 'köpönyeg' (MNY. LII, 229; BÁCZI összeállítása egyazon forrás különböző másolatainak kiadásából); XIX. század eleje (Egri Szójegyzék): *Leternyek* 'ua.' (MNY. IV, 268). Az eddig ismert legrégibb magyar tolvajnyelvi szójegyzék egyik szava, amely a XIX. század folyamán — úgy látszik — ki is veszett az argóból. A legkorábbi alakváltozat (*veternyek*) alapján jogosan tesszük fel, hogy ez esetben is szlovák jövevényszóval van dolgunk. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy az első adatok az ország északi területeiről származnak. Ennek értelmében szavunk forrása aligha lehet más, mint a szlovák nyelvjárási *veterník*. Ismét nehézséget jelent azonban, hogy a szlovákból ezidáig a *vietor* 'szél' alapszóra visszamenő *veterník*-nek (erre l. MACHEK, EtSlČ. 692) a magyarhoz hasonló jelentése nincs kimutatva; vö. *Weterník* 'Windfang; szél-rekeszték' (BERNOLÁK), „szél-kakas = *veterník*” (JANCS.), „Wetterfahne = szélvitorla; *veterník*, povetrná koruhvička” (LOOS II, 616), *veterník* 'zászlócska a tetőn, amely a szél irányát mutatja' (TVRDÝ² 569), *veterník* 'szélkakas, szélmutató' (HVOZDIK I, 1417), *veterník* növény 'Isopyrum' (SISJ. V, 75). A csehben a szó *větrník* alakban él, s egyik leggyakoribb jelentése a 'szellőz(tet)ő' mellett ott is 'szélkakas, szélfogó' (l.: JUNG-MANN; DOBOSSY II, 659). Általában megegyezik ezzel a lengyel *wietrznik* jelentése, de miként az orosz bizalmas *ветреник* 'könnyelmű, csélcsap férfi' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz². 131), bizalmas *ветрогон* 'széltoló, csélcsap ember' (uo.): a lengyel *wietrznik* is a. m. 'Windbeutel, Hasenfuß' (LINDE² VI, 317).

Ha feltennők, hogy a szlovákban a *veterník* esetleg nem jelentett (vagy

jelent) 'köpönyeg'-et, még az sem volna kizáró ok a szlovák származtatást illetően. A 'szélfogó' → 'köpönyeg' névátvitel ugyanis végeredményben megtörténhetett magyar tolvajnyelvben is. Ehhez csak az volt szükséges, hogy a meghonosítók ismerjék a szlovák szó pontos értelmét. Márpedig a XVIII. században az északi vidékeken ennek a feltételei adva voltak. Az *ek* végződés kialakulásában közrejátszhatott a magyar *köpönyeg* analógiás hatása, amint-hogy a *letergeng*-féle változatok létrejöttét szintén e szavunk — esetleg a *lebernyeg*-gel kölcsönösen — segíthette elő. A másolók, nem ismerve a *veternyek*-et, valószínűleg a *köpönyeg* (esetleg a *lebernyeg*) torzított alakját vélték fölfedezni benne. Az Egri Szójegyzék *Leternyek* adatában, amely a legkésőbbi előfordulása szavunknak, a *v* helyén levő *l* viszont pontatlan írás vagy olvasás következménye lehet. E szójegyzékek másolóinak pontatlansága egyébként a *szlepicska* szónál is teljesen nyilvánvaló (l. alább).

6. A XVIII. század második feléből származó tolvajnyelvi szójegyzékben előfordulnak olyan szavak is, amelyeknek szlovák származtatása bizonytalan. Ilyenek a *kasznya*, *komnyik* és a *szlepicska*.

1775: *Kasnya* 'szoknya' (MNY. LVIII, 108); 1775 (Miskolci jegyzőkönyvben): *Kosznya* 'ua.' (MNY. LIII, 273); 1782: *Kasznya* 'ua.' (Nyr. XXXII, 401; Nyr. XXXIX, 329; MNY. LII, 91); XIX. század eleje (Egri Szójegyzék): *Kasznya* 'ua.' (MNY. IV, 268), *kasznya*, *kosznya* 'ua.' (ZOLNAY—GEDÉNYI 513). — A tolvajnyelvi magyar *kosznya* szót (a *kasznya* változatot megkérdőjelezve) BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 8) a *szoknya* metatézises torzulásának tartja, de meglepőnek találja, hogy a magyar argóban elég ritkán és későn előforduló jelenség már 1782-ből kimutatható. Úgy gondolom, hogy nem is erről van szó. A *kasznya* ~ *kosznya* nem magyar képződmény, hanem nyugati szláv eredetű szó. Forrása lehet a szlovák nyelvjárási *kašaňa* 'gyerekruha' (KÁLAL 233) — ez esetben a második *a* kiugratását kellene föltennünk —, de lehet a cseh népnyelvi *kasna* 'szoknya, kötény' (KOTT, Přísp. II, 104) is. — A *kašaňa*, *kasna*, továbbá a szlovák *kasánica*, *kasanka* 'rövid, ráncos (vászon)-szoknya' (KÁLAL 233; SISJ. I, 681), a cseh *kašaňa*, *kasanka*, *kasánice* 'ua.' (SISJC. I, 847) stb. változatok a szlovák *kašať*, illetőleg a cseh *kašati* 'feltúr, felgyúr, felköt' ige származékai (vö. MACHEK, EtSČ. 244). A szlovák főként a közvetlen szomszédság és a *nya* végződés miatt vehető figyelembe átadóként. A cseh eredet viszont azért tehető fel, mert egyrészt a *kasna* alakból is magyarázható a magyar *kasznya* (a *na* > *nya* végződésre vö. trehány: KNEZSA, SzJJSz. 533), másrészt az említett szójegyzékek néhány más szava szintén arra mutat, hogy a korabeli cseh- és magyarországi tolvajvilág kapcsolatban állott egymással. A kérdés nehezen dönthető el; annyi azonban biztos, hogy *kasznya* 'szoknya' szavunk e két nyelv valamelyikéből származik. A *kosznya* változat a magyarban keletkezett (talán a *kosz* 'piszok' o-jának hatására is?).

1775 (Miskolci jegyzőkönyvben): *Komnyik* 'orgazda' (MNY. LIII, 273), 1775: *Kamnik* 'ua.' (MNY. LVIII, 108), 1777 (Szügy Nógrád megye): „van nekünk itten egy *Komnyékunk*” (MNY. LIII, 274), 1782: *Komnyik*, *komnyik*, *Konyik* 'orgazda' (MNY. LII, 229), XIX. század eleje (Egri Szójegyzék): *Komnyik* 'ua.' (MNY. IV, 268), *komnyek*, *komnyik*, *kamnyák* 'ua.' (ZOLNAY—GEDÉNYI 28). — Az 1782-es szójegyzékekből származó *komnyik*-ot már BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 5) szláv eredetűnek minősítette. Ezt kiegészítve: szavunk minden bizonnyal a cseh *komíník* 'kéményseprő' (SISJC. I, 919) átvétele. Az átvétel során a második szót *i* hangja kiugrott, az *o* helyére a magyar-

ban került az *a*, s ebben szerepe lehetett a német eredetű tájnyelvi *kamin* 'kémény, kürtő' (TESz. II, 336) analógiás hatásának is. A csehre jellemző *kominík* éppúgy a *komin* 'kemény' származéka, mint a morva *kominář*, szlovák *kominár* 'ua.' (l. MACHEK, EtSlČ. 271). A *kominík* hiányzik a szlovákból, átadóként tehát — elfogadva a szláv származtatást — csak a cseh jöhet számításba. Egelőre ugyan nem tudom igazolni a *kominík* szó 'orgazda' jelentését, de ennek feltevésem szerint léteznie kellett a cseh argóban. Hogy a 'kéményseprő' alapjelentésű szó az argó-szókincs tartozéka, azt a nyitrai szlovák diáknyelv bizonyítja (vö. *kominár* 'szobatárs a kollégiumban': SPIN. 101). — A magyar nyelvterület északi részein a szlovák eredetű *kominár* 'kéményseprő' vált honossá (l.: KNEZSA, SzJsz. 276; TESz. II, 536). Ez közvetve szintén azt igazolja, hogy a tolvajnyelvi *komnyik* nem lehet szlovák átvétel, hiszen akkor itt is ár végződésű szót kellene találnunk.

1775: *Szlepicska* 'katona' (MNy. LVIII, 109); 1782: *Szlepriska*, *szlepicska*, *Szlepritska*, *Sztrepriska* 'ua.' (MNy. LII, 229); XIX. század eleje (Egri Szó-jegyzék): *Szlepicska* 'ua.' (MNy. IV, 269). — A *komnyik*-hoz hasonlóan BÁRCZI (MNYTK. 29. sz. 9) ezt a kifejezést is szláv eredetűnek tartotta. Közelebbről megvizsgálva szavunkat azt mondhatjuk, hogy a *szlepicska* közvetlen forrása kétségtelenül a cseh *šlepička* deminutívum, melynek alapszava a *šlepice* 'tyúk' (l. PSIJČ. V, 357). De a pontos alaki megegyezésen kívül az eddigi esetekkel szemben e szónál kétségtelen bizonyítékunk van a cseh eredet igazolására. Szótározva van ugyanis, hogy a *šlepička* a cseh tolvajnyelvben 'katona' jelentésben használatos (l. KOTT, Přísp. III, 373; továbbá *šlepička*, *šlepice* 'katona': MACHEK, EtSlČ. 553). A jelentés kialakulására és egyéb nyelvekkel való összefüggésére vö.: „J. Knobloch . . . szerint ez alátámasztja S. A. WOLF véleményét, miszerint a német argóban az altiszt neve annak alapján lett Hahn (= kakas), ahogyan a kakas peckesen lépked tyúkserege előtt. Knobloch idézi a francia *poulet* (= csirke), *poulage*, *poulardin* = rendőr szavakat is” (MACHEK, EtSlČ. 553).

Valószínűnek látszik, hogy a XIX. század második felétől adatolt magyar tolvajnyelvi *slapic* 'huszár, katona' (l.: TORONYAI 28; JENŐ—VETŐ 96; TolvSz. 62; SZIRMAY 44) nem más, mint a *szlepicska* erősen eltorzított változata (vö. BÁRCZI: MNYTK. 29. sz. 9). A torzítási folyamat megindulása már a különböző másolatokból világosan látható.

7. Az előadottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyar argót a XVIII. század második felétől kezdve adatokkal igazolható szlovák nyelvi hatás érte, s ez körülbelül az első világháború végéig folyamatosan tartott. A történelmi körülmények megváltozása gátat vetett az addig rendszeresnek mondható jövevényszó-gyarapodásnak. Az átvételek ugyanis elsősorban a magyar és szlovák nép vagy népcsoportok közvetlen érintkezése alapján történtek. A XVIII—XIX. században a szlovákon kívül néhány esetben cseh nyelvi hatás is igazolható. Ezek a jövevényszavak az a korbéli magyar alvilág kiterjedt közép-európai kapcsolataira hívják föl a figyelmet.

GREGOR FERENC

Bütü

1. A főként 'vég, végződés, valaminek a vége, hegye, sarka' jelentésű s többnyire *bütü* hangalakú szó a magyarság körében csak a székelyeknél és a velük szoros kapcsolatban levő erdélyi, bukovinai és moldvai magyarok szóhasználatában él, illetőleg — másodlagosan — a technikai szaknyelvben használatos.

2. A szóra a régibb írásos forrásokban a következő adatokat találjuk: 1688: „Az Havas hágoban az *Bütün*” (NyÍrk. II, 215), ahol a *bütü* jelentése: 'a hegy töve; Fuß des Berges' (TESz. I, 404) | PPB. 1767. Add.: „*bütü*: finis; Ende” [Így! — P. D.] | SzD. 1784. (15): „*Bütü*: 'vége, hegye valaminek.’” | SzD. 1792. (29): „*Bütü*: vége, v. hegye valaminek.’” | MÁRTON. 1807. (245): „*bütü* 'valaminek a' tompa vége, p.o. a' kés nyele vége, die stumpfe Spitze von etwas” | Tsz. 57: „*bütükert*, jószág' végén való kert. Székely szó” | 1847: „*Bütü*: Rakván rakva volt itt a hegy *bütüje*”; „Hegy *bütüje* = töve, alja[,] gyergyói székelyes szó” (NyF. 76. sz. 48) | CzF. I, 869: „*bütü*, (büt-ü) fn. tt. *bütü-t*. 1. A székelyeknél am. valaminek elvágott vége, mintegy lebottolt, leütött csúcscsa; továbbá: rovat, metszet, például a fán.”; *bütükert*, (bütü-kert) ösz. fn. Háztelek végén levő kert. Székely szó.” | Kriza: Vadr. I (1863.), 233: „*bütü*: *betü* és *böte* v. *büte* valaminek” | 1872: „*bütö*: harangütő, harangnyelv” (Nyr. I, 381) | 1927: „... A kristálytanban ismert *véglap* fogalmára az erdélyi magyarnak régi szava a *bütü*” (SZILÁDY ZOLTÁN: MNy. XXIII, 425) | 1928: „*bütü* 'fa keresztmetszete'” (TechnLex. I, 361. *Favizsgálat* a.).

Származékok: SzD. 1792. (29): „*Bütüzni*: egyengetni, egyenessé tenni.” | Tsz. 58: „*bütüzni* p. o. fát, annyi mint a' fa' végét egyenesen ketté rózni, vagy könnyebben mondva róni. Székely szó.” | CzF. I, 870: „*bütüs* (büt-ü-ös), mn. tt. *bütüs-t*, tb. -ek. Aminek *bütüje* vagyis elvágott vége van. *Bütüs* fa, gerenda.”; uo.: „*bütüz*, (bütü-öz) áth. m. *bütüztem*, -tél, -ött, par. -z. 1) A fa végét egyenesen elvágja, lebottolja. Székely szó.”; uo.: „*bütüzés*, (büt-ü-öz-és) fn. tt. *bütüzés-t*, tb. -ek. 1) Elvágás, különösen a fa végének egyenesre metszése, rovása. 2) L. *bötüzés*, *bétüzés*” (ez az utalás tévedés, ugyanis a jelzett szavak nem a *bütü*-nek, hanem a 'Schrift, Text, Buchstabe, Wort' jelentésű *betü* szónak a származékai) | Kriza: Vadr. I, 233: „*Megbütüzni* a végit. *Bütüs* végü” | 1879: „... Mincsem veled táncolnék, | Inkább tőkét *bütülnék!*” népdalrészlet (Nyr. VII, 471) | 1878: „*Bütüs* fedél: tűzfalas fődél” (Nyr. VI, 325) | 1893: „*bütüs*: vágott végü, lapos végü” (MTsz. I, 210). — A *bütü* összetett szók előtagjaként is előfordul, mint pl. *bütükert* stb. (l. fent).

3. A *bütü* szó a magyar népnyelvben a következő alakokban és jelentésekben fordul elő: Székelyföld: „*bütü* 'vége valaminek (pl. gerenda vége)'. A padlásgerendák *bütüjére*, azaz végére jön a koszorufa” (NéprÉrt. XXXIII, 56), *bütü* 'alja, vége, éle valaminek': „De bezzeg elcsudálkozott az inas, amikor látta, hogy a hordók mind *bütüre* vannak állítva” (ÚMTsz.; Faragó József, A szegény ember vására¹⁴ [Bukarest, 1955.]), *bütü* 'a levágott gabonaszár töve' (NéprÉrt. IV, 6); Háromszék megye: Ikafalva, Nagybacon: *bütü* 'valaminek (pl. háznak) a vége' (Nyr. LXXXII, 359), Sepsiszentgyörgy: *bütü* 'a ház vége, sarka; a fejsze foka, éle' (ÚMTsz.), Farkaslaka: „... külső *bütüjével*, vagyis keskenyebbik falával a csűrre néz a ház” (Nyr. LXXIX, 255), Bözöd: *bütü* 'vége valaminek' (ÚMTsz.), *bütü* 'fenék, far' (ÚMTsz.); Udvarhely megye: Bágy: *bütü* 'vége valaminek' (ÚMTsz.), Székelyvارسág: *bütü* 'valaminek a vége ládának, háznak a keskenyebb oldala' (NéprÉrt. XXXIII, 97), Lövete: *bütü*

vége valaminek': „A váju *bütüjén* (végén) levő csapat . . .” (NéprÉrt. XXIII, 56); Csík megye: Gyergyóvidék: *bütü házgerezd* 'a ház szögletének neve' (Nyr. XXXIV, 266), *bütü* 'valaminek a vége' (Nyr. XLIII, 333), Csíkszentmihály: „Bé tettem a ruhácskámot az ágy *bütüjibe*” (Nyr. XXX, 494), Gyimesfelsőlok: *bütü* 'széle, vége valaminek (pl. asztalnak)' (Ethn. LVII, 87); Maros-Torda megye: Mezőbánd: *bütü* 'vég, sarok' (ÚMTsz.); Brassó megye: Zajzon: *bütü* 'levágott vége vagy sarka valaminek': „. . . a ki a (lónak a) farkát fogta, annak adta a seprü *bütüjét* a kezébe” (ÚMTsz.); Hunyad megye: Déva (Csángó telepeselek szóhasználatában): *bütü* 'valaminek a vége (pl. gerendának, csűrnek stb.)' (NéprÉrt. IV, 211, 220); Szolnok-Doboka megye: Bálványosvárálja: *bütü* 'az ág kihégyezett vége' (Ethn. LVIII, 192); Bukovina (székelyek körében): *bütü* 'a ház vége, sarka; a szekér, kocsis tengelyének a vége' (ÚMTsz.); Erdővidék, Háromszék, Udvarhely megye: *büt* 'valaminek a vége, alja, fenéke' (ÚMTsz.); Udvarhely megye: Homoródalmás: *büt* 'vége valaminek (háznak, háztetőnek stb.)' (ÚMTsz.), Bágy: *büt* 'vége valaminek' (NéprÉrt. XXV, 19), „Évágom *bütbe*” 'keresztbe vág' (ÚMTsz.).

Származékok: Székelyföld: *bütüs fedél* 'nyeregvető' (ÚMTsz.); *bütüllik* 'sarkallik, valahová dül a végével' (MTsz. I, 209) | Csík megye: Gyergyóvidék: *bütülni* 'haránt egyenesen vágni' (ÚMTsz.); Székelyföld: *lebütül* 'tompavégűre, vagyis *bütüre* lecsonkít (pl. gerendát)' (ÚMTsz.) | Vacsárcsi Csík megye: *bütült* 'a hegyén lecsipett fül; ha a fülhegy kiszakadt s egyenesbe vágták' (ÚMTsz.) | *bütüzni* 'egyengetni a gerenda végét' (ÚMTsz.).

A *bütü* szó a következő összetett szavak elő-, illetőleg utótagjaként szerepel a népnyelvben: Székelyföld: *bütükert* 'a telek végét lezáró végső kerítés' (ÚMTsz.) | Kászonaltiz Csík' megye: *bütüdeszka* 'saroglyadeszka' (ÚMTsz.) | Udvarhely megye: *bütülésza* 'deszka vagy vesszőfonásos lap a szekér első és hátsó végén' (ÚMTsz.) | Nagybacon Háromszék megye: *bütkoszorufa* 'a ház két végén levő gerenda' (Nyr. LXXXII, 359); *büddecka* 'a szekérderek elejét és végét elzáró deszkarekesz' (Nyr. LXXXII, 358) | Siklód Udvarhely megye: *ágybütü* 'az ágy vége' és *boritékbütü* 'a mestergerendán nyugvó oldalgerenda' (NéprÉrt. XII, 108).

4. A *bütü* ~ *bütü* ~ *bütö* ~ *bütü* vagy *büt* ~ *böt* 'valaminek a vége' a magyar nyelv ótörök eredetű jövevényszavai közé tartozik. A szó etimológiájához a döntő ötletet VÁMBÉRY ÁRMİN adta, sőt lényegében meg is fejtette a szó eredetét. „Magyar és török-tatár szóegyezések” című, 1870-ben megjelent tanulmányában (NyK. VIII, 134) szavunkról ezt írja: „*büt-ü* (csúcsa, vége valaminek): ujj. *bütkü* vég, csúcs, a *bütmek* végződni igéből”. Módszertelen és igen felületes ez a magyarázat, nem csodálkozhatunk hát rajta, ha nem fogadták el. BUDENZ a VÁMBÉRY szóegyeztetéseiről írt bírálatában a *bütü* szó magyarázatát a „Látszólagos egyezések, ahol vagy a hangalak, vagy a jelentés szempontjából nem helyeselhető az egyeztetés, esetleg mindkettőből” fejezetcím alatt (NyK. X, 95) tárgyalja; a következőket írja: „magyar *bütü* székely szó: 'elvágott vége valaminek'; ujj. *bütkü*, mely nincs meg a Qutadgu Biligben, képzése szerint csak 'végződés'-t jelentene”. A 'végződés' jelentés még nem volna akadály az egyeztetésnél, sokkal nagyobb baj azonban, hogy *bütkü* alakú szót valóban nem találunk a Qutadgu Biligben, de ez idő szerint más török nyelvemlékből, illetőleg mai török nyelvből sem mutatható ki; egyébként ha volna is a Qutadgu Biligben vagy a törökségben *bütkü* 'végződés' szó, ebből aligha, de legalábbis nehezen volna hangtanilag magyarázható a magyar *bütü* szó.

VÁMBÉRY mégis közel járt az igazsághoz, mert szavunk etimonja csakugyan a törökben keresendő, s ott a *büt-* 'végződik, befejeződik' ige származékai között meg is találjuk, a tévesen idézett *bütü*-nél az etimológia szempontjából sokkal inkább megfelelő alakban.

Az EtSz. (I, 595) szintén elutasítja a VÁMBÉRY felvetette ötletet, mondván, hogy szavunknak „elfogadható etymonja nincs”, és hivatkozik BUDENZRE, amennyiben *bütü* szó nincs is a Qutadgu Biligben.

A *bütü* szó etimológiáját a TESz. (I, 404) is tárgyalja, ismeretlen eredetűnek tartja, s török származtatását tévesnek ítéli.

5. Szavunk etimonja egy régi török 'vég, valaminek a vége, végződés' jelentésű **bütük*, illetőleg közelebről egy **bütüy* alakú szó. A **bütüy* (< **bütük*) 'vég, végződés' szó a törökségben általános *büt-* 'végződik, befejeződik' ige deverbális $-(\ddot{u})\gamma$, illetőleg $-(\ddot{u})k$ képzővel képzett névszói származéka (a $-\gamma$, $-[i]\gamma$, $-[i]\gamma$, $-[ü]\gamma$, $-[u]\gamma$, $-g$, $-g$ $-[i]g$, $-[i]g$, $-[ü]g$, $-[u]g$, illetőleg a $-k$, $-[i]k$, $-[ü]k$, $-q$, $-[i]q$, $-[u]q$ képzőre vonatkozólag lásd: GABAIN, Alttürk-Gramm. 70 [§ 109], 74 [§ 127]).

A *büt-* ige a török nyelvmélekekben és a mai török nyelvjárásokban a következő adatokat találjuk: QB., TT., Suv., RACH., MK. *büt-* 'končatjsja, zakančivatjsja, zaveršatjsja, ispolnjatjsja; soveršatjsja, osušestvljatsja; zarastatj, zaživatj, prochoditj (o rane, boleznii); istošcatjsja, issjakatj (o sile), terjatjsja (o golose), sipnutj; peren. odevatjsja, sbrasivatj lochmotjsja; bevégződik, befejeződik, beteljesedik; végbemegy, megvalósul; betakar, begyógyul, elmúlik (sebről, betegségről); kimerül, elfogy (erőről), elvész (hangról), bereked; átvitt ért. felöltözik, leveti a rongyokat' (Drevnetjurk. Sl. 133); BM. *büt-* 'skonczyć się, rosnać; befejeződik, bevégeződik' (ZAJĄCZKOWSKI 47); TARJ. *büt-* 'beendigen' (HOUTSMA 60); özbeg *büt-* 'zakončitjsja, bytj zaveršennym; bevégződik, befejeződik' (FAZYLOV 290); Hš. *büt-* 'skonczyć się, byc załatwionym; befejeződik, (ZAJĄCZKOWSKI 39); kirgiz *büt-* 'končatjsja, zakančivatjsja; befejeződik, bevégződik' (JUD. 1965. 169); özbeg *büt-* 'končatjsja, zakančivatjsja; zaveršatjsja; istekatj; befejeződik, bevégződik, megtörténik' (UzRSzl. 1959. 76); kazak *büt-* 'zakančitjsja; befejeződik' (RKaSl. 1954. 203); karakalpak *püt-* 'ua.' (RKkSl. 1967. 247); nogaj *büt-* 'končatjsja, zakančivatjsja; okančivatjsja; zaveršatjsja; végződik, bevégződik, befejeződik, (NoRSzl. 1963. 83); kumuk *büt-* 'ua.' (RKuSl. 1969. 78); karacsáj-balkár *büt-* 'zakončitjsja; bevégződik' (RKarBalSl. 1965. 177); baskír *büt-* 'ua.' (BaRSzl. 1958. 114); kazáni tatár *bet-* 'ua.' (TaRSzl. 1966. 69); jakut *büt-* 'ua.' (RJaSl. 1968. 173); csuvas *püt-* 'ua.' (ČuvRSzl. 1961. 275), *püt-*, Szp. *püt-* 'endigen, ausgehen, verloren gehen' (PAASONEN 97); türkmén *büt-* 'zakančivatjsja; bevégződik' (TjuRSzl. 1968. 105); oszmán-török *büt-* 'tükenmek; sona ermek, tamamlanmak; bevégződik; befejeződik, végére ér' (TS.² 113).

A 'vég, valaminek a vége, végződés' fogalmát a törökségben a *büt-* ~ *büt-* 'bevégződik, befejeződik' ige valamelyik származékával fejezik ki. Legtöbbször még a képzésmód is azonos, illetőleg egy eredetű a magyar *bütü* szó ősül feltett régi török **bütüy* képzésmódjával. A török régiségből csak egy adatot tudunk a rendelkezésünkre álló anyag alapján kimutatni, ez a Yar-Xoto-i jóskönyvben fordul elő: *bütüt* 'zaveršenie, okončanie; befejezés, végződés, bevégzés' (Drevnetjurk. Sl. 135). E szó szintén a *büt-* ige származéka, a deverbális nomen $-(\ddot{u})t$ képzővel képezve (a képzésmódra vonatkozólag vö. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie 117). A mai török nyelvi megfelelők ezek: kirgiz *bütüü* (*bütü*) 'konec, okončanie; vég, hegy, csúcs, végződés, befeje-

zés' (RKiSl. 1944. 319); nogaj *bitüw* 'zaveršenie; befejezés' (RNoSl. 1956. 183); baskír *bötöü* (*bötöw*) 'konec (zaveršenie čego-l.); okončanie (zaveršenie); vég (valaminek a bevégződése); végződés (befejezés)' (RBaSl. 1964. 312, 418); kazáni tatár *betü* (*betüw*) 'okončanie, zaveršenie; végződés, befejezés' (TaRSl. 1966. 69); jakut *bütüü* (*bütü*) 'konec; okončanie (konec čego-l.); vég, hegy, csúcs; végződés (vége valaminek)' (RJaSl. 1968. 235, 363). E szavak a *büt-* ~ *bit-* ige $-(ü)w$, $-(ö)w < -(ü)γ < -(ü)g < -(ü)k$ deverbális nomen képzős származékai.

Szintén a *büt-* ~ *bit-* igének — de más deverbális névszóképzőkkel képezett — származékait találjuk 'vég, végződés' jelentésben a következő adatokban is: csuvas *pětni* 'konec; vég, hegy, csúcs', *pětměš* 'ua.' (RČuvSl. 1960. 153); kazáni tatár *beteš* 'ua.' (RTaSl. 1938. 357); altaji *büder* 'zaveršenie; befejezés' (RAISl. 1964. 166).

Több török nyelvben még a *büt-* ~ *bit-* ige *-r*, *-dir*, *-ker* stb. faktitív képzős, szintén 'befejez, bevégez' jelentésű származékaiból képzett szavakat is használnak a fenti jelentésben: jakut *büteri* (*büteri*) 'zaveršenie; befejezés' (RJaSl. 1968. 164); kirgiz *bütürüü* (*bütürü*) 'ua.' (RKiSl. 1944. 216); nogaj *bitirüw* 'ua.' (RNoSl. 1956. 183); kazak *bitirüw*, *bitirüw* 'ua.' (RKaSl. 1954. 191); kumuk *bitdirüw* 'ua.' (RKuSl. 1960. 221); karacsáj-balkár *bitdirüw* 'ua.' (RKarBalSl. 1965. 169); karakalpak *pitkerüw* 'ua.; okončanie; végződés' (RKkSl. 1967. 231, 570).

6. A *bütü* ~ *bütü* ~ *bütö* ~ *bütü* vagy *büt* ~ *böt* 'valaminek a vége' szó előzménye tehát egy régi török **bütüγ* 'vég, végződés, valaminek a vége' szó lehetett, ez pedig egy még régebbi török **bütük*-ből keletkezett. A **bütüγ* szóvégi *γ*-je még az ősmagyar korban vokalizálódott, *ü*-vé változott (vö. BÁRCZI, Htört.² 90), majd a megelőző magánhangzóval hosszú hanggá olvadt össze. De az is feltehető, hogy szavunk nem a régi török **bütüγ*, hanem egy korábbi **bütüg*, illetőleg **bütük* alakú szó átvétele; nem feltétlenül szükséges ugyanis az ótörök szóban szóvégi *γ*-t feltennünk, hiszen az ősmagyar korban nemcsak a finnugor **k*, hanem a török **k* is spirantizálódhatott, majd **ü*-n keresztül hosszú hanggá olvadhatott össze (vö. BÁRCZI: i. h.). A szó hangalakjának fejlődését tehát így képzeljük el: ótörök **bütük* > **bütüg* > **bütüγ* > ősmagyar **bütüγ* > **bütüü* > ómagyar **bütü* > középmagyar *bütü* > mai *bütü* ~ *bütü* ~ *bütö* ~ *bütü* ~ *büt* ~ *böt*. A népnyelvi *bütü* első szótagjában levő hosszú *ü* valószínűleg a hangsúly hatására keletkezett, amit a következő szótag hosszú magánhangzója is segíthetett (vö. BÁRCZI i. m. 67).

Ugyancsak magyarázatra szorul szavunknak *bütö* alakja is, amelyben az eredeti szóvégi *ü* helyén *ö*-t találunk. Az *ü* ~ *ö* váltakozás gyakori jelenség a középmagyar korszakban. Mivel pedig mind az *ü*, mind pedig az *ö* túlnyomóan diftongikus eredetű, az *ü* ~ *ö* váltakozás okát a diftongusok nyíltabbá, illetőleg zártabbá válásra törekvő tendenciájában kell látnunk (vö. BÁRCZI i. m. 150—1).

Amint az idézett népnyelvi adatokból kitűnt, szavunknak manapság leggyakoribb alakja a *bütü*, vagyis szóvégi rövid *-ü*-vel az eredetibb *ü* helyén. Közismert, hogy a székelységnek az a része, amelynél szavunk *bütü* alakban él, szinte minden helyzetben csak rövid magánhangzókat, így többek között csakis rövid *ü*-t ismer az eredeti hosszú magánhangzók, illetőleg az *ü* helyén (vö. KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink 34).

A *bütü* szó *büt*, *böt* alakjai rövidebbre válással keletkeztek *bütü* > *bütü*-ből. Ez a rövidülési jelenség megfigyelhető más, szintén *ü*-re végződő szavunkban is, pl. *becsü* > *becsü* > *becs*, *gyűrü* > *gyür* stb.

Szavunk etimonjával – elvileg – még egy régi török **bütüt* alakú szót is feltehetnénk (az ujjur *bütüt* szót fentebb idéztük is), ilyen alakú szó azonban a mai török nyelvekből nem mutatható ki, s a török régiségben is csak az idézett szó fordul elő, nem valószínű – bár lehetséges –, hogy éppen a magyarba átkerült szót kölcsönző régi török nyelvjárásban is megvolt. Ez esetben a magyar nyelvérzék a szóvégi *-t*-t tárgyragnak érzve elhagyta a szó végéről, majd az *ü* a nyúlási tendencia érvényesülésével *ü*-vé változott, illetőleg újra megrövidült (BÁRCZI i. m., 63). A szóvégi *ó*-s alak pedig a már ismertetett módon, az *ü* > *ő* változás eredménye volna.

7. Végezetül megállapíthatjuk, hogy *bütü* ~ *bütü* ~ *bütü* ~ *bütö* ~ *büt* ~ *böt* szavunk régi török eredetű jövevényszavaink közé tartozik, egy feltett ó-török **bütüγ* ~ **bütüg* ~ **bütük* 'vég, csúcs, végződés, valaminek a vége' szó átvétele. A szó jelentése azonos az ótörök eredeti jelentésével, mivel ez is, a magyar szó is 'vég, valaminek a vége, végződés' jelentésű, illetőleg a magyar szó másodlagos jelentései is ebből az alapjelentésből érthetők meg. Szavunk hangtanilag is kifogástalanul magyarázható a **bütüγ* (< **bütüg* ~ **bütük*) alakból. Az eredeztetést, vagyis a feltett régi török **bütüγ* ~ *bütüg* ~ *bütük* szót a török nyelvek szókincsének adatai is nyilvánvalóan igazolják.

MÁNDOKY ISTVÁN

Elefánt

I. BÉL MÁTYÁS „Notitia Hungariae Novae historico-geographica” című munkája (Viennae, 1742. IV, 408) rögzítette először a nyitrai *Elefánt* helynévvel kapcsolatban azt a hagyományt, hogy Kálmán királynak adományozott elefántról kapta nevét az illető család és falu: „*Felső-Elefant, gentis Elephantianae* . . . Tulit denominationem eam, familia illa, a Colomanno Hungariae rege, ob donatum sibi, cum duobus mauris, *Elephantum*, non inuisum solum, sed inauditum etiam tunc in Hungaria.” Egy másik, hasonló történetet ismertet – a fenti mellett – MITTUCH JÓZSEF (Adatok Elefánth történetéhez. Nyitra, 1904. 8): eszerint a család kapott volna elismerésképpen – a nemességén és bárói rangon felül – egy f e h é r e l e f á n t o t Kálmán királytól.

A múlt század vége felé, az okleveles anyag ismeretében jelenik meg az a gondolat, hogy az *Elefánt* és az *Olivant* ~ *Alivant* voltaképpen ugyanaz a név. KUBÍNYI FERENC (Turul III, 176) az utóbbi két változatot így értelmezi: „nem egyéb, mint az *Elefánt* név ferdítése”. TAGÁNYI KÁROLY (Nyitramegyei Közöny 1887. 51. sz.) a fenti helynévnek ilyen alakjairól tud: *Aliphant, Olivanth, Haliphont*. Személynévből származtatja (ez fontos újdonság), a névadás tárgyi alapját azonban ő is az e l e f á n t ban látja: erre vall az analógiaként idézett *Leopárd* név. NAGY GÉZA (PallLex. V, 840) veti fel először a fordított fejlődés lehetőségét: az *Elefánt* nem más, mint az *Olivant* megfelelője; ennek meghonosodása a Roland-mondával kapcsolatos, s alighanem a Rátótoknak köszönhető.

A nyitrai helység magyar és szlovák *Lefantovce* nevének viszonyát vizsgálja MELICH JÁNOS (HonfMg. 363) és KNEZSA ISTVÁN (SztIstvEml. II, 377;

Melich-Eml. 198; MNny. VI, 25), a *lefánt* közszt pedig — az utóbbival összefüggésben — KESZLER BORBÁLA (MNy. LXIV, 204).

Az *Elefánt* nevek eredete továbbra is vitatott kérdés. Az EtSz. az *elefánt* közsztből származtatja, BERRÁR JOLÁN (MNy. XLVII, 196) az *Olivant*-ból. A SzófSz. szerint „nem lehetetlen, hogy a m. szó először, mint tn., német vagy fr. közvetítéssel került hozzánk.” Hasonlóan foglal állást a TESz. is.

A legutóbbi időkben VAJAY SZABOLCS (Le Moyen Age LXVII, 321–9; ItK. LXXII, 333–7) foglalkozott a kérdéssel. Lényegében hitelt adva a BÉL MÁTYÁS-féle hagyománynak, a királynak adott elefántot *olifant*-ra helyesbíti: egy konkrét tárggyal hozza összefüggésbe a vár nevét. Ennek eredeti formája — szerinte adatokkal bizonyíthatóan — *Olivant* volt. A névadás hátterét e feltevésével magyarázza: a Divék-nemzetség őse (innen származik az Elefánthy család), Sziáliában járhatott, annak a küldöttségnek tagjaként, mely Kálmán feleségét hozta Magyarországra, „s az eposz megismerése adhatta ajándékválasztási ötletét, amikor királyát egy *olifant*-tal lepte meg.” (ItK. LXXII, 336.) Véggkövetkeztetése azonban ennél jóval messzebb megy: a fenti helynév és a Rátót-nemzetség kétségtelen *Roland—Olivér* hagyománya alapján „bizonyosan feltételezhető, hogy a Roland-ének magyar változata már Könyves Kálmán korában elkészülhetett” (i. h.).

2. Az alábbiakban az *Olivant* és az *Elefánt* kapcsolatára keresek választ én is (az *Olivant*-ról: MNy. LXVII, 187).

A személy- és helynevek közlését nem különítettem el egymástól: az a feltevés ugyanis, hogy a helynév közvetlenül az *elefánt*-tal (vö. BÉL MÁTYÁS: i. h.), vagy akár az *olifant*-nal (vö. VAJAY: i. h.) függne össze, nem látszik valószínűnek. Koraiságánál fogva is abba az igen elterjedt földrajzinev-típusba tartozhatik, mely puszta személynévből keletkezett (vö. BÁRCZI, Szók.² 158). A kérdés így az utóbbinak az eredete lesz.

Ugyancsak a helynévvel kapcsolatos a másik probléma: a válogatás. Ennek alapja a szokásos *Elefánt* alaktól való eltérés nem lehetett: ez hamis képet adott volna a név valódi életéről. A korai adatok ezért teljes számban szerepelnek, egészen az első „rendhagyó” alak megjelenéséig. Azonos személynévi elemek egyúttal arra is rávilágítanak, hogy itt valóban ugyanabban a funkcióban szerepelnek a különböző alakok.

1113: „via, que ducit ad *Elefant*. De villa *Elefant*” (TESz.); 1253: „terrae Nobilium, de villa *Elephant*” (CD. IV/2, 208); 1257: „Luka de *Elefant*” (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 355); 1249–1260: „filii Andree de *Elefant*” (ÁÚO. VII, 307); 1266: „Comes Andreas filius Andree de *Elephant*” (ÁÚO. VIII, 158); 1268: „Ecclesie Beati Martini confessoris et pontificis in villa *Elephant* constructe” (ÁÚO. I, 161 = CD. III/1, 267); 1282/1325: „Comes Andreas nobilis de *Elefant*” (ÁÚO. XII, 370 = HazOkm. III, 36); 1285/1383: „relicta Stephani de *Elephanth*” (HazOkm. VIII, 243); 1291/1292/1346/1353: „possessio siue terra . . . hereditaria *Elephanth* nuncupata . . . possessiones vero siue terre, videlicet *Feulefanch*, in qua esset ecclesia Sancti Martini” (ÁÚO. XII, 516); 1304: „terras Mathye de *Elephant*” (MonStrig. II, 546); 1305: „Comiti Mathie filio Andree de *Elephanth*” (AnjOkm. I, 94); 1307: „petrus et Mogh nobiles de *Elefanth*” (AnjOkm. I, 122); 1309: „Mog filius Thome nobilis de *Elefanth* . . . comiti Mathie filio comitis Andree de eadem *Elefanth*” (AnjOkm. I, 176–7); 1310: „nobilis vir Comes Mathyas filius Comitiss Andree de *Elefanth* . . . Comes mog filius Comitiss Thome de eadem *Elefanth*” (AnjOkm. I, 204); 1311: „Comites Mathias et Mog nobiles de *Elephanth*” (AnjOkm. I, 221);

1312: „Mathias de *elefanti*” (MonStrig. II, 661 = CD. VIII/1, 464); 1315: „petrus et martinus filij Boynuk de *Elephant* . . . Comes Mathyas de eadem . . . Stephani filij Menhart de eadem *Elephant*” (AnjOkm. I, 384); 1316: „terra comitis Meg filij Thome de *Elephanth*” (AnjOkm. I, 404); 1319: „magister Deseu de *Elewanth* Castellanus de Sebuswar” (AnjOkm. I, 521); 1321: „Comes Mathias de *Elefant*” (AnjOkm. I, 630); 1322: „dominus Johannes de *Elephanth* rector videlicet ecclesie eiusdem . . . comites Deseu, Mogh et Martinus de *Elephant* superiori, . . . Mathie de *Elephanth* inferiori” (AnjOkm. II, 12 = MonStrig. III, 13); 1322/1323: „Mogh filii Thome et Deseu filii Michaelis nobilium de *Elephant*” (AnjOkm. II, 47); 1323: „comes Mathias de *Olivanth*” (AnjOkm. II, 76).

További adataink — nagyobb számban — 1359-ig vannak (vö. AnjOkm. VII.). Ezek között mintegy negyven alkalommal fordul elő a szokásos *Elefant(h)* változat. Ezeket mellőzve már csak az eltérő alakváltozatokat ismertetem:

1323: „magister Deseu de *Elewanth* castellanus de Sebuswar” (AnjOkm. II, 83); 1324: „magister Deseu de *Oliphant* castellanus de Sepuswar” (AnjOkm. II, 114); 1331: „comes Mathias nobilis de *Elyfanth*” (AnjOkm. II, 553); 1335: „Michaeli filio magni Deseu de *Alyfanth*” (AnjOkm. III, 151); 1332–1337: „Henricus sacerdos ecclesiae Sancti Martini de *Alfaci (Alfanti)*” (MITTUCH i. m. 31–2); 1340: „Nicolao filio Matthiae, de *Olyvanth*” (CD. VIII/4, 434; vö. BÁRCZI, FrJsz. 21); 1342: „Nicolao filio Mathie de *Olyuanch*” (AnjOkm. IV, 238); 1344: „pro Nicolao filio Mathie de *Elephant* . . . contra Nicolaum filium Mathie predictum de *Elphant*” (AnjOkm. IV, 422); 1358: „Mathias filius Mathie de *Elefanth*, . . . contra prefatum Mathiam filium Mathie de *Elfanth*” (AnjOkm. VII, 399–400).

A fenti adatokban az *Elefánt* részben helynévként, nagyobb részben pedig személyneveknek „de + helynév” szerkezetű másodlagos névelemeként szerepel. Maga a helység a Nyitrától északra fekvő *Elefánt*; vö. LexLoc.: *Alsó és Felső Leffand*; LIPSZKY: „*Alsó- és Felső-Léfant*; Unter-, Ober-*Elefant*; Dolnj és Gornj *Lefantowce*”. A XIV. századtól „Szent-János *Elefánt*” is van (vö. BÉL MÁTYÁS i. m. 409). Az itt szereplő személyek pedig a későbbi *Elefánty* család (vö. NAGY IVÁN, Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1858. IV, 24–5) legkorábban felbukkanó tagjai.

A név legfeltűnőbb tulajdonsága az, hogy változatai két főalak köré csoportosulnak: egyrészt *Elefant* ~ *Elewanth* ~ *Elephant*, másrészt *Oliphant* ~ *Alyfanth* ~ *Alfanti* ~ *Olyvanth* ~ *Olyuanch*. Azt már most megállapíthatjuk, hogy az előbbiek nemcsak gyakoribbak, hanem jóval korábbiak is.

A XIII–XIV. században az *Elefánt* személynév is fel-felbukkan: 1278/1322: „Petrus filius *Elephanth* et Andreas frater eiusdem nobiles de Geurud ecclesiastica” (HazOkm. VI, 235); 1293/1322: „Petrus filius *Elephant* nobilis de Geurud” (HazOkm. VIII, 323); 1298: „possessio olim a Petro filio *Elephanth* de generacione ipsius Chomaz . . .” (HazOkm. VII, 270). Birtokügyeik alapján a Bars megyei Győrödre valók a fenti személyek. GYÖRFFY (I, 446) szerint ez kismenesi falu volt. — 1286: „magistri *Elefantis* quondam lectoris Strigon.” (MonStrig. II, 420). — 1337: „Paulus filius *Elewanth*, Benedictus filius Jacobi de Pogh” (HazOkm. III, 131). Birtokuk neve azonosítható a Sárvártól északra fekvő mai Felsőpaty, Rábapaty helységneveinkkel (vö. még CSÁNKI II, 783).

A XV. században további helynévi adattal találkozunk Valkó megyében (PAIS DEZSŐ szíves közlése alapján): 1458: *Elefanth*, *Aliphant*; 1476: *Ele-*

fanth (CSÁNKI II, 290). A „Vízköz”-ben, a későbbi Szerém megyében feketett (vö. CSÁNKI: i. h.). Valkó megye főbb birtokosai között is előfordul ebben az időben (1454., 1458., 1481.) az *Alifánti* (vízközi, ibrányi) családnév, melynek *Alyffanth* és *Elefánti* változata is volt (CSÁNKI II, 365).

3. Ha ezek után fölvetjük azt a kérdést, hogy miképpen függ össze az *Elefánt* és az *Olivant*, a kölcsönhatások, keveredések, esetleges népetimológiák szövevényében igen nehéz utat találunk. A helyzetet az is bonyolítja, hogy adataink különböző korokból valók és korántsem folyamatosak.

Kiindulópontunk mindenestre az lehet, hogy legkésőbb a XIII. század közepétől megvolt Magyarországon az *Olivant* név (vö. MNy. LXVII, 190). A rá vonatkozó adatok nagy részében (s nem véletlen, hogy éppen vallonfrancia hatást mutató területeken) *Elefánt*-tal való váltakozásnak nyomát sem találtuk. Másutt viszont — miután a különleges névadási háttér homályba merült — a név idegen hangzása és viszonylagos ritkasága egyaránt annak kedvezhetett, hogy a magyar nyelvérzék beleértse az *elefánt* közsztót. A XIII. századi, szórványosan jelentkező *Elefánt* személynveket tehát népetimológiával: *Elefánt* < *Olivant* fejlődéssel magyarázhatjuk.

A nyitrai *Elefánt* helység adatai különös módon ezzel ellentétes fejlődést mutatnak: *Olivant*-féle alakok csak a XIV. századtól tűnnek fel. Nem valószínű, hogy egy, a köztudatban élő, eredetibb változat ne jelentkezett volna — e sok adat között — már jóval korábban. Inkább a „kölcsönösség” elve alapján magyarázhatjuk e szokatlan fejlődést: amikor a népetimológia *Olivant* neveket *Elefánt*-ra „értelmesített”, ennek az ellenkezője is megtörténhetett: a hosszú időn át egységes *Elefánt*-ból „visszaállították” az eredetit. Hogy ez valóban visszaállítás volt, vagy csak analógián alapuló visszaütés, az bizonyos szempontból egyaránt tanulságos: mindkét esetben annak a jele, hogy voltak *Olivant* > *Elefánt* alakulatok.

Külön-külön szemlélve a két alak életét, még két érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Egyrészt arra, hogy az *Elefánt* XIII. századi névanyagunkban nemcsak egy, az *Olivant*-tal váltakozó, másodlagos alakváltozat, hanem bizonyos esetekben attól független életet élő név: önállósodhatott, elszakadhatott előzményétől. Másrészt viszont az előzmény: az *Olivant* alak is igen soká fennmaradt: itteni, szórványos jelentkezése ugyanis több évtizeddel későbbi, mint (XIII. századi) személynévi divatja. Ugyanez tűnik fel a Valkó megyei helynévi adatban: még a XV. században is egymás mellett él a két — 1458, 1476: *Elefant* ~ 1458: *Aliphant* — változat.

Az *Olivant* és *Elefánt* viszonyát tehát így jellemezhetjük: 1. Voltak — nem váltakozó — *Olivant* alakok. 2. Voltak — egy bizonyos időben — nem váltakozó *Elefánt* alakok. 3. A kettő között azonban eredetbeli összefüggést tehetünk fel. 4. Emellett szól a XIV—XV. században többször tapasztalható ingadozás is.

4. Fölmerül azonban ez a kérdés: nem egyszerűbb-e az utóbbi tényt úgy magyarázni, hogy két hasonló hangzású, de eredetében egymástól független név között egy idő után keveredés indult meg? Az *Elefánt* név ebben az esetben nyilván az *elefánt* közszóval függ össze. Két kérdést azonban ezzel kapcsolatosan is fel kell vetnünk: egyrészt, hogy mióta van meg a közszó a magyarban, másrészt pedig, hogy egy ilyen jellegű névadás mennyire illeszkednék bele a kor általánosabb szokásaiba.

Az első közszoói adatok szójegyzékeinkben fordulnak elő: 1395 k.: „ele-

phas: *elephanth*” (TESz.); 1405 k: *elefanth* (GÁLDI LÁSZLÓ: MNy. XXXVII, 275). Ez természetesen nagyon keveset árul el az átvétel korából, különösen, mert az *elefánt* latin jövevényszó, ezek időbeli eloszlása pedig nehezen tisztázható. „Az első előfordulás nagyon kétes kiindulópontot ad” (BÁRCZI, Szók.² 106). Magát a szót tehát esetleg már igen korán megismerték.

Az állatot azonban bizonyára nem: „Den elephanten kannte man in westeuropa bis ins 16. jh. nur aus den alten büchern und vom hörensagen” (WALTER VON WARTBURG, Französisches Etymologisches Wb.). Így lehetett ez nálunk is, s ez a névadás lehetőségét eleve kérdésessé teszi: kivétellel állnánk szemben. Az állatnevekből lett személynevek ugyanis — PAIS DEZSŐ értekezése (Régi személyneveink jelentéstana: MNy. XVIII, 30—1 és MNyTK. 115. sz. 15.) szerint — részben totemnevek, részben pedig „a kezdetleges ember hasonlító ösztönének köszönik eredetüket.” Az *Elefánt* esetében — ellentétben a szokásos állatnevekkel: *Ruosti*, *Ebedi*, *Luadi* (i. h.) — éppen a hasonlítás természetes alapja: az állat közvetlen ismerete hiányzik. Másrészt pedig a fenti kezdetleges (és egyelemű) nevek szolganépösszeírásokban fordulnak elő, — az *Elefánt* viszont csak előkelők nevéként. Viselkedése e téren is eltérő: az *Olivant*-éval rokon. Névtani szempontból is valószínűbbnek látszik tehát, hogy eredete az utóbbival függ össze.

5. Egyetlen olyan *Elefánt* név van, melynek végső eredetét homály fedi: ez a Nyitra megyei helynév (1113.). Állatnévből való származtatása — mint láttuk — vitatható; az *Olivant*-ból való eredeztetésnek viszont itt súlyos kronológiai nehézségei vannak: lehetséges-e egyáltalán, hogy a Roland-ének már a XI. század végén eljutott Magyarországra? Egyik magyarázat sem látszik teljesen kifogástalannak. Az utóbbi feltevés mellett és ellen azonban több olyan érv szól, mely önmagában is figyelmet érdemel.

VAJAY SZABOLCS gondolatmenetének ahhoz a pontjához szólnék hozzá, mely „kétségkívül létezett” magyar Roland-éneket tesz fel Kálmán korában. A következő kérdés merül itt fel: a névanyagból — mely neki is kiinduló pontja — mire lehet következtetni: irodalmi eredetű névadásra-e, vagy pedig magyar nyelven írt irodalmi műre. E két kérdés ugyanis nagyon élesen különválnak; főképp olyankor, amikor a nevek viselői idegen származásúak. A déli-italiái eredetű Rátót nemzetségben sokszorosán öröklődött a *Roland* és az *Olivér* név. Az következik ebből, hogy a Rátótok révén megszületett a magyar Roland-ének is? A fenti tény — úgy gondolom — egész másképp is lehet értelmezni: volt Magyarországon *Roland*-hagyomány, de sokáig viszonylag szűk körben élt: csak annak a nemzetségnek a névadási szokásait határozta meg, mely magával hozta.

Egy kérdést azonban ezzel kapcsolatban is föl kell vetnünk: Megvolt-e a lehetősége annak, hogy a Rátót nemzetség ősei már a XI. században, déli-italiái szülőhelyükön megismerjék a *Roland*-éneket? Vagyis eljuttott-e az addigra Dél-Itáliába?

Erre a kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Az egyik, ezt bizonyító adat egy névpár, mely Franciaország után először a Nápoly melletti Scafati-ban bukkan fel: 1131: „*Rollandus* et *Oliverius*” (PAUL AEBISCHER, *Rolandiana et Oliveriana*. Geneve, 1967. 154). — A hagyomány korábbi, XI. századi voltát igazolja, hogy a testvérpár normand származású. Lakhelyük pedig olyan szempontból igen érdekes, hogy szinte szomszédja Casertának: a Rátót-nemzetség innen származik. Sokáig öröklődő névadási szokásuk forrását tehát valóban itt kereshetjük. — Egy másik — helynévi — nyom Szi-

céliában őrződött meg. 1185-ben említi egy utazó a „mons *Rolandus*”-t és a „mons *Oliverius*”-t; szerinte e két hegy a két vezérről kapta nevét (idézi: RAMON MENÉNDEZ PIDAL, *La Chanson de Roland*. Paris, 1960. 360). A normand *Robert* és *Roger Guiscard*ra való hivatkozás nemcsak azért érdekes, mert a normandok közt élő hagyományra vall, hanem e dinasztia magyar kapcsolatai miatt is: *Roger* leányát *Kálmán*, *Robert*ét II. István veszi feleségül.

A fentiek alapján *Kálmán* korából három olyan nyomot tarthatunk számon, mely valamilyen módon a *Roland*-énekekkel kapcsolatos: az egyik — és legvitathatóbb — az *Elefánt* helynév; a másik a Rátót nemzetségben kimutatható névdivat, a harmadik pedig az a lehetőség, ami a dinasztikus kapcsolatok révén adódhatott. Külön-külön nem, de együttesen megengedik azt a feltevést, hogy Dél-Itália közvetítésével a *Roland*-éneket nálunk is megismerhették.

KOROMPAY KLÁRA

Árpád-kori helyneveink felhasználásáról

1. A honfoglalástól az írásbeliség XI. század eleji kezdetéig terjedő korszak történetéről több hipotézis ismeretes. Ezek a feltevések a XI—XIII. századi, sőt ennél későbbi írásos emlékek helynévanyagát is a X. század jelentős történeti forrásának tekintik, és a földrajzi nevek rekonstruált területi elhelyezkedése segítségével történeti probléma megoldására tesznek kísérletet.

KARÁCSONYI JÁNOS úttörő munkájában (*Árpád birtokai. Árpád és az Árpádok*. Szerk. CSÁNKI DEZSŐ. Bp., 1907. 139—45) és a többi hipotézisben három helynévtípus jutott komoly szerephez. Az egyik típusba a törzsnvekből keletkezett földrajzi nevek (pl. *Nyék*, *Megyer*, *Kér*), a másikba a fejedelmi család tagjainak és a vezérek neveivel megegyező, tehát személynévi eredetű helynevek (pl. *Jutas*, *Fajsz*, *Szabolcs*, *Tétény*), a harmadikba pedig foglalkozásnévből lett településnevek (pl. *Ács*, *Kovács*, *Udvarnok*) tartoznak.

Az említett földrajzi nevek felhasználásakor a legnagyobb nehézséget kétségkívül az jelenti, hogy a X. század történetére vonatkozó elméletek fő építőköveit alkotó helynevek a legjobb esetben is legfőjebb a XI—XII. századi említésekben ismeretesek. Többségük azonban jobbára csak későbbből datálható. Így a fejedelmi szolgálónépek megszervezéséről szóló elméletben a foglalkozásra utaló és X. századinak tekintett 86 földrajzi név mintegy 20%-a a XI—XII. század, 68%-a a következő két évszázad hiteles vagy hamis okleveleiben szerepel, 12%-a pedig csak 1400 utánról keltezhető (HECKENAST GUSZTÁV, *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. 1970. 34—50, 89—132).

Egy-egy földrajzi név írásba foglalásának és fennmaradásának esetlegesége természetesen nem lehet döntő a helynevek és a települések korának meghatározásában. Így a történész által feltárt első említés rendszerint nem egykorú a település keletkezésével, sőt nevének létrejöttével sem (MOLLAY KÁROLY: *SoprSz.* XXIV, 353). A településnevek kronológiájának tisztázása éppen ezért csak a nyelvészet és — ahol erre lehetőség van — a régészet segítségével végezhető el. A névváltozást nem tekintve, a nyelvtudomány eredményeinek figyelembevételével a településnevek általában korábbra kel-

tezhetőek első előfordulásuknál, szerencsés esetben pedig a települések és nevük keletkezése korának nyelvészeti meghatározása régészeti kutatások alapján tovább finomítható. Az ismert földrajzi nevekből ezzel az eljárással kiszűrhető a X. század helynévanyaga, amelynek feldolgozása a X. század történetét tárgyaló többféle feltevésben a helynevek keletkezésével együtt komoly forráskritikai, módszertani problémát jelent.

2. Mint ismeretes, a magyar törzsnevek jelentékeny részét Konstantinos Porphyrogenetos műve őrízte meg. Ezek a törzsnevek a helynevekben gyakran szerepelnek, és ezen az alapon az ismert helynévanyagból kikövetkeztethetők azon törzsek nevei, melyeket Konstantinos nem említ.

A törzsnevekből alakult földrajzi nevek a nyelvtudomány szerint „még a X. századba tartozó elnevezések, de semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. század közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben” (BÁRCZI, Szók.² 157). A törzsnévi települések keletkezését ez a megállapítás mintegy száz éves periódusra szűkíti le, ami jóval kisebb időköz, mint ami a pusztá személynévből vagy a foglalkozásnévből álló helynevek esetében rögzíthető.

GYÖRFFY GYÖRGY a törzsnévi helynevek kronológiájának módosítására tesz kísérletet akkor, amikor a főváros területén és környékén levő törzsi települések keletkezését kapcsolatba hozza Kurszán, illetőleg utódai és Árpád küzdelmével. Úgy véli, hogy „ha Árpád a Kurszán kündü területe feletti uralmat már 904 után megszerezte, és az Árpád-ház a terület zömét hosszú időn át kezében tartotta, nem indokolt feltenni, hogy a különböző törzsbeli harcosokkal csak a század végén telepítették be” (Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 1959. 155—6). Feltevése azonban nem változtathat a nyelvészet nézetén, aminek finomítására elsősorban a régészet hivatott. A régészet pedig mind ez ideig a kérdéses települések X. század eleji létét, a honfoglalók ottani jelenlétét többnyire nem tudja bizonyítani. (MELIS KATALIN szíves közlése, amiért ezúton is köszönetet mondok.)

3. A törzsi helynevek felhasználására főképpen a törzsi szállásterületek lokalizálásánál és a X. századi államszervezés vizsgálatánál került sor. A törzsek lakóhelyének meghatározása azon a logikus elgondoláson alapul, amely a névadás megkülönböztető szerepéből kiindulva ott keresi a törzs letelepedésének helyét, ahol annak neve a földrajzi nevek között nem szerepel. Ennek ellenére a törzsnévi helynevek területi elhelyezkedésének számbavételekor az előfordulások hiányából általában nem lehet közvetlenül és egybehangzóan rekonstruálni a törzsek szálláshelyét. Budapest környékének helynévanyaga alapján például csak különböző — a számmisztikát sem nélkülöző — megfontolások után lehetett a *Tarján* törzs lakóhelyére következtetni; a törzsi területek meghatározásánál pedig az egyes szerzők más-más eredményre jutottak (GYÖRFFY, Tanulmányok 27; vö. NévtVizsg. I, 28—30; GYÖRFFY, A magyar várostörténet kezdetei és Budapest kialakulása. Doktori értekezés. Sajtó alatt). A szállásterületek lokalizálásának esélyeit és biztonságát a fentiekén kívül nagymértékben csökkent a törzsnevek változó (7—10—X.) száma és a 8—10—X. törzs csupán helynévanyagból megállapítható elnevezésének bizonytalansága, továbbá az a körülmény, hogy akár egy XVII. századi határleírásból is előkerülhet olyan törzsnévi eredetű földrajzi név, amely az addigi elképzelések felülvizsgálására készletet.

A törzsi helyneveknek a X. századi államszervezésről szóló elméletekben való felhasználásával kapcsolatban két problémát kívánok érinteni. Az egyik az, hogy kik laktak a törzsnévi eredetű településekben; a másik pedig, hogy kinek vagy kiknek a beavatkozása hozta létre e falvakat.

A) A törzsnévi helynevek keletkezésével foglalkozó munkák eredményeit összegező és továbbfejlesztő felfogás szerint ezeket a földrajzi neveket „katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés” alakította ki, és e települések névadói általában olyan katonáskodó törzsi töredékek voltak, akik az uralkodó nemzetség katonai kíséretét, „jobbágyságát” alkották (GYÖRFFY, Tanulmányok 27—31; vö. NévtVizsg. I, 30—3). A törzsnévi eredetű települések X. századi lakóira vonatkozó nézetet azonban e falvak XIII. századi társadalmának elemzése egyértelműen nem erősíti meg. Igaz ugyan, hogy a XIII. században az egyházi kézen levő vagy a várszervezetbe tartozó törzsnévi helységekből általában jelen vannak az egyházi lovas jobbágyok, illetőleg a várjobbágyok, mégis nehéz bizonyítani, hogy ezek az uralkodó nemzetség katonai kíséretének, „jobbágyságának” utódai volnának. A XI—XII. században ugyanis a törzsnévi települések lakóiról a források többnyire hallgatnak; csupán a dömösi összeírás és III. István egyik oklevele említ szolgarendűeket, illetőleg kiváltságolt személyeket ezekben a falvakban (MNY. XXXII, 57; ÓMOlv. 44—5). Amikor pedig a XIII. században az ilyen településekben az egyházi lovas jobbágyok vagy a várjobbágyok felbukkannak, fennáll annak a lehetősége, hogy ezek jelenléte másodlagos. Erre figyelmeztet a *jobbágy* szó jelentésváltozása. Ez jelzi a fogalom devalvációját előidéző társadalmi fejlődést, amelynek során tömegesen lettek szolgarendűekből és másokból jobbágyok. Az ilyen adatok sokaságából törzsnévi falura vonatkozik III. István említett 1165. évi oklevele. Ebben a király felmentette a vár szolgálatától a pozsonyi vár 22 alattvalóját és a vár előkelőinek sorába emelte őket. A kiváltság tartalma, a „proceres eiusdem castri”, „proceres filii sancti Stephani regis” kifejezés értelme a XIII. században világosul meg, amikor az utódok, mint nyéki várjobbágyok irattatják át III. István kiváltságlevelét (ÓMOlv. 44—5; CD. V/3, 253—4). Nyék falu XIII. századi várjobbágy lakóiról így biztosan kimutatható, hogy 1165 előtt nem voltak várjobbágyok.

A törzsnévi eredetű települések X. századi lakóira vonatkozó nézetet hasonlóképpen megkérdőjelezi az a körülmény, hogy első királyunk már adományoz ilyen falvakat (GYÖRFFY, Tanulmányok 28). Tudniillik, ha ezekben a településekben István király és elődei nemzetségfőket megfélemlítő katonai kísérete, „jobbágysága” élt, nehéz elképzelni, hogy a király eladományozta volna őket, amikor bármikor szüksége volt vagy lehetett rájuk.

XIII. századi adatok alapján tehát a törzsnévi települések X. századi lakóinak társadalmi állapota egyértelműen és biztonságosan nem állapítható meg. — Erre a feladatra elsősorban a régészet alkalmas, és pedig akkor, ha nagyobb gondot fordít a törzsnévi falvak temetőinek feltárására.

B) A törzsnévi helynevek felhasználásakor a másik problémát az jelenti, hogy kinek a beavatkozása hozta létre e településeket. Erre a kérdésre még akkor is nehéz válaszolni, ha nem törődünk a fentebbi észrevétellel, és elfogadjuk, hogy a X. században az említett falvakban katonai kíséret, „jobbágyság” élt. A nemzetségi szállásterületnek tekintett megyékben a törzsnévi helynévanyag keletkezése ugyanis egyfelől az uralkodó — fejedelmet adó — nemzetség, másfelől a nemzetségfők tevékenységével magyarázható. Az első esetben az adott megyében a törzsnévi helynevek meglétéből az uralkodó nemzetség katonai beavatkozására és a nemzetségi szállásterület bizonyos

részének kisajátítására lehet következtetni (GYÖRFFY, Tanulmányok 27). A másik megközelítés viszont arra figyelmeztet, hogy a törzsnévi települések kialakításában a nemzetségfők is szerepet játszottak. Hiszen a nemzetségfők egy vagy néha több megyére kiterjedő uralmukat katonáskodó népesség segítségével tartották fenn, s kísérő katonáik éppúgy különböző törzsekből kerülhettek ki, mint az uralkodó nemzetség kísérete. Vagyis a törzsnévi falvakat az uralkodó nemzetség, illetőleg a nemzetségfők kisajátító és uralmi rendszert kiépítő-fenntartó tevékenysége egyaránt létrehozhatta.

Míg az egyes megyékben a törzsnévi helynevek jelenléte, addig más megyében a törzsnévi települések hiánya használható fel bizonyos következtetések levonására. Az egyik értelmezés szerint a törzsnévi eredetű földrajzi nevek hiánya arra mutat, hogy az illetékes nemzetség az Árpádok szövetségese volt, és a kisajátításért másutt kárpótlást kapott vagy „önként” megadta magát (GYÖRFFY: i. h.). Ez a felfogás, amely a kisajátítás „békésebb” módját sejteti, egyebek közt eltekint attól, hogy ezekben a megyékben a nemzetségfők, illetve az uralkodó nemzetség uralmának kiépítése és fenntartása szintúgy katonáskodó elemeket igényelt, mint a törzsnévi falvakat számláló megyékben. Ennek figyelembevételével viszont megállapítható, hogy a katonai kíséret, a „jobbágyság” — legalábbis ezekben a megyékben — nem törzsnévi településekben lakott. (Mellesleg ez a következtetés nyelvészetileg is indokolható, mivel a helynévadásban a törzsi hovatarozás csak egy a sok közül.)

4. A különböző hitelű külföldi és hazai elbeszélő források számos egyén nevét jegyezték fel a honfoglalás és a X. század történetével kapcsolatban. E személynevek jelentékeny része a helynévanyagban is fennmaradt. A nyelv-tudomány szerint ezek a pusztá személynévből álló földrajzi nevek, melyek az egykori birtokos nevét őrzik, a legrégebb névadási típushoz tartoznak, és keletkezésük „a XIII. században lassan háttérbe szorul” (BÁRCZI i. m. 158). Bár a nyelvészet előbbi álláspontja lehetővé teszi, hogy a XIII. századi és későbbi oklevelekben felbukkanó pusztá személynévből álló helynevek és az általuk jelölt települések X—XII. századi létére következtethessünk, régészeti kutatás nélkül ez a keltezés meglehetősen pontatlan. További probléma jelentkezik akkor, ha el akarjuk dönteni, hogy az ilyen névadási típusba tartozó, alakilag megegyező és az ország különböző vidékein előforduló helynevek hány birtokosra utalnak. Tudniillik ezek az azonos személynevet viselő települések egyetlen személy, több azonos nevű kortárs, sőt időben egymást követő személyek birtokai is lehetnek.

Valószínűleg ez a körülmény készítette több mint egy évtizeddel ezelőtt GYÖRFFY GYÖRGYÖT (Tanulmányok 84—5, 64. jegyzet) arra, hogy a *Vajk*, *Tormos*, *Elő*, *Devicse*, *Décse*, *Tas*, *Üllő* földrajzi nevekkkel kapcsolatban óvatosságra intsen, mert „ilyen nevek később is keletkezhetnek”. A honfoglaló magyarság települési rendjéről szóló legújabb elméletében, amely a fejedelmek, hercegek, vezérek nevét viselő helynévpárokat e személyek X. századi téli és nyári udvarhelyeinek tekinti, igyekszik eloszlatni korábbi kételyét. Érveit a személynév-divat társadalmi elemzéséből meríti. Abból a premisszából indul ki, hogy Árpád fejedelem X. századi leszármazottainak nevét az Árpád-korban az úri nemzetségek egyetlen tagja sem viselte, míg szolgálakat, jobbágyokat illettek ilyen névvel. E jelenség szerinte gazdasági okokra vezethető vissza, és arra mutat, hogy a személynév elnevezett helynevet birtokjog igazolására használták fel abban a korban, amikor a birtokügyekben általában nem oklevél, hanem a tanúk vallomása döntött. A „tanúk pedig tudták, hogy a bir-

tokos nevről nevezik a birtokot, tehát a birtoknév alapján következtetni lehet a birtokosra". Ezért, ha egy birtokos a fiát Árpád-házi herceg vagy idegen nemzetségtag nevére keresztelte, kitette utódait annak a veszélynek, hogy a név eredetibb viselőjének jogutóda igényt formál a fiúról elnevezett birtokra (GYÖRFFY: ArchÉrt. XCVII, 199—200).

Ez az érvelés azonban vitatható. Mindenekelőtt a felvázolt személynév-divat kialakulása bizonyos időt kíván egy olyan társadalomban, amely legkevésbé sem gyanúsítható meg nyelvészeti ismeretekkel, és ahol jobbra közösségi, azaz öntudatlan névadás folyik (BÁRCZI i. m. 146). Másképpen: kellett lennie egy olyan időszaknak, amikor a személyneveket nem birtokjogi megfontolások alapján válogatták. Ebben az esetben tehát ugyanazt a nevet több személy is viselhette, és ennek megfelelően több azonos helynév is keletkezhetett.

Az érvelés a logikai ellenvetésen kívül további ellenvetésekre ösztönöz. Megítélésem szerint nem lehet valószínűsíteni egy olyan személynév-divatot, amely azt jelenti, hogy minden nemzetség birtokjogi okokból századokon át egymástól eltérő személyneveket használ. Ehhez ugyanis olyan genealógiai táblázatok kellett volna, amelyeknek még a feltételezése sem igazolható. Az sem valószínű, hogy az Árpádok hatalmi alapjának katonai, politikai eszközökkel történő megeremtelésekor egy-egy birtok birtoklását a tanúk földrajzi névadásban való jártassága alapján döntötték el, amikor ilyenre későbből sincs példa. A tanúknak, a vitás birtok szomszédosainak nem volt szükségük arra, hogy tudáskosan a birtoknév alapján következtessenek a birtokosra, aki esetleg már nem is élt, s akit talán nem is ismertek, sőt létezéséről sem tudtak, amikor a maguk és elődeik tapasztalata alapján közvetlenül ismerték a környéket, ahová őket mindennapjaik kötötték, és tudták, hogy ki bírja esetleg évtizedek óta háborítatlanul a kérdéses birtokot. Végül az sem valószínű, hogy különös jelentőségű lehet egy olyan személynév, amelyet szolgák megjelölésére alkalmaztak.

A fentiek alapján nem volt birtokjogi vonatkozású akadály annak, hogy a fejedelmi család tagjainak és a vezéreknek nevét más nemzetségbeli személyek akár egyidejűleg is viseljék. Ezt a megállapítást egy-két adat is támogatja. A *Csák* nem elődjének tekintett *Szabolcs* vezér nevét viseli a XIII. század közepén a *Ják* nemzetség egyik tagja, amennyiben pedig a *Jut*, *Juta*, *Jutas* összetartoznak, számolni kell azzal, hogy a *Jut* (*Ivch*, *Juth*) a Rátót nemzetségben ismétlődő személynév (HazOkl. 60—1; vö.: KARÁCSONYI, MNemz. II, 248; GYÖRFFY: ArchÉrt. XCVII, 217—8, 178. jegyz.; HazOkm. V, 16; vö.: KARÁCSONYI i. m. III, 18; Dl. 99887). Hasonló példákat kereshetnénk még, de eltekinthetünk ettől, mivel GYÖRFFY maga is idéz ilyeneket a Rád és a Harc nemzetségekkel kapcsolatban (Koppány lázadása: Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1970. 19).

Visszatérve a fenti gondolatmenetet kiváltó premisszára, azt a következőképpen módosítom. A X. század ismeretes személyneveinek egy része, például *Fajsz* tudomásom szerint az oklevelekben csak helynévként fordul elő; másik részük, például *Árpád*, *Tas* a helynévi használat mellett szolgák, jobbágyok neveként is szerepel; harmadik csoportjuk pedig, mint *Bulcsu*, *Szabolcs*, *Koppány* helynevekben, előkelők és szolgák nevében egyaránt felbukkan. A X. századi személynevek szolganévben való gyakoribb előfordulása és XI—XIII. századi visszaszorulása a kétségbevont birtokjogi indokolás helyett a forrásadottság és a személynévváltozás figyelembevételével magyaráz-

ható. A források a XIII. század elejéig feltétlenül több szolga, mint előkelő nevét őrizték meg. Az 1138-i dömösi oklevél például csaknem 1300, az 1211. évi tihanyi összeírás pedig közel 2000 földesúri alattvaló nevét tartalmazza (MNY. XXXII, 54; NyK. XXXIV, 388—9). A kereszténység elterjedése után viszont a pogánykori személynevek a névdivat sajátos útját járva lassan-lassan kiszorultak a használatból.

5. A foglalkozásnevekből alakult helynevek történeti forrásként való széles körű felhasználása Magyarországon HECKENAST GUSZTÁV nevéhez fűződik. Feltevéseinek alapját a foglalkozásnevekből lett helynevek és Árpád fejedelem X. századi leszármazottainak nevével megegyező, tehát személynévi eredetű helynevek együttesen alkotják. Az új koncepció lényegét pedig az említett különböző típusú településnevek területi elhelyezkedésében tapasztalt összefüggés, illetőleg ennek értelmezése jelenti. A szerző a foglalkozást jelentő helynevek létrejöttét az adott vidék első megszervezéséhez kapcsolja, és ezen települések egy csoportjában a szolgálónépek foglalkozás szerinti csoportosítását annak az Árpád-leszármazottnak tulajdonítja, akinek neve a környék helynévanyagában fennmaradt. A hipotézis ilyenformán abból az előfeltevésből kiindulva, hogy a helynevek két típusa az adott területen már a X. században létezett, egyfelől uralmi, függőségi viszonyt tételez fel a települések egykori névadói és lakói, azaz a személynév birtokosa és a foglalkozást űzők között, másfelől a személynév viselőjét bátran politikai cselekvéssel, szervező tevékenységgel ruházza föl (HECKENAST i. m. 32—51).

A nyelvtudomány szerint a foglalkozásra vonatkozó helynevek rokonságban vannak a személynévből alakult földrajzi nevekkel (BÁRCZI i. m. 161). Eszerint kronológiájuk is nagyjából azonos, azaz keltezésük régészeti kutatások nélkül bizonytalan. HECKENAST ezt a problémát azzal a feltevéssel kísérli megoldani, hogy a foglalkozásra utaló helynevek — bár egyes csoportjaik eltérő időpontban jöttek létre — általában az adott terület első megszervezésekor keletkeztek (HECKENAST i. m. 17, 27, 33). Hipotézisében egy terület X. századi megszervezésének korát az dönti el, hogy van-e rajta Árpád vagy X. századi leszármazottainak nevét viselő település, amely — mint szervezési központ — a táj foglalkozásnévvel bíró falvait és ezek lakóinak szolgáltatásait kialakíthatta. Ez azt jelenti, hogy a foglalkozásra vonatkozó földrajzi nevek X. századi létét az említett puszta személynévből álló helynevek korántsem egyértelmű kronológiája határozza meg. Az a tény, hogy a foglalkozásnevet viselő települések datálása más helynévtípus bizonytalan keltezésén alapszik, kétségeket támaszt a szellemes koncepció iránt.

6. A hipotézis a X. századi államszervezésben komoly szerephez juttatja Árpád fejedelem *Jutas* nevű fiát, aki Árpád halála után — mint a „fejedelmi hatalmat a szolgálónépek megszervezésével megszilárdító” fejedelem — „Veszprém megyében vetette meg a fejedelmi hatalom új, szolgálónépek leigázásán felépülő alapjait” (i. m. 40, 46, 50). Azok a helynevek azonban, amelyek *Jutas* szervező tevékenységét és fejedelemségét volnának hivatottak támogatni, ilyen feladatra a földrajzi nevek vitathatatlan nyelvészeti, történeti forrásértéke ellenére sem alkalmasak.

Árpád fia *Jutas*-nak a nevét a szerző szerint Veszprém északi szomszédságában és a mai Bakonyszentkirály határában egy-egy település őrizte meg. A Veszprém melletti *Jutas* vidékén 4 (2 *Csatár*, feltételelesen *Bocsár* és *Horoh*), a bakonyi *Jutas* tájékán pedig 9 (*Csatár*, *Esztergár*, *Vinye*, *Gerencsér*, *Ács*-

teszér, Pápateszér, Szakácsi, feltételesen Fazekas és Bakonyszücs) foglalkozásra utaló helynév található. A X. században nem vezetett út a Bakonyon át az egyik szálláshelyről a másikra, hanem J u t a s és kísérete a Bakonyt megkerülve a Móri-árkon és a Séd völgyén keresztül jutott el az egyik településből a másikba. J u t a s n a k ez a feltételezett útvonala lehetővé teszi, hogy az elmélet még 6 foglalkozást jelentő helynévvel (Mór körül *Tímár*, *Mecsér*, *Szántó*, *Tárnok*, Várpalotától északra *Kovács*, Berhida határában *Kiskovácsi*) gazdagodjék (i. m. 38—9). Ezzel a két vezéri szálláshelyhez kapcsolt földrajzi nevek száma 19-re emelkedett. (Viszonyításképpen: ez a szám közel egy negyede azon helyneveknek, amelyeket a szerző a 12 vezér valamelyikének nevét viselő 30 településhez kapcsol.)

Nem tekintve azt a korábban érintett problémát, hogy az említett települések és helynevek léteztek-e vagy sem a X. század első felében, J u t a s nagyszabású szervező munkájának fogvatékossága szembeűnő. A tetszetős koncepció ugyanis megkívánja, hogy Jutas szervező tevékenységét ne csak uralmi és függési viszonyok kiépítésének, hanem olyan szervezet megteremtésének is tekintsük, amely a vezér és kíséretének szükségleteit elégítette ki. Ebben az esetben a földrajzi nevekből megállapítható, hogy Jutasnak és környezetének elsősorban iparosokra: fegyverkészítőkre (3 Csatár, 1 Mecsér), kovácsra (Kovács, Kiskovácsi, Vinye), ácsra (Pápateszér, Ácsteszér), fazekasra (Gerencsér, Fazekas), tímárra (Tímár), esztergályosra (Esztergár) és szücsre (Bakonyszücs) volt szüksége, és emellett a táplálkozás és felhalmozás igen háttérbe szorult (Bocsár, Horoh, Szakácsi, Tárnok), az őstermelést pedig egyetlen helynév (Szántó) képviseli. Vagyis az „ínyenc” J u t a s (BÁRCZI i. m. 131) helynévadásban megmutatkozó szervező munkája nem hívott életre olyan településeket, amelyek nevei halászatra, vadászatra, állattartásra utalnak, holott ilyen foglalkozások nyilvánvalóan léteztek. A szervezésnek ez az egyoldalúsága és hiányossága, amely nem magyarázható meg kizárólag a helynévanyag keletkezésének és fennmaradásának esetlegességével, arra készítet, hogy a Jutasról szóló koncepciónál hosszabban elidőzzünk.

Ezt a koncepciót — amint a foglalkozást jelentő földrajzi nevek keltezése mutatja — a *Jutas* helynévpár alapozza meg. Ennek léte azonban bizonytalan, minthogy CSÁNKINAK a szerzőtől is idézett adata alapján hol egy (Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Bp., 1969. 253—4), hol két (GYÖRFFY: ArchÉrt. XCVII, 205) *Jutas* faluról beszélnek. CSÁNKI szerint Veszprém vármegye 1488. évi adóösszeírása „két ily nevű helységet ismer”. Ezek közül az egyiket a történeti földrajz szerzője azonosítja a Veszprémtől északra lévő *Jutas* pusztával, a másikkól viszont egyéb adatok híján csak annyit mond, hogy nagyobb az előbbinél, egytelkes nemesek lakták, és az adólajstrom „Péterd és Hagymás közt sorolja föl” (CSÁNKI III, 236). Ez utóbbi települést HECKENAST Bakonyszentkirály határába helyezi és elpusztultnak nyilvánítja (i. m. 39, 97, 100, 103, 127). Lokalizálása azonban további magyarázatot igényelne, mert ez a helység az adólajstromban levő helye alapján legalább olyan joggal helyezhető Péterd és a közbeeső települések (Varsány, Lázi, Sikátor) határába, mint a Hajmás pusztát magába foglaló Bakonyszentkirály területére. CSÁNKI tehát látva egy esetleges, az előbbihez hasonló lokalizálás fonákosságát, indokolt óvatosságból tekintett el a kérdéses *Jutas* azonosításától.

A perdöntő 1488. évi adólajstrom Veszprém vármegye adókiivetését tartalmazza, és az egyes összegek mellett szereplő solvit jel kitétele, illetőleg

elmaradása az adó behajtását mutatja (Dl. 28340). A fraktur alakú, papír anyagú, vízfoltjai miatt helyenként csak ibolyántúli fényben olvasható összeírás saját megkülönböztetése alapján (pl. processus Iohannis Kowachy iudicis nobilium, illetőleg processus Iohannis Kowachy super nobiles unius sessionis) két tartalmilag egymástól eltérő és szerkezetileg elkülönülő részből áll. Az első helységenként haladva megnevezi a jobbágytartó földesurakat, és megadja a jobbágyok után kivetett adó összegét; a második viszont az egytelkes nemesek adóját tünteti fel. Mindkét rész járasonként csoportosítja a településeket, és az egyes járásokat a négy szolgabíró neve alapján különbözteti meg. Csupán a sorrend változik; az első részben Wamosy Pál, Akay György, Kowachy János és Myskey György, a másodikban pedig Kowachy János, Myskey György, Wamosy Pál és Akay György járása követi egymást.

A vármegye mintegy 280 települését tartalmazó, páratlan értékű adóösszeírás szerkezetéből következik, hogy egyes helységnevek a lajstrom mindkét részében előfordulnak. Ennek magyarázata is természetes: ilyen esetben vagy két különböző és egymástól távol eső, csak nevében azonos településről van szó, amelynek egyikében a jobbágyok, másikban az egytelkes nemesek az adófizetők, vagy egyetlen (egy határban fekvő) település különböző állapotú (jobbágy vagy egytelkes nemes) adófizetői szerepelnek két helyen a társadalmi különbségekre tekintettel levő összeírásban. A fenti alternatíva *Jutas* esetében is megfogalmazható, mivel ez a helynév a lajstrom mindkét részében Akay Györgynek a vármegye északkeleti részét felölelő járásában tűnik fel: „Iwthas Iohannis Polianj et Dionisy florenos II solvit”; „nobiles de Iwthas florenos IIII solverunt”.

CsÁNKI feltehetően azért következtetett a járás 11 kétszer említett helysége közül egyedül *Jutas* esetében két településre, mert ezt a helynevet az adólajstromban egymástól körülbelül 30–40 kilométer távolságra levő településpár, Kádárta és Veszprém, illetőleg Péterd és Hajmás fogja közre. CsÁNKI állásfoglalása tehát a *Jutas* helynévnek az adóösszeírásban található helyzetéből és a környezetében felsorolt települések sorrendjéből adódó következtetésekre épül. Mint ismeretes, a helynevek lokalizálásának ezt a módját a határleírások hasznosításakor alkalmazzák. Úgy gondolom, hogy az objektumoknak az a szigorú egymásutánisága, amely egy-egy földterület tulajdonjogot igazoló határleírását jellemzi, nem kérhető számon az egészen más funkciót betöltő adóösszeírástól, amely a határleírással ellentétben egyfelől az adott terület településhálózatát rögzíti, másfelől a településhálózat egységét megbontva, a helységeket lakóik társadalmi hovatartozása szerint csoportosítja. Az elmondottakból tehát az következik, hogy az 1488. évi adólajstrom helyneveinek lokalizálásában nem lehet döntő és kizárólagos az összeírt települések sorrendje, vagyis az azonosításhoz más források felhasználása is szükséges.

Az ilyen feladatok megoldásában rendszerint komoly segítséget nyújtanak a térképek és PESTY FRIGYES kéziratos helységnévtára. Ezek azonban csak a Veszprém melletti *Jutas*-ról tudnak, és nem ismernek Péterd és Hajmás környékén ilyen helynevet. Különösen Veszprém vármegye 1797. évi térképének hallgatása elgondolkoztató, hiszen előzetes munkálatai során Gerlichs János mérnök összegyűjtötte a megyei helységek és puszták neveit (Veszprém megyei levéltár: T. 354; vö. Közgyűlési iratok, 1797. jan. 11. no. 88). Így nem valószínű, hogy ez a kimutatás és a térkép ne ismerné azt a *Jutas* falut vagy pusztát, amely 1488-ban nyolc egytelkes nemesével a járás legnagyobb nemesi települése volt. A Péterd és Hajmás környékére vonatkozó

oklevelekben hasonlóképpen nincs semmi nyoma, hogy Bakonyszentkirály határában *Jutas* faluval kellene számolni. II. Lajos mandátuma például mitsem tud itteni jutasi nemesekről, amikor a veszprémi káptalannak egy Kewkehaza-i birtokrész beiktatásához a vidék nemesei közül a következő királyi embereket ajánlja: „Nicolaus Kalthy de Kalthaza aut Iohannes Josa vel Elias Pathy de Bankhaza sin Michael de Haghmas ceu Gaspar Patha de Petherd” (Veszprémi káptalan országos levéltára: K. 168).

A vármegye 1797. évi térképének és az adott terület okleveleinek nemleges válasza után a probléma megoldása csak a Veszprém északi szomszédságában fekvő *Jutas* település középkori történetétől várható.

E *Jutas* helység neve először a veszprémi egyház 1082-es keltezésű összeírásában szerepel (HazOkm. IV, 2; kritikájára l.: SZENTPÉTERY, KritJ. I, 21; KUMOROVITZ L. BERNÁT, Veszprémi regeszták. Bp., 1953. 7—8). Mivel ez a hamis oklevél a XIII—XIV. század fordulóján, 1327 előtt keletkezett, egyéb adatok hiányában nem dönthető el, hogy a XI. században a veszprémi egyház valóban rendelkezett-e azzal a jutasi birtokrésszel, amely az összeírás szerint megillette. Későbbi, a XIII. század második feléből származó, alább elemzett forrásokból inkább arra lehet következtetni, hogy a veszprémi egyház birtokainak I. László-kori számbavétele *Jutas* helység vonatkozásában XIII. század végi állapotokat tükröz. Bár 1240-ben, amikor Bertalan püspök megalapítja a veszprémi Katalin-zárdát, előbukkan a kolostor számára biztosított püspöki jövedelmek részletezésénél *Jutas* falu neve, ez inkább a veszprémi püspök itteni tizedjogát, mint birtoklását bizonyítja (MonRomEpVesp. I, 139).

A veszprémi egyház első — hiteles oklevéllel bizonyítható — jutasi birtokát 1263-ban szerezte meg, amikor egy paloznaki nemes özvegye, Froca asszony a dos-ként és jegyajándékként kapott javait — köztük jutasi malomrészét és földjét — végrendeletileg a veszprémi káptalannak adományozta. 1294-ben a férj Fajszon élő rokonságával kötött egyezségi értelmében a veszprémi káptalan kikerekítette ezt a jutasi birtokot. Ezentúl Jutason egy malmot, két hold szántóföldet és egy kis szigetet mondhatott magáénak, míg a rokonság csupán egy kaszálót tartott meg (Veszprémi káptalan magánlevéltára: Jutas 3: vö. CD. IX/7, 674—5; i. h. Jutas 7).

Jutas település másik részét a királyné birtokolta. Tárnokai Myske comes fiának, Renoldus mesternek 1274-ben adták át a jogtalanul elfoglalt malmot, egy curia fundus-át és a mások birtokai között elegezen (mixtim) levő húsz hold földet (ÁÚO. IX, 100, vö. CD. VII/2, 35—7, Dl. 104892). 1290-ben IV. László király felesége, Erzsébet királyné udvari papjának, Pál mester budai éneklő kanonoknak adományozta a Veszprém melletti Jutason a helybeli nemesek földjei között fekvő birtokát, amelyen néhány „kendbuchar” nevű királynéi condicionarius tartózkodott (i. h. Jutas 4.; vö. CD. VII/2, 127—9, FEJÉR közlését helyesbíti GYÖRFFY: Tanulmányok 152—3). Pál mester időközben budai lector és veszprémi kanonok lett. Veszprémi kanonokságával függhet össze, hogy 1299-ben Ágnes királyné engedélyével és megerősítésével a veszprémi káptalanra ruházta át Erzsébet királyné adományából bírt jutasi birtokát (i. h. Jutas 9).

A települést és a helybeli nemeseket, akiknek jelenlétére már 1266-ból következtethetünk (HazOkm. VI, 138), legrészletesebben a tihanyi konvent 1296-ban kelt oklevele ismerteti meg. Ebből kiderül, hogy egy Péter nevű jutasi nemes egykor 120 hold, azaz egy eke használatára elégséges földet adományozott a veszprémi egyháznak. Ezt a birtokot a veszprémi káptalan évi

census fejében bérbe adta Ine és Egyus jutasi nemeseknek és fiaiknak. Mivel ezek megtagadták a hérlet fizetését, a veszprémi káptalan pert indított ellenük az alországbíró előtt, aki arra kötelezte őket, hogy a földet adják vissza a káptalannak. Amikor ez 1296-ban megtörtént, részletesen felsorolták, hogy a 120 hold mekkora tagokra oszlik, és az egyes parcellák hol és kinek a szomszédságában fekszenek. A parcellák nagysága (0,5—8 hold) és a birtok szórtsága (közel 40 tagra oszlik) a határhasználat egykori, immár megkövesedett módjának ékes bizonysga. A Bakony erdejével érintkező falu határát több kis út és patak szelte át. Ezek mentén helyezkedtek el a veszprémi káptalan és a mintegy 30, név szerint említett birtokos parcellái, a malmok, a porták és a Szent Margit egyház (i. h. Jutas 8; vö. CD. IX/7, 720—3).

A XIII. századi oklevelek tehát arról tanúskodnak, hogy a Veszprém melletti *Jutas* faluban a földesúri szolgáltató népeken kívül nemesek is éltek, sőt az itteni nemesek már az Árpád-kor végén megyei pozícióhoz jutottak. Így 1299-ben a megye hatóságának első ismert kiadványára utaló tudósítás a négy szolgabíró egyikeként a *j u t a s i* Heym mestert nevezi meg, akivel minden valószínűség szerint azonos az említett 1296. évi oklevélben szereplő jutasi Ine fia Heym (ÁÜO. V, 237).

A Veszprém melletti *Jutas* falu XIII. századi lakosságának összetétele lehetővé teszi, hogy az 1488. évi adóösszeírásban *Jutas* helynév kétszeri szereplését erre az egy településre vonatkoztassam, és azzal magyarázzam, hogy itt a XV. században jobbágyság és nemesek éltek. Eljárásom helyességét a *Jutas* településre vonatkozó adatok sokaságából kiragadott néhány oklevél kellőképpen indokolja.

1487 elején Veszprém megye hatósága „Polyan”-i János veszprémi kanonok kérésére vizsgálatot tartott *Jutas* birtokon. A kiküldött két megyei ember, „Chatar”-i Balázs szolgabíró és „Fayz”-i Anyos Mihály választott esküdt a jutasi nemesek és nemtelenek — köztük „Benedictus Nemes, Gregorius nobilis”, valamint „. . . dictus Byka iobagio Dionisy Fayzy de Zabady in Iw[thas residens]” — vallomása alapján erősítette meg a kanonok panaszát (i. h. Jutas 36, az oklevél csonka). Amikor 1504-ben a veszprémi káptalant „Monozlo”-i Konth Lőrinc jutasi birtokrészébe iktatták, a birtok szomszédosai közül az oklevél őt olyan jutasi személyt nevez meg, akiket „Nemes”-nek mondtak (i. h. Jutas 38). 1526-ban pedig „nobilis Emericus Chewger et Paulus Kanthor de *Iwthas* ac providus Mathias Zalay de eadem *Iwthas*” pereskedtek a környékbeli nemesekkel a jutasi „Kyszel” nevű nemesi sessio miatt (Dl. 24257).

Az 1488. évi adólajstrom zavart okozó két tétele tehát a Veszprém északi szomszédságában levő *Jutas* településre vonatkozik. E faluban a középkorban nemesek és jobbágyság éltek, az adóösszeírás keletkezésekor pedig „Polyan”-i János veszprémi kanonok és „Zabady”-i „Fayzy” Dénes volt a földesúr.

A fentiek értelmében *Jutas* szervező tevékenysége egyetlen helység környékére korlátozódik. A hipotézis — mint említettem — a Veszprém melletti *Jutas* településhez kapcsolja a közeli Csatár (1082: „Chatar”: HazOkm. IV, 2, 17; Dl. 249), Tótvázsony határából a másik Csatár (1305: „Bylegechatar”: KUMOROVITZ i. m. 29. sz.), valamint PESTY helységnévtára alapján Balatonfüred tájáról Bocsár, Szentgál területéről pedig *Horohi* helyneveket (Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára: FolHung: 1114/61, 10; 1114/60, 428—9). A szerző lehetségesnek tartja, hogy ez utóbbi földrajzi név 's z a k á c s' foglalkozást jelentő helynév, mivel az ilyen szolgálónépeket néha „*huro*”-nak

hívták (HECKENAST i. m. 106). *Horohi* helynév keletkezése azonban másképpen is magyarázható. PESTY helységnévtára Szentgál határában *Horch*i oldalt, *Horch*i dűlőt és *Horohi* pusztát ismer. Ez a három földrajzi név arra a középkori településre megy vissza, amely a középkorban és később *Horh*i, *Horh*y alakban szerepel, és rendszerint együtt említik Szentgál és Németi kiváltságos településekkel (CSÁNKI III, 234; i. h. Közgyűlési iratok 1791. jan. 11. no. 88). Ilyen falunév már a dömösi összeírásban előfordul, és nem más, mint a *horh* 'vízmosta terület' községből keletkezett helynév (EtSz. II, 146).

A Veszprém melletti *Jutas* környékén tehát három foglalkozásra utaló helynév található. Ezek közül egyedül Bocsár régészeti adatait nem ismerjük. A terepbejárás szerint Bilegecsatáron XIII—XVI. századi cserepek jelezték a középkori település nyomát, a másik Csatáron a régészek Árpád-kori településre utaló tárgyi emlékeket gyűjtöttek, *Jutas* leletanyagát pedig zömében a XI—XII. századra keltezték (i. m. 203, 251, 253). Ilyen körülmények között a fenti helynevek X. századi léte feltételes, azaz a *Jutas*-ról szóló hipotézis csonka változata is egy olyan másik hipotézisre épül, amely a jelen ismeretanyagával nem igazolható.

7. A három helynévtípus felhasználásának kérdései után befejezésül a helynevek értelmezéséhez óhajtok hozzászólni. Nem kétséges, hogy az értelmezésbeli változatok lehetősége az elméletek helynévi megalapozottságát veszélyezteti. Ez különösen a pusztá személynévből álló földrajzi nevek felhasználásában okoz problémát, mivel a feltevésekben az ilyen típusú helynevek szerepelnek a legkisebb számban. Az *Árpád*, *Tormás*, *Tarrós* falunévek pusztá személynévből álló helynévként épülnek a koncepciókba, holott lehetnek nem személynévi eredetűek is.

A foglalkozást jelentő földrajzi nevek felhasználását néhány helynévmagyarázat is bizonytalanná teszi. Nem meggyőző például az a felfogás, amely szerint a veszprémvölgyi alapítólevélben említett *Sarlós* település lakói s a r l ó k é s z í t ő k voltak (HECKENAST i. m. 118). Az oklevélben szereplő szolgálónépek összetétele — köztük mindössze néhány iparos van — ilyen értelmezésre kevés alapot ad. A *Szántó* helynév esetében (i. m. 119—20) pedig csak annyit biztos, hogy földművelésre utal. A föld művelői azonban éppúgy lehetnek a fejedelem, mint más földesúr szolgálói. A *Szántó* nevű települések tehát a korai birtokviszonyok hiányos ismerete miatt csak feltételesen kapcsolhatók az egyes fejedelmi udvarokhoz.

A helynevek értelmezése természetesen szorosan összefügg a helynévadás kérdéseivel. A földrajzi nevek felhasználásakor a helynévadás olyan sajátosságos felfogása jelentkezik, amely a nyelvtudomány álláspontjával ellentétben áll. GYÖRFFY GYÖRGY, amikor PAIS DEZSŐ nézetével szemben (Névt-Vizsg. I, 95) a *Tarrós* falunév személynévi eredetét kívánja bizonyítani, többek közt azzal érvel, hogy a „*tarló* általános volta miatt a *tarlós* szó nem alkalmas falunévként, mert nem jellemző egy falura sem, ami minden falura érvényes” (ArchÉrt. XCVII, 203). A középkori helynévadástól azonban idegen ez a nagy területi egységeket átfogó szemlélet. Ilyen alapon ugyanis kétségbe lehetne vonni a *Szántó*, *Szóllós* helynevek sokaságát is. A helyneveket az adott környék lakossága, mint meghatározott közösség ösztönösen alkotta meg, és így az ember természetátalakító munkájának a közvetlen környezettől (erdő, mező, mocsár) elütő eredménye is lehetett földrajzi név, falunév.

A fentiekkel szándékoztam érzékeltetni azt, hogy mennyire bizonytalan a X. század történetére vonatkozó elméletekben a helynevek felhasználása.

A földrajzi nevek datálása pontatlan és sok esetben önkényes. Ennél is súlyosabb probléma az, hogy a helynevekhez olyan feltételezések kapcsolódnak, amelyek pillanatnyilag nem igazolhatók. Ezek az esetleges megállapítások pedig alapjaiban teszik feltételessé az elméletek konstrukcióját.

A földrajzi nevek — mint a történettudomány speciális forrásai — sajátos forráskritikát követelnek. Felhasználásuk nyelvészeti ismereteket, kritikai megközelítést kíván, és csak a régészet alkotó közreműködésén, a történelem írott forrásanyagának feldolgozásán meg a helynévanyag lehetőleg maximális számbavételén alapulhat. A helynevek felhasználása terén csak e követelmények szem előtt tartásával érhetünk el eredményes változást.

SOLYMOSSI LÁSZLÓ

A tranzitív és intranszítív igékről

Adalék a XVI. századi dunántúli nyelvjárás alaktanához

I. A tranzitívság fokozatai

1. XVI. századi dunántúli missiliseim igeképző-rendszerének feldolgozása során a hagyományos képzőleírásoknál használhatóbbnak, a valóságot azoknál hívebben tükrözőnek találtam azt a felfogást, amelyet KÁROLY SÁNDOR nemrégiben megjelent tanulmányában a magyar intranszítív — tranzitív igeképzőkről vall (ÁltNyelvTan. V, 189 - 218). KÁROLY ugyanis azáltal, hogy a magyar igenem fajtáit a tranzitívság fokozatai szerint állapítja meg, az őket létrehozó képzőket intranszítív — tranzitív képzőkként kezelve, egyrészt az azt megillető fontos helyre juttatja az igék tárgyias, illetőleg tárgyatlan jellegének az eddigi képzővizsgálatok során jobbra elhanyagolt szempontját, másrészt elkerül olyan buktatókat, mint a tökéletlen vagy álműveltető, álvisszaható igék kategóriái, amelyek egy szinkrón képzőleírásban már elnevezésükben is ellentmondásosak voltak. Az igék tranzitivitásának KÁROLY megállapította fokozatai, a passzív, mediális, bennható, reflexív, reciprok, intranszítív kiható, faktitív, kauzatív és tiszta tranzitív igék alapján véve feltétlenül meggyőzőek és alkalmazhatók akkor is, ha egyes részletkérdések még vitathatók, s ha egyes igék egyértelmű tipizálása még fejtörést okozhat. Ezekkel a kérdésekkel másutt foglalkozom.

2. E dolgozat bevezetéseként csupán egy problémát vetnék fel, s ez általában az igék elbírálásával kapcsolatos. Véleményem szerint az igék megfelelő igenembe való sorolása nem történhetik meg anélkül, hogy az ige pontos jelentését, illetőleg aktuális használatát előbb a szövegösszefüggés alapján meg ne állapítanók. KÁROLY a bennható igék egyik példjaként említi az *árulkodik*, míg az intranszítív kihatók illusztrálásaként a *gondolkodik vmin* igét. Mindkét megállapítás helyes és érvényes szerintem is például a következő mondat igéire vonatkozóan: *Béla azon gondolkozott, miért árulkodik folyton Tamás*. De már ebben a két mondatban: *Béla ült és gondolkozott*, illetőleg *Tamás folyton árulkodik Bélára a gondolkozik* igét használtam bennhatóként, az *árulkodik* igét pedig intranszítív kihatóként.

Mondhatná erre valaki, hogy a *Béla ült és gondolkozott* mondat második igéjének disztribúciója ebben a mondatban is ugyanaz, mint az *azon gondol-*

kozott típusban, kiegészíthetném ugyanis a mondatot: *Béla ült és azon gondolkozott, hogy . . .* vagy: *Béla ült és a történeken gondolkozott.* Vagyis az ige ugyanaz, intranzitív kiható mindkét esetben, csak előfordulhat, hogy a disztribúciós lehetőséget kihasználatlanul hagyom. De ha így válaszolunk a problémára, akkor az *áruklodik* is ugyanilyen, vagyis nem bennható, hanem intranzitív kiható akkor is, ha a „kihatás” nincs kifejezve.

Számomra helyesebbnek látszik az a megoldás, ha mindig egy adott mondatkörnyezetből indulunk ki, és annak alapján állapítjuk meg az igenemet az adott esetre vonatkozóan. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy végül nem gyűjthetők szótárszerűen össze – konkrét szövegösszefüggés nélkül is – egy-egy ige különböző használati lehetőségei.

3. KÁROLY hangsúlyozza, hogy „a »tranzitívság fokozatai« kifejezésben a tranzitívság természetesen nem az accusativusi tárgyi bővítmény felvételére való képességet jelenti. Ilyen szempontból a tranzitívságnak nem lehetnek fokozatai” (i. m. 194). Mégis érdemesnek látszik az előbb elmondottak alapján végiggondolni a tranzitív – intranzitív igék bizonyos variációit, mert kiderül, hogy a mindig szövegkörnyezetben vizsgált tiszta tranzitív igék sem egyformák, használatuk közben a tranzitivitás kihasználtsága tekintetében különböznek egymástól, s így a tiszta tranzitív igék szinte fokozatosan hajlanak át a KÁROLY-féle kiható, illetőleg bennható igék kategóriáiba.¹ (Vö. SZILASI: NyK. XXIV, 188; SIMONYI: Nyr. VII, 481–93; TEMESI: MMNyR. I, 207; WACHA: Nyr. LXXXIV, 33–6; H. MOLNÁR: ÁltNyelvTan. VI, 236 kk.)

E megfontolással a következő csoportok különíthetők el:

1. Kötelezően tárggyal álló tiszta tranzitív igék, amelyek mellől sohasem hagyható el a tárgy. Például: *becsül, imád, szégyell, tisztel* stb., stb. 1605: „*theged imadlak*” (WÉ. 164); 1570: „Az mÿ *Atjankffijat fenegetyk* mynden felewl ewlessel” (B. 166.); 1571: „*az nagsagod Jobagiat olaz Jakap haborgatnaja*” (B. 147.); 1561: „*Megek h vala oda vramath . . . Megh Latogathnj*” (DM. 22.); 1605: „*Asianak földé, ell untalak . . . szömlény*” (WÉ. 173); „Egi Tarsatok *köszönt*” (WÉ. 219); 1574: „*megh mertek kezertenj az Itwalo palankot*” (DM. 68.) stb. stb.

2. Tárggyal álló tiszta tranzitív igék, amelyek mellett a tárgy kitétele nem kötelező, csak lehetséges, s a nyelv él is ezzel a lehetőséggel: *ír, olvas, tanít, tanul vmit; néz, vár, gondol, elér vmit.* 1575: „ew Maga *zenueggye Az karath*”

¹ Az igék tárgyas használatának itt következő vizsgálatával kapcsolatban néhány megszorítással kell élnem. Nem foglalkozom ugyanis azokkal az igékkel, melyeket csak az igekötő tett tárgyassá (*átaludta az éjszakát*); nem tekintem tárgynak az úgynevezett határozói értékű tárgyat (*naggyot aludt*); tárgyasnak tekintem az igét akkor is, ha az adott mondatban nincs ugyan tárgy, de a tárgyas ragozás az előző mondatok valamelyik fővére utal (*Bepiszkolódott a ruhám. Holnap beadom a tisztítóhoz.*). — Minthogy ezek a vizsgálódások a XVI. századi dunántúli nyelvjárás igeképzői kapcsán merültek fel, a régi idézetek csak képzett szavakat tartalmaznak. A rendelkezésemre álló igen nagy példatárból mindig csak egyet közlök, csak ott teszek kivételt, ahol a maitól eltérő használat találok: ezt rendszerint több adat illusztrálja. — A forrásjelzésként használt rövidítések a következők: B. = Országos Levéltár Batthyány hercegi család missiliseinek levéltára; SoprLev. = HÁZI JENŐ, XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. 1928.; DM. = E. ABAFFY ERZSÉBET, Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968.; SzÁL. = Szombathelyi Állami Levéltár; WÉ. = Wathay Ferenc énekei: RMKT. XVII. sz. 1.; WÖ. = Wathay Ferenc önéletírása: i. m.

(B. 1281.); 1605: „Puskauai, Nyillall, öket Löuöldözek” (WÉ. 150); „ez köniben leuö Enekekett . . . irogattam” (WÉ. 142); 1588: „nehez wolt a' Nota nem akarta eneklenj” (SoprLev. 139.); 1598: „eg zeolejet a varasnak kapaltak” (SoprLev. 207.); 1574: „az palanthoth en kazaltham le” (SzÁI. Szelestey cs. lt.); 1605: „Az en Tarsomatt oth talalhattnam, Sok kinuallasim, s neky pana-zolhattnam” (WÉ. 237); 1575: „Nags: paranchjollja Azthjs hogj meg' Irjyam” (B. 1278.); 1561: „Az feiedelmeth Ben mind germekhsegem vlta foguan zol-galtä” (DM. 22.); 1605: „Alazatosagoth ha tanultall uolna” (WÉ. 223). — Előfordul olyan ige, melyet ma csak bennhatóként használunk, de a régiségben — adataim tanúsága szerint — tárgy is állhatott mellette: 1605: „Az Tatar az Rablast mert ugian uysettia” (WÉ. 181).

3. Tárgy nélkül álló tiszta tranzitív igék, amelyek bizonyos állandó szerkezetekből magukba szívták a tárgy jelentését is, így ha nem is tesszük ki a tárgyat, azt egyértelműen beleérezzük az igékbe: *Naponta takarítok. Holnap kivasalok.* 1575: „ketth zakach Legenj Itt zegenj Azzonjom konyhajjan feoztenek” (B. 1280.); de még érdekesebbek azok az adatok, amelyek a XVI. század mindennapjaira jellemzők, amely igék mellől ma nem hagyhatók el a tárgyat, de azok akkor a gyakori használat következtében felszívódhattak az igékbe: 1575: „tegnap elöt Drawa Mwra közt Egettek az Törökek” (DM. 49.); 1594: „zombaton az tatarok az kemenes alatt igen egettenek” (SoprLev. 189.); 1575: „Zrjny wram ismegh hadba hjrdet” (DM. 49.); 1576: „az Malomon . . . ez heten el wegeznek” (B. 1344.).

4. Bennható használatú tiszta tranzitív igék, melyekbe nem értjük, nem érezzük bele a tárgyat, de azt nem is hiányoljuk a mondatokból, jöllehet mindegyiket kiegészíthetnők vele. A 2. pont alatt felsorolt köznyelvi példák jó része ide tartozik; nézzük őket beszédhelyzetben: Mit csinál a gyerek? *Ír, olvas a szobában. Hol dolgozik a fiad? Pesten tanul.* Még nem dolgozik, még csak *tanul.* „Aztán csak néz, csak néz előrehajolva.” Béla ül és vár. 1576: „Nnak . . . effele oscolaia vagon kybe ezek ez Deiakok tanolnak” (DM. 53.); 1605: „Es ott . . . ket Eztendón . . . tanulgattam uolna” (WÖ. 541); „Vigaztalasert Enekle buaban” (WÉ. 209); „Sirion es Bankodgiek, Giazollion minden-fell” (WÉ. 231). S néhány olyan mondat, amelyekbe ma már oda kívánczik a tárgy, illetőleg a tárgyas ragozás: 1605: „Czufulze bennünk kirall . . . hog yl sokka hallogatz” (WÉ. 203); 1570: „mÿkor paranchol keg: sem kölchsegemet sem faratsagomat. nem szanom soha kegert” (DM. 62.); 1572: „Nagj: paranchjolt wolth hogj Az Bor wweot Nags: kwldenem . . . Azzonjom ew Nags: js paranchjol hogj Bortt kwlgyek fel” (B. 1256.); 1573: „Az Nagsagod levelet megh ertettem kyben N: parancholl hogh Nagsagodhoz mennek” (B. 163.).

5. Intranszitiv kiható változattal rendelkező tiszta tranzitív igék. A tiszta tranzitív igék ugyanolyan alakjukban szerepelnek itt is, mint tranzitív használatuk során, de tárgy helyett valamilyen más, határozói vonzat áll mellettük, amely nemcsak feleslegessé, hanem l e h e t e t l e n n é is teszi a tárgy kitételét. A tranzitív ige tehát már elveszti grammatikai tárgyát, de a cselekvés még irányul valamire: *néz vmit ~ néz vmire, vár vkit ~ vár vkire, gondol vmit ~ gondol vmire, elér vmit ~ elér vhová.* A tárgyi mellékmondatot igénylő *álmodik vmit* az *álmodik vmivel* kifejezéssel váltakozhat: 1595: „Igen almodnak az Vankossall” (B. 49595.); *hallgat vmit ~ hallgat vmire ~ hallgat vkihez:* 1605: „szauadra halगतok” (WÉ. 164); 1594: „parancholia megh az eö kegelmekhez halगतo Rvz[t]iaknak . . . hogh” (SoprLev. 190.); *panaszol*

vmít ~ *panaszol vmire*: 1605: „*rad panazlok rosz ideö*” (WÉ. 210); *szolgál vkit* ~ *szolgál vkinek*: 1574: „*hýwen akarwnk eö felsegenek zolgalnÿ az mÿnth ez ideigh zolgaltnkÿs*” (DM. 68.); 1605: „*Otth az Hartz szolgálata Philopaterek*” (WÉ. 195); *szolgál vkit vmivel* ~ *szolgál vkinek vmiben* ~ *vmiből*: 1575: „*eromesth zolgalna Az mÿjben twdna Mjnt Bÿzodalmas wranak*” (B. 1305.); 1570: „*Nagsagodnak ebbewlÿjs zolgalnek*” (B. 145.); *késlel vkit* ~ *késlel vkin*: 1572: „*seinyt ne keslellÿjen ez level vÿwö emberen*” (SoprLev. 44.); *örül vmít* ~ *örül vmin*: 1605: „*örüllÿ ha uagion egességtek*” (WÉ. 223) ~ „*uagion min örülnod*” (WÉ. 215).

6. Képző segítségével egyértelműen intranzitívvá vált eredetileg tiszta tranzitív igék. Az előbbi csoportba tartozó igék intranzitív jellege képzővel is jelölhető, így alakul ki a *gondol vmít* ~ *gondol vmire* mellé az intranzitív kiható *gondolkozik vmin*, az *elér vmít* ~ *elér vhová* mellé az *elérkezik vhová*, a *vár vkit* ~ *vár vkire* mellé a *várakozik vkire*. A régi adatok világosan nyomon követik és igazolják a nyelvnek azt a törekvését, hogy elsősorban éppen az olyan igéken, amelyek azonos hangalakkal fejezhetnek ki tranzitív és intranzitív viszonyokat, az intranzitivitást külön kitevővel jelölje. Ezeket a képzőket a hagyományos nyelvtan az álvisszaható képzők közé sorolja, de ha a tranzitivitás szempontjából tekintünk rájuk, egészen nyilvánvaló, hogy a képző legfontosabb szerepe az ige egyértelműen intranzitív voltának jelölése. Ez az intranzitivitás jelenthet intranzitív kihatást, mint az előbb felsorolt példákban (bár nem egy közülük bennhatóként is használatos: *Pál gondolkozik, türelmesen várakozik*). De az intranzitív képző a tiszta tranzitív igét közvetlenül bennhatóvá is alakíthatja: *szid vkit* → *szitkozódik*, *fenyegget vkit* → *fenyegetőzik*. XVI. századi adataimból mindenekelőtt az olvasható ki, hogy a régiségben a mainál több igét használtak oly módon, hogy a képzőtlen tiszta tranzitív forma megfelelő szövegkörnyezetben intranzitív funkciójú is lehetett. Így a tárgyias *bocsát* ige előfordul 'bocsátkozik' jelentéssel: 1568: „*Mÿhelen Erkeznek [a törökök] es lezen hō fÿbre Boczathnÿjok, azonnal Megh Zallÿak Eghernek Warath*” (DM. 31.); a *panaszol* a *panaszkodik* helyett áll: 1561: „*Ewketh . . . Ne haborgatnam, Mert chazarnak vn felseg[enek] fognanak panazolnÿ*” (SoprLev. 12.); 1605: „*kinek panazolliak*” (WÉ. 240); a következő példa *gondol* igéje *gondolkozik*-nak értelmezhető: 1576: „*Mast [’most’] gondollÿjon the N. es Mÿellÿen Mÿnden Joth the N.*” (DM. 3.); az *öriz* helyett ma *örködik*-et mondanánk: 1574: „*Az wraÿmath oth alath hattham Erÿznÿÿ*”; „*az Nepeth . . . haggÿa Erÿznÿÿ oth alath*” (DM. 40.); 'csodálkozik' jelentésű a következő mondat *csodál* igéje: 1605: „*Mind vrfi moldra öltözve ualanak, Kin Törökökis ugian czudalanak*” (WÉ. 158); ma a *szégyenkezik* jobban hangzanék, mint a régi *szégyenel*: 1605: „*Zegieneluen . . . Jarom ez Warast*” (WÉ. 163).

II. Az intranzitivitás jelölése

1. Az intranzitivitás jelölésére különböző képzők voltak alkalmasak. Mindenekelőtt ilyen volt a szenvedő, illetőleg visszaható igéken kialakult *-ik* végződés: *lak vmít* → *lakik vhol*: 1554: „*egÿ zegenÿ sellÿer lakÿk Benne*” (B. 9220.); *búj vmít* → *bújik vhová*: 1605: „*Varokban be Buttak*” (WÉ. 231). De az *-ik* önmagában főként a mediális igék jelölője volt, a cselekvő igék intranzitivitását elsősorban az *-ik*-nek gyakorító képzővel vagy képzővel bővült formája fejezte ki. Így a *lakik* mellett előkerül a *lakozik*: 1554: „*kÿ Zalonakba*

lakozják" (B. 9315.); 1570: „Nemelliek . . . mezzeys lakoznak" (DM. 61.); a mediálisként is használatos *gyűlik* mellett jelentkezik a cselekvő bennható *gyülekezik*: 1574: „megh Thebben *gyülekeznek*" (DM. 40.); 1602: „az raba melle *gyülekeznek* az Varmegye fegyueres kezzel" (B. 26390.).

XVI. századi adataimat a következőkben aszerint csoportosítom, hogy milyen jellegű volt az alapige ebben a korban, s milyen jellegű igét alakított belőle az intranszítív képző.

2. Kötelezően tárgyias tiszta tranzitív igéből válhat bennható ige: *rak vmit* → *rakodik*: XVI. sz.: „Nem Akart el jöni es *Rakodni* sem Akart" (B. 9076.); *szid vkit* → *szitkozódik*: 1605: „mas Madarat ott *szitkozodny hallek*" (WÉ. 236). -- Keletkezhet intranszítív kiható ige: *elfeled vmit* → *elfeledkezik vmiről*: 1563: „az en szolgálatomrul *el ne felet keszek*" (SoprLev. 31.); *kíván vmit* → *kívánkozik vhomá* ~ *kívánkozik, hogy* (a vonzat teljes mellékmondat): 1605: „chiak az felseges *Istenhöz kiuankozhassanak*" (WÉ. 141); 1575: „az Itth walo Thegla wetho . . . *kjwankozek hogj ew Maga Mēne oda*" (B. 1276.); 1575: „*kjwankozanak hogj* Nagodhoz menjenek zemelj zerenyth" (B. 1288.); *szán vkit* → *szánakozik vkin*: 1605: „Ellensegekis raitok *szanakoznak*" (WÉ. 200); *tud vmit* → *tudakozik vmin* ~ *tudakozik vmiről* ~ *tudakozik vmi felől*: 1576: „Nagod Azon *Thudakozjk wala hogj . . . hol Nem halnanak*" (B. 1344.); 1595: „*tudakozik kd azon hog . . .*" (B. 49597.); 1594: „mely *dologrwl Ighen szewksegh az Magistratusnak tudakozny*" (SoprLev. 184.); 1605: „*ruklam tudakozall*" (WÉ. 212); 1570: „az *lowak felewl walth igen twdakozthwnk*" (B. 1252.); 1571: „*ferench felol tudakozjk kd*" (B. 12.); *ölt vmit* → *öltözik vmibe*: 1605: „*giazban mindgiart öltözek the sziued*" (WÉ. 229); „*föll Eölteözem az Ruhaban*" (WÖ. 549). — S végül az *imád vkit* igéből képzett *imádkozik* bennhatóként és kihatóként egyaránt előfordul: 1605: „inkab kel chiak *imadkoznod*" (WÉ. 171); „Alazatossan . . . *Imatkoszszatok*" (WÉ. 217); „*Istennek az köztt imadkoszall*" (WÉ. 214).

3. A nem kötelezően tárgyias tiszta tranzitív igék tárgyatlan jellegüket az intranszítív képző használatával fokozták és tették egyértelművé. Az ilyen igékből bennható igék váltak: *kaszál vmit* ~ *kaszál* → *kaszalódik*: 1605: „ky szanth s *kaszalodik*" (WÉ. 174); *legel vmit* ~ *legel* → *legelődik*: 1605: „Othh az Juhh, az Farkassall egiütt *legelődik*" (WÉ. 227); *ugrál* → *ugrálódik*: 1605: „*igien nem ugralednek*" (WÉ. 212).

4. Az intranszítív kiható változattal rendelkező tiszta tranzitív igék intranszítív funkciójukat szintén a képző kitételével jelzik, ezzel is teljesen kizárva a tárgy alkalmazásának lehetőségét. Lehet belőlük bennható ige: *vár vkit* ~ *vár vkire* → *várakozik, várakodik*: 1595: „*kegtek úarakogek*"; „*kegtek az en barathsagomerth úarakogek*" (SoprLev. 192); 1605: „*egikitzint uarakozull*" (WÉ. 223); *vagdal vmit* ~ *vagdal vmerre* → *vagdalkozik*: 1605: „Vitezek . . . Mikor *vagdalkoztok*" (WÉ. 218). Megmaradhat a kiható jelleg. Amint fentebb láttuk, a *csodál* ige tárgyias és kiható egyaránt lehetett: *csodál vmit* ~ *csodál vmin* → *csodálkozik vmin*: 1543: „*chodalkozunk raita hog*"; *vágy vmit* ~ *vágyik vmire* → *vágyódik vmire*: 1605: „*ky Wagiodom uala az Vegekben*" (WÖ. 541); *álmodik vmit* ~ *álmodik vmivel* → *álmodozik vmivel*: 1605: „En Arua *Tarsonmall . . . engem czak almadoztatz*" (WÉ. 212). Végül bennható és kiható változatban egyaránt előfordul az *ér vmit* ~ *ér vhomá* igének *érkezik* alakja: 1568: „Mýhelen *Erkeznek . . . azonnal Megh Zalljak Eghernek Warath*" (DM. 31.); 1605: „*Erkezem Papa eleiben*" (WÖ. 545); a *gondol* és a *parancsol*

igék ma kötelezően tárgyaskak vagy határozós vonzatúak, a XVI. században — amint láttuk — mindkettő szerepelhetett bennhatóként is, *-kodik* képzős származékuk pedig bennható és kiható szerepben egyaránt előfordul: 1587: „Azerth ktek *gondolkoggjiek*, merth hogý chýak az penz Igý haszontalan weztegh allýon szegennek karara leszen” (SoprLev. 131.); 1575: „Enýs Sokat *gondolkottam raíta*” (DM. 51.); 1591: „Nagod iol *gondolkodgiek rola*” (DM. 9.); 1594: „a’ mýnt az ew actioýnak kezdetýben bewsegesen *panaszolkodýk*” (SoprLev. 184.); 1570: „*panaszolkodýk thý kegelmetekre*” (SoprLev. 38.); 1594: „*feleseghem ellen panaszkodýk*” (SoprLev. 182.).

5. Érdeemes volna még számba venni a maitól alakjukban vagy jelentésükben eltérő igéket, de itt csak mutatóban lássunk közülük néhányat: Egyes ma iktelen cselekvő intranzitív igék ikes ragozásúak: *lépik*: 1605: „Hermon azon haborodek, Kirall ellöll nag’ pirulua *ell lepek*” (WÉ. 203); *szállik*: 1605: „Begler Begh penig Soostohoz *szallek*” (WÉ. 154). A *forog* igének tiszta tranzitív jelentése is volt: 1605: „Gialogok közt kin Capitanis uala, *Santzokatt s Czapast ő forogia uala*” (WÉ. 155); „Szeles ez feold hatan Vitezek kik uattok, Es *köröziensegett körniüll forogiatok*” (WÉ. 218); „mint az io Pazor *forogia eő Nyaiath*” (WÉ. 231); „Nincz ky *gondomatt* ennekem *forogia*” (WÉ. 239). A *kérdez* ige intranzitív alakja ma *kérdezősködik*, nálam *kérdezkedik*: 1575: „En *kerdezkettem* az terek had felel t’wle” (B. 1291.). A *talál vmit* ~ *talál vmire* igéből képzett *találkozik* vonzata nem társ-, hanem helyhatározó: 1570: „oth *talalkozýk* egh el Zeketh *Zolgaýara*” (B. 166.). A *talál vmit* ~ (*el*)*talál vhová* igéből *találkozik vhová* lesz; 1570: „Azonkewzbe *talalkoznak* Bornemýza *Gasparhoz*” (B. 166.); 1605: „*Zúksegh, beúsegh, hoszad talalkozoth*” (WÉ. 215); ugyanez az ige azt is jelentheti ’történetesen jön vhová’: 1570: „*thörteneth szerenth zjnthén* akor *talalkozam Ide wýwara*” (B. 9082.); 1571: „Enýs chak ma cheterteken *talalkoztam be*” (B. 148.). Az *út vmit* ~ *út vhová* igéből intranzitív kiható ige lett: *útközik vhová* ’támad vhová’: 1605: „*Ballszarnira hadnak* uakmerön *útköszek*” (WÉ. 151). A kötelezően tárgyask *tisztel* igének ma nincs bennható vagy kiható változata, a XVI. században viszont élt a *tisztelkedik vmivel*: 1598: „kere[m] kegel[mete]ket mýnd egez tanach vrakat hogi kegel[me]tek legienj Jelenj it az en hazammal . . . vgj mýnth vasarnap vachoranj es hetfenj ebenj [!] hogi az *k/egelme]tek Jelen voltaual* tob bizot vraim es attiam fiaý köszöt *tisztelkedhesem* es *dichekedhesem*” (SoprLev. 206.). Az *épít: épül* igének a régiségben nem volt külön bennható változata. Az *építkezik* helyett (mely a TESz. szerint 1825-ben tűnik fel először) az egyébként medialis jelentésű *épül* igét alkalmazták: 1575: „walamý zabathsagoth . . . Njernenek, hogj ew kjs *epülhelhnenek*” (B. 1296.); 1585: „mastan volna az *epületnek* Ideýe” (SoprLev. 121.); 1585: „enis It *epülék* . . . rakoson” (SoprLev. 124.).

III. Gyakorító ige: intranzitív jelleg — mozzanatos ige: tranzitív jelleg

1. Ha számba vesszük tehát, milyen képzők alkalmasak arra, hogy a tisztán tárgyask igéket bennható, illetve intranzitív kiható igékké alakítsák, meg kell állapítanunk, hogy az intranzitív képzők mindig gyakorító képzőket tartalmaznak. KÁRÉLY még is jegyzi, hogy a gyakorító és az intranzitív képzőknek közös halmazaik is vannak, egy helyütt pedig azt fejtegeti, hogy intranzitív képzőinkben nem kell lapangó visszaható képzőt keresni, hanem

gyakorító képző másodlagosan alakult funkciójával van dolgunk (i. m. 206). A képző kettős, gyakorító és intranszitiv szerepét legtöbbször egyszerre észleljük. Amikor az 5. csoportba tartozó igék képzői a tárgyias igéket tárgyatlanokká tették, ugyanakkor általában a cselekvés minőségének lefolyása tekintetében is módosították az alapszót. A *gondol : gondolkozik* vagy a *néz : nézelődik* szópár szembeállításakor mindannyian érezzük, hogy — jóllehet az alapige maga is tartós cselekvést fejez ki — a képző hangsúlyozza, fokozza a cselekvés duratívságát, tehát egyszerre tölt be intranszitiv és duratív szerepet. De vannak olyan igepárok is, amelyekben az egyértelmű intranszitivitás jelölésén kívül alig találunk más funkciót: *A vonat Budapestre ért ~ érkezett; Hosszú órákig várt ~ várakozott* stb.

2. A továbbiakban azt kívánom bizonyítani, hogy ez a „másodlagos funkció”: az intranszitivitás jelölése nem véletlenül tapadt éppen a gyakorító képzőkhöz: a cselekvés ismétlődése és a tárgyra való irányulás határozottságának gyengülése között nem csupán a nyelvben, hanem a valóságban is belső, szerves, lényegi összefüggés van.

Figyeljük meg például a következő igesorozatokat: *rak : rakogat : rakodik, dob : dobál : dobálódik, hajít : hajigál : hajigálódik*, ahol az első alakok, a *rak, dob, hajít* sohasem állhatnak tárgy nélkül, mindig kötelezően tárgyiasak. (A kockajátékban járatos *te dobsz*, vagy a gerelyvetésben elképzelt *ki hajít?*-féle intranszitiv használat sajátos csoportnyelvi, a tárgyát beolvasztó, felszívó változataitól itt eltekinthetünk.) A gyakorító képzővel tovább képzett formák (*rakogat, dobál, hajigál*) már nem kötelezően tárgyiasak, előfordulhatnak tárgy nélkül is. Kavicssal dobálózó gyerekekre rászólhatunk: *ne dobálj! ne hajigálj!*, de nem mondhatjuk: *ne dobj! ne hajíts!* A *rak* mindig tárgyat igényel, de a *Rakogat az íróasztalán* mondat önmagában is tökéletesen megállja a helyét. Tagadhatatlan tehát, hogy a gyakorító képzőnek a cselekvés elaprózásának vagy tartósságának jelölésén kívül abban is szerepe volt, hogy a kötelezően tárgyias igéből nem kötelezően tárgyias ige vált. Az igesor harmadik helyen szereplő tagjain (*rakodik, dobálódik, hajigálódik*), melyek mellett már semmiképpen sem állhat accusativusi tárgy, ugyancsak gyakorító képzők szerepelnek, de rajtuk az igék egyértelmű intranszitivitását alaki kitevő, a szigorúan tárgyatlan passzív és medialis igéken kialakult *-ik* is jelzi.

3. Nem véletlen, hogy éppen a gyakorító képzők változtatják intranszitivvá a tranzitív igéket. Hiszen a tartós cselekvést kifejező gyakorító képző kiterjeszti, széthúzza a cselekvést, s ez legtöbbször együtt jár azzal, hogy a cselekvés egyetlen célra irányulása is kiterjed, elmosódottabbá, határozatlanabbá válik. Ilyenformán a gyakorító képző tárgyatlanító funkciójában valóságos összefüggés tükröződik.

4. A gyakorító képzőnek az intranszitivitással való szoros kapcsolatát úgy is igazolhatjuk, hogy az ellenkező oldalról vizsgáljuk a kérdést. Ha a duratív igékből igekötő segítségével olyan származékokat alkotunk, amelyek a tartós gyakorító cselekvés befejezettségét, tehát mintegy a cselekvés utolsó *m o z z a n a t á t* hangsúlyozzák, akkor azonnal kötelezően tárgyias igéket kapunk: *néz (vmit) : megnéz vmit, nézeget (vmit) : megnézeget vmit*. S ugyanígy viselkednek azok az igék is, amelyekben éppen a gyakorító képző tette lehetővé a tárgy nélküliséget: *dob vmit : dobál (vmit) : megdobál vmit ; rak vmit : rakogat (vmit) : elrakogat vmit*. Tehát a kötelezően tárggyal álló 1. kategóriába tartozó igéből a gyakorító képző segítségével vált a 4. csoportba tartozó

bennható használatú tranzitív ige, de a befejező mozzanatra utaló igekötő ezt ismét kötelezően tárgyias igévé tudta alakítani.

5. S tovább is mehetünk. Maga a mozzanatos képző is gyakran szolgál arra, hogy a cselekvésnek határozottabban tárgyra való irányulását kifejezze: *köszön vkinek : köszönt vkit, ér vmít : ért vmít, kísér vkit : kísért vkit*. D. BARTHA KATALIN (Szóképz. 36) így értékeli ezeket: „ezek az elhomályosult származékok általában a cselekvés nagyobb *i n t e n z i t á s á n a k* jelölői [Én emeltem ki.— A. E.], mozzanatos jellegük egészen elszíntelenedett”. S az előbbieket után természetesnek is tarthatjuk, hogy míg a hosszabb ideig tartó cselekvés elmosódottabbá teheti a tárgyra való határozott irányulást, addig a mozzanatos cselekvés, ha egyáltalán tárgyra irányul, határozottabban célozza meg azt. Ha végigfutjuk a MMNyR. mozzanatos tranzitív példáit, valóban azt találjuk, hogy szinte mindegyik kötelezően tárgyias ige: *szólongat, szólít, emelint, érint, belezuhint, bolydít, csendít, fordít, indít* (napjaink *indíts!* 'indulj' alakja speciális stilisztikai értelemmel alakult így), *mozdít, pezdít*. Ugyanakkor a gyakorító képzős tranzitív igék igen-igen gyakran állhatnak tárgy nélkül is: *olvasgat, főzöget, eszeget, nézeget, dalolgat, vrogat, tanulgat* stb. stb.

6. Tudatosan választottam itt csupa *-gat, -get* képzős igét. KÁROLY ugyanis a következőket írja: „Gyakorító képzőink intranzitív funkciójúvá válásának az ellensúlyozására főleg tranzitív gyakorító igére volt szükség . . . A tranzitív gyakorítás kifejezésére alakul ki a kódexek idejében még gyér használatú, de később egyre fokozódó produktivitású s ma már egyeduralkodó *-gat, -get* képzőnk a *-g* gyakorító képzős és *-t* műveltető képzős szavakból.” (I. m. 206—7.)

A *-gat, -get* szigorú tranzitív funkciója valóban érvényes a *háborog : háborogat, nyomorog : nyomorgat, forog : forogat* típusra, ahol többé-kevésbé érezzük is a *-t* műveltető jellegét, de ha egyértelműen a gyakorító funkció kerül uralomra, még ez a képző is veszít valamit tisztán és kötelezően tranzitívvá tevő erejéből, s amint a fenti példákból láttuk, a vele alkotott származékok gyakran állhatnak tárgy nélkül is.

7. Végül a gyakorító: intranzitív, illetve mozzanatos : tranzitív megfélelésekre vonatkozó fejtegetéseink utolsó következtetéseként a fentiek alapján igen valószínűnek tarthatjuk, hogy az igenemek képzői közül a leghatározottabban tranzitív képző, a jelentésénél fogva is mindig tárgyra való utalást és irányulást kifejező műveltető *-t, -at, -et, -tat, -tet* éppen a mozzanatos *-t* képzőből alakult, illetőleg, ahogyan ZSIRAI fogalmazza (MNy. XII, 10): eredetükben azonosak voltak. Most úgy látjuk, ez az azonosság nem véletlen: lényeges összefüggés van a két szerep között: közös bennük a tárgyra való határozottabb irányulás jelentésárnyalata, s éppen ez teszi őket alkalmassá e két, a mozzanatos és a műveltető funkció betöltésére.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Tárgyas igék tárgy nélkül

1. A mondattani jelenségek vizsgálatára HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondattan alapjai” című könyvében újszerű kísérletet tesz. Elgondolásának egyik lényeges eleme az, hogy a mondattani jelenségeket főleg a szófajok jelentésviszonyaiból vezeti le. Így mondattani felfogásában erősen előtérbe kerül az egymással viszonyba lépő szavak fogalmi tartalmának vizsgálata. Szükségesnek tartja mindenekelőtt a konkrét és absztrakt fogalmi síkok elválasztását s ezeken belül is az egyes fogalmak szűkebb vagy tágabb körének vizsgálatát. Az ilyen felfogás alapján a mondattani jelenségek megértéséhez és részletes leírásához számos esetben egyúttal szókincsvizsgálat is szükséges, azaz össze kell gyűjteni azokat a szavakat, amelyek azonos helyzetekben azonos módon viselkednek. Mivel a felvetett kérdésekkel kapcsolatban a gyűjtéseket a szerző egymaga nem tudta elvégezni, számos helyen megelégszik azzal, hogy néhány példa alapján megfogalmazza a tételt és megjelölje az elvégzendő feladatokat. E feladatok voltaképpen az egész szókincsvizsgálati szempontú átvizsgálását jelentik. Ehhez a munkához az írók nyelvének tanulmányozása mellett kitűnő segédeszköz az Értelmező Szótár a maga gazdag példatárával.

Az alábbiakban a HADROVICS által megjelölt feladatok közül kiragadok egyet, a tárgyas igék tárgy nélküli használatát, és szélesebb körű anyagon igyekszem bemutatni, miként lehetne az ő módszerével a nyelvhasználatot részletesen leírni, illetőleg a leírás módszerét továbbfejleszteni.

A tárgyas igék egy csoportja értelmes közlést ad a tárgy kitétele nélkül is. A *szánt* ige mellé nem kell kitenünk a *földet* tárgyat, a *főz* ige mellé sem az *ételt* tárgyat. Az említett igék a hozzájuk hasonló típusúakkal együtt (*kaszál, mos, varr* stb.) azért állhatnak így magukban, mert jelentéstartalmuk igen gazdag. Ezt a megállapítást HADROVICS fent jelzett művében kísérlettel is igazolja (67). Ha az igéket értelmezzük: például *szánt* = „a földet ekével felhasítja és csíkonként megforgatja”; *főz* = „ételt tűzön élvezhetővé készít”; *mos* = „ruhát vízben (mosószerrel) tisztít” stb., megfigyelhetjük, hogy „adva van egy eléggé széleskörű igefogalom (*hasít, készít, tisztít*), ezt a széleskörű igefogalmat viszonyba hozzuk egy tárgyfogalommal. Ez a tárgy az ige fogalomkörét leszűkíti, tartalmát tehát felgazdagítja. E viszony nyelvi összefoglalásaként jelentkezik egy másik, szűkebb körű, gazdagabb tartalmú ige: *szánt, főz, mos.*” (HADROVICS i. m. 67.) Az így keletkezett igékben tehát bennük foglaltatik a cselekvés tárgya, sőt sok esetben helye és eszköze is.

Ha az említett típusba tartozó igék mégis kapnak tárgyat, ez mindig speciális tárgy, olyan, amelynek jelentésköre a ki nem tett alaptárgynál lényegesen szűkebb: *tarlót szánt, vacsorát főz, fehérneműt mos.*

2. HADROVICS könyvében „Az igék jelentése és a tárgy” című bekezdésben (66). foglalkozik a tárgy nélkül álló tárgyas igékkel, mint az egyik alaptípussal. A leíró mondattan egyik lényeges feladatát abban jelöli meg, hogy „össze kellene gyűjteni és jelentés szerint rendszerezni mindazokat a tárgyas igéket, amelyeknél az alaptárgyat nem kell kitenni, mert benne foglaltatik az ige jelentésében” (67).

A következőkben a felvetett problémát részletesebben megvizsgálom.

Az igéket az Értelmező Szótár anyagából gyűjtöttem, maguk az értelmezések is innen valók. Ahol az értelmezés nem idézőjeles alakban szerepel, ott sajátom. A bevezetőben példaként említett *szánt, főz, mos* igék értelmezését

HADROVICS könyvéből vettem át. Az igék használatát bemutató példaanyag saját gyűjtésem. A példák részint a magyar próza klasszikusaitól (Jókai, Mikszáth, Móricz, Gárdonyi), részint napjaink irodalmából valók. Néhány példát Krúdytól és Kosztolányitól is vettem. Feldolgozásomban az efficiáló (megvalósító) igék nem szerepelnek.

I.

A jelentés szerinti rendszerezés első csoportját a tágabb értelemben vett házi (háztartási) munkavégzés fogalomkörébe tartozó igék alkotják. Ez a csoport kisebb részekre tagolható.

1. Az étel elkészítésére vonatkozó igék: *főz, kotyvaszt, süt, süt-főz*. Értelmes közlést kapunk az *ételt* tárgy kitétele nélkül is, ahogyan a következő példák mutatják: „Holnap már rendben leszünk, a gyámleánya bemutatja, hogy tud *főzni*” (Mik. 2: 154); „A munkásoknak itt a konyhán *főznek* minden délben” (Gárd.: Isten r. 18); „Nyergéék *sütöttek-főztek*, még jobban ügyeltek a csöndre” (Koszt.: Aranys. I, 63); „Lefektette a kicsinyeket, ápolta őket, *sütött-főzött* az esküvőkön, sírt a temetésekén...” (Koszt.: Aranys. II, 8).

A *süt-főz* ige jelentésénél fogva tárgy nélkül áll. Az *ételt* alaptárgy csak az összetett igealakhoz érhető oda. Ha mégis speciális tárgyat találunk mellette, az vagy a *süt*, vagy a *főz* igére vonatkozik, s nem a sütés-főzés nagy sürgés-forgással járó, legtöbbször valamilyen különleges alkalomhoz kötődő cselekvését jelenti. — A *süt* esetében a helyzet fordított. Itt legtöbbször kiteszük a tárgyat: „Lesz meleg kályhánk. *Sütünk* rajta *almát*”. (Gárd.: Kék p. 365); „Inkább egy *hagymás rostélyost sütünk* — ellenkezett Vilma” (Krúdy: Őszi ut. 327); „*Még ezt a kenyeret* édesanyja *sütötte* az utolsó lisztből” (Jók.: Régi jó t. 19). Természetesen lehetséges, hogy ilyen kérdésre: Mit csinál a feleséged? — ezt a választ kapjuk: Éppen a konyhában *süt*. Példa rá Móricztól: „Nem is lett a mosásból ma semmi, mert inkább *sütni* kellett, *főzni* kellett” (Rózsa S. 280). Ez utóbbi példában is lényegében a *süt-főz* árnyalata van jelen.

A *főz* ige melletti speciális tárgyak általában az ételfajta jelölik: „Aznap *sóskát főztek*” (Gárd.: Isten r. 118); „Egyszer ők ketten voltak hetesek a konyhán, *rakot főztek* vacsorára” (Gárd.: Isten r. 344). Vonatkozhatnak azonban étkezési alkalmakra vagy az étel minőségére is: „*Jó ebédet főzünk!* Olyat még a prépost úrnál se láttál.” (Gárd.: Isten r. 48.)

2. A második alcsoport két igéje az *étel felszolgálását* jelenti: *tálal* = „(Tálban vagy egyéb asztali edényben elrendezett) *ételt* az asztalra helyez”; *szervíroz* = „(*Ételt*) felszolgál, felhord, tálal”.

Példák tárgy nélküli használatra: „... a kosztosok kaptak mindent, ami kényelmes, finom, közös ebédek alkalmával nekik *tálaltak* először” (Koszt.: Aranys. I, 61); „... állandóan három teríték volt az asztalon, hogy ha betyár jelentkezik, akkor azoknak abban a szempillantásban *tálalhassanak*” (Móricz: Rózsa S. 302).

A speciális tárgy ételfajta (ritkábban italfajta) jelöl: „No, hollók, ha pandúrhusra éheztek, most jöjjetek, *tálalok!*” (Jók.: Rab R. 338); „Hát akkor *tálalja* először a *levest!*” (Móricz: A mama); „A leves után ó-német edényekben *sört szervíroztak*” (Krúdy: Őszi ut. 282).

3. Bár a tárgyalta csoport fő jelentésköréül a házi munkát jelöltem meg, mégis ide kíváncsoznak az *étel és ital elfogyasztása* jelentéskörébe tartozó igék is. Ételre, táplálékra vonatkozóan: *eszik* = *táplálékot*,

ételt „egymás utáni részletekben szájába vesz, rendsz. megrág és lenyel”; *fal*, *habzsol*, *zabál* = „mohón, csúnyán, illetlenül eszik”; *majszol* = „ételt, ennivalót úgy fogyaszt, eszik, hogy szájában ide-oda forgatva szétmállasztja vagy elszopogatja”; *kanalaz* = „ételt kanállal eszik, fogyaszt”; *emészt* = táplálékot szervezete számára feldolgoz; *kóstol* = „ételt (italt) ízlel”; *nyel* = táplálékot „a nyelv és a nyelőső izmainak segítségével száján és torkán át a gyomrába juttat vagy igyekszik juttatni”. A *nyel* absztrakt síkra is átmehet; ezzel külön foglalkozom.

Példák a tárgy nélküli használatra: „Boros uramnak pedig az a szokása volt, hogy mikor *evett*, akkor nem szeretett beszélni” (Jók.: Régi jó t. 80); „Jószagú volt [ti. az étel], meg aztán szeretett is *enni*, s a vacsorának se híre se hamva” (Móricz: Rózsa S. 451); „Ott ült, ameddig *evett*” (Gárd.: Isten r. 38); „Egyél, ne *zabálj!*” (közny.); „Csak *zabálnak*. Két pofára.” (Koszt.: Édes A. 60); „Olyan öreg, hogy már nem rág, csak *majszol*” (ÉrtSz.); „Három fráter ott *kanalazott* az udvar sarkában” (Gárd.: Isten r. 103); „Nyugodtan ült ott, mint egy oroszán, aki *emészt*” (Mik. 10: 179).

A speciális tárgy természetesen szűkebb körű fogalmat jelöl, általában valamilyen ételféleséget, ételfajtát: „Ő csak egy különbséget tudott tenni az emberek közt: »Azok, akik *fekete kenyeret esznek*, és azok, akik *kalácsot*»” (Mik. 1: 87); „A tarisznyájukból *nagy karaj kenyeret* cibálnak elő és *falogatják*” (Gárd.: Kék p. 75); „Ittunk, hozzá *pogácsát majszoltunk* és megint ittunk” (Körkép 69: 248); „Kihűl a *levesed* — figyelmeztette Novák, ki már étvágyal *kanalazta*, kissé szürcsölve” (Koszt.: Aranys. I, 54); „...eszébe jutott a *szamoszi bor* különös, klasszikus íze, és hogy milyen gyakran *kóstolgatta* Párizsban” (Szerb: Utas 8).

A *nyel* ige tárgy nélkül konkrét értelemben és absztrakt síkon egyaránt használatos: „a beteg toroka megdagadt, nehezen *nyel*” (közny.). Átvitt jelentése: 'bosszúságot magába fojt'. Példa Kosztolányi Édes Anna című regényéből: „És te mit tettél? — Mit? Azt, amit mindig, *nyeltem*.” (60.)

A (szesz) ital fogyasztására vonatkozó igék: *iddogál*, *iszik*, *hörpint* (*hörpent*), *kortyol*, *nyakal* és a köznyelvbe lassanként felszívódó *piál*. Ha ezek az igék önmagukban, tárgy nélkül szerepelnek, a nyelvérzék a *szesz* italt tárgyat érti melléjük: „milyen tanító lesz maga — szól a kocsis — ha se nem *iszik*, se nem pipázik” (Gárd.: Kék p. 68); [a drótos tót mondja, mikor megkínálják egy pohárka pálinkával]: „Őt esztendeje *nem ittam*” (Gárd.: Kék p. 292); „Maradjon kegyelmed nyugodtan, üljön le és *igyék*” (Jók.: Erdély 51); „Még önála is *iddogáltunk* úgy éjfélig” (Gárd.: Kék p. 81). Olykor kiemelés céljából kifejezetten írói stíluscéllal szerepelhet kitett alaptárgy: „*Inni*, majd borotválkozni akart. *Inni szeszt* akart.” (Illyés: Ebéd. 247.)

A speciális tárgyak kétfélék lehetnek. Jelenthetik a szesz ital valamilyen fajtáját: „... amiket [ti. palackokat] ismer mindenki, ki valaha igazi *ótokaji bort ivott*” (Jók.: Régi jó t. 30); „Higgye el, hogy a legnagyobb vétek ringlire *kútvizet inni*, ha *frissen csapolt sör* van” (Körkép 69: 217); „Ezen kívül bármilyen más nem szesz italfajtát: Bográcsból ettek, a kalap begyűrt tetejéből *itták a kútvizet*” (Illyés: Ebéd. 255); „Most *iszik egy pohárnyi tejet*” (Gárd.: Isten r. 333).

Ezenkívül az *iszik* és a *hörpint* ige másodfokú vagy áttételes tárgyat is vehet magához (l. HADROVICS i. m. 76): „Mindössze *három kortyot ittam*, az sem esett jól” (Gárd.: Kék p. 67); „A deák fogta a kulacsot, *jót ivott* és felköszöntötte Petőfi Sándort” (Móricz: Rózsa S. 451); „Ízlett neki a bor, bárha

egy ujjnyit hörpintett is belőle . . ." (Illyés: Ebéd. 268). A *kortyol* inkább speciális tárggyal szerepel: „A lugasban *kortyolta kávéját*” (Szabó M.: Pil. 42). Ritkábban használatos a *nyakal*: „*Nyakallak együtt hetekig*” (ÉrtSz.); „A pezsgő durrant, a pezsgő habzott, Gábor *nyakalt a feleségével*” (Gárd.: Szegény e. I, 148).

4. A házi (háztartási) munka témakörében kell foglalkoznunk a *vásárol* igével. Jelentésköre (*'áru, árucikket* beszerez, vesz) rendkívül széles. Ha tárgy nélkül áll, akkor magában foglalja az *áru, árucikk* alaptárgyat, sőt a cselekvés helyét (üzlet, áruház, piac) is a szövegkörnyezet ismeretében. Ha a háziasszony vásárolni (esetleg bevásárolni) megy, tudjuk, hogy a vásárolandó áru valamilyen ételféle elkészítéséhez szükséges nyersanyag, a cselekvés helye élelmi-szerüzlet vagy piac; ha a vidékiek feljönnek Pestre, és fáradtan panaszolják, hogy egész nap vásároltak, akkor arra gondolunk, hogy járták az áruházakat, üzleteket, ruhaneműt, esetleg valamilyen műszaki cikket akartak beszerezni.

A következő Illyés Gyulától vett példa szemlélteti az ige használatát: „*Mit akartatok vásárolni? Én szoknyát* ennek a kicsinek; *Én réklit*; ki-ki elmondta mire nem tellett vagy nem volt egyáltalán pénze.” (Ebéd. 19.) Speciális tárgyként szerepelnek a konkrétan megnevezett árucikkek és természetesen minden olyasmi is, amit tudatunk nem kapcsol a *vásárolni* igehez: „mi nem vagyunk rabszolgakereskedők, kik *embereket vásárolni* jöttünk” (Jók.: Régi jó t. 24).

5. Inkább a vidéki, falusi háztartási munkához tartozik a *fejés*. A *fej* ige („Valamely háziállat tőgyéből vagy csecseből a *tejet* kézzel vagy géppel kinyomkodja”) magában állva kifejezi a *tejet*, áttételesen a *tehenet* tárgyat is. Így nem beszélünk: **tejet fej, *tehenet fej*. Ez utóbbit csak akkor hangsúlyozzuk, ha más háziállatra, például kecskére is gondolhatunk: „A királynak egy öreg jobbágya gondozza, *feji a teheneket*” (Gárd.: Isten r. 192). Példák a tárgy nélküli használatra: „Addig, amíg asszony jön a házhoz, az egyik szolgálómat odaadom kölcsön: az *fejni* is tud. *Tehenet* okvetlen kell tartanod . . .” (Jók.: Régi jó t. 22). A *fej* ige képes értelmű is lehet 'pénzt, értéket csikar ki' jelentésben. Ilyen esetben szintén nem szükséges az alaptárgy kitétele. Ha arról beszélünk, hogy valakinek megvan a képessége, hogy *feji* az embereket, azonnal tudjuk, hogy az illető pénzt csikar ki másoktól.

6. Szorosabban kapcsolódnak a házi munkához a *ruhafélék* *karbantartására, tisztítására* vonatkozó cselekvéseket jelentő igék, melyeknél szintén szükségtelen a *ruhát, ruhafélét* alaptárgy kitétele. Ilyenek: *mos* = „*ruhafélét . . . vízben (mosószerrel) tisztít*”, a hozzá kapcsolódó *áztat, keményít, kékít, öblít, mángorol, tereget, vasal*. A *mos* és a többi ige általában tárgy nélkül áll, jelentésköre annyira széles: „. . . egész raj asszony *mosott* bent a vízben térdig felgyűrt szoknyákban” (Mik.2: 160); „Csak akkor horgasztotta le a fejét, ha a fiatal cseléd lány énekelve *mosott* az útszéli fogadó kútjánál” (Krudý: Őszi út, 266); „Eddig Teréz szokta elvinni a mosnivalót kofferben, mert Teréz otthon szeretett *mosni, vasalni*” (Szabó M.: Pil. 94); „Édesanyám meg olyan volt, mint az áldás. *Mosott* ránk, *vasalt*, varrt, főzött.” (Móricz: Csal. kör); „kosarakban cepelte a ruhát, húzogatótt, *mángorolt*” (Koszt.: Édes A. 118).

E témakörbe tartozik a *varr* („*kelmedarabokat* cérnával összeerősít”), *stoppol, foltoz* és a *fon* ige is („szálas anyagból elemi szálakat úgy sodor, hogy összetett szálát, fonalat kapjon”). -- Itt a tárgy nélküli használat ismét gyakoribb: „Nemegyszer kaptam azon, hogy tíz óra után, ahelyett, hogy lefe-

küdne, *varr*” (Gárd.: Kék p. 340); „... mert az asszony nagyon vidám német asszony volt, nagyszerűen tudott *varrni* és dalolni” (Móricz: Kivil. 48); „A varrógépre mutatott: Ott szoktam *varrni*” (Krúdy: A vörös pk. 80); „Nem nagyon kereste a cselédek társaságát... Inkább *foltoztatott* a konyhában” (Koszt.: Édes A. 148); „Én minden éccaka éjfél után kettőig, háromig dógozok. Ha nincs más, *fótozok*.” (Móricz: Takaros Macelka); „Ebben a házban *fonnak-varrnak* majd az apácák” (Gárd.: Isten r. 27); „... ősszel kukoricát morzsolt, disznót etetett, télen *font* a többivel” (Gárd.: Kék p. 274).

A speciális tárgy ruhadarabra, konkrét ruhafélére vonatkozik: „*Szoknyát varrt* magának” (Gárd.: Kék p. 240); „A konyhában ült, *réklít varrt*” (Gárd.: Kék p. 349); „Anyám *varrt* nekem *miseruhát*” (Körkép 69: 478).

E típus ritkábban használt igéi: *aszúroz* = (*szövött anyagot*) aszúrossá tesz; *csévél* ~ *csévéz* = „(*fonalat*) csévére teker, gombolyít”; *fércel* = *ruhadarabokat* ideiglenesen összevarr; *gombolyít* = *fonalat*, *cérnát* gombolyaggá teker; *hímez* = „*kelmét* hímmel, kivartt mintával díszít, ékesít”; *orsóz* = „(felgombolyított, kész *fonalat*) a további feldolgozásra (festésre, szövésre) alkalmas alakú csévékké gombolyít”; *szab* = *ruhadarabokat* megfelelő alakúra vág ki.

7. A házi munka témakörébe tartoznak a l a k á s k a r b a n t a r t á s á t, t i s z t á n t a r t á s á t, v a l a m i n t e d é n y e k t i s z t í t á s á t jelentő igen gyakran használt igék: *mosogat* = „(*piszkos edényeket, evőeszközöket*) egymás után mos, sorra elmos”; *sikál, súrol* = „(valamely *felületet*) vízzel és tisztító eszközzel... lemos, megmos”; *takarít* = valamilyen *helyiséget* a „benne való tartózkodásra alkalmassá tesz úgy, hogy belőle és a benne levő berendezési tárgyakról eltávolítja a port, piszkot, s ott rendet teremt”; *terít* = *asztalt* terítővel (étkezés előtt) beborít, „s ráhelyezi azokat a tárgyakat, amelyek étkezéskor az asztalon szoktak lenni”; *törölget* = tiszta, elmosott *edényeket, evőeszközöket* egymás után töröl; *vikszel* = „(*padlót*) viasszal v. viaszos kenőccsel beken, illetőleg viaszos kefével bedörzsöl, majd kefével vagy ronggyal fényesre dörzsöl, kifényesít”.

A felsorolt igék sokszor szerepelnek tárgy nélkül, hiszen magán a közlésen túlmenően még a cselekvés helyéről, körülményeiről is tájékoztatnak: „Hideg vízzel nem lehet jól *mosogatni*, csak összemaszatolja az edényt” (Móricz: Dilemma); „Nem baj, aki nem főz, az nem *mosogat*” (Körkép 69: 486); „... minden ki van lötykölve, és folyton külön kell *súrolni* utána” (Szabó M.: Pil. 90); „Tudniillik nem szeretem, ha *takarítanak*, mialatt itt vagyok — magyarázta Waldheim” (Szerb: Utas 166); „Horváth kisasszony egy szentté váltott középkori apáca csöndes lépteivel járt-kelt a szobában, főzött és *takarított*” (Krúdy: A vörös pk. 196); „Egy öreg cseléd jött be *teríteni*” (Mik. 2: 135).

A speciális tárgy a *mosogat* és *törölget* esetében jelölhet bizonyos edényfajtákat, a szennyezettség fokát és a birtokost is: „Húsz, harminc meg ötven literes *lábosokat mosogatott*” (Körkép 69: 271); „Ilyen piszkos *edényt még nem mosogattam. A te tányérjaidat is mosogatom!*” (közny.). A *súrol, sikál* igék esetében a helyhatározó a tárggyal egyenlő értékű közlést ad: Anyám a konyhában *súrol* = *súrolja* a konyhát. Ugyanez a helyzet a *takarít* és a *vikszel* esetében is: ma csak a kis szobában *takarítok* = ma csak a kis szobát *takarítom*.

II.

A jelentés szerinti rendszerezés második fő csoportját a f ő l d m ű v e l é s, a h á z t á j i m u n k a témakörébe tartozó cselekvéseket jelentő igék alkot-

ják. Míg az első csoportba tartozó igék olyan cselekvést jelentettek, mely hagyományosan inkább női munka, az itt tárgyalandók inkább férfiak által végzett munkát jelentenek.

A rendszerezésbe felvettem néhány mezőgazdasági szakszót, melyek minden kétséget kizáróan ebbe a csoportba tartoznak, de a köznyelvben ritkán használatosak. Ezt csak a teljesség kedvéért tettem; példáim inkább azon igék használatát illusztrálják, amelyek a köznyelvben is elterjedtek: *arat* = „érett *gabonát* kaszával, géppel vagy sarlóval levág”; *ás* = „*földet* ásóval behatolva forgat, hogy porhanyóvá tegye”; *csépel* = „valamely gabonaféle vagy hüvelyes vetemény *szemtermését* kalászából, illetve hüvelyéből cséppel vagy cséplőgéppel folyamatosan kiveri”; *gereblyéz* = „felásott *földet, talajt* gereblyével egyenget”; *gyomlál* = „haszonültetvényvel beültetett *területet* a gyomoktól megtisztít”; *kapál* = „kemény, gyomos *földet* kapával lazítva művel”; *kaszál* = szálas *növényt* tövénél levág; *permetez* = „*növényt* kártevők ellen erre alkalmas készülék segítségével, apró cseppekre porlasztott vegyszerrel folyamatosan behint”; *szánt*; *trágyáz* = „*termőföldet* termékenysége- nek fokozására szokásszerűen trágyával behint”; *vet* = „*növénymagot* rendszeresen megmunkált földbe juttat (hogy kikeljen és megnőjön)”.

Ebbe a csoportba sorolhatók még: *boronál*, *egyel*, *fogasol*, *ganéz*, *hengerel*, *kacsol*, *locsol*, *öntöz*, *őröl*, *sarabol*, *sarlóz*, *szemez*.

Példák a tárgy nélküli használatra: „Mikor *arattak*, begyalogolt minden este a faluba” (Gárd.: Kék p. 260); „Hát ez a nagy gyerek is megy majd *aratni*?” (Illyés: Ebéd 197); „Intett a fiúnak, hogy *ásson*” (Gárd.: Isten r. 9); „Egy délután Novák *ásott* a konyhakertben” (Koszt.: Aranys. I, 176); „Még *csépeltem*, már lefoglalták adóba” (Móricz: Kibírhatatlan); „*Gereblyéztek*, boglyába rakták a szénát” (Gárd.: Kék p. 272); „*Gyomlálók, öntözők* a kertben” (Körkép 68: 70); „S képzelheti ön, hogy kedvem lett volna letépni magamról a grosdenaple bouffant, s elszaladni mezítláb — *kapálni*” (Jók.: Rab R. 111); „... már reggel négykor fent volt a hegyen, a szőlőjében *kapál*, estig meg sem áll...” (Körkép 68: 65); „Vadászni mentem, s ő ott *kaszált* egymagában” (Gárd.: Kék p. 264); „Nem kend az öreg Sztropkó Mihály, aki minden nyáron lejárt ezelőtt harminc évvel a jószágunkra *kaszálni*?” (Jók.: Régi jó t. 30); „*Szántani* megyünk — monta a legnagyobbik, Samu — László bátyámékhoz” (Móricz: A tüzesgép); „Föl-fölnyitotta szemét, és tanácsokat adott, hogy mit *vessenek* jövőre ebbe, abba” (Gárd.: Kék p. 192).

A speciális tárgy — mint említettem — mindig szűkebb körű fogalmat jelöl. Az *arat* ige esetében legtöbbször valamilyen gabonafélét: „Kalákában *aratták a búzát*, törték a kendert, s kalákában táncoltak a végén” (Móricz: A tüzesgép).

Az *ás* ige mellett álló speciális tárgyak a cselekvés folyamán megvalósuló dolgot jelölik: „A fiú *kétarasznyi gödröt ásott*” (Gárd.: Isten r. 9); „*Ásta a startgödröt*” (Koszt.: Aranys. I, 179). Közlés szempontjából a *-ban*, *-ben* ragos helyhatározó közel egyenlő értékű lehet a tárggyal: „Egyszer a *kertben ástam*” (Gárd.: Kép p. 371) = a kertben ástam = a kert földjét ástam = a kertet ástam. Ebben az esetben az ige természetesen nem efficiál. További példák: „ott csinállok egy *virágpadot*, magam *ásom*, magam *gyomlálom*” (Mik. 10: 10); „*Kapálta a fiatal eprest*” (Móricz: Az úr a tornácon). — A *kapál* esetében is jól látható a *-ban*, *-ben* ragos helyhatározó és a tárgy funkciójának hasonlósága. A következő két példamondat határozói a közlés tartalmának alig érzékelhető módosulásával tárggyá alakíthatók: „az úrnő *szőlőjében kapált*, és

csupán a hideg beálltával húzta fel a libériát” (Krúdy: A vörös pk. 201); „... inkább szőlőt vesz rajta, s *abban kapál*, mint hogy sárban járja a várost végtől-végig” (Jók.: Rab R. 30). Átalakítva: *az úrnő szőlőjét kapálja*; inkább szőlőt vesz rajta, s *azt kapálja*.

További példák speciális tárggyal: „... a rimaszombati határról mesélt, ahol háromszor *kaszálják a füvet* évenként” (Mik. 22: 74); „Apámtól hallottam, hogy az öreg Balóthy Boldizsár, aki most hordszéken jár, öt szilaj lovon járt, és *négyszer holdat szántott*” (Mik.: A Bal. dom.); „... az udvaron pedig *nem csalamádét vetek*, hanem mákot és takarmányrépát” (Körkép 69: 482).

A tárgyalat csoporton kívül kell foglalkoznom a *legel* igével (= „növényevő állat vagy állatok csoportja lassan lépegetve, lábon álló *füvet* vagy más növényzetet harapdálva ... táplálkozik”). Legfeljebb annyiban kapcsolódik a már elemzett csoporthoz, hogy alaptárgya a *fü, növényzet*. Példák: „A csorda ott *legel*. A bika épp a falu végén.” (Gárd.: Isten r. 160); „A juhok a szőlőhegy alatt *legelnek*” (Gárd.: Kék p. 175). Speciális tárggyal: „a juhok vígan *legelték a zsenge füvet*” (közny.).

III.

Bizonyos foglalkozáshoz kapcsolódó cselekvéseket jelentő igékhez szintén szükségtelen kitenünk a tárgyat. Ez azért van, mert olyan cselekvésről van szó, amely egy bizonyos tárgyra (alaptárgyra) irányul, hosszas gyakorlat után a cselekvés és a tárgy teljesen összekapcsolódik tudatunkban. Ha az orvosról azt mondjuk, hogy *gyógyít*, tudjuk, hogy *beteget gyógyít*, beteget igyekszik különféle gyógyszerek segítségével egészségessé tenni. Szűkebb jelentéskörű speciális tárggyal közölhetjük például, hogy *súlyos beteget gyógyít*. Ha a műsorközlő bejelenti, hogy valaki (akár hivatásos színész, akár verseket kedvelő diák) *szavalni* fog, világos, hogy az illető *verset* fog elmondani, előadni. Itt ismét jól látható a bevezetőben elemzett folyamat: egy igefogalmat: *elmond, előad* viszonyba hozunk egy tárgyfogalommal: *verset*, s e viszony eredményeként jön létre a *szaval* ige. Az elmondottakhoz hasonlóan, ha egy könyvtárorsól közöljük, hogy *szakoz*, akkor tudjuk (legalábbis azok, akik e munkakörben némiképp járatosak), hogy *könyveket* témájuk szerint megfelelő szakokba sorol, oszt. A postás *kézbesít*; nyilvánvalóan különféle *küldeményeket* juttat a címzettekhez. Nem mondjuk, hogy „a mi postásunk gyorsan és lelkiismeretesen *kézbesít küldeményeket*”, legfeljebb szűkebb körben megnevezhetjük, hogy *pénzt, levelet* vagy *csomagot*; ezek azonban természetesen már speciális tárgyaknak minősülnek. Főlegesen azt mondanunk, hogy „a koldus *alamizsnát, könyöradományt* koldul”, ezt úgyis tudjuk, hiszen ezek a tárgyak a *koldul* igében benne foglaltatnak. Ha a tanár *tanít* vagy *korrepetál*, ismét magától értetődik, hogy *tanítványait* oktatja, velük közöl ismereteket. Könyvnap alkalmával neves írók szoktak *dedikálni*. Általában szükségtelen közölnünk azt is, hogy műveiket dedikálják, elég például azt mondanunk, hogy: „A Váci utcai könyvsátorban ma délután Németh László *dedikál*.” Ha azonban valamely műre külön is fel akarjuk hívni a figyelmet, természetesen speciális tárgyként kitehetjük, hogy *legújabb regényét dedikálja*, vagy „Égető Eszter című regényének *új kiadását dedikálja*” és így tovább. A *temet* igéhez szükségtelen a *halottat* tárgy kitétele, hiszen ez benne van az igében a cselekvés helyének megjelölésével együtt. Ugyanígy a *keresztel* igénél sem mondjuk, hogy *csecsemőt, újszülöttet* keresztel, ez is magától értetődik. Több-ször hallhatunk ilyen közlést: fodrászt változtattam, ez az új sokkal szebben

dauerol, ondolál. Itt megint csak nem tesszük ki a *haját* tárgyat, magából az igéből világos, hogy mire irányul a cselekvés, sőt a cselekvés helyét is megtudjuk belőle. De fodrász mondhatja: „ilyen szép *szőke haját* már régen *ondoláltam*”. Ez speciális tárgy, minthogy szűkebb körű fogalmat jelöl.

Az említett igéket valamely foglalkozáshoz, hivatáshoz, szakmához, mesterséghez tartozó cselekvéseket jelentő igéknek nevezem. Ezen igék jelentés szerinti rendszerezése során további kisebb csoportok alakulnak ki.

1. Több ige szerepel tárgy nélkül az *orvosi, betegápolási hivatáshoz* tartozó cselekvések köréből: *ápol* = *beteget* gondoz; *boncol* = *holttestet* részekre darabol; *érezstelenít* = „*beteget testrészt* valamely szerrel fokozatosan elzibbaszt”; *gyógyít* = *beteget* gyógyszerrel kezel, hogy betegsége elmúljen; *kuruzsol* = „*beteget* szakértelem, orvosi képezítés nélkül gyógykezel”; *műt* = „*beteget* operál, műtétet végez”; *operál*; *plombál* = „*odvas fogat* töm, plombát tesz bele”.

Példák: „... az orvost, ki a másik szobában *boncolt*, nem találta meg tekintete” (Mik. 2: 38); „A segédorvos *érezstelenít*, a főorvos *operál*” (ÉrtSz.); „még a gyógyszerész is gyanakodott: »Hátha házi szerekkel *gyógyít!*«” (Mik. 9: 32). — Speciális tárggyal: „Gondolnád-e, édes fiam, hogy két királyleány *ápol*!” (Gárd.: Isten r. 309); „Maguk a híres orvostanárok *se gyógyítják gyermeküket*, mihelyt bonyolultabb esetről van szó” (Koszt.: Aranys. I, 130); „De az orvosok nem mondtak semmit, csak egyenesen *operálták*” (Körkép 69: 510); „Ismertem orvost, akit rendes akadémiái tagnak választottak, amiért egy másik rendes akadémiái tagnak a *tyúkszemét operálta*” (Jók.: Régi jó t. 90). Az *ápol* ige absztrakt síkra is átmenet (*jó viszonyt ápol, valamilyen érzelmi köteléket ápol*), ezeket a tárgyakat azonban természetesen ki kell tennünk, hiszen ha egyedül, magukban állnak, akkor csupán a *beteget* tárgyat értjük oda. A *boncol* ige szintén szerepelhet absztrakt síkon ’kérdéseket, problémákat kifejt’ jelentésben. Ha absztrakt síkon tárgy nélkül szerepel, a ki nem tett tárgyra a szöveg összefüggéseiből következtethetünk: „A francia cseveg, szikrázik, ... a német taglal, fejteget, elemez, *boncol*” (ÉrtSz.: Koszt.).

2. A *papi hivatás* gyakorlásának köréből sűrű használatuk folytán alaptárgy nélkül állhatnak a következő igék: *keresztel* = *újszülöttet* keresztelésben részesít; *temet* = „(*holttestet* vagy állati tetemet) sírba, illetőleg földbe vájt gödörbe helyez és földdel beborít, elföldel”. Példák: „A tizenegy órás istentiszteleten *keresztelnek*” (közny.). — Speciális tárggyal (mely lehet konkrétan megnevezett személy, de absztrakt síkon valamely elvont fogalom is): „Leszálltam és megkerestem a sírt, ahová *életem boldogságát temették*” (Gárd.: Kék p. 113).

3. A következőkben felsorolt igék *egy-egy foglalkozás, illetőleg szakma* gyakorlását kifejező cselekvések igéi: *áru* = „megvételle, megvásárlásra kínál (*áru* *áru*)”; *borotvál* = „(*szakállt*, *szórt*, *haját*) borotválással *többől* levág”; *dauerol* = „(*főleg női haját*) rendsz. vegyszeres eljárással tartósan hullámosít, göndörré tesz”; *fésül* = „(*haját*, emberi vagy állati szőrzetet) fésűvel szálakra bontva rendez”; *frizíroz*, *frizéroz* = „fésül valakit, frizurát csinál valakinek”; *nyír* = *haját* vág; *ondolál* = „(*haját* rendsz. fodrász) hullámossá, göndörré tesz, fodorít”.

Vegyes példák: „Szótt a takács, a boltos *áru*” (ÉrtSz.: Tompa); „Szép, aranyozott *kengyeleket is áru*” (Gárd.: Kék p. 292); „Dobokyné segített *őket frizírozni*” (ÉrtSz.: Jók.); „... egy polgári ruhás borbély nullásgéppel kopaszra *nyírta szőke-barna fejünket*” (Ottlik: Isk. 21).

4. Szakmához kapcsolódó, a szakma gyakorlását jelentő cselekvéseket fejeznek ki még a következő igék: *drótoz* = *edényt* dróttal javít, foltoz; *gyalul* = „(fát, fémet) gyaluval munkál, simít; *kézbesít* = „(valamely *küldeményt*) [vagy hivatalos iratot] a címzetthez eljuttat”; *patkol* (lovat) = ló patájára vasat ver; *sarkal, talpal* = *lábbelit* sarokkal, talppal lát el, javít; *vakol* = „(csupasz *falat*) habarccsal fokozatosan bevon”. — A szakmák (drótos, asztalos, postás, kovács, cipész, kőműves) régiek, a velük kapcsolatos cselekvés egy tárgyra irányul, s ezt idézi fel az olvasó vagy a hallgató tudatában sokszor a cselekvés színhelyével és eszközeivel együtt. A felsorolt igék jelentéstartalma igen gazdag. A mindennapi beszéd, a köznyelv állandóan használja őket, ezért itt irodalmi példák felsorolását nem tartom szükségesnek. Hasonló a helyzet még három művészi vagy művészettel járó foglalatosságot jelentő igénél, melyek alaptárgya a *mű, alkotás*. Ezek: *dedikál* „(irodalmi vagy zenei *művet*) tisztelete, szeretete jeléül valakinek ajánl . . . ajánlással lát el”; *publikál* = „(írásművet) kiad, kinyomat, a sajtóban közzétesz”; *restaurál* = „(sérült vagy az idő folyamán megrongálódott) (*képző*)művészeti alkotást helyreállít”.

A *dedikál* ige ÉrtSz.-i értelmezésében még a *fényképet, ajándéktárgyat* tárgyak is megtalálhatók. Ezek azonban nem egyenrangúak az irodalmi (zenei) *művet* tárggyal. Tárgy nélkül a *dedikál* ige csak az *irodalmi mű* alaptárgyat foglalja magában. Ha egy világhírű zongoraművész a hangverseny szünetében rajongóit fényképe aláírásával vagy esetleg aláírt képekkel ajándékozza meg, nem mondjuk, hogy a művész *dedikál*, legfeljebb, hogy *fényképeit dedikálja* vagy *dedikált képeit osztogatja*. Tehát az *irodalmi mű* tárgyon kívül minden más tárgyat speciálisnak kell minősítenünk.

5. A *katonai élethez* kapcsolódik, mint ennek kezdő aktusa, a sorozás. A *soroz* igéhez odaértett tárgy — melyet tehát nem szükséges kitenünk — a *hadköteles személy*. Minden más tárgy speciális: „A tömeg sikoltva menekült az elemi iskolába, ott *vöröskatonákat soroztak*” (Koszt.: Édes A. 59). Nem vehetők ide a *toboroz* és a *verbuvál* igék, hiszen ezekhez (főként újabban) több egyenrangú tárgy is kapcsolódhat. Ezt tükrözi az ÉrtSz. értelmezése is: „önkéntes jelentkezőkből (katonákat, csapatot gyűjt)”.

6. Igen sok olyan alaptárgy nélkül is értelmes közlést adó igénk van, mely az iskolai élet témaköréhez kapcsolódik. Ilyenek: *deklínál* = *névszót* ragoz; *konjugál* = *igét* ragoz; *ragoz* = *igét* vagy *névszót* megfelelő esetben tesz; *hatványoz* = „(mennyiséget) annyiszor vesz tényezőül, ahányszor a hatványkitevő mutatja (e műveletet végzi)”;

integrál (függvényt) = függvény integrálját kiszámítja; *diktál* = *szöveget* felolvas, elmond, hogy leírják; *recitál* = „(szöveget) emlékezetből, könyv nélkül elmond, előad, szaval”;

bísláz, szajkóz = „(leckét, szöveget) gépiesen tanul”;

szaval = „(költeményt, verses drámai műből részletet) művészi igénnyel előad vagy előadni képes rendsz. nyilvánosság előtt”;

skandál = *időmértékes verset* időmérték szerint mond vagy olvas; *tanít* = *tanulókat* elméleti vagy gyakorlati ismeretekhez juttat, tudást ad; *tanul* = *ismereteket* szerez.

A felsorolt igék közül elavultnak, a nyelvhasználatból kiveszőnek tekinthető a *recitál*; visszaszorulóban van a *deklínál* és a *konjugál* is. Mindkét ige szerepét a *ragoz* veszi át. Így áll elő az a tény, hogy a *ragoz* igéhez két alaptárgy is kapcsolódhatik teljes egyenrangúsággal. Ha a tanuló ezt mondják: „Ma nagyon unalmas óránk volt, egész idő alatt csak *ragoztunk*”, akkor tudjuk, hogy ige- vagy főnévragozásról van szó. A tárgyat csak akkor kell kitenni,

ha az a személy, akinek a közlés szól, nem ismeri a helyzetet, nem tudja, hogy a tananyagban miféle ragozás van éppen soron stb. . . .

Legszelesebb jelentéskörűek a *tanít* és a *tanul*. A *diktál* nem kapcsolódik olyan szorosan az iskolai élethez, a cselekvés bármilyen szövegre vonatkozhat: „Legottan *diktálni* is kezdte a diáknak [ti. az ítélet szövegét], amiben felette nagy kedve telt . . .” (Mik. 23: 6). Az ige absztrakt síkra is átmehet: „mindig a győztes fél *diktál*”. Ilyenkor tudjuk, hogy nem valamiféle szöveget olvas vagy mond el, hanem *feltételeket* szab. Nem mondjuk például, hogy **feltételeket diktál*; legfeljebb speciális tárggyal: *nehéz, komoly*, esetleg *teljesíthetetlen feltételeket* szab, vagy: a feltételeket úgy *diktálta* (alkudozás nélkül). — A *tanít* ige mellett speciális tárgyként állhat a tantárgy megnevezése: „Ezt [ti. matematikát] a mi pusztai iskolánkban *nem tanították*, vagy legalábbis nem tanítottak meg rá” (Illyés: Ebéd 29); vagy a hallgatók, tanítványok minősége, esetleg neve: „Délelőtt *gyerekeket tanítok*, este *felőtteket*”; „*Kis Pistát én tanítottam*” (közny.). Példák tárgy nélkül: „Márton fráter igen jól *tanít*” (Gárd.: Isten r. 90); „Olyan iskolában, ahol nem a tanító az úr, hanem a pap, *nem is tanítok*” (Gárd.: Kék p. 81).

Gyakran fordul elő a mindennapi használatban a *szaval* ige, bár az utóbbi időben kezdi kiszorítani a *verset mond* kifejezés. *Szavalóverseny* helyett is inkább *versmondó verseny-t* hirdetnek. Ennek oka, hogy a *szaval* igehez olyan hangulat kapcsolódott, mely patetikus, romantikus, tehát korunkban már idejét múlt előadásmódot idéz. E tény érdekesen mutatja, hogy az említett igehez az alaptárggyal együtt milyen szorosan tapadt oda a cselekvés módja is. Amikor tehát a *szaval* (természetesen lassan) átadja helyét a *verset mond*-nak, valójában a bevezetőben elemzett folyamat (tárgyfogalom + ige-fogalom → új ige) fordítottjával állunk szemben. Példák: „János sátáni volt, itatta, hencegett *szavalt*, sírt” (Szerb: Utas. 149); „Endrődi Sándorra onnan emlékszem, hogy kislány koromban egyszer *szavalt* egy úr a Zöld Hordónál” (Krúdy: Őszi ut. 331).

7. A h i v a t a l i ü g y i n t é z é s témakörébe tartoznak a következő gyakran használt igei: *adminisztrál* = *hiv. ügyeket* intéz; *cenzuráz* = „(sajtóterméket, postai értesítést, filmek szövegét, tartalmát . . .) cenzorként ellenőrzi”; *iktat* = „(hivatalos ügyiratokat) számmal ellát, és sorrend szerint jegyzékbe, iktatókönyvbe vezet”; *lektorál* = „(valamely *kéziratot*) lektorként elbírál”; *naplóz* = „(könyvelési *tételt*) a naplóba bejegyez, elkönyvel”; *szakoz* = „(könyveket) tárgykör alapján szakok szerint osztályoz”.

8. Nagy a számuk azoknak az igéknek, amelyekhez a *pénz, vagyon* a l a p t á r g y a k é r t ő d n e k o d a. Ezek: *adakozik* = *pénzt, értéket* jótékony célra adományoz; *fizet* = „valamely *összeget* valaminek áráként, ellenértékéeként átad, leró”; *harácsol* = „eszközeiben nem válogatva mások rovására szerez (anyag *értékeket*)”; *herdál* = „(vagyont, *pénzt*) könnyelműen elhasznál, pazarol”; *hitelez* = „(pénzt rendszerint kamatra) kölcsönad”; *inkaszszál* = „(pénzbeli követelést) beszéd, behajt”; *koldul* = „(alamizsnát, *könyör-adományt*) rendszeresen, foglalkozásszerűen kéreget, gyűjt”; *lőlt* = *pénzt* kiad, fordít, áldoz valamire; *kuporgat* = „pénzt kis összegekben apránként megtakarítva félretesz, gyűjt valamilyen célra”; *örököl* = „(valamely *hagyatékt*) végrendelkezés alapján vagy a törvény értelmében tulajdonul kap”; *ratol* = „(értéket, *vagyontárgyat*) erőszakkal vagy fenyegetéssel elvesz, eltulajdonít”; *sikkaszt* = „(rábizott *értéket*) jogtalanul eltulajdonít, saját hasznára vagy céljára fordít”; *tékozol* = „*jövedelmét, vagyont* mértéktelenül és a következ-

ményekkel nem számolva hiábavaló dolgokra, rendszerint valamely költséges szenedvényének kielégítésére költi”; *tölraszt* = *adósságot* részletekben visszafizet.

Vegyes példák: „*Adakozzunk az árvízkárosultaknak!*” (ÉrtSz.); „az ember jön, leül, gallérja mögé hányja az ételt, *fizet* és megy” (Jók.: Régi jó t. 6); „A barátok Isten választottjai. *Vámot, révpénzt, fuvert nem fizetnek*” (Gárd.: Isten r. 77); „*Fizet*, visszakup, elteszi a pénzt, fogja a blokkot” (Körkép 69: 118); „Megígérte, hogy ha *koldulni* küldik, meglátogatja őket” (Gárd.: Isten r. 81); „Fogtok még *koldulni?*” (Körkép 68: 109); „... a lassan jövögető pénzből, szegény fiatal író lévén egyébre is *költöttem*” (Tam.: Vadr. 37); „Katica addig mulatni ment a babájával, ... aki *annyi pénzt költött* rá, nem tudni, honnan” (Koszt.: Édes Anna 56); „Hogy anélkül is ők *örökölnek*, mondja tekintetes úr?” (Mik. 22: 23); „... mert ő *örökli Görgöt* a kastéllyal, a rétekekkel, a malmokkal és az erdőekkel” (Mik. 22: 24); „... s volt egyszer tizenkét lovaglónadrágja, midőn *ezer pengőt örökölt*” (Krúdy: A vörös pk. 82); „Ötvenben, mikor azok a cudar németek *raboltak* nálunk, a király mindenkit fegyverbe szólított” (Gárd.: ÉrtSz.).

9. Külön kell néhány olyan ígével foglalkoznom, melyek *s z o r o s a n n e m i l l e s z t h e t ő k* a felsorolt csoportokba. Lassan kivész a használatból a *gyónik* ige („*bűneit* megvallja a papnak”), a vallásosság háttérbe szorulásával. A folyamat, melynek eredményeképpen a *gyónik* keletkezett, ugyanaz, mint amit a bevezetőben említettem. Adva van egy széleskörű igefogalom: *vall*; és egy tárgyfogalom: *bűn*. E viszony összefoglalásaként keletkezik a *gyónik* ige, mely után tehát a *bűnt* tárgyat kitenünk fölösleges. Legfeljebb ezt mondhatjuk: *súlyos bűnt gyónt meg, gyilkosságot gyónt meg*; ezek természetesen szűkebb jelentésű speciális tárgyak. Példák: „Pepike minden reggel a közeli templomba ment *gyónni*” (Koszt.: Aranys. II, 8); „*Gyóntam* is egyszer neki Húsvét előtt” (Gárd.: Isten r. 13). — „A csecsemő *szopik, tejet szív* anyja emlőjéből” (a *tejet* tárgy benne foglaltatik az ige jelentésében); „Hisz ez még *szopik!*” (Gárd.: Isten r. 89). Speciális tárgygal: „Édes öcsém — csendesített a mester — *furcsa tejet szopott maga*” (Gárd.: Kék p. 81). Az ige tárgy nélküli használatában színezett közlésben is szerepelhet, ilyenkor kicsinylést fejez ki. Kártyapartiban egy bemondásra elhangozhat ilyen válasz: *a te terced szopik*.

Utóbbi időben az autók és benzinkutak elszaporodásával használjuk egyre gyakrabban a *tankol* ígét „*üzemanyagot* vesz fel” jelentésben: „... csak motorosok *tankolnak*, nála borralvaló nincs” (Körkép 69: 289). Szűkebb jelentéskörű speciális tárgygal mondhatjuk: *szuperbenzint tankoltam*. Szövegkörnyezettől függően az ígéhez odaérthető a *szesztes italt* tárgy is. Ha ezt olvassuk vagy halljuk: „Ez a Kovács már kora reggel *tankol*”, világosan tudjuk, hogy már kora reggel valamilyen szesztes italt fogyaszt.

*

Összefoglalva megállapítható, hogy azok a tárgyias ígék, melyek önma-gukban, a tárgy kitétele nélkül is értelmes, teljes értékű közlést adnak, jelentés szerint három nagyobb témakörbe csoportosíthatók. Egy részük a házi (háztartási) munka körébe vágó cselekvéseket jelenti, más részük a háztáji munka (földművelés) és ezzel járó fontosabb cselekvések kifejezése, harmadik részük pedig bizonyos foglalkozások, szakmák, mesterségek, hivatások gyakorlásával kapcsolatos cselekvésekre vonatkozik.

Fontos látnunk, hogy olyan igéről van szó, melyek gyakran használatosak, s a gyakori és hosszú idő óta való használat következtében foglalnak magukban egy úgynevezett alaptárgyat. A leíró mondattan egy másik feladata lehetne annak megvizsgálása, milyen újabb igék esetében figyelhető meg a bevezetőben ismertetett folyamat. Erre röviden a *tankol* igéről szólva tértem ki. Érdekes, ha ezt a folyamatot éppen ellentétes irányban tudjuk megfigyelni. Így van ez véleményem szerint a *szaval* ige esetében, melyet újabban egyre gyakrabban a *verset mond* kifejezés helyettesít. A jelenség okáról szintén külön szóltam.¹

NYOMÁRKAY ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az *igyekszik* és az *emlékszik* tőtipusa

A MMNyR. és a MMNy. külön nem foglalkozik az *igyekszik* és az *emlékszik* ige tőtipusával.

Az *igyekszik* tőalakjai: 1. *igyeksz-*, 2. *igyekez-*, 3. *igyekv-*. Az *emlékszik* tőalakjai: 1. *emléksz-*, 2. *emlékez-*. Közös sajátosságuk, hogy mindkettőnek van *sz-es* és *z-s* tőváltozata. Eszerint nevezhetnők őket *sz-es* és *z-s* változatú igéknek.

Lehetne azonban különleges kivételként a *d-s* változatúak közé sorolni őket, mégpedig az *igyekszik* igét a *v-s*, *sz-es* és *d-s* változatúak (*dicsekszik* ~ *dicsekedik* típus: MMNy. 101), az *emlékszik* igét az *sz-et d-vel* váltakoztatók közé. Ezt indokolja az, hogy az *igyekszik* igében a három tő, az *emlékszik* igében a két tő ugyanúgy váltakozik, mint az említett két *d-s* típus tagjaiban, azzal a különbséggel, hogy a *d*-nek itt *z* felel meg. Az *igyekszik* igenél az *sz-es* tőváltozat csak kijelentő mód jelen idejében, vagyis közvetlenül személyragok előtt fordul elő. Az *sz-es* tőváltozat mellett azonban minden személyben használhatjuk a *z-s* tövet is, például: *igyekszem* ~ *igyekezem* (vö. *dicsekszem* ~ *dicsekedem*), *igyekszel* ~ *igyekezel* (vö. *dicsekszel* ~ *dicsekedél*), *igyekszik* ~ *igyekezik* (vö. *dicsekszik* ~ *dicsekedik*) stb. Többes szám 2. és 3. személyben azonban a *z-s* tő gyakoribb (*igyekeztek*, *igyekeznek*) az *sz-es* tövel szemben (*igyekszetek*, *igyekszenek*).

A *z-s* tő szerepel az idő- és módjelek előtt: *igyekezett*, *igyekeztek*, *igyekeznek* (vö. *dicsekedett*, *dicsekedjék*, *dicsekednek*); az ige névképzők közül a főnévi, a befejezett melléknévi és a határozói ige név képzője előtt: *igyekezni*, *igyekezett*, *igyekezve* (vö. *dicsekedni*,

¹ Az alábbi rövidítéseket használtam: Gárd.: Isten r. = Gárdonyi Géza: Isten rabjai. Szépir. Könyvkiadó, 1964. — Gárd.: Kék p. = Gárdonyi Géza: Kék pille. Válogatott elb. 1888—1922. Szépir. Könyvkiadó, 1958. — Illyés: Ebéd = Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban. Szépir. Könyvkiadó, 1962. — Jók.: Régi jó t. = Jókai Mór: Régi jó táblabírák. Szépir. Könyvkiadó, 1961. (Jókai M.: Válogatott m.). — Jók.: Rab R. = Jókai Mór: Rab Ráby. Szépir. Könyvkiadó, 1961. (Jókai M.: Válogatott m.). — Krúdy: A vörös pk. = Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. Szépir. Könyvkiadó, 1956. — Krúdy: Őszi ut. = Krúdy Gyula: Őszi utazás a vörös postakocsin. Szépir. Könyvkiadó, 1956. — Körkép 68 és 69 = Magvető 1968., ill. 1969. — Koszt.: Arany. = Kosztolányi Dezső: Arany. Arany. Szépir. Könyvkiadó, 1964. (Olesó könyvtár). — Koszt.: Édes A. = Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Szépir. Könyvkiadó, 1963. — Mándy: Csutak = Mándy Iván: Csutak színre lép. Móra Könyvkiadó, 1969. — Mik.: = Mikszáth Kálmán: Összes Művei 1—10. Akadémiai Kiadó, 1958. — Móricz novellák, melyek a megjelölésben teljes címmel szerepelnek: Móricz Zsigmond: Elbeszélések 1930—1933. Szépir. Könyvkiadó, 1955. — Ottlik: Isk. = Ottlik Géza: Iskola a határon. Magvető, 1968. — Szabó M.: Pil. = Szabó Magda: Pilátus. Magvető, 1965. — Szerb: Utas = Szerb Antal: Utas és holdvilág. Magvető, 1964. Gárd.: Szegény e. = Gárdonyi: Szegény ember jó órája. Szépir. Könyvkiadó, 1964. — Móricz: Kivil. = Móricz: Kivilágos kiviláradtig. Szépir. Könyvkiadó, 1959. — Tamási: Vadr. = Tamási: Vadrózsa ága. Szépir. Könyvkiadó, 1967.

dicsekedett, dicsekedve), s ugyancsak ez a tő található a ható ige képzője előtt is: *igyekezhet* (vö. *dicsekedhet*). Ennek az igének (a *v-s*, *sz-es* és *d-s* változatúak legtöbbjéhez hasonlóan) a műveltető származéka nemigen használatos.

A *v-s* tőváltozatot a folyamatos melléknévi igenév képzője és az *-ás ~ -és* főnévképző előtt használjuk: *igyekvő, igyekvés* (vö. *dicsekvő, dicsekvés*), de váltakozva a *z-s* tövel: *igyekező, igyekezés* (vö. *dicsekedő, dicsekedés*). A kétféle alak között azonban bizonyos jelentésmegoszlás figyelhető meg. Az *igyekvés, igyekvő* jelentése lehet 'iparkodás, törekvés, fáradozás' (illetőleg 'iparkodó, törekvő, fáradozó') is, de 'járásban, cselekvésben való sietés, sietség' (illetőleg 'siető') is (ÉrtSz.), az *igyekezés, igyekező* viszont véleményem szerint csak az utóbbi, tehát 'mozgással, cselekvéssel kapcsolatos sietség'-re (illetőleg 'siető'-re) vonatkozhatik.

A *gazdagszik ~ gazdagodik* típushoz hasonlóan (vö. MMNyR. I, 320) váltakoznak az *emlékszik ~ emlékezik* ige tőalakjai.

A *z-s* tő bármelyik toldalékos alakban megtalálható: *emlékezem, emlékezünk, emlékezett, emlékezne, emlékezzél, emlékezni, emlékező, emlékezve, emlékezhet* stb. (vö. *gazdagodom, gazdagodunk, gazdagodott, gazdagodna, gazdagodjál, gazdagodni, gazdagodó, gazdagodva, gazdagodhat* stb.), tehát ha csak a *z-s* tövet vesszük figyelembe, akkor egyalakú igék módjára viselkedik. A 'valakinek, valaminek az emlékét felidézi, kegyelettel adózik neki; megemlékezik róla' jelentésben csak a *z-s* tő használatos (tehát ebben a jelentésben az ige egyalakú!). Különben ('korábban megismert személynek, dolognak a képét, átélt állapotnak jellegzetes vonásait, eseménynek a mozzanatait fel tudja idézni' jelentésben) az *sz-es* tő kijelentő mód jelen idejében, tehát közvetlenül személyragok előtt található: *emlékszem, emlékszel, emlékszik* stb. (vö. *gazdagszom, gazdagszol, gazdagszik* stb.). Többes 2. és 3. személyben a *z-s* tő gyakoribb: *emlékeztek, emlékeznek* (vö. *gazdagodtok, gazdagodnak*) az *sz-es* tövel szemben: *emlékszettek, emlékszenek* (vö. *?gazdagosztok, gazdagszanak*). Egyes szám mindhárom személyében és többes szám 1. személyében azonban az *sz-es* tő gyakoribb, a *z-s* változat választékosabb (vö. LŐRINCZE, Nyelvőréségen 282 is).

Úgy gondolom, hogy a fent bemutatott alaki egyezések alapján megokolt az *igyekszik* igének a *dicsekszik*, az *emlékszik* igének a *gazdagszik* típushoz (esetleg különleges kivételként vagy alsoportként) való sorolása, és fölösleges e két ige kedvéért egy külön tőtani csoport (*sz-es* és *z-s* változatú) felállítása.

KESZLER BORBÁLA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hulló, hüllő, küllő. 1. A déli Duna-mente ártéri gazdálkodása történeti, néprajzi kutatásánál a helyneveket is belevontam a táj egykori természeti adottságainak megismerésébe, felidézésébe. A helynevek nagy része ugyanis egy-egy tájrészlet haszonvétele szempontjából lényeges tulajdonságára utaló köznevekből alakultak ki, merevedtek meg. Több esetben a helynév alapját adó köznévről értelme elhomályosult, ezért kísérletet tettem egykori jelentésének felkutatására. A II. Névtudományi Konferencián PAIS DEZSŐ „Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese: *halad: hull—huluoodi*” címen tartott előadást (NyttudÉrt. 70. sz. 36—41). Következő névmagyarázati kísérletem az ő előadásához kapcsolódik, adalékaim közlésére tőle kaptam biztatást.

2. A Duna-mente Tolna és Baranya megyei részén többször előfordult helynévként a *Hulló* és *Hüllő*. A múlt században készült katonai térképen Madocsát nyugat felől az Őrsi és Hadai szőlőhegyektől a *Hüllő* nevű, mintegy 12—15 km²-nyi területet beborító rétség választja el. Ezen folyt keresztül a középkorban a Hudus—Hodos vizee „Per

paludes et bereck, super fossato quodam heudes haswanya.” E területet még ma is sokszor *Rét*-nek nevezik (a régi ‚mocsár’ értelemben); a vízének elvezetésére épített (helyesebben újított) árok neve Kanális. Madocsa községtől délre fekvő és a közelmúltban még Külső Rétnek nevezett, hasonló vízenyős területen az egyik halmon épült uradalmi major neve *Alsó Hüllői* puszta. Ez a rét sem sokkal kisebb, és az előbbivel összefügg. Az ártérből kiemelkedő dombot a középkorban *Hüllőhalmá*-nak nevezték: „per paludes eundo venit ad monticulum *hylleohalma*” (CD. II, 121—3). Az említett térkép Madocsától keletre is jelez még egy *Hüllő* pusztát és a falutól északra a Böleske felé menő úton is. Az utóbbi a *Felső Hüllői* puszta, melyet PESTY FRIGYES madocsai helynévgyűjtője így említ: „éjszaki határát pedig (ti. Madocsa falunak) a Hüllői község, vagy puszta földje érinti”. Az ártérben szigetszerűen álló Madocsát tehát mind a négy oldalról a *Hüllő* vette körül, és magasabb vízállásnál csak Böleskéről egy keskeny földnyelven lehetett száraz lábbal megközelíteni. FÉNYES 1866-ban *Hüllő* pusztát Böleske határában említi. Ez a böleskei, a *Felső Hüllő* puszta, melynek környékét PESTY böleskei névgyűjtője *Küllő* néven ismerte. „Küllő — régen tó fenék, küllő halról.” Későbbi katonai térképeken is a *Küllő* névalakot találjuk itt. A *Hüllő*—*Küllő* név kétségtelenül azonos helyre vonatkozik. Egyébként úgy látom, mind az 5 helynév egy összefüggő nagyobb *Hüllő*-nek nevezett terület különböző pontját jelöli. Tehát a *Hüllő* a nagyobb mocsaras rétnek volt a neve, mely közvetlen a Dunához csatlakozva, a folyam kiterjedt árterületének egy meghatározott részét, nagyjából egy kisebb folyó és a folyam között foglalta el.

Hasonló helyzetű, kiterjedt mocsaras, rétes területet délebbre, a Drávaszögben, Kopácstól keletre és délkeletre *Hulló*-nak neveztek. A múlt századi katonai térképen szerepel *Hulló sziget*, *Hulli erdő*, *Hulli Hgh* Kopács és Apatin között. PAIS DEZSÓ (i. h.) *Hulló* patakról is tud ugyanitt. — Száz évvel ezelőtt Rudolf trónörökös és Brehm Alfréd, a neves természettudós vadászott e tájon ritka vízimadarakra. A főherceg útinaplójában a következőket írta: „Hulló, mint a nép nevezi, tulajdonképpen nagy ártér, melyet többé-kevésbé minden részében egész éven át álló, vagy csekély mértékben mozgó víz borít. A Hullót K-en a Duna, D-en a Dráva, Ny-on nyílt, erdőtlen szárazföld és É-en a nagy bercek határolják. Nádas és víztükör váltják benne egymást, a vize gázolhatóságnál mélyebb.” (RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS, Tizenöt nap a Dunán. Termtud. Könyvkiadó Váll. 12. kötet. Bp., 1890. 356.) — A drávaszögi vagy Kopácsi-rét vízvezető csatornája, a *Hulló fok* egy 1828-ban készült leírás szerint „2—3—4 öl mély és 8—ü öl széles, erős agyagos partú fok . . . mely a rétséget keresztül fojja.” (OLT. 81/1. 1797. Dunai vízirás leírások.) Ugyanezt a csatornát egy korábbi, 1776 körül rajzolt térkép is így nevezi, igaz, hogy betűalak szerint *Hulla Fok*-nak inkább olvasható. Lehet, hogy elírás? (O. L. S. 11. Kamarai térképek 830/21. ún. Kneidinger-féle gyűjteményben.) Az egykori helytartótanácsi iratok közt található két másik, 1820 és 1830 közt készült térképen ugyanennek a Kopácsi-tóból eredő, a réten keresztül haladó és a Dunába szakadó csatorna neve *Hulló Fok*, torkolatával szemben levő, a Duna itteni kanyarulatát levágó mesterséges Duna-ág neve „*Hulli Graben*”, és e nagy, drávaszögi rétség (vagyis a *Hulló*) déli, Dráva melléki, jelzéséről ítélve kissé kiemelkedő kis részletének külön neve van: *Hüllő* (O.L.H.tt. Div. 141. No 2. és No 4.). Ez a két térkép a *hulló*—*hüllő* szó kapcsolatára is utal. A magas hangzójú névalak a mély hangalakú névvel jelölt nagyobb területnek egy kisebb részét jelöli. (Hasonló névpárokra éppen ártéri felszínneveknél, több példánk van.) — A későbbi nyomtatott térképeken a *Hulló* vagy *Hulli patak* név jól mutatja, hogyan szegényedik el a korábban jellegzetességekre utaló földrajzi köznévyag, hiszen patakként szerepel már csak az ártéri vízvezető csatorna, a f o k.

A mai helynévanyagban már nem szerepel, de 1395 és 1399-ben Szeremle és Fel-szekeső határában, valahol a Duna és a Baracska Duna szögében tűnik fel a *Megehulló* helynév: „Piscina Fintaholdunaja et *Megehullo*” (ZsigmOkm. I, 632).

Közelebről vizsgált vidékünkön kívül feltűnik Bácstól nyugatra Vajszka és Plávna vidékén 1480-ban és 1522-ben *Hwllatagh* és *Hwlathak* (CSÁNKI II, 152). PAIS DEZSŐ (i. h. 38) valószínűnek tartja, hogy e két helynév a *Hulló* víznévből származik.

Kétségtelenül idetartozónak gondoltam annak idején már a tihanyi alapítólevél *huluoodi* helynevét, melyet ERDÉLYI LÁSZLÓ ugyan *holovogy*-nak olvasott, de azt hiszem, hitelt érdemlően a mai Siófok alatti *Török* nevű birtokkal azonosított 1092-i, 1211-i és 1358-i keltezésű oklevelekkel való összevetés alapján. Az említett oklevelekben úgy tűnik, hogy a *huluoodi* nádas, mocsaras terület, mégpedig két víz, a Balaton és a Sió szögében. PAIS DEZSŐ említett dolgozatában vízfolyásnak tartja, mivel „*procedens ab eodem lacu*” van az oklevélben.

3. Anélkül, hogy tüzetesen, az egész országra kiterjedően kerestem volna a helyneveket, véletlen folytán talákoztam a *Küllő* helynévvel a Tápai Rértben, a Tisza és Maros szögében, tehát hasonlóan folyó melletti, illetőleg szög helyzetben, mint az előbb felsorolt *Hüllő* és *Hulló* helyneveknél. A *Küllő* szerepel már József császár katonai térképén, majd az 1861-ben Weisz „*átnézeti térkép a Tisza völgyéről, Bécs*” című lapon. Csak a legöregebbek emlékeztek e helynévre; úgy hallották, hogy ezen a *Küllő* nevű mocsaras részen még az ármentesítés után is elültek a szekerek; a kerekék *küllőig* jártak a sárban, innen lenne az elnevezése.

Helynévként idevontam még a Zombortól északra, Kiskőszeggel átellenben a Duna partján levő *Küllöd* falu nevét is. Először 1305-ben szerepel *Kulud* alakban. 1325-ben *Kulludt*, 1342-ben *Kwłodi*, 1364-ben *Belkulud*, 1374-ben *Kylyud*, 1416-ban *Kylywd*. 1426-ban „*Matheus de Kulled*” a bécsi, 1510-ben „*Briccius de Nagy Kwlvdh*” a krakkói egyetem diákja.¹ A falu a törökkorban elpusztult, de néhányszor még feltűnik a defterekben *Kollut* város és *Kis Kolut* puszta. Miután a szerbek megölték az egykori magyar falu helyét, maguk közt *Kollut*-nak nevezik. A régi *Kollut* mellett a török kiűzése után német telepések megalapítják *Uj Kollut*-ot, mely hamarosan túlnő a régiben. Ma is ezen a néven nevezik ezt a vajdasági falut. „*Küllöd* tágas határában a falutól éjszakra a hol a Duna kiöntései rétséget alkotnak, van a hajdani Békavár község helye . . . *Castrum Bekawar* . . . okleveles nyomok szerint a Küllödi várral azonos, melyet 1482-ben Geszti Mihály uralt.” (BOROVSKY SAMU: Bács-Bodrog Vármegye. Bp., é. n. I, 105; II, 88, 91.) — Az a feltevésem, hogy a rétség neve volt *Küllő*, ennek egyik halmán település, majd vár volt *Küllöd*, *Küllödi* néven. Pontosan úgy, mint például Fertő mellett keletkezett település, *Fertőd*, és talán ugyanúgy, mint *huluoo* a rétség, víz neve, s belőle a *-d* kicsinyítő képzővel képzett helynév a *huluoodi*. Nem lehet véletlen, hogy a Bács megyei *Küllöd* neve többféle képpen íródott a középkor folyamán, és végül napjainkra a német és szerb lakosság ajkán mélyhangú, a magyar lakosság ajkán pedig magashangú alakban maradt fenn, miközben köznévi értelme elhomályosult, és tulajdonnévvé merevült.

Azt a feltevésemet, hogy a *Hulló* és a *Hüllő* ugyanannak a szónak a mély és magashangú változata, ezenkívül még két érveléssel valószínűsíthetem; egyrészt meglepően azonos helyzetű és adottságú területek neveiként tűnik fel mindkét alak, másrészt éppen az ártéri felszínformák nevei közt többször előfordul magas és mélyhangú alakváltozatok párhuzamos használata. Analógiákként felvethetők: köznév és helynévi szerepben *kobolya*, *kopolya* ~ *göbölye*, *köbölye* és *gorond* ~ *görönd*. A magashangú alakváltozat ugyanannak a felszínformának kisebb méretű megjelenésére vonatkozik, kétségtelenül a *kobolya* — *göbölye* esetében.

4. A *hulló*, *hüllő*, *kiüllő* szavakban igenévre visszamenő közzsót kerestem. Először a *hull* — *hal* igére gyanakodtam, melyről BÁRCZI (SzófSz. *hull*) azt jegyezte meg: „*az sem*

¹ CSÁNKINÁL (II, 204) más adatok, illetőleg más adatok is vannak. — P. D.

teljesen lehetetlen, hogy a *hull* és a *hal* azonos ősrre mennek vissza”. Arra gondoltam, hogy a *hulló* az a hely, amibe bele lehet *hullni*, *halni*, mint ahogy van *búvó*, *botló*, *vesztő hely* is. Éppen így Kölkednél egy mocsaras tó neve *Enyész*. E szavak további, elsősorban a *küllő* köznévi jelentéseinek bogozásából azonban némileg más következtetések levonása látszik megokoltabbnak.

Küllő-nek nevezi a népnyelv sokhelyütt a harkályt. A szaknyelv át is vette két fajtájának hivatalos nevéül: *zöld küllő* (*Picus viridis*) és a *szürke küllő* (*Picus canus*). A TFSz. a *küllő* szóra az első adatot a SchlSzj.-ből (2092.) hozza: „merops: *kulw*”.¹ Bár a régi szójegyzékek jelentésmegadása nem mindig egyértelmű, a „merops” szó a későbbiekben hivatalosan a gyurgyalag vagy méhész madár (*Merops apiaster*) neve lett. Ez a rendkívül szép tollú madár nemcsak tarkaságával emlékeztet az először 1533-ban említett harkályküllőre, hanem azzal is, hogy időnként rákap a méhesekre, amit közismerten madaraink közül még leginkább a harkály tesz meg téli időben. A gyurgyalagnak sajátos lábalkata (külső és középső lábujja kicsit össze van nőve) lehetővé teszi, hogy meredek falon is megkapaszkodjon, mint a harkály. Fészket ugyanis függőleges lőszfalakba, partoldalakba befűrt hosszú vízszintes (néha 1 1/2 méternél is hosszabb) lukakba rakja, melybe éppen hogy csak beleférve c s ú s z i k előre.

Mivel érdemelte ki a harkály a *küllő* nevet? Talán a hangjáról? Az egyik harkályféle a *zöld küllő*: „hangos madár, melynek — klüklüklüklü — szavától csak úgy zeng az erdő” — írja HERMAN OTTÓ (A madarak hasznáról . . . 1960. 163). A gyurgyalagnak egészen más a hangja. Ez a két állatnév összekeverésének alapja nem lehet. A többi harkálynak is más a hangja. — Ha azonban a harkály *küllő* nevében a *hüllő*—*hulló* szóhoz hasonlóan igenevet keresünk, akkor a madár mozgásában kell valami sajátosságat, feltűnőt találnunk. Ez nem annyira a repülésében lehet, amiben nagyjában minden madár megegyezik, inkább a járásában. A harkály-félék ugyanis sajátosság lábalkatuk folytán függőleges fatörzsön is könnyedén m á s z k á l n a k le s fel, amit másféle madár nem tud megtenni. Rátapadnak a fa törzsére, s úgy tetszik, mintha c s ú s z k á l n á n a k azon, olyan sebesen mozognak rövid, letről alig észrevehető lábaikkal. Nem véletlenül kapta tehát a *csuszka* a nevét, ez a harkályfélékhez tartozó, acélkék hátú üyves madár, melyet a nép még több más neve mellett *kéregfutó*-nak is nevez. A TESz. szerint: 1787-ben „fára menő *tsuszka*”-ként tűnik fel” és „Magyar fejlemény: valószínű népi elvonás a *csúszkál* igéből, esetleg tudatos alkotás a *csúszik*-ből. Az elnevezés alapja a madárnak az a szokása, hogy harkálymódra gyakran fejjel lefelé is mozog a fán.” Hozzá hasonlóan ügyesen szalad a fák törzsén egy másik idetartozó madár is, melyet a nép *jakuszó*-nak, *jakusz*-nak, *fatető*-nek vagy *famászó*-nak is nevez (HERMAN i. m. 167).

A harkályokon kívül a nép még két halfajtát is *küllő*-nek nevez (*Gobio fluviatilis*, *G. uranoscopus*). HERMAN OTTÓ (MHal. 697—8) így jellemzi őket: „Fenekjáró küllő, mint már neve is mondja, szereti a víz fenekét, ezért a székelység „sármászó szaká»-nak is nevezi, s e név igen jellemző.” A másik a felpillantó *küllő*: „Igen kedves eleven halacska, mely kevésbé a fenékre lapul, mint fajrokona a fenékjáró küllő, de fogságában is a fenék táján a kavicsokhoz alkalmazkodva úszkál.” Felülről ez úgy látszik, mintha a hal a köveken c s ú s z k á l n a.

Végezetül a *hüllő* szóról megtudjuk az TESz.-ből, hogy 1792-ben „Barczafalvi Szabó Dávid alkotta; keletkezésének az az alapja, hogy az effajta állatok vére a többi gerinceséhez képest hideg . . . tehát a *hüllő* a *hül* ige folyamatos melléknévi igeneve.” — De akkor miért nem *hüllő*, *hűvös* vagy *hült*, esetleg *hideg*? Azt gondolom, hogy a *hül* 'hideggé válik' igéből való származtatás éppen a fentiek számbavétele után kérdéses, más-

¹ Igen! Csak az feltűnő, hogy az előtte levő 2091. tétel: „pilocerum: *posto kulw*”, és utána a 2094: „cibula: *veres hagma*” kivételével csupa eszköznév követi. — P. D.

részt ez olyan rendszertani fogalom alkotását jelentette volna, mely nem egy szembetűnő, általánosan észrevehető és kizárólagos sajátága a megnevezett állatcsoportnak. Hideg, illetőleg alkalmazkodó hőmérsékletű vére van a hullókn kívül a kétéltűeknek és a halaknak is a gerincesek közül. Különbösen sem a kétéltűek: Amphibium — mint a TESz. Ba rza-falvira hivatkozva említi, hanem a csúszó-mászók (!): latinul reptilia (re po, re pere, ill. re pto, re pta re = csúszik, mászik igéből képzett főnév) — mint a gerincesek egyik alosztálya megjelölésére alkalmazza ma az állatrendszertan, melynek szaknyelvét régen a latin kifejezésnek szó szerinti fordításával alkották meg. Talán feltehető, hogy 1792-ben még többé-kevésbé élhetett a hulló szónak a küllő-höz és hulló-hoz hasonló jelentése, melyet ma talán csak így írhatnánk körül: 's í m á n m o z o g, c s ú s z i k, m á s z i k, c s e n d e s e n h a l a d'. Helynévként pedig olyan rétet lelentett volna, melynek vize csendesen mozog, halad a nád és gyékény között, esetleg a jápot fedő növényzet alatt, mivel vize folyóvízhez kapcsolódott.

ANDRÁSFALVY BERTALAN

Ármás. (Vö. MNy. LXVII, 432—9.) FEHÉRTÓI KATALIN kutatásai szerint az *ármás* szó megyék, városok, hajdúvárosok rendeleteiben a XVII—XVIII. században gyakran előfordul 'predáló katonákat és rablókat üldöző, rendfenntartó megyei vagy falusi paraszt fegyveres' jelentéssel.

Szerintünk ennek a jelentésnek alapja a latin *armatus* szó, melynek WAGNER Phraseológiája (1775.) szerint 'felfegyverzett, kardos, fegyveres' jelentése volt ebben az időben. (Vö. pl. „Succinctus armis est: felkészült, kardot kötött az oldalára.”) Az *ármás* magyarosan továbbképzett latin szó. Értelmét Arany János világítja meg „A kétablakú ház” című beszélytörredékében (1860.), amelyben Lapisfalva 1838. évi bírói számadását is közli. Ebben az „ármás legények fizetése” tételnél összeg nem szerepel. Ennek magyarázata így olvasható: „Minden újházas fiatal ember, 25 rft vagy 25 pálcá büntetés terhe alatt köteles az ügynevezett ármási hivatal, avagy szolgálatot esztendeig ingyen viselni.” (Arany János: Összes művei. Bp., 1962. X, 46.) Az *ármások* tehát azok a fiatal emberek, akik a helyi közigazgatásnak szükség esetén kezükben fegyverrel ingyen kötelesek segíteni a rend fenntartását. Az *ármások* közigazgatási szerepe — mint FEHÉRTÓI KATALIN ezt bemutatja — korok szükségletei szerint is változott.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Egy kis névvonatkoztatás. I. Elöljáróban PAIS DEZSŐ (NévtVizsg. 98—105) szempontjai alapján felvázolom a névvonatkoztatásnak mint módszerbeli elvnek lényegét.

A XI—XIII. századi személynevek nagyrésze kezdetleges név, amely a név viselőjének vagy az elnevezőnek az egyéniségében levő indítékból keletkezett. A kezdetleges nevek, valamint a XIV—XV. századi kételemű nevek kialakulásában oly fontos szerepet játszó megkülönböztető nevek tehát még nem pusztá jelek, hanem konkrét jelentéstartalmuk van, reális kapcsolatban állanak azokkal a személyekkel, akik a neveket viselik, vagy akiktől ezek az elnevezések erednek. Az együttélő személyeknek — családtagoknak a foglalkozási csoportok tagjainak — gyakran világosan összetartozó nevük van. Ha ezeket az összefüggéseket, a név környezetét és a vele kapcsolatba hozható tárgy történeti mozzanatok figyelembe vesszük, ha nem egy nevet, hanem a forrás egészét vizsgáljuk, akkor esetleg módunk lehet egy-egy név etimológiai megfejtésére is. Előfordulhat ugyanis, hogy az együtt jelentkező nevek kölcsönösen értelmezik egymást, az egyik név szinte glosszázza a másikat.

A személyneveket, akárcsak más nyelvelemeket, nem lehet helyesen etimológiázni egyéb tudományágak — történelem, földrajz, néprajz stb. — adatainak és megállá-

pításainak a számbavétele nélkül. — Az alábbiakban a történelem segítségével alkalmazott név vonatkoztatásra hozok egy példát.

2. 1406-ban egy Abaúj—Sáros megyei nádori közgyűlésen 34 gonosztevőt ítéltek fej- és jószágvesztésre. Az oklevélben magyar és szláv eredetű személynevek mellett több ismeretlen eredetűnek tűnő név is található. Például: „Simonem dictum *Nohal* furem vagabundum” (ZsigmOkI. II/1, 638). A *Nohal* megkülönböztető elem vizsgálatakor sem helynév, sem pedig magyar, szláv, német vagy román keresztnév, illetőleg közszo nem jöhet számításba.

Ugyanebben az oklevélben egy másik gonosztevő nevét „*Talabuga* furem vagabundum” formában jegyezték fel (i. h. 639). E feltűnően „törökösen” hangzó név adta meg számomra a kulcsot a *Nohal* megkülönböztető elem megértéséhez.

Telebuga az Arany Horda egyik kiemelkedő katonai vezetője volt. A XIII. század második felében „1259 nyarán újabb tatár sereg indult nyugatra Dzsuzsi [Dzsingisz kán fia] egyik dédunokájának, a Dnyeper és Bug vidéki tatár törzseken uralkodó *Nogáj-kánnak* és Batu-kán [déd] unokájának, *Telebugának* vezérlete alatt.” Kun László „1285 januárjában maga hívta be a kormány szépesi hívei ellen *Nogáj* dnyeperi és *Telebuga* kipcsáki tatár kánok hadait. A kunok az északnyugati felvidéket dúlták, a tatár hadak pedig az északkeleti hágókon betörve Pestig kalandoztak, majd Heves, Borsod, A b a ú j és S á r o s [!] vármegyékben pusztítottak.” (HÓMAN—SEKFFÜ, MTört.³ I, 570, 605.)

A tatár csapatok magyarországi pusztításáról B e n e d e k m e s t e r e s z t e r g o m s z e n t t a m á s h e g y i p r é p o s t 1285. évi levélfogalmazványából is értesülhetünk (JAKUBOVICH, A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke: MNy. XII, 220, 362). E levélfogalmazványban többek között ezt olvashatjuk: „principaliores autem domini tartarorum nuncupatur *mihei* et *Thalabuga*” (MonStrig. II, 419—20). A *mihei* olvasási hiba *nuhei* (*Nohoj*, *Nogaj*) helyett (vö. JAKUBOVICH: i. h. 362). A két tatár vezér neve nemcsak a történeti irodalomban szerepel többnyire egymás szomszédságában, hanem, amint láttuk, már egy korabeli magyar híradásban is. *Nogáj* és *Telebuga* azon felül, hogy együtt harcoltak, rokonok is voltak, tehát e két név viselője szoros családi és történelmi kapcsolatban állott egymással. Ezek után nem tarthatjuk merészségnek azt a feltevést, hogy a mi két gonosztevőnk neve: „*Talabuga*” és „*dictus Nohal*” a két tatár kán nevével függ össze, azaz eredetüket a két tatár névben kell keresnünk.

A szakirodalom általában *Telebuga* formában használja az előbbi nevet (RÁSONYI: AECO. I, 241; BERTOLD SPULER, Die goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223—1502. Leipzig, 1943.), bár SPULER megjegyzése szerint érméken *Talā Būgā* alakban fordul elő (i. m. 70). Az 1285. évi magyar feljegyzés szerint is a név *Talabugá*-nak hangozhatott, ami egyrészt a magyarban végbemenő hangrendi illeszkedés következménye lehetett, másrészt, a tatárok is nevezhették így kánjukat. RÁSONYI LÁSZLÓ szíves közlése szerint a név eredete: törökségi *tele*, *te*, *däli* 'bolond, eszeveszett, észtelenül bátor' + török *buka*, *buya*, mongol *buga* 'bika' (vö. RÁSÄNEN, EtWb. 472a, 87a). E szerint az összetett név első fele etimológiailag ugyanaz, mint a magyar *deli* és *dalia* végső török forrása (TESZ.). (PAUL PELLLOT, Notes sur l'histoire de la horde d'or. Paris, 1949. 65—7 más magyarázatot ad.)

A *Nogáj*, *Nohai* név végső soron mongol eredetű; jelentése 'kutya'. *Nogáj* kán nevéből származik a *noyai* népnév, mely a krími tatárban 'nogaji tatár', a kazakban 'Kelet-Oroszországban élő tatár', a tarancsiban 'kazáni tatár' jelentésű. Tipikus esete a személynévből keletkezett népnévnek (NÉMET, HonfKial. 65; VASMER, RussEtWb. II, 224; RÁSÄNEN, EtWb. 354a). A románban is előfordul családnévként *Nohai* alakban (CONSTANTINESCU 448). Az 1406. évi magyar *Nohal* alakban végbement *j > ly > l* változás magyar hangfejlődés eredménye lehet; például csagatáj *turumtai*, baskir *torontaj* stb. > magyar *Torontál* (l. BENKŐ: NytudÉrt. 1. sz. 11).

A két Abauj—Sáros megyei gonosztevő talán tatár ivadék volt, akiket a két nagy tatár kán, *Nogáj* és *Telebuga* nevével különböztettek meg társaiktól, bár a „dictus *Nohal*” jelölhetett akár nemzetiségi hovatarozást is.

Így maradt fenn a XV. századi magyar törvénykezés egyik oklevelében a XIII. században Magyarországon pusztító kánok neve.

FEHÉRTÓI KATALIN

Átkoz. 1. Szavunk jelentése: 'schimpfen, fluchen; verdammen; in den Bann tun' (vö. TESz.). Az *átkoz* történetéről az eddigi szakirodalomban már meglehetősen sok szó esett. A kérdés történetéről I. PAIS DEZSŐnek 1952-ben írt „*Áld—átkoz*” című (MNY. XLVIII, 61—8) cikkét. A további irodalomra nézve I.: MSzFE. I, 81, 82; TESz. az *átkoz* címszó alatt.

A TESz. állásfoglalása szerint az *átkoz* származékszó: „az *áld* [’opfern, segnen, Gutes wünschen, preisen, heiligen, (nyj.) schimpfen’] igéből keletkezett *-koz* gyakorító képzővel”. Az *áld* és az *átkoz* igék összekapcsolásának és közös tőből való származtatásának a legerősebb oldala kezdettől fogva az etimológia jelentéstani része, egy latin *sacer* ’szent(elt)’ ~ ’(e)l’átkozott, kárhozott’, héber *bārak* ’áld’ ~ ’átkoz’ típusú ellentétes jelentéspárra támaszkodó magyarázat lehetősége volt. (A héber szót idézi FOKOS DÁVID „A jelentésváltozásnak néhány különleges esete” című kitűnő dolgozatában: NyK. LIV, 63.) Hangtanilag azonban e magyarázat mindvégig is sántított, amit e nézet képviselői vagy egy *átkoz* < **adkoz* (erre nézve még „bizonyító” nyelvtörténeti adat is lett volna: Komj: SzPál. 1533. (51): *adkoz* < **aldkoz* <: *áld*, vagy egy **ád* > **adkoz* > *átkoz*, ill. **ád* > *áld* (vö. EtSz.) stb. hangtani változási sorral (vagy ehhez hasonlóval) igyekeztek kiküszöbölni. E magyarázatok mindegyike módszertanilag megokolt. Csupán alaktani szempontból tűnhetett volna fel, hogy egy *áld* tőhöz (I. **áld* : > *átkoz*) eleink egykor miért éppen a kiejtés szempontjából bökkenőt okozó *-koz* gyakorító képzőt tették, holott más, kedvezőbb hangalakú gyakorító képző a magyar nyelvben mindig is (bőven) volt. — Az általánosnak mondható *áld—átkoz* nézettel szemben a MSzFE. (az *áld* címszó alatt) óvatosabb véleményt képvisel, s a két szó közé kérdőjelet tesz. — PAIS DEZSŐ idézett cikkében (68) pedig felvet egy olyan magyarázatot, mely nem valószínű ugyan, de mint nem lehetetlen szóba hozható: eszerint az *áld* meg az *átok* nem függ össze etimológiailag, mégpedig úgy, hogy az *átok* török jövevény volna. (Az utóbbi egyeztetésről I. TESz.)

2. Az *áld* szó *ál-* alapszava a TESz. szerint „valószínűleg ősi örökség a finnugor korból”. (Csak zárójelben: a szótár idézett osztják adata helyesen *álältä*.) Az MSzFE. pedig az *áld* szót a finnugor nyelvekkel „egyeztethető” szavak kategóriájába sorolja.

Nézetem szerint a magyar szó eredetére nézve ezek a fenntartások az osztják (de esetleg még a cseremisiz) tekintetében önmagában véve is túlzóak. Méginkább azok abban az esetben, ha — amint azt az alábbiakban igazolni is véljük — az *áld* igével „összekapcsolt” *átkoz* szó okozta aggályok is feleslegesnek bizonyulnak. Nézetünket főként arra alapozzuk, hogy a keleti-osztjában van egy (ősosztják) **at-* ’szól, beszél; mond...’ ez ideiglen kevéssé ismert, az etimológiai irodalomban tudomásunk szerint még nem szereplő ige, mely a magyar *át-* : *átkoz*-nak minden tekintetben szabályos etimológiai megfelelője. Ebből pedig az következik, hogy I. a magyar *átkoz* (legalább) ugor kori, ősi szavunk, 2. az *átkoz* ige és története független az *áld* (< fgr. vagy ugor **alV-*, esetleg **alkV-*; *V* = voc.) igétől.

3. A) A kérdéses osztják szóra szótári adatokat a következő helyeken találhatunk: KT. 101 b.; TERJOSKIN, Ocserki I, 127; GULYA, EstOstjChr. 170; űő.: NyK. LXXI, 22; STEINIZ, DEWO. 198. A szó csak a keleti, a V. és a Vj. nyelvjárásból ismeretes. Ezekben viszont, legalábbis ami a V. nyelvjárást illeti, meglehetősen gyakori. A megadott források

alapján (l. különösen STEINITZ: i. h.) a szó hangalakja: V. (Vj.) *at-*, melynek teljesen szabályos *ít-* és *ut-* paradigmatiskus változatai vannak. — A szó őszosztják **at-* alakra megy vissza, melyet egy feltehető ugor **at(t)-* alakon keresztül a magyar **át-* igetővel minden további magyarázat nélkül egyeztethetünk. Az őszosztják (V.) *a* ~ magyar *á* megfelelésre nézve l. GULYA: MNy. LXIII, 326—30, ALH. XIX, 338—43. Az osztják *-t-* előzménye **-t(t)-* lehetett, mely a magyar *-t-*-nek (egyik) szokásos megfelelője (vö.: HAJDÚ, BevUr. 100; LAKÓ: UAS. 80: 66—7). Az az osztják szó szempontjából még számba jöhető lehetőség, hogy az osztják **at-* *t-*-je *-t-*-ből származnék, az etimológia egészét tekintve nem valószínű.

B) A STEINITZ-féle osztják nyelvjárási szótár összefoglalólag a szónak a következő jelentéseiről tudósít: 'заказать [(meg)rendel], kutsua [hív, szólít], tilata [rendel, megrendel], einladen, bestellen (V.); велеть [megparancsol, elrendel], сказать [beszél; mond, szól; elbeszél, elmond] (V., Vj.)'. Az általam feldolgozott osztják (V. nyj.-i) szöveganyag alapján a szó jelentése: 1. 'szól, beszél; rendel, megrendel (intr.)', 2. 'mond, elmond (tr.)'. Nézetem szerint a szónak ez volt a jelentése már az őszosztjában is. E jelentéskörből külön figyelmet az intranszitiv (tárgyatlan) 'rendel, megrendel' jelentés érdemel. Szavunk 'szól, beszél' jelentése kapcsán az ige vonzata lativusi (dativusi) „ő így szól (beszél) nekem” típusú. Lativusi (dativusi) a 'mond (tr.)' használata is („ő egy történetet mond (el) nekem”). Az intranszitiv 'rendel, megrendel' jelentés mellett kettős lativusi (dativusi) vonzat áll: pl. (KT. 101 b, STEINITZ: i. h.) (fonematikus átírásban) *mä nõqä räkät atsəm 'ich habe Mehl für dich bestellt.*” (A STEINITZ-féle *ačəm* alak anyagom párhuzamos helyei alapján kétségtelenül téves interpretálás eredménye.) E mondat szó szerinti fordítása: 'én neked lisztre (értsd: lisztet) rendeltem'. — A magyar és az osztják igék összefüggése jelentéstani alapon — 'beszél; mond' ~ 'szid' ~ 'átkot mond' ~ 'valamire mond; rendel' ~ 'elkárhoztat, ? kiközösít' — is valószínűnek látszik. A következő két adalék pedig e valószínűséget még csak megerősíti: 1. JókK. 33 (NySz.): *Melto vagy pokolba atkozattatny* és 2. (ÉSz.) „*átkoz*: (ritk, rég) *Vkit vminek [átkoz]*: rossz, gonosz vminek nevezi, mondja és szidalmazza, átkot mond rá. □ — *Petur engem atkozott alattomos gyilkosnak.* KAT.[ONA]”.

4. A magyar *átkoz* szó az osztják *at* ige megfelelőjéül vehető elhomályosult ősmagyar **át-* ige *-koz* gyakorító képzős származéka, melyre első adatunk az 1350. év körüli időből van (a szó történetéről l. TESz.). Az *átok* főnév *-k* deverbális névszóképzős alakulat lehet (vö. D. BARTHA, Szóképz. 71—3), bár az is lehetséges, hogy elvonás az *átkoz* igéből. (Erről az utóbbi nézetről l. TESz.).¹

GULYA JÁNOS

Helynévmagyarázatok. 1. Bolondos víz — Bolunda patak. Érdekes és érdemes kérdéshez nyúlt PESTI JÁNOS azon tanulmányában (Nyr. XC, 229—31), amelyben vizsgálat tárgyává tette azt a kérdést, hogy a földrajzi névadást végzőnek van-e tapasztalata arról, hogy a határrész, vízfolyás stb. milyen fővilágtáj irányában fekszik, esetleg mozog.

Tanulmányának azon részéhez óhajtok két lényeges adattal járulni, amelyben kimutatja, hogy a földrajzi névadók igenis rendelkeztek olyan ismeretekkel, amelyek alapján a fő világtájakat tájékozódásukra használhatták. A Somogy megyei Kisbárapáti községben az úgynevezett *Marinka* erdőrészből folyó vizet *Bolondos víz*-nek nevezik (1946. évi gyűjtésem), azért, mert felfelé, — azaz északnak folyik!

¹ A közleményben javasolt etimológia lehetőségéhez vö. PAIS „Áld — átkoz” című — fentebb jelzett — cikkének 4. szakaszát (MNy. XLVIII, 67—8). — P. D.

A Krassó-Szörény megyei Bulza község mellett folyik a *Bolunda patak* — szintén északnak (PESTY FREGYES, Krassó vármegye története II/1, 94). A patak neve a magyar *bolond* szóval azonos, amelyhez Magyarország számos földrajzi nevéből ismert *-a* végződés kapcsolódott. Ez délszláv eredetű. Pnyek: Arad megye: m. R. *Basarág* > *Basarága Deszk* > *Daszka*, m. R. *Iváncs* > *Iváncsa* stb. (GYÖRFFY I², Arad m. több helyen). A délszláv eredetet kétségtelenné teszi, hogy más területen is jelentkeznek, ahol magyar—délszláv nyelvi érintkezés történt: Horgos határában van *Harisda* dűlő, amely a magyar **Harisd* (< magyar *haris* 'Crex crex L.' + *-d* képző) délszláv átvétele, Baranyában magyar R. *Peterd* > *Petárda*, magyar R. *Krassópeterd* > *Potarda* (uo. 369—70).

Természetesen különös a *bolond* szónak illetén használata, de nem érthetetlen. A szellemileg zavart céltalan, sőt hibás irányú mozgásának hasonlatát alkalmazzák vele a névadásban.

Előfordul azonban a *bolond* szó más földrajzi nevekben is: 1855 k.: *Bolond* — leg, sz Harkány BamL. BmK. 96, 1855: *Bolondos Oldal* — leg Ellend BamL. BmK. 75, nem említve a leghíresebbet, a Trencsén megyei vár *Bolondus* ~ *Bolondóc* névpárját (KNEZSA, Mg. népei a XI. sz.-ban, kny. 378 2. jegyz.), ahol egyelőre ismeretlen a névadás oka.

GYÖRFFY GYÖRGY állapította meg „A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz” című dolgozatában (kny. a Pais-Eml.-ből 4—5), hogy a különböző évszakokban a határjárások során a napkeltehez igazodva 30—45°-os eltéréssel határozták meg az égtájakat.

Ennyi eltérés természetesen nem jelenthetett akadályt abban, hogy az *alsó* ~ *felső*- megkülönböztető jelzőt a világtájak két legfontosabbja — észak és dél — irányának meghatározására használják. S ha valamely vízfolyás északnak — azaz felfelé haladt, a természet rendjével ellentétesen, a víz felfelé folyt, megkapta a *Bolond* ~ *Bolondos* jelzőt.

2. *Zernyeháza* — *Zernest* — *Zärnești*. Nem egy kutatónak érdeklődését keltette már föl e község neve. Legutoljára KNEZSA ISTVÁN és ÁRVAY JÓZSEF szólt a kérdéshez, tisztázva a problémát. Szerintük egy szláv *Zrno* 'mag' jelentésű személynév az, amely a románba *Zárnea* alakban került át, az alapja a magyar—román párhuzamos névadásnak (KNEZSA, King. hn. I, 209; ÁRVAY, A barcasági hétfalu helynevei 12. l. 14—15. jegyz.). A magyar *Zernest* ~ román *Zärnești* jelentése ÁRVAY szerint 'Zárnea-ék, Zárnea családja'. Az első — 1367 évi — *Zerneháza* adat (ZW. II, 279) *Z*-s olvasatát a mai magyar és román névalak kiejtése biztosítja, s tulajdonképpen ezen is fordul meg a névfejtés. Ugyanis *sz*-es **Szernyeháza* olvasat esetében a személynév azonos lenne a *sörna* 'öz' *-jb* ~ *-ja* ~ *-je* birtokosképzős *Sörnju* ~ *Sörnje* > magyar *Szernye* (például Pécs mellett *Szörnyevölgy*) alakjával (vö. KNEZSA, Ecsedi lóp 35. szám).

Azonban a magyar *sz* szókezdet a románba átkerült jövevényszavakban megmarad. Kétségtelen példája ennek, hogy a mai magyar *zarándok* < m. R. *szarándok* a románban is *sarantoc* alakban van meg (TAMÁS, EtWb.d.ung.Elem. im Rumän. 690—1).

Ehhez az érdekes és már megoldott kérdéshez azonban kapcsolódik egy, a magyar helynévfejtésben jelentős másik kérdés. KNEZSA (Ecsedi lóp 43. szám) — MELICH JÁNOS-sal szemben — igazolja hogy mind a magyarban, mind a német és szláv nyelvekben ismerünk alanyesetben álló növény- és állatnevekből alakult földrajzi neveket. Eddig általánosan elfogadott, szinte választóvízszerű alapvető tétel volt, hogy a magyar nyelv — a környező nyelvektől elütően — a személynéveket is alanyesetben alkalmazta helynevekkül egy bizonyos korig.

Feltehetően KNEZSA említett kutatása alapján tartják azután a hazai *Szakál* (< szláv *sokol* 'sólyom'), *Szava*: Baranyában két helység neve is (< szláv *sova* 'bagoly') stb. helységneveket szláv eredetűeknek.

A kétség ezen egyöntetű megállapítással szemben akkor merült fel bennem — s ez készített a *Zernehaza* név felülvizsgálatára is, — amikor olyan adatok kerültek elélem oklevéltani gyűjtésem során, hogy a magyar személynévanyagban *Szernye*, *Szokol*, *Krakó*, *Haraszt* nevek előfordulnak: 1138/1329: „In Ciuitate Naugrad. . . *Sokol* . . . , In ultrasiluanis partibus . . . *Sokol* . . . , . . . predium . . . M(?) . . . udi . . . *Sokol* . . .” (MNY. XXXII, 132 125. sor, 203 314. sor, 204 373. sor); 1401/1401: „*Zwrnyebakanya*-i Demeter fiai . . . *Zernye* fia György . . .” (ZsigmOkl. II/1, 952); [1209e.]/1209: „*Crako* volpot” (SZENTPÉTERY, KritJ. 239a és 250; *Haraszt* nem Baranyában (GYÖRFFY I², 256—7).

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a fenti és gyaníthatólag más szláv személynévek névanyagunkba átkerülve — mint birtokos → birtoknév — a magyar hely- (és helység-) névanyagban is nyomot hagytak. Ennek azután — érthetően — névfejtési és településtörténeti vonatkozásai vannak. Ugyanis most már feltétlenül vizsgálni kell, hogy *Szernye*, *Szokol*, *Krakó*, sőt *Szava* (vö. KÁZMÉR: MNYTK. 95. sz. 50) stb. nevek szlávból átvett vagy személynévből magyar névadás útján keletkezett helynevek.

Ennek végső tisztázása csakis akkor lehetséges, ha ismerjük — legalább — az Árpád-kori magyar személynévanyagot. Eggyel több ok, hogy mielőbb tető alá kerüljön a szépen megindult Árpád-kori magyar személynévszótár.

3. Cz a n y ó. Egy — részben Buenos Aires-be szakadt — magyar családnak az óhazához való kapcsolatát jelenti e név. A család a Felvidékről, Körmöcbányáról került a Dunántúlra. E nyom azután a szlovák eredet felé mutatott. Azonban a magyar személynévanyag okleveles emlékeiben olyan nyomokra bukkantam, amelyek után alaposabb vizsgálatot érdemelt és kívánt e vezetéknev, s az előkerült, belőle származó víznév.

Elsősorban KНИЕZSA „A magyar és szlovák családnevek rendszere” című (1965.) munkájához fordultam, azonban benne a *Czanyó* nevet nem találtam meg.

SZENTPÉTERY Oklevéltani Naptárában (54) *Stanislai* püspök és mártír napját május 8.-ban adja meg. Okleveles gyakorlatunkban használata ritka, de mégis előfordul: 1342: „. . . post festum sancti *Stanizlai* . . . , post festum beati *Stanizlay* martiris . . .” (Zichy-Okm. II, 19, 564). 1548-ban említik „*Zanyzlo* mester”-t (LtKözl. VI, 73). A név a magyarba régebben átkerült, és az *sz* hangtorlódást *sz-szé* enyhítette nyelvünk. A mai Mikepéres (Hajdú m.) névadója, Mike fiai Perench, *Zanio* ~ *Zanyó* és Dénes (KárOkl. I, 112—3; GYÖRFFY I², 653) voltak. Ez a Myke fil. *Zanyo* de Perch még 1380-ban is szerepel (Zichy-Okm. IV, 159). 1407-ben már ennek fiát *Perch*-i *Zanyo* fia Pétert említik (ZsigmOkl. II/2, 5416).

Ez a *Szanyó*-nak olvasandó név a *Szaniszló* személynévnek ugyanolyan becéző alakja, mint az *Ambó* <: *Ambrus*, *Balló* <: *Barlabás*, *Bazsó* <: *Bazil*, *Gedő* <: *Gedeon*, *Kató* <: *Katalin*, *Mikó* <: *Miklós* stb. A név elterjedése arra mutat, hogy a magyar nyelvterület északkeleti részén volt kedvelt, és így a *Szanyó* becéző alak is ott alakult ki, s lett vezetéknevvé. Így adatomja — de nem egyértelműen magyarázza — KНИЕZSA (SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa megye). Adataink innen: Akli (zárójelben közlöm a község nemzetiségét: magyar): 1578: *Szanio*, 1592: *Zanyzlo* (273); Batár (magyar — rutén): 1572: *Zanio* (288); Csepe (magyar — rutén): 1573: *Zanio*, 1715: *Szanyó*, 1775: *Szanyo* (313—4), Csoma (magyar — rutén): 1748: *Szanyo* (319); Halmi (magyar): 1576: *Chiano*, 1572; *Czano*, *Chano* (366).

A nevek magyarázatát végző KНИЕZSA ISTVÁN e vezetékneveket magyarból (273, 288, 313, 319), szlávból (314) származónak, illetőleg bizonytalan eredetűnek (366) sorolta be. Eredetéről, származásáról nem nyilatkozott.

Az Akli községből 1690-ben említett *pratum Szányopatak* [!] nevet a községben élő *Szanyó* vezetéknevvvel hozta vonatkozásba, ami valószínűsíthető.

Az általa írt — s előzőkben hivatkozott — családneveket fejtegető alapvető munkájában (bár bevezetőjében SZABÓ ISTVÁN Ugocsa megyei összeírásaihoz készített család-

névjegyzékre hivatkozik) a *Szanyó* (~ *Czanyó*) nevet nem leltem fel. A dolgozatban (97) említi még a szláv *Stanislav* > magyar *Szaniszló* > *Szana* ~ *Szanyi* becéző neveket.

KNIEZSA a szláv *Stanislav* személynévnek *Stano* ~ *Sztano* (i. m. 45; vö. 1685: *Stanio*; SZABÓ, Ugoesa 314), *Stako* ~ *Sztanko* ~ *Ztanko* (51), *Sztanak* (55), *Sztancsik* (58; magyar kiejtéshez idomult alakja a pécsi *Tancsik* családnév), *Stan* (42), *Stacho* (67) becézését, illetőleg abból alakult vezetékneveket említi. Ez azt mutatja, hogy a szlovákban és a ruszinban a *t* a névből nem esett ki.

Így levonhatjuk azt a következtetést, hogy a KNIEZSÁTÓL említett *Szana* ~ *Szanyi* (Bátyuban ma is élnek ilyen nevű magyar családok) névvel együtt a *Szanyó* ~ *Czanyó* név is magyar, a *Szaniszló* név magyar becéző alakjából keletkezett vezetéknev, — amely mai *Czanyó* alakjában egy *sz* > *c* változást mutat; vö. 1572: *Czano*, *Chano*, 1576: *Chiano*, (SZABÓ, Ugoesa 366).

Ismerve a török idők alatti és utáni nagy népkeveredést, a valah pásztorkodás vonulását a Felvidéken nyugat felé, nem tévedünk talán, ha a család megjelenését ezzel kötjük össze.

4. *T e k e r i s*. Kis község neve Szabácstól délnyugatra Ószerbiában (37°12' 44°34') az Osztrák—Magyar Monarchia 1916. évi kétszázézeres térképén (Gen. Karte 37° 45° szelvény). A név nyilvánvalóan a magyar *tekeres* 'tekerős; görbe' szóval azonos, amely első sorban víznévként ismert. 1465: *Thekeres*, fluv. (SZABÓ, Ugoesa 290), nem említve az OklSz. (971) számos adatát. A víznév → helységnév fejlődés elég gyakori; erre elég így is hivatkoznom. Sőt éppen Baranyából ismerjük a *Tekeres* községnevet: 1542: *Thekeres* (OL. Dica 16/6). A CSÁNKI által említett s Dáró vár tartozékát képező község elpusztult, ma helye sem ismert: 1450: „villa *Thekeres*”; 1467: „poss. *Thekeres*” (ZichyOkm. IX, 279, X, 417); 1510: *Thekere*; 1543: *Thekerew* (CSÁNKI III, 453).

A Szabács melletti magyar **Tekeres* > szerb *Tekeriš* község neve annak a magyarságnak emlékét őrzi, amely az 1312—1496 között létezett macsói bánság Duna menti részét lakta, s a török támadások során Nándorfehérvár elestével indult pusztulásnak. A névadás arra mutat, hogy magyar helynevek felbukkanása a középkori magyar nagyhatalom szélső területein is várható.

5. *K i s ú j b á n y a*, *Ó b á n y a*. A nevek olvasásakor semmiféle nehézséget nem látunk azok megmagyarázására, annyival is inkább, mert a megkülönböztető *Kis-* jelzőt lefejtve, *Újbánya* nevű más települést is ismerünk a Felvidékről.

A *bánya* szó legteljesebb magyarázatát KNIEZSA (SzlJsz. II/1, 76) adja a TESz.-ben (I, 241—2) elmondottakkal együtt. A nehézség azonban ott kezdődik, amikor megállapíthatjuk, hogy egyik faluban sincs sem meleg fürdő, sem bányászásra alkalmas anyag.

Mi lehetett a névadás oka? Első lépésként nézzük meg a községnevek adatait: *Óbánya*: 1767: „*Ex Vitriaria . . . Judex Vitriarius*” (Conser. Paroch. Dioc. 5Ecl. ex Annis 1767—1768. Pécsi püsp. lt.); 1786: *O Bánya*, *Altglashütten* (KORAB., Lex. 202); 1804: *O Bánya* (KORAB., Atl. Baranya m.); 1884: *Ó-Bánya*, *Alte Glashütte* (75000-es térk. 5561 szelv.); 1944: *Óbánya* (Hnt.). *Kisújbánya*: 1793: *Úi-Bánya*, *Uj-Bánya* (Can.Vis.Hist.Par. Hosszúhetény); 1786: *Új Bánya*, *Neuglashütten* (KORAB., Lex. 202); 1804: *Új Bánya*. (KORAB., Atl. Baranya m.); 1836: „ . . . mert az *Új bányai* [t. i. üveghuta] faszúke miatt félben hagyódott . . . *Új Bánya* . . . Azon üveghuta, melly itt 21 esztendeig fentállott, fa szüksége miatt elenyészett” (FÉNYESS, MgGeogr. I, 15, 25); 1894—1904: *Újbánya* németül „*Neue-Glashütte* . . . A telepítés alig több száz évesnél. Az uradalom üveg hutát szándékozván! itt építeni, s később embereit hamuzsirt foglalatokodtatván! miután az első telepítvény *Ó-bánya* a faégetéshez igen távol esett, új telepítvényt csináltak” (BamL. 235 sz. kézirat, NÉMETH BÉLA hagyatéka 841. sz.); Hnt. 1907.: *Kisújbánya*.

Hosszúhetény határában ma is él a *Pusztabánya* helynév, egy erdőrészt nevez, ahol ma is megvan az üveghuta romja (REUTER, Hosszúhetény község földrajzi nevei. Pécs, 1968. 79—80). PESTY FRIGYES adatközlője írja 1864-ben: „*Pusztabánya*, ahol régenten üvegbánya volt” (OSZK. IV. k. 282—5). 1799-ben K i t a i b e l P á l ezt írja útinaplójában: „Im Hetényer Gebirge hatt der Fünfkirchner Bischof eine Glashütte . . . (GOMBOCZ ENDRE, Diaria itinerum Pauli Kitaibeli. Bp., 1945. I, 438—9, 458).

Baranya megyében Kán és Szentkatalin határában termeltek üvegyártáshoz alkalmas homokot. Innen hordták Hosszúheténybe (l. Kitaibel naplóját), és a mai lakosság szerint is jóhírű *üvegbánya* 'üveghuta' volt Lukafán (ma pusztá Almamellék határában). Hírét bizonyítja, hogy egy volt pécsi üveg és porcellánkereskedő is a *Lukafai* nevet vette föl.

A *bánya*, *üvegbánya* szót 'vitriaria; Glashütte; üveghuta' értelemben máshonnan nem ismerem. A német *Glashütte* szó 1426 óta adatolt (LEXER, MhdHwb. I, 1029). Erdélyben, a Görgény folyó egyik mellékvölgyének kis székely községének neve: *Üvegcsúr*, szintén 'üveghuta' értelemben.

Összevethető a *bánya* 'üveghuta' szó a TESz. (I, 242) *banyakemence* címszava alatt tárgyalt szlovák *N. baňa ~ báňa* 'fazekaskemence' szóval. A nehézség csak az, hogy Baranyában szlovák hatást nem várhatunk, s az üveghuták népe is Ó- és Újbányán német volt. Így az eddig is rejtélyes eredetű *bánya* szavunkhoz egy újabb — egyelőre ismeretlen eredetű — jelentés kapcsolódott.

6. *Kantavár*. A Pécs felett emelkedő Misina északi oldalán, egy völgyben levő kis dombon porladnak romjai *Kantavár*-nak. Neve érdekes népi név, amelynek magyarázatára még nem került sor. Pécsett nevét — a múlt századvég tudálékos névfejtési gyakorlatára alapján — általánosságban *Kántor* Miklós éneklőkanonok (GYÖRFFY I², 360) nevéhez kapcsolják, ennek azonban semmi történeti alapja nincsen.

Nevét először K i t a i b e l P á l naplója (i. m. I, 439, 443—4) említi, leírásával: 1799: „Die niederen Berge und Hügel, welche sich an den Metseken anschliessen, bestehen meist Sandstein, der in der Gegend, welche man *Kantavár* nennt . . . nach *Kantovár* . . . Auf einem Hügel sieht man ein nun schon mit Bäumen bewachsenes Mauerwerk 2 1/2 Klafter ins Viereck. Unter diesem ist eine enge Höle!, die in Keller führt. Auf der Nordseite einige Klafter tiefer sieht man wieder zwei Mauer, diese eine etwa 3 1/2, die andere 4 1/2 Klafter hoch ist. . . . Hinter *Kantovár* wo der Weg zur *Kantovarer Quelle* führt . . . Auch die Quelle kommt aus diesem Schiefer.” Későbbi adatok: 1813: *Schloz Kantovár!* (BamL. Berks lt. Fasc. 45. No. 110/1813); 1815—25/1847—50, 1867—83?: *Kántovár* — Pécsről északra a Mecseken jelzett vár (Fessler's Geschichte der Ungern 4e Theil-hez tartozó térkép). Situations Chartre von der Schlacht bei Mohacs [!]; 1854: *Kantavár* — erdő (BamL. BmK. 240); 1875: Mecsek: erdős hegy részei: . . . *Kantavár* ~ Itt egy vár állott, melynek romjai még láthatók (Nyr. II, 334—5); 1876: *Kantavár* és Lámpás völgyek (BÖCKH JÁNOS, Pécs város környékének földtani és vízi viszonyai 133, 170). A vár romantikus, képzelt történetét NÉMETH BÉLA írta meg „*Kantavár regéje*” címen (Mecsek-Egyesületi Naptár. Pécs, 1904. 20—6), amelyből a tudakosság ma is merít.

A várról hiteles írásbeli nyom nem maradt. Valószínűleg olyan római őrtorony maradványa (a tetőcserep-maradványokból következtetve), amilyent a Mecsekben másutt is (Lapis) találtak. Hogy a váracsozt a magyarok is használták volna, arról tudomásunk nincsen. De hogy ismerték, azt neve bizonyítja.

A magyar népnyelv ismeri a *kanta* szót, elsősorban összetételekben. *Kantahordó* 'félfenekű hordó', *kanta istálló* 'padlástalan (nyáron) ajtótlan istálló' és *kanta kunyhó* 'ajtótlan kunyhó' (NéprÉrt. XXVIII, 45 XXIX, 80). Régebbi adatban említik a *kanta korsó-t* '?

1679: Az várost Csutora nem igen tágította,
Kőrös utzán maga seregét szállította
Az *kanta korsókat* mind rendbe állította
Szőke János előtt valóban ásította.

(HORNYIK, Kecskemét tört. II, 499)

Mint személynevet 1476-ból idézhetem: „Jac. *Kantha* in opp. Wylak” (ZichyOkm. XI, 193); 1687, 1703: *Kanta* — Mihályfalvai nemes családok (ILA, Gömör m. III, 38); 1830, 1838: „*Kanta* másképp Labát Mihály Szabadka” (MNY. LIX, 98, 100). — Földrajzi névben másutt is ismerjük: 1865, 1866: *Kanta Fok* — holtág, fakadás (BamL. BiU. 152, 154/5) Dunaszekeső, 1887: *Kanta köze* — nagyobb holtág kanyarulatában levő sz, r (75000-es térkép 5167 szelv.) Furta határában.

A népnyelvi adatok jelentése nyilvánvalóvá teszik, hogy a *Kantavár* nevet már a várrom kaphatta, amelynek ajtaja, fedele hiányzott. *Kanta fok* olyan fokot jelent, amelynek befolyása már elzáródott, tehát hasonlítható a félfenekű *kantahordó*-hoz. Személynévi használatát azonban egyelőre megmagyarázni nem tudom.¹

REUTER CAMILLO

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Erdélyi szöveglékek 1552 — 1560 tájáról

Egyezséglevél Bánffy Gáspár tutorsága ügyében
1552.

En Banfy pal lossonchÿ, Adom myndeneknek emlekezetÿre, ez lewelnek | zerÿbe, hogy mó (!) azonÿommal angÿommal az nehaÿ Bereztelkÿ Banfÿ | Bernaldnewal, melyth anna azonyal, az mÿ wegzessónk zerinth, egyenlő | akarattal ez zentgyergynapÿara gyöÿtótónk vala ide Bereztelkÿre,² | iambor nemes vraÿmath, az nehaÿ Bereztelkÿ Banfÿ lazlo gÿermeke, | gaspar newó tutorsaga felól, kÿt mó (!) tórwÿnÿ zerinth meg lattatank, | az tórwÿnÿ mutata, hogÿ az en angÿom melyth annazonÿ (!), ennekem | kezembe agÿa, az tutorsagoth, Azerth atta az maÿ nap en kezembe | az en atÿamfiath gasparth, egessegbe(n), epen, mynden nyawalÿanelkól, | marhaÿath, mely ez nemes vraÿmtwl, meg peczjeltelwe vagÿon az | laÿstromba. ket aranÿas kupa kÿ vÿwen, fedeles-tól, kÿth az sigmond | zolgalatÿaerth tartoth meg es az mynemó lewelek voltak az en | vramnal Batyamnal, Banfÿ Bernaldnal, iozagunkrwl valo | azokatis meg atta tiztan kÿkrwl en az en angÿomnak annazonÿnak (!) | adok menedéketh, kezem irasat es pecÿtem-wel meg erősítetteth, | Ez level kólth Bereztelkÿn Zent mark ewangelista napÿan³ | ezer ótzaz wtwenketh eztendóbe.

Eredetije egy félv háromnegyed részének első lapján aláírás nélkül a biznyság-levél-adó felzetes, P. B. betűjegyes, éles nyomatú, Bánffy-griffes reneszánsz-gyúrópecsét-jével a Bánffy Rokonságok lt. Kamuthi osztályán *Fasc. XVI. No 13* jelzet alatt. Hátlapján XVI. század végi—XVII. század eleji kézzel: „Manu pauli Bamffy co(n)scripta

¹ A *Kantavár* név magyarázatát a pécsi „Nagy Lajos” gimnázium honismereti diákkörének felkérésére dolgoztam ki.

² Beresztelke a régi Maros-Torda megyében.

³ Április 25-én.

Expeditoria.”—Uo. XVIII. század eleji regesztaszzerű rájegyzéssel: „Banffi Pál attestal arról hogj az öcse Banffi Gáspár Tutorságot kezihez votte A(nn)o 1552.” Utána valami XVIII. századi levéltári jelzet — *Fas U. nro 11* — kihúzva.

Bánffy Pál és Bánffy Bernáldné Melitth Anna egyezsége
1554.

Mÿ, Palotai Pal, Zent iwani, Pokai Ferencz Pokabol, Zengiel Balas Ja | rabol, Aggywk emlekezetre, ez Lewelnek zeriben, hog' Jwwenek mÿ | Elönkbe, Banffy Pal Eg' felöl Melitth Annazon banffy bernalne¹ Mas felöl | hog' az menemw egenetlenssegek voltanak köztök, Mÿ előttunk | zalítottak Jlien egienessegre, kyröl mÿ tölwnk Lewelet kÿwannak. |

Elözör az Regeni Jspital Molna felöl Jg' Egienesettek meg, hog' az Malom | nak Egienlő keppen wjsseliel gongiat, Az harmadat aggyak az | Jspital' zwkssegere az Molnar Rezzetöl meg walwan, Az többýket fele | ozolion köztök, gat töltessekert, Ghond wissekerth, es egieb Mwn | kaiokerth Azzoniom halalaiglan, Az vtan meg zalion az Ispitarra (!).

Az Magyar Regeni wj hazak felöl Meg ig egenesettek meg, hog az hazakert en | gette Azzoniom Banffy Palnak, Az Hwniadi oltarmestersseg hazabeli Rezzet ki Jlette volna az Ew giermeket Az földiert ismeg Vgian ottan Magiár (!) | Regenbe ket ket haz heliet merienek azon allol Banffi Palnak Es Banffy | Ferencznek.

Az Berecztelkj földek felöl meg ig wegeztek hog' ez Ezentöbe | fogott Lo kertet, le wonassa Azzoniom, Az elöt walo földeket mindeneketh | kith Banffi Bernald elt volna, Az Berecztelkj hazhoz, Azt Azzoniom Az | Ew giermeke rezzere Birhahassa, Banffy Palnak Engette Azzonio(m) vgian | Ezen földekert Mogioron az Mel' patak mellett valo rezzet, Az Tökös | földet pedig az Ezentöbéli zantassanak el wewen (igy!)², Az vtan Egienlo | keppen eliek.

Az Borssai kÿs Gaspar dolgabol, Meg ig Egienesettek meg, hog' az Buzat Banffy | Pal meg engette gasparnak az Azzonio (!) Jobagianak, Az föld Banffy | Palnak Maraggion

Az Hwniadi kadar Matthe haza földeböl, kÿ az Banffy pal Jobagia haza földeböl | zakadot volna ki, Ig Egienesettek meg hog' az Azzoniom Iobagia hiti | wel meg Mongia, Mibe vagion nalla az föld, Azt az Banffy pal | Jobagia meg fizesse, Az föld wizza terien Banffi pal rezzere, Az | Menÿ Rezzen az földnek az haz vagion, azért oda hatrab Aggianak | földet Erette

Az Sol'mos Janos dolgabol, Meg ig' Egienesettek meg, hog' minden dolgokh | Abbolis Le zallottanak kik voltak volna Solmos Janosse, hanem az | Mel' Jrtowant Sol'mos Janos czýnalt volna az Lo kerben Mogioron, Az | Jrtast Jamborok meg Böcziwliek, Azt Banffy Pal meg fizesse az Irtas | sat az földnek

Az Ember Dÿw (!) felöl, kÿt kÿs ferencz, es Bassa Balint fizettek volth | Görgen' alat, kÿböl Banffy Bernald közöt, Es Banffy Pal között | Törwenis löt volt, Eböl meg ig³ Egienesettek meg, hog' Ez Jöwendö Wassar | napra az Törwen' Tewöket, Mogiorora gyweziek, Az walamint azokh | valiak, az abba maraggion, ha Törwen'be Ertwe valiak kÿs ferencziet es | Bassa Balintot, Az w rezzök fizettesekről, wag' zowal, wag' Adomanial, | Azzoniom rezzeröl meg Elegieziek, Myerth hog' Erös Balas felelt | volt akkor mindenről

Ez kÿwl walamel' dolgok Ew közöttök voltanak Minden Jobag' közöt valo | Wagdalas felöl, Mind Dezma felöl, Mind Egiebek felöl, Mindeneket | Mÿ Elöttwnk Le zalítottanak, Meg maradando Bekessegre, Es | Attÿaffiui zeretetre, meg feithetetlenwl, Zaz forint kötel alat, | Ez kötelet penig ez Lewel Ereivel Eg' Masson, Eggik az Massik |

¹ A kéttagú asszonynev a sor fölé beszúrva.

² Tollban maradt: haznat.

³ Betoldó jellel a sor fölött.

Jozagan meg wehesse, Ez Lewelet mÿ Aggÿwk, Ez dolgoknak | meg Erössitessere, Es Bizon'ssagara peczietwnkel meg Erös | swltet, Ez Lewel költ Bereczktelkin, Zent Bertalan Nap | Vtan Valo Wasarnapon¹. 1554 Eztendöben

Eredetije három felzetes gyűrűpecséttel egy félv első, a rövid regeszta-rájegyzés a régi levéltári jelzettel (Fas. XVIII No. 13) a hátlapján a Jósika-család hitbizományi lt.-ban.

Mikola Orsolya és Mikola Pál egyezséglevele
1557.

Mÿ Gherwffÿ Mÿhal, Forro Mÿklos, Bagdÿ pether, Nagh Menÿharth, | Kemendÿ Ianos es Chÿwlaÿ Mÿhal, Aggywk emlekezettre hogh Mÿkola | orsola azzon Themeswarÿ Janosne Zemele zerÿnth, Mÿkola Palerth | Mÿkola Ferencz Thwtor mÿ elwtthwnk Az Nehaÿ Adamossÿ Mÿkola | Lazlonak Jobagÿ felwl kÿketh orsola Azzon Mÿkola Lazlone-tol perrel | Zabadÿtoth megh, Jelyen wegezesth Thwuek hogh az ews Iozagoth | Mÿkola paal Bÿrhassa, Az Adamoshoz² Thartzoban Ammÿ Az Mÿkola Lazlo | Rezze wolna, Annak feebe Zalagon Maragÿyan orsola Azzonnal hettwen | hetetth fel forÿnthba Azth walamÿkor Mÿkola paal megh fÿzetendÿ, megh | Thartozzek orsolÿa Azzon Bochatannÿ, Mÿnden peer pathwarnelkwl mosth | penÿgh, Az kwlchesegbe (!), es Jegh Rwha fÿzetesben Thartozÿk Adnÿ | Mÿkola paal orsola Azzonnak Neghÿwen forÿntoth pÿnkesth Napÿara | Melÿ feel Megh Nem Allana az pathwaron Maraggÿon, ez lewelnek | Ereÿwel, Jrthwk Feÿrwaroth³ Zanyzlo zenth Myhal Nappyan 1557

Eredetije nyílt fekvő alakban egy kettőbe hajtott ív első, XVIII. századi regeszta-szerű rájegyzések és a levéltári jelzet a negyedik lapján, felzetén két címeres gyűrű- és két gemma-pecséttel a Jósika hitbizományi lt. Kamuthi-osztályában *Fasc. XVIII. 37* jelzet alatt.

Mikola Ferenc végrendelete
1560.

Mÿerth hogÿ Nÿlwan wagÿon, es Thwdasokra Mindeneknek | hogÿ az Jstennek keze Jelen legÿn mindenÿwth, es hog' az | Embereknek mindeneknek ez testi halalth megh kellien kostolni | deh hol, mÿkor, s mi modal. ez Bÿzontalan. Azert Jntettetÿnk | Ahmi (!) christusunktól hog' wigyazzunk. Eh dolgok mÿkor En | elöttem forgananak, Ez wth es melÿnek az en kegelmes wram | es feÿedelmem Engemet Bochatando wolna, Nem Alÿtam | Alkolmatlannak lennÿ eg' wag' ket zowal, Azokrol megh | Emlékÿzmem Akaratomathis Azok felöl megh Ielentenÿm | Mellieket az mendenhato wristen, en kezembe es kezÿm Ala | Adot az az felesegemrÿl, Germekÿmrel. chaladomrol, es | marhachkamrol, En azokaert Mÿkola ferencz, Elözer az en | zerelmes Tarsomath Germekheinkel egetembe —, Aÿanlom az | hatalmas es kegelmes istennek kezebe, es othalmaba megh | Tartanÿ mind testhÿ es lÿkÿ wezedelembÿl, Igazgathnÿ es | Gÿarapÿtani Eÿket az Jgaz hÿthbe, es abba wegigh walo | meg maradasba. kÿwlsew othalomba penigh hagÿom Eÿket | az en kegelmes wramnak es feÿedelmemnek Janos Newen Masodik | nak Magÿarorzag etc walasztot kÿralianak, kÿniergek | Eÿ felsegenek mint kegelmes wramnak tekÿnthuen Jstent, es | az Eÿ felsege tÿztith, Meltosagath. ki Minden Eÿwuegieknek | Arwaknak, isten wtan few othalma, Ne hagyja Eÿ felsege | (:ha ÿg hozza az isten:) az en zegenÿ

¹ Augusztus 26-án.

² Ádamos a régi Kis-Küküllő megyében.

³ Gyulafehérvár.

Arwajmoth, felesegemeth, | keet leankamoth, es keet Mwstoha fiajmot Baraniaj Mjkl-
losth | es Banffy Menyharto. Gondwuseleiewl Ezeknek | Jsmeet hagyom Az en Zerelmes
es Byszot wrajmoth. Atiamfiajth | es Barajmoth, Chakj Myhal wramoth, Ew felesege
few | Cancellariussath, Kemen Janosth, Ombozj Myklosth, Meljyth | Georgiet, Horwath
Myklosth, Meljyth Ferenczet, Pokaj Jakob Komamat, Myhalffy Thamasth, forro Myklost
es Gywlaaj || Myhalt, kerem ezeket mint wrajmoth, Atiamfiajth, es Barajmoth | Neh
haggjak az en felljwl megh neuezet Arwajmoth, Ezeknek | zjwksegjke es Nawaliajokba,
Mwtassak megh azt Az io Akaratot | Melliel en hozzam woltanak wadnak mosth es Melliet
ha en Ew | knek mind Ezeknek megh nem zolgaltamek (!), Az wristen az Ew | Nag'
Beseget io woltabol fyzesse megh nekik. Kerem Az en | Ewcheimethes Mjkola Jsthwanth,
Jmrehet, forkasth, mint zerelmes | Atiamfiajth, Jstent eljzer, es Aztis hog' en Ew nekigh
(!) io Batjok | woltam tekynchek. lehetnek walamj Segjycheget es othalommal | az en
Arwaymnak legenek, Nem lehetnek — Neh legienek chak | Bantassal.

Ahmj kichin Marhachkam Ennekem wagyon, mint Aranyachkam, Ezewstjchkem |
Lowachkajm, es Ezekhez walo Zerzamochockajm, Ezekbel mjert | hogj en az en Ewcheim-
mel kjen es oztozwa wagjok walamj | Ezek, mind Azokat melliek Jwttanak Ennekem
Atjamthol maratbol | S mind Azokat mellieket zolgalatommal leltem, es melliek az
Elsew | felesegemtel Rham Marattanak, hagyom az en felesegemnek, es | keet leankam-
nak, Kathanak es Annokanak¹ wagyon eg' mosdo | Medenczejewel egetembe kezebe es eg'
Gjwrjw kibe Smaragd | vagyon. Ezeketis meg oztwan, walamj az en Rezem hagyom |
felesegemnek es keet leankamnak, Menes Ewkj, Jnew Barom, | Jwh, es egieb hazj Ezkez
Marhak, melliek oztatlanok, megh | oztwan, mind Ezeket, walamj az en Rezem, hagyom
wgian Azon | En felesegemnek, es keet leankajmnak, ha penigh az en Ewchej | Azon
Contendalnanak hog' en Az en marhachamath, Ew uelek megh | Nem oztottam, es azt
megh oztanj az decretom zerent kjwannak | wegiek Ezekbe azt, hog' mind azt Ahmi
keweas az, Zamosfalwa | es onnath walo Jjwedelem kjwjwl Atta isten Ennekem, Mar az |
hog' isten Nekem Abba Thanum, hog Sajath Enymeth tjbet Neeg' | zaz forintnal keltj-
tem ksznsesges zjkssegh Atiank halala wtan || az Zamosfalwj haznal. Thowaba mind
Ez kjwjwl Jusson ezekben | az is hog' az en tehchejem zerenth io Segycheget woltam
Minde- | neknek az Enjmbel, Ezt megh mwtattja Az Ewnen lelkj Esmeretik | Mind eze-
ket ha az en Atiamfiaj elj wezik. Nem lezen mogjok | Jsten zerent hog' az en Arwajmoth,
az en kewesembe megh haborychak.

Hogj Ahmj zolgachkaink woltanak S wadnak | is neh felejchem, kywanom es
Akarom hogj minden Rendbeliek | kikkek Adossok wolnank megh elegjtessenek. ki ki
mind az Ew | zolgalattianak heljen. es Az helnek Jjwedelmebel. Mjert hogj | Az wristen
kywalttkepen harom heljen, Engedjt wolt Enneke(m) gond- | wjselesth, Zamosfalwan,
fjlpessjn, es Bereztelken, melj helieken | fewkepen en Rham neztenek minden zolgak, es
tjlem wartanak | Deh kywalttkepen lennj kel Emlekezetemnek, Ez Zamosfalwj | hazunk
zolgaajrol, newezetes kepen penigh Ambrws Bjrorol, | kinek Noha Attunkis, de Az Ew
Erdeme zerent nem fjzettjünk | Kerem Azert Az en Atiamfiajth Ewch(ei)meth elegjchek
megh | zegent az kezbel, es ha nem Akor towab zolgalnj, legjn | zabadtsaga, eleget wontha
az Jgath. Azonkepen egiebet is | elegjchenek megh, kiknek zolgalattioak hatra wagyon,
melliek | wgian twdasokrah is wadnak az en Atiamfiainak, | megh Emlekezwen Az Mon-
dasrol, Meltho Az Beres az Ew Bjryreh.

Egy zolgam Andras deak ki mosth Orbaj Mjklonal wagyon Noha | Nem Awal
az modal, Akkywel zolganak wratol megh kel | walnj, ment el entjlem, deh tudom hogj
Ados wagjok | Nekj Jamborwlis zolgal, kerem Az en Atiamfiat felesegemet | az en keuees
marhachkambol elegjche megh Andras deakoth.

¹ Ezt egy egészen késői (XVIII—XIX. századi) kéz *Annanak* alakra „javította”.

Az hatalmas es io Akaro kegelmes Jsten az en kegelmes wramoth | fejedelmemēt tarcha megh, es Azokba mellieket Ew felsegere | zywemnek nag' Bÿzodalmabol kēniergesemmel Bÿztam, Jgazgassa Meltoltassa (!) es Ew fels: Az ěn keniergesemeth megh halgattatnÿ || es Azokba elew Mennÿ kybel Ew felsegenek Meltosaga Ewregbegiek | es hÿre Neuekegiek. Amen.

Az en wraimnak Atiamfiaÿnakis es Baratimnak, Jgazgassa Azon kegelmes | wristen zÿwēket, lelkeket honnat tekynchenek az en kywansago(m)val, | Mellÿet Ew tēlěk is zÿwemnek Nag' Bÿzodalmabol Remelettem | hog lathwan emberek Ew k.nek abbely tÿztekbe walo el | Jarasokat, Neuekegiének nagiobban, Jsten es mind Emberek | elět. Amen. Jratattot Zamosfalwan¹ Karachon hawanak Tÿzen kÿlenczed Napyan 1560 Eztenděbe.

Az fellÿwl megh Newezetetět | Mykola ferencznek Twlajdon | kezewel.

Eredetije egy kettőbe, azután kis levélalakra összehajtogatott ív négy, a levéltári jelzet (Jósika hitb. It. Kamuthi-oszt. XXI/2) a negyedik lapján; uo. a regesztászerű rájegyzés: „Testamentum Francisci Mÿkola | ab eodem Conscriptum et | Roboratum.”

SZABÓ T. ATTILA

Egy boszorkányper tanúkihallgatási jegyzőkönyve

1674. július 16.

Tavaly jelent meg két hatalmas kötetben a magyarországi boszorkányperek aktáinak újabb gyűjteménye: Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. Közreadja SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. — A földrajzilag rendezett gazdag anyag nemcsak a néprajztudomány, hanem a nyelvtörténet és nyelvjárástörténet számára is fontos forrás.

Úgy gondolom, hogy az alábbi szöveg közzététele is hasznos lesz mind a nyelvészet, mind a néprajztudomány művelői számára. Az 1674. július 16-án, Gyöngyösön lefolytatott tanúkihallgatás jegyzőkönyvét a brünni állami levéltár (Statní archiv v Brně) *Milovice* jelzésű állagának 2219. számú irata őrizte meg számunkra (vö. MNy. LXIV, 354—5). Az emléket betűhíven közlöm, de az *f* és *z* betűket *s* és *z* betűkkel helyettesíttem. A kis- és nagybetűket, az eredeti központozását megtartom. Jelzem a sorvégeket (világos virgúlával: |). A rövidítéseket általában feloldom, de a ki nem írt betűket *dőlt* szedéssel különböztetem meg. A nasalisok rövidítését nem oldom fel, hanem egységesen *ä*, *ë*, *ö* stb. jeleket használok visszaadásukra.

*

Anno 1674. dje 16 Julÿ in Oppido Gióngós, et Comjtuu Heues Nemzetés es Vjteztlő | Melczér Janos Urunk, Nemés Heués, es külső Szolnak Varmegyéknek Ordjnarjus Vjce Jspanja Com | issjojabul. En Leuaj Janos, mégh irt Varmegyéknek eggik szolga bjraja. Eskút mellettő Nemes Vidkaj | Jszak Urunk azon Varmegyéknek Juratus Assessora Tiztúnk szerent últúnkle az Tekjntetes es Nagyságos | Nagi Ugróczj Bossanj Miklos Urunk eő Nagysága jnstancjara es-Judjcialis inquisitjonak peraga | lasará meljnek serjessé, az elúnkben adatott deutrū contjnentjaja szerent, ekkeppen kő | uetközik. |

De eo Vtrum |

Vallja még á Tanu, Taron lakozo Ferencz Gergelnehez, mjchoda Bosorkányisagot | uagj őrdögseget latott, hallot, auagj Tud, es kjt tudna ellene jo bizonsagnak lennj |

¹ A Kolozsvárral tőszomszédos Szamosfalva.

1. Testis Czepé Gergely, in Pago Tar Commorans, Nehaj Dosa Adam Vrunk jobbagia | *Annorum circiter* 46. sub *juramento* fassus est ad .1. uallja ez fatens, nala lakot mas fél | esztendeigh enék előtte ualo jdökben, s, latta karacson бүтjn hogj Ferencz Gergelné | á bereztecj siluanak kj uetté á maguat, á magua heljet, fokhagima gérezdét tétt, és | ugj atta á Tehenek megh ennj. jo Tanuk ezék leznek á kik kóuetkeznek. |

2. Testis Bako Andras, ibidém Commorans azon Vr jobbagia *Annorum circiter* 23. sub *juramento* fassus | est, ad .1. uallja ez fatens, hallotta Tajty Janos zajabúl, estuenek jdejen á Tehene alat | talaltá Ferencz Gergelnet, s. mjkor mégh rjastotta czak altal ugrot á gáton azt monduan | nekj, el mehecz, dé jol tudom kj uagj, hallotta aztjs, hogj Karacsonkor Hajnalban, á gatra | á lepődót kj Terjtetté Ferencz Gergelné, |

3. Testis Tarj Gergely, ibidém Commorans, Tekjntetes, es Nagyságos Bossanj Miklos Vrunk eő | *Nagysága* jobbagia, *Annorum circiter* 28. sub *juramento* fassus est, ad .1. uallja ez fatens, hallotta ma | soktul, hogý szent Górgj napjan, á Ferencz Gergelné Tehené, á busza uetesén fél, s, | ala jart, az mely njomon ala ment, azon njomon uisza ment, mjnden uetesén, dé sémýt | megh nem eőt, á, buzaban, hallotta aztjs azon Ferencz Gergelné zajabul ez fatens, az | mjkor Fülekben ujtte, mond, á Farkast, á kuruat él ném uizjtek, á kj á Harmatot | zedj. hanē, engemet hurczoltok; jo Tanut ném Tud ez Fatens; | Mastul valo hallomás [Más kéz írása ez a három szó.] |

4. Testis, Tot Andras Reljctaja Anna Aszonj, ibidem Commorans azon Vr jobbagia Aszonj, *Annorum* | *circiter* 60. sub *juramento* fassa est ad .1. hallotta ez fatens az Mastoha fja zajabul. Annj Vaja | uagion á kutja szülöttének az en mastoha Anjamāk, hogj egj Malom kereketjs mégh indithat | nal uelé uallja aztjs, hallotta masoktul, azt mondotta uolna Ferencz Gergelné, a mjkor Tóruenje | uolt uolná, Taron, hizem él akar az en Vram en Tülem allanj, dé hizem tudua lakot eő en uelem, |

5. Testis, Tarj Benedék hazas Tarsa Anna Aszoni, ibidém Commorans, azon Vr eő *Nagysága* jobbagia | felesege; *Annorum circiter* 40. sub *juramento* fassa est ad .1. uallja ez fatens. hallotta Pongracz Mar- | ton Felesegetúl, hogj azt mondotta uolna Ferencz Gergelné, há, szent Lucca Aszoni napjan á | borsot mégh főzik, á kanalljat még ne mossak, hanem Karacson Eccakan dugia az eőui me | megé [!], s, uigie az szent Egihazhoz, az Fördógók mjnd hozza szollanak, hallotta aztjs hogj á | bjro á letrat á giülesben uijtte, lakat uolt uolna rajta, de ez fatens azt nem látta. |

6. Testis, Kazap Gaspar Hazas Tarsa Orsik Aszonj, Nehaj Dosa Adam Vrunk jobbagia | Aszonj; ibidém Commorans *Annorum circiter* 35. sub *juramento* fassa est, ad .1. uallja ez fatens, latta zemej | uél Karacson napján á maga hazanal, a kapu zulakjara nap föl költigh, á Vizes fona | lat, kj Terjtetté, Ferencz Gergeljne, hogj á nap fél költ, el uezet onnet á fonal; hallotta mas | tul aztjs, hogj Vrnapijan á Vétélkét fél tekerté, s, kj tőtte á haza uegibén, s, ott Tartotta azon | á jeles napon, hallotta ez fatens, ezen szokatjs masoktul, mondotta Ferencz Gergelné az mjdn á | tóruent tőttek, rea, á, Faluban; hizem az en Vram el akar en Tülem allanj, dé el nem alhat, mert | eő, tudua lakot en uelém, jo Tanut nem tud. á kj kóuetközük. azon kjúl, |

7. Testis, Kouacz Eörzebét, Nagy Andras hazas Tarsá, azon Vr eő *Nagysága* jobbagia Aszoni, *Annorum circiter* | 43. sub *juramento* fassa est ad .1. uallja ez fatens, hallotta Ferencz Gergelné szjabul, mjkor Fülekben | ujttek, á kjneк farká uan, s, Harmatot szed, azt nem uiszik el á kuruat, hanem engemet Hurcol | nak, aztjs hallottá masoktul, mjdn Tóruenje uolt, mond, az en Vram el akar en Tülem ualnj, hizem | tudua lakot eő en uelem, jo tanuk azok leznek, á kik kóuetkeznek. |

8. Testis, Sandor Lórnjcz hazas Tarsa Orsik Aszoni, azon Vr jobbagia Aszonj. *Annorum circiter* 30. | sub *juramento* fassá est ad .1. hallotta ez fatens, hogj á Lo fejet Zablazta, s, föl kezónózté, á | letrara lakatot uetét, hogj á Faluban á Tóruenje allot, dé szemejuel nem latta, hallotta aztjs, hogj | Karacson ejel ruhakkal teregetté bé á gatatt, es

á fonalatjs az ajtoja feliben, uizessen | rakta, de szemejuel ez fatens nem latta; jo Tanut nem tud; |

9. Testis, Vÿ Mathé hazas Tarsa Dorko Aszonj, ibidem *Commorans*, Nehaj Dosa Adam *Vrunk* | jobbagia Aszonj. *Annorum circiter* 40. sub *juramento* fassá est, ad .1. uallja ez fatens, Jlljes Gergely | zajabul hallottá, hogj Vr napjan á dunājat á gattra kj tötte Ferencz Gergelné nap föl | költigh, á kapujat lepődőuel bé uonta á Vetrecét [Verrecét?] á haz uegire kj czinalta, hallotta Juhaz | Palne szajabul azt mondgia Ferencz Gergelné, á mosatlan főző kanalat giugd az eőued | megiben, s, azt uid Karacson Eccaká az szent Egihazhoz, az Eördögök mjnd hozzad szollanak; | hallotta aztjs á mustoha fjtul hogj annj Vajat giutét az en Mustoha Anjam, az Eördögh | Anja jut, hogj egj Malmotjs el jndjt hatnal uele. ha rea őntened; hallotta aztjs Silas De- | metertül, hogj azt mondotta Ferencz Gergelné, mj hazna hogj busul az en Vram, hogj él ál eő- | en tülem, hizen tudua lakot eő en uelem, s, mjnden dolgomat jol tuttá, hallotta az esküt Pol | gar szajabul aztjs, hogj mjkor á Tóruenje elot, á letrara reá uolt á lakat uetué, s, hogj kj | ujttek uolna á hazabul; az ajtajan, mégh njlt á lakat, hallotta aztjs Erkj Tamasetül, hogj | á Lo fejet bé kezknőzté Ferencz Gergelné, hallotta aztjs Tajtj Janos zajabul, hogj szent | Györgj estin eccaká, á, Tehenek kőzöt találta, hogj fejte, dé el szalajtotta onnet, hallotta á | hajadon Leanja zajabul aztjs, hogj annj Vajunk uagion eőszué bűdősödöt eő nem ehettj. |

10. Testis Kaszap Jmre hazas Tarsa Anna Aszonj, ibidem *Commorans*, azon Vr jobbagia Aszonj, | *Annorum circiter* 20. sub *juramento* fassa est ad .1. uallja ez fatens, latta szemejuel Karacson napjan | hogj á Gattra kj tötte á Njers fonalat Nap föl költigh Ferencz Gergelné, az uduarokon fellel | jaruan, jtt uan á barná, dé á sarga njnczen, latta aztjs hogj á lakat, á letrara uolt uetué, | mjkor á bjrak el ujttek á hazatul, |

11. Testis, Jakab Jakab hazas tarsa Margit Aszonj, ibidē *Commorans*, Tekjntetes es Nagyságos Bossanj | Miklos *Vrunk* eő *Nagysága* jobbagia Aszonja, *Annorum circiter* 20. sub *juramento* fassa est ad .1. uallja ez fa- | tens, hallotta Pongracz Martonētul, latta Vjragh Vasarnap reggel, koran uduarokon altal ment | Ferencz Gergelné, egj fazek leuen nala, azt mondgia, jthon uan á barna, de á sarga njnczen | nem latuan semj Tehenét, á többjt hasonlo keppen uallja, mjnt az elót ualok, jo Tanuk ezek | á kik kőuetkőznek, |

12. Testis, Pongracz Matjas, ibidem *Commorans*, azon Vr eő *Nagysága* jobbagia, *Annorum circiter* 24. sub *juramento* | fassus est, ad .1. simjltet fatetur, sicutj antedentes fassi sunt, | 13. Testis | NB Examinálni kel [Ez a megjegyzés más kéz írása.] |

13. Testis, Erkj Tamas Reljctaja; ibidem *Commorans*, Nehaj Dosa Adam *Vrunk* Reljctaja jobbagia, *Annorum* | 50. sub *juramento* fassa est, ad .1. uallja ez fatens, hallotta szajabul Ferencz Gergelenék, ualokj mas- | sal tóruenjkőzik, á Lo fejet kezknőzze fel, á gerebent uagia eőszue tőgie á dunā ala, á fejemet | kótom hozzá, arra tóruent nem czjnalhatnak, uallja aztjs, mjkor ez fatensnek á mőnjet hoztak, két | giertjat giutot á két kezeben, es egj ezüst giúrún altal ugj nezté á Leant, hogj hoztak; uallja aztjs, - | a Fja szajabul hallottá á kj mostan Tizedés mondotta, hogj egj lettran lakatot talaltak, á kj rea uolt | uetué, egj sóprüre rea uolt teuó egj üres fazek lé borjtua, egj kadat, azatlan hassal erőssen megh | kótózték, az abronczat uisza forgattak rajta; ugj talaltak á Ferencz Gergelné hazaban, latta aztjs ez | fatens, Vasarnapra Vjrradua, á haza uegit be főtte lepődőuel, nap fél költe elót, nagj esső szakadas leuen | akkor uallja eztjs, betegh leuen á giermek, hogj az betegségben róttógót á giermek, azt mondgia | ez fatensnek Ferencz Gergelné, mondgiad á Füleben haromszor á giermekednek, Szőy uada sata, - | uadí, mégh giogiul, de ez fatens nem czeleketté, hallotta aztjs ez fatens, azt mondotta Ferencz | Gergelné, á kjnek á Tehenek el uéz á Teje, ualamjt fejhet á Tehentül, uigie oda saluo honore | á houa szarnj jar, mégh bűdősödik annak á Teje á kj eluetté á maset, uisza erezti, |

14. Testis, Balogh Jakab Tarj Bjro, Tekjntetes es Nagyságos Bossanj Miklos *Vrunk* eő *Nagysága* jobbagia, *Annorum circiter* 45. sub *juramento* fassus est ad .1. uallja ez fatens,

hallotta szajabul Ferencz Gergelenek; | ualajk á más ember buzajabul, á kjt uetnj keszit, el lophat, á magae kózi ben uetj, el uestzi annak | mjdnen erejet, az meljet ez fatens, szemé lattará [Éttől kezdve a másik kéz írása.] Meg is Czelekedte volna egy üdö | korba, de ez fatens nē engedte, latta ez fatens, az polgarokkal együt | a hazaban Ferencz Gergelenek, á lakat á letrara volt vettve, soha le nē | vehettek rola, á hazaban á sópru a földön le teve, egy ürés fazek rea | boritva; egy üres kadat keresztül kötözve hassal azattlannal. |

15. Testis Tot Benedek ibidē *Commorans* Nehaj Dosa Adam *Vrunknak* relictaja jobba- | gya *Annorum Circiter* 48 sub *juramento* fassus est, ad 1. hallotta hogy az leanyat szitta | egy üdö tajban egykor el vitvolt egy fazek tejet el adni az embereknek [Ez a szó le van húzva.] | az fazekas embéreknek, hogy azon fazek feles volt az sűrejevel de Cetero | nihil. |

16. Testis Zýcz Andras ibidem *Commorans*, *Tekintetes és Nagyságos* Bossanyi Miklos | *Vrunk* ő *Nagysága* jobbagya, *Annorum Circiter* 40 sub *juramento* fassus est ad 1. Esztendeig | volt polgara ez fatens Ferencz Gergelynek, de ő soha semit nem latot sen [Ez a három betű lehúzva.] se nem tud. |

17. Testis Pongracz Marton hazas tarsi Borbala *Aszszony* ibidem *Commorans* | azon | Azon Vr ő *Nagysága* jobbagya *Aszszony Annorum Circiter* 60 sub *juramento* fassa est ad 1. vallya | ez fatens hallotta szajabul Ferencz Gergelynenek [A két n közötti e a sor fölé van betoldva.] mondotta ez fatensnek Ánya | az én Apamat ugy tanitottak hogy ha az borsót szent Lucza *Aszszony* napian | megh főzik annak az kalanyat megh nē kel mosni, hanē *Karacszony* ejelen | el kel vinnj az övé meget az szentegyhazhoz s az ördögök mind hozza | szolnak, az kinel olyan leszen, hallotta azstis hogy az kinek az Tehene | nek el veszik az tejet, fejen tüle, s vigye oda, (Salvo honore) a hol szarik | az ember megh bűdössödik az tej az kit el vet mas, és ugy jün megh | annak az teje, |

18. Testis Gortva Balintne ibidem *Commorans Annorum Circiter* [Ez a két szó lehúzva.] Nehaj Dosa Adā *Vrunk* | relictaja jobbagya *Annorum Circiter* 40 sub *juramento* fassa est ad 1. similiter in | önibus, sicut antecedentes fassi sunt: vallya tovab aszt mon-dotta ezen | fatensnek, kend megh Czötörtökön foghagymas sírval a tehenet | nincs | olyan ördögh az ki el vigye az zirjat. |

19. Testis Tajtj Janos hazas tarsi Eörzsebet *Aszszony* ibidem *Commorans* *Tekintetes* | és *Nagyságos* Bossanyi *Vrunk* ő *Nagysága* jobbagya *Aszszony Annorum Circiter* 30 sub *juramento* | fassa est ad 1. Vallya ez fatens latta szemejvel Pünkösd masod [E szó a sor fölé van írva.] napjan haj- | nalban az dunnajat lepedőjet az köz Gátra rakta nap fel köttigh, hallota | asztis az fia szajabul Ferencz Gergelynek, az én Apam soha el nem | alhat Anyam-tul mert tudva lakot ő vele, Ez fatenst megh fenyegette egy | üdö korban ez elöt ugy megh rontotta volt hogy ket holnap alat ra nē | hagh hatot, ez fátensnek az örebbik vra megh szidogatvan Ferencz Ger- | gelynek, olyan orvossagra tanitotta az *Aszszonyat* hogy harmadnapra fel al- | hatot ez fatens az labara, és szabadon jar hatot, tovabba az gyer-mekenek | is egy haraghjaban az szemet megh ötte ugy hogy megh vakult, latta | asztjs mikor az birak az hazatul az letrat el vittek rajta leven vettve | az lakat. |

20. Testis Tajtj Balazne Erzebeth *Aszszony*. ibidem *Commorans*. Nehaj Dosa Adā | relictaja jobbagya *Aszszony Circiter* 35 sub *juramento* fassa est ad 1. latta ez fatens | Vr napjan nap fel köttigh egy lepedővel be vonta az kaput, masik esztendő | ben ugyan azon napon az vetellejet ki Czinalta fonalastulaz haz | vegin, vallya asztis ez fatens ugy tanitotta az sebgyogyitasra, az ha- | san vonyon keresztül szalmat, az éger fa barkajaval főzze öszve annak | á levevel mossa az sebet, s megh gyogul s ugy czelekedet ez fatens s. | megh gyogyitotta. |

21. Testis Kezkes Miklos hazas tarsi Anna *Aszszony*. ibidē *Commorans* azon Vr jobba- | gya *Aszszony Annorum Circiter* 18 sub *juramento* fassa est ad 1. Vallya ez fatens egyszer | köles volt | Egyszer köles volt ez fatensen, hozza menven Ferencz Gergelyne szüz

leany | fonalaval által köttete ez fatenst és az Czipke fanak az tetejet az tövéhez | kötöte azon fonalval, az kit ez fatensre köttetöt volt ugyan magával ez fa | tensvel s úgy gyógyult megh azon nyavalyabul; hallotta asztjs az maga | lanyatul, hogy az maczkak mikor az letran jartak mind iros vajas | volt az letra az hazbanis a hol jartak úgy marat az vaj darabval | együtis masutis. |

22. Testis Jakab Peter ibidē *Commorans* Tekintetes és *Nagyságos* Bossanyi Miklos | *Vrunk* ö *Nagysága* jobbágya *Annorum Circiter* 30 sub *juramento* fassus est ad 1. latta az letrat | hogy a biro, s polgarok az Biro hazához vittek de az lakatot ne latta | rajta. |

23. Testis Boldizar Matyas ibidem *Commorans* azon *Vr* ö *Nagysága* jobbágya | *Annorum Circiter* 23 sub *juramento* fassus est ad 1. halotta ez fatens a Ferencz Ger- | gelyne tehene szent György napjan minden hold buzat be jart de | sēmit megh evet. |

24. Sandor Lőrincz ibidem *Commorans* azon *vr* ö *Nagysága* jobbágya, *Annorum Circiter* 40. | sub *juramento* fassus est ad 1. sēmi bizonyonyost [!] nem tud ez fatens hanē | hallotta hogy az tehen alolis el ugrattak s a ruhakat a gatra jeles | inepen ki raktak [A szóvégi *k* le van húzva.] egyebet semit nē tud. |

25. Testis keczkes Pal hazas tarsa Katalin Aszony. ibidem *Commorans* Nehaj | Dosa Adam *vrunk* relictaja jobbágya, Aszony. *Annorum Circiter* 45 sub *juramento* | fassa est ad 1. similiter sicut 21. Testis in *ōnibus* hoza teven. asztis | hallotta az leanyanak az szajabul hogy szent György [!] napjan sok Macz | kak voltak az hazanal. az kik mind iros vajat hantak el valahol | jartak, az letrakon s az hazban. az lakatotis az letran szemejvel | latta ez fatens. |

26. Testis Ded György Nehaj Dosa Adā *Vrunk* relictaja jobbágya *Annorum Circiter* | 30 sub *juramento* fassus est ad 1. similiter in *ōnibus* sicut antedentes fassi. |

27. Testis jakab Andras ibidem *Commorans* Tekintetes és *Nagyságos* Bossanyi | *Vrunk* ö *Nagysága* jobbágya *Annorum Circiter* 30 sub *juramento* fassus est ad 1. hallotta | az Mustoha fja szidalmazta hogy anyi vaja vagyon hogy egy | Malom kereket is el hajthatna de *Cetero* nihil. |

28. Testis Boczar Benedek ibidē *Commorans Annorum circiter* [Ez a két szó le van húzva.] az *vr* jobbágya, *Annorum* | *Circiter* 25 sub *juramento* fassus est ad 1. latta ez fatens az letran szemejvel az | lakatot, az kadon által az haj el volt kötve, az seprű az földön le teve | Egy üres fazekat rea buritva de *Cetero* nihil. |

29. Testis Erki Andras ibidē *Commorans* Nehaj Dosa Adam *Vrunk* relictaja | jobbágya *Annorum Circiter* 23 sub *juramento* fassus est ad 1. similiter sicut Antece- | dēs 28 Testis |

30. Testis sütő Mihaly ibidem *Commorans* szolga legeny *Annorum Circiter* 20 sub | *juramento* fassus est ad 1. hallotta masoktul mikor az tehenet hajtottá | mondotta haj ki nē az enyim, masodszor mondotta it az szöke s it az | barna. |

31. Testis Tajtj Janos azon *Vr* ö *Nagysága* jobbágya ibidē *Commorans Annorum Circiter* | 30 sub *juramento* fassus est ad 1. vallya ez fatens keseő estve ezen | fatens az maga tehene alat tanalta egy tökvel hogy feite az | tehenet, midön megh riaztotta el szaladot előle s az kerten el szalasz | tota elnē erte. hallotta az fia szajabul mondvan, Apam | szitta hiszē megh mondā lelek kurva hogy így jars a mikor | à törvénye volt; kire monda az Aszony az *Vranak*, miért eltel tudva | en velem, hiszen tudad. latta az letran az lakatotis ez fatens, az mikor az gyülesben vittek az birak. |

32. Testis Doezi Jstvan ibidem *Commorans* Nehaj Dosa Adam *vrunk* relic | taja jobbágya, *Annorum Circiter* 30 sbb *juramento* fassus est ad 1. vallya ez | fatens hogy Pünkösd napjan az ökör színre kirakta az lepedöt | dunnat s a tehenet úgy hajtottá ki amikor ki hajtottá, haj ki bar- | na haj ki nē az enyim, hallomast masoktul hallotta hogy azt | mondotta egy sem tehen az, az kitül tizen öt icze vajat nē fejnek. | *Decetero* nihil. |

[Következik a két aláírás:]

Jdem qui supra Judljū Comitatum Heues et Exterioris Szolno Vnjtorum mp. |
Coram me Jzac Vitkaŷ Jurato Assessore Comitatum Heues et exterioris Szolnak mp.

[A tanúkihallgatások egy öt levélből álló füzet 3—9. lapján olvashatók. A 10. lapon még a következő feljegyzés:]

Noszvairul valo bizonyságok. | Az Tekjntetes es Nagyságos Nagj Vgrocj | Bossanj
Miklos Vrunk eő Nagysága jnstantjara | szedettetét Fassiok Collateraljter | [A lap alján:]
Correcta

*

Talán nem lesz fölösleges felhívnom a figyelmet arra, hogy a tanúkihallgatási jegyzőkönyvet leíró két „kéz”-nek nemcsak a hangjelölése különbözik, hanem bizonyos fokú nyelvjárási különbség is megfigyelhető bennük.

PAPP LÁSZLÓ

NYELVJÁRÁSOK

Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése*

5. Az egyes községekben felvett nyelvi anyagból a következőket mutatom be:

1. Viszák (Vas m., Őrség).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. október 23-án, a szövegfeljegyzést szintén ő. A vizsgálatban három adatközlő szerepel: Mihálka Kálmánné 63 éves, Avas Kálmánné 64 éves, Mihályi Géza 46 éves. Kettő erősen nyelvjárásos, a harmadik beszéde köznyelvis, de még így is őriz egész sereg őrségi nyelvjárási vonást. A gyengébb adatközlő beszédének bemutatását azonban azért is hasznosnak tartom, mert jó összehasonlítási lehetőséget kínál. (A két első szöveg átírata megjelent: MNy. XIII, 173—81.)

A helyi nyelvjárássra jellemző sajátosságok, amelyek az elemzésben nem szerepelnek, a következők: A középső nyelvállású hosszú magánhangzók helyén általában kettős-hangzók állnak. Megvan a zárt *ë*. A hangszínek közül kiemelkedő a nyíltabb *ę* erős használata, továbbá a zártabb *q* és a zártabb *q̄* ejtése.

Viszákban hét hangtani és két alaktani sajátosságot emelek ki a behatóbb elemzés céljából. — 1. Szóvégi *u*, *ü* többtagú szavakban (pl. *biru*, *szüölvü*) vagy ellenpéldája az *ó*, *ö*, ami az Őrségben diftongusban realizálódik: *uo*, *üö*. Az erősen archaikusan beszélő Mihálka Kálmánné beszédében e parasztosnak tűnő sajátosság 14 esetben van meg, míg a köznyelvi *ó* = *uo*, *ö* = *üö* 17 esetben. Avas Kálmánnénál 8 régies alakkal szemben 2 újszerű *uo*, *üö* szerepel. Érdekes viszont, hogy a köznyelvhez közeledő Mihályi Géza beszédében csak a hagyományos szóvégi *u*, *ü* fordul elő. Köznyelvis alak nála e téren nincs. — 2. Rövid, zárt *i*-zés hangsúlytalan helyzetben, pl. *legin*, *törtint*. Mihálkánénál 24 *i*-z és 6 *é*, *ie*-z példa, Avasnénál 26 *i*-z, ellenpélda nála nincs. A köznyelvis beszédhez közeledő Mihályi Gézánál is 12 *i*-z példa és 1 ellenpélda. — 3. A szóvégi *r* néhány határozószóban, kérdőszóban nincs meg; az előtte levő magánhangzó rövid, pl. *akko*, vagy félhosszú: *akkò*. Ennek ellenpéldája, amikor a köznyelvi hangállapotnak megfelelően az *r* megvan. Mihálka Kálmánnénál 18 *akko*, 16 *akkò* és 4 *akkor*-féle alak van, Avasnénál 14 *akkò*, 12 *akko* és 4 *akkor*. A köznyelvhez közeledő Mihályi Gézánál is *akko* és *akkor* típus található. — 4.

* L. MNy. LXVIII, 95—102.

Mássalhangzó utáni *gy*-zés és *ty*-zés *j* helyén, pl. *járgyák*, *naptyán*; Mihálkánénál ebből 11 példa és 1 ellenpélda fordul elő. A másik két adatközlő szövegében e hangtani helyzetre nincs sem példa, sem ellenpélda. — 5. A köznyelvi *n* helyén *ny* a főnévi igenevekben, pl. *mondanyí* és néhány töben, pl. *csínyá*, *fony*. Mihálkánénál 23 példa és 2 ellenpélda, Avasnénál 11 példa fordul elő, ellenpélda nincs, Mihályi Géza beszédében erre példa nincs. — 6. *Ű*-zés *i* helyén néhány szóban, pl. *kü*- 'ki', *vüszik* 'viszik', *münk* 'mi'; Mihálkánénál 13 példa és 3 ellenpélda, Avasnénál csak 3 *ü*-zõ alak, Mihályi beszédében e típus nem fordul elő. — 7. Az *l* hiánya a 3. fejezetben felsorolt helyzetekben, pl. *régge*, *süt hus*. Mihálkánénál 84 példa és 5 ellenpélda, Avasnénál 24 példa és 5 ellenpélda, Mihályi Gézánál 7 példa és 5 ellenpélda. — 8. A *-ve*, *-ho*, *-ná* határozóragok nem illeszkednek, pl. *soruve*, *piékna*, *fjérho*. Mihálkánénál 5 példa és 1 ellenpélda, Avasnénál 3 példa, ellenpélda nincs, Mihályi Gézánál viszont csak 3 ellenpélda szerepel. — 9. Igei tárgyias személyrag többes szám 1. személy: *-ok*, *-ék*, pl. *hijjok*, *kijszittyék*, ellenpélda: *uk*, *-ük*. Mihálkánénál 7 példa, ellenpélda nincs, Mihályi Gézánál 1 példa és 12 ellenpélda. — 10. Csak Mihálkánénál fordul elő, hogy a *hiv* szótó *v* nélküli alakban szerepel: *hit*, *hijjá* 5 esetben (ellei példa nincs), továbbá a többes 3. személyű palatalis birtokos személyragok *-ék* a köznyelvi *-ük* helyett, pl. a *kertyék* esetében van meg, ellenpélda nélkül.

A fenti számszerű elemzésből a legérdekesebb, hogy az órségi, hetési és dél-göcseji nyelvjárára jellemző szóvégi *u*-zás, *ü*-zés mennyire szégyellt, a rövid *i*-zés viszont mennyire erős.

Érdeemes összevetni a számszerű elemzés adatait a magyar nyelvjárások atlaszának adataival. A nyelvatlasz az átlagosat igyekezett megállapítani. Érdekes, hogy a fentebb felsorolt esetekben az atlasz csak a hagyományos alakokat közli. Csupán az *l* hiányánál és az igei tárgyias személyrag többes szám 1. személyében szerepel a gyűjtőfüzetben néhány, a köznyelvihez közeledő alak, de az is csak ritka alakként fordul elő. Az egyébként erősen archaikus nyelven beszélő Mihálka Kálmánné és Avas Kálmánné magnetofon-felvételében a szóvégi *u*, *ü* helyett az *ó* = *uo*, *ö* = *üö* jelentkezése, amit az atlasz egyáltalán nem jelez, a köznyelvi hatás következménye. Családi és baráti környezetben ők sem nagyon használnák e köznyelvi alakokat. A mikrofonláz, a nem természetes beszédhelyzet magyarázza ezen alakok jelentkezését.

2. Kerkateskánd (Zala m., Dél-Göcsej).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. november 11-én, lejegyezte ugyanő.

A kerkateskándi helyi nyelvjárás, mint általában a dél-göcseji, nagyon közel áll az órségihez. Annyiban tér el tőle, hogy néhány töben *ö*-t találunk. Az *ö* tehát itt már valamivel erősebben van meg, mint az Órségben (ott is pl. *ütöttö*), de mindkét nyelvjárás mégis *ë*-zõ jellegű.

Adatközlők: Hermann Istvánné 73 éves., Sós Istvánné 71 éves.

Hat hangtani és három alaktani sajátsgot elemzek a szövegek alapján.

1. Szóvégi *u*-zás, *ü*-zés többtagú szavakban. Ez a hangtani sajátsg itt is parasztosnak, „szégyelltnék” tűnik. Ezért az igen régies, tájszólásos adatközlők beszédében is megvannak a köznyelvi betörések: *ó* = *uo*, *ö* = *üö*. Hermann Istvánnénál 8 régies alakra 2 köznyelvi esik, Sós Istvánnénál viszont a 12 archaikus alakkal szemben 1 köznyelvi fordul elő. — 2. Rövid zárt *i*-zés hangsúlytalan helyzetben. A felvételen csak ez van meg (Hermanné: 8, Sósné: 30), ellenpélda nincs. — 3. Az *ü*-zés néhány szóban, pl. *vüsz* 'visz'. E jelenség tűnőben van a magnetofon-felvétel szerint (Hermannénál 1 példa, Sósénál 1 példa és 1 ellenpélda). — 4. Az *l* hiánya még erős mérvű (Hermannénál 40 : 4, Sósénál 26 : 6). — 5. Az *ny*-zés a főnévi igenévben és néhány töben a felvételek szerint tűnőben van (Hermannénál 5 példa: 6 ellenpélda, 1 átmeneti: *n'*, Sósénál 1 : 6). — 6. A szóvégi *r*

hiánya néhány határozószóban és kérdőszóban, pl. *akko, miko* már alig van meg (Hermanné 2 : 10, Sósné 1 : 10). — 7. A *hiv* szótő *v* nélkül gyakori (Hermanné 3, Sósné 2; ellenpélda nincs). — 8. A *-ve, -ho, -ná* határozóragok nem illeszkednek. E sajátságának sincs felvételeinken ellenpéldája (pozitív példa Hermannénál 2). — 9. A többes szám 1. személyű tárgyias személyrag: *-ok, -ék* visszaszorulóban van a felvételek tanúsága szerint (Hermanné: 5 : 5, Avasnénál nem fordul elő).

A magnetofon-felvételt a nyelvatlasz gyűjtésével összehasonlítva a következőket látjuk: A szóvégi *u*-zás, *ü*-zés az atlaszon ellenpélda nélküli. A többes szám 1. személyű tárgyias személyrag *-ok, -ék* az atlasz-felvételeken kivétel nélküli, a szöveg itt nagy ingadozást mutat. Hasonlít a szóvégi *r* hiánya, illetőleg megléte az atlaszban és a szövegekben. E helyi nyelvjárára nem annyira jellemző az *r* hiánya, mint a hozzá közel álló őrségire.

3. Bödeháza (Zala m., Hetés).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. november 10-én. Lejegyezte BALOGH LAJOS (megjelent: MNyj. XIII, 180—2).

Az őrségihez és a dél-göcsejihez hasonló nyelvjárás. Gyenge fokú, de a toldalékokban már erősebben jelentkező *ö*-zés van benne.

Adatközlő: Hajdú Farkasné 79 éves.

Bödeháza a magnetofon-felvétel alapján öt hangtani sajátságot vizsgálók. — 1. Szóvégi *u*-zás, *ü*-zés többtagú szavakban, pl. *biru, szüülü*. A hangfelvételeken sok az archaikus alak, de ellenpélda is adódik (22 : 3). — 2. Rövid *i*-zés hangsúlytalan helyzetben: *legin, törtint*. A felvételen kivétel nélküli (37). — Az *ü*-zés néhány szóban, pl. *kü*- 'ki', *vüsz* 'visz': 4 példa, 2 ellenpélda, 1 átmeneti: *vüsz*. — 4. A főnévi igenévben *ny*. Kivétel nélküli (4 példa). — 5. Az *l* hiánya erős fokú (77 : 4).

Az atlaszfelvételen csak *biru*-féle alakok vannak feljegyezve. A hangfelvételi elemzés általában megegyezik az atlasz nyújtotta képpel. Érdekes azonban az *ü*-zés mutatkozása az atlaszban. A gyűjtő a *ki*- igeikötőt *kü*- alakban írta fel, a *visz* ige alakjainál az *ü*-ző alakokat már kihálónak jegyezte fel. Az ellenőrzés során az adatközlők erősen tiltakoztak, hogy Bödeháza valaha is lett volna *vüsz* alak. — A magnetofon-felvétel a 4 *ü*-ző, 2 *i*-ző és 1 átmeneti formájával jól mutatja, hogy még megvan az *ü*-ző alak.

4. Becsvölgye (Zala m., Észak-Göcsej).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1963. február 28-án, lejegyezte BALOGH LAJOS (MNyj. XIII, 183—7).

A felvétel idején sajnos nem sikerült jobb adatközlőt találnom. A szöveg azonban még így is erősen nyelvjárásos. Az észak-göcsejihez tartozó helyi nyelvjárára jellemző, hogy nincsen benne szóvégi rövid *u, ü* a köznyelvi *ó, ő* helyén. Tehát nem *biru, szüülü*, hanem *biruo, horduo*. Nincsen benne *i*-zés, illetőleg az ennek megfelelő rövid *i*-zés. Egyébként *ë*-ző nyelvjárás, kettőshangzókkal.

Adatközlő: Bán Jánosné Pais Rozál 67 éves.

Három hangtani és két alaktani sajátságot vizsgálók a szövegek alapján. 1. Az *ü*-zés néhány szóban: *kü*- 'ki', *vüsz* 'visz', *füzet* 'fizet'. Az *ü*-zés erősnek mondható (6 példa, 3 ellenpélda, 1 átmenet: *füzet* — 2. *ny*-ezés a főnévi igenévben és néhány szótőben, pl. *fony, csinyá*. A sajátság kivétel nélküli a szövegben (14 példa). — 3. Az *l* hiánya még nagyfokú (55 : 22). — 4. Az igei tárgyias többes szám 1. személyű *-ok, -ék* rag visszaszorultnak látszik a szöveg alapján (2 példa és 4 ellenpélda). — 5. A *-ve, -ho, -ná* határozóragok nem illeszkednek. Ez is gyengül a szöveg szerint (5 példa, 7 ellenpélda).

Az atlasz helyzetképétől két esetben térnek el a szöveg adatai. A *-ve*, *-ná*, *-ho* határozóragok az atlaszfelvétel szerint sohasem illeszkednek. Az igei tárgyias többes szám 1. személyű ragozásnál is az atlasz csak egy ritka adatot közöl az *-uk*, *-ük* típusra, minden más adat archaikus: *-ok*, *-ék* az atlaszban.

5. Andrádfa (Vas m., Észak-Göcsej).

A felvételt 1963. március 8-án VÉGH JÓZSEF készítette, lejegyezte BALOGH LAJOS (MNYj. XIII, 187—8).

A nyelvjárás *ë-ző*, *i-zés* nincs benne, a hosszú *ó*, *ő*, *é* hangok helyén általában kettőshangzók vannak.

Adatközlő: Biró István 57 éves.

Három hangtani és két alaktani sajátsgot vizsgálók. — 1. Az *ü-zés* néhány szóban, pl. *vüsz*, *kü- 'ki'*. A felvett és lejegyzett szövegben csak *ü* fordul elő (15). — 2. A főnévi igenévben *ny* (31). — 3. Az *l* hiánya már nem teljes (39 példa, 7 ellenpélda). — 4. A *-ve*, *-ná*, *-ho* ragok nem illeszkednek. Elég erős e sajátsg (6 példára 1 ellenpélda). — 5. Az igei tárgyias többes szám 1. személyű rag *-ok*, *-ék*: csak *-ok*, *-ék* (15).

A hangfelvétel és az atlasz képe majdnem teljesen megegyezik. A kivétel csak annyi, hogy a jelzett határozóragok az atlaszban nem illeszkednek, a szövegben pedig 6 példa és 1 ellenpélda van.

6. Zalacsány (Zala m.).

A felvételt 1960. november 16-án BALOGH LAJOS készítette, lejegyezte ugyanő (MNYj. XIII, 189—90).

Az adatközlő: Rác János 86 éves.

A helyi nyelvjárás *ë-ző*; nincs benne *i-zés*; a diftongálás határán van.

1. Az *uo*, *üö* kettőshangzót 19 példa képviseli az adatközlő beszédében, az egyszerű *ó*, *ő* hangot 5. Az *ÿ* kettőshangzót 28, az *é* hangot 1. — 2. Az *ü-zés* néhány szóban, pl. *vüsz*, *kü- 'ki'*. A jelenség erős (6 : 1). — 3. A főnévi igenévben *ny*, hasonlóan erős (6 : 1). — 4. Az *l* hiánya már nem olyan erős (18 : 7).

Az atlasz adataiban főnévi igenévben csak *ny*-es alakok vannak. Kisebb eltérés tapasztalható az atlasz mutatta képtől a szövegben az *ü-zés* területén. Az atlaszban és a szövegben is csak *i*-vel fordul elő a *ki*- igekötő. A *visz* az atlaszban egyaránt megvan *vüsz* és *visz* alakban, a szövegben pedig csak *vüsz* fordul elő: 3 példa, nincs ellenpéldája. Felváltva fordul elő benne viszont a diftongus és az egyszerű hangzó. Ezért ez alkalommal egyéb tanulságok kedvéért ennek számszerű megoszlását is vizsgálom. De hangsúlyozni kívánom, hogy a monoftongus használata a diftongussal szemben nem a köznyelvhez való közeledés jele.

7. Kiskanizsa (Zala m.).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. november 15-én, lejegyezte ugyanő.

Kiskanizsa ma már egybeépült Nagykanizsával. Ennek ellenére azért lehetett találni a nyelvjárást jól beszélő adatközlőket. Az egyik Bagonyi György 22 éves, a felvétel idején autóbuzskalauz volt, beszéde mégis erősen nyelvjárásos, a másik az 58 éves Kálcics Józsefné már néhány esetben igyekezett „finomkodni”.

A helyi nyelvjárásra jellemző a zárt *ë* használata és a gyenge fokú, szégyellt *ö-zés* (vö. VÉGH: MNY. LXVII, 104). Sajnos a felvett rövid szövegekben sem az *ö-zés*, sem az ellenpélda nem szerepel. A helyi nyelvjárásra jellemző a kettőshangzók erős használata. Nincs benne *i-zés*, hanem *é-zés* (nyelvjárási realizációja *ÿ*).

Szövegeimből olyan jelenségeket választottam ki, amelyek az adatközlők nyelvi tudata szempontjából érdekesek, feltűnők; és egy olyant is, amely kevésbé szembetűnő.

1. Az *l* hiánya vegyes (Bagonyi Györgynél 13 példa, 4 ellenpélda van, Kálesis Józsefnél 27 példára már 32 ellenpélda esik). — 2. Az *r* hiánya néhány határozószóban és kérdőszóban a fiatalabb kora ellenére archaikusabb nyelvet beszélő Bagonyi Györgynél erős: 1 *miko*, 10 *mikó*, ellenpélda nincs, Kálesics Józsefnél 1 *miko*, 2 *mikó*, 24 *mikor*. Ez utóbbi adatközlő beszédében viszont a *v* előtti zöngésedés kivétel nélküli (3 példa). Úgy látszik, hogy ez a jelenség az ő számára nem olyan feltűnő. Parasztosnak tartja, és ezért beszédében kerüli Kálesicsné a *hi*, *hittad* alakokat is, a köznyelvit használja.

Ez utóbbiak az atlaszban *v* nélküli formában vannak meg, egyébként a hangfelvétel és az atlasz adatai megegyeznek.

8. Csöng e (V a s m.).

A felvételt 1960. december 15-én BALOGH LAJOS készítette, lejegyezte ugyanő (MNyj. XXI, 201—3).

A csöngei nyelvjárára jellemző a zárt *ë* és a hosszú középső nyelvallású magánhangzók helyén a kettőshangzók használata. A többi fontos hangtani sajáttság az elemzésben előkerül.

Adatközlő: Böszén Pálné 65 éves.

A felvett szöveg igen archaikus.

1. Az *i*-zés és rövid *i*-zés kivétel nélküli (36 példa). — 2. A *gy*-zés, *ty*-zés *j* helyén erős (6 példa, ellenpélda nincs). — 3. A főnévi igenévben az *ny*-ezés szintén erős (19 : 1). — 4. Az *l* hiánya. Itt a kép vegyes (10 példára 35 ellenpélda; meg kell jegyezni, hogy a nyugati nyelvjárásterületen az *l* hiányát az őrségihez viszonyítottam; az *l* megléte Csöngén azonban nem annyira az adatközlőre, mint inkább a helyi nyelvjárára jellemző).

Az atlasz nyújtotta kép a hangfelvételével megegyezik. Az *l* hiánya az atlaszban egy kicsit nagyobb mérvű.

9. B a l o g u n y o m (V a s m.).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. október 22-én, lejegyezte BALOGH LAJOS (MNyj. XII, 204—5).

A helyi nyelvjárárs zárt *ë*-zű, a középső nyelvallású hosszú magánhangzó helyén kettős magánhangzók találunk. A nyiltabb *ç* hang is megvan.

A 79 éves Bán Jánosné beszéde van átírva.

Csupán három hangtani sajáttságot érdemes a szöveg alapján megvizsgálni. — 1. Az *i*-zés és rövid *i*-zés. Kivétel nélküli (8). — 2. A köznyelvi *ly* betűvel jelzett hang megfeleljje mindig *l* (5). — 3. Az *l* hiánya is nagymérvű (18 : 2). — Mivel csak egy-egy adattal szerepeltek a szövegben, nem vettem fel vizsgálati szempontnak az *ny*-ezést a főnévi ige-névben és a labialis tőhangzótól függő *ü*-zést: *szeretüjő*.

Az atlasz adatai a hangfelvétellel megegyeznek.

10. B a l a t o n m a g y a r ó d (Z a l a m.).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1960. november 16-án, lejegyezte ugyanő.

Zárt *ë*-zű nyelvjárárs. A középső nyelvallású hosszú magánhangzók helyén kettős-hangzó, néhány esetben egyszerű hangzó található. Ez utóbbi jelenséget felvettem a vizsgálatba. Nem *i*-zű.

Adatközlők: Tar Györgyné 72 éves, Szabó Imréné 52 éves. Mindkét adatközlő beszéde erősen nyelvjárársos.

1. Diftongus vagy egyszerű hangzó. Az *ó*, *ö* hang helyén több a diftongus, az *ie* mellett viszont már nagyobb arányú az *é* (Tar Györgyné: 75 *uo*, 14 *ó*; 20 *üö*, 7 *ö*; 99 *ie*, 52 *é*; Szabó Imréné: 28 *uo*, 5 *ó*; 11 *üö*, 2 *ö*; 45 *ie*, 32 *é*). — 2. Az *l* hiánya közepes mérvű (Tarné 72 : 31, Szabóné: 25 : 7). — 3. A főnévi igenevekben és bizonyos tövekben (pl. *fonyott*, *csinyá*) *ny*. E jelenség bomlóban van (Tarné: 11 példa, 7 átmeneti: *n'*, 5 ellenpélda: *n*; Szabóné: 4 példa, 2 átmeneti, 1 ellenpélda. — 4. A *jön* ige *gyün* ~ *gyön* alakban gyakori (Tarné: 14 : 1, Szabóné: 2, ellenpélda nincs). — 5. Az *ly*-nek mindenütt *l* felel meg (Tarné: 2 és Szabóné: 3). — 6. Az *l* és *j* hangkapcsolata mindig: *ll* (Tarné, Szabóné: 3). — 7. Az *-it* képző hangalakja megoszlik: régies *-iét* és *-it* (Tarnénál 4 *-iét*, 3 *-it* és 1 átmeneti: *-iét*, Szabónénál csak az *-it* van meg, 1 példa). — 8. Igei tárgyias többes szám 1. személyű *-ok* és *-ék* rag, illetőleg a köznyelvi *-uk*, *-ük*. Az új alakok túlsúlyban vannak (Tarné 3 : 6, Szabónénál csak 4 köznyelvi adat). — A többes szám 1. személyű birtokos személyrag *-ank* alakban csak 1 példával van meg Szabónénál.

A hangfelvétel adatait érdemes összevetni az atlaszsal. A főnévi igenévben az atlaszban csak *ny*-es alakok vannak. A hangfelvétel különösen az *n* esetében tarkább képet nyújt. *gy* található a *gyün* igében is. A többes szám 1. személyű igei tárgyias személyrag viszont az atlaszban csak köznyelvi alakban szerepel. Meg kell azonban jegyezni, hogy a régies *-ok*, *-ék* kisebb mérvű megléte a helyi nyelvjárára jellemző.

11. Hegykő (Győr – Sopron m.).

A felvételt BALOGH LAJOS készítette 1963. január 22-én, a szöveget is ő jegyezte le (MNYj. XII, 193—7).

A helyi nyelvjárára jellemző a zárt *ë* és a kettőshangzók használata. A nyílt *e* mellett gyakori a nyíltabb *ę* is. Megvan benne az *i*-zés (és a rövid *i*-zés is).

Adatközlő: Horváth Lajos 69 éves.

1. Az *i*-zés és rövid *i*-zés nagymérvű: 76 példára 4 ellenpélda esik. — 2. A főnévi igenévben *ny*. Kivétel nélküli (21). — 3. Az *l* hiánya nagymérvű (160 : 30). — 4. Az *ly* mindig *l*-nok hangzik (10). — 4. Az igei tárgyias többes szám 1. személyű *-ok*-, *-ék* rag csak 1 példával szerepel: *emlegettyék*, és 10 köznyelvi *-uk*-, *-ük* alak fordul elő. Meg kell jegyezni, hogy a helyi nyelvjárásban az *ok*-, *-ék* ritka már.

Az atlasz nyújtotta kép nagyjából megegyezik a szövegével. Az *i*-zés és rövid *i*-zés, a főnévi igenévben az *ny*, az *ly* helyén az *l* kivétel nélküli. Érdekes viszont az igei tárgyias többes szám 1. személyű rag. Az atlaszban: 1 *-ék* és 2 *-uk* szerepel. Tehát az atlasz itt valamivel archaikusabb képet nyújt, mint a szöveg.

12. Szilsárkány (Győr-Sopron m.).

A felvételt BALOGH LAJOS készítette 1963. január 22-én, a szöveget is ő jegyezte le (MNYj. XII, 197—201).

Jellemző a zárt *ë* és a kettőshangzók használata, a nyílt *e* és nyíltabb *ę*.

Adatközlők: Sebestyén Jánosné 81 éves és Fekete Flóriánné 72 éves.

1. Az *i*-zés, rövid *i*-zés kivétel nélküli (Sebestyénnél 22, Feketénél 115 példa). — 2. A főnévi igenévben az *ny* kivétel nélküli (Sebestyénnél 7, Feketénél nem fordul elő). — 3. Az *l* hiánya már vegyes képet nyújt (Sebestyénnél 45 : 9, Feketénél 2 : 10). Az *l* megléte azonban itt sem az adatközlőre, hanem inkább a helyi nyelvjárára jellemző.

Az atlasz nyújtotta kép megegyezik a szöveggel.

13. Tapolcafi (Veszprém m.).

A felvételt 1960. december 8-án VÉGH JÓZSEF készítette. Lejegyezte BALOGH LAJOS (MNYj. XII, 235—7).

A helyi nyelvjárára jellemző a zárt *ë*, a nyílt *e* helyén nyíltabb *ɛ* is, továbbá a kettőshangzók használata (ritkán egy-egy monoftongus is).

Adatközlő: Osztódi Józsefné 77 éves.

1. Az *i*-zés, rövid *i*-zés erős (61 : 1). — 2. A főnévi igenév szinte kivétel nélkül *-nyi*, csak így (6). — 3. Az *l* hiánya 42 : 19. Az *l* nagyobb mérvű jelentkezése a helyi nyelvjárára jellemző. Az atlaszban hasonló a helyzet.

14. Somlóvásárhely (Veszprém m.).

A felvételt 1963. március 13-án BALOGH LAJOS készítette, lejegyezte ugyanó (MNY. XII, 238—9).

A helyi nyelvjárást jellemzi a zárt *ë* és a nyíltabb *ɛ* használata, az utóbbinak több változata van. A kettőshangzók az egyszerű hangokkal váltogatva fordulnak elő. Egyéb tanulságok kedvéért közlöm a megoszlásukat, de hangsúlyozni kívánom, hogy az egyszerű hang használata nem a köznyelvhez való közeledés jele, hanem a nyelvjárára jellemző, mert Somlóvásárhely a diftongálás határán van.

Adatközlő: Zabó Dezső 65 éves.

1. Az *i*-zés ingadozó (11 példa, 2 ellenpélda és 9 átmeneti *é, í*). Az *i*-zés itt azért is ingadozó, mert Somlóvásárhely az *i*-zés határterületén van. — 2. A főnévi igenév *-nyi*, kivétel nélküli (8). — 3. Az *l* hiánya vegyes (17 : 9). Ez az állapot a helyi nyelvjárára jellemző; a viszonyítás itt is az őrségihez történik. — 4. Diftongus, monoftongus. Az *ó, ő* hangokkal szemben a diftongus az uralkodó, az *é* hangnak megfelelően sok az átmeneti jellegű hang (*uo, üö*: 33, *ó, ő*: 3, átmeneti *ő, ő*: 4; *ű*: 3, *é* 1, átmeneti *é*: 5).

Az atlasz a főnévi igenévben csak *ny*-es alakot hoz, az *i*-zés esetén az ingadozást az atlasz is mutatja. Az atlaszban valamivel több az *i*-ző alak, mint a felvételen.

15. Botykapeterd (Baranya m.).

Két felvételtől vizsgáltam e község nyelvjárását. Az elsőt BALOGH LAJOS készítette 1961. március 20-án, a másodikat VÉGH JÓZSEF 1963. október 23-án. Mindkét felvételt VÉGH JÓZSEF jegyezte le. A két felvétel érdekessége, hogy ugyanattól az adatközlőtől, Papp Jánosnétól (1961-ben 71 éves volt) vett fel szöveget BALOGH és én is. Mindkét alkalommal sikerült az adatközlő gátlásait, elfogódottságát megszüntetnünk. Nyelvjárásosság szempontjából a két felvétel ugyanazt a képet mutatja. Szerepel még a vizsgálatban egy másik, szintén nyelvjárásosan beszélő, adatközlő: Kisbagoly Józsefné 73 éves, az 1963. évi felvételtől. A feldolgozott szöveg hosszabb, mint a nyomtatásban megjelent részlet (MNYj. XVI. 147—8).

Kettőshangzó nincs a helyi nyelvjárásban.

1. Botykapeterden az *ö*-zés és annak kisebb ingadozásai: kissé illabialisabb *ö*, labialis zárt *ë* érdekesek. (Az *ö*-zést négy csoportban tanulmányoztam.) Külön vizsgáltam a *meg*-igeikötő és a *meg* kötőszó viselkedést, továbbá az *ö*-zést a tövekben, a végződésükben, valamint a végződések előtti hangtani helyzetben. A *meg*-igeikötőben és a *meg* kötőszóban, valamint a szótövekben az *ö*-zés erős a felvételek tanulságai szerint (*mög*-igeikötőre Papp Jánosné 1961-es felvételén: 33 példa, 3 ellenpélda, 1 átmeneti: *mög* esik, az 1963-as felvételén csak 21 *ö*-ző *mög* alak van; Kisbagolynénál szintén csak 8 *ö*-ző alak; a *mög* kötőszó: Pappné 1961-es felvételén csak 9 példa, 1963-as felvételén 3 példa, 1 ellen-

példa: *mæg*, 1 átmeneti: *mög*; Kisbalogynénál 4 példa, 2 ellenpélda: *mæg*. Szótövekben Pappné 1961-es felvételén: 93 *ö-ző* példa, 2 átmeneti: *ő*; 1964-es felvételén: 37 *ö-ző* példa, 2 átmeneti: *ő*; Kisbalogynénál 12 példa, 3 átmeneti: *ő* és 1 nyílt *e-ző* adat. Az *ö-zés* a végződészekben és a kötőhangzóokban szintén erős, de nem kivétel nélküli (Pappné 1961. évi felvételén 38 példa, 6 átmeneti: *ő*, 1964-es felvételén csak 19 *ö-ző* adat; Kisbalogynénál viszont 2 példa, 4 ellenpélda: *mæg*, és 3 átmeneti: *ő*). — 2. Az *l* hiánya igék, ragok végén és mássalhangzóval kezdődő szavak végén, az *el-* igekötőben elég erős (Pappnénál 1961-ben: 124 példa, 17 ellenpélda, 1963-ban: 48 példa, 15 ellenpélda; Kisbalogynénál: 47 példa, 4 ellenpélda). — 3. Többes szám 1. személyben alanyi ragozású személyrag: *-unk*, *-ünk* van a köznyelvnek megfelelő tárgyas *-uk*, *-ük* helyén. A sajátság erős, de nem kivétel nélküli (Pappné, 1961: 41 példa, 7 ellenpélda; Kisbalogynénál: 7 példa, 3 ellenpélda). Meg kell még jegyezni, hogy Papp Jánosné mindkét felvételében van néhány illabialis maradvány: *sít hus*, *hust sítnek* ~ *sítnyek*, *síttek*, *sítőlapát*, de ugyancsak nála: *möksül*, *sütöttek*, továbbá: *fistre*, de *füstölőre*.

A nyelvatlasz csak *ö-ző* alakokat közöl, egy esetben jelez ingadozást. A többes szám 1. személyű tárgyas igei személyrag, az *-uk*, *-ük* helyett az atlasz szintén csak az archaikus nyelvjárási *-unk*, *-ünk* alakot közli.

16. C u n (B a r a n y a m., O r m á n y s á g).

A felvételt BALOGH LAJOS készítette 1962. január 20-án, leírta VÉGH JÓZSEF (MNyj. XVI, 149—152).

A cuni nyelvjárás gyengén *ö-ző*. Hangsúlyos helyzetben tőszavakban csak egy-két szóban van *ö*, a szótövekben hangsúlytalan helyzetben már megvan az *ö-zés*, továbbá a kötőhangzóokban és a végződészekben. Érdekes, hogy más *ö-ző* területeken egyébként *ö-ző* tövekben hangsúlyos helyzetben Cunban néha nem zárt *ë* van, hanem nyílt *e*, pl. *kellött*. A *v* előtti zöngésülés gyakori. A beható elemzésben nem szerepel, de igen jellemző a felvételekre az *u*, *ü*, *i* mennyiségének állandó változása. Pl. fakultatív variánsként megvan a *víz*, *viz*, *viz* alak, vagy *nyüni* és *nyüttünk*. A köznyelvi nyílt *e* hangok helyett néhol nyíltabb *ę* van. Szórványosan előfordul az *ü-zés*, pl. *vüvött* 'vitt', de gyakrabban az *i-ző*: *vitt*. Néhány szóban illabialis magánhangzót találunk, pl. *kezingbe* 'kezünkbe', *kezigbe* 'kezükbé', *öligbe* 'ölükbe'. Ilyen pl. a többször előforduló *szijőfa* 'szövőszék' is. Sok esetben megmaradt a tővégi magánhangzó: *vüvött* 'vitt', *lenöt* 'lent', *törött* 'tört'.

Az elemzésbe nagyobb szöveget vettem fel, mint amennyi a MNyj.-ban közölve van. Az elemzésbe nem vettem fel a kötőhangzókat, bár ezek vegyesen még a köznyelvi ejtéshez közeledők nyelvben is megvannak.

Adatközlők: Bene Sándorné 68 éves ref., Bótos Péterné 54 éves ref., Cuni József 65 éves ref., Cuni Józsefné 65 éves. A két első adatközlő beszéde nagyon archaikus, de az *ö-zésben* itt is van ingadozás. A 3. és 4. adatközlő beszéde a köznyelvi ejtéshez erősen közeledik.

1. Az *ö-zés* szótövekben általában erős, bár az egyik adatközlőnél elég nagy ingadozás található (Bene Sándornénál: 29 *ö-ző* példa, 16 átmeneti: *ő* vagy *ę*; Bótos Péternénál: 46 *ö-ző* példa, 3 ellenpélda, nyílt *e*; Cuni Józsefnénál: 3 *ö-ző* példa, 3 átmeneti: *ő* vagy *ę*, 1 nyílt *e*. Cuni Józsefnénál 1 *ö-ző* példa;). A végződészekben és a kötőhangzóokban erősebb az *ö-zés*, kevesebb az ingadozás (Benénél: 44 *ö-ző*, 4 átmeneti: *ő*, *ę*, 2 *ë*, Bótosnénál 58 *ö-ző*, 2 átmeneti: *ő*, *ę*, 2 *ë*; Cuninál: 11 példa és 4 *ë*; Cuninénál 5 *ö-ző*, 4 *ë*). — 2. A nyíltabb tőhangzó: *éthol*, *éthon*, *ëtt*, *ënnen*, *ëjen* 'itthon, itt, innen, ilyen' erős (Benénénél 23: 6, Bótosnénál 2: 6, a másik két adatközlőnél e hangtani sajátság nem fordul elő). — 3. Az *l* kiesése (Benénénél 168: 26, Bótosnénál 141: 24, Cuni Józsefnél már 11 példa és 16 ellenpélda, Cuni Józsefnél csak ellenpélda van: 3). — 4. Az *-ít* képző *-ét* alakban vagy átmenetekben

-ít, -jít meglehetősen erős (Benénénél 3 példa és 1 ellenpélda: -ít, Bótosnénál 12 példa és 1 ellenpélda, Cuninál csak 5 -ít modern alak, Cuninénál viszont csak 1 -jít fordul elő. — 5. Magánhangzó-kiesés múlt időben: *vettem* 'vetettem', *köttünk* 'kötöttünk' stb. elég erős (Benénél: 1 : 9 példa, ellenpélda nincs, Bótosnénál: 1 példa, 3 ellenpélda; a többi adatközlőnél e hangtani helyzet nem fordul elő). — 6. Többes szám 1. személyben tárgyrag helyett az alanyi: -unk, -ünk gyakori (Benénénél 87 : 1, Bótosnénál csak 5 példa, Cuninál 2 példa és 8 ellenpélda, Cuninénál 2 példa, ellenpélda nincs).

Az atlasz nyújtotta kép megegyezik a hangfelvétellel. Természetesen az atlaszban kevesebb ingadozó példa van az ö-zésre (a cuni nyelvjárásban sok tőszóban nincs ö-zés, a meg- igekötő sem hangzik ö-vel), az -ít képző az atlaszban csak é-s vagy éi-s alakban szerepel. Magánhangzó-kivetést mutató példa (*vettem* 'vetettem') az atlasz címszavai között nem fordul elő.

17. Tarnalelesz (Heves m.).

A felvételt 1961. november 14-én VÉGH JÓZSEF készítette, lejegyezte ugyanő.

A helyi nyelvjárás a palóc nyelvjárások minden fontos sajátosságát (*á, ā* és *ly* hangok) szépen mutatja. Zárt *ē-ző*. Kettőshangzó nincs benne.

Adatközlők: Kovács Ignácka Mihályné 66 éves, Kovács Konez Andrásné 66 éves, Kovács Antal Ignácné 68 éves, Kovács Ignác 67 éves. — A két első adatközlő beszéde erősen nyelvjárásos.

1. Többes szám 1. személyű igei személyrag alanyi ragozásban: -ónk, -ónk, ritkábban -onk, -ónk. A sajátosság erős. Az archaikus nyelven beszélőknél általános (Kovács Ignácka Mihályné: 13 példa, Kovács Konez Andrásné: 8 példa), a köznyelvhez közeledőknél ez nincs meg, csak az ellenpéldája: -unk, -ünk, Kovács Antal Ignácné: 2 ellenpélda: -unk, -ünk, Kovács Ignác: 3 ellenpélda). — 2. Többes szám 1. személyű birtokos személyrag: -ónk, -ónk, ritkábban: -onk, -ónk. A nyelvjárásosan beszélőknél ez is általános; Kovács I. M.-né: 1 példa, Kovács A.-né: 3 példa), a köznyelvhez közeledőknél már a köznyelvis -unk, -ünk van meg (Kovács A. I.-né 1 példa). — 3. *ly* vagy *lly* erős (Kovács I. M.-né: 8 példa, Kovács Konez A.-né: 7 példa, 1 ellenpélda, Kovács A. I.: 3 példa, Kovács I.: csak 3 ellenpélda: *j*-vel). — 4. A főnévi igenévben *ny* vagy palatalizált *n'* vagy *n* van. A szövegfelvételen a jésítés bomlóban van (Kovács I. M.-né: 2 *nyi*, 2 *n'i*, és 3 ellenpélda: *ni*; Kovács A. I.-nénél csak 1 ellenpélda: *ni*). — 5. Egyéb palatalizált alak: *ággvig*, *téhetyi* (Kovács I. M.-né, Kovács Konez A.-né 2 példa, ellenpélda nincs). — 6. A *hoz*, *-höz*, *-höz* rag *z* nélkül (a két archaikusan beszélőnél 4—4 példa, Kovács I.: 1 példa, a szövegekben ellenpélda nincs). — 7. Magánhangzó-kiesés igeragozásban, pl. *köttünk* 'kötöttünk' kivétel nélküli (Kovács I. M.-né: 2, Kovács Konez A.-né: 1, Kovács A. I.-né: 1). — 8. Az *l* hiánya: *vót*, *kűd*, *ötözik*, *ót*, *csinā*, *kiāt*, *mesé*, *-nā*, *-né* meglehetősen erős (Kovács I. M.-né 36 : 6, Kovács Konez A.-né 7 : 8, Kovács A. I.-né 4 : 7, Kovács I. csak 1 ellenpélda).

Az atlaszsal egybevetve a kép megegyezik. A főnévi igenévben az atlasz csak *ny*-es adatokat közöl. A szövegfelvételen az *n*-es alakok is jelentkeznek.

17. P a t a k (N ó g r á d m.).

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1964. szeptember 23-án, lejegyezte ugyanő.

A helyi nyelvjárás jellegzetes palóc nyelvjárás (illabialis *á*, a köznyelvi *á*-nak megfelelően labialis nyújtott *ā* hangok). Kettőshangzó nincsen benne. A számszerű adatok közé nem vettem fel, de előfordul néhány esetben zártabb hang, pl. *hogy*, *hugy* 'hogy', *sütét* 'sötét', *natyfogó* 'nagyfogó', *hazakisértették*, *cséppöték*, *kívébe*. Egy adattal szerepel csupán a meg- igekötő *g* hangjának hasonulása: *mënnéz*.

Adatközlők: Bodó Istvánné 71 éves és Bodó Máténé 60 éves.

1. Az *ly* igen gyakori (Bodó Istvánnénál 19 példa, 2 *l*-es adat, 2 ellenpélda: *j*, Bodó Mátyásné: 7 példa). — 2. Palatalizált *t'*, *-t'i*, *-t'ik* erősen megvan (Bodó I. né: 7 példa és 3 ellenpélda). — 3. *Ággyig* vegyesen (Bodó I.-né: 2 példa, 1 ellenpélda, Bodó M.-né: 1 példa, 1 ellenpélda). 4. Palatalizáció a főnévi igenévből erős (Bodó I.-né: 3 *-nyi*, 9 *-n'i*, 4 *-ni*; Bodó M.-né: 4 *-nyi*, 3 *-n'i*, 1 *-ni*). — 5. Az *lh* hiánya a *vót*, *kút* típuson kívül igék végén, mássalhangzóval kezdődő szavak és végződésük előtt, főnevek végén a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-nál*, *-nél* ragok végén: a jelenség erős (Bodó I.-né 40 : 2, Bodó M.-né 22 : 4). — 6. A *-val*, *-vel* rag *v*-je nem illeszkedik, pl. *ményássszyonyvól* kivétel nélküli (Bodó I.-né: 5, Bodó M.-né: 3). — 7. Hangkiesés igeragozásban, pl. *összszköttek* 'összszkötöttek'. A jelenségnek már van ellenpéldája is (Bodó I.-né: 1 példa, Bodó M.-né 1 : 1). — 8. *órájig* 'óráig' ellenpélda nélküli (Bodó M.-né: 2). — 9. Szótövek nyílt *e*-vel, pl. *szeker* 'szekér', *nyel* 'nyél' kivétel nélküli (mindkét adatközlőnél 2—2 példa).

Az atlasz nyújtotta kép a hangfelvételekével megegyezik. A főnévi igenévre azonban az atlasz csak *ny*-es adatokat közöl.

19. Tiszavasvári (régén Büdszentmihály, Szabolcs — Szatmár m.)

A felvételt VÉGH JÓZSEF készítette 1962. február 19-én, lejegyezte ugyanő.

A helyi nyelvjárásban ritkán előfordul a zárt *ē* is, de nincs fonematikus szerepe. A nyelvjárásban megvannak a diftongusok, de nem kivétel nélküliek. Éppen ezért a diftongusok és monoftongusok megoszlását vizsgálati szempontnak felvettem.

Adatközlők: Gál Béláné 71 éves ref., Dombrádi Istvánné 54 éves ref., Gál Sándorné 61 éves ref., Resznek Sándor 41 éves görögkat., Gál J. 68 éves ref. A két első kitűnő és a harmadik jó adatközlő után szándékosan közlöm két gyengébb adatközlő hangstatisztikai adatait.

1. Érdekes a diftongusok és monoftongusok megoszlása. Az első három adatközlőnél az *ou*, *öi* típusú diftongus használata majdnem általános (33 : 4, 73 : 4, 13 : 3; a két gyengébb adatközlőnél: 6 : 4, 5 : 1), de az *éi* típusú diftongus használata lényegesen ritkább az *é*-vel szemben (5 diftongus, 16 monoftongus, ugyanígy 8 : 18, 4 : 6 a három jó adatközlőnél). A két gyengébb adatközlő beszédében nincs is *éi* típusú diftongus. Ezen megoszlási kép ellenére továbbra is az a véleményem, hogy a diftongus kerülése a felvételekben nem tudatos, nem a köznyelvhez való közeledés jele. — 2. Az *i*-zés, a rövid *i*-zés erős, de nem kivétel nélküli (Gál B.-né: 33 : 2, Dombrádiné: 38 : 2, Gál S.-né: 6 : 2, 1 átmeneti alak: *é*, Resznek: 2 példa, 9 ellenpélda, 1 átmeneti: *é*, Gál J.: 2 példa, 1 átmeneti: *j*). — 3. Az *l* hiánya gyakori (Gál B.-né: 22, Dombrádiné: 8, Resznek: csak 2 ellenpélda). — 4. A *-hoz*, *-höz*, *-höz* rag *z* nélkül már nem kivétel nélküli (Gál B.-né: 3 példa, 1 ellenpélda, Dombrádiné: 5 példa, Resznek: csak 3 ellenpélda). — 5. A *-suk*, *-sük* nyelvi alakok is megvannak (Resznek: 2 példa, 1 ellenpélda, Gál J.: 3 példa).

Az atlasz adatai a magnetofon-felvételek alakjaival meglehetősen megegyeznek, de érdekes, hogy Tiszavasváriban már az atlaszban is van némi nyoma az *i*-zés tűnésének (átmeneti alakok, pl. *é* formájában). Tiszavasvári környékén van az *i*-zés határa.

20. Balmazújváros (Hajdu — Bihar m.)

A felvételt 1961. november 27-én VÉGH JÓZSEF készítette, lehallgatta ugyanő.

A köznyelvi *ó*, *ö* helyén általában diftongusok, az *é* helyén ritkábban kettőshangzók hallhatók. A nyílt *e* és a zárt *ē* fonematikus különbsége nincs meg e nyelvjárásban, de a nyílt *e* mellett egyenrangú variánsként szerepel néha a zárt *ē*, még inkább a kicsit zártabb *ɛ*. A hosszú *ú*, *ű*, *i*-s tövek: *út*, *kút*, *víz* jellemzők e nyelvjárásra.

Adatközlők: Tóth Gábor 47 éves ref., Katona Sándor 77 éves ref., Tóth Gáborné 36 éves ref., Győrfi Sándorné 83 éves ref., Katona Sándorné 71 éves ref.

1. A köznyelvhez való közeledés szempontjából Balmazújvároson az *i*-zés vizsgálata érdekes. Felvételeinken döntő az *i*-zű példák aránya (Tóthnál 65 példa, 3 ellenpélda, 1 átmeneti: *í*, Katona Sándornál 13 példa, 3 ellenpélda). De érdemes felfigyelni, hogy Győrfi Sándornénál és Tóth Gábornénál, noha más nyelvjárási sajátosságokat őriz a beszédük, erősen megvan a köznyelvi *é* alak: Tóth Gábornénál 10 *i*-zű példára 5 *é*-zű alak esik, Győrfi Sándornénál pedig 21 *i*-zű alakra 25 *é*-zű. Az *i*-zés terén az atlasz csak pozitív példákat hoz, de a feljegyző füzetben némi nyoma van az átmeneti alakoknak. — Úgy hiszem, hogy nem elég ezt a tényt csak azzal magyarázni, hogy Balmazújváros közelében van az *i*-zés határa, hanem azzal is, hogy egyes adatközlők mennyire igyekeznek a köznyelvhez közeledni. — 2. Vizsgálati szempontnak felvettem, mert itt is terjed az úgynevezett *-suk*, *-sük* igeragozás. A köznyelvi ejtéshez közeledni akaró Győrfi Sándorné beszédében 4 ilyen példa fordul elő, az általunk helyesnek ítélt alak hasonló hangtani helyzetben csak 2-szer.

6. Noha minden egyes község számszerű vizsgálatához fűztem megjegyzéseket, magyarázatokat, dolgozatom végére kívánczik néhány összefoglaló jellegű megjegyzés.

A) A vizsgálatok végső eredménye nagyon megnyugtató. 85—90 százalékban megegyeznek a jó adatközlők magnetofon-felvételei az atlasz adataival. A 10—15 százalékos kilengés (hol archaikusabb, hol modernebb alakok) teljesen érthető. Elemzésemben a modern alakok jelentkezése szembetűnőbb, de az a mikrofonlázal könnyen magyarázható.

B) Arra a kérdésre, hogyan változnak a nyelvjárások hangtanilag, alaktanilag (nem szólva arról, hogy minden faluban foglalkozásuk, iskolai tanulmányaik miatt egyre többen térnek át a köznyelvi beszédre vagy legalábbis a regionális köznyelvi ejtésre — ahogy ezt már DEME is megírta), nem könnyű egy szóval: igen-nel vagy nem-mel felelni.

Számomra a vizsgálatok leglényegesebb tanulsága az, hogy a nyelvi jelenségek nagymérvű mozgásának vagyunk tanúi, amint ezt megfigyeléseink alapján eddig is gondoltuk. Még a nagyon archaikus területeken (Őrség, Ormánság, a Baranya megyei Botykapeterd) és kitűnő adatközlők beszédében is jól jelzik a számszerű adatok, hogy milyen erős harcban állnak egymással a hagyományos és a köznyelvi sajátosságok. Nyugalmi helyzet, teljes mozdulatlanság ma már nincs. (Hogy régen mi volt, azt mi nem tudhatjuk.) Egyben azt is igazolják a felvételek, hogy nagyon régi hangtani sajátosságok megőrződtek még, gondoljunk pl. a Baranya megyei Cunban és Botykapeterden készített felvételekben: *fist* 'füst', *sitnyi* 'sütni' illabialis alakokra. Másrészt a vizsgálatban a jó adatközlők mellé szándékosan felvett kevésbé nyelvjárási beszélőkről készített felvételekből is kitűnik, hogy mennyire megmaradtak egyes nyelvjárási elemek.

Tehát egyrészt nagy a küzdelem a régi és az új alakok között, másfelől erősen tartják magukat egyes régi elemek. E vizsgálat is igazolta ama tételt, hogy a régi és az új elemek sokáig élnek egymás mellett. A nyelvjárási jelenségek gyors kihalásáról nem lehet beszélni.

C) Ha egyes nyelvjárási, hangtani vagy alaktani jelenségeket nézünk, akkor meg lehet állapítani, hogy nyugaton erős az *i*-zés, illetőleg a rövid *i*-zés (keleti vizsgálataim e téren sajnos nincsenek). Nem ennyire szilárd pl. az *ö*-zés. Az a sejtésem, hogy az *ö*-zés tájanként különböző mértékben és különböző időkből fejlődött ki, és a régebbi időben is nagy volt e téren az ingadozás.

D) A köznyelvi hatás legerősebben érvényesül az *l* visszalopakodásában, talán azért is, mert ennek hiánya parasztosnak, elmaradottnak tűnik fel az adatközlőknek.

E) E statisztikai vizsgálatok is igazolták, hogy olyan hang- és alaktani sajátosságok, amelyek viszonylag kisebb területeken vannak meg, mint pl. a szóvégén az *ó*, *ö* helyén

szereplő *u, ü*: *hordu, tekni* vagy a nem illeszkedő ragok: *-ve, -ho, -ná*, pl. *kapáve, fiérho* 'férjhez', *piékni* 'péknél', hamarabb eltűnnek, mert szintén szegyéltnek, parasztosnak, elmaradottnak tűnnek fel.

F) Érdekes viszont, hogy néhány labialis *ü*, pl. *kü- 'ki-', vüsz 'visz'* vagy olykor egy-egy illabialis alak, pl. *süt 'süt', füst 'füst'* megreked éppen azért, mert ritka, és az adatközlő figyelmét elkerüli.

G) Az *n* jésített változata az *ny ~ n*, pl. *hasznányi* nemcsak a Dunántúlon, hanem palóc területen is erősen kopik, még inkább a *d* és a *t* jésített változata, a *gy, ty*: *aggyig, beköti, szeretik*.

VÉGH JÓZSEF

Az *idős* és *ifjú* melléknevek népnyelvi funkciójáról

Eddigi tudásom szerint ezek a melléknevek csupán kormeghatározó funkcióban voltak járatosak a magyar nyelvben (vö. ÉrtSz. III, 432, 435). Most, az 1971. évi választási összeírások alkalmával a Szabolcs – Szatmár megyei Rohod községben viszont megfigyelhettem egy olyan helyi funkció-használatát is e szavaknak, amelyek számomra, de talán kutató-társaim számára is, eddig még ismeretlen volt.

Rohodon sok az azonos családi nevet viselő személy (pl. *Éles, Helmeczi, Sági* stb.), s azonosításuk céljából kiegészítő névelemeket (ragadványneveket) kapcsolnak a családi nevekhez. Eddigi megfigyeléseim szerint a megoldás háromféle lehet: 1. általános szokás, hogy a családi név elé egy-egy hangot (írásban betűt) tesznek megkülönböztetésképpen: *D. Éles, K. Éles, M. Éles, V. Éles; B. Helmeczi; K. Sági, Sz. Sági* stb.; 2. ritkán az a megoldás is jelentkezik, hogy valóságos ragadványnevet (általában gúnyos jelentésűt) használnak a családi név előtt vagy helyett: *Nagyszájú Sági Pista, Lekvár Miklós* (= Éles Miklós) stb.; 3. elég gyakori viszont az a megoldás, mikor az azonos családi neveket viselő személyek identifikálására az *idős*, illetőleg *ifjú* mellékneveket használják föl: *idős Helmeczi Pál ~ ifjú Helmeczi Pál; idős Nagy Zoltán ~ ifjú Nagy Zoltán* stb.

Ez utóbbi használatnak az érdekességét az adja, hogy itt nem kormeghatározó funkcióban jelentkezik az *idős* és *ifjú* melléknevek, hanem határozott ragadványnévi funkcióban. Az *ifjú Helmeczi*-ek családjában például minden személy az *ifjú* névelemet viseli, függetlenül attól, hogy milyen korú; de ugyanígy viselik az *idős* névelemet az *idős Helmeczi* család tagjai is, függetlenül, hogy fiatalok-e vagy idősek.

Rohod népnyelvének ez a sajátos szóhasználata végeredményben arra utal, hogy a különleges funkcióban használt közszavak idővel elveszthetik eredeti jelentésüket és funkciójukat.

Közlésem lezárásául hangsúlyozom, hogy családokon belül az egyes nemzedékek közötti korkülönbség kifejezésére Rohodon is használják az *idős* és *ifjú* mellékneveket, de családok közötti különbségtetésre csak kormegkülönböztetés nélküli szerepben használják ugyanezeket a mellékneveket.

BALOGH LÁSZLÓ

S Z E M L E

**A magyar nyelv tudomány történetére vonatkozó munkálatok
az utóbbi negyedszázadban¹
(1945 — 1970.)**

II. Rész tanulmányok

I. Régi nyelvtanaink kora (1527—1770.)

A Sylvestertől Tsétsii g (1527—1708.). — E több mint másfél századot magában foglaló korszaknak elsősorban két fő alakjára, Sylvesterre és Szenczi Molnárra irányult a kutatók figyelme.

A Sylvesterre vonatkozó publikációk sorát az alábbiak nyitották meg: HORVÁTH JÁNOS, Sylvester János vezetéknevéről; MIKESY SÁNDOR, A *Szilveszter* keresztnévből való magyar vezetéknevek; SZABÓ T. ATTILA, A *Sylvester* vezetéknev változatai az erdélyi régiségben (MNy. XLV, 256—8, 258—64, 264—9; SZABÓ cikke újra: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 337—45). A szerzők — más-más oldalról közelítve meg a kérdést — megnyugtatóan tisztázták azt a Kazinczy óta többször vitatott problémát, hogy Sylvester nem az *Erdősi* névből latinisította nevét. — Sylvesterre és korára irányuló széles körű kutató munkájának fontosabb eredményeit tette közzé BALÁZS JÁNOS a következő tanulmányokban: Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv (MNy. L, 126—9); Sylvester János az első magyar nyomtatott szójegyzék szerzője (MNy. LI, 274—6); A héber nyelvtanirodalom hatása a magyarra a XVI. században (MNy. LII, 185—92); A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása (MTud. I, 313—22); Zur Frage des Erwachsens der Osteuropäischen Nationalsprachen (Festschrift Winter. Berlin, 1956.); Az első magyar nyelv művelők (Nyr. LXXXI, 145—58); Ki írta az első magyar nyelvtant? (FilKözl. IV, 116—20); Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben (StudSlav. IV, 251—92); Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei (Nyelvtani Tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 167—84). Ez utóbbiban a nyelvünk jellegzetességeiről szóló — Sylvester grammatikáját megelőző — tudományos értékű tudósításokat és leírásokat veszi számba Husz János „Orthographia Bohemica”-jától Galeotto Marzio megjegyzésein és Pesti Gábor „Nomenclaturá”-ján át Dévai Bíró Mátyás „Orthographia Vngaricá”-jáig. — Sylvester nyelvtanával foglalkoznak még: SZATHMÁRI ISTVÁN, Milyen nyelvtant írt valójában Sylvester? (ASzeg. XII, 53—60, illetőleg SzegNyelvFüz. 80. sz.); SZENDE ALADÁR, A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél (MNy. LIII, 382—96); E. ABÁFFY ERZSÉBET, On Sylvester's two Systems of Orthography (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica. Tom. I, 55—9), magyarul: Sylvester János kétféle helyesírási rendszeréről (MNy. LXVI, 464—8); VARJAS BÉLA, A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai (IrtörtKözl. LXII, 140—51), érdekes adalékokat nyújt Sylvester grammatikájának betűtípusairól, a nyomtatás problémáiról, valamint arról, hogy maga Sylvester nem értett a könyvnyomtatáshoz; DÁN RÓBERT, Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Laziusnál (IrtörtKözl. LXXIII, 454—6), arra figyelmeztet, hogy „Reuchlin mellett Sylvester wittenbergi mesterének, Aurogallusnak héber grammatikáját is figyelembe kell venni a *Grammatica* forrásai között” (455).

A Sylvester és Szenczi Molnár közé eső időszakból Dévai Bíró munkájával, valamint szótárirodalmunk régi termékeivel foglalkozott néhány tanulmány: VÉRTES O.

* L. MNy. LXVIII, 107—20.

ANDRÁS, Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában (MNy. LIV, 22—32); IVÁNY ZOLTÁN, Adalékok Dévai Bíró Mátyás származási helyéhez, rokoni kapcsolataihoz (MNy. LIX, 462—4); a cikk kétségbe vonja Dévai erdélyi származását, s valószínűbbnek tartja, hogy az Esztergom megyei Déváról való; megállapítja továbbá, hogy a *Bíró* nevet szikszói rokonaitól vette fel. SÓLYOM JENŐ írása (IrtörtKözl. LXXI, 46—50) az „Orthographia Vngarica” irodalomtörténeti helyét jelöli ki. — SZABÓ ZOLTÁN „A gyöngösi latin—magyar szótártöredék” néhány román eredetű kölesönszavát mutatja ki (NyÍrk. IX, 293—4), s úgy véli: ezek mint erdélyi tájszók csak úgy kerülhettek a szótárba, hogy a szerző vagy a szerzők egyike erdélyi származású lehetett. — Értékes eredmények az gazdagítja régi szótárirodalmunkról való eddigi ismereteinket BÜKY BÉLA „Nagy Iдай András Calepinus-szótára” című tanulmányában (MNy. LXI, 63—74). Ez a Calepinus — amely 1963-ban került az Akadémiai Könyvtár Kézirattárába — „egy sajátos szótár-műfajt: a kézírásos kiegészítésekkel kompletté tett nyomtatott szótárak műfaját képviseli”. Az 1558-ból való bázeli kiadásnak mintegy 15 000 szócikkénél találhatók — 1607-ig elkészült — bejegyzések, amelyeknek forrása valamelyik bázeli tizenegy nyelvű Calepinus volt, de merített a bejegyző a Szikszai Fabricius-féle „Nomenclaturá”-ból is. Minthogy Nagy Iдай valószínűleg Sárospatakon tanult, bejegyzési módszere alapján BÜKYnek — szempontunkból — legfontosabb következtetése az, hogy „az erdélyi szótáriró és szótárkészítő gyakorlat mellett, sőt ezzel bizonyos fokig ellentétben Sárospatakról kisugározva egy más sok tekintetben kikristályosodott és szabályokba foglalódott szótárirói gyakorlat honosodott meg, és vált valóságos szótárirói iskolává.” (73—4.) Calepinus szótáráról értekezik egy másik tanulmányában is BÜKY BÉLA „Zur Frage der Orthographie der ungarischen Wörter im Calepinus-Wörterbuch (1585)” címmel (ALingu. XVIII, 309—15). — Szótárirodalmunk egy korai becses darabját tette a mindennapos használat eszközévé B. SIMOND RENÉE „Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel” című feldolgozásával (Bp., 1959. 78 l., ismertette: E. ABAFFY ERZSÉBET: Nyr. LXXXV, 116—8; V. KOVÁCS SÁNDOR: IrtörtKözl. LXV, 506, aki ennek kapcsán a Verancsics-pályakép megírásának közös — nyelvészeti-irodalomtörténeti — feladatára emlékeztet).

Régi nyelvészetünk másik nagy alakjával, Molnár Alberttel számos cikk foglalkozik, bár java részük inkább irodalomtörténeti jelentőségét méltatja, illetőleg életpályáját elemzi. HEGEDŰS JÓZSEF „Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához” című dolgozatában (IrtörtKözl. LXII, 45—62) az eddig kevésbé kiaknázott forráskiadvány, „Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai” (kiadta DÉZSI LAJOS. Bp., 1898.) alapján új vonásokkal gazdagítja Molnár nyelvészportréját. Molnár korai európai hatásáról szól másik, „Martini Lexicum Philologicumának magyar szóanyagáról” című cikkében (MNy. LVI, 360—62). SZATHMÁRI ISTVÁN „Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk” címmel (NyttudÉrt. 40. sz. 345—54) irodalmi nyelvünk kialakulásában betöltött szerepét elemzi. — Irodalomtörténeti szempontú vizsgálódások eredményeit tartalmazza az alábbi közlemények: TOLNAI GÁBOR, Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése (Irtört. 1954: 152—62); TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, Szenczi Molnár Albert Heidelbergben (FilKözl. I, 9—18, 139—62); MÓDIS LÁSZLÓ, Adalék Szenczi Molnár Albert életéhez (IrtörtKözl. LX, 488—90); GÁLDI LÁSZLÓ, Szenczi Molnár Albert zsoltárverse (IrtörtFüz. 18. sz. 131 l.; ismertette: ELEKFI LÁSZLÓ: Nyr. LXXXIII, 362—5; PÉCZELY LÁSZLÓ: IrtörtKözl. LXIV, 271—3); TOLNAI GÁBOR, Molnár Albert éneke (I. OK. XII, 95—112); HAVAS LÁSZLÓ, Szenczi Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténete (IrtörtKözl. LXVI, 339—41); HERPEI JÁNOS, Szenczi Molnár Albert tragédiája (IrtörtKözl. LXX, 160—65). — Végül igen érdekes, nyelvtudománytörténetünk által, sajnos, régóta mellőzött területről jelentkezett CENNERNÉ WILHELM B GIZELLA „Szenczi Molnár Albert arcképe” című közleményében (MNy. LV, 163—4, képmellék-

lettel). Hírt adott ugyanis Molnár Albertnek Heinrich Ulrich nürnbergi rézmetsző által 1604-ben készített, eddig számon nem tartott portréjáról, amelynek egy példánya a Magyar Történelmi Képesarnok grafikai gyűjteményében található.

Új megvilágításba helyezi nyelvtanirodalmunk korai termékeit DÉCSY GYULA, Molnár Albert grammatikájának facsimile kiadásához írt angol nyelvű bevezetőjében (1969. V—XVII. l., a kötet könyvészeti adatait I. alább, a III. pontban). Gondolatmenete a következő: Európában a XV—XVI. századi latin nyelvtanokban számos, az illető anyanyelvre vonatkozó megjegyzés jelenik meg, ezért ezek a latin nyelvtanok úgy tekinthetők, mint a latinnak és az illető nyelvnek kontrasztív grammatikai megközelítései. Az összevetések gyakorlati — didaktikai — célt szolgáltak: a latin nyelvtani sajátságoknak az anyanyelv alapján való megértetését. A legrégebb magyar nyelvtani munkák, a „Rudimenta grammatices Donati” és a „Puerilium colloquiorum formulae” ilyen termékek. A XVI. századi iskolai latin grammatikákban az anyanyelvi összetevők egyre nagyobb teret nyervén a latin mellett, a szerzők — mintegy melléktermékként — megírják saját anyanyelvük nyelvtanát is. E típushoz tartozik Sylvester nyelvtana. E fejlődéstől független Dévai helyesírási könyve, amelynek épp az az érdekessége, hogy a latinra közvetlenül nem hivatkozik. Molnár Albert nyelvtana már nem kontrasztív jellegű, hanem kifejezetten a magyar nyelv grammatikája. A könyv egyes helyein található „Observationes” és „Canones” című észrevételei a magyar nyelv tipológiai jellemzésére irányuló első kísérletnek minősíthetők. DÉCSY megjegyzi még, hogy Molnár grammatikája nem preszkriptív, hanem deskriptív természetű, s így — bár Molnárnak az irodalmi nyelvi norma lebeg szeme előtt — a korabeli nyelvhasználat variánsai is helyet kapnak leírásában. — Szó esik Sylvester nyelvtanáról, Dévai munkájáról és Szenczi grammatikájáról BÁRCZI GÉZA „Les origines de la langue littéraire hongroise. Langue et orthographe au XVI. siècle” című cikkében (ALingu. XIV, 1—21). — Pályaképet ad Sylvesterről és Bíró Mátyásról HORVÁTH JÁNOS „A reformáció jegyében” című könyvének a „Nádasdy csoportja”-ról írt fejezetében (Bp., 1953., 1957.², 135—60, illetőleg 160—73). — Végül „A magyar nyelv felfedezése”-ről szóló korábbi, 1933-ból származó, úttörő tanulmányát tette új kiadásban hozzáférhetővé TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF (Magyar irodalom, világirodalom. Bp., 1961. I. kötet, 17—72).

A következő időszak iránti csökkent érdeklődést jelzi a résztanulmányok kis száma: SZATHMÁRI ISTVÁN, Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok (Nyr. LXXXVIII, 248—52, németül: ALingu. XV, 323—9); TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Írók egyéni nyelve a XVII—XVIII. században (NyÍrDolg. 33—6), amelyben a szerző kimutatja, hogy Geleji Katona írásgyakorlata — meglepő módon — egyénieskedő és alapjában ellentétes a Magyar Grammatikáskában tett észrevételeivel; VÉRTES O. ANDRÁS, Comenius a magyar és finn nyelv egy közös sajátságáról (NyK. LIII, 290—91); SZATHMÁRI ISTVÁN, Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása (MNY. LXI, 428—36); Uő., Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai? (ASzeg. X, 63—8); VÉRTES O. ANDRÁS, Misztótfalusi Kis Miklós a magyar denalizációról (MNY. LXI, 91); SZABÓ T. ATTILA, A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókinésének román eredetű kölcsönszó anyaga (StUBB. [Kolozsvár] 1960/2: 15—28 és Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 196—211, 562), amely nemcsak a címben foglalt kérdésre szolgáltat eddig figyelembe nem vett adatokat, hanem Páriz Pápai szótárai különféle kiadásainak egymáshoz való viszonyát is tárgyalja; VITA ZSIGMOND, Egy orvos a test és lélek békéjét keresi („Tudománnyal és cselekedettel”. Bukarest, 1968. 123—47), Pápai Páriz életével-életművével foglalkozik, részletesen tárgyalja a „Pax Corporis”-t és kitér „Dictionarium”-ára is.

B) T s é t s i t ő l S a j n o v i c s i g (1708—1770). — Már PÁPAY SÁMUEL úgy látta, hogy „Literatúránk szenderegnyi látszott” a XVIII. század első felében, s utalt

arra is, hogy „Grammatikusunk tsak egy válalkozott egész' 1760^{dik} esztendeig, tudniillik Bél Mátyás híres deák tudósunk” (A' magyar literatúra' esmérte. 1808. 393, 394). E „nemzetietlen” korra, amelynek a magyar nyelvű irodalom szegénysége és a latinság uralma a fő jellemzői, a kutatók igen kevés figyelmet fordítottak. TARNAI ANDOR legutóbb ilyennek találta a helyzetet: „A nagyobb összefoglalások, kézikönyvek írói jórészt kézről kézre adják azokat a sovány adatokat, mellyekkel mégis jellemezniük kell e korszakot; megtörténik, hogy »kiemelkedő« alakok működését is 50—100 éve megjelent cikkek, monográfiák alapján ismertetik. Trócsányi Zoltán mondja, hogy azt sem tudjuk megmondani, melyik XVIII. századi könyv értékes, melyik nem, mert a könyvtermés nincsen körültekintően számbavéve: nemzedékeken át öröklődnek olyan könyveknek a címei, amelyeket senki sem látott . . .” (MKszle. LXXI, 123). Ez a jellemzés különösen érvényes a korszakra vonatkozó nyelvtudománytörténeti ismereteinkre. — B é l M á t y á s nyelvészeti munkásságának képén, valamint az egész korszak nyelvtudományi munkálatainak rajzán TOLDY FERENC összefoglalása óta (A magyar nemzeti irodalom története. I. kötet. 1868.² 94—8) lényegében nem változtatott szaktudományunk. Tudomásunk szerint nem akadt nyelvész, aki Bél magyar nyelvészeti munkásságának valaha is önálló cikket szentelt volna. Utolsó „hosszabb” — 14 sornyi — méltatása nyelvész tollából alighanem PÁPÁY JÓZSEFTŐL való (A magyar nyelvhasználat története. 1922. 9). Pedig ez az „átmeneti” korszak éppen tudománytörténeti szempontból kínál igen értékes anyagot a feldolgozásra. Maga Bél Mátyás előfutára és tervezője számos olyan törekvésnek, amely a felvilágosodás korszakában ölt testet: meg akarta írni nyelvünk történetét, feltérképezni nyelvjárásainkat, foglalkozni kívánt nyelvünk jövevényszavaival, a magyar bibliafordításokkal, számba akarta venni a magyar nyelvtanokat és szótárakat. Tudomást szerzett a finnugor nyelvhasználatról (bár nem tudott elszakadni a hun-szkíta rokonítás eszméjétől). S amit valóban el is végzett: egyrészt Cellarius magyar értelmezésével helye van szótárirodalmunk történetében, másrészt az első német nyelvű magyar grammatikájával (első kiadása 1729., az utolsó 1829.) éppen egy évszázadon át gyakorolt — eddig még fel nem mért — hatást. Nyelvtanából a nemzeti iskolák számára átdolgozott „Magyar grammatika” (első kiadása 1781.) kizárólagosan használt tankönyv volt Verseghy iskolai nyelvtanainak megjelenéséig (1815.). Ez a korszak egyúttal A d á m i M i h á l y é s F a r k a s J á n o s é, K i s - V i e z a y P é t e r é s W a g n e r F e r e n c é — munkásságuk máig feldolgozásra vár — és nem utolsó sorban B o d P é t e r é, akinek nyelvtudománytörténetünkben is előremutató, a felvilágosodás korát előkészítő tevékenységét mindezeideig nem iktatta be helyére szaktudományunk.

Mindebből az adósságból — BENKŐ LORÁND monográfiájának Adámira és Farkasra vonatkozó részein kívül — nyelvtudományunk az utóbbi huszonöt évben sem törlesztett semmit. A korszakra vonatkozóan mindössze két cikk került ki nyelvész tollából: VÉRTES O. ANDRÁS „Czvittinger a finnugor nyelvrokonságról” című (NyK. LXIV, 223—4), amelyből megtudjuk, hogy C z v i t t i n g e r volt az első magyarok egyike, aki a finnugor nyelvhasználat gondolatát tudomásul vette, munkájában helyet adva a finnugor nyelvrokonság gondolatának, az Otrókocsit bíráló Eccardus szavainak; GULYA JÁNOS pedig „A magyar nyelv első etimológiai szótára” címmel (NyTudÉrt. 58. sz. 87—90) Johann Eberhard Fischer „Vocabularium Sibiricum” című, az 1750-es évekből származó szótárát mutatja be, amelynek fogalmazványát a leningrádi állami levéltárban, kéziratos példányát pedig a göttingai egyetemi könyvtárban találta meg. — Viszont irodalomtörté-
nészeink — részben helyettünk is — hozzáálltak a fehér foltok eltüntetéséhez, főként B é l M á t y á s működését illetőleg. TARNAI ANDOR „Bél Mátyás ismeretlen művei” címmel (MKszle. LXXI, 123—8) a Bél által kiadott — főként nyelvi — tankönyvekkel foglalkozik, köztük a „Liber memorialis” második kiadásával. Eltérően az első kiadástól, amelynek magyar értelmezéseit Bél Páriz Pápaiból vette át (MELICH, Szótárir. 194—6),

ebben egész sor önálló értelmezés származik tőle. További Béllé foglalkozó tanulmányok: SZENT-IVÁNYI BÉLA, Mathias Béls Plan zur Abfassung einer Geschichte der ungarischsprachigen Literatur (ALitt. V, 403—9); DONÁTH REGINA, A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből (MTud. X, 373—7); WELLMANN IMRE, Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben (uo. 738—41), amelyben szó esik arról is, hogy Béli a magyar nyelv történetének a megírása foglalkoztatta; SZALATNAI REZSŐ, Bél Mátyás ifjúsága (EgyKtÉvkvei. II, 245—53) szép portrét fest Bélről, és meggyőző módon tisztázza magyar anyanyelvűségét, perdöntő adalékait az Ungarische Sprachlehre anyagából merítve. És végül nem hagyhatjuk említetlenül TARNAI ANDOR Béli Mátyásról szóló összefoglalását (A magyar irodalom története. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1964. 467—71).

2. A felvilágosodás korának nyelvészetete (1770—1825.)

A „Demonstratio” megjelenése kétszázadik évfordulójának köszönhetjük, hogy jelentősen megnövekedett a Sajnovics életművét méltató irodalom. Előtte, Sajnovics születésének 225. évében jelent meg CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY „Sajnovics életrajzához” című cikke (MNY. LIV, 517—22), amelyben az addig közkézen forgó téves adatokat igazítja ki hiteles (egyházi) okmányok alapján: megállapítva Sajnovics születése és halála pontos idejét, közölve továbbá végrendeletét s egy 1782-ből származó, róla szóló jelentést. A 225. évfordulón tartott megemlékezésről szól: MIKESY SÁNDOR, A tordasi Sajnovics-ünnepség (1958.) és LAKÓ GYÖRGY ünnepi beszéde Tordason (MNY. LV, 311 és 312—5). A két évforduló között egyfelől SALÁNKI ISTVÁN szolgáltatott Sajnovics fogadtatásához új adalékot (MNY. LX, 250—1), másfelől CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY két közleménye látott napvilágot: Sajnovicsról és a dán nyelvű kiadásról (NyK. LXIII, 402—3) és Emlékezés Sajnovics Jánosra (Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum. Pars I. Acta Linguistica. Societas Fenno-Ugrica. Helsinki, 1968. 86—91). A kétszáz éves évforduló alkalmából rendezett nagyszabású ünnepségekről és tudományos előadás-sorozatról számolt be: GULYA JÁNOS, Tizenegy ország tudósainak tisztelgése Sajnovics János emléke előtt (Nyr. XCIV, 366—7); KORENCHY ÉVA, Sajnovics János emlék-ünnepség és tudománytörténeti szimpozium (Székesfehérvár—Tordas 1970. máj. 12—14.) (NyK. LXXII, 437—40); SZATHMÁRI ISTVÁN, Megemlékezés Sajnovics Jánosról (MNY. LXVI, 504—6). Az évfordulóra az alábbi tanulmányok jelentek meg: CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY, Kétszáz éves a Demonstratio (MNY. LXV, 501—4); ERDŐDI JÓZSEF, Sajnovics János, az ember és a tudós (Nyr. XCIV, 133—49, németül: ALingu. XX, 291—322); ZAICZ GÁBOR, 200 éves a Demonstratio (NyK. LXXII, 218—20); Uő., A szófejtő Sajnovics János. A Demonstratio szójegyzékéről (MNY. LXVI, 246—50, angolul: ALingu. XX, 323—7); LAKÓ GYÖRGY, Sajnovics und seine Demonstratio (ALingu. XX, 269—89); Uő., János Sajnovics und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung (Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum: SzFU. VI, 239—47); VÁMSZER MÁRTA, Kétszáz éves Sajnovics János Demonstratiója (NyÍrK. XIV, 229—42). — Sajnovics utóéletére vonatkozóan tartalmazznak új adatokat: TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Gerászimovits és a magyar természettudományi műnyelv (Nyr. LXXVI, 208—11); TOMPA JÓZSEF, Sajnovics nyelvhasznolásának legfuresőbb népszerűsítője (NyK. LXVIII, 437—48).

Sajnovics kortársáról, K a l m á r G y ö r g y ről, aki a magyarnak a török-tatár nyelvekkel való rokonságát hirdette, két cikk szól: PAPP FERENC, Kalmár György oroszországi kapcsolatairól (FilKözl. IV, 346—9) és KELEMEN JÓZSEF, Kalmár György szótártervének és szótártörredékének nyomairól (NyK. LX, 439—46). — Pallas nevezetes összehasonlító szótára Gyarmathi „Affinitas”-ának szójegyzéke révén kapott szerepet nyelv-tudományunk történetében. A szótárba került magyar anyag forrásainak kérdésére irányította rá a figyelmet FOGARASI MIKLÓS (MNY. LII, 338—47); tévesnek bizonyult feltevéseit HAJDÚ PÉTER igazította ki (MNY. LIII, 182—5), orosz nyelvtudománytörténeti

munkák nyomán ismertette a szótár keletkezéstörténetét; végül GULYA JÁNOS (MNy. LV, 95—106) Pallas szótárának a leningrádi akadémiai könyvtárban őrzött kéziratos orosz—magyar szójegyzéke alapján azt állapította meg, hogy a magyar anyagot a magyarországi — korábban Temesvárott működő — Jankovich De Mirievo szolgáltatta. — A hangfiziológia magyar megalapítójának, Kempelenek jelölték ki helyét a fonetika nemzetközi történetében az alábbi cikkek: DUDLEY HOMER—TARNÓCZY TAMÁS, *The Speaking Machine of Wolfgang Kempelen* (*Journal of the Acoustic Society of America* XXII [1950.], 151—66); HEGEDŰS LAJOS, *Kempelen Farkas* (Nyr. LXXIV, 145—51).

A finnugor nyelvészet másik nagy úttörőjének, Gyarmathi Sámuelnek működéséről ugyancsak számos közelmény gyarapította eddigi ismereteinket. Az „Affinitas” megjelenésének százötvenedik évfordulóján méltatták a mű jelentőségét: ZSIRAI MIKLÓS, *Az összehasonlító nyelvtudomány emlékünnepe* (NyK. LII, 107—18); FARKAS VON, JULIUS, *Samuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung* (*Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Nr. 3. Göttingen, 1948.* 108—36). LIGETI LAJOS *Gyarmathi utóéletének, méghozzá külföldi elismerésének bár kései, 1873-ból való, de érdekes adalékára hívta föl a figyelmet* (MNy. XLIV, 127—8). *Gyarmathinak Aranka Györgyhöz 1797 és 1799 közt írt hét levelét tette közzé JANCSÓ ELEMÉR* (MNy. XLVI, 61—6, 153—8, 247—50). *Népszerűsítő hangnemben írt Gyarmathiról RUBINYI MÓZES* (Nyr. LXXIV, 1—4, újra: „Emlékezések és tanulmányok”. Bp., 1962. 17—24). *A külföld számára összegezte Gyarmathi jelentőségét: ZSIRAI MIKLÓS, Sámuel Gyarmathi, Hungarian Pioneer of Comparative Linguistics* (ALingu. I, 5—16, újra: SEBEOK, TH. A., *Portraits of Linguists: i. h. Vol. I, 58—70*). *Gyarmathi munkásságának sajátos termékét vette szemügyre BENKŐ LORÁND „Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai” című tanulmányában* (NyIrK. II, 45—57); *a Gyarmathi által 1794-ben Kolozsvárott kiadott, az „Ifjabbik Robinzon” című Campe-fordítás ugyanis nem más, mint Gelei József 1787-ben megjelent fordításának közönséges plagizációja. Gyarmathi zilahi oktatói és nevelői munkásságáról tárt föl új adatokat BENKŐ SAMU* (NyIrK. II, 230—2). MURÁDIN LÁSZLÓ „*Gyarmathi hiteléhez*” című cikkében (MNy. LV, 521—2) a „Vocabularium”-nak egyes nyelvtudományi irodalmunkban korábban kétségbe vont szavait hitelesítette a moldvai csángó nyelvjárás székelyes változatában megtalálható szavak alapján. SZABÓ T. ATTILA „*Róman eredetű kölesönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában*” című dolgozatában (NyIrK. IV, 297—315, újra: *Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970.* 212—35, 562—3) műveinek tüzetes vizsgálata alapján arra a megállapításra jutott, hogy Gyarmathit úgy is számon kell tartanunk, mint a magyar nyelv román eredetű kölesönszavainak eddig ismert első munkását. VÉRTES O. AUGUSZTA „*Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz*” című közleményében (NyK. LXI, 3—26) Gyarmathi tizenhat (Pozsonyból 1783. december 5. és 1784. szeptember 19. közt írott) eddig ismeretlen levelét tette közzé, amelyek nemcsak Gyarmathi pályakezdetének egy szakaszára derítenek fényt, hanem igen értékes új adatokat szolgáltatnak Révai életének egyes mozzanataira, nevezetesen pozsonyi újságírására, Gyarmathival való itteni kapcsolatára, Gyarmathinak a Magyar Hírmondóban betöltött átmeneti szerkesztői szerepére, valamint a Magyar Hírmondó további sorsára vonatkozóan. HEGEDŰS JÓZSEF „*A török—magyar nyelvrokonság korai cáfolatáról*” című közleményében (MNy. LV, 107—10) ismerteti a székely Benkő Józsefnek „*A’ Magyar és Török Nyelv Mely Keveset Edgyezzen . . .*” című 1792-ben Közép-Ajtán írt kéziratos művét (lelőhelyét azonban nem adja meg). Benkő modern elgondolások alapján, hazánkban alighanem elsőként, elutasítja a török—magyar nyelvrokonság elméletét, és Sajnovics munkájáról elismerően nyilatkozva a magyar és a finn—lapp rokonság mellett foglal állást. HEGEDŰS véleménye szerint Benkő nézeteivel aligha gyakorolható hatást kortársaira, azt pedig „teljesen valószínűtlen”-nek tartja, hogy Gyarmathinak

„bármilyen szellemi köze is lett volna Benkőhöz”. Mi viszont úgy gondoljuk: szinte lehetetlen, hogy az erdélyi felvilágosodás két legnagyobb tudósa ne került volna kapcsolatba egymással. Mindketten a pozsonyi Magyar Hírmondó korai levelezői voltak, s így kerültek összekötetésbe Révaival. Mindketten az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai sorába tartoztak, s levelezésben álltak Arankával. Talán a kiadatlan Aranka-levelezés majd erre is fényt fog deríteni. R. PRAZAK „Josef Dobrovsky als Hungarist und Finnougrist” című nagyszabású dolgozatában (Brno, 1967. 187 l.; ismertette: KÓKAY GYÖRGY: *IrtörtKözl.* LXXIV, 101—3) széles alapokon vizsgálta a címben megjelölt témát. Meggyőződen bizonyította, hogy D o b r o v s k y t, „a szláv filológia atyját” jelentős hely illeti meg a finnugor nyelvészet történetében is. Egyebek közt az ő hatásának köszönhető a Gyarmathi, Verseggy és Porthan között kialakult kapcsolat. A kötet legfontosabb dokumentuma — úgy véljük — annak a recenzióknak közzététele, amelyet Dobrovsky 1799-ben Gyarmathi „Affinitas”-áról publikált az *Allgemeine Literatur Zeitung*-ban. DANCZI V. JÓZSEF „A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovsky feldolgozásában” címmel (MNY. LXV, 113—22) arról írt, hogy Dobrovsky 1815-ben elkészült kézirat munkájában főként az „Affinitas” szójegyzékére támaszkodott. Gyarmathi és Hajnóczy barátságának új vonásait tárta föl BÓNIS GYÖRGY (Hajnóczy József. Bp., 1954. 26, 28, 55, 65) az OSZKK.-ban őrzött — 1781—1782-ből származó — Gyarmathi-levelek alapján. JANCSÓ ELEMÉR „Gyarmathi Sámuel és a felvilágosodás” című tanulmányában (NyÍrk. III, 7—18) Gyarmathi helyét a legjelentősebb erdélyi felvilágosítók közt jelölte ki. DÜMMERT DEZSŐ „Göttinga és a magyar szellemi élet” című cikkében (*FilKözl.* VII, 351—73) egyebek közt azt a hatást tárgyalta, amelyet Göttinga Gyarmathira és Beregszászi Nagy Pálra gyakorolt.

GÁLDI LÁSZLÓ „Contributions Hongroises à la découverte de la langue roumaine” címmel (*ALingu.* VII, 1—38) Beregszászinak, Kazinczynak és Sándor Istvánnak a román nyelv iránti érdeklődéséről adott számot. Beregszászi és Sándor István szójegyzékösszeállítása alapján tanulmányozták a románnak a latinnal való rokonságát. Beregszászit egyenesen a tudományos román dialektológia megalapítójának kell tekintenünk, minthogy olyan román nyelvjárásból közölt anyagot — egy valószínűleg Szatmár megyei adatközlője révén — amely a modern román nyelvatlaszokig csaknem a teljes ismeretlenségben lappangott. Az a körülmény, hogy Beregszászi és Gyarmathi volt a közép-európai nyelvjáráskutatás két úttörője, egyben az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tájnyelvi érdeklődéséről tanúskodik. Ami Sándor Istvánt illeti, GÁLDI a nyelvészetileg eddig oly kevéssé feldolgozott „Sokféle” kincsesbányájából merített. Sándor István ugyanis a románok etnogenezisével foglalkozott egyik kötetében („Sokféle” I. [1791.], 12—3), másik kötetében pedig „A’ Magyar és Tót Szavakkal egyező Oláh Szavak”-ról állított össze jegyzéket („Sokféle” XII [1808.], 210—19). Kazinczy Weszprémi Istvánra utalva hívta föl Virág Benedek figyelmét Halitsnak Pápai Párizt ünneplő román versére, közölve latin fordítását is (1804. május 26-án kelt levelében). Nem érdektelen talán megjegyeznünk, hogy ezt a verset — több, mint két évtizeddel azelőtt — már Révai Miklós felemlítette „A’ vers szerzés két különböző módjáról” című korai tanulmányában (1781., OSZKK. Quart. Hung. 1304; kihagyásokkal közölte CSAPLÁR BENEDEK, Révai Miklós élete. III. kötet [1886.], 22—36) annak bizonyítékaként, hogy a románok, „ama szép Római népnek maradéki, Deák mértékre köttetett verseket igyekeztek már az elébbi században” írni, s úgy vélte, hogy „Csak azokból is talám bé lehet hozni, hogy az Olaszok után különösen az Olákok birják még a Római nyelvnek ritka gyengségét”, amely által „a nyelv inkább alkalmaztatható az ilyen versszerzésre” (CSAPLÁR i. m. 31). Néhány évvel később pedig, újságíróként, „Erdélyi ritkaság” címmel fehér bivalyoknak Nápolyba szállításáról adott hírt, s nem mulasztotta el megjegyezni, hogy az olaszoknak a bivalyokkal érkező román hajtók miatt is örömük lehet, mert:

„Bizonyos dolog az, hogy az Oláok Olasz származatúak. S mint hogy csodálatos az emberi nemzetnek származatjához való érzése: könnyű képezni, mi álmélkodva, mi kedvökkel fogják az Olaszok ezekbenn az Oláokban nézni, hogy a nagy köz, s idő, bátor jelebbel el hasonlást okozott a messze el szakadtakbann; de a nyelvben még is leg kevesebbet rontott. Egymással beszélgetve alkalmasint fogják egymást érteni is.” S figyelemre méltó a cikknek — Bessenyei gondolatára emlékeztető — záró mondata is: „Erősíti ez is azt az észre vételt, hogy nehéz az olyan egy nyelvet ki irtani, melylyen a paraszt köz nép beszéll.” (Magyar Hírmondó. 1784. március 17. 173—4.) Így tehát Révait is azok sorába, sőt azok élére kell helyeznünk, akik a XVIII. század második felében a román nyelv iránt érdeklődést tanúsítottak.

A korszak nyelvművelő-nyelvészeti mozgalmainak élén Bessenyei áll, az ő nevéhez fűződik az újabkori nyelvművelés — majd az annak nyomán kisarjadó nyelvészeti munka — elvi alapvetése. Szerepének modern felfogású tisztázását, helyének kijelölését nyelvtudományunk átengedte az irodalomtörténészeknek. Az említett összefoglaló jellegű műveken kívül Bessenyei életművével s benne a művelődéspolitikai programjának gerincét alkotó nyelvkérdéssel foglalkoztak az alábbi munkák: VAJTHÓ LÁSZLÓ, Bessenyei (Bp., 1947. 119 l.; ismertette ZSOLDOS JENŐ: Nyr. LXXI, 175—7); GÁLOS REZSŐ, Bessenyei György életrajza (Bp., 1951. 425 l.; ismertette: BARTA JÁNOS: Irtört. 1952: 575—82); SZAUDER JÓZSEF, Bevezetés (Bessenyei György Válogatott művei. Bp., 1953. 7—58; a kötetet ismertette OROSZ LÁSZLÓ: Irtört. 1954: 374—9); NÉMEDI LAJOS, Bessenyei György és a magyar nyelv (Egri PedFőiskévk. II, 332—76; ismertette SZENDE ALADÁR: Nyr. LXXXI, 137—8); szorosan kapcsolódik ehhez a szerzőnek két másik dolgozata: Bessenyei György elődei és kortársai (uo. III, 87—109), Bessenyei és Kazinczy (IrtörtKözl. LXVI, 286—306). — A Bessenyei meghirdette program első gyakorlati munkásáról, Rát Mátyról szól KÓKAY GYÖRGY „Göttinga, Rát Mátyás és a felvilágosodáskori irodalmunk kezdetei” című tanulmánya (I. OK. XXIII, 121—45). A korszak másik publicista-nyelvművelőjéről, Péczeliről BIRÓ FERENC értekezett egyrészt „Kazinczy és Péczeli” (IrtörtKözl. LXVII, 140—48), másrészt „Péczeli József” című dolgozatában (IrtörtKözl. LXIX, 405—32, 557—83). — A nyelvművelésben újfajta felfogást képviselő Kármán József munkásságával, nevezetesen pedig a minket közelebbről érdeklő „A nemzet csinosodása”-ban kifejtett gondolataival ugyancsak főként az irodalomtudomány foglalkozott: GÁLOS REZSŐ, Kármán József (Bp., 1954. 193 l.; ismertette: KOVÁCS GYŐZŐ: Irtört. 1956: 245—51; VARGHA BALÁZS: IrtörtKözl. LXII, 577—8); NÉMEDI LAJOS, Bevezetés (Kármán József Válogatott művei. Bp., 1955. 7—62; a kötetet ismertette OROSZ LAJOS: Irtört. 1956: 101—3); úő., „A nemzet csinosodása” (Egri PedFőiskévk. IV, 209—55); SINKÓ ERVIN, Kármán József (Híd [Újvidék] XXVI, 517—32); úő., „A nemzet tsinosodása” (uo. 1067—86). Az egyetlen nyelvészeti szempontú tanulmány Kármánról: TOMPA JÓZSEF, „A fejveszteség” régies nyelve és Kármán József szerzősége (MNy. LXII, 1—17). — A korai nyelvművelő írőinkről festett portrékat egészítik ki: SZILÁGYI FERENC, A nyelvművelő Csokonai (Nyr. LXXIX, 379—83, újra: Nyműv. 114—22 és IskNyelvm. 118—26); SZATHMÁRI ISTVÁN: Dugonics András nyelvérről és stílusáról (MNy. LXIV, 259—62). — A gyakorlati nyelvművelő munka sajátos korabeli termékei a levelező könyvek; ezeket érinti LŐRINCZ JENŐ „Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez” című cikkében (MNy. LVIII, 470—2), de nem felel meg a valóságnak az az állítása, hogy közülük „Időrendben első Wályi K. András »A’ norma és a’ levél író« című műve (Kassa, 1789.)”, mert több mint két évtizeddel korábbi Femer Kilián [Klein Efraim] „Mindennapi közönséges és barátságos levelek . . .” című (Pozsony és Kassa, 1776.) munkája; továbbá Mészáros Ignác „Magyar szekretarius”-a (Pest, 1793.) és a „Legújabb . . . magyar és német levelező könyv” (Pest, 1815.) között még egy „puszta felsorolás”-ban sem hagyhatók említetlenül Kis János „Levelező könyv, vagy oktatás a levél

írásra (Pest, 1803.), valamint Jéger József „Magyar író deák” című (Kassa, 1803.) összeállításai. — A kilenevenes évekkel fellendülő nyelvvelő mozgalmak egyik termékéről szól NÉMEDI LAJOS „Egy 1790-es röpiratunk szerzősége” című közleményében (IrtörtKözl. LXVII, 596—8); „A' nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, melyben megmutattatik, hogy Magyarorszáiban lehet s kell is a' magyar nyelvet és a' magyar tanításokat felállítani, és hogy az univerzitásnak Pest legjobb hely” című aprónyomtatványról, amelyet addig R á c z S á m u e l nek tulajdonítottak, kimutatja, hogy szerzője K i s s J ó z s e f, Rácztanítványa, Széchényi Ferenc udvari orvosa volt. A Soproni Magyar Társaság történetéből közöl ismeretlen adalékokat BODOLAY GÉZA (Irtört. 1958: 243—63); a soproniak és az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság közti, 1794-ből való levélváltást ismerteti PEÉRY REZSŐ (MNY. LIII, 274—8); a „Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállított Magyar Társaság”-ról és a működése eredményeként Kolozsvárott, 1792-ben megjelent „Próba” című zsebkönyvről pedig VITA ZSIGMOND ír („Tudománnyal és cselekedettel”. Bukarest. 1968. 160—9).

A XVIII. század utolsó harmadában a tulajdonképpeni nyelvtudományi munkát az időmértékes prozódia meghonosítói indítják meg. A „klasszikai triász” elsőként jelentkező tagjáról, B a r ó t i S z a b ó D á v i d r ó l RÓRAY GYÖRGY rajzolt modern igényű portrét (Irtört. 1955: 304—26). GÁLDI LÁSZLÓ „A Kisded Szó-tár első »bővítése«” címmel (Pais-Eml. 45—50) Baróti „Vers-koszorú”-ja (1786.) III. kötetében található szójegyzék anyagát mutatja be. Megállapítja, hogy ez a „Bővítés” láncszem az SzD.¹ és az SzD.² között, mert olyan szavak is szerepelnek benne, amelyeket Baróti másutt nem szótározott. Érdekes bizonyosság arra is, hogy Baróti és Barczafalvi a filozófiai terminológia kialakításában együttműködött. REUTER CAMILLO az SzD.² egyik példányában talált, a XIX. század elejéről származó bejegyzéseket tette közzé, amelyek közt addig nem szótározott táj- és nyelvújítási szavak is szerepelnek (MNY. LXI, 103—8). RUSZCZYK ÉVA „Baróti Szabó Dávid helyesírásá”-t vizsgálja (MNY. LII, 182—98, 288—96), és arra a következtetésre jut, hogy Baróti azért tért át a *j*-s írásról az *y*-osra, mert mind jobban megerősödött benne: az írásnak a kiejtéshez kell alkalmazkodnia. — BÁN IMRE „Adalékok Földi János életrajzához” című cikkében (IrtörtKözl. LXI, 262—72) szó esik F ö l d i r ó l, a grammatikusról is. JANCÓS ELEMÉR Földinek 1796-ban Arankához és Nagy Gábornak 1803-ban Teleki Sámuelhez intézett levelét közölte, amelyek FÖLDI grammatikájának sorsáról szolgáltatnak új adalékokat (NyIrK. IX, 314—7). — SZÁNTÓ LŐRINC R o s e n b a c h e r F e r e n e k 1792-ben és S z e n t g y ö r g y i I s t v á n n a k 1797-ben megjelent grammatikáját mutatja be (SzegPedFőiskÉvkve. 1957: 115—31). — A következő két publikáció R é v a i köréhez visz bennünket. GÁLDI LÁSZLÓ „Szótárírásunk egyik fordulópontjá”-t (MNY. LI, 201—11) F á b e h i c h J ó z s e f újításában jelöli meg, aki szótárában az egyes jelentésárnyalatokat arab számokkal különítette el; ebben nemesak elődeit, hanem a NySz.-t is felülmúlja. KUNSZERY GYULA „A magyar helyesírás-történet egy nem méltatott úttörője” című cikkében (MNY. LVI, 103—4) S á n d o r I s t v á n sokoldalú nyelvészeti vizsgálódásaiból helyesírás-történeti megállapításaira hívja föl a figyelmet. Sándor István ugyanis a „Sokféle” V. darabjában (1798.) felismerte a régi (XVI. századi) helyesírás felekezeti kettősségét. — A. KÖVESI MAGDOLNA „A Debreceni Grammatika és Kazinczy vádjai” címmel (Pais-Eml. 57—62) revízió alá veszi K a z i n c z y n a k a Debreceni Grammatikáról többször kifejtett, túlzóan elmarasztaló véleményét, s rámutat a rossz hírű munka újraértékelésének szükségére. A Debreceni Grammatika rehabilitálásának igénye ellentmondásra készítette az irodalomtörténet nevében KLANICZAY TIBORT (IrtörtKözl. LXIV, 617, a Pais-Eml.-ről szóló ismertetésében). Véleménye szerint Kövesi „nem veszi tekintetbe az egykorú polémia történeti szerepét, s így Kazinczy fellépésével szemben meglehetősen értetlen. Pedig az irodalomtudomány már eléggé tisztázta, hogy mi volt a Kazinczy és a deb-

receniek közti vita funkciója; s a Kazinczy által képviselt *út, tendencia* helyességén nem változtat a debreceni grammatikusok nyelvtani tételeinek helyessége.” Ez az állásfoglalás mindenesetre — a Debreceni Grammatika kérdésén túlmenően is — arra int bennünket, hogy tudománytörténetünk művelése során, a nyelvtudomány belső fejlődése szempontjainak jogos érvényesítése mellett, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az irodalomtudomány által feltárt összefüggéseket. Ami pedig közelebről a Debreceni Grammatika újraértékelését illeti, nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy Révai is ellenlábasai közé tartozott. Révainak a Debreceni Grammatikával, majd Verseghyvel való leszámolása tanúsítja, hogy tudományunk történetében is számolnunk kell a Kazinczy által képviselt „út, tendencia” megfelelőjével. Ezeknek az összefüggéseknek a láncolatában kell megközelítenünk az olyan jelenségeket is, mint Kazinczy és Révai szövetsége, Révai és Verseghy harca, valamint Kazinczy és Verseghy kibékíthetetlen ellentéte.

A korszak két legnagyobb nyelvtudósáról, Révairól és Verseghyről viszonylag kevés az eredeti kutatásokon alapuló, új eredményeket feltáró publikáció. A Révairól szóló közlemények közül nem haladja meg az ismeretterjesztés szintjét RUBINYI MÓZES „Révai Miklós” című írása („Én láttam őket. . .” Bp., 1947. 7—15, a kötetet ismertette PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXI, 178—80, a cikk újra: „Emlékezések és tanulmányok”. Bp., 1962. 9—6, rövidített változatban: Nyr. LXXV, 2—6). Uő. „Révai Miklós. Halálának százötvenedik évfordulójára” címmel (Nyr. LXXXI, 257—61) fél évszázad Révai-irodalmának áttekintésére vállalkozik, szemléje azonban hiányos, megállapításai pedig nem megbízhatóak. NÉMETHY FERENC „Révai Miklós. Halálának 150. évfordulójára” című tanulmányában (MNY. LIV, 200—13) a század eleje óta először derít fel új összefüggéseket Révai pályájának az eddigi kutatások, főként a CSAPLÁR BENEDEK által felhalmozott ismeretanyag alapján, és korszerű megvilágításba helyezi Révai sok irányú működését. Még akkor is elmondhatjuk ezt, ha nem értünk egyet azzal, hogy Révai pályája „a sok hányattatás miatt szinte korszakolthatatlan” (200); ha régebbi téves megállapítások ismétlésével találkozunk (BÁNÓCZI nyomán azzal, hogy Révai tankönyvei kéziratban maradtak); ha erősen meg kell kérdőjeleznünk a cikknek — a kegyeletos emlékezés ünnepi hangulatában fogant — zárómondatait: „De a nagy grammatikus itt él közöttünk. [. . .] Nyelvtana véleményét ma is kikérjük, ha alaposabban szemügyre akarunk venni egy-egy nyelvi kérdést.” (213); és ha a cikkíróval ellentétben Révainak — egyoldalú történeti szemléletéből fakadó — nyelvművelő elveit ma már nem tudjuk vállalni. BENKŐ SAMU „Révai nagyváradai éveire” címmel (MNY. LIV, 509—16) az egykori nagyvárad-i tankerületi főigazgatóság levéltárából közöl több érdekes, Révai működésére vonatkozó iratot, valamint Révainak Károlyi Antalhoz intézett két eredeti levelét. A dokumentumokból fény derül arra az addig tisztázatlan kérdésre: miért és milyen körülmények között hagyta el Révai Nagyváradot, illetőleg milyen anyagi biztosítékok reményében költözött Bécsbe. Révainak az 1787—1790-es években kifejtett tevékenységére, akkori gondjaira vet világot két másik közlemény: GÉFIN GYULA, Révai Miklós levelei Szily János püspökhöz (IrtörtKözl. LXXI, 324—6); BENDA KÁLMÁN, Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből (uo. LVIII, 76—7). VÉRTES O. ANDRÁS „Révai magánhangzó-meghatározásá”-t vizsgálja (NyK. LXVII, 150—1), nagy nyelvtana és 1783-as értekezése mellett azonban nem terjedt ki figyelme az 1779-ben megjelent helyesírási-kiejtési tankönyvének adalékaira. R. HUTÁS MAGDOLNA „Az ikes ragozás Révai Miklós és Verseghy Ferenc nyelvében” című dolgozatában (NytudÉrt. 46. sz. 28—39) arra az eredményre jut, hogy a két tudós nyelvhasználata hú tükre elméleti állásfoglalásuknak. Szorosan kapcsolódik ehhez a szerzőnek másik két tanulmánya: Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében (MNY. LXI, 326—38), Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben (MNY. LXV, 172—84), amely utóbbi azért tanulságos,

mert megtudjuk: Révai nem ok nélkül hivatkozott az erdélyi írókra, bár az ikes ragozás már az ő nyelvhasználatukban sem volt oly tökéletes állapotban, ahogy hinni szerette volna. ÉDER ZOLTÁN „Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet (Simonyi Révairól)” címmel (Nyr. XCIII, 330—40) Simonyinak egy elfelejtett tudománytörténeti cikke nyomán B ö j t h i A n t a l n a k Révaira tett hatásával, valamint Révai nyelvtanának és vitairatainak összefüggéseivel foglalkozik. HOPP LAJOS „A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom” című cikkében (IrtörtKözl. LXX, 283—91) kimutatja, hogy Révai a „Törökországi levelek”-et forrásként használta nyelvtani példatárához, grammatikájában ugyanis nem kevesebb, mint harminckét Mikes-levélből idéz részleteket.

A V e r s e g h y r ől közzétett írások sorából RUBINYI MÓZES cikke (Pais-Eml. 63—8, újra: „Emlékezések és tanulmányok”. Bp., 1962. 25—34) közismert dolgok ismétlése, benne egy téves megállapítással (erre nézve l. Nyr. LXXXI, 266, 1. sz. jegyzet). Verseghy nyelvtudományának, kiemelkedő emberi és tudósi értékeinek jól sikerült összefoglalása TERESTYÉNI FERENC „Verseghy, a nyelvtudós” című cikke (MNY. LIII, 19—27, némileg módosított változatban újra: „Verseghy Ferenc 1757—1822”. Szerk. KISFALUDI SÁNDOR. Szolnok, 1957. 27—36), bár azt a képet, amit RIEDL FRIGYES „Verseghy mint nyelvtudós” című tanulmányában (Nyr. IX, 433—44, 493—502) megrajzolt, alig módosítja. SZAUDER JÓZSEF viszont úgy véli (IrtörtKözl. LXV, 365, a Szolnokon megjelent Verseghy-életrajzról írt recenziójában), hogy TERESTYÉNI „értelmetlenül túlhangsúlyozva s merőben pozitíven értékelve” állítja elének Verseghynek az élő nyelvszokásra hivatkozó tanait — Révaival szemben; „értelmetlenül, mert nem az irodalmi nyelv megteremtésének akkori szükségletei szerint, hanem elvontan bírálja el kettejük szembeállítását”. Ez a vélemény, amely olyannyira egybehangzó KLANICZAY TIBORNAK a Debreceni Grammatikával kapcsolatban tett megjegyzésével, arra figyelmeztet, hogy a kor szövevényes problémáinak megnyugtató tisztázásához nélkülözhetetlen az irodalomtörténészek és nyelvészek együttműködése. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvésznek mégiscsak joga van tudományának belső fejlődését mai szempontból értékelni, egy-egy életmű helyét és jelentőségét méltatni, még akkor is, ha az alkotó a maga idejében a társadalmi vagy az irodalmi fejlődés szempontjából nem volt is korszerű, vagy éppen nagyon is megelőzte korát. Ilyen eset éppen Verseghyé, a mai nyelv művelő törekvések és a modern leíró nyelvészet korai magyar előfutáráé, akinek nyelvészeti kezdeményeit napjaink nyelvfejlődése sok tekintetben igazolja. — GÁLDI LÁSZLÓ „Verseghy, a szótáríró” című szép tanulmányában (Nyr. LXXXI, 261—75) Verseghy egész pályáján végig húzódó — de oly töredékesen ismert — szótárírói tevékenységét elemzi, s megállapítja: páratlan lelkesedésű tevékenysége korszakalkotó, mert általa a magyar szótárirodalom már együtt fejlődött az európai lexikográfiával. Verseghynek 1794-ben az „Erdélyi Tudós Társaság”-hoz és Arankához írt leveleit publikálta JANCSÓ ELEMÉR (NyIrK. IV, 373—4 és XIV, 194), amelyek igen fontos információkat nyújtanak Verseghynek fogsága előtti nyelvészeti tevékenységére és felfogására vonatkozóan. — Más szempontból öregbítik Verseghyről való ismereteinket az alábbiak: TARNAI ANDOR, Verseghy Marseillaise fordításai (IrtörtKözl. LXX, 409—15); BENDA KÁLMÁN, Még egyszer Verseghy Marseillaise fordításáról (i. h. LXXII, 677—9); LŐKÖS ISTVÁN, Alexovics Vazul Verseghyről és a Martino-vics-perről (i. h. LXXII, 213—8).

K a z i n c z y F e r e n c nyelvészeti nézeteinek feltárása nagyobb részt Ruzsiczky Éva nevéhez fűződik, mint alábbi tanulmányai mutatják: Kazinczy Ferenc állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében (MNY. XLIX, 446—56); Kazinczy Ferenc (Nyműv. 105—13, újra IskNyelvm. 111—7); Kazinczy Ferenc irodalmi nyelvünk egységéért (Pais-Eml. 502—7); Kazinczy és a „nyelvszokás” (Nyr. LXXXI, 1—7); A nyelvi ideál (Kazinczy születésének 200. évfordulójára) (Nyr. LXXXIII, 253—7); A gramma-

tikus Kazinczy. Születésének kétszázadik évfordulójára (MNy. LVI, 11—20); Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben (NyIrDolg. 131—69). — További Kazinczyra vonatkozó publikációk: LŐRINCZE LAJOS, Kazinczy Ferenc (Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1961., 1961.² 65—7); SZATHMÁRI ISTVÁN, Kazinczy és irodalmi nyelvünk (ASzeg. XIII, 55—61); DÜMMERTH DEZSÓ, Kazinczy köre és az 1811/1812. évi országg్యűlés (IrtörtKözl. LXXI, 167—74); JANCSÓ ELEMÉR, Kazinczy fogsága utáni felvilágosító tevékenysége (NyIrK. IV, 37—54); Uő., Bevezető (Kazinczy Ferenc Válogatott munkái. Bukarest, 1960.; ismertette MEZEI MÁRTA: IrtörtKözl. LXV, 750—2 és SZIGETI JÓZSEF: NyIrK. V, 167—9).

A XIX. század első negyedének nyelvészettörténetére vonatkoznak még a következő közlemények. GÁLDI LÁSZLÓ „A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz” című cikkében (MNy. XLVIII, 21—31) P á n c é l P á l ról „A magyar nyelvnek állapotjáról, kimíveltethetése módjairól, eszközeiről” című, 1806-ban megjelent munka szerzőjéről megállapítja, hogy „legfranciásabb nyelvújítónk”, mert művének egész dokumentációja közvetlenül használt francia forrásokból ered. Révai utódjáról szól KÓSA JÁNOS „Czinke Ferenc egyetemi tanársága” címmel (IrtörtKözl. 1945: 31—2), és bécsi levéltári adatokkal egészíti ki BRISITS FRIGYES „Czinke Ferenc egyetemi tanári kinevezésének története” című közleményét (IrtörtKözl. 1944: 1—13). VÉRTES O. ANDRÁS „Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika” című cikkében (Nyr. LXXXII, 431—8) S i m o n A n t a l „Igaz mester” című, 1808-ban megjelent könyvét ismerteti, amely a pedagógiai gyakorlatból, a süketnépnak oktatásából sarjadt ki. Révai „leghűségesebb tanítványa”, H o r v á t I s t v á n nyelvészeti nézeteiről ír FAJCSÉK MAGDA „A Mindennapi nyelvészeti vonatkozásai” címmel („Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805—1809.” Szerk. TEMESI ALFRÉD és SAUDER JÓZSEFNÉ. Bp., 1967. 45—55). DÜMMERTH DEZSÓ Horvát egyetemi éveit, Révaival való kapcsolatát rajzolja meg (EgyKtÉvkvei. I, 179—99); uő. „Schwartner Márton és a nyelvi gondolat” című cikkében (IrtörtKözl. XLVI, 215—23) Horvát Istvánnak Schwartner elleni támadásával foglalkozik. A nyelvújítás egyik szerény, de szorgalmas munkásáról három cikk szól: RUZSICZKY ÉVA, Szemere Pál (Édes anyanyelvünk 68—9); P. BALÁZS JÁNOS, Szemere Pál mint szóalkotó (Nyr. LXXXV, 253—63); uő., Szemere Pál mint nyelvész (MNy. LVII, 418—29). GÁLDI LÁSZLÓ „Kassai József szláv—magyar szögyeztetései” című cikkében (NyK. LX, 389—402) megállapítja, hogy K a s s a i az elfogadható szláv etimológiákat a DebrGr.-ból és Sándor István „Sokfélé”-jének XII. kötetéből merítette, s Kassai helyét Gyarmathi és Sándor István között jelöli ki. VÉRTES O. AUGUSZTA „Dombi Márton ismeretlen francia—magyar szótára” címmel (MNy. LIX, 30—40) ismerteti a Ráday-könyvtárban talált kézirat szótártöredéket, amelynek zömét szerzője 1804 után és 1823 előtt készítette. A *Milan* címszóig tartó kézirat körülbelül 21 000 címszót, illetőleg mintegy 35 000 szótári adatot tartalmaz, s a magyar szóanyag Márton József magyar—német szótárainak értelmezéseivel mutat rokonságot. E korszakra esik B e r z s e n y i D á n i e l működésének nagyobb része, róla az alábbi nyelvészeti vonatkozású cikkek szólnak: PÉTER LÁSZLÓ, Berzsényi mint „fonológus” (MNy. XLV, 183—5); KÁROLY SÁNDOR, Berzsényi nézetei a nyelvről és a poézisről (MNy. LXII, 425—36); MERÉNYI OSZKÁR, Berzsényi Dániel és a nyelvújítás (Nyr. XCIV, 400—16).

E korszak szemléjének méltó lezárásaként emlékezhethetünk meg arról, hogy a felvilágosodás és a reformkor nyelvtudomány-történetére nézve forrásértékű — de nyelvészetileg eddig fel nem dolgozott folyóiratunkról — a Tudományos Gyűjteményről is született két tanulmány TERESTYÉNI FERENC tollából: Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében (Nyr. LXXXI, 91—101) és Irodalmi nyelvünknek egy mondattani jelensége a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében (Nyr. LXXXI, 479—85). Bár mindkét — igen tanulságos és

szépen megírt — tanulmány elsősorban irodalmi nyelvi vizsgálatot tűz ki célul, jelentős adalékot nyújt tudománytörténeti szempontból is, mert a szerző mindkét témában a Tudományos Gyűjtemény szerzőinek elvi állásfoglalásait, nyilatkozatait is vallatóra fogja. A második cikk témája pedig még szorosabb szállal kapcsolódik tudománytörténetünkhöz azzal, hogy a Révai által (a régiség, nevezetesen pedig Geleji Katona nyomán) követelt, de Verseghy által elutasított mondattani jelenség sorsának alakulásáról szól, arról: a birtokos jelzős szerkezetben — a birtokos többsége esetén — a birtokszón ki kell-e tenni a többségre utaló *-k* többesjelet, vagy pedig nem. — S z e d e r F á b i á n személye révén függ össze a Tudományos Gyűjteménnyel Török GÁBOR „Kik Szeder Fábrián palócai?” című cikke (Nyr. LXXXV, 87—91), amelyben a jelzett palócok lokalizálására tesz kísérletet. Uő. „Egy XIX. századi tájszógyűjtemény” címmel (Nyr. LXXXII, 84—91) B o r o s I s t v á n n a k 1819 és 1821 között készült, 488 tájszót tartalmazó, az OSZK.-ban található kéziratos „szó-könyvé”-t teszi közzé.

(Folytatjuk.)

ÉDER ZOLTÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Árpád-kori *Vizköz* helynév Szlavóniában

1. A tördelési bizonytalanságok miatt üresen maradt tér hasznosítására iktatok ide egy részletet abból a J a n u s P a n n o n i u s származásával foglalkozó dolgozatomból, amely nagy humanistánk évfordulója alkalmából megjelenendő kiadvány számára készült. — A közleményt abból a fejezetből veszem ki, amely a hazában töltött gyermekora természeti és emberi környezetével kapcsolatban igyekszik néhány mozzanatot bemutatni főképpen C s e z m i c é r e és ennek környékére vonatkozólag (a környékhez való viszonyításból lehet egyébként csak azt valamennyire lokalizálni). Különbiben itt megjegyzem, hogy Csezmicének Janus Pannonius életéből való újabban eldívő kiküszöbölését egyáltalában nem látom megokoltnak.

E körben több magyar nyelvtörténeti szempontból figyelemre méltó adalék is kerül elő. — Ilyen az alábbi.

2. IV. Béla egy 1245. keltezésű oklevele (ÁÚO. XI, 137—40) szerint Hudina Comest négy rokonával együtt udvari személyzetébe fogadja, azonfelül pedig „quandam terram *Wiscuz* vocabulo, ultra Drawam, in Comitatu Simigiensi existentem” adományozza neki. Egy ugyancsak „Hudina ~ Hodina Comes”-szel kapcsolatos oklevélben *Wyschust* az itt is Somogy megyeinek mondott, de a szlavóniai Körös megye területén fekvő birtok neve (ÁÚO. XI, 343—4).

3. Némileg ferdítő feljegyzésben a *vizköz* kifejezést tartották fenn az idézett adatok.

A *Vizköz* alakulatra csak jóval későbből vannak adatok az OklSz.-ban: 1435: „In loco *Wyzkwz* denominato”: Veszpr.: Jutas; 1481: „Tria [jugera?] vero in *Wyzkewz*”: Körmend: Raiky cs. (OklSz. köz al.). Bővebb alakulat: 1484: „In loco *Kethvyzkezy* appellato”: Veszpr.: Jutas és „In loco *Keth vyzkezy* appellato”: Veszpr.: Veszpr.: Oppid. (OklSz. no.) Az utóbbi — 1484-i adatok — az 1435-ivel azonos tárgyat neveznek meg.

A *Két-* előtétű alakulat analóg kifejezés azzal, amit MELICH (MNY. XXI, 52—3) vont be nyelvtörténetünkbe: 1246/1408 [!]: „prima meta incipit super rippam fluuij Harnad . . . hinc transit fluuium ad pratum, quod *kethyoukyzi* vocatur” (ÁÚO. VII, 213; de ott hibásan *kechyoukyzi* van): a *víz*-nek jó rokonértelműjével.

4. A *Vizköz* névnek szláv nyelvi megfelelője jelenik meg 1262-i oklevélbeli *Megeriza* adatban, amely a Hudinának juttatott birtokra vonatkozik (SMIŘIKLAS, CodDipl. V, 216).

CSÁNKINÁL (Körösmegye 22) ez olvasható: „A régi oklevelek világosan írják, hogy Orbona *Megyurecsével* határos. Obrovnicza szomszédságában dél felé, közelebb a Csázma folyóhoz, meg is találjuk ma Megyuracsát. E helység nevét hajdan: Megyurecsa-nak, Megyurecse-nek ejtették s vízközt értettek alatta, a mint hogy Megyuracsa csakugyan három folyó között fekszik.” A lapalji jegyzet szerint: „E folyók (mai nevükön): a Csázma, Bedenicska és Racsacska.” — CSÁNKI odatehette volna, hogy a *Bedenicska* a korai adatokban szereplő *Csernec*-cel egyeztethető, — az igaz, úgy látszik, csak félig — meddig. De ennek a tárgyalását itt mellőzöm.

Az egykori *Vizköz* szláv nevének mai formája *Medjurača*: a szerb-horvát *med'u* (*med'i*) 'között' praepositio meg a *reka* 'fluvius' szó összetételéből; vö. szerb *Medjureč*, *Medjurečije* (MIKLOSICH, PON. 308).

Jelzem, hogy a tárgyalt Csázma melléki *Vizköz* — *Medjurača* helytől aránylag nem nagy távolságban van Pozsega megye délnyugati határszélén Belovár megye délkeleti határa közelében Lipovljanihoz közel északra *Medjurič*. Ez Velika vár és város, ma Kraljeva velika szomszédságában állt a középkorban mint *Megyericse* vagy *Vas-Megyericse*: 1334: *Megurechya*, 1501: *Wasmegyurechye* város két víz: az *Ilova* és *Pakra*: hajdan *Peker* folyók között, ahol ezek egymás közelében párhuzamosan haladnak, hogy a közeli környéken délnyugatra a Lonja folyóba ömöljenek. (Vö. CSÁNKI, Körösmegye 40 — 1, 79).

PAIS DEZSŐ

Mikesy Sándor írja: Az 1972 júniusának végén Szófiában megrendezett XI. nemzetközi névtudományi kongresszuson érdekes előadást hallhattunk a Baranyából szüleivel nyolc éves korában kitelepített kölni ZETT ROBERTTÓL. „Ein ungarisch-slavischer Ortsnamentyp” című, a KNEZSA ISTVÁNTÓL „párhuzamos”-nak nevezett névadás körébe vágó felolvasásában ugyanis a hét napjainak nevéből alakult helységnevekkel foglalkozott: vö. *Kéthely* ~ horvát *Turčišće* (<'kedd'), *Szerdahely* ~ szlovák *Streda* (<'szerda'), *Vásárhely* ~ horvát *Nedelišće* (<'vasárnap') stb., de román (*Miercurea*) és német (*Donnersmarkt*) helynevek is vannak. Jóllehet másutt is előfordulnak a rendszeresen tartott hetivásárra visszamenő helynevek (vö. lengyel *Wtorek*, *Środa*), ez a típus az egykori Magyarországon feltűnően sűrűn jelentkezik. Mivel az előadó itt közel száz ilyen jellegű helységnevet talált, a történeti Magyarországot tekinti e helynévtípus fészkének, a magyarságot pedig e helynévtípus megteremtőjének. Azzal érvel, hogy 1. az ide tartozó névpárok egyike általában magyar, és 2. csak a magyar helynévanyagban fordul elő a hét napjainak teljes sorozata.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. IV. 11. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív.

72.73404 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171. 253–70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI:

46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette *Pais Dezső* és *Benkő Loránd*. 1965 20,— Ft.
47. *Lakó György*: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 17,— Ft.
48. *Szabó Zoltán*: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. *Magdics Klára*: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. *Hadrovics László*: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. *Nemes István*: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. *Perrot Jean*: Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. *Zsilka János*: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. *Deme László—Fábián Pál—Bencédy József*: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. *Farkas Vilmos*: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. *Hegedűs József*: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. *Magay Tamás*: Angol–magyar és magyar–angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette *Imre Samu* és *Szathmári István*. 1967. 95,— Ft.
59. *Szabó T. Attila*: A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. *H. Molnár Ilona*: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. *Fabricsius-Kovács Ferenc*: A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. *E. Abaffy Erzsébet*: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. *Keszler Borbála*: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. *N. Dely Suzsa*: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette *Király Péter*. 1969. 52,— Ft.
66. *Márton Gyula*: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette *Pais Dezső* és *Benkő Loránd*. 1969. 26,— Ft.
68. *Fehértői Katalin*: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. *Kiss Jenő*: A rábaközi Mihályi igekepzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette *Kázmér Miklós* és *Végh József*. 1970. 64,— Ft.
71. *Kiss Lajos*: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. *Imre Samu*: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. *Meggyes Klára*: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. *Farkas Vilmos*: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette *Benkő Loránd* és *Szépe György*. 1971. 21,— Ft.
76. *Dezső László*: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. *K. Szoboszlay Ágnes*: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. *R. Hutás Magdolna*: Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI:

110. Deme László: Helyesírási rendszertünk logikája. 1965. 5,— Ft.
 111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
 112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
 113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
 114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
 115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
 116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
 117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
 118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
 119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
 120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
 121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
 122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
 123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
 124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
 125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
 126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszomerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
 127. Bálint Sándor: Szege di példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
 128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei. (1700—1970.) 1972. 24,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
 Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke— mai magyar nyelvi tanszéke — finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszékeken készült kiemelkedő doktori és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. Zilahi Lajos: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány-nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *é*-zés vizsgálatához. Doboz község *é*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani Tanszékén (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítást esetén + 2 Ft portóköltséget számítunk fel.

LXVIII. ÉVF.

1972. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

463. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Molnár József</i> : Az APhi (IPA) fonetikus írásának használata a magyarban.....	257
<i>N. Sebestyén Irén</i> : Magyar szavak szamojéd megfelelői.....	263
<i>Úrhegyi Emilia</i> : Cipel.....	270
<i>Moór Elemér</i> : A betű-től a könyv-ig.....	275
<i>Horpácsi Illés</i> : Milyen ló a Szent Mihályé?.....	286
<i>K. Palló Margit</i> : A ver ¹ és a ver ²	294
<i>Mándoky István</i> : Kozma.....	299
<i>Elekfi László</i> : A magyar szövégek és toldalékok rendszere.....	303
<i>Inczeffi Géza</i> : Az elliptikus földrajzi nevekről.....	310
<i>Puruczki Béla</i> : A budai dülőnevek.....	315
Kisebb közlemények. <i>H. Tóth Imre</i> : A magyar—oroszc tudományos kapcsolatok történetéből. — <i>R. Hutás Magdolna</i> : Néhány megjegyzés Dugonics András és Sándor István szóhasználatáról.....	322
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Mizser Lajos</i> : Kiment Miskolcra. — <i>Reuter Camillo</i> : Fébám, fék. — <i>Somogyi Béla</i> : A passz műszó a bridzsjáték szókészletében. — <i>Urbán Aladár</i> : Honvéd szavunk jelentésének kialakulása 1848-ban.....	325
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok a TESz. első kötetéhez. — <i>Gajdos Vsevolad Jozef</i> : A XVI. század első feléből származó magyar nyelvemlék. — <i>Pais Dezső</i> : Esetleg: Gigei László volt. — <i>Nyíri Antal</i> : Corrigenda „A Müncheneri Kódex 1466-ból” című műhöz.....	332
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : A strukturális nyelvföldrajzról.....	345
Szemle. <i>Éder Zoltán</i> : A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban.....	355
Különfélék. <i>Kálmán Béla</i> : Papp István. — <i>Erdődi József</i> : Aurélien Sauvageot üdvözlése 75. születésnapján: 1972. április 13-án.....	368
Társasági ügyek. <i>Hajdú Mihály</i> : Anyanyelvünk az általános iskolában. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből.....	373
Levélszekrénny. <i>Pais Dezső</i> : Moór Elemérnek.....	383

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat: Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest, 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXVIII. ÉVF.

1972. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Az APhI (IPA) fonetikus írásának használata a magyarban

1. Az Európa-szerte használatos gyakorlati írások elvileg ma mind hangjelölők. Ez az elv, a hangjelölés elve érvényesült, amikor az írás fejlődése során a szótagírásból lassan hangírás lett, amely a hangsor minden elemét, mássalhangzókat és magánhangzókat egyaránt következetesen megkülönböztetett és jelölt. A nyelv azonban az írásbefoglalás után, mely nemzetenként más és más korban történt meg, nem merevedett meg akkori hangállapotában. A változások, amelyek majd minden nyelvben végbementek, eléggé megváltoztatták az illető nyelv hangtani arculatát, és ezekről a változásokról a gyakorlati írás sokszor nem vett tudomást. A hang- és helyesírástörténet részletesen tárgyalja azokat a változásokat, amelyek egy-egy nyelv életében az évszázadok folyamán végbementek. A gyakorlati írásban mutakozó erős konzervativizmus sokszor nehéz feladat elé állítja a nyelvtörténet kutatóját, amikor régi írások alapján az eredeti hangzásra következtet. A gyakorlati írás relatív állandósága és a folyton változó, élő nyelv az ejtésnek és az írásnak a szétválását, bizonyos nyelvekben egymástól való elszakadását eredményezte. Nem célom és feladatom most a gyakorlati írás és előbeszéd történeti párhuzamának, fejlődésének megrajzolása, hanem inkább felvázolni egy következetes és pontos hangjelölési módnak, az úgynevezett fonetikus írásnak egységes használatát.

2. E rövid történeti bevezetés után, mely a nyelvtudomány művelői számára jól ismert tényekre utalt, rátérek dolgozatom témájára: az APhI (IPA) fonetikus írásának használatára a magyarban.

A magyar akadémiai helyesírás kialakításakor a nyelvtudományi bizottmány a múlt században úgy találta, hogy „mindenek előtt a helyesírás fő elvét a magyar nyelvben illetőleg, a bizottmány azt a kiejtésben találja fel [ritkítás tőlem]. Mert a helyesírás nem egyéb lévén azon tannál, mely az írásjelek helyes használatát adja elő az illető nyelv hangjai és szavai hű leábrázolására: eredeti nyelvben, mely t. i. lényegében saját élő nyelvanyaggal bír, a hang és írás benső szükséges viszonyban áll egymáshoz.” (130.) — Ez szinte úgy hangzik, mint valamely fonetikus írás alapelve. A gyakorlati írások történetileg kialakult következetlenségei arra késztették — a múlt század közepén — a nyelvvel foglalkozó tudósokat, hogy olyan írást szerkesszenek, mely a hangzást tökéletesen visszaadja, és mint a magyar nyelvtudományi bizottmány mondotta: „a hang és írás benső szükséges viszonyban áll egymáshoz”. — E kérdés akkor került napirendre, amikor a nyelvészek egyre inkább az élő nyelvekkel kezdtek foglalkozni. A betű és hang viszonya tisztázásra szorult, és ekkor vált külön e két fogalom. A nyelv-tudósok igyekezete, hogy az írás híven jelölje a kiejtést, előtérbe állította a fonetikai kutatást. A betű és hang különbsége egyre nyilvánvalóbbá vált, és az előbeszéd pontos, fonetikai célokra alkalmas lejegyzése még az írásforradalomtól sem riadt vissza. A nyelvészek egyik táborá megmaradt a hagyományos

gyakorlati írások jeleinél, mások szakítva a régivel merőben új írást szerkesztettek. Számos új, a hagyományos írással gyökeresen szakító fonetikus írás keletkezett; magyar példa is található: DUNAY FERENC „Átíró hangrajz”-a (1901.). Ezek az írások azonban nem tudtak erőre kapni és széles körben elterjedni. Sokkal nagyobb hatása volt a másik iránynak (LEPSIUS az első), mely a gyakorlati írás általánosan használt jeleit, a latin betűket használta fel fonetikus írásában, és ha ezek nem voltak elegendőek, a betűalak némi megváltoztatásával, illetőleg más alfabétumokból vettek át jeleket, és így egészítették ki jelrendszerüket. Fő törekvésük az volt, hogy írásukban a jelek használata következetes legyen. Előnye ennek az írásnak, és egyben oka gyors elterjedésének, hogy könnyű megszokni és olvasni. De ugyanakkor magában rejtje a tévedések gyakori lehetőségét (úgy olvassák a jeleket, ahogy anyanyelvükben szokásos). A fonetikus írás alapelve pedig az egyetemesség, hogy minden nyelv beszédhangjainak jelölésére alkalmasak legyenek. A gyakorlati írás reformjának útját járta LEPSIUS a múlt század közepén megjelent művével (*Das allgemeine linguistische Alphabet*. Berlin, 1855.). LEPSIUS elvét többen követték, és minden nyelvtudós megteremtette a hasonló alapelvű, de mégis egészen más fonetikus írását. Így alakult ki aztán a helyzet a múlt század második felében: ahány tudós kutató, annyiféle hangjelölési és átírási rendszer. Ebben a kusza összeviesszaságban előbb-utóbb rendet kellett teremteni, ezt mindenki érezte. Elsőnek a finnugor nyelvészet foglalkozott a kérdéssel. A *Finnisch-Ugrische Forschungen* megindításával a néprajzi kutatások mellett finnugor nyelvhasználati kérdések is tárgyalásra kerültek, ehhez azonban feltétlenül szükség volt egységes hangjelölésre. Ezt SETÄLÄ EMIL készítette el még 1892-ben MIKKOLA, PAASONEN, WICHMANN és WIKLUND segítségével, de csak 1905-ben jelent meg a FUF első számában. SETÄLÄ fonetikus írásának alapelvei nagy vonalakban megegyeznek az APhI (IPA) írásáéval.

3. Az Association Phonétique Internationale-t (angolul: International Phonetic Association, németül: Weltlautschriftverein) 1886-ban alapították The Phonetic Teachers' Association elnevezéssel Franciaországban. Folyóiratuk (Dhi Fonètik Titcer, kiadója PAUL PASSY) már az év májusában meg is jelenik, érdekessége, hogy minden cikkét fonetikus írásban közli. A társaság célkitűzése az alkalmazott fonetika, eleinte az angol nyelv oktatására korlátozódott. A társaság tagsága azonban kezdettől fogva nemzetközi: O. JESPERSEN 1886 júniusától, W. VIETOR 1886 júliusától, H. SWEET és J. A. LUNDELL 1886 szeptemberétől tagjai a társaságnak. Az első két évben a folyóiratban különböző átírási rendszerek, illetőleg ezekkel írt cikkek látnak napvilágot. Majd O. JESPERSEN javaslatára egy általános érvényű fonetikus írás kidolgozását tűzik ki a szövetség feladatául. Ez hamarosan el is készül, és 1888-ban közlik lapjukban; ennek alapelvei a következők.

A) Minden hangnak külön betűjének kell lennie; azaz minden olyan hangnak, amelynek segítségével az illető nyelvben szavakat lehet egymástól megkülönböztetni. — B) Ha ugyanaz a hang más nyelvben is előfordul, mindkét nyelvben ugyanazt a jelet kell használni. Ez fennáll az erős hasonlóság esetében is. — C) A jelrendszer (ábécé) a lehetőséghez képest a latin alfabétum alapbetűit használja fel, és csak a legszükségesebb új hangok kapjanak más betűjelet. — D) A latin betűk értékét a nemzetközi használatban határozzák meg. — E) Az új betűk határozottan fejezzék ki a jelölt hang jellegét (szemben a régi jelöléssel). — F) A diakritikus jelek használatát a lehetőséghez képest kerüljék (a könnyebb lejegyzés és olvashatóság érdekében).

Ahogy elkészült az első nemzetközi átírási rendszer, és a társaság nemzetközi jellege is egyre inkább elismerődött, a társaság nevét 1889-ben L'Association Phonétique des Professeurs de Langues Vivantes-ra változtatták, és lapjuk címe La Maitre Phonétique lett (de 1897-ben újra visszatértek a régi elnevezéshez: L'Association Phonétique Internationale). Újabb változás már csak 1969-ben következett be, amikor a társaság folyóiratának angol címet adtak: The Journal of the International Phonetic Association (tulajdonképp 1971-től).

Az 1888-i eredeti, nemzetközi fonetikai ábécé jelrendszeréből számos jel ma is használatos, de a társaság kezdettől fogva azon fáradozott, hogy jelrendszerét egyre inkább tökéletesítse. Így került sor arra, hogy ma kétféle APhI (IPA) átírást ismerünk, egy nagyoltat és egy finomabbat. Egyik nem mond ellent a másiknak, csak felhasználási körük más és más. A finomabb APhI (IPA) átírási rendszer számos mellékjelével a legkényesebb igényeket is kielégítheti, és megadja a lehetőséget, hogy az APhI (IPA) írás alapján ne csak fonematikus, hanem fonetikus is legyen, és minden ejtésbeli, hangzásbeli finomság lejegyezhető vele.

Az APhI (IPA) átírása gyorsan terjedt Európa-szerte; ahogy terjedt, úgy keletkeztek és burjánoztak az újabb változatok. Fontos eseményként tarthatjuk számon, hogy végül is az Union Académique Internationale kezdeményezésére 1925 áprilisában 12 kiváló nyelvész és fonetikus Koppenhágában hosszas tanácskozás után újabb javaslatot tett a fonetikus írás ügyében, melyet a világ valamennyi fonetikusának és nyelvészének elfogadásra és követésre ajánlottak. Ezen a konferencián juttatta JONES teljesen érvényre az APhI legfőbb jelölési szabályát (amely az eredeti régi szabályok között is szerepelt): egy nyelvben csak azok a hangok jelölendők, amelyek segítségével az illető nyelvben szavakat lehet megkülönböztetni egymástól (fonémjelölés); az ilyen hangokat mellékjel nélkül, külön betűkkel kell írni. JONES maga 1928-ban még egyszer összefoglalta az APhI (IPA) rendszerét.

4. Az APhI-nak Magyarországon BALASSA JÓZSEF volt egyik ismertetője. 1904-ben megjelent „Magyar fonétika” című művében (157) a következőket írja: „A Maitre Phonétique átírása. A fonetikai irodalomban legerjedtebb fonetikus írás az, amelyet az Association Phonétique Internationale fogadott el saját folyóirata számára; ezt használja PASSY, VIETOR, s kívülük még igen sok fonetikus, úgyhogy a tanulóra nézve, aki a modern európai nyelvek fonetikájával is akar foglalkozni, okvetlenül szükséges, hogy ezt az átírást is megismerje. A tárgyalás folyamán rendszeresen figyelemmel voltunk már reá, most pedig összehasonlítjuk az összes jeleket és betűket a mi átírásunkkal.” Tehát kiderül, hogy BALASSA maga is elkészítette saját átírási rendszerét, mely nagyon hasonlít mind a SETÄLÄ-féle finnugor, valamint az APhI (IPA) jelrendszeréhez. Viszont a következő megjegyzést fűzi a SETÄLÄ-féle íráshoz: „A finn-ugor szövegek átírásában nálunk igen nagy az ingadozás és következetlenség, ezért nem is lehet az ott alkalmazott jeleket pontosan összevetni a mi hangjelölésünkkel.” És ezek után csak arra szorítkozik, hogy a legszokottabb jelölésmódokat megmagyarázza. — Mértékadó és napjainkig fenntartott szokásról tesz ugyanitt említést: „A magyar népnyelvi közleményeket nagyolt átírással jegyezzük fel oly módon, hogy a betűket a magyar nyelvben szokásos hangértékkel használjuk.” Ezek után röviden ismerteti a jeleket, amelyek ma is használatosak az egyezményes magyar fonetikus átírásban.

Itt szólok magam is arról a szokásról és egyben elvről, hogy a magyar

népnyelvi, dialektológiai feldolgozások a múltban, a jelenben is ezt az átírást használták, és célszerű a jövőben is ezt használni. Az APhI (IPA) rendszere akármennyire is hasonló elvű fonetikus írás, rendszere kissé idegen a magyarban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magyar népnyelv hangtani sajátosságai nem jegyezhetők le az APhI (IPA) jeleivel. Lejegyezhetők, de közben annyi egyéb hangjelölési probléma adódnék, hogy nem látszik célravezetőnek változtatni az eddigi szokáson.

Így tulajdonképp el is érkeztünk a probléma központjához. A magyar nyelvtudományban jelenleg három fonetikus átírás dívik: az egyezményes magyar, a SETÄLÄ-féle és az APhI (IPA). Miért van e háromra szükség? Miért nem elegendő egy vagy kettő? Ha megnézzük e fonetikus átírási rendszerek felhasználási, alkalmazási területét, látjuk, hogy nagyon is megokolt a három átírási rendszernek a használata, egymás mellett élése. A magyar egyezményes fonetikus írás továbbra is megmarad a magyar népnyelvkutatás, dialektológia hivatalos átírási rendszerének; a SETÄLÄ-féle, mely kezdettől fogva a finnugor összehasonlító nyelvtudomány szolgálatában állott, továbbra is — kibővítve, megreformálva-megváltozva, de alapjaiban változatlanul — a finnugor nyelvészet írásrendszere. Az APhI (IPA) pedig megmarad a nyelvtanulást elősegítő, modern nyelvek oktatását kiszolgáló, a fonetikai kutatásban használatos nemzetközi fonetikus írásnak. E téren azonban nemzetközileg is, de magyar alkalmazását, felhasználását tekintve is nagy a zűrzavar, mely e jelölések következtelen és nem pontos használatából fakad.

5. Vizsgáljuk meg, mi a helyzet az utóbbi két évtizedben e tekintetben hazánkban. E helyütt csak a legfontosabb három terület vizsgálatára szorítkozunk: magyar nyelvkönyvek külföldiek számára; — idegen nyelvkönyvek magyarok számára; — magyar és általános nyelvészeti tudományos munkák magyar, illetőleg idegen nyelven.

A) Az utolsó húsz évben külföldiek számára számos magyar nyelvkönyv jelent meg. Ezek közül megvizsgáltam az angol, a francia, a német és az olasz anyanyelvűek számára írt tankönyveket (BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ, *Learn Hungarian*. Bp., 1965.; LELKES ISTVÁN, *Manuel de Hongrois*. Bp., 1967.; BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ, *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Bp., 1960.²; FÁBIÁN PÁL, *Manuale della lingua ungherese*. Bp., 1970.), valamint A Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatóinak magyar nyelvkönyve I—V. (főszerkesztő HEGYI ENDRE. Bp., 1969.) kísérleti jegyzetét. Valamennyi megvizsgált mű más-más átírási elvet és rendszert vall. Abban viszont mind megegyeznek, hogy az átírás csak az első olvasmányokra (néha még azokra sem) vonatkozik, hogy a tanulót átsegítse a kezdeti olvasási és kiejtési nehézségeken. A Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatóinak magyar nyelvkönyve pedig egyáltalán nem foglalkozik átírási kérdésekkel, azt a gyakorlatra, a magyart tanító tanárra bízva, aki a különböző országokból származó és különböző anyanyelvű diákoknak élőszóban mondja el és mutatja be a foglalkozások során a magyar helyesírás és kiejtés összefüggéseit és szabályait. A többi nyelvkönyv, amely meghatározott (angol, francia, német és olasz) anyanyelvűeknek szól, átírási rendszerében vagy az anyanyelv helyesírásához igyekszik alkalmazkodni (pl. a német), vagy fonetikai jelek felhasználásával fejezi ki a magyar nyelvnek az idegen nyelvtől (jelen esetben a tanuló anyanyelve) eltérő hangzását, kiejtését. Egyedül az angol anyanyelvűeknek szóló tankönyv (*Learn Hungarian*) használja az APhI (IPA) átírását, de azt sem az alapszabályoknak megfelelő következetességgel. Ez főképp a mássalhangzók

hosszúságának a jelölésére vonatkozik, amelyet a szabályoknak megfelelően a betű után tett kettősponttal: (ill. ékkel X) kell jelölni, de a könyvben kettős betű írásával oldják meg (helytelenül). Az átírások során néha (különösen a magyarok számára) megdöbbentő betűcsoportokat találunk, így a németeknek szólóan például *ttsch* (*ötschä* 'öccse') vagy *ddj* (*mäddj*) stb. Számos példa hozható fel a többiből is, de ezeket most mellőzöm.

Kétségtelen, hogy a tanuló anyanyelvének a helyesírásához való igazodás jelent valami fogódzót a kiejtésben. De akkor, amikor rendelkezésünkre áll egy többé-kevésbé egységes nemzetközi átírási rendszer, fölöslegesnek tetszik a különböző átírási rendszerek alkotása és felhasználása.

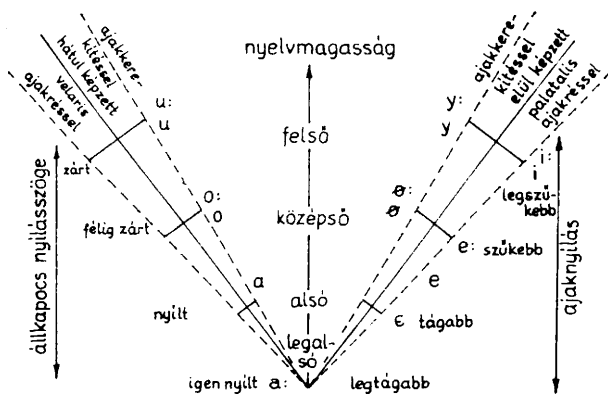
B) Növekszik a zűrzavar a magyar anyanyelvűeknek szóló idegen nyelvű tankönyvekben. Itt ahány könyv (nem nyelv), annyiféle átírási rendszert találunk. Csökkent mértékben ugyanez érvényes ezen nyelvek magyar szótáraitra is. Éppen ezért térek ki e tankönyvek és szótárak felsorolására. Mindössze azt jegyzem meg, hogy az ORSZÁGH-féle angol szótár és az ennek átírási rendszerét használó angol nyelvkönyvek példamutatóak az APhI (IPA) következetes alkalmazásában. Nem egy nyelvkönyvben ugyanaz a típusú jel hol a hangszín, hol a hosszúság jelölésére használatos. Ha történetesen valaki egymás után tanulja ezeket a tankönyveket (ill. nyelveket), minden egyes esetben új átírási rendszert kell megszoknia, megtanulnia, pedig ott van kéznél a nemzetközileg használt APhI (IPA) fonetikus írás.

C) A magyar és általános nyelvészeti tudományos munkákban szerencsére már nem ilyen nagy a változatosság. Itt is különbséget kell azonban tennünk, hogy magyar vagy idegen nyelven jelennek meg. A magyar nyelvek kevés kivétellel a magyar egyezményes fonetikus írást használják, és ez helyes is. Ennek gyakorlati előnye: könnyen olvasható, nyomdai előállítására aránylag olcsó, egységes használata az utolsó két évtizedben szinte kivétel nélküli. Helyes, ha ez a gyakorlat továbbra is fennmarad a hazai publikációkban. Nehezebb a kérdés, ha ezek a dolgozatok idegen nyelven jelennek meg. Ez esetben — szerintem — előnyösebb az APhI (IPA) átírási rendszerének használata. A nemzetközi gyakorlat is ezt mutatja (bármely nyelvet is vesszük). Kivétel természetesen, ha a dolgozat a finnugrisztika valamely nemzetközi kiadványában jelenik meg, mert akkor a SETÄLÄ-féle átírási rendszer használata szinte (sajnos, csak „szinte”. — A SZERK.) kötelező. Több magyar szerző használta már az utóbbi években az APhI (IPA) átírást idegen nyelvű cikkeiben, és a gyakorlat azt mutatta, hogy csak néhány hang jelölésében adódnak problémák. Ez azonban bizonyos mérésekkel és egyeztetéssel megoldható.

6. Végeredményben az APhI (IPA) átírási rendszere nemcsak egy nyelv, hanem az összes ismertebb nyelvek lejegyzésére alkalmas. Nemzetközi használatát, egyetemes felhasználhatóságát elég nagy betű-jelrendszere és a mellékjelek pontosan szabályozott felhasználása teszik lehetővé. Ennek előfeltétele azonban az egységes akusztikai fogódzó. JONES annak idején hanglemmezre vette az egyes angol beszédhangokat különböző fonetikai helyzetben, ezzel mintegy „normát” adott, a hanghoz kapcsolta a fonetikus jelet. Ugyanezt kellene a magyar nyelvben is elvégezni: a szabvány hangok (norma) bemutatása akusztikailag és ezek mérési adatainak közlése. Régebben az artikuláció leírásával megelégedtek. Ez azonban ma már nem egyértelmű támpont, többféle hang is képződhet egy bizonyos beszédszervi állásban (nyelvenként különböző). Ezért magának az APhI (IPA)-nak kellene előljárnia, és világnyelvek en be-

mutatnia (elsősorban akusztikailag) az egyes beszédhangokat, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó fonetikus jeleket. Ezek használatában a mért adatok lennének az irányadók és nemcsak az egyes világnyelvekhez való hasonlítás. Jelenleg még kissé régmódi az APhI módszere, nagy szükség van korszerűsítésére. Ez azonban kiindulhat az egyes nemzeti nyelvek részéről is.

Az alábbi táblázatban közlöm az APhI (IPA)-nak a magyar beszédhangokra vonatkozó átírását.

A magyar magánhangzók az APhI (Association Phonétique Internationale) átírásában¹

	bilabialis	labiodentális	alveoláris dentális	postalveoláris dentális	palatális	velaris	uvularis	faringális	glottális				
						k g	c ʒ			t d	pb	felpattanó zárhangok	
						ŋ	ɲ				n m	m	orrhangú zárhangok
						x	ç j	ʃ ʒ	s z	f v			közép réshangok
													zár-résh. affrikáták
													oldal-réshangok
													pergőhang

A magyar mássalhangzók az APhI (Association Phonétique Internationale) átírásában

¹ A korábbi átírások o-val jelölték a magyar, ajakkerekítéssel képzett, mély hangrendű nyílt a-t. Az APhI (IPA) átírásában szabályszerűen v-val kell jelölni ugyan, de megengedi az a-s jelölést is. Mivel az o esonka betű, és hangszíne inkább az o-hoz áll közel, az utóbbi években a magyar nyelvészek inkább az a jelölési megoldást választották.

Magyar szavak szamojéd megfelelői

avik 'eindringen, sich hineingehen, einwachsen'.

1. A magyar ige szamojéd megfelelői a MSzFE. és a TESz. szerint a következők: jurák (Wb) *O tšūš* 'hineingehen', Lj *tšū!* 'geh hinein', jen. Prok. *tua edlukora meto tua* 'мальчик (твой), вчум замел'; kam. *šul'em* 'eintreten, hinkommen, hineinkommen, hereinkommen'.

2. CASTRÉN jurákszamojéd szójegyzékében az 'angehen, kommen, ein-gehen' jelentésű ige töve *tjū-*, erdei jurák feljegyzéseiben (Mat. 298) *tjū-*, *tju-*. CASTRÉN szövegeiben az ige általában e. 3. állítmányként a 'sátor' jelentésű szó lativusával kapcsolódva állandó kifejezésben fordul elő: *mea-kan-da tjū* 'er trat in das [sein] Zelt hinein' (4; az ének c) variánsában *tju'* 27). Az állandó kifejezésben a 'Zelt' szó lativusa többféle alakban jelenik meg: *meaten djū* (4), vö. *meadm* (20); *meätn* (184); *meadn* (50). A *meata* (26), *meat* (38), *mead* ~ *meäd* (10, 12) típusú változatokban a lativus ragja lekopott. LEHTISALO tundrai szövegeiben a BZ, O₂, T és Kan nyelvjárásokban *tū-*, az O és az erdei jurák nyelvjárásokban *tšū-* töből származó igealakokat látunk. Ezek szinten 'a sátorba bemenni, belépni' állandó kifejezésben használatosak. Az ige nagyon ritkán kapcsolódik más névszó, illetőleg névutó lativusával: U *noχō . . . jāngōn tu-ηgū* 'der Steinfuchs . . . geht in die Falle hinein' (Mat. 363); MZ *χabèi' jāβv mūn tū,υββv'* 'in den Ob-Fluss | gingen wir' (559).

3. CASTRÉN szövegeiben feltűnik a *meät* (~ *meätm*) *tjuh* (99) kifejezés állítmánya. Mivel CASTRÉN szövegeiben számos világos adat szerint a szóvégi *h* zöngétlen *i* (*i*) jele (vö. L. erdei jurák *ɔ*), a *tjuh* szót **tjuχ* alakra vezethetjük vissza. A szóvégi *i* elem a **je* (*i*) igenévképző maradványa. Az állítmány *tju'* változatában a gégefőzár a lekopott e. 3. birt. sz. rag **t* elemének helyettesítője, vö. (L) MZ. *māttan tu* '[sie] gingen in ihr Zelt hinein' (305; *tu' < tū-du'*). (Vö. FUF. XXXVIII, 166–7). Ebből a szempontból figyelembe veendő a nominalis jellegű birt. sz. raggal, illetőleg gégefőzárral ellátott imperatív alakok is: Arch „*māt tu-dī!*” „Tretet ein [Du.]/!” (422).

4. CASTRÉNNál feltűnik egy ének következő két sora: *meakan daeju'ah*, † *meakanan tiu-m'ah* (~ *diu-m'ah* ~ *dju-mmah*) 'bei meinem Zelte langte ich an, | in mein Zelt trat ich hinein' (275). A második mondatban a *dju-* ~ *tju-* (Mat. 298) ige-tőnek tehát *tiu-* ~ *diu-* változatát látjuk, s kétségtelen, hogy ez a *tő* képviseli az eredetibb állapotot. Az *iu* diftongus rövid *i* eleme – mint az *i* előtagú diftongusok igen rövid *i* eleme számos más esetben is – szoros kapcsolatba lépett az eredeti szókezdő hanggal, ebben az esetben az **t-* hanggal, azt jésítette, s a (C) *tj-* kapcsolatból (L) *t-* ~ *tš-* szókezdő hang fejlődött. Feleletet kíván a kérdés, hogy mi okozta a (C) *tjū* ~ *djū*, (L) *tū* ~ *tšū* e. 3. alakokban, illetőleg az ilyen tövekben a magánhangzó megnyúlását. A **tiu* + *je* (*i*) igenévtől **tjui-* (= C *tjuh*), majd a *i* elem vokalizálódásával és az eredeti diftongus *u* elemébe való beleolvadásával *tjū-* tő, illetőleg *tjū* e. 3. alak fejlődött. A magyar *avik* ige jurák megfelelőjében – mint CASTRÉN adatai bizonyítják – az eredeti első szótagban velaris magánhangzó (illetőleg abból fejlődött *iu* diftongus) volt. A LEHTISALO összes adataiban meglévő *u* és ritkán *ū* hang **u-* hangból származó másodlagos fejlemény.

5. CASTRÉNNál az *ū* hang, amely *u* hanggal váltakozik, szórványos adatok szerint **-l* + *-je* (*-i*) képzős tranzitív igealakokban jelenik meg: *hāsaua*

njumdje | meätñ tju-lie (~ *tju-leäh* ~ *tjulie*) 'ihren Knaben [férfi-gyermevét] | brachte sie in das Zelt' (144); *meät tjuleida* (~ *tjulieida*) '[er] brachte sie [die Pfeile] in das Zelt hinein' (86; vö. b. *tjulieida* 110).¹ A 'hineinführen, hiein-tragen' jelentésű igék LEHTISALONÁL is *-l + -je (-i) képzős töből származnak: *O nëm' mättan tšuleß* 'ich trug mein Weib in das Zelt' (458); BZ „*χör tšüll'lexar*!' bring doch das Fass herein!" (568); Arch *mät tšüül'ždu* 'in das Zelt hinein brachten sie [die Zaubertrommel]' (181). Mivel az *-l + -je (-i) képző palatalizáló hatására már CASTRÉNNAÁL is fellép az ü hang (*u* mellett), valószínűnek tarthatjuk, hogy LEHTISALONÁL ezekből a tövekből hatolt be az *u* (*ü*) hang a 'hineingehen' jelentésű töbe is.

6. A magyar szó finnugor megfelelői finnugor, illetőleg uráli szóbelseji *-ŋ- nasalisra utalnak. Ennek a hangnak az első szótag velaris magánhangzója után a jurákban β és θ a szabályos folytatója. A jurák 'hineingehen' jelentésű igében az *-ŋ- elveszett. A CASTRÉN szójegyzékében levő *tunudm*, *tūnudm* és (RÉGULY) *turu-* adatokban a *ru* elem nem tartozik a tőhöz (Beitr. 30.; COLLINDER, CompGr. § 225 kérdőjellel). Ezek az alakok származékok, vö. (C) *tju-ngam*, *tju-ngum*, *tju-nku* (Mat. 298).

7. A magyar *avik* igét a jelentés egyezése alapján PAASONEN a kamasz-szamojéd (C) *šü-lim* 'eingehen' igével is egyeztette. COLLINDER (CompGr. §225) a kamasz igét kihagyta az egyeztetésből. A kamasz š- nem lehet *-t- szókezdő hang folytatója. A kamasz (C) *šo-lam* ige nem egyeztethető a finn *tule-* igével (vö. FUF. XXXVIII, 147). A votják *tuj* 'Birkenrinde', jurák (C) *tæ* 'ua.', (L) *täë*, *täèi* stb. 'ua.' szónak is természetesebb és valószínűbb megfelelője a kam. (D-J) *te'*, *tè* 'Zelt aus Birkenrinde' szó, mint az etimológiai irodalomban szereplő *šo* 'Birkenrinde' (vö. Beitr. 69). A 'Birkenrinde → Zelt aus Birkenrinde' jelentésmegfelelésre vö. kamasz (D-J) *šä* 'Zelt' ~ *šo* 'Birkenrinde'. (A magyar *avik* szamojéd megfelelőit másként magyarázza ERDÉLYI: NyK. LXVI, 393 – 4.)

8. A jurák 'hineingehen' jelentésű ige első szótagjában, illetőleg a kéttagú tő végmagánhangzójának lekopásával és a szóbelseji *-ŋ- kiesésével keletkezett egytagú tőben tehát *tju-* > *tju-*, (L) *tu-*, *tšu-* fejlődést látunk. Érdekes párhuzamos fejlődést mutathatunk ki az *ujj* 'Ärmel' szó szamojéd megfelelőiben (Beitr. 20; Comp.Gr. § 60, 181). Jurák adatok: (C) *tu-*, (Mat. 298) *tju*, (L Wb 519), Sj (BZ), M (Kan) *tšü*, a többi adatban *tšü*, de az erdei jurák Kisznyelvjárásában *tšü*. CASTRÉN adatai és a Kisznyelvjárásból feljegyzett adat azt bizonyítják, hogy a szó eredeti első szótagjában velaris magánhangzó, *u* volt. A jeneszeji Ch *tiojo* 'Ärmel' szó első szótagbeli *io* diftongusának a jen. B *t'iejo* 'ua.' szóban *ie* diftongus felel meg. (A diftongus *e* eleme *o*-ból fejlődött; a nyelv függőleges mozgásának foka, mint azt más esetekben is látjuk, nem változott.) A szókezdő *t'* < **tj-* hangfejlődést a diftongus *i* eleme okozta, a szóbelseji *io* > *ie* diftongus második elemének palatalizálódását pedig, a szóbelseji *-j-. A tavgi *tija* szóban **tioja* > **tioja* > **tjeja* > *tija* hangfejlődés mehetett végbe. -- A szelkup 'Ärmel' jelentésű szók vagy összetételek, vagy pedig továbbképzett származékok (C Mat. 116): N *tö-nak* 'Ärmel', KO *tö-nang*, K *tüünang*, NP *tüünang*, B *tüünjang*, Ta *tüünang*, Jel *tünang*, Cs, FO *tjünang*. E két utóbbi dialektusban számolhatunk **iu* diftongussal: *tju-* > *tjü-*. Az eredeti első szótagbeli *u* > *ü* hangváltozást a szóbelseji *-j- hang idézte elő, egyes

¹ Vö. még (C) *jiesi meätan tju-ri-uem'ah* 'in das Eisenzelt trat ich [nur, doch] hinein' (303); (L) MB *mät tšüri-ŋam* 'ich ging in das Zelt hinein' (Mat. 379).

nyelvjárásokban az \bar{u} hosszú időmértéke az eredeti szóbelseji *-j- beleolvadásával magyarázható.

9. A szókezdő $t- > t'-$ ($\sim t's-$) hangfejlődés a jurák-szamojédban nem esetleges, nem is egy szóbelseji -j- vagy -ń-, esetleg más mouillierozott mássalhangzó palatalizáló hatásától függ, hanem az eredeti első szótag vokalizmusától. Ezt a megállapítást igazolja például a 'herausnehmen, festnehmen [aus dem Kessel]' ige. CASTRÉN jurák szójegyzékében az ige *tiadā-* alakban van meg, erdei jurák feljegyzéseiben (Mat. 298) *tieda-ngau* 'ich nahm aus (Fisch, Vogel) [aus dem Kessel]', B *tiet-ngam* 'ua.' (A többi adat első szótagjában is *tie-*.) A Wb (509 l.) adatai: tundrai *tēda-*, Sjo (Kan) *tēda-*, O *t'sēda-*, erdei jurák *t'sēta-*, *t'sētta-*, *t'sētet-*. A szövegekből is vannak adatok: (C) *nie birivi ih | jedm | side hidikōn | tiedōje* 'die Frau kochte | den Topf, | in zwei Tassen | nahm sie aus dem Topf' (226); (L) Arch *jěsse χide ni' namōzi pēvā, nābi χidān tudū pē-dēbi* 'sie schöpfte Fleisch in einen eisernen Napf, in den anderen Napf schöpft sie Fett' (437). A jurák adatok alapján feltehető, hogy a tavgi *tādi-* 'Fleisch aus dem Kessel nehmen' ige első szótagjában *tā-* < **tia-* fejlődés történt (a jeniszejiben B *tedi-*: Ch *teri-* 'ua.'). A szó megvan az osztjákban is: (Karj.Toiv.) Kam. *tättä* 'aus dem Kochtopf in ein Gefäss schöpfen (Fische, Fleisch, nicht Suppe)'; Vj. *jätä* 'ua.', Trj *lättäje* 'ua.' stb. Az osztják adatok szókezdő hangja, valamint az északi szamojéd nyelvek *-t- szókezdő hangja uráli alveolaris *-s- folytatói.

csuk 'sperren, versperren, zuschliessen'.

A hagyományos szamojéd megfelelők közül csak a szelkup és a kamasz szók tartoznak össze a magyar igével: (C Mat. 102) N *čaga-dšap* 'ich verschloss', KO *čaga-dšau*, Ta *čaka-čam, taka-tam* 'ua.'; Prok. (SzeGr.) *taqi-tjko* 'bezárni', pl. *karrael lözi kēlip matkīnvi takkūlbatj* 'a parti ördög a halat a sátrába bezárta' (uo. 107); -- kam. D—J) *tāk-tēlām* 'schliessen, zumachen, verschliessen, versperren' (vö. *tak-ta* 'Riegel, Verschluss'). Figyelembe veendő a koibal *tach-tym* 'verschliessen' szó is (vö. Beitr. 60–61). PAASONEN egyeztetése alapján az etimológiai szótárak is összekapcsolják a magyar, a szelkup és a kamasz igét a jurák (C) *taka-l-*, (L) O *takkal* 'verbergen, verstecken' igével, mely a jeniszejiben is megvan: *teka-do, tekā-ro* 'sich verstecken'. A jurák-eniszeji szók összetartozhatnak a következő szelkup igékkal: (C Mat 106) N *tahhap* 'я хоронил' (vö. Dal 'megörzöm, elrejttem', SCHIEFNER téves értelmezésével 'beerdigen'), vö. *tage-špap* 'хороню' KO *tak-čau, tak-nau, tak-sau, taga-nnau*, NP *takka-nnam*, Cs FO *tak-nau*, B *tak-nam*, Ta Kar (Inch) *takčam*. A szóbelseji *-γ- elveszett a KO *ta-ngau*, Ta, Kar *ta-ngam* adatokban. Az ige PROKOFJEV – ERDÉLYI szótárában is megvan: *sāpāk tattj-raltjlä omla* 'der Burunduk sitzt sich verbergend' (257 *tattj-* < **tak-tj*).

R., N. **ev, év** 'Eiter', N. *eves* 'eiterig'.

1. Ismeretes, hogy a magyar szavakból az eredeti szóbelseji *-j- kiesett, és hogy a -v- hiatusöltő hang. A szamojéd megfelelők szempontjából figyelembe veendő, hogy a magyar *ev, év* szónak a lappban nomen-verbum megfelelője van: L (Grundström 950) *siedja* 'Eiter (in Wunden, Geschwüren)'; *siedja-t* 'eitem, schwüren (von Wunden, Geschwüren)'; Ko (T. ITKONEN) P *siejj(a)* 'Eiter, Eitergeschwulst'; *siejjōvva* [passz.] 'märkia, tulla paiseisiin'; vö. még N (NIELSEN) *sieggjot* [passz.] 'get matter in it (of boil, wound, sore), get matter in it (of part of the body), get gummy (of eye)'.

2. A szamojéd nyelvekben a magyar szónak névszói és igei (igenévi) megfelelői vannak; szelk. (C Mat. 111) B, Ta *tē* 'Eiter', NP *tē*, N *te* 'id.'; *te-špak* 'ich verfaule, vermorsche'; (Prok.-Erd.) *tē*, *te*, vö. *te-lēi* 'verfaulen'; kam (D - J.) *te-l'em* 'vermodern, faulen, verfaulen, verwesen'. Az északi szamojéd nyelvekben az igenévi származékok *tī-* (*tī-*), O, PD *tšī-* elsődleges tőből alakultak. A jurákban – és általában az északi szamojéd nyelvekben – az egytagú, elsődleges tő **.me + -j (-i)* képzős passzív értelmű ige neve használatos állítmányi funkcióban. Az állítmány végén megjelenő gégefőzár a lekopott 3. személyű birtokos személyragot helyettesíti. A szövegekből igen kevés adatot idézhetek: (L) O *tšikkī χḗḗ'ide χō βḗnnūda tšīmē* 'die Wurzeln der heiligen Birke faulten' (14). PD *ηḗχḗη ḗammīdō tšīmmī* 'die längst von ihm Gegessenen sind verfault' (126). A műveltető képző egy adatban az igenév-tőhöz járul: OP *mañ χḗllēmī tī-m-tēβ* 'ich machte meinen Stiefel mürbe' (Wb 513).¹ A *tē* műveltető képzőben a vokális megnyúlását és a *t* elemet a **.te + -je (-i)* képző egyesülése magyarázza meg. A műveltető képző a jeniszejiben és a tavgiban is a **.me (+ -je)* képzős igenév-tőhöz járul: jen. *tī-me-ro* 'sauer werden': *tī-ddi-bo* 'sauer machen' (*-ddi- < *mti < *mtei*); tavgi *tī-mie-m* 'sauer, faul werden': *tī-m-tie-ma* 'sauer machen'.

3. A szelkup (C) *te- : te-*, a kamasz *te-* tövek és a magyar *ev* szó *e* vokálisa alapján feltehető, hogy az uráli szó első szótagjában *e*-hang volt. Ez az *e* az északi szamojéd nyelvekben diftongizálódott: *e > iē*, s a diftongus rövid *i* eleme ebben a szóban is egyesült az ósszamojéd **t-* szókezdő hanggal, az uráli (fgr.) alveolaris **s-* folytatójával, s az egyesülés eredményezte a **t- > t' (tš-)* hangfejlődést. Az eredeti szóbeljeji **-j-* a kéttagú tő végmagánhangzójának lekopása után beleolvadt az első szótagbeli diftongus *ē* elemébe, s ilyen módon az **ēi* diftongusból *i* származott: **tēi > tī (> tšī)*-. A szelkup B, Ta *tē* 'Eiter' szó **tēi* tőre vezethető vissza. Az északi szamojéd nyelvek vokalizmusa szempontjából figyelmet érdemel, hogy a lapp megfelelőkben *ie* diftongus van.

4. LEHTISALO szótárában (421) az erdei jurák nyelvjárásokból fel van jegyezve egy 'verfault, vermodert, verdorben' jelentésű szó: S *χḗ-ηḗuppi*, Nj *χḗ-ηḗupī*. Ezekben a szavakban az elsődleges tő *χḗ-*, ez pedig egy **šaj(e) ~ *šai* tőre vezethető vissza. A **šai ~ šai* tő pontosan megfelel a jeniszeji szamojéd B *sai-be* 'sauer, verfault', *sai-be-do* 'sauer werden', *sai-ta-bo* 'sauer machen' szavak *sai- < šai* tövének. Ezeket a jeniszeji szókat PAASONEN (Beitr. 202 j.) a jeniszeji *tī-* tövű szókkal azonosította: „das *s < š* erklārt sich wie wog. *s . . .* als eine alte Assimilation an den nachfolgenden *j-Laut*”. A *tī-* és a *sai-* tövek azonban nem azonosak. Valószínű, hogy a vogul *s- < š-* kezdetű szó a jeniszeji *sai < *šai* és az erdei jurák *χḗ- < *šai* tövű szóval tartozik össze. (A jurákban az első szótagbeli *ā* számos világos esetben ősjurák **ai* diftongus folytatója, s a diftongus *i* eleme eredeti szóbeljeji *-j-* folytatója lehet.) Éppen ezért a vogul *s-* és a jeniszeji *s-* kezdetű szó törlendő a magyar *ev* megfelelői közül.

fēl 'sich fürchten, fürchten'.

A magyar *fēl*, finn *pel-kūū* (e. 3.) igének és finnugor megfelelőinek a jurák-szamojédben *pī-* tövű igék (igenevek) felelnek meg. A *pī-* tő az ősjurák **pel-* tő és a **-je (-i)* igenévképző kapcsolatára vezethető vissza: **pel + je > pel' > *peī > pī-* (vö. FUF. XXXVIII, 141). A *pī-* tő önmagában nem használ-

¹ Vö. még O *sībimtsēi βḗnnōnīv tšīmcaβḗ tšīkkī rḗēbīde ;ō jān' rḗpkādū* 'nachdem die siebente Wurzel morsch geworden war, fiel jene heilige Birke zu Boden' (14).

latos, az állítmányi funkcióban megjelenő alakok különféle képzőket tartalmazó másodlagos igenév-tőből származnak. A (C) *pi-lu-* (L Wb 384) *pi-llu-*, erdei jurák *pi-llu-* passzív értelmű igenévtövek úgy keletkeztek, hogy a *-l képzős tőhöz *-je + -β képző járult (vö. i. h. 169–72). Az ilyen tövű igék tulajdonképpeni jelentése 'megfélemlített, megijedt lenni'. Ugyanilyen jelentésűek az idézetekben előforduló nem konkrét történést vagy állapotot jelölő *-ta + -je (-i) képzővel továbbképzett alakok is: O „*šikkim' χadāβāvat χūrēbiv šitta mannētš tādv nērā jādammaχārttam pīlluttādm'*” „Wenn du ihn tötest, fürchte ich mich nicht nur, wenn ich dich sehe, sondern von da an werde ich auch deine Spuren fürchten” (50; kb. 'azt talán-megölt-levésed, akkor nemcsak téged, hanem nyomaidat látva megijedt-leszek'); „*man ηδβ' pīluttāβ tañā* [aber] ein von mir Gefürchteter ist vorhanden” (uo.). — A *pi-* tőhöz optativus conditionalis-potentialis *-na + conj. *-je (-i) képző járul a következő idézetben: (L) *amaēdv pinnā?* „Was [abl.] fürchtet er?” (265).¹ Szintén *pi-*től származik az 'erschrecken sein' jelentésű **ma + -je* (-i) képzős igenév (Wb. 385): O *pi-mmī'* '[er] erschrak', T *pimmī'* '[er] entfloh erschrocken'. A szóvégi gégefőzár az e. 3. birt. sz. rag helyettesítője: 'megijedt-levése'. (A jeniszeji *fi-me-*, tavgi *fē-me-* és a kamasz *p'i-m-* tövek **me-* képzős igenév-tövek.)

fő 'kochen, sieden', **föz** 'kochen'.

1. A magyar ige megfelelői közül törlendő a jeniszeji B *fedi'abo*, Ch *feri'abo* 'zum Kochen bringen' ige. Ez a jeniszeji ige nem azonos a jeniszeji *fi-re-bo*, *fi-đi-bo* 'zum Reifen bringen' igével, hanem a tavgi *fadi'ema* 'zum Kochen hinstellen' szóval, ennek megfelelőivel tartozik össze.² — Valószínűek tarthatjuk, hogy a *föz* ige z eleme eredeti funkciója szerint nem gyakorított képző, hanem annak a *-ta ~ *-te (~ -δε + -je) műveltető képzőnek a megfelelője, amely megvan a jeniszeji *fi-re-*, *fi-đi-*, tavgi *fi-ri-* 'zum Kochen, reifen bringen', erdei jurák (C Mat 288) *pi-ri-*-tövekben 'ich kochte gar', vö. (L) PD *χabe βēsokkōr sàntv jēde nēkkalηp, pi-rē-δp, pi-rē-mmāχadantv ηammādu'* 'Der Ostjaken-Alte ergriff seinen Teetopf, kochte. Nachdem er gekocht hatte, tranken sie' (21).

2. Felkeltik figyelmünket azok a 'nicht gar gekocht' jelentésű jurák szók, melyekben a *-tta (~ *-ta + -je) karitív képzőt β elem előzi meg: (C) *pi-u-dā-uaei* 'nicht gekocht', erdei jurák (Mat. 288) *pi-u-da-mei*, *pi-u-da-mi* 'ua.' (L WB 386), O *pi-β-da-ββài*, S *pi-β-tā-mmī* 'ua.' A -β elem passzív képző, a -ββài, -mei, -mmī képzők állapotjelölő összetett képzők. Vajon a magyar népnyelvi *fe-ve-t-len* 'ua.' szóban a *ve* elem nem tartozhatik-e össze a jurák alakokban levő *-β képzővel? (Vö. Mélanges offerts a Aurélien Sauvageot... 259–62.)

hoz 'bringen, holen'.

1. A jurák-szamojédban van egy ige, melyben a magyar *hoz* megfelelőjét láthatjuk. — A jurák ige egytagú: (C) *hō-* (*ho-*), (L Wb 196) *χō-*. Az egytagú tő hosszú időmértékű *ō* hangja alapján feltehetjük, hogy a *χō-* tő kéttagú **koje* tőre vezethető vissza. Az eredeti szóbelseji **j-* — mint más esetekben is — diftongussá egyesült az első szótag *o* hangjával, s a diftongusból *ō* fejlődött: **koj(e) > koj > kō- ~ χō-*.³

¹ A szótárban külön címszó, 286.

² Vö. jur. (Wb. 347) O *pāda-* 'in den ZTopf, in den Kessel legen (z. B. Fleisch, Fische zum Kochen im Wasser)', Nj *pēsata-*, Kisz *pēaita-* 'ua.', vö. Lj *jētar pēait!* 'lege in den Topf! (Fleisch, Fische zum Kochen etc.)', vö. K. DONNER, Anl. lab. 165).

³ Az erdei Kisz = Ni dialektusban *kū-* tő jelenik meg a következő szótári *jī-* conj.-képzős alakban *kū'jīr* [e. 2.]. A gégefőzár egy elveszett **-s* vagy **-t* képzőre utal.

2. Az elsődleges $\chi\bar{o}$ - tőből származó alakokra igen kevés adat van: (L) „*βάρη μάκκῆ | jírīrv' χῶ-rrw*” „Euren im Nachbarzelt befindlichen | Grossvater holet!” (180). Vö. még Ni „*μαίνε' jā.Δ.ερ pū.γ.σ.σ.ερ nú kō-η' ηamma*” „Wir holen die Tochter der Mutter Sonne” (137); Oks (MZ) „*τῆν χῶ-ρkkartšen!*” „ich will doch gehen, um meine Renttiere zu holen” (Wb 485). A *-mmañt'se* képzős gerundiumok is $\chi\bar{o}$ - tőből valók: O „*μαίν τῆδν' pādañi' χῶ-mmañt'se χᾷχert'sēdm' pāēdarān!*” „Wenn ich mich doch jetzt in den Wald begeben, Holz für mich zu holen” (1; vö. 44, 49).

3. Az állítmányi funkcióban megjelenő igealakok $\chi\bar{o}$ -*sa*-, $\chi\bar{o}$ -*se*-, illetőleg $\chi\bar{o}$ -*ta*- másodlagos tőből származnak; ezekben a tövekben a **ša* ~ **še* elem conditionalis-képző, a *-ta* elem pedig desiderativ képző. Mind a két képző gyakran kapcsolódik a conjunctivus **-je* (*-i*) képzőjével (vö. FUF. XXXVIII, 185–6, 220). Mivel a másodlagos tövekből származó igealakokra számos adatunk van mind CASTRÉN, mind pedig LEHTISALO szövegeiből, nem felesleges hangsúlyozni, hogy a másodlagos tövek képzőinek funkciójából következik, hogy az ilyen tövekből származó igealakok – ritka kivétellel – idézetekben fordulnak elő.

4. A **-ša* képzőjű tövek. Az egyes 2. személyű imperatívusi alakokban a képző magánhangzó eleme lekopott, a gégefőzár a szintén lekopott 2. személyű birtokos személyrag helyettesítője: (L) O „*χᾶν', jittāmi' χῶs!*” „Gehe, bringe mir Wasser!” (34; vö. 14, 42 stb.); Kan „*ἰννῆβ jānyu. | ἰνδῆχ ῶs!*” „Ich habe keinen Bogen. | Hole mir einen Bogen!” (238); PD „*μνηκαμίη kos!*” „Hole mir meinen Pfeil!” (116). – A **-ša* képzős tő személyragos alakjára csak szórványos adatok vannak: (C) „*hanam | punjāna | hanjuj auar. | tanjā hō-sv-n!*” „Im hinteren Teile des Schlittens | ist gefrorenes Essen. | Dort hin bringe sie!” (129); (L) O „*jānnēkkājūūt mšēδν χῶssammv!*” „Bringe doch deinen zwei Freunden Speise!” (70; *-mm* < *-n* e. 2. + nyomósító elem). – A **-ša* képzőhöz kapcsolódó conjunctivus-képző a conditionalis-képző magánhangzó elemében hangváltozást okozhat: *a* > *e*, *i* (C) „*nall jerojan;* | *nieduu hōsajam | pārangōdu njum*” „Zum Schmutzigen Kaiser [gehe ich]; | ein Weib für mich hole ich, | des Kaisers Tochter” (291); (L) PD „*pāttannv badāδōmi' χῶssējjāvm*” „Ich kam einen Haken und Holzstiel für mich zu holen” (124–5); Kan „*ἰνναβτ χᾶνάδν, | μαί χῶssejāβ*” „Er bat um deinen Bogen, | ich bringe ihn” (240); Lj. *kossijēāηηām* 'ich kam holen' (Wb.); – Kan „*amγētāt | nīv' jāηnyu, | amγēm gōssejān?*” „Wenn dir nichts mangelt, | was kamst du holen?” (226–7); – (C) „*jīrīndje | njana ōka | hajjēdi'eh. | amgam gōsajādi'eh?*” „Zu dem Grossvater | sehr oft | gingt ihr. | Was holt ihr? [Du.]” (251); – (C) „*harna jiliveava | hosajāu'a*” „Unsere eigene Renttierherde holen wir” (239); (L) PD „*tῆδν' nēβv' kōssējāββv*” „Jetzt holen wir die junge Frau” (Mat. 405); O *tāδν χῶñānnv ηῶv' ḡāidalōda tāiββῆ, sūdli' χῶssejānnv* 'darauf trat morgen ein Renttierfahrer ein, der sie holen sollte' (448; vö. 455). A *-βant'si* gerundiumképző a **-ša* + *-je* (*-i*) képzős másodlagos tőhöz járul: O „*pānnv jittamt'si' χῶsējjāβant'si' šēr' βēšennam' βēšōttājjāmt nēmmen sīβhē ḡēdaptājjir padār jēidant!*” „Später, wenn ihr Wasser holet, stosse Halbhund als Stellvertreter von dir durch das Eisloch hinein!” (163).

5. A *-še* + *-je* (*-i*) képzős tövek: (C) „*njāduu hōsija-m*” „Einen Kameraden für mich hole ich” (145). (L) O „*sittv χῶsējjādm*” „Ich bin im Begriff dich zu holen” (45); – (C) „*amgām hōsijān?*” „Was bist du im Begriff zu holen!” (291); A **-še* + *-je* (*-i*) képzős tőhöz olykor *-ptsā* összetett conditio-

nalis-potentialis képző és bizonytalanságot kifejező *-kĭ*, *-kkĕ* elem járul: (C) „*tjekouna | hānjā | jileuvvāban | harna dōptsum. | sium hadaptō | sit hōsi-jāptsakĭ*” „Dorthin gehe! | Wenn ich lebe, | komme ich selbst. | Wenn sie mich töten, | holen sie dich wohl!” (71). A **-ša* ~ **-še* + *-je* (*-i*) képzős conditionalis-conjunctivus igenévnek *χōssejjā* alakjában a szóvégi *ā* hosszú időmértékét egy második **je* (*i*) elem beolvadása okozta. Ezek az alakok mozgást jelentő állítványokkal kapcsolatban fordulnak elő: (L) O „*χunnā tārālbāt nāni' tōbtšak-kēdm' šittv χōssejjā*” „Wenn man dich einmal braucht, komme ich dich wohl wieder holen” (43); „*mañ χarn nēmiv' χōssejjā tōpsakkēdm'*” „Ich komme doch selbst mein Weib holen” (452; vö. 444, 449), MZ „*mañ nēβ | χossejjā miñam*” „Ich gehe | mein Weib holen” (295). Mivel ezek az alakok hagyományos szövegekben, elsősorban idézetekben fordulnak elő, a második **je* (*i*) elemet is a conj. képzőjének foghatjuk fel. Idézetekből vannak adatok olyan alakokra is, melyekben a *jjā* végű gerundiumhoz a conditionalis **-s.* képzője járul: (C) „*janambouna | sauvvambouna | hōrieda (~ horjieda) jahan (~ jahah), | pūmna atsekĭh | äedarāngum | sit hōsijās*” „Langsam, | schön | die männlichen Renttiere ziehe ab, | später die Burschen | schickte ich | dich zu holen” (126); (L) MZ „*βĭjjĕn vĕttv num' | nēβ χōssejjās tōm'*” „Ich bin der Sohn des Tundra-Wirtes. | Ich kam mein Weib holen” (296). Ezek a gerundiumok tulajdonképpen állapotot jelölnek. A fordítás (és esetleg mai nyelvérzék) szerinti célhatározói jelentésük másodlagos.

6. A **-ta* (+ *-je*, *-i*) képzős tövek. Az ilyen töből származó igék szintén idézetekben fordulnak elő. Az imperativus egyes 2. személyű alakokban a **-ta* képző magánhangzó eleme lekopott a birtokos személyranggal együtt: (C) „*njāvi meākĭ | jirir hō-t!*” „Deinen im anderen Zelt befindlichen | Grossvater hole!” (167); (L) PD „*χadakkē', mĭηgāmi' χōt!*” „Mütterchen, hole meinen Pfeil!” (115); — (C) „*nie mirtsivui, | nieduu hō-ta-m'*” „Ein Weib ist ohne Preis, ich hole mir ein [tkp. das] Weib” (133); „*nall jerwujan | nid nāeungaes | nieduu hōtam*” „Zum Schmutzigen Kaiser | ohne Freiwerber | ein Weib mir holen gehe ich” (289); vö. fentebb „*nieduu hōsajam*” (291); (L) O „*mañ tšĕnārĕ | χādaβĭ nāχar' | jĭlĭptšĕmi' χōttādm'*” „Meine gestern | erlegten drei | Rentiere gehe ich holen” (208); „*tšĭkkāβm' χōttāβ*” „Den hole ich aber” (49).

Egyes erdei jurák adatokban a conjunctivus képzője *o* alakban megelőzi a **-t.* képzőt: Ni *mañ pū,uššĕāittaej jā.ĭ.ĭ.ĭ pū,uššĕp nū tšāχp koot!*” „Hole mir die Tochter der Mutter Sonne zu meinem Weibe” (135); vö. még Kisz *koot-ñām* 'ich gehe holen', Lj *mañ kootñām?* 'soll ich holen gehen?' A *-ta* képzős mássalhangzós *tō* a passzív értelmű conditionalis *-tsū* képzőjével is társul: MZ *nādaptv χōtsūn!* (<**χōt-tsū-n*” „Hole dir einen Kameraden!” (298).

7. Az ősjurák **koj* elsődleges tőnek **-ta* képzős másodlagos töve hangtani nehézség nélkül egyeztethető a magyar *ho-z* igével, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy az eredeti **-j-* szóbelseji hang a magyarban elveszett.¹ Valószínűnek tartom, hogy a magyar *hoz* ige is besorolható a *néz*, *nyúz* típusú igék kategóriájába, ami nem azt jelenti, hogy alapfunkció szempontjából minden elhomályosult *-z* igeképző azonos eredetű.

8. Tekintettel a magyar *hozo-m*, *hozo-k*, *hozo-d*, *hozo-l* alakokban megjelenő *hozo-* tőre, nem érdektelen, hogy szórványos adatok szerint a jurákban

¹ Figyelmet érdemel a magyar népnyelvi *hojzál* alak (TESz. II, 153). A magyar *ú-szik*, *é-szak* szavakban a **-j-* vokalizálódva beleolvadt az eredeti első szótag vokálisába.

is vannak $\chi\acute{o}$ - típusú tövek. Mivel a gégefőzár leggyakrabban **t* helyettesítője, valószínűnek tarthatjuk, hogy az ósjurák **kōta*- tőhöz passzív értelmű *- β képző járult: (C) „*ninjōdi nau, | tjukj jūhana (~ jāna) | meādona ko'odi (~ hō-di ~ ko'odi)*!” „Esset nicht, | an diesen Platz | bringet die Zeltel!” (186); *nieru ju uāsakom | ho'o-do' (~ ho'odō)* ‘den Weidenwehr-Alten | holten sie (in ihr Zelt)’ (145). (L) MZ „*side nē χō'odn'*!” „Holet beide Weiber!” (563; vö. 560); „*tukkōn' -gō'orrn'*!” „Bringt ihn hierher!” (565).

N. SEBESTYÉN IRÉN

Cipel

1. A *cipel* ige azon szavaink közé tartozik, amelyek nincsenek ugyan magyarázatok híján, mégis mindeddig megfejtetlenek.

A legrégebb magyarázatot, mely szerint a *cipel* a *szip*-, *szop*- családjába tartozottnak (így MUSz. és SIMONYI, MNy.¹) már az EtSz. sem fogadja el, természetesen a SzófSz. és az TESz. sem. — Az EtSz. annak megemlítésével, hogy a MTsz. a *cipelkedik* igénél a *szepelkedik*-re utal és megfordítva, úgy vélekedik, hogy „a *cipel*, *cepel* < *szipel*, **szepel* s ez elvonás a XVI—XVII. sz.-ban oly sűrű használható (. . .) *szepelkedik* 'sich mühsam anstrengen, bemühen, bestreben' igéből.” A *szepelkedik* magyarázatával azonban az EtSz. adós maradt, és a SzófSz. és TESz. is csak idézi, de nem bogozza tovább: az EtSz. egyébként igen kitűnő ötletét. — A TESz. azonban mint annyi más, sokszor teljesen indokolatlan esetben is, a *cipel* esetében is hangfestő eredetet tesz fel, és a *szepelkedik*-en kívül még a *cipál*, *cibál* igéket is idevonja. — A *cipel* magyarázatát CSEFKÓ (MNy. XLVI, 366) is megkísérelte. Egy tőle XVIII. századi forrásokból idézett *cepe* szóról ezeket mondja: „Lehet, hogy a 'szolgáló' jelentésű *cepe* tót jövevényszó . . . , és talán alapszava a *cepel*, *cepelkedik*, R. *szepelkedik* igéknek, amelyeknek így eredeti jelentésük ez lehetett: 'szolgáló módjára dolgozik'”. Ehhez azt kell megjegyezni, hogy a *cepe* 'szolgáló' jelentését CSEFKÓ magyarázta bele a szóba, és egyébként sem idéz olyan tót szót (nincs is!), amely a tőle idézett *cepe*-vel azonosítható volna. A *cipel* eredetét tehát CSEFKÓ magyarázata sem oldotta meg.

A sok eredménytelen megfejtési kísérlet után tehát megokolt, sőt nagyon is kívánatos, hogy a *cipel*-l kapcsolatba hozott régi *szepelkedik* igére próbáljunk fényt deríteni.

2. Az EtSz. a két igét „nyelvtörténeti valószínűség és jelentésbeli egyezés” megokolással azonosította. Valóban, a jelentésbeli egyezés mellett az igék hangteste is oly annyira egyezik: *cipel(kedik)* — *cepel(kedik)* — *szepelkedik*, hogy ez feltétlenül elárulja összetartozásukat. A kettő közötti szóeleji *sz* ~ *c* különbség az egyáltalán nem ritka *sz* > *c* változás eredménye lehet: vö. *cége* [szégye] < szláv *sedu* (KNIEZSA. SzlJsz. 494), *cirok* < szláv *sirak*, szerb-horvát *sirak* (116), *cölöp* < szláv *stolp* (117), *cúca* < szláv *sulica* (118). És ugyancsak van még ma is *cipel* helyett Moldvában *szipel* (MTsz.).

De éppen a *cipel(kedik)*, illetőleg a régi *szepelkedik* alakjához való viszonyában először néhány szót kell szólnunk az EtSz. egy ellentmondásához: a *cipel*, *cepel* < *szipel*, **szepel* igét elvonásnak tartja a *szepelkedik*-ből; e vélemény nyilvánítása előtt azonban a *cipelkedik*, *cepekedik* stb. nyelvelemeket a *cipel* származékai között sorolja fel. És ez utóbbi a helyes, mert hiszen ezek a *cipel*, *cepel*-nek a *-kedik* visszaható gyakorító képzővel megtoldott alakjai; de nem

más a *szepekedik* sem, hiszen benne is nyilvánvaló a *-kedik* képző. Tehát semmiképpen sem lehet szó arról, hogy a *szepe* — mint a *cipel*, *cepel* forma előzménye — elvonás a *szepekedik*-ből, hanem fordítva, egy eredetibb **szepe*-ből való képzés a *szepekedik*, mint ahogy nem lehet vitás az elsőbbség például a *nevel*: *nevelkedik*, *visel*: *viselkedik* stb. alakulatok esetében sem. Az EtSz. furcsa következtetése nyilván abból eredt, hogy a *cipel* megfejtésül kínálkozó, vele kapcsolatba hozható igének a régiségből főleg csak a *szepekedik* változata ismeretes. Mégpedig főképpen azért, mert a régi szövegek számos *szepekedik* adata között szinte elvész az egyetlen *szepeget* forma, és az EtSz. a Kemenesalja Vas megye *szepeleg* 'kelletlenül, nyugtalanul fészkelődik' (Tsz.) igét sem veszi számba. Mindenesetre a *szepekedik*, *szepeget*, *szepeleg* igék képzett volta a *-kedik*, *-get*, *-eg* igeképzővel nem lehet vitás, az alapige bennük tehát **szepe*.

3. Ezek előrebocsátása után nézzük meg mostmár közelebbről a kérdéses igéket. 1. A *szepekedik*-kel — mint régibb változattal — kezdjük: Bornemisza P. levele 1569: „akar mint *szepekegiék* is [az ördög], erőtlen az ő dereka az fü nekül.” (RMNy. III/2, 88); Born: Evang.: „Soha annyira senki nem *sepekedhetic*, hogy ön keyen ingyen meg saldíthassa, mi legyen e nagy titkya a nagy istennec”; Mon: Képt.: „Szűkseg, hogy faraduan *szepekedgyec*”; Pázm: Kal.: „Azt alítom, ugyan jól *szepekedgyenek*, sem találnak tizet az számtalan eretnekek között”; GKat: Válts.: „A sátán tellyes erejével azon *szepekedik*, hogy a Christusnak ő-is költsönt mint adhasson”; Matkó: BCsák. 16: „Nosza *szepekedgyél*, míg időd vagyon”; uo. 304: „Ugyan csak nem birod, akar mint *szepekedgyél*- is”; Pós: Válasz: „Eleget *szepekedék* rajta, hogy csak a papokra húzza Christus urunknak abbéli mordását”; Toln: HBék.: „Hoho szegény lélek, csak hejában *szepekedel*, nem birsch véle”. — 2. *föl-szepekedik*: MA: Tan.: „Ha az emberi elme ez kősziklás hegyre *fel* akarna *szepekedni*, százszor is hátra esne és tellyességgel el romolna”. — 3. *ki-szepekedik*: Czegl: Japh.: „A veremből *ki* akarván a farkas *szepekedni*, mást is magához eite bé”; Czegl: Tromf.: „Szép apád ott maradt é vagy *ki-szepekedett*”; Tem: Pompa.: „Ottan ottan a bűnec fertőjébe keveredűnc, melyből ő melly sirván, sopánkodván *szepekedűnk-kí*”. — 4. *szepekedve*: Pós: Igazs.: „Ha szinte *szepekedve* meg-eröltetik magokat - is, de bizony azt véghez nem vihetik”; Pós: GBot.: „Ha *szepekedve* meg-erölteti is magát”. — 5. *szepekedő*: Born: Préd.: „Jora *szepekedő* szent lelketis venni”. — 6. *szepekedés*: Born: Préd.: „Mi ellene nem alhatunc semmi erőncel sem *szepekedesűnckel* sem az ördögnecc sem az halalnac”; Born: Evang. I, 93: „Nagy *szepekedessel* akariac el rontani az vrnak igeiet”; uo. 426: „*Szepekedeseckel*, erőlködeseckel”; Veresm: Lev.: „Ezt a vajas pogáchát, *szepekedése* a mint mutattya, elő-vetted volna”; GKat: Titk.: „Igy mene semmben minden ügyekezeti és *szepekedése* e szent-háromság ellen tusakodo bajnaknak”; Czegl: BDorg.: Im ittis semmi haszna nem lűn *szepekedéseknék*”; Czegl: Japh.: „Igy emeli *ki* nagy *szepekedéssel*” Matkó: BCsák.: „Lássuk már sárgyuró Mátyásnak-is *szepekedését*”. — 7. *szepeget*: Komár: Imáds.: „Mindenkor a tellyes tökéletességre *szepegetűnk*”. (NySz.)

A *szepekedik* ige első szótári megjelenése: CAL.: „nitor — Igye közöm [!] *zapekő dóm* [!] | nixus, -us — Gyermekek zwlő azzoni erőlködése [!] *zapekedese* [!]”. A továbbiak: MA. 1611.: „*Szepekedem*: Nitor, Annitor”. MA. 1611. l.: „Nitor, -eris . . . Igykezem [!] *Szepekedem*, Valamihez támaszkodom.” MA. 1621.: „*Szepekedem*: Nitor, annitor. | *Szepekedés* [!]: Annisus, conatus.” MA.

1621. l.: „Nitor, -eris . . . Igyekezem, *Szöpelkedem*, Valamihez támaszkodom.” PP.: Nitor: Igyekezem, *Szpelkedem*, Valamihez támaszkodom.” | PP.: „*Szpelkedem*: Nitor, annitor, -eris. | *Szpelkedés*: Annisus, Conatus. | *Szöpelkedés*: Nixus. | *Szöpelkedő*: Annitens, ascendendo se fatigans.” PPB.: „*Szpelkedem*: Nitor, Annitor. ich unterstehe mich, wende Fleiß an. | *Szpelkedés*: Annisus, Conatus. der Fleiß, Bemühung. | *Szöpelkedem*: Nitor, -eris. ich bemühe mich, strebe | *Szöpelkedés*: Nixus, die Bemühung. | *Szöpelkedő*: Annitens, Ascendendo se fatigans. der sich unterstehet, bemühet.”: SzD. 1784. (79): „*szpelkedtem*, emberkedtem, iparkodtam s' a' t.” | uo. (84): „törekedni, iparkodni, *szpelkedni*, törödni, aggódni, búslakodni.” | uo. (91): „verhődni: kézzel lábbal iparkodni, *szpelkedni*, erőlködni” (vö. MEGGYES: MNy. LXIV, 293) | SzD. 1792.: „*Szpelkedni*: iparkodni, emberkedni, erőlködni s' a' t.” A MTsz. *szpelkedik* 'erőlködik, törekszik' adatának mint Duna melléki szónak KASSAI, Szókönyv IV, 417 a forrása. Ennél utal a MTsz. a *cipekedik*-re. A Tsz. Kemenesalja *szpelgek* 'kelletlenül, nyughatlanul fészlelődöm' adatát a MTsz. így regisztrálja: *szepeleg* 'kelletlenül, nyugtalanul fészkelődik'.

Feltűnő, hogy a régi szövegekben a *szpelkedik* stb. mellett milyen sűrűn fordulnak elő az *erőlködik*, *fárad* (*fáradván*) stb. kifejezések, olykor mintha a *szpelkedik* értelmezése volna a céljuk: „*szpelkedésekkel, erőlködéseikkel*” | „Ha szinte *szpelkedve meg-eröltetik* magokat . . .” | „. . . hogy *fáraduan szpelkedgynenek* . . .”. MA. 1611-i és 1621-i kiadásában is az „igyekezem, *szpelkedem*” mellett még „valamihez támaszkodom” is a latin *nitor* ige értelmezése; CAL.-ban ez az értelmezés még nem áll a *nitor* ige mellett, csak ennek „nixus” participium perfectum passivumánál: „Meg tamaztot”. Kérdés, hogy MA.-ban a „valamihez támaszkodom” az „igyekezem, *szpelkedem*” mellett azok szinonimájaként, vagy csak mint a „nitor” számos jelentése közül az egyik szerepel. SzD. (84) a „törekedni, iparkodni, *szpelkedni*, törödni” mellett az „aggódni, búslakodni” jelentések a *szpelkedik*-nek egy homonimájáról árulkodnak; van ugyanis Orosháza *szepeleg* ~ *sepeleg* 'sopánkodik, sajnálkozik' (MTsz.) ige is, amely nem az 'igyekszik' jelentésű *szpelkedik*-hez tartozik, hanem inkább a *szepeg* 'sír' igének lehet a tartozéka (vö. SZINNYEI: MNy. XIX, 121).

4. A *cipel* ~ *cepel*, valamint a *cipekedik* formák jóformán egy időben, a XVIII. század végén tűnnek fel. Valamivel később fordulnak elő adatok a *cipelkedik* ~ *cepelkedik*, *cepekedik* formákra, a nyelvjárásokból ezeknek még más variánsai is előkerülnek, mint *cipekszik*, *cipehedik*, *cipejedik* stb.

A *cipel* első ízben SzD. 1792.-ben fordul elő: „*Tzipelni*: nehezenn, erőlködve vinni a' hátánn valamit.” *Cipel* van még SI., KASSAI V, 257, Tzs., CzF.; KRESZN.: *cipell*; Moldva *szipel* (MTsz.); Szamoshat *cipel* ~ *cepel* 'erőlködve emel, visz' (SzamSz.); Szeged *cipel* 'nehezen, fáradságosan visz valamit' (SzegSz.); Kárász Baranya megye *fölcipéte* (ÚMTsz.) — A *cepel*-re adatok: 1793: „*zpepelték*” (TESz.); Marosvásárhely *cepel* (MTsz.); Szlavónia *cepel* 'nehezen, fáradságosan visz valamit' (SzlavSz.); Köveskál Veszprém megye, Szekszárd Tolna megye, Curgó vidéke Somogy megye, Écs Győr—Sopron megye, Kiskunhalas, Tárkány Bihar megye, Toronya Máramaros megye, Ika-falva Háromszék megye, Tatrang Brassó megye *cepel* 'cipel' (ÚMTsz.); Becefa Baranya megye, Peremarton és Berhida Veszprém megye *cepé* 'cipel'; Szigetköz Győr—Sopron megye *cepé* 'valaki valamit nem nagy kedvvel visz', Tejfalu (Mliečno) Pozsony megye *főcepényi* (ÚMTsz.).

Visszaható képzős (-*kedik* stb.) formák: CzF.: „*Czipelkedik*. Valamely teher fölemelésében vagy hordozásában erőködik.” „*Czepelkedik*. Erőködéssel igyekszik.” „*Czepelődik*. Olyanról mondják, ki nagy nehezen mozdul ülő vagy fekvő helyzetéből, avagy valamely terhet húzva, vontatva, ügyvel bajjal meg tovább.”

Cipekedik, *cepekedik*: 1792: „Koczi és Éva vissza jöven, más ládával *cipekednek*” ’erejét megfeszítve cipel’ (TESz.); Tolmács Nógrád megye, Székelyföld *cipekedik* ’hurcolkodik, egyet-mást ide-oda cipel’ és Nagykunság *cepekedik* ’ua.’ (MTsz.); Szamoshát *cipekedik* ~ *cepekedik* ’huzakodik, nehéz holmikat ide-oda cipel’; Szeged *cipekedik* ~ *cipekődik* ’huzakodik, nehéz holmikat cipel’ (SzegSz.); Nagyszalonta Bihar megye *cepekedik* ’költözködik, hurcolkodik’ (ÚMTsz.); Szatmár vidéke *cipekedni* ’felragaszkodni’ (Tsz.) (nem hiba ’felragaszkodni’ helyett?); Nagyszalonta Bihar megye *felcepekednek* ’nagy nehezen feláll’ (ÚMTsz.); Különös — analogikus vagy szókeveredéssé — formák: Szamoshát *cipehedik* ’cihelődik, tápászkodik, kászolódik, ültéből, fektéből nagy nehezen feláll’ és *cipehejedik* = *cipehedik* (SzamSz.) | Nagybánya Szatmár megye *cipehedik* ’nagy lassan, lomha készülődéssel föl-szedelőzködik, fölcihelődik’ (MTsz.) | Hajdunánás *cipejedik* ’felkél nagy lustán’. (ÚMTsz.) — Ilyenfélék, de más előzményekből: Cegléd *cipenkedik* ’cipekedik’ (ÚMTsz.) | Cegléd *cipekszik* ’erőlködve visz vagy vonszol valamit’: „ugyan mit *cipekcc*” | Gyula Békés megye *cipekszik* ’cipekedik’ | Peremarton, Berhida Veszprém megye *cipekedik* ’nagyot emel’ (ÚMTsz.).

Nem soroltam a *cipekedik* és *cepekedik*-féle változatok közé a Heltainál (Mes. 229) található *felceppekezik* ’sich mit Mühe zusammenklauben’ igét. Az EtSz. ezt külön címszóban tárgyalja, s bár szerinte eredete nincs tisztázva, lehetségesnek tartja, hogy a *cipel* családjába tartozik, és ezzel kapcsolatban utal a mai *cepelkedik*, *cepelődik* igékre. Ez az óvatosság, azt hiszem, teljesen felesleges, mert a szövegből „[a farkas] ugyan ottan el aiula. Egy neműnemű vődöbe, mikoron meg vyúlt volna, *feltzeppekezéc*, hogy el menne” eléggé nyilvánvaló, hogy ez a *felceppekezik* a *cepel* igének *fel-* igekötőjű és *-kezik* visszaható képzőjű származéka. Nincs csak a Nagyszalontáról közölt *felcepekedik* ’nagy nehezen feláll, feltápászkodik’, továbbá a *cipekedik*, *cipejedik* ugyanilyen jelentése szól e mellett, hanem egy másik farkas hasonló, már idézett esete is: „A veremből ki akarván a farkas *szepelkedni*, mást is magához eite bé” (NySz.).

A *cepel* igéhez tartozik a *cepelék* főnév is (vö. *maradék*, *metélék*, *morzsalék*, *vagdálék* stb. a *marad*, *metél*, *morzsol*, *vagdál* igékből); Csallóköz *cepélék* ’cipelni való’ (MTsz.) | Lázi és Veszprémvársány Veszprém megye *cepőlék* ’költözködéskor elszállított bútorok és egyéb holmik neve’ (ÚMTsz.); (Vö. még BÁTNY: MNy. XXXI, 329 *cipelék*.)

Mivel a fontosabb hangtani és alaktani kérdésekről már előjáróban, a fenti összeállítás előtt szóltunk, most főleg a jelentés szempontjából próbálunk néhány tanulságot összegezni a *szepelkedik*—*cipel(kedik)* viszonylatában. Kétségtelen, hogy a legrégebbi változat, a *szepelkedik* jelentése mind a szövegforrások, mind a legrégebbi szótárak tanúsága szerint ’igyekszik’. Az igekötős változatokban mint *felszepelkedik*, *kiszepelkedik* az ’igyekvés’ mozgásban, haladásban realizálódik, és ez a mozgás erő kifejtést kíván. Ilyen a jelentés-tartalmuk az újabb *cepekedik*, *cipekedik* stb. változatoknak is. Beleillenek ebbe a jelentéskörbe a *cipel*, *cepel* is, a különbség köztük lényegében — legalábbis ma — a *cipelkedik* intranszitiv, és a *cipel* tranzitiv volta.

5. Valamennyi régi és újabb változatnak, mint már korábban jeleztük, egy *szepel lehet a kiindulása. Mind a hangalak, mind a vázolt jelentések alapján a *szepel* formát azonosítani lehet a szláv *spěti* 'proficere, properare' igével, amely egyébként minden szláv nyelv szókincsében megvan. Alakilag a *szepel < *spěti* olyan megfelelés, mint a *perel* < szláv *prreti* (SzlJsz. 415), *szentel* < szláv *světiti* (499), *keresztel* < szláv *krbstiti* (264), *henyel* ~ *henyél* < szláv *hníti* (TESz.).

A *spěti* ige mellett van a szláv nyelvekben *spěch* főnév is; egyházi szláv *spěchъ* 'studium, celeritas, incrementum, alacritas, labor' (MIKL., Lex.). A *spěch* főnév származékai a *spěchati* és *spěšiti* igék, amelyek további származékok (főnév, melléknév stb.) alapjai. A *spěti* igeének a szláv nyelvekben még számos, *do-*, *na-*, *po-*, *pri-*, *pro-*, *u-* igekötős változata is van (a szerb nyelvben a *-spjeti* önmagában nincs is meg, csak a *dospjeti*, *naspjeti*, *prispjeti* származékok: vö. IVEKOVIĆ—BROZ). Ezekhez is tartoznak főnevek, melléknévek stb. (pl. cseh és szlovák *úspech* 'eredmény, siker', *prospech* 'haszon', *úspešný* 'eredményes', *prospešný* 'hasznos' stb.).

A *szepel* ige magyarázata szempontjából természetesen maga a *spěti* ige jöhet számításba; ezért ennek előfordulását és használatát idézzük a különböző szláv nyelvekből.

E g y h á z i s z l á v: *spěti* 'iacere, proficere' (MIKL., Lex.) | b o l g á r: *spěja* (rég), *uspjavam* (újabb) 'sikert ér el, előre halad' (MLADENOV Et. R.) | horvát: *spijati* 'napredovati' [előre halad] *spějati* (Daničić szótárában) 'proficere' (HASz.) | s z l o v é n: *spěti* 1. 'eilen, sich beeilen'; delo napredeka *speje* 'die Arbeit macht Fortschritte'; 2. 'zunehmen, gedeihen' (PLETERŠNIK) | c s e h: *spěti* 'pospjchati, snažně gjeti, k cji bžeti' [előre halad, igyekezve megy, cél felé fut]; eilen': „Wogak z boga do tábora spege” [A katona a csatából a táborba igyekszik] [és még számos más példa a régi cseh nyelvből] (JUNGSMANN). — A „Slovník spisovného jazyka českého” a *spěti* igét könyvhasználatának jelezve, jelentéseit részletezve közli:” *spěti* 1. (~ kam) pohybovat se (zpravidla rychle, spěšně) [mozdulatot tenni valamilyen irányba, rendszerint gyorsan, igyekezve] 2. (k čemu) vývojově postupovat; směrovat [fejlődéssel halad valami felé] „vývoj spēje kupředu” [a fejlődés előre halad] 3. (o čase) [időről] plynout, mjet, ubíhat, utíkat, uplyvat [múlik, fogy, szalad, rohan, elmúlik] „roky rychle spēly” [az évek gyorsan szaladtak, múltak.] 4. (urychleně) usilovat, snažit se [(gyorsan) igyekezni, iparkodni] (SSJČ.) | s z l o v á k: *spiel* kníž. (k čomu, kam) íst, smerovat, mierit, cielit [könyvhasználatú (vmihez, hová) menni, irányulni, célozni, közeledni] (SSJ.) | f e l s ő s z o r b: *spěc* 'streben, eilen, gehen' (MUKA) | l e n g y e l: *spiac* 'nacheilen, nachkommen, einholen' és o r o s z: *spětb* 'gedeihen, reif werden, von statten gehen' (VASMER, REW.); *spětb*² 2. jel. (za kem, čem) 'Toroplivo itti vsled komu -nibud, pospevat' (obl.) [(valaki vagy valami után) sietve menni valaki után, elérni, odaérni (tájszó)] „Idi, idi! govorit starik, speja za nim i legko dogonaja ego”. (L. Tolsztoj) [Gyere, gyere, mondta az öreg, és utána sietve könnyen utól érte.] (UŠAKOV, Tolk. Slovarь).

Az idézett szláv igék azt mutatják, hogy a *spěti* eredeti jelentése 'siet' volt (a hozzátartozó *spěch* főnév jelentése minden szláv nyelvben 'sietség'), ebből fejlődtek a többi jelentések, amelyek vele logikailag összefüggnek, illetőleg belőle következnek: 'siet, sietve igyekszik, igyekezve elér stb.'. A magyar *szepel* a *spěti*-nek 'siet, igyekszik' jelentésével kezdhette meg. életét nyelvünk-

ben, és ettől a *szepelel*-től a mai *cipel*, *cepel* jelentésig a jelentésfejlődés, illetőleg bővülés ez lehetett: 'gyorsan halad, igyekszik, erőkődéssel igyekszik, erőkődéssel visz'.

Mindehhez még megjegyzendő, hogy a szláv *spěti* ige intranszitiv, és ilyenek a mai *cipel*, *cepel* kivételével az összes többi változatok, illetőleg tartozékok: *szepelekedik*, *szepeleket*, *szepeleg*, *cipekedik*, *cepekedik*, *cipelődik* stb. Nyilvánvalóan a *cipel*, *cepel* előzménye, a *szepelel* is eredetileg intranszitiv volt, de a *nevel*: *nevelkedik*, *visel*: *viselkedik*-féle transzitiv, illetőleg intranszitiv párosok analógiájára könnyen válhatott az eredetileg intranszitiv *szepelel*, *cepel* transzitivvá az intranszitiv *szepelekedik*, *cepelekedik* mellett.

6. Végül szólni kell még néhány nyelvjárási szóról, amelyekre a *cipel*-lel kapcsolatban mindeddig nem történt hivatkozás, pedig a fentebbi magyarázat szempontjából perdöntő jelentőségük lehet: ezek a *szeplet*, *szepletel*, *szepletel*.

Az adatok: Székelyföld, Háromszék *szeplet*, *szeplet* ~ Székelyföld *szeplet* 'szeleskedik, sebbel-lobbal ide s tova járva végez valamit, kapkodva dolgozik, sietve rakosgat, sietve és zajjal kotorászva keresgél, hány-vet'. „Ne *szepleless*, hanem csináld lassan! Annyit *szeplet*, s még sincs semmi láttatja.” (MTsz.). — Háromszék *szepletel* 'ua.' (MTsz.). — Háromszék *szepleti* 'szeleskedő, kapkodó': „Ó te *szepleti* bolond!” (MTsz.) — Továbbá Székelyföld, Háromszék megye, Kézdivásárhely, Udvarhely *szepletel* 'szeleskedik, sebbel-lobbal ide s tova járva végez valamit, kapkodva dolgozik, sietve rakosgat, sietve és zajjal kotorászva keresgél, hány-vet': „Hogy *szepletel* ő keme! = hogy iparkodik két fiatalt összehoronálni!” (MTsz.) — Halmágy Nagy-Küküllő megye *szepletől* 'szeleskedik, sebbel-lobbal ide s tova járva végez valamit, kapkodva dolgozik, sietve rakosgat, sietve és zajjal kotorászva keresgél, hány-vet' [MTsz.] (ÚMTsz.).

Kriza (NyK. X, 336) a *szepletelni* igéről ezt mondja: „nem jó székely szó; így jó: *szepletelni* = szelleni, pallani, hányni-vetni.”

A *szepletel* a *szeplet* igéből alakulhatott; ennek pedig *szepelel* lehet az alapszava (vö. *cafol* ~ *caflat*), s ez nem más, mint ami a régi *szepelekedik* alapszava is. A *szepletel* a *szepletel*-beli két *l* egyikének a kivetésével keletkezett változat. — Ami pedig a *szeplet* és jelzett tartozékai jelentését illeti, ez pontosan megfelel a szláv *spěti* ige eredeti 'siet, sietve igyekszik' jelentésének.

Ilyenformán a szláv *spěti* ige magyar *szepelel* megfelelője egyrészt a *cipel*(*kedik*), *cepel*(*kedik*) stb., másrészt a nyelvjárási *szeplet*, *szepletel*, *szepletel* igékben maradt fenn; az eredeti szókezdő *sz* a moldvai *szipel*-ben és a *szeplet*, *szepletel*, *szepletel* formákban él tovább, a mai *c*-vel kezdődő változatok előfutára pedig Heltai *feltzepelekedék* igéje.

ÚRHEGYI EMILIA

A betű-től a könyv-ig*

4. Arra a kérdésre nem nehéz megfelelni, hogy melyek lehettek azok az „őskönyvek”, amelyekkel őseink a kereszténység felvétele után megismerkedtek. Nyilván: a biblia, a misekönyv, a zsoltáros könyv és a latin nyelvű könyv (Donatus, Priscianus). Ebből a felsorolásból is nyilvánvaló, hogy ezekre a

* L. MNy. LXVIII, 150—60.

könyvekre a papképzésnél volt szükség; laikus keresztény pedig ezeknek a könyveknek a legrégebb időkben bizony a színét sem igen látta. Ahonnan tehát ezek a könyvek a klerikusképzés céljából hazánkba eljutottak, bizonyára onnan került a *könyv* szó is nyelvünkbe, mert másféle könyv, mint a papképzést szolgáló vallási könyv, a IX–X. században másutt sem létezett.

Őseink a kereszténységgel először az alföldi bolgárok révén ismerkedtek meg, még a X. század folyamán, amint azt olyan szavaink, mint például *kereszt, pap, diák, szombat* határozottan tanúsítják (vö.: KNIEZSA, SzlJsz.; MOÓR: Nyf. LXXXVIII, 191). Ezek a kifejezések tudniillik egy bizánci rítusú, keresztény szláv nép nyelvéből származnak; ilyen szláv nép pedig a bolgárokon kívül a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korában még nem élt (vö. Száz. LXIV, 372). Sőt a X. század második felében a velük való összeházasodások következtében valószínűleg a magyarok közül is mind többen keresztényekké lettek. De azért ezen a réven a könyvvel mint tárggyal aligha ismerkedtek meg. A papi képzés ugyanis a bizánci rítusú keresztényeknél a püspöki székhelyeken folyt. Már pedig hazánk területén bizánci rítusú püspökség nem volt; ezért az alföldi bolgároknak a papi pályára készülő diakónusai valószínűleg a legközelebbi bolgár püspöki székhelyet keresték fel, ahol is pappá szentelték őket; vagyis olyanformán történhetett ez, mint ahogy a román diakónusokat is a középkor folyamán — KNIEZSÁTÓL szerzett értesülésem szerint — a távoli Ochridában szentelték pappá.

Egy kissé mindenesetre rejtélyes, hogy az Árpád-házi nagyfejedelmek, de kiváltképp Géza, akinek a felesége, a szlávok által 'szép fejedelemasszony' (*Beleknegini*) néven emlegetett Sarolt valószínűleg már keresztény volt, nem tettek kísérletet egy bizánci rítusú magyar egyház megszervezésére, ami a bizáncias klerikusképzésnek hazánkban való megszervezését jelentette volna. Talán attól tartottak, hogy ilyen kezdeményezésnek a Bolgáriától vagy Bizánciától való politikai függés lett volna a következménye. Lehet azonban, hogy ez csak azért nem következett be, mert esetleg Bizáncban nem akartak hozzájárulni egy önálló magyar patriarchátus létesítéséhez. Talán ezért fordult Géza fejedelem ebben az ügyben Nagy Ottóhoz vagy esetleg az a magyarok „nagy úr”-ához (senior magnus). Tény, hogy a 973-i quedinburgi gyűlésen vagy — mondjuk — konferencián már ott találjuk Géza fejedelem követeit is. Gyaníthatólag az ottani megbeszélés következménye volt, hogy Nagy Ottó utóda 974-ben elküldte Bruno verdeni püspököt követként Gézához. Bár a püspök meglehetősen bizakodó hangon számolt be útjáról levélben a pápának is, ennek a követjárásnak a magyar egyház megszervezése szempontjából semmi nevezetesebb eredménye nem lett. Amint nem volt eredménye korábban annak sem, hogy 972-ben egy Wolfgang nevű jámbor sváb szerzetes eljött hazánkba, hogy itt a magyarok megtérítésén munkálkodjék. Amikor azonban vállalkozásáról Piligrim passauai püspök értesült, rögtön magához rendelte és közbenjárására Wolfgangot hamarosan regensburgi püspökké nevezték ki. Tudniillik Piligrim püspöknek magának is nagyratörő tervei voltak Magyarországgal kapcsolatban. Maga akarta ugyanis a térítésnek és a keresztény egyház megszervezésének ügyét intézni, hogy Magyarországot — érsekké előléptetve — saját joghatósága alá vonhassa. Tervét — úgy látszik — Nagy Ottó is támogatta. Piligrim járt is Magyarországon, talán ő keresztelte meg Gézát is és családját. Beszámolójában 5000 előkelő magyar megkeresztelését is említi ugyan, azonban szavainak alig lehet hitelt adni, mert róla ismeretes, hogy az érseki méltóság megszerzése érdekében egy egész okmánytárat

hamisított. Mikor aztán az érseki méltóság megszerzése a salzburgi érsek ellenállása miatt nem sikerült neki, a magyarok megtérítésének ügye tovább már nem érdekelte, és talán Nagy Ottó utóda is megvonta tőle támogatását.

Az előadottakból is nyilvánvaló, hogy német klerikusok térítési és egyházszervezési törekvései révén a magyarok a könyvvel mint tárggyal semmi esetre sem ismerkedhettek meg. Nagyobb eredménye német klerikusok térítési és egyházszervezési törekvéseinek már csak azért sem lehetett, mert a német hithirdetők olyan nyelven nem tudtak beszélni, amelyen a magyarokkal megértethették volna magukat.

Persze nem lehetetlen az sem, hogy közben Gézának is elment a kedve attól, hogy a németek támogatásával és közreműködésével szervezze meg a keresztény egyházat országában. Mindenesetre feltűnő, hogy körülbelül két évtizeden át az első német térítési és egyházszervezési kísérletek után ezen a téren hazánkban látszatra semmi sem történt. Ellenben 994-ben Géza udvarában találjuk a csehek második püspökét, Adalbertet (cseh neve Vojtech volt), aki állítólag már előzőleg is követek útján érintkezett Gézával, sőt járt is nála. Alig hihető, hogy a prágai püspök Rómába utaztában 994-ben nem Géza meghívására szakította félbe útját. Prága püspökének magyarországi utazgatásában felfogásunk szerint nemcsak a jámbor életű püspök hithirdető buzgalmának megnyilvánulását kell látnunk, hanem a magyarok „nagy urá”-nak arra való törekvését is, hogy országában a keresztény egyházat nem bolgár vagy görög, sem nem német, hanem inkább cseh papok segítségével és közreműködésével szervezze meg.

Géza bizonyára térítési és egyházszervezési kérdésekről tárgyalhatott a prágai püspökkel, mert Adalbert látogatása után csakhamar cseh származású papok tűnnek fel Magyarországon, akik a magyar egyház megszervezésében is nagyobb szerepet játszottak. Három név ránk is maradt. Ezek: Radla, Asztrik és Anasztáz. Ez utóbbi lett az első esztergomi érsek is. De rajtuk kívül más cseh klerikusok is elszármaztak hazánkba, sőt az első pannonhalmi szerzetesek is a Prága melletti Břevnov kolostorának a lakói közül kerültek ki.

Annak, hogy Géza és nyomában fia István elsősorban is cseh klerikusokra támaszkodva igyekezett a keresztény egyházat kiépíteni, nemcsak politikai, hanem gyakorlati okai is lehettek. Tudniillik a német klerikusokat Magyarországon esetleges német származású hadifoglyokon kívül — akiket tehát tolmácsként lehetett használni — senki meg nem értette, míg a cseh klerikusok szláv beszédét a X. század végén a kiterjedt szláv—magyar két-nyelvűség korszakában sok magyar megértette, de sok szlovák is tudhatott magyarul. Éppen ezért ezek a cseh klerikusok is könnyebben megtanulhattak magyarul, mint a német nyelvű hithirdetők. Már pedig magyar nyelvű papok képzése nagyon nehezen ment volna, ha a mestereik nem értették volna magyarul. Magyar származású papok nélkül pedig a keresztény hit nem szilárdulhatott volna meg hazánkban, mert ahhoz csupán a keresztvíz még semmiképp sem lett volna elégséges. Ezt a legnagyobb határozottsággal Szent István királyunk ismerhette fel.

5. Amint tudjuk, a papok képzéséhez bizonyos könyvek mindenképpen szükségesek voltak. Így tehát a „könyv” fogalmával — és nevével — először azok a magyarok ismerkedtek meg, akik a papi pályára készültek. És ha cseh származású klerikusoknak a magyar keresztény egyház megszervezésében és magyar származású papok kiképzésében nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk, akkor a magyar egyházi terminológiában nyilván cseh származású

szavaknak is kell lenniük. KNEZSA jövevényszó-tanulmányában csak egy ilyen szóról emlékezik meg, az pedig az elavult *dusnok* szó, amellyel a régiek azokat az egyháznak adományozott szolgákat nevezték meg, akiknek kötelessége volt egykori uruk lelki üdvéért bizonyos szolgáltatásokat teljesíteni (vö. SzlJsz. 166). Nyilvánvaló azonban, hogyha egy ilyen nagyon különleges jelentésű cseh kifejezés akad a magyar egyházi terminológiában, abban akkor több hasonló származású szónak is kell lennie. És van is. — Ilyenek elsősorban is a keresztény terminológiának azok a kifejezései, amelyeknek szláv megfelelői a katolikus délszlávok körében nem használatosak. Érdekes módon ezek többnyire szerzetesi vagy kolostori szavaknak mondhatók. Ilyenek: *barát, kehely, kápa, † kuklya* (> *csuklya*), *pilis, zsoltár* és *könyv*. Azután akad a magyar keresztény terminológiában néhány olyan szó is, amely csak a katolikus délszlávok nyelvéből, illetve délszláv származású katolikus papok szóhasználatából kerülhetett a magyarba, vagyis ilyen szavak, mint *pokol* és *apáca*. De van a magyar keresztény terminológiában néhány olyan kifejezés is, amelyeknél hangtani vagy szótörténeti kritériumok alapján nem állapítható meg, hogy cseh vagy nyugati délszláv származású papok közvetítésével kerültek-e a magyarba, vagyis ilyen szavak, mint *apát, keresztény, malaszt, mise, ostya, vecsernye*.

A keresztény terminológia felsorolt kifejezéseivel „Alttschechische Lehnwörter im Ungarischen” című (StSlav. XII, 283–95) cikkemben foglalkoztam behatóbban, nem kis mértékben KNEZSA legutolsó nyelvészeti művének, vagyis kvantitás-tanulmányainak (vö. NyK. LXV., LXVI.) megállapításaira támaszkodva. — Nyelvészeink korábban hajlamosak voltak a keresztény terminológia általunk ócseh származásúnak mondott kifejezéseiről általában MELICH nyomán — aki szinte elvileg az ellenkezőjét szokta mondani annak, amit valahol ASBÓTH állított — azt hirdetni, hogy azok katolikus délszláv vagy német származásúak. Csakhogy őseink a Dunántúl erdős tájait — amint ezt már több helyütt behatóan kifejtettük — csak a X. század vége felé szállták meg, amikor is ott a keresztény egyházat csak nagyon leromlott állapotban ismerhették meg, hisz a Dunántúlon egyetlen templom sincs, amelynek az alapítása a magyar honfoglalás előtti időkre volna visszavezethető. Ha ez nem így lett volna, akkor Gézának és fiának, Istvánnak nem kellett volna cseh papokat betelepítenie az országba, sőt más idegen országokból származó klerikusokkal is kísérleteznie a magyar keresztény egyház megszervezése érdekében.

6. A fent felsorolt ócseh származású szavak közül mi itt csak a „könyv”-szavakról kívánunk behatóbban szólni, amikhez még latin betűs írásunk eredetéről szóló felfogásunk kifejtése szinte önként csatlakozik.

Zsoltár szavunkat azért sorolhatjuk „könyv”-szavaink közé, mert e szavunk mai 'Psalm' jelentése a magyarban jött létre a pleonasztikus *zsoltár-könyv* kifejezés téves értelmezése révén, hisz a *zsoltár* szó elsődleges jelentése 'psalterium' volt. KNEZSA szerint szavunk forrását illetően „gondolhatnánk a csehre”, de szerinte még inkább az ófelnémetre (SzlJsz. 768), csakhogy persze műve *kehely* cikkében azt is kinyilvánította, hogy ófelnémet származású kifejezés a magyar keresztény terminológiában „biztosan ki sem mutatható” (i. m. 665). Ezen mindazok után, amit német klerikusok rosszul sikerült magyarországi térítési és különösen egyházszerkezési próbálkozásairól fentebb már előadtunk, nem is lehet csodálkozni. De vajon miért nem tartott ki KNEZSA a *zsoltár* szó származására vonatkozó első gondolata mellett? Nyil-

ván azért nem, mert MELICH szerint — akivel KNEZSA ebben a kérdésben nem akart szembehelyezkedni — „a csehből és szlovákból egyetlen (!) biztos keresztény terminus technicust sem lehet kimutatni . . . nem valószínű, hogy egy a kereszténység fejlettebb ismeretét feltételező szakkifejezés, mely különben elsősorban papi szó, a csehből került volna át.” Az már ebből a megjegyzésből sem lehet számunkra kétséges, hogy KNEZSA műve megírása előtt sem a magyar egyház megszervezésének, sem Pannonhalma alapításának a kérdésével behatóbban nem foglalkozott. De hát akkor, hogyan tovább *zsoltár* szavunk származásának kérdésében? Ilyenformán: „Mivel pedig a szó a szlovénben nincs meg, nincs más hátra, mint szavunkat az ófelnémetből magyarázni.” Arra pedig már nem tér ki KNEZSA, hogy néhány német klerikus rövid ideig tartó magyarországi tartózkodása során hogyan hagyhatott itt az állítólag megkeresztelt magyarok között egy a kereszténység fejlettebb ismeretét feltételező „papi szó”-t. Arról pedig KNEZSA nyilván megfélekedezett a *zsoltár* cikk írásakor, amit a *dusnok* szóról megállapított, vagy pedig a *dusnok* cikket később fogalmazta meg, mint a *zsoltár*-cikket.¹

Ami mármost *zsoltár* szavunknak az ófelnémet *saltāri* 'psalterium' szóból való származtatását illeti, az csak grafikai szempontból látszik lehetőséget jelenteni. Ezt a szót ugyanis a németek a betűalaknak megfelelően csak a VIII. században ejtették *žaltāri*-nak, a IX. században azonban az ejtése már *b i z t o s a n žaltāri* volt, mégha akkor az *ā* umlautját nem jelölték is (Vö. BRAUNE, AhdGramm. 3—4, 45, § 51, Anm. 2.; a X. század végén pedig ennek a szónak az ejtése a németben már biztosan *žaltāre* vagy *žaltāræ* volt², amelyből a magyar *zsoltár* szóalak már semmiesetre sem származott volna, mert hisz például a középfelnémet *hāhaere* is *hōhēr* alakban jelenik meg a magyarban.³ Az már bizonyos, hogy a szófejtésben néha nagyon kellemetlen buktatót jelenthet az a körülmény, hogy az írás sokszor nagyon is konzervatív, és nem jelöli a bekövetkezett hangváltozásokat.

Az előadottak szerint nincs még formális szempontból sem más lehetőség, mint annak feltevése, hogy *zsoltár* szavunk egy 'psalterium' jelentésű cseh *žaltār* szóalak átvételéből származik. És ha tekintettel vagyunk arra, hogy szavunk „papi szó” volt, akkor pontosan meg tudjuk azt is mondani, hogy Csehország melyik részéből származik, és hogy hazánkban hol vert először gyökeret. Csakis a Párga közelében fekvő Břevnov kolostorából kerülhetett hazánkba azoknak a szerzeteseknek révén, akik onnan települtek át Pannonhalmára, nyilván abból a célból, hogy itt úttörői legyenek a magyar anyanyelvű klerikusok papi kiképzésének.

¹ Ilyen ellenmondások egy körülbelül 4000 szócikket tartalmazó nagyobb etimológiai tanulmányban, amely évekig készült, nyilván adódhatnak, mert hiába — az ember feje nem káptalan, különösen, amikor a szerzőnek ajánlatos volt még tudományos életünk egy bizonyos hatalmasságának szinte fanatikus hévvel képviselt nézeteire is tekintettel lenni. A keletkezett ellentmondásokra nyilván KNEZSA maga is rájött volna, ha műve lexikális részével egy időben el tudott volna készülni a II. rész tervbevett különféle összefoglalásaival.

² Ebből lett a *salter* 'Psalter' szóalak, amely mellett a kfn.-ben a mai *Psalter*-nek megfelelő szóalak is megjelenik (vö. LEXER).

³ Szavunknak a németből való származtatására hangtörténeti szempontból csak egy lehetőség van: 1170 körül a bajor-osztrákban az ófelnémet *a*-ból *o*, a késői ófelnémet *ā*-ból pedig *ā* fejlődött (vö. MOÓR, Westungarn im Mittelalter. Szeged, 1936. 179—80, 183). Azt azonban a nyelvészeti formalizmusnak talán még legmegrögzöttebb bajnokai sem tartanak már lehetségesnek, hogy a magyar 'zsoltároskönyv' jelentésű „papi szó” 1200 körül a bajor-osztrák népnyelvből került volna a magyarba.

7. A břevnovi cseh barátok útipodgyászában zsoldáros könyvön kívül még másféle könyvek is lehettek, úgymint biblia, misekönyv, latin nyelv-könyv, latin—cseh szójegyzék és bizonyára Szent Benedek regulái is. Tehát eleink, illetve azok, akik közülük 1000 körül a papi pályára készültek, feltétlenül megismerkedtek a könyv mibenlétével és annak cseh származású bencések körében használatos elnevezésével, mégpedig Esztergomban az érseki iskolában, Pannonhalmán pedig a Břevnovból odaszármazott bencések révén.

Könyv szavunk emlékeinkben először továbbképzett alakban Kézainál fordul elő 1282 körül¹ ebben a mondatban: „*Qunwes enim Kalman est vocatus cum libros habebat in quibus ut episcopus legebatur suas horas*”. Kálmán királyunkat nyilván még életében nevezték el „Könyves”-nek, és az idézett mondatból az is világosan kitűnik, hogy könyvön egyházi, papi könyvet értenek; de mást nem is érthettek, mert hisz másféle könyv, mint papi könyv Kálmán király idejében még aligha lehetett hazánkban.

A fent idézett *Qunwes* szóalaknak² az olvasata is világos, és az sem lehet kétséges, hogy *könyv* szavunknak a hangalakja lejegyzése idején, vagyis Kézai korában *künyv* volt; ennek pedig szabályszerű fejleménye a mai *könyv* szóalak, amelyre a XVI. századi emlékekben már számos példa van (vö. KNEZSA, SzlJsz. 872). — Azt persze nem lehet határozottan eldönteni, hogy az így leírt nominatívusi alak, mint például az 1581-i *keonw* (vö. OklSz.) *könyv*-nek vagy *könyü*-nek olvasandó-e, mert hisz a székely népnelvben a *könyv* hangalakja ma is *künyü* vagy *könyü*. Az azonban nem lehet kétséges, hogy olyan ragozott vagy továbbképzett szóalakokban, mint *könüet* (1547.), *könweth* (1554.), *könwechke* (1556.), *könweczke* (1596.) (vö. OklSz.) az *u*, illetve *w* betű csak *v*-nek olvasható. Annak a kérdésnek pedig, hogy a *könyü* szóalakban az *ü* hang *v*-ből származott-e vagy pedig a *v* előzményéből, amely szóvégeben esetleg másként fejlődött, mint hangzóközi helyzetben, csak elméleti jelentősége van, mert hisz a *könyü* szóalak *ü*-je is csak olyan hangból származhatott, amelynek a fejleménye mássalhangzó utáni helyzetben *v* szokott lenni.³

Van a XVI. században még néhány *kenyü*-nek vagy *kenyv*-nek olvasható változat is (vö. KNEZSA, SzlJsz. 872). Ezek nyilván éppúgy az *ö* delabializálódása révén jöttek létre, mint ahogy például Tinódi is többnyire *terök* vagy *terek* alakban emlegeti a törököket, vagy amint például *ökör* szavunknak is vannak *eker* változatai is (vö. GOMBOCZ, BTLw.). Elvileg feltehető volna ugyan szavunkban *i* > *ü* > *ö* és *i* > *ë* fejlődés is, de ennek a feltevésnek *könyv* szavunk esetében csak akkor volna valószínűsége, ha szavunknak akár a népnelvben, akár a régiségben volna *i*-s változata is, aminek azonban nyoma sincs.

¹ Ez a körülmény persze azt kellene, hogy jelentse a félnomád-elmélet erősen antiszlovák beállítottságú képviselőinek hiperpozitívista nézeti szerint, hogy eleink a könyvvel mint tárggyal csak valamikor a XIII. század folyamán ismerkedtek volna meg. Ebben az esetben azonban — azt hiszem — nincs már szó náluk hiperpozitívista nézetekről, sőt a törökösködők még talán azt is valószínűnek találnák, ha valaki elmagyarázná nekik, hogy őseink még a Káma-melléki őshazájában szereztek volna be első könyveiket a török testvérektől, akiknek a révén ott egy archeológusunk felfedezése szerint (vö. Élet és Tud. XXV, 1185) még testi habitusukban is átalakultak volna. Ha ilyesmit lehet hírlélni, bár közismert, hogy egyetlen török származású rokonságnév sincs a magyarban, akkor miért ne lehetne azt is feltenni, hogy őseink tarsolyaikban a Káma mellékéről török betűs könyveket hoztak volna magukkal a Kárpát-medencébe?

² E krónikás helyen előforduló „*Könyves*” szó többi változataira vö. SRH. I, 432. — P. D.

³ Nem ártott volna számba venni a XV—XVI. századi adatokban jelentkező *ö*-vel olvasható pusztá alanyeseti formákat is. — P. D.

Ellenben szavunk származtatása szempontjából nem jelentőség nélküli, hogy *ölyü*, *ölyv* szavunk a régi és népi nyelvben ugyanolyan alakváltozatokkal szerepel, mint *könyv* szavunk. Ilyenek ezek, mint *elw*, *wlv*, *eóliü* (vö. GOMBOCZ, BTLw.). A székelyek persze a *könyü* szóalakhoz hasonlóan ezt a szót is *ülü*, *ülü*, *üllü* alakban ismerik. Mivel pedig e szó előzményének GOMBOCZ szerint a török **iläy* szóalak tekinthető, eleve is valószínű, hogy a hasonló változatokkal szereplő *könyv* szavunk *v*-jének az előzménye csakis valami ómagyar *γ*-s hangkapcsolat lehetett. És ehhez a *könyv* származtatása érdekében szükségesnek látszó *γ*-s hangkapcsolathoz el is jutunk, ha felvetjük a kérdést, hogy mi lehetett a mai 'könyv' jelentésű cseh *knihá*, illetve régi *knihy* szóalak előzménye 1000 körül. — Tekintve, hogy a mai *h* előzménye a csehben és a szlovákban a *g*-ből származott spirantikus *γ* volt, az óbolgár *königa* 'Buchstabe, Schrift, Buch' megfelelőjének az ezredforduló körül a csehben **kóniya*, illetve többes számi **kóniyy* lehetett az alakja. Ezekből a feltehető ócseh szóalakokból pedig a magyar *könyv* > *könyv* szóalak már minden nehézség nélkül levezethető, amennyiben — amint láttuk — már eleve is valószínűnek mondható, hogy *könyv* szavunkban a *v* előzménye valami *γ*-s hangkapcsolat lehetett. A feltehető ócseh szóalak ugyanis **kunyiya*, **kunyiyi* alakban került volna a magyarba. Ebben a feltehető magyar szóalakban pedig csakhamar érvényesült volna a hangrendi illeszkedés palatalis irányban, ahogy ez a szláv nyelvekből átvett vegyes hangrendű szavakban többnyire be szokott következni (így lett például a szláv — magyar **ocitu*-ból *ecet* vagy **szumeti*-ből *szemét*). Azután pedig a két nyílt szótagos hangtendencia néven is emlegetett HORGER-féle törvény révén kiesett szavunk hangsorából az *i*, és ilyenformán valami **kunyye*, illetve **kunyyi* vagy **kunyü* szóalak keletkezett. Ezekből pedig a XII. század folyamán éppúgy létrejöhetett a *könyv* szóalak, mint ahogy a török **iläy*-ből a magyarban — amint láttuk — *ölyv*, *ölyü* fejlődött, vagy ahogy a török *oryy*-ből hangátvetéssel *orv* lett (vö. GOMBOCZ, BTLw. 109¹, de amilyen példa nyelvünkben több is akad (vö. BÁRCZI, Htört.² 135). Ez az egész hangfejlődés — úgy látszik — azon alapszik, hogy nyelvünkben a XI—XII. század folyamán egybeesett a *γ* a *β*-vel *β*-vé; ez utóbbi aztán szóvégen vokalizálódott, mássalhangzó után pedig labiodentalis *v* fejlődött belőle. A feltehető *kunyve* alak tehát úgy viszonylik cseh előzményéhez, mint a magyar *látva*, *kérve* határozó igenevek a *látó*, *kérő* igenevek előzményeihez. Az előbbiek ugyanis az utóbbiak olyan lativusi végződéssel ellátott alakjaiból származtak, amelyek csupán a két nyílt szótagos hangtörvény érvényesülése folytán különültek el az előbbiektől, mert hisz az úgynevezett melléknévi igenév eredeti végződése *γ* volt, amint ez a *Szántó* helynévnek a veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelében megőrzött *σαυτāv* alakja is tanúsítja.

Az előadottak szerint a magyarban a feltett 1000 körüli cseh **kóniyy* vagy **kóniya* szóalaktól egészen szabályszerűen fejlődött a mai magyar *könyv* szóalak. Mégpedig a cseh **kóniyy* szóalaktól közvetlenül, a *kóniya*-ból pedig oly módon, hogy a szóalak *a* > *e* végződését a magyarban a *misekönyve*-féle szóösszetételekben a birtokos jelző végződésének fogták fel, és elhagyták, mint amire számos példa van (*kolbász*, *lapít*, stb.). Ennek a magyaráztatnak hangtörténeti szempontból nemcsak hogy semmiféle akadálya nincs, hanem még abban az esetben is a legnagyobb mértékben valószínű, ha magyaráza-

¹ Másképp PAIS: MNy. XL, 65. — P. D.

tunkat kizárólagosan csak hangtörténeti szempontokra akarnánk alapítani, mert hisz a $g > \gamma > h$ hangfejlődés nemcsak a csehben következett be, hanem a szlovákban is, és már csak ezért is nagyon réginek tekinthető. Mivel ezek a hangok a régi magyar nyelv hangrendszerében körülbelül a XII. század közepéig egymás mellett mind megvoltak, kölcsönzött helynevek és jövevényszavak alapján nem túlságosan nehéz megállapítani, hogy a g -ből lett γ hang 1000 körül a szlovákban már megvolt.¹ Ez már csak azért is felteendő, mert a XII. század végén a szlovákban a $\gamma > h$ hangváltozás már bekövetkezett (vö.: KNIEZSA: Szent István-Eml. II, 373, 2. j., SzJsz. 458; ŠMILAUER, Vodopis starého Slovenska. 1932. 66). — Azokban a helynevekben, amelyeket őseink még a X. század első felében vettek át a szlovákoktól, a mai szlovák h helyén a magyarban természetesen g -t találunk (pl. szlovák *Hliník* Bars megyében a magyarban *Gelednek* alakban van meg; természetesen azokban a helynevekben, amelyeket szlovákok a X. század első felében (!) vettek át a magyaroktól, a magyar g helyén a szlovákban h -t találunk (vö. m. *Ság* ~ szlovák *Šahy* Hontban).

A $g > \gamma$ hangváltozás a X. század végén nyilván már a csehben is bekövetkezett, mert a g -nek spirantikus képzése mint tendencia az északi szláv nyelvekben már nagyon régi lehetett, mert hisz a $g > h$ hangváltozás nemcsak a csehre, morvára és szlovákra jellemző, hanem a felső-szorbra és ukránra is.

8. A cseh klerikusok a gondjaikra bízott magyar klerikusjelölteket először bizonyára olvasni tanították meg; ezért aligha véletlen, hogy az olvasás műveletének a megnevezésére a magyarban ugyanúgy egy 'összeszámol' jelentésű szót használunk, mint a szláv népek és közöttük a csehek is (vö. cseh *čísti* 'lesen, zählen'), úgyhogy *olvas* szavunk 'lesen' értelemben gyaníthatólag egy cseh kifejezés tükörszavának tekinthető, amint ezt már ASBÓTH is lehetségesnek tartotta (vö. NyK. XVIII, 405). Teljességgel azonban nincsen kizárva, hogy 'összeszámol' jelentésű *olvas* kifejezés nálunk már a betűvetés útján való jóslásnál is szerepelt.

Az írás műveletének és a latin írás betűjegyeinek megnevezésére azonban a magyar papjelöltek már azokat a kifejezéseket használták, amelyek nyelvünkben a varázsigék lejegyzésénél voltak használatosak, sőt a 'varázsigé' jelentésű *íge* szó beszédjünkben a latin szöveg egyes szavainak és kifejezéseinek megnevezésére is szolgált. — A nép persze azokat, akik gyanításra szerint varázsigéket tudtak lejegyezni és kibetűzni — mert hisz mire másra használták volna az egyszerű emberek felfogása szerint az írást —, eleinte bizonyára valami sámánféléknek tekintették, ezért is szerepel az egykor 'sámán' jelentésű *bölcs* szó a régi nyelvben nemcsak 'magus', hanem 'doctus, eruditus, literatus' jelentésekben is (vö. EtSz. I, 521).

A cseh klerikusok azonban a magyar papjelölteket nemcsak írni és olvasni tanították meg, hanem bevezették őket a nyugati egyház szent nyelvénck, a latin nyelvnek a rejtelmibe is. A latin nyelv oktatása pedig a középkorban általában fogalmi kategóriák szerint csoportosított szójegyzékek segítségével folyt, azután pedig sorközi glosszákkal és a latin szövegek önálló népnyelvi fordításaival is igyekeztek a latin nyelvű szövegek megértését elősegíteni.

¹ A magyar *Keszi* (γ) helynévnek szlovák *Kosiň* változatai például határozottan tanúsítják, hogy ez a magyar törzsnévi helynév **Kosiňy* alakban még a X. században honosodott meg a szlovákban, amikor is ebben a nyelvben a *ke* hangkapcsolat még nem volt meg, úgyhogy azt *ko*-val, illetőleg a *ko* előzményével helyettesítették.

Ezek szerint a magyar papképzés terén tevékenykedő cseh klerikusok lehettek az elsők, akik megfelelő szójegyzékek elkészítése érdekében magyar szavakat latin betűkkel leírtak. Szójegyzéküket valószínűleg oly módon készítették, hogy kétnyelvű tanítványaik segítségével — ezek lehettek szlovákok és magyarok is — sorjában lejegyezték latin szójegyzékük cseh nyelvű egyértékeseinek magyar jelentéseit.

Hogy a latin nyelvi oktatás megkezdésének csakugyan ez lehetett a munkafolyamata és módszere, azt leghatározottabban az a körülmény tanúsítja, hogy a régi magyar latin betűs írásmód — németes jellegű. Arra pedig már 1935-ben rámutattam egy kritikai tanulmányomban, hogy a régi írásmód németes jellegzetességei (mint a *š* és *ž* hangoknak *s* betűvel, a *s* és *z* hangoknak *z* betűvel való írása) az ócseh helyesírásra is jellemzők (vö. NNy. (VII, 9). Akkor azonban még nem gondoltam arra, illetve még nem tudtam, hogy éppen csehek játszottak nevezetesebb szerepet a magyar keresztény egyház megszervezésében; ezért akkor még valószínűbbnek tartottam, hogy a régi magyar latin betűs írásmódot a latin nyelvnek német származású oktatói alakították ki. Ebben a vonatkozásban rámutathattam arra, hogy a *č*-nek *s* betűvel való írása olyan német jellegzetesség, amely az ócseh írásmódban nem szerepel, sőt ezt a felfogást az a körülmény is valószínűsíteni látszott, hogy a kispapok magistere Marosvárott a neve alapján németnek tekinthető Waltherus volt, aki mellett a „teutonicus”-nak mondott Henricus magister is működött.

Lehetséges ugyan, hogy a latin nyelvnek német származású magisterei is szerkesztettek nálunk latin—magyar glossariumokat, de ilyent bizonyára azok a cseh származású klerikusok is szerkesztettek, akiknek a révén honosodtak meg a *zsolttár* és *könyv* szavaink, amelyek — amint láttuk — csak a csehből magyarázhatók. Ezek szerint lényegében vissza kell térnünk ASBÓTHNAK arra a már 1884-ben képviselt felfogására (vö. NyK. XVIII, 412—27), hogy nálunk elsőnek cseh származású klerikusok írtak le németes módon magyar szavakat latin betűkkel. Erre nézve még azt is felhozhatjuk, hogy a *č* hangnak az ócseh helyesírás módján *c*-vel való írása KNEIÉZSA egybeállításai szerint a legrégebb időkben — úgy látszik — mégis csak gyakoribb volt, mint *e* hangnak német módra *s* betűvel való jelölése (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. 1952. 15, 19, 62, 69).

9. Már 1937-ben megállapítottam főleg a középkorban előkelő körökben divatozó személynevek (keresztnevek) vizsgálata alapján, hogy azok az epikus művek, amelyekben a nyugati irodalmakban már 1200 előtt a lovagi kor ideáljai először jutottak költői kifejezésre, a tatárjárás előtti időkben magyar nyelvű művekből nálunk is ismeretesek voltak. Ilyen epikus művek voltak: a Sándor-ének, a Roland-ének, a Trója-regény, Tristan és Isolda története, továbbá a Detre-eposz és a harcias barátáról szóló Heime-ének (vö. MOÓR, Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn: Ung.Jb. XVII, 57—85). Az azonban már alig hihető, hogy az ilyen világi tárgyú epikus művek lettek volna az első magyar nyelvű könyvek, bár az ilyeneknek a szerzői a nyugati viszonyokhoz hasonlóan nálunk is klerikusok lehettek. E világi tárgyú epikus műveknek az előzményei azonban — mint más európai irodalmakban — vallási tárgyú művek lehettek, mégpedig elsősorban is bibliai részek fordításai. Gyaníthatólag épp a pannonhalmi cseh származású bencések vagy magyar tanítványaik próbálkoztak meg először bibliarészeknek magyarra való lefordításával. Talán épp Máté evangéliumának lefordításával tettek először kísérletet. Máté evangéliumában ugyanis hatszor is szó esik a képmutatóról. A *kép*-

mutató szó pedig ASBÓTH felfogása szerint a szláv *liceměrъ* szó tükörszavának tekinthető. Bizonyára Cyrill és Method alkották a görög *ἰσοκριτής* kifejezés visszaadására. Ezt a szót mindenestre megtalálhatjuk az összes szláv népeknél, amelyeknél közvetlenül vagy közvetve számolni lehet Methodék bibliafordításának hatásával, de már a szlovénben, valamint a vendben nincsen meg ez a kifejezés (vö. BERNEKER, EtWb. I, 719); így tehát a cseh bencések révén kerülhetett a magyarba. Hasonló következtetésekre a magyar egyházi terminológia szlávból fordított elemeinek pontos átvizsgálása talán még más érveket is fog szolgáltatni bizonyos egyházi kifejezéseknek a csehből való származására vonatkozólag. -- Az ugyanis nem valószínű, hogy az egyházi kifejezések szlávból származó magyar tükörszavainak alkotója a „nép” lett volna. Ezek a kifejezések csakis a papképzést szolgáló iskolákban jöhettek létre, mégpedig elsősorban is Esztergomban és Pannonhalmán, ahol — amint tudjuk — cseh bencések voltak a magyar klerikusjelöltek oktatói. Ilyen kifejezésekre gondolunk, mint *feszület*, *keresztre feszít*, *világ* 'mundus', *levél* 'epistola', *húshagyó* 'Fastnacht', amelyekről már ASBÓTH is megemlékezett.

10. A honfoglalás utáni időkben, amint ezt az Árpád-monarchia kialakulásáról írott tanulmányomban behatóbban is kifejtettem (vö. Száz. 1970: 350–82), a Kárpát-medencében ugyanegy fő alatt kettős állami szervezet alakult ki: egy nomádos szervezet, amelynek névlegesnek mondható feje a „nagy úr” volt, és egy az Árpádok birtokába került bolgár várrendszer, amelyben a fejedelmek birtokában levő váruradalmak földjei megyével voltak elkülönítve a nomádos törzsi szervezetben élő szabad magyarok területeitől.

Az előbbi szervezetben nomádos gazdálkodás folyt, az utóbbiban pedig a fejedelem szláv alattvalói földműves gazdálkodásból éltek. Ez a kettős szervezet addig működött a körülményekhez képest kifogástalanul, amíg az elszegényedő félben levő nomádok külföldi kalandozások révén kárpótlást szerezhettek állatállományukban esetleg elszenvedett veszteségeikért. Amikor ennek a lehetősége megszűnt, a kárt szenvedett nomádok — úgy látszik — a fejedelem uradalmainak megyéin belül kezdtek el fosztogatni és harácsolni. Ezt a nagyúr már nem tűrhette el; ezért udvarának és uradalmainak ispánjai, vitézei és poroszlói segítségével szétverte a nomádos törzsi szervezetet. Feltehetőleg a nomádok állatállománya egy részének elkobzásával letelepítette őket különösen az ország veszélyeztetett vidékein, és rájuk kényszerítette a földművesek életformáján kívül várbirtokainak bolgáros szervezetét. Mivel pedig szláv jobbágycsoportok voltak, a keresztény vallást is. Gyaníthatólag abban a feltevésben, hogy a keresztény vallás jobban megfelel a földműves életformának, mint a nomádok pogány hite. Ilyenformán Géza lett nemcsak az Árpádok monarchiájának megteremtője, hanem a keresztény egyház megszervezője is hazánkban. Mindenesetre ez irányú tevékenységének köszönhetjük, hogy ősünk a könyvvel is megismerkedtek. Sőt, amint kifejtettük, Gézának ezzel a törekvésével hozható végeredményben kapcsolatba az a körülmény is, hogy a *betű* szóegyüttes, amelyet eredetileg csupán a kavaroikkal együtt élő nyugat-dunántúli magyarok ismerhettek, a kereszténységgel együtt az egész magyar nyelvterületen elterjedt.

A magyarság életformájának alakulására vonatkozó fenti elmélet a korábbiaktól főleg abban különbözik, hogy nem egyes emberek bölcs előrelátásával, hanem gazdasági okokkal próbáltam bizonyos változások bekövetkeztét magyarázni.

II. Fejtegetéseink végére érve megállapíthatjuk, hogy *könyv* szavunknak az ócsehből való származását előttünk legjobban ASBÓTH OSZKÁR közeli-tette meg „A szlávtság a magyar keresztény-terminológiában” című, 1884-ben megjelent tanulmányában. A mi megállapításunkra eljutni azért nem sikerült neki, mert nem tudta még, hogy az északi szláv nyelvekben a *g*-ből *γ*-n keresztül lett a mai *h* hang. De azt sem igen tudhatta még, hogy a *γ* hang az ómagyarban is megvolt, sőt a két nyílt szótagos hangtörvény szerepét és jelentőségét sem ismerhette még a magyar szavak alakjának fejlődésére vonatkozólag. — ASBÓTH realiztikus szemléletét azonban a magyarságra vonatkozó tudományokban egy romantikusnak mondható szemlélet váltotta fel. Ennek képviselői már nem a múlt valóságát igyekeztek a szavakon és neveken keresztül megismerni, hanem azokból a nyelvészeti formalizmus módszereinek a felhasználásával bizonyítékokat igyekeztek kicsiholni különféle délibábos és nemegyszer álhazafias illatú elméletek számára. Ilyen volt több más között az is, hogy eleink MELICH szerint a dicső* ófranciák közreműködésével tanultak volna meg írni és olvasni. Az efféle eszmék közé egyébként jól illett *könyv* szavunknak a szintén dicső* törökök útján az örményből való származtatása, amely — amint láttuk — minden szempontból képtelenségnek mondható.

A szláv—magyar viszony realiztikusabb megítélése a szófejtés terén csak az újabb időkben jelentkezett, kiadósabban először is KNEZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című befejezetlen művében. Ez adott nekem ötletet és lehetőséget arra, hogy nyelvünk szláv jövevényszavait mint a nép- és művelődéstörténet forrásanyagát kiaknázzam.

A keresztény terminológia szókészletére ebben a vonatkozásban eleinte nem is akartam tekintettel lenni, mivelhogy többségüket én is „papi” szavaknak voltam hajlandó tekinteni. Többnyire azok is. Ilyen volt a XI. században bizonyára még *könyv* szavunk is, ma pedig már „népi” szó. Mikor egyházi terminológiánk szavainak átvizsgálására mégis elszántam magamat, először is történészeknek a keresztény egyház megszervezésére vonatkozó fejtegetéseivel igyekeztem megismerkedni, főleg a Szent István-Emlékkönyvben közzétett tanulmányok útján. Ezek alapján arra a meggyőződésre jutottam, hogy abban cseh származású klerikusoknak jelesebb szerepük lehetett. Ezért számomra már eleve is valószínűnek látszott, hogy a magyar keresztény terminológiában mindenképp kell a csehől kölcsönzött elemeknek is lenniük. Azokban ismertem fel KNEZSA összeállításai alapján cseh származású szavakat, amelyeket az előzőkben felsoroltam. Mikor az ezekre vonatkozó felfogásomat KNEZSA barátommal közöltem, tőle hallottam, hogy ezekre vonatkozólag az enyémhez hasonló felfogást képviselt már ASBÓTH is. Ebben az esetben tehát én nem ASBÓTH nézeteit igyekeztem modernizálni, hanem tőle függetlenül jutottam el az övéhez hasonló megállapításokra. És vizsgálataim során sikerült *könyv* szavunknak, ennek az anyyira nevezetes műveltségi szavunknak a pontos származását is tisztázni.¹

MOÓR ELEMÉR

¹ Vö. E. MOÓR, *Altschechische Lehnwörter im Ungarischen* 4--5. (StudSlav. XII [1966.], 286--9). — A SZERK.

Milyen ló a Szent Mihályé?

I. Nyr. XC, 306—10 PROHÁSZKA JÁNOS „Szent Mihály meg a ló” címen foglalkozott a gyászpadnak *szentmihálylova* elnevezésével. Ebben a cikkében a századforduló óta elhangzott véleményeket ismerteti, majd azt bizonygatja, hogy az említett ’gyászpad’ jelentésű szókapcsolatban szereplő *ló* a nép képzeletében valódi ló. Szerinte a valódi lónak ez a képzelete a négylábú koporsótartó saroglya képből alakult ki.

PROHÁSZKA majdnem hetven évi kutatás idevonatkozó véleményeinek ismeretében megkísérelte eloszlatni erről a kifejezésről a homályt, szerintem sikertelenül. Mielőtt azonban ennek megvitatására térnék, hasznosnak tartom közölni, hogy a kérdés fölvetése és megoldásának kísérlete jóval régebbi, mint ahogyan PROHÁSZKA ismerte.

1833-ban a Hasznos Mulatságok I. kötetében (13) DR. RUMY KÁROLY a következő „magyar nyelvbeli kérdés”-t vetette fel: „Honnan és mi módon eredt ez a’ magyar szólás: *Sz. Mihály lova*, melly a’ köz életben sokszor fordul elő? . . . Ez igen különös furcsa szöveget magyar népdalokban is találtam már, mint a’ következő sorokban:

De jaj! engem ide ’s tova
Elvisz a’ Sz. Mihály lova;
Szerelmed meg emészt végre,
És te maradsz özvegységre!

Már néhány esztendőkkel ez előtt tudós barátom, ’s egykor Sopronyban kedves tanítványom Tiszt. Edvi Illés Pál úr éppen ezen kérdést terjeszté a’ magyar tudósok elébe, de reá feleletet nem kapott.”

RUMYnak ez a kis közlése már azért is érdekes, mert Csokonai „Szerelmedal a csikóbőrös kulacshoz” című versének fentebbi szakaszát a népdalokból ismeri, még figyelemreméltóbb azonban, hogy a tárgyalt kifejezés eredetének kérdését a ’meghal’ jelentésű *elvisz* vagy *elragad a Szent Mihály lova* szólás kapcsán veti fel. PROHÁSZKA ezt a szólást nem tárgyalja, csupán a ’gyászpad’ jelentésű szókapcsolatot vizsgálja.

A Hasznos Mulatságokban hamarosan jelentkeztek a válaszok a feltett kérdésre. Ezek közül a szerkesztőség teljes terjedelmében közölte HOLÉCZY MIHÁLYét és kivonatban két másik szerzőét (i. h. 93—6). HOLÉCZY MIHÁLYTÓL idézem: „Lónak neveztetvén az az állat, mellyen az élő ember járni szokott, lónak nevezteték azon alkotmány is, mellyen a’ meghalt ember elmegy. Ez különösen arkangyal szent Mihály’ lova, mert ez az angyal bizonyos tekintetben halottak angyala.” A szerző ezután liturgikus imákat közöl latin nyelven Szent Mihálynak a halállal kapcsolatos szerepéről, majd így folytatja: „Tehát a’ ki meg hal, szent Mihállal megy el azon az alkotmányon, melly, a’ már említett okból, lónak, a’ halottak angyala’ lovának neveztetett; *szent Mihály lován*.” Megemlíti azt is, hogy tudomása szerint ezt az alkotmányt csak Magyarországon szokás így nevezni.

A másik szerző, KATA FERENC szerint Szent Mihály arkangyalt úgy tisztelik, mint a paradicsom lakóinak legfőbb angyalát. „Innét a’ pór nép . . . azon szert . . . , melyen a’ holt tetem a’ sírig vitetik, inkább tréfásan, mint hagyományosan, csupa hódolásból, Sz. Mihály lovának nevezte.”

A harmadik szerző, SZALAY MIHÁLY származtatása meg ez: „A’ példabeszéddel élés, napkeleti szokás . . . így neveztettek el ezen étkek: koldus

táska, szabó gallér, karimás kása, vágott lé, kaszás lé, gulyás hús stb. . . 's némelly eszköz, mint vasmacska." Hasonló elnevezés szerinte a gyászpád tárgyalta neve. Szent Mihály meg úgy került a szólásba, hogy őt tartják a feltámadás angyalának, tehát ő a halottak hordozója is. Ehhez „mi is örömet hisszük, hogy segédszert használ, a' mi pedig igen okosan és tisztességesen ló lesz, nem pedig más otrombább állat — a' nép fejében”.

PROHÁSZKA cikkében nem tesz említést arról sem, hogy IPOLYI 1853-ban a Magyar Mythológiában részletesen tárgyalta a szóban forgó eszköznevet és szólást is. IPOLYI számos példát idéz az európai és magyar hagyományból a megszemélyesített Halál lovára vonatkozólag. Véleménye szerint Szent Mihálynak, mint a halottak lelkét fogadó angyalnak képe „nyelvünkön nyilván a keresztvérséggel a pogány halál alakja helyébe lépett, melynek másvilágra vivő lova emléke mellette fennmaradt.” IPOLYI nem hangoztatja ugyan kifejezetten, de fejtegetéséből kitűnik, hogy a szólásban szereplő ló valódinak képzelt ló, amit a következő, ERDÉLYITŐL és DUGONICSTÓL vett szólásokkal bizonyít: „*elvitte a sz. Mihály lova* (E. 5552), azaz meghalt . . . *megrúgta a sz. Mihály lova*, azaz haldoklik; *nehéz sz. Mihály lova rúgását meggyógyítani* (D. 1.92, 2.112, 51)” (i. m. 2. k. II, 125–6). A másvilági lovaglásról kialakult képzetkörrel magyarázza másodlagosan a gyászpád *Szent Mihály lova* elnevezését (i. m. II, 333).

2. Eme tématorténeti kiegészítés után és véleményem kifejtése előtt PROHÁSZKA cikkének megvitatására térek. A szerző az ÉrtSz. meghatározásából kiindulva cikkében csupán a 'koporsóvivő állvány' nevének eredetével foglalkozik, az IPOLYINÁL és másutt is található szólásokkal nem, valószínűleg azért, mivel az ÉrtSz.-nak a 'gyászpád' jelentés megadása után szereplő „*elvitte a Szent Mihály lova* v. *kivítették a Szent Mihály lován*: meghalt, kivítették a temetőbe, eltemették” közlését csupán példamondatoknak lehet érteni. — A többektől (l. fentebb HOLÉCZY, illetőleg a PROHÁSZKA által [i. h. 307] említett RÉTHEI PRIKKEK és SZABÓ ERNŐ) sajátosan magyarnak nevezett kifejezésről így nyilatkozik: „Valóban magyarnak tarthatjuk azon az alapon, hogy idegen nyelvekben még nem mutatták ki (illetőleg ilyen értelemben a lovat igen, de nem Szent Mihállal kapcsolatban, l. alább).” Alább pedig ez van a Nyr.-ből idézve: „. . . Westfáliában a haldoklóra azt mondják: «Der weisse Schimmel wird ihn holen», tehát nem csak a magyar megy lovon a másvilágra.” Ez az idézet azonban nem igazolja PROHÁSZKA fenti állítását, hiszen a „der weisse Schimmel” az említett német szólásban nem jelent gyászpádot, miként a *Szent Mihály lova*. A BIRÓ—SCHLANDT-féle magyar—német szólásgyűjteményben ló címszó alatt többek közt ez olvasható: „*fehér ló*: Schimmel | *Szent Mihály lova*: Totenbahre.” De az *elviszi a Szent Mihály lova* szólást is más német szólásokkal értelmezik a szerzők, a fentivel nem. Egyébként az említett német szólás gyökerét keresve, a régi német mondák *Wilder Jäger* és *Schimmelreiter* alakjaira utalhatunk. Meyers Neues Lexicon 1964. szerint például: „*Schimmelreiter*: in alten deutschen Sagen ein geisterhaftes Wesen auf einem dreibeinigen Pferd, häufig dargestellt als weisse Gestalt ohne Kopf . . . ähnlich dem wilden Jäger.” Vagy utalhatunk az IPOLYITÓL (II, 126 jegyz.) felhozott példákra: „a németben is (Grimm 803) a halál lovon jó” | „egy sokféle beszélt mondánkban . . . előtalálja . . . végre a *fehér lovast*, *fehér lovon*, *fehér kutyaival*, ki maga a halál” (i. m. II, 124).

A 'gyászpád' jelentésű *Szent Mihály lovat* PROHÁSZKA cikkében többször is „nyilván tréfás” elnevezésnek minősíti. Ezzel az érzésével nem áll egyedül

kifejezésünk vizsgálói között. Ilyennek tartotta már KATA FERENC (Haszn-Mul. i. h.), majd RIEDL FRIGYES (Nyr. XXIII, 472) és RÉTHEI PRIKKEL (MNY. III, 338). Megfigyelésem szerint azonban népi használatban az elnevezésnek semmiféle tréfás színezete sincs. Szótáraink közül azok, amelyek a tréfás szóhasználatot jelzik (pl. ÉrtSz.; O. NAGY, SzólKözm.; SzegSz.), ebben az esetben ilyet nem tüntetnek fel. Szókapcsolatunk az első előfordulási helyen, a Székelyudvarhelyi Kódexben nagyon is komoly összefüggésben, a halálról szóló elmélkedésben merül fel. De a hazai és külföldi régi szótárakban, szójegyzékekben is leggyakrabban ezt a kifejezést találjuk a latin *benna*, *capulus*, *feretrum*, *lectus*, *sandapila* és *sponda* szavaknak a temetéssel kapcsolatos magyar megfelelőjeként, még olyan kis terjedelmű munkákban is, mint LODERECKER-nek 1605-ben Prágában megjelent hét nyelvű szótára, ahol a *feretrum* magyar megfelelője *Zenthmihalylova* és a magyar részben az eszköz nevéként szintén *Zent mihalilova* szerepel.

PROHÁSZKA cikkének szerintem legnagyobb érdeme és eredménye, hogy nyomatékosan hangoztatja azt az észrevételt, hogy a népi képzeletben *Szent Mihály lova* valódi ló. Mint fentebb láttuk, IPOLYI is valódi lovat értett az általa idézett szólásokban. PROHÁSZKA előtt azonban már BEKÉNEK szemét szűrte a Nyelvőrben közölt (XXIX, 532) érmelléki adat. „Egy névnapi köszöntő szerint Szent Mihály i g a z i l o v o n [a kiemelés tőlem] viszi a halott lelkét az égbe” — írja BEKE (Nyr. LXIX, 4). Ez a hely, úgy látszik, elkerülte PROHÁSZKA figyelmét, mert nem hivatkozik BEKE megállapítására. Többször is bizonygatja a valódi ló képzetét tárgyunkkal kapcsolatban, de az érmelléki adatot csupán két irodalmi idézettel (Mikszáth és Nyíró József) tudja megtoldani. Ezért a következőkben megszorítom a valódi ló képzetét tükröző adatokat. Mindenekelőtt a részben már IPOLYITÓL idézett szólásokat említeném: *Elvitte vagy elragadta vagy megrúgta vagy levetette a Szent Mihály lova* (vö. O. NAGY, SzólKözm.). Az utóbbi két változat megvan a SzegSz.-ban is. — DR. ZAFFÉRY KÁROLY (1840—1919.) szólás- és közmondásgyűjteményét 1947-ben közölte a „Don Bosco naptár”. Ebben van: „tüdővész = meglátszanak az arcán *Szent Mihály lovának kantárkarikái* (a beesett szemek)”. — VAJKAI AURÉL 1964-ben megjelent Balatonmellék című néprajzi munkájában lakodalmi halálköszöntőt is találunk. Ebből idézem: „Halál az én nevem . . . *Föl van a Szent Mihály lova kantározva*, Én leszek a kocsis, aki azt elhajtja.” Hasonlót közöl WAGNER ALADÁR a Zala megyei Nagybakónak vidékéről. Lakodalomban az első vőfély „kásapénz szedés” után elmondja a „kaszás mondókáját”. Ebben szerepel: „*A szt. Mihály lova föl van kantározva*. Én vagyok a kocsis, a ki azt elhajtja” (Ethn. VI, 315). — A legmeglepőbb adat azonban az, amelyik a tulajdonomban levő 812 lapot kitevő kéziratos búcsúvezető könyvben található. A könyv anyagát a múlt század végén a Sopron megyei Babóton írták össze, nyilván más hasonló kéziratos könyvekből és szájhagyományból. A sok régi mozzanatot tartalmazó imák, énekek, litániák között — amelyeknek egy része olyan, hogy hasonlót nem találunk a hivatalos egyházi liturgiában — *Szent Mihály lova* vallási kultusz tárgyaként egy rövid imában jelenik meg (676):

Sz. Mihálho ezavers
Holtunkorhakörülálnak *Végy fellova sz. Mihálnak*
Segétöm légy sz. Mihál. Mellettemharczraki ál
Kérünk halálunk óráján. És avégső minutáján
Sz. Mihál. Ó legy velünk. Légy mennyei vezérünk.

A Heves megyei Erdőteleken — mint odavaló személyek beszédjében hallottam és utánakérdeztem —, amikor valaki meghal, ez a mondás járja: *Együtt érte a Szem Mihály lova.*

PROHÁSZKA (i. h. 307) szerint a *Szent Mihály lova* elnevezés a négy lábú saroglyától származik. „A temetésnél használt hordozható faállvány a lóra emlékeztet, ezért *ló*-nak is mondják”. Ha visszaemlékezünk, már a Hasznos Mulatságokban megjelent cikk szerzői hasonlóképpen vélekedtek. A 309. lapon PROHÁSZKA tovább megy vélekedésében: „A koporsót tartó és szállító eszköz . . . a lóhoz való hasonlósága miatt népünk szemléletében csakugyan ló, mégpedig nem pegazusféle képzelt ló, hanem valóságos, igazi ló.” Ezt a vélekedést képtelenségnek tartom. Ha a gyászpad szóban forgó elnevezése tréfás volna — amint PROHÁSZKA hiszi —, főként azonban, ha nem ismernénk olyan adatokat, amelyekben *Szent Mihály lova* a gyász saroglyától függetlenül is valódi lónak van képzelve, minden további nélkül elfogadhatnók az adott magyarázatot, eggyel gyarapítva igazságként elkönyvelt tévedéseink számát. Hiszen ahogyan a fűrészelő állványt *bak*-nak vagy *kecské*-nek nevezzük, a csizmahúzózt *fakutyá*-nak, a horgonyt *vasmacská*-nak stb., ugyanúgy nevezhetnénk a négy lábú koporsóvivő saroglyát is *ló*-nak. Ebből a saroglyából azonban nem alakulhat ki a fentebb ismertett, népi kultuszban is szereplő valódi lónak a képze, ahogyan például a fűrészelő állványból sem lett a népi képzetben valódi *bak* vagy *kecske*, hanem fordítva: a képzettársítás alapjául az eszköznek az állathoz való valamiféle hasonlósága szolgált. Szerencsére — vagy szerencsétlenségre — azonban annyira meggyőzőek a nem tréfás értelemben valódi lóra utaló adatok, hogy az egyszerű megoldás helyett kénytelenek vagyunk tovább kutatni, esetleg bonyolultabb magyarázat után.

3. Ami az elnevezés és a szólás *Szent Mihály* részét illeti, abban teljesen igaza van PROHÁSZKÁNAK és TRÓCSÁNYI ZOLTÁN kivételével mindenkinek, aki a kérdéssel foglalkozott. Az arkangyal szerepe a halállal kapcsolatban az egyházi és a népi liturgiában kétségtelenül igen jelentős. A kérdéshez szólók ennek a szerepnek általában csak egy-két mozzanatát emelték ki, pedig a legtöbb szempontot szépen együtt említi már az Érdy-kódex írója: „Harmad oka tyztdöletinek . . . Az yokat vyzy iftennek eleyben . . . Neegyed oka hogy mynden lelköt ew veezen ky tefteeből halalanak ydeyn. Ewtöd hogy az bodogh leelők ew myatta vytetyk meenyeknek zent orzagara. Hatod hogy ew leezen az hallottakat ffele lerkenty feldnek mohabol az wtolfo yteeletnek ydeyn (555)”. Sem ebből az idézetből, sem a majdnem másfél századon át elhangzott véleményekből nem tűnik azonban ki világosan, hogyan jutott Szent Mihály ilyen megkülönböztetett szerepkörhöz a halállal kapcsolatban. A dolog nyitja az őskeresztény íróknál fellelhető felfogásban rejlik, amely szerint a gonosz lélek, az „ős ellenség” a haldokló ágyánál minden erejét latba veti, hogy a lelket magának kaparintsá. (Az Érdy-kódex írója is ismerte Szent Bernáttól ezt a régi felfogást. L. 554.) Ezért jutott a kultuszban Szent Mihály, mint a bukott angyalokkal szemben a győztes angyalhadak vezére oly fontos szerephez a haldoklás, a halál idején, sőt mint látni fogjuk, a halál után képzelt szakaszban is. Hasonló magyarázatot ad SZUNYOGH XAV. FERENC is abban a részletben, amelyet PROHÁSZKA (i. h. 309) fejtegetésének végén idéz tőle: „Harmadszor szent Mihály arkangyalt az ördöggel vívott győzelmes küzdelme miatt az angyalhadak vezérének is nevezik, aki a haldoklókat a gonosz szellemek támadásaitól védi és a lelkeket az égi paradicsomba vezeti”. (PROHÁSZKA itt tévesen SZUNYOGH magyarázatát a Misszáléból való fordításnak mondja.)

4. Mint az eddigiekből láthatjuk, a *Szent Mihály lova* elnevezésnek és szólásbeli előfordulásainak egyetlen tisztázatlan pontja van: a ló, mégpedig a valódi alak képzett ló. A kifejezés sajátosan magyar, külföldi megfelelője nincsen, de a ló szerepeltetése idegen a keresztény felfogástól is. A megoldást tehát hazai talajon kell keresnünk, mégpedig a kereszténység előtti magyar hitvilág halálra és temetésre vonatkozó szokásaiban. Ezekben ugyanis nem kis szerep jutott a lónak.

A következőkben főként LÁSZLÓ GYULA „Hunor és Magyar nyomában” című (Bp., 1967.) könyvére támaszkodom. A régészeti, néprajzi és vallástörténeti kutatásokból kétségtelen, hogy a halottal együtt eltemetett állatoknak, tárgyakkal a másvilági életben szerepet tulajdonítottak. „Az Altáj-vidéki temetkezésekben a fejedelmi halottal eltemetett lovat szarvasálarccal »változtatják« szarvassá — mintha szarvas vezetné a halottat másvilági útján” — írja LÁSZLÓ (i. m. 39). A szerző könyvének 94–6. lapján a honfoglalás kori temetőket fogja vallatóra Árpád magyarjairól. „Sírjainkban a legszembe-tűnőbb a lovas-temetkezés különös formája. A sírban sohasem találjuk meg a ló teljes csontvázát, hanem csak koponyáját és lábcsontjait. E különös szokás oka egyszerű: a lovat a temetéskor megnyúzták — húsát a toron költötték el —, koponyáját és lábait benne hagyták a borbén, s ezt a bört tették a halott mellé. Vagy kitömték a bőrt, és a lovat felszerszámozták, vagy pedig a halott lábához fektették a lóbört . . . Magyarjainknál néha csak a lószerszámot temették el a halottal, s az ember fejét gyakran a nyeregbe fektették úgy, ahogy életében is szokott volt aludni.”

A Magyarság Néprajza (IV, 252–3) beszámol arról a szokásról, hogy a halott mellé a koporsóba különböző használati tárgyakat, meg enni-, innivalót tesznek, „végül a gonosz távoltartására bibliát, imakönyvet, zoltárt, olvasót, szent érmet”. Ez utóbbi tárgyak szerepeltetése szépen mutatja az ősi pogány szokás keresztény mázzal való bevonását. Ugyanitt (257) szó esik arról, hogy „a palócoknál szokásos mellre tett lópatkót vagy más vasdarabot régészeink és etnológusaink a lóval való temetés csökevényének tartják”. LÁSZLÓ megfigyelései szerint a női sírokban mindig sokkal szebb lószerszámok kerülnek elő, mint a férfi sírokban. A pusztai lovas népek mai napig megfigyelhető szokásaira hivatkozva LÁSZLÓ (i. m. 106–7) az említett jelenséget úgy értelmezi, hogy az asszony hozományának egy részét adják vele a másvilágra: „Kalotaszegen nem is olyan régen a halott asszonnyal együtt temették el a lábához tett lábában a hozományt. Úgy látszik, hogy Kalotaszeg népe ősi örökségként tisztelte és ápolta ezt a halottas szokást.” De magával a temetéssel kapcsolatos lóáldozatra is vannak későbbi adataink is. A Magyarság Néprajza (II, 366) említi, hogy „a honfoglalás után a sírokban is egyre gyérülnek a lóáldozat maradványai; a lovat nem vágják le, hanem a papnak, egyháznak »offerálják«. 1525-ben egy székely asszony fehér lovat hagyományoz a papnak, 1565-ben két testvér hasonlóképpen”.

Az előadottak alapján kétségtelen, hogy a kereszténységre térő magyarság hitvilágában a temetéssel és a halál utáni élettel kapcsolatban szerepelt a ló, mint amelyre ott szükség van, egyebek közt talán az Égatyához való eljutásban is. Hiszen, mint MUNKÁCSI BERNÁT (Ethn. XVI, 70) említi, a vogul Égatyá, Numi-Tarém is fehér lovon szokott lebecsátkozni földi világszemléjére. Ez a hitbeli örökség találkozott aztán Szent Mihálynak kereszténységbeli alakjával és a temetéssel, halállal kapcsolatos, sőt halál utáni szerepével.

5. Ezen a ponton egy olyan szempontra kell rámutatnom, amit tárgyunkkal kapcsolatban az eddigi kutatók — IPOLYI kivételével — figyelemre nem méltattak. Ez pedig: a léleknek a halál után megtett útja. IPOLYI (i. m. II, 125) külföldi példák felsorolása után a HB. „oggyun neki műnyí uruszág-belé utot” (P. D. olvasása szerint; MNy. XXXVIII, 160) részletében is ezt a hiedelmet látja tükrözve, továbbá az ERDÉLYTŐL idézett *hosszú út a halál útja* közmondást is ezzel magyarázza. Magam, mielőtt IPOLYI-nak ezt a helyét megjelentem, a HB. tanulmányozása során hasonlóképpen vélekedtem. Mert igaz ugyan, hogy az egyházi liturgikus gyakorlat az isteni örök jelenben való létezés alapján gyakran a már megtörténtet is mint folyamatban levőt tekintti, a HB. említett és alább kibővítendő részlete szerintem így nem magyarázható. P. D. értelmezése szerint idézem (i. h. 162): „szabadítsa meg az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától . . . , és adjon neki a mennyei országba utat”. A keresztény középkorban Európa-szerre élt az a pogány hitvilági elemekből alakult felfogás, hogy a lélek a halál után veszedelmes hosszú utat tesz meg, melyen a gonosz szellemek üldözik. Ez a hiedelem oly erős volt, hogy a liturgia-történések szerint még az egyik gyászmise-formula felajánlási énekén (offertorium) is nyomot hagyott. SZUNYOGH Magyar-latin Misszáléjának egyik magyarázó megjegyzésében erről így ír (1411): „[Az offertoriumének] az elhunyt lelket úgy állítja elének, mint aki egy hosszú, veszélyes úton át megy a földi élethől az örökkévalóságba. Az úton ellenség üldözi, szorongatja: a sátán és serege el akarja téríteni, hogy a pokol mélyébe zuhanjon. De Szent Mihály, az Isten harcosa és a halottak kísérője oltalmazza a gyámoltalan lelket és biztosan vezeti a világosság hazájába.”

Mindezt egybevetve: Szent Mihály szerepét, a halál utáni út hiedelmét és a magyar lovastemetkezések tanúságát és tanulságát, — a *Szent Mihály lová*-val kapcsolatos szólásokban és hiedelemben pogány és keresztény képzetek összefonódását figyelhetjük meg, olyat, mint például az európai és a magyar ráolvasások egy részében.

6. Ezek után nem nehéz megmagyarázni a 'halottvivő gyászpád' jelentésű *Szent Mihály lova* eszköznevet sem. A tárgyalt, kettős eredetű képzetnek szemléletes megjelenítése, mondhatnám — népi liturgikus ábrázolása ez az eszköz és a vele kapcsolatos művelet. PROHÁSZKA (i. h. 309) is hivatkozik arra, hogy ennek a hordozó saroglyának körülbelül azonos a magassága a lóéval, persze az alacsony termetű régi magyar lóéval. 1896-ban Magyarpécskáról írják, hogy a *Szent Mihály lova* „egy magas, lábakon álló saroglya” (Ethn. XVII, 252). Falusi helyeken magam is láttam ilyeneket, szemben a városi alacsonyabb gyászpaddal. Hogy a régi magyar hitvilág lovát, illetőleg a halottnak másvilági útjára adott lovat jelképezhették ebben az alkotmányban, azt nemcsak az ósibb forma magassága mutatja. POLÓNYI SÁNDOR, akinek édesapja a szolnoki református temető csőze volt, közli velem, hogy a református, de a katolikus temetőnél is a koci csak a kapuig vitte a koporsót, ott rátették a *Szent Mihály lová*-ra, pedig a koci elfért volna a temetői úton. Ezt a szokást úgy értelmezem, hogy legalább a temetői szakaszon jelképesen kifejezésre juttatták a halál utáni lovon való utazást. Egyes helyeken ugyanis — úgy lát-szik — a népi képzelet a temetőt már valamiképpen a másvilághoz tartozónak vélte. Erre vall a Magyarság Néprajzának a temetőbemenettel kapcsolatos eme megjegyzése (IV, 254): „A temetőkapuban egy pillanatra megállnak, hogy a halott itt várakozó lelkét a koporsóra vegyék.”

7. A lovon való másvilági utazás hiedelmének tárgyi emlékét kereshetjük esetleg egy másik szavunkban is, ez pedig a *sellye*. KNIEZSA (SzIJs. 975) *zséllye* cím alatt tárgyalja, és az *s-* kezdetű változatok szerinte nem kétségtelenek. A szóra kettős jelentést vesz fel: 'Tragbahre' és 'Sarg'. Eredetéről, korábbi felfogásától eltérően, így nyilatkozik: „Nyilván a latin *sella* 'szék' megfelelője, bár a kérdést tárgytörténetileg kell megvizsgálni. Valószínű tehát, hogy a magyar *zsellye*, *zsöllye* 'sella; szék' szóval azonos (1557-től NySz.).”

Szavunkat a NySz. *sellye*, *séllye* alakban és 'feretrum' stb. jelentésben a XVI. század elejétől adatolja. NAGY NÉP. JÁNOS Egyházi műszótárában (1845.) a *feretrum* magyar megfelelője egyebek közt *sz. Mihály lova* és *sélye*. Figyelemreméltó IPOLYI (i. m. II, 333) adata szavunkról és egyúttal a hozzáfűzött magyarázata: „*sellye* . . . ez a csangóknál maig a koporsó sajátlagi neve, hol a halottak szinte nyitott koporsóban vitetnek ki”. IPOLYI ezután a csangó szó jelentését egybevetve CAL. és SzD. *séllye*, *sélye* adatainak értelmével, úgy véli, hogy a *sellye* eredetileg nem pontosan 'feretrum' vagy 'koporsó' volt, hanem olyan eszköz, amelyen a halottat fedetlenül vitték. A *zsölle* 'karszék' jelentése alapján azt gondolja továbbá, hogy ezen az eszközön a halottat talán ülve is vitték. Majd a *szent Mihály lova* kifejezés alapján, hivatkozva több nép szokására a nyeregben ülve való temetésről, azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a *sellye* nyeregforma eszköz is lehetett.

Valóban több jel mutatja, hogy a *sellye* korábban nyitott koporsóféle lehetett. A MTsz. Székelyföldről és Moldváról *sélye*, *zsélye*, *zséje* alakokat közöl 'ládaszerű lapos koporsó' jelentésben. A DebrK. (1519 k.) Canterbury Szent Tamás haláláról ezt írja (85): „Mikoron az ő Tefet az Egihazi nepek a *Selicbe* (ø: e) tettek volna . . .” Majd így folytatja: „El vegezven a szent Mifet nagi tiztőlleggel drága *koporsoba* . . . eltemeték”. Már CzF. észrevette, hogy itt a *sellye* és a *koporsó* két különböző dolog lehet. Valószínűleg a régi monostorokban használatos 'lapos ládaszerű ravatal' itt a *sellye* jelentése. A NySz. adatai közül kiemelem még a következő alakokat, utalva egyúttal a *-ben*, *-be* és a *-re* ragokkal kifejezett helyhatározói különbségekre: Megy: 3 Jaj. 1653.: *sellye*; Megy: 6 Jaj. 1660.: „*szellyében* elöttünk feküvő”; ACsere: Enc. 1655.: „Az ember halálára koporsó, sír, *séllye* készítettnek”; Hall: Pajzs 1682.: *séllyére*.

8. A *sellye* a latin *sella* szónak egy sajátos jelentéséből alakulhatott a magyarban, és már korán a temetéssel kapcsolatos szállító eszközre alkalmazhatták, mert 'szék', pontosabban 'karosszék' jelentésben a R.-ben általában csak összetétel tagjaként fordul elő. Nád: Lev. 18. 1504–1560.: *zselle széket*; MA: Tan. 1624.: *séllyeszékit*; Zrínyi. XVII. sz.: egy *séllye székben* (NySz. adatai.). 1510 k.: „Duo sedilia wigo *Sellyezek*” | 1571: „Cathedra *sellye szek* vocata” | 1586: „Egy *sellie szek*” (OkI Sz.). Csak COMENIUSNÁL: OrbPict. 1685. találtam pusztán a *sellye* alakot (149): „*sellae* a' 'székek (*sellyék*)”. (NB! A képen karosszék-képek láthatók.) Még a Tsz.-ban (1838.) is így szerepel: *zselleszék* 'nagy hátszék' (Alföldi szó). IPOLYINÁL és CzF.-NÁL aztán pusztán *zsölle*, *zselle*, *zsélle*, *zséllye*, *zsélye*, *séllye* is, amelyeknek folytatója mai *zsöllye* szavunk.

Mi lehetett azonban a latin *sellá*-nak az a sajátos jelentése, amelyikből a temetéssel kapcsolatos *sellye* keletkezett. — Vizsgáljuk meg ehhez a *sella* jelentéseit az európai és magyarországi használatban. A legjobb összefoglalást FINÁLY latin—magyar szótárában (1884.) találjuk: „A) szék B) dolgozó szék C) hordoztató szék *s. gestatoria*, melyet a későbbi időben a *lectica* helyett használtak F) árnyékszék G) székérbeli ülés H) nyereg lovas számára.” MÁRTON,

Lex. 1818.: „Sella 1. 'szék'; 7. 'gyaloghintó, rudasszék'; 8. 'nyereg, lovagló nyereg'. — Visszafelé menve a régebbi adatokban azután leginkább 'nyereg' jelentést találunk: GyöngySzt. 2683: „selle Regalis: az kyalaly *nyeroghnek*” | PestiN. 202–4: Sella (lat.), la sella (ol.), la selle (fr.), sedlo (cseh), *nij[e]reg* (m.), satel (ném.)” MURM. 1805: „Sella: *Sek nyerög*” | BesztSzj. 971: „sella: *nereg*” | SchlSzj. 1386: „sella *nerg*”, 1401: „sellicapa *nerg capa*”; stb. BARTAL csupán 'nyereg' jelentésben szótározza a hazai latinságból a *sellá*-t. Meglepő LODERECKER hétnyelvű szótárának (1605.) *sella* magyarítása is: az olasz 'sedia', német 'Stul' stb. mellé magyar megfelelőként 'Nyeregh' kerül. A *nyereg* latinja viszont már 'clitellae', és a latin szó magyarítása szintén 'nyereg'. Egyéb adatokat mellőzve még csak azt jegyzem meg, hogy a mai olasz nyelv *sella* és a francia *selle szava* szintén 'nyereg' jelentésű. — Tekintve, hogy az európai latinságban a *sella* sehol nem mutatható ki temetéssel kapcsolatos eszköz nevéként, fel kell tennünk, hogy ilyen jelentései nyelvünkben támadtak, mégpedig a R.-ben leggyakoribb 'nyereg' jelentésből kiindulva. Ez a nyereg karosszék alakú is lehetett, mint például *à la fermière*.

A jelentésfejlődést CzF. magyarázatához hasonlóan képzelhetjük el: „*Sélye* Régi, s ma alig divatos szó... Calepinus magyarázója szerint a.m. »mortuorum conditorium«, azaz, sír, sírbolt. Szabó Dávidnál, sír vagy koporsó, Sándor István szerint, szent Mihály lova. Egyezik vele a Heltainál előforduló *zsélye*... Egy értelmű s eredetű a latin *sella* szóval. Innen kiindulva legvalószínűbbnek tarthatjuk, hogy a *sélye* eredetileg karos gyászpado, vagy zselleszékhez hasonló alkotványt jelentett, hová a halottat fektették, vagy ültették, innen továbbá jelentette a gyászpadohoz, vagy székhez hasonló szent Mihály lovát, melyen a holt testet sírba viszik; végre névszócseré által átvitetett a koporsóra és sírgödőre is, melyekre a halottat fektetik.”

Egyébként a NySz. és például a SzékK. 272 szerint *koporsó* szavunknak is támadt 'sír', 'sírbolt' jelentése. A *szent Mihály lova* kifejezés pedig az eredetibb 'halottvivő saroglya' jelentés mellé felvette a 'koporsó' jelentést is, — bár a szókapcsolat eddigi boncolgatói ezt nem említik. A NySz.-ből idézem: Alv: Post.: „egy *szent Mihály lovába* fekvő holt dögöt cifrázna” | Mel: Sám. (*koporsó* al.): „A Daud kiraly penig megyen vala az *szent Mihal lova*, a koporsó vtan.” A SzékK.-ben sem egyszerűen halottvivő saroglyát jelent: „mikoron neg ember nec myatta vitetic atte teftöd a *scnt mihal lovaba*”: itt is koporsóról vagy sellyéről esik szó, amelyben a holttest benne van; hogy pedig inkább nyitott sellyeforma eszközről, azt az előző mondatok egyike sejteti, amelyben posztóba takarásról van szó: „es mikoron atte teftöd hitvan *poztoba takaratic*” (271–2).

9. Itt még arra kell emlékeztetnem, hogy temetési szokásaink a legrégebb emlékektől napjainkig nem voltak egységesek. Néhány példa, amelyről az eddigiekben nem esett szó. LÁSZLÓ a honfoglaláskori sírleletek tanúsága szerint említ koporsóban vagy csak nemezbe, gyékénybe burkolva eltemetett halottakat. Kiténik a leletekből az is, hogy helyezték-e a sírba lóbórt benne a ló koponyájával és négy lábával, hogy kitömték-e a lovat stb. (l. i. m. 148). Egy 1823-ból való leírás szerint Bonyhádön „a testet csak ritkán helyezik sz. mihály lovára, hanem közönségesen a koporsóra csinált fogantékoknál fogva viszik kézben” (TudGyűjt. 5, 74). KOVÁCS JÓZSEF Baktalórántházáról közli velem, hogy náluk koporsó és vivőrudak vannak szokásban. Ez utóbbiakat a sírba dobják; az öregasszonyok mondása szerint abból lesz a halott zászlótartója a feltámadáskor.

Még csak annyit: a *sellyé*-nek a 'nyereg' vagy 'karosszék' jelentésből kiindulva korán kellett temetési eszköz nevévé válnia, hiszen már CAL.-nál érintkezési képzettársulással alakult 'sír, sírbolt' jelentésben is szerepel.

HORPÁCSI ILLÉS

A *ver*¹ és a *ver*²

1. S. MEGGYES KLÁRA „A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékaiban” című (MNY. LXIV, 290–300, 393–402) dolgozatának zökkenői és kérdőjelei abból adódnak, hogy nem vette figyelembe, illetőleg, úgy látszik, nincsen tudomása róla, hogy nyelvünknek két *ver* igéje is van: 1. Az egyelőre ismeretlen eredetű *ver*¹ 'üt; schlagen' jelentésben és 2. az ettől etimológiailag független ócsuvas jellegű honfoglalás előtti jövevényige *ver*² < ócsuvas **vār*- < ótör. *ör*- 'sodor, teker, fon' alapjelentéssel. — Megjegyzendő, hogy már BUDENZ (MUSz. 567, 573) is, bár más kiindulási alapon és más végkövetkeztetéssel, de két, egymástól jelentésben lényegesen eltérő *ver* igét különböztet meg a magyarban.

2. A *ver* ige első adatolása: ÓMS.: „uos Icegegkel *werehtül*” kétségkívül az 'üt' jelentésű *ver*¹ ige, az ÉrtSz. szerint: „Személy vmit v. vkit gyors egymásutánban, többször v. hosszú ideig üt.” Az ige jelentésárnyalatainak és szókapcsolatainak a kifejtése hat hasábon át folytatódik, s az egyes pontok a legtöbb esetben párhuzamba állíthatók a szinonim *üt* ige címszavának megfelelő szakaszaival. A *ver* ~ *üt* felcserélhetőségében pedig látnivalóan a rokon értelmű szavak idevonatkozó szabályai érvényesülnek.

3. A *ver*² igét éppen úgy, mint a SzófSz., az ÉrtSz. sem ismeri, ellenben részletesen foglalkozik egy nagy megterheltségű visszaható származékával, a *vergődik* igével. A *vergődik* — ki nem mondottan ugyan, de — úgy szerepel itt, mint egy ismeretlen alapszavú ige elszigetelten élő, igen eltérélyesedett jelentésű származéka. A mi problémánk szempontjából, amint tapasztalni fogjuk, éppen az a fontos, hogy az ÉrtSz. a *vergődik* ige jelentéskörét — a *ver*¹ igétől teljesen elvonkoztatva — kimerítően tárgyalja: „1. < vmely nem kívánt, rendsz. gyötrelmes állapotból, helyzetből > kínlódvá, hánykolódva, kiszabadulni igyekszik, ill. tehetetlenségében szenvedve vonaglik. 2. Nagy nehezen, sok akadályt leküzdve halad, jut v. hová. 3. Nehezen, napról napra ismétlődő küzdelmek között tartja fenn életét. 4. Nagy nehezen, sok akadályt leküzdve az addiginál kedvezőbb állapotba v. jobb helyzetbe jut. 5. (rég. költ.) Hánykolódik, hányódik pl. a tengeren.” — Főnévi használatában a *vergődés* még jobban kihangsúlyozza a *ver*² ige tartalmi lényegét a *ver*¹ igével szemben: „Mozgás, ill. állapot”, vagy CzF. pontosabb értelmezésében: 'Több irányban működő erőszakos mozgás': 1. A beteg, a haldokló, a sebesült, a törbe esett állat, madár, a horogra akadt hal *vergődése*. 2. (átv.) Valakinek erejét meghaladó bajokkal, nehézségekkel való keserves küzdelme, viaskodása; hosszas megfeszített törekvés, kétségbeesett, kínos és többnyire reménytelen erőfeszítés valamely cél elérésére. — A *vergődik* ~ *vergődés* származékszók ilyen színes, de körülhatárolt, a konkrétból az átvitt értelemben áthajló jelentésének fokozatos kibontakozását csak a *ver*² ige fönt megadott alapjelentéséből tudjuk kellően megmagyarázni a 'sodor, teker' > 'sodródik, tekerődik' jelentést, amiből azután magától értetődően: 'hánykolódik, vonag-

lik, kínlódik' stb. további jelentés fejlődött. Vagyis a *ver*² visszaható származéka a *vergődik* ige, szemléletesen tükrözi a konkrét testi vívódást, erőlködést, hánykolódást. A *vergődés*, mint az erőlködő testi mozgás kifejezője, igen könnyen felvehette idővel a 'nagy nehezen, csak hosszas küzdelem árán célba-jutás', majd átvitt értelemben a 'lelki gyötrődés, tépelődés' jelentést is.

4. Bár az ÉrtSz., amint már erről szó esett, nem ismeri a *ver*² igét, melléknévi igeneve véletlenül mégis szerepel a *verő* címszó alatt. Itt ugyanis a *dobverő*, *lantverő*, *habverő* stb. eszköznevek felsorolásából feltűnően kirí a *csipkeverő*, *kötélverő*, *marokverő* szó. Ezekben a szavakban a *verő* utótag — a félreértés veszélye nélkül — semmiképpen sem helyettesíthető a *ver*¹ szinonimájával, az *üt* igével, illetőleg a *verő* az *ütő* melléknévi igenévvel. A kiemelt három esetben világosan érzékelhetően valamiféle állandó jellegű, foglalkozásszerű tevékenységről van szó. A *ver*² ige behelyettesítésével adva van a megoldás: A *kötélverő* kenderfonalat sodor össze, vagy ahogy a NySz. magyarázza: „A kötélverő köteleket és istrángokat teker”. A *csipkeverő* a verőpálcikákra tekint fonal általvetésével (fonásával) s od ró technikával készít csipkét és a *marokverés* munkamenetének is legfontosabb mozzanata a kévekötté meg sodrása. A múlt században még más *verő* utótagú mesterségnevek is léteztek, így a magyaros ruhaviseles idején voltak többek között *zsinór-* és *paszományverők*, ezen kívül *szakállverők* (vö. HORGER, MSzav.). De az ismertett *vergődik* és *verő* származékokon kívül kimutatható a múltból a *ver*² ige tőalakjában és ragozott formáiban is: *zsinórt*, *gombot*, *ráncot ver* (Nyr. XXXVIII. 255); kézen *vert* gomb (Nyr. LXXVI. 48); „Ezen *zsinór* öfelségének nem tetszik, *veresse* alyanra, mint a mostani övét *verték*” (NySz.); „Mikor vagy víg ünnepet akarunk illeni, vagy pompás vendégségbe hevatattunk, gyakortább akkor *verettyük* (sodortatjuk fűrtökbe) *szakállunkat*” (MNy. VIII. 371—2); Faludi: BE. 40: „Ha könnyű életre *verhetném magam (vergődhetnék) de boldog volnék*” (NSz.). Állandó szókapcsolatokban azonban még ma is él a tőige, például: *adósságba veri magát*: „adósságba *gabalyodik*”.

A fenti mesterségnevekkel kapcsolatban részletesebben foglalkoztam a *ver*² igével (Nyr. XCIII, 282—5) utalva a korábbi irodalomra: BÁLINT GÁBOR, Párhuzam . . . ; MUNKÁCSI: KSz. VII, 371—2. Az említett szerzőkhöz hasonlóan kezdő korában GOMBOCZ is (Nyr. XXXVIII, 248) török eredetűnek tartotta a *ver*² igét, mivel azonban a BTLw.-ben már elejti, s még a téves etimológiák sorában sem említi, a ritkává váló, elhomályosuló jelentésű *ver*² ige lassan kivész a köznyelvből, s így nem kerülhetett be az ÉrtSz.-ba sem. Érintett cikkemben, amint az különben idézett példáimból is kitűnhet, nem tértem ki a *ver*² visszaható származékaira is. Ezt a munkát most S. MEGGYES KLÁRA végezte el helyettem, mert paradox módon olyan ige visszaható származékai-fal foglalkozik elsősorban, amit nem ismer.

5. Hogy MEGGYES dolgozatára vonatkozó észrevételeimet a lényegre mutatóan lehetőleg rövidre foghassam, a szükségesnek látszó bevezetés, a *ver*² ige bemutatása után, mondanivalómat legnagyobbbrészt a dolgozatban is felhasznált nyelvtörténeti és nyelvjárási anyagra épitem.¹

Azt nem is kellene külön hangsúlyozni, hogy a *ver*¹ és *ver*² ősmagyar igének kezdettől fogva egyforma esélyei lehettek a mindenkori képzőmorfé-

¹ Sajnos, az S. MEGGYES KLÁRÁTÓL átvett anyagot K. PALLÓ MARGIT gyakran pontatlanul közli. Több helyen kijavítottam a „hütlenségeket”, de az összes adatok ellenőrzésére nem vállalkozhattam. A *ver* igéről l. még KISS LAJOS: NytudÉrt. 71. sz. 41. — P. D.

mákkal való bővülés terén, ha nem éppen ennek a körülménynek a figyelmen kívül maradása okozná a dolgozat sok buktatóját. Mert nyilvánvaló, hogy a homonim igék származékaikban alakilag tökéletesen egybeeshettek a nyelvtörténet folyamán úgy, hogy ma már sokszor csak a szövegkörnyezet árulhatja el, hogy melyik alapige: a *ver*¹ vagy pedig a *ver*² besugárzásáról van-e szó.

S. MEGGYES KLÁRA a *ver* ige valamennyi fellelhető visszaható származékát, írásbeli felbukkanásuk időrendjében vizsgálja: *verekedik*, *verődik*, *verdődik*, *vergődik* és *verhődik*.

Az első a *verekedik* a XVI. század elejéről keltezhető, és például ebben a felsorolásban: GyöngySzt. 3282: „... haborusagh haborgas *verekedés* harczozás” csakis az ’egymást ütlegelés’-t jelentheti, tehát <: *ver*¹. Ellenben a következő idézetben: VirgK. 72: „Es az wrdwngrs ... kezde kialtani es agiarkodni es *verekedni* oly igen erwsen, hogi az kwteleket kikel meg kwtwztek vala, mind elzagata es kezawl magat ki zabadita” a kötelékéből szabadulni vágyó viaskodása csupán a ’hánykolódik, erőlködik’ jelentésű *ver*² igével hozható kapcsolatba, éppen úgy, mint például CzF. következő adata is: „*Béverekedik* mennyeknek országába”: ’erőszakkal igyekszik bejutni’. — Már ez az elsőnek tárgyalt visszaható ige: a *verekedik* jelentésének kettősége: ’másokat *ver* ~ hánykolódik (küszködve törekszik . . .)’ nyugtalanságot kelt a szerzőben. Az ellentmondást a legjobb igyekezettel csak úgy tudja feloldani, hogy a jelenséget egyazon származékszó kétféle „jelentéstípus”-ának fogja fel, amit szerinte az a tény is támogatni látszik, hogy a kétféle jelentés körülbelül egy időben, párhuzamosan szerepel!

Ugyanezt a jelentésmegoszlást, kétféle „jelentéstípus”-t tapasztalhatjuk a XVI. század végén jelentkező *verődik* visszaható ige esetében is: Born.: Préd.: „Apró gyermetskeket az 1o hatara tarisznnyaba kötőztec, kic egy mas-hoz verőduen el bagyattac”, vagyis egymáshoz *ütődtek* ~ *verődtek* <: *ver*¹. De már a következő példában: Land: UjSegits. (NySz.): „Adott egy darab deszkát, azzal *ki verődhetünk* üdvösségünk partjára” vagy: Rác S.: Orv. tan. I, 271 (NSz.): „A’beteg az erőszakos ide s tova való *verődésben* [hánykolódásában] magát meg-ne sértse”, csak a *ver*² igére gondolhatunk.

A soron következő *verdődik* igére inkább a *ver*² igéből levezethető jelentésekre kapunk példát a dolgozatban: „... nehezen *verdődik* előre” (Virág B.: Poémák 58: NSz.); (Pázm: KT.): „Az t ne ítél d, mintha semmi reménség sem vólna abból való *ki-verdődésrül*”. De azért van példánk a *ver*¹ igéből magyarázható esetére is: „Három nap ’s éjtszaka volt (a harang) mind *verdődőben*” (Lázár J.: Florinda 133: NSz.).

A ma is járatos *vergődik* ige csak a XVII. század végén bukkan fel, általában az ÉrtSz.-ban is megadott, a *ver*² igével összefüggő változatos jelentésekben. Gyakorisága miatt csak egy igen jellemző példáját idézem: „A gyerekek a nagy éhség miatta el vettetenec, *vergődnek* az uczán . . .”, ahol a *vergődik* a NySz. szerint is a. m. ’circumerro; herumirren,’ azaz szószerint az ige alapjelentésének megfelelően: *csavarognak*, *tekeregnek* az utcán.

A legkésőbbben, a XVIII. századból adatolt és a legkritikáiban előforduló idetartozó visszaható *verhődik* igét PP. így értelmezi: ’Luctari, Confligi, Dissilire’, aminek alapján eleve valószínű, hogy ennek a visszaható igeinek mind a *ver*¹, mind pedig a *ver*² igére visszamenő jelentése is élt a múltban. Ezt különben szótári adatokkal is bizonyíthatjuk: ADÁMI. 1763.: „*Verhōdi*: sich herumschlagen” <: *ver*¹ és SzD. 1784. (91): „*verhōdni*: kézzel lábbal iparkodni, szipelkedni, erőlködni” <: *ver*².

A ritka *verhődni* igét kivéve, valamennyi tárgyalt visszaható ige előfordulhat: 1. Állandó határozós szerkezetekben (pl. nagy dicsőségre, gazdagságra *verekedni*, *verődni*, *vergődni*); 2. Állandósult szókapcsolatokban (pl. *gyökereket ver*, *zajt ver*), amelyekben belül visszaható igéink divatjuk szeszélye szerint jól helyettesíthetik egymást, és ilyen kötött frazeológiai helyzetben is kihámozható valamelyik homonimához való tartozásuk is. A szerző azonban felpanaszolja: „A kétféle csoportba tartozó adatok szétválasztása meglehetősen nehéz feladat, amit még a széthúzó időbeli határok is bonyolítanak . . . továbbá mivel a kétféle csoportban jelentkező jelentésárnyalatok is teljesen azonosak” (296). Az ilyen és hasonló megállapítások különösen éreztetik, mennyire ingatag talajon jár a cikk írója. Amilyen kevésé lehet ugyanis a *verekedik*, *verődik*, *verdődik*, *vergődik* és *verhődik* igék jelentésváltozatait egyazon ige „családon belüli” szinonimáiként elkönyvelni, éppen olyan kilátástalan dolog volna a kötött nyelvi egységek azonos jelentésárnyalatait másképpen kezelni, illetőleg minden áron a szócsalád „szinonimarendszerébe” beilleszteni (402).

Felemlíti a szerző a csak nyelvjárási szinten mozgó, de igen sokat mondó: *vergelődik* ~ *vergőlődik* ~ *vergülődik* visszaható igéket is: „Hátosztán mikor *vergelőttemek* haza?” (ÚMTsz.). Vö. „Jere hozzánk, *verjed* magad” (igyekezz, erőltess meg magad) és „Hézzánk *verekedett*” (nagy nehezen eljutott) (Tsz.); „Hideg tél volt, amikor hozzátok *verődtem*” (Spetykó G.: Költ. 184: NSz.). Valamennyi példa egyöntetűen a *ver*² igére utal, ugyanakkor a *vergelődik* alapszavát, a *vergel* gyakorító igét csak a *ver*¹ igéből származtatható jelentésben ismerjük: Szamoshat *vergel* 'hajszol, ostorral kerget': „En nē *vergelem* odajig eszt a lovad ebbe az ud:ba” (SzamSz.). Vö. az ÉrtSz. *ver* címszavának 10. pontját: „ütlegelve kényszerít vhová pl. *kiveri* a jószágot a mezőre”. De hogy a *vergel* gyakorító ige a *ver*² ige származékaként, illetőleg annak megfelelő jelentésben is élhetett a nyelvjárásokban, azt az ugyancsak nyelvjárási szinten élő másik gyakorító ige, a *verget* alapján van jogunk feltenni: „Nem akarta hoty kölke legyen, ot *verget* (kínlódik) a kórházbo” (ÚMTsz.). — Az előadottak alapján elképzelhetők olyan határesetek is, amikor a származékok boncolgatásában a szövegkörnyezet sem biztosítja a döntést — minden kétséget kizáróan — egyik vagy másik ige javára. Példának itt említeném a következő nyelvtörténeti adatot: . . . most *vergőd* (ütköző, serkedő) barna bajuszú; Bajusza csak most *ütöget* . . . ; most *verődik* ki a bajusza; Bajusza most *ütődik*; a bajusz most *veri* (MNY. XL, 494–5, LXVII, 105), ahol a magyarázó észrevételeket is számbavéve, hajlandó volna az ember a *ver*¹ alapigére gondolni, ha nem befolyásolná a „bajusza most *fakad*” (MNY. LXV, 235) változat és Csűry értelmezése: *verődik* 'sarjad, kél, tenyészik', például „Mi-jē szép kizs gyep *verődött* itt!” (SzamSz.). A homonimák összekeverését látom S. MEGGYES KLÁRA következő megjegyzésében (396) is: „A *táborba veri magát* a gyakori *táborn ver* visszaható használata, megváltozott raggal ellátva”. Véleményem szerint a *táborn ver* ~ *táborn üt* a konkrét *sátorfát üt* le (felüti a sátrát) → *sok sátrát üt* → *táborn ver v. üt* (<: *ver*¹) további jelentésfejlődése. A *táborba veri magát* vagy *táborba verődik* (vö. csoportba *verődik*) viszont a. m. *táborba sodródik*, *kerül*, *kényszerül* <: *ver*². Vannak azután esetek, amikor pontos szaknyelvi ismeretekre van szükségünk. Példa lehet ez a kifejezés: *vert és verellen hordó* (MNY. LXI, 362), csak a pintér mesterség fogásait ismerő számára világos. Vö. *hordókötés* a. m. 'pántolás, abroncsolás' (MNY. LXIV, 91, LXII, 107). — A felmerült sokféle problémával kapcsolatban a részletekben igen finom megfigyeléseket tartalmaz a dolgozat, de ezeknek végső kiértékelése csak az egész

összegyűjtött gazdag anyag új szempontú átdolgozása alapján volna lehetséges.

6. A kiragadott példákkal talán sikerült rávilágítanom, hogy kutatásainkban két magyar *ver* igével kell számolnunk. Amint az a dolgozat példáiban is tükröződik, az elavult *ver* ige valamikori elevensége és termékenysége nemcsak képzői sokféleségében, hanem kialakított szókapcsolatainak gazdagságában is megmutatkozik. Nagyon érthető, hogy ez a körülmény magára vonta a szerző figyelmét, és tulajdonképpen nagy szolgálatot is tett vele, hogy megbolygatta a kérdést. — Bizonyosra veszem ugyanis, hogy ennek a dolgozatnak a megírására nem egyedül a *ver* igének feltűnően buja jelentésmezeje csábította S. MEGGYES KLÁRÁT, hanem valamiféle értelmes rendet is kívánt teremteni szótáraink *ver* címszavának „kucséber kosarában”. Tapasztalható, hogy eddig egy szótárunk sem tudott megbirkózni a *ver* ige jelentésárnyalatainak beláthatatlan tömegével. Több-kevesebb szerencsével, példákkal illusztrálva pontokba foglalják az együvé tartozóknak vélt jelentéseket, s amikor egy esettel végképpen nem boldogulnak, függelékben hozzák. Igen jellemző példája ennek a körülménynek a SzamSz. *ver* címszava: Hat különböző jelentéscsoportban tömörülnek a példák, amelyek közül az elsőben nagyon jól megfér egymás mellett a „*verik a díjout*” (<: *ver*¹) és a: „*főüthöz verte magát*” (a főüthöz vergődött¹) ← *ver*². A „*veri a készül.lőüt*” (erősen készülődik, készülő hová menni) pedig, mivel sehová sem illik, a csoportokon kívül reked. CzF. *ver* 'üt' címszavának 5. pontja: 'bizonyos erőfeszítéssel csinál, alapít valamit', például *fészket, feneket, < kötelet, tábor* *ver* tarka össze-visszaságban követi egymást. A múlthoz képest előrelépést jelent az ÉrtSz., amennyiben a *ver*¹ címszó alatt szinonimájának, az *üt* igének megfelelő jelentéseket elemzi, a *ver*² különböző jelentéseit pedig intuitíve az egyetlen használatban maradt visszaható származék, a *vergődik* címszó alatt sorolja fel. Természetesen az egyetlen *ver* ige ismeretében az ÉrtSz. sem ment a tévedésektől, de mégis nagy haladást jelent. — Ebből az áthagyományozott hibás szemléletből azután S. MEGGYES KLÁRA sem tud *kivergődni*, pedig dicséretre méltó kutatói lelkiismeretesség jellemzi minden kialakult kritikus helyzetben. Így a jelentésárnyalatok kuszasága láttán arra is gondol: „... hogy a *ver* különböző visszaható származékai közötti funkciómegoszlás alapja már bizonyos mértékig eleve adva volt képzőik jellegzetességeiben... [de ez] csak a visszaható képzésű magyar igék korai történetének részletes vizsgálatával volna eldönthető” (401). Máskor a tények útvesztőjében felveti a kérdést: „Vajon nem előzte-e meg a 'hányódi' jelentésű származékigét egy tiszta 'magát ver i' féle jelentésű ige?” De azután azon a címen: „aligha volna ésszerű (ezt most) boncolgatni”, elhessegeti magától a gondolatot, pedig ha mindent összevetve logikusan továbbfűzi, eljuthatott volna mint rendező elvnek, egy *ver*¹ ~ *ver*² ige létezésének elkerülhetetlen feltevéséhez. A szerző leszűródött véleménye: A nyelvtörténet folyamán össze-vissza fonódott jelentéskörök végül is elkülönültek egymástól olyanformán, hogy a már fent említett két „jelen tésztípus” egy-egy meghatározott formához kötődött, és pedig a 's i c h s c h l a g e n' jelentéstípus a *verekedik*, a 'h á n y k o l ó d i k' jelentéstípus viszont a *vergődik* származékhoz tapadt. A *verődik*, *verdődik*, *verhődik* pedig mint feleslegessé vált változatok kihullottak az élő szókészletből. (NB. A *verekedik* és *vergődik* származék igeik összefüggése már BUDENZ számára is

¹ Netalántán 'földhöz verte magát'? És így ← *ver*¹. — P. D.

problémát jelentett; vö. MUSz. 856, 884). — A *ver*¹ és *ver*² ige ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy a köznyelvben használatban maradt *verekedik* és *vergődik* nem egyazon ige funkciómegoszlásának végső alaki rögződése, hanem két, a priori különböző jelentésű homonima sokféle visszaható származékából a nyelvi ökonómia által spontán kiválasztott és állandósult formája.

K. PALLÓ MARGIT

Kozma

1. A *kozma* a magyar köznyelv általánosan ismert szava. Jelentését az ÉrtSz. IV, 358 így határozza meg: 1. 'zsír tartalmú ételnek, különösen tejnek és rántásnak az edényhez égett, kesernyés ízű, kellemetlen szagú, élvezhetetlen része'; 2. '(tájny.) a pipa falához égett bagó mocska'.

2. A szóra vonatkozó régi adatok ezek: XVII. sz.: „Végy egy néhány tikmonyat ... főzd meg a tejbe, de megoltalmazd a *kozmatól*” (TörtTár. 1881: 581), itt a *kozma* jelentése: 'Anbrand; das Angebrannte; Brandgeruch in den Speisen' (vö. NySz. II, 383). SzD. 1792: „*Kozma*: égetéstől-, v. füsttőlvaló szag” | CzF. (III, 1038): „*k o z m a*, (1) (koz-ma v. kosz-ma) fn. tt. *kozmat*. 1) Tulajdonképp azon koszféle folt az ételen, mely az által támad, ha a füst igen meglepi, vagy a tüzes edénytől megpörkölődik, mely esetben kellemetlen kesernyés ízt kap, s ez szintén *kozmanak* mondatik.” — Származékok: PP.: „*Kozmás éték*: Adustus cibus.” | PPB. 1767.: „*Kozmás-éték*: Adustus cibus, Adustum et fumum sapit. abgebennte (angebrannte) speise.” | SzD. (a *Kozma* címszó alatt) 1792.: „*Kozmás éték*. *Meg-kozmasittani*. *Kozmáfodni*, v. *kozmas-ülni*.” | Tsz.: „*kozmas* az étel, midőn a' pörkölődés által kedvetlen ízt 's szagot nyer. Balaton melléki szó. Füstös szagú és ízű” | CzF.: „*k o z m á s*, Mondjuk ételről, melyet a *kozma* megfogott, s e miatt kellemetlen, kesernyés ízű. *Kozmás kása*, *káposzta*. | *k o z m á s í t*, *k o z m á s í t*. Az ételt *kozmassá* teszi. | *k o z m á s í t á s*, *k o z m á s í t á s*. *Kozmassá* teszi | *k o z m á s o d á s*. *Kozmassá* levés | *k o z m á s o d i k*. Ételről mondják, midőn a tüzes edénytől megpörkölődve, vagy a füsttől lepve kellemetlen ízt kap”.

3. Szavunk a magyar nyelvjárások túlnyomó többségében is főként *kozma* alakban és az idézett jelentésekben él. Csak a Kiskunságból van a szóra olyan adatunk, amely kissé alakilag is és jelentésében is eltér az általános formától és jelentéstől: *koszma* 'rossz tej' (MTsz. I, 1199).

4. A *kozma* szó, több származtatási kísérlet ellenére, mostanáig a magyar nyelv ismeretlen eredetű elemei közé tartozott. Egyik legrégebbi származtatását CzF.-ban találjuk. A fentebb idézett részlet után (III, 1038), amelyben a szerzők a *kozma*-t az ételen levő „koszféle folt”-nak tartják, így folytatódik a magyarázat: „Maga a jelentett dolog természete mutatja, hogy e szó eredetileg *koszma* a *kosz* gyöktől, t. i. az *sz* és *z* mint legközelebbi rokonok gyakorta fölcseréltenek, különösen *m* előtt a keményebb *sz* lágyabb *z*-vé változik, mint *csizma* (a. m. *csizma*) szóban is.” E magyarázat szerint tehát a *kozma* a *kosz* 'piszok' szóból származéka volna, amit természetesen nem fogadhatunk el. (Abban viszont igazuk van a szótár szerkesztőinek, hogy a szó régebbi alakja *koszma* volt, ezt azonban adatokkal nem bizonyítják.)

Aztán BUDENZ (NyK. VI, 389) foglalkozott a szó eredetével. Szerinte a *kozma* egybevethető volna a lapp 'aduri, anbrennen' jelentésű, általa *kvosmo*-, *guosma*- alakban idézett igével.

Nem jobb az a magyarázat sem, amelyet VÁMBÉRY (MBölcs. 183–4) ajánlott; a CzF.-hoz hasonlóan ő is a *kosz* szóval kapcsolja össze a *kozma*-t: „*kosz* 'Schorf, Grind' ~ török *kos* 'égés, izzó szén' | *köz* 'égés, izzás'. Ide tartozik a magy. *kozma* 'Brandgeruch in den Speisen'.”

A BUDENZ-féle, finnugor alapon próbálkozott a szó (illetőleg -s képzős származéka, a *kozma*s melléknév) eredetének magyarázatával BÁRCZI (SzófSz.) is, aki már szkeptikusabb BUDENZnél a finnugor eredet tekintetében, legalábbis óvatosabban fogalmaz; „talán finnugor eredetű, vö. pl. lapp *kuössmu*-odaég', egyetlen távoli megfelelés azonban nem meggyőző (a hozzávont vogul és osztják szók aligha tartoznak ide) s a hangtani egyeztetés is kifogásolható.” (Én ritkítom. — M. I.). BÁRCZI (i. h.) szerint egyébként a *kozma* szó „valószínűleg elvonás a (*kozma*s) melléknévből”.

Új szófajti szótárunk, a TESz. (II, 599), már határozottan ismeretlen eredetűnek tartja szavunkat, továbbá — helyesen — a *kosz* főnévvel való etimológiai kapcsolatát valószínűtlennek mondja, finnugor egyeztetését pedig tévesnek ítéli.

5. Mindezek előrebocsátása után térjünk rá a tőlünk adható magyarázatra. A *kozma* szó török eredetű, közelebből pedig a magyar nyelv török jövevényszavainak honfoglalás előtti rétegébe tartozik.

A legrégebbi török nyelvenlékekben a szót hiába keressük. Legelőször az egyik mamluk-kipcsak szótárban fordul elő: TZ. *qasmaq* ~ *qazmaq* 'ateşin çoklu undan kabın dibine yapışan yemek artığı; az erős tüztől az edény aljához ragadt [égett] ételrész' (ATALAY 186–7, 190). A török régiségből egyelőre több adatot nem tudunk idézni. — Az újabb adatok ezek: csuvas *χisma* 1. 'plenka (na toplenom moloke), prigar, nagar; prigorevszaja plenka; hártya, pille (a forralt tejen), kozma, koromlerakódás; odaégett, odakozmált réteg'; 2. 'sok dereva, stekajuščij posle nadreza kory; a kéreg megsértése, felvágása után a fából szivárgó nedv' (ČuvRSI. 1961. 518); 'prigarok; kozma' (RČuvSI. 1960. 307) || baskír *qadmaq* 1. 'penka; föl, hártya, pille (tejen); 2. 'poskrebki (kaşy i t. p.); (kása stb.) odaégése, leragadása [az edény alján]' (BaRSI. 1958. 329) | kazáni tatár *qasmaq* 1. 'poskrebki (napr. kaşy); kaparéék, odaégés (pl. kásáé); nakip; lerakódás; nagar (vsjakie ostatki, prikipevšie, prigorevsie na stenach kotla); odaégett lerakódás, mindenféle lerakódás, ami a katlan fenekéhez odaég, rásül'; 2. 'korka, koročka; héj, héreg; penka; hártya, pille [tejen]' (TaRSI. 1966. 238) | kazak *qaspaq* 'osadok na dne kotla perekipevszego moloka; a túlforralt tejnek a katlan alján levő lerakódása, rétege' (KaRSI. 1954. 438) | nogáj *qaspaq* 1. 'grebenj, krjaž, vozvyšenostj, sklon; hegygerinc, hegyhát, magaslat, hegyoldal'; 2. 'prigar (osadok na dne kastrjuly ili kotla, obrazujuščijsja pri varke plova, kaşy); kozma (piláf és kásafőzések a lábas vagy a katlan alján keletkező odaégett réteg)' (NoRSI. 1963. 153) | kumuk *qasmaq* 1. 'perchotj; hajkorpa'; 2. 'tabačnyj osadok, pristavšyj k stenkam mundštuka, trubki; dohány (kátrány) lerakódás, ami a szipka és a pipa falához odaég, odaragad; jadovityj osadok tabačnogo dyma; a dohányfüst mérgező lerakódása'; 3. 'osadok (na stenkach kuchonnoj posudy), odaégett réteg (a konyhai edények falán)' (KuRSI. 1969. 194; 146 [zipir szó a. is!]).

Az idézett 'kozma, az edény aljához odaégett, odaragadt ételréteg' alapjelentésű törökségi megfelelők alapján *kozma* szavunk etimonjául egy ótörök (ócsuvas) **qasmaq* 'ua.' szót teszünk fel. A magyarba átkerült **qasmaq* szóvégi *-γ-jének eltűnése szabályos. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük

meg a magyar nyelv több más ótörök, illetőleg ócsuvas eredetű jövevényszavában is, mint pl.: *csipa* < *čapay, *csúnya* < *čunay, *dara* < *tarıy stb. (vö. TESz. I, 536, 573, 593), vagyis a spirans *ɣ > *u-vá vokalizálódott, majd a labialis utótagú *-au diftongus közvetlenül *á-vá egyszerűsödött (vö. BÁRCZI, Htört.² 96), végül, körülbelül a XIII. század folyamán, az *á rövidüléssel és labializálódással a-vá változott (vö. BÁRCZI i. m. 80). Elvileg az is elképzelhető azonban, hogy szavunknak nem egy ócsuvas *qasmaɣ az őse, hanem egy közönséges ótörök *qasmaɣ, aminek szövégi *q-ja csak az ómagyarba kerülése után spirantizálódott (a továbbiakban pedig a vázolt fejlődés zajlott le). Az első szótagban az eredeti *a helyén a magyar szóban o-t találunk, amit az *a-nak közbeeső *á fokon o-vá való labializációjával, illetőleg zártabbá válásával magyarázhatunk. Ugyanezt a jelenséget más, szintén török eredetű magyar szóban is megfigyelhetjük, például *boszorkány* < *basırqan, *oroszlán* < *arıslan, *bojtorján* < *baltırqan vagy *baltıryan stb. (vö. BÁRCZI i. m. 55–7, 76). A szó fejlődésének legutolsó fázisa a szóközépi eredeti *s-nek z-vé zöngésülése volt, amit az m zöngésítő hatása is segíthetett. A sz > z zöngésülési tendencia a magyar hangtörténet valamennyi korszakán végigvonul, állandóan hat, de sohasem válik általánossá. Ezért fordulhat az elő, hogy a *kozma* szónak a kiskunsági magyar nyelvjárásban *koszma* alakja is van. Szavunk fejlődését tehát a következőképpen képzeljük el: ótörök *qasmaɣ ~ ócsuvas *qasmaɣ > ómagyar *kászmaɣ > *kászmau > *kászma > *kászma > középmagyar *kaszma > *koszma* > *kozma*.

6. A török *qasmaɣ* ~ *qaspaɣ* ~ *qasnaɣ* stb. 'kozma, az edény aljához odaégett ételréteg' szóval a következő török szók vannak még jelentéstani és alaki szempontból egyaránt kapcsolatban: ujgur *gas* 'kora; kéreg, héj; kožura; vastag héj'; MK. *qası* 'zagon dlja skota, svjazannyj iz prutjev; vesszőből font karám a jószág számára'; ujgur *qasıɣ* 'nižnjaja častj života; a hasüreg alsó része; pach; lágyék (rész)'; MK. *qasıɣ* 'vnutrennjaja storona ščeki; az arc külső része; čeljustj; állkapocs'; ujgur *qasığ* 'koža, kožura; bőr, vastag héj; kora; kéreg, héj'; MK. *qasuaɣ* 'kora dereva; fakéreg'; 'mech, burdjuk, tursuk [iz konskoj škury; bőr, lóbőről készült tömlő' (Drevnetjurk. Sl. 430–1) | csuvas *χısa* 1. 'pokatostj, pologij slon; lejtősség, lankás hegyoldal'; 2. 'vystup; kiszögellés, kiugrás, kitüremkedés'; 3. 'kraj (napr. lavki); vége, széle valaminek (pl. padnak)'; 4. 'niz, srub pod peckoj; valaminek az alja, feneke, a kályha alja'; 5. 'lobok; szeméremdomb' (ČuvRSl. 1961, 518); *χıs* 'lobok; szeméremdomb' (uo.) | baskír *qada* 1. 'krajnjaja plotj; alsó testrészt'; 2. 'mošonka; herezacskó' (BARSl. 1958, 329) | oszmán-török *kasık* 'groin' (HONY 187); *kasnak* 'rim or hoop (of tambourine, sieve); embroidery-frame; embroidery; any contrivance for stretching tight; pulley; drum of a cupola' (HONY 187–8); *kasnak* 1. 'Davulun iki yanındaki derileri birbirine bağlıyan üstüvane biçimindeki ağaç tabaka (Çukurova); a dob két oldalán levő bőröket összekötő, összefogó hengeres alakú fakeret'; 2. 'Elek ve kalbur kenarları, tahtadan (Avşar „Ankara”); a szita és rosta kerete, széle, fából'; 3. 'Değirmenlerde taşların mahfazası' (Avşar „Ankara”); a malomköveket beborító védőburkolat'; 5. 'Davul, zurna, zilli maşa, bağlama gibi çalgıların refakatinde oynanan bir halk oyunu (Bergama ve köyleri); dob, sıp, csörgődob, hathúros, lant-féle zeneszerszámok kíséretében előadott népi táncjáték' (Anadilden Derlemeler II, 84); *kasım* 'oda süprüntüsü (Kütahya); szobai szemét'; *kasın* 'sellerin getir-diği kum ve mil (Kütahya; Anafarta, Sarıcalı „Çanakkale”; Müstecep „Samsun”; Eskişehir; Nallıhan „Ankara”); az áradással hozott homok, iszap'; *ka-*

sinke 'derelerin getirdiği mil (Kuruşunlu, Saraycık „Çanakkale”); patak iszap-hordaléka'; *kaskam* 'taş haline gelmiş killi toprak (Zıgan köyü „Torul-Gümüşane”); megkeményedett, megkövesedett agyagos föld' (SDD. II, 844) | baraba, tarandzsi *qasmaq* 'česja ryby; die Fischechuppe' (RADL. II, 359) | azerbajdzsán *gasnay* 'zatverdenie, korka, tverdij sloj zemli, obrazujuščijsja posle polivki; megkeményedés, kéreg, a föld kemény rétege, amely öntözés után keletkezik'; *gasay* (Salyan) ~ *gasaz* (Tovuz, Şamxor, Gazax, Kirovabad) 'araba tákárinđä dändänälärlä šinin arasındakı ayağ hissä; a kocsi kerekén a küllök és az abroncs közötti farész (keréktalp)'; *gasmaz* (Gazax) 'sboriki, sklادki (na platje); berakások, ráncok (a ruhán)' (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti [Bakı, 1964] 121) | türkmén *gasın* 1. 'viğirt; ráncosan'; 2. 'äpin, äplem (geyimde); berakottan, ráncokba szedve (ruháról)'; *gasıq* (*gäsıq*) 'garnırđ ašağ ätegi; a hó alsó rétege'; *gasnaq* 1. 'arabanırđ tigrinırđ ğurşawını berkidiän demir; a kocsikerék talpáját összefogó, összeerősítő vas[abroncs]'; 2. 'ğatğat kir; többréteğü pizok, kozş' (Türkmen dilinırđ sözlügi [Aşgabat, 1962.] 154) | nogáj *qasmaq* 'derevjannyj obruč (u sita); fakeret (a szítán)' (NORSl. 1963, 153).

7. A bemutatott adatok alapján úgy gondoljuk, hogy a *qasmaq*, *gasnaq*, *gasıq*, *qasusq*, *gasıy*, *qasuy*, *gası*, *qas* stb. szavak egy **qas*- alakban és **q*-valaminek a felső külső rétegét képezi, valamire ráakódik, odaragad, odaég; valaminek az alját képezi, ülelepedik, valaminek a szélén, külsején van, körülfog valamit-féle jelentésben feltett ige származékai (a képzésmódra vonatkozólag l. GABAIN, AlttürkGr. 62 [§ 57], 73 [§ 120, 124], 79 [§ 147]). Feltevésünket erősíti, hogy ilyen ige, bár nem azonos, csak hasonló jelentéssel a mai törökségből is kimutatható, például a türkménből: *gas*- (< *qas*-) 'zakladyvatj sklادki (pri šitje); berakja, egymásra varrja a ráncokat (varrásnál)' (TjuRSl. 1968. 162); 'gasın-gasın edip tikmek, äpin tikmek; rétegesen egymásra varr, ráncolva varr' (Türkmen dilinırđ sözlügi 154). A török nyelvemlékek és mai török nyelvek szókinése alapján a **qas*- ige nek még egy korábbi **qa*- alakú és 'befedi, beborít, valaminek a külső (alsó vagy felső) részét elfoglalja stb.' jelentésű előzményét is feltehetjük; ebből a *qa*- igéből pedig az említett *qas*- ige n, régi és mai származékain kívül még a szinte minden török nyelvben általános *qap*- 'befed stb.', *qaz*- 'kapar, ás stb.', *qaşı*- 'vakar', *qaymaq* 'tejföl' stb. szavak is jól érthetők és magyarázhatók volnának. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban messzire vezetne, s így most kívül is esik dolgozatunk tárgyán.

8. A török *qasmaq* szó etimológiájával első ízben VÁMBÉRY ÁRMIN foglalkozott; ő e szót a csagatájából idézi 'vakarék, a serpenyő fenekéről lekapart ételrész' jelentésben, s többek között a *qaşı*- 'vakar, dörzsöl', *qaz*- 'kitöröl, ás, bevés' stb. szókkal veti egybe (vö. NyK. XIII, 282), és így tulajdonképpen jó nyomon jár. Érdekes viszont, hogy e szóval foglalkozván VÁMBÉRYBAN nem merült fel a fentiekben általunk előadott ótörök **qasmaq* ~ ócsuvas **qasmay* > magyar *kozma* származtatás ötlete.

9. Amint láttuk, a török *qasmaq* szót VÁMBÉRY — egyebek között — a *qaşı*- 'kapar' igével veti össze. A 'kozma' jelentésű szó egyébként a mongolban csakugyan a 'kapar' ige származéka: irod. mongol *qusu*- 'racler, ratisser, nettoyer les fibres de la peau' (KOWALEWSKI II, 902(b), kalmük *χusyχv* 'abschaben, abkratzen' (RAMSTEDT 199), halha *χusax* 'skoblitj, soscablivatj, očiščatj skobleniem, skresti; levakar, lekapar, kaparéktól megtisztít, kapar' (LUV-SANDÉNDÉV 1957. 568) és ebből: kalmük *qusum* (*χusum*) 'prigarina; kozma' (POZD-

NEEV 101), *зүсм* 'Brandspäne, Brandgeruch(?)' (RAMSTEDT 199(b)); halha *зүсам* 'prigorelaja korka na dne kotla pri kipjačeni moloka; nakipj; tej forralásakor a katlan aljához égett réteg; lerakódás' (LUVSANDÉNDÉV 1957. 568) a deverbális nomen *-m* képzővel képezve (vö.: POPPE, Grammar of Written Mongolian 47—8 [§ 164]; SZABÓ TERÉZ MÁRIA, A kalmük szóképzés 45 [§ 109]).

MÁNDOKY ISTVÁN

A magyar szóvégek és toldalékok rendszere

(A Kéziszótár paradigmatisai)

I.

Ennek a ragozási típusrendszernek az összeállítására egy technikai ötlet végrehajtása adott alkalmat. A Magyar Értelmező Kéziszótár (KSz.) szerkesztőségének ugyanis az volt az elgondolása, hogy a jellemző toldalékos alakok sorát nem kell minden címszó mellett külön megismételni, hanem az egyforma, (tehát tipikus) toldalékosorok helyett elég lesz egy azonossági számot (paradigmajelzést) adni, a jellemző toldalékokat pedig — kétnyelvű szótárakban szokásos módon — a kötet végén felsorolni. Ez az elsősorban helytakarékosági szempontból elhatározott, egy nyelvű szótárban eddig nem alkalmazott újítás lehetővé tette egyrészt, hogy a paradigmatisokat valamilyen szempont szerint rendszerbe foglaljuk, másrészt hogy minden egyes címszó ragozását újra átgondoljuk, tehát ahol a nyelvérzékünk vagy más adatok alapján célszerűnek látszott, el is térjünk az ÉrtSz.-ban feltüntetett ragozási mintáktól. Még arra is vállalkozni mertünk, hogy egy szónak tágabb értelemben vett teljes paradigmáját tekintetbe vegyük, tehát például főnév esetében ne csak azt a 3—4 alakot, amelyet az ÉrtSz. is megad, hanem a birtokos személyragozásnak mind a 12 alakját, az *-é* toldalékos alakot és az *-ú, -ű* képzős származékot is, a hiányos ragozású főneveknél pedig alaposan utánanézzünk, mely alakjai használhatók — ha frazeológiailag kötött helyzetben is — természetesen, melyek a ritka, de azért olykor előforduló alakok, és melyek nem használhatók egyáltalán.

Amit így terjedelemben nyertünk a gyakori, szabályos típusok számjelzésével, annak egy részét elvesztettük a típusok finomabb differenciálásával és így nagyobb számával. A szótár szerkesztésének körülbelül a félidejében azért a korábbi terv úgy módosult, hogy az egyes szavak nyilvántartásba vételét folytatjuk ugyan a paradigmatisok ilyen differenciált rendszere szerint, de ugyanakkor gondoskodunk bizonyos elhanyagolható különbségek kiiktatásával egy rövidebb, kevesebb típust tartalmazó rendszerbe való besorolásról is, hogy az a kisebb terjedelmű, technikai megoldásában is rövidebb jelölésű típustáblázat valóban elférjen a KSz. keretében.

A KSz. egész terjedelmének a kiadói igényekkel való egyeztetése azzal a következménnyel járt, hogy a szerkesztés utolsó fázisában, a kézirat nyomdai előkészítésekor nagyobb arányú rövidítésre volt szükség. A szerkesztőség attól tartott, hogy a paradigmataábrázatoknak még a közben elkészült rövidebb változata is túlnó a tervezett kötet várható méretein, ezért végül lemondott a paradigmák jelöléséről. Pedig közben elkészült a közbülső fázisnál még összevontabb, körülbelül egy ívnyi terjedelemben zsugorított típustáblázat, mely a

megfelelő bevezető magyarázattal és az alapminták teljes bemutatásával együtt is alig lesz több másfél ívnél. Csakhogy ehhez a címszavak paradigmajelzését át kell kódolni, és az átkódoláshoz már nem volt sem elég idő, sem elég személyi keret.

A Kéziszótárban tehát az alapmintákon kívül nem lesznek paradigma-
adatok. Ehelyett további feldolgozásra várva készen állnak a következők:

1. Egy részletező és meghatározott keretek közt teljesnek mondható, mintegy 10 nyomdai íven megjelentethető paradigmatablázat kéziratos fogalmazványa (kb. 1500 paradigmátípussal).

2. Egy 4 dobozból álló kartoték- és cédularendszer, melyben megtalálható a KSz. minden címszava részletező paradigmátípusok szerint felsorolva, de úgy, hogy a differenciáltabb rendszerről könnyen átkódolható legyen az összevont rendszerre.

3. Az előbb említett összevont (1, ill. 1 1/2 íves) toldalékolási táblázatnak több példányban gépelt nyomdakész változata (557 paradigmátípussal).

4. A KSz. kartonokra gépelt előszerkesztési kéziratpéldánya, melyeken a paradigmajelzés részben a differenciált, részben az összevont táblázat típusaira utal.

5. A KSz. címszójegyzékének egy példánya, melyre a részletező és az összevont táblázatnak megfelelő számjelzések egyidejű bevezetése most van folyamatban.

Ebből a nagyrészt rendezett nyersanyagból egyelőre két kiadvány tervezhető. A közeli jövőben (talán két év alatt) elkészülhet egy magyar ragozási szótár a KSz. pótlásaként, vele azonos címszavakkal és az összevont paradigmatablázattal (kb. a VégSz.-éhoz hasonló terjedelemben.) További két-három év alatt készen lehet egy ennél kisebb terjedelmű, nem szótári jellegű kiadvány „Szókészletünk nyelvtani alakrendszere” címmel, mely a részletező paradigmatablázatot tartalmazná, minden típusnál felsorolva vagy legalább jellemezve az oda tartozó kézisótári címszavakat.

Az alábbiakban közzétesszük a Kéziszótár függelékének szánt összevont toldalékolási típusablázatot a szerkesztés legvégső fázisában tervezett bevezető magyarázatokkal együtt. A Nyelvtudományi Intézet vezetőségének áprilisi határozata értelmében ez sem kerül be az idén megjelenő Kéziszótárba, mert a címszavak melletti paradigmajelzések hiányában ez csak felemás, meglehetősen csonka képet mutatna a teljes címszóanyag toldalékolásáról; gyakorlati használhatóságát is nagyon csökkenti az, hogy a végződések szerint nem meghatározható — tehát kivételes — ragozású szavakra nézve nem ad pontos útbaigazítást. Úgy gondoljuk azonban, mégis ad ez a rendszerezés valamelyes áttekintést a tőtípusok, a ragos és jeles alakok összefüggéséről, hiszen olyan rendszert kíván bemutatni, amely gyakorlatilag is felhasználható lesz például egy kétnyelvű középszótárban vagy a tervbe vett magyar ragozási szótárban.

II.

Bevezetés

A szavak toldalékolásának szabályszerűségeiről összeállított alábbi rendszerezés a szó ragozására és részben a szóképzésre nézve kíván tájékoztatást és eligazítást adni a szótár használójának.

Ez a rendszerezés három részre tagolódik. Az elsőben azokat a gyakran előforduló szóvégeket soroljuk fel, amelyek általában azonos ragozással járnak együtt. Ragozási típusukra a mellettük álló sorszám utal. Így az *-él*-re végződő igéink (*él, beszél, nevetgél* stb.) a 2. igeragozási típusunk szerint ragozódnak.

A második részben ige- és névszóragozásunk alapmintáit adjuk meg, vagyis azokat a fő típusokat, amelyekre a többi ragozási típus visszavezethető. Ezek az alapminták felsorolják az igeik, a főnevek, a melléknévek és a személyragos határozószók minden fontos todalékos alakját.

A harmadik rész tartalmazza mindazokat a todalékolási típusokat, amelyek az alapmintáktól eltérnek ugyan, de azért a szavak kisebb vagy nagyobb csoportjára érvényesek, tehát valóban típusok. Az egészen kivételes todalékolású szavak közül csak olyanok kerültek a típusok táblázatába, amelyek valamilyen szempontból mégis beleillenek a rendszerbe, különösen ha sajátos bonyolultságot mutatnak, de a nyelvtanokban nemigen található meg.

Kiejtés- és jelmagyarázat

A magyar szavak képzésében és ragozásában rendszerszerűen, nagyobb következetességgel érvényesül a zárt *ē* hang megkülönböztetése a nyílt *e*-től, mint az egyes szavak, szótövek hangalakjában. Ezért a betűrendes szótári résztől eltérően ebben a nyelvtani függelékben megjelöljük azoknak a todalékoknak *ē*-zō kiejtését, amelyek köznyelvünk egyik — *ē*-zō — változatában és a nyelvjárások nagy részében állandóan zárt *ē*-vel (*ō*-zō nyelvjárásokban *ō*-vel) hangznak. Ez a megkülönböztetés nem vonatkozik az frott nyelvre és az ahhoz közelebb álló *e*-zō köznyelvi változatra. A zárt *ē* jelzése tehát — a kiejtés jelölésének egyéb eseteitől eltérően — vaglyagosan értendő. Ha a kiírt szóban, szórészben, todalékban a zárt *ē* hangon kívül más *e* is van, akkor a szó vagy kiírt szórész valamennyi *e* hangját jelöljük, kötőjel nélkül összekapcsolva.

A zárt *ē* a tipikus todalékolással járó szövegződéses listájában felsorolt todalékokon kívül a következő todalékokra jellemző:

-dec(ik) [ē] igevégződés, **-ek** [ē] jelentő módú 1. személyű igei személyrag, **-ékeny** [ē] mn-képző, **-el** [ē] jelentő módú 2. személyű igei személyrag, **-em** [ē] jelentő módú jelen idő 1. személyű igei személyrag, **-en** [ē] helyhatározórag, **-en** [ē] jelen idejű 3. személyű igei személyrag, **-etek** [ēē] előhangzós jelentő mód jelen idő többes 2. személyű igei személyrag, **-ett** [ē] előhangzós múltidőjel és igenévképző, **-kez(ik)** [ē] igeképző, **-leges** [eē] melléknévvégződés, **-szer** [ē] határozórag, **-tek** [ē] többes 2. személyű személyrag.

Zárt *ē* hang jellemző azoknak a zárt kötőhangzós (III. vagy IV. névszóragozási csoportba tartozó) főneveknek *-cske* képzős főnévi, *-z* képzős igei, *-s* képzős melléknévi származékaira, valamint a ragozási táblázatokban is megtalálható todalékos alakjaira, amelyek kötőhangzója a ragozásban is zárt *ē*: *aprószentek*, *cikkecske*, *vételez*, *gyűlésezik*, *ezredes* stb.

A todalékolási típusok (paradigmatípusok) sorszámozása: I.—I53.: igeragozási típusok; I.—404.: névszói todalékolási típusok.

Az alapmintákban is, a részletesebb típusábrákban is tilde (*~*) jelöli a mintaszót (vagy annak *-ik* nélküli, vastagabb betűvel szedett tövét) a todalékos alakokban. Ahol a mintaszó tőalakja megváltozik, ott az azonos szórészt két pont (..) helyettesíti, az utolsó azonos betű pedig a változó szórésszel és a todalékkal együtt kiírva szerepel. Ha a todalékos alakban a szó csupán a végső magánhangzó ékezetében tér el az alapalaktól, akkor ezt ékezetes tilde jelzi (*˘*).

Hogyan használjuk ezt a rendszerezést?

Ha valamely címszó ragozását keressük, első teendők az, hogy megnézzük: szerepel-e a szó végződése a tipikus végzések között. Ha szerepel, ott azonnal megtaláljuk azt a sorszámot, amely a megfelelő ige-, illetőleg névszóragozási típusra utal. Így az alapminták és a többi típus segítségével megkapjuk a legfőbb eligazítást a szó ragozásáról.

Ha nem tipikus végződésű címszó ragozását keressük, elsősorban a fő típusokat összefoglaló címek (esoportcímek) alapján kell megpróbálnunk az eligazodást.

Tipikus todalékolással járó végzések

(A sorszám a ragozási típusra utal.)

- a fn-végz. 85. (pl. *alma*, *asztalka*, *csapda*), kisebb részük 87. (pl. *asztalfia*, *ereszalja*), 88. (pl. *napnyugta*, *tarja*)
- ad igevégz. 1. (pl. *akad*, *árad*), kisebb részük 7. (pl. *fogad*) v. 8. (pl. *járad*)
- al igevégz. 1. (pl. *árnyal*, *foglal*, *nyal*)
- ál igevégz. 1. (pl. *abál*, *álldogál*, *cimborál*)
- all igevégz. 15. (pl. *átall*, *rosszall*), kisebb részük 16. (*dall*, *hall*, *kall*, *pall*, *vall*)

- alom** fn-végz. 98. (pl. *alkalom, církalom*), kivételesen 101. (*malom*) v. 103. (*alom, cimbalom, gyalom, halom*)
- ály** fn-végz. 57. (pl. *aggály, akadály, harkály*)
- an** igevégz. 1. (pl. *fogan, harsan, lobban*)
- ánc** fn-végz. 36. (pl. *asszonánc, lánc, orbánc*)
- ant** igevégz. 24. (pl. *bosszant, kurjant, pattant*)
- ás** fn-végz. 57. (pl. *aktivitás, aratás, munkás*)
- ász** fn-végz. 57. (pl. *ananász, ász, cukrász*)
- ász** igevégz. 26. (pl. *danolász, hajhász, kihalász*)
- ászik** igevégz. 115. (pl. *agarászik, bóklászik*), kivétel: *mászik* 118.
- aszt** igevégz. 40. (pl. *aggaszt, borzaszt, fagyaszt*)
- at** fn-végz. 36. (pl. *alázat, alkat*), kisebb részük 37. (pl. *csat, divat*) v. 38. (pl. *ábrázat*), kivételesen 40. (*huzat², lakat*)
- at** igevégz. 38. (pl. *arat, csalogat, folyiat*)
- atos** mn-végz. 201. (pl. *ajánlatos, kapatos*), kisebb részük 203. (pl. *felíratos, kamatos*), ritkán 22. (pl. *mozzanatos*)
- az** igevégz. 21. (pl. *ágyaz, fattyaz*), kivétel: *leutaz* 22.
- áz** igevégz. 21. (pl. *báláz, csataráz*), kisebb részük 22. (pl. *céduláz, danáz*)
- ázik** igevégz. 103. (pl. *babázik, botorkázik*), kisebb részük 104. (pl. *fogócskázik, juházik*)
- beli** mn-képző 9. (pl. *helybeli, jövőbeli*), ritkábban 248. (pl. *pénzbeli, térbeli*)
- degél** [ē] igeképző 2. (pl. *eddegél, lépdegél*)
- des** [ē] igeképző 29. (pl. *cspides, tépdes*)
- dös** igeképző 35. (pl. *bökdös, köpdös*)
- e** fn-végz. 89. (pl. *bögre, bölcsoede, címke*), kisebb részük 90. (pl. *falunépe, földnépe*), 91. (*barátfüle, etyepetye*) v. 92. (pl. *napkelte, ligetnépe*), a vegyes hangrendűek 96. (pl. *benzoe*), kivételesen 97. (*akvamanile, kantele*)
- edik** [ē] igevégz. 5. (pl. *csendesedik, ereszkedik*), kivételesen 90. (*elvénhedik, megvénhedik*)
- eg** igevégz. 9. (pl. *berreg, szeg*), kisebb részük 56. (pl. *csicsereg, tévelyeg*)
- egyet** [ēe] igeképző 41. (pl. *csipeget, ejteget*)
- el** igevégz. 2. (pl. *cipel, érlel, értékel*), kisebb részük 49. (pl. *fecserel, vesztegel*), 50. (pl. *becsmérel*) v. 51. (*ingerel, ismétel*)
- él** igevégz. 2. (pl. *cserél, evickél, fél*), ritkán 1. (*alél*)
- elem** [ēe] fn-képző 108. (pl. *engedelem, értelem*)
- ély** fn-végz. 63. (pl. *beszély, engedély, seregély*), ritkán 57. (mély magánhangzó után, pl. *borbély, fortély*)
- en** igevégz. 2. (pl. *billen, csökken, pihen*)
- enc** fn-végz. 44. (pl. *bukfenc, fegyenc, kredenc*)
- eng** igevégz. 17. (pl. *eseng, lézeng, zeng*)
- ent** igevégz. 30. (pl. *billent, jelent, pöccent*)
- es** igevégz. 29. (pl. *keres, les, repes*)
- és** fn-végz. 63. (pl. *cserjés, rés, söntés, sütés*), kivételesen 57. (*kávés*)
- ész** fn-végz. 63. (pl. *bűvész, gépész, kérész*), kivételekkel: pl. *mész* 81., *rész* 26.
- ész** igevégz. 32. (pl. *böngész, füttyörész, legelész*)
- észik** igevégz. 122. (pl. *egerészik, enyészik, heverészik*)
- eszt** igevégz. 43. (pl. *biggyeszt, csüggeszt*; felsz. nélkül: *veszt*)
- et** fn-végz. 44. (pl. *bérlet, ricset*), kisebb részük 45. (pl. *cet, csipet*) v. 46. (pl. *ecet, kötet*), ritkán 55. (*kadet, mahomet, ofszet, pamflet, sólet*), kivételesen 48. (*német*)
- et** igevégz. 41. (pl. *dönget, fizet, keltet*), kivétel: *vet* 42.
- etes** mn-végz. 208. (pl. *becsületes, dögletes*), kisebb részük 210. (pl. *előzetes, négyzetes*), kivételesen 209. (*termetes*), ritkán 29. (pl. *bérletes*)
- ez** igevégz. 27. (pl. *befejez, cementez, segélyez*), kisebb részük 28. (pl. *csüggedez, éjjelez*), 63. (pl. *érez, tegez*), 64. (*bélyegez, elvérez, képez, sebez*) v. 65. (*címez, elemez, felfegyverez, hímez, lefegyverez, szemez*)
- éz** igevégz. 27. (pl. *becéz, csévéz*), ritkán 21. (*ganéz, pomádéz*), kivételesen 28. (*szedteveltéz*)
- ezik** igevégz. 107. (pl. *érkezik, rejtezik*), kivételesen 109. (*csedezik, rulettezik*)
- it** igevégz. 25. (mély magánhangzó után, pl. *áhit, barnít, továbbá bénít, csitít, elnémít, jútít, hígít, ifjút, indít, izzít, kicifrit, megnémít, pírít, piszkít, ritkít, sikít, simít, sipít, sivít, szít, tisztít, vidít, virít, visít*) v. 31. (a többi magas hangú ige, pl. *békít, elegyít, említ*)
- ó** fn-végz. 1. (pl. *adó, akció, akó*), kis részük 86. (pl. *csikó*), 113. (*hó, tó*), 114. (pl. *birtokszó, közjó*)
- od** igevégz. 7. (pl. *csapkod, tapod*)
- odik** igevégz. 4. (pl. *ágaskodik, avasodik, bizakodik*)

- ódik** igevégz. 4. (pl. *bajlódik, gyúródik*), kivételesen 89. (*átkínlódik, fázlódik*)
- ózik** igevégz. 114. (pl. *kapalózik, topózik*), kisebb részük 116. (*akarózik, bimbózik, borsózik, villózik*)
- og** igevégz. 7. (pl. *dadog, fog*), kisebb részük 54. (pl. *acsarog, mosolyog*)
- ol** igevégz. 1. (pl. *ácsol, lánkol, tol*), kisebb részük 46. (pl. *jósol, pazarol*), 47. (*bomol, omol, oszol*) v. 48. (pl. *bitokol, bitorol*)
- onc** igevégz. 36. (pl. *bonc, ifjonc*)
- ong** igevégz. 12. (pl. *bolyong, csapong, dong*)
- os** igevégz. 23. (pl. *csapdos, mos, tapos*)
- oz** igevégz. 21. (pl. *ablakoz, foldoz, hoz*), kisebb részük 22. (pl. *apadoz, záporoz*), 60. (*céloz, horgonyoz, irányoz, koboz, szoroz, toboroz*), 61. (*oroz, osztályoz, sugároz*) v. 62. (*kínöz, kormányoz, túloz, viszonzoz*)
- óz** igevégz. 21. (pl. *csomóz, sóz*), kivételesen 22. (*digóz, hallóz, körülhajóz*)
- ozik** igevégz. 103. (pl. *bolondozik, bomladozik*), kisebb részük 102. (pl. *ajánlkozik, lakozik*), 104. (pl. *játszadozik, tarokkozik*)
- ózik** igevégz. 102. (pl. *ácsingózik, birkózik*) v. 103. (pl. *autózik, bunyózik*), kisebb részük 104. (pl. *frakciózik, tojózik*)
- ő** fn-végz. 10. (pl. *becő, bérlő*), kis részük 11. (*elő, evő*), 93. (*erő, idő, esztendő*), 94. (*eredő, mező, seprő*), *velő, lóerő, munkaerő*), 95. (pl. *tüdő, vessző*), 119. (pl. *cső, hő, tő*), 121. (pl. *kő*) v. 340. (*belső, külső, tető*)
- öd** igevégz. 11. (pl. *bököd, főd, köpköd*)
- ödik** igevégz. 6. (pl. *dühödik, pörösködik, tömörödik*)
- ődik** igevégz. 6. (pl. *bűnhődik, cserélődik, csipkelődik*)
- ög** igevégz. 11. (pl. *bőfög, nyög*), kisebb részük 58. (pl. *gőzölög, nyüzszög*)
- öl** igevégz. 3. (pl. *dörömböl, füstöl, öl*), kisebb részük 52. (pl. *elnököl, könyököl*) v. 53. (*eszközöl, üdvözöl*)
- ős** fn-végz. 68. (pl. *bőgős, hős*), kivételesen 71. (*nyavalyatörős*)
- öz** igevégz. 33. (pl. *bőröz, lődöz*), kivételesen 34. (*lövöldöz*) v. 66. (*bebörtönöz, kölcsönöz, ösztönöz, rögtönöz, sürgönyöz*)
- öz** igevégz. 33. (pl. *előz, ernyőz, főz*)
- ozik** igevégz. 113. (pl. *esküdözik, különbözik*), 111. (*költözik, öltözik, törülközik, ütközik*) v. 112. (*bűnözik, gyöngyözik, sörözik, üvöltözik*)
- ozik** igevégz. 111. (pl. *dörgölözik, ejtözik, vetkőzik*), kisebb részük 113. (pl. *hempergőzik, tetőzik*) v. 112. (*bőgőzik, időzik, képesítözik, keringőzik, levegőzik, napfürdőzik*)
- ság** fn-képző 36. (pl. *adósság, biztonság, izzaadság*)
- ség** fn-képző 44. (pl. *békesség, bőség, közönség*)
- u** fn-végz. 1. (pl. *adu, áru*), kivétel: *daru*¹, *fatu* (*faluk* v. *falvak*)
- ú** fn-végz. 1. (pl. *ágyú, búgattyú*) v. 5. (főnevesült melléknevek, pl. *csonttollú, főrangú*), kivételesen 115. (*odú*), 123. (*férjű, gyapjú, ifjú*) v. 124. (*borjú, fattyú, fiú, sarjú, varjú*)
- ul** igevégz. 1. (pl. *áru, ajdul, marhul*)
- us** fn-végz. 57. (pl. *ámbitus, butus, laikus*)
- ü** fn-végz. 10. (pl. *bürü, eskü, revü*)
- ű** fn-végz. 10. (pl. *betű, leffentyű*), kisebb részük 13. (főnevesült melléknevek, pl. *anyagelvű, egyszikű*), 12. (pl. *kétéltű*) v. 120. (pl. *erőmű*), kivételek: *fű, nyű* 118., *mű* (*művek*), *teű* (*tevek*)
- ül** igevégz. 3. (pl. *békül, fésül, gördül*)

A ragozás alapmintái

Az ige ragozását is, a főnevek ragozását is hat alapmintában adhatjuk meg. A dőlt szedésű szám egy (vagy hasonló módon alkotott több) nyelvtani alakot jelent, mégpedig mást az ige, mást a névszók alapmintáiban. Ha egy típusban valamelyik alak nem használatos, arra a dőlt szám után tett kettőspont és mínuszjel utal. A zárójelbe tett alak ritka. Ha egy nyelvtani alakban két változat van, a zárójelben levő a másikhoz képest ritka vagy kevésbé szabályos, de a köznyelvben is elfogadható.

I g e i m i n t á k

A három első igei alapminta (A) tartalmazza az iktelen ige tövéhez járuló puzta, valamint idő- vagy módjellel kapcsolt személyragokat, továbbá az igenevek, a ható ige és a cselekvést jelentő főnév képzőit a három hangrendi osztályban. A következő három igei alapminta (B) az ikés igeiké, ugyancsak három hangrendi osztály szerint. Az ikés igeiké tárgyas személyragjait az alapmintákban nem adjuk meg, mert az alanyi személyragokból és az iktelen igeiké tárgyas ragozásából könnyen kikövetkeztethetők.

A) Iktelen igék (a ragozási típusok I—X. csoportjához)

Mély hangrendűek mintája, a) osztály:

1. **ápol** 1 ~ok, 2 ~sz, 3 ~, 4 ~unk, 5 ~tok, 6 ~nak; 7 ~lak; 8 ~om, ~od, 9 ~ju, 10 ~juk, 11 ~játok, 12 ~ják; 13 ~tam, ~tál, 14 ~t, 15 ~tunk, ~tatok, 16 ~tak; 17: ~talak; ~tam, ~tad, 18 ~ta, 19 ~tuk, ~tátok, 20 ~ták | 21 ~nék, 22 ~nál, 23 ~na, 24 ~nánk, ~nátok, 25 ~nának; 26: ~nítak; ~nám, ~nád, 27 ~ná, 28 ~nánk v. ~nök, ~nátok, 29 ~nék | 30 ~ni | 31 ~jak, 32 ~j (~jál), 33 ~jön, 34 ~jünk, ~jatos, 35 ~janak; 36: ~jalak; ~jam, 37 ~d (~jad), 38 ~ja, 39 ~juk, ~játok, ~ják | 40 ~ó; 41 ~t; 42 ~andó | 43 ~va, 44 ~ván | 45 ~hat, 46 ~ható | 47 ~ás

Nem ajakkerekítéses magas hangrendűek mintája, b) osztály:

2. **emel** 1 ~ek, 2 ~sz, 3 ~, 4 ~ünk, 5 ~tek, 6 ~nek; 7 ~lek; 8 ~em [ē], ~ed [ē], 9 ~i, 10 ~jük, 11 ~ítek, 12 ~ik; 13 ~tem, ~tél, 14 ~t, 15 ~tünk, ~tetek [eē], 16 ~tek; 17: ~telek; ~tem, ~ted, 18 ~te, 19 ~tük, ~tétek, 20 ~ték | 21 ~nék, 22 ~nél, 23 ~ne, 24 ~nénk, ~nétek, 25 ~nének; 26: ~nélek; ~ném, ~néd, 27 ~né, 28 ~nénk v. ~nök, ~nétek, 29 ~nék | 30 ~ni | 31 ~jek, 32 ~j (~jél), 33 ~jen [ē], 34 ~jünk, ~jetek [eē], 35 ~jenek; 36: ~jelek; ~jem, 37 ~d (~jed), 38 ~je, 39 ~jük, ~jétek, ~jék | 40 ~ó; 41 ~t; 42 ~endő | 43 ~ve, 44 ~vén | 45 ~het, 46 ~hető | 47 ~és

Ajakkerekítéses magas hangrendűek mintája, c) osztály:

3. **büvöl** 1 ~ök, 2 ~sz, 3 ~, 4 ~ünk, 5 ~tök, 6 ~lek; 7 ~lek; 8 ~öm, ~öd, 9 ~i, 10 ~jük, 11 ~ítek, 12 ~ik; 13 ~tem, ~tél, 14 ~t, 15 ~tünk, ~tetek [eē], 16 ~tek; 17: ~telek; ~tem, ~ted, 18 ~te, 19 ~tük, ~tétek, 20 ~ték | 21 ~nék, 22 ~nél, 23 ~ne, 24 ~nénk, ~nétek, 25 ~nének; 26: ~nélek; ~ném, ~néd, 27 ~né, 28 ~nénk v. ~nök, ~nétek, 29 ~nék | 30 ~ni | 31 ~jek, 32 ~j (~jél), 33 ~jön, 34 ~jünk, ~jetek [eē], 35 ~jenek; 36: ~jelek; ~jem, 37 ~d (~jed), 38 ~je, 39 ~jük, ~jétek, ~jék | 40 ~ó; 41 ~t; 42 ~endő | 43 ~ve, 44 ~vén | 45 ~het, 46 ~hető | 47 ~és

B) Ikes igék (az igeragozási típusok XI—XIX. csoportjához)

Mély hangrendűek mintája, a) osztály:

4. **uralkodik** 1 ~om, 2 ~ol (~sz), 3 ~ik, 4 ~unk, 5 ~tok, 6 ~nak; 13 ~tam, ~tál, 14 ~ott, 15 ~tunk, ~tatok, 16 ~tak | 21 ~nék v. ~nám, 22 ~nál, 23 ~na (~nék), 24 ~nánk, ~nátok, 25 ~nának | 30 ~ni | 31 ~jam v. ~jak, 32 ~jál v. ~j, 33 ~jék v. ~jön, 34 ~jünk, ~jatos, 35 ~janak | 40 ~ó; 41 ~ott; 42: — | 43 ~va, 44 ~ván | 45 ~hat (~hatik), 46: — | 47 ~ás

Nem ajakkerekítéses magas hangrendűek mintája, b) osztály:

5. **emelkedik** 1 ~em [ē], 2 ~el [ē] (~sz), 3 ~ik, 4 ~ünk, 5 ~tek, 6 ~nek; 13 ~tem, ~tél, 14 ~ett [ē], 15 ~tünk, ~tetek [eē], 16 ~tek | 21 ~nék v. ~ném, 22 ~nél, 23 ~ne (~nék), 24 ~nénk, ~nétek, 25 ~nének | 30 ~ni | 31 ~jem v. ~jek, 32 ~jél v. ~j, 33 ~jék v. ~jen [ē], 34 ~jünk, ~jetek [eē], 35 ~jenek | 40 ~ó; 41 ~ett [ē]; 42: — | 43 ~ve, 44 ~vén | 45 ~het (~hetik), 46: — | 47 ~és

Ajakkerekítéses magas hangrendűek mintája, c) osztály:

6. **törődik** 1 ~öm, 2 ~öl (~sz), 3 ~ik, 4 ~ünk, 5 ~tök, 6 ~nek; 13 ~tem, ~tél, 14 ~ött, 15 ~tünk, ~tetek [eē], 16 ~tek | 21 ~nék v. ~ném, 22 ~nél, 23 ~ne (~nék), 24 ~nénk, ~nétek, 25 ~nének | 30 ~ni | 31 ~jem v. ~jek, 32 ~jél v. ~j, 33 ~jék v. ~jön, 34 ~jünk, ~jetek [eē], 35 ~jenek | 40 ~ó; 41 ~ött; 42: — | 43 ~ve, 44 ~vén | 45 ~het, 46: — | 47 ~és

Névszói minták

A főnévi alpminták (A) közül három a magánhangzóra végződő főnévhez járuló határozóragokat, tárgyragot, többesjelet, személyragokat, valamint az -é toldalékot és az -ú, -ű melléknévképzőt tartalmazza, a következő három főnévi alpminta pedig azoknak a mássalhangzóra végződő főneveknek a toldalékait, amelyekhez bizonyos toldalékok mindig nyílt előhangzóval bővülve csatlakoznak (ún. nyílt tövéghangzós főnevek).

A melléknévek ragozása elvileg azonos a főnevekével, de nincs birtokos személyragozásuk. Külön típusba csak akkor soroltuk a melléknéveket, ha sajátosan melléknév-toldalékot is kaphatnak: B. Ugyanígy jellemezhetünk néhány kivételesen fokozható főnevet is: C. Ezeket egyéb vegyes és hiányos ragozású névszókkal, névmásokkal együtt a névszóragozási típusoknak külön főcsoportjába soroltuk. A névszóragozáshoz csatlakozik a határozószói személyragozás: D. Ennek típusai a toldalékolható határozószók közt alkotnak jellegzetes csoportot.

A) Főnevek (a névszóragozási típusok I–X. csoportjához)

Magánhangzóra végződő mély hangrendűek („A” osztály) mintája:

1. **hajó** 1 ~ba, ~ban, ~ból, ~nak, ~nál, ~ra, ~ról, ~tól, 2 ~hoz, 3 ~ért, ~ig, 4 ~n, 5 ~ul, 6 ~vá, ~zal; 7 ~t; 8 ~k; 9 ~nként (~nkint), 10 ~stul; 11 ~m, 12 ~d, 13 ~ja, 14 ~nk, 15 ~tok, 16 ~juk; 17 ~im, 18 ~id, 19 ~i, 20 ~ink, 21 ~itok, 22 ~ik; 23 ~é | 24 ~jü

Magánhangzóra végződő, nem ajakkerekítéses magas hangrendűek („B”):

6. **büfé** 1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~től, 2 ~hez [ë], 3 ~ért, ~ig, 4 ~n, 5 ~ül, 6 ~vé, ~vel; 7 ~t; 8 ~k; 9 ~nként (~nkint), 10 ~stül; 11 ~m, 12 ~d, 13 ~je, 14 ~nk, 15 ~tek [ë], 16 ~jük; 17 ~im, 18 ~id, 19 ~i, 20 ~ink, 21 ~itek [ë], 22 ~ik; 23 ~é | 24 (~jü)

Ajakkerekítéses magánhangzóra végződők („C”):

10. **teknő** 1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~től, 2 ~höz, 3 ~ért, ~ig, 4 ~n, 5 ~ül, 6 ~vé, ~vel; 7 ~t; 8 ~k; 9 ~nként (~nkint), 10 ~stül; 11 ~m, 12 ~d, 13 ~je, 14 ~nk, 15 ~tök, 16 ~jük; 17 ~im, 18 ~id, 19 ~i, 20 ~ink, 21 ~itek [ë], 22 ~ik; 23 ~é | 24 ~jü

Mássalhangzóra végződő mély hangrendűek („A”) mintája:

16. **ház** 1 ~ba, ~ban, ~ból, ~nak, ~nál, ~ra, ~ról, ~tól, 2 ~hoz, 3 ~ért, ~ig, 4 ~on, 5 ~ul, 6 ~zá, ~zal¹; 7 ~at; 8 ~ak; 9 ~anként (~ankint), 10 ~astul; 11 ~am, 12 ~ad, 13 ~a, 14 ~unk, 15 ~atok, 16 ~uk; 17 ~aim, 18 ~aid, 19 ~ai, 20 ~aink, 21 ~aitok, 22 ~aik; 23 ~é | 24 ~ü

Mássalhangzóra végződő, nem ajakkerekítéses magas hangrendűek („B”):

23. **elv** 1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~től, 2 ~hez [ë], 3 ~ért, ~ig, 4 ~en [ë], 5 ~ül, 6 ~vé, ~vel¹; 7 ~et; 8 ~ek; 9 ~enként (~enkint), 10 ~estül; 11 ~em, 12 ~ed, 13 ~e, 14 ~ünk, 15 ~etek [eë], 16 ~ük; 17 ~eim, 18 ~eid, 19 ~ei, 20 ~eink, 21 ~eitek [eë], 22 ~eik; 23 ~é | 24 ~ü

Mássalhangzóra végződő ajakkerekítéses magas hangrendűek („C”):

30. **fül** 1 ~be, ~ben, ~ből, ~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~től, 2 ~höz, 3 ~ért, ~ig, 4 ~ön, 5 ~ül, 6 ~lé, ~le¹; 7 ~et; 8 ~ek; 9 ~enként (~enkint), 10 ~estül; 11 ~em, 12 ~ed, 13 ~e, 14 ~ünk, 15 ~etek [eë], 16 ~ük; 17 ~eim, 18 ~eid, 19 ~ei, 20 ~eink, 21 ~eitek [eë], 22 ~eik; 23 ~é | 24 ~ü

B) Melléknevek (a névszói toldalékolási típusok XI–XX. csoportjához)

Végződésüknek és hangrendjüknek megfelelően a főnévi típusokat követik; sajátosan melléknévi toldalékaikat csak akkor adjuk meg, ha előfordulhatnak:

145. **híg** 25 ~an; 26 ~abb, 27 leg~abb
 152. **nyers** 25 ~en; 26 ~ebb, 27 leg~ebb
 157. **bölcs** 25 ~en; 26 ~ebb, 27 leg~ebb
 159. **konkrét** 25 ~an v. ~en; 26 ~abb v. ~ebb, 27 leg~abb v. leg~ebb

C) Vegyes és hiányos ragozású névszók, névmások (a névszói toldalékolási típusok XXI–XXX. csoportjához)

A megfelelő főnévi típusokat követik; némelyikük melléknévi toldalékokat, esetleg határozóraggal v. szaggal együtt járó fokjeleket is kap:

309. **kelet** ~et [ë]; (~e v. ~je), (~etek) [ëë] (csak egysz-ban) | 28 ~ebbre, ~ebbről, 29 (leg~ebbre, leg~ebbről)
 340. **külső** külseje v. ~je | 30 legkülseje, legkülsejük

D) Határozósók, mondatzók (a névszói toldalékolási típusok XXXI–XXXVI. csoportjához)

Némelyikük fölvehet főnévi határozóragokat, némelyikük fokozható; a szragos hsz-k sajátos határozói értékű alakjai:

364. **róla** 31 ~m, 32 ~d, 33 ~, 34 rólunk, 35 ~tok, 36 róluk
 367. **benne** 31 ~m, 32 ~d, 33 ~, 34 bennünk, 35 ~tek [ë], 36 bennük

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

¹ E ragok kezülő mássalhangzója azonos a címszó végső mássalhangzójával.

Az elliptikus földrajzi nevekről

I. A földrajzi nevek alakja nem állandó, hanem a hosszas fejlődés folyamán változik. Egyes típusoknál ez a változás ma már lezárult, másoknál ma is folyamatban van. Nevezetes változás a névrövidülés, egy névalkötő tag kiesése. A településnevekben lezárult ma már ez a változás a nevek törzskönyvezésével, de a fejlődés jól kitűnik a nevek történeti adataiból. A határnevek ilyen természetű változása viszont ma is meglévő folyamat, főleg a telekkönyvben nem rögzített (tehát csak a nép ajkán élő) nevek alakja változó. De a határnevek elíziójának megállapítása elég nehéz feladat, mert a fejlődés menetének bemutatásához legtöbbször hiányoznak a történeti adatok. A folyamat meglétét mégis ki lehet mutatni azzal, hogy az egyidejűleg a nép ajkán élő sok rövid—hosszú változat közül igazolni lehet a rövidnek elíziós eredetét. Valamely név rövidülésének következtében annak nyelvi formája hiányossá válik azáltal, hogy a szerkezetből csak az egyik tag marad meg.

Igy a birtokviszonyból megmaradhat a jelölt birtokszó, a birtokos pedig hiányzik; elmaradhat a név valóságvonatkozását jelölő közzzó, amely a változatban megvan. Kieshet az ismert családnév egyik eleme, mint például: *Péterlaka—Laka* (Sz. 71) | *Paplóóhegy—Lóóhegy* (Sz. 70, a nevet alkotó meghatározó elem a *Paplóó* családnévből származik) | *Zöldfáskút—Zöldfás* (Sz. 99): eredetileg egy élő fára épített gémeskút, amelynek neve jelöléstáguállással a környék nevévé is vált. Az eredetibb *Mészvögyi-patak* névnek középső tagja esett ki, ezért a két szélső tag került egymással értelmi viszonyba a *Mész pataka* névben (Heves 26/309. = mész tartalmú patak, eredetileg a mészben gazdag völgyön átfolyó patak); ugyanígy a *Hidegkútivögy* teljesebb névnek *Hidegvögy* változata (Heves 28/410) csak rövidülés lehet, mert a *Hideg-kút* nevű vízfolyás volt az előtag (az a völgy, ahol a *Hidegkút* átfolyik). — Ha az alapelem esik ki, akkor egészen más terepalakulatra utalhat a név, mint az eredeti, *Házhely-rét* egy rét neve (Heves 28/187), a rövidült *Házhely* változat az alapelem fogalmi köréből már elszakadt ugyan, de ugyanazt a rétet jelöli.

Ezeket kívül is sok hosszú—rövid névpár él egymás mellett, amelyekről azonban nem lehet kimutatni, hogy a hosszabb az eredeti; ezért ezeket valamely terület részletező és felületes megnevezésének, egy időben keletkezett (és élő) névpárnak tekintem. Ilyennek tartom például az *Alsóvárosnyomás—Alsónyomás* (Sz. 8) névpárt, egy Heves megyei szanatórium nevét, amelynek teljes alakja *Érzsébét-szálló*, de mellette él az *Érzsébét* változat is (Heves 36/27). A *Garasos-bérc—Garasos* névpárról (Heves 28/160) viszont biztosat nem állíthatunk, de a köznevek alapján (a jelentéstapadás útján keletkezett *kocsi*, *bíró* stb. példákra gondolva: MMNyR. I, 188) feltehetjük, hogy „funkció-tapadás”-sal keletkezett elíziós nevekkal van dolgunk. A hosszú—rövid változat közül a hosszú kieshet életük során, és ez azért lehetséges, mert valamely névalkötő tag kiesése nem módosít a név fő funkcióján, az azonosításon.

A településnevek elíziójának bemutatását a történeti adatok alapján végezhetjük. *Bodughazunfolua* (1363; CsÁNKI, a továbbiakban Cs. V, 78)

A felhasznált gyűjtemények rövidítései: Bkl. = MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyiregyháza, 1967. — Heves = PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei: MNyTK. 125. sz. 1970. — Makó = INCZEFFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. — Sz. = INCZEFFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei. Bp., 1960. — Z. = Zala megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.

nevünk ebben a teljes alakban él a XV. század harmadik negyedéig, majd a XVI. század elején rövid formában találjuk: 1501–1502: *Boldogfalva* (uo.). A nevek régebbi alakja gyakran teljesebb, de ezt megelőzheti egy eredetibb rövid név. Az egykori *Halaz* (1280) név teste előbb gyarapodik: 1453: *Halazteleke* (Cs. I, 516), majd megrövidül, illetőleg differenciáció útján újra gyarapodik: 1454: Poss. *Naghalaz* (uo.); de az átmenetet is megőrizte egy feljegyzés: 1417: „Poss. seu terra *Halaz* al. nom. *Halazteleke*” (uo.). Ugyanilyen átmeneti névbővülés történik sok más névben: 1368: *Czompaz*; 1424: *Chompaztheleke*; ma: *Csompasz* határnév (Cs. I, 553) | 1329–1358: *Nagmyhal*; 1338: *Nagmihal*; 1434: *Nagh Myhالفalwa*; 1439: *Nagmichal*; 1913: *Érmihályfalva* (Cs. I, 599; Hnt. 1913.; törzskönyvezéskor megállapított név). — Az elízióhoz az elemek testének rövidülése is társulhat: 1410: *Januspanfalua*; 1483: *Janospanfalwa*; ma *Jánosfa* (Cs. II, 760; vö. KÁZMÉR: *NyelvészTan.* 13. sz. 65 kk.). Ez azután differenciáció útján gyarapodhat: Hnt. 1913. *Alsójánosfa*, *Felsőjánosfa*.

2. A névrövidüléseket a külföldi irodalom számon tartja, és a rövidült neveket „elliptikus nevek” terminussal jelöli (BACH II/1, 262 §); egyik csoportjáról megjegyzik, hogy az újabban keletkezetteknek bizalmas, tréfás hangulatuk van (*San Francisco* → *Frisco*). A típusok közül kiemelik az egybefoglaló neveket (a német szakirodalom *Klammerform* terminussal jelöli), amelyeknek jellemzője, hogy az eredeti név középső tagjának kiesése után a megrövidült név szoros egységgé válik (pl. *Salzachburg* → *Salzburg*, *Heidelbeerberg* → *Heidelberg*, mint a közszói *Sonntagabend* → *Sonnabend* rövidülés; uo. 261 §). — A rövidülések eseteivel foglalkozik J. SCHNETZ is (Flurnamenkunde 16), és a valamely tag kiesése folytán (szerinte leginkább a népnyelvben) keletkezett rövidülést *redukció*-nak nevezi (*Oberhammerhütte* → *Oberhütte*). Ezeken kívül külön fejezetben tárgyalja azokat az elliptikus neveket, amelyeknek szerinte az az ismertetőjük, hogy alapelemük kiesett (17). — „Az elliptikus nevek” című fejezetében F. MENTZ (*Deutsche Ortsnamenkunde.* 1927. 60) az alapelemüket veszített családnévi eredetű, genitívusi raggal (nem többesjellel!) ellátott nevekről szól csupán (*Burkhardhaus* → *Burkhards*). — A szovjet irodalomban B. A. SZEREBRENNYIKOV is említi a nevek rövidülésének fontosságát (A toponimiai nevek tanulmányozásának módszereiről: *VoprJaz.* 1959: 6, 43), és többek között a *Sztaraja-Russza* → *Russza* rövidülést mutatja be példának. — A francia szakirodalomban arról olvashatunk, hogy elízió következtében leginkább az utolsó tag kiesése útján rövidülnek a nevek, és ennek az a magyarázata, hogy az első tag tudatosulása már önmagában elég ahhoz, hogy jelölje a helyet (A. DAUZAT, *Les noms de lieux* 58).

A magyar szakirodalomban BENKÓ LORÁND tárgyalja a „lekopás” jelenségét Nyárádmente névanyagában (A Nyárádmente földrajzinevei 48), és megállapítja, hogy „ha a földrajzinev egyik tagja önmagában is elég erős képzettartalmú, akkor a második tag feleslegessé válik és elmaradhat”. A lekopás formája e területen: a jelzők megmaradása a szerkezetből (*Hosszú*, *Kurta*). A szerző megjegyzi, hogy e jelenség vizsgálatához a történeti adatok nagy tömege szükséges (uo.). — SIPOS ISTVÁN Mihályi község levéltári anyagát a maival egybevetve (*NytudÉrt.* 40. sz. 327–9) megállapítja, hogy régebbi alakjuk a mainál mindig hosszabb, néha mondatforma, és ezek a használat folytán egytagúakká egyszerűsödtek (*Avaska cserje* → *Avaska*).

3. Mindezeket figyelembe véve a *-háza* alapelem elízióját mutatom itt be településneveinkben és határneveinkben.

A *-háza* alapelemű nevek személynévi meghatározó elemmel a XIII. századtól jelentkező településnév-típusunk, amelynek eredetileg szűk körre ható szerepe volt: egy kisbirtokos nemes családi háztartását és gazdaságát jelölte, majd a köréje keletkezett településre is kiterjedt a név (KNEI ZSA, Keletmg. 128; BÁRCZI, Szók.² 161; SZABÓ, A falurendszer kialakulása Magyarországon 151, 426). A *-háza* alapelem települést jelölő funkciójának eleven voltával indokolom, hogy ilyen (birtokos személyraggal ellátott) határnevünk-re nem tudok példát. A *-falva* (*-falu*) alapelemű nevek is csak tréfás jelölések: *Pocokfalva*, *Retekfalva*, *Tökfalva* (Sz. 72, 74, 93). Ezzel szemben a birtokos személyrag nélküli *-ház* alapelem határnévben is előfordul, és ezek névadási alapja a tájra jellemző épület: *Fehérház*, amely a püspöki uradalomnak fehér színű gazdasági épületét jelölte eredetileg (Makó 163). De a birtokos személyrag később hozzájárulhat az eredetileg ragtalan alapelemhez a településnevek analógiájára. — Erre jó példa a Szegedtől ÉK-re élő *Hantháza* határnév, amely még FÉNYES szótárában (II, 88) *Hantház* alakú, és a névadás indítéka valamilyen föld-, gyepkockákból emelt építmény, erődítés lehetett. A NySz.-ban több példát találunk felhasználásáról, „Erősíti Székesfehérvárot *hanthalt*, tolltisékkel”, „Más *hanthól* rakott falatis építettett volt”, „Négy bástyái azután mind *földhantokkal* regulariter rakattak”, „*Hantos* avagy *hantal* fodott kunnyhócskákban laknac vala”. CzF. is ismeri még a „*Hantokból* csinált kerítés”-t. Az uradalomnak egy ilyen építménye lehetett a névadó. — Az analógiás hatás a *-háza* alapelemű településnevekre is kiterjedhet, amint azt *Sövényháza* neve is igazolja: 1348: „Possessio *Süenhaz* vocata” (CD. IX/I, 628); 1455: *Sewenhaz* (Cs. I, 683), majd 1515-től jelentkezik az első *Sewenhaza* alak (HORNYIK, Pusztaszer . . . tört. Kecskemét, 1865. 158). Utána a birtokos személyraggal ellátott nagy számú településnév analógiájára *-a* birtokos személyraggal bővült alakban állapotott meg: *Sövényháza*, de a ragtalan alakok még sokáig élnek; 1650: „*Sövényház* faluról jüttenek be közinkben lakni . . . *Sövényház* falunak földes urainak mondatván” (REIZNER, Szeged tört. IV, 190). A XVIII. században még csak elvétve van *Sövényháza* alakunk, később állandósul a birtokos személyragos alapelem.

A *-háza* alapelemüket vesztett neveink egy része települést jelöl továbbra is, más részük határnévvé vált ebben az elliptikus alakban. — Mindkét típusra néhány példa: 1513: *Almashaza*, CSÁNKI korában *Almás* (Cs. III, 27) Zala megyében; ebben a rövidült alakban őrzi a népnyelv ma is (Z. 106), de törzskönyvezéskor a korábbi teljes nevet tették hivatalossá (Hnt. 1913.). Egyes nevek elliptikus alakja csak változatként bukkan fel, később válik általánossá: 1389: *Bedewhaza*, *Bedő*, CSÁNKI korában *Bedő*, majd a törzskönyvezéskor e nevet is régi, teljesebb alakjában rögzítik: *Bedőháza*. A törzskönyvezéskor gyakran elevenítik fel a régi formát, de arra is van adatunk, hogy olykor elliptikus nevet törzskönyveznek: 1416: *Zalochhaza*, *Zalowk*, CSÁNKI korában *Szalóc* (Cs. I, 146), és így válik hivatalossá: Hnt. 1913: *Szalóc* kisközség. A törzskönyvezéskor néha az elliptikus nevet népetimológiás alakban rögzítették: 1256: *Zemekhaza* (Cs. I, 703); 1326: *Szennlek*; 1330: *Zemlek* (GY. I, 870); 1346: *Scemlukhaza*; 1454: *Scemlek* (Cs. I, 703), CSÁNKI korában *Szemlak* (uo.; Hnt. 1913.). Emellett már korábban kialakulhatott a népetimológiás *Szemlak*, mert már LIPSZKY így jegyzi fel.

Az alapelemüket vesztett elliptikus nevek néha képzővel bővíülhetnek, vagy a szóvég módosulhat. Olykor nem lehet megállapítani, hogy nem törzskönyvezéskor módosították-e a nevet. Példáim: 1360: *Dobrachenhaza*, CSÁNKI

idejében *Dubricsony* (Cs. I, 606); Hnt. 1913: *Doborcsány* kisközség. Képzővel gyarapodhat az elliptikus név: 1386: *Zenthushaza*, 1520 k.: *Zenteske*, CSÁNKI korában *Szentes* (Cs. I, 398); a törzskönyvezéskor a korábbi kicsinyítő képzős nevet tették hivatalossá: Hnt. 1913.: *Szenteske* kk. Egy régi képző késői időben csatlakozott az elliptikus névhez (valamikor 1481 után): 1341: *Detrehaza*; 1481: *Detreh* (Cs. I, 582); Hnt. 1913: *Detrehem* < *Detreh* személynév -m kicsinyítő képzővel (ÉtSz.; MELICH: MNy. XIII, 18; HORGER: FE. IX, 42; VIRÁGH, Magyar helységnevek eredete 31).

A -háza alapelemű nevek között számos olyan van, amely csak a település pusztulása után rövidült meg: 1427: *Chobankahaza*, újabb alakja *Csobánka* már határnévként élt (Cs. I, 132; Hnt. 1913); 1427: *Puhaza* (!), XVI. század: *Puhahaza*, újabban *Puha* nevű pusztát jelöl (Cs. I, 144); 1414: *Rakushaza*, 1425: *Rakos*, újabban egy pusztta neve (Cs. I, 178; Hnt. 1913.). A pusztásodás következményeként végbemenő elíziót nyomon követheti a névnek -puszta alapelemmel való gyarapodása. De a -puszta taggal meghatározó elemként is bővíülhetnek neveink (pl. *Mérges*, a nép hosszú ideig csak *Mérgesipuszta* néven nevezte; hivatalos neve *Pusztamérges*). E toldalék alapelem is lehet: *Feketeházpuszta*; a lakosság csak *Feketeház* alakban ismeri (Blh. 45). Ilyen névhasználati különbség az utóbbi időig gyakori volt: *Monostori puszta* - *Pusztamonostor* (Cs. III, 505; Hnt. 1913.; SZABÓ i. m. 142). A *Puszta*-meghatározó elemű nevek egy része régi keletű, mások a török idők utánról valók (PAIS: MNy. LXV, 255-6). Bemutatott példáim újabban gyarapodtak.

Az elízió útján rövidült nevek azonban nem állapodnak meg okvetlenül, hanem élnek a nevekre jellemző életüket; így például differenciálódhatnak is. A *Csobánka*-ra rövidült név (l. fenn) mellé *Alsócsobánka*, *Felsőcsobánka* differenciált nevek keletkeztek, illetőleg hivatalos alkotásként meghatározó elemmel gyarapodtak.

4. Még az elízió formáival foglalkozom. A felhozott példákban az alapelem elízióját tárgyaltam a -háza alapelemű nevek példáján, mert ez nevezhető az elízió leggyakoribb formájának. De az elízió nemcsak az alapelemeket érintheti, hanem a meghatározó elemeket is, vagy a név középső tagját (ez gyakran a meghatározó elem része) veszíti el a név az elízió során.

1. A meghatározó elem elíziójára néhány példánkat: 1024: pr. *Zenth Adrian martyr*; 1335: p. *Adryan martir*, de tovább is hat e tendencia: *Mártély* (Gy. I, 904; Hnt. 1913.) | 1324: *Eurpatruh*, *Ighazaspatruh*; 1344: *Patruh*; ma *Pátroha* (Cs. I, 523; Hnt. 1913) | 1426: *Symonkereky*, *Erdewskerek*, *Kereky*, CSÁNKI korában *Kerek* (Cs. I, 735), Hnt. 1913.: *Erdőskerek*, rekonstruált hivatalos név | 1259 - 1266/XIV. század: *Wrdugbarazdaya*, 1294: *Barazda* (Gy. I, 281). Ugyanilyen módon rövidült meg sok határnevünk: *Gulya-dobogó* → *Dobogó* (Heves 6/46), *Török-asszony* → *Asszony* (Heves 33/135), *Panc ivója* - *Ivó* (Heves 36/31). Feltűnően sok a példa rá a Heves megyei gyűjteményben, de közöttük egy időben keletkezettek is lehetnek.

Az elízió e típusának előidézője leginkább a rövid megnevezésre való törekvés általános tendenciája, amely azért érvényesülhet, mert részletesebb valóságvonatkozás megnevezése nélkül is kielégítő a lokalizáció.

2. Nagy számban érintette településneveinket történetük folyamán és határneveinket is az elízió az a fajtája, amely az alapelem kiesését eredményezte, a meghatározó elem pedig megmaradt. Ennek történeti és eleven példája a sokból: 1385: *Kerykapatak* poss.; 1475: *Karika*; 1913: *Karika* (Cs. I, 557; Hnt. 1913.) | 1326: *Kakazeg*; 1461: *Kaka*; 1913: *Káka* (Cs. I, 625; Hnt.

1913.: Szarvas része) | 1263: *Lekenczethw*; 1366: *Lekenchetw*; 1383: *Lekenche*; 1462: *Lekencze* (Cs. V, 718); Hnt. 1913.: *Maroslekence* | 1367: *Pokatelke*; 1383: *Pouka*; 1472: *Pokafahwa*; 1480 k.: *Pocka* (Cs. V, 727–8); Hnt. 1913: *Póka*. Az adatok szerint a név kétszer is megrövidült, és másodszer más alapelemet vett fel | 1423: *Gengel Teleke* (o: *Csengelteleke*); 1462: *Cheöngeölet* (Sz. 20); ma *Csengele* | 1387: *Chepfolua*; 1475: *Chep* (Cs. III, 42); ma: *Zalacséb* község hivatalos neve (Hnt. 1913.), de a népnyelv őrzi az eredeti *Csép* alakot (Z. 27).

Határneveink ilyen természetű rövidülése bizonyítékának tekintem azokat a neveket, amelyekben éppen a denotatum marad el az alapelem kiesése folytán: *Csortosi-köröszt*–*Csartos* (Heves 17/57); a névadó tereptárgy jelöletlen marad. Ebbe a típusba tartozó elíziós határneveink néhány példája: *Zsofi-hégy*–*Zsofi* (Heves 18/91) | *Körtvélyés-ódal*–*Körtvélyés* (Heves 5/173) | *Szappanos-gödör*–*Szappanos* (Heves 16/66) | *Kancsalszék*–*Kancsal* (Sz. 42) | *Matyér*–*Maty* (Sz. 60, egy vízér neve) | *Sénki-rétji*–*Sénki* (Heves 26/49) | *Bolemán-tanya*–*Bolemán* és *Dani-tanya*–*Dani* (PÓLYA, Túrkeve földrajzi nevei. Kézirat).

Úgy látszik, az elízió egyes típusainak elterjedésében különbségek vannak, mert a Heves megyei gyűjteményben feltűnően nagy számban található e típus, másutt viszont alig van rá példa. E kérdés vizsgálatára csak a teljes magyar földrajzi névkincs összegyűjtése után gondolhatunk. A rövidülés oka e példákban a közneveknél is jól ismert jelenséghez, a jelentéstapadáshoz hasonló, de nem a jelentés tapad hozzá a meghatározó elemhez, hanem a lokalizáló funkció, amelyet a rövidülés előtt mindkét tag együttesen teljesített, és ezt nem kis mértékben segítette a reális jelentéstartalmú alapelem (vö. INCZEJI: SzTF. Tud. Közl. 1970: 101–13). A névvé válás folyamatában azonban a valóságvonatkozás nélküli meghatározó elem átveheti ezt a funkciót.

3. Csak kevés nevet érint az elízió az a fajtája, amelyben a többtagú névből (leggyakrabban három tagból állóból) a közbülső esik ki. A kieső tag egyes neveken a nevet alkotó fogalomnak (személynek) csak részletezőbb megnevezése volt, ezért a lokalizáló funkciót segítő tartalmat (i. m.) nem módosította alapján: 1354: *Sebehodnogfeldy*, *Sebehodnogfe[u]lde*; 1389: *Sebefelde*, Zala m. (Cs. III, 104.) (a Hnt. 1913.-ban és a zalai gyűjteményben nincs nyoma). Ugyanilyen régi példánk: 1381: *Nyakaspeterhaza*; 1411: *Nyakashaza* (Cs. III, 86); a zalai gyűjteményben *Nyakasháza-major* (Z. 146/12) néven külterületi név. Néhány nevünkben az elízió következtében a két szélső tag került egymással mondattani viszonyba. A teljes név minőségjelzője szerepét betöltő első tag a második kiesése folytán a harmadik taggal, az alapelemmel került értelmi, minőségjelzői viszonyba, annak tartalmát szűkíti (vö. MMNyR. II, 265); 1509: *Bodogazonfalva*; 1519: *Bodogfalva* (Cs. V, 57); Hnt. 1913: *Óraljaboldogfalva*. *Boldogasszonyfalva* (-háza) nevünk több is van (GY. I, 849–50; Cs. V, 78, 57): mindegyikben az *asszony* elem esett ki, ezért szabályszerűségnek tekintem. Még egy példa erre: 1461: *Hozywazonpathaka*, 1476: *Hozywpathak*, 1499: *Hozywpathak* (Cs. V, 881), és ebben az alakban állandósult: *Hosszúpatak*. (Hnt. 1913.) Határneveink állományában is található e jelenségre példa, és a részletezőbb jelölés hiánya folytán ilyen összevont nevek keletkeznek: *Várhégyi-kút*–*Várkút* (Heves 28/527), *Nagy-hégyés-kő*–*Nagy-kő* (Heves 28/122). Ezt a jelenséget „névösszevonás”-nak, az eredményét „összevont név”-nek nevezem.

E példákban gyakran új (irreális) viszony támad akkor is, ha az előtag önmaga is határnév: *Vetyeháti hajlás—Vetyeihajlás* (Sz. 97), és így nemcsak a *Vetyehát* nevű terület hajlatát jelöli, hanem az egész úgynevezett *Vetye* nevű határrész alakmeghatározásává válik. Azonos jellegű példák: *Juhász-kút-nyak—Juhász-nyak* (Heves 28/242), *Pannahát lapossa—Panna lapossa* (Makó 211), *Bogdánfoka torka—Bogdántorka* (Makó 154—5). Ilyen összevonás útján válik a *Bikaól-kút* név *Bikakút* alakúvá (Heves 35/15). Ez a változás is nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy neveink néha alig elemezhetőek és magyarázhatóak, mert az elízio gyakran megbontotta a tagok közötti eredeti értelmi viszonyt.

Az elíziót az eddigiekben településnevekben és határnevekben egyaránt kimutathattam; és ezt azért tehettem, mert neveink e két csoportja nyelvi szempontból teljesen azonos alakulat. Közéjük alaki tekintetben éles határvonalat csak a (mesterséges és természetes úton végbemenő) kövületté válás jelensége teremtett. De ebben is követik településneveinket határneveink az írásba rögzítés és a gyakori használat következményeként.

INCZEFI GÉZA

A budai dűlőnevek

1. A szokásosnál későbbben válaszolok POGÁNY IRÉN bírálataira (Hozzájárulás Buda magyar dűlőneveinek a kérdéséhez: MNy. LXV, 204—7), amelyet a „Buda magyar dűlőneveiről” (Nyr. XCII, 398—416) szóló közelményemről írt. Arra vártam, hogy felborzolt idegeim lehiggadjanak, és megőrizhessem a tárgyilagosságot, betarthassam az egymás iránt kötelező vagy legalább elvárható tiszteletet. Ha válaszom kissé hosszú, azt nem csupán önvédelmi okok indokolják, hanem elvi kérdések tisztázásához szeretnék hozzájárulni eddig fel nem használt helynévtörténeti adalékokkal.

2. Bírálóm nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy a budai „dűlőknek a középkorban magyar nevük volt”. Ő ezt írta „c s a k magyar nevük volt”, vagyis kiemelte a kizárólagosságot jelző *csak* szócskát, ami nálam egyáltalán nem fordul elő. Lássuk azonban a kérdés érdemi részét.

Az Országos Levéltárban őriznek egy középkori bordézsmajegyzéket Budáról (M. O. D. I. 38 658), ami ÁNYOS LAJOS levéltáros megállapítása szerint kevéssel 1505. december 13-a után készült. A regesta decimarum latin nyelvű, ennek ellenére a benne előforduló szőlővel beültetett dűlők neve magyar, még véletlenül sem német. Bár ugyanaz a kéz írta, eltérések találhatók a címlapon és a belső szöveg helyesírása között. Az eredeti példány címlapján ezek a középkori dűlőnevek olvashatók: *Rosamal, Maczkalyk, Kysarangomb, Fertal, Bordemal, Tykermal, Kapplankyw, Arangomb, Sarmellyeke, Chykostha, Mondolas, Magasallya, Kerekpalasth, Demyenmal, Mézesmal, Kapasthemethes, Vereskep, Barsonmal, Formankuth, Nagdezma, Kegler, Lygethweulq, Hengereythew, Aranypohar, Agyagwerem, Kechelt, Verskw.*

Néhány évvel, esetleg évtizeddel későbbi, de még a hódoltság előtti időből való az a Veszprémben őrzött dézsmajegyzék is, amelyik ugyanezt a huszonnyolc helynevet megismétli, kiegészítve egy *Zakadak* nevével. A kettő közt csak betűírási eltérések vannak (Tanulmányok Budapest Múltjából VI, 64).

Rendelkezünk hasonló feljegyzéssel a sasadi térségből is 1531-ből, amelynek eredetijét Esztergomban őrzik, én az előbbi nyomtatott adatközlésből

idézem BELITZKY JÁNOS nyomán: *Isten Kwthya, Isten kerthe, Akastho hegh, Kanya Kapiv, Mazas, Gomba Mal, Éperies, Kys Wymal, Nagh Wymal, Sagadadh, Kys Kewes, Nagh Kewes, Hollomal, Bechkew, Nadaskwth, Sasadh, Ligethvelgh.*

Az idézett források azért is számottevőek, mert a szőlőkre vonatkozólag t e l j e s n e k tekinthetők, hiszen az egyházi dézsaszászok gazdasági okokból biztosan nem hagytak ki egyetlen parcellát sem. Ezek pedig magyar nyelvű dűlőnevek. Hasonló adatok sorakoztathatók fel Óbudáról három határjárásí jegyzőkönyvből, amelyeket párhuzamosan közlök (Tanulmányok Budapest múltjából VI, 77):

1273/1328	1295	1332
<i>Vzahashage</i>	<i>Wzahashege</i>	<i>Uzahashege</i>
<i>Monorosheg</i>	<i>Morolhel</i>	<i>Monoroshig</i>
<i>Chemarkeu</i>	<i>Chemarkw</i>	<i>Zamarku</i>
<i>ad agrum Vechardy</i>	<i>ad angulum Verhardy</i>	<i>Verhardi</i>
<i>ad vineas Guerche</i>	<i>ad vineas Guerchey</i>	<i>Gurche</i>
<i>Hyges</i>	<i>Hyges</i>	<i>Hegis</i>
<i>Pelizheg</i>	<i>Pilisheg</i>	<i>Pelis Hig</i>
<i>Tebevra</i>	<i>Tebewra</i>	<i>Theberora</i>
<i>Meger</i>	<i>Meger</i>	<i>Meger</i>
<i>Poucernic</i>	<i>Pazanduk</i>	<i>Poucernic</i>

Az Óbudáról fennmaradt helynevek tehát szintén magyar nyelvűek. Egy napjainkban szerkesztett, de középkori állapotokat feltűntető térképen mai helyesírással a következő településneveket találjuk a budai oldalon (ZOLNAY LÁSZLÓ, Ünnepek és hétköznapiak a középkori Budán. 1969. 39): *Békásmegyer, Óbudaörs, Gercse, Fehéregyháza, Buda, Budaszentlőrinc, Nyék, Szentjakab, Nándor vagy Román, Felhévíz, Alhévíz (Kispest vagy Kelenföld), Sasad, Kána, Csut, Tétény.* Az említett térképen nincs, de létezett még *Tótfalu* és *Logod* is. A településnevek is magyarok.

A fenti tényekre támaszkodva újra leszögezem, hogy Buda dűlői a középkorban magyar neveket viseltek. Egyébként így vélekedett DÖBRENTAI GÁBOR is: „A hol, né, Buda hegysége zöld halmokra csaposodik, ott egykor minden tájt magyar néven hívának” (Honderű 1845: 489). Erre utal DÖBRENTAI tanulmányának a címe is: „Visszamağyarosodás Budapestén.”

Bírálok a „Budai jogkönyv”-ből (Das Ofner Stadtrecht) idéz ellenpéldákat — elég kis számban —; ezek azonban nem perdöntők, mert a forrás leírói minden lehető és lehetetlen dolgot németre fordítottak, például *Pest* nevét is *Ofen* alakban, amítől az eredeti helynév még szláv származású magyar szó maradt. Ha mi *Schwarzwald* helyett *Fekete-erdő*-t, *Wien* helyett *Bécs*-et mondunk — ami egészen általános — azért a hegység és a város eredendő neve német.

POGÁNY IRÉN idézett példái közül az *aigen* és a *lagker*, bár helyet jelölt, nem látszik kialakult helynévnek, csupán alkalmi szóhasználatnak fogható fel. A *Zeysel puchel* bizonyára dűlőnév volt, de ezt feltehetőleg egy *Úrge-domb* vagy *Hörcsöghát*-szerű magyar előzményből fordították, amint ez számos más esetben is megtörtént. (Vö. BEVILAQUA-BORSODI BÉLA, A budai és pesti mészáros céhek I, 186.)

A bíráló *Kelenföld* változataként idézi az említett jogkönyvből a *kranfeld* alakot. Az eredeti közleményemben megírtam, hogy ezt már sokan hitték németnek (Nyr. XCII, 410), valójában a magyar helynév német elferdítése.

A mondottakat fenntartva kiegészíthetem azzal, hogy DÖBRENTÉI még hét németes változatot sorolt fel PODHRADCZKY városleírása alapján, majd ezt fűzte hozzá: „Az egész nem egyéb, hanem a magyar szónak csak németes elforgatása” (Honderű 1844: 240). Végeredményben tehát lehet németül írt középkori dűlőneveket idézni Budáról, de ezek mindig német szövegkörnyezetben fordulnak elő, magyarban vagy latinban soha. Éppen ezért jogos azt gondolnunk, hogy magyarból történt fordítások, amint ez az esetek többségében igazolható is.

A következő kifogása a bírálónak, hogy a Fekete-erdő környékéről származtatott Buda 1686 utáni telepeseit, holott ezen „már túl vannak” a településtörténet kutatói. Bizonyosságul BONOMI JENŐRE hivatkozik. Bárki ellenőrizheti a megnevezett tanulmányban, hogy tucatnyi személynév után ott áll, hogy „aus Schwarzwald” jöttek Pesthidegkútra, mert közleményemben csak erről a helységről beszéltem (vö. EUGEN BONOMI, Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes 59–61). Azt is írtam még, hogy a Schwarzwald két oldalán elterülő Breisgauból jöttek Budafok lakói, akiket Savoyai Jenő telepített oda. Erre vonatkozólag: „Budafok lakóit is ő hozza 1714-ben Breisgauból” (HÓMAN – SZEKFI IV, 430).

3. A bírálatban ezután „két lényeges probléma” következik, „amelyben semmiképpen sem érthetünk egyet a szerzővel”. Az első az, hogy ismerték-e az új telepések a középkori dűlőneveket vagy sem? Én ugyanis k i z á r ó l a g dűlőkről beszéltem. A bíráló ezzel nem törődve csupa településnévvel (Budaörs, Budakeszi, Hidegkút, Pilisborosjenő, Békásmegyér, Albertfalva) igyekszik bizonyítani, hogy ismerték. A hat hely közül csak három fekszik a főváros területén, ezek közül Albertfalvának nincs középkori előzménye. De még a településnevek között is sok olyat találhatunk, amelyek nyomtalanuleltűntek a hódoltság után, noha a helyeket újra beépítették. A középkori *Szentjakabfalva* helyén *Neustift*, *Felhévíz* területén a *Landstrasse* nevű városnegyed, *Kelenföld* vagy *Kispest* térségében *Raitzenstadt*, *Loгод* és *Tótfalu* helyén *Christinenstadt* létesült, azaz a régi név feledésbe merült. A visszavívás után nem ismerték a hódoltság előtt élő nevek közül *Nyék*, *Budaszentlőrinc*, *Sasad*, *Csut* neveit.

Ismétlem azonban, hogy én dűlőkről írtam. A bírálónak csak egyetlen „dűlőneve” van, amelyik túlélte a török megszállás másfél évszázadát, ez a *Csikér Berg* (*Csiki-hegy*), amit a XIX. századi németek inkább *Csiker Gebirg* alakban használtak (SCHMIED-féle térkép. 1836.). Jelen esetben is felemlés a példa, és korántsem meggyőző. Mindenekelőtt ez sem dűlő, hanem hegycsoport, amihez a következő dűlők tartoznak: *Szekerényes*, *Szorento*, *Út-hegy*, *Odvas-hegy*, *Kő-hegy*, *Huszonnégyökrös-hegy*, *Törökugrató*. Ettől már nincs messze, hogy a *Mecsek*-et is dűlőnek nevezzük. Ráadásul ennek a hegycsoportnak a neve is településtől származik, lévén *Csik* a középkorban falu (Bp. régiségei XIX, 84), ma pusztá. Természetesen ennek a neve sem német, hanem az ott csörgedező *Csik-patak* csikjairól nevezték el magyarral.

Ami a valódi dűlőneveket illeti, össze kell vetni az I. pontban felsorolt 55 szót XVIII. századi megfelelőivel. Nyomban kiderül, hogy egyetlenegy, a *Nádaskút* létezett közülük, de a németek még ezt sem így, hanem *Strassbrunn* néven emlegették. A középkori dűlőnevek tehát nem éltek túl a hódoltságot, a telepések egészen új elnevezéseket használtak. Hasonlóan látta ezt THIRING GUSZTÁV várostörténész, statisztikus is: „Ellenben hegyeink középkori nevei majdnem mind kivesztek” (Túristák Lapja 1899: 137).

A második „lényeges probléma”, hogy nem mutattam rá a Döbrentei-féle hegykeresztelő és a reformkori függetlenségi törekvések összefüggésére.

Nem tehetek egyebet, minthogy idézem saját cikkem sorait: „Ez a határozat szellemét és megfogalmazásának idejét figyelembe véve világosan mutatja a függetlenség gondolatának az érlelődését, az 1848—49-i szabadságharc közeledtét” (Nyr. XCII, 400).

POGÁNY stílusában lépten-nyomon ott bujkál, hogy miért teszek kritikai megjegyzéseket az 1847-es névadási eljárásról, vagyis Döbrenteiről. Cikkem egész hangneme, néhány mondata kifejezetten is az ő érdemeit méltatja. Tudom, hogy éveken át gyűjtötte az anyagát a névadáshoz, amit a „Budapest magyarosodása” címet viselő kéziratkozege igazol (MTA. Kézirattár. M. Nyelvt. 4-r-23). Már 1846-ban verset írt a Normafáról (Életképek. 1846. május 30.), felvetette a *Budafok* nevet, ami csak 1885-ben vált valóra, gondosan összegyűjtötte az ország *Nyék* helyneveit, számos megvalósításra nem került helynevet képzelt el: *Árpádbérc, Őrs, Hársasd, Sugárd, Százd, Seregélyes, Árpád erdeje, Tűzérhalom, Széplátó, Szabadság kút* stb. Elismertem, ezután is hangsúlyozni fogom elévülhetetlen érdemeit Buda dülöneveinek a megmagyarosítása terén.

Ugyanakkor tény, hogy voltak melléfogásai, földrajzi és történelmi félreértései. A legszigorúbb bírálatot az utókor gyakorolta, mivel az általa javasolt és a budai tanács által elfogadott 57 dülönév közül napjainkra 22 kihalt. Tény, hogy *Kelenföld* nem a mai helyén volt a középkorban, hogy a *Rezmal* nem jelentett sohasem 'Rózsadomb'-ot, ahogyan ő hitte. A kortársai körében sem aratott osztatlan sikert. PADOS JAKAB két cikkben is visszakövetelte a *Gellérthegy* nevet a DÖBRENTÉI által elfogadtatott *Kelembérc* helyett (Budapesti Híradó. 1847. aug. 6., szept. 16., az utóbbi változatlan szöveggel: Nemzeti Újság. 1847. szept. 17.). Számos kérdésben perbe szállt vele RUPP JAKAB (Buda-Pest és környékének helyrajzi története. 1868. 222), SIKLÓSSY LÁSZLÓ (Svábhegy. 1928. 10—12), JOANOVICS PÁL (Budai notesz. 1933. 64) és legutóbb a bíráló is a *Csillebérc*-ről írott, eredeti meglátásokat tartalmazó közleményében.

Újabb kérdésre térve POGÁNY IRÉN azt írja, hogy „másképp az sem közböcs, hogy a dülőknek Döbrentei akciója előtt is volt hivatalos magyar nevük . . .” Ha a szavaknak értelmük van, azt kell mondanom, hogy hivatalos német nevük sem volt. 1847 előtt egyetlen dülőt sem nevezett el Budán a tanács vagy más hivatalos szerv, ha a lakosság ajkán az elnevezés megváltozott, a magisztrátus alkalmazkodott hozzá. A hivatalos helynévhez hozzátartozna az is, hogy egyedi legyen, ezzel szemben a Döbrentei-féle határozat szövegében nem egyszer két-három névelőzményt olvashatunk ugyanarra a dülőre vonatkoztatva, pedig sokszor fel sem sorolta mindegyiket. VAS KLÁRA ugyanezt bizonyította telekkönyvi és egyéb hivatalos források alapján a Vár és Újlak német utcaneveiről. Ennyit az elvi kérdésekről.

4. A bíráló kifogásolja, hogy a *Farkas-völgy* nevét a *farkasalmá*-ból magyarázom, mert szerinte „ezt adatolni nem lehet.” Megpróbálom, hátha lehetséges. BOGNÁR MÁTYÁS a század elején elnöke volt a Farkasvölgy Egyesületnek, ott lakott, kisebb könyvet is írt róla, tehát bizonyára rendelkezett helyismerettel. Tőle idézem: „A völgyben szokatlan nagy mennyiségben terem a Farkasalma (Aristolochia). Ez a régi kedvenc gyógyszere volt. Lehet, hogy a völgy nevét innen nyerte” (Farkasvölgy és környéke. 1913. 10). POGÁNY IRÉN szerint a dülönév a farkasokra utal, mint másutt is az országban. Ez az, ami nem adatolható. Nincs olyan forrás, amelyik azt igazolná, hogy a XVIII. század elején — amikor a helynév keletkezett — a budai hegyekben farkasok tanyáztak volna, legfeljebb különösen zord teleken tévedhetett oda egy-két állat. (Vö.: MARGÓ TIVADAR, Bp. és környéke állattani tekintetben; GERLÓCZY

GY. - DULÁCSKA G.: Bp. és környéke. 1879. I, 319.) Megkérdeztem több zoológust (DR. TOPÁL a Nemzeti Múzeumban, DR. KERTÉSZ az ELTE TTK Állattani Intézetében) és más természetbúvárokat, akik egyetértően nem tartják hihetőnek farkasok jelenlétét a Budai-hegységben, adatuk pedig egyáltalán nincs rá. Azonkívül nem hanyagolható el, hogy nemcsak a *Farkas-völgy*-ről van szó, hanem a többi *farkas* előtagú fővárosi helynévről is: *Farkas-rét*, *Farkas-hegy*, az óbudai *Kis-Farkastorok*, *Nagy-Farkastorok*, a soroksári *Farkas-hegy*, a budafoki *Wolfgang* dűlő. Az óbudai két völgy valószínűleg mély bevágódása következtében jutott a névhez, de a többi esetben más magyarázatot kell keresni. Lehetőségként felvethető, hogy személynévi eredetűek, tulajdonosi alapon, hiszen a *Wolf* és *Wolfgang* ugyanolyan gyakori német személynév, mint a magyar *Farkas* családnév.

A *Kurucles* esetében bírálóm kifogásolja, hogy nem tértem ki az egyik névelőzményre, amit ő *Kreutzenwinkel* alakban ír le, bár az eredeti jegyzőkönyv (Fővárosi Levéltár) és az Életképek (1847: 20) egyaránt *Kreutzenwinkel* formát használ. Valóban nem foglalkoztam vele helykímélés céljából, de hozzátehetem, hogy többszáz ilyen „kimaradt” német helynévi adalék szerepel a jegyzeteim között. Remélhetőleg sor kerül a publikálásukra. Erre a dűlőre vonatkozik a *Maxengraben* és *Marxengraben* név is, amelyek közül POGÁNY az előbbiről nem vesz tudomást, hogy a *Marx* > *Márkus* > *Márk* > *Szent Márk* etimológiát leírhasa. Ez a feltevés lehetséges, de igazolásával a bíráló adós maradt. Saját álláspontom megerősítésére hivatkozom RUPP JAKABRA, aki konkrét kamarai okmányok alapján írta: „A 'Maxengraben' név, úgy látszik, b. *Frankenburg* Miksa Vencel várparancsnoktól származik, aki ezen birtokot 1686. bizonyos *Klauber* Márknak adta” (i. m. 215). Ez az adalék, figyelembe véve a parancsnok és az új birtokos utónevét, magyarázatul szolgálhat mind a *Miksa-árok*, mind a *Márk-árok* magyarázathoz, nem szükséges hozzá Szent Márk sem.

Az *Orbán-hegy* esetében el kell ismernem, hogy a megjelent szöveg logikátlan. Sajnos, nem vettem észre, hogy szedés vagy tördelés közben egy sor kiesett a szövegből. Természetesen Szent Márton szobrával nem lehet indokolni az *Orbán-hegy* nevét. Nem kellett volna hozzá túl nagy jóindulat, hogy a megjelent szövegből is kiolvassa bárki: az *Orbán-hegy* éppen úgy egy *Szent Orbán*-szoborról kapott nevet, mint a szomszédos *Márton-hegy* *Szent Márton* szobráról, hasonlóan a *Rókus-hegy*-hez és a *József-hegy*-hez.

5. Érthetetlen háborgással kardoskodik a bíráló amellett, hogy a *Pasarét* dűlőnév „Döbrentei saját alkotása”. Én is ezt írtam: „Döbrentei lovagias lelkülete tehát térséget adományozott az utolsó budai basának” (Nyr. XCII, 402). A határozat szövege azonban nem „budai basák”-ról szól, ahogyan POGÁNY IRÉN fogalmazott, hanem egyértelműen „Abduhraman nagyvezír”-ről. (Vö. az eredeti jegyzőkönyv szövegével és Életképek 1847: 19 - 20.) Ebben az értelemben Döbrentei adta a nevet, ez azonban nem zárja ki a *Pasa Ried* alakú névelőzmény meglétét, amiről a bírálat gúnyosan megállapítja, hogy én költöttem. Nos, ha netán költemény, a szerző nem én vagyok. Íme JOANOVICS PÁL szövege: „'Pasa'-nak hívják, uram, 'közlegelőnek', mert ez a terület a rácok lakta alsóváros legelője (*pasa*) volt” (i. m. 22). Ugyanez egy kortársunk tollából: „A budai vár alatti alsóváros rác eredetű lakosságának voltak itt földjei, legelőrészei. A legelő pedig az ő nyelvükön: *pasa*” (RÓNA TIBOR, Budapesti kirándulóhelyek. 1960. 85; 1968. 78).

Kissé más a helyzet a Pasaréthez közel eső budai *Nyék* dűlővel, amiről

a bíráló szavaival élve „pongyola”, „félreérthető magyarázatot” adtam. Ha furcsa is, bevallom, hogy a felemás fogalmazás szándékolt volt, kompromiszsumot kötöttem önmagammal. A dolognak az az egyszerű magyarázata, hogy nem tartottam illendőnek PAIS Dezső professzorral vitázni, hiszen tőle csak tanulhatok, mint ahogyan tanultam is. Megállapításait a *nyék* szóról még az egyetem padjaiban hallottam, nála államvizsgáztam nyelvészetből, ma is a legnagyobb tisztelettel emlékszem rá. Miután azonban nyomtatásban szólítottak fel, hogy „világosabban, határozottabban” fejtssem ki a véleményem, megteszem. PAIS professzor a rá jellemző tudományos alaposággal és időtállóan elemezte a *nyék* közszo és személynév eredetét, annak nyelvi következményeit. A budai *Nyék* falu esetében azonban azokhoz csatlakozom, akik X. századi törzsi településnek tartják, és a helynevet is ilyen korúnak tekintik. Az e felfogást valló szerzők száma fölöttébb nagy. A múlt századiakról nem szólva, a XX. századiak között válogatva megemlítem KNEI ZSA ISTVÁN (Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára II, 456–61, 471), BELITZKY JÁNOS (i. m. 66) nevét. PAIS DEZSŐ tanulmányának a megjelenése után – vele nem vitatkozva – ellenkező véleményt fejtett ki GYÖRFFY GYÖRGY (Kurszán és Kurszán vára: Bp. régiségei XVI, 27) és ZOLNAY LÁSZLÓ (i. m. 39, 45).

A *Zugliget Sauwinkel* névvel kapcsolatban a bíráló kijelenti, hogy a „szerző a néphagyományra fog” egy magyarázatot. Nincsenek költői hajlamaim. A rosszalló megjegyzéshez azonban szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Először is tanulmányomból félreérthetetlen, hogy a budai basák zugligeti háreméről szóló mendemonda légből kapott, vitázni is felesleges vele. Forrásként öt-hat általam ismert – biztosan van több is – budapesti útikalauzt, újságcikket idézhettem volna, de ezzel a szóba jöhető hitelesség látogatását kelteném. Megjegyzendő továbbá, hogy országszerte ezrével található meglepőnél meglepőbb népetimológia a helynevekről. Szűkebb témánknál maradvá BONOMI JENŐ – források nélkül! – több tucatot sorolt fel Buda környékéről, közöttük olyanokat, mint Békásmegyer nevének *Krottendorf* < *Krondorf* = *Koronafalu* nevét (A budakörnyéki helységnevek népies magyarázata: EPhK. 1940: 46). Még közelebb visz a háremekhez, hogy a Margitszigetet a hódoltság idején *Kizlar adaszi*, perzsa változatban *Dzsezirei duchteran* néven nevezték, mindkettő jelentése: *Leány-sziget* (FEKETE, Budapest a török-korban 100). Nos, erről is elterjedt – alaptalanul –, hogy az ottani háremek miatt jutott a névéhez, megírta Jókai Mór is a „Törökvilág Magyarországon” című regényében. Ezek érdekes legendák, vitatkozni kár lenne velük, még kevésbé feltételezni, hogy én ezeket hitelesnek tartanám. Cikkemből világosan kiderül, hogy a *Sauwinkel* legvalószínűbb eredetét én is a vaddisznókban láttam és látom.

6. Végezetül a német névalakok helyesírásáról és fordításáról ejtenék néhány szót. Sohasem tartottam magam német nyelvésznek, ezután sem vágyom ilyen babérokra, csupán annyiban érintettem idevágó problémákat, amennyiben a budapesti helynevek vizsgálatában az elkerülhetetlen. Bírálóm azonban nemcsak feltételezi, hanem meg is fogalmazza, ki is jelenti, hogy elemi hibákat követek el, amiért középiskolai dolgozatban is elégtelen osztályzat járna.

Például a 'völgy' jelentésű *Tal*-ról megállapítja, hogy nem *ll*-lel írandó. Szövegemben azonban a kifogásolt három esetben ott található az évszám is: *Theutschenthal* (1686 után), *Schönthal* (XIX. sz. eleje), *Brunthal* (1789). A bírálónak, miután foglalkozott a témával, tudnia kell, hogy a XVIII. századi szövegek majd mindegyikében *th* és nagyon gyakran *ll* szerepel.

A *reich* szónak nem azért adtam 'hatalmas' jelentést, hogy a *Reiche Ried*-ből *Gazdag-rét* legyen. Az eredeti szövegemből ezt olvasni ki figyelmetlenség. Éppen a *Gazdag-rét* fordítást érzem leiterjakabnak, mert semmi nem indokolja egy ingoványos, hasznavehetetlen posvány esetében ezt az elnevezést. A *Nagy-rét* jelentés azonban, ami szótárilag lehetséges, teljesen összhangban áll a természetföldrajzi tényekkel.

A *Csatárka* nevét én is az 'órhely' jelentésből vezettem le, de utalva arra, hogy a német *Schartak[en]* a török *čardak* származéka lehet.

A fordítások kapcsán újra számon kéri a bíráló a „hivatalos” formák vagy alakok használatát. Mondottam már, hogy ilyenek nem voltak, tehát jogosult a német helynevek szótári értelmezésű fordítása, amilyen a kifogásolt *Raitzenköpfl* = *Rácfejecske* is, lévén a *Köpfl* a *Kopf* kicsinyítő képzős alakja, és „hivatalos” neve ennek sem volt. Nem fogadható el a bíráló által megnevezett tanácsülési jegyzőkönyv adata sem hivatalosnak, amiben egyébként nem az általa jelzett *Rácfej* vagy *Rácfő* szerepel, hanem ez: *Rätz erdei telkek*, s mellette mintegy magyarázatként: *Schvab-hegy*. De még így sem térhetünk rendre fölötte, mert ez az adat 1844-ből származik, s egy év múltán ugyanaz a hivatalos szerv, a budai tanács közzétett egy hirdetést magyar és német nyelven, amelyen a szóban forgó dűlő németül *Raitzenkopf*, magyarul *Rácfej erdei telkek* (Tanulmányok Budapest múltjából II, 44. sz. mell.). Magyarán: ugyanaz a hivatalos testület egy éven belül mind magyarul, mind németül egyazon helyet eltérően nevez meg. Ez hivatalos? Mellesleg a bíráló által megadott levéltári jelzet pontatlan, a helyes ez lett volna: Fővárosi Levéltár. Budai tanácsí jegyzőkönyv. 262. kötet. p. 230. 6878. sz. Hasonló a helyzet a *Faulenzer* és a *Strassbrunn* esetében. A fordításom szótárilag hibátlan. Lokalizálása a bírálat szerint nehéz, holott az eredeti cikkemben szerepel például az utóbbiról, hogy a mai Budaórsi út 110. sz. melletti kútról van szó, az előbbiről pedig, hogy „a Kis-Hárs-hegy folytatásának gerincében fekvő 256 méteres magaslat”. Ezek után számomra érthetetlen, hogyan kellett volna jobban lokalizálnom az adott keretek között.

A *Breiter Morast* cikkelyemmel kapcsolatosan egyenesen azt írta a bíráló, hogy fordítása „rossz”, „mivel a *Breiter* itt nem középfok, hanem erős ragozású, hímnemű melléknév”. Kár, hogy a magabiztos kijelentést meg sem kísérelte bizonyítani. Nekem ugyanis volt és van okom középfoknak tartani. Létezik egy POGÁNY IRÉN által 1847 előttinek mondott plakát, amelyet a „Budapest történetének bibliográfiája” című kiadvány II. kötete egyértelműen 1847-esnek jelöl meg. (Nemcsak az MTA könyvtárában van meg, hanem a Fővárosi Szabó E. Könyvtár Bp.-gyűjteményében is.) Az akadémiai példányon DÖBRENTEI jegyzetei találhatóak. A második hasáb végén a következő dűlőnevek fordulnak elő németül és magyarul:
Széles mocsár — *Breite Morast* (nem *Breiter!*); *Hosszú mocsár* — *Lange Morast*; *Nagy mocsár* — *Grosse Morast*.

A térség, amelyről szó van, a budai keserűvíz-források helye, annyira mocsaras volt, hogy a nagyobb pocsolyákat külön-külön névvel látták el. Ez a természeti kép napjainkra megváltozott, de bármelyik régi térképről leolvasható. Ahol pedig sok mocsár van, azoknak neve is használatos, ahol lehetett mihez hasonlítani, ott a *Breiter Morast* = *Szélesebb mocsár* fordítása legalább megengedhető. Formailag pedig mondaton kívül a német melléknév középfoka nem különböztethető meg az alapfokú, hímnemű, erős ragozású alaktól.

A válasz végére érve biztathatnám magam Arany János egyetlen maká-

májának a soraival: „Mindazonáltal én megkísértem — Úttörőnek bukni is érdem”. Biztathatnám, de nem teszem, mert a hírálat többszöri elolvasása és ellenőrzése után is úgy látom, hogy a magam feltette kérdésre helyesen válaszoltam, nemcsak most, hanem az eredeti közleményben is.

PURUCZKI BÉLA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar—oroszc tudományos kapcsolatok történetéből

1. A Szovjetunió levéltárai gazdag, eddig nem publikált anyagot tartalmaznak, amelyek a magyar—oroszc tudományos kapcsolatokra vonatkoznak. Ezeknek a dokumentumoknak ismerete kibővítheti mindazt, amit e kapcsolatok történetéről tudunk. A magyar és orosz tudósok levelezésének vannak olyan, ma már feledésbe merült momentumai, amelyeknek a felidézése tudománytörténeti jelentőségük mellett pontosabb teheti egyegy magyar tudós életére, munkásságára vonatkozó ismereteinket.

E megállapításunk illusztrálására szeretnénk felhívni a figyelmet A s b ó t h O s z k á r orosz tudósokkal folytatott levelezésére. A magyar szlavisztika megalapítója, aki a magyar nyelvtudományba jövevényszavaink kutatásával írta be nevét, sok kiváló tudóssal levelezett.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Levéltárának Leningrádi Tagozatában található Asbóth Oszkárnak orosz nyelvészekhez írt 39 levele.¹ Ezeket olyan kiváló tudósoknak írta, mint J. A. Baudouin de Courtenay, F. F. Fortunatov, J. A. K. Grot, V. I. v. Lamanszkij és A. A. Sahmatov.

Szinte mindegyik levélben érinti írójuk a magyarországi szlavisztika és a magyar nyelv jövevényszavainak kérdéseit. Figyelmet érdemel ebből a szempontból Asbóth 1903. december 31-én és 1905. február 1-én írt „F. 87. Op. 3. N°. 17.” jelzetű levele. Bennük kaukázusi és iráni eredetű jövevényszavaink kérdéseiről írt. Nem csekély érdeklődésre tarthat számot 1905. február 1-én keltezett, terjedelmes, kisebb etimológiai tanulmánnyal felérő levele, amelyben *öszvér, üveg, mérleg* szavunk eredetével foglalkozik. Ugyanitt kritikai megjegyzéseket tesz MUNKÁCSI BERNÁT „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben” című művéhez, amelyről terjedelmes bírálatot is írt (NyK. XXXIII, 92—122, 216—35, 449—75).

Szokatlanul élénk és huzamos volt Asbóth Oszkárnak az orosz nyelvtudomány egyik legnagyobb képviselőjével, A. A. S a h m a t o v v a l, az ismert szlavistával folytatott kapcsolata. Levelezésük 1899-től 1913. augusztusáig tartott. A Sahmatovhoz írt leveleket és levelezőlapokat a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Levéltárának Leningrádi Tagozata „F. 134. Op. 3. N°. 68.” jelzet alatt őrzik.

2. A magyar—oroszc tudományos kapcsolatok története és Asbóth életrajza szempontjából érdeklődésre tarthat számot három 1913-ban írt levele. 1913. május 3-án írt soraiban arról olvashatunk, hogy kiküldték őt az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége Pétervárott tartandó kongresszusára. A kongresszus másik küldöttje a neves csillagász, szeizmográfus, a budapesti egyetem e téren nemzetközileg elismert professzora, Kövesligethy Radó. Asbóth örömmel veszi tudomásul megbízatását, mert megismerkedhet

¹ Itt mondunk köszönetet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Levéltára Leningrádi Tagozata vezetőjének T. I. LISZENKÓNAK és munkatársainak, különösen B. A. MALKEVICSNÉK azért, hogy lehetővé tették számunkra Asbóth Oszkár levelezésének eredetiben való tanulmányozását.

azokkal a tudósokkal, elsősorban S a h m a t o v v al, akiknek csak a műveit ismeri, de személyesen még nem találkozott velük. 1913. május 4-én kelt levelében Asbóth Oszkár az utazással kapcsolatos gyakorlati kérdésekről ír. Harmadik, 1913. szeptember 25-én kelt levelét már a kongresszusról való visszatérése után írta. Benne több aktuális kérdés után megemlíti S a h m a t o v v al való találkozását. Erről a következőket olvashatjuk: „Ich war in Ihren l. Haus wirklich so aufgenommen u. fühlte mich so heimisch als seien wir seit vielen, vielen Jahren bekannt, dafür danke ich Ihnen u. Ihrer l. Frau Gemahlin von ganzen Herzen, dies gehört mir zu den schönsten Erinnerungen, die ich aus Petersburg mit nachhause gebracht habe!” Ez mindaz, amit Asbóth leveleiből az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége Pétervárott megtartott kongresszusáról megtudunk.

3. E sorokat olvasva, érdeklődés támadt bennünk az említett pétervári kongresszus iránt. Igyekeztünk többet is megtudni róla. Kutatásaink az Akadémiai Értesítőhöz vezetnek, amelynek 1913. évi számában olvashatjuk A s b ó t h O s z k á r n a k és K ö v e s l i g e t h y R a d ó n a k 1913. június 16-án tartott beszámolóját (AkÉrt. 1913: 493—505).

A beszámolóból megtudjuk, hogy az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége, amelynek a Magyar Tudományos Akadémia is tagja volt, V. kongresszusát 1913. május 11. és 18. között Pétervárott tartotta. Ezen képviselte hazánkat A s b ó t h O s z k á r és K ö v e s l i g e t h y R a d ó, akik a maguk szakterületén nemzetközileg elismert tudósok voltak. Különösen jól ismerték Asbóth nevét Oroszországban, mert a jeles szlavista 1906 óta az Orosz Akadémia levelező tagja volt. A magyar küldöttek tevékenyen részt vettek a kongresszus egyes szakosztályainak munkájában. Igyekeztek felhasználni az időt tapasztalatcserére is.

Asbóth A. A. S a h m a t o v és V. J a g i ó társaságában töltötte szabadidejét. Látogatást tett Sahmatov otthonában, és ott igen szíves fogadtatásra talált.

K ö v e s l i g e t h y R a d ó meglátogatta a Szeizmográfiai Intézetet. Megtekintette az ott is használatban levő Fötvös-féle ingát. Az Asbóth Oszkár iránt érzett tiszteletet mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a búcsúesten ő mondta a pohárköszöntőt a külföldi küldöttek nevében.

Az Akadémiai Értesítőben közölt beszámolón érzik, hogy a kongresszuson való részvétel és a vendéglátók szívélyessége mély nyomot hagyott a magyar küldöttekben, akik jó érzéssel emlékeznek meg „a világhírű orosz vendégszeretetről, amely bőven gondoskodott jólétükről”. (AkÉrt. 1913: 505.)

Asbóth Oszkár említett levelei és Kövesligethy Radóval együtt történt kongresszusi utazása lehetőséget ad arra, hogy kiegészítsük életrajzukat. Az Asbóthra vonatkozó szakirodalomból úgy tudtuk, hogy két alkalommal járt Oroszországban (ANGYAL ENDRE, Asbóth Oszkár: Nyr. LXXVI, 404—19). Adataink alapján életrajzát kibővíthetjük rövid, de igen megtisztelő harmadik oroszországi utazása feltüntetésével.

Valószínű, hogy hasonló módosítást ejthetünk meg a szintén haladó gondolkodású Kövesligethy Radó életrajzában is. Legalábbis erre vallhat, hogy BARLAI KATALIN az Élet és Tudományban írt megemlékezésében nem szól a kiváló tudósnak erről az utazásáról (BARLAI KATALIN, Kövesligethy Radó: Élet és Tudomány 1955. 5. sz. 131—4).

Asbóth és Kövesligethy kongresszusi szereplése arról is tanúskodik, hogy a magyar tudomány képviselőit nemzetközileg is megbecsülték.

Az I. világháború előestéjén a cári imperializmus és a sovinizmus mesterkedései által a népek közé emelt mesterséges válaszfalat áthidalta a tudomány és a tudományos eredmények megbecsülése. Asbóth Oszkár és Kövesligethy Radó utazása Pétervárra nem epizód, hanem szervesen beilleszkedik a magyar tudományos kapcsolatok történetébe. Az egyes szaktudományok képviselői bizonyára felhasználhatják utazásuk adatait a magyar—orosz tudományos kapcsolatok felvázolásánál.

H. TÓTH IMRE

Néhány megjegyzés Dugonics András és Sándor István szóhasználatáról

1. Amikor más jellegű munkálatok során e két szerző műveiből több mindent fel-dolgoztam, sőt Dugonicsnak majdnem minden művét elolvastam, akkor mintegy tudományszerű kíváncsiságból néhány szótörténeti adatot is feljegyeztem. E tíz évvel ezelőtt készült cédulákkal nem volt időm foglalkozni. Egyedül a Sándor István szövegében talált *kókuszdió* adatot tettem közzé (MNY. LIX, 344), amelyet a TESz. később értékesített is. Most ezt a cédulaanyagot együttesen megvizsgáltam, s több szóról kiderült, hogy szak-irodalmunk ismeri, tud róla, sőt fel is dolgozta. De akadt azért egynéhány adat, amely eddig elkerülte kutatóink figyelmét. Gondolom, ezek közreadása hasznosítható szókin-csünk tanulmányozásában. Még egyszer hangsúlyozom azonban, hogy az anyaggyűjtésben az ötletszerűség vezetett, s tudom, hogy egy-egy korai szótörténeti adat vagy esetleg egy első adat megtalálása mindig szerencse dolga.

2. D u g o n i c s A n d r á s népieskedéséről már többen írtak. E népiség nyelvi vetületéről a legalaposabb és legtudományosabb feldolgozást BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótárán (Budapest, 1957.) kívül elsősorban BENKŐ LORÁNDnak köszönhetjük (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. 462—3). Szótörténeti adataimat tehát annak a közismert ténynek a birtokában közlöm, hogy Dugonics provincializmussai több tekintetben tudós produktumok. Mégis egy-egy Dugoniestől származó adat bevilágít a kérdéses szó fejlődéstörténetébe. Érdekes a *fenekel* és *nadrágot* ige használata: 1788: „*Meg-is-fenekelem . . . ugyan meg-nadrágotlom ám öt-et-is*” (Et. II, 181). A *fenekel* igére a TESz.-nek ennél korábbi (1784.), de a *nadrágot* szóra ennél csak későbbi (1808.) adata van. A NyÚSz. felvette, de a TESz. mellőzte a *kíváncsi* adatai közül a Dugoniestől származó *kéváncs* (fn.) formát, pedig mint főnév jól illeszkedik az egyéb adatok közé: 1794: „Ugyan nyomorultt vadáfzok vagyunk mi ketten. Nagy bennünk a' *kéváncs*; de a' szerencse parányi” (Jel. II, 200). Ez az adat nem azonos azzal, amelyet a NyÚSz. közölt. Mint a *rongyos* szó alakváltozatára, s talán jelentésfejlődésére (vö. SzófSz. *ringyó* és TESz. *cafát*) is rávilágít az 1798-ból származó *ringyós*: „Hogy öt-et elég kacérosan föl-öltöztette; *ringyós* ruhájára . . . egy férj-fi köpönyegöt kerített” (Szer. I, 64). Magára a *ringyó* szóra korábbi adat is van (NySz. és MNY. LXVI, 346). Dugonicsnak ugyanebből a művéből származik a *zsibaj*: „Nagy *zsibaj*, és egybe-keverődött szózat hallatott” (II, 425). Igaz, hogy Baróti Szabónál már 1784-ben megtalálható a *zsvaj*, de a két szerző és a két adat bizonyítja a szó nyelvjárási eredetét.

Csak bizonyos vonatkozásban tartom megemlítenedőnek a következő adatokat. Az emberre vonatkoztatás, a 'lefekszik' jelentés miatt az 1794-ből való idézetet: „De én egy kevéssé *le-dőlök*. Meg-próbálom, ha alhatom” (Jel. II, 154). Az igekötő és a képző funkciója miatt kiemelem ezt az 1794-ből származó fordulatot: „Ez még jobban *fel-cserepesíti* a' sebeket” (Jel. II, 142). A *cserepesedik* ige már a XVII. században előfordul, de ezt az intranzitív igét az igekötő és képző tette tárgyassá. A *bicög* alakváltozatot, amelyre a TESz. a MTsz.-ből idéz, Dugonics 1800-ban használja: „midőn a' nagy részegség, és fejének szédülése miatt . . . szüntelen már erre, már amarra *bicögne*” (Róm. 186).

3. S á n d o r I s t v á n nyelvtudományi munkásságával is behatóan foglalkoztak már. A NyÚSz. több szavát, szóalkotását is feldolgozta, a TESz. is hivatkozik Sándor István szóhasználatára, mégis akad egy-két szó, illetőleg adat, amely elkerülte kutatóink figyelmét. Az *atom* szóra — mint amely már nem idegen szó a magyarban — az első adatot a TESz. éppen Sándor Istvántól közli (1808.), de az az előfordulás, amelyet én találtam, kilenc évvel korábbi: 1799: „a legapróbb Réfzeik, az úgy nevezett *Atomok*” (Sokf. VI, 92). A NyÚSz. 1808-ból idéz Sándor Istvántól a *távíró* (*távulíró*) szóra, amely a *telegráf* magyarártása, de ugyanezt én már 1799-ből megtaláltam: „A *Mefzfe* vagyis *Távulíró*t, *Telegraphe*,

Fernschreiber, 1795dikben Chiappe találta Frantz orfzágban” (Sokf. VI, 38). Itt egyébként a *talál* ige ’feltalál, alkot vmit’ értelemben fordul elő. Sándor István a *zsiráf* magyartására megalkotta a *szarvasló* kifejezést. De ez a szó nem terjedt el a nyelvben. Erdemes azonban a még idegen szóként használt *zsiráf* szóra vonatkozó adatot is felidézni: 1798: „A Szarvasló, *Giraffe*, a legmagofabb Állat a Világon” (V, 27). A ’Giraffa camelopardalis’ állatnév átvétele Sándor István esetében kétségtelenül a francia nyelvből származik. A TESz.-nek a ’feketekávé’ jelentésű *fekete* szóra csak 1842-ből van adata. Sándor már ötvenegy évvel korábban könnyedén használta ezt a kifejezést: 1791: „A’ Kávészázi Befzélgetés . . . Egy tséfze *feketét!*” (Sokf. II, 112). Az *eldorádó* szóra is elég késői a TESz. példája, 1830-ból való. De Sándor már 1801-ben az aranyról értekezvén, jegyzetben a következőket írja: „Voltér a Candie nevű Románjában az *Eldorádót* vagyis a Seholföldjét fziint olyannak hirdette” (Sokf. VIII, 132). Ez az adat hangalakjával azt mutatja, hogy a szó már nem tartozott teljesen az idegen szavak rétegébe. Elterjedtségére vall egyébként az a tény is, hogy Sándor meg akarta magyartani. A TESz. szócikkének írója is gondolta, hogy még adatok kerülhetnek elő, ezért hivatkozott az 1787-es *eldorádíták*-ra. Az *eldorádó* elnevezéssel kapcsolatos hiedelmeket Sándor István elvetette, s ennek legszebb bizonyítékát adta szóalkotásával, amikor *seholföldjé*-nek nevezte Voltair Candide-jának *eldorádó*-ját.

Végül még egy megjegyzés. Sándor István művelt ember volt, s műveltségének nyelvi lecsapódása az idegen szavak használata. Az idegen helyett igyekezett jó magyar szót alkotni. Ez gyakran sikerült is neki, olykor kudarcot vallott, de sokszor meg sem kísérelte a magyartást. Voltak idegen szavak, amelyeket nem lehetett semmivel sem helyettesíteni. Ilyen volt például a cukorfinomítás szaknyelvi eleme, a *raffiníroz* ige is. Igaz, hogy erre az igére vannak korábbi adatok is, legutóbb IMPLÓM JÓZSEF (MNY. XLVII, 67) foglalkozott vele, de Sándor István szóhasználata megmutatja, hogy mennyire elterjedt ez a szó a XVIII. század végén: 1798: „a Nádmézsműhelyekben kifiztitatik, *megráffiníroztatik*” (Sokf. V, 94).

R. HUTÁS MAGDOLNA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kiment Miskolcra. Ezt a szólást először a Borsod megyei Cserépfaluban hallottam; ismerik Borsod más vidékén is, sőt a Jászságban és a Tiszántúlon is előfordul.

Nem ez az egyetlen szólás, amely helynévhez kötött. Ezekről (és a helyneves szóláshasonlatokról is) jegyzi meg O. NAGY GÁBOR: „A szájhagyományban élő szövegből alakult szólások közül a legtöbb valamely adomával, valamilyen kitalált vagy t é n y l e g e s e n m e g t ö r t é n t¹ eseménnyel van kapcsolatban.” (Mi a szólás?: MNyTK. 87. sz. 18.) Mind ő, mind TOLNAI VILMOS (MNyTK. 12. sz. 14) hangsúlyozza, hogy eredetüket meg lehetőszen nehéz, olykor lehetetlen is kinyomozni, mivel a szólás alapját képező esemény már feledésbe merült. S a fantázia ilyenkor utólagos „magyarázattal” próbálkozik. Ezzel még inkább elködösítik s megfejthetetlenné teszik sok szólásunkat.

A fenti típusú szólásaink közül sok a pejoratív jelentésű: *Gyönkről jött*; *Ez is megjárta Szombathelyt* = nem épelméjű (MNY. LXVI, 331); *Elvitték a szilasiak* = elveszett valami vagy ellopták (Nyórs. 205); *Kit Komáromban meg nem lopnak, Győrött meg nem szólnak, Pápán meg nem ejtenek, az szerencsésen elmehet az egész országban.* (Nyr. XCIV, 467). A pejoratív jelentés nem lehet véletlen, hiszen a jelzett helységben lakók általában haragszanak érte. Így helységcsúfolóként is felfoghatók. Ez nem jelenti azt, hogy minden,

¹ A kiemelés tőlem. — M. L.

helynévvel összekötött szólás csúfolódó lenne: a *kiment Miskolcra* szólás sem csúfolódó. A helységnév említése mellett általában egy (esetleg több) különleges esemény történése figyelhető meg (különösen vonatkozik ez a helyneves szóláshasonlatokra).

A *kiment Miskolcra* szólás jelentése: 'kevés pénze van, egyáltalán nincs pénze'. Manapság különösen a fizetés előtti napokban szokták használni. A szólás alapja megtörtént esemény, sőt: eseménysorozat. Cserépfaluban is a pénztelenséget jelenti szólásunk. Tudnunk kell azt, hogy a századforduló előtt a falu jelentős hányada foglalkozott fafaragással (részletesebben: LAJOS ÁRPÁD, *Díszes fafaragás a Hór völgyén: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve III, 103—35*). A faragványaikat (az egyszerű fakanáltól a művészi tárgyakig) értékesítették is. Rendszerint a mezőkövesdi vagy az egri piacra vitték: mindkettő 16 km-re van Cserépfalutól. Ha az eladás nem sikerült, vagy rögtön, vagy otthon megpihelve másnap a hegyeken át Miskolcra hajtottak. Miskolcnak nagy környéke lévén, rendszerint sikerült áruikat értékesíteniük. A távolság (36 km) a lovas-, illetőleg az ökröskocsik számára meglehetősen nagy volt, így tehát csak az vállalkozott az útra, aki tényleg nagyon pénzszerűen volt.

Felvetődhet a kérdés: miért éppen a *ki* igekötő szerepel. Nyomatékosít, vagy a következő argóizű szólásokkal van kapcsolatban: *kivagyok, kimentem [kifutottam] a pénzből?* Egyik sem hatott! A cserépfalusi ember Egerbe *bement*, Bogácsra, Mezőkövesdre *lelent*, Kassára (itt sokan katonáskodtak annak idején) *felment*, Kisgyőrbe, Miskolcra *kiment*. A község lakói igen gyakran jártak az Alföldre meszes- vagy szilvásszekereikkel, a szólást ők is terjeszthették. Teljes biztonsággal ma már nem jelenthetjük ki, hogy szólásunk születési helye Cserépfalu. Ha nem is ott, valamelyik bükkaljai helységben keletkezhetett, amelyik alacsonyabb fekvésű, mint Miskolc, és nagyjából délre terül el a várostól.

Nem ez az egyetlen szólásunk, amely a pénz hiányával kapcsolatos. Közös tulajdonságuk az, hogy a pénztelenséget nem nevezik meg (például nem így: nincs [kevés a] pénze), hanem körülírják: *Lapos az erszénye* (O. NAGY GÁBOR, M. szól. és közm. E 626); *Egy hang sincs a zsebében* (H 257). CSÜRY BÁLINT kommentálja is: „A ricsi ember, ha pénzmagra van szüksége, azt mondja: *Elvágok a lovam farkából*, s azt érti rajta, hogy a lovat eladja, vesz kisebb, olcsóbb lovat, s még pénze is marad a legszükségesebbekre.” (SzamSz. I, 12.)

A *kiment Miskolcra* szólás is a pénztelenség körülírása. Alapja megtörtént (sőt: sokszor megtörtént) esemény volt. S ez az esemény lassacskán feledésbe merül. Ezért is tartottuk fontosnak feljegyezni.

MIZSER LAJOS

Fébám, fék. Az EtSz. — szerzőinek mindenre kiterjedő figyelméből — sok olyan adatot is tárol, amelyet nyelvészeti irodalmunk hapax-legomenonként tart számon. A *fébám* és a *fék* címszavak eredetét az EtSz. 170., illetőleg 183. hasábjában ismeretlennek mondja, sőt elsőbbről kérdőjellel teszi fel, magyar szó-e?

Mindkét adatot az 1801. esztendőben Pozsonyban megjelent, FÖLDI JÁNOS orvostól írt „Természeti história a Linné systemája szerint. 1. csomó. Az állatok országa.” című munkából idézi. FÖLDI JÁNOS munkásságáról elsősorban a Debreceni Grammatika pályázatán legjobbnak ítélt, de kéziratban maradt nyelvkönyve alapján vannak ismereteink (TOLNAI, Nyúj. 74—5).

A neológus FÖLDI JÁNOST TOLNAI azon legtöbb érdemet szerzők között említi, akik a magyar természettudományi szaknyelvet „a legesodálatosabb gyümölcsökkel” gazdagították (i. h. 80). Ezek közé sorolhatjuk fenti szavakat is, amelyeket FÖLDI JÁNOS említett munkája 59. lapjáról így idéz az EtSz.: „Az Északi Mókusok . . . Télben megsziürkülnek, és akkor lesz belőlük az az esmeretes szürke prém (petit-gris), melyet a' Magyarok *Fék*-nek neveznek, melynek a' hasát avagy málját *Fébám* név alatt béllésnek készítik”.

A MNy. LXVI, 219—25 lapján „A *pegyvet* 'szibériai szürke mókus'” címmel összefoglaltam ismereteinket e tárgykörből, s igazoltam, hogy a középfelnémet *vêch* 'buntes Pelzwerk' az eredete a mai német *Feh* ~ *Fehe* 'szibériai mókus' szónak, s az állat gereczáját *Fehrücken*, *Fehwamme* 'pegyvethát', illetőleg 'pegyvetmál' néven nevezik. E két német szó az a minta, amely után FÖLDI megalkotta a rejtélyes *fébám* < *Fehwamme* és *fék* < *Feh* szavakat. Míg az első rögtön felismerhető, a másodiknál tisztázatlan a szóvégi *k* eredete (magyar többesjel vagy egy hibásan ejtett néma *h* téves átírása, esetleg sajtóhiba).

A *fébám* szónak összevetése a *felba* szóval (EtSz. I, 170, 193) téves. Ez az olasz *felpa* szóval függ össze, amely a német *der Felpel* (~ *Felbel*, *Velbel*, *Velpel*) szóval együtt „ein Plüsch mit sehr langem Flor und pelzähnl. Aussehen zum überziehen von Zylindern” jelentésű (Der Grosse Brockhaus. Leipzig, 1930.¹⁵ VI, 116). Ugyanígy HASSACK KÁROLY is: „*Velpel* der Stoff für Zylinderhüte ist ein Seidensamt mit langem, glatt niedergestrichenem Flor.” (Lehrb. der Warenkunde. Wien, 1919.⁷ 352) és VEB. Bibliogr. Institut: Fremdwörterbuch. Leipzig, [1954.] 189.

Az EtSz. szerint FÖLDI fenti munkájából vette át ezen szavakat KASSAI szókönyvébe (II, 163), amellyel e „csodálatos gyümölcsök” magyar nyelvi pályafutásukat be is fejezték, de több mint másfél évszázadig titokban maradt fogantatásuk.

REUTER CAMILLO

A *passz* műszó a bridzsjáték szókészletében. 1. A *passzomány* szóval összefüggő jövevényszó-családot mutatta be S. HÁMORI ANTÓNIA „A *passzomány* és családja szótörténeti-etimológiai tanulságai” című tanulmányában (MNy. LXVII, 306—16). A szócsalád tagjaként ismertette a *passz*, *passzol* szavakat, azok kártyanyelvi jelentését is, elsősorban az ÉrtSz. és az IdSz. alapján. A *passz* a „bridzsnyelvnek” is nélkülözhetetlen terminus technicus, egyike annak a 15 szónak (*treff*, *káró*, *kőr*, *pikk*, *szan*, *kontra*, *rekontra*, tőszámszavak 1-től 7-ig, valamint *passz*), amelyek a bridzslicitben elhangozhatnak. „A licit . . . beszélgetés, amelynek során a játékosok közlik egymással a lapjuk ütőerejét, elosztását és ami mindennél fontosabb, az elérhető legmagasabb felvételre való utalást, tehát a célt.” (WIDDER LAJOS, Az ultitól a bridzsig. Bp., 1957. 117.)

2. A *passz*-t a következőképpen definiálták a bridzs-teoretikusok: „A *pász* bemondásával jelezzük, hogy egyelőre nincs szándékunkban mást bmondani.” (TOLNAI LAJOS, A Bridge szabályai. Bp., 1930. 16.) „[A *passz*] annak a kijelentése, hogy az illető játékos nem kíván résztvenni a licitálásban.” (DR. SZERELEMHEGYI ERVIN, A bridzsjáték egyesített nemzetközi szabályai és írásmódja, Bp., 1932. 42.) „Aki *passzol*, azzal rendszerint azt jelzi, hogy a lapja gyenge ahhoz, hogy önállóan licitáljon, vagy a partnere bmondását emelje.” (SZERELEMHEGYI i. m. 42.) „*Passolás* licitálásnak számít.” (DR. KISMARTONY HENRIK JÁNOS, Bridge. Bp., 1932. 23.) „A *passz* a legfontosabb és legékeesebben szóló bmondás, dacára annak, hogy technikailag nem is számít bmondásnak.” („Kék könyv”: CULBERTSON: Contract Bridge. Blue Book. Bp., 1935. 113.) „Erőt jelző *passzok* is vannak.” (CULBERTSON i. m. uo.) „Bmondás alatt *passzt*, értékbmondást, kontrát vagy rekontrát értünk.” (CULBERTSON i. m. 228.) „Fékező licitek: 1. *Passz* . . .” (WIDDER LAJOS, Az ultitól a bridzsig. Bp., 1957. 133.) „Az alacsony licitet követő kontra információs kontra akkor, ha a kontrázó társa érdemben még nem licitált (a *passz* nem érdembeni licit).” (WIDDER i. m. 167.) „Aki a licitálásban egyelőre nem akar részt venni, azt mondja: *passz*.” (DR. WIDDER LAJOS, Versenybridzs. Bp., 1957. 9.) „A *passz* azt jelenti, hogy a játékos nem kíván élni licitálási jogával, mondanivalója nincs.” (WIDDER, Versenybridzs 11.) „A *passz* nem érdemleges licit, az információs kontra érdemleges licit.” (WIDDER, Versenybridzs 53.) „A *passz* licit, mégpedig nehéz licit. Célszerű használata eredményes, helytelen használata káros. Fontosságban kiemelkedik a *tempópassz*.” (WIDDER, Versenybridzs 190.)

„Ha valamelyik játékos lapját úgy ítéli meg, hogy azzal nem vállalkozhat haton felüli ütészámra, illetőleg a licitben elért magasságon felüli újabb ütésekre nem vállalkozik, akkor azt 'passz' bemondással jelzi.” (ZÁNKAY PÉTER, *Bridge kézikönyv*. Bp., 1958. 12.) „A felvevő az a játékos lesz, aki az utolsó érvényes (nem *passzos*) licittal megállapított szint, az aduszint először licitálta a felvevő pár vonalán.” (ZÁNKAY i. m. 13.) „Partnerének bemondásaiból (vagy *passzából*) megtudja partnere lapjának ponterejét.” (ZÁNKAY i. m. 103.) „A szanadu induló partnere, ha nem lát lehetőséget a gémre, *passzolni* fog. Ez a *passz* jelenthet azonban a vonalon akár 23—24 pontos [erős] laperőt is.” (ZÁNKAY i. m. 215.)

3. Az előbbi meghatározásokból, valamint az élő bridzsjáték nyelvhasználatából kirajzolódik a *passz* műszó jelentése: a) T á g a b b értelemben l i c i t, bemondása — ha nincs érdembeli információ — mindenkor szükséges a licit folyamatosságának a fenntartásához. — b) S z ú k e b b (és gyakoribb) jelentésében gyengéséget jelöl, f é k e z ő l i c i t, nem konstruktív licit, nem pozitív bemonadás. — c) Bizonyos helyzetekben — a főleg taktikai céllal bemondott *passz* — nem gyengéséget jelöl (l. később *bizniszpassz*, *tempópassz*).

4. A *passz* értelmezése alapján nem jelent nehézséget a *passzol*, *passzolás* és *passzoló* szavak jelentésének meghatározása.

p a s s z o l *Passzt* mond. „... licitáláskor rendsz. 'passz' szóval jelzi, hogy (egyelőre) nem kíván v. nem tud a licitálásban részt venni.” (ÉrtSz.) Pl. Dél után Nyugat *passzolt*. A *passzol* szinonimája a *lepasszol* abban az esetben, ha a *passz* válasz egy pozitív bemonadásra. Az első helyen induló *passzá*-ról nem mondhatjuk, hogy *lepasszol*, hanem csak azt, hogy *passzol*. Pl. „A *passzos* kéz ugró színvázlatát csak harmadik helyen gyenge induló *passzolhatja* le.” (ZÁNKAY i. m. 156) | „*lepasszolható* válasz” (ZÁNKAY i. m. 117).

p a s s z o l á s A *passzol* igével kifejezett cselekvés. Pl. Hiba volna a *passzolás*. Szinonimája: *lepasszolás* „A színindulás ~a után.” (ZÁNKAY i. m. 112.)

p a s s z o l ó Az a játékos, aki *passzt* mond. „Az előzőleg *passzoló* újból bekerülhet a licitálásba.” (SZERELEMHEGYI i. m. 42.)

A *passzoló*-hoz hasonló tapadásos eredetű szavak kedveltek a bridzsszókincsben (pl. *hívó*, *indító*, *kontrázó*, *osztó*, *terítő* stb.). Hasonlóképpen keletkezett a *passzoló* megfelelője, a *passzos*. Pl. „... mert a *passzos*nak úgy sines olyan lapereje, hogy 3 szanadut tudjon mondani.” (ZÁNKAY i. m. 246.) A *passzos* szószerkezetben: *passzos* kéz („a *passzos* kéz válaszai”: ZÁNKAY i. m. 150); *passzos* játékos „... az előzőleg *passzos* játékos már 9 ponttal is bemondhatja alacsonyabbrangú színét”; ZÁNKAY i. m. 151); *passzos* partner „A *passzos* partnernél is lehet 2—3 játszóütés.” (CULBERTSON i. m. 56.)

5. A licitálás során használt kifejezések jelentése a mindenkori helyzettől függően különböző. A *passz* konkrét értelme, célja is változik a licitálás különböző fázisaiban. Minden egyes licit (akár egy, akár kétszavas, például kontra, 3 szan) teljes értékű mondat. Jóllehet az egész tudati tartalomtól mindig csak egy-egy kifejezés kerül nyelvi megformálásra, a nyelvi megformálást nem nyert úgynevezett tudati tartalék mondanivalója a játszott licitrendszer ismeretében a bridzszezők között mégis világos. (A tudati tartalékra vö. HADROVICS LÁSZLÓ, *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Bp., 1969. 30.) „A rendszer bizonyos liciteket felruház előzetes tartalommal. Ez a tartalom azonban nem merev. Ugyanaz a licit más és más helyzetben mást és újra mást jelent.” (WIDDER, *Versenybridzs* 56.) A licitek konkrét jelentését meghatározza, hogy hányadik menetben, hányadik helyen ülő játékos, milyen licit álláson, milyen minőségben (induló, válaszoló, viszonzválaszó), milyen szókörhelyzetben stb. követik egymást az erőjelző és a fékező licitek. Rátérve a *passz* k o n k r é t j e l e n t é s é r e — a helyzeteket bizonyos mértékig leegyszerűsítve — lássunk néhány példát:

Az első menetben első helyen mondott *passz* azt jelenti, hogy az induló játékos nem rendelkezik a játszott licitrendszer szerint előírt indító erővel.

Az első menetben az indító után a segítő (az induló partnere) *passza* arra utal, hogy a játszott licitrendszer szerint a pozitív válaszhoz szükséges pontereje nincs meg. (Természetesen az is fontos, hogy az induló milyen szinten licitált, mit mondott az induló baloldali ellenfele stb.)

A második menetben az induló kéz viszonválasza: *passz*. Jelenti azt is, hogy az első menetben az indítás gyenge volt. „Ha a partner első válasza nem volt kényszerítő, lehetőleg *passzolunk*.” (ZÁNKAY i. m. 172.)

A második menetben a segítő fékező licitje: *passz*. „A *passz* részben gyengeséget jelent, részben arra utal, hogy a segítő nem törekszik más kontraktra.” (WIDDER, Versenybridzs 113.) (Az indítás 1 treff volt, a segítő első válasza gyenge volt.)

A példák hosszú, végeláthatatlan sorát lehetne folytatni a különböző helyzeteknek megfelelően és a licitrendszerektől függően.

6. A licitálás *passz*-szal kapcsolatos terminológiája kiegészül még az alábbi terminus technicusokkal:

bizniszpassz „*bussinespassz* titokban tartott értékeink kihasználása” (DR. OLÁH EMIL, Egy treffes konvenció. Gyula, 1934. 85.) „Ha a védő színben akart indítani, de előtte az ellenfél indít ugyanazzal a színnel, a kontra helytelen licit volna, mert a védőtársnak más színekben ígérünk támogatást és éppen ezek hiányoznak. Ilyen esetben a védő *passzol* és ezt a *passzt* business-pass (*bizniszpassz*)-nak nevezzük. A kifejezés azt jelenti, hogy a *passz* jó üzlet.” (WIDDER, Versenybridzs 184.) — „A *biznisz-passz* használatára a védőtársnak figyelnie kell.” (I. m. 185.) „... a védőnek *biznisz-passza* volt.” (I. h.)

büntetőpassz „Amikor az információs kontrázó partnere legalább 2 ütessel reméli megbuktatni a kontrázott bemonadást, akkor ne mondjon szint, hanem *passzoljon*. Az ilyen *passzokat* nevezzük *büntető passzoknak*.” (CULBERTSON i. m. 101.) „Ha a partner valamit bemondott, kontrázott, vagypedig egy előző információs kontrára *passzt* mondott (*büntetőpassz*).” (ZÁNKAY i. m. 324.) „A *büntetőpassz* tulajdonképpen ezt jelenti: Nem ők fogják játszani a bemondott kontraktot, hanem mi [védekező oldal].” (ZÁNKAY i. m. 317.)

kényszerítő passz „Ez a helyzet akkor áll elő, amikor a partnertől elvárjuk, hogy licitáljon, dacára annak, hogy mi *passzoltunk*.” (CULBERTSON, Kék könyv² 125) „[Licitkényszer:] a licitben soron következő segítő — bizonyos esetekben az indító — *nem passzolhat*.” (WIDDER, Versenybridzs 62.)

körpassz „Megtörténhet, hogy mind a négy játékos *passzol* (*körpassz*).” (WIDDER, Versenybridzs.) Jelentheti azt is, hogy a felvevő pozitív bemonadását 3 *passz* követi. „Nyugat 4 treffet mondott, amit ... *körpassz* követett.” (DR. WIDDER LAJOS, A bridzsjáték technikája és taktikája. Bp., 1957. 288.)

soronkívüli passz Szabálytalanság a licitálásban. A bridzsetika megsértése. (Vö. CULBERTSON i. m. 238.)

pszichológiai passz Az osztó egy hosszú és zárt szín vagy kétszínű lap birtokában *passzol*, hogy kihasználja a *passz* utáni licitálás pszichológiai előnyeit. (Vö. CULBERTSON i. m. 184.) „Háborúban a színlelt visszavonulás hasonlít a *pszichológiai passzhoz*.” (CULBERTSON i. m. 185.)

tempópassz „Ha az indító gémerősen indított, a JE [jobboldali ellenfél] közbeszólása után *passzolhat*. Az ilyen *passzt* *tempópassz*-nak nevezzük ... Ez a *passz* a gémerős indítás forsz jellegét fenntartja és csupán taktikai célzatú: meghallgatja társának újabb információját. Ilyen *tempópassz* esetén tehát a segítő köteles beszélni.” (WIDDER, Versenybridzs 61.) „... ez a *passz* nem gyengeség, hanem *tempópassz*” (WIDDER i. m.

190.) „Tempópasszt az használ, akinek már közölt ereje van, de az ellenfél közbeszólása módot nyújt arra, hogy várákozzék és meghallgassa társa újabb információját.” (I. h.) „*v á r á k o z ó*” *p a s s z* „A tempópassz használható erős (nem gémerős) indítás esetén is, ilyenkor azonban nem minősül kényszerítő *tempópassznak*, hanem úgynevezett „*várákózó*” *passz*, tehát a tempópassz egyik változata.” (WIDDER, Versenybridzs 61.)

7. Az *impassz* (villába fogás, figuraelfogás) és az *expassz* (szöktetés) bemutatása külön dolgozatot igényel. SOMOGYI BÉLA

Honvéd szavunk jelentésének kialakulása 1848-ban. 1. Az 1848. évi magyar forradalom jellegzetes alkotása volt a *honvéd* hadsereg: a Bécestől független nemzeti haderő, amelynek magvát a nem ezred-kötélékbe, hanem önálló egységekbe szervezett *honvéd* zászlóaljak alkották. Elnevezésükre K i s f a l u d y K á r o l y egy versének nyelvújító leleményét használták (I. NyÚSz.). A *honvéd* szó csak 1848 nyarán telt meg máig élő, a szabadságharcot idéző jelentésével. Mivel ezzel kapcsolatban a TESz. ismertetése nem pontos, a következőkben ennek helyesbítését és kiegészítését kívánjuk adni.

2. A NyÚSz. említi PONORI THEWREWK JÓZSEF „Honvéd” című munkáját (1834.) és KISS KÁROLY Hadi Műszótárát (1834.), mint a *honvéd* előfordulásának helyeit. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a szó széles körű elterjedéséhez feltétlenül hozzájárult FÉNYES ELEK „Magyarország leírása” című munkája (1847.) is, amely a magyar hadsereg szervezetről szólva, összehasonlította azt „a porosz *honvédekkel*” (I, 146), a *Landwehr*-rel. A fogalom élt a köztudatban, amit jól mutat a Pesti Divatlap 1848. március 23-án — tehát még a *honvéd* alakulatok szervezése előtt — megjelent cikke. Szerzője szót emelve „rendes nemzeti őrseregünk” ügyében, azt javasolta, hogy fogadjanak fel három évi fizetésért szolgáló önkénteseket, akik leszerelésük után majd „mint *honvédek* (*Landwehr*)” tartoznak szolgálni. A Közügyvéd című rövid életű lap pedig azt írta május 16-án, hogy hadseregünk „eddig minden volt inkább, mint *honvéd* . . .”

3. A *honvéd* szó 1848-ban a porosz *Landwehr* értelmétől eltérő tartalommal terjedt el. Ezzel kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy az 1848: XXII. tc. „a nemzeti őrseregről” intézkedve, új fegyveres alakulatokat hozott létre. Az így megszervezett nemzetőrségi zászlóaljak azonban legfeljebb lakóhelyükön a „közbátorság” védelmét, vagyis a rendőri feladatokat vállalhatták. A magyar minisztertanács ezért már április 26-án döntést hozott egy „önkéntes őrsereg” felállításáról, majd május 16-án elhatározta, hogy azonnal megkezdje egy 10 ezer főből álló önkéntes haderő szervezését. Mivel ennek a lépésnek legalitását csak az említett nemzetőrségi törvény biztosíthatta, ezért az új alakulatokat „rendes vagy mobilis nemzetőrség”-nek nevezték, — így jelezve az eltérést a XXII. tc. értelmében szervezett „állandó nemzetőrség”-től. Az erőszakoltnak tűnő névadás magyarázata: 1. a „rendes” megjelölés — feltehetően — összefügg azzal a későbbi indokolással, hogy ezek az alakulatok a „rendes katonaság” szolgálatát fogják ellátni; 2. a 'mobilis' megjelölés arra utal, hogy a szervezendő alakulatokat az első pillanattól táborig szolgálatra szánták.

Az elmondottakból kitűnik, hogy téves a TESz.-ben szereplő — a NyÚSz.-ból átvett — dátum, amely szerint a *honvéd* elnevezést március 19-én adták volna az újonnan felállított zászlóaljaknak. A törvény értelmében felállított, bizonyos vagyoni feltételek esetén kötelező nemzetőrség hivatalos szervezése csak április 20. után kezdődött. A később *honvéd* névvel jelölt önkéntes alakulatok toborzásáról a fővárosban május 17-én jelent meg hirdetmény.

4. Az új, szervezés alatt álló alakulatokat tehát nemzetőrségnek nevezték, bár annak legfontosabb törvényszabta kellékeivel nem rendelkeztek: nem ismerték a vagyoni cenzust, és nem lakhely szerint szervezték őket. A „rendes nemzetőrség”, vagy „mobilis

„nemzetőrség” megjelölés azonban — minden nehézkessége ellenére — alkalmas lett volna megkülönböztetésükre. Ennek ellenére a nemzetőrség szervezését irányító, így az új önkéntes egységek felállításában is illetékes Batthyány Lajos rendelkezéseiben már május 18-án megjelent a *honvéd sereg* megjelölés. Május 20-án egy miniszterelnöki irat *önkéntes honvédek*-ről, május 22-én *rendes honvédek*-ről beszélt.¹ Mindez arra mutat, hogy ha az első pillanatban nem is használták a *honvéd* elnevezést, az — mondhatni — kéznél volt, és bevezetését a legilletékesebb, a miniszterelnök kezdeményezte.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy erről az új elnevezésről nemcsak hogy nem jelent meg semmiféle értesítés, de a központi szerv: az Országos Nemzetőrségi Haditanács is nehezen találta meg a kifejezés végleges formáját. Így májusban egyaránt találkozunk a *honvédi nemzetőrség* és a *nemzeti honvéd* megjelöléssel. Kossuth a kamatos kincstári utalványok kibocsátásáról szóló értesítésben, május 23-án már a *honvédsereg* kiállításáról (Kossuth ÖM. XII, 179), a Haditanács május 29-én egy levelében pedig *honvédség*-ről beszélt. Az önkéntesek (ti. a *honvédek*) toborzásáról rendelkező, május utolsó napjaiban megjelent utasítás címében még *rendes nemzet őrsereg*-nek nevezte az új alakulatokat. A szövegben pedig váltakozva fordult elő az *önkéntes őr*, a *honvédi nemzetőr* és *honvédi őr* megjelölés. A nyomdából egyidejűleg kikerült ruházati szabályzat viszont címében *honvéd rendes zászlóalj*-ról beszélt. Mészáros Lázár hadügyi miniszter június 11-i, a sajtóban is megjelent felhívásában egyaránt használta a *nemzeti honvédsereg* és a *nemzeti honvéd* kifejezéseket. (PAP DÉNES, Okmánytár . . . I, 196—7.)

A vidéki hatóságok még nehezebben találtak rá a megfelelő kifejezésre. Mivel az új alakulatoknak „nemzetőr” voltukban legjellemzőbb sajátága az önkéntesség volt, többnyire ezt ragadták meg. Az első hetekben a jelentések az „önkéntes osztály”, „önkéntes sereg”, „önkéntes nemzetőrök”, „önkéntes nemzetőri mozgó sereg”, „önkéntes magyar nemzeti sereg” és az „új fizetések őrsereg” toborzásáról szóltak. Csak amikor június közepén megjelentek a *honvéd* tiszti kinevezésekről szóló tudósítások a Közlönyben és a Pesti Hírlapban, akkor vált általánossá az új elnevezés. A Kossuth Hírlapja július 5-én már a véglegesen kialakult formát használta, amikor közölte, némileg szépitve az eredményeket: „. . . 12,000 *honvédet* kiállítottunk” (Kossuth ÖM. XII, 363).

A *honvéd* elnevezés megállapíthatóan nem „a nép ajkán született”, mint azt a kortársi emlékezet később rögzítette. A név térhódítása azonban valóban spontán folyamatnak tűnhetett a kívülálló előtt, és ez megtévesztő volt. Lehet, hogy az elnevezésről szóló miniszterelnöki vagy haditanácsi rendelet azért maradt el, hogy a fedőszervül szolgáló nemzetőrséggel ne hivatalosan szakítsák meg az egyetlen, névleges kapcsolatot. Elképzelhetően találkozott az illetékesek szándékával, hogy a *rendes nemzetőr*, a *mobilis nemzetőr* és a nem hivatalos *önkéntes nemzetőr* elnevezést csak fokozatosan szorítsa ki a *honvéd* megjelölés.

5. Mit jelentett tehát 1848 nyarán a *honvéd* elnevezés? Olyan többnyire 18—25 év közötti személyeket, akik ezekben az új, szerezreli minta szerint kiképzett, de a szerezredekéntől külön álló zászlóaljokban 3 évre önként vállalták a szolgálatot. (A szerezredekben 1840-ben 8 évre szállították le a szolgálati időt.) 1848 szeptemberétől a honvédek szolgálati idejét nem 3, hanem 4 évben állapították meg. A honvéd zászlóaljok számát májusban tízre tervezték. Júliusban Erdélyben újabb négy zászlóalj toborzását rendelték el, — de ebből szeptemberig csak két zászlóaljat szerveztek meg. Szeptembertől toborzás útján, októbertől újoncozással növelték az új honvéd zászlóaljok számát. Kossuth 1848 november 27-i rendelete értelmében a magyar kormány oldalán harcoló szerezreli zászlóaljok 1849-

¹ Batthyány Lajos miniszterelnök mint a nemzetőrség főparancsnoka külön iratsorozatban intézte a nemzetőrség és honvédség ügyeit. Példáinkat ebből idézzük. L. Országos Levéltár. Az 1848—1849-i minisztérium levéltára. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai. (Törzsszáma: H 3.)

ben *honvéd* elnevezést és sorszámot kaptak. Ekkor a *honvéd hadsereg* elnevezés a magyar hadsereg minden alakulatát: gyalogságot, huszárokat és tüzérséget egyaránt jelentette. (*Honvéd tüzérség*-et már 1848 májusától szerveztek; *honvéd huszár*-on szűkebb értelemben az újonnan szervezett huszárezredek lovasait értették.) De a *honvéd* elnevezés sohasem vonatkozott nemzetőr, önkéntes nemzetőr vagy szabadcsapat tagjaira.

6. A *honvéd* elnevezés népszerűsítője a NyÚSz. szerint Kiss Károly — a TESz.-ben tévesen: Kiss Mihály — volt, aki 1848 március 19-én javasolta a Kisfaludy Károlytól kölcsönzött szót a felállítandó új zászlóaljok jelölésére. Mint láttuk, a dátum hibás. A NyÚSz.-ban forrásként megjelölt TOLDY FERENC irodalmi beszédei azonban nem is ezt mondja. A Kiss Károly felett tartott gyászbeszédben Toldy március 19-ét mint azt a napot emlegette, amelyen Kiss Károlyt megbízták a pesti nemzetőrség szervezésével (l. 2,76.). Ezt követően ismerteti TOLDY Kiss Károly szerepét „a nemzetőrségi országos tanácsnál”, és csak ekkor említi, hogy közreműködött „a májusban felállítani rendelt” új zászlóaljok szervezésében és elnevezésében. Így a március 19-i dátum félreértés, illetőleg TOLDY gyászbeszédének pontatlan kivonata miatt került a NyÚSz.-ba.

A levéltári kutatás igazolja a kortársi emlékezetet és TOLDY FERENC méltatását. Kiss Károly ny. kapitány és hadtudományi író (1793—1866.) 1848. március 20-tól foglalkozott Pest város nemzetőrségének felállításával, majd április 23-án Batthyány kinevezte az Országos Nemzetőrseregi Haditanács politikai osztálya vezetőjének. Mint magyar nyelven tökéletesen fogalmazó munkatárs, feltehetőleg ő készítette a Haditanács elnöke számára a május 18-án benyújtott, a *honvéd zászlóaljok* szervezésének kérdéseivel foglalkozó tervezetet. A beadványt sajnos nem ismerjük (csak az ikt. könyvből tudunk róla), de tény, hogy a már említett *honvéd sereg* kifejezés ezen a napon jelent meg először a miniszterelnök rendeleteiben. Mivel Kiss Károly számos fontos iratot fogalmazott a Haditanács elnöke nevében, minden okunk megvan annak feltevésére, hogy az elveszett beadvány szerzője ő volt, s hogy abban már szerepelt a *honvéd* elnevezés. Arról azonban nem sikerült bizonyosságot szerezni, hogy 1848 júliusában Kiss Károly valóban felhívást bocsátott volna ki az új elnevezés elterjesztése érdekében.¹

URBÁN ALADÁR

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok a TESz. első kötetéhez

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szótörténeti és szófejtő kutatásunk eddigi eredményeit foglalja össze. A három kötetesre tervezett szótár a mai magyar nyelv-tudomány egyik legnagyobb és legértékesebb alkotása lesz, melyre a szótörténet és etimológia kutatói évtizedeken át támaszkodhatnak, viszont rájuk vár az a feladat, hogy az egyes szók még régibb előfordulásait, eddig nem ismert vagy nyilván nem tartott alak- és jelentésváltozatait feltárják, etimológiájukat újabb adalékokkal, ötletekkel és megoldásokkal gazdagítsák.

A szótár egyik nagy érdeme, hogy elődeinél jóval több idegen szót (nemzetközi szót) vett fel szócikkei közé. (Megfigyelésünk szerint a nem szakembereket, a művelt szótárforgatókat nemzetközi szavaink forrása, eredete és nyelvünkbeli élete nagyon érdekli.) A szótár természetesen e tekintetben nem eléghet ki minden érdeklődést. Sok nemzetközi szó felvételét ugyanis a takarékosági szempontok mellett bizonyára az is korlátozta, hogy ezekre a szótár íróinak nem állottak régibb adatok rendelkezésére.

² L. A magyar szabadságharc története napi-krónikákban (1848). Egybeszedte KÉRY GYULA. Bp., 1899. 425. A felhívásnak sem a korabeli sajtóban, sem a rölapok között nincs nyoma.

Valószínűleg ez a körülmény magyarázza azt, hogy a kevésbé ismert *adjutáns*, *albinó*, *ambrózia*, *amőba*, *apátia*, *archaizmus*, *artikulál*, *asszociáció*, *attrakció*, *azték* stb. helyet kapott a szótárban, ugyanakkor a köznyelvben általánosan ismert és használt *abnormis*, *abortál*, *acetilén*, *agávé*, *akkumulátor*, *akut*, *allergiás*, *ambulancia*, *ammóniák*, *angazsál*, *anoním*, *archeológus*, *aszparágusz*, *autogén*, *avizál* stb. hiányzik belőle.

Alább egyes szócikkekhez a szótárban közlőteknél általában régebbi szótörténeti adalékokat fűzök. Felveszek néhány olyan idegen szót is, mely a TESz.-ből hiányzik, s természetesen a fenti hiányjegyzékben sem szerepel. Ezeket csillaggal jelölöm. Egyes szócikkekhez hiányzó vagy újabb időből adatolt alak- és jelentésváltozatot közlök, végül néhány szófejtéshez kiegészítő megjegyzést teszek.

**abbé*. — 1794: „bizonyos Papp (:*Abbe*:) . . . személyes leírása” (Békés m Levéltár Öcsöd 39/2: 55).

abcúg 'le vele' 1878. — 1877-ből több adatunk van az egyetemi hallgatók nyelvéből. „A vakációnak vége. Az egyetemi polgár nem sajnálja: *abcúg* neked . . . Unalmas voltál, meleg voltál” (Fővárosi Lapok 1877. 959: 2) | „*Abcug* annak a komisz fickónak” (uo. 1156: 1) | „*Abcúg* neki!” (uo. 1025: 3) | „*Abcúg!* hogy mer ön csúfolódni?” (uo. 1021: 3).

**abszencia* 'távollét'. — 1722: „Néveri Pál Uram jelen létiben, úgy *absentiájában* is járt . . . a házához” (BmL. bünt. tvsz. ir. 1).

abszolúte 'teljességgel' 1835. — 1704: „[Bort] *absolute* még pénzért sem lehet kapni” (KárOkl. V, 129).

ádámkosztümben 'ruhátlanul' 1886. — Vö. 1707: „Bonifus regimentje . . . *Ádám atyánk öltözetiben* nem tudom octoberben mint érkezik a berdo kiáltásra” — írja Károlyi Sándor a fejedelemnek (KárOkl. V. 663).

adminisztráció 'igazgatás, ügyintézés' 1835. — 1731: „egész jószágaim *administratioját* reá bíztam” (Károlyi Sándor Önéletírása és Naplójegyzetei I—II. Pest, 1865. II, 5).

adresz. — 1817: „A [ki nem váltott] Levél a fel tétel [feladás] helyére vissza küldetik, s ott az *attres* Copiája ki ragasztatik” (BmL. Öcsöd 45: 31).

**agnoszkal*. — 1. 'elismer, elfogad' 1657—8: „melyet fundamentomos testamentomnak még successori is nem *agnoscáltak*” (Kemény János Önéletírása. Pest, 1856. 488). — 2. 'halottat' felismer, személyazonosságát megállapítja' 1893: (Pallas-Lex.).

**agónia* 'haláltusa'. — 1851: „Itt a halál közelgett, ez az *agonia* kezdete” (Kemény Zsigmond Összes művei. XII. Budapest, 1908. 212).

**agonizál* 'haláltusát ví, végét járja'. — 1704: „Nyitra [vára] *agonizál*, e héten . . . meglesz” (RákTár II, 84) | 1715: „az *agonizálók* felett való imádságot elmondották” (RákTár I, 362).

agresszió 'támadás' 1929. — 1657—8: „mihelt *aggressio* leszen, megadják [a várat]” (Kemény J. Önél. 9).

agresszor 'jogtalanul támadó fél' 1950. — 1854: „*aggressor*, megtámadó” (HECKENAST, IdSz.²).

**akcentus* 'hangsúly, hanghordozás'. — 1789: „a szavában . . . a Zsidók *aktzentussát* követi” (BmL. kgy. ir. 2277).

akció 'tevékenység' 1809. — 'Katonai tevékenység' 1703: „ütközetek esnek: az melly *actiókon* csak ugyan a szegény magyarságot fordítják ahol súlyosabb” (KárOkl. V, 6.).

**akkumuláció* 'felhalmoz(ód)ás'. — 1730: „a Nagy restantiák *accumulatioja* miatt *confusio* ne subseqvalyon [ne következzen be]” (BmL. kgy. jk. III, 395).

**akkumulál* '(fel)halmoz'. — 1725: „a Restantiak ne *accumulattassanak*” (BmL. kgy. ir. 56).

**akkurate* 'gondosan, pontosan' 1838. — 1742: „a füzetések *accurate* ki-adattassanak” (Cont. MKron. 84).

**akta* 'hivatalos irat, ügyirat'. — Vö. 1851: *aktumok* 'akták, hivatalos iratok' (BmL. Magyargyula 131:36).

**akta* 'felvonás'. — 1713: „az operára mentünk, az holott egy *Actát* representáltak [mutattak be] muzsika-, ének-szóval” (RákTár I, 273).

**akták* 'megtörtént, viselt dolgok'. — 1657—8: „Ferencz doktor . . . nevezetes ember akkori időben, kinek sok jeles *actái* is voltak” (Kemény J. Öné. 19).

**aktivitás* 'tevékenység, tetterő' 1804. — 1704: „szép dispositióiból is kitetszik az Kegyelmed szíves *aktivitása*” (KárOkl. V, 107).

**aktivizál* 1951. — 1865.: „*activisálni*, feljogosítani, hatalmat adni” 'felhatalmazni' (BABOS, MagySz.).

**aktus* 'cselekedet, tett' 1793. — 1658: „Egy dicséretes *actussal* használhat . . . kegyelmed magának” (KárOkl. IV, 356) | 1707: „az ilyen gyalázatos egy gaz embernek . . . *actusi* már régen büntetésünket megérdemlették volna” (KárOkl. V, 706).

**almárium*. — 1662—3: „egy asztalos csinálta *alamarium*” (KárOkl. IV, 444, más adat uo. 445) | 1807: *ómáriom* (MÁRTON).

**amicze* 'barátom'. — 1838: *amicze* (Edvi Illés Pál, Kézikönyv III, 188).

**amortizál*. — 1. 'megsemmisít' 1791: „[A] Bizonyosság levél el veszett, és azért ugyan azon Vármegye által cassáltatott *amortizáltatott*” (BmL. Öcsöd 37: 30). — 2. 'tőkét törleszt' 1835: (KUNOSS, Gyal.).

**analizál* 'elemekre bont'. — 1835: „*Analysál*: taglal; bont” (KUNOSS, Gyal.).

**annektál*. — 1. 'magáévá tesz, elfogad' 1614: „Irja kegyelmed is, hogy akkor köll az szöllőt szedni, mikor érik, én is *annectalom*” (KárOkl. IV, 102). — 2. 'csatol, mellékel <iratot>' 1703: „Az Asszony ő Nagysága levelét is ime *annectalom*” (KárOkl. V, 43). — 3. 'erőszakkal bekebelez <idegen területet>' 1885: „*annektálás*, vmely idegen terület hozzácsatolása az államhoz” (WEKERLE, Kis-Lexikon).

**apparátus* 1669. — 'Élőkészület, készülődés' 1614: „Erdélt ha békességben tartja ő fölsége [a király], omnia sunt et erunt salva, alioquin bizony nagy ott is az *apparatus*” (KárOkl. IV, 105).

**applikáció*. — 1. 'hivatali alkalmazás' 1724: *applicatio* (Éble Gábor: Károlyi Ferenc gróf és kora I. Budapest, 1892. 164, más adat 1735: uo. I, 278). — 2. 'üzembe helyezés' 1726: „indultam az . . . fűrészmalomnak *applicatiójára*” (Károlyi S. Napl. I, 240). — 3. 'rátét' (kézimunka-műszó) 1834: „*tull-application* fejkötőt virággal viselnek” (Tóth: MDivatsz. 492).

**applikál*. — 1. 'alkalmaz' 1705: „más tisztségre érdeméhez képest Kegyelmed *applicálja*” (KárOkl. V, 214) | 1716: „Tiszt Uraimeknak rendelt Embere ligjen. ha valamire kívántottnj fogh, *applicálhassa*” (BmL. kgy. ir. jan. 15.). — 2. 'hozáilleszt, csatol, kapcsol' 1657—8: „az fejedelem . . . ha csak mit apprehendálhat [megragadhat, birtokába vehet], de Erdélyhez *applicálja*, s határát terjeszti” (Kemény J. Öné. 462) | 1659: „az nagyszekeresi majorház . . . Rosályhoz *applicáltassék*” (KárOkl. IV, 382).

**árénda*. — 1786: „sem az *arondát*, sem portziókat meg nem adhattuk” (BmL. kgy. ir. 1816, uo. más adat is.).

**árgyélsát!* — Az *Argirus* királyfi nevéből való származtatás mellett bizonyít az is, hogy a széphistóriai *Akleton* király nevéből is lett tréfás káromkodás: az *ánklétomát!*

**ármádia*. — 1657—8: „az német *armáda*” (Kemény J. Öné. 319) | 1703: „*ármádiátul* . . . gyütt ide” (KárOkl. V, 7).

aszfalt. — 1831: „porcelánföld, földi balzsam, *aszfalt*” (Zádor Elek: Geographiai kézikönyv. II. Pest, 1831. 98).

asszisztál 'segédkezik' 1700. — 1657—8: „akár ostromot, akár csatajárásokat . . . tentáljanak [kíséreljenek meg], segítségül legyünk és *asszisztáljunk* nekik” (Kemény J. Öné. 453).

audiencia 'kihallgatás'. — 1657—8: „bevívén az hopmester az *audienciára*” (Kemény J. Öné. 66) | 1767: „*audenziát* adni” (PPB. 1. *admissio* a.).

auzfacc 'gyümölcsnek, csemegének, süteménynek való talpas tál'. — 1769: „Egy tiszta üst [ezüst] asztalra való egész *Aufsatz*” (BmL. kgy. ir. 217) | 1825: „Ezüst *Aufsatz*, oszlop formában” (BmL. Csaba ir. 133. cs.).

avar (nép). — 1738: „Az *Avarus*, avagy *Avares* névű Magyarok” (Pettő—Spangár, MKrón. 99) | 1767: *Abár* (PPB. 1. 607) | 1783: *avarusok* (MKönyvh. I, 241) | 1838: *avárok* (Edvi Illés: Kézikv. III, 87, 92).

bagázs 1834. — 1788: „*Bagage* és Staphétaért esendő pénzt egy s fél státiora kellessék meg fizetni” (BmL. Békés 12: 103).

bakancsos fn. 1790. — 1750: „afféle nyalka Legények . . . gyalog katonáit eő Felsőségnek, talpatsos és *bakantsos* nével illetik” (Széch. Kvt. F. Hung. 1571. 47. lap) | 1782: „Még a furkó kezembe lészen, nem félek tizen hat *Bokantsostul*” (BmL. kgy. ir. 43).

baldachinum 1796. — 1708: „azon *Baldachium* [!] alatt, az hol az audientiát szokta adni eő Felsőge” (RákTár I, 87) | 1741: *baldaquinum* (Éble: Károlyi F. I, 518) | 1742: *Baldachinummal* (Cont. MKrón. 107).

begyeskedik. — Vö. 1844: „Egy szikár öreg ur karján milly *biggyeszkedve* ballag ott ama tarka selyemruhás nő” (Életk. II, 449).

beléndek. — 1821: „a férjétől való hamarább meg szabadulás végett *Bendeleget* (:valami bolondító erejűnek tartodik:) adott bé a beteg férjének” (BmL. Öcsöd 75: 25).

bibircsók. — 1788: „a [kanca] homlokán . . . magyarónyi *börcsig* vagon” (BmL. Füzegyarmat 38: 33); vö. *böbörcsék* (TESz.).

bibircsókös. — 1788: „*bibirtéskos* ortzajú” (BmL. Fgyarmat 38: 33) | 1788: „*buborczekeos* ortzajú” (BmL. kgy. ir. 353); vö. *buborcsekos* (TESz.) | 1810: *Bibirtósodom* (SÍMAI) | 1837: „sovány *bibértse* barna ábrázatú” (BmL. Csaba ir. 138. cs.).

bírik '〈birtokába〉 kerül, 〈birtokul〉 jut' 1862: CzF. — 1805: „így legalább leszsz az a nyereség, hogy Gyula . . . Pogány kézre nem bírik” (Budai: Polg. lex. = Budai Ézsaiás, Magyar ország polgári históriájára való Lexikon I—III. Nagyvárad, 1804—5. II, 460).

bizgat. — A feltételezett *izgat-bizgat* ikerszóra 1877-ből van adatunk: „*izgatták-bizgatták*, hogy mint szereplő is vegyen részt az előadásban” (Főv. Lapok 1877. 1038: 1).

bojtorokodik. — Az 1788-ból ismert *bojtorjány* 'kötekedő' szónak (MNy. LXV. 229) 1805-ből *bojtorjánkodik* 'kötözködik, belekötekedik' származékát idézhetjük: „Alig tsilapodtak le a Székelyek, mikor . . . a Móldvai Vajda kezdett Zápolyába *bojtorjánkozni*” (Budai: Polg. lex. III, 573). Vö. 1669: *bojtorjánkodik* 'belekapaszkodik' (TESz. *bojtorján* a.).

boletta. — 1835: „*Boléta* (*baléta*): árujegy” (KUNOSS, Gyal.) | 1838: „*Boléta*, utasító cédula, *barcza*” (Edvi Illés: Kézikv. III, 189) | 1853: „adó *boleták* nyomtatására kifizetett 1 ft 17 xr” (BmL. Magyargyula jk. 20: 602) | 1865: „*bolletta*, *báreza*, *jegy*, *árujegy*, *vámjegy*” (BAROS, MagySz.).

brahman 1779. — 1777: „a *Brachmanok*, vagy *Braminok*” (Köz. hist. = A közönséges históriának rövid summája. Kolozsvár, 1777. 186) | 1792: „az Indusok, kivált a *Brachmanesek*” (K. Mátyus István: Ó és új diatetica V. Pozsony, 1792. 498) | 1800:

Brachmannok (Budai Ézsaiás: Közönséges história I, 131) | 1800: *Bramánok* (uo. I, 182) | 1877: *bráhmín* (Főv. Lapok 1877. 1248: 2).

buga. — Csak a tolvajnyelvben volt 'ökör' jelentése (MNy. LVIII, 108). Eredetileg a 'hibás (összehajló, csonka vagy apró)' szarvnak volt a jelzője: 1785: „*buga* szarvú” (MNy. LXV, 229). Majd az ilyen ökör jelzőjeként 'buga szarvú': 1849: „*buga* ökör” (uo.). Végül főnévként 'buga szarvú ökröt' jelentett: 1809: „Egy szőke *buga*” (uo.).

[*b u t í t*] *me g b u t í t* 'megtompít'. — 1842: „Némelyek [szemzékör] lúdtollal választják le a szemet, mellyet [ti. a lúdtollat] úgy vágnak mint a pennát, csak hogy a végét *me g b u t í t*ják” (Mentor. Kolozsvár, 1842. 37).

cúca 'határfa'. — 1813: „a N. Rábéi Határoknak is megújítására le tétettek a *Czúczák* úgymint Határfák” (BmL. Füzesgyarmat ir. 22. cs.).

[*c ú c á z*] *el c ú c á z á s* 'cúcával való elhatárolás'. — 1815: „a Cséffai résznek a Szeghalmitól leendő *el-Czuczázására* . . . kiküldödték” (BmL. Füzesgyarmat 23. cs.).

culáger. — A német *Zureicher* szó a magyarba is átkerült. 1838: „*Czurájker*: kézhez adogató napszámos a kőműveseknél” (Edvi Illés: Kézikv. III, 189).

csalán. — 1796: *tsilyán, tsolán, tsonál, tsonár, tsorán* (BEREGSZÁSZI, Aehn. 105, 145).

csetepaté. — 1703: „nyomon persequálták [követték, üldözték ti. az ellenséget], úgy hiszem volt *csité patéjok*” (KárOkl. V, 49).

csiga 'bordán sodort levestészta, csigatészta'. — 1820: „*apró tsiga*” (Nagyváthy János: Magyar házigazdaasszony. 1820. 201).

csinnadratta. — 1877: „*Csintaratta*, bum bum! Jerünk a komédiás bódéba” (Főv. Lapok 1877. 1071: 2).

csördül. — 1787: „a *ki tsüddölt* Népek szeme láttára” (BmL. kgy. ir. 2265) | 1826: „a lármára a szomszédok *kicsördültek*” (BmL. Doboz jk. 59: 39).

csula 1840. — 1714: „[A szarvas szarva] egyfelől *csulya* volt” (RákTár I, 333).

csuszamodik. — 1776: „ezer különböző forma alatt *tsiszamodik-ki* a'nak kezéből” (Marmontel: Belisarius. Kolozsvár, 1776. 231).

csücsörödik 1861. — 1810: „*Tsütsörödöm*: Protubero” (SIMAI).

dátum. — A *dáta* 'dátum, keltezés' szó is megvolt a magyarban. 1773: „[A] currensnek *Datájából* és [a] Helységekben reá teendő visákból [láttaozásokból] a hiba ki fog tetzenni” (BmL. Öcsöd 30: 16).

decentralizál. — 1851: „a márcziusi napok előtti belkormányzás . . . *decentralizált* . . . vala” (Kemény Zs. ÖM. XII, 365).

degenerált 'elfajzott' 1833. — 1659: „az ilyen religiójától *degenerált* atyafi, minden tőlem neki legált [hagyományozott] jószágától elessék” (KárOkl. IV. 385).

degradál 'lefokoz' 1786. — 1657—8: „Valenstein . . . *degradáltatott* gyalázatosan” (Kemény J. Önél. 91, más adat uo. 171).

**dehonestáció* 'becsületsértés'. — 1817: „[A] Czéhbéli Mester embert így a Tanács előtt meg tsúfolta, ezen *Dehonestatioért*, 20 ftok fizetésében marasztaltatik” (BmL. Magyargyula jk. 1/1: 81).

deklaráció 'nyilatkozat' 1788. — 1659: „az ide alá megírandó *declaratio* és *conditio* szerént” (KárOkl. IV. 377).

[*deklarál* 'kinyilatkozat' 1669.] *deklarálja magát* 'nyilatkozik'. — 1632: „az baviáriai herczeg . . . *deklarálta magát*, az ő felsége szerencséhez kötve szerencsését” (KárOkl. IV. 244).

delikvens 1803. — 1750: „a *delinquens* véle edgyütt oda el menvén” (BmL. tsz. ir. 4).

delizánsz. — 1794: „Bétsből indított két *Diligencze Szekér*” (BmL. Öcsöd 38: 75) | 1806: *delizáns* (Szirmai: Magyarázat 146) | 1821: „a *Diligentzen* küldödni szokott

hivatalos Trományok” (BmL. kgy. ir. 1037) | 1821: „minden *Diligentzoknál* azon rendszabás tétetett” (uo.). Hazai latin neve *currus diligentiae* volt (Szirmai: Magyarázat 146). Ezzel függ össze az 1804-ből ismert „*Diligentialis Kotsi*” ’ua.’ (MNY. LXV. 233).

denunciáció ’feljelentés’. — 1729: „Az felséges királyi commissiónak *denuntiatiot* tevén” (Károlyi S. Napl. I, 333).

**denunciál*. — 1. ’megüzen, hírül ad, jelent’ 1726: „el akarván az méltóságos herczeg kedvetlenségét kerülnöm *denunciáltam* judicialiter gróf Kollonicsné asszonyomnak, hogy . . . az ő házait ő herczegségének cedálom” (Károlyi S. Napl. I, 208). — 2. ’felad, feljelent; beárul’ 1802: „a kik a *Denunciálás* előtt az illyes történeteket ki-nyomozzák” (BmL. Magyargyula ir. 163. cs.).

**deponál* ’letesz, megőrzés végett átad’. — 1614: „az tizenkét ezer forintot *deponálni*” (KárOkl. IV, 91) | 1657–8: „Ezek [ti. az ezüstmarhák] Fogarasban *deponáltának* az atyám keze alá” (Kemény J. Önél. 141).

deputál 1585. — 1. ’<tartozást> kiír, kijegyez’ 1548: „irya az myv adossagwnkath az ith valo rawasbol *ky deputaltathny*” (LevT. I, 55). — 2. ’<követségbe, követül> küld’ 1672: „[deputátusok] mind onnan, mind innen, pari numero *deputáltassanak*” (KárOkl. IV, 498).

detrónizál 1796. — 1734: „I. Josefet . . . *dethronizáltak*” (Petthó—Kálnoki—Spangár: MKrón. 79).

devalvál 1827. — ’Értékét csökkenti’ 1707: „*devalválván* a Libertást négy polturára” (RákTár I, 13).

déjza. — 1841: „egy kis *déjza* . . . Egy moslikos *déjza*” (BmL. Mezőberény ir. 4. cs.).

**diktum-faktum*. — 1788: „Végre *diktom faktom* menni kell a Papanak” (Pézteli, Mesék 119) | 1835: *Dictum factum* (KUNOSS, Gyal.).

**direkció*. — 1. ’vezetés’ 1704: „Kegyelmed keze és *directiója* alatt lévő hadaink” (KárOkl. V, 62) | 1707: „rendeltünk arra alkalmas személyeket, akik[nek] *directiójával* [a vármegyékre kirótt gyalogok] hozzánk siessenek” (uo. V, 721). — 2. ’igazgatás’ 1741: „ezen egész *Directiom* alá concredált [bízott, rendelt] Districtusban” (BmL. kgy. ir. 115). — 3. ’irány’ 1835: „*Directio*: irány” (KUNOSS, Gyal.).

direkte ’közvetlenül’ 1813. — 1616: „vallyon . . . kegyelmeddel való contractusomnak ellene mondván, *directe* divisionalist [osztályospert] nem vihetnék . . . kegyelmedre” (KárOkl. IV, 133) | 1704: „semmire sem jön *directe* válaszom” (KárOkl. V, 161) | 1742: „se *directe*, se *indirecte* . . . el nem pártulok” (Cont. MKrón. 99).

distancia ’távolság’. — 1707: „nem nagy *distantia*” (KárOkl. V, 676).

diszkrét; alakv. *discretus* 1835. — 1672: „Kegyelmedet én mindenkor jámbor *discretus* [e.: diskkrétus] úrnak tartottam” (KárOkl. IV, 499).

diszpenzáció ’felmentés’. — 1657–8: „az egy testvér nénjének leányát tartotta feleségül, pápista ember lévén, ők tudják micsoda *dispensatióból*” (Kemény J. Önél. 455).

diszponál. — 1. ’rendelkezik’ 1659: „az én jószágomnak successiója . . . iránt így *disponálok*” (KárOkl. IV, 372). — 2. ’rendel’ 1659: „azokon [a jószágokon] kívül, melyeket külön atyámfiainak *disponálok*” (uo. 373).

diszpozíció. — 1. ’rendelkezés’ 1659: „az én jószágomnak successiója az én libera *dispositiómtól* függ” (KárOkl. IV. 372). — 2. ’diszponáltság’ 1865: „*dispositio*, . . . hajlandóság, kedv” (BABOS, MagySz.) | 1907: „kitűnő *dispozícióban* énekelte szerepét” (PH. 1907. okt. 3. 8: 2).

dokumentum 1781. — 1. ’hiteles írásos vagy tárgyi bizonyíték’ 1719: „hogy . . . azon Criminalis dolognak revisiójára . . . a meg öltött embernek successori . . . elégséges *Documentumokkal* compareálhassanak” (BmL. kgy. jk. I, 427). — 2. ’számadási

okmány' 1723: „[A számadáshoz] tartozandó *Documentumoknak* Conservatiójára [megőrzésére] gongya volt” (BmL. kgy. ir. 90).

**domine* 'uram'. — 1865: „*domine!* úr!” (BABOS, MagySz.).

duellum 'párbaj' 1787. — 1715: „két fő-ember-szolgája ölte meg egymást *duellumban*” (Ráktár I, 346).

**effektuál* 'foganatosít, végrehajt, megvalósít'. — 1612: „azt [ti. a békességet] mindenképpen *effectuálni* akarja” (KárOkl. IV, 79) | 1657—8: „császár részéről . . . nem is *effectuáltak* . . . az végezések” — (Kemény J. Öné. 457).

egzaminál. — 1. 'vallat, faggat; kihallgat' 1657—8: „*examinálák* mi dologban járt” (Kemény J. Öné. 466). — 2. 'vizsgáztat' 1786: „nem is *examináltak*, az az a Tudományi probán által nem ment” (BmL. Békés 8: 102) | 1786: „nem leszen szabad nem *examinált* Apothecariust . . . felvenni” (BmL. Békés 9: 93) | 1838: „*Ekszaminálni*: próbára kitenni” (Edvi Illés: Kézikv. III, 190).

**egzekúció*; alakv. 1838: *Ekszekuczio* (Edvi Illés i. h.) — 1. 'ítélet- stb.) végrehajtás' 1546: „az . . . senthenczyanak *execucioya* wthan” (LevT. I, 33) | 1616: „az testamentum *executioja*” (KárOkl. IV, 128). — 2. 'végrehajtó (adóbeajtó) katonák vagy fegyveresek' 1727: „kemény és sok számbúl álló *executio* . . . fog expediatatni” (BmL. kgy. ir. 30).

**egzekvál*; alakv. 1838: *ekszekvál* (Edvi Illés: Kézikv. III, 190). — 1. 'kivégez' 1657—8: „valamely gonosztevőt *exequáltak*” (Kemény J. Öné. 18). — 2. 'fegyveres segédlettel behajt' 1704: „bizonyos 4 ezer forintig való adósságot . . . *exequálják* rajta” (KárOkl. V, 87) | 1731: „*Militaris executioval exequáltatta* ket egész Nap az Helljséget” (BmL. kgy. ir. 184).

eminencia 1789. — 1719: „*Cardinalis Csáki Imre Vrunk eő Eminentiaja*” (BmL. kgy. ir. dec. 16.).

**ergó* 'tehát'. — 1612: „melyet [ti. a fejedelem levelét] ha szükséges producálhatunk. *Ergo* kívánjuk kegyelmedtúl ispán uram, az el foglalt jószágot . . . restituálni [visszaadni]” (KárOkl. IV, 82).

esztergály 'esztergapad'. — 1662—3: „Egy *esztergártban* metszett bial-sajt nyomó, sorófos” (KárOkl. IV, 450).

esztergályos. — 1800: *Esztergályosnak* (BmL. kgy. ir. 134/1802. mell.).

evickél. — Az *evez* (alakv. *evedz*) szónak is volt 'evickél' kijelentése. 1789: „[A] Bassa futásában egy jéggel és hóval bé-fedett tóba esett, a honnan sem maga, sem lova *ki* nem *evedzhetvén*, . . . el-fogattatott” (Decsy Sámuel: Osmanographia. Bécs, 1789. III, 57). Vö. *evezkeik* 'evickél' 1789: „a szoros utakba nagy köveket és fákat hőmpolygettett, mellyek miatt az utazó lovasság igen sok bajjal és munkával *evezkedhetett* előre” (uo. III, 56).

**excellencia*. — 1715: „az Méltóságos Palatinus Urunk eő *Excellentiaja*” (BmL. kgy. ir. aug. 3.) | 1718: „*Excellentiad* . . . nem compareálhtván” (BmL. kgy. jk. I, 291) | 1785: *Eksztzellentziád* (BmL. kgy. ir. 227) | 1816: *Ekstzellentziás* (GYARM., Voc.).
exkuzál 'menteget' 1763. — 1715: „*excusállyák* magokat” (BmL. kgy. ir. szept. 11.).

facér 1818. — 1788: „mind [mint] *faczir* Inasnak passusa volt” (BmL. Békés 12: 100) | 1821: „az ugy nevezett *Fatzér* Cseléd egyedül az Elöl-járónak tudtával . . . fog a városban (: helységben:) meg-szenvedtetni” (BmL. Öcsöd 49: 13).

**faktótum* 'valakinek mindenben segítsége, jobbkeze'. — 1657—8: „Bethlen Gábornak fő cancelláriusa . . . csaknem *factotumja*” (Kemény J. Öné. 9).

fa kultás. — 'Anyagi képesség, tehetség' 1707: „szegénységek miatt teljességgel ninesen módjok s *facultások* más vármegyékre való kimenetelre” (KárOkl. V, 752).

fánk. — 1841: „Egy *fánka* Sütő” (BmL. Mezőberény ir. 4. cs.) | 1841: „Egy *fanku* tsináló” (uo.).

farmatringoz 1833: KASSAI, id. GÁLDI, Szótir. 400. — 1793: „[A katoná] szökése miatt meg-is farmatringoztatott” (BmL. Öcsöd 38: 23).

fedélzet. — "Tetőzet" 1713: „gyúladás támadott az konyhánkon kinek is az egész fedélzeti mind elégett” (RákTár I, 268).

fertály. — 3. 'negyed jobbágytelek' 1821: „fél fertály kukuritzza” (BmL. Orosháza jk. 1: 98).

foglyászik 1787. — 1707: „mulatságnak kedvéért foglyászni kiment eő Felsége” (RákTár I, 36).

forszíroz 'eröltet' 1799. — 1742: „[Krimiában] a Prenoi linea forscheroztatott, és a leg szebb városok és faluk . . . kipusztítottak” (Cont. MKron. 136).

fórum 'törvényszék' 1790. — 1716: „a Dobozi Biro Appellatat melyben 12 forint maradeság lött a Dobozi fórumon, küldötte Revisiora Békesre” (BmL. tsz. jk. jan. 13.).

frajcimmer. — 1. 'nő, hölgy' 1657—8: „Bécsbe: ott tekergett, büszkelt egy szép frauczimer után” (Kemény J. Önél. 58). — 2. 'komorna' 1711: „a Felséges Czárné egyik Fráj-Czimmerét asztali szolgáljának eladván” (RákTár I, 254). — 3. 'szobalány' 1758: „Julis Leánzó Edelspocher Ignác Uramhoz frajczimernek [ment]” (BmL. tsz. ir. 6).

**frekvencia* — 1. 'sokaság'. 1657—8: „az pápistaság cselekdítte azt az árultatást, . . . kiváltképpen az papság, kiknek nagy frequentiajok is vala azon helyben” (Kemény J. Önél. 440) | 1707: „nyólez óra tájban nagy frequentiaival öszvegyülvén az egész Statusok az Ország Sátorához” (RákTár II, 7) | 1804: „azután . . . a templomba . . . az egész halotti frequentzia be takarodott” (Budai: Polg. lex. I, 288). — 2. 'egy másodperc alatti rezgésszám' (BAKOS, IdSzKsz. Budapest, 1965.).

**frekvéntál* 'gyakran látogat, <iskolába> jár'. 1844: (Petőfi ÖK. 1967. 92). *fúria* 'féktelen düh' 1734. — 1657—8: „látván, hogy [a császár] furiáját nem kezdi birhatni” (Kemény J. Önél. 288).

galand. — A -d végződésre vö. ném. *Galanden* 'Bandschleifen zum Putz' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

gang 'ércér' 1903. — 1767: „Arrugia: Arany-bánya ere, melyet a bányászok Gangnak hínak” (PPB.).

gárda. — 1711: „[Itt] vendégelte meg ő Felségét, mind penig a vele lévő Gvardiát” (RákTár I, 238).

garniszálló 1918. — A *Garni szálloda* jelentése 1877-ben még valóban nem volt pejoratív. Bútorozott szobáit hosszabb időre is bérbe lehetett venni, és a szállóban étkezni is lehetett. (Főv. Lapok 1877. 978: 2.)

**gátoros* 'rácosos, rostélyos'. — 1846: „Egy gáteros nyoszolya” (BmL. Magyar-gyula ir. 166. cs.) | 1846: „Egy káteres nyoszoja” (uo.).

glória 'dicsőség' 1809. — 1557: „bę yŵwe Bwclara nag' gloriawal” (LevT. I, 241).

glossza 'jegyzet, megjegyzés' 1805. — 1707: „Én Bercesényi uramnak . . . megküldöttem az Kegyelmed projectumát [tervezetét], tudom meglesznek az hátra maradott glossái” (KárOkl. V, 735).

gól. — A szónak a század elején még 'futballkapu' jelentése is volt. 1907: „Bányainak a kapuról [a kapufélfárról] visszapatannó labdáját Biró a goalba lövi” (PH. 1907. okt. 1. 19: 1).

gondola. — 1713: „[Versailles-ból] Gondoly nevü hajóban az Canalison Trianumban mentünk” (RákTár I, 271) | 1714: „[Franciaországban] egynehány Dámákkal Gondol nevü hajóban sétált” (RákTár I, 328).

görény. — 1760: „el lopván . . . egy kalpagra való Gerendet” (BmL. Öcsöd 26: 32).

**granatéros* 'gránátos'. — 1707: „*granadiros* lovas hadainknak az válogatott részét rendeltük Erdélybe békülden” (KárOkl. V, 656) | 1707: „Franciza Gyalog *Granatiros* Regiment” (RákTár I, 6) | 1708: *Granatéros* (uo. I, 153) | 1838: *grenádirosok* (Edvi Illés: Kézikv. III, 120).
 IMPLOM JÓZSEF

A XVI. század első feléből származó magyar nyelvemlék

1. Régi latin könyvekben nem egyszer találhatók nemzeti nyelveken bejegyzett fordítások. Itt bemutatok egy ilyen magyar nyelvű bejegyzést, amely az 1523-ban Ferrarában kiadott „Regula Fratrum Minorum” című nyomtatványban olvasható. Ez a könyv 1950-ig a pozsonyi Ferenc-rendi kolostor könyvtárában volt, jelzete: 8125.¹ Még a harmincas években akadtam rá, és abból az időből származnak a róla szóló följegyzéseim. Hogy jelenleg hol lehet, azt nem sikerült kinyomoznom.

2. A könyv az Asszisi Szent Ferenc (†1226.) rendjének szabályzatán (Regula) kívül különféle pápai deklarációkat, a Ferenc-rendi szabályzat magyarázatait és a rend egyéb privilégiumait is tartalmazza.

A könyv legelején III. Honorius pápának 1223. november 29-én kiadott, „Solet annuere” kezdetű megerősítő bullája van. E bulla bevezető részének magyar fordítása található az említett könyvben. A fordítás minden kétséget kizáróan a XVI. század első feléből származik. A magyar szöveg nem hosszú, csak néhány soros, mégis úgy gondolom, hogy a magyar nyelvtudomány számára dokumentum értékű lehet. A magyar fordítás a sorok közé, a nyomtatott latin szöveg fölé van beírva. Az írás apró, már elhalványult vörös betűkből áll.

Először a megfelelő latin szöveget idézem, azután a magyar fordítás pontos átírását közlöm. A latin eredetiben a szöveg latin szavai rövidítésekkel fordulnak elő. Ezeket a rövidítéseket én itt feloldva adom a Ferenc-rendi szabályzatnak Rómában 1969-ben megjelent legújabb kiadása alapján.

A latin eredeti:

„Honorius Episcopus servus servorum Dei. Dilectis filiis fratri Francisco, et aliis fratribus de Ordine Fratrum Minorum, salutem et apostolicam benedictionem. Solet annuere Sedes Apostolica piis votis, et honestis petentium desideriis favorem benevolum impertiri. Eapropter dilecti in Domino filii, vestris piis precibus inclinati, Ordinis vestri Regulam, a bonae memoriae Innocentio Papa praedecessore nostro approbatam, annotatam praesentibus, auctoritate vobis apostolica confirmamus et praesentis scripti patrocinio communimus. Quae talis est . . .”

A magyar fordítás:

„Honorius pýspek Isten zolgaýnak zolgaia zereleþ fiaýnak fr ferencznek es egýeb atýafýaknak kýsseb atýafýaknak zezethýbýl valokák kezemetet es apostoli aldomasth. Zokoth apostoli zek enghednyé, kegýes foghadasok es týztesseghþs kirþknek kewansaghýnak kedwes ýo akarathoth oztoghatnýa ez okazirth vrbán zerelemes fýaým, az thý kegýes kerestekre haýolvan az thý zezettþknek terwenýeth, az ýo emlekþzþ Innocencius papawal, mý elettenk valowal býzonýittatoth ýelen irasokval megh ýegýezzeteteth nektek apostoli hatalmal erþssítýek es ez ýelen walo ýrasnak oltalmaval kezenyþssetýek mely elýethen . . .”

¹ A pozsonyi Ferenc-rendi kolostor a XIII. század második felében keletkezett. A középkortól a legújabb ideig a Mária-tartomány provinciálisának székhelye és filozófiai, valamint teológiai iskolák központja volt. Könyvtárában sok középkori kódexet és inkunábulumot őriztek. Itt fedezte föl 1914-ben M a t t u s k a J. L i b o r azt a magyar kódexet, amelyet a magyar irodalomban Pozsonyi Kódex néven emlegetnek. (Vö. GÁBRIEL: A Pozsonyi-codex fölfedezett eredeti kézírata: MNy. XI, 439–43.)

A megfelelő szöveg mai magyar nyelven körülbelül így hangzanék: Honorius püspök, Isten szolgáinak szolgálója. Kedvelt fiainak, Ferenc testvérnek és a kisebb testvérek rendjéhez tartozó valamennyi testvérnek üdvöt és apostoli áldást. Az apostoli Szentszék a hozzá folyamodók istenfélő szándékát mindig szívesen látja, s azok alázatos kérelmét szerető kegyességgel fogadja. Azért az Úrban kedves fiaink, a ti kérelmeteket is elfogadjuk és szerzetesrendeteknek ehhez a bullához csatolt szabályát, melyet Ince pápa, boldog emlékű elődünk már jóváhagyott, apostoli hatalmunknál fogva mi is jóváhagyjuk és ez iratunk erejével védelmünkbe vesszük. A rendszabály így hangzik . . .

Alul a lap szélén még ez olvasható: „Ez my terwenyöknek erössetese loth ur Honorius papa athal.”

3. A fordító valószínűleg „Ladislaus de Ghyghe” volt. A könyvben található bejegyzés szerint ugyanis ő volt a könyv második tulajdonosa. Az első tulajdonos neve „Mathias de Matucia” volt. Ennek exlibriseit a könyv több helyén meg lehet találni. Legelőször az első betétlapon: „iste liber est fris matie de matucia. a. d. 1526.” Neve azon a lapon is előfordul, ahol a fordítás van. Majd ismétlődik azon a lapon is, ahol III. Miklós pápa deklarációi kezdődnek. Legszembetűnőbben van bejegyezve mindkét tulajdonos neve a „Statuta generalia fratrum minorum regularis observantiae” című függelék címlapján. Ott ez a kézírás olvasható: „Ad usum fratris Ladislai de ghyghe concessus eidē a v. p̄ri fr̄e Mathia de mathuchna anno dōmi 1538.” Ebből megtudjuk, hogy László fráter 1538-ban kapta a könyvet Mátyás frátertől. Ugyanezen a lapon van a pozsonyi ferences kolostor exlibrise is: „Conventus Posoniensis Frum Minorum”, a bejegyzés 1720 tájáról származik.

Az idézett bejegyzésekből két következtetést lehet levonni. Az egyik az, hogy a magyar fordítás szerzője kétségtávolan Ladislaus de Ghyghe, mert az arról szóló bejegyzés, hogy a könyvet Mathias de Matucia ajándékozta neki, ugyanaz a piros tintájú írás, mint a fordításé. A másik észrevétel pedig az, hogy a szerző a fordítást legkorábban 1538-ban írhatta be a könyvbe, mert „Ladislaus de Ghyghe” ebben az évben kapta a könyvet.

Mindkét említett személy az akkori magyarországi Mária-provincia ferences tagja volt. László fráterről a hozzáférhető forrásokban semmilyen adatot sem találtam azon kívül, ami az idézett könyvben lelhető. Származásának a helye is — „de Ghyghe” — bizonytalan, mert Magyarországon ilyen alakú helynévváltozat több is akad.¹ Mégis úgy vélem, hogy a Baranya megyei Máriagyúdról van szó, amelynek valamikor egyszerűen csak Gyúd volt a neve. Itt egy körülbelül 1150-ből származó templom volt, amelyet 1325-ben úgy említenek, mint a pécsi káptalan birtokát. 1474-ben a templom a bencéseké volt, utána a ferencesek kapták meg. A török hódoltság idején, 1545-ben mecsetté alakították át. Később felváltva hol a görög szakadáróké, hol a kálvinistáké volt, majd 1739-ben ismét a ferencesek birtokába került. Abból, hogy a XV. század végén és a XVI. század elején Gyúdon ferencesek voltak, könnyen következtethetünk arra, hogy az előbb említett Ladislaus mint gyúdi születésű fiú léphetett be a Ferenc-rendbe. Az a körülmény, hogy ez a magyar nyelvemléket tartalmazó könyv utoljára Pozsonyban bukkant fel, semmi különöset sem jelent, mert a ferenceseket abban az időben gyakran helyezték át egyik kolostorból a másikba. Akkoriban a dél-magyarországi, a szlavóniai és részben a horvátországi Ferenc-rendi kolostorok az úgynevezett Mária-provinciához tartoztak, amelynek a központja Pozsonyban volt. Csak 1655-ben egyesültek a dél-magyarországi kolostorok a Szent László-provinciában, ekkor került át ebbe a provinciába a gyúdi kolostor is.

„Mathias de Matucia” bizonyára a szlavóniai Matučinából származott (Pozsegától északkeletre), és a magyar ferencesek történetének ismert személyisége. 1533-ban

¹ Az adatokat I. RUPP JAKAB, Magyarország helyrajzi története. Pest, 1871. II, 390

a nagyváradi káptalan gyűlésén „custos custodum”-má választották: „Custos custodum erit V. P. Mathias de Mathusna” (I. EUGENIUS KÓSA, *Antiquarii collectanea* II, 221. Kéziratok krónika a XVIII. századból, eredetileg a pozsonyi provincia levéltárában, most a Matica slovenská könyvtárában Turócszentmártonban). A Mária provincia ugyanis akkor nyolc kisebb, *custodiá*-nak nevezett igazgatási kerületre oszlott. Minden custodia élén egy custos állt, ezek fölött pedig a „custos custodum”, aki rangban közvetlenül a tartományi főnök (provinciális) után következett. E hivatala mellett Mátyás a zágrábi custodiának *custosa* is volt (I. KARÁCSONYI JÁNOS, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig I, 93).

GAJDOŠ VŠEVLAD JOZEF

Esetleg: Gigei László volt

A fentebb közölt nyelvmélek fordítójának „Ladislaus de Ghyghe” személyi meghatározásában felmerülő *Ghyghe* nevet kétszótagúsága miatt is bajos összefüggésbe hozni a *Gyüd* ~ *Gyüd*-del (az ilyen alakú két hely névadataira nézve vö. CSÁNKI II, 487 *Gyüd* a) és b)].¹ Ellenben a névvel kapcsolatban számításba vehetjük a Somogy megyei — Kaposvártól délnyugatra, Kadarkúttól pedig északra eső — *Gige* helységet. Ennek nevére adatok: 1443: *Gegeh*; 1446: *Gyge*; ?1446: *Gyge*; 1448: *Gege*; a Kadarkút közelében délre fekvő Hedrehely vagy Hederhely mezővárosához — ma Hedrahely — tartozott, ahol 1504-ben ottani szerzeteseket (*fratres*) említenek (CSÁNKI II, 609, 577—8). — Tehát nyilvánított lehetőség arra, hogy egy gigei fi a franciskánusokkal kapcsolatba kerüljön.

PAIS DEZSŐ

Corrigenda „A Münchener Kódex 1466-ból” című műhöz*

1. A címbeli kiadvány szerkesztője a mű Bevezetésében — a többi között — a következőket mondja: „A sajtóhibáktól nehéz mentesíteni az ilyen kényes szöveget, és azokról a közzétevő sokszor nem is tehet. Ha azonban a gondos korrigálás ellenére is marad sajtóhiba a kiadványban, feltétlenül csatolni kell hozzá hibajegyzéket.” (I. m. 12.)

Ez a kritikai kiadvány sem kerülhette el a sajtóhibákat; éppen úgy nem, mint FOKOS-FUCHS D. R. „Syrjänisches Wörterbuch” című kiváló műve (vö. i. m. 1559 kk.), és mi is elmondhatnók azt, amit FOKOS-FUCHS DÁVID mond, hogy tudniillik „aus verschiedenen Gründen”.

A MK. kritikai kiadványának sajtóhibajegyzékét azért tesszük közzé a MNy.-ben, hogy minél előbb nyilvánosságra kerüljön, és mindekinek rendelkezésére álljon, aki a kiadványt használja. Kérjük, hogy az alább közölt sajtóhibák itt felsorolt helyesbítését szíveskedjenek bejegyezni a megfelelő helyre.

2. A sajtóhibák főbb típusai: a *g*, az *ü* és az *z* betűkről 66 esetben eltűnt a mellékjel; az 'és' jele: *z* 6-szor megfordult, és *z* lett belőle; a szóvégi *k* hangértékű *c* betű helyére 6-szor *k* betű került a szövegbe; *a* helyett *u* van 5-ször. Az *e* betűk 25-ször fordulnak elő hibásan; elmaradt vagy nem helyes az interpunkció 13 esetben.

A Bevezetés 17. lapja utolsó sorában: „fügéjet” h.: „fügéjét”; a 33. lap első bekezdésének 2. sorában „olvashatok” h.: „olvashatók”; a 33. lap 5. pontja 2. bekezdésének 1. sorában: „az e hang” h. „az *ë* hang”; a 43. lap utolsó sorában: „*è* = e és e” h. „*è* = e és *ë*”; az 55. lap 1. sorában: „66va” h. „66va és vb”.

¹ Az idetartozó személy- és helynévesoport etimológiájának tárgyalását lásd PAIS, *Az úr*, valamint a *bő*, *győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez: *NyudÉrt.* 38. sz. 115—6, továbbá ugyancsak PAIS, *Névfejtések: Dívék* és társai: MNy. LIX, 171—4.

* Hogy a kiadvány használhatóságát előmozdítsuk, eleget teszünk a szerző közlésre vonatkozó óhajtatásának. — A SZERK.

A MK. hibajegyzékében elől van a kiadvány lapszáma, utána a kódexbeli lap és hasáb jele, zárójelben pedig a vers, a hiba közvetlen helye.

96. 8rb(19): z h. z
 97. 8va (25): uet i^cnac ¹ | ¹ nè- h. nèuet
 i^cnac ¹ | ¹
 8vb(8): gezmec h. gezmec-
 8vb(8): z h. z
 101. 9vb: IIII.¹ h. IIII 4¹
 9vb(1): 92d9gt9l h. 92d9gt9l
 9vb(2): z h. z
 10ra(3): a h. a^c
 10ra(4): fel-èluè h. fe-lèluè
 107. 12ra(1): tégétec¹ h. tégétec¹
 109. 12vb(30): èzèztètic h. èzèztètic
 111. 13rb(13): vèzedelmzè h. vèzedelmzè
 112. 14ra(7): megvigasztom h. megvigasztom
 113. 14rb(18): mennièc h. mènnièc
 122. 17rb(9): Pphetat h. Pphetat
 17rb(14): iquènd9 h. iquènd9/
 129. 19va(18): a3èrt h. a3èrt
 131. 20ra(34): peldabèzednèlkùl h.
 peldabèzednèlkùl
 132. 20va(54): e3² h. è3²
 133. 20vb(1): vd9bèn h. vd9bèn
 134. 21ra(19): a^c kèt halakat h. z a^c kèt
 halakat
 139. 22va(10): kenèzeer9l h. kenèzeer9l
 142. 23rb(8): 9magat h. 9magat
 144. 24ra(5): illèten h. illèten
 24ra(9): eg zemed h. eg zemed
 147. 24vb(5): eggef9l h. z eggef9l
 151. 26ra(19): z h. z
 154. 27ra(23): a népècn^c h. a^c népècn^c
 27ra(30): a. h. a^c
 159. 28rb(37): zèzèffed h. Zèzèffed
 28rb(39): zèzèffèd h. Zèzèffèd
 162. 29va(37): te hoziad h. te hoziad
 169. 31vb(38): mèzeitèlèn h. mèzeitèlèn
 171. 32rb(11): medzha h. mèdzha
 179. 35ra(43): Remenkedet h. Rèmènkèdet
 180. 35ra(44): megfèzeitetecuala h.
 megfèzeitetecuala
 185. 36va(19): Zèbedeufnac h. Zèbedeufnac
 36va(20): Zèbedeuft h. Zèbedeuft
 186. 36vb(32): vallokat h. vallokat
 37ra(41): Ihc h. Ihc
 191. 38rb(17): Zèbedeufnac h. Zèbedeufnac
 196. 39vb(10): a h. a^c
 199. 40vb(43): pàlola h. pàlola
 214. 46ra(5): kemenfègèiezt h.
 kemenfègèiezt
 215. 46ra(14): mèltatlanol h. mèltatlanol
 46rb(23): k9zn9l h. k9zn9l
 218. 47ra(45): z adna h. z adna
 47rb(1): hegère h. hegèze
 219. 47vb(15): a^c templomba h. a
 templomba
 222. 48va(9): 39l9nc h. 39l9nc^c
 48va(16): k9zn9l h. k9zn9l
 223. 49ra(30): panlolat h. panlolat
 225. 49va(43): mèdenect9l h. mèdènect9l
 49va(44): èzèztettec h. èzèztettec
 232. 51vb(57): z h. z
 233. 51vb(62): vlètte h. vlètte
 234. 52rb(2): kèrde h. kèrde
 235. 52vb(24): 9tet h. 9tèt
 239. 53vb(2): zolgai h. 3olgai
 240. 54rb(20): a3èrt h. a3èrt
 241. 54va(28): Vdu93 h. Vdu93
 54vb(33): vegè h. vegè
 54vb(36): honap h. ho nap
 242. 54vb(40): k939n9 h. k939n9
 244. 55va(81): bato h. bato-
 247. 56va(37): 93ueg h. 93ueg
 56va(38): 9zolla h. 9rolla
 56va(42): l9t uolna h. l9tuolna
 56vb(43): ihzmbèn h. ihzmbèn
 249. 57rb(14): Kèzdic h. Kèzdic-
 252. 58rb(18): me9uiga3tan9 h.
 me9uiga3tan9
 254. 58vb(40): èlnugotuolna h.
 èlnugotuolna
 Az I. jegyzetben a 2. utólag törlendő.
 255. 59ra(3): vala h. vala/
 59rb(7): iouèn^c/ h. iouèn^c z
 59rb(10): ua² h. ua²
 257. 59vb(22): gondolattocat h.
 gondolattocat
 60ra(31): ègèzec h. ègèzec
 258. 60ra(36): z a3 vy h. z a3 v3
 259. 60va(10): No3d h. No3d
 I. jegyzet: el6tte h. el6tte
 260. 60vb(22): èmbèrec h. èmbèrec
 261. 61ra(32): zèzètn^c h. zèzètn^c
 262. 61va(43): tèzèn/ (44) h. tèzèn/ (44)
 267. 63ra(50): m9gd9zeitèd h. m9gd9zeitèd

- 63rb(3): fokac h. fokac/
63rb(4): žèzent/ h. žèzent
267. 63rb(5): menni h. meñni
269. 64ra(27): ɔɖdɔɔɔt h. ɔɖdɔɔɔt
3. jegyzet: lett az h. lett, az
270. 64ra(29): megkɔtɔztètèc vala h.
megkɔtɔztètèc vala
64ra(29): rètèzeteckèl h. rètèzeckèl
64ra(30): ɔbèle h. ɔ bèle
271. 64va(43): ɔmē- h. ɔ mē-
64vb(48): Lanom h. Lanom
273. 65rb(8): regi h. régi
275. 66ra(31): moyfes h. moyfes
276. 66rb(43): žèllètet h. žèllètet
66rb(43) mīg ada h. mīg ada
66rb(44): ke h. ke:
66rb(44): tēženüala/ h. tēženüala:
66rb(45): elɔttɔc h. elɔttɔc:
66rb(46): ke h. ke:
66vb(57): ýazattoc h. ýazattoc
66vb(60): halottocat h. halottɔcat
277. 6. jegyzet: *betűből* h. *betűtől*
278. 67ra(1): ke h. ke:
67ra(1): ezezette² h. ezezette³
67ra(7): ýuan h. ýuan/
279. 67rb(8): elɔtoebe h. elotocbe
67rb(9): vígáz- h. vígáz-
67rb(13): ciliciüba h. ciliciüban
281. 68ra élőfej: *eṽ^{at}* h. *eṽ^{ta}*
283. 68va(11): a h. a
68va(17): meg ožlatot h. meg ožlatot
286. 69vb(52): tu h. tú
287. 69vb(3): meffet² h. meffet¹
289. 70vb(33): mēnbèn h. meñbèn
290. 71rb(45): megrèžègedni h.
megrèžègedni
291. 71va(56): bižoñeifatoemīg h.
bižoñeifatoemīg
293. 72rb(21): nēmbēzi h. nembēzi
296. 73ra(12): vazorat h. vaLorat
73rb(21): žolgaianac h. žolgaianac
297. 73va(24): fēzfiac h. fēzfiac
73va(31): èlɔžèr h. èlɔžèr
298. 73vb(35): fulèi h. fülèi
73vb(4): kilèné h. kilènc
74ra(7): mēnbèn h. meñbèn
74ra(7): kilènc h. kilèné
300. 74va(32): genèžkednɔc h. genèžkednɔc
74va(32): a h. a
74vb(1): ke h. ke
301. 74vb(6): žaz h. žaz
74vb(8): uialagnac h. uilagnac
302. 75rb(25): èmlèkežèlēmīg h.
èmlèkežèlēmīg
303. 75va(2): meğğonož- h. meğğonož-
304. 75vb(7): tēhèn^a h. tēhèn
304. 75vb(7): meğfoždoluā h. meğfoždoluā
75vb(9): paranžolt h. paranLolt
305. 76ra(19): mīgüigažtot h. mīgüigažtot
76rb(27): meñè- h. meñè-
306. 76va(37): gòlèkežènc h. gòlèkežènc^c
307. 76vb(14): ɔ mağat felmağažtatta h.
ɔ mağat felmağažtatta
310. 77vb(14): mōduan h. mōduan/
77vb(15): meğ foždolna h.
meğfoždolna
312. 78rb(31): aièita h. aieita
314. 79ra(10): meguèžuèn h. meguèžuèn
79ra(12): ažt h. ažt
315. 79va(35): lèžnc h. lèžnc^c
79va(36): mèzt egènlɔc h. mezt egènlɔc
317. 80ra(10): ožžag èllèn h. ožžag èllèn
322. 81vb(43): mēnbol h. meñbol
327. jegyzet: ⁴ h. ¹
329. 83vb(7): meğfežeitètni h.
meğfežeitètni
330. 84rb(24): a kopozfohoz h.
a kopozfohoz
331. 84va(35): žègefèbèn h. žègefèbèn
332. 84vb(53): mēdžhaa h. mēdžha a
340. 87va(34): atta^{la} h. atta⁵
343. 88rb(34): èžèžtet h. èžèžtet
88rb(34): megtɔkéllè h. megtɔkéllè
344. 88vb(50): bèžednc h. bèžednc^c
88vb(54): Iuedeabol h. Iudeabol
345. 89ra(5): nēminèmɔ h. nēminèmɔ
346. 89rb(16): težiuala h. težiuala
358. 93rb(9): kèžduē h. kèžduē
359. 93vb(20): bèžèlle/ h. bèžèlle
360. 94ra(28): težèk h. težèc
94ra(37): meğɔlnɔtɔk h. meğɔlnɔtɔc
361. 94rb(39): Mi h. Mü
362. 94va(49): tižtèfeitèm h. tižtèfeitèm
94va(51): Bižon h. Bižon
363. 95ra(7): erèžtetnc h. erèžtetnc^c
365. 96va(26): te žemèidet h. te žemèidet/
96vb(39): vakok h. vakoc
366. 96ra(9): vduɔžɔl h. vduɔžɔl
368. 96vb(36): afa meğžèntèlt h. afa
meğžèntèlt

371. 97va(30): a h. a'
97vb(37): əʒ h. èʒ
372. 98ra(50): gondoflatoc h. gondoŋlatoc
373. 98ra(52): Lak h. Lac
98rb(2): egèmbe h. egèmbè
377. 98va(1): ȳnèpè h. ȳnèpè
378. 100ra(17): bodogok h. bodogoc
382. 101rb(19): kèuèfennèiglèn h.
kèuèfennèiglèn
101rb(21): ʒèzèt h. ʒèzèt
382. 101va(26): vègèhet h. vègèhet
384. 102rb(19): è uilágbol h. è világbol
385. 102rb(24): a' muuèlke h. a' múuèlke-
386. 102vb(11): megíteltètet h.
megíteltètet
388. 103va(4): tegedèt h. tegedèt
103va(8): megèfmèztec h.
megèfmèztec
389. 104ra(22): a h. a'
393. 105ra(36): oʒʒagom h. oʒʒagom
105rb(37): vaŋlak h. vaŋlac
105rb(39): Akaziatoc h. Akaziatoc
399. 107rb(26): b è ʒ è k è ʒ t u è n h.
b è ʒ è k è ʒ t u è n
402. 108rb: a kolofonban: **kəŋə** h. **kəŋə**
108rb utolsó sorban: **negʒaʒ** h. **negʒaʒ**/
NYÍRI ANTAL

NYELVJÁRÁSOK

A strukturális nyelvföldrajzról*

I. Strukturális dialektológiáról az ötvenes évek közepe óta beszélhetünk. Ha a nyelvtudományban hagyományos módon korszakhatárt kívánunk meghúzni, határköül a szóbanforgó diszciplína első elvi jelentőségű műve, manifesztuma megjelenését tekintve, akkor a strukturális dialektológiát U. WEINREICH „Is a structural dialectology possible?” című tanulmányának (Word X, 388—400) megjelenése óta számíthatjuk. Az azóta eltelt másfél évtizedben tekintélyes számú nyelvjárási tanulmány, cikk látott napvilágot germán, újlatin és szláv nyelvterületen, amelyek a saussure-i nyelvszemlélet szellemében íródtak. Korántsem véletlen, hogy a strukturális nyelvföldrajz ott jött létre, ahol a nyelvföldrajzi gondolat megszületett. Létrejöttének legfőbb tárgyi föltétele ugyanis a nyelv-atlasz, és pedig a táji nyelvatlászok, amelyekben éppen a germán és újlatin nyelvek bővelkednek leginkább. Az új nyelvszemléletnek a dialektológiában való fokozatos térhódítása új szempontok, módszerek lehetőségét és szükségességét jelenti a nyelvjárás-kutatásban. A germán és újlatin strukturális dialektológia eddigi eredményei — a tudományok fejlődésében természetes módon — már eddig is több vonatkozásban kiegészítettek, illetőleg megerősítették a klasszikus dialektológia tanításait. Egyszersmind a megválaszolandó kérdések egész sorát vetették föl, amelyek egy részére eddig még nem tudtak választ adni. Az új irányzat a legszilárdabb eredményeket a nyelvjárási jelenségek térképes ábrázolásában és főleg abban érte el, hogy megkísérelte a nyelvelmélet egyes téziseit egzakt módon, nyelven belüli tényezőkkel bizonyítani és magyarázni. Ez utóbbival nagy szolgálatot tesz az általános nyelvészetnek. Talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a strukturális dialektológia szinte minden szálával kapcsolódik a klasszikus nyelvjárás-tanhoz. Ott is, ahol a legtöbb eredményt elérte: a nyelvi jelenségek nyelven belüli tényezőkkel való magyarázatában. A nyelvi változások belső kauzalitását ugyanis már GILLIÉRON is hangsúlyozta. A rendszer-szemléletet alapvető módszertani követelménnyé azonban csak a strukturális dialektológia emelte.

Az új irányzat első szintézise, JAN GOOSSENS belga dialektológus műve, a Strukturelle Sprachgeographie 1969-ben látott napvilágot. Mint a könyv alcíméből kiderül,

* Vö. JAN GOOSSENS, Strukturelle Sprachgeographie (Eine Einführung in Methodik und Ergebnisse). Heidelberg, 1969. 118 lap + 30 térkép.

GOOSSENS az általános dialektológia módszertanával, feladataival és problémáival foglalkozik, elméleti és gyakorlati kérdéseket tárgyal. Kellő részletességgel azonban csak a hang és a szó nyelvföldrajzi kérdéseit elemzi, mert ezek a nyelvföldrajz leginkább feltárt területei. A szerző mindvégig izgalmas könyvében konkrét anyag elemzésén mutatja be, hogy az új módszer mennyiben felel meg a saját maga támasztotta követelményeknek. Hangsúlyozandó érdeme GOOSSENS könyvének, hogy az új irányzat mellett való elkötelezettsége (ez érződik soraiból) nem teszi dőlyfőssé és érzéketlenné sem a klasszikus dialektológia eredményei, sem a strukturális dialektológia korlátai iránt. A szerző általános nyelvészeti iskolázottsága és nagy nyelvjárásgyűjtő tapasztalata (elmélet és gyakorlat ismerete) biztosítják a könyv józan tárgyilagosságát.

2. Nem kétséges, hogy a strukturális dialektológia eredményeinek megismerése a magyar dialektológia számára sürgető szükségszerűség. Erényeiből-hibáiból egyaránt tanulhatunk, s nagyszerű új munkaeszközünk, a nyelvatlász földolgozása során már hasznosíthatjuk tapasztalatainkat. Az alábbiakban GOOSSENS könyvének főbb eredményeit ismertetem. Arra törekedtem, hogy kiemeljem e munka világos elvi alapvetését, következetes elemző módszerét. Magyar példákat az egyértelműbb szemléltetés, illetőleg GOOSSENS eredményeinek magyar anyaggal való bizonyítása érdekében hozok. Természetesen a magyar szempontból való ismertetés nemcsak céltudatos szándék, de szükségszerű determináltság is. Cikkem figyelemfelhívó ismertetésként készült. Kritikai jellegű észrevételt nem sokat teszek. Ez nálam illetékesebbek tiszte, s konkrét nyelvi anyagra támaszkodó tanulmányok feladata lesz.

3. A nyelvföldrajz, a nyelvtudománynak ez a rendkívül termékeny ága az egymással többnyire érintkező nyelvjárások egyezéseit és különbségeit magyarázza. Munkaeszköze a térképlap (13).¹ A térképlapok magyarázatában napjainkig két irányzat játszott számottevő szerepet. Az ötvenes évekig főleg nyelven kívüli, az ötvenes évektől kezdődően egyre inkább nyelven belüli tényezőkkel magyarázták a térképlapok nyelvi anyagát. GOOSSENS az előbbi módszert bírálva, melynek legjobb összefoglalása BACH Deutsche Mundartforschung-ja, három tényezőt emel ki: 1. A módszer legfőbb hiányossága atomisztikus szemléletmódja, 2. Föltételezhető, hogy a nyelvi jelenségek elterjedése nemcsak nyelven kívüli tényezőktől függ; ezeket tehát másként kell magyarázni. 3. Ez a módszer magyarázza ugyan a nyelvi elemek elterjedését, de keletkezésüket nem (17). A hagyományos nyelvföldrajzi módszer bírálatából egyértelműen következik, hogy egy többet ígérő újabb módszerrel, tehát a strukturális nyelvföldrajzzal szemben a következő követelmények támasztandók: 1. a nyelvföldrajzi problémák új ábrázolásmódja; 2. a nyelvi jelenségek, elemek terjedésének új magyarázata; 3. a nyelvi változások okainak a megmagyarázása (18).

4. A nyelvi jelenségek ábrázolása. — A nyelvföldrajz két vagy több nyelvjárást vizsgál egyszerre. Ahhoz azonban, hogy a köztük levő egyezéseket és különbségeket rendszer-szemléletének megfelelően vizsgálhassa, előbb el kell végeznie az egyes nyelvjárási rendszerek leírását, az összehasonlítás csak ezután következhet (vö. HUTTERER: ALingu. XVIII, 282). Mivel azonban a teljes nyelvi rendszer leírása és főként ábrázolása gyakorlatilag keresztülvihetetlen, ezért részrendszerekkel, sőt részrendszerek részrendszereivel kénytelen dolgozni. A strukturális nyelvföldrajz — GOOSSENS leírásában — a következő módokon ábrázolja a hangtani jelenségeket: 1. Leíró térképlapok: a) a fonéma-állományt ábrázoló lapok (Inventarkarte); b) a fonémák megterheltségét ábrázoló lapok (Distributionskarte). 2. Történeti térképlapok: a) olyan lap, amely egy fonéma változását előre való mozgásában ábrázolja (deszendens módszer; a térképlap (Entwicklungskarte)

¹ A zárójelben levő számok GOOSSENS könyvének megfelelő lapszámát jelölik

azt mutatja meg, mivé lett a vizsgált nyelvterület különböző részein egy korábbi fonéma-rendszer egy-egy eleméből; b) olyan lap, amely egy fonéma változását fordítva, a mától visszafelé haladva ábrázolja (aszcedens módszer; a térképlap (Abstammungskarte) azt mutatja meg, hogy a vizsgált területen egy fonéma előzményei milyen földrajzi megoszlást mutatnak.

Ezekkel a lapokkal kettős aspektusból, kétféle rendszerrel vizsgálhatók és ábrázolhatók a nyelvjárási fonéma-rendszerek: 1. egy adott időszak (például a ma vagy a XVI. század) különböző nyelvjárási fonéma-rendszereinek egymáshoz való viszonya (Bezugssystem: viszonyító rendszer); 2. egy vagy több nyelvjárási különböző időszakbeli fonéma-rendszereinek a viszonya (például A és B nyelvjárási viszonya ma, a XVIII. és a XVI. században) (ez az úgynevezett Diasystem). Ez utóbbiból kiderül nemcsak a két különböző nyelvjárási egymáshoz, de külön-külön A és B nyelvjárási mai, XVIII. és XVI. századi fonéma-rendszerének „önmagához” való viszonya is. Az első esetben csak területileg különböző rendszereket vetünk egybe, a második módszer térben és időben egyaránt heterogén fonéma-rendszerek összehasonlítását jelenti. Azaz: az első módszer szinkrón rendszerek viszonyítása a szinkroniában, a második ezen kívül még szinkrón rendszereknek a diakroniában való viszonyítását is jelenti. Más szavakkal: az első leíró nyelvészet, a második történeti. E két vizsgálati rendszeren belül az ábrázolási módok (1. a), b) és 2. a), b)) variálhatók.

A fonéma-rendszer nyelv földrajzi, térképes ábrázolására jó példa IMRE SAMU térképlapja, amely a hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusait mutatja be (MNY. LXIII, 317). Ez tehát egy viszonyító rendszer, amely a fonémaállományt ábrázoló térképlapokból van fölépítve. GOOSSENS a nyelvjárási fonéma-rendszerek összehasonlításakor azonban egyenletes ábrázolással is dolgozik. Ezt egy magyar anyagra „átrt” egyszerű példával szemléltetem. Két nyelvjárási: A és B rövidmagánhangzó-rendszere a következő:

1. A	u ü i	u ü i	Ez így is fölírható:
	B		
	o ö ě	o ö	2. A i ě e ü ö u o a
	a e	a e	-----
			B i e ü ö u o a

Az A jelölheti ugyanannak a nyelvjárási hangrendszerét is. A különbség a két rendszer között csupán az, hogy B-ből hiányzik a zárt ě. Ezt mindegyik ábra világosan mutatja. A hagyományos ábrának jelen esetben megvan az az előnye, hogy a nyelvállás világosan kifejeződik, s így vizualitási igényünket (a szemléltetés követelményét) jobban kielégíti. Az úgynevezett diaszisztémákkal azonban nemcsak kettő, több rendszer is fölírható. Ezekben az esetekben viszont az új ábrázolás, illetőleg fölírás vitathatatlanul szemléletesebb.

A fonémaállomány ábrázolásánál sokkal problematikusabb a fonémák megterheltségének az ábrázolása. Az eddig készített disztribúciós lapokkal GOOSSENS sincs megelégedve.¹ Amik napjainkig készültek, sok kívánni valót hagynak maguk után. Ez azonban nem véletlen. A lehető teljesség igényével föllépő strukturális nyelv földrajz olyan adathalmazzal kényszerül dolgozni, amelynek ábrázolása sok esetben, még ha részrendszert kíván is ábrázolni, egyszerűen lehetetlenség. Ahogy GOOSSENS összegezte: „die Anfertigung von Distributionskarten und mehr noch von Distributions-Bezugskarten wegen

¹ Érthető BENKŐ szkepszise, aki a lőveni nemzetközi nyelvjárási kongresszuson kételkedéssel fogadta MOULTONnak a svájci német nyelvjárások hangtanáról szóló előadását (MNY. LVII, 12). MOULTON ábrázolásmódját GOOSSENS is — bár nagyon udvariasan — megbírálja: „was die Veranschaulichung der Besetzung betrifft, weniger befriedigend ist” (39).

der Fülle der zu verarbeitenden Daten technisch nicht realisierbar ist" (42). Véleményem szerint a legjárhatóbb út a nyelvi statisztikák útja itt. A nyelvjárási tanulmányokban az eddigiénél jóval nagyobb szerephez kell juttatni a statisztikai vizsgálatokat. Ezeknek első példái nálunk BENKŐ LORÁND és IMRE SAMU tanulmányai a „Magyar hangtani dolgozatok” (NytudÉrt. 17. sz.) című kötetben. Nyelvjárástörténeti statisztikai vizsgálatokra nálunk vö. PAPP LÁSZLÓ és FARKAS VILMOS műveit, tanulmányait.

A legideálisabb az lenne, ha viszonyító térképlapokkal fölépített diaszisztémákkal dolgozhatnánk. Azaz ha egyszerre, együtt ábrázolhatnánk valahogy több nyelvjárási meghatározott részrendszerét, és pedig nemcsak a jelenben, de a nyelvtörténet különböző fokozataiban is. Így előttünk állhatna minden nyelvjárást a többi nyelvjáráshoz való viszonyában s nemcsak jelenében, de múltja különböző stádiumaiban is. Így valósulhatna meg legjobban, hogy a diakrón nyelvészet rendszer-összehasonlító. Ez azonban utópia. Nem áll rendelkezésünkre ugyanis olyan mennyiségű anyag a múltból, amelyre rámondhatnánk, ez viszonylag teljes rendszer. S ami rendelkezésünkre áll, kiaknázásának többrendbeli korlátai vannak (BENKŐ: ÁNyT. V, 43). A nyelvemlékek tekintetében nálunk sokkal előnyösebb helyzetben levő nyugati nyelvek kutatója, GOOSSENS így nyilatkozik: „Ich glaube, daß der Dialektologe hier in der Regel resignieren muß. Die Schwierigkeit ist nicht sosehr, daß die Änderungen, die sich in der Geschichte eines Dialekts vollzogen haben, sowohl innere als äußere Ursachen haben können, sondern vielmehr die Unmöglichkeit, für ein beliebiges Gebiet alle Strukturen aus früheren Jahrhunderten zu kennen und ihre Verbreitung zu rekonstruieren” (22).¹ Mindez a magyar nyelvtörténetre hatványozottan érvényes.

5. Fonológia. — A strukturális hangföldrajz (Lautgeographie) az egyidejűleg egymás mellett előforduló, eredetükben azonos fonológiai rendszerek összehasonlító vizsgálatát jelenti. A fonológiának a strukturális hangföldrajzban kettős feladata van: 1. a fonémaállomány meghatározása a fonémák megkülönböztető jegyei alapján; 2. a fonémák megterheltségének a vizsgálata (26).² Ennek megfelelően a strukturális hangföldrajz két térképlap-típusa a fonémaállományt és a fonéma-megterheltséget ábrázoló térképlap. A rendszerkülönbségek mellett szubsztancia-különbségeket is figyelembe kell azonban venni, mert azok rendszerkülönbségekre vezethetnek. Ezek viszonyító rendszerrel, történeti lapokkal (l. fentebb) vizsgálhatók és ábrázolhatók. Ábrázolásuknak azonban többrendbeli gyakorlati akadálya van (29; l. még feljebb).

Azonos nyelvváltozat különböző korszakbeli fonéma-rendszereinek az egybevetése és ennek alapján következtetések levonása nem új dolog a magyar nyelvtörténeti kutatásokban. Ezeket vizsgálva — az eddig mondottak figyelembe vételével — néhány kérdést föl kell vetnünk. Amikor megkonstruáljuk például az ősmagyar kor hangrendszerét, nincs kizárva, hogy egy a valóságban soha nem létezett hangrendszert hozunk létre, amely a nyelvemlékeinkben töredékesen megőrzött különféle nyelvjárások (tehát nem egy nyelvjárást!) elemeiből összeállított keverék-rendszer, s mint ilyen, nem rendszer, legalábbis a szó pontos értelmében nem. Ha ősmagyar hangrendszerről beszélünk, akkor azt kell értenünk rajta, hogy a magyarul beszélők körében — a rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint — az adott időszakban ezek és ezek a fonémák voltak ismeretesek.³

¹ Vö. még ZSIRMUNSKIJ véleményét: „die mundartlichen Verhältnisse des Mittelalters . . . durch die handschriftliche Überlieferung eher verdeckt als in unzweideutiger Weise bezeichnet werden” (16).

² Lásd nálunk már LAZICZIUSNÁL: „A fonológiai szempontokhoz igazodó nyelvjárási kutatás elsősorban azt nézi, hogy milyen fonémaállománnyal rendelkezik ez vagy az a vidék, és legfeljebb még az iránt érdeklődik, hogy milyen az egyes fonémák funkciója az illető területen” (Nyj. 49).

³ Mintaszerű pontossággal fogalmaz BÁRCZI: „Az ősmagyar kor végén a magyar nyelv minden valószínűség szerint a következő magánhangzókat ismerte” (Htört.² 25).

Igazi ősmagyar hangrendszeréről csak akkor beszélhetnénk, ha nyelvváltozathoz tudnánk kötni a fonémákat¹. Ebből azonban önként következik egy figyelmen kívül nem hagyható módszertani következtetés. Az, hogy amikor ősmagyar nyelvi jelenségeket a tőlünk felállított ősmagyar hangrendszerből magyarázunk, nem egészen pontosan járunk el. Elképzelhető ugyanis, hogy azon fonéma, amelynek keletkezését az ősmagyar „hangrendszer” aszimmetriájával (a rendszer üres helyének kitöltésével) magyarázzuk, azon fonéma létrejöttének semmi köze a tőlünk föltett rendszerhez, amelynek a léte egyébként is kétséges. De lássuk konkrétabban. Török jövevényszavaink tanúvallomása alapján úgy tudjuk, hogy azokat a szavakat, amelyekben a török palatalis labialisoknak (*ö* és *ü*) *i* vagy *ë* felel meg (például tör. *ödäy*~m. *idő*), „olyan ősmagyar nyelvjárástípusok vették át, amelyek az *ü*-t nem ismerték, tehát hanghelyettesítésre volt szükség” (BENKŐ, Nyjtört. 69). Ez azt jelenti, ha ősmagyar hangrendszeréről egyáltalán beszélünk, legalábbis kettőről kell beszélünk: egyről, amelyben megvolt az *ü* fonéma, s egyről, amelyből hiányzott. Ugyanígy vélekedik DEME is: „érdemes volna kétféle fonéma-rendszert felvenni, nyelvjárástípusok szerinti megoszlással” (MNY. LXIV, 18). Fölvethető azonban, hogy volt az ősmagyarban az imént említett kettőn kívül egy olyan — tehát nem föltétlenül harmadik — nyelvjárástípus is, amelyben minden, arra a korra föltehető fonéma megvolt (hogy ez a nyelvjárás keverék-nyelvjárás volt-e vagy sem, közömbös), s eszerint védhető, ha nyelvtörténeti fejtegetéseinkben — bár hangsúlyozzuk a nyelvjárási különbségek meglétét — mégiscsak egy, viszonylag egységes hangrendszerből indulunk ki. Föltételezve, hogy volt az ősmagyarban ilyen nyelvjárástípus is, a csak egy, viszonylag egységes ősmagyar hangrendszerrel való kutatási módszertani szempontból akkor sem helytálló. Tudomásunk szerint az *i*-ző, *ü*-ző nyelvjárási szembenállás nagyon erős volt az ősmagyarban, de még az ómagyarban is (MELICH: MNY. XXI, 52; LAZICZIUS, Nyj. 21; BENKŐ: i. m. 69, 73; DEME: i. h.; stb.), a föltehető másik nyelvjárástípusnál (amelyről nincs bizonyítékünk) bizonyosan nagyobb hatóerejű. Éppen ezért nem lehet kétséges, hogy az ősmagyar kori hangváltozások jelentős része (vagy akár: egy része) az *i*-ző és az *ü*-ző nyelvjárástípusban (a következő megfogalmazásnak is van létjogosultsága: v a g y a z *i*-z ő, v a g y a z *ü*-z ő nyelvjárástípusban) ment végbe. Ez viszont azt jelenti, ha ősmagyar hangrendszeréről beszélünk, föltétlenül kívánatos differenciálnunk. DEME megfogalmazásában: „Talán realisabb egy ilyen elképzelés, mint egy ősszmagyar négytengelyűség” (i. h.). Úgy vélem, nemcsak talán, bizonyosan. A mondottak — mutatis mutandis — érvényesek mindaddig, amíg nem nyelvváltozathoz kötött „hangrendszerekkel” dolgozunk. Ez pedig a magyar nyelvtörténetben — sajnos — meglehetősen sokáig így van. BÁRCZI azt írja: „Egészen a XVI. századig egységes magyar nyelvet nem ismerünk, sőt ilyennek a nyomait sem látjuk” (Bev.² 22). További részletezés és példák felsorakoztatása helyett utalok BÁRCZI Hangtörténetének és BENKŐ Nyelvjárástörténetének vonatkozó fejezeteire. A fentiek csak megerősítik azt az egyébként közismert axiómát, hogy a nyelvtörténetet a gyakorlatban is nyelvjárások történetének kell tekintenünk, s hogy nyelvtörténeti kutatásunk megújítása módszeres nyelvjárástörténeti vizsgálataink fejlődésétől várható.

6. A strukturális hangföldrajz eredményeiről szólva a következőket kell megemlítenünk:

A) A nyelvileg nem releváns nyelvföldrajzi különbségek nem alkotnak határvonalat, csak a fonémaállományban és a fonémák megterheltségében mutatkozó különbségek (47).

B) Az átmeneti sávok kérdése. — Átmeneti sávról szűkebb-tágabb értelemben szokás beszélni. Szűkebb értelemben átmeneti sávnak nevezzük, ha valamely izolált nyelvi

¹ A továbbiakban azonban: „Ez a rendszer . . . több ponton is eltér a maitól” (uo.); majd alább: „Egy másik feltűnő eltérés a labiális *a* hiánya s e helyett egy *a* hang beiktatása a rendszerbe” (uo.). L. ehhez DEME: MNY. LXIV, 17.

jelenség két nagyobb egységes terület között középhelyet foglal el. Például: a német nyelvterület bizonyos nyelvjárásaiban a *kind* 'gyermek' szó *kind*-nek, illetőleg *kand*-nak hangzik, a közöttük levő zónában pedig *kend*-nek (uo.). Átmeneti sávról beszélünk akkor is, ha A és B nyelvjárás között egy fonéma a szókinés egy részében A, másik részében B nyelvjárást követi (48). Tágabb értelemben átmeneti zóna a két nyelvjárási mag (Kernlandschaft) közti terület. A strukturális nyelvföldrajz tanítása szerint egymásba folyó átmenetek nincsenek.¹ Strukturális szempontból az ilyen területeken vagy egyáltalán nincs átmenet, vagy az átmenet törésszerű, és ezért nincs átmeneti zóna a két nyelvjárás között (uo.). (Vö. IMRE SAMU, A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai: MNy. LXIII, 307—23.) Egy átmeneti terület több, mint egy zóna olyan hangfejlődéssel, amely fonetikailag a két határos nyelvjárás között áll. Az átmeneti zónák olyan fonémaállománnyal rendelkeznek, amely történetileg a szomszédos területek fonéma-rendszerének a keveredéséből magyarázandó (50; l. még IMRE idézett cikkét, különösen 323).

C) A nyelvi változások iránya. — A klasszikus dialektológia nyelven kívüli tényezőkkel magyarázta a nyelvi mozgások irányát. A strukturális nyelvföldrajz új kritériumot állított föl. GARDE vezette be a disztinktív és nem disztinktív izoglosszák fogalmát. *Disztinktív izoglossza* olyan területet választ el, ahol két, korábban különböző fonéma egybeesett olyan területtől, ahol nem esett egybe, ahol tehát a fonológiai oppozíció megmaradt. *Nem disztinktív izoglossza* a határvonal két divergens hangfejlődés között, melyek nem vezettek fonémaegybeesésre. GARDE azt a következtetést vonja le, hogy a disztinktív izoglosszáknál nemcsak azt tudjuk, melyik oldalon ment végbe az újítás: ott, ahol — a fonémaegybeesés következtében — homonimák keletkeztek, de azt is, milyen irányban tolódhat el a jövőben: abban az irányban, ahol addig nem történt fonémaegybeesés (53; az izoglosszák disztinktivitásáról l. különösen 55).

Azt az általános nyelvészeti tételt, hogy minden nyelv fonéma-rendszere egyensúlyra és szimmetriára törekszik, a nyelvföldrajz eredményei is igazolják. Az „üres hely” nyelvi realitás, amelynek kiküszöbölésére tendencia van a nyelvben. Ez a tendencia hangváltozást idézhet elő: 1. új fonéma jön létre, vagy 2. fonéma tűnik el (l. fentebb), s hangváltozást akadályozhat meg (59—68; l. még alább). A magyar nyelvudományban erre a tényre legújabbán KÁLMÁN BÉLA (MNy. LXIV, 5) és DEME LÁSZLÓ (MNy. LXIV, 17) hívta föl nyomatékosan a figyelmet.

7. A nyelvjárások lexikai elemeinek nyelvföldrajzi kérdésköréből GOOSSENS a következőket vizsgálja: a grammatikai és lexikológiai nyelvjárások kérdése, a szinonimák, homonimák és poliszémák problematikája.

SAUSSURE különbséget tesz lexikológiai és grammatikai nyelvek között. A grammatikai nyelvekben tendencia van arra, hogy motivált szavakat használjanak. A motivált szavak a szóösszetételek és a származékok (77), azok a szavak tehát, amelyek egy másik szóra való vonatkozással külön „jelölve” vannak a többi szóval szemben, mint például a *kertajtó* → *kert* és a *szépség* → *szép* (l. még: WARTBURG, Einführung in Problematik und Methodik der Sprachwissenschaft.² Tübingen, 1962. 129; BERRÁR, MNyTört. 249). Tetszőlegesen kiválasztott szavak, például a következő öt szó német — francia — finn — magyar „képviselete” ezt mutatják: *Handschuh* | *gant* | *käsine* | *kesztyű* — *Fingerhut* | *dé* | *sormustin* | *gyűszű* — *Schlütschuh* | *patin* | *tuistin* | *korcsolya* — *hineingehen* | *entrer* | *mennä sisään* | *bemenni* — *hinausgehen* | *sortir* | *mennä ulos* | *kimenni*. Ebben az öt szóban a francia teljesen lexikológiai, a német teljesen grammatikai, a finn a némethez, a magyar a franciához áll közelebb. Természetesen a kérdésre nem öt s nem is ezer szó vizsgálata, hanem lehetőleg nagy nyelvi anyagon nyugvó nyelvstatisztikák adhatnak megnyugtató választ s egyben

¹ Lásd LAZICZIUSNÁL: „Fonológiaiilag nézve a nyelvjárási tényeket, egyszerűen eltűnnek az ú. n. átmeneti területek” (Nyj. 50).

értékes adatokat a nyelvtipológia számára. Vannak-e lexikológiai vagy grammatikai nyelvjárások? Ezt a kérdést még senki sem vetette beható vizsgálat alá (77). Ami a magyar nyelvjárásokat illeti, bizonyosra vehető, hogy e tekintetben nincs lényeges különbség közöttük, sőt talán különbségekről sem beszélhetünk.

8. A szinonimák, homonimák és polisizémák tárgyalásakor két kérdésre kell választ adnunk: 1. van-e területi különbség gyakoriságukban; 2. mit mond a nyelvföldrajz nyelvi következményeikről.

Az első kérdésre a leghatározottabb igennel kell válaszolnunk. Bármelyik nyelvből tucatszámra lehetne példákat idézni rá. De mert most nyelvjárásokról van szó, hozzátehetjük, ezeknek a jelenségeknek a gyakoriságában két nyelvjárás-terület közti határzónákban fordul elő leggyakrabban különbség. A második kérdés megválaszolása előtt kis kitérőt kell tennünk. A strukturális dialektológia hangsúlyozza a nyelvjárások önálló rendszer voltát. A nyelvi vizsgálat „sterilitása” és következetessége érdekében (vö. a hangtannál mondottakat) erről egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk (86). Ez a szemléletmód bizonyos fogalmak további differenciálását tette szükségessé. Ezért vezette be WEIJNEN a szinonima mellé a heteronima fogalmát (86). Hagyományosan szinonimán egy nyelv azonos vagy hasonló jelentésű szavait értjük, mint *kutya* : *eb*, *kukorica* : *tengeri*, *kacs* : *réce*, *talál* : *lél*; német *Tischler* : *Schreiner* 'asztalos', *Pflaume* : *Zwetschge* 'szilva'; finn *kesä* : *suvi* 'nyár', *rakkau* : *lempi* 'szerelem, szeretet' stb. A strukturális dialektológia csak azokat az azonos jelentésű szavakat tekinti szinonimáknak, amelyek egy nyelvjárásban ismeretesek. Azokat az azonos jelentésű szavakat, amelyek más-más nyelvjárásban fordulnak elő, *heteronimá*-knak nevezi (uo.). Eszerint tehát szinonima a magyarban a *kutya* és az *eb*, de heteronima a *kukorica* : *málé*, *kacs* : *réce* : *tóka* : *pata*, *talál* : *lél*, *pióca* : *nadály*, mert ez utóbbiak többnyire más-más nyelvrendszerben, különböző nyelvjárásokban fordulnak csak elő (vö. KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 10—13. sz. térkép-lap). A szinonima : heteronima¹ fogalmak megfelelője a több jelentésű szavak esetében a polisizéma : heteroszéma. *Poliszéma* tehát az a szó, amelynek egy nyelvjáráson belül van több jelentése. *Heteroszéma*-nak ezzel szemben azt a szót nevezzük, amelynek különböző jelentései más-más nyelvjárásokban fordulnak csak elő. — Visszatérve a második kérdés megválaszolására (milyen nyelvi következményei vannak a szinonimáknak, homonimáknak, polisizémáknak?), megállapíthatjuk, hogy a nyelvföldrajz itt sok újat mond. Újabb bizonyítékokat szolgáltat ahhoz az általános nyelvészeti tételhez, amely szerint a nyelv tiszta szinonimát, homonimát, polisizémát lehetőleg nem visel el. A nyelvföldrajz ilyen irányú mikrovizsgálatai a nyelvi jelenségek születésének és terjedésének érdekes eseteit adják.

9. Szinonimák.² — GOOSSENS két heteronima közti határterület szinonimáit vizsgálta. Eredményeit így foglalhatjuk össze: 1. a szinonimák között jelentéskülönbség jön létre; 2. az egyik szinonima kipusztul a nyelvből; 3. kontaminálódás történik; 4. olyan terület alakul ki, ahol a két szinonima egymás mellett él; 5. a meglevő szinonimák mellé egy újabb társul (86—98). — Lássunk néhány példát mindegyik típusra. 1. A délnémet *-lein* és az északnémet *-chen* kicsinyítő képzők ütközési zónájában, ahol a két képző egymás mellett él, jelentésdifferenciáció következett be. A *-lein* az alapszónak, amelyhez járul az általános, a *-chen* viszont speciális jelentését mutatja föl, 1. például *waiwöl* (< *Weib* 'asszony') 'idős asszony': *waiwöl* 'nőstény állat' (80). Francia nyelvterületen, az Ardenneknben a (nőnemű) *taupe* és vallon szinonimája, a (hímnemű) *fouïon*: 'vakond' néhány nyelvjárásban egybeestek. Jelentésmegoszlás következett be, a hím vakond a *fouïon*, a nőstény a *taupe* lett. Sőt más-más „munkakört” is tulajdonítanak nekik: a hím

¹ Más értelemben használja a szót BERRÁR a MNyTört.-ben (257).

² A továbbiakban csak az úgynevezett tiszta szinonimákról lesz szó.

a halmokat túrja, a nőstény a földalatti járatokat ássa (WARTBURG i. m. 123). Néhány példa a magyarból: *templom* : *egyház* (egykor 'templom' jelentésűek voltak), *nő* : *némber* (az utóbbi pejoratív jelentését később kapta), *saru* : *topánka* : *cipő*, *fal* : *zabál*, *fogoly* : *rab* stb. — 2. A második típusra jó példák a nyelvjárásainkban számosan levő úgynevezett fölösleges jövevényszavak, amelyek eredeti magyar szavakat szorítottak ki (ebben expresszivebb voltuknak is szerepe lehetett, vö. 91), mint például *verő* : *kalapács*, *rér* : *sógor*, *ángy* : *sógornő*, *áros* : *kalmár* stb. Az ritkaságszámba megy, hogy két jövevényszinonima harcol az egyeduralomért, de ez sem példátlan. A századelőn a Rábaközben a *virsi* mellett a *bézsli* is élt — de nem sokáig (MNY. LXV, 456). Német nyelvterületen, ahol a nyelvjárások, valamint a nyelvjárások és a köznyelv között sokkal nagyobb különbségek vannak, a köznyelvi szavaknak a nyelvjárásokba való behatolása s a nyelvjárási eredetű szinonimák kiszorítása nagyon gyakori jelenség (84). — 3. Két nyelvjárás között olyan sáv keletkezik, ahol a két heteronima kontaminálódik. Néhány holland nyelvjárásban a *patat* és az *aardappel* 'burgonya' vegyüléséből jött létre a *patappel* 'ua.'; a Magdeburg melletti német nyelvjárásban pedig az *Erdapfel* és a *Kartoffel* 'burgonya' kontaminációjából az *Erdtoffel*, különböző német nyelvjárásokban az *Erdapfel* és a *Grundbirne* kereszteződéséből az *Erdbirne* 'ua.' (94—5). A magyarból a legismertebbek a *csokor* × *bokréta* > *csokréta*, *csupa* × *kopasz* > *csupasz*, *zavar* × *kerget* > *zargat*, azt azonban — miként fentebb a *templom* : *egyház* stb. esetében — nem tudjuk, heteronimákból keletkeztek-e vagy sem. — 4. Egy szó mellé szinonima társul: Kelet- és Nyugat-Flandriában az ősi *aardappel* (*Erdapfel*) 'burgonya' mellé brabanti területről az ugyanazon jelentésű *patat* nyomult be (91). Bizonyos német nyelvjárásokban a *Samstag* társult a *Sonabend*, illetőleg a *Sonabend* a *Samstag* mellé (90). — 5. Sávok keletkeznek harmadik kifejezéssel. Belgiumban például némely nyelvjárásban, ahol egy ekefajta megnevezésére két szinonima, a *französischer Pflug* és az *englischer Pflug* szolgált, létrejött egy harmadik is: *doppelter Pflug* (97). Ez a jelenség nagyon ritka — érthető módon. Újabb szinonima keletkezése ugyanis csak fokozza a zavart, s ennek a nyelv nem szívesen enged teret. A legtöbb esetben az történik, hogy két nyelvjárási szinonima mellé harmadikként — háttérbe szorítva a kettőt — a köznyelvi szó nyomul, ahogy a belga nyelvjárási *weeke* : *winder* 'gácsér' helyébe a köznyelvi *woerd* hatolt (uo.).

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a leggyakoribb megoldási mód a szinonimák kiküszöbölésére az, hogy közöttük jelentésdifferenciáció következik be (1. típus). Gyakoriságát tekintve második helyen az a típus áll (2.), amelyben az egyik szinonima kipsztlul a nyelvből. Számottevőnek mondható, bár az első kettőnél jóval ritkább a kontaminációs típus (3.). Az utolsó két típus: két szinonima él egymás mellett (4.), illetőleg a kettő mellé egy harmadik társul (5.), már összehasonlíthatatlanul ritkább, s ami lényeges, ez többnyire csak időleges állapot, amely a megoldás, tehát az 1. vagy a 2. (esetleg a 3.) típus irányába halad.

10. Homonimák. — Arra a tényre, hogy a nyelv a homonimákra érzékeny (lehetőleg kerüli őket), már régen fölfigyeltek. 1602-ben írta HOCHADAEUS A VINEA: „Homonymia multorum errorum causa est” (109). Egyszermind gyógymódot is ajánlott a zavart, tévedéseket okozó nyelvi jelenség ellen: „Ab aequivocis sedulo est cavendum, neque utendum iis in disputationibus” (uo.). Mint közismert, homonima a következő módokon jöhet létre: 1. a legtöbb hangtani fejlődés útján, amikor eredetileg különböző hangtestű szavak konvergens alakfejlődés következtében egybeesnek. *Áll* főnevünk finnugor **oŋl3* vagy **olŋe*, *áll* igénk pedig finnugor **salk3-* alakból lett azonos alakúvá, 1. ugyanígy *ár* (MSzFgrE.). Azokban a nyelvjárásainkban, ahol a nyílt és a zárt *e* egybeesett, homonimák százai jöttek létre. Klasszikus példaként a *mentek* szót szokás idézni, amely négy különböző szó tulajdonképpen: (ti) *mēntēk*, (ők) *mēntek*, (én) *mentēk* (valakit), (ők) *mentek* (mentesek valamitől). A németből: a *kehren* 'fordít, forgat' germán **kairjan-*, a 'söpör'

Jelentésű *kehren* germán **karjan*-alakra megy vissza (107). 2. Divergens jelentésfejlődés: amikor egy eredetileg többbirtalmú szó jelentésárnyalata között megszűnik a kapcsolat: *bolt* 'üzlet' és 'boltozat', *toll* 'madártoll' és 'íróeszköz' (BERRÁR, MNyTört. 258) stb. 3. Jövevényszó meghonosodásával: az egyébként is homonima *ár* 1. 'vízár', 2. 'érték', 3. 'szerszám' mellé így társult negyedikként a nemzetközi *ár* szó 'területmérték egysége' (TESZ.). A németben a 'labda' jelentésű *Ball* mellé a XVII. században a franciából került a 'bál' jelentésű *Ball* (107; KLUGE, DEtWb.²⁰) stb.

A nyelv — úgy tudjuk — érzékeny a homonimákra. Ha ez így van, akkor tesz is valamit egyrészt újabb homonimák létrejötte ellen, másrészt a már meglévő homonimák kiküszöbölésére. S mindez megfigyelhető, regisztrálható kell, hogy legyen. Így is van. Arra a közismert tényre hivatkozhatunk, hogy a homonima hangtörvényeket keresztelhet. A hangtani részben szó volt arról, hogy minden nyelv hangrendszere egyensúlyra, az aszimmetria megszüntetésére törekszik. A magyar nyelvjárások nagy részében ez elvileg már a zárt *ē*-k teljes pusztulására vezethetett volna. Azokban a nyelvjárásainkban ugyanis, amelyekben a hosszú *e* fonéma kiveszett (beleolvadt az *é*-be), aszimmetria keletkezett, s ez néhány nyelvjárásban azáltal billent helyre, hogy a nyílt és a zárt *e* egybeesett, eltűnt a zárt *ē* (KÁLMÁN: MNy. LXIV, 7). Nyelvjárásaink nagy részében azonban a nyelv homonima-félelmének következtében mégis megmaradt a zárt *ē* (KÁLMÁN: i. h.). A közszókön kívül a tulajdonnevek is bizonyítják a nyelv határozott homonima-félelmét. A helynevek, jöllehet használati körük, a nyelvi szituáció eleve kizárja a kétértelműséget, éppoly "elbánásban" részesülnek, mint a közszók. A Győr-Sopron és Vas megyében levő Beled, Egyed, Velem falvak a nyelvjárásban *Beləd* (de: *beled*), *Egyəd* (: *egyed*), *Velēm* (: *velem*)-nek hangzanak. S ez nyilván nem a véletlen műve. Lássunk egy példát a szókinséből is. Azoknak a német nyelvjárásokban, ahol az *e* : *ē* egybeestek, a *währen* 'tart valameddig' és a *wehren* 'véd' homonima lett. Ennek köszönhető, hogy 'tart valameddig' jelentésben egy jövevényszó, a *dauern* (amely nem homonima) terjedt el és szorította ki a *währen*-t. Ezzel egy homonima-pár szűnt meg (111).

Néhány nyelvész kritériumot állított föl, hogy milyen esetekben viseli el a nyelv a homonimákat: 1. ha azok más-más grammatikai kategóriába tartoznak; 2. ha jelentésbelileg nincs közük egymáshoz; 3. ha egymást kizáró gondolati körben fordulnak elő (114). Ezek természetesen nem törvények, hanem magyarázati kísérletek arra, miért van a nyelv homonima-félelme ellenére oly sok homonima a nyelvekben. Mert például a fenti helynevek, jöllehet mindhárom kritériumnak a legmesszebbmenőkig eleget tennének, mégsem lettek homonimává. A homonima jelensége további vizsgálatra szorul, s a lényegesebb tanúságtétellel éppen a nyelvföldrajz szolgálhat.

11. Poliszémia. — A homonímia és a poliszémia között nincs mindig éles határ. Kétes esetekben a nyelvföldrajz döntő érveket szolgáltathat, hogy a szóban forgó jelenség homonímia vagy poliszémia. GOOSSENS szerint ez szinkrón, nem pedig etimológiai alapon döntendő el (98), éspedig az adatközlő véleménye alapján. Ez azonban korántsem olyan szilárd kritérium, ahogy GOOSSENS véli, mert a nyelvérzék egyénenként igen változatos (vö. BÁRCZI: MNy. LIV, 46). Ahogy heteronimákból szinonima, éppúgy keletkezhet heterozémákból (meghatározását l. fentebb) poliszéma, mégpedig elsősorban két nyelvjárás érintkezésénél levő átmeneti zónákban. S miként a szinonimák esetében, a poliszémák gyakoriságában is vannak nyelvföldrajzi különbségek, s a jelenség itt is az átmeneti sávokra a legjellemzőbb. Az általános nyelvészet azt tanítja, hogy a nyelv meghatározott esetekben kerüli a poliszémiát. A nyelvföldrajz e tétel bizonyításához lényegesen hozzájárulhat: ha ugyanis a nyelvi rendszerben tendencia van arra, hogy bizonyos többjelentésűséget megszüntessen, akkor a nyelvjárási átmeneti zónákban ezt megvalósító jelenségeknek kell föllépniük. Az átmeneti sávokban jelentkező poliszémia problémájában legjobb, leggyökeresebb megoldási módja elvileg az, hogy a két jelentésű szó mindkét jelentésében

egy másik szóval helyettesítődik. Ha ez a valóságban is így van, akkor a két nyelvjárás közötti átmeneti zónában (a térképen a két jelentésterület között) olyan üres sávnak, csíknak kell lennie, amelyben a kérdéses szó hiányzik. GOOSSENS a fenti tételt nyelvjárási példákkal igazolja. A *blecken* ige két jelentésterülete: 'tarlót szánt' és 'rétet tör fel' között B.-Limburg északi felében „senki földje” van (104). A *läufig* melléknév a nyugati brabanti területen 'üzekedő tehén', a keleti limburg—rajnai területen 'párhozó nősténykutya' jelentésű, s e két területet tömlőszerű sáv választja el, ahol a szó ismeretlen (uo.). GOOSSENS azt mondja, kizártnak látszik, hogy ezekben a sávokban sose ismerték volna a kérdéses szavakat. Szerinte az egyetlen föltehető magyarázat a nyelv poliszémia-félelme (103). Az eddigi nyelvföldrajzi kutatások azt bizonyítják, hogy a poliszémia a nyelvjárásokban nem gyakori jelenség. Sőt ahol természetéből következőleg a legtöbb lehetőség lenne poliszémák létrejöttére, tudniillik az átmeneti sávokban, ott világosan megmutatkozik a nyelvnek a többértelműség megszüntetésére irányuló hajlama. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyelv semmiféle poliszémiát nem bír el. Arra a kérdésre azonban, hogy milyen esetekben tűri el a nyelv a poliszémiát és milyen esetekben nem, a dialektológia ma még nem tud kielégítően válaszolni (106).

12. A strukturális nyelvföldrajz elméleti lehetőségeinek a gyakorlati akadályok — mint a fentiekből kiderült — több esetben is gátat vetnek. A magyar nyelvjáráskutatásban még több gyakorlati nehézséggel kell megküzdenuünk, mint germán és újlatin nyelveket kutató kollégáinknak. Éspedig nemcsak a nyelvtörténetben, de a ma nyelvnek tanulmányozásakor is. Hiányzanak ugyanis e vizsgálat eszközei, a táji nyelvatlaszok, a táji atlaszok hálózata. BÁRCZI, a magyar nyelvföldrajzi kutatások legnagyobb szaktekintélye többször és sok helyütt nyomatékosan hangsúlyozta: „Minden nyelvföldrajzi vizsgálatnak az alapja az atlasz, a nyelvi térképek sora. A nyelvtudománynak ez a rendkívül becsesnek és termékenynek bizonyult ága csak úgy fejlődhetik, ha megfelelő számú és mennyiségű, változatos szempontú nyelvatlasz áll rendelkezésre” (ÓHA. 3). A magyar nyelvatlasztól nyelvészeti diszciplinák fölvirágzását várhatjuk, de táji nyelvatlaszok nélkül „a magyar nyelvföldrajz kibontakozását hiányosnak véljük” (BÁRCZI i. m. 4; l. még uó.: MNy. LX, 9; stb.). A nyelvföldrajz finom részletekig ható mikrovizsgálatainál (például az átmeneti sávok jelenségeinek elemzésekor) méginkább fokozódik a gyűjtött anyag, a forrásanyag teljes megbízhatósága iránti igény. Ezt csak szakképzett, a nyelvjáráskutatás elméletében és gyakorlatában egyaránt járatos nyelvészek tudják elvégezni. Eddigi s főként újabb gyűjtéseink érdemét csöppet sem csökkentve azt kell mondanunk, további gyűjtésekre, a módszeres szinkrón leírások tucatjaira, összefoglaló szintézisekre van szükségünk (BÁRCZI: MNy. LX, 13; DEME: NytudÉrt. 3. sz. 168; BENKŐ: ÁNyT. V, 67, NytudÉrt. 65. sz. 65; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 115; stb.). De nemcsak a forrásanyag gyérebb, esetlegesebb volta miatt vagyunk más helyzetben, mint GOOSSENSÉK. Vizsgálattunk anyaga, a magyar nyelvjárások is több tekintetben különböznek a nyugati, például a német nyelvjárásoktól (HUTTERER: ALingu. XVIII, 280, XIX, 373). Ezek a különbségek bizonyára abban is megmutatkoznak majd, hogy azonos módszerrel végzett kutatásaink nem minden területen lesznek egyformán gyümölcsözők, illetőleg hogy eredményeink esetleg nem mindig fedik majd egymást.

KISS JENŐ

SZEMLE

**A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok
az utóbbi negyedszázadban***
(1945—1970.)

3. A Magyar Tudós Társaság kora (1825—1862.)

A) A reformkor nyelvészettörténetére a legtöbb, főként részkérdéseket érintő adalékot a „Nyelvünk a reformkorban” című, hatalmas anyagot felölelő kötetben találunk (szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955. XVI + 683 l., ismertette: NÉMETH G. BÉLA: Nyr. LXXX, 262—70; HERCZEG GYULA: FilKözl. II, 166—72; SZAUDER JÓZSEF: IrtörtKözl. LXIV, 274—6). A korszak nyelv- és stílustörténeti kérdéseit vizsgálva, kisebb-nagyobb mértékben a szerzőknek csaknem mindegyike kitér a tudománytörténeti vonatkozásokra, s nem egy közülük a reformkort megelőző törekvéseket is számba veszi. Tudománytörténetileg külön is becses DEME LÁSZLÓnak „A XIX. század első felének harcái a nemzeti nyelvért” című, a többi tanulmány alapvetéséül is szolgáló dolgozata (1—25), amely a címben megjelölt témát a 1790-es évektől kezdve fejtegeti. Ide kívánczik SZAUDER recenziójának a tanulmányhoz fűzött alábbi kiegészítése: „Kazinczynak tübingiai pályuirata . . . az áll a nyelv magyarságáért vívott küzdelemnek is fontos, előremutató mozzanata, tehát Kazinczy nemcsak a társadalmi értelemben véve haladó nemzetkép kialakításán, hanem a „háza és haladás” elvének kimunkálásán is dolgozott.” Az előbbi kötet témaköréhez kapcsolódik FÁBIÁN PÁL két cikke: „Nemesi és polgári nyelvművelés 1848 előtt” címmel (MNy. XLVI, 344—51) reformkori sajtótermékek elvi állásfoglalásai alapján ad képet a nyelvművelő mozgalom két ágáról; „Adalék mesterszavaink reformkori szótározásához” címmel (MNy. LII, 67—8) pedig a RefNy.-ben megjelent dolgozatát egészíti ki. — Kresznerics Ferenc emlékét újította fel Alsóságon SZATHMÁRI ISTVÁN és BÁRCZI GÉZA (MNy. LXII, 373—9), és Kresznerics „Ságon hallott” szavainak mai életét derítette föl ZONGOR FERENC (Nyr. XCI, 53—9).

A Magyar Tudós Társaság törekvéseivel fellendülő szótáriródalom — eddig ismeretlen, kéziratossá — kezdeményeit több közlemény hozta napvilágra. VÉRTES O. AUGUSZTA „Pólya József: Természettörténeti Műszótár és Létszerirat. 1829—1836.” című, a Ráday Gyűjtemény levéltárában megtalált szakszótár kéziratát ismertette (MNy. LV, 87—95). UZSOKI ANDRÁS „Győri szólás- és közmondásgyűjtés 1831—1834-ből” címmel C z e c h J á n o s n a k az MTA kéziratárában lévő gyűjtését tette közzé (Nyr. XCIV, 464—70). KOMOR ILONA B a r i t z G y ö r g y főstrázsameszter 1836—40-ből származó, 146 hadtudományi műszót tartalmazó lajstromát közölte (MNy. LXIII, 374—80). Egy, a Tsz. hatására keletkezett igen jelentős erdélyi terméket adott közre SZABÓ T. ATTILA „Gáspár János tájzógyűjteményei, 1838—1845.” címmel (MNyTK. 107. sz. 37 l. Szerk. Mikesy Sándor). A Tsz. megjelenése utáni időben ez a tájzópótlás terjedelmére nézve is az első helyen áll, a címszók száma ugyanis mintegy 1100-ra rúg; G á s p á r később a köznyelv és a gyermeknyelv szókinésére vonatkozó anyagot is gyűjtött. Részben a Tsz.-hez kapcsolódik JAKAB LÁSZLÓ cikke is (MNy. LIV, 561—8), mert K a s s a i Szókönyvének népnyelvi anyagát veti össze a Tsz. (valamint az MTsz.) anyagával.

A korszak legnagyobb hatású nyelvésze kétségtelenül V ö r ö s m a r t y M i h á l y. Ő egyúttal az utolsó nagy költő, aki szaktudósi felkészültséggel és hozzáértéssel művelte diszciplinánkat, s munkásságának jelentős részét szentelte — áldozta — tudományunk előmozdítására, mint ezt a róla újabban megjelent publikációk is mutatják. Közülük is kiemelkedik MIKESY SÁNDORNAK „A nyelvész Vörösmarty” című tanulmánya (MNy. XLVI, 289—96), amely a korábbi — nem is jelentéktelen — ily tárgyú irodalmat új

* L. MNy. LXVIII, 107—20, 243—55.

szempontokkal és új adalékokkal tudta gazdagítani. Magvas összefoglalást nyújt V ö r ö s m a r t y nyelvészeti működéséről TOMPA JÓZSEF (Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. 1961., 1961.², 73—5). A szegedi tájszólás iránti érdeklődésének egy mozzanatát örökítette meg BÁLINT SÁNDOR (Nyr. LXXXVII; 245—6). A TudGyűjt.-hez fűződő kapcsolatait tárgyalta FRIED ISTVÁN (IrtörtKözl. LXXII, 644—58). Ismeretlen akadémiai kézírataiból egyebek közt az 1845-i nyelvtudományi pályairatokról szóló jelentését publikálta GERGELY PÁL (MTud. XIV, 102—7). Végül GÁLDI LÁSZLÓ „Az akadémiai Értelmező Szótár első terve” címmel (Nyr. LXXXI, 86—91) rámutatott arra, hogy a Magyar Tudós Társaság 1844-ből származó — V ö r ö s m a r t y, B a j z a és B u g á t elgondolásából születő — tervezetében a készítendő munkát elhatárolta mind a nyelvtörténeti, mind pedig a szófejtő szótár típusától. Az elgondolás tehát helyes volt, s az etimológiai részt felvenni kívánó C z u c z o r és F o g a r a s i vitte lejtőre a szótár ügyét.

S z é c h e n y i I s t v á n n a k a magyar nyelv ügyében és fejlesztésében kifejtett tevékenységéről emlékezett meg LŐRINCZE LAJOS (Édes anyanyelvünk. 1961., 1961.², 70—2). Az első olasz nyelvű magyar grammatika (1827.) szerzőjéről, D e á k y Z s i g m o n d ról írt G. CAPACCHI „Il precettore ungherese di Carlo III. di Borbone” címmel (kny. az „Aurea Parma” XXXV. évfolyamából. Parma, 1961. 15 l.). K e r e k e s F e r e n e k elfelejtett, „Értekezés a' kettős betűjű hangokról, és azoknak jegyeiről a' magyar nyelvben, sok nevezetes szószármaztatási észrevételekkel” című művére (Debrecen, 1836.) irányította rá a figyelmet PAPP LÁSZLÓ (MNy. LXXXVI, 403—4). SZÁNTÓ LŐRINC „A nyelvlógikai iskola első magyar tankönyvírója” címmel (SzegPedFőiskÉvkve. 1956: 89—102) Széchy Ágoston Imre „Elemi magyar nyelvtan gyakorlatilag előadva” című munkáját (Pest, 1840., 1845.²) mutatta be. ABAFÁY GUSZTÁV „Bolyai János nézetei a nyelvről és a gondolkodásról, az esztétikáról és a művészetéről” című cikkében (NyIrK. IV, 15—33) megállapítja: B o l y a i hatalmas tudományrendszerezésében, „Üdvtaná”-ban a nyelv és logika kapcsolata a rendszerezés alapelemeihez tartozik; K ö t e l e s S á m u e l „Közönséges logika vagy az értelem tudománya” című műve (Nagyenyed, 1830.) nyomán B o l y a i a nyelv és gondolkodás összefüggését vallja. Sokoldalúan tárja föl B o l y a i nyelvészeti érdeklődésének gyökereit és nyelvbölcseleti elméletének tételeit BENKŐ SAMU „Bolyai János vallomásai” című kötetében (Bukarest, 1968. 189—205), s így összegezi e téren is úttörő érdemeit: „nagy jelentőségű tudománytörténeti tényként kell elkönyvelnünk, hogy nálunk ő az első, aki a matematikus tudásával és logikájával próbálta szemügyre venni a nyelvi jelenségeket, és a nyelv törvényeit a geometriában megszokott pontossággal és szabatosággal igyekezett megragadni.” Ugyancsak BENKŐ SAMU elemezte Köteles Sámuel nyelvművelő tevékenységének két területét: a nyelv bölcseleti vizsgálatából leszűrt eredményeit és kis stilisztikai vázlatát (Útunk. 1969. május 16., újra: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 209—15. A kötet jegyzetanyagának 325—30. lapján közzétette a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban megtalált, „A Curialis Stílusról, vagy Közönséges Conceptusokról” című, 1805-ből származó kis stilisztikai kompendium szövegét is.)

JENEI FERENC „Adalék a »Régi Magyar Nyelvenlékek« történetéhez” címmel (MNy. LV, 520—1) D ö b r e n t e i n e k az ügyben a győri székeskáptalanhoz intézett leveleit közli. SZABÓ T. ATTILA „A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez” című közleménye (MNy. XLVI, 71—4) a Magyar Tudós Társaság 1837-i helynévpályázatának egy erdélyi visszhangjáról, I n c z e S i m e o n pályaművéről emlékezik meg. (A közlemény kiegészítés a szerzőnek „A magyar helynévkutatás a XIX. században” című értekezéséhez, 1.: Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, 1943. II, 181—264 és kny. Kolozsvár, 1944.). Helynévmagyarázataiban I n c z e az ábrándos, héber szószármaztatások útját követi. Egy ábrándos, a „napkeleti” rokonságot valló soproni történetíróról ír CSATKAI ENDRE „Szabó József nyelvész levele Széchenyi Istvánhoz a

magyar nyelv rokonsága ügyében” címmel (MNY. XLVIII, 200—2). T á n c s i e s M i h á l y is ezek táborába tartozott, ZSOLDOS JENŐ viszont nyelvűvelő munkásságáról szól (Nyr. LXX, 25—7). Azon kevesek közül, akik e korszakban kitartottak a finnugor rokonság eszméje mellett, való B u g á t P á l; F. MOLNÁR GIZELLA B u g á t o t nyelvűjítő érdemei mellett mint a finnugor rokonság hívét is méltatja (Nyr. LXXXIX, 3—6). A „félszázados tétovázás” idején a finnugor rokonság eszméjének igazi fenntartója és fő képviselője K á l l a y F e r e n c volt. SZAUDER JÓZSEF a „Kölcsey Ferenc Kiadatlan írásai 1809—1811” című kötet bevezető tanulmányában (Bp., 1968. 7—14) — tudománytörténetünk mulasztásaira is föl akarván hívni a figyelmet — pályaképet ad a fiatal K ö l c s e y v e l műhelyt alkotó K á l l a y ról, megállapítva, hogy tudományos működésének igazi, maradandó területe „a történetírás és a vele részben összefonódó nyelvtudomány”. 1834-től az Akadémia tagjaként az összehasonlító nyelvtudomány művelését tekintette egyik fő feladatának. A hivatalos nyelvtudomány köreiből a finnugor nyelvhasználat gondolatát ő honosította meg. Annál meglepőbb, hogy K ö l c s e y — egy K a z i n c z y h o z írt leveléből tűnik ki — a finnugor rokonságot nem fogadta el: a magyar nyelvet, a némettel együtt, társtalannak tartotta, mint erről ÚTASI ZITA „Kölcsey Ferenc érdeklődése a lappok iránt” című cikkéből értesülünk (Nyr. XCIV, 46—8. L. még E. J.-nek a cikkhez fűzött megjegyzését: uo. 502—3).

B) R e g u l y v a l a negyvenes évektől, H u n f a l v y v a l pedig az ötvenes évektől kezdve új lendületet kap — a K á l l a y által épp csak folytonosságát fenntartó — finnugor összehasonlító nyelvészetünk.

R e g u l y A n t a l munkásságával az alábbi publikációk foglalkoztak: HAJDÚ PÉTER, Reguly — a nyelvész (Nyr. LXXVII, 327—30); HALTSONEN, SULO, Reguly Antal vót gyűjtése 1841-ből (NyK. LX, 269—74); SZILÁGYI FERENC, Adatok Reguly Antal életrajzához (NyK. LXIII, 179—88); SZENDE ALADÁR, Reguly Antal (Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. 1961., 1961.², 78—9); LAKÓ GYÖRGY, Utószó Reguly osztják hagyatékának befejező kötetéhez (NyK. LXVIII, 462—4); GULYA JÁNOS, Reguly osztják hagyatékának utolsó kötete (I. OK. XXIII, 339—41); HAJDÚ PÉTER, Százötven éve született Reguly Antal (MNY. LXV, 398—403). PÁPAY JÓZSEFnek 1905-ből származó „Anton Reguly's Gedächtnis” című cikkét újra közölte TH. A. SEBOK (Portraits of Linguists. Bloomington and London, 1966. Vol. I, 268—310). És végül regényes életrajz is született Regulyról: NÉMETH IMRE „Az ősi szó nyomában” című könyve (Bp., 1956., 1970.². Ismertette: RUBINYI MÓZES: Nyr. LXXXI, 130—2; KÁLMÁN BÉLÁnak az ismeretetéshez fűzött kiigazító megjegyzése: uo. 375).

A H u n f a l v y P á l r a vonatkozó újabb közlemények: BABOSS ERNŐ, Az első magyar nyelvtudományi folyóirat (Nyr. LXXX, 289—94); LOVÁNYI GYULA, A Magyar Nyelvészet (Adalékok a magyar nyelvtudomány kialakulásának történetéhez) (NyK. LIX, 3—34); KÁLMÁN BÉLA, Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete (Nyr. LXXXIV, 264—8); LOVÁNYI GYULA, Hunfalvy Pál életéből (NyK. LXIII, 3—20); LAKÓ GYÖRGY, Pál Hunfalvy (ALingu. XI, 5—7).

4. A z ú j g r a m m a t i k u s k o r s z a k (1 8 6 2 — 1 9 1 9).

A) H u n f a l v y a l a p v e t e s e — a személyes kapcsolat révén is — B u d e n z , majd M u n k á c s i munkásságában folytatódott és teljesedett ki.

A B u d e n z J ó z s e f r e vonatkozó újabb irodalom: RUBINYI MÓZES, Budenz József („Én láttam őket...”. Bp., 1947. 57—65, újra: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962. 51—8); KÁLMÁN BÉLA, Budenz József (1836—1892) (Nyr. LXXVII, 321—3); RUBINYI MÓZES, Budenz József életéhez (NyK. LIX, 202—5); BEKE ÖDÖN, Budenz József (MTud. II, 53—7); MELICH JÁNOS, Emlékezés Budenz József (A Budenz-kör, vulgo Kruzsok történetéből) (MNY. LIV, 157—62); DÉCSY GYULA, Josef Budenz (UAJb. XXXV, 257—63).

Munkácsi Bernátról az alábbi közlemények szólnak: KÁLMÁN BÉLA, Munkácsy mansas hagyatéka (NyK. LVI, 295—7); uő., Munkácsi Bernát emlékezete (I. OK. XVI, 381—91); HARMATTA JÁNOS, Munkácsi Bernát mint a finnugor-iráni kapcsolatok kutatója (uo. 392—7); K. PALLÓ MARGIT, Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában (uo. 397—402); Szómutató Munkácsi Bernát „Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben” című művéhez, összeállította JUHÁSZ JENŐ, az előszót írta LAKÓ GYÖRGY (NyK. LXII, melléklet külön füzetben, 58 l.); KOROMPAY BERTALAN, Munkácsi Bernát és a néptudomány (MNY. LVII, 377—83); GULYA JÁNOS, Egy nagy mű utolsó kötete [Munkácsi B. — Kálmán B. Mansas (vogul) népköltési gyűjteményének utolsó részéről] (I. OK. XXII, 468—70); OLÁH ÉVA, Munkácsi Bernát munkássága (bibliográfia) (I. OK. XXIV, 397—413). — Itt jegyezzük föl még a következő cikkeket: Cs. FALUDI ÁGOTA, Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél [Reguly, Munkácsi, Pápay] (Nyr. LXXVII, 323—7); RUBINYI MÓZES, Vámbéry Ármin („Én láttam őket . . .”). Bp., 1947, 66—71, lényegtelen módosításokkal és megtoldva egy anekdotával, újra: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962, 59—63).

B) A nyelvtudományunkban ez idő tájt megjelenő újfajta vizsgálati módszerek kezdeményezőinek szentelt dolgozatokat KOVÁCS FERENC: Két magyar „természettudós” nyelvész [Riedl Szende és Ponori Thewrewk Emil] (MNY. LXIV, 23—32); Egzakt nyelv-magyarázási kísérletek a múlt század magyar nyelvtudományában [Riedl, Hunfalvy, Müller Miksa] (Nyr. XCII, 81—9); Elmélet és gyakorlat egysége Riedl Szende nyelv-magyarázataiban (I. OK. XXVI, 143—9).

C) Fejlődő nyelvtudományunk a nyelvjáráskutatást is megtermékenyítette. Az újszerű szemléletmódtól gazdagodva-ösztönözve fordított egyre nagyobb gondot a nyelvjárási sajtóságok gyűjtésére KRIZA JÁNOS. SZABÓ T. ATTILA „Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János” című tanulmányában (Nyr. LXXXVIII, 349—57) KRIZÁNAK a nyelvjáráskutatásban végzett kiemelkedő, de kellő figyelemben nem részesített munkásságát méltatja. KRIZA a szövegközléseivel, tájszójegyzékeivel és főként a székely nyelvjáráások első, összefoglaló jellemzésével rendíthetetlen helyet biztosított magának a magyar nyelvjáráskutatás történetében. A szerző e tanulmányát monografikus jellegű értekezéssé fejlesztette a társszerzőkkel kiadott, KRIZA életművének szentelt kötetben: ANTAL ÁRPÁD—FARAGÓ JÓZSEF—SZABÓ T. ATTILA, Kriza János (Bukarest, 1965.; második átdolgozott kiadás: Kolozsvár, 1971. 278 l., 1 fénykép-melléklettel, névmutatóval, román, német és angol kivonattal). SZABÓ T. ATTILA „Kriza János és a Vadrózsák nyelvjáráskutatásunkban” címmel (2. kiadás: 177—232) nagyobb összefüggésekbe állítva, részletes elemzéssel rajzolta meg KRIZA jelentőségét, amint ezt az értekezés fejezetei is mutatják: Nyelvjáráskutatásunk Kriza előtt — Kriza nyelvészeti ismeretei — A Vadrózsák nyelvjárási anyaga — A székely tájszótár — „Néhány szó a nyelvjáráásokról” — Kriza gyűjtőtársai — A Vadrózsák nyelvtudományi értéke. A kitűnő és szép összefoglalást szervesen egészíti ki FARAGÓ JÓZSEFnek a Függelékbe foglalt „Kriza János népköltészeti és nyelvészeti munkáinak bibliográfiája” (2. kiadás: 247—53).

D) Új — hatásában mindmáig érezhető — mozgalom indult a nyelvművelésben is. DÉNES SZILÁRD „A Nyelvőr megindítását elősegítő nyelvművelő törekvések (1857—1872)” című cikkében (Nyr. LXXVIII, 19—26) az újfajta törekvések kezdeteit tekinti át. NÉMETH G. BÉLA „A századvégi Nyelvőr-vitához” című tanulmányában (IrNyDolg. 225—61; a kötetet ismertette: SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyr. LXXV, 366—70) a Nyr. körül kibontakozó vitákat tájékozottsággal ábrázolja, elemzésének középpontjában SZARVAS és VOLF elméleti és gyakorlati tevékenységét teszi mérlegre, az új ortológia szerepét, eredményeit és hibáit veszi szemügyre.

A korszak egyes nyelvművelőiről-nyelvészeiről az alábbi közlemények szólnak.

A r a n y J á n o s ról: BÓKA LÁSZLÓ, Arany nyelvi eredetisége [1952] (Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerkesztette SÍK CSABA. Bp., 1966. 1407—19); NAGY J. BÉLA, Arany János nyelvművelése (Nyműv. 123—9, újra: IskNyelvm. 127—33 és Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Szerk. FERENCZY GÉZA. Bp., 1968. 27—37); FERENCZY GÉZA, Arany János, nyelvünk bűvára és művelője (Nyr. LXXXI, 387—402, LXXXII, 1—14, 133—49 és NyrF. 6. sz.); DÉNES SZILÁRD, Arany János észrevételei a Magyar Nyelvőr legelső számaira (Nyr. LXXXIII, 157—61); LŐRINCZE LAJOS, Arany János (Édes anyanyelvünk. Bp., 1961., 1961.²; 76—7); BENKÓ LORÁND, Megemlékezés Arany Jánosról (MNY. LXIII, 129—30); SZÉPE GYÖRGY, Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonáneről” című tanulmányáról (Nyr. XCIII, 1—32). — B r a s s a i S á m u e l mondatelméletének jelentőségét fejtegeti ELEKFI LÁSZLÓ „A százötven éves Brassai Sámuel” címmel (MNY. XLVI, 351—9). MIKÓ IMRE „Az utolsó erdélyi polihisztor — Száz dokumentum és történet Brassai Sámuelről” című Brassai-breviáriumban (Bukarest, 1971.) külön fejezetet szentel „A nyelvművelő”-nek (135—64), a kötet jegyzetanyagában B r a s s a i nyelvi cikkeinek és az azokkal kapcsolatos főbb irodalomnak könyvészeti adataival segítve a tájékozódást (334—6). — I m r e S á n d o r ról, aki Szarvas szélsőséges álláspontjával szemben tárgyilagosan ítélte meg a nyelvújítás és benne K a z i n c z y szerepét, szól SIPKA SÁNDOR „Adalékok Imre Sándor nyelvtudományi munkásságához” című cikkében (ASzeg. VII, 45—53). — K o m j á t h y J e n ő n e k a Nyr. XVI. kötetében megjelent cikkével foglalkozik PROHÁSZKA JÁNOS (MNY. LXI, 234—6).

S z a r v a s G á b o r munkásságát tárgyalják: RUBINYI MÓZES, Szarvas Gábor („Én láttam őket . . .” Bp., 1947. 26—35, lényegesen bővítve: A százhusz éves Szarvas Gábor. Nyr. LXXVI, 81—7, 161—5, ez utóbbi lényegtelen változtatásokkal újra: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962. 35—50); DÉNES SZILÁRD, Egy elkésett megemlékezés (Nyr. LXXIV, 245—53); Uő., Szarvas Gábor (Nyműv. 130—7, a befejező részben kisebb kiegészítéssel újra: IskNyelvm. 134—41); Uő., Szarvas Gábor erkölcsi bátorsága (Nyr. LXXXI, 402—7); Uő., Hogyan lett Szarvas Gábor a finnugor nyelvrokonság híve (NyK. LX, 224—7); TOMPA JÓZSEF, Szarvas Gábor (A Hungarológiai Int. Tud. Közl. [Újvidék] III [1970.], 131—3); PENAVIN OLGA, Szarvas Gábor, az ember (uo., 134—40). Feleségéről emlékezett DÉNES SZILÁRD „Szarvas Gáborné (1852—1920)” és „Szarvas Gáborné írásai” címmel (Nyr. LXXVI, 166—71 és 241—5). T ó t h B é l á n a k S z a r v a s h o z írt leveleit publikálta PROHÁSZKA JÁNOS (Nyr. LXXXVII, 294—302), az újságírónak ugyanis 1893 és 1904 közt ötvennél több kisebb-nagyobb cikke jelent meg a Nyr.-ben. T ó t h B é l á n a k i d. C s a p o d i I s t v á n h o z írt — nyelvészeti kérdésekről szóló — leveleit CSAPODI ISTVÁN tette közzé (Nyr. LXXXVIII, 269—73). I d. C s a p o d i I s t v á n n a k a természettudományok terén kifejtett nyelvművelő munkásságáról FERENCZY GÉZA emlékezett meg (Nyr. LXXXI, 255).

S i m o n y i Z s i g m o n d o t külön hely illeti meg nyelvtudomány-történetünkben. Ő nálunk „az első szívvel-lélekkel újgrammatikus” (GOMBOCZ: NyK. XV, 156), korszakalkotó; csaknem félszázados rendkívül termékeny munkássága során a magyar nyelvtudománynak szinte minden területén dolgozott, a magyar nyelvi jelenségeknek óriási tömegével foglalkozott, s abban is kitűnő példát mutatott, „mennyre megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása” (BÁRCZI: Nyr. LXXVII, 10). B u d e n z e l és iskolájával főként ő kapcsolja össze a mai idősebb nyelvésznemzedéket (vö.: KÁLMÁN: Nyr. LXXVII, 321), és eltávozott nagyjaink közül leginkább az ő hatása él tovább nyelvtudományunkban. Ez utóbbi megállapítást éppen a róla újabban szóló — tartalmában is jelentős — publikációk nagy száma is igazolja: RUBINYI MÓZES, Simonyi Zsigmond helye a magyar nyelvtudomány történetében (Nyr. LXXIII, 5—8, 69—72, 142—5; újra: AkNyÉrt. XXVI. köt. 10. sz. és csekély

változtatásokkal: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962. 64—77); UŐ., Simonyi Zsigmond levelei Budenz Józsefhez (NyK. LIII, 277—90); BEKE ÖDÖN hozzászólása a II. Nyelvészkongresszuson (I. OK. IV, 325—30 és MNyTK. 83. sz. 25—30); BÁRCZI GÉZA, A százéves Simonyi Zsigmond (Nyr. LXXVII, 9—10); PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond (uo., 11—30); ZSIRAI MIKLÓS, Simonyi Zsigmond emlékezete (I. OK. V, 465—81); KLEMM IMRE, Simonyi Zsigmond mondattani munkásságának értékelése és hatása (uo. 483—502); NAGY J. BÉLA, Simonyi Zsigmond nyelvművelő munkássága (uo. 503—20, újra: „Egy emberöltő nyelvünk védelmében.” Szerk. FERENCZY GÉZA. Bp., 1968. 56—82); TOMPA JÓZSEF, Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró (uo., 521—40); D. SZ., Simonyi Zsigmond utca (Nyr. LXXVIII, 455); PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond (Nyműv. 138—49, újra: IskNyelv., 142—53); SZILÁGYI FERENC, Egy felfedeztetlen Simonyi-írás (Nyr. LXXXII, 405—10); BÁRCZI GÉZA, Simonyi Zsigmond (Nyr. XCIII, 313—7); BENKŐ LORÁND, Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára (uo. 317—22); KOVÁCS FERENC, Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete (uo. 322—30); PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban (uo. 340—6); SZABÓ T. ATTILA, Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról (uo. 346—52); PROHÁSZKA JÁNOS, Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára (MNy. LXV, 376—82).

A Simonyi-korszak nyelvészeiről szólnak: MIKESY SÁNDOR, Asbóth Oszkár nevééről (Nyr. LXXVI, 246—8); ANGYAL ENDRE, Asbóth Oszkár (1852—1920) (Nyr. LXXVI, 407—19); LAKÓ GYÖRGY, Megemlékezés Schmidt Józsefről születésének századik évfordulója alkalmából (MNy. LXV, 111—3). Egyes írók nyelvművelő-nyelvészkedő munkásságát elevenítették föl a következő cikkek: PROHÁSZKA JÁNOS, Herman Ottó és a magyar nyelv (Nyr. LXXX, 32—7); RUBINYI MÓZES, Mikszáth népiskolai nyelvkönyve (Nyr. LXXXVIII, 79—80); PROHÁSZKA JÁNOS, Gárdonyi Géza és a Magyar Nyelvőr (Nyr. LXXXIII, 272—3); BAKOS JÓZSEF, Gárdonyi Géza és a magyar nyelv (Nyr. LXXXVII, 399—411; LXXXVIII, 115—27); VÉGH JÓZSEF MIHÁLY, Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója (Nyr. XC, 350—5). SZEGEDI PÉTER, Kálmány Lajos (Nyr. LXXVI, 419—20). Végül a MNyT. történetéhez nyújt adalékot PÉTER LÁSZLÓ „A Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvjárásgyűjtése (1905—1908)” címmel (MNy. LV, 279—87).

(A pályajukat e korszakban kezdő, de a következő(k)ben is folytató nyelvészekről abban a korszakban szólnak, amelyre munkásságuk utolsó szakasza esik.)

5. A két háború közti időszak (1919—1945).

Az egyes életművekről az alábbi cikkek szólnak (a sorrendet az alkotók haláléve szerint állítottuk össze): ANDRÁSSY KÖVESI MAGDA, Pápay József (1873—1931) (ADebr. I, 73—86); PAPP ISTVÁN, Emlékezés Pápay Józsefre (MNy. LVI, 140—2). KOVALOVSKY MIKLÓS, Gombocz Zoltán (MNy. LI, 405—21 és MNyTK. 91. sz.); ZSIRAI, M., Zoltán von Gombocz (Th. A. SEBEOK, Portraits of Linguists. Bloomington and London, 1966. Vol. II, 437—47, 1936-ból származó cikk újraközlése); BÉKÉSI IMRE, Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból (MNy. LXIV, 407—16). NYÍRI ANTAL, Kertész Manó emlékezete (Nyr. LXXVII, 161—5). NYIRKOS ISTVÁN, Csúry Bálint halálának 20. évfordulójára (MNy. VII, 147—9). Szinnyei József emlékezete 1857—1957: BÓKA LÁSZLÓ, Elnöki megnyitó; LAKÓ GYÖRGY, Szinnyei József, a nyelv tudós; KÁLMÁN BÉLA, Szinnyei József és a magyar nyelvjáráskutatás (MNy. LIII, 317—9, 319—30, 330—5 és MNyTK. 96. sz.). RUBINYI MÓZES, Balassa József (MNy. XLIII, 235—9, rövidített változatban újra: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962. 78—84); UŐ., Balassa József halálának tizedik évfordulójára (Nyr. LXXIX, 271—80); PROHÁSZKA JÁNOS, Balassa József emlékezete (uo. LXXXIX, 145—7). Vikár Béla temetése [Beke Ödön és Rubinyi Mózés temetési beszédével] (Nyr. LXXII, 285—8); ZSOLDOS JENŐ, Vikár Béla születésének századik évfordulójára (Nyr. LXXXIII, 372—3). SÁGI ISTVÁN,

Horger Antal (MNY. XLIII, 71—7). LAKÓ GYÖRGY, Györke József (MNY. XLIII, 77—80). Jelentés az 1945. évi Szinnyei-emlékéremről [Horváth Károly Pais Károlyról] (MNY. XLII, 93—4). SÁGI ISTVÁN, Zolnai Gyula (MNY. XLVI, 282—8).

Nyelvművelők, nyelvművelő írók méltatása: HEGEDŰS ZOLTÁN, Kosztolányi Dezső (Halálának tizedik évfordulóján) (Msn. XIV—XV, 6—8); DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító (MNY. XLII, 34—42); FERENCZY GÉZA, Kosztolányi Dezső, a magyar nyelv művelője és művésze (Nyr. LXXX, 401—9, újra: IskNyelvm. 154—67); DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi és a magyar nyelv (Nyr. LXXXIV, 136—48); LŐRINCZE LAJOS, Kosztolányi Dezső (Édes anyanyelvünk. Bp. 1961., 1961². 80—1). MIKESY SÁNDOR, Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról (MNY. XLV, 29—37). DÉNES SZILÁRD, Móricz Zsigmond és a Magyar Nyelvőr (Nyr. LXXIII, 284—8); UÓ., Móricz Zsigmond nyelvjárastanulmánya (uo., 288—92). NAGY JÁNOS, Kardos Albert nyelvművelő, stilisztikai munkássága (Nyr. LXXXVI, 257—9). KOVALOVSKY MIKLÓS, Halász Gyula (1881—1947) (Msn. XVI, 33—4). SÁGI ISTVÁN, Szinnyei Ferenc (1875—1947) (uo. 65—8).

6. A felszabadulástól napjainkig (1945—1970.).

A) Dokumentumok, eredmények, elvi kérdések. — Az utóbbi negyedszázadra vonatkozó — fentebb már említett — összefoglaló cikkek mellett az alábbiakban a dokumentum jellegű, továbbá a korszak egy-egy kisebb-nagyobb szakaszát felölelő, valamint az elvi kérdésekkel foglalkozó publikációit vesszük számba, de itt a teljesség igénye nélkül csak a fontosabbnak ítélt közleményeket soroljuk föl.

Dokumentumjellegük miatt említjük a következőket: A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve (MNY. XLV, 99—100); PAIS DEZSŐ, Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után? (uo. XLVII, 113—24 és AkÉrtő. LVIII, 374—83); A Nyelvtudományi Bizottság határozata az Akadémiai Nagyszótárról (uo. XLIX, 257—61). — Egy-egy időszakaszra tekintenek vissza: DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvtudomány tíz éve (uo. LI, 267—74); A Magyar Nyelv szerkesztő bizottsága, 1945—1959 (uo. LVI, 1—4); BÁRCZI GÉZA, Szótáraink (uo. LVI, 4—11); A szerkesztő bizottság, 1945—1960 (NyK. LXII, 3—5); KÁLMÁN BÉLA, Húsz esztendő (MNY. LXI, 1—3); LAKÓ GYÖRGY, A magyarországi finn-ugor nyelvtudomány jelene és jövője [hozzászólásokkal és Lakó György válaszával] (NyK. LVIII, 9—56); UÓ., Húsz év a hazai finnugor nyelvtudomány történetében (uo. LXVII, 3—5); BALÁZS JÁNOS, A Nyelvtudományi Intézet húsz éve (MNY. LXV, 385—91); IMRE SAMU, 1945—1970 (uo. LXVI, 1—4); SZATHMÁRI ISTVÁN, Az első nemzetközi magyar nyelvészeti kongresszus (uo. LXIII, 1—8). — [Ez utóbbi három cikk átfogó jellege miatt tulajdonképpen szemlénk I./2./A pontjához tartozik, de onnan sajnos kimaradt.] — Nyelvtudományunk újabb fejlődéséről, az új irányzatok és az új kutatási módszerek kérdéseiről szóló fontosabb publikációk: Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről [Németh Gyula elnöki megnyitója; Telegdi Zsigmond vitaindító előadása; Király Péter előadása a Nyelvtudományi Intézet feladatairól; hozzászólások; Telegdi Zsigmond válasza; Király Péter zárószava] (I. OK. XVIII, 7—168); TELEGDI ZSIGMOND, Megjegyzések általános nyelvészetiünk helyzetéről és HERMAN JÓZSEF, Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről (NyK. LXXI, 227—40 és 243—58, mindkét előadás a hozzájuk kapcsolódó felszólalásokkal és a viták összefoglalásával együtt külön is megjelent „Általános nyelvészetiünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon” címmel (Kézirat gyanánt. Szerk. IMRE SAMU. H. és é. n. [Bp., 1969.] 197 l.). — A határainkon túli legjelentősebb magyar nyelvészeti műhelyről, a romániai nyelvészek munkálatairól jelentek meg az alábbi publikációk: MÁRTON GYULA, Tájékoztató a Román Népköztársaságban folyó magyar nyelvészeti szakképzésről és magyar nyelvtudományi munkálatokról (MNY. LV, 8—16, 499—510); BENKŐ LORÁND, Új magyar nyelv- és

irodalomtudományi folyóirat Romániában (MNY. LIV, 490—503); KÁLMÁN BÉLA Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények I—III. (MNYj. VII, 150—4); Uő., Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények IV—VIII. (uo. XII, 143—6); GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA—SZABÓ T. ATTILA, Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről (NyIrK. VII, 1—33+6 térképlap, ebből a dolgozatnak SZABÓ T. ATTILA által írt része „A moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatai” címmel újra: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 486—91); SZABÓ T. ATTILA, A Román Népköztársaság Magyar Nyelvjárásai Nyelvtérképének előkészítése (IrNyK. I, 13—26, címváltozattal újra: Anyanyelvünk életéből: i. m. 495—512); Uő., A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza anyaggyűjtő munkájának állása és a további feladatok (Anyanyelvünk életéből: i. m. 539—46); Uő., Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben (MNY. LXV, 403—17, újra: A szó és az ember. Bukarest, 1971. 520—43).

Megemlítjük még azt a két vállalkozást, amely korszakunk nyelvtudomány-történetére fontos forrással szolgál majd a jövő kutatóinak. Az egyik „A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája” az 1961—1965-ös évekről (NYIK. U. f. I—V. [1963—1969.]; a másik PAPP LÁSZLÓNAK „Chronik des Jahres . . .” című rovata, amely 1962-től kezdve évenként számol be a magyarországi nyelvtudományi terméstről (ALingu. XIII—XXI. Kny.-ban is.)

B) Egyes nyelvészek munkássága. — a) Azok méltatása, akik ebben a korszakban fejezték be pályájukat: NAGY J. BÉLA, Sági István (MNY. XLVIII, 254—5). — KÁLMÁN BÉLA, Horváth Károly (uo., 255—6); ZSIRAI MIKLÓS, Horváth Károly (NyK. LIV, 314). — NYÍRI ANTAL, Csefkó Gyula hetvenötéves (Nyr. LXXVIII, 122—6); O. NAGY GÁBOR, Csefkó Gyula jubileumára (MNY. L, 513—6); PÉTER LÁSZLÓ, Csefkó Gyula munkássága. Bibliográfia (ASzeg. V—VI, 95—111). — FOKOS DÁVID, Zsirai Miklós (MNY. LI, 403—4); LAKÓ GYÖRGY, Zsirai Miklós 1892—1955 [fényképmelléklettel] (AkÉrtő. LXII, 395—9); Uő., Zsirai Miklós (NyK. LVII, 3—9); A Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztálya, Zsirai Miklós irodalmi munkássága (uo., 9—13); LAKÓ, Gy., Miklós Zsirai (ALingu. VI, 343—5); NAGY J. BÉLA, Zsirai Miklós 1892—1955 (Nyr. LXXIX, 490—1); LAKÓ GYÖRGY, Zsirai Miklós emlékezete (1892—1955) (I. OK. VIII, 293—8, átdolgozott formában németül: ALingu. VI, 343—5); PAIS DEZSŐ, Zsirai Miklós (MNY. LV, 317—27). — BÁRCZI GÉZA, Laziczius Gyula (MNY. LIII, 534—5); VÉRTES EDIT, Laziczius Gyula (Nyr. LXXXI, 376—8); HARMATTA JÁNOS, Laziczius Gyula 1896. VIII. 18.—1957. VIII. 4. (NyK. LX, 210—3, németül: ALingu. VII, 211—6); SEBEOK, TH. A., Obituary Gyula Laziczius (Word XV [1959.], 175—82, újra: Portraits of Linguists. Vol. II, 554—62 és SEBEOK TH. A. (ed.), Selected Writings of Gyula Laziczius. Mouton, Hága—Párizs, 1966. 11—21; ez utóbbi kötetet ismertette: SZÉPE GYÖRGY: NyK. LXX, 268—70 és ALingu. XIX, 215—7). FÓNAGY I., J. Laziczius: Lehrbuch der Phonetik (Berlin, 1961) (ALingu. XIII, 171—4). — SZABÓ T. ATTILA, Kelemen Lajos (NyIrK. I, 109—10). — BÁRCZI GÉZA, Búcsú Hegedűs Lajostól (MNY. LIV, 593—4, újra: NytudÉrt. 17. sz. 3); LŐRINCZE LAJOS búcsúztatója [Hegedűs Lajos temetésén] (Nyr. LXXXII, 400—1); VÉRTES O. ANDRÁS, Hegedűs Lajos 1908—1958 (NyK. LXI, 111—4); Uő., Lajos Hegedűs 1908—1958 (ALingu. IX, 1—5, fényképmelléklettel). — FOKOS DÁVID, Orbán Gábor 1883—1958 (Nyr. LXXXII, 132). — HEXENDORF EDIT, Mészöly Gedeon születésnapjára (MNY. LI, 390—6); BÁRCZI GÉZA, Mészöly Gedeon hetvenötéves (Nyr. LXXIX, 373—4); BARÓTI DEZSŐ, Mészöly Gedeon; PÉTER LÁSZLÓ, Mészöly-bibliográfia (ASzeg. NyIr. I, 3—5 és 141—51, ismertette: ENDRÓDI JÓZSEF: Nyr. LXXX, 386—8); BALÁZS JÁNOS, Mészöly Gedeon emlékére (MNY. LVI, 415—6); KOVALOVSKY MIKLÓS, Mészöly Gedeon 1880—1960 (Nyr. LXXXIV, 406—8); NYÍRI ANTAL, Mészöly Gedeon (NyK. LXII, 150—3); NYÍRI ANTAL, Mészöly Gedeon; PÉTER LÁSZLÓ, Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia (ASzeg. In memoriam Gedeon Mészöly. 1961, 5—6 és 13—30). — PROHÁSZKA JÁNOS,

Dénes Szilárd hetvenöt éves (Nyr. LXXXII, 401); *úő.*, Dénes Szilárd 1883—1960 (Nyr. LXXXV, 128). — VÉRTES O. ANDRÁS, Juhász Jenő 1893—1960 (Nyr. LXXXIV, 264); S. HÁMORI ANTÓNIA, Juhász Jenő (MNy. LVI, 280—1). — LAKÓ GYÖRGY, Loványi Gyula 1883—1960 (NyK. LXII, 359); MIKESY SÁNDOR, Loványi Gyula emlékére (MNy. LVII, 119—20). — NAGY J. BÉLA, A nyelvművelő Horváth János (MNy. LIV, 165—75, *újra*, „Egy emberöltő nyelvünk védelmében”. Szerk. FERENCZY GÉZA. Bp., 1968. 37—56); KOVALOVSKY MIKLÓS, A magyar szó tudós mestere. Az irodalmi nyelv kérdései Horváth János műveiben (MNy. LIV, 176—81); NAGY J. BÉLA—KOVALOVSKY MIKLÓS—BÓKA LÁSZLÓ—PAIS DEZSŐ, Horváth Jánosról méltatások—emlékezések (MNyTK. 99. sz. 31 l.); KERESZTURY DEZSŐ, Horváth János (1878—1961) (MNy. LVII, 125—33); T. LOVAS RÓZSA, Horváth János 1878—1961 (Nyr. LXXXV, 246—7). — KELEMEN BÉLA, Bledy Géza (1908—1962) (NyIrK. VI, 383—4). — BENKŐ LORÁND, Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról (MNy. LIII, 1—12); PAIS DEZSŐ, A Honfoglaláskori Magyarország [Melich könyvéről a Napkelet 1925-i évfolyamában megjelent ismertetésének újraközlése] (*uo.*, 13—7); URAY GÉZA, Melich János irodalmi munkássága 1942-től 1957-ig (*uo.*, 18—9); HADROVICS LÁSZLÓ, Melich János 85 éves (Nyr. LXXXI, 507—11); BALECZKY EMIL, Melich Jánosról (MNy. LVIII, 523—5); KNIEZSA ISTVÁN, Melich János 1872. szeptember 16—1963. november 20. (MNy. LX, 1—3); KISS LAJOS, Melich János 1872—1962 (Nyr. LXXXVIII, 82); BERRÁR, J., Johann Melich (1872—1962) (ALingu. XV, 135—42); KISS, L., János Melich: Dolgozatok I. (1957.), Dolgozatok II. (1963.) (ALingu. XV, 171—4). — TEMESI MIHÁLY, Klemm Antal hetvenöt éves (Nyr. LXXXII, 516—8); BERRÁR JOLÁN, Klemm Imre Antal hetvenöt éves (MNy. LV, 445—7); PÉTER LÁSZLÓ, Klemm Imre Antal tudományos munkásságának bibliográfia (*uo.*, 447—9); *úő.*, Klemm I. Antal (*uo.* LX, 381—2); RÓNAR-BÉLA, Klemm Imre Antal 1883—1963 (Nyr. LXXXVIII, 82—3); TEMESI, M., I. A. Klemm in Memoriam (ALingu. XV, 143—9); PÉTER LÁSZLÓ, Klemm Imre Antal munkássága. Bibliográfia (ASzeg. IX, 71—7). — LAKÓ GYÖRGY, Megemlékezés Beke Ödön hetvenedik születésnapjáról (NyK. LVI, 287—9); KÁLMÁN BÉLA, Beke Ödön 75 éves (Nyr. LXXXII, 130—1); KNIEZSA ISTVÁN, Beke Ödön nyolevan éves (Nyr. LXXXVII, 161—2); BENKŐ LORÁND, Beke Ödön 1884—1964 (Nyr. LXXXVIII, 91—2); SZ. KISPÁL MAGDOLNA, Beke Ödön (MNy. LX, 380—1); LAKÓ GYÖRGY, Beke Ödön (MTud. IX, 556—60); TAMÁS LAJOS—BERECZKI GÁBOR, Búcsú Beke Ödön akadémiakustól (I. OK. XXII, 311—2, 312—3). — T. LOVAS RÓZSA, Bóka László 1910—1964 (MNy. LXI, 254—5); KOVALOVSKY MIKLÓS, Bóka László 1910—1964 (Nyr. LXXXVIII, 500—1). — LIGETI LAJOS—BÁRCZI GÉZA, Kniezsa István 1898—1965 (MNy. LXI, 129—31, 131—2); KISS LAJOS, Kniezsa István 1898—1965 (Nyr. LXXXIX, 409—10); HADROVICS LÁSZLÓ, Kniezsa István (MTud. X, 519—21); KISS, L., Stefan Kniezsa (ALingu. XVI, 337—62, fényképmelléklettel; bővítve magyarul: Kniezsa István: MNyTK. 123. sz. 24 l. fényképmelléklettel); SZABÓ T. ATTILA, Kniezsa István szerepe a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában (NyIrK. XI, 63—8). — SZÉPE GYÖRGY, Rubinyi Mózes hetvenöt éves (Nyr. LXXX, 393—6); TERESTYÉNI FERENC, Rubinyi Mózes hetvenöt éves (MNy. LII, 255—7); SZÉPE GYÖRGY, Rubinyi Mózes 1881—1965 (*uo.* LXII, 116—7); PROHÁSZKA JÁNOS, Rubinyi Mózes (1881—1965) (Nyr. LXXXIX, 509—10). — TOMPA JÓZSEF, Nagy J. Béla hetven éves (MNy. L, 221—3); PAIS DEZSŐ, Nagy József Bélának (*uo.* 224); KOVALOVSKY MIKLÓS, Nagy J. Béla nyolevan éves (Nyr. LXXXVIII, 1—4); LŐRINCZE LAJOS, Köszöntő és köszönő sorok a nyolevan éves Nagy J. Bélának (MNy. LX, 249—50); KOVALOVSKY MIKLÓS, Nagy J. Béla emlékének (*uo.*, LXIV, 122—3); FERENCZY GÉZA, Nagy J. Béla (1884—1967) (Nyr. XCII, 138—41); *úő.*, Nagy J. Béla és nyelvművelő munkássága (Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Szerk. FERENCZY GÉZA. Bp., 1968. 7—13; a kötetet ismertette és Nagy J. Béla munkásságát méltatta: GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyr. XCIII, 504—8).

— PAIS DEZSŐ, Kodály Zoltánnak (MNY. LII, 3—6); LŐRINCZE LAJOS, Kodály Zoltán 1882—1967 (Nyr. XCI, 113—4). — ELEKFI LÁSZLÓ, Szabadi Béla 1898—1968 — Lengyel Lajos 1900—1968 (Nyr. XCII, 359—60). — SEBESTYÉN ÁRPÁD, Búcsú Sulán Bélától (MNY. LXIV, 505—6). — BENKŐ LÁSZLÓ, Zolnai Béla hetven éve (MNY. LVI, 416—9); BALÁZS JÁNOS, Zolnai Béla 70. születésnapjára (Nyr. LXXXIV, 509—11); GÁLDI LÁSZLÓ, Zolnai Béla (1890—1969) (Nyr. XCIII, 410—2, némi változtatással franciául: ALingu. XX, 197—9, fényképmelléklettel); SZATHMÁRI ISTVÁN, Utolsó búcsú Zolnai Bélától (MNY. LXV, 382—4). — BÜKY BÉLA, Eckhardt Sándor (MNY. LXVI, 122—4); KÖPECZI B., A la mémoire d'Alexandre Eckhardt (1890—1969) (ALingu. XX, 193—5, fényképmelléklettel). — SZATHMÁRI ISTVÁN, Prohászka János hetven éves (MNY. LIII, 309—11); ERDŐDI JÓZSEF, Prohászka János köszöntése nyolevanadik születése napja alkalmából (MNY. LXIII, 248—50); O. NAGY GÁBOR, Prohászka János nyolevanéves (Nyr. XCI, 108—9). — SZÉPE GYÖRGY, Arany A. László (NyK. LXXII, 213—16). — DANCZI V. JÓZSEF, Sámson Edgár (MNY. LXVI, 506—7). — ERDŐDI, J., Zum 80. Geburtstag von Zoltán Trócsányi (ALingu. XVIII, 201—4).

b) Élő nagyjaink munkásságának méltatása (a felsorolásban az alkotók születési éve sorrendjében haladunk): F o k o s D á v i dről (1884—): LAKÓ GYÖRGY, Fokos Dávid hetvenéves (NyK. LVI, 289—91); KÁLMÁN BÉLA, Fokos Dávid hetvenöt éves (MNY. LVI, 139—40); úő., Fokos Dávid üdvözlése, Fokos Dávid válaszával (uo., LXVI, 123—7, 127—8); úő., David R. Fokos-Fuchs zum 85. Geburtstag (ALingu. XX, 403—5, fényképmelléklettel). — P a i s D e z s ő ről (1886—): ZSIRAI MIKLÓS beszéde Pais Dezső születésének hatvanadik évfordulója alkalmával (MNY. XLII, 94—6); Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. (Bp., 1956. 711 l., 27 ábra, 7 melléklet, köztük egy fénykép és egy rajz Pais Dezsőről; ismertette: MOLNÁR JÓZSEF: MNY. LII, 376—83; SZÉPE GYÖRGY: MTud. I, 447—50; KOVALOVSKY MIKLÓS: I. OK. XI, 339—44; JÓKAY ZOLTÁN: NyK. LIX, 22—5; GÁLDI LÁSZLÓ: ALingu. VI, 469—83; KLANICZAY TIBOR: IrtörtKözl. LXIV, 616—8. A kötetben Pais Dezső pályáját BÁRCZI GÉZA rajzolta meg, irodalmi munkásságának bibliográfiáját pedig MIKESY SÁNDOR állította össze.); BÓKA LÁSZLÓ, Pais Dezső 70 éves (Nyr. LXXX, 277—82); KNIEZSA ISTVÁN, Pais Dezső 75 éves (MNY. LVII, 257—8); Pais Dezső üdvözlése születésének 80. évfordulója alkalmából: Bárczi Géza beszéde, Ortutay Gyula beszéde, Pais Dezső válasza (MNY. LXII, 117—9, 379—80, 380—1); BÁRCZI, G., Dezső Pais zum 80. Geburtstag (ALingu. XVI, 215—24); LŐRINCZE LAJOS, Pais Dezső köszöntése (Nyr. XC, 110—1) — N. S e b e s t y é n I r é n ről (1890—): FOKOS DÁVID, Némethné Sebestyén Irén 70. születésnapjára (NyK. LXII, 356—8); LAKÓ, Gy., Irene N.-Sebestyén zum Gruss (ALingu. XX, 397—401, fényképmelléklettel). — N é m e t h G y u l á r o l (1890—): N. KAKUK ZSUZSA, Németh Gyula 70 éves (NyK. LXII, 354—5); KÁLMÁN BÉLA, Németh Gyula hetven éves (MNY. LVI, 492—4); LIGETI, L., Julius Németh zum Gruss (ALingu. XX, 241—4). — B á r c z i G é z á r o l (1894—): Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette BENKŐ LORÁND (Bp., 1963 [a fedőlapon és a kötésen 1964.] 384 l., 1 melléklet: Bárczi Géza fényképe. Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából írták tisztelői, barátai, tanítványai; ismertette: B. LŐRINCZY ÉVA: Nyr. LXXXVIII, 478—80; JAKAB LÁSZLÓ: MNYj. XI, 65—9; HORVÁTH, M.: ALingu. XV, 174—9. A kötetben Bárczi Géza életpályáját BENKŐ LORÁND tekintette át, tudományos munkáinak jegyzékét pedig E. ABAFFY ERZSÉBET állította össze.); Bárczi Géza ünneplése: PAIS DEZSŐ beszéde (MNY. LX, 219—36); PAPP LÁSZLÓ, Bárczi Géza hetvenéves (Nyr. LXXXVIII, 5—7); KÁLMÁN BÉLA, Bárczi Géza hetvenötödik születésnapjára (MNY. LXV, 109—11); PAIS D., Géza Bárczi zum 75. Geburtstag (ALingu. XIX, 1—12). — S z a b ó T. A t t i l á r o l (1906—): BÁRCZI GÉZA, Szabó T. Attila hatvanéves

(Nyr. XC, 111—3); BENKŐ LORÁND, Szabó T. Attila hatvan éves (MNY. LXII, 119—22); GÁLFFY MÓZES, Szabó T. Attila hatvan éves (NyIrK. X, 393—5). — Nyíri Antalról (1907—): PAIS DEZSŐ, Nyíri Antal üdvözlése (MNY. LXV, 12—4). — Lakó Györgyről (1907—): FOKOS DÁVID, Lakó György üdvözlése (MNY. LXV, 124—5).

III. A forráskiadványok és a külföldi munkák magyar vonatkozásai

I. A forrás publikációk kérdését azért kell külön szóvá tennünk, mert az utóbbi negyedszázadban a nyelvtudomány-történeti források kiadása — a korábbi nyelvész-nemzedékek ilyen irányú folyamatos tevékenységével ellentétben — nagyon megritkult, e tisztos és jelentős hagyomány csaknem teljesen megszakadt. A forrásokról szólva egyrészt a kiadatlan munkákra, másrészt a régebben megjelent, de ma már nehezen hozzáférhető művekre gondolunk.

A) Ami a kiadatlan forrásokat illeti, azokból csekély számban kisebb terjedelmű anyagok (főként szójegyzékek és levelek) korszakunkban is megjelentek — amint erről a maguk helyén beszámoltunk —, bár e téren inkább az irodalom- és művelődéstörténet-szek jártak elől, nem a nyelvészek. Nagyobb terjedelmű kiadatlan munkák viszont alig láttak napvilágot. Számuk mindössze négy. Közülük nyelvész gondozásában egyetlen jelent meg: Kassai József Magyar—Diák Szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal. Bevezető tanulmánnyal kiadja GÁLDI LÁSZLÓ. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1962, 328 l. + 1 melléklet). Irodalomtörténész munkája a másik, JANCÓS ELEMÉRNEK „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai” című kiadványa, amelyről már megemlékeztünk. A további kettő a Vajthó-féle hagyományok folytatóinak köszöni létét: FÖLDI JÁNOS, A' versírásról. Bevezetéssel, utószóval, jegyzetekkel, magyarázatokkal, szógyűjteménnyel közzéteszi a budapesti Kölcsény Ferenc Gimnázium 1961—62. évi IV./b osztályának munkaközössége. Szerkesztette RÉVÉSZ GABRIELLA. (Tankönyvkiadó. Bp., 1962. 260 l. + 5 melléklet. Ismertette: O. NAGY GÁBOR: Nyr. LXXXVII, 489—91; BIRÓ FERENC: IrtörtKözl. LXVII, 534—5). Valamint: Mindennapi. Horváth István pest-budai naplója 1805—1809. Kiadja jegyzetekkel, tanulmányokkal ellátva az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége. Szerkesztette DR. TEMESI ALFRÉD és DR. SZAUDER JÓZSEFNÉ. (Tankönyvkiadó. Bp., 1967. 609 l. + 18 melléklet. Ismertette: FENYŐ ISTVÁN: IrtörtKözl. LXXII, 377—9).

B) Ha lehet, még mostohább a helyzet a könyvritkaságok újramegjelentése, valamint az elszórtan megjelent adalékok (főként a levelezés) összegyűjtése terén. Az egész helyzetet jellemzi az a már helyrehozhatatlan mulasztásunk, hogy SYLVESTER, SZENCZI MOLNÁR, SAJNOVICS, GYARMATHI és BUDENZ alapvető műveinek újrakiadását nem mi végeztük el. Ezek ugyanis az Indiana University egyik nyelvészszorozatában, a Mouton-cég kiadásában jelentek meg: Joannes Sylvester Pannonius, Grammatica Hvngrarum—Latina [A CorpGr. szövegének facsimile kiadása]. With a foreword by TH. A. SEBEOK. Indiana University Publications. Ural and Altaic Series. Vol. 55. Indiana University, Bloomington. Mouton, The Hague, The Netherlands, [1968.]; ALBERTUS MOLNÁR SZENCZIENSIS, Nova Grammatica Ungarica. [Az eredeti facsimile kiadása.] With an Introduction by GYULA DÉCSY. Id. sorozat. vol. 98. Uo. [1969.]; JOANNIS SAJNOVICS, Demonstratio. Idioma Ungarorum Et Lapponum Idem Esse. [A nagyszombati kiadás facsimile kiadása.] With an Introduction by TH. A. SEBEOK. Id. sorozat, vol. 95. Uo. [1968.]; SAMVELE GYARMATHI, Affinitas Lingvae Hvngricae Cum Lingvis Fennicae Originis Grammaticae Demonstrata. [Az eredeti facsimile kiadása.] With a Memorial of M. Zsirai. Id. sorozat, vol. 95. Uo. [1968.]; JÓZSEF BUDENZ, A Comparative Dictionary of the Finno—Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. [Az

eredeti facsimile kiadása.] With an Introduction by Gyula Décsy. Id. sorozat, vol. 78. [1966.]. E művek újrakiadása ráadásul még kevésbé segíti munkánkat, mert magas árak miatt kevés példányszámban kerültek hazánkba, s alig vannak jobban kezünk ügyében, mint például a CorpGr. — Az sem dicséri kiadói tevékenységünket, hogy L a z i c z i u s Gy u l a (már említett) válogatott művei sem nálunk, hanem az előbbi kiadói vállalkozás keretén belül jelent meg, s hogy ugyancsak L a z i c z i u s „Fonetiká”-jának második (német nyelvű) kiadásáról nem Budapesten, hanem Berlinben gondoskodtak. — Saját termésünk e téren a következőkből áll: GOMBÓCZ ZOLTÁN, Hangtörténet. Közzétette PAIS DEZSŐ. (MNyTK. 77. sz. 40 l.); LAZICZIUS GYULA, Fonetika. FÓNAGY IVÁN utószavával. (Tankönyvkiadó. Bp., 1963. 210 l.). Ide számítjuk még a mintaszerűen összeállított „A magyar stilsztika útja” című kötet válogatásait (Sajtó alá rendezte, a lexikont írta és a bibliográfiát összeállította SZATHMÁRI ISTVÁN. Gondolat Kiadó. Bp., 1961. Ismertette: KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXXV, 481—7 és ALingu. XII, 202—6; JELENITS ISTVÁN: IrtörtKözl. LXVII, 384—5; HORVÁTH KÁROLY: MTud. VII, 596—8; HORVÁTH TIBOR: NyIrK. VII, 311—4). A maga nemében egyedülálló voltáért említjük meg a „Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához” című egyetemi jegyzetet (Szerkesztette DR. TELEGDY ZSIGMOND. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 378 l.), amely — külföldi nyelvészek mellett — rövid pályaképet ad S i m o n y i Z s i g m o n d ról, K e r t é s z M a n ó r o l, M e l i c h J á n o s ról, G o m b o c z Z o l t á n ról, L a z i c z i u s G y u l á r o l, Z s i r a i M i k l ó s ról, G y ö r k e J ó z s e f ről, K l e m m A n t a l ról, és műveiből válogatott egy-egy szemelvényvel illusztrálja munkásságukat. Nyelvtudomány-történetünknek is fontos forrása a KazLev.-nek újabban megjelent pótkötete: Kazinczy Ferenc levelezése. Huszonharmadik kötet. (1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye). Közzéteszi: BERLÁSZ JENŐ, BUSA MARGIT, CS. GÁRDONYI KLÁRA, FÜLÖP GÉZA. (Akadémiai Kiadó. Bp., 1960. 594 l. Ismertette: RUZSICZKY ÉVA: NyK. LXIII, 249—52; TAMÁS ANNA: IrtörtKözl. LXV, 230—3).

A forráskiadványok terén kialakult áldatlan helyzetnek nyilván többféle oka van. Ezek közül itt kettőt nem hallgathatunk el. Az egyik: maguk a kiadók, üzleti okokra hivatkozva, nem tekintik szívügyüknek az efajta kiadványokat (kétségtelen: nyereséget nem biztosítanak). A másik ennél súlyosabb: (különösen a kéziratban levő munkák esetében) a szöveggondozásnak, a betűhív sajtó alá rendezésnek, a nyomdai munkák alapjául szolgáló kézirat előállításának rendkívül időigényes és nagy körültekintést kívánó munkája — a sajtó alá rendezés honoráriumának igen alacsonyra szabott szintje következtében — az arra vállalkozónak a ráfizetés kockázatával jár. Ez a körülmény természetesen nagymértékben gátolja ezeket a munkálatokat.

2. Ami nyelvtudomány-történetünknek a külföldi összefoglalásokban való helyét illeti, arról sem mondhatunk sok biztatót. A szemlénk elején felsorolt olyan terjedelmes és aprólékos munkában, mint H. ARENSÉ, pl. S a j n o v i c s, G y a r m a t h i, R é v a i nevét sem találjuk meg. T. BOLELLI színvonalas antológiájában egyetlen nyelvész sem képviseli a magyar nyelvtudományt. H. ROBINS egyébként alapos és igényes könyvében két mondatban emlékezik meg S a j n o v i c s és G y a r m a t h i jelentőségéről. A kisebb kézikönyvekben — például IVICÉBEN és MOUNINÉBAN — már ők is csak a bibliográfiai adatközlés szintjén szerepelnek. Ha mégis helyet kapnak nyelvtudományunk egyes képviselői az európai nyelvtudomány történetében, az csaknem a véletlennek tudható be csupán. A véletlen egyik formája a külföldre szakadt nyelvészek munkálkodása. A már említett forráskiadványokon kívül ennek köszönhető, hogy a TH. A. SEBEOK szerkesztette nagy gyűjteménybe portré került G y a r m a t h i ról és R e g u l y ról, G o m b o c z ról és L a z i c z i u s ról. De például R é v a i, H u n f a l v y, B u d e n z, S i m o n y i még itt sem kaptak helyet. A külföldi kézikönyvek közül C. TAGLIAVINIÉ

mutatja be legteltesebben nyelvtudományunkat. A kiváló romanista és általános nyelvész, aki a húszas években mint a budapesti egyetem romanisztika professzora hosszabb időt töltött hazánkban, és nyelvünket is megtanulta, azóta nemcsak állandóan figyelemmel kíséri, hanem műveli is diszciplínánkat. Idézett kézikönyvében részletesen tárgyalja Sajnovics, Gyarmathi és Révai életművét (74—9), az újgrammatikus korszak keretében foglalkozik Budenzel, Szinnyeivel, Szarvassal, Munkácsival, Gomboczal, Melichhel, Zsiraival, Pápayval (230—2). De megtaláljuk nála Sylvester és Horváth István, Hunfalvy és Reguly, Giesswein és Vámbéry, Horger és Mészöly, Lazicius és Németh Gyula, Fokos és Ligeti, Bárczi és Gáldi nevét is.

IV. Tanulságok és feladatok

1. Amúgyis hosszúra nyúlt szemlénk végére érve, nincs terünk arra, hogy a tanulságok részletes elemzésébe fogjunk. Megelégszünk tehát azzal, hogy az eddigi megjegyzéseinket megtoldjuk még néhány fontosabb észrevétellel.

1. A bemutatott termés fő jellemzőinek-hiányainak az egyenetlenséget, a kampányszerűséget, az alapkutatások elhanyagolását, a szintézisek ritkaságát, az európai összefüggések feltárásának elégtelenségét, az irodalomtudománnyal való kapcsolat hézagosságát, valamint az eredmények idegen nyelven való publikálásának jobbra való elmulasztását tartjuk.

2. E jelenség okait vizsgálva, nagyjából az alábbi kép rajzolódik elénk: a tudománytörténet nyelvtudományunk azon kivételes ágához tartozik, amelynek nincs gazdája, nincs bázisa, nincs szervezeti kerete. Művelői — még azok is, akik sűrűbben jelentkeznek publikációkkal vagy akár hosszú évekig dolgoztak tudománytörténeti témán — legfeljebb csak másodlagos területnek tekintik a fő, esetleg több tudományág művelése mellett. Ez a járulékos jelleg kifejeződik az egyetemi nyelvészeti oktatásban is (van-e valamelyik egyetemünkön rendszeresen tartott speciálkollégium a magyar nyelvtudomány történetéből?)

2. E sommás jellemzésből és a szemlében bemutatott eredményekből önként adódnak az alábbi feladatok:

1. A tudománytörténeti kutatások tervszerűvé tétele, az erők összefogása és a munkaterületek arányos elosztása érdekében valamely bázist (munkacsoportot, bizottságot) kellene létrehozni. Kívánatos volna az egyetemi oktatásba rendszeres és folyamatos keretben beiktatni és vonzóvá tenni a diszciplínát, hogy e téren is akadjon utánpótlás.

2. Ki kell mozdítani a holtpontról a forráskiadványok ügyét. Az egyes művek kiadása mellett hozzá kell fogni — a régebbi korok történetére vonatkozóan olyannyira fontos — levelezések összegyűjtéséhez (különösen a felvilágosodás korából származó, elég nagy mennyiségben publikált levelek betakarításával kellene a munkát kezdeni).

3. Sort kell minél előbb keríteni egyes alkotók munkásságának monográfiászerű összegezésére (így pl. a Sajnovicsra, Gyarmathira, Hunfalvyra, Budenzre, Simonyira vonatkozó régebbi és újabb publikációk anyaga már megérett a szintézisre).

4. Mind az egyes korszakoknak, mind az egyes alkotók munkásságának feldolgozásában az eddiginél nagyobb mértékben kell kitekinteni egyfelől az általános nyelvtudomány-történet összefüggéseire, másfelől az irodalomtörténet kínálta újabb adalékokra. Az előbbi nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a külföldi nyelvtudomány történetében a megfelelő helyre kerüljünk. Az utóbbi révén a kölesönös együttműködés gyümölcseit

élvezhetjük, és sok felesleges buktatót kerülhetünk el. Meg kell jegyeznünk, hogy ezt az együttműködést az irodalomtörténészek többször felajánlották, de mi alig éltünk vele.

5. Végül az eddiginél sokkal nagyobb mértékben szükséges gondoskodni arról, hogy hazai eredményeink idegen nyelveken is megjelenjenek.

*

A II. nyelvészkongresszus határozatai között ezt olvashatjuk: „Elérkezett az ideje annak, hogy az eddigi kutatások eredményeinek felhasználásával, új adatok fel tárásával, mindenekelőtt haladó hagyományaink számbavételével megírjuk a magyar nyelv tudomány történetét.” (I. OK. IV, 533 és MNyTK. 83. sz.). Nyelv tudomány történeti munkálataink negyedszázados termésének áttekintése alapján — úgy véljük — a nagy szintézisnek még nem jött el az ideje. Ehhez előbb azokat a hiányokat kell pótolnunk, amelyeket felemlítettünk. Viszont — hogy végülis megvonjuk a mérleget — nem olyan sötét és vígasztalan a kép, mint amilyen az utóbbi időben nyelvészeti berkeinkben a nyelv tudomány-történet állásáról kialakult. Egyebek közt: megérték a feltételek a kisebb szintézisek megalkotásához.¹

ÉDER ZOLTÁN

K Ü L Ö N F É L É K

Papp István

1901—1972

Papp István Kisvárdán született. A középiskola elvégzése után a debreceni egyetemen folytatta tanulmányait, és magyar—német szakos tanári oklevelet szerzett. Több mint két évtizeden át gimnáziumban tanított Kisvárdán, Sopronban, Hatvanban, majd Debrecenben. 1948-ban lett az egri pedagógiai főiskola tanára, majd 1952-ben a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékének vezetője. 1934-ben avatták „sub auspiciis gubernatoris” doktornak.

Első tudományos cikke 1929-ben jelent meg, és ezt követték megszakítás nélkül tanulmányai, könyvei bel- és külföldön egyaránt. (Tudományos életrajzát és műveinek jegyzékét l. MNyj. XVII, 5—28.)

A magyar nyelv tudománynak alig van olyan ága, amellyel ne foglalkozott volna behatóan. Kezdetől fogva azonban a mondattan állt érdeklődése középpontjában. Már

¹ Megjegyzés és pótlás. A szemleíró azzal a kockázattal vállalja — szükségképpen alázattal — feladatát, hogy feldolgozásából itt is, ott is kimarad valami. Még végére sem értem a szemle írásának, amikor látnom kellett, hogy már a szerkesztés rendjén hiányok keletkeztek. Ezek közül a legsúlyosabbat hadi pótoljam mindjárt e helyen. Az első részből, az átfogó munkák sorából (az I. (2.)A pontból) sajnálatos módon kimaradt SZABÓ T. ATTILÁNAK „A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története” című nagyszabású, jelentős és érdekes összefoglalása (MNyj. V, 3—41, 1 térképmelléklettel és német nyelvű kivonattal), amely szervesen kapcsolódik a szerzőnek többi mintaszerű tudománytörténeti értekezéséhez. — S végül legyen szabad még egy kiegészítést tennem az egyik külföldi munkához. A hasáblevont javításakor jutott el hozzám H. ARENS „Sprachwissenschaft”-jének 2. kiadása (Verlag Karl Alber. Freiburg—München, 1969. XVI+816 l.). Az „átnézett és erősen bővített” kiadás olyan hatalmas szintézissé terebélyesedett, amely e nemben egészen páratlan. Nem kevesebb, mint 250 lappal nőtt terjedelme, 600 új tétellel 1388-ra szaporodott bibliografiai anyaga, s újabb 46 (összesen 136) forrásszöveget foglal magában. A kötetet a szerző nemesak egy új, az utolsó harminc év fejlődését felölelő résszel bővítette, hanem a korábbi fejezeteket is több helyütt kiegészítette. Ezek között kiter a magyar vonatkozásokra is: méltatja Gyarmathi úttörő érdemeit (148, 157), szól Sajnovics munkájáról, Reguly működéséről (148), kiemeli Kempen kezdeményét (135), és megemlékezik Laziciusról is (631).

egyik első dolgozata (MNy. XXVI, 200—4) a mondat részeivel foglalkozott, és igyekezett az egyoldalú logikai felfogással szemben egy szélesebb kitekintésű, a logika mellett az érzelmi és stilisztikai szempontokat is figyelembe vevő mondatszemléletet kidolgozni. Otthonosan mozgott a leíró és történeti nyelvtan területén egyaránt. Foglalkozott az igenevek szófaji kérdéseivel, az igei személyragok eredetével, a birtokjel funkciójával, a felszólító mód jelével, a mondatelemzéssel. Egyik nagyobb összefoglaló tanulmánya: Versuch einer Charakteristik der ungarischen Sprache (FUF. XXXVI, 116—34). Egy új szempontú leíró nyelvtan egyik fejezetének tekinthető „A szóalkotás problémái” című dolgozata (MNy. IX, 3—31). Évek hosszú során érlelt magyar nyelvtörténeti előadásainak egy rövidebb változata finnül jelent meg 1968-ban: Unkarin kielen historia (Tietolipas 54. sz. Helsinki).

A hangtörténet területén több cikkben foglalkozott a tővégi magánhangzók sorával. 1966-ban jelent meg „Leíró magyar hangtan” című egyetemi tankönyve. Mindmáig az egyik legjobb fonetikai és fonológiai áttekintés. Igényes, lépést tart a tudomány időszzerű helyzetével, de ugyanakkor olvasmányos, tanulható, és nem állítja az egyetemi hallgatókat megoldhatatlan feladatok elé.

Pályája kezdetén sokat foglalkoztatták a nyelvatlazs elvi és gyakorlati kérdései.

Mindig figyelemmel kísérte az általános nyelvészet fejlődését, egyike volt azoknak, akik ki tudtak törni a magyar nyelvtudományt többször fenyegető provincializmusból. Foglalkozott W u n d t lélektani elméletével, B ü h l e r és G o m b o e z funkcionális mondattanával, S a u s s u r e tanításával, R a v i l a szellemes elméletével a mondat őstörténetéről, de sohasem szegődött szolgálai módon valamely irányzathoz. Mindig bíráló szemmel mérlegelte, mi az, ami felhasználható, mi az, ami zsákutcába vezet. Elsősorban a magyar és a finn nyelv alapján vizsgálta, hogy az indoeurópai nyelvekre épülő elméletekben mi a valóban általános törvényszerűség, és hogy a nyelvtudomány melyik területeire alkalmazható.

Cikkei nemegyszer polemikus jellegűek, de mindig a tudományos meggyőződés fíti őket.

Egész munkásságára meghatározó jelentőségű volt egyéves finnországi tanulmányútja 1935—1936-ban. Ő volt az a magyar tudós, aki talán a legtöbbet tett annak érdekében, hogy a finn—magyar kulturális és tudományos kapcsolatok megerősödjenek és elmélyüljenek. Ezt a feladatot nem reprezentálás és ünnepi szónoklatok formájában vállalta, hanem több évtized kitartó és szakértő munkájával. Sorra jelentek meg az egyetemi finn oktatást elősegítő munkái: Finn nyelvtan, Finn nyelvkönyv, Finn olvasókönyv és A finn nyelv alapelemei. Mindezeket betetőzte talán legnagyobb és legmaradandóbb alkotása, a Finn—magyar szótár (1962., 2. kiad. 1970.). Ezek használták eddig is, és további nemzedékek is használni fogják Finnországban és itthon, mindazok, akik a finn nyelvvel és irodalommal meg akarnak ismerkedni. Magyar—finn szótárán több mint egy évtizeden át dolgozott, de ennek befejezése már sajnos másra marad.

Papp István egyike azon kevés magyar tudósnak, aki a finn nyelvtudomány belső kérdéseiben is otthonosan mozgott, és tudományos munkásságának egy nem is jelentéktelen részében finn nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott. Nem véletlen, hogy a Finnugor Társaság, a Kalevala Társaság, a Finn Irodalmi Társaság és a finn Akadémia tagjai közé választotta, a turkui egyetem pedig díszdoktorává avatta. A finn kormánytól a legmagasabb kitüntetést kapta, amit külföldi elnyerhet.

A tudomány művelésén kívül több mint négy évtizeden át tanított. Szerencsésen egyesült benne a tanár és a tudós egyéniség. Előadásait az egyetemen is teljesen szabadon tartotta, logikusan felépített, szépen megformált mondatokban, az igazság szenvedélyes keresésével — tudományos meggyőződéstől átfűtött hangon. Órái nagy élményt jelentettek hallgatói számára. Oktató tevékenysége áttejt határainkon túlra is, mert kezdet-

ben alkalmoszerűen, 1965-től kezdve pedig rendszeresen tartott előadásokat a magyar nyelvről a jyvaskyläi nyári egyetemen. Egyetemi oktató munkája elismerésül kapta meg a „Felsőoktatás kiváló dolgozója” kitüntetést.

Papp Istvánt munkaerejének virágzásában ragadta el közülünk a halál. 1971. szeptember 12-én még bensőséges ünnep keretében emlékeztünk meg hetvenedik születésnapjáról, és nyújtottuk át neki a Magyar Nyelvjárások XVII. kötetét, amelyben közvetlen munkatársai és tanítványai köszöntötték egy-egy tanulmánnyal.

Papp István személyében egy fáradhatatlan és lelkes tudóst, érdekes egyéniséget veszített el a magyar és a finnugor nyelvtudomány. KÁLMÁN BÉLA

Aurélien Sauvageot üdvözlése 75. születésnapján: 1972. április 13-án

75. életéve betöltésekor köszöntjük Aurélien Sauvageot professzort, akit számosan hatalmas francia—magyar és magyar—francia szótáráról, „a Sauvageot”-ről ismernek. Üdvözlésekor felvillan emlékezetemben egy kép: a Sorbonne, ahol az ünnepeket első ízben láttam: doktori dolgozatát védte. A soutenance de thèse-re kedves professzoraim, Joseph Vendryes és Antoine Meillet hívták fel figyelmem (az ő hallgatójuk voltam 1929-ben). Két munkát kellett a jelöltnek benyújtania: az egyik a máig neves „Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques” volt, a másik a gót névelőről szólt. A Recherches Sauvageot Budapesten folytatott kutatásainak terméke: az Eötvös Kollégium tudományra ihlető falai védelmében készült, tudományos segítője pedig Gombocz Zoltán volt, de tanácsaikkal többen támogatták az ifjút, így Ligeti Lajos és Németh Gyula. A disszertációt Sauvageot francia mesterének, Antoine Meillet-nek és magyar vezetőjének, Gombocz Zoltánnak ajánlotta. Ez a hasznos (magyar—francia) kettősség aztán végigvonul Sauvageot egész életén: a szerencsétlen trianoni békeszerződés utáni hangulatban volt hídverő a magyar és a francia tudományos élet közt, sőt gyakran, érdeklődése alapján a tudományból kilépve, az irodalomban és a közéletben is. Erre a magyar—francia kettősségre emlékeztetően belém vésődött egy fontos jelenet, amely Sauvageot doktori tézisének a védelmezésekor játszódott le. A hagyományos formaságok után a munkát vitatták: védték, támadták, bírálták, elismerték, amint ez történni szokott, de a végső kedvező döntést Gombocz Zoltán írásban küldött véleménye adta.

Fentebb úgy jellemeztem Aurélien Sauvageot-t, hogy kulturális hídverőnek mondtam. Erre talán az is predestinálta, hogy családjában számos építész akadt, így apja, Ernest Sauvageot, nagybátyja, Louis-Charles. De eseménygazdag életének több momentuma sodorta a nyelvek és a nyelvészet felé. Konstantinápolyban született 1897. április havának 13. napján. Gyermekkorát részben Levantében töltötte, s a Konstantinápolyban, Szalonikiben, Szmirnában, Leszbosz szigetén és másutt töltött idő módot adott neki az oszmán-török és modern görög nyelv gyakorlati elsajátítására. De 14 éves korától a neves Henri-IV liceum tanítványa: ifjúsága idején a mérnöki pálya vonzotta, apja pedig fia tehetségét látva festőnek szánta. A liceum második osztályában ő maga döntött, és az egzakt tudományos ágazatból átlépett az irodalmiba, majd „felfedezi” maga számára a nyelvészetet. Eleinte a germán nyelvek kötik le figyelmét, megtanul németül, angolul, tanulmányozza a skandináv nyelveket. Ebbe az irányba vezette nekem is volt kedves, párizsi professzorom, Paul Verrier, akinél ó-izlandit tanultunk mindketten.

Nyelvészeti pályájának páfördulója 1917-ben következett be. Nem önnön akaratából, hanem mestere és pártfogója, Antoine Meillet előrelátása nyomán: Robert Gauthiota a kiváló francia finnugor nyelvész háborús sebesülésébe belehalt, be kellett töltenia-franciaországi nyelvészetben így támadt úrt. Meillet és Vendryes választása Sauvageot-ra esett, mivel kedvező előfeltételnek tekintették, hogy a finnugor nyelvekhe

strukturálisan hasonló török nyelvet már gyermekkorától ismeri. Tanulmányai kedvező fordulatot vettek, mert 1918-ban a stockholmi francia követségre került attaséként, és beiratkozhatott az uppsalai egyetemre, ahol B. Wiklundnál lapp és finn tanulmányokat folytatott. Közben Helsinkiben járt több ízben, ott E. N. Setälä vezetésével dolgozott.

Az École Normale Supérieure, Franciaországnak ez a ragyogó nevelő-oktató intézménye 1918-ban vette fel, majd svédországi küldetése befejeztével Németországba küldte tanulmányokra. Az École Normale elvégzése után Meillet javaslatára újabb kiküldetésre került sor: a budapesti Eötvös József Kollégiumba került magyartanulni. Az Eötvös Kollégium igazgatója ekkor Bartoniek Géza volt, aki látván Sauvageot elégtelen magyar tudását, rögvest segített rajta, és megbízta a felsőéves, franciául kiválóan tudó Hincz Viktort, foglalkozzék vele. Az ifjú oktató nem kímélte tanítványát, napi 8—10 órát dolgoztatta, de ennek már négy hónap múltán megmutatkozott a nyoma: Sauvageot megtanult magyarul olvasni, habár egyelőre csak tudományos munkák meg a napi sajtó megértésére futotta ismereteiből. De ez jeles eredmény volt, hiszen érkeztekor csupán Simonyi Zsigmond „Die ungarische Sprache”-jából és Szinyei József kis könyveiből merített ismeretekkel rendelkezett.

A magyarországi nyelvészek szíves fogadtatásban részesítették ifjú francia szakértésüket. Vallomása szerint két tudósnak köszönhet sokat: a ragyogó szellemű kiváló előadónak, Gombocz Zoltánnak, aki a nyelvészetben metodikailag újító munkát végzett, és Szinyei Józsefnek, aki a finnugor nyelvek összehasonlító nyelvésze oktatásakor szigorú volt tanítványaihoz, de mindenkor kritikus szellemen nézte önnön tanításait is. A magyarországi nyelvészetben ekkor tehetséges kutatók gárdája munkálkodott: a francia kultúrájú Bárczi Géza, Eckhardt Sándor, Zolnai Béla. Ekkor már Pais Dezső is tevékenyen dolgozott, Szegeden pedig Horger Antal és Mészöly Gedeon működött. Sauvageot megismerkedett Zsirai Miklóssal, Gyergyai Alberttal, Farkas Gyulával is: baráti kapcsolat fűzte őket egybe. Sauvageot sokoldalú érdeklődése az írók felé fordult: Babits, Kosztolányi, Móricz, Karinthy szívesen látták körükben.

Sauvageot magyarországi útjának van a tudományosan túl egy másik vetülete is: olyan földre érkezett, amelyen nem ismerték a polgári forradalom eredményeit, egy országba, amely a politikai fejlődésben legalább 150 évvel elmaradt a Nyugat mögött. A Horthy-rendszer idején tapasztalta az arisztokraták uralmát, az arisztokráciának és a hivatalnokseregnek a pénzügyi hatalmasságokkal való egybefonódását. Látta a nincstelen parasztság szomorú sorsát, és kitapogatta, mekkora gyűlölet ég több magyar értelmiségiben a haladó Franciaországgal szemben. Tudósaink mind szívesen fogadták, és segítették azon szándéka megvalósításában, hogy megtanuljon magyarul, még az is, aki így fogadta: „Fiatalember, én gyűlölöm Franciaországot.” Látva az akkori Magyarország társadalmi igazságtalanságait, nem sok kedve volt folytatni 1923-ban megkezdett magyarországi tanulmányait, csak Meillet határozott kívánságára tért vissza hazánkba.

Magyarországi tanulmányainak egyik eredménye a bevezető sorokban említett Recherches. Disszertációjának megvédése után (1929.) látott neki egy fontos, bár gyakorlati jellegű munkának: elkezdte az anyaggyűjtést francia—magyar és magyar—francia szótárához. Ebben két kiváló magyar tudós segítette: a nyelvész Balassa József és az irodalmár Benedek Marcell. Ez a kapcsolat egyúttal a hazai liberális körök felé való orientálódást biztosított.

Sauvageot tehát nem szigetelődött el Magyarországon, túllépett a szigorúan vett nyelvtudomány körén, írók és irodalmárok, haladó szellemű fiatal tudósjelöltek, liberális érzelmű kutatók környezetébe is eljutott, ahol már formálódott „a másik Magyarország” képe. A nyelvészet mellett mindenkor érdeklődött hazánk történelme és irodalma iránt, jó szolgálatot tett nekünk a magyar irodalomról való ismeretek terjesztésével, irodalmi

művek fordításaival (pl. Babits Mihály „Timár Virgil fia” című művét 1928-ban publikálta az ő fordításában franciául a párizsi Stock Kiadó, később Veres Péter Próbátételét adták ki Sauvageot átültetésében).

1931. november 9-én tartotta első előadását a magyar nyelvről a párizsi École Nationale des Langues Orientales-on. Kilenc tanítványa volt kezdéskor, de oktatói működése végéig, 1967-ben történt nyugdíjba vonulásáig mindenkor tucatnyi hallgatócsoport vette körül. A második világháború kitörése törte meg ezen munkáját: mozgósították, a tengerészethez hívták be, majd nyelvismereteit felhasználandó a híradásslolgálathoz került az idegen nyelvű sajtó ellenőrzésére. Az 1940. évi fegyverszünet után Párizsba tért vissza, és hazafias érzelmeit követve ellenállási csoportot szervezett. Amikor 1941-ben elvesztette hivatali állását, magyar részről kapott segítséget és menedéket: a párizsi Magyar Intézet igazgatója, Molnos Lipót tette lehetővé, hogy az Intézetben oktasson, ezzel biztosította megélhetését, sőt védelmet is adott neki a Vichy-i rendőrség meg a Gestapo zaklatása ellen. Amikor Molnosnak a németek követelésére távoznia kellett, utódja, Lajti István vette Sauvageot-t védelmébe, bár teljes biztonságot nem tudott nyújtani neki.

A házkutatások, kihallgatások elől, és mivel 1944-ben a német megszállók letartóztatási listájára kerülvén az SS üldözte, elmenekült Párizsból, csatlakozott a maquis-hoz, részt vett a Loire vidékének felszabadításában. Sikertelt felvennie a kapcsolatot a szabad francia tengerészettel, és Muselier tengernagy mellett teljesített katonai szolgálatot.

Hazánkra nézve fontos a Francia Rádió magyar és finn osztályánál végzett tevékenysége (1945—1948.), mert a híradás szimpatizáns hangú volt. Természetesen folytatta oktatói tevékenységét, a Keleti Nyelvek Főiskoláján (egészen nyugalomba vonulásáig, 1967-ig) és a párizsi egyetemen, a Sorbonne-on 1965-ben összehasonlító finnugor nyelvtudományt tanított. Oktatói sikerét tények bizonyítják: száznál több hallgatója szerzett diplomát magyar, finn és észtl nyelvészetből.

Finn és magyar nyelvi tankönyvében ezt a két nyelvet olvasási és irodalmi-nyelvészeti élményen alapuló ismeretek birtokában mutatja be. Nemesak a hagyományos történelmi és leíró módszer érvényesül munkájában, hanem — bizonyos fokig — a korszerű nyelvelmélet és a stilisztika is. Nyelvünk oktatását nem csupán a Főiskolán szolgálta, hanem sokat tett a magyar nyelv tudományos megismertetése érdekében is. Ha megtekintjük példaanyagát, akkor meggyőződhetünk arról, hogy gondosan követte a magyar irodalom és a magyar stílus fejlődését: ebben is korszerű volt. Nyelvünk tudása, kultúránk ismerete tette lehetővé, hogy beszámoljon a magyar nyelvészeti élet eredményeiről, ismertesse folyóiratainkat és monográfiáinkat a Bulletin de la Société Linguistique de Paris hasábjain. Tevékenységének az eredménye, hogy Franciaországban finnugor tudományos folyóiratot alapítottak: Études Finno-ougriennes címen (most jelenik meg nyolcadik kötete). Szótárával évtizedeken át segítette a magyar, illetőleg a francia nyelv megismerését.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem tudományos érdemeit és közéleti tevékenységét, a magyar nép és művelődés iránti szeretetét értékelve 1964-ben díszdoktorrá avatta.

Ez év április 13-án töltötte be 75. évét. A nemzetközi tudományos élet képviselői: francia, amerikai, szovjet, német, finn, magyar tudósok ünnepi kötetel köszöntötték: Mélanges à Aurélien Sauvageot címen. Egy kötetbe nem fér el temérdek üdvözlőjének ünneplő óhaja: az ő jókívánságaikat tolmácsolja ez az írás, vigye el az Aix-en-Provence-ban élő, ott továbbra is tevékenykedő barátunknak, kulturális támogatóknak, Aurélien Sauvageot-nak a Magyar Nyelv szerzői és olvasói körének szívbéli üdvözlését.

ERDŐDI JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Anyanyelvünk az általános iskolában

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a Művelődésügyi Minisztérium, Szabolcs-Szatmár megye Tanácsa és a nyíregyházi Tanárképző Főiskola közreműködésével 1972. április 6—7—8-án Nyíregyházán vándorgyűlést rendezett „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel. A Társaság kezdeményezése valamennyi fent felsorolt intézménynél pártfogásra és segítőkézségre talált, a szervező munkában és a költségek előteremtésében egyaránt nagy részt vállaltak magukra.

Tagjaink mindegyikét értesítettük a vándorgyűlés tervezéséről, de meghívót csak azoknak küldtünk, akik azt igényelték. Az általános iskolai szakfelügyelőkkel, munkaközösségek vezetőivel és az aktív tanárok képviselőivel együtt több mint háromszáz volt a résztvevők száma.

A vendéglátók és a rendező szervek üdvözlő szavai után B á r c z i G é z a bevezetője nyitotta meg a tanácskozást. Hangsúlyozta az anyanyelvi öntudat fontosságát, amelynek letéteményesei az általános iskolákban tanító magyartanárok. Bessenyei földjén Bessenyeit idézte: „csak saját nyelvén lehet a nemzetet sikerrel művelni”. Felhívta a figyelmet arra, hogy milyen nagy jelentősége van a nyelvjárásoknak: „a nyelvjárásokat üldözni bűn” — mondotta — s ezek védelme az általános iskolai tanárok feladata. A tennivalók felmérésének és a jobb, tökéletesebb munka végzésének előfeltétele a problémák és tapasztalatok alapos megbeszélése. Erre hivatott a konferencia, s ehhez kívánt jó munkát és sok sikert.

2. A vándorgyűlés elsődleges célja valóban a problémák megbeszélése, a vélemények meghallgatása, a tapasztalatok kicserélése volt. Ezért csak egyetlen hcsszabb nagyobb lélegzetű előadás hangzott el, amelyet T e m e s i M i h á l y tartott „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel. Azokból az igényekből indult ki, amelyeket az általános iskolai anyanyelvi oktatással szemben támaszt a társadalom. Megváltozott az iskola jellege, a tanulók összetétele, az oktatás-nevelés célja, de még nem változott ugyanilyen mértékben a módszer, a tanított anyag kapcsolata az étellel, a mindennapi gyakorlattal. Nem lehet a tervezett műveltségi anyag „zárt”. Az általános és a középiskolai tantervek nem tartalmazhatnak átfedéseket.

Áttekintette az előadás az általános iskolák anyanyelvi képzésének történetét, majd ismertette a mai anyanyelvi nevelés és oktatás fontosabb jellemző sajátosságait. Ezek után tért rá a megoldandó feladatok bemutatására. A személyiség egyensúlyban történő fejlesztése, az anyanyelvi oktatás helyes arányainak megteremtése, a nyelvhasználati készség megalapozása a cél. Nem a lexikális ismeretanyagot kell növelni, hanem időtálló alapismeretekre építve az új speciális ismeretek megszerzéséhez szükséges készséget és képességet kell fejleszteni. Szükség van a nyelvi törvények és szabályok megtanítására, de ez nem lehet verbális. Az írásközpontúság még mindig erős, és a beszélt nyelv csiszolására, az igényes nyelvhasználat fejlesztésére nem törekszünk eléggé. Jóllehet az öncélú grammatizálást az eddigi tantervek is elvetették, nem állítottak helyébe megfelelő célokat. A módszeres eljárások újításával, színesítésével igyekeztünk megszerettetni a nyelvtanórákat, de az oktatott tananyag megújítására nem került sor. Hiába foglalnak állást a tantervek a legjobb célok és feladatok mellett, az oktatás gyakorlata nem tudta megvalósítani a követelményeket. A jelen konferencia hivatott arra, hogy az anyanyelvi képzés alapvető kérdéseivel, problémáival is foglalkozzék, és állást foglaljon ezekkel kapcsolatban.

A továbbiakban az előadás még foglalkozott a tanárképzés problémáival, a nem magyar szakos tanárok anyanyelvi műveltségével és továbbképzésével, a tanárok szem-

léletével, amelynek helyessége — „annak tudata, hogy az anyanyelvi képzés tantervünkben előírt anyaga a felnövekvő nemzedék személyisége fejlődéséhez szükséges társadalmi kapcsolatok célratörően kiválasztott része” — a nem magyar szakos tanárok esetében is elengedhetetlen.

Az anyanyelvet nem szabad csupán tantárgynak tekinteni, hiszen anyaga valamennyi tantárgy kifejező-eszközrendszerével kapcsolatos. Ezért nyelvhasználatot kell tanítanunk, s ennek nem felelnek meg a nyelvtankönyvek, mert aránytalanul kicsi bennük a nyelvhelyességi és szókincsfejlesztő rész, a nyelvtani és helyesírási pedig túl nagy. A tantervi koncepció is „helyesírásközpontú”, kevés szerepet szán a beszédművelésnek és a szóbeli kifejezőképesség fejlesztésének.

Az anyanyelvi képzés fontos részterületeit ismertetve megemlítette a helyes ki-ejtésre, szép magyar beszédre való nevelés elvét, amelynek alsó tagozatban elsősorban a helyes hangképzés, artikuláció, felső tagozatban pedig az értelmi és érzelmi mozzanatok hordozó beszédmodulációk megtanítása, gyakoroltatása a feladata. Központban azonban mindig a kifejezőképesség és gondolkodás fejlesztése álljon, s ennek alapján végeékként a közlésnek bármilyen helyzetben való biztonságát kell elérnünk. El kell juttatni a tanulókat az újraalkotó utánzástól az önálló alkalmazáson keresztül az alkotás szintjéig. Mindennek az eléréséhez természetesen szükséges a leíró nyelvtan, vagyis a nyelvhasználat törvényeinek tudatosítása, a szabályrendszer helyes alkalmazása.

Előadása végén **Temesi Mihály** pontokba foglalta azokat a feladatokat, amelyeket az oktatás-nevelés tervezésénél, a tantervek korszerűsítésénél figyelembe kell venni. Ezek szerint jobban előtérbe kell állítani a hangtani és prozódiai kérdéseket, a szintaktikai szabályokat és gyakorlatokat. Nagyobb súlyt kell fektetni a szókincsfejlesztésre, a beszéd- és nyelvművelésre, s mérsékelni kell a grammatikai követelményeket, de azért mindig ezek legyenek az alapjai az előbbieket gyakorlat- és feladatsorozatainak.

3. Az előadást **Hoffmann Ottó** „Anyanyelvi nevelésünk célja és tantárgy-pedagógiai alapelvei” című korreferátuma követte, amely hangsúlyozta, hogy a grammatizáló nyelvszemlélet a múlt öröksége, s ma is érvényesül általános iskolai oktatásunkban, háttérbe szorítva a nyelvi képességek fejlesztését. A „nyelvi eszmény” az általános iskolai nevelés-oktatás számára „nem nyelvészeti, hanem társadalmi jellegű kérdés.” Az „eszményi nyelvhasználat” normája három követelmény: a nyelvhelyesség, az esztétikum és az egyéni közlésmód. Ezt kell megközelítenie a 12 éves anyanyelvi képzésnek. A magyartanárnak a nyelvi eszmény megtestesítőjének kellene lennie, hiszen a tanulók példaképnek tekintik, őt utánozzák. Ezért nemcsak korszerű szaktudásra, hanem nevelői rátermettségre, magas szintű jártasságra van szüksége, és szenvedélyes nyelvművelőnek kell lennie.

Ismertette a hozzászóló azokat a tantárgy-pedagógiai alapelveket, amelyek az anyanyelvi nevelés legfőbb sajátosságait fejezik ki: 1. Az anyanyelv a személyiségfejlesztés eszköze. Ez igen fontos alapelv, mert mutatja az anyanyelvi nevelés súlyát, jelentőségét. 2. Az anyanyelvi nevelés egységének elve az oktatás folyamatosságát, tervszerű egymásra épültségét jelenti, de nem zárja ki a részfeladatok fontosságának lehetőségét, hiszen életkori követelmények szerint kell helyezni a súlypontot a helyesíráásra, a stilisztikára stb. Az anyanyelvi órák központjába viszont mindig a nyelvi tevékenység fejlesztésének kell kerülnie. 3. A funkcionális nyelvszemlélet elve a gondolat formába öntésének, az emberi kommunikáció megteremtésének tényét tartalmazza. 4. A tanuló meglévő nyelvkészségére való építés elve a gyermek magával hozott nyelvi képességeinek kibontakoztatását jelenti. 5. A grammatikai minimum és a nyelvhasználat-központúság elvén a nyelvtan és a nyelvhasználat „történeti ellentétének” feloldását értjük. 6. Az anyanyelvi műveltség az általános műveltségnek alapja és feltétele alapelv arra utal, hogy a tanítás-tanulás nyelvi kérdés. A tanulók csak olyan információk felfogására és

hasznosítására képesek, amelyeknek a nyelvi kifejezőeszközeit ismerik. 7. A gondolkodás és a nyelvi kifejezés együttes fejlesztésének elve arra figyelmeztet, hogy a gondolat és a nyelv elválaszthatatlan egymástól. A tartalomnak megfelelő nyelvi formát kell választani minden közlés megvalósításához. 8. A „tantárgyi ágazatok” egységben való felfogásának elve. Négy ilyen ágazat köré csoportosítható a sokrétű nyelvi tevékenység fejlesztése: a) nyelvtani ismeretek, b) kifejező tevékenység, ezen belül pedig: c) beszédművelés és d) helyesírás. 9. A nyelvi tevékenység formáinak arányos fejlesztésének elve, különös tekintettel a szóbeli alapformák elsődlegességére. Az „élőbeszéd” elsőbbségének a hangsúlyozása, az emberi önkifejezés legmindennapibb eszközének a kiemelése a nyelvtani órákon a helyes kiejtés oktatásának, a köznyelvi kiejtési norma elsajátíttatásának, a beszédmodulációk begyakorlásának folyamatában valósul meg. 10. A helyesírás pszichológiai megközelítésének és szintézisben való tanításának elve szerint figyelembe kell venni a gondolkodás, a beszéd és az írástechnika, a helyesírás összefüggéseit. Meg kell ismerni a helyesírási tevékenység „lélektanát”, milyen kapcsolások, áttételek játszódnak le a tanulóknál írás közben, mi a szerepük, és hogyan lehet ezeket befolyásolni. 11. Az anyanyelv az idegen nyelv tanításának-tanulásának bázisnyelve. A tudatból sohasem száműzhetjük az anyanyelvet, amelynek nyelvtana alap bármely idegen nyelv nyelvtanának megértéséhez. 12. Az anyanyelvi nevelés összpédagógiai jellegének alapelvét minden nevelőnek be kell tartania. Az anyanyelv tantárgyakat átfogó szerepe kötelezettséget jelent valamennyi tanár számára, s a nyelvrontás ellen egységesen kell fellépniük.

Mindezek megvalósítása érdekében új tantervi koncepció kidolgozását javasolta Hoffmann Ottó. Ebben ötvözni kell a hagyományos és az új módszeres eljárásokat, át kell formálni a tanárok anyanyelvi szemléletét. Már most is nagyobb súlyt kell fektetni a nyelvművelésre, többet kell foglalkozni a kiejtéssel, nyelvhelyességgel, szerkesztéssel, stíluselemzéssel stb.

4. A korreferátum elhangzása után Szatmári Lajos számolt be Pest megye nyelvtanításának 1969—70-ben végzett felméréséről. A Művelődésügyi Minisztérium Általános Iskolai Osztálya mintegy 170 lapon, 15 táblázatos kimutatással kéziratként közreadta a felmérés teljes anyagát. A beszámoló egyrészt ismertette, másrészt kiegészítette, új szempontok szerint értékelte ennek eredményeit. Megállapította, hogy a magyart tanító tanároknak csak 79,3%-a rendelkezik szakképesítéssel. A tanulóknak 1,5%-a foglalkozik órán kívül (szakkörben) az anyanyelvvel. Jók a tapasztalatok a Televízió nyelvtanóráiról. Az ötödik osztályba való átmenetnél nem tapasztalható nagy zökkenés: a tollbamondások érdemjegyei itt 3,5-es megyei átlagot adtak, s a felsőbb osztályokban ez fokozatosan csökkent. A mondatrészek szerinti elemzés ugyan jobb volt a szófajnál, de az összetett mondatok felismerése még ennek is alatta maradt. A helyesírási felmérések gyenge eredményei főként a kiejtéstől eltérően írandó szavak, a földrajzi tulajdonnevek, valamint a népek és nemzetek köznevei írásszabályainak hiányos ismeretéből adódtak.

Igen kevés tanárnál (15%) találtak korszerű óravezetést, ami a módszertani oktatás színvonalának elégtelenségére utal. Különösen elhanyagolták a tanárok a megszilárdítás, a bevésés mozzanatát. A szakma szeretetének hiányára mutat az, hogy meglehetősen kevés tanár (33,6%) próbált érdeklődést kelteni az órán a tantárgy kérdései, a sorra kerülő téma iránt. A tanítás folyamatában viszont az osztállyal való együttműködést már nagyobb arányban sikerült megvalósítani.

Végül a felmérés tanulságait és az ebből adódó javaslatokat ismertette az előadó. Ezeket a konferencia az utolsó ülésen vitatta meg, s nagy részüket el is fogadta.

5. Topscháll Józsefné „A mindennapi gyakorlat problémái” címmel számolt be szakfelügyelői működése közben szerzett tapasztalatairól. Elmondta, hogy

nagyon sok jól képzett, lelkes és áldozatkész tanár lelkiismeretes munkája nem adja vissza a megkívánt eredményt. Ennek okát egyrészt az ecdligi tantervek elemzésével, a tankönyvek hiányosságainak feltárásával próbálta megkeresni. A mai anyanyelvi oktatás helyesírásközpontú, a tematikus tervezés ritka jelenség, a kifejezőképesség fejlesztését sokan az irodalomtanítás feladatának tartják. Össze kellene hangolni az irodalom- és nyelvtanítást tanmenetét, mert sokan ma is csak az irodalomórákat tekintik magyaróráknak, a nyelvtan „csak” nyelvtan.

A nyelvhelyesség tanításának tervezése nagyon ritka, s ebben a tankönyvek is hibásak, mert „rejtve van bennük a nyelvhelyesség”. Kevés a szemléltetőeszköz, s a meglévőket sem használják föl kellő mértékben.

Az órák vezetése, a módszertani munka sok kívánnivalót hagy maga után. A helyesírás gyakorlása, a mondatelemzés, de még néha a gyakorlás is a nyelvtani ismeretekre való hivatkozás nélkül „a levegőben lóg”. A tananyag csökkentése az alsó tagozatban nem hozta meg a várt eredményt: „nem tudnak jobban írni, beszélni a tanulók”. A felső tagozatban is sok a módszertani bizonytalankodás, „a hagyományos és a korszerűsége törekvés ötvözete érvényesül az óravezetésben”. A továbbiakban felsorolta az előadó a tapasztalt hiányosságokat és jó módszereket. Elismeréssel szölt a segédkönyvekről, amelyeket elég sokan használnak is. Szükségesnek tartotta a konferenciát s más fórumok érdeklődését az anyanyelvi képzés iránt.

6. A vándorgyűlés legfontosabb célja — mint feljebb említettem — az volt, hogy a gyakorló pedagógusok elmondhassák véleményüket az anyanyelvi oktatás-nevelés helyzetéről, kicseréljék tapasztalataikat, és megbeszéljék a feladatokat. Ezt a célt szolgálta a három félnapon át tartó vita. Mindegyik időszak hozzászólásai két-két téma köré csoportosultak, s a kérdések egy-egy tudós ismerője vezette az üléseket. Minden témakörből elhangzott néhány rövid vitaindító előadás, amelyekre az előadókat előzőleg fölkerítették. Ezek után több mint félszáz felszólalás hangzott el. Hely hiánya miatt természetesen itt le kell mondanom arról, hogy a hozzászólóknak csak a nevét is felsoroljam. Néhány vitaindító előadás és felszólalás mellett azonban nem mehetünk el említés nélkül.

7. Az első ülészak vitája a nyelvtan- és helyesírástanítás kérdései, valamint a munkaformák és munkaeszközök a nyelvtanórán témák köré csoportosult. R á c z E n d r e elnökölt, s bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a grammatizálást már régóta elvetjük, de a nyelvhelyességi ismeretek csak megbízható, szilárd grammatikai tudásanyag-ra építhetők. A nyelvtan eredményes tanítása tehát alapja az anyanyelvi oktatás sikerének. Fontos tehát mind a nyelvtani tananyag, mind pedig az oktatási módszerek korszerűsítése. A kettő összefüggéséről mindenki tud, de a gyakorlatban is meg kell változtatnunk. A strukturalista nyelvészet és a generatív grammatika bemutatásával, szemléltető példákkal, az általános iskolai oktatásban való felhasználhatóság részletes és sokoldalú bizonyításával fejezte be az elnöki megnyitót.

B a c h á t L á s z l ó vitaindítója az idegen nyelvek, elsősorban az orosz nyelv tanításáról szölt. Megállapította, hogy tudatos anyanyelvi ismeret nélkül nem képzelhető el eredményes nyelvtanulás. A kontrasztív összehasonlítás eredményeit fel kell használni az orosz nyelv tanításának is, ehhez pedig nekik is otthonosan kell mozogniuk a tanulók anyanyelvének szabályai között. Nagy segítségére lehet az anyanyelvi képzésnek a kontrasztív grammatika alkalmazása. — T i h a n y i A n d o r „Tendenciák a kezdő oktatásban az anyanyelvi nevelés területén” címmel tartotta meg vitaindítóját. A „készesség szemlélet” utóbbi időben való változásairól, tágulásáról, a résztantárgyak (olvasás, írás, fogalmazás stb.) egymáshoz való közelítéséről szölt. A gondolkodásra-nevelést látja előretörni az anyanyelvi oktatásban is. — Az ötödik osztály számára megjelenő anyanyelvi munkafüzetekről beszélt T a k á c s E t e l. Ismertette a szerkesztők célját, ami

elsősorban a „vonzó tartalom és derűs forma” összehatásában érvényesült. A tanulók nyelvén, az életkori sajátságok maximális figyelembevételével készült a munkafüzet, s ez is eredményezi a közvetlenségét, érdekességét. A tanulókhöz való alkalmazkodáson kívül törekedtek „az élő nyelv törvényeinek életszerű szituációkban való bemutatására és alkalmazására”.

S z e n d e A l a d á r „Koncentrált és intenzívebb anyanyelvi nevelésért” címmel mondta el gondolatait az anyanyelv integráló erejéről, összpédagógiai jellegéről. Hangsúlyozta: az anyanyelvi oktatás kibontakoztathatja a tanulók egyéniségét, személyiségének önépítő belső erőit. A magyartanárnak plasztikusan, a munkaeszközök segítségével igénybevételével lehet és kell teljesítenie ezt a feladatot.

H e r n á d i S á n d o r vitaindítójában helytelenítette a helyesírástanítás periferikussá tételét, mivel „az írásbeliség napjainkban szerves része az életnek”. Nem a helyesírás szükséges méretű tanítása ellen kell hadakozni, hanem a korszerűtlenséget, fogyatékoságokat kell kiküszöbölni. A helyesírást rendszerszerűen kell tanítani, kiemelve a lényeges és elhagyva a kevésbé fontos szabályokat. Rá kell nevelni a tanulókat az önellenőrzésre. Számtalan példát sorolt fel az egyes szabályok tanításának, megértetésének könnyebbé tételére. Végül a követelményekről és az értékelésről szólt. — A hozzászólók között O r o s z S á n d o r volt az első. Szemléletes táblázattal mutatta be az általános iskolai tanulók helyesírási ismereteinek fejlődését. — O r o s z B é l a az iskolatelevízió adásainak felhasználásáról, eredményeiről és problémáiról szólt. Az új forma új módszereket követel a tanároktól, mert enélkül a legjobb adás hallgatása is kárba vesztett idő. I n c z e f i G é z a hozzászólása az anyanyelvi képzés két fontos céljával: az alpműveltség közvetítésére és fenntartására alkalmas nyelvi szint megteremtésével, valamint a tanulók gondolkodásának fejlesztésével foglalkozott. Ezek megvalósításának érdekében nagyobb tervszerűséget követelt, s különösen a tanárok beszédtechnikájának fejlesztését tartotta fontosnak.

B e n k ő L á s z l ó pontokba foglalva ismertette egy hatvan fős főiskolai csoport véleményét és kívánságát az anyanyelvi oktatásról. Ezek röviden: 1. túlsúlyban van a szabályok tanítása, 2. kevés és rendszertelen a helyesírási gyakorlat, 3. háttérbe szorult a fogalmazás, szerkesztés stb. fejlesztése, 4. elsikkad a helyes és szép kiejtésre nevelés, 5. nem használjuk fel az idegen nyelv tanításának viszonyító segítségét, 6. „nyelvtanításunk egészében unalmas . . .” Ismertette a feladatokat, amelyek zömükben meg-egyeznek a határozati javaslatokkal. — R i n d ó J ó z s e f jónak tartotta az eddigi tantervi célkitűzéseket, deszerint a gyakorló pedagógusok szemléletmódosítására van szükség, ami több munkát jelent, s együtt kell járnia a magyartanárok nagyobb megbecsülésével. — A mondatelemzés szerepéről és lehetőségeiről beszélt P l a s z k o n y L á s z l ó. — J u h á s z A n d r á s a fizikai dolgozók gyermekeinek kifejezőképességbeli hiányosságairól, B á l i n t M a r g i t az állami gondozott tanulók hihetetlenül alacsony anyanyelvi szintjéről és hátrányos helyzetük megszüntetéséről beszélt. — H o m p ó F e r e n c n é a falusi és tanyai osztatlan iskolák oktatási nehézségeiről számolt be, s ezeknek kért nagyobb segítséget. — H o n t i M á r i a az értékelés nehézségeit említette, majd a versmondás fontosságáról beszélt. — C h i k á n Z o l t á n n é a helyes kiejtési technika és az ének tanításának összehangolását, a nyelvtani példatár szükségességét fejtegette. — W a c h a I m r e a helyes és szép magyar beszéd oktatásának fontosságáról, a beszédhibák javításáról, a szóbeli szerkesztés szabályainak tanításáról szólt. P á s z t o r E m i l az anyanyelvi nevelésnek, az anyanyelvi képzésnek meg a nyelvtanításnak az egymáshoz való viszonyát fejtette ki. H o f f m a n n O t t ó pedig részletesen beszélt a nyelvi tevékenység fejlesztésének lehetőségeiről és munkaformáiról.

8. A délutáni ülés két témaköre a kifejezőképesség fejlesztése, valamint a nyelv-művelés és beszédművelés az általános iskolában volt. F á b i á n P á l elnökölt, s be-

vezetőjében az anyanyelvi oktatás új igényéről szólt, amely kétségtelenül megvan, de előfeltételei közül még számos hiányzik. Nincs meg a köznyelvi kiejtés normáit rögzítő kézikönyv, nem oktattak eddig az egyetemeken a leendő tanároknak beszédművelést, rengeteg taneszköze, sok tanítási órára és tanításon kívüli munkára lenne szükség. Veszélyeztetheti az eredményeket, ha mindezek hiányában kezdenék hozzá az új elképzelések megvalósításához. Mégis optimizmussal zárta szavait, hiszen az oktató tanárok lelkesedésében és az egyetemek, főiskolák, kutatóintézetek és a minisztérium segítő-készségében nincs hiány.

A vitaindító előadásokat Balassa László kezdte meg a fogalmazástani-tás hatékonyabbá tételéről. Ismertette az alkotó munkára nevelő komplex fogalmazástani-tási módszer elveit, eredményeit és az ezzel kapcsolatos javaslatait. — Rónai Béla a magyartanár példamutató anyanyelvi műveltségének kívánalmairól szólt. Majd a feladatok között megemlítette, hogy a „természetes módon elsajátított anyanyelv reflexeit a normához kell igazítanunk”. Ennek egyik eszköze a grammatika tanítása, de a tudatosság mértékét is limitálnunk kell. A beszédhelyzet meghatározó szerepe a választások lehetőségeit (a szabályok alkalmazásának lehetőségét) leszűkítik, s ilyenkor is a nyelvi reflexeknek kell döntenünk. Megvalósításához többlépcsős módszert javasolt. Az első a mindennapi élet primer reflexeit foglalja magában, keveset kell vele foglalkozni. A második az iskola, a közelebbi valóság objektív tényeire való reagálás reflexe. A harmadik pedig a tanulók alkalmassá tétele tanulmányaik befejezése után is a különféle nyelvi feladatok teljesítésére. Végül a tanítók, tanárok stílusának a tanulók stíluszintjére való transzponálásáról szólt, mert ezáltal oldódnak fel a gyermek és a felnőtt nyelvi szintje közötti ellentmondások. — Magassy László az általános iskolai beszédművelés feladatait ismertette. Noha még feltáratlan a beszéddallam és a hanglejtés több kapcsolata a nyelvi anyag és a közölt gondolatok között, lehet, és kell is beszédműveléssel foglalkozni. Ehhez viszont elsősorban jobb tárgyi feltételek kelljenek. Elmondta javaslatait a mostani tanterv és óraszám keretei között megvalósítható beszélőtechnikai oktatásra vonatkozóan. Közülük egyik a komplex nyelvi nevelés, amelyben nemcsak az írott és beszélt nyelv szerepel együtt, hanem a beszéd valamennyi összetevője: hang, szó, mondat stb.

A hozzászólók között elsőnek Békési Imre a magyar nyelvtan tantárgyi sajátosságairól beszélt. Nem csupán a megtanítandó anyag, a tantervi ismeretek különbözősége adja a tantárgy sajátosságát, hiszen a nyelv és a nyelvtan valamennyi tantárgynak a megértéséhez nagyon fontos, nélkülözhetetlen eszköz, de ez az eszközszerűség semmit sem von le a nyelvtan értékéből, sőt: növeli azt. — Graf Rezso a nyelvtanítás nyelveművelő jellegéről szólt. Ennek a szemléletnek az érvényesítését kívánja megvalósítani a nyelvtan valamennyi részterületén, de ehhez a teljes tantestület egységes fellépése, hatása szükséges. — A hetedik osztályos kísérleti fogalmazási munkafüzetéről beszélt Fajsek Magda. Ismertette célját, feladatát, módszertani elveit, s szemelvényeket mutatott be belőle. — Márk Tamás a beszédhibás tanárokról és a pályalkalmassági vizsgák szükségességére, Muráth Istvánné az iskolai nyelvtanellenességre és az anyanyelvi tudat szándékos vagy esetleges rontására hívta fel a figyelmet. — Kerekes László és Pesti János közös hozzászólásban ismertette az ötödik osztályos tankönyvek anyanyelvi vonatkozásait, nyelvi-stilisztikai kérdéseit. Felsorolták a típushibákat, számtalan példát adtak az egyes tantárgyak könyveiben előforduló nyelvhelyességi hibákra. Megállapították, hogy nem azonos nyelvi színvonalúak ezek a könyvek, egyik-másik nehezen érthető, bonyolult stílusú. Javasolták, hogy nyelvi lektorálás nélkül ne jelenhessen meg ezután egyetlen tankönyv sem.

9. Az utolsó ülészak (április 8-án délelőtt) az anyanyelvi képzés és a többi tantárgy kapcsolata, valamint a nyelvtudomány és nyelvtanítás kérdéseivel foglalkozott.

Az ülést Szathmári István vezette, s bevezetőjében elmondta, hogy a tudománynak kellene élen járnia, az oktatásnak pedig követnie azt. A nyelvújítás idején és a második világháború után a fordítottja következett be. A nyelvtudománynak még most is vannak adósságai, noha sokat törlesztett már. Még a beszélt nyelv sajátosságait, a „hangos stílust” sem ismerjük eléggé. Az egyes tantárgyak közötti kapcsolatok feltárásának is itt az ideje.

Sári Gusztáv vitaindítóját az alsó és felső tagozatos tantárgyak összefüggéseiről kezdte, majd a különböző tantárgyak oktatása keretében szükséges írásbeli munkák és a nyelvtan kapcsolatáról szólt.

Ezután felolvasásra került Szépe György előadása, amely a „Nyelvtudomány és nyelvtanítás” címet viselte. Történeti visszapillantása után a nyelvészet jellegéről szólt, amely nem lehet különböző a tudományban és az iskolában. Hangsúlyozta, hogy a nyelvészet más tudományágakkal mindig kapcsolatban volt, s ma sem lehet elválasztani például az irodalomtudománytól, de a többi tárgytól sem. — Az utolsó vitaindító előadást Hajdú Mihály tartotta az általános iskolai tanulók körében vagy éppen a tanulókkal végezhető tudományos kutatások lehetőségeiről. A névtudomány némely ágának (becézőnevek, ragadványnevek stb.) alatközlői lehetnek az általános iskolai tanulók is, sőt, néha csakis tőlük lehet gyűjteni (pl. iskolai ragadványneveket). A gyűjtőmunka módszereinek, problémáinak az ismertetése után felsorolt néhány témát, amellyel az általános iskolákban működő magyartanárok benevezhetnek az országos néprajzi és nyelvjárási adatgyűjtő pályázatokra. Szükségesnek tartotta, hogy a felsőoktatási intézmények nagyobb figyelemmel készítsék fel hallgatóikat az ilyen tevékenység szervezésére és végzésére. Jóllehet már néhány szép eredmény is mutatkozott ezen a téren, a további munkákhoz több segítséget kell adni.

Dezső László hozzászólása egyrészt az általános nyelvészet eredményeinek a magyartanításban való alkalmazásával, másrészt az idegen nyelvek és a magyar oktatásának kapcsolatával foglalkozott. — A Molnár Ildikó az anyanyelvi képzésről és a középiskolai tanárok anyanyelvi műveltségéről beszélt. Megemlítette, hogy a magyar szakos egyetemi hallgatók mellett az idegen nyelv szakosok is tanulnak fonetikát, a Természettudományi Karról azonban csak néhány csoport jár beszédtechnikai gyakorlatokra egyetemi képzésük utolsó félévében. Javasolta, hogy legyen kötelező a beszédtechnikai gyakorlat minden egyes leendő tanár számára, hiszen csak úgy várható az alsóbb fokú oktatásban valamilyen kézzelfogható eredmény. — Elekfi László az általános iskolai nyelvtankönyvekről szólt, s felsorolt néhány következtetlenséget, hibát. — Ágoston Mihály felhívta a figyelmet arra, hogy az anyanyelv romantikus és misztikus túlbecsülése helyett tanulóink lássák meg nyelvünkben „a magyarság szellemi életének kohézióját és hordozóját”. Nem értett egyet az idegen nyelvek egybevetésével a magyarórákon. Ez az idegen nyelvi óra feladata. A helyesírási rendszer kiforrottsága és rögzítettsége mellett az ejtési normák kidolgozatlansága gondolkodásra készítette. Végül a jugoszláviai magyar anyanyelvi oktatás néhány módszertani problémáját említette meg. — Kovács József az anyanyelvi munka szeretetének, a gondolkodás irányításának, Szirmai Endre az alsótagozatos anyanyelvi nevelés egységének szükségét hangsúlyozta.

Részletesen kifejtette észrevételeit Hexendorff Edit a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség iskolai fejlesztésének kérdéseiről, a beszélt és írott nyelvhasználati formáknak egymáshoz való viszonyáról, szembeállíthatóságukról és rangsorolásukról. — Bánréti Zoltán az anyanyelvi képzés korszerűsítését a modern strukturális nyelvészet oktatásával és alkalmazásával látta megvalósíthatónak. „Nem magukat a szintaktikai, szemantikai és közlési jellegű szabályokat, hanem ezeknek a verbális kommunikációs tevékenységben történő, gyakorlati alkalmazását tanítanánk” — mondotta. —

F e k e t e P á l hiányolta, hogy az irodalomról tudatosan nem esett szó a konferencián, pedig anyanyelvi képzést csak irodalomóra alapozhat megbízhatóan. Nem értett egyet a nyelvtannak külön osztályzattal való értékelésével, s a két tantárgy egységes oktatását javasolta. — P á s z t o r E m i l is a magyar nyelv és irodalom egymásrautaltságát hangsúlyozta, és ezek együttműködését tartotta szükségesnek.

10. Az elhangzott előadások és hozzászólások alapján H a j d ú M i h á l y, a Társaság titkára terjesztette a vándorgyűlés elé a határozati javaslatokat. Ezeket a résztvevők megvitatták, majd az alábbi megfogalmazásban egyhangúan elfogadták.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. április 6-án, 7-én és 8-án Nyíregyházán megtartott „Anyanyelvünk az általános iskolában” című vándorgyűlése megvitatta az általános iskolai magyar nyelvi nevelés helyzetét és feladatait, s a következő javaslatokat terjeszti elő a Társaság választmányának azzal a kéréssel, hogy továbbítsa a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztályának, Pedagógusképző Osztályának valamint Egyetemi és Főiskolai Főosztályának.

I. 1. Társadalmunk igényei a jelenleginél hatékonyabb anyanyelvi képzést kívánnak. Ennek megvalósítására nagyobb mértékben kell gondoskodni a személyi, pénzügyi, tárgyi és pedagógiai feltételeiről.

A) Fokozottan érvényt kell szerezni annak a követelménynek, hogy a magyar nyelvet és irodalmat csak szakképzettséggel rendelkező pedagógusok tanítsák. Ajánljuk a magyartanárok munkakörülményeinek megvizsgálását, és — nagy mennyiségű írásbeli munkájukra való tekintettel — kötelező óraszámuk méltányos megállapítását.

B) Kérjük a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy a TANÉRT kellő példányszám-ban állítson elő olyan tanszereket, amelyek alkalmasak az anyanyelv tanulásának a látást, hallást és kézügyességet foglalkoztató eszközökkel való támogatására, a Tankönyvkiadó Vállalat pedig adjon ki segédkönyveket a tanulás változatosabb formáinak megtervezhetősége érdekében: iskolai értelmző és szinonimaszótárt, iskolai terminológiai szótárt, stílusszótárt, az általános iskolai követelményszintet rögzítő helyesírási szabályzatot, szólás- és közmondásgyűjteményt, feladattárakat, nyelvi játékokat tartalmazó könyvet stb. Kérjük továbbá, hogy a Rádió és a Televízió gondoskodjék az anyanyelvi képzést segítő műsorok rendszeres sugárzásáról valamennyi osztály számára.

C) Ki kell munkálni az eddig kevésbé hatékonyan oktatott tantárgyi ágazatok módszertanát. Ilyenek elsősorban a beszédművelés, a fogalmazás, valamint a kifejező-képességnek és az olvasási készségnek a továbbfejlesztése a felső tagozatban.

D) Fokozott segítséget kell nyújtani a részben osztott és osztatlan kisiskolák anyanyelvet tanító pedagógusainak, akik hátrányos helyzetben levő tanulók nyelvi nevelésén munkálkodnak.

2. A munkafüzet-sorozat bevezetésével egyidőben — az eddigi tapasztalatok felhasználásával — a gyakorlatban is megvalósított súlypontosítással arányosabbá kell tenni a nyelvi ismeretek tematikáját. Evégből pontosan meg kell határozni a tanterv követelményeit, a leíró nyelvtan, a helyesírás és a helyes beszéd, a szókinccsfelkészítés és a fogalmazás területén.

3. A köznevelés irányítói minden szinten fordítsanak fokozottabb figyelmet az anyanyelvi képzés ügyére. Az ifjúsági szervezetekkel együttműködve serkentsék az iskolák és a nevelők kezdeményező kedvét mind az órán, mind az órán és iskolán kívül folyó munkában: megmozdulások (versenyek, rendezvények stb.) szervezésében, szaktanterem, beszédtechnikai gyakorlóterem kialakításában, a szakkörök munkájának kiterjesztésében stb.

4. Konferenciánk tanulságai alapján kívánatos a szaktanárok számára biztosítani a vélemény- és tapasztalatesere szervezett alkalmait. Ennek érdekében célszerű a

továbbiakban is módot találni a jelenlegihez hasonló találkozóok szervezésére. A pedagógiai, módszertani és nyelvtudományi folyóiratok gondoskodjanak a nyelvtudomány eredményeinek pedagógiailag értékelt továbbításáról, a módszertani kezdeményezések tapasztalatainak közzétételéről, a hazai és külföldi eredmények és kísérletek közléséről. Ezeknek a feladatoknak a Magyarartanítás egymagában már nem tud eleget tenni.

5. Javasoljuk továbbá a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának, hogy egy népszerű nyelvművelő folyóirat megindításának a pécsi Nyelvművelő Konferencián 1959-ben elfogadott tervét váltsa valóra. Szükség van a pedagógusok munkájának segítéséhez a Tankönyvkiadó gondozásában egy Nyelv és Iskola című könyvsorozat megindítására, valamint a tanulók részére egy, a nyelvünk életével foglalkozó ifjúsági folyóirat és egyéb kiadványok közreadására.

II. Iskolarendszerünk felülvizsgálatának eredményei nyomán fokozni kell az előmunkálatokat egy új általános iskolai tanterv kidolgozása érdekében. Ebben a tantervben kapjon központi helyet és integráló szerepet az anyanyelvi nevelés mint a személyiség fejlesztésének legfontosabb tényezője.

1. Kívánatos a gyakorló pedagógusok, valamint az illetékes tudományszakok és intézmények javaslatainak a meghallgatása az anyanyelvi nevelés korszerűsítése érdekében. Ilyen módon válhat lehetővé olyan tanterv kidolgozása, amely — felhasználva a tudományok legújabb kikísérletezett eredményeit — életkorhoz, biológiai és társadalmi érettséghez igazodó optimális és reális nyelvi nevelést alapolhat meg. Az anyanyelv tanításának korszerűsítésére irányuló különböző törekvéseket okvetlenül össze kell hangolni.

2. Az iskolafokok szerint tagozódó tantervet váltsa fel olyan elgondolás kimunkálása, amely az óvodás kortól kezdve az érettségi vizsgáig megszakítatlan folyamatnak tekinti az anyanyelvi nevelést, tehát lényegesen csökkenti az átmenetek zökkenőit.

3. Az anyanyelvi nevelésnek a tantervben megtervezett egységes folyamata csak a nevelőtestület összehangolt munkájával valósulhat meg. Ezért ki kell dolgozni a nem magyar szakos nevelőjelöltek korszerű szemléleten alapuló anyanyelvi képzésének tervzetét. A már működő nevelők tájékoztatását pedig a pedagógusképzés és -továbbképzés feladatává kell tenni.

4. Javasoljuk a vándorgyűlés teljes anyagának a mielőbbi megjelentetését, és szükségesnek tartjuk az elhangzott előadásoknak és hozzászólásoknak, valamint egyéb e tárgykörbe vágó információknak a tematikus feldolgozását.

A vándorgyűlést Szathmári István főtítkár szavai zárták be, aki a Társaság tevékenységének ismertetése keretében kiemelte az anyanyelvi oktatás területén végzett munkát, amelynek egyik eredményes megnyilvánulása volt ez a konferencia. Reményét fejezte ki, hogy a tanácskozás elérte célját, és eredményes munkát végzett. Köszönetet mondott a vándorgyűlés házigazdájának, szervezőinek, előadóinak, hozzászólóinak, minden egyes résztvevőjének, s a konferenciát bezárta.

*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. május 16-án megtartott választmányi ülésén Szathmári István főtítkár beszámolt a nyíregyházi vándorgyűlésről, Hajdú Mihály titkár pedig ismertette a határozati javaslatokat. A választmány megvitatta ezeket, s felhatalmazta az elnökséget, hogy továbbítsa a felsorolt szervek illetékeseihez, valamint az MTA I. Osztályához.

Az elnökség ennek a megbízatásnak eleget tett.

HAJDÚ MIHÁLY

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1971. november 9. Nyelvoktatási szakosztály. JOBBÁGY KÁROLYNÉ ANDRÁS KATALIN, Az intenzívebb magyar nyelvi képzés problémái a középiskolában. — Arról a két éve folyó kísérletről számolt be, amelynek célja az anyanyelv oktatásának hatékonyabbá tétele, hogy általa az iskolai gyakorlat képes legyen a napjainkban egyre sürgetőbbben és egyre több oldalról vele szemben támasztott igényeknek megfelelni. A feladat nemcsak módszereink, hanem szemléletmódunk megváltoztatását is megkívánja. A munka alapelve az a gondolat, hogy az anyanyelvi nevelésben a személyiség fejlesztésének egyik legfontosabb lehetősége rejlik, módszereinek megválasztásában pedig annak a felismerésnek van döntő szerepe, hogy az anyanyelv oktatása gyökeresen más feladat, mint az idegen nyelveké. E két alapgondolatból következtek a célkitűzések: 1. a nyelvtan tanítása helyett sok oldalú képzést kell nyújtani; 2. a tanítás túlsúlyát fel kell váltania a tanulásnak, az önálló tanulmányozásnak és a problémamegoldásnak; 3. a felismerő, az elemző és a választó képesség fejlesztése mellett fel kell szabadítani tanítványaink nyelvi képzeletét, alkotókedvét is; 4. a gyakorlati nyelvhasználat minél szélesebb körét kell vizsgálódásainkban bevonni; 5. e sokrétű feladat megoldásában — egyelőre a tantervi anyag átalakítása nélkül — nagy mértékben fel kell használni a magyar nyelvtudomány és az általános nyelvészet újabb eredményeit. Ezután a kísérlet munkaformáiból mutatott be néhányat a hallgatóságunknak.

1971. november 16. Magyar szakosztály. SZEFESY GYULA, A *lenni* + *-va, -ve* ige-névű kifejezések idegenszerűségéről elterjedt hiedelem cáfolata. — Idegenszerűség feltételezése esetén különböző természetű ellentmondásokkal találjuk szemben magunkat: 1. A tárgyalt magyar ige-néves kifejezések szerkezetileg eltérnek más nyelvek megfelelő kifejezéseitől. 2. Lényeges különbségek tapasztalhatók a használat körét tekintve is. 3. Legrégibb szövegelemleinkben is megvannak különféle, nem csupán állapotjelölő funkciókban. 4. Irodalmi alkotásaink és bőségesen élnek velük. 5. A népnyelv az egész magyar nyelvterületen az irodalmi nyelvnél is gyakrabban alkalmazza őket. 6. Ugyanezt mondhatjuk a köznyelvről is. 7. A szerkezeti variációk is az idegen eredet ellen tanúszkodnak. 8. A nyelv egész szerkezetétől lényegesen eltérő idegen szerkezeti elemek átvétele valószínűtlen.

1971. november 23. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, Nyelvtanítás — nyelvi nevelés. — Az előadó az általános iskolák számára készülő munkafüzet anyagára utalva a nyelvtanítás és a nyelvi nevelés tartalmi — funkcionális különbségét elemezte. E megkülönböztetéssel voltaképpen a korszerűen értelmezett anyanyelvi képzés feladatai, elvei és módszerei kerültek szóba: a motiváció eszközei, a személyiségfejlesztés lehetőségei, az anyanyelv tantárgyi sajátosságainak érvényesítése az oktatási folyamat megtervezésében stb. Kiemelt szempontként foglalkozott az önellenőrzés („visszacsatolás”) szűkségével és megvalósításának módjaival, végezetül — kitekintésképpen — az anyanyelvnek a tantárgyak rendszerében betöltött szerepére mutatott rá.

1971. november 30. Szlavisztikai és magyar szakosztály. KISS LAJOS, Tükörszövizsgálatok. (Tíz földrajzi köznév.) — Meghatározása szerint az a főnév tekintendő földrajzi köznévnek, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli. A szláv mintára keletkezett magyar tükörszavak rendszeres vizsgálata során megállapította, hogy számos földrajzi köznévünk feltűnő onomasziológiai rokonságban van szláv nyelvi megfelelővel. Ezek közül bemutatja a következő tízet: *forrás, halvány, havas, hegy, hegymeg, ingovány, part, szoros, tisztás, vízmosás*.

* L. MNy. LXVII, 508—11.

1971. december 7. Fonetikai és általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, Szerkezeti alapelvek a szöveges dallamban. — Korábbi előadásában már rámutatott azokra a dallamfordulatokra, amelyek könnyítették vagy nehezítették az énekelt szöveg megértését. Most új példák bemutatásával vizuális (epidiascop) és auditív eszközökkel (magnetofon, élő bemutatás) támogatott bizonyítással hívja fel a figyelmet az ösztönös dallamalkotás ama helytelenségeire, amelyek nélkülözik a szöveg hangtulajdonsági igényéhez való alkalmazkodás szükségszerűségét. A „Prozódiai alapvetés” szabálytervezetével igyekszik segíteni a dallamalkotást, anélkül, hogy a műalkotás védett ösztönösségén bármi csorba esnék. A dallamnak mindenképpen alkalmazkodnia kell a szöveg jelentési igényéhez, és ez felteszi a hangtulajdonságok helyes megjelenési elvét.

1971. december 14. Finnugor és általános nyelvészeti szakosztály. VÉRTES EDIT, Hagyatékban maradt nyelvészeti gyűjtések kiadási problémái. — Az uralisztikai kutatások megindulása óta újból és újból megismétlődik, hogy a gyűjtők meghalnak, mielőtt értékes gyűjtésüket közkinccsé tehetnék volna, sőt akárcsak hozzá is tudtak volna fogni anyaguk feldolgozásához. A hagyatékban ránkmaradt nyelvészeti szövegek, nyelvtani feljegyzések, szótárak stb. kiadásának problematikája aszerint változik, hogy a gyűjtés mikor készült, mennyivel később kerül kiadásra, milyen elvek szerint végezték a gyűjtést, meddig jutott el a gyűjtő maga a feldolgozással. Az átírás problémája csaknem mindig felmerül, a többi kérdés szinte esetről esetre változik. Karjalainen és Paasonen osztják feljegyzéseinek sajtó alá rendezésében sok a közös vonás. Az előadó az átírási és a rengeteg jelentéstani és stilisztikai kérdést felvető fordítási problémán kívül a még kiadandó és a másoktól már kiadott hagyatékkal kapcsolatos feladatokra világított rá.

1972. február 1. Nyelvoktatási szakosztály. BÁRCZI GÉZA, Magyar nyelvtörténet az egyetemen. — L. MNy. LXVIII, 129–38.

1972. február 8. Magyar szakosztály. KESZLER BORBÁLA, A szótövek statisztikai vizsgálata. — Az előadó a tőtípusok osztályozásának és a szavak különféle tőtípusokba való besorolásának elveivel, illetőleg az e kérdésekkel kapcsolatos problémákkal foglalkozott. Ismertette az ÉrtSz. és a VégSz. szövénya alapján számba vett szótövek statisztikai adatait és a belőlük levonható következtetéseket.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Moór Elemérnek. — 1. Teljesítem azt az óhajtását, hogy „A *betű-től a könyv-ig*” című cikkének egyik részéhez tett jegyzetem ne a közleménnyel együtt jelenjék meg. Remélem, meg lesz elégedve a következő megoldással.

Idézem az illető részletet: „ASBÓTH realizitikus szemléletét azonban a magyarságra vonatkozó tudományokban egy romantikusnak mondható szemlélet váltotta fel. Ennek képviselői már nem a múlt valóságát igyekeztek a szavakon és neveken keresztül megismerni, hanem azokból a nyelvészeti formalizmus módszereinek a felhasználásával bizonyítékokat igyekeztek kicsiholni különféle délibábos és nemegyszer álhazafias illatú elméletek számára. Ilyen volt több más között az is, hogy eleink MELICH szerint a *dicső*¹ ófranciák közreműködésével tanultak volna meg írni és olvasni. Az efféle eszmék közé egyébként jól illett *könyv* szavunknak a szintén *dicső*¹ törökök útján az örömenyből való származtatása, amely — amint láttuk — minden szempontból képtelenségnek mondható.

A benne levő két „d i c s ő” szóhoz fűzött jegyzet ez lett volna:

„Az itt alkalmazott »d i c s ő« jelzőket mint az illusztris SZERZŐ fiatalabb éveit csupa *dics* — »garantáltan biztos« megfejtésektől duzzadó — MOROS ELLA-korszakából

átszállított kedves stílhagyományt illetetlenül megtartottam. — A hajdani MAHMUD AL-KĀŠĀRĪ képviselőjében is (vö. MNy. XXXIII [1937.], 63—4, 219—21, 275—7): a jelenlegi PAIS DEZSŐ.”

2. Emlékeztetőül, illetőleg a „dicső” jelzők jelenlegi alkalmazójának bizonyos oldalról való jellemzőjéül újra közlöm folyóiratunk 1937-i évfolyamából (MNy. XXXIII, 63) ezt a L e v é l s e k r é n y b e l i üzenetet.

[Mahmud Al-Kasgari írja: MESKÓ LAJOSnak folyóiratunk legutóbbi füzetében (MNy. XXXII, 328—9) megjelent „Bendegúz” című cikkével kapcsolatban MOROS ELLA a Népünk és Nyelvünk ez évi januári füzetében (30—2) bizonyos oldalról intézményesített paprikás vehemenciával ront neki „az egész pesti nyelvészeti irány módszerbeli sajátosságainak”. A megrovási kalandban egybekötött ezt írja ŐNAGYSÁGA: „Pais Dezsőnek azonban egyéb »bűnei« is vannak a *Bunger* név magyarázata körül, az t. i., hogy valami török *bün* »leves« szó semmiféle török szótárban sem akad. Ő ugyanis ezt a szóalakot csak kikövetkeztette a Radloff szótárban is olvasható *min* > *mün* szóból: egyes török nyelvekben ugyanis nem ritka a *m* > *b*-hangváltozás. Azonban a *mün*-nek jelentése megint nem »leves«, hanem »Fischbrühe«, »Fischsuppe«. De ez a szó is csak az Altáji és Szajáni hegységeknek vidékén élő törzsecskék nyelvében van meg, akikről pedig közzismert, hogy eredetileg szamojédok voltak és csak a közelmúltban törökösödtek el. Egy hasonló hangalakú »Fischsuppe« jelentésű szó azonban a kamasszini szamojédban is van: ez *mí*, *mijä* (vö. Castrén, Samojed. Wörterverz. 221), amellyel az idézett áltörök szó nyilván összefügg.” — Arra kérném MÉSZÁROS GYULA tanár urat,¹ legyen szíves MOROS ELLA úrhölgy turkológiai tájékozottságát egy kissé kitérítve azzal, hogy a török szókinésnek a RADLOFF-szótáron kívül vannak még egyéb lelőhelyei is, pl. az én szerény szójegyzékem, már mint a MAHMUD AL-KASGARIÉ. Ennek BROCKELMANN-féle feldolgozásában („Mitteltürkischer Wortschatz” címen megjelent mint a Bibliotheca Orientalis Hungarica sorozat I. száma. Budapest—Leipzig, 1928.) a 123. lapon ott található: „*mün* (R. IV, 2222) Suppe I, 32, 12; 39, 8; 71, 11; stb.” | „*münlämäk* Suppe schlürfen III, 222, 16”. Azután, minthogy a PAIS-féle *bün* alakkal szemben is némi aggályai vannak MOROS ELLÁNAK, az idézett kiadás 47. lapján ezt olvashatja: „*bün* = *mün* Brühe (yuzz. gyfč. suvaryn) I, 32, 12”. — Én nem akarok minden lében, levesben kanál lenni, ezért szeretném, ha a szegedi halászlészakértők valamelyike, mondjuk, pl. a Népünk és Nyelvünk ezidei egyik nagyérdemű szerkesztője, MOÓR ELEMÉR úr megjelölné, hogy az ujjur *mün* ~ *yuzz.* stb. *bün* 'leves, lé' feltalálása után milyen álláspontra helyezkedjünk az ujjur-*yuzz* stb. leveskultúra szamojéd eredetének kérdésében, no meg azt is örömmel látnám, sőt fizetnék vagy két kamasszini áltörök halászlévet is a szegedi Kassban, ha ugyancsak MOÓR ELEMÉR úr a PAIS-tól l e h e t ő s é g k é n t felvetett magyarázat helyett a *Bunger* névre vonatkozólag egy szamojédoszlavisztikai — természetesen, ahogy azt tőle megszoktuk: g a r a n t á l t a n b i z t o s — megfejtéssel állna elő. — „Így etimologizálnak ők...” — fejezi be népies és nyelvies halászlé-tanulmányát MOROS ELLA. Íme egy eset a sok közül, hogyan kritizálnak MOROS ELLÁÉK, — fejezhetném be talán én: MAHMUD AL-KASGARI.]

3. Egy példa bemutatása, hogyan kritizáltak MOROS ELLÁÉK, egyszersmind tájékoztatás arról, hogyan „dicsőítik” most az ő jogutódjuk, MOÓR ELEMÉR M e l i c h J á n o s t, amikor éppen véletlenül születése századik évfordulóját üljük.

PAIS DEZSŐ

¹ Úgy is mint az akkori MOROS ELLA „jobbik” felét.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VI. 21. — Terjedelme: 11,2 (A/5) ív,

72.73788 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcki Géza elnök* címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszgek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171. 253—70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

46. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György**: A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 17,— Ft.
48. **Szabó Zoltán**: A kalotaszegi nyelvjárás ikeképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára**: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László**: Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István**: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean**: Adalékok a meg ikekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János**: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László**—**Fábián Pál**—**Bencédy József**: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos**: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József**: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás**: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu** és **Szathmári István**. 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila**: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona**: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc**: A konkrét—absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet**: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála**: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa**: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula**: A moldvai csángó nyelvjárás román kölesönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin**: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő**: A rábaközi Mihályi ikeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos**: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu**: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára**: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos**: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László**: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes**: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna**: Az íkes ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

110. **Deme László:** Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. **Kovalovszky Miklós:** Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. **Deme László:** A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. **Várkonyi Imre:** A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. **Kelemen József:** Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. **Pais Dezső:** Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. **Jakobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter:** A felsőszemerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor:** Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály:** Sopron környékének magyar beecözönevei. (1700—1970.) 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd:** Tudnivalók a Magyar Nyelv alakítás módjához. 1972. 16,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította **Jakubovich Emil** és **Pais Dezső.** (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke, mai magyar nyelv tanszéke és finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszékeken készült kiemelkedő doktori értekezések és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. **Zilahi Lajos:** A zárt *í*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. **Mátai Mária:** A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódeksben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes:** A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa:** A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza:** Szempontok az *é*-zés vizsgálatához. Doboz község *é*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály:** Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet:** A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani Tanszékén (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.

LXVIII. ÉVF.

1972. DECEMBER

4. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

464. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1972

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv	385
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Az alanyi igeragozás Bessenyei György nyelvében	393
<i>Pogány Irén—Zelliger Erzsébet</i> : Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése	400
<i>Elekfi László</i> : A magyar szóvégek és toldalékok rendszere	412
<i>Bánkúdi Zoltán</i> : A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja	429
<i>Benkő László</i> : Szófajiság és írói szótár	443
Kisebbségi közlemények. <i>Pais Dezső</i> : A <i>Vizköz</i> mint tájnév. — <i>Benkő Elek</i> : Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből	450
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Antal István Bertalan</i> : A gömöri karszt <i>Ostorménés</i> helynevei. — <i>Balogh László</i> : Dülö. — <i>Biró Izabella</i> : Réja. — <i>Posgay Ildikó</i> : Kékes. Herkulesfürdő—Mehádia. — <i>Szalágyi Ferenc</i> : Csokonai <i>sterc</i> szava	454
Nyelvművelés. <i>Ferencki Géza</i> : Férjes nőink névviseleése és egyenjogúságuk ...	462
Nyelvtörténeti adatok. <i>Németh K. Bódog</i> : Szó-történeti adalékok	472
Nyelvjárások. <i>Kiss Jenő</i> : A magyar nyelvjárások pusztulásáról. — <i>Szabó József</i> : A mássalhangzók kiesése, hasonulása és nyúlása Nagykönyiban. — <i>Csordás Mihály—Dolmányos Teréz—Zelliger Erzsébet</i> : Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről)	479
Különművelés. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Zsoldos Jenő emlékének. — <i>Holovics Flórián</i> : Sajnovics János a Demonstratióról	492
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVIII. közgyűlése. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	501

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*: 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI, 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv*

1. Nagy megtiszteltetés és nagy öröm megemlékezni Bessenyei Györgyről, a magyar felvilágosodás elindítójáról, valóságos megalapozójáról és egyik legkiemelkedőbb alakjáról, aki az anyanyelvi műveltség felvirágoztatásában és legszélesebb körű elterjesztésében látta népe, nemzete boldogulását, és aki nem keveset tett azért, hogy a következő fél évszázad alatt véglegesen kialakuljon a kor színvonalán álló egységes magyar irodalmi nyelv.

Nagy öröm megidézni nemes alakját éppen Sárospatakon, ebben a nagy múltú városban, amely századokon át országos jelentőségű művelődési központ volt; amely számos kiváló egyéniséget nevelt — és nevel napjainkban is — a magyar kultúrának; és amely csaknem kétszázhusz esztendővel ezelőtt otthont nyújtott, és nyilván sokféle indítást adott a kisdíák Bessenyei Györgynek, annak, aki egy 1803-ban írott levelében — az idő távolából — így gondolt vissza rá s az itt eltöltött évekre: „Ennek édes emlékezetét csak életemnek utolsó órája törölheti ki szívemből. Ezerszer fordulnak meg fejemben a Királyhegy, Páncélhegy, Kisnagyporta, Bábagödre, Kispatak, Mogyoróskert, hol léppel fogtam az aranyos stiglicet, mely dolog több örömet adott szívemnek, mintha most országot nyernék. Ó, kedves idő, mely gyermeki játékának bűn nélkül való gyönyörűségével minden királyi kedvet felülhalad, hova tűntél szívemből s veled együtt az öröm is?” — De tegyük mindjárt hozzá: arról a Sárospatakról beszélünk, amelynek a szélesebb környékén beszélt nyelvjárás lett irodalmi nyelvünk alapja.

És nemcsak azért megtiszteltetés és öröm ez a mai emlékűnepség, mert akár Bessenyeiről, akár a magyar irodalmi nyelv kialakulásáról esik szó, nemzeti múltunkat idézzük — amelyre (az I l l y és G y u l a emlegette „hajszálgökökerek”-re) oly mérhetetlenül szükségünk van, hogy a mindenkori mában szilárdan megállhassunk —, hanem mivel Bessenyei művei (drámái, röpiratai stb.) ma is hatnak. Éppen nemrégiben győződhettünk meg róla, hogy az „Ágis tragédiája” — éppen kétszáz éve megjelent és irodalmi korszakhatárt jelentő alkotás — mennyire élő ma is, mint a Shakespeare-drámák megtekintésekor vagy olvasása alkalmával, úgy érzi az ember, hogy a szereplők szájába adott szavak, megállapítások minden korhoz szólnak, örök életűek...

2. Már bihari visszavonultsága idején, a XVIII. és XIX. század fordulóján, „A természet világa” (valójában: világossága, azaz értelme) című hatalmas, több mint tízezer soros filozófiai költeménye kapcsán egy előszófélelben így szól Bessenyei az olvasóhoz, pontosabban így búcsúzik tőle: „Irok én is

* Előadásként elhangzott a IV. Sárospataki Kulturális és Tudományos Hetek keretében, az „Ágis tragédiája” megjelenésének kétszázadik évfordulója alkalmából megrendezett Bessenyei György-emlékülésen: Sárospatak, 1972. május 26.

nyugalmamban, kinomban nem tudván, mi vonsz, csak érzek a bennem élő természetben, oly ellene álhatatlan ösztönt, mely magát társaival közölni kívánja. Koporsómon túl vit beszédem úgy tettzik, mintha siromnak komor éjtzakáját hozná haldokló szívemen kiderülésre; enyhítvén keservét ennek előre való tudása, hogy halálombul elevenekhez szólhatok ki. Ha pedig én is írással a közboldogság templomának oszlopa alá egy követ le tehetek, abból származott vigasztalásom a halálnak örök álmai közt is hevülésbe hozza hideg hamvaimat.” (Régi Magyar Könyvtár 7. sz. Kiadta BOKOR JÁNOS. Bp., 1898. 30.)

Majd 1804-ben, amikor a cenzúra minden művét elutasítja, és végleg elhallgat, „Az értelemnek keresése...” című munkájában így mond búcsút az irodalomnak: „Napjaimnak kevés óráit, melyekkel még rendelkezem, a természet igazságának áldozom fel. Az emberi ítéletet nem rettegem!”

Ma, halála után több mint százötven évvel, minderre csak azt mondhatjuk: aki egy életen keresztül minden sorával, tetteivel a „közboldogság templomának építésén” fáradozott, aki még a síron túl is ilyen irányban akart hatni írásaival, az nemcsak hogy emelt fővel állhat meg az emberi ítélet előtt, hanem egyenesen példakép marad az utókor számára.

Ezúttal nem lehet célunk végigkövetni Bessenyei életútját, bemutatni és értékelni gazdag munkásságát, — ezt amúgyis méltóképpen elvégezte SZAUDER JÓZSEF (Bessenyei. Művelt Nép Könyvkiadó. Bp., 1953. 153 l. és A magyar irodalom története [Főszerk. SÓTÉR ISTVÁN. III. Bp., 1965.] 22—53. irodalommal — a későbbiekben az ő eredményeire is támaszkodom —; l. még GÁLOS REZSŐ, Bessenyei György életrajza. Közoktatásügyi Kiadóvállalat. Bp., 1951. 426 l.) —, inkább mutassunk rá egyéniségének legfőbb sajátságaira, és elsősorban azt vizsgáljuk meg, mit köszönhet neki a magyar irodalmi nyelv.

3. Ha Bessenyeinek azon jellemvonásait akarnók kiemelni, amelyek szinte egész életét, tevékenységét mintegy meghatározták, akkor én a következőket említeném.

Bessenyei György mindenekelőtt gondolkodó, tépelődő, az egyéni és társadalmi igazságot szenvedélyesen kereső, ugyanakkor a megfelelő képességekkel gazdagon megáldott filozofikus egyéniség volt. Ehhez azonban hallatlan tettvágy, gyors hatni akarás párosult. Végül nem feledkezhetünk meg mindig derűs, vidám, a humort, az iróniát, sőt az öniróniát és a groteszket is kedvelő kedélyéről.

Igazoljuk mindezt néhány példával! Vajon mi indítja arra, hogy a fényes Bécsbe kerülvén ifjonti lelkesedéssel és szorgalommal nyelveket tanul; hogy a harminchat kötetes *Voltaire*-t háromszor elolvassa; hogy viszonylag rövid idő alatt — gondolkodó és problémaérző képességére támaszkodva — az egész újabbkori filozófiát elsajátítja: *Descartes* stól *Montesquieu*-ig, *Helvétius*ig, *Voltaire*-ig, *Rousseau*-ig? Mi magyarázza továbbá azt, hogy már legkorábbi nagyobb művében, a Hunyadi László tragédiájában megjelenik az idegen udvarnak és az alattvalóknak a szembenállása, a természet törvényeinek az ember életében betöltött szerepe stb., ami aztán élete végéig foglalkoztatja? És miért szólaltatja meg gyakran a következő rendkívül hatásos humoros-ironikus hangot: „Ah, bártlak el érhetném azon vigasztalálomat, hogy tiz, vagy húsz meg értetet Magyar Író ellenem támadna! Mihent az Írók nyomtatásba egy egész nemzet előtt el kezdenek egymással vetélkedni, azonnal meg indul a fészék elmélkedés. Ezt

kerefném én, azért garázdálkodom néhol iráfomba. Tudom hogy a ki tzáfolni akarna, igyekezne hozzám fzeb magyarsággal befzélleni, mint én fzoktam. Harmadik jönne, ki mind kettönket felül kívánna haladni. A nemzet mulatná vélünk magát, s nevetne mikor mi egymásnak elötte boffzúságokat mondanánk, de a tudomány, magyarfág azonba épülne. Ah! atyámfiái, író barátim, támadjatok reám pennával, magyar könyvekkel! — mondjátok: nints eszem, itélyetek *Szentzre*, mind örömmel el fogadom, tsak tzáfollyatok töb elmével, magyarfággal mint én irtam.” (A Holmi. Béts, 1779. 325—6; címe: Penna tsata.) És miért mutatja be a reggeli Tisza-partot kedves, közvetlen hangon, olyan hangon, amelyet szintén nem tagadhatunk meg tőle? Íme:

A' Tizsának partján viradok-meg egyszer,
Hol ifjú éltomben jártam sok ezerszer.
Az Ég boltozatját kék Szin táblájával,
Tüzesedni láttam napunk' sugárával.
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,
Világosságot nyújt 'zibbasztó álmunkra.

.....
Nagy természetünkben katzagni kezd minden,
Mellynek nagy lármája el kezdődik renden:
Zendülnek az erdők sokféle hangokkal,

.....
Ezek közt a' Tisza foly tsendességével,
'S mintha gondolkozna, olyan menésével.

.....
Illyen dolgok között szemlélvén a' Tizsát,
Gyakran jártam által örvényes folyását.
Füzesei mellett sétáltam magamba
Fövényes lapályján, és gondolatomba
Szüntelen neveltem gyönyörüségemet,

.....
Illyen az hely, a'hol életre születtem,
'S e' nagy természetnek férfi tagja lettem.

(A' Tizsának reggeli gyönyörüsége)

— Nyilvánvalóan az író egyéniségében kell keresnünk az indítékokat.

Úgy gondolom, elsősorban az elmondottakkal függ össze — természetesen egy kissé leegyszerűsítve a dolgot — az a h á r o m s a j á t s á g, amely Bessenyei egész oeuvre-jét áthatja, amely annak az értékét — az örök értékét — jelenti, és amelyből írónknak irodalmi nyelvünk alakulásával, az anyanyelvi műveltség elterjesztésével kapcsolatos törekvései is egyenesen következnek.

Előszőr: Bessenyei nagyságát éppen az mutatja — mint igen helyesen emeli ki SZAUDER JÓZSEF (ItK. 1969. évf. 146) —, hogy „— mert viszonylag későn ért el hozzájuk (tudniillik Bessenyei mellé odaveszi Csokonait is) az egész európai felvilágosodás — egyetlen életmű egységében hasonította át mindazt, ami Voltaire-nél és d'Holbachnál és Rousseau-nál külön-külön, egymást szinte kizáróan alakult ki.” Ez viszont azt jelenti, hogy valóban áthasonította, és hogy az áthasonítás eredményeit egész életművében érvényesítette.

Másodsor: Éppen az előbb említett tényből következően és mert Bessenyei — nagyon is nyitott szemmel — benne élt kora valóságában, felismeri a nemzeti történelemnek valamennyi akkori létkérdését (a polgári nemzetté alakulás érdekében a nemzeti nyelv kiművelése, a kor színvonalán álló közműveltség megteremtése, továbbá társadalmi — politikai előrelépés: a nyelvíleg meghatározott nemzet fogalmába a parasztságot is beleérti, a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés követelésének megfogalmazása stb.), és valójában ezeket építi bele valamennyi munkájába, a műfaj előírta követelményeknek megfelelően.

Harmadsor: Bessenyei igazi műfaja a röpirat (ebben tudja elképzeléseit, terveit — a közboldogság érdekében — leggyorsabban és leghatásosabban előadni; ilyenek: *Magyarság. Bécs, 1778.*; *Magyar néző. Bécs, 1779.*; *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. 1781-ben íródott; stb.*) és a filozófiai, valamint történelmi, politikai elmélkedés, tanulmány (ez meg arra alkalmas, hogy hosszabban kifejtsse ismeret-, lét-, társadalomelméleti stb. nézeteit; ilyenek: *A törvénynek útja. Bécs, 1778.*; — *vegyesebb formában — A holmi. Bécs, 1799.*; *Az értelemnek keresése . . . 1804.*; stb.), de az ezekben megtalálható műfaji sajátságok áthatják tragédiáit, vígjátékait, államregényét, verseit stb. is.

4. Végző soron a felvilágosodás eszméi és az egyéniségéből fakadó, fentebb jelzett vonások vezették el Bessenyeit odáig, hogy meglássa az anyanyelvi műveltség társadalmi szerepét és benne az anyanyelv, pontosabban az egységes irodalmi nyelv kialakításának és kiművelésének jelentőségét, mindezekelőtt a szókincs nagy arányú gyarapításának, azaz a nyelvújításnak a föltétlen szükségességét.

Hogy azonban ebben a bonyolult kérdésben világosan láthassunk, előbb rá kell mutatnunk, mi is az irodalmi nyelv, és milyen utat tett meg a Bessenyei koráig.

Röviden így határozhatnók meg: az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típus. — És hogyan jön létre? Úgy, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatokban beszélők és írók különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti, — legalábbis perspektivikusan — a szépirodalom fellendülését lehetővé teszi, és az egy nyelvet beszélők összetartozását erősíti. Talán mondanom sem kell, hogy mindez szorosan összefügg a népek nemzetté válásával.

Még két dolgot kell látnunk világosan. Egyrészt azt, hogy a nyelvi egységesülés és normalizálódás egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett tartalmi (vagyis a szókészlet, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és — lassanként — e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a társadalom nemcsak igényt támaszt az irodalmi nyelv létrehozására, hanem az egyre növekvő számú normáknak, illetőleg az egész normarendszernek az elterjedését is maga a társadalom biztosítja.

Ami most már a mi irodalmi nyelvünk kialakulását illeti, nagyon röviden summázva a következőket állapíthatjuk meg. Bár a nyelvi egységesülés nyomaival — elsősorban a helyesírás és a hangtan területén — a XVI. század előtt is találkozunk, az irodalmi nyelvvé egységesülés és normalizálódás intenzívebben e század második negyedében indult meg, éppen a korviszonyok, az a korbéli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI—XVII. századi nyelvtanaink — mint a nyelvi normarendszer kialakításának és elterjesztésének igen fontos eszközei — azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, azaz az akkori Kassa—Sárospatak—Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északkeleti és keleti részek református iskolái, mindenekelőtt a debreceni és a pataki kollégium (vö. BENKŐ LORÁND, Felv. Ir. 470) — legfőbb vonásaiban megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével.

Vagyis helyesírásunk két alapvető kérdése: a hangjelölés fonematikus jellege (hogy tudniillik ugyanazt a hangot mindig ugyanazzal a jellel vagy jelkapcsolattal igyekszik jelölni és megfordítva), valamint a kiejtés szerinti és szóelemző elv egyensúlya lényegében megoldódott.

Továbbá: a hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (*é*-vel szemben), az *ü*-zés (*ő*-vel szemben), az *ü*-zés (*i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ö*-zés (*ē* ~ *e*-vel szemben); a *volt*, *zöld*-féle szavakban az *l* megmaradása normává szilárdult; stb. Úgyszólván csak egy-két ponton találunk a mai hangállapottól való lényegesebb eltérést: a hangsúly és az *l*, *r*, *j* hatására egyes magánhangzók megnyúlnak; az alanyesetben *ny*-re végződő szavak a csonka töben az *ny*-t *n*-re változtatják (*asszony*, de *asszont*).

Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban*, *-ben* ~ *-ba*, *-be* (hol?); *-n* ~ *-nn* (loc.); *-tól*, *-től*, *-ből*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ~ *-tul*, *-tül*, *-bul*, *-bül*, *-rul*, *-rül*; *-ul*, *-ül* ~ *-ol*, *-öl*; *-unk*, *-ünk* ~ *-onk*, *-önk* (birtokos és igei személyrag); stb. — Képzők: *-ít* ~ *-ét*; *-ú*, *-ű* ~ *-ó*, *-ő*; stb. Több jelenség még ingadozó maradt, de már megindult vagy éppen jelentős utat tett meg a ma felé: *kezeit* ~ *kezit*; *barátim* ~ *barátaim*; *édesb* ~ *édeseb* ~ *édesebb*; *olvastak* ~ *olvastanak*; *olvasánk* ~ *olvasók*; *vagyon* ~ *van*; *leszen* ~ *lesz*; stb. Mindössze három esetben találunk a maival ellentétes vagy nem egészen egyező normát: a többes 3. személyű birtokos személyragban (*házok*, *kertjek*, *földjök*); abban, hogy az *s*, *sz*, *z* végű iktelen igék is *-sz* ragot kapnak a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyében (*keressz*). (Az e pontban elmondottakat részletesebben l.: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. több helyen; a XVI—XVII. századra vonatkozólag: SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. passim.)

Tehát irodalmi nyelvünk a Bessenyei korára alapjaiban kialakult, de — mint láttuk — csak formái, azaz helyesírási, hangtani és alaktani tekintet-

ben. A tartalmi — közelebbről: szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai — jelenségeknek azonban nemcsak hogy a kialakult egységeről és normarendszeréről nem beszélhetünk (ezen a téren legfeljebb kezdeti lépések történtek!), hanem egyenesen meg kell állapítanunk: szó- és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elmondottak ellenére irodalmi nyelvünknek még a teljes formai kialakulásáról sincsen szó. Ugyanis a felvázolt hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos. (Erre mutat az is, hogy írásgyakorlatát tekintve maga Bessenyei sem a normatív típust követő írókhoz tartozott, hanem az úgynevezett átmeneti típust képviselte; l. BENKÓ, FelvIr. 455—6, 461—2, vö. még 310, 357 is.)

5. Nos, Bessenyei felismerte mind a két lemaradást. Érthető módon a szókincs megfelelő gyarapítására, a nyelvújítás megindítására vonatkozó elképzeléseit, terveit alaposabban kidolgozta, de volt szava irodalmi nyelvünk hangtani és alaktani arculatának az alakulásához, illetőleg alakításához is.

Logikusan felépített koncepcióját a már említett három röpiratában (Magyarság, Magyar néző, Jámbor szándék) körvonalazza. SZAUDER JÓZSEF elemzését követve (A magyar irodalom története III, 38—9), Bessenyei a felvilágosodás egyik alapelvéből: az ország boldogságának a szükségességéből indul ki, és úgy látja, hogy a közboldogság eléréséhez elsősorban a tudomány vezet el: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.” (Jámbor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok IV. sz. Bp., 1931. 16.) A tudományt azonban mennél szélesebb körben elterjeszteni csak anyanyelven lehet: „A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve.” (Uo. 16.) Ámde — folytatja Bessenyei — az anyanyelv használata megköveteli annak kiművelését, tökéletessé tételét: „Énnek tekéletességre való vitele tehát legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.” (Uo. 16—7.) A továbbiakban arra utal, hogy az anyanyelvnek állandóan fejlődnie kell, az új találmányoknak, dolgoknak stb. nevet kell adni: „Valamint a tudományok, úgy a nyelvek is apródonként jutottak tekéletességre, amelyben már vagynak. Az emberi életnek sokféle szükségei, az elmével véleszületett nyughatatlanság, a vizsgálódás, az érzékenységek által tett tapasztalás, mindenkor újabb-újabb találmányokat szültek, amelyeknek azelőtt se hírek, se nyomok nem volt. Mindezeknek az új találmányoknak, természeti és elméleti új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükségesképen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt és ennyire egybe vagon kötve a kettő minden országnak számosabb részére nézve.” (Uo. 17.)

Azt is megállapítja azonban, hogy a mi nyelvünk és a mi tudományunk el van maradva: „Megengedem, hogy a kevesebb rész az idegen nyelvnek tanulásával együtt a tudományokban is teheti magát tekéletessé, ha szintén az ő született nyelve míveletlen is. De ezt nem lehet közönséges és mindenkire kiterjedő haszonnak mondani. Mert csakugyan a számosabb résszel, amelynek az idegen nyelvek tanulásában módja nincs, a maga tudományát nem

közölheti. A tudományok és kézi mesterségek előmenetelének tehát bizonyos megesmértető jele minden országban a született nyelvnek állapata. Ahonnan a franciáknál, anglosoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt vettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik.” (Uo. 17—8.) A Magyarországon drámai szavakkal ecseteli nyelvünk szűkös voltát, de szenvedélyes hangon megmutatja a kivezető utat is: „Valljuk meg, hogy nagyon megszűkülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk. Csudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki különben minden tulajdonainak fenntartásába oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejteti láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik.

Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet, mondják, jól írni, okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségeket és mélységeket elől lehetne adni. Olybá venném, ha mondanád egy nagy hegynek, hogy semmit nem ér, mivel nincs bánya s bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják? Egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe; de azért sok van már erős és mély közöttök. Ha az anglosok soha nem kezdettek volna nyelveken írni, azon okból, hogy gyenge, nem volna most sem fényes, sem oly mély, melyhez egy nyelv sem hasonlíthat már e részbe, noha gyengébb volt sokkal, mint most a magyar . . .” (Bessenyei György válogatott írásai. Válogatta VAJTHÓ LÁSZLÓ. Bp., 1961. 36.)

Nyelvünk kipallérozását Bessenyei az a k a d é m i á r a bízna. Francia minta alapján, de a hazai viszonyokat nagyon is figyelembe véve a „Jámbor szándék”-ban kifejti a felállítandó Tudós Magyar Társaság „rendtartásairól, a személyek megválasztásáról, a társaság munkáiról és hasznairól” vallott elképzeléseit. Olyan programot adott ebben, amely ha megvalósul, minden bizonnal előbb zárkózik fel nyelvünk a művelt európai nyelvek mellé.

Ha csak néhány szóval, utaljunk arra, hogy Bessenyei stílusú j i t á s r a is gondol: a Magyar nézőben — egyelőre fordítás útján — „profanus” irodalmat és neki megfelelő stílust követel.

6. Milyenek voltak Bessenyei elképzelései a s z ó k i n c s gyarapításáról, normalizálásáról, — tágabb illetőleg későbbi értelemben — a nyelv-újításról?

Az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár meg szerkesztését: „Hogy valami a nyelvnek fundamentomít illeti, minéműek a *lexicon* és *grammatica*, mindannak készítésére egyedül a társaságnak kellene jussának lenni” (Jámbor szándék 33). A szótár készítőinek — Bessenyei feltétlen több tudósból álló testületre gondol — fő feladata a tudományok, mesterségek új fogalmainak a megnevezése és a meglevő szavak értelmének a meghatározása: „Egy ilyen kívánságom szerint való magyar *lexicon*t, egyetértő és egymás kezére dolgozó több tudós emberekre kellene bízni. Ha egyen-egyen, kiki maga kényére dolgoznék benne, így az ő munkájokat elrontanák. Egyik egyképen, másik másképen tenné ki ugyanazon szót és mások ismét sohase tudnák, melyikhez tartásák magokat. Ennek a zurzavarnak eltávoztatására szükség volna, hogy a *lexicon* írásában fáradozó tudós emberek-

nek megjegyzésekkel kiadatott munkájokat tartoznék minden hazafi bé is venni és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a *lexicon* szavain kívül.” (Uo. 27–8.)

Bessenyeinek egyébként saját újításait, illetőleg az erre vonatkozó elképzeléseit, tanácsait a józan mérséklet jellemzi. Természetesen a magyar szavakat, kifejezéseket helyezi előtérbe, de nem purista: a „Filosofia, Teologia, Fisica” szavakat például meghagyja ilyen megjegyzéssel: „Minek ezek helyébe új szókat gondolni!” (Magyarság 8). A Filozófus című vígjátékában kigúnyolja a kuriális latinuskodást, pellengérré állítja a tájszavakkal az érthetlenségig teletűzdelt fogalmazást, de ha valamely dolognak, jelenségnek csak táji neve van, vagy a tájszóval táji hangulatot akar kelteni, akkor szívesen él velük (l. például „A Tiszának reggeli gyönyörűsége” című költeményt, valamint „A természet világa” című verses munkát).

7. Hogyan látta Bessenyei az irodalmi nyelv egészét, a h a n g- és a l a k- t a n i normákat?

Először is világos számára, hogy hazánkban több nyelvjárás van. Erre céloz, amikor az akadémia tagjainak a kiválasztására tesz javaslatot: „A magyar nyelvben az országnak különböző részeihez képest sokképen különböző beszédnek módja, *dialectus*, természet szerint azt kívánja, hogy a társaság tagjai az országnak minden nevezetesebb részeiből választassanak. Mert amint némely dolgok találtaknak egy részen, amelyek más részen esméretlenek, úgy azoknak a dolgoknak neveik, s azokhoz alkalmaztatott szólásnak formái is nem mindenütt egyaránt esméretesek.” (Jámbor szándék 32.) Ez azonban csak annyit jelent, hogy nyelvi, nyelvhelyességi kérdések eldöntésében az akadémia tagjai között képviselve legyen minden tájnyelv. Bessenyei ugyanis egyáltalán nem egyformán szemléli és értékeli a dialektusokat, nagyon jól sejtí-érzi — mert aligha tudatos nála —, hogy a Debrecen és Sárospatak környékén beszélt nyelvváltozat „a tisztább és igazabb magyarság”. „Tudjuk Hazánkba milyen fok féle módon irnak, befzélnek” — mondja „A holmi”-ban (242) —. „Ezen módok közt, minden leg kifib kér[ke]dés nélkül teg(!) tiftzáb, és igazab Magyarsággal élnek a *Debretzeni* és *Pataki Collégiumokban*.” A kérkedést azért említi, mert ezen a tájon született (Szabolcsban), és tanult diák korában (Patakon). A Magyarságban (12) meg azt írja, hogy nyelvi dolgokban a Sárospataki kollégiumra kell figyelni, „mert azok a Frizérozatlan fejü Filofofufok tudnak magyarúl . . .”.

Az ettől eltérő — mondhatnók — erősen provinciális beszédet, táji nyelvet egy kissé gúnyolódva ítéli el: „Találunk Magyar könyveket, ezektül [ti. a debreceni és pataki kollégiumban beszélt nyelvváltozattól] különböző módon írva, kiváltképpen fzkásba van, igen fok, és tudós helyeken az illyen fzóllásnak formája t.i. *Nem lehet azzal a dologval mesz/ze mennyi, sem fölöle sokat írnya; mert a lölket a menő, fenki nem tudhattya. Nem köl tehát ollan föl kapaszkodnyi.* — Az illyen módtúl el kel nyelvünket huznyi.” — hangsúlyozza A holmiban (242). A Filozófus című vígjáték udvarbírájának tudósításában is a parlagi nyelvjárasiasságot figurázza ki (TOLNAI, Nyúj. 45; utal rá BENKŐ, FelvIr. 276).

Arra is gondol viszont Bessenyei, hogy — éppen az egységes magyar irodalmi nyelv kialakítása érdekében — a normatív szótár mellett normatív grammatikára is szükség van, amelynek az egyáltalán nem könnyű megszerkesztése az akadémiára vár: „. . . megkívántatik — mondja a Jámbor szándékban (25) —, hogy aki egy míveletlen nyelvnek grammatikát akar írni, ne

akkor gondolkozzék először annak reguláiról, mikor a könyvírásra a pennát kezébe veszi. Hanem már annakelőtte gyakorlotta légyen magát sokféle kimondásoknak egybevetésében, megkülönböztetésében és azoknak, amelyekben különböző mondások egymáshoz hasonlítanak, megválasztásában s feljegyzésében. Innen fognak osztán származni a regulák és azoknak kifogásaik, melyek közül mindeniket mentől kevesebbre lehet jó móddal szorítani, annál tekéletesebb a *grammatica*.” Csak helyeselhetően kétféle nyelvtan — egy iskolai és egy tudományos grammatika — írására tart igényt: „... egyiket az iskolák kedvéért, másikat, bővebbet, a megért elméjű emberekért, akik a magok nyelveket tekéletesen és okaival együtt kívánnák tudni.” (Uo. 28.) (Bessenyeinek az anyanyelvvvel, az egységes nyelvhasználat kialakításával kapcsolatos nézeteit más szempontból részletesen tárgyalja BENKŐ LORÁND, Felv. Ir. passim és NÉMEDI LAJOS: Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. 1956. 332—76.)

8. Sajnos, Bessenyei élete — mint ismeretes — úgy alakult, hogy félre kellett húzódnia, és a bihari remete magányában nem vehetett részt annak a sok tervnek, életrevaló gondolatnak a megvalósításában, amely a közönségért, népe felemelkedéséért fáradozó agyában megszületett. De akadtak követői: K a z i n c z y, R é v a i, C s o k o n a i és sokan mások, akik az ő nyomdokain haladtak. És hogy a magyar nyelvújítás, ez a népünk és nyelvünk történetében egyedül álló több évtizedes mozgalom, amelynek az eredménye nemcsak a megmaradt — mintegy tízezer — szó és kifejezés, hanem az is, hogy irodalmi nyelvünkön belül a szó- és kifejezőkészlet színesebb, változatosabb lett — létrejöhett, megvalósulhatott, ahhoz a Bessenyei sokoldalú indítására föltétlenül szükség volt.

Befejezésül: mit mond Bessenyei György a mának? Hazaszeretete, tettvégya, újat és jobbat akarása, az igazért való kiállása ma is éltető és ható erő. Kívánjuk, hogy az maradjon mindaddig, amíg magyar szó hangzik a földön!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Az alanyi igeragozás Bessenyei György nyelvében

1. Amikor a magyar felvilágosodás irodalmi nyelvi normájának hatásával kezdtem foglalkozni, első lépésként Bessenyei György alanyi igeragozásának mondatalkantani kérdését dolgoztam fel. BÁRCZI GÉZA szerint „mélyreható változások a XVI—XVIII. század során az igeragozás rendszerében nem történtek.” (A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963. 273; vö. még BÁNHIDI ZOLTÁN: NytudÉrt. 12. sz.) Az alanyi igeragozásban azonban az ikes ragozás felbomlása miatt a XVII. század végén egy átmeneti állapot jött létre, amely a XVIII—XIX. század fordulójáig tartott (SIMONYI ZSIGMOND, Az ikes ragozás története: Nyr. XXXIV, 4—11, ill. 113—5 és BÁRCZI GÉZA i. m. 254—75, 332—3, 372—4, valamint R. HUTÁS: NytudÉrt. 46. sz. 28—39, MNy. LXI, 326—38, LXV, 45—57, 172—84, LXVI, 457—64).

Bessenyei György a Szatmár megyei Bercelen született. Sárospatakon tanult, s Szabolcs megyéből került Bécsbe. Korának minden számottevő írójára hatott (A magyar irodalom története III, 52). „Tőle számítjuk egész újkori irodalmunk kezdetét, a felvilágosodás megindulását.” (Uo. 23.) BENKŐ

LORÁND kimutatta, hogy Bessenyei a felmerülő hangtani-helyesírási kérdésekben a középső táji nyelvváltozatot (elsősorban a debreceni és pataki kollégium magyarságát) értékelte (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 289). Nyelvét átmenti típusnak minősítette, mivel írásgyakorlatában sok a normatív megoldással kevert provincializmus (455—7). Alanyi igeragozása határozottan a norma felé mutat, bár benne a nyelvjárásiasság nyomai is fellelhetők. Három művét dolgoztam fel: [Bessenyei György] Ágis tragédiája . . . Bécs, 1772. (az RMK 13-ból) (Ágis): A holmi. Bécs, 1779. (Hol.); Lais vagy az erkölcsi makacs. Vígjáték öt felvonásban [1780]. A kéziratból első ízben kiadta Lázár Béla. Budapest, 1899. RMK 16. (Lais).

2. Az alanyi igeragozás iktelen változata

A kijelentő mód jelen ideje — Egyes szám 1. személy: „nem *vagyok* hitetlen” (Ágis 50, 68), „*el-menek*” (33, 96), „*megyek*” (36, 106), „*urakkal mulatok*” (96), „*meg is szabadulok*” (49), „*szabad nem lehetek*” (122), „*én egy ujságot hozok*” (Lais 8), „*Elveszek*, ha téged szeretni *megszűnök* . . . *meghülök*” (Lais 46, de van *szünöm* igealak is!), „*adok* . . . de lehet *hazudok*” (52), „*érte el-vezhetek*” (Ágis 104), „*ha véled birhatok* . . . a mikor *sirhatok*” (Lais 46). 2. személy: „*ki vagy* . . . ?” (Ágis 128), „*Jofzág keresése után mégy*” (Hol. 37), „*Ha rangoddal nagygyá s fénnel hires lesz*” (Lais 34), „*reá téfzel*” (Hol. 82), „*jősz a' Királyhoz?*” (Ágis 51), „*bárha kevélységből Jössz is*” (Lais 95), „*haragfzol vagy szeretsz?*” (Ágis 118), „*Termézetet hallasz beszélni*” (Hol. 296), „*egyet lépsz félre*” (307), „*Nem birhatz-é tovább már dühölségeddel?*” (Ágis 94), „*Koporlódba húzol*” (109), „*Mindenkiről szólhatsz*” (Lais 23), „*Ha fel vészol egy könyvet*” (Hol. 49), „*kárt látol*” (220), „*ha jól vigyázol reájok*” (135), „*vigyázhatol inkább*” (Ágis 93). A 3. személyben -*o* a rag, de a *v-s* tövű változatokban és a *megy* ige ragozásában előfordul az -*n* rag is: „*Hol van köztetek* . . . !” (Ágis 45), „*jő napja*” (53, 128), „*ha nem lesz*” (Lais 63), „*a' Királyért el-vez*” (Ágis 76), „*még is lok tsalatkozik és tévelyeg*” (Hol. 165), „*Sétál*, gondolkodik s végre nevetve *jakad*” (Lais 53), „*Sorsom nagyon szorit*” (29), „*El-mehet* . . . vele” (Ágis 89), „*a ki szerethet*” (Lais 46), „*azt véli hazud*” (58), „*hazudhat*” (45), „*foly*” (Hol. 232, 272), „*Ha kilép az ajtón*” (Lais 23), „*Ki vágy* . . . uralkodni?” (34), „*egy halálos Iohajtáft teszen*” (Ágis 110), „*téfszen*” (Hol. 80), „*mit tész*” (Ágis 29), „*kétkelédéft* . . . *viszen*” (Ágis 29), „*a' koporlók közé megyen*” (112), „*Ezen* . . . *tul nem mégyen*” (Lais 40), „*mentül nagyobb hévfégre megyén* [!]” (Hol. 57.). — Többes szám 1. személy: „*ketten vagyunk*” (Ágis 67), „*mind lehetünk bátrak*” (61), „*Vehetünk* itt pénzen ékelen-szóllókat” (29), „*Hamar rohanhatunk*” (34), „*Tsak fínlünk*” (41), „*Akármint tfelekszünk*” (61), „*eszkünk é Húfzvéti báránt*” (Hol. 175). 2. személy: „*Tsak mormoltak* . . . *belé nem láthattok* . . . *Gonofzt és ártatlant reánk indítatok*” (Ágis 65), „*el tűntök a* . . . *szemek elől*” (Hol. 46), „*tudatlanok vagytok*” (322). 3. személy: „*el-mennek*” (Ágis 45), „*elő-jönek*” (51), „*tfendefen vannak*” (106), „*Sokan gondolnak úgy*” (71), „*mit tesznek*” (115), „*ha ellened szólnak*” (Lais 46), „*ellenünk kelhetnek*” (Ágis 44), „*porba eshetnek*” (49), „*hathatnak fegyverei*” (53), „*vallyon kik lehetnek?*” (91), „*hánykódnak*” (40).

A kijelentő mód múlt ideje. — Egyes szám 1. személy: „*bűnös lettem*” (Ágis 68), „*kéntelen tettem*” (49), „*róla azt hallotam* [!]” (81), „*Én voltam* . . . *ellenséged*” (93), „*akadályokba bollottam*” (Hol. 66). 2. személy: „*Miólta el-hagyttál*, engem” (Ágis 42), „*el-pártoltál* . . . *én mellém állottál*” (68), „*Leónidának lettél* *Izarmazáfa*” (75), „*mit tettél*” (113), „*Te voltál*, a'

kinek" (126), „szedtél" (Hol. 149). 3. személy: „terhe lett életem" (Ágis 29), „Mint volt" (64), „koporló, nyílt meg panaszomra" (117), „ha töve el-bomlott" (45). — Többes szám 1. személy: „reá támadtunk" (Ágis 66), „régén készültünk" (71), „bűnőfők nem lettünk" (92), „nagyon sértettünk" (100). 2. személy: „koronám ellen önként vétkesztetek" (Ágis 100), „honnan el mentetek" (Hol. 230). 3. személy: „A'kik, e'koráig fegedelmim voltak" (Ágis 44), „Gyermekeim tölem el-pártoltak" (44), „végzést tettek" (48), „Mit végeztek rólunk... az Iftenek?" (87), „igy gondolkoztak" (Hol. 216).

A kijelentő mód jövő ideje. — Egyes szám 1. személy: „efztendőre Pünköft másod napján hajókázni fogok" (Hol. 80—1). 2. személy: „nem fogsz-tovább itt fáradni" (Ágis 89), „tludát fogsz benne találni" (Hol. 97). 3. személy: „egyik zúgni-fog ellenem" (Ágis 25), „El-nem fog változni szívünk" (54), „más dolgot fog melegíteni" (Hol. 53). — A többes szám 1. és 2. személyére nem találtam adatot. A 3. személy: „tehát meg fognak egyezni" (Hol. 8), „nem fognak... olvasni" (284). A jövő időnek több körülírásával találkozunk, a névszói állítmány pedig a lesz segédigét kapta meg: „Majd vérengzeni kezd a' fegyver kőzöttünk" (Ágis 44), „Szívemnek töb olyan titka foja nem lesz" (69), „Léfsz még ezen kívül azon jutalmad, hogy emberi sziveket fogsz tfinálni" (Hol. 138).

A feltételes mód jelen ideje. — Egyes szám 1. személy: „ha néked próba nélkül hinnék" (Ágis 68), „Nem refszketnék nézni" (41), „Ha... lennék" (Lais 59), „én volnék itt a legértelmesebb" (30), „Hogy élnék" (92), „inkább bolondot mutatnék" (81), „letzkét vehetnék" (Hol. 89). 2. személy: „Vallyon nem tudnál-é miniszterné lenni" (Lais 61), „Hátha... segitnél itt te is" (68), „Mit tfinálnál...?" (Hol. 146). 3. személy: „nem lehetne fzenyvednünk, öröm... közt kellene élnünk" (Ágis 71, 96), „hijába gondolna" (83), „Bennünket a hideg talán mind kirázna" (Lais 21), „több volna" (32), „Lais nem menne hozzá" (37, 70), „állatot csipne" (61), „a természet velünk itt jól nem tehetne" (62), „hazudna" (Hol. 80). — Többes szám 1. személy: „Ugy látzik, mint ha a végre hafzontalan tanulnánk, hogy a hibáktól meg menekdjünk" (Hol. 302). 2. személy: „katonákat adnátok érte" (Hol. 322). 3. személy: „Ha illy verhektől meg-fzabadúlnának" (Ágis 47), „ha még ezek a fzés dolgok fen [!] volnának?" (Hol. 141), „Mintha hartzolnának... futnának... bújnának" (153), „kárjai is ne lennének" (217 [219]).

A feltételes mód múlt ideje. — Egyes szám 1. személy: „Filofofus lettem volna" (Hol. 49), „reá támaszkodtam volna úgy é... nem igyekeztem volna" (80). 2. személy: „ditfőffégével fzerettél volna hajdan meghalni?" (Hol. 77), „meg halhattál volna" (Hol. 213). 3. személy: „nem következik hogy ne lett volna" (Hol. 16), „nem lehetet volna hát meg a fzerentse" (80), „oskolát ne járt volna" (83). — Többes szám 1. személy: „adhattunk volna talán néki a mai magyarfágból valamit" (Hol. 108). 2. személy: „lehetetlen hogy elmentetek volna" (Hol. 230). 3. személy: „nehezebben lettek volna helyet bennem" (Hol. 85), „felleg várakból repültek volna" (94), „tifztán magyaráltak volna" (282).

A felszólító mód jelen ideje. — Egyes szám 1. személy: „Ne érezzek" (Ágis 61), „Hogy érted el-vefszszek úndok halálomba?" (82), „Egy gyilkos Atyának legyek kötelébe?" (74), „mit tegyek" (78). 2. személy: „Kegyelmes Atya légy" (Ágis 64), „Légy vezérem" (Hol. 171), „Legyél ften-delfégbe" (Ágis 77), „Jere trónufomhoz" (49), „Tekints... fzívemre" (44), „Ne gondolkozz, jere s maradj meg eszeden" (Lais 50), „örülj, vigadj, gyer-

mekeskedj, *neves*" (Hol. 311), „*Szóljál, ne gyengélkedj*" (Ágis 84), „*tégy . . . egyezéft*" (60), „*mit tegyél értem*" (39), „*Ne változz, ne reszkess*" (Lais 74), „*hígyj nékem*" (46), „*végy ki kétségemből*" (Lais 32). 3. személy: „*Legyen enyhítője*" (Ágis 116), „*nem törödöm [!] rajta, akarmilyen legyen a fordítás*" (Hol. 32, jegyzet), „*Ne vegyen tanátlot*" (Ágis 44), „*ne kelljen*" (49), „*hogy forfa jobbúljon*" (30), „*Serkenjen fel értem*" (38), „*Egy gyilkos veszfzen-el*" (75), „*Mit tegyen hívségem*" (68), „*ragyogjon mívében*" (Lais 34), „*menjen a kisasszony*" (50), „*lehessen himni?*" (99), „*jöjjön*" (66), „*fosszon meg dicsőségétől?*" (64). — Többes szám 1. személy: „*bátorsággal legyünk*" (Ágis 61), „*Menjünk-el*" (28), „*induljunk innen*" (33), „*ne tegyünk*" (45), „*Fizefsünk*" (55), „*vigyázzunk magunkra*" (34), „*Jerünk, lássuk Spártát*" (96 és 42), „*dolgozzunk javamra*" (45), „*mindentől megszünjünk?*" (Lais 24). 2. személy: „*tfendefen legyetek*" (Ágis 75), „*igazán szóljatok*" (92), „*tsendesedjetek-meg*" (95), „*fuffatok*" (96), „*Reszkeffetek*" (101), „*Ne neheztelleyetek*" (Hol. 118). 3. személy: „*legyenek köldúfok?*" (Ágis 31), „*Miért veszfítfenek?*" (52), „*csak megbocsássanak*" (Lais 22), „*ézfzel tegyenek törvényt*" (Ágis 56).

3. Az alanyi ragozás ikes változata

A kijelentő mód jelen ideje. — Egyes szám 1. személy: „*Nem lakom*" (Ágis 94), „*ot [!] lakom*" (Hol. 76), „*Hogy lakhatom itthon*" (Lais 22), „*Kevéssel megérve, eszem, iszom, mint más*" (Lais 99), „*S akár-mit tfelelfzem, nem vagyok hitetlen*" (Ágis 50), „*alyszom*" (Hol. 138), „*S szintén úgy hízom, ha*" (Lais 96), „*Esküszöm hát, hogy*" (46), „*igyekezem beszédemet eleibe terjelteni*" (Hol. 272), „*nem törödöm [!] rajta*" (32, jegyzet), „*meg emlékezem azon főnek látáfaról*" (259 és 85), „*Engedelmeffleggel tfaak d'ig tartozom; Míg Atyám' bünétől nagyon nem irtódozom*" (Ágis 75), „*Ha nem képzelődöm . . .*" (73), „*Gyótródóm . . .*" (82), „*véremmel áldozom*" (104), „*gondolkodom*" (Hol. 273), „*ha nagyon nem hizelkedem magamnak*" (297), „*garázdálkodom néhol iráfomba*" (325), „*én is eleget tfudálkozom*" (98), „*Álmélfkodom rajta*" (Lais 64), „*soha sem küszködöm . . . és nem erőlfködöm*" (94), „*a' fellób tanátsból érkezem*" (Ágis 105), „*el nem felejtkezhetem*" (Hol. 95, jegyzet), „*bátorkodhatom*" (269 és 315), „*haszontalankodom*" (45), „*okoskodom*" (63, 202), „*Meg tsendefedem*" (58), „*Meg elélfzem tehát tudtadra adni*" (313 és 337), „*A' fok adóflág nyom, azért fáradozok . . . meg is Izabadúlok*" (Ágis 49), „*Magánoffágomba fohajtozom títkon*" (97), „*efedezem*" (Hol. 118, Lais 70, 95), „*Ha hibázom Uram*" (Ágis 69), „*Butsfúozok moft tóled*" (Ágis 126), „*bútfúozom ezektül*" (Hol. 387, Lais 94), „*hozok, Melylyel sorsomnak is úgy vélem adóozok*" (Lais 54), „*érfzem . . . a szivemben vérzem*" (46), „*Ágis, megyezyezem Vitézi tzéloddal*" (Ágis 103), „*Ha reájok botlom*" (Hol. 385), „*Nem válok-el tóled*" (Ágis 114), „*Nem szúnók fzemélyed' foha bálványozni*" (126, minden adat iktelen, kivéve Lais 96, mert ott a rím hatására ikes), „*Méltóságod előtt, nagy Király meg-hajlok*" (Ágis 64, 71, Hol. 118, 164), „*magas hegyre máfzok*" (Hol. 42), „*magamat sem tudom . . . hol hazudom*" (Lais 88), „*De én nem hazudok s'*" (92, 88, 52). Iktelen ige ikes ragozásban: „*Örvendem, Asszonyom!*" (Lais 82). 2. személy: „*ha el efel*" (Hol. 237), „*mellyet . . . éfzel*" (54), „*ha egélfégért ifzol*" (74), „*öt órát alfszol egy húzomba*" (60), „*azoknak járma alól . . . igyekezel ki vonni magadat*" (212), „*haragfszol vagy szeretlfz?*" (Ágis 118), „*álfmodra emlékezel is*" (Hol. 60), „*min törödöl?*" (41), „*Meg juhazódozl látod*" (296), „*Dologra kérfnélek, de rám nem érkezel. Szél támadt hajódra s nehezen evezel*" (Lais 36), „*ímátfkozol*" (Hol. 168), „*tfalatkozol*" (139), „*tfudalkozhatz rajta*" (194), „*gondolkodol Európának forfárúl*" (234),

„barátkozhatfz-é” (Ágis 81), „egy Orfzagnak . . . fel emelkedéferöl *álmodozol*” (Hol. 265), „*efedezel*” (168), „*haldoklafz*” (237), „kötefleffégedtül mellyel . . . eleidnek *tartozol*” (130), „*szomorkodol*” (302), „Bárhogy *okoskodol*, itt a szív parancsol” (Lais 65), „az, a minek *meg hajlafz*” (Hol. 164), „Soha nem *álmodol* annyit” (60). 3. személy: „mellettem *lakik*” (Hol. 6), „e’kor barátjának nyakába *efik*” (Ágis 107), „*ez meg nem eshetik*” (Hol. 177), „Ha valami *el törik, el romlik*” (191), „*fel kopik* az állad” (156), „Egyik ide *bukik*” (Lais 99), „Noha csak *bizik* meg benned egy keveset” (75), „*Hallik* még kőzöttünk a népnek lármája?” (Ágis 98, Hol. 151, 250, Lais 30, 39), „S a ki véle *küzdik*, magát feláldozza” (Lais 63), „Itt *nyugfzik* kőzöttünk” (Ágis 62), „*nyugodhatik*” (Hol. 349), „Mig hatalman *alfzik*” (Ágis 75), „*aludhatik*” (Hol. 60), „kert *fekfzik*” (92), „mérget *lyzik*” (128), „triannusságra *Igek’szik*” (Ágis 32), „mindég *igyekezik*” (Hol.12), „*meg haragfzik*” (190), „*Feredik* lelke azon tisztá gyönyörűfégebe” (343), „Ki *düfekedhetik* olly batorlággal” (361), „magába *gyönyörködik*” (360—361), „Felleg, Tenger, letét egy máfon *tfillámlik*” (152), „Szüntelen mendörög, fzüntelen *villámlik*” (152), „annál inkább *zavarodik* az okoskodás” (57), „A keferves fziv . . . *tozódik* vakmerűfégeben” (230), „a trónus . . . *Hánykódik* kőzöttünk búfult méltósága” (Ágis 54), „Gyakran *rángatódzik* az összelánczolt nyak” (Lais 59). Több olyan ígét, amely minden szerzőnél előfordul ebben a korban, kénytelen voltam mellőzni. Inkább a jellegzetességeket emelem ki: „Az az ifteni isméret, melly bennem *lakozik*” (Hol. 164), „Diogenes hordóba *fütözik*” (309), „Ha nem *örvendezhet* él’tedbe szermem?” (Ágis 83, Hol. 260), „Az érdem nem *rejtezhetik el*” (Lais 80), „*elszakadoz* érte kezünk, lábunk” (Lais 21), „kihez . . . a magas egekre fel *kiáltoz*” (Hol. 124), „*efedezik* . . . Leányáért” (246), „el indul képzelődni, *álmodozik*” (11), „azzal *gazdagodik* Hogy a nagy urak közt mélyen *hazudozik*” (Lais, 57), „vagyonért *megáldoz*” (22), „*szökdöss*, mint a vizsla” (Lais 67,80), „*ismérfzik*” (Hol. 30), „A tüz *elenyészik*” (Lais 46), „azért *vérengzik*” (51), „Aki hivatalhoz, tisztelethez *szokik*, S időtöltésébe belé *okik*” (64), „És ha *megdühödik*” (29), „*meg is gazdagodhatik* általok” (Hol. 265), „*dombosodik* födele a víznek” (245), „*Hidegfzik* már vérem” (Ágis 110), „*részegfzik*” (43), „a nap fugártul *melegfzik*” (Hol. 322), „A ki peres társat, uraságot *vadász*, Jobb, ha miniszter tengerében *halász*” (Lais 100), „*származik*” (Ágis 55, minden adat ikes), „De Ágiáriusért fzivem *tétovázik*” (90), „Valaki Magyar-ságunk előmenetelire *dolgozik*” (Hol. 3, minden adat ikes), „szivre nem tartozik . . . csak füsttel *adózik*” (Lais 33), „Felettéb *hibázik* vetélkedésébe” (Ágis 62, Hol. 301, 316), „S *hibáz*, ki . . . elszalasztja” (Lais 49), „Hogy *hangzik*, szép Lais!” (75), „*külömbözik* a föld a Tüztől” (Hol. 25, 208, 320), „Hogyha *vézrik* fzívünk” (Ágis 61, 40, 113, Hol. 234), „*érez* . . . hidegséggel *vérez*” (Lais 93), „*virágzik*” (Hol. 49), „*virágozhatik*” (50), „Alattam a’ mléység fel-nylva *fzikrázik*” (Ágis 75, Hol. 352), „Felettem Jupiter’ haragja *tfatázik*” (Ágis 75), „A’ háborúk kőzött *tsatáz* bús életünk” (57), „Ki vagyonjai közt *éhezik* magánál” (Lais 22, 87), „Ostrommal *evetik* és hajója elül” (62), „Híven *meg-egyezik* igaz Királyával” (Ágis 48), „Kerefztyének értelmével *nem egyez*” (Hol. 320, Lais 70), „a vendég . . . *örvénylik* nálunk” (21), „Ki mire *esdeklík*, azt gyakran titkolja” (50), „nap is . . . *Hanyatlík*” (Hol. 251, 387), „Ezek trónusán *fénylik*, ’s dörög az Ég” (Ágis 59, Hol. 354), „Mellyel *meg-romlik*” (Ágis 50, Hol. 49, 191), „feje csatarával *zajlik*” (Lais 28), „A’ Kripta Közepén leereftve egy bús világlófgú lámpás *finlik*” (Ágis 111), „Agifnak hamvaira *botlik*” (Ágis 113, Hol. 351), „efzembe *ötlik*” (Hol. 85, 276), „a nagy Lélek

benned . . . *meg* nem *bomolhat*” (63), „a’ trónus . . . maga *leomlik*, ha” (Ágis 45), „*Ki-omolhat* érte . . . *vér*” (56), „ha *ki-omlik* véred?” (Ágis 83, Hol. 38, 346), „Ágis, *meg-hajol*” (Ágis 95, 98), „Nem *hajlik* előtted” (Hol. 149, Lais 28 stb.), „A’ kriptának egyik szeglete *fel-nyílik*” (Ágis 128, Hol. 354), „a láng újra egyenefen *nyúlik*” (Hol. 58, minden adat ikes), „*időnk múlik*” (Ágis 107, Hol. 30, Lais 79), „ajakinkrúl Panaszom . . . *múl*” (Ágis 126), „*El múl-hatik* ugyan én bennem a Bessenyei György élete” (Hol. 53), „*meg telik* ravazfággal” (Hol. 122, minden adat ikes), „Mindég több több kin *gyúl* el-fzakadt szívemre” (Ágis 114, Lais 95), „Mint barát, szerető, úgy *bánik* él’temmel” (Ágis 125, de iktelen is: 66), „Csak gyermekkel *bánik* S nála a nagy elme makacssággá *válik*” (Lais 83, de iktelen: Ágis 28), „*Tűnik* a mélylégből egyre repülvé” (Hol. 150), „A’ nép nem *szűnik-meg*, kiált szüntelenül” (Ágis 54, Hol. 60), „mellyel magát gyönyörködtetni, fo ha *meg* nem *szűnhetik*” (Hol. 12), „mi *történik* . . . lélekkel” (22), „*meg-jelenik*” (Ágis 128, Hol. 15), „a szókhöz ha hozzá *szokik* az elme” (Hol. 33, jegyzet, 116, Lais 64), „mig Spárta vériben itt *úszik*” (Ágis 40). Tehát a *gyúl*-ön kívül a *foly*, *lép*, *hazud* és *vágy* iktelen.

A feltételes mód jelen ideje. — Egyes szám I. személy: „be *alhatnám*” (Hol. 138), „jobban *nyughatnám*” (146), „ha *imádkozhatnám* is” (167), „magamnak azzal *hizelkedném*” (317), „*okoskodnám*” (58), „*Hibáznék*, ha néked próba nélkül hinnék” (Ágis 68), „hogy ilyen fára *fel mászhatnék*” (Hol. 212). A 2. személy azonos az iktelennel: „*igyekeznél* te is” (Hol. 143), „*ennél*, *innál*, *aludnál*, *tsudálkoznál*, *áfítanál*, *haragudnál*” (146), „majd nagy szorulásba *efnél*” (367), „Jobb volna márról *elmélkednél*” (163—4). 3. személy: „*el* nem *esne*” (Hol. 84, 177), „Hát ha az Istennek *tettzene*” (167, 216, 253), „*igyekezne*” (235), „*meg* szerzésén ne *törekedne*” (38), „*foházkodhatna*” (187), „*tsudálkozna*” (193), „*Mi következne?*” (81), „Honnan *származhatna* ez az igallág” (120), „*dolgozhatna*” (198), „Iftenrül né *álmodozná* [!]” (14), „Ha kívánságának valami *hibázna*” (Lais 21), „Ki nem *hajlana* meg méltóságotoknak? És ki nem *áldozna* nagy oltárotoknak?” (Lais 21, vö. Hol. 182), „Hol *megfeneklene* hűségem bárkája” (Lais 23).

A felszólító mód jelen ideje. — Egyes szám I. személy: „De Leónidáfról miként *gondolkozom?*” (Ágis 73), „hogy . . . *egyem* azt” (Hol. 204), „hogy azt az útát meg mutatni *igyekezsem*” (Hol. 18), „Had el had *nyugodjam* még egy kevéffé” (137), „Mi módon *hizelkedjem* hát magamnak olly édes reménféggel” (217), „mi módon *imádkozhassam*” (167), „Van már nékem annyi, hogy *fényeskedhessem*” (Lais 42). 2. személy: „ne *essél* Kétségbe” (Ágis 32), „*Igyekezél* velem Ágifi el-vezteni” (44), „*bízzál* a szívemhez” (Lais 95), „hidd el, hogy . . . *igyekez*” (Hol. 114, 303), „ne *haragudj* reám” (Hol. 205, 305), „*Nyugodjál* örökre itt e’ tündellégbe” (Ágis 121), „Ágiftrát ne *eskedj* írva életemen” (82), „*Esküdj*, hogy” (Lais 67), „*Nyüglődj* szerelmeddel” (36), „ne *tántorodj* *meg* lelkedbe” (Hol. 304), „*hitelébe* ne *kételkedj*” (318), „*akarmint erőlködj*” (307, 311), „Mikor jó kedvek van, dicsérd *hizelkedjél*, Mikor megneheztel, busulj, *reménykedjél*” (Lais 67), „*Gondolkozz* . . . ird fel” (Hol. 60), „*Emlékez* *meg* Regulusról” (128), „Ne nyargaly már — *várakoz* egy kevéffé” (144), „*meg* ne *ütköz*” (51), „*gondolkozz* azokról is” (22, 29, 220, Lais 50), „Ne *változz*, ne *reszkess!*” (Lais 74), „*Felejtkezz*-el kérlek moftani forfomról” (Ágis 73), „*szánakozz* forfomon” (94), „*esfedez* férjednél” (43), „*Szóljál*, ne *gyenkélkedj*” (84), „*szomorkodj*” (Hol. 311), „örüly, vigadj, *gyermekeskedj*, neves” (uo.), „*okoskodj*” (303), „ne is *kevélykedj* felette” (117), „ne *kegyetlenkedj* rajta” (uo.), „*Siess*, ne *hijábalóskodj*” (145), „*távózzál*-el

tőlem" (Ágis 118), „ne *szüny meg*-barátodat Izeretni" (Hol. 236), „ne *álmodj* hát" (155). 3. személy: „*hogy forla* jobbúljon, S... jármából *ki-bújjon*" (Ágis 30), „*Tőrődjon* a' Király, háborús trónusán" (58), „*hol lakhasson*" (Hol. 73, 177), „*mi módon effék . . . meg*" (80, 126), „*háládatlanfágba effen*" (128, 189), „*nyugodjon*" (305), „*Mit tfelekedjen* a Törvény" (299), „*reménkedkedjen?*" (108), „*Illy hamar hatalmam alá ereszkedjen?*" (108), „*Gonkozzon* magában akárki" (14), „*hogy . . . tsudálkozzon*" (374), „*mellyel a többi népeken egyedül kegyetlenkedheffen*" (179), „*hogy fényeskedheffen*" (188), „*Nem bánja, bármi-ként vesződjék* szívében, Csak *dicselkedhessen* s ragyogjon mívében" (Lais 34), „*Nekik adakozzék . . .*" (91), „*egy Királyra törtni? 's hogy ő el-enyézfzen,* embereket ölni?" (Ágis 55), „*hadd lármázzon* a' nép" (37). Iktelen ige ikésen ragozva: „*hogy eszed legyék*" (Hol. 144 és 143), „*mutassék* bolondot" (Lais 81).

4. A szenvedő igeragozás

A kijelentő mód jelen ideje. — Egyes szám 1. személy: „*Megvettetik éltem és elfelejtetem*" (Lais 94), „*e rászbe igen nehezen világofitathatom*" (Hol. 13), „*Tsináлом azt a mire őszönöztem*" (45). 2. személy: „*vidámfágra ragattatol*" (Hol. 95), „*ostoroztatol*" (114), „*miért láttatol te* a nagy Uraknál magadnak okosab [!]" (193). 3. személy: „*Mikor' meg-fosztatik* Izi-vünk érzésétől" (Ágis 85), „*Minden méltóztatik* rajta szánakozni" (Lais 24), „*ha nem lesz, nem taláttatik*" (63), „*a leg kegyetleneb halállal öletik meg*" (Hol. 128), „*hartzolnúnk kelletik*" (364), „*melly . . . változás által . . . józan okoskodáfától meg nem fosztathatik*" (63).

A feltételes mód jelen ideje. — Egyes szám 2. személy: „*hozattathatnál*" (Hol. 275). Az 1. és a 3. személyre nem találtam adatot.

A felszólító mód jelen ideje. — Egyes szám 1. személy: „*Hol, hogy gyóttettefsem* tfupán azért fogok" (Ágis 113). 2. személy: „*méltóztassál* nyújtani segedelmed" (Ágis 60, Hol. 169). 3. személy: „*hadne mon-dassék*" (Hol. 336), „*a fozkot kiabálás meg téteffék*" (132), „*hogy minden így öletteffék meg* ki mált meg öl" (216), „*ánnál inkább tfudáltassék*" (282). A szabályos ragozás közben — nyilvánvalóan a megbomlott ikés ragozás hatására — találunk iktelen ragozású szenvedő formát is: „*meg foghatatlan dolog, hogy Teftetlenlég Teftfégnek* változáfai alá *rekefztetheffen*" (Hol. 24), „*efzköz . . . erejétől . . . meg fosztathasson*" (53), „*ö meg fojtja* azt magában, *hogy okoffnak tartasson*" (311).

5. Elavult igeragozási formák

Az elbeszélő múlt. — A XVIII. században még él az elbeszélő múlt, bár egyre jobban háttérbe szorul (vö. MNy. LXI, 333; LXV, 53, 56—7, 176, 181—3; LXVI, 464). Bessenyei alig használta, s talán az is bebizonyítható, hogy került. A Holmi című művében a rossz fordításra idéz egy példát: „*Me'ly a Tenger közepén vala fel emelve*" (244). Majd megjegyzi, hogy „*de különben is lehetet volna az egész dolgot több Poefiffal irni. Következendő képpen p.o.*" (246). S az idézett fordulatot a maga ízlése szerint korigálja: „*melly a Tenger fenekéből emelkedett ki*" (uo.). Alanyi ragozásban csak egyetlen példát találtam az író szövegéből: „*Ugy tettzik most mondál* valamit" (Hol. 138). Ikés ragozású ige egyáltalán nincs ebben az igeidőben. Van azonban még két tárgyias ragozású forma: „*Ágiaris maga hallá . . . Mikor*" (Ágis 81) és „*Azt mondám, hogy ízép dolog*" (Hol. 139). Érdekes, hogy az összetett múlt időre két olyan adatom van, amely nincs meg BÁNHIDI dolgozatában, és a két leggyakoribb használatra is példa egyben. Az egyik a befejezetlen

tartós, folyamatos cselekvésre volt alkalmas: „Én 13 éftendő koromba mint egy oda hagytam a fintaxist, melyből órátornak *kel vala* lennem. Othon egy ember tanított mint egy éftendeig” (Hol. 85). A másiknak feltételes az értelme: „ha azzal a fok rigmuffal fejemet tele verték volna, nehezebb *léfsz vala* . . . nagyobb dolgokat tanulnom” (Hol. 90). Van egy múltra vonatkoztatott felszólító igealak, amelyet BÁNHIDI is idéz (i. m. 49): „De mindenképpen elfék hát meg, hogy ot *ne születtél, nevelkedtél légyen*, hol származtál és neveltettél?” (Hol. 126). Hogy ketten csak két példát tudunk felmutatni, kellő bizonyíték arra, hogy ez az igeidő Bessenyei nyelvében elavult. Végül találtam még egy igeenes szerkezetet: „Nem illik olyan forfot utálni, melyből eredtünk, és hova vízfza *menendőkavagunk*” (Hol. 115). Ez utóbbira vö. KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 10. sz. 146—7.

6. Összefoglalva tehát Bessenyei György igeragozása korának kialakulóban levő normáját tükrözi. Az alanyi iktelen ragozásban alig találunk nyelvjárásiasságot, az is inkább tótani, hangtani jellegű (pl. *menek, mégy*). A *v-s* tövű igéknek és a *megy*-nek a kijelentő mód egyes 3. személyben található *-n* ragja is visszaszorulóban van (vö. BENKŐ, Nyjtört. 104). A 2. személyben határozott tendencia figyelhető meg (mind az iktelen, mind az ikés ragozásban) az *-l* és az *-sz* személyragnak az ige végső mássalhangzójával való hangtani kiegyenlítésére: a réshangok után *-l*, a zárhangok után *-sz* a rag. Ez a folyamat azonban korántsem volt olyan elterjedt a XVIII. század végén, mint ahogyan azt az eddigi szakirodalom gondolta (vö. BÁRCZI, MNyÉletr. 275). A felszólító mód 2. személyében a *-ø* és az *-l* között teljes az ingadozás. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy iktelen igékre is kiterjedt az *-l* rag, és az ikés ragozásban is igen sok a rövidebb forma. Az ikés ragozás az egyes szám 1. személyben minden módban megőrizte az *-m* ragot, de a feltételes és a felszólító módban elvesztette eredeti ragozási formáját. Minden író, akinek nyelvét normatívnak vagy átmeneti típusnak értékeljük, így Bessenyei is szabályosan használta a szenvedő igeragozást. Igaz, hogy Bessenyei nyelvben a felszólító mód egyes 3. személyben találunk provincializmust (vö. BENKŐ i. m. 104), mégis igeragozásának alapja korának fejlődő irodalmi nyelvi normájával azonos. E normának kialakulását a közelmúltban megjelent dolgozatomban (NytudÉrt. 78. sz.) bizonyítani törekedtem.

R. HUTÁS MAGDOLNA

Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése

1. Régóta tisztázott alapelve a földrajzinév-kutatásnak, hogy a nevek gyűjtésében teljességre törekszik. E teljesség modern és tudományos értelmezése a területi elven alapul, azaz egy földrajzi egység valamennyi elnevezését össze kell gyűjteni, tekintet nélkül az egyes nevek jellegére vagy nyelvi hovatartozására. Különösen fontos az alapos, minden nyelvre kiterjedő gyűjtés a vegyes településű, több nyelvű területeken, hiszen — amint ezt KNEZSA ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA és még számosan hangsúlyozták — egynyelvű gyűjtésből nem lehet a vegyes lakosságú területek névanyagára vonatkozó következtetéseket levonni. KNEZSA azért nem tudta kiterjeszteni a párhuza-

mos névadás vizsgálatát a határnevekre, mert a kutatók a vegyes nemzetiségű területeken is csak saját népük anyagát jegyezték fel (KNIEZSA, Párhuzamos helynévadás 35). Néhány kivétel azonban akad; elsősorban SZABÓ T. ATTILA és iskolája tartozik ide, vö.: SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.; SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946.; stb.

Korábbi külföldi kezdeményezések (ERNST SCHWARZ, ŠMILAUER stb.) nyomán ma ez a módszer határozottan előtérbe került világszerte. Ilyen szellemben dolgoznak például a német—szláv kapcsolatok névtani vonatkozásainak feltárásán az NDK-ban (vö. a lipcei Szász Tudományi Akadémia 1956-ban indult sorozatát: Deutsch-Slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte). Nemrég LIZANEC számolt be a II. Névtudományi Kongresszuson arról, hogy a kárpátaljai kutatók vizsgálatai kiterjednek a területükön előforduló különböző (köztük természetesen magyar) nyelvű megnevezések arányaira, típusaik elterjedtségére, ennek okaira, a névkölcsönzések beálló változásokra. Mindezek tanulmányozása „sokban elősegítheti a szemasziológia, grammatika és hangtan általános és részletkérdéseinek alaposabb megértését” (NytudÉrt. 70. sz. 276).

2. Természetesen a hazai több nyelvű területek névanyagának kifejezetten magyar szempontú kutatása is csak akkor lehet eredményes, ha ez az ott előforduló valamennyi, különböző nyelvű elnevezés együttes vizsgálatán alapul. Az egyes nyelvek több évszázados szimbiózisa rányomja bélyegét a tulajdonnevekre; így a különböző nyelvű megnevezések egymással szoros kapcsolatban, többszörös vonatkozásban állnak, gyakran csak együttes elemzéssel értelmezhetők. Mindez nemcsak történeti értelemben érvényes, hanem áll a jelenkori névanyagra is (bővebben l. POGÁNY IRÉN, A nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának néhány szempontja a dúlónévkutatásban: NytudDolg. 6. sz. 55–62). A több nyelvű tájegység földrajzinév-anyaga szorosan összefüggő rendszert alkot, amelyben az egyes nyelvek névkincse csak e rendszer belső, egymást feltételező elemeiként fogható fel. Épp ezért sajnálatos, hogy a vegyes lakosságú területeken végzett névgyűjtés sajátos metodikai problémáira módszertani útmutatóink általában nem térnek ki, és nincs sem elvileg, sem technikailag kidolgozva az idegen nevek fonetikus lejegyzése. Különösen fontos lenne e kérdések mielőbbi tisztázása az országos névgyűjtő mozgalomra való tekintettel, hiszen ennek az óriási munkának a további kutatás számára pontos és minden szempontból megbízható, egymással összevethető alapanyagot kell szolgáltatnia.

Jelen dolgozat természetesen nem vállalkozhatik a feladat végérvényes megoldására, a helyes módszerek többnyire csak viták, megbeszélések sorozatában kristályosodnak ki. Ezt megelőzően azonban szükséges a problémák összefoglalása és az ajánlott megoldás felvázolása. Meg kell mondanunk, hogy szinte kénytelenségből foglalkozunk a témával; saját munkája során ugyanis a szerzők mindegyike állandóan szembekerül az idegen nevek gyűjtésének és átírásának kérdéseivel. P o g á n y I r é n készülő kandidátusi disszertációjához gyűjtött anyagot Pest megye 13 községében, a budai járás területén, 1971-ben, Z e l l i g e r E r z s é b e t pedig az ELTE Magyar Nyelvészeti Tudományos Diákkörének földrajzinév-gyűjtése kapcsán a Csepel-szigeten 1969-ben.

Munkaterületünkön a magyaron kívül német, szlovák és szerb nyelvű népesség él nagyobb számban a törökkor utáni telepítések óta (vö. FÜGEDI

ERIK, Beiträge zur Siedlungsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn: StudSl. XI [1965.], 289—330; BONOMI EUGEN, Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes: Südost—Forschungen V [1940.], 403—72; a délszláv betelepítettek településtörténetéről nem rendelkezünk hasonló munkával, de mégis vö.: BONOMI EUGEN, Serbokroaten im Ofner Bergland, Südostdeutsche Forschungen IV [1939.], 56—69; NAGY LAJOS, Rácok Budán és Pesten (1686—1703): Tanulmányok Budapest múltjából XIII (1959.), 57—101). A fenti ok miatt elsősorban a német, szlovák és szerb névanyag problémáival foglalkozunk. Ezen túlmenően azonban igyekszünk néhány olyan általános módszertani elv tisztázásához hozzájárulni, amely az országban előforduló összes idegen nyelvű földrajzi név szinkron gyűjtésére érvényes. E tételek némelyike magától értetődőnek tűnhetik, ám rögzítésük mindeddig nem történt meg, pedig ez lehet a kibontakozó vita vagy az itt nem tárgyalt kérdések kimunkálásának alapja.

3. Az idegen nevek gyűjtésére általában ugyanazok a szabályok érvényesek, amelyeket a magyar anyag összeírásakor alkalmazunk (vö.: VÉGH JÓZSEF: NytudÉrt. 58. sz. 391—5; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XIII, 29—55; PAPP LÁSZLÓ: SzótTan. 55—76). Ezek felsorolásának mellőzésével itt csak a vegyes nyelvű területen való gyűjtés néhány sajátos problémáját érintenénk.

A vegyes településű községek mindegyikében kizárólag magyarul tudó lakosokat is találunk, a bilingvizmus különböző fokozatain álló idegen anyanyelvűek mellett. A gyűjtést e két csoportban külön-külön célszerű végezni. Általában azzal a réteggel érdemes kezdeni, amelyik feltehetően több nevet ismer, vagy amelyikről tudjuk, hogy a névadásban elsődleges szerepet játszott. Az idegen nyelvű népesség, főleg a fiatalabb generáció többnyire a kétnyelvűség előrehaladott stádiumában van, előfordul, hogy magyar beszédükön már szinte semmiféle idegen akcentus nem érezhető. Erre az adatközlők kiválasztásánál vigyázni kell. Az idegen neveket mindig olyanoktól kérdezzük meg — legalábbis először —, akik az illető nyelvet anyanyelvi szinten beszélik. A kérdéses nyelve lehet a magyar is, tekintve, hogy nem összefüggő szöveget akarunk felvenni. Természetesen nagy előny, ha a gyűjtő maga is beszéli a használatos idegen nyelv helyi dialektusát. Az irodalmi nyelv ismerete azonban, főleg a németé, gyakran torzítást, hiperkorrekciót eredményezhet, ennek befolyásától a gyűjtő tudatosan igyekezzék magát függetleníteni, és szigorúan csak azt jegyezze le, amit hall. Megjegyezzük, hogy a kétnyelvűség lehetővé teszi a direkt rákérdezést, anélkül, hogy ezzel az adatközlő ejtését befolyásolnók. Ezt a lehetőséget nyugodtan kiaknázhadjuk. Biztonságosabbá teszi a munkát a magnetofon használata, így az egyszeri hallásra nehezen megjegyezhető nevek bármikor könnyen ellenőrizhetők.

Igyekezünk minden nevet és alakváltozatot összegyűjteni a hozzájuk tartozó magyarázatokkal együtt! Nehéz állást foglalni a ragos alakok kérdésében. A településnevek *hol?*, *honnan?*, *hová?* kérdésre felelő idegen nyelvi megfelelőit — a magyarhoz hasonlóan — össze kell gyűjteni, más esetekben azonban ez túl sok munkát jelentene, amit a várható eredmény nem ellensúlyoz. Ez inkább az illető nyelv szakembereinek a feladata.

Magyar szempontból ügyelnünk kell azonban arra, hogy szintagmatikus neveknél egységesen grammatizált alakokat jegyezzünk fel, mert elsősorban a német flektált alakjai különben félrevezethetik a gyűjtőt. A német *Roter Berg* 'Vörös-hegy' típus szövegben való megjelenési formái lehetnek például *Róuda Pëag* 'Roter Berg', névelővel már *ta Róudi Pëag* 'der Rote Berg', esetra-

gosan pedig (*am*) *Róu'n Pëag* 'am/auf dem Roten Berg'. Irányadóként az első változatot tanácsos feljegyezni, az tudniillik az alaptag nemét és számát is egyértelműen rögzíti, míg a *Róudi Pëag* alak többes szám is lehet. A harmadik változat viszont elmosza a határt az összetételek felé: *Róu'npëag* 'Rotenberg'.

Miután nyelvenként párhuzamosan összegyűjtöttük az anyagot, a következő munkafázisban feltétlenül ajánlatos a kapott adatok összevetése. Tehát meg kell kérdezni, hogy magyarul hogyan használják, illetőleg egyáltalán használják-e, vagy legalább ismerik-e a másik nyelv neveit azok, akik magyar anyanyelvűek. Ha igen, fel kell jegyeznünk, hogy hogyan ejtik ezeket, az idegen neveket alkalmazzák-e egy bizonyos terület említésekor, vagy van külön magyar neve, a magyar név szemantikai tartalma azonos-e az idegenével stb. Mindezt fordítva, az idegen nyelv viszonylatában is nagyon tanácsos megkérdezni. Így derül fény ugyanis egyrészt a tényleges névhasználatra, másrészt a nyelvi kölcsönhatás működésére. Az idegen nevek magyar ejtése ezen kívül — amennyiben a lejegyzés megbízható — értékes hangtani tanulságokat is szolgáltathat. Hogy anyagunk mindezen követelményeknek megfelelhessen, célszerű a megjelenés esetén az idegen és a magyar anyanyelvű adatközlőktől gyűjtött nevek valamilyen (esetleg virgúlával való) elválasztása.

Végül: ne menjünk lehetőleg egészen tájékozatlanul a terepre! Legalább körülbelül legyen fogalmunk arról, hogy a községben beszélt nyelvjárás milyen típusú, milyen a hangrendszere, milyen alakokra számíthatunk. Másrészt viszont óvakodjunk a nyelvjárási sablonoktól; azt jegyezzük fel, amit hallunk, de többszöri kérdezéssel győződünk meg a „gyanús” alak valóságáról.

4. A magyarországi német nyelvjárások két legjelentősebb csoportja a bajor-osztrák és a rajnai frank típushoz tartozik, ezeken kívül több kisebb, egyéb nyelvjárást beszélő egység is van (svábok stb.). Ezekre nézve eligazítanak az alábbi összefoglaló munkák: HUTTERER, C. J., *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. Halle/S. 1963.; *Uő.*, *A magyarországi német népcsoport* (megjelenés alatt); MÁRVÁNY, J., *Zur Gliederung der deutschen Mundarten im südöstlichen Transdanubien*: *ALingu.* XX, 183—91; WEIDLEIN, J., *Deutsche Mundarten der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*: *Zeitschrift für Mundartforschung* XX [1952.], 218—31.

A hazai szlovák nyelvjárások három nagy csoportja a nyugati, közép-és keletiszlovák. Ezekről a következő munkákból tájékozódhatunk: ŠTOLC, J., *Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku*. Bratislava, 1949.; ONDRUS, P., *Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike*. Bratislava, 1956.; BLANÁR, V., *Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestných mien v Maďarsku*. Bratislava, 1950.; ŠIPOS, I., *Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges*. Bp., 1958.; GREGOR F., *Pilisszántó szlovák nyelvjárása*. 1962., kandidátusi értekezés.

A délszláv nyelvek magyarországi nyelvjárásai a következő képet mutatják: Bácskában što-horvát, a Dráva és Mura vidékén kaj-horvát, Vas megye északi részén pedig ča-horvát nyelvjárástípus található. Az utóbbi kettőt Vas megye déli részén egy szlovén nyelvjárástípus választja el egymástól, Budapest környékén pedig egy szerb nyelvjárás található. Ezek nyelvjárási feldolgozása csak részben történt meg, illetőleg folyamatban van. Tájékozódni a következő munkákból lehet: Ivič, P., *Die serbokroatischen Dialekte I*. Hága, 1958.; *Uő.*, *O srpskom govoru u selu Lovri*: *StSlav.* XII [1966.], 191 kk.

A recens anyag ellenőrzésére felhasználható továbbá a Magyarországi

Szlovák Nyelvatlaszhoz készült gyűjtés cédulaanyaga, amely az MTA Nyelv-tudományi Intézetében található, valamint a Magyarországi Német Nyelv-atlasz gyűjteménye az ELTE Német Tanszékén. Délszláv viszonylatban ilyen anyag eddig még nem áll rendelkezésünkre.

5. Alapvető, feltétlenül tisztázandó kérdés az idegen nyelvű névanyag lejegyzésének módja. Tudomásunk szerint mindeddig nem alakult ki egységes gyakorlat ezen a téren. Az egyes kutatók egymástól eltérő, esetenként változó egyedi megoldásokat vagy az illető idegen nyelv saját kutatási céljaira kidolgozott idegen fonetikai átírásokat használnak (vö. a 401. lapon közöltekén kívül: LÁNG JÓZSEF, *Katymár község földrajzi nevei: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III* [1966.], 307—34; SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, *A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945.; Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.*).

Véleményünk szerint — elvi és gyakorlati okokból egyaránt — a Nyatl. munkálatai során kidolgozott magyar egyezményes hangjelölést kell alapul vennünk az idegen nevek lejegyzésénél (vö. DEME: MNyj. II, 18 kk., de főként a Nyatl. köteteiben, a bevezetőben található hangjelölési útmutatót). Mint erre már utaltunk, a magyar nyelvterületen előforduló, más nyelvű névanyag elsősorban a hazai névkincs fejlődésére gyakorolt hatása révén értékes számunkra. Természetesen az sem közömbös, hogy a magyar névadási módok, valamint a nyelvkörnyezet milyen nyomokat hagyott a többnyire későn kialakult, másodlagosnak tekinthető idegen nyelvű neveken. Ehhez, valamint a magyar és idegen névtípusok közötti eltérések és azonosságok megállapításához nélkülözhetetlen az összevethetőség. Ennek biztosítéka az egyezményes hangjelölés. A nyelvjárás-kutatók ennek fontosságára már sokszor felhívták a figyelmet (DEME: i. h. 21; BÁRCZI: MNyj. II, 38 kk.; IMRE SAMU, *A mai magyar nyelvjárások rendszere, Bp., 1971. 28 kk.*), úgy véljük, helyesen járunk el, ha az összevethetőség kritériumát a hazai idegen nyelvű névanyag vizsgálatára is kiterjesztjük. Álláspontunkat indokolja az is, hogy több, egymástól lényegesen eltérő idegen nyelv magyarországi névkincsét kell számba venni. Ha mi is az egyes idegen nyelvek saját kutatási céljaira kidolgozott germanisztikai, szlavisztikai stb. átírásait alkalmazzuk a nevek lejegyzésekor, a megoldhatatlan gyakorlati nehézségek mellett, igen nehézé válnék az anyag feldolgozása. A hatások, azonosságok és eltérések megállapítása ugyanis — egy, az egész országra terjedő korpusz esetén — megkívánná az egyes nyelvek külön-külön való egyeztetését egymással és a magyarral. Ami a gyakorlatot illeti, nyelvész szakembereknek is nehézséget okozna a számításba jövő összes idegen nyelv saját átírási rendszereinek biztonságos alkalmazása. Arról szó sem lehet, hogy ezt az önkéntes gyűjtőktől elvárjuk, pedig az ő munkájuk a biztosítéka annak, hogy az egész ország területén levő névanyagot felölelő mű a belátható jövőben elkészül.

Felvetődhet megoldásként az APhI használata, amely az idegen nyelvű neveket ugyan közös nevezőre hozná, de a magyar hangok leírására nem eléggé alkalmas (vö. MOLNÁR JÓZSEF, *A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970. 31*). Hangjelölési gyakorlata rendkívül bonyolult, alkalmazása még a szakember számára is nehézségeket okozna, az íráskép nagyon távol áll a hangok megszokott jelölésétől, és alkalmazása nagyban veszélyeztetné a névgyűjtemény felhasználhatóságát mind a nyelvészet, mind az érintett más tudományok részére. Másrészt hasonló munkálatokban sem nálunk, sem másutt nem terjedt el, és a gyűjtők nem tudnának ezzel megbirkózni.

A magyar és az idegen fonetikai átírások keverésével kialakult „öszvér-megoldások” — amelyeknek jellemző hibájuk pl. a különböző hangok azonos betűvel való jelölése — számos félreértést szülhetnek. A Zala megyei horvát községek névanyagából például nem derül ki, hogy az *a* betű mikor jelöl labialis *a*, mikor illabialis *á* hangot, arról nem is beszélve, hogy a magyar egyezményes hangjelölésben a magánhangzó hosszúságát jelölő vízszintes vonal a betűkép fölött itt, feltehetően, a hangsúly jele: 205/12. *Mélénye*, 206/51. *Glibőkavicsa*, de 206/43. *Gyóta* (Zala megye földrajzi nevei).

Mindezek végiggondolása után a legjárhatóbb útnak az egyezményes magyar hangjelölés következetes alkalmazása látszik. Ez kiindulási alap lehetne minden hazai, nem magyar földrajzinév leírásánál, nyelvenként kiegészítve néhány közismert fonetikai jellel, amely az illető név kiejtésének visszaadásához elengedhetetlenül szükséges. Ily módon az egyes nyelvek anyaga egymással is és a magyarral is összevethető, sőt azt az illető nyelvek specialistái is felhasználhatnák, ha a lejegyzés egységes és egyértelmű. (Hasonló meggondolásból, német átírási alapon készítettek felvételeket az NDK-ban a szorb–német vegyes nyelvű területen; vö. MICHALK–PROTZE, *Studien zur sprachlichen Interferenz*. Bautzen, 1967.) Természetesen a tulajdonképeni szlavisztikai, germanisztikai kutatások céljaira kidolgozott tudományos átírási rendszereket nem helyettesítheti az itt ajánlott lejegyzés, — ez annyira természetes, hogy nem kell rá több szót vesztegetni.

A egyes települések magyar neveinek lejegyzésekor a földrajzi nevek egyszerűsített átírására kialakított szabályok az irányadók (vö. VÉGH JÓZSEF, *Hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára*: Nyr. XCIV, 94–8). Egyetérthetünk azzal, hogy ez az útmutató mellőzi a magánhangzók hangszínárnyalatainak és a diftongusoknak a jelölését (ez utóbbit az idegen nevek átírásakor nem mindig mellőzhetjük). Azonban nem érthetünk egyet 4. pontjával (97), amely a hangkapcsolatok írását szabályozza. Az útmutató különlegesen nyelvész szakemberre tartozó feladatot ró a gyűjtőre azzal, hogy rá hárítja annak eldöntését, melyik hangkapcsolat és milyen mértékben tér el a köznyelvi normától, illetőleg melyek jelölése fontos, melyeké elhanyagolható nyelvészeti szempontból. Ez a gyakorlat visszalépés a Zala megyeihez képest, egyszersmind utat enged a gyűjtő szubjektivitásának. Másrészt, mivel a hangkapcsolatok jelölése nem egységes, a lejegyzést — az eredeti szándék ellenére — inkább nehezíti, mint könnyíti, hiszen egyszerűbb megszokni, hogy minden hasonulást a kiejtésnek megfelelően írunk, mint minden esetben mérlegelni, hogy az illető hasonulás a jelölendők közé tartozik-e avagy sem. Az idegen nevek leírásakor a nehézségek még sokasodnak, a gyűjtő nem állapíthatja meg menetközben az etimológiai viszonyokat, sőt sokszor a morfémahatárokat sem. A szerb *Iszpot púta* esetében például semmiképpen sem elemezhetjük lejegyzésekor a szót **Iz+pod pút+a* morfémákra, vagy a részben magyar elemeket tartalmazó *Pokolhészki pút*-ból sem lehet **-hégyszki pút* valamiféle etimologizáló lejegyzés folytán. Ezért az összes hangkapcsolat ejtés szerinti leírását tartjuk helyesnek nyelvektől függetlenül.

Az idegen nevek átírásának legfőbb követelménye, hogy minél pontosabban visszaolvasható legyen mindenki számára, aki az alapvető fonetikai jelekben jártas, akkor is, ha a szóban forgó idegen nyelvnek nem szakembere. Ebből következik, hogy minél inkább eltér egy nyelv hangrendszere a magyarétól, annál több fonetikai jelenséget kell jelölnünk.

A továbbiakban egyes hangokra lebontva, példákkal illusztrálva közöljük a különböző nyelvű nevek átírására vonatkozó javaslatainkat.

6. A német nevek lejegyzése a bajor-osztrák nyelvjárástípus hangrendszerét tükrözi, a példák is kizárólag e területről valók.

M a g á n h a n g z ó k. — A rövid és hosszú korreláció nem ugyanolyan a németben, mint a magyarban. A rövid magánhangzó általában hosszabb, a hosszú pedig rövidebb a megfelelő magyar hangnál, közelebb áll a félhosszúhoz. Ezekre azonban nem vagyunk figyelemmel, hanem a magyar hosszúsági jelekkel jelölhetjük a hangok időtartamát. Így: *u, ú*: Azonosnak vehetők a megfelelő magyar hangokkal: *Pluta Pëag* 'Blutter Berg'; *Jú'nhitŋ* 'Judenhütte'. — *ü, ü*: *Teifŋszloç* 'Teufelsloch'; *Pútpám* 'Bildbaum'. — *i, í*: *Prindŋ* 'Bründel'; *Vizŋ* 'Wiese'. — Az *ú, í* megterhelése ebben a nyelvjárásban a magyarhoz és a német irodalmi nyelvhez képest is alacsony. Az *ü* diftongikus ejtése gyakori. — *o, ó*: Nyíltabb vagy zártabb ejtése gyakori, ezt nem jelöljük: *Treploc* 'Trettplatz'; *Stróç* 'Straße'. — *ö, ő*: Az *ö* ritka, többnyire variáns, inkább diftongusban fordul elő; vö. mégis: *Tölëgavëç* 'Tölecker- ~ Telkier Weg'; *Hirsföd* 'Hirschfeld'. — *ë, é*: Az *é*-vel jelölt hang tulajdonképpen *ë* (*é*), de egyszerűbb az *é* alkalmazása: *Pëag* 'Berg'; *Vëç* 'Weg'. — *e, ê*: Az *e* megterhelése kisebb a magyarban szokásosnál, de diftongusban gyakori. Hosszú párja is ritka, körülbelül azonos hangszínű a palócban használatossal: *Kreic* 'Kreuz'; *Rëtoç* 'Rehtal'. — *a, â*: Rövid labialis *a*, olyan mint a magyarban. Ritka variáns lehet csak jövevényszavakban, vagy diftongus eleme. A hosszú párjára példát nem találtam: *Antaoni* 'Antoni'. — *ä, á*: Az *ä* a várakozás ellenére tiszta formájában ritka, csak hangsúlytalan helyzetben van, diftongusban gyakori: *Antäunigróm* 'Antonigraben'; *Krëpämviçŋ* 'Grünbaumwiesen'. — *ä*: Az *ä* tökéletlenül képzett magánhangzó, jelölése szükséges, bár fonéma volta vitatott, igen gyakori és jellegzetes hang; csak mellékhangsúlyos helyzetben fordul elő: *Äkä* 'Äcker'.

A németben általában domináns szerepe van a hangsúlynak. A magánhangzók realizációja igen eltérő lehet, aszerint, hogy fő- vagy mellékhangsúlyos helyzetben vannak, ez utóbbiban gyakran *ä*-vá redukálódnak.

D i f t o n g u s o k. — A diftongus — monoftongus szembenállás a németben fonológiaiilag releváns, azaz jelentésmegkülönböztető szerepe van: pl. bajor-osztrák *liçŋ* 'lügen'; *liŋ* 'liegen'. Igen gyakori, és átvétel esetén a magyar hanghelyettesítés szempontjából is fontos, vö.: német *Biçla* 'Wiehaller ~ Biaer' > magyar *Viola*. A diftongusok általában gyengülők, a nyomatóktalan elem áll hátul. Mindig nyomatóktalan az *ä*. Másrészt a „nyomaték nélküli” elem nyomatóka sokszor egészen a „lebegés” színvonaláig erősödhet. Ezeket a fokozatokat azonban nehéz megkülönböztetni, és nem is szükséges. A diftongus meglétét viszont jelölni kell, legmegfelelőbb erre a magyar egyvezményes jelölésben használt *ç* jelet, pl. *ouç*.

Gyakorlatilag minden főhangsúlyos helyzetben álló magánhangzóval fordulnak elő diftongusok, ez a diftongus első eleme. *ä*: *äi*: helyén ebben a nyelvjárásban többnyire *ei* jelentkezik (l. ott); *äu ~ ao* (ez utóbbi változatban az *a* általában labialis): *Auszac ~ Aoszac* 'Aussatz', *Antäuni ~ Antaoni* 'Antoni'. — *o*: *oi*: *Voïd* 'Wald'; *ou ~ ouç*: *Houpfäteiçŋ* 'Hopfenteichtel (= Teich dem.)', *Rouçzŋkreic* 'Rosenkreuz'; *oç*: *Pföçrakreic* 'Pfarrerkreuz'. — *u*: *ui*: *Huivëç* 'Hohlweg'; *uä*: *Huätväd* 'Hutweide'. — *ë, e*: *ei*: *Veinçkätŋ* 'Weingärten (tbsz.)'; *ëä ~ eä* *Pëagl* 'Bergel', *K'ëarsŋkróm* 'Kirschengraben'; *eö ~ eü* *Äçveütŋ* ~ *Äçveütŋ* 'Eichwäldel'. Az *ëä* diftongus tulajdonképpen az *eä* változata (de a *Berg* szó sűrű előfordulása miatt a nevekben gyakori). — *i*: *iä*: *Piärkŋlokä* 'Birkenlacke'. — *ö*: *öi ~ öi ~ ő*: *Haosstöin* 'Hausstellen', *K'apöin*

~ *K'apõn* 'Kappelle'; *õü*: *Kõuznpëagl* 'Gelsenbergel'. — *ü*: *üi* ~ *üi* ~ *ü*: *Kréfüitëlep* 'Gräfl-telep' (személynévből), *Ceizlmüi* 'Zeiselmühle', *Mükróm* 'Mühlgraben'.

Megjegyzendő, hogy az *ai*, *ei*, *oi* stb. hangkapcsolat mindig diftongus, nem pedig *a+j*; *e+j*; *o+j*, tehát nem két külön hang.

A Buda környéki dialektusban két triftongus is jelentkezik: *aoa*, *aiä*. Ezek jelölése a mi szempontunkból nem szükséges.

M á s s a l h a n g z ó k. — Az itteni német nyelvjárásokban a zárhangoknál nem a zöngés—zöngétlen oppozíció érvényesül elsősorban, hanem a fortis—lenis szembenállás. Ez azonban a következmények szempontjából elhanyagolható, és a zöngétlen mediák jelölése nem feltétlenül szükséges. De mert ilyen hangok a dunántúli magyar nyelvjárásban is előfordulnak, és jelölésük szokásos, jelölhetjük is ezeket: *K'ofáripëzg* ~ *K'ofáribëzg* 'Kalvarienberg'.

A magánhangzó előtti *k* előfordul hehezettel: *k'* (ebben a nyelvjárásban csak ilyen helyzetben aspirált a *k*); jelölése szükséges, mert jelentésmegkülönböztető szerepe van: *Káz* 'Geiß'; kecske', *K'áz* 'Käse; sajt'. A palatalis zárhangokról külön szólnunk a palatalizáció kapcsán, a többit a megfelelő magyar jelekkel adhatjuk vissza.

Az *m* és *n* mellett gyakori a velaris *ŋ* a magyarhoz hasonló helyzetekben. Sokszor előfordul hangkapcsolaton kívül, — tehát a *k* vagy *g* már eltűnt mellőle: *Láunî vizŋ* 'Lange Wiese'. Elvileg kimondható, hogy a magyar földrajzi névi átírással egyezően csak a fenti hanghelyzetben jelöljük, de jelölhető minden esetben is. A kérdést egyelőre nyitva hagyjuk.

A *v*-nek két megjelenési formája van: a magyarral egyező labiodentalis *v*, illetőleg szó elején vagy magánhangzó közti helyzetben a bilabialis *w*. Ez utóbbit *β*-val is jelölhetjük. Jelentősége a német *β* > magyar *b* átvétel miatt volna, noha ez a tendencia ma már általában nem érvényesül. Néhány speciális esetben azonban jelölése a kölcsönös átvétel körülményeinek tisztázásához szükséges, mint magyar *Bia* > német *Biheü*. Az alveolaris és postalveolaris spriansokat a megfelelő magyar helyesírási jellel írjuk át: *Száuprindl* 'Saubründel', *Hez'softöd*, 'Herrschaftfeld', *Rõuzŋkreic* 'Rosenkreuz' stb. A *z*s ritka, főleg a jövevényelemekben jelentkezik. A *j* csak szó elején, magánhangzó előtt fordul elő. A *h* fonéma variánsai közül a magyarral egyező *h* hang főleg szó elején áll: *Hëksznpëzg* 'Hexenberg'. A velaris és palatalis hangok után álló *h*-féle hangokat (*ach*-Laut, *ich*-Laut) az egyszerűség kedvéért visszaadhatjuk a *χ* jellel is, fonológiai szempontból nem érdemes megkülönböztetni a kettőt: *Teifüszoχ* 'Teufelsloch', *Neiχi kõzn* 'Neue Gasse'. (Ha szükségesnek látszana a precízebb megkülönböztetés, természetesen használhatjuk a *χ*, illetőleg *χ* jeleket. A *ch* jelölést nem alkalmazhatjuk, mert a *c* affrikáta jelölésére a *c-t* használjuk, és így esetenként *c+h* hangkapcsolatként tévesen értelmezhetővé válnék a jelölésmód.)

Az affrikátákat bizonyos képzési momentumok eltérése ellenére is nyugodtan jelölhetjük a megfelelő magyar köznyelvi helyesírási jelekkel: *Kreic* 'Kreuz', *Kõuvács* 'Nagykovácsi' stb. — Minden helyzetben előforduló, sajátosan német affrikáta a *pf* jellel visszaadható hang: *Pfõzravizŋ* 'Pfarrerwiese' (a magyarban általában *f*-fel régebben *p*-vel helyettesítik).

A lateralisok jelölése úgy történik, mint a magyarban; az *l* különböző változatait (a vokalizáció eseteit és a palatalizációt kivéve) nem kell jelölni. A tremulans átírható úgy, mint a magyarban (ahol vokalizálódik, ott úgyis diftongus lesz).

A német nyelvjárási hangok palatalizáltsága általában jóval enyhébb fokú a magyar palatalis hangokénál. Ez kitűnik abból is, hogy a magyar palatalisokat a németben más hanggal helyettesítik: magyar *Páty* > német *Pád*, *Páda Vég* 'Pátyer Weg'. Ezért a palatalizáció jelének alkalmazásával írjuk le ezeket a hangokat: *t, d, n, l*: *Kláheizla* 'Kleinhäusler', *Void* 'Wald' stb.

Megjegyzendő, hogy a nasalisok és a liquidák mellékhangsúlyos helyzetben a magyartól eltérően szótagképzők is lehetnek, ennek jele a betű alá tett \cdot : *Prindl* 'Bründel', *Szutŋ* 'Sutte' stb.

Gyakori az *l*, kisebb mértékű az *m*, *n* hangok előtt a *b*, *d* esetleg az *r* kiesése. Jelölésük hiányjellel történik: *Kruš \cdot m* 'Grube', *Prunnəstu \cdot m* 'Brunnenstube' stb.

Hosszú mássalhangzók általában nincsenek, ahol mégis előfordul, ott ezt, mint rendesen, a betű kettőztetésével jelöljük.

A hangkapcsolatok mindegyikét a kiejtésnek megfelelően írjuk át. Végül még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez a lejegyzési módszer a bajrosztrák nyelvjárások hangjaira érvényes, ezek egy részére nem (illetőleg más változatokra) számíthatunk a rajnai frank stb. nyelvjárásokban. A német hangtani és nyelvjárási sajátosságokra vonatkozó anyagot a 403. lapon megadott szakirodalomból vettük át.

7. A hazai szlovák névanyag átírása a magyar egyezményes hangjelölés segítségével viszonylag könnyen megoldható. Az itt közölt átírási javaslat alapjául a Dunántúlon beszélt nyugat-szlovák nyelvjárástípus szolgált, a példák is innen valók. A közép- és kelet-szlovák csoportoknál figyelembe kell venni az eltéréseket.

M a g á n h a n g z ó k. — A rövid—hosszú szembenállás a szlovák magánhangzó-rendszerben is megtalálható a kelet-szlovák kivételével, ahol csak rövid magánhangzók vannak. A hosszúság jelölése a magyarnak megfelelően történik. Az időtartam fokozati különbségeinek (félhosszúság) feltüntetését, akárcsak a németben, itt is mellőzhetjük. Így: *u, ú*: Kiejtése megfelel a magyarban szokásosnak: *Nová ulic* 'Nová ulica', *Lúki* 'Lúky'. — *ü, ú*: A palatalis labialis hangok a szlovákból hiányoznak. A kétnyelvűség eredményeképpen azonban az újabb jövevényszavakban már nincs hanghelyettesítés, átveszik a megfelelő magyar hangot: *Vrškídülö* 'Vřšky-dülö'. — *i, í*: A magyarral egyezően: *Sztáři cinter* 'Starý cinter(in)'. — *o, ó*: A rövid *o*-nak gyakran hallani *o* realizációját, de ezt névtani szempontból nem szükséges külön jelölnünk. Az *o* és *ó* valamennyi hanghelyzetben előfordul nyugat-szlovák területen (vö. ŠTOLC i. m. 50). (A kelet-szlovákban csak rövid *o*, a közép-szlovákban a nyugat-szlovák hosszú *ó*-nak többnyire diftongus felel meg.) A szóvégi helyzetben jelentkező hosszú *ó* a nyugat-szlovákban is inkább variánsnak tekinthető (valószínűleg magyar hatásra terjed): *Dolína* 'Dolina', *Kökényó dom* 'Kökényov dom'. — *ö, ő*: A fonológiai rendszerből hiányzó hangok. Jövevény elemekben már általában meghonosodtak, de találunk hanghelyettesítési alakokat is: *Kökényová sztugyenká* 'Kökényova studienka', *Teregbálint* 'Törökbálint'. — *ë, é*: Egyik hang sincs meg a szlovákban, legalábbis a magyarnak megfelelő realizációban. Jövevényszavakban azonban előfordul az ejtésük: *Händzsábég* 'Hamzsabég ~ Érd' (vö. az *ö, ő*-nél közölt példát is). Az *é* közelít a magyar *i* ejtéshez. — *e, ē*: Az *e* megegyezik a magyar köznyelvi *e*-vel, illetőleg egy fokkal nyíltabb, dunántúli *é*, de a hangszín jelölését mellőzhetjük: *Velkē vrchi* 'Velké vrchy'. Problematikusabb a szlovák hosszú *é* jelölése. Ez a hang az itteni nyugat-szlovák dialektusban úgy hangzik, mintha

a magyar nyílt *e*-t hosszán ejtenők: *ē*, miközben a nyelv vízszintes irányban egy fokkal hátrább kerül, és hasonló állást vesz fel, mint az *a* képzésnél (vö. GREGOR: StudSl. XII [1966.], 158). A hang akusztikai megvalósulása olyan távol esik a magyar *é*-től, hogy semmiképp sem volna helyes *é*-vel jelölni. Helyette az *ē*-t ajánljuk (a nyíltság nagyobb fokát itt sem jelöljük): *Hornýě lúki* 'Horné lúky', *Rektorově zeme* 'Rektorové zeme'. — *a*, *á*, (*a*), (*ā*): Az *a* a szlovákban, mint a németben is, illabialis ejtésű, *ā*. Óvakodjunk azonban ennek sematikus jelölésétől. A dunántúli nyugat-szlovák nyelvjárásokban ez a hang amúgyis labialisabb képzésű (vö. ŠTOLC i. m. 31), ez a tendencia a magyar labialis *a* hatására valószínűleg még csak erősödött. A kétféle hang, amelyet *a* és *ā*-val jelölünk, gyakran variánsként jelentkezik, sokszor ugyanabban a szóban is. Megkülönböztetésük néha egyáltalán nem könnyű (erős magyar hatásra még abszolút szóvégen is találhatunk *a*-t, ahol különben nem szokásos): *Sztáři vrch* 'Starý vrch', *Kámenná banya* 'Kamenná bana', *Baratháze* ~ *Bárátház* 'Barátháza'. A közép-szlovák nyelvjárásokban, a palóc területen szokásoshoz hasonlóan, az *ā* helyén hosszú *ā* is előfordulhat. Az *ā* egyébként megegyezik a megfelelő magyar hanggal (a kelet-szlovákban a kvantitás hiánya miatt nincs).

Megjegyzendő, hogy a hangsúlyviszonyok — ellentétben a némettel és a szerb-horváttal — általában nem okoznak nehézséget, mivel a szlovák hangsúly az első szótagra esik (a kelet-szlovák kivételével, ahol az utolsó előtti). A szlovák ritmustörvény, amely szerint két hosszú magánhangzó nem állhat egymást követő szótagban, a nyugat-szlovákban nem érvényesül.

D i f t o n g u s o k. — A nyugat-szlovák nyelvjárásra a monoftongizált ejtés jellemző, ezért ezen a téren nincsenek jelölési nehézségek. A közép-szlovák területen viszont a diftongusok megvannak a szinkroniában, de ezek részletezésére ezúttal nem térünk ki, mivel anyagunkban nem szerepelnek közép-szlovák földrajzi nevek. A közép-szlovák típusba tartozó névanyag lejegyzését ez után kell majd kidolgozni.

M á s s a l h a n g z ó k. — A szlovák mássalhangzók legtöbbje könnyen visszaadható a megfelelő magyar jelekkel; ezért ezek mindegyikéről nem érdemes külön szót ejteni. A némettől eltérően, a szlovákban jelentkező palatalis hangok azonosnak vehetők a megfelelő magyarokkal, így *ty*, *gy*, *ny*-nyel jelölhetők: *Pěty domko* ~ (*-domkó*) 'Pät domkov', *Gyegyiná* 'Dedina', *Makovnyšzko* 'Makovnicko'.

A szlovák irodalmi nyelvben szó végén és mássalhangzó előtt a *v* *u*-vá vokalizálódik. A nyugat-szlovák dialektusban ez a folyamat nem mindig megy végbe, megmaradhat a *v*, illetőleg hasonulás eredményeként *f*-fé zöngétlenedik *Sztávká* ~ *Sztáfká* 'Stávka'; előfordul azonban *Sztáuká* ejtismód is.

Az alveolaris és postalveolaris spiránsokat a magyar köznyelvi helyesírásnak megfelelően írják át: *Szkálki* 'Skalky', *Notárosově zeme* 'Notáriušové zeme', *Prikrízi* 'Pri kríži'. — A *h*-féle hangok közül kettőt érdemes jelölni, az egyiket a magyarral megegyező módon: *Druhě ágátki* 'Druhé agátky'. A magyar ejtésben nem szokásos zöngétlen spiráns (*χ*) elég gyakori és jellemző a szlovákban. Zöngés párja (*γ*) is megtalálható, az egyszerűség kedvéért azonban itt is, mint a német átírásnál, megelégedhetünk a *χ* jel alkalmazásával ezeknél a hangoknál: *Pánszkě vrchi* 'Panské vrchy', *Zábořčbet* 'Za bohov chrbát'. (A *ch* jelölést itt sem alkalmazhatjuk, l. a 407. lapon.)

Az affrikátákat a megfelelő magyar betűkkel írjuk át: *Liscšina* 'Lieština', *Hándzsábická horá* 'Handžabežská hora'.

A likvidák a magyarial egyező módon írhatók, legalábbis a nyugat-szlovák nyelvjárástípusban. A szlovákban ugyanis háromféle *l* használatos: a magyarral megegyező *l*, a kemény *ḷ* és a lágy *l̂*. Ezek közül a kemény *ḷ* elsősorban a közép-szlovákra jellemző. A nyugat-szlovákban többnyire a magyarral azonos *l* hangzik: *Doliná* 'Dolina'. Ha előfordul az úgynevezett lágy *l̂*, ezt a palatalizáció jelével adjuk vissza: *l̂*.

Itt kell megemlíteni, hogy mind az *r*, mind az *l* a némethez hasonlóan szótagképző is lehet a közép- és nyugat-szlovák nagy részén (a kelet-szlovákban nincs). Jelölése a betű alá tett \cdot : *Vrški* 'Vrsky', *Dlhé skalky* 'Dlhé skalky'.

A hangkapcsolatok alakulását a kiejtésnek megfelelően jelöljük mindeütt. A hosszú mássalhangzók gyakoriak, a kelet-szlovák kivételével, amelyre ez nem jellemző. A gyakran hasonulás eredményeként létrejött nyúlást a betű kettőzésével, a magyarral egyezően jelöljük: *Szelliszko* 'Sedliskó', *Kánászka sztunnja* 'Kanásska studňa'.

A szlovák hangrendszer és nyelvjárási sajátosságokat a 403. lapon megadott szakirodalom alapján tárgyaltuk, az egyes részekenél külön nem hivatkoztunk ezekre.¹

8. A hazai szerb-horvát névanyag lejegyzése a magyar egyezményes hangjelölés segítségével nem okoz különösebb nehézséget: a délszláv nyelvek hangrendszere — hasonlóan a szlovákéhoz — nem tér el gyökeresen a magyartól. Az itt közölt hangjelölési javaslat a lórévi (Csepel-sziget) szerb nyelvjárás alapján készült. Értelemszerű módosításával alkalmazható bármely hazai délszláv település névanyagának lejegyzésére.

M a g á n h a n g z ó k. — *u, ú:* Ejtésük megegyezik a megfelelő magyar hangokéval: *Učiteljovi holtovi* 'Учитељови холдови; Učiteljovi holdovi', *Szrednja dúzs* 'Средња дуж; Srednja duž'. — *ü, ú:* A szerb-horvát nyelv hangrendszeréből hiányzó hangok; az anyagban nincsen rájuk példa. A már jobban elmagyarosodott területeken esetleg előfordulhatnak magyar jövevényszavakban; ott a magyar lejegyzés érvényes rájuk. — *i, í:* Ejtésük megfelel a magyar hangoknak: *Pindrina jama* 'Пиндрина јама; Pindrina jama', *Podrastik* 'Подрастик; Podrastik'. — *o, ó:* Mindkét hang körülbelül megegyezik a megfelelő magyar köznyelvi hangokkal: *Igonovica* 'Игоновица; Igonovica', *Novo groblje* 'Ново гробље; Novo groblje'. — *ö, ő:* A nyelv fonológiai rendszeréből hiányzó hangok (l. *ü, ú*), a környező, erősen *ö-ző* magyar nyelvjárás hatására azonban magyar jövevényszavakban mind a hosszú, mind a rövid hang megtalálható (alkalmanként valamivel illabialisabb ejtésben — de ezt nem jelöljük): *Főszög, Lórai erdő* 'Lórévi erdő', *Döktér* 'Dögtér'. — *ë, é:* A szerb-horvát nyelv nem különbözteti meg — ellentétben a magyar nyelvjárások zömével — a kétféle rövid *e* fonémát; *e* hangjaik hangszíne a magyar zárt *ë*-nek felel meg, hosszú párja pedig ennek azonos nyelvválású hosszan ejtett változata (tkp. *é*, de ennek az árnyalati eltérésnek a jelölése szükségtelen). Tekintettel arra, hogy a hosszú és a rövid hang között csupán időtartambeli különbség van, a valóságot jobban tükrözi az *ë*-féle jelölés a rövid hang esetében: *Báscsë* 'Баште; Bašte', *Kápélá* 'Капела; Kapela'. — *e, ē:* A fentiekből következik, hogy fonematikus értékkel nem fordulnak elő ezek a hangok. Ritka variánsként a nyílt *e* mégis felbukkan: *Sztáro groblje* 'Старо гробље; Staro groblje'. Hosszú párját egy esetben sem hallottam.

¹ Itt mondunk köszönetet KIRÁLY PÉTERnek és KISS LAJOSnak a szlovák átírás kidolgozásához nyújtott értékes segítségükért.

A hang jelölése javasolható, mert elég nagy különbség van hangszín tekintetében az általában használatos *ě* és *kozte*. — *á, á*: Az alsó nyelvállású velaris hang a szerb-horvátban mindig illabialis ejtésű. A hosszú és a rövid hang egyformán igen gyakori: *Lávra* 'Ловра; Lovra', *Rátá* 'Рата; Rata', *Sztárác* 'Старац; Starac'. — *a, ā*: A nyelv hangrendszeréből hiányzó hangok. Magyar jövevényszavakban ritkán mégis előfordulnak: *Fő ucca* 'Fő utca', *Ászög* 'Alsög'.

A szerb-horvát nyelvben a hangsúlyozás igen bonyolult. A hangsúly — főként hosszabb szavakban — szavanként változó helyen van, és több típusa ismert. Tekintettel azonban arra, hogy ennek névtani szempontból kisebb a jelentősége, és főként, mert meghallása nem anyanyelvű gyűjtő számára úgyszólván lehetetlen, semmiképpen se jelöljük.

Diftongusok. — A szerb-horvát nyelvben nincsen diftongusos ejtés, ez tehát elvi problémaként sem merül fel. Általános elvként azonban kimondható, hogy ha valamely nyelv adott nyelvjárásában a diftongusnak nincs jelentésmegkülönböztető szerepe (mint a magyar nyelvjárások zömében is), a meglevő diftongusokat nem célszerű a névgyűjteményben jelölni.

M á s s a l h a n g z ó k. — A szerb-horvát mássalhangzók többnyire könnyen visszaadhatók a magyar hangjelöléssel.

A palatalizált mássalhangzók a szlovákhhoz hasonlóan itt is fontos szerepet játszanak. A *ty* és a *gy* ejtése a magyarnál valamivel lágyabb, *cs*-be, *dzs*-be hajló. Ezt az árnyalati eltérést azonban nem jelöljük: *Votyě* 'Воће; Voće', *Gátity* 'Гатић; Gatić', *Měgyá* 'Међа; Međa', *Glózsgyě* 'Гложђе; Glozde'. A palatalizált *l* ejtése a palóc *ly*-hez hasonló. Jelölésére a magyar *ly* a legalkalmasabb: *Kudělyistě* 'Куде.љиште; Kudeljiste', *Ucsitělyovi holdovi* 'Учите.љови холдови; Učiteljovi holdovi'. Az *ny* ejtése a magyarhoz hasonló: *Dólnyá adicá* 'Доља адица; Dolnja adica', *Górnjyá adicá* 'Горња адица; Gornja adica'.

Az alveolaris és postalveolaris spiránsokat a megfelelő magyar betűkkel jelöljük: *Mála szlátiná* 'Мала слатина; Mala slatina', *Slyúnák* 'Шљунак; Šljunak', *Szrědnjyá dūzs* 'Средња дуж; Srednja duž' stb. — Ugyanez vonatkozik az affrikáták jelölésére is: *Undrc* 'Ундрц; Undrc', *Dugačská* 'Дугачка; Dugačka'. A *dz* és a *dzs* hang nincs meg, illetőleg csak ritkán fordul elő.

A szerb-horvátban a magyarhoz hasonlóan és a némettől, valamint a szlováktól eltérően csak egyféle *h* hang van. Ejtése — és így jelölése is — megegyezik a megfelelő hangével: magyar *Notárosovi holdovi* 'Нотарошови холдови; Notarošovi holdovi'.

Szótagolható mássalhangzóként a szerb-horvátban csak az *r* hang szerepelhet. Jele: *ř*: *Ráskřsnyicá* 'Раскрсница; Raskršnica'.

A mássalhangzó-kapcsolatokat a kiejtésnek megfelelően kell jelölni (hasonulás, esetleg összeolvadás stb.) hasonlóan a némethez és a szlovákhhoz. Ez vonatkozik az itt nem tárgyalt nyelvekre is.¹

9. Az eddigiekben vázolt javaslatainkból nem egy az itt nem tárgyalt nyelvekre (nyelvjárásokra) is vonatkoztatható. Ilyen a magyar köznyelvi beszédhangokkal többé-kevésbé megegyező idegen nyelvi (nyelvjárási) hangok magyar helyesírásnak megfelelő betűkkel való tükrözése (*á, ó, ú* stb.; *s, sz, zs, c, cs* stb.), továbbá a köznyelvünkben hiányzó, de nyelvjárási szinten meglevő hangokhoz hasonló képzésű idegen beszédhangoknak a magyar egyezményes hangjelöléssel való visszaadása (*á, ly* stb.). Alapelvként fogad.

¹ A szerb-horvát hangrendszerre vonatkozó közlésekért és az anyag szakmai szempontú vizsgálatáért ezúton mondunk köszönetet HADROVICS LÁSZLÓNAK és SZTEPÁNOV PREDRAGNAK.

ható el, hogy a hangképzésben mutatkozó árnyalati különbségeket, eltéréseket mellékjelekkel ne jelöljük. A fonematikus lejegyzés elvét hangsúlyozzuk, amikor azt mondjuk, hogy diftongusokat csak olyan nyelvváltozat esetében tartunk jelölendőnek, ahol annak jelentésmegkülönböztető szerepe van. Mindenesetre célszerű lenne, ha az itt nem tárgyalt, de a hazai névadásban esetenként szerepet játszó egyéb idegen nyelvű (pl. román) nevek lejegyzésére is mielőbb hasonló részletes javaslatok születnének.

A hangsúlyviszonyok jelölésénél meggondolkoztatóak azok az esetek, amikor belőlük a két egymás mellett élő nyelv kölcsönhatására lehet következtetni (pl. a másik nyelv hangsúlyozásának átvétele egyes nevekben, illetőleg az erre való törekvés valamilyen megnyilvánulása). Ilyen esetekben a hangsúly jelölését elképzelhetőnek tartjuk, eszközül pedig olyan megoldást tartunk helyesnek, ami semmilyen más mellékjellel nem téveszthető össze (pl. a hangsúlyos szótag aláhúzása stb.).

Tekintettel arra, hogy tanulmányunkkal vitát kívántunk indítani a probléma tisztázására, óhajtanók, ha minél több és sokoldalú megjegyzés követné, melyekből a végleges, az országos gyűjtőmozgalomban egységesen használatos lejegyzési gyakorlat bontakozna ki, a tudományos célzatú névgyűjtemények (kandidátusi, doktori disszertációk) számára pedig kiindulási alapot jelentene.

POGÁNY IRÉN—ZELLIGER ERZSÉBET

A magyar szavégek és toldalékok rendszere*

A ragozási típusok rendszere

Ragozási típusaink mindig valamelyik alapmintára épülnek. (Hogy melyikre, azt a legtöbb esetben a csoport élén közöljük is.) A típusban már csak az alapmintától eltérő jellemző alakokat tüntetjük fel. Egy-egy ritkán használatos alak hiányára külön nem utalunk. A sajátos hiányosságokat rövid fogalmazásban jelezzük, pl. „csak jelen”; „csak egysz-ban”. (Kivétel a melléknevek, olykor más névszók módhatározói alakja, valamint fokozása a névszóragozási típusok XI—XXX. csoportjában.)

A három rangrendi osztályon kívül itt-ott, különösen a névszóragozás némely csoportjában van egy negyedik („D”) osztály is, a kettős és az ingadozó hangrendű szóké.

Igeragozási típusok

Az alapmintáktól eltérő ragozású alakok közül elsősorban a következőket adjuk meg: a jelentő mód jelen idejű alanyi ragozásban eltérő alakokat (1—6; ezek közül a 6-os jelű alak jellemző a feltételes módra és a főnévi igenévre is), a múlt idejű egyes 3. személyt (de ha ezt a múlt idő többi alakjától eltérő módon alkotjuk, akkor az egyes 1. vagy a többes 3. személyt is), a feltételes módú egyes 3. személyt (ha a jelentő módú többes 3.-tól vagy — ikés címszó esetén — az ikés ragozás alapmintájától eltérő módon alkotjuk), végül a felszólító módú egyes 3. személyt.

Amelyik igének csak tn jelentése van, annak mindig hiányzanak a tárgyas ragozású alakjai, nagyon ritka a 46-os jelű (ható igenévi) származéka is. Ennek hiányára, valamint az amúgy is ritka 44-es jelű (-ván, -vén képzős) határozói igenév hiányára a típusokban nincs külön utalás.

Az ikés alapminták fő- és toldaléktípusok szerint a XII. csoportba tartoznak; csak a számozás egyszerűsége végett szerepelnek az I. csoportban, hogy az alaptípusok együtt legyenek.

* L. MNy. LXVIII, 303—9.

I. csoport: iktelen és ikés alapminták (részletesen lásd az előző részben)

a	b	c
1. ápol	2. emel	3. búvöl
4. uralkodik	5. emelkedik	6. törődik

II. csoport: iktelenek előhangzós múltidő-jellel

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
7. farag ~tam, ~ott	9. csipked ~tem, ~ett	11. döfköd ~tem, ~ött
8. ragad ~tam, ~t v. ~ott ¹	10. téved ~tem, ~t v. ~ett ¹	

III. csoport: feltételes mód, főnévi igenév előhangzóval

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
12. rajong ~sz (~asz), ~anak (~nak); ~tam, ~ott	17. töpreng ~sz (~esz); ~enek (~nek); ~tem, ~ett	19. dühöng ~sz (~esz), ~enek (~nek); ~tem, ~ött
13. mond ~asz (~sz), ~tok v. ~otok, ~anak; ~tam (~ottam), ~ott	18. kérd ~esz, ~etek, ~enek; ~ettem v. ~tem, ~ett	20. küld ~esz (~sz), ~tök v. ~ötök, ~enek (~nek); ~tem (~öttem), ~ött
14. ajánl ~asz, ~otok v. ~tok, ~anak; ~ottam v. ~tam, ~ott		
15. sokall ~sz (~asz), ~nak (~anak); ~t (~ott)		
16. hall ~asz, ~otok, ~anak; ~ott		

IV. csoport: felszólító mód nem j-vel

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
21. botoz ~ol; ~za; ~tam, ~ott ~zon	27. hegyez ~el; ~zük; ~tem, ~ett ~zen	33. kötöz ~öl; ~zük; ~tem, ~ött ~zön
22. bifláz ~ol, ~ (~ik) ² ; ~za; ~tam, ~ott ~zon	28. zengedez ~el, ~ (~ik) ² ; ~zük; ~tem, ~ett ~zen	34. lövöldöz ~öl, ~ (~ik) ² ; ~zük; ~tem, ~ött ~zön
23. olvas ~ol; ~sa; ~tam, ~ott ~son	29. keres ~el; ~sük; ~tem, ~ett ~sen	35. lökdös ~öl; ~sük; ~tem, ~ött ~sön
24. ránt ~asz, ~otok, ~anak; ~ottam ~son	30. ért ~esz, ~etek, ~enek; ~ettem ~sen	36. önt ~esz, ~ötök, ~enek; ~öttem ~sön
25. tanít ~asz (~sz), ~otok v. ~tok, ~anak (~nak); ~ottam ~son	31. segít ~esz (~sz), ~etek v. ~tek, ~enek (~nek); ~ettem ~sen	37. hűt ~esz (~sz), ~ötök v. ~tök, ~enek; ~öttem ~sön
26. szaglász ~ol, ~ (~ik) ² ; .. ssza; ~tam, ~ott .. szson	32. csempész ~el, ~ (~ik) ² ; .. sszük; ~tem, ~ett .. szzen	

V. csoport: felszólító mód más tövváltozatból

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
38. avat ~tam, ~ott avas- son	41. szeret ~tem, ~ett szeressen	45. köt ~öttem kössön
39. fut ~ottam fusson	42. vet ~ettem vessen	
40. akaszt ~asz, ~otok, ~anak; ~ottam akasz- szon	43. téveszt ~esz, ~etek, ~enek; ~ettem .. szzen	
	44. edz ~el, ~etek, ~enek; eddzük; ~ettem eddzen	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Tárgyas használatban inkább csak iktelenül.

VI. csoport: hangkieséses *l* végűek

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
46. gyalogol ~ok (..glok)	49. perel ~ek (perlek)	52. öldököl ~ök (..klök)
47. bomol bomlok, ~sz (bomlasz); ~t (bomlott) ~na (bomlana)	50. érdemel ..mlek v. ~ek, ~sz (..mlesz) ~ne (..mlene) ..mlő	53. üdvözlöm ..zlök (~ök) ~ne (..zlene) ..zlő
48. mángorol ..rlok v. ~ok	51. ismétel ..tlek v. ~ek	

VII. csoport: hangkieséses *g, r, ll* végűek

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
54. morog morgok; ~tam, morgott	56. rezeg rezgek; ~tem, rezgett	58. dörög dörgök; ~tem, dörgött
55. tipor tiprok; ~t (tiprott)	57. kevesell ~ek v. keves- lek, ~sz v. ~esz, ~nek v. keveslenek; ~t v. ~ett (keveslett)	59. gyötör gyötrök; ~t

VIII. csoport: hangkieséses *z* végűek

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
60. szoroz szorzok, szorzol; ~za; ~tam, szorzott ~zon	63. szerez szerzek, szerzel; ~zük; ~tem, szerzett ~zen	66. ösztönöz ..nzök (~ök), ..nzöl (~öl); ~zük; ~tem, ..nzött (~ött) ~zön ..nző
61. sugároz ..rzok v. ~ok, ~ol (..rzol); ~za; ~tam, ~ott (..rzott) ~zon	64. sebez sebzok v. ~ek, sebzol v. ~el; ~zük; ~tem, sebzott v. ~ett ~zen	
62. kínoz kínzok (~ok), kínzol (~ol); ~za; ~tam, kínzott v. ~ott ~zon	65. hímez hímezok v. ~ek ¹ , ~el; ~zük; ~tem, hímezott v. ~ett ~zen	

IX. csoport: rendhagyó iktelenek

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	c) Alapmintája 3. búvöl
67. elvan ..vagyok, ..vagy, ..vagytok; ..voltam ..volna ellevő (felsz. helyett ellessz 71.)	71. tesz ~el; tesszük; tettem tenne tégy v. tegyél, tegyen; tedd (tegyed) tevdő; teendő téve tehet	72. sző szövök ; ~ttem ~dd (~jed)
68. van vagyok, vagy, vagyok; voltam volna lenni való v. levő [ö] ¹ (felsz. helyett lesz 71.)		73. női ~ök v. nővök, ~sz v. nőssz, ~lök v. nőttök; nőttem (~tem) ~jön v. nőjön (nőjjön)
69. levan csak 3. sz.: (..volt) ..volna (felsz. és ign nincs)		
70. szí ~vok; ~ttam ~dd (~jad)		

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.

X. csoport: kettős ragozású és nagyon hiányos iktelenek

a) Alapmintája 1. ápol	b) Alapmintája 2. emel	d)
74. nyal-fal <i>nyalok-falok</i>	76. ken-fen <i>kenek-fenek</i>	80. ötöl-hatol <i>ötölök-hatolok</i>
75. súg-búg <i>súgtam-búgtam, súgott-búgott</i>	77. illeg-billeg <i>illegtem-billegtem, illegett-billegett</i>	81. csiszeg-csoszog .. <i>gtem-csoszogtam, gett-csoszogott</i>
	78. nincs csak 3 ~ v. ~en, 6 ~enek	
	79. legyen csak 33 ~, 35 <i>legyenek</i>	

XI. csoport: pusztá toldalékokkal ragozott ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
82. gyónik ~ok, ~sz; ~t ~na ~jon	85. eltelik ~ek, ~sz; ~t ~ne (~nék) ~jen v. ~jék	86. tűnik ~ök, ~sz; ~t ~ne ~jön (~jék)
83. bújik ~ok, ~sz; ~t ~na ~jon (~jék)		87. gyúlik ~ik (~) ¹ ; ~t ~ne ~jön (~jék) (egysz-ban csak 3. sz.)
84. múlik ~ok, ~sz; ~t (~ott) ~na ~jon (~jék)		

XII. csoport: ikések előhangzós múltidő-jellel

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
88. hazudik ~ok, ~sz; ~ott ~na ~jon	90. elvéhdedik ~ek, ~sz, ~ik (~); ~ett v. ~t ~ne ~jen	91. szőkik ~öm (~ök), ~sz (~öl); ~ött ~ne ~jön (~jék)
89. vágyik ~om v. ~ok; ~ott ~na ~jon (~jék)		

XIII. csoport: előhangzós feltételes módjelű ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
92. mállik (~ok), (~asz v. ~sz), ~anak (~nak); ~ott (~t) ~ana (~na) ~jon (~jék)	98. illik ~ek, ~esz, ~etek, ~enek; ~ettem ~ene (~ének) ~jél, ~jen (~jék)	101. züllik ~ök, ~esz, ~ötök, ~enek; ~öttem ~ene ~jél (~j), ~jön
93. pállik csak 3. sz.: ~anak; ~ott ~ana (~ának) ~jon (~jék)	99. feketéllik (~ek), (~esz), ~enek (~nek); ~ett (~t) ~ne v. ~ene ~jen (~jék)	
94. hallszik csak ~ik, (~anak); (~ott) (~ának), (~anának)	100. megismerszik csak ~ik, ~enek; (~ett) ~ének (~ene), ~enének	
95. mosdik ~om v. ~ok, ~ol v. ~asz, ~otok, ~anak; ~ottam ~ana (~ának) ~jon (~jék)		
96. okádik ~ok, ~sz (~ol), ~ik (~) ² , ~nak (~anak) ~na ~jon		
97. hajnallik csak ~ik; ~ott ~ana ~ani; (~jon v. ~jék) ~ván		

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Iktelenül különösen tárgyas használatban.

XIV. csoport: felszólító módjukban pótlónyújtásos ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
102. <i>dolgozik</i> ~ol; ~za ~zék v. ~zon	107. <i>érkezik</i> ~el ~zék v. ~zen	111. <i>öltözik</i> csak tn: ~öl ~zék v. ~zön
103. <i>áhitozik</i> ~ok, ~ol, ~ik (~) ² ; ~za ~zon	108. <i>verklizik</i> ~ek, ~el, ~ik (~) ² ; ~zük ~ne ~zen	112. <i>bőgőzik</i> csak tn: ~ök, ~öl, ~ik (~) ~ne ~zön
104. <i>zongorázik</i> ~ok (~om), ~ol; ~za ~na ~zon	109. <i>reggelizik</i> ~ek (~em), ~el; (~zük) ~ne ~zen	113. <i>fürdőzik</i> csak tn: ~ök (~öm), ~öl ~ne ~zön
105. <i>vásik</i> csak tn: (~om v. ~ok), ~ol ~sék v. ~son	110. <i>lekésik</i> ~em (~ek), ~el; (~sük) ~sék v. ~sen	
106. <i>bujdosik</i> csak tn: ~ok (~om), ~ol ~na ~son (~sék)		

XV. csoport: felsz.-ban módosult szótári tövű ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
114. <i>fogószik</i> csak tn: ~ol, ~nak (~anak) ~na (~nék) fogóddzék v. fogóddzon	121. <i>leledzik</i> csak tn: ~el, ~enek; ~ettem leledzdzék v. leleddzen	126. <i>fenyegedőzik</i> csak tn: ~öl .. ddzék v. .. ddzön
115. <i>bányászik</i> ~ok, ~ol, ~ik (~); .. ssza ~na .. sszon	122. <i>cserkészik</i> ~ek, ~el, ~ik (~); .. sszük ~ne .. sszen	
116. <i>borsószik</i> csak tn: (~ol), ~anak .. ddzék v. .. ddzon	123. <i>pegyhedzik</i> csak 3. sz. tn: ~enek v. ~nek; ~ettek (~tek) ~ene (~enék) v. ~ne .. ddzék v. .. ddzen	
117. <i>fiadzik</i> (~ol), ~anak v. ~nak; (~ottam) ~ana (~na) fiaddzék v. fiaddzon	124. <i>születik</i> csak tn: ~ek, ~sz szülessen v. szülessék	
118. <i>mászik</i> ~ok (~om), ~ol ~na mászzon (másszék)	125. <i>kénytetik</i> csak tn: ~el ~ném, ~nél, ~nék kénytessél, kénytessék ~hetik	
119. <i>adatik</i> csak tn: (~ol) (~nám, ~nál,) ~nék (adassál,) adassék ~hatik		
120. <i>látszik</i> csak tn: ~ol, ~otok, ~anak; ~ottam lássam v. látsszam, lássál v. látsszál lássék v. látsszék (látsszon)		

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Iktelenül különösen tárgyhasználatban.

XVI. csoport: hangkieséses l-tövű ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
127. romlik ~ok, ~asz (romolsz), ~otok v. romoltok, ~anak (romolnak); ~ottam ~ana (romolna) romoljon	130. feslik (~esz), (~etek v. fesettek) [eë], ~enek (feselnek) [eëe]; (~ettél), ~ett ~ene (feselne) [eëe] fesljen [eëë] (feseljek) (1. sz. nincs)	132. ömlik (~ök), (~esz), (~ötök) v. ömöltök), ~enek (ömölnek); (~öttem), ~ött ~ene (ömölne) ömöljön
128. vonaglik ~ok, ~asz, ~otok, ~anak; ~ottam ~ana (vonagoljon v. vonagolják)	131. sereglük (~esz), (~etek), ~enek; (~et- tél), ~ett ~ene (sere- geljen) [eëë] (egysz- ban nincs 1. sz.)	133. ötlik ~ök, ~esz, ~ötök, ~enek; ~öttem ~ene (ötölne) (ötöljön)
129. fuldoklik ~ok (. . ko- lok), . . kolsz v. ~asz, ~ik (. . kol), . . költök, . . kölnak v. ~anak; . . költam, . . költ v. ~ott . . kolna (~ana) . . koljon		134. kiötlik ² ~ök (kiötölök), kiötölsz v. ~esz, ~ik (kiötöl), kiötöltök (~ötök), kiötölnek v. ~enek; kiötöttem (~öt- tem) kiötölne v. ~ene kiötöljön

XVII. csoport: egyéb hangkieséses, valamint hiányos ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
135. ugrik ~ok (~om), ~asz (ugorsz), ugortok (~otok), ~anak (ugor- nak); ~ottam (ugortam), ~ott ~ana v. ugorna ugorjon (ugorják)	137. ízlik (~ek), ~esz, ~etek, ~enek; (~ettem) ~ene (felsz. nincs)	138. fürdik ~ök (~öm), ~esz (fürödsz), füröd- tök, ~enek v. fürödnek; füröttem (~öttem), ~ött fürödne v. ~ene fürödjön (fürödják)
136. porlik (~ök), ~asz, ~otok, ~anak; (~ottam) ~ana (felsz. nincs)		

XVIII. csoport: hangkieséses z-tövű ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
139. sugárzik csak tn: (~om), (~ol), (sugá- rozatok v. ~otok), ~anak; (~ottam) ~ana sugá- rozzon v. sugározzék	141. vérzik csak tn: ~ek (~em), ~el, véretek [ëë] (~etek), ~enek (véreznek) [ëe]; vérez- tem [ëe], ~ett ~ene v. vérezne [ëe] vérezzél [ë], vérezzen [ëë] (vérez- zék)	144. lúdbőrzik csak tn: (~ök), (~öl), (~ötök), ~enek; (~öttem) ~ene (felsz. nincs)
140. fogamzik csak tn: (~ok v. ~om), (~ol), (~otok), ~anak; (~ot- tam) ~ana (~zon)	142. lélegzik ~em (~ek), ~el, . . gezték [ëë], ~enek; . . gezzük [ë]; ~ettem (. . geztém) [ëe], ~ett ~ene (~enek) . . gezzék [ë] v. . . gezzem	
	143. vérengzik csak tn: (~ek), (~el), ~etek (. . gezték) [ëë], ~enek; (. . geztém [ëe] v. ~et- tem), ~ettek (. . gezték) [ëe] ~ene (. . gez- zek) [ëe], . . gezzem [ëë] (. . gezzék)	

XIX. csoport: rendhagyó ikések

a) Alapmintája 4. uralkodik	b) Alapmintája 5. emelkedik	c) Alapmintája 6. törődik
145. furakszik csak jelen tn: <i>~ol</i> , (<i>~otok</i>), <i>~anak</i>	150. melegszik csak jelen tn: <i>~el</i> , (<i>~etek</i>) v. (<i>.. gesztek</i>) [ëë], <i>~enek</i> (<i>.. gesznek</i>) [ëe]	153. esküszik csak jelen: <i>~öl</i> ; <i>.. sszük</i>
146. alszik <i>~ol</i> (<i>aluszol</i>), <i>~unk</i> (<i>aluszunk</i>), <i>alusz- tok</i> (<i>aludtok</i> v. <i>~otok</i>), <i>~anak</i> v. <i>alusz- nak</i> ; <i>alussa</i> ; <i>aludt</i> <i>aludna</i> (<i>aludnék</i>) <i>aludjék</i> v. <i>aludjon</i> <i>alvó</i>	151. fekszik <i>~el</i> , <i>feküsz- tők</i> (<i>feküdtök</i>), <i>~enek</i> (<i>fe- küsznek</i>); (<i>feküsszük</i>); <i>feküdt</i> <i>feküdne</i> (<i>feküd- nék</i>) <i>feküdjék</i> v. <i>feküd- jön</i> <i>fekvő</i>	
147. haragszik csak tn: <i>~ol</i> , <i>.. gusz- tok</i> (<i>.. gudtok</i>), <i>~anak</i> (<i>.. gusz- nak</i> v. <i>.. gud- nak</i>); <i>.. gud- tam</i> , <i>.. gudott</i> <i>.. gudna</i> <i>.. gudjon</i> (<i>.. gudjék</i>) <i>.. gvó</i>	152. igyekszik csak jelen tn: <i>~el</i> , (<i>~etek</i>), <i>~e- nek</i>	
148. lealkuszik <i>~ol</i> , <i>.. udtok</i> v. <i>~tok</i> , <i>~nak</i> (<i>.. ud- nak</i>); <i>.. ssza</i> (<i>.. ud- ja</i>); <i>.. udtam</i> , <i>.. udott</i> <i>.. udna</i> (<i>.. udnék</i>) <i>.. udjon</i> v. <i>.. udjék</i>		
149. nyugszik csak tn: <i>~ol</i> , <i>nyugosztok</i> v. <i>~otok</i> (<i>nyugodtok</i>), <i>~anak</i> v. <i>nyugosznak</i> (<i>nyugod- nak</i>); <i>nyugodtam</i> , <i>nyu- godott</i> <i>nyugodna</i> v. <i>nyugodnék</i> <i>nyugodjék</i> v. <i>nyugodjon</i> <i>nyugvó</i>		

Névszóragozási típusok

A főnévi alapmintákétől eltérő alakok közül elsősorban a következőket adjuk meg: a tárgyasetet (7-es alak; ez jellemző a többes számú, az egyes 1., 2., valamint a többes 2. személyű személyragos alakra és a több birtokot jelentő személyragos alakokra is), továbbá — ha ettől, illetőleg a típusbeli mintától eltérő módon járul toldaléka a tőhöz — a többes számot (8-as alak; ilyenkor az említett személyragos alakok ennek a mintáját követik), az egyes 3. személyű (13-as jelű) személyragos alakot (ezt követi a többes 3. személy is), olykor még a több birtokú egyes 1. személyű alakot. A külön megadott részeshatározói alak a szó toldalékok alakjainak egész sorát (tőtípusát vagy hangrendjét) jellemzi.

Az I–X. csoportban általában a teljes vagy viszonylag teljes ragozású főnevek szerepelnek. Ott találjuk meg azoknak a mellékneveknek a ragozási típusait is, amelyeknek nincs sajátosan a melléknevekre jellemző toldalékuk, tehát nincs sem módhatározói, sem fokozott alakjuk. Ezek a főnevektől csak abban különböznek, hogy nem vehetik fel az 5, 9–22, 24 jelű toldalékokat.

A sajátosan melléknévi toldalékolású típusok a XI–XX., a nagyon hiányos ragozású főnevek a XXI–XXX. csoportban találhatóak. A felsőfokot nem adjuk meg, ha *leg-*gel a középfokból alkotható.

I. névszói csoport: változatlan magánhangzós tövű főnevek

A)	B)	C)
1. hajó (alapminta, lásd ott)	6. büfé (alapminta, lásd ott)	10. teknő (alapminta, lásd ott)
2. kocsi <i>~jaim</i> v. <i>~im</i>	7. kicsi <i>~jeim</i> v. <i>~im</i>	11. elő (<i>~t</i>) (szraggal nem)
3. gyulai <i>~ak</i> (<i>~k</i>) ¹ ; <i>~jaim</i> (<i>~im</i>)	8. debreceni <i>~ek</i> (<i>~k</i>) ¹ ; <i>~jeim</i> (<i>~im</i>)	12. ágynemű <i>~k</i> v. <i>~ek</i>
4. városi <i>~ak</i> ; (<i>~jaim</i> v. <i>~im</i>)	9. egri <i>~ek</i> ; <i>~jeim</i> (<i>~im</i>)	13. fafejű <i>~ek</i>
5. félkarú <i>~ak</i> ; (<i>~ja</i>)		
D)	14. agavé <i>~nak</i> (<i>~nek</i>); <i>~ja</i> (<i>~je</i>)	
	15. hokedli <i>~nak</i> v. <i>~nek</i> ; <i>~ja</i> v. <i>~je</i> ; <i>~jaim</i> v. <i>~jeim</i> (<i>~im</i>)	

II. névszói csoport: nyílt kötőhangzójú mássalhangzós tövű főnevek

A)	B)	C)
16. ház (alapminta, lásd ott)	23. elv (alapminta, lásd ott)	30. fül (alapminta, lásd ott)
17. nád <i>~ja</i>	24. csepp <i>~je</i>	31. tört <i>~je</i>
18. vad <i>~ja</i> ; <i>~jaim</i> v. <i>~aim</i>	25. címzett <i>~je</i> ; <i>~jeim</i> v. <i>~eim</i>	32. föld <i>~je</i> ; <i>~jeim</i> v. <i>~eim</i>
19. oldal <i>~t</i>	26. rész <i>~t</i>	33. csöpp <i>~et</i> (<i>~öt</i>); <i>~je</i>
20. zöldár <i>~t</i> ; (<i>~ak</i>); <i>~ja</i>	27. kövér <i>~t</i> (<i>~et</i>); <i>~ek</i> [ë]; <i>~je</i> (<i>~e</i>)	34. vörös <i>~et</i> v. <i>~t</i> ¹ ; <i>~ök</i> v. <i>~ek</i>
21. mál <i>~t</i> ; <i>~ja</i> v. <i>~a</i>	28. kocsiszín <i>~t</i> ; <i>~je</i> (<i>~e</i>)	35. született <i>~je</i> v. <i>~e</i>
22. fonal <i>~at</i> (<i>~t</i>)	29. jel <i>~et</i> v. <i>~t</i> ¹	

III. névszói csoport: zárt kötőhangzójú mássalhangzós tövű főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
36. mondat <i>~ot</i>	44. élet <i>~et</i> [ë] ²	49. gyök <i>~öt</i>
37. nap <i>~ot</i> ; <i>~ja</i>	45. kert <i>~et</i> [ë]; <i>~je</i> ³	50. füst <i>~öt</i> , <i>~je</i>
38. kamat <i>~ot</i> ; <i>~a</i> (<i>~ja</i>) ¹	46. füzet <i>~et</i> [ë]; <i>~e</i> (<i>~je</i>) ¹	51. dög <i>~öt</i> , <i>~e</i> (<i>~je</i>) ¹
39. revás <i>~ot</i> (<i>~t</i>); <i>~ok</i>	47. s [ess] <i>~et</i> [ë] (<i>~t</i>); <i>~ek</i> [ë]	52. öröm <i>~öt</i> v. <i>~et</i> ; <i>~ök</i> (<i>~ek</i>)
40. korlát <i>~ot</i> ; <i>~ja</i> ; <i>~aim</i> v. <i>~jaim</i> ¹	48. rend <i>~et</i> [ë]; <i>~je</i> ; <i>~jeim</i> (<i>~eim</i>)	53. fűrt <i>~öt</i> , <i>~je</i> ; <i>~jeim</i> (<i>~eim</i>)
41. leltár <i>~t</i> ; <i>~ak</i> v. <i>~ok</i> ; <i>~a</i> v. <i>~ja</i>		
42. sark <i>~at</i> v. <i>~ot</i>		
43. zár <i>~at</i> v. <i>~t</i> ; <i>~ak</i> (<i>~ok</i>); <i>~ja</i> v. <i>~a</i>		
D)	54. jampec <i>~nak</i> v. <i>~nek</i> ; <i>~et</i> [ë] v. <i>~ot</i>	
	55. balett <i>~nek</i> v. <i>~nak</i> ; <i>~et</i> [ë] v. <i>~ot</i> ; <i>~je</i> v. <i>~ja</i>	
	56. konzerv <i>~nek</i> (<i>~nak</i>); <i>~et</i> [ë] (<i>~ot</i>); <i>~e</i> (<i>~je</i> v. <i>~ja</i>)	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Csak *ë*-zó kiejtésben tér el a 23. alaptípustól.³ Csak *ë*-zó kiejtésben tér el a 24. típustól.

IV. névszói csoport: zárt kötőhangzójú főnevek pusztá tárgyraggal

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
57. kár ~t; ~ok	63. kés ~t; ~ek [ë] ²	68. kör ~t, ~ök
58. húr ~t; ~ok; ~ja	64. finn ~t; ~ek [ë]; ~je	69. tüll ~t; ~ök; ~je
59. huzal ~t; ~ok; ~ja v. ~a ¹	65. füzér ~t; ~ek [ë]; ~je v. ~e	70. csődör ~t; ~ök; ~je v. ~e ¹
60. bross ~t v. ~ot; ~ok	66. ágens ~t (~et) [ë]; ~ek [ë]	71. nyavalyatörős ~t (~et); ~ök v. ~ek
61. sál ~at v. ~t; ~ak; ~am (~om), ~ja; ~jaim v. ~aim	67. sín ~t; ~ek [ë]; ~je; ~eim v. ~jeim	
62. taraj ~t (~at); ~ok (~ak) ¹		
D)	72. kortes ~nek (~nak); ~t; ~ek [ë] (~ok)	
	73. bakter ~nak v. ~nek; ~t; ~ok v. ~ek [ë]; ~ja v. ~je	
	74. dzsungel ~nek (~nak); ~t; ~ek [ë] (~ok); ~e v. ~je (~ja)	
	75. abesszin ~nek; ~t; ~ek [ë] (~ok); ~je (~ja)	

V. névszói csoport: többeseji időtartamot váltakoztató főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
76. madár <i>madarat</i> ³ ; <i>madara</i>	81. levél <i>levelet</i> ³ ; <i>levele</i>	84. tűz <i>tüzet</i> ; <i>tüze</i>
77. fazék <i>fazekat</i> [ë]; <i>fazeka</i> [ë]	82. tér, <i>teret</i> (~t) ¹ ; <i>tere</i>	
78. híd <i>hidat</i> ³ ; ~ja; ~jaim v. <i>hidaim</i>	83. ajtófél ~t (...felet); ...fele	
79. alagút ...utat; ~ja		
80. sár <i>sarat</i> v. ~t; <i>sarak</i> , <i>sara</i>		

VI. névszói csoport: tövégi magánhangzót váltakoztató főnevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
85. moha ~nak; ~t; ~ja	89. kefe ~nek; ~t; ~je	93. erő <i>ereje</i>
86. hintó ~ja (...taja)	90. csabaire ~nek; ~t (csak egysz-ban, szraggal nem)	94. mező <i>mezeje</i> (~je) ¹ ;
87. búcsúfia ~ba; ~t (csak egysz-ban, szraggal nem)	91. barátfüle ~nek; ~t; (~je) (csak egysz-ban)	95. vessző ~je ¹ v. <i>vesszeje</i>
88. istennyila ~nak; ~t; (~k) (szraggal nem)	92. holdtölte ~nek; ~t; (~k); (~je)	
D)	96. morze ~nak (~nek); ~t; ~ja (~je)	
	97. kantele ~be v. ~ba; ~t; ~je v. ~ja	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Csak ë-ző kiejtésben tér el a 26. típustól.³ Az utolsó szótagbeli magánhangó rövid változatával.

VII. névszói csoport: mássalhangzós végű hangkieséses főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
98. alkalom .. <i>lmon</i> ; .. <i>lmat</i> ; .. <i>lma</i>	106. intelem .. <i>lmen</i> ; .. <i>lmet</i> ; .. <i>lme</i>	110. tükör <i>tükrön</i> ; <i>tükröt</i> ; <i>tükre</i>
99. sarok <i>sarkon</i> ; <i>sarkat</i> (<i>sarkot</i>); <i>sarka</i>	107. reték <i>retken</i> (<i>~en</i>); <i>retket</i> [eë]; <i>retke</i> (<i>~je</i>)	111. csülök <i>csülkөн</i> (<i>~өн</i>); <i>csülköt</i> ; <i>csülke</i> (<i>~je</i>) ¹
100. sátor <i>sátrat</i> v. <i>~t</i> ; <i>sát- rak</i> v. <i>~ok</i> ; <i>sátra</i> v. <i>~a</i>	108. meder <i>medren</i> (<i>~en</i>) ¹ ; <i>medret</i> [eë] v. <i>~t</i> ; <i>medre</i>	112. bögöly <i>~өн</i> (<i>böglyөн</i>); <i>~t</i> ; <i>~ök</i> (<i>böglyök</i>)
101. bokor <i>bokron</i> ; <i>bokrot</i> ; <i>bokra</i>	109. terem <i>termen</i> ; <i>termet</i> [eë] ² ; <i>terme</i>	
102. bagoly <i>baglyon</i> (<i>~on</i>); <i>baglyot</i> v. <i>~t</i> ; <i>baglya</i>		
103. cimbalom .. <i>lmon</i> ; .. <i>lmot</i> ; .. <i>lma</i> v. <i>~ja</i> ¹		
104. kapor <i>kapron</i> (<i>~on</i>) <i>kaprot</i> (<i>~t</i>) ¹ ; <i>kaprok</i> ; <i>~ja</i> (<i>kapra</i>) ¹		
105. koboz <i>~t</i> (<i>kobzot</i>); <i>~ok</i> (<i>kobzok</i>); <i>kobza</i> (<i>~a</i>)		

VIII. névszói csoport: v-vel bővülő tövű főnevek

A) Alapmintája 1. házó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
113. hó <i>havon</i> ; <i>havat</i> ; <i>hava</i>	116. hurkalé .. <i>levet</i> v. <i>~t</i> ; .. <i>leve</i> v. <i>~je</i>	118. fű <i>fűvön</i> ; <i>fűvet</i> ; <i>fűve</i>
114. birtokszó (<i>~k</i>); (.. <i>szava</i>) v. (<i>~ja</i>)	117. cserlé <i>~t</i> (.. <i>levet</i>); <i>~je</i>	119. tő <i>tövön</i> v. <i>~n</i> ; <i>tövet</i> (<i>~t</i>); <i>tövek</i> ; <i>töve</i> (<i>~je</i>)
115. odú <i>~ja</i> (<i>odva</i>) ¹		120. óramű <i>~vön</i> (<i>~n</i>); <i>~vet</i> (<i>~t</i>); <i>~vek</i> ; <i>~ve</i> (<i>~je</i>)
		121. kő <i>kövön</i> ; <i>követ</i> ; <i>köve</i>

IX. névszói csoport: rendhagyó főnevek

A) Alapmintája 1. házó	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
122. anya <i>~nak</i> ; <i>~t</i> ; <i>anyja</i> ⁴ (<i>~ja</i>) ⁵	125. pehely <i>pelyhen</i> [eë] (<i>~en</i>); <i>pelyhet</i> (<i>~t</i>); <i>pelyhek</i> ; <i>pelyhe</i> (<i>~e</i>)	128. öcs (<i>~öt</i>); <i>~ém</i> , <i>öccse</i> ; <i>~eim</i> (<i>öccseim</i>), <i>öccsei</i> (<i>~ei</i>)
123. ifjú <i>~t</i> (<i>ifjat</i>) ¹ ; <i>ifjak</i> (<i>~k</i>) ¹ ; <i>ifja</i> (<i>~ja</i>) ¹	126. cseh [cse] <i>~en</i> [csehөн] <i>~vel</i> ; <i>~et</i> [csehöt]; <i>~e</i> [csehe]	
124. fiú <i>~k</i> (<i>fiak</i>) ¹ ; <i>fiat</i> ⁴ v. <i>~ja</i> ⁵	127. méh [mé] <i>~en</i> [mé- hөн], <i>~vel</i> ; <i>~et</i> [mé- het]; <i>~e</i> [méhe] ³	

X. névszói csoport: kettős ragozású főnevek

A) Alapmintája 16. ház
129. húgomasszony <i>~t</i> ; (<i>húgodasszony</i>) (más szaggal és tbsz-ban nem)
130. komámuram (<i>komádurad</i>) (más szaggal és tbsz-ban nem)
131. lótás-futás <i>~t</i> (<i>lótást-futást</i>); <i>~ok</i> (<i>lótások-futások</i>)

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Csak *ë*-ző kiejtésben különbözik a főtípustól.³ Csak *ë*-ző kiejtésben különbözik az előző típustól.⁴ Ha nemzedéki viszonyt jelent.⁵ Egyéb jelentésű birtokviszonyban.

XI. névszói csoport: változatlan magánhangzós tövű melléknévek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
132. bohó ~n; ~bb	138. tömzsi (~n); ~bb	139. égő ~n; ~bb
133. izzó ~an v. ~n; ~bb		140. illendő ~k (~ek) ~en v. ~n; ~bb
134. tagadó ~k (~ak) ~lag (~an) ¹		141. cselekvő ~k (~ek) ~en v. ~leg; (~bb)
135. futó ~lag		142. terhelő ~en (~n) v. ~leg
136. arravaló ~an; ~bb		143. fertőző ~en; ~bb
137. iható ~k (~ak); ~bb		144. kelendő ~k (~ek); ~bb

XII. csoport: nyílt kötőhangzójú mássalhangzós tövű melléknévek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
145. híg ~an; ~abb	152. nyers ~en; ~ebb	157. bölcs ~en; ~ebb
146. vad ~ul ² v. ~on (~an) ³ ; ~abb	153. egész ~en; (~ebb) (ffoka nincs)	158. piperkőc ~öt v. ~et (~en); (~ebb)
147. orv (~ak) ~ul (más raggal nem)	154. direkt (~ebb)	
148. bigott ~an v. ~ul; ~abb	155. perfekt ~ül; ~ebb	
149. csúf ~ot (~at); ~ak (~ok) ~ul ² (~an ³); ~abb	156. rest ~en (~ül); ~ebb	
150. kvalitatív ~ot (~at); ~ak v. ~ok (~an)		
151. more ~ot (~at) ¹ ; ~ak v. ~ok ~an; ~abb		
D)	159. konkrét ~at v. ~ot (~et) ~an v. ~en; ~abb v. ~ebb	
	160. destruktív ~at (~et) ~an (~en); ~abb (~ebb)	
	161. agresszív ~et (~at) ~en (~an); ~ebb (~abb)	
	162. bohém ~ot (~at) v. ~et ~ul v. ~ül; (~abb v. ~ebb)	
	163. álobjektív ~et (~at) (~en v. ~an)	

XIII. csoport: zárt kötőhangzójú mássalhangzós tövű melléknévek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
164. arab ~ot ~ul	170. észt ~et [ë] ~ül	177. görög ~öt ~ül
165. skót ~ot ~ul; ~abb	171. szent ~et [ë] ~ül; ~ebb	178. plömplöm ~öt (~ebb)
166. álmatag ~ot ~on (~ul); ~abb	172. félszeg ~et [ë] ~en [ë] (~ül); ~ebb	
167. ingatag ~ot ~on; ~abb	173. meleg ~et [ë] ~en [ë]; ~ebb ⁴	
168. félvak ~ot ~on	174. özvegy ~et [ë] ~en [ë]	
169. lump ~ot (~abb)	175. keszeg ~et [ë] (~ebb)	
	176. öreg ~et [ë] ~en; ~ebb ⁴	
D)	179. norvég ~ot (~et) [ë] ~ul (~ül)	
	180. korrekt ~et (~ot v. ~at) ~en v. ~ül (~ul); ~ebb (~abb)	
	181. kollektív ~et (~ot v. ~at) ~en (~an)	
	182. generatív ~ot v. ~at (~et)	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Módhatározóként.³ Állapothatározóként.⁴ Csak ë-ző kiejtésben tér el a 152. típustól.

XIV. csoport: mássalhangzós tövű melléknevek pusztá tárgyraggal

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
183. kaján $\sim t$; $\sim ok$ $\sim ul$; $\sim abb$	191. hütlén $\sim t$; $\sim ek$ [ë] $\sim ül$; $\sim ebb$	197. ősz $\sim t$ $\sim en$; $\sim ebb$
184. dán $\sim t$; $\sim ok$ $\sim ul$	192. finn $\sim t$; $\sim ek$ [ë] $\sim ül$	
185. színjőzan $\sim t$; $\sim ok$ $\sim ul$ v. $\sim on$ ($\sim an$)	193. korhely $\sim t$ ($\sim ül$); $\sim ebb$	
186. azúr $\sim t$; ($\sim ok$) ($\sim abb$)	194. heveny $\sim t$ ($\sim ebb$)	
187. hajadon $\sim t$; $\sim ok$ ($\sim on$)	195. édeses $\sim t$ ($\sim en$)	
188. csupasz $\sim t$; $\sim ok$ ($\sim ak$) $\sim on$; $\sim abb$	196. szegény $\sim t$ $\sim en$; $\sim ebb$	
189. bodor ($\sim t$) ($\sim an$); ($\sim abb$)		
190. botor ($\sim t$); $\sim ak$ ($\sim ok$) $\sim ul$ ($\sim an$); ($\sim abb$)		
D)	198. homogén $\sim t$; $\sim ok$ v. $\sim ek$ [ë] $\sim ul$ v. $\sim ül$; $\sim abb$ v. $\sim ebb$	
	199. rutén $\sim t$; $\sim ek$ [ë] v. $\sim ok$ $\sim ul$ v. $\sim ül$	
	200. kóser $\sim t$; $\sim ek$ ($\sim ok$) $\sim ül$ v. $\sim en$ ($\sim ul$) ¹ ; ($\sim ebb$)	

XV. csoport: mássalhangzós melléknevek, fakultatív előhangzójú tárgyrag

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
201. alapos $\sim at$ ($\sim t$) $\sim an$; $\sim abb$	208. mentes $\sim et$ v. $\sim t$ $\sim en$; $\sim ebb$	212. vörös $\sim et$ ($\sim t$) $\sim en$; $\sim ebb$
202. kapós $\sim at$ ($\sim t$) $\sim abb$	209. kénes $\sim t$ v. $\sim et$ ($\sim ebb$)	213. bőrös $\sim t$ v. $\sim et$; $\sim ek$ v. $\sim ök$ $\sim en$; $\sim ebb$
203. bugás $\sim at$ ($\sim t$) ¹ $\sim an$	210. ikes $\sim et$ v. $\sim t$ $\sim en$	214. örvös $\sim et$ ($\sim t$) $\sim en$
204. fias $\sim at$ ($\sim t$); $\sim ak$ v. $\sim ok$ $\sim an$ v. $\sim on$	211. inkompetens $\sim et$ v. $\sim t$ $\sim en$ v. $\sim ül$	215. rangidős $\sim t$ v. $\sim et$; $\sim ek$ v. $\sim ök$ ¹ ($\sim en$)
205. pucér $\sim t$ v. $\sim at$; $\sim ak$ v. $\sim ok$ $\sim on$ v. $\sim an$; ($\sim abb$)		
206. bizarr $\sim t$ ($\sim at$); $\sim ok$ ($\sim ak$) $\sim ul$; ($\sim abb$)		
207. aljas $\sim at$ ($\sim t$) ¹ ; $\sim ak$ ($\sim ok$) $\sim an$ v. $\sim ul$; $\sim abb$		
D)	216. infantilis $\sim t$ ($\sim at$); $\sim ak$ v. $\sim ok$ ($\sim ek$) $\sim an$ ($\sim en$); $\sim abb$ ($\sim ebb$)	

XVI. csoport: tövégi magánhangzót váltakoztató melléknevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé
217. lusta $\sim t$ $\sim n$; $\sim bb$	222. hülye $\sim t$ $\sim n$; $\sim bb$
218. kósza $\sim t$ $\sim n$	223. lenszőke $\sim t$ $\sim n$
219. katuska $\sim t$ ($\sim bb$)	224. fene $\sim t$ ($\sim bb$)
220. maja $\sim t$ $\sim ul$	225. egyféle $\sim t$ $\sim képp$ v. $\sim képpen$
221. kutya $\sim t$ $\sim ul$; ($\sim bb$)	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.

XVII. csoport: magánhangzós tövű, ingadozó többes számú vagy rendhagyó fokozású melléknevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
226. hiú ~k v. ~ak ¹ ~an (~n); ~bb	232. hányaveti ~ek v. ~k (~n v. ~en); (~bb)	233. illő ~k v. ~ek ~en v. ~n; ~bb
227. lappangó ~k v. ~ak ~an		234. átmenő ~k v. ~ek ~en
228. bántó ~k v. ~ak ~an (~n v. ~lag) ¹ ; ~bb		235. kérő ~k (~ek) ~en (~n v. ~leg); ~bb
229. hívó ~k v. ~ak ~an (~n) v. ~lag		236. előző ~k v. ~ek ~en v. ~leg ¹
230. hátsó (~bb), leg~		237. elülső (~bb), leg~
231. karesú ~k v. ~ak (~n); ~bb		238. felső (~bb), leg~ (leg~bb) ¹

XVIII. csoport: magánhangzós tövű, előhangzós többes számú melléknevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája s. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
239. házi ~ak ~lag	248. helyi ~ek ~leg	256. fafejű ~ek ~en; ~bb
240. anyagi ~ak ~lag; ~bb	249. elvi ~ek ~leg; (~bb)	257. egyidejű ~ek ~leg (~en)
241. alanyi ~ak ~lag (~an) ¹ ; (~bb)	250. zenei ~ek ~leg (~en) ¹ ; (~bb)	258. iparszerű ~ek ~en v. ~leg (~bb)
242. balkáni ~ak (~bb)	251. alpesi ~ek (~bb)	259. egynemű ~ek (~bb)
243. alakú ~ak (~an)	252. égi ~ek (~en)	260. alakhú ~ek ~en
244. kunkori ~ak ~an v. ~n; ~bb	253. teli ~ek (~en v. ~n); ~bb	261. keserű ~ek ~en v. ~n; ~bb
245. démoni ~ak ~an; ~bb	254. tündéri ~ek ~en; ~bb	
246. kétoldalú ~ak ~an	255. hercegi ~ek ~en (~leg)	
247. kínai ~ak ~ul		
D)	262. jóízű ~ek ~en (~n); jobb ízű (~bb)	
	263. forrófejű ~ek ~en; ~bb (. . óbb fejű)	
	264. nagyméretű ~ek nagyobb méretű	
	265. jófejű ~ek jobb fejű	
	266. véresszájú ~ak ~an; . . sebb szájú v. ~bb	

XIX. csoport: váltakozó tövű, rendhagyó vagy hiányos melléknevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
267. ifjú ~ak (~k) ifjan; ifjabb	271. közeli ~ek . . lebbi (~bb)	272. habkönnyű ~ek ~en (. . nnyen)
268. félhosszú ~ak v. ~k . . sszan v. ~an		273. korhú ~ek ~en (. . híven v. ~n); ~bb
269. lassú ~ak v. ~k lassan; ~bb (lassabb)		
270. távolabbi ~ak leg~		
D)	274. derék ~nek v. ~nak, derekat [ëë] v. ~et derekabb [ëë] (~ebb)	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.

XX. csoport: kettős todalékolású melléknevek

A) Alapmintája 1. hajó	D)
275. rosszindulatú ~ak ~an; rosszabb indulatú v. ~bb	278. magasrendű ~ek ~en; . . sabb rendű
276. nagyarányú ~ak (~an); nagyobb arányú (~bb)	279. rosszízű ~ek ~en (~n); rosszabb ízű (~bb)
277. nagyfokú ~ak nagyobb fokú	

XXI. csoport: változatlan magánhangzós tövű névmások, számnevek, hiányos főnevek

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
280. pityipalkó (szraggal nem)	283. eddigi ~ek (szraggal nem)	286. minő (szraggal nem)
281. annyi ~nk (~unk ¹), ~tok (~atok ¹ v. ~otok ¹), ~juk (~uk ¹) ~an (csak egysz-ban)	284. ennyi ~nk (~ünk ¹), ~tek (~etek ¹), ~jük (~ük ¹) ~en (csak egysz-ban)	
282. órányi ~ra; ~t (más todalékkal nem)	285. pernyi ~re; ~t (más todalékkal nem)	

XXII. csoport: nyílt kötőhangzós névmások, számnevek, hiányos főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C)
287. holt (~ja); (~jaim v. ~aim)	293. művelt (~je); ~jeim (~eim)	298. eltűnt (~je); ~jeim (~eim)
288. volt (szraggal nem)	294. megjelent (szraggal nem)	299. egy ~ünk [égyünk] (~őnk ¹), ~etek [égyetek] (~itek ¹ v. ~ötök ¹) (szraggal csak egysz-ban)
289. harmadik ~ok (~ak); ~a (~ja ²) (szraggal csak egysz-ban)	295. mily ~et; (~ek) (más todalékkal nem)	300. melyik ~tek v. ~etek [ë] (~ötök) (szraggal csak egysz-ban, 3. sz.-ú v. több birtokossal)
290. sehány ~an (csak egysz-ban, szrag nélkül)	296. tíz ~en	301. mind ~et v. ~; (~ünk v. ~őnk), (~ötök), (~ük) (~en) (más szraggal nem)
291. hatvan ~a v. ~ja, ~otok v. ~atok ~an (szraggal csak egysz-ban)	297. hetven ~e v. ~je ~en (szraggal csak egysz-ban)	302. négy ~ünk (~őnk ¹), ~etek [ë] (~ötök ¹), ~ük (~őjük ¹) ~en (szraggal csak egysz-ban)
292. nyolc ~otok v. ~atok ~an (szraggal csak egysz-ban)		303. mely (~ünk v. ~őnk), ~itek v. ~etek (~ötök), (~ük) (más szraggal nem)
		304. több ~je, ~etek (~ötök) v. ~ötök ¹ ~en; leg~
D)	305. sok ~a ¹ v. ~ja; ~atok (~ötök ¹) ~an; több (szraggal csak egysz-ban)	

¹ Csak 'közülünk stb. annyi' jelentésben.² Csak alkalmi, ráértékes főnévi használatban.

XXIII. csoport: zárt kötőhangzós vegyes toldalékolású névszók, hiányos vagy fokozható főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
306. észak ~ot; (~ja) ~abbrá, ~abbról (csak egysz-ban)	309. kelet ¹ ~et [ë]; (~em) [ë], (~e v. ~je) ~ebbre, ~ebbről (csak egysz-ban)	314. ógörög ~öt (csak egysz-ban, szrag nélkül)
307. eszem-iszom ~ot; (~ok); (~ja) (szraggal csak egysz-ban, 3. sz-ű v. több birtokossal)	310. direkt ~be, ~ben, ~ből, (~nél), ~re, ~ről; ~et [ë] (más toldalékkal nem)	
308. látat csak ~ra; (~ot); ~ja	311. fitty csak (~re), (~el); ~et [ë]	
	312. nincs ~et [ë] (csak egysz-ban, szrag nélkül)	
	313. félsz ~et [ë]; (~ek) (1. sz-ű és több birtokossal nem)	

XXIV. csoport: zárt kötőhangzós vegyes névszók pusztá tárgyraggal

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	D)
315. magyaros ~t; ~ok (szraggal csak 3. sz-ben v. tbsz-ban)	321. decibel ~t; ~ek [ë] (szraggal nem)	326. ilyen-amolyan . . nek, -amolyannak; (. . nt-amolyant); (. . nek-amolyanok) [ë] (más toldalékkal nem)
316. az abba, abban, abból, annak, annál, arra, arról, attól, ahhoz, addig, ~zal v. avval; ~t; ~ok; (~om), (~za)	322. ez ebbe, ebben, ebből, ennek, ennél, erre, erről, ettől, ehhez, eddig, ~zel v. evvel; ~t; ~ek [ë]; (~em) [ë], (~ze) (szraggal csak egysz-ban)	
317. olyan ~t; ~ok; ~ja (~a) (~képpen); (~abb)	323. ilyen ~t; ~ek [ë]; ~je (~e) (~képpen); (~ebb)	
318. földtávol ~ba, ~ban, ~ból, (~nak, ~nál, ~ra, ~ról, ~tól), (~hoz), (~ig), (~on); (~t) (más toldalékkal nem)	324. földközel ~be, ~ben, ~ből, (~nek, ~nél, ~re, ~ről, ~tól), (~hez), (~ig), (~en); (~t) (más toldalékkal nem)	
319. hékás ~t; ~ok (szraggal nem)	325. pihenj ~t (csak egysz-ban, szrag nélkül)	
320. ugor ~t; ~ok (szraggal nem)		

XXV. csoport: ingadozó vagy nem használatos tárgyalakú névmások, hiányos főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv	C) Alapmintája 30. fül
327. hasznos ~at (~t) (szraggal nem)	330. kellemes ~et v. ~t (szraggal csak egysz 3. sz-ben)	333. körös ~t v. ~et (szraggal nem)
328. katonáék (csak tbsz-ban, szrag nélkül)	331. némely (~et v. ~t); ~e, ~ünk, ~etek, ~ük (más szraggal nem, hat-raggal <i>rük</i>)	
329. mihez tartás ~ul; (~a), (~unk), (~otok), (~uk) (más toldalékkal nem)	332. éjfél ~t (<i>éjfelet</i>); (~ek [ë] v. <i>éjfelek</i>) (szraggal nem)	

XXVI. csoport: tövégi magánhangzót váltakoztató vegyes névszók

A) Alapmintája 1. hajó	B) Alapmintája 6. büfé	C) Alapmintája 10. teknő
334. ilyenforma $\mathcal{L}t$; ($\mathcal{L}ja$) $\mathcal{L}n$	338. miféle $\mathcal{L}t$; ($\mathcal{L}je$) \sim képp (\sim képpen)	340. külső külseje v. \sim je ¹ legkülseje
335. ekkora $\mathcal{L}t$ (szraggal nem)	339. ilyféle $\mathcal{L}t$ (szraggal nem)	
336. orja $\mathcal{L}t$; ($\mathcal{L}k$); ($\mathcal{L}m$) ² , \sim ($\mathcal{L}ja^2$) (szraggal csak egysz-ban)		
337. jotta csak $\mathcal{L}val$; $\mathcal{L}t$		

XXVII. csoport: rendszerint csak személyraggal használatos főnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 23. elv
341. idus csak $\sim a$, ($\sim uk$)	344. férges csak $\sim e$, ($\sim ük$)
342. fordított csak $\sim ja$, ($\sim juk$)	345. hogylét (csak egysz-ban, szraggal)
343. poncius $\sim odat$, ($\sim a$), $\sim át$, ($\sim otokat$ v. $\sim tokat$) (más toldalékkal nem)	

XXVIII. csoport: személyragos névszók

A)	B)	C)
346. álta .. tom , .. tod , .. $tunk$, .. $totok$, .. tuk	351. eleste $\sim m$, $\sim d$, .. $tünk$, $\sim tek$, .. $tük$	354. dölte .. $töm$, .. $töd$, .. $tünk$, .. $tötök$ ($\sim tek$), .. $tük$
347. járta .. tom v. $\sim m$, .. tod v. $\sim d$, .. $tunk$, .. $totok$ v. $\sim tok$, .. tuk	352. fekte .. tem [ë], .. ted [ë], .. $tünk$, .. $tetek$ [ëë], .. $tük$ ³	355. röpte .. $töm$ v. $\sim m$, .. $töd$ v. $\sim d$, .. $tünk$, .. $tötök$ v. $\sim tek$, .. $tük$
348. napa $\sim m$ ($\mathcal{L}m$), $\sim d$ ($\mathcal{L}d$), ($napja$ v. $\mathcal{L}ja$), ($\sim tok$)	353. kegyed .. $etek$ [eë] ($\sim ék$) (további szragozása nincs)	356. neje $\sim m^6$ ($nöm$) ⁷ , $\sim d^6$ ($nöd$) ⁷ , $nejünk^6$ ($nönk$) ⁷ , $\sim tek^6$ ($nötök$) ⁷ $nejük$; ($\sim i$)
349. hija ($\mathcal{L}ban$), $\mathcal{L}n$, ($\mathcal{L}ra$, $\mathcal{L}tól$), $\mathcal{L}val$, $\mathcal{L}t$, ($hijuk$)		
350. nagysád $\sim ot$; $\sim tok^4$ ($\sim ék^4$ v. $\sim ok^5$); ($\sim om$), \sim^4 ($\sim od^5$), ($\sim ja$) (szraggal csak egyszban)		
D) 357. híre-hamva ragozva csak ($híret-hamvát$ v. $\mathcal{L}t$)		
358. ügye-baja csak 3. sz.: ($ügyét-baját$ v. $\mathcal{L}t$), ($ügyük-bajuk$)		

XXIX. csoport: váltakozó tövű névmások, számnevek

A) Alapmintája 16. ház	B) Alapmintája 53. elv
359. néhány $\sim at$ ($nehanyat$); $\sim unk$ ($\sim ónk^8$), $\sim otok$ v. $\sim atok$ ($\sim ótok^8$), $\sim uk$ ($\sim ójuk^8$) $\sim an$ ($nehanyan$) (csak egysz-ban)	361. hét hetet $heten$ (szraggal csak egysz-ban)
360. három $hármön$ v. $\sim on$; $hármát$, $hármunk$ ($hármónk^8$), $hármatok$ ($hármótok^8$), $hármuk$ ($hármójuk^8$) $hármán$ (szraggal csak egysz-ban)	

¹ Esetleges jelentéskülönbséggel.² Áru, tulajdon nevéként.³ Csak \tilde{e} -ző kiejtésben különbözik a főtipustól.⁴ Megszólításként, névmásszerűen.⁵ Megnevezésül, főnévként.⁶ Gyakran kissé bizalmas.⁷ Ma már nagyon választékos.⁸ Csak 'közülünk ennyi' stb. jelentésben.

XXX. csoport: kettős és belső toldalékolású névmások, hiányos főnevek

362. **magafajta** $\sim t$; *magamfajta, magadfajta, magunkfajta, magatokfajta, magukfajta*
 363. **sava-borsa** (*savának-borsának*), *savát-borsát* ($\sim t$) (csak *egysz. 3. sz.*)

XXXI. csoport: személyragos határozószók

A)	B)
364. róla (alapminta, lásd ott)	367. benne (alapminta, lásd ott)
365. rá \sim ($\sim ja$), $\sim nk$, $\sim juk$	368. neki <i>nekem</i> [eë], <i>neked</i> [eë], <i>nekünk</i> , <i>nektek</i> , $\sim k$
366. alája <i>alám, alád, $\sim v$. alá, alánk, alátok, alájuk</i>	369. melléje <i>mellém, melléd, $\sim v$. mellé, mellénk, mellétek, . . jük</i>
	370. köribe $\sim m$ ($\sim m$), $\sim d$ ($\sim d$), $\sim nk$ (. . <i>bünk</i>), $\sim tek$, . . <i>bük</i>
	371. elibe $\sim m$ <i>v.</i> $\sim m$, $\sim d$ <i>v.</i> $\sim d$, $\sim nk$ (<i>elbünk</i>), $\sim tek$ <i>v.</i> $\sim tek$, . . <i>bük</i>
	372. elébe $\sim m$ <i>v.</i> <i>eléembe</i> , $\sim d$ <i>v.</i> <i>elédbe</i> , <i>elébünk</i> <i>v.</i> <i>elénkbe</i> , $\sim tek$ <i>v.</i> <i>elétekbe</i> , <i>elébük</i>

XXXII. csoport: fokozható, nem ragozható határozószók

A)	B)
373. gyakran <i>gyakrabban</i>	376. bőven <i>bővebben</i>
374. vissza kf: ($\sim bb$)	377. erre kf: $\sim bb$
375. jókor <i>jobbkor</i>	378. örömet kf: $\sim ebb$
	379. ki $\sim j$ <i>jobb</i>
	380. benn <i>beljebb</i> ($\sim ebb$), <i>legbelül</i> <i>v.</i> <i>legbeljebb</i> (<i>leg</i> \sim)

XXXIII. csoport: raggal is használatos, fokozható, nem személyragozható határozószók

A)	B)	C)
381. túl ($\sim ra$), $\sim ról$ <i>leg</i> \sim	382. beljebb ($\sim re$), $\sim ról$ <i>leg</i> \sim	384. belül $\sim re$, $\sim ról$, ($\sim höz$) <i>beljebb</i> , <i>leg</i> \sim (<i>legbeljebb</i>)
	383. bent ($\sim re$), $\sim ról$, ($\sim hez$) <i>beljebb</i> <i>v.</i> $\sim ebb$, <i>legbelül</i> <i>v.</i> <i>legbeljebb</i> (<i>leg</i> $\sim ebb$ <i>v.</i> <i>leg</i> \sim)	

XXXIV. csoport: nem fokozható, nem személyragozható határozószók, névutók

A)	B)	C)
385. aznap ($\sim nál$), $\sim ra$, $\sim ról$, $\sim tól$, ($\sim hoz$), $\sim ig$	390. éjjel ($\sim nél$), $\sim re$, $\sim ról$, $\sim tól$, ($\sim hez$), $\sim ig$; $\sim enként$	395. tavalyelőtt ($\sim nél$), $\sim re$, $\sim ról$, ($\sim ől$), ($\sim höz$), $\sim ig$
386. ma $\sim ra$, $\sim ról$, $\sim tól$, $\sim hoz$, $\sim ig$	391. közbül $\sim re$, ($\sim ról$)	
387. onnan ($\sim ról$), $\sim tól$	392. innen ($\sim ról$), $\sim tól$	
388. alul $\sim ra$ (\sim), ($\sim ról$), ($\sim ig$)	393. belül $\sim re$ (\sim), ($\sim ról$), ($\sim ig$)	
389. otthon $\sim ra$, $\sim ról$, ($\sim tól$)	394. ittén $\sim re$, ($\sim ról$, $\sim tól$)	

XXXV. csoport: csak néhány határozóraggal használatos főnevek

A)	B)
396. embersor csak $\sim ba$, $\sim ban$	398. emberközél csak $\sim be$, $\sim ben$, ($\sim ből$)
397. félbal csak $\sim ra$, $\sim ról$	

XXXVI. csoport: személyragos és viszonyragos névmások,
indulatszószerű, határozószerű főnevek

A)	B)
399. magára <i>magamra, magadra, magunkra, magatokra, magukra</i>	403. révén <i>révemen [eë], réveden [eë], révünkön, réveteken [eë], révükön</i>
400. kutyafáját (<i>..fádat</i>), (<i>..fátokat</i>), (<i>..fájukat</i>)	404. létére <i>létémre [éé], létedre [éé], létünkre, létetekre [ééé], létükre</i>
401. számára <i>számomra, számodra, számunkra, számotokra, számukra</i>	
402. jószántából <i>..tamból</i> (<i>..tomból</i>), <i>..tadból</i> (<i>..todból</i>), <i>..tunkból</i> , <i>..tatokból</i> (<i>..totokból</i>), <i>..tukból</i>	

ELEKFI LÁSZLÓ

A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja

(Gondolatok nyelvészetről és gyakorlatról)

1. A magyar nyelvet — idegen nyelvként — egyre többen tanulják: mind a hazánkba érkező „külföldi ösztöndíjasok” (egyetemi hallgatók, aspiránsok, szakemberek), mind külföldön a magyar lektoroktól tanulók száma évről évre növekszik. Nem érdektelen tehát, ha a velük kapcsolatos nyelvi (nyelvészeti és módszertani) kérdések olykor-olykor átlépik a szűk szakmai kereteket, s egy, az eddiginél nagyobb nyilvánosság előtt is helyet kapnak.

A tények szerint idegen-nyelvoktatásról kell szólnunk még akkor is, ha ennek az „idegen nyelvről” az oktatása jelentékenyen el is üt a hazai idegen nyelvi oktatás fogalmától (hiszen a magyar nálunk általában az anyanyelvvel azonos)¹; hozzá saját nyelvünk törvényeinek ismeretére jóval nagyobb szükség van, mint csupán valamely idegen (második, harmadik stb.) nyelv oktatásához (vö. BENKŐ LORÁND, A nyelvtudomány és az anyanyelv egyetemi oktatása: NytudÉrt. 75. sz. 6). De éppen ez a különbség láttatja meg az egyezés lényegét is: a többlet anyanyelvünk ismeretében hozzásegít bennünket az idegen nyelv jobb megértéséhez, összevető (kontrasztív) elemzéséhez. A jól felfogott „kontrasztív jelenségek” ilyenkor munkálnak leginkább; a tipikus sajátosságok „kiválását” tehát megkönnyíthetjük az anyanyelvet és valamely más nyelvet összevető vizsgálattal.

2. E cikkünkben a magyar és az angol nyelv egyik közös jelenségével, a tárgyként álló mondatrészszel (Direct Object) foglalkozunk — **n y e l v o k t a t á s i a n y a g k é n t** — a nyelvészet és gyakorlat lehető összeegyeztetésével.

A magyar nyelv sajátosságaiból már több alkalommal kijelölésre kerültek olyanok, amelyek bármely idegen ajkúnak különös nehézséget okoznak mind a tanulásban, mind a tanításban (vö. például: A magyar nyelvért és

¹ Ez lehet az oka, hogy a hazai idegen-nyelvszakos oktatók közül ma még kevés akad olyan, aki „a szakmához tartozó kérdés”-ként vesz róla tudomást.

kultúráért. Szerk. IMRE SAMU. 1971. 129). Újabb hibafelmérő statisztikák viszont ismét arról tanúskodnak,¹ hogy szinte egyértelműen a tárgygyal (Direct Object) közvetlenül vagy közvetve összefüggésbe hozható hibák a leggyakoribbak: — tranzitív és intranszitiv igék és a kétféle igeragozás; határozott és határozatlan tárgy; odaértett tárgy; jelölt és jelöletlen tárgy; tárgy és határozó; szerkezeti változások: tárgy-as-tárgyatlan és tárgyatlan-tárgyas; az igekötő és a tárgy; a tárgy és a vonzat; a tárgyi mellékmondat; — a névelők használata a tárgy-as szintagmában; szórendi kérdések. — Az alapvető ok — úgy tetszik — egyrészt magában a tárgyfogalom szövevényességében, másrészt meg éppen a magyar nyelv sajátosságaiban rejlik. A kérdéskomplexum formai és tartalmi tényezőinek feltárásához jó szolgálatot tehet a magyar—angol összevetés, hiszen a tárgyfogalom összetettségében és magában a struktúrában is mutat kongruens vonásokat a két nyelv. Ebben a cikkben mi most ezért kívánjuk végigvinni ezt az összevetést és felhasználni elméleti és gyakorlati megállapításainkhoz egyaránt.

3. A közös jegyek alapján felvázoljuk a tárgyi mondatrész legjellemzőbb sajátosságait. Vállalkozásunk nehézségére HARDOVICS LÁSZLÓ szavaival utalunk: „Lehetetlenség a mondat tárgyának egységes meghatározását adni” (A funkcionális magyar mondattan alapjai 60); valamint: „A tárgy-as szintagma vizsgálata a mondatban legbonyolultabb feladata... a viszonyba lépő tagok jelentésétől függően már a viszony keletkezésének és grammatikai megformálásának is számos rejtett szabályszerűsége, ill. korláta van” (62).

A közvetlen tárgy (Direct Object) olyan szerkezetnek a determináns tagja, amelyre az igei alaptagban kifejezett cselekvés irányul, illetőleg amit ez a cselekvés létrehoz, vagy más szavakkal: az alaptag ige (többnyire — de nem feltétlenül — tranzitív jelentésű), a tárgy pedig mint dologfogalom általában főnév vagy a helyettesítője: névmás (ritkán egyéb — főnévként használt — szó). E szintagma jellegét azonban mindkét tagja külön-külön is lényegében befolyásolja. — 1. Az igei alaptag jelentésétől függ voltaképpen a szerkezet szintaktikai alakulása (pl. tárgy — határozó — igekötő; odaértett tárgy és speciális tárgy; két, három vagy több tagú mondat: *Olvas; Könyvet olvas; Gyorsan olvas; Ráolvas valakire; Kiolvas valamit belőle; Kiolvas könyvet;* stb.). (Erről részletesen vö. HARDOVICS i. m. 60—102). — 2. A tárgyként funkcionáló szerkezettag a szavak szófajára (főnév, névmás stb.) jellemző jelentés-tartalmával eldönti a tárgy — fogalmától elválaszthatatlan — határozatlanságát, illetőleg határozottságát: *Olvas va la mi t; E z t olvassa; K ö n y v e t olvas; C s o k o n a i m u n k á i t olvassa;* stb.

4. A tárgyi szintagmának ez utóbbi jellegzetessége, azaz a tárgy határozatlansága vagy határozottsága szolgál forrásul ahhoz az inkongruenciához, amely a magyarban megmutatkozik a világnyelvekkel — így az angollal — való összevetéskor. A tárgyi szerkezettag hordozza ugyanis magában azt a magyar nyelvi sajátosságot, amely előidézője a tárgy — logikai, de legfőképpen grammatikai szemléletű — határozatlanságának, illetőleg határozottságának; másrészt pedig ez követeli meg a kétféle igeragozásból való választást. A tárgy logikai határozatlanságának (pl. határozatlan névmás), illetőleg

¹ Az éppen húsz éve (1952-től) működő Központi Magyar Nyelvi Lektorátuson oktatói gyakorlatomban ezeltől is számos felmérést végeztem. A felmérő dolgozatok készítői nagyon különböző anyanyelvűekből kerültek ki, de nagy többségük — kb. 70—80% — az angol nyelvterületről való.

határozottságának (pl. tulajdonnév) fogalma az angol nyelvben szintén él: *I know somebody — an old man — Peter, the old man — the old man — this man — him*; stb. — De a rámutatás mozzanatát különböző módon értékeli a két nyelv, nem utolsósorban nyelvtörténeti és analógiás okok miatt (pusztán logikai síkról grammatikai síkra kerülnek át nyelvi tények), s ennek az egyik legsajátosabb tükröződése a magyarban a kétféle — az alanyi (az idegen ajkúaknak inkább megfogható elnevezéssel: határozatlan: indefinite) és a tárgyias (kifejezőbb névvel: határozott: definite) — igeragozás. (Lásd itt az előző angol példa megfelelőit: *Ismerek valakit; — egy öreg embert; — Pétert, az öreg embert ismerem; — Ismerem az öreg embert; — Ismerem ezt az embert; Ismerem őt*; stb.) — A határozatlan ragozású igei személyragok (Indefinite Conjugation) pusztán az alany számát és személyét jelölik (tárgyi meghatározójuk azonban lehet: *levelet írok*); a határozott ragozású igei személyragok (Definite Conjugation) ezenkívül a tárgy személyére is rámutatnak (akkor is, ha formailag nincs is kitéve a tárgy: *látom*).

5. A határozott ragozás lényegét a rámutató (demonstratív) mozzanat adja meg: a beszédfolyamathoz nélkülözhetetlen 1. és 2. személy (aki beszél és akihez a beszélő beszél) rendszerint nem kíván rámutatással történő determinálást,¹ ellenben a 3. személyű — végtelen számú — határozatlan tárgyból csupán rámutatással lehet kiemelni az egyedit, a speciálist. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a határozott igealak tárgyi jelölője — a személyrag — demonstratív jelentésű, és következésképpen 3. személyű határozott tárgyat jelöl. — Érdeemes ide hozni PAIS DEZSŐ egyik régi cikkéből (MNy. XL, 195) a tárgyias igeragozás eredetére vonatkozó nézetét: „az igének meg a személyes névmásnak vagy személyragnak a kapcsolata az alany személyére való utaláson kívül még egy funkció-többletet nyert; az alanynak a cselekvés tárgyával való értelemi érdekeltségét is kifejezte... felvehette ezt a jelentést a birtokviszonyi megjelölésre is szolgáló személyragokkal ellátott igeforma is. A 'tárgy, amit szeretek én: aki beszélek', a 'tárgy, amit szeretsz te: akihez beszélek' stb. mozzanat után következhetett a 'tárgy, amit ismerek, amit említettek nekem' stb., majd általában a 'tárgy, amire valamit szorosabb közöm van' stb. . . a névszóhoz járuló birtokos személyragoknak determináló funkciójuk fejlődött, s így határozott tárgynak a jelölője is válhatott belőlük”. — Leíró szemléletben pedig e nézet támogatásához HADROVICS LÁSZLÓ (i. m. 61) a tárgyias szintagma egyik általános jegyének kiemelésével ad igen hasznosítható megállapítást: „szándéktalan cselekvésnek nem lehet tárgya . . . a tárgy mellé szándékos cselekvés kell”.

A demonstratív formális jegyeket a mai magyar nyelvben a tárgyias szintagma mindkét tagja világosan magán viseli: A) A tárgyszó határozottsága 1. lehet magában a szófajiságban rejlő határozottság (vö. előbb: tulajdonnév, mutató névmás stb.); 2. avagy sokkal gyakrabban külön szóval (a határozott névelővel) vagy toldalékkal van megjelölve (birtokos jelek stb.). — B) Az igei alaptag pedig a személyragjával tükrözi a határozottságot (vö. előbb); a határozott igeragozásnak éppen az a funkciója, hogy a tárgyszó és az igei alaptag között fennálló viszonyt — azaz a tárgy határozottságát — ne pusztán a tárgyon, hanem az igén (állítmányon) is jelölje. Ebből következik, hogy a határozott vagy tárgyias ragozás használatát nem az ige tárgyias (tran-

¹ A *-lak, -lek* ragot itt kivételként kell kezelni, s később lesz róla szó.

zitiv) jelentése vagy nem a tárgyi bővítmény pusztá megléte, hanem a tárgyi szerkezettag jellege (személye) követeli meg. A határozott ragozás voltaképpen kettős kapcsolatot teremt az igei alaptag és az alárendelt tárgyi szerkezettag (determináns) között. A tárgyi mondatrészek formai és tartalmi elemzésekor tehát mindig a szó szerkezet egészére kell figyelemmel lennünk (vö. BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ, *A Textbook of the Hungarian Language*. Collet's London, 1965. 112). — A *-t* tárgyragról ide csak az kívánczik, hogy mind a határozott, mind a határozatlan tárgy bizonyos eseteiben el is maradhat (vö. alább). Az angol nézőpontból azonban e jelenséget — ha már megismertek a *-t* tárgyraggal — éppen a saját nyelvükkel konvergáló viselkedés nem könnyíti meg (minthogy náluk a főnévi tárgynak soha sincs formai jelölője). Sőt a magyar tárgyi mondatrészek ilyenkor is kötetlen szórendi helye még inkább zavart okozhat a helyes felismerésben és használatban, hiszen tudjuk, hogy az angolban csak a szórend a tárgyi mondatrészek egyediül ismertető jege.

6. Az elvi alapvetés azért szükséges, mert nélküle aligha képzelhető el, hogy a tárgyi mondatrészek valamennyi formai és tartalmi eleme a megfelelő módon kapja meg helyét az oktatás folyamatában. A nyelvészeti szakirodalomban ugyanis máig sem alakult ki egységes álláspont a tárgy fogalmáról, meghatározásáról vagy a mondatban elfoglalt helyéről (vö. például HADROVICS LÁSZLÓ előbbi megjegyzéseivel: 430. l.), sőt gyakran a részletekről sem; és valójában a múlt század grammatikusaitól elindulva — HUNFALVY, BRASSAI, SIMONYI, RIEDL, SZINNYEI stb. kutatásain át — napjainkig¹ csak annyi mondható el, hogy a tárgy rokonságban van a határozóval, s közöttük a határok néhol igen elmosódottak (vö. Általános nyelvészeti tanulmányok I, 177; uo. VI, 237; BENCÉDY — FÁBIÁN — RÁCZ — VELCSOVNÉ, *A mai magyar nyelv*. 1971. 270; stb.). Az oktatás gyakorlata viszont léptenyomon éppen választást követel meg a nyelvi tények közül, világos és határozott döntést az elkülönítésben, hiszen a típus (nyelvi modell) felismertetése és begyakoroltatása a cél. A nyelvoktatás alapja — sokan valljuk — a nyelvészet (azzal, hogy a nyelvoktatás mennyiben tekinthető alkalmazott nyelvészetnek, itt nem tudunk foglalkozni); nem véletlenül okoz tehát a tárgyi mondatrészek annyi gondot az angol nyelvterületről származóknak is, de — természetesen — pedagógiai-didaktikai nehézségekkel szintén számolnunk kell. (Erre vesd össze például: Népr. és Nyelvt. XIII, 69, 71 és főleg 75; *Idegen nyelv — Anyanyelv*. 1970. 64; *A magyar nyelvért és kultúráért* 126—9; *Magyar Pedagógia* 1971/3: 355; — magyar—angol összevetésből: NEMSER, W., *Contrastive Research on Hungarian and English in the United States. The Hungarian-English Contrastive Linguistic Project. Working Papers*. 3. [1972.] sz. 18; valamint általános nézőpontból: D. LAWTON, *Social Class, Language and Education*. London, 1968.)

BENKŐ LORÁND (i. m. 5) írja: „A nyelvtudomány oktatási alkalmazásában is maga a nyelvtudomány, illetőleg annak eredményei realizálódnak”. A következőkben ezt a gyakorlati „realizálódást” kívánjuk lépésről lépésre követni. De ezekben is — az elméleti vázlatunk pontjaihoz hasonlóan — megtartjuk a magyar—angol összevetést, mert úgy véljük, hogy a magyar

¹ Felesleges — s egyszersmind lehetetlen — volna a tárgyi mondatrészeiről adott elméleti „vázlatunk”-hoz a két nyelv nyelvészeti irodalmából a szó és hely szerinti idézés, mert az átvett gondolatrészek általában több helyütt is megtalálhatók; vázlatunk maga pedig csak itt állt össze egészévé.

közvetlen tárgy (ang. Direct Object) felismertetéséhez nagy segítségünkre lehetnek az angol nyelv grammatikáiban található elemzések és példák: a tranzitív és intranszítív igék különbözősége, illetőleg a Direct Object (Objective v. Accusative Case) [a prepozíció nélküli alak!] jelensége szembeállítva az Indirect Object és a Prepositional Object típusaival (vö. felszólalásaimat a pécsi Kontrasztív Nyelvoktatási Konferencia anyagában). Az e fajta vizsgálat feloleli a szófajiság, a szerkezeti összefüggés és a funkció szempontjait egyaránt.

7. A tárgyfogalom elszakíthatatlan összefüggésben van az ige fogalmával (lásd előbb), a tárgy (Direct Object) oktatásához tehát a megfelelő igék gondos kiválasztása az első lépés. Régen tudjuk már, hogy a bemutatáskor legalkalmasabbak az olyan egyszerű tárgyas igék, amelyek az angolban is igen gyakran állnak tárgy nélkül: *fest, olvas, főz* stb., mert a tárgy képzetét ezek eleve logikusan feltételezik, az általános tárgyfogalmat magukban hordozzák; és ha nem a cselekvés irányulásán vagy az eredményén, hanem magán a cselekvésen van a hangsúly, akkor a tárgy kitevése mindkét nyelvben felesleges. Éppen ezért nem szabad olyan igét választanunk, amelyik rendszerint közvetett tárgyat (Indirect Object — Dative Case) is vonz, ezeknél tudniillik a cselekvés jelölése maga elégtelen a jelentés teljességének tükrözésére: *ad, mutat, küld* stb. Példák: *Festek: I am painting; Olvasol?: Are you reading?; Főz: She is cooking; Írunk: We are writing; Varrtok: You are sewing; Várnak: They are waiting*; stb. Itt se feledkezzünk meg arról a módszertani elvről, hogy a magyar igealakokat mindig a hozzájuk tartozó személynévmási alany nélkül automatizáljuk: tudniillik az angoljal ellentétben — amelyben szintaktikai okok (pl. az alany és a tárgy azonos alakúsága, a kötött szórend stb.) megkövetelik a névmási alanyokat — a magyarnak nincs rájuk szüksége, s csupán erős nyomaték vagy ellentét kifejezésére használjuk. Ezzel pedig egyszersmind a magyar nyelv természetéből fakadó logikai szórendre is szoktathatjuk a tanulót. (Vö. BÁNHIDI, A névmások kontrasztivitása az angol anyanyelvűek magyaroktatásában: A magyar nyelvért és kultúráért — Tájékoztató. 7 [1972.], 19.)

8. A határozatlan tárgy bevezetése úgy a legegyszerűbb, hogy a fentebbi típusú példamondatokban az ige feltételezte, az igejelentésben meglévő tárgy általános fogalmát valóságossá változtatjuk egy konkrét tárgy megnevezésével. Így a gondolatot követő mondatbeli változásokat is érzékeltetni lehet: egyrészt az előzőleg még két tagú mondat (alany — állítmány) ugyanis három tagúvá válik (alany — állítmány — tárgy); másrészt pedig a cselekvésről logikusan a cselekvés irányulására, illetőleg eredményére kerül át a hangsúly (ezért a magyar szórendben ilyenkor a tárgy megelőzi az állítmányt, az igét; vö. az idevonatkozó részletesebb magyar szórendi szabályokkal: Nyr. XCVI, 321 kk.). Olyan tárgyszóval kell azonban az igefogalmat bővítenünk, ill. kiegészítenünk, amely magával hozza a határozatlanság fogalmát.

A) Amikor a tárgyszó névelőtlen vagy határozatlan névelős főnév, *Virágot festek: I'm painting a flower; Újságot olvasol: You are reading a newspaper; Levest főz: She is cooking a soup; Egy könyvet írunk: We are writing a book*; stb.

Itt azonban fel kell hívnunk a figyelmet a határozatlan névelő használatának a két nyelvbéli különbségére: a magyarban sokkal ritkább (az angol pedig néha a határozatlan névmással helyettesíti): *Fényt láttak:*

They saw a light; Levelet írsz?: Are you writing a letter?; János érdekes könyvet olvas: John is reading an interesting book; Kérem, vegyen bélyeget: Will you buy some stamps; stb. — Didaktikai okok megkövetelik, hogy itt kiemeljünk néhány angol igét és igecsoportot: 1. A *have* ige magyar megfelelője egészen más struktúrákörbe tartozik: 'van vkinek vmije'. — 2. Számos tárgyat vonzó angol ige a magyarban nem állhat tárggyal: *enter, meet, obey, remember, trust* stb. — 3. Egynéhány angol ige nek tárgyatlan és tárgyas jelentésben egyaránt azonos a hangteste: *The lesson begins at 8 o'clock* (intr.) — *He begins the lesson* (tr.). Ezeket egyelőre el kell hagynunk az oktatásból. — 4. Fordított alapállásból a magyar *kér* igét kell felhozunk, amely — noha a mindennapos magyar nyelvhasználatban az egyik leggyakoribb tárgyas ige — a nagyfokú angol inkongruenciájával a magyar tárgy oktatásakor nehezen használható.

B) Amikor a tárgyszó határozatlan (általános) névmás: *Senkit sem kérdeztem: I did not ask anybody; Látsz valamit?: Do you see anything?; Valamit tud: He knows something; stb.*

C) Amikor a tárgyszó kérdő névmás (a *melyik?* kivétel, s róla később lesz szó). A *mit?: what?* kérdőnévmás — a mondatelemzésnek minkét nyelvben megszokott logikai és grammatikai eljárását is figyelembe véve — különösen jól felhasználható metodikai-didaktikai szempontból: a két nyelvben jelentéstartalmánál fogva azonos funkciója van, sőt még szórendi helye is megegyezik (a magyar tárgyszó ragját, a *-t* suffixumot is könnyű elvonni és begyakorolni ezen az egyszerű névmáson): *Mit festek? — Virágot festesz; Miket festek? — Virágokat festek; Mit olvasol? — Újságot olvasok; Mit főz? — Levest főz; Mit irunk? — Kávévet irunk; Mit láttatok? — Fényt láttunk; Mit ittak? — Tejet ittak; stb.*

Didaktikai okok itt megkívánják a tárgyszó kérdő mondatformájának összehasonlítását pusztán a cselekvést kifejező igeire (állítmányra) kérdező (és állandó igei alaptagú) mondat formájával: *Mit csinál/cselekszik?: What is he/she doing?* (az általánosabb kérdő forma mindkét nyelvben: „*Mit állítunk?: What is stated?*”). — Ez az összehasonlítás fényt vet a gondolatközlés változásával együttjáró mondat szerkezeti változásokra (két tagú → három tagú): az egyikkel magára a cselekvésre kérdezzünk (ezt tartjuk fontosnak), a másikkal a tárgyra: *Mit csinállok? — Festek. — Mit festek? — Virágot* (ti. *festek*).

A kérdő névmások két nyelvbéli kongruenciájában lényeges az a jellegzetesség, amely a legfőbb magyar szórendi szabály alapja is: a legfontosabb mondatrész közvetlenül megelőzi az állítmányt. Mivel a kérdésalkotásban mindig a kérdő névmás hangsúlyos, ez a legfontosabb mondatrész (ezért kérdezzük!), tehát közvetlenül az állítmány előtt áll; — a rövid válaszban pedig elég a tárgyszó megnevezése: *Mit tanultok? — Verseket* (ti. *tanultunk*). — Idesorolhatók a mintegy válaszként rövidített köszönési formák: *Jó reggelt* (kívánok): *Good morning!*; stb.

A *ki?: who/m?* kérdő névmás kevésbé felel meg a határozatlan tárgy oktatásához a gyakorlatban (noha formálisan nagyobb a kongruenciája, mert megfelelője olyan angol szó — az igen kevesek között —, amelyen az angol szintén szuffixummal jelöli a tárgyi mondatrész funkcióját): ez a névmás személyekre vonatkozik, tehát a válaszadáskor rendszerint meghatározható személy megnevezését vagy legalábbis rámutatással történő megjelölését kívánja: *Kit látsz?: Whom do you see? — Pétert/azt/őt* stb.

(ezt lásd a határozott tárgynál!). — Nem sok lehetőség nyílik tehát a határozatlan tárgyú nyelvhasználatra: *Kit látsz?: Whom do you see? — Senkit sem látok: I see nobody; — Csak egy gyereket látok: I only see a child;* stb.

A *milyen?* melléknévi kérdő névmással kerülhet ide a melléknévi tárgy-szó. Először is a *milyen?* nagyfokú inkongruenciája érdemes a megkülönböztető figyelemre, hiszen az angolban több megfelelője lehet:¹ *What + (noun)? What (colour)? What kind/sort of? — Milyen előadást láttatok?: What performance did you see? — Kitűnő előadást v. kitűnőt (láttunk): We saw an excellent performance; — Milyen csokoládét szeretsz?: What kind of chocolate do you like (best)?; Milye(n)t? — Keserűt v. keserű csokoládét (ti. szeretek); — Milyen filmeket láttál?: What films have you seen (lately)? — Angol és magyar filmeket;* stb.

A melléknévi kérdő névmással személyek és tárgyak tulajdonságára kérdezzünk: a melléknévi tárgy többnyire nem jelenthet tehát egyértelműséget, határozottságot (l. a példákat). Csak kijelöléssel, rámutatással válhat határozottá: *Milyen nyelveket tudsz?: What languages do you know? — Az angolt, a németet tudom.*

E) Az előbbi fejezetben elmondottak lényegét szintén vonatkoztathatjuk a számnévi tárgyszóra² (a *hányadik?* számnévi névmás kivétel): *Hány levelet (hányat) írsz?: How many letters are you writing? — Négy levelet (négyet) írok; Mennyi embert látott?: How much people did you see? — Sokat (sok embert); Ő sokat tanul: He studies a lot; Hány forintot fizetek?: Mennyit fizetek?: How many forints do/shall I pay? How much? — Tíz forintot. Tízet;* stb.

A határozatlan tárgy felsorolt fajtái jó alkalmat adnak az odaértésre, hogy hozzászoktassuk a tanulókat a beszédhelyzet, a szövegkörnyezet tudomásul vételéhez: e nyelvi jelenségben ugyanis a két nyelv logikája és a szerkezeti használat is hasonló. Márpedig a tárgy fogalmában az odaértés igen fontos tényező (vö. HADROVICS i. m. 66).

F) A két nyelvbeli funkcionális hasonlóság miatt beszélhetünk itt a határozóval (idő-, mód-, illetőleg szám- és fokhatározó) rokon tárgyi formákról (melyek természetesen határozatlanok): *Kilencet (kilencszer) ütött az óra: The clock struck nine; Egy kicsit (kis ideig) sétáltam: I walked (for) a short (time); Egy kicsit (kis mértékben) féltünk: We were a little afraid; Sokat (sokszor) fáj a fogam: I suffer much from toothache; Utolsót (utoljára) lélegzett: He breathed (his) last; Jót neveltünk: We laughed a good/heartly laugh; Mélyet sóhajtott: He sighed a deep sigh;* stb. (Ezekre is legújabbán lásd HADROVICS i. m. 86.)

G) A főnévi igenév (Infinitive) szintén lehet konvergens az egyszerű tárgyi használatban. A példákat úgy kell megválasztanunk, hogy csak olyanok kerüljenek ide, amelyek az angolban is általánosan ismertek elsősorban nfinitive-, s nem gerund-szerkesztéssel. (A gerund-szerkezetek többnyire igen

¹ Az állítmányi értékű *milyen?* *What is . . . like?* kérdő névmást a tárgyi mondatrész elemzésénél nem kell figyelembe vennünk (vö. BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ, Learn Hungarian. Tankönyvkiadó, Bp., 1965. 61).

² A számbeli egyeztetés eltérő szabályára azonban ügyelnünk kell.

zavaróan hatnak.) Példák: *Szeretett tanulni, de nem szeretett tanítani: She liked to learn but hated to teach; Nem akarok itt maradni: I do not wish/want to stay here; stb.*

Alaktanilag figyelmet érdemel, hogy a főnévi igenév nem tartozik a névszókhoz, tehát nem kaphat *-t* tárgyragot. — Felsőbb fokon viszont szükséges megjegyeznünk: 1. A magyarban személyragokat felvehet, mint például az *ad, hagy, enged* igék mellett: *Adj ennem!: Give me some food to eat!* 2. Az angolban az úgynevezett módbeli segédigék mellett a *to* nélküli főigés szerkezetek a magyaroknak itt jönnek számításba: *Nem tudok jobbat tenni, minthogy választok egy jó könyvet: I cannot do better than choose a good book; stb.* 3. A főnévi igenévi tárgynak magának is lehet közvetlen névszói tárgya: *Szeretek újságot olvasni: I like to read newspapers; ha azonban a névszói tárgy határozott, akkor határozott tárgy szükséges mellé (a határozott tárgyról a következő fejezetekben beszélünk). A főnévi igenév számos anglicizmusa nem kerülhet ide.*

9. A határozott tárgy vizsgálatát a határozatlan tárgyú mondatok transzformálásával kezdjük. Ez az eljárás leginkább megvilágítja a lényegét: 1. A határozatlan tárgy rámutatással határozott tárggyá lesz. 2. A tárgy határozottsága pedig nem pusztán a tárgyszón van megjelölve, hanem a határozott igei személyragokkal (Definite Conjugation) a tárgy szerkezet alaptagján is jelentkezik. — Ez igazolja, hogy a határozott tárgy fogalma és az ige (állítmány) határozott ragozása egymástól elszakíthatatlan. A határozott ragozás a nyelvi szerkezetek tökéletes egységének az egyik legszebb példája, a jelentéstartalmat ugyanis formailag is egyértelműen jelöli (akkor is jól felismerhetően összekapcsolja az egymáshoz tartozó szerkezettagokat, illetőleg mondatrészeket, ha a mondatban esetleg egymástól távol állnak). Például:

<i>Virágokat festek</i> →	<i>A virágokat festem. Ezeket/Ezeket a virágokat festem: I'm painting the flowers. These/These flowers.</i>
A kérdés:	— A kérdés: <i>Festem a virágokat?</i>
<i>Miket festek?</i>	— <i>Igen, fested; A virágokat fested?</i>
	— <i>Igen, azokat.</i>
<i>Újságot olvasol?</i> →	<i>Az újságot olvasom. Ezt, Ezt az újságot olvasom: I'm reading the newspaper. This/This newspaper.</i>
A kérdés:	— A kérdés: <i>Az újságot olvasod?</i>
<i>Mit olvasol?</i>	— <i>Igen, ezt olvasom. Olvasom. A levest főzi. Azt/Azt a levest főzi: She is cooking the soup. That/That soup.</i>
<i>Levest főz</i> →	— A kérdés: <i>Főzi a levest?</i>
<i>Valamit főz</i> →	— <i>Igen, főzi.</i>
A kérdés:	<i>A könyvet írjuk. Ezt/Ezt a könyvet írjuk: We are writing the book. This/This book.</i>
<i>Mit főz?</i>	— A kérdés: <i>Írjátok a könyvet?</i>
<i>Egy könyvet írunk</i> →	— <i>Írjuk; — A könyvet írjátok?</i>
A kérdés:	— <i>Igen, azt.</i>
<i>Mit írunk?</i>	

A) A határozott névelőnek (*the*), valamint a mutató névmási jelzőnek (*this, that*) az angolban is „rámutató ereje” (demonstrative force) van,

azaz az általánosból, az azonos fajtából kiemeli az egyedit, a sajátosat (vö.: W. S. ALLEN, *Living English Structure*. Fourth Edition. Longsman, 1959. 5—6; ECKERSLEY, *A Comprehensive English Grammar for Foreign Students*. Longsman, 1960. 52; R. W. ZANDVOORT, *A Handbook of English Grammar*. Fifth Edition. Longsman, 1969. 117—9). Szükséges azonban tudomásul vennünk a határozott névelő használatának magyar—angol különbségét (vö. KÓNYA SÁNDOR—ORSZÁGH LÁSZLÓ, *Rendszeres angol nyelvtan*. 3. kiadás. 1957. 57 kk.), továbbá megláttatnunk a kijelölő jelzőként használt *ez*, *az* mutató névmás szerkezeti nehézségeit: közé és a jelzett szó közé ki kell tenni a határozott névelőt; *s* a névmás a jelzett főnévvel azonos ragot is felveszi.

B) Rajtuk kívül mind a magyarban, mind az angolban vannak még azonos nyelvi eszközök, hogy velük kiemeljük a tárgyat az általánosból, hogy határozottá tegyük: *Ismered Máriát?: Do you know Mary? — Igen, ismerem: Yes, I do; Szeret i Péter Máriát?: Does Peter love Mary?; Szeret i Péter a menyasszonyát?: Does Peter love his bride? — Igen, szeret i: Yes, he does; Ők szeret ik egymást: They love each other; Én csak a te menyasszonyod | a tied ismerem, Nagy Péterét nem: I only know your bride and do not know Peter Nagy's; — Kinek a menyasszonyát | Kiét ismered? A Nagy Péterét?: Whose (bride) do you know? Peter Nagy's? — Én nem ismerem sem az övét, sem a tied: I don't know either his or yours.*

A tárgyszó nem minden példamondatban vette fel a *-t* ragot, azaz lehet formailag jelöletlen a magyar tárgyszó is. Ha a tárgyszó egyes szám 1. és 2. személyű birtokos névmás (*enyém, tied*) vagy az ezeknek megfelelő birtokos személyjeles főnév, akkor nem feltétlenül szükséges kitenni a tárgyragot. A jelöletlen magyar tárgyi mondatrész felismerését az angol anyanyelvűeknek éppen a szokatlan formai egyezés (jelöletlenség), valamint a magyar kötetlen szórend nagyon zavarja. (Az angolban e mondatrésznek a szórend az egyedüli ismertető jegye!)

Ugyancsak formai kérdésként vetődik fel az úgynevezett „tudati tartalék” munkálkodása itt is: gondolatainknak csak egy részét fejezzük ki. Az angolra szintén annyira jellemző elhagyás (ellipszis) azonban a hasonló logika és a nyelvszokás következtében most segíti a nyelvoktatást (l. a példákat). A beszélt nyelv néhány gyakori fordulata még jobban erősíti az automatizálást az odaértéssel, s formailag a szinte állandó tárgyszó-nélküliséggel: *köszönöm, nem értem; tudom; nem ismerem; stb.*

C) A kérdő névmások között is van határozott, amikor már ismert, megjelölt dolgokból (személyekből) kell választanunk vele: a *melyik: which?* (többes: *melyek?: which?*) a körülhatárolt lehetőségből, ismert fajtájú vagy számú dologból választást fejez ki, lényegében a rámutató mozzanattal. A magyar a sorszámnévre a *hányadik?* (angolul ez is: *which?*) kérdőszót használja. *Melyiket szereted jobban, a teát vagy a kávét?: Which do you like better, tea or coffee? — A teát; Itt van néhány alma: melyiket szeretnéd?: Here are some apples: which one would you like? — Ezt a pirosat; Melyik leckéket/melyeket tanuljátok? Hányadik leckéket? Which lessons are you studying? — A harmadikat, a negyediket, az ötödiket, valamint a hatodik és a hetedik leckét; Az egyiket/az egyik leckét én tudom, a másikat/a másik leckét Péter tudja: I know one and Peter knows the other; Te nem tudod a leckéd: You do not know your lesson;*

— *Az enyém tudom: I do know mine; Mária mind/et tudja, az összes leckét: Mary knows all the lessons.* — A *mind* névmás is állhat jelöletlen tárgyszóként.

Meg kell figyelnünk, hogy a *mind* 'az összes': *all* '(+ többes számú főnév)' névmás határozott tárgyszóként áll, de létezik határozatlan változata: *minden* 'everything', mert ez az utóbbi részleges jelentésű (partitive). Ha a tárgyat nem mint egészet fogjuk fel, hanem ténylegesen csak egy részről beszélünk ('of, from'), akkor csak határozatlan lehet a tárgy, lásd például a párhuzamot: *Mind(et) tudom — Az összes, az egész leckét tudom: I know all the lessons or all the lesson;* de: *Mindent tudok (ti. a leckéből): I know everything (from the lesson).* — Ugyanígy a határozatlan névmás: *Valamennyit tudok* (ti. az egész-ből); de: *Valamennyit tudom* (ti. az egészet). — A partitivusi jelentés azonban néha nem magából a tárgyszóból ered, hanem a beszédhelyzet, a szöveghatás besugárzásaként is létrejöhet. És ámbár ez a jelenség a magyarok között is vitát kelthet olykor, volt már rá példa, hogy a nyelvünket tanulók is találkoztak vele. Ilyenkor ugyanis a tárgyszó formailag a határozottság jegyeit viseli magán, de a beszédhelyzet vagy a szöveghelyzet adta részleges tartalmi jelentése következtében az igei alaptag személyragja inkább az utóbbihoz — a tartalmi jegyekhez — igazodik, azaz a tárgyszó formai jeleivel ellentétben a határozatlan személyragot veszi fel az ige: *Mi jét szeretsz? Combját vagy mellét?* — kérdezhetjük étkezéskor. (Ti. *a baromfi ből mit szeretsz? Comb ot vagy mell et?*); — *Adj ide két könyvedet!* (Ti. *ha több könyved is van, belőlük kettőt;* de: ha nincs több, akkor csak így helyes: *Adj ide a két könyvedet!*) — Rámutatással többnyire egyértelművé tehetjük a nyelvhasználatot: *Mi jét* [ti. a baromfinak melyik részét] *szereted? A combját, a mellét?* — Még nehezebb helyzetet teremt az idegen ajkúnak, ha a kitett mutató névmási tárgy: *azt* áll együtt határozatlan ragozású igével. Az indok itt is a beszédhelyzetben található: ti. a vonatkozó és a mutató mondat néha olyan szoros lélektani kapcsolatban van egymással, hogy az először kiejtett mondat igen erős hatással lehet a másodikra, s hogy ennek a szerkezetét a magáéhoz hasonlítja (főképpen rövid feleletekben); például az ilyenekben: *Hoztál pénzt?* — *Azt nem hozok!*; *Itt van kenyér!* — *Azt én is kérek!*; *Ő lőt te a gólt.* — *Gólt lőni, azt tud!* — E példákban is megmutatkozik azonban a partitivusi jelentés (ti. 'a pénzből hozok valamennyit'; 'a kenyérből kérek'; 'a játékból csupán a góllövést érti, mást nem tud belőle').

D) A magyar és az angol egyaránt határozottnak tekinti tehát a tárgyat, ha már előzőleg említett, meghatározott dologra gondolunk, a beszélő/k és a hallgató/k egyaránt ugyanarra a kijelölt fogalomra (dologra, személyre, cselekvésre); azaz a tárgy már egyedi (speciális), mert a beszéd- vagy szövegösszefüggésből, avagy máshonnan (rámutatás, megjelölés) már ismerjük. Határozott tárgy tehát csupán olyan (főnévi, névmási) tárgyszó lehet, amely a nyelvre jellemző módon magán viseli a rámutatás jelét; s a magyarban (ahol kialakult külön határozott igeragozás is a 3. személyű határozott tárgy jelölésére) ilyen határozott a tárgy, ha: határozott névelős főnév; ez, az mutató névmás vagy a kijelölő jelzős főnév; tulajdonnév; birtokos személyjeles főnév; kölcsönös névmás; -é birtokjeles névszó; birtokos jelzős főnév; birtokos névmás; sorszámnév; -ik végű névmás (Vö. a melléknévi analógiát: *A jobb ikat választom: I choose the better*).

Most találhatunk módot arra, hogy röviden jelezzük a magyar igekötő szerepét a tárgyias szintagmákban, a funkció-érintkezést, amely azért keletkezik, mert bár az igekötő mutatja a cselekvés irányát is, vele nem a cselekvés lefolyása, hanem az eredménye kerül előtérbe. A cselekvést perfektiválja az igekötő, de ezzel egyszerre mind a cselekvés véghezvitelét is előre valószínűvé teszi (azaz jövő vonatkozásúvá); hiszen csak szándékolt, előre meghatározott cselekvés lehet befejezett: *Péter tanulja a leckét: Peter is learning the lesson* (a cselekvés lefolyása áll előtérben). — *Péter megtanulja a leckét: Peter has learned the lesson* (nem a cselekvés lefolyása, hanem az eredménye kerül előtérbe).

Az igekötős igei állítmányú mondatokra elég tehát csupán az igekötő megismétlése válaszként: *Megtanulja Péter a leckét? — Meg.*

Egyszerű tárgyatlan igék az igekötővel — a fentebb előadott tulajdonsága miatt — gyakran válnak tárgyassá: *Péter lefutotta a mezőnyt: Peter ran down the field.* — A HADROVICSTÓL (i. m. 99) „vonzatváltás”-nak nevezett tárgyiasodás — az alapige eredetileg nem tárgyias, de igekötős alakjában tárgyassá válik — nyoma megtalálható az angol nyelvnek „Prepositional Object” néven ismert jelenségében: *nevet — nevet vkin — kinevet vkit: laugh — laugh at — laugh at* (lásd a 443. lapon).

10. Vizsgálataink során eddig a tárgy határozottságának meglehetősen hasonló logika volt az alapja a két nyelvben. A személynévmási tárgyszó azonban teljes inkongruenciát rejt magában (vö. előbb: BÁNHIDI, A névmások kontrasztivitása).

A) Meglepőnek — sőt először logikátlanak — tetszik, hogy a 3. személyű személynévmási tárgyat: *őt, őket* a magyarban határozott tárgyként kell felfogni, holott értelem szerint éppen a 3. személy (akiről a beszéd folyik) — az 1. személyen (aki beszél) és a 2. személyen (akihez a beszélő beszél) kívül — az egész világ valamennyi embere (és dolga) lehet. A magyarázat mégis itt van. Ha az előző fejezeteket végig gondoljuk, látjuk, hogy az eddig bemutatott határozott tárgy is mind a 3. személyű tárgyból került ki (az 1. és 2. személyű személynévmáson kívül minden más névszó grammatikailag 3. személyűnek számít); tudniillik a határozatlan tárgy mindig a rámutatás valamilyen jelével (esetleg pusztán értelmi eszközzel, a szófajával) vált határozottá. És lényegében rámutatás lappang az *őt, őket* névmásban is: a beszédhez elengedhetetlen 1. és 2. személy ugyanis rámutatással jelöli meg a 3. személyt, akiről a beszéd folyik. Ez valójában akkor tűnik ki legvilágosabban, ha már az előzőleg megfogalmazásra került mondatokba behelyettesítjük ezt a névmást: *Te ismered a lányt/ezt a lányt/Máriát/Péter menyasszonyát. — Őt. — Látom azt a fiút és lányt/azokat/Máriát és Pétert. — Őket.*

B) Még nagyobb meglepetés a magyar nyelv idegen ajkú tanulóinak, hogy az 1. személyű (*engem, minket*) és a 2. személyű (*téged, titeket*) személynévmási tárgy — noha ez a tárgy logikailag feltétlenül ismert, hiszen az 1. és 2. személy nélkül nincs beszéd — a magyarban határozatlan tárgyként tekintendő. Hozzá a magyarázatot most is a rámutatás mozzanatával kapcsolatban kereshetjük. Az előbb állapítottuk meg ugyanis, hogy 1. és 2. személy (beszélő — hallgató) nélkül nincs beszéd: ezek kölcsönösen mindig feltételezik egymást, a beszéd „állandó szereplői”, tehát belőlük természetesen hiányzik a rámutató jelleg. Valójában nem is kívánnak külön speciális grammatikai megjelölést, más szavakkal: grammatikai nézőpontból határozatlanok marad-

nak.¹ Viszont azt meg magából a logikából tudjuk, hogy a beszéd létrejöttében az 1. személyű alanynak, az „én”-nek megkülönböztető fontossága van.² Ez kiolvasható a magyar 1. és 2. személyű személynévmási tárgy általános használati köréből (paradigmájából) is: hiányzik belőle ugyanis az 1. személyű személynévmási alanyhoz (*én*) a 2. személyű személynévmási (*téged, titeket*) tárgy [a hallgatók]. (Lásd a következő fejezetet!): (*te*) lát*s* *en* *g* *e* *m*, *m* *i* *n* *k* *e* *t* | (*ő*) lát *en* *g* *e* *m*, *t* *é* *g* *e* *d*, *m* *i* *n* *k* *e* *t*, *t* *i* *t* *e* *k* *e* *t* | (*mi*) lát*u* *n* *k* *é* *g* *e* *d*, *t* *i* *t* *e* *k* *e* *t* | (*ti*) lát*o* *t* *é* *g* *e* *m*, *m* *i* *n* *k* *e* *t* | (*ők*) lát*n* *a* *n* *k* *é* *g* *e* *m*, *t* *é* *g* *e* *d*, *m* *i* *n* *k* *e* *t*, *t* *i* *t* *e* *k* *e* *t*.

A többes szám 1. és 2. személyben szinonim-párok használatosak: *minket—bennünket, titeket—benneteket*; de szinte már a stílusban sincs megkülönböztető értékük.

C) Amikor a beszédhelyzeten belül az 1. személyű személynévmási alany (*én*) a beszéd feltételezte beszélőtársnak mint a mondat 2. személyű tárgyának (*téged, titeket*) akar adni különös nyomatékot (szemben a sokkal gyakoribb 3. személyű tárggyal!), akkor speciális grammatikai szerkezet, megkülönböztető (határozott) személyragú igealak szükséges: *én* + igető + *-lak, -lek* személyrag + *téged, titeket*.

E szerkezet jellegéből — formai jelöltségéből és logikai kötöttségéből — következik, hogy benne a 2. személyű személynévmási tárgy határozott. Ebből adódik az is, hogy a természetes (nem hangsúlyos) beszédben nemcsak az alany, de a tárgyszó kitétele is felesleges, s erős nyelvi tömörítéssel a szerkezetből formailag csak egyetlen szót mondunk ki (különösen az egyes szám 2. személyű tárgy esetén), a különlegesen megjelölt igét (állítmányt): *Szeretlek = Én szeretlek téged, titeket': I love you*.

A tömörített magyar szerkezetben a névmást — az angolhoz hasonlóan — csak a beszédhelyzet teszi egyértelművé, hogy egyes vagy többes számban használtuk-e. De a tárgyszó kitételét a magyarban csupán hangsúlyos szerep indokolja: *Téged szeretlek* (s nem mást!).

D) Az 1. és 2. személyű személynévmási tárgy határozatlan ragozású igei alaptaggal álló formái teszik feltűnővé azt a nyelvi jelenséget, hogy az úgynevezett hivatalos vagy udvarias nyelvhasználat (az önözés, magázás) 2. személyű névmási tárgya: *önt, önöket — magát, magukat* (vö. az angol *you* használatát) a magyarban grammatikailag is határozott tárgynak minősül, és határozott ragozású igealakot vonz: *Látom önt | önöket | magát | magukat: I see you* (egyes és többes szám).

Ezt magyarázni azzal lehet, hogy az „udvarias megszólítás” névmásainak éppen az a funkciója a magyarban, hogy nyelvileg kifejezze azt az egyéni vagy társadalmi (hivatalos helyzetből adódó) „érzelmi távolságot”, amely a beszélőt a megszólítotthoz fízi. Logikai-lélektani nézőpontból tehát 2. személyűek ezek a névmások: tudniillik a beszélőtárs nevét helyettesítik. Érzelmi okok (udvariasság, tisztelet stb.) azonban arra indítják a beszélőt, hogy a hallgatóhoz az „érzelmi távolság” (társadalmi helyzet, kor, nem stb.) kimutatásával mint távol állóhoz szóljon. A grammatika pedig a „távol állót”, többnyire a ténylegesen távol levőt (a beszéden kívüli személyt) számítja 3. személynek.

¹ Voltaképpen formailag is jelöletlenek az egyes számban (*engem, téged*), s a mai magyar köznyelv sem használja velük a *-t* tárgyragot.

² Az angol nyelv ennek illusztrálására a legkiválóbban megfelel, hiszen még a helyesírással is kiemeli az „én”, az 1. személyű alany fontosságát (mindig nagybetűvel írva: *I*).

Ennek analógiájára válnak ezek a névmások grammatikailag — vagyis az egyeztetés szempontjából — 3. személyűekké, emiatt kerül csupán az emocionális okok miatt távol álló a ténylegesen megszokott távollevő helyébe, azaz 3. személybe.

11. A visszaható névmás használatát az angol anyanyelvűeknek leginkább magában az igefogalomban mutatkozó különbözőség nehezíti. Egyrészt ugyanis a magyar leggyakrabban képzett igét használ (a visszaható igéket a képzésnél kell megtanítani), ha a cselekvés visszahát az alanyra: *mos a k ö d i k* (*wash oneself*), *fésül k ö d i k* (*comb oneself*); másrészt a magyar is bizonyos alapigék mellett a visszaható névmás kitételével jelölhet ilyen viszonyt: *Lát t a m a g á t a tükörben: She saw herself in the looking-glass.*¹ A strukturális tulajdonságok szintén figyelemre méltók: 1. Közvetlen tárgyi funkcióban mindig határozott ragozást kíván. 2. Az egyes szám 1. és 2. személyben jelöletlen lehet (mint a főnevek birtokos személyjeles alakjai). 3. A *magát*, *magukat* visszaható névmás 3. személyű tárgyi alakjai azonosak hangalakban az udvarias nyelvhasználat névmásaival. 4. A magyar névmás ragozható és nem helyettesíthető személynévmással (ellentétben az angol prepozíciós esetekkel: *M a g á v a l h o z z a a b a r á t j á t: He brings his friend with him*).

12. A tárgyi mondatrész leírása már a régi oktatói eljárások szerint sem választható el a tárgyi mellékmondat párhuzamos bemutatásától: hiszen a tárgyi mellékmondat funkciója a tárgyi mondatrésznek részletes tartalmi kifejtése. A grammatikai fogalom és gyakorlat (Object Clause) így ismeretes az angolnak is. Mégis mind a két nyelvben e nyelvi jelenség oktatásakor igen sok nehézséggel kell megküzdeni: ez a tárgyi mondatrésznek — tárgyalásunk során eddig is tapasztalt — jellegéből adódik; nem kisebb mértékben pedig az összetett mondat fogalmának, illetőleg a tagmondatok közti viszonyoknak különféle felfogásából folyik. A kifejtett tárgyfogalom ugyanis nem mindig egyértelműen alárendelt (vö. MMNy 376); amikor pedig alárendelő, akkor sem bizonyos, hogy valódi tárgyi, hanem gyakran határozói jelentésű. De nehezíti a kategorizálást a tárgyi mellékmondat jelentéstartalma is: egyenes és függő beszéd (Direct and Indirect Speech); függő óhajtó, felszólító, felkiáltó tárgyi mellékmondat; függő kérdés; másfelől a feltételes, megengedő, hasonlító és következményes mondatok gyakori keresztezett, vegyes típusai. — De ahogyan a tárgyi mondatrész vizsgálatakor bizonyítottuk az igei alaptag szintaktikai fontosságát, itt is meg kell állapítanunk, hogy a főmondat (Main or Head or Principal Clause) állítmánya (igéje) lényegében irányítja és meghatározza a tagmondatok alakulását, pl. a mondat, észrevévést, óhajtást jelentő igék; vagy a tagadást, akadályoztatást stb. kifejező igék. Az angol nyelvben ezek a nehézségek igen hasonlóan mutatkoznak, de hozzájuk jönnek még a tipikus angol sajátosságokból származók, mint például a Prepositional Object, az Accusative with Infinitive, a Nominative with Infinitive, valamint a Gerund számos nehezen szétválasztható jelensége.

Az alárendelő összetett mondatok (az angol műszóhasználatra vö. ZANDVOORT i. m. 211) — közöttük a tárgyi mellékmondatúak — elemzéséhez is a magyarban hasznos eligazító s döntő fontosságú nyelvi eszköz a főnévi

¹ Számos idevágó kérdést leghasznosabb az oktatáskor átvinni lexikai síkra: Jól érzem *magam*: I feel well (az angolban nincs névmás!); *Magam* vagyok: I am alone; stb.

mutató névmás. Ha ugyanis az *azt* (*azokat*) tárgyi alak utalószóként (Reference Word) a főmondatba illeszthető — akár az eredeti mondat szerkesztéskor ki van téve, akár csak odaértjük —, többnyire egyértelmű döntéshez juthatunk: hiszen ennek a névmásnak az értéke és szerepe a főmondatban szintén csak a rámutatás, de ezt a jelentéstani szempontból egyébként „üres” szót a mellékmondat megtölti tartalommal, azaz konkrét jelentést ad neki.

E jelenséget egyszerűsített vázlaton érzékelhetjük:

A) Független kijelentő tárgyi mellékmondat: *Látom, hogy megjött: I see that he has come.* (A kérdés: *Mit látok?* — A felelet: *Azt látom, hogy megjött* = 'látom megérkezését'). — *Egy fiatal se hiszi el, hogy ő is meg fog halni: No young man believes he ever shall die.* (A kérdés: *Mit nem hisz el?* — A felelet: *Azt nem hisz el, hogy ő is meg fog halni* = 'nem hisz el a saját elmúlását'). — Vonatkozó szerkesztésű példa is adódik: *A mit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra: Never leave till tomorrow what you can do today.* (A kérdés: *Mit ne halaszd holnapra?* — A felelet: *Azt ne halaszd holnapra, amit ma megtehetsz* = 'a ma megtehetőt ne halaszd holnapra').

B) Független kijelentő tárgyi mellékmondat a mondat jelentő igék után [függő beszéd — Reported Speech]: *Azt mondják, (hogy) jobban van: They say (that) he is better.* (A kérdés: *Mit mondanak?* — A felelet: *Azt mondják, jobban van* = 'jobb állapotban levését mondják'). — *Azt mondták nekem, hogy az ügyet elintézték: I was told they had settled the matter.* (A kérdés: *Mit mondtak?* — A felelet: *Azt mondták, hogy az ügyet elintézték* = 'az ügy elintézését megmondták nekem').

C) Független óhajtó, felszólító, felkiáltó tárgyi mellékmondat: *Mi azt kívánjuk, hogy a békét semmi se zavarja meg: We earnestly desire that the peace may not be broken.* (A kérdés: *Mit kívánunk?* — A felelet: *Azt kívánjuk, hogy a békét semmi se zavarja meg* = 'a béke zavartalanságát kívánjuk'). — *Remélem, (hogy) megérkezik: I hope he will come.* (A kérdés: *Mit remélek?* — A felelet: *Azt remélem, megérkezik* = 'a megérkezését remélem').

D) Független kérdés: *Tudja, ki lakik itt?: Do you know who lives here?* — *Mutassa meg, mit csinál(t)?: Show me what you have done?* — *Tudassa velünk, ha egyetért: Please let us know whether you agree.*

13. Haladó fokon nem lehet egészen nélkülöznünk az úgynevezett „kettős tárgy” megemlítését (vö. előbb a főnévi igenévi tárgygal is), amelybe azonban a két nyelv egymástól igen különböző jelenségeket szokott besorolni, de közülük egy-kettő érintkezhet a közvetlen tárgy fogalmával.

A) Az Indirect Object (Dative — „közvetett tárgy”) a magyar részes-határozó funkciójával ekvivalens, s a *-nak*, *-nek* rag párhuzamba állításával egyértelművé tehető (szinte mindig helyettesíthetjük ugyanis az előljárós: *to*, *for* szerkezettel az angolban): *Adok neki egy könyvet: I gave him a book — I gave a book to him.*

B) Az angol Prepositional Object („előljárós tárgy”) fogalma leginkább a magyar állandó határozós (vonzatos) igékkel vethető össze: hiszen bizonyos igék egy elhatárolt jelentésben csupán egyetlen „állandó vonzatot” (a magyarban ragot vagy névutót — az angolban prepozíciót) vehetnek maguk mellé. Ehhez viszont tudnunk kell, hogy az angol nyelvben valamennyi prepozíció tárgyesetet (Objective Case) vonz, ezért sorolhatják ezt a jelenséget az „object”

fajai közé, s innen származik az elnevezés is. A magyar nézőpontból azonban ez a jelenség semmi esetre sem kerülhet a közvetlen tárgy fogalmába; a közlésben játszott formai és tartalmi szerepük miatt különböző síkra tartoznak (vö. lexicálódott szintagmák). Az oktatásban a legegyszerűbb és leghasznosabb módszer, ha lexikai sulykolással tanítjuk meg az állandó határozós (prepozíciós) igéket, mint például: *listen to* 'hallgat vkire, figyel' (*I listened to the teacher*); *think of* 'gondol vmire' (*I never thought of him*). Arra azonban alkalmasak lehetnek, hogy különféle transzformálásukkal segítsük a közvetlen tárgy elkülönítését. — A magyar igekötő funkciójának kutatásához szintén felhasználhatók: az angol igét is az állandó prepozíciója gyakran teszi tárgyassá, ahogyan a magyarban az igekötő: *They laughed at the child: Kinevették a gyereket.* (Vö. előbb a 439. lapon.)

14. A magyar tárgyi mondatrész oktatása nagyszerű bizonyíték, hogy a nyelvtudomány mennyi kutatási területéről kell összeválogatnunk a nyelvi anyagot, hogy a legrégebb és a legújabb részkutatásokra egyaránt szükség van: figyelembe kell vennünk a szófajiságot, a nyelvi egységek közötti kölcsönös és állandó összefüggéseket, a kapcsolási lehetőségeket, a szavak és szintagmák jelentésviszonyainak kialakulását, s nem utolsósorban a szituációs összefüggéseket, az analógia szerepét, a logika és a lélektan hatóerejét stb.; a módszernek pedig a nyelvi anyag belső törvényeit kell követnie.

BÁNHIDI ZOLTÁN

Szófajiság és írói szótár

I. A címszók szófajiságának megjelölése hagyományos járuléka a nemzetközi szótárírásnak. Hiszen a homonimák megkülönböztetésének egyszerű, természetes módja és lexikográfiai jelölése legkézenfekvőbben a szófajiság feltüntetésével történhet (*ég* ige, *ég* főnév; *mineur* főnév, *mineur* melléknév stb.). A szófajiság egyúttal azt is meghatározhatja, hogy a szó milyen jelentéskategóriába tartozik, milyen a grammatikai jellege, mondattani alkalmazhatósága (vö. MMNyR. I, 195–6).

Írói szótári vonatkozásban ehhez hozzáteendő még a szófajisággal kapcsolatos stilisztikai sajátság is. Ugyanis a szófajhoz fűződő stilisztikai érték olyan kérdéseket vet fel, amelyek a nyelvtani rendszerezésben vagy az általános szótárakban nem merülnek fel, vagy kevésbé lényegesek. Elsősorban a szófajok hajlékonyságára, mozgására gondolhatunk, vagyis arra a szépirodalomban régóta felismert és felhasznált sajátságra, amelyet a nyelvtani rendszerezés többszófajúságnak, illetőleg szófaji átcsapásnak nevez.

A nyelvtani, szótári rendszerezésben hagyományos és a legtöbb fejlett nyelvben azonos szófaji típusok nem okoznak gondot. Ez az egyöntetűség azonban csak nagy általánosságban érvényes. Egyes részletkérdésekben annál több az ingadozás.

Magyar lexikográfiai vonatkozásban az írói szótárak számára az ÉrtSz. adja a kiindulási alapot (vö. BENKŐ LÁSZLÓ: Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957: 15).

Az ÉrtSz. szófaji kategorizálása (NytudÉrt. 36. sz. 40–1) azonban több vonatkozásban keresztezi a MMNyR-ben lefektetett nyelvtani rendszert (I, 196–200). A lexikográfusnak gondot okozó eltérések főleg az igenév, a mondatzó, az állítmányi névszó és a módosító szók területén jelentkeznek.

2. Az ÉrtSz. gyakorlatilag törölte az igenevet mint szófaji kategóriát. (Csak a *lenni* és néhány határozói igenév esetében: *fordítva*, *halva*², *tömve*, *zárva* alkalmaz „ign” megjelölést.) A főnévi igenevet besorolja az igealakok közé minden megkülönböztetés nélkül. Így a *fordít* ige 7. jelentésének első példája: „Az atomenergiát békés célokra kell ~ani.” A melléknévi igeneveket pedig a melléknévek, illetőleg főnevek kategóriájába iktatja az ÉrtSz.; például *fordított* mn és fn. A határozói igenevek túlnyomó része „hsz” (= határozószó) megjelölést kap, ha külön címszóként fordul elő, vagyis ha a szemantikai eltávolodás az alapigétől szükségessé teszi a külön címszóba sorolást: *lopva* 'titkon'. Legtöbb esetben azonban ugyanúgy az ige címszava alá kerül a határozói igenév is, mint a főnévi — minden külön kiemelés vagy megkülönböztetés jelölés nélkül: „*áll* l. ... ~va alszik, beszél, eszik, ír, marad; ~va felejtette magát” (I, 145). Néhány esetben viszont külön címszót kapott az ÉrtSz.-ban a határozói igenév olyankor is, ha a jelentés alapján az ige szócikkébe is besorolható volna, vagyis ha jelentésében nem különült el az alapigétől.

A *fordítva* címszó „hsz-ként” történő használatban, illetőleg ilyen minősítésben két jelentéssel szerepel az ÉrtSz.-ban: „1. Azzal, amit a beszédhelyzet v. a szövegkörnyezet tartalmaz, éppen ellenkező módon, állapotban: ellenkezőleg. *Nem úgy van, (ahogy mondtad), éppen ~. ~ fogott hozzá, azért nem sikerült. A dolgokat most ~ látja, nem úgy, mint tavaly.* 2. Fordított állapotban, helyzetben. *Az ollót ~ tartja a kezében. A kabátot ~ vette föl.*” (II, 883.)

Ezek a jelentések a *fordít* ige szócikkében is megtalálhatók. A 2. b) jelentés ez: „(átv) <dolgot, helyzetet> az ellenkezőjére változtat, eredeti mivoltát meghamisítja. *Szójával lefelé ~ja a korsót. Az orvos vizsgálat közben hasára ~ja a csecsemőt.*” (II, 881.) (NB! Az idézetek nem illusztrálják a megadott jelentést, még kevésbé az „átv” stilisztikai minősítést. Helyesebb volna az „átv is” minősítés ilyenféle példákkal: *A kabátot úgy ~otta a viláosság felé, hogy a jakó joltok is élénk színűnek látszottak. Nem lehet vele boldogulni, mindent visszajára ~.*) Ugyancsak a 2. pont alatti első jelentés szerint „... tárgyat, testrészt úgy mozdít el, hogy más oldala, lapja, része essék vki, vmi felé ... a *lundát, szubát* → *kijelé ~ja; a nemesi címet* → *lefelé ~ják...*” (uo.).

A jelentéshatárck elmosódó bizonytalansága következtében csaknem valamennyi határozói igenevet külön szócikkbe lehetne sorolni és határozószóként történő használatát bemutatni. Éppen ezért, ha már az igenevet mint szófaji kategóriát mellőzzük, helyesebbnek, egységesebbnek látszik a határozói igenévnek általános határozószói minősítése, ahogyan a melléknévi igenév is melléknév (ritkábban főnév) minősítést kapott az ÉrtSz.-ban, és ahogyan ezt más szótárak is alkalmazzák (vö. pl. ORSZÁGH magyar—angol nagyszótárát 1963.² 674).

Az idézett példa részletezésével azt szándéksom jelezni, hogy a lexikográfiai ingadozás okozta buktatók a leggondosabb szerkesztési körültekintéssel sem kerülhetők el teljesen. Az írói szótár sem mentesülhet hasonló bizonytalanságoktól.

Az igenevek szófajisága tekintetében meggyőződésem szerint legkevesebb homályos pontot az az osztályozási rend, illetőleg elvi alap hagy, amelyben komplex — szemantikai, nyelvtani és stilisztikai — szempontok alapján megmarad az igenév mint külön szófaji kategória, de önálló címszóként csak a melléknévi igenév szerepel. A főnévi és határozói igenév — egy-két speciális esettől eltekintve — az igei címszó cikkében marad alcímszóként külön kivéttve. (Vö. a Petőfi-szótár legutóbbi mutatóványát: I. OK. XXII, 407.)

Ezzel a rendszerezéssel megoldhatónak vélem az igeneveknek mint címszónak a kérdését. A szófajiság megállapításában és jelölésében azonban lexikográfiailag még további finomítás is szükséges.

A főnévi igenév szemantikailag nem különíthető el az igei alapalaktól. (A köznyelvi használatban nemcsak a rádiós, televíziós vetélkedők szereplői, hanem még a magyar szakos tanárjelöltek is minduntalan azonosítják a főnévi igenevet az igei alapalakkal.) A főnévi igenév nyelvtanilag is függvénye az igei alapszónak, hiszen a köznyelvben nem használunk olyan főnévi igenevet, amelynek nem él személyragos igei alapalakja. (Egészen kivételes a József Attila-i *hálószóni* csak infinitívuszos alak; vö. WACHA: Nyr. LXXXV, 201.) A főnévi igenévnek az igéhez történő szoros tapadását — lexikográfiai síkon — bizonyára az is erősíti, hogy számos idegen nyelvi szótárban az infinitívus szótári alapalak. Erőltetett, természetellenes volna tehát, ha a főnévi igenevet különválasztanánk az alapigétől. (Az összehasonlító lexikográfia szempontjából is zavaró volna egy ilyen elkülönítés.)

Az infinitívushoz hasonlóan a határozói igenév sem különül el szemantikailag az alapigétől a szók túlnyomó részében. Hiszen ugyanazt a folyamatot fejezi ki, mint igei alapszava, csak határozói vonatkozásként (MMNyR. I, 258). KÁROLY SÁNDOR szerint (ÁltNyTan. III, 96) is a főnévi és határozói igenév megmarad az ige kategóriáján belül, a melléknévi igenév pedig a melléknév kategóriájába megy át morfológiai szempontból. Mégis a főnévi igenévtől eltérően a határozói igenév önállósulásra hajlamos kétféle módon is. Vagy úgy, hogy jelentésében elkülönül az alapszótól (pl. *lopva* 'titkon'), vagy úgy, hogy az alapszó nem fordul elő a nyelvhasználatban (*diadalujjongva*, *lélekszakadva*). Az első esetben az elkülönülés határa szemantikailag bizonytalan. (Ezt láttuk előbb a *fordítva* szóval kapcsolatban.) A második eset nyelvtani formája határozottan mutat a hovatarozandóságra; ezért legcélszerűbbnek látszik, ha mindkét típus szófajilag igenév marad — „határozószóként” kiegészítő, megkülönböztető jelöléssel.

A melléknévi igenév szófajiságának megállapítása és jelölése a magyar lexikográfiában nem egyöntetű, és bizonyos esetekben nem ad pontos tájékoztatást. Az ÉrtSz. — mint jeleztem — úgy próbálja érvényesíteni a szófajok egységes szemléletét, hogy lényegében kiküszöböli az igenevet mint szófaji kategóriát, s úgy látszik, lexikográfiai gyakorlatunkban ez az eljárás válik általánossá annak ellenére, hogy a nyelvtani rendszerezés és az igényesebb nyelvszemlélet pontosabb megkülönböztetést kívánna meg a szótáraktól is.

A Petőfi-szótár igazodik az ÉrtSz.-hoz. Legutóbbi mutatóványában a *dalló* címszó mn (= melléknév) szófaji minősítést kapott (I. OK. XXII, 405). A szócikkben viszont „mn-i igenévre” sorol fel (megelőző irodalmi) előfordulásokat (uo.). Így a jelölés következtelenné válik. Ezt a kétfelé hajlást próbálja áthidalni a Juhász-szótár jelölésrendszere, amikor a címszóban előforduló melléknévi igenevek mellett „mn-ként”, „fn-ként” minősítő jegyet használ, utalva ezzel az alkalmi szófajiságra. (A *-ként* utótag persze elmarad az önállósult, szemantikailag vagy más módon elkülönült, szófajiságban is megváltozott szók mellett: *bíró* 'ítéletet hozó személy'; *sívó* 'sivatag', *távbeszélő* stb.).

A kérdés lényege azonban nem a jelölésmódban, hanem a minősítés tényében, az ilyen vagy olyan szófaji besorolásban van. A minősítés alapjául elsőrendűen a mondattani szerep szolgálhat. (Nem tudom magamévá tenni BRONDALNAK [Les parties du discours. Parties orationis. Copenhague, 1948.] azt a felfogását, hogy egy szó csak egy szófajhoz tartozhat, sem W. SCHMIDTÉT

[Die deutschen Wortarten... Zeitschrift der Päd. Hochschule Potsdam. Gesellsch. Sprachwiss. 1964: 3-21.] abban, hogy a szófaj a beszéd-től független, lexikális—szemantikus kategória, nyelvi alapfogalom, amelyre felépülnek a nyelvtani kategóriák és vonatkozások, hiszen nem egy esetben csakis a kontextus alapján állapítható meg a szófaji hovatartozás, és ugyancsak a kontextusban mutatkozik meg egyes szavak két vagy több szófajúsága is.)

Legegyszerűbb (s nyilván leggyakoribb) a jelzőként előforduló melléknévi igenév minősítése. Az egyes szóelőfordulási arányokról készített statisztikai kimutatások (ÁltNyTan. I, 266—7) nem jelzik a szófajok felhasználási arányait, pedig ez legalább olyan tanulságos volna, mint a szóelőfordulásoké. Jelzői szerepben a melléknévi igenevet melléknévként használjuk; ideértve a magyar nyelvben az értelmező jelzői előfordulást akkor is, ha az értelmező jelzőnek névelője van: *Elkészült az új hirdető tábla, a világtó.*

Nem ilyen egyszerű az állítmányi, alanyi, tárgyi és határozói szerepű melléknévi igenév szófaji kérdése. A MMNyR. sok példát hoz fel az igenév „tisza melléknévi értelmet” kifejező képességére vagy főnevesülésére, de általános érvényű tézist, szabályt nem állít fel az egyes nyelvi tények ilyen vagy olyan minősítésére. Az írói szótárban viszont ezt a feladatot kell megoldani. A gyakorlati tapasztalatok alapján legegyszerűbben így fogalmazhatnám meg az iránymutató szabályt: főnévként használjuk az olyan alanyi, tárgyi, határozói szerepű melléknévi igenevet, amely előtt névelő áll vagy odailleszthető: *Szerte a homokban hevernek (a) strandolók; Segítsd a lebukottakat; Nemcsak a győzőnek, a legyőzöttnek is vannak jogai; Most van a nap (a) lemenőben.* Ezzel szemben a *Dermedten állnak a téli fák; Megfontolandónak tartom*-féle mondatok igeneveiben nincs főnevesülés, az igenévvel kifejezett mondatrészek elé nem illeszthető névelő. Mi legyen hát szófaji minősítésük? Továbbá milyen szófaji kategóriába soroljuk az eddig szándékosan elhallgatott állítmányi szerepű melléknévi igenevet?

A megoldás, a minősítés többféleképpen történhet. Legegyszerűbb volna meghagyni az igenevet mint szófajt. Akkor megszűnnének az ide vagy oda tartozás dilemmái. Amde ez az eljárás ellentétben van a lexikográfiai gyakorlattal és főleg az igenévnek igen gyakori valóságos és teljes névszóvá (főnévvé, melléknévvé) válásával. Helytelen volna tehát, ha az írói szótárak tovább bontanák az amúgy is ingadozó rendszerezést; vagyis a melléknévi igenév különböző előfordulásait a főnév, melléknév, esetleg határozószó kategóriák közt kell megosztani. A típuseseteket már tisztáztuk. A legutóbbi példák azonban újabb szabályozást vonnak maguk után. Az eddigiek nyomában — ugyancsak mondattani alapokról indulva — azt kellene mondanunk, hogy a *dermedten, megfontolandónak* típusú határozó szerepű melléknévi igeneveket a határozószók közé soroljuk. Ez lehetséges volna a *dermedten* esetében (vö. *szépen, békén* stb.), de minden eddigi rendszersorból kilépne a *megfontolandónak* határozószói minősítése. A kérdés tehát csak további osztódásos eljárással oldható meg (bármilyen csábító is egy olyan egyszerűsítő algoritmus, amelyet a gépi feldolgozásban az angol nyelv számára készítettek a szófaji meghatározás automatikus megállapítására. Ez 13 szófaji kategóriába sorolja a vizsgált szókat. (Vö. EARL, Automatic Determination of Parts of Speech of English Words: Mechanical Translation 10/3—4 [1967.]: 53—67.)

A határozó szerepű melléknévi igenevek közül (az előbbi szabály szerint) főnévnek nem minősíthető előfordulások akkor válnak határozószókká, ha határozószói toldalékuk (-n, -on, -en, -ön; -ul, -ül; stb.) van. Határozószót

nem jelölő toldalékolás (-nak, -nek; -tól, -től; -ról, -ről; stb.) esetén az igenév a melléknévek kategóriájába kerül.

A névszói állítmányként használt melléknévi igenév is legközelebb áll a melléknévi szerephez (a melléknév a mondatban rendszerint jelző vagy állítmány). Ezért az állítmányi szerepű melléknévi igenevet szótárilag melléknévnek minősíthetjük.

Összegezve az igenevekkel kapcsolatos szófaji kérdéseket — lexikográfiai szempontból — megállapíthatjuk: a) A főnévi és határozói igenév megmarad az ige kategóriáján belül mint alcsoport. — b) A melléknévi igenév mint származékszó kilép az alapige köréből, s szótárilag átmegey a melléknév, főnév vagy határozószó szófajok valamelyikébe.

3. KELEMEN JÓZSEF először tanulmányában (Nyelvtani tanulmányok. Szerk. SULÁN BÉLA. 1961. 103—14), majd gazdag dokumentációt felsorakoztató könyvében (A mondatzó a magyar nyelvben. 1970.) részletesen megvizsgálta az úgynevezett mondatzó fogalmát és a vele kapcsolatos kérdéseket. Megállapítása szerint „a mondatzó szófaji csoportja a szókincsnek azt a részét foglalja magában, amely alaktanilag is, jelentés tanilag is, mondattanilag is leginkább eltér a többi szófajba tartozó szavaktól, és átmenetnek tekinthető a szó és a mondat (egytagú, monorém mondat) közt; más oldalról nézve: mondatzó az egytagú, monorém mondatok egyik fájának, a szómondatnak kifejező érték, illetőleg hangulatközvetítő érték szempontjából bizonyos fokig olyan egységés típusát alkotják, amelyekre jellemző, hogy mondatként, egyszavas mondatként való felhasználásuk nem alkalmi, hanem vagy egyetlen vagy legjellemzőbb mondat tani realizáció.” (389.)

KELEMEN okfejtése világos, konklúziója logikus. A lexikográfus számára mégis homályban marad az az egyetlen, de igen lényeges pont: valóban szófaji kategória-e a mondatzó? Ézt a kérdést KELEMEN határozott állásfoglalása ellenére sem látom megnyugtatóan tisztázottnak. Felfogásom szerint a mondatzóban legjobban sűrűsödik az a kétarcúság, amely végső soron minden szófajra jellemző, hogy tudniillik a mindenkori mondat tani szerep determinálja a szófajiságot. (Gondoljunk a melléknév és főnév, melléknév és határozószó, határozószó és igekötő, igekötő és névutó stb. számtalan kettőségére.)

Az ingadozás egyik megnyilvánulása az, hogy a mondatzó az ÉrtSz.-ban a szófajok között kapott helyet (de jóval szűkebb körben, mint a KELEMEN-féle osztályozásban; vö. A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. 1962.: NytudÉrt. 36. sz. 41); a MMNyR. viszont csak az apróbetűs megjegyzések közt említi, hogy az „elsődlegesen mondat tani szempontú felosztás kiemeli a főnti összefüggésekből és a mondatzó gyűjtő kategóriájába sorolja a csak önálló mondat-értékben használt módosító és indulatszókat (*igen, ejha!*)” (I, 200.).

Írói szótári vonatkozásban helyesebbnek tartanám a mondatzóknak mondat tani kategóriaként való kezelését nemcsak azért, mert maga az elnevezés is a mondat tani funkcióra mutat, hanem azért, mert a szerkezeti egységesség szempontjának alapján is ezt látom következetesebbnek. Ha ugyanis egy főnévnek szófaji változást eredményező — s egyúttal rendszerint a stilisztikai értékeket is befolyásoló — használatára utalunk, a mondat tani funkció megjelöléséhez folyamodunk. Ezt az eljárást alkalmazza az ÉrtSz. is olyankor, amikor egy szónak „a főnévi használatból olyan jelentése is fejlődött, amely csak jelzői használatban jelentkezik”, s erre a „jelzői haszn” jelölés figyel-

meztet a szótárban. Ennek megfelelően számomra az látszik természetesnek és következetesnek, hogy ha egy módosító szó vagy indulatszó stb. önálló mondatként (egytagú, monorém mondatként) fordul elő, akkor ezt a stilisztikailag sem közömbös mondattani szerepét tüntessük fel a „msz-ként” (= mondatzóként) jelöléssel az eredeti szófaji minősítés (módosító szó, indulatszó stb.) megtartása mellett; vagyis ugyanolyan módon járjunk el, mint előbb a főnévvel kapcsolatban.

4. Az úgynevezett módosító szokat az ÉrtSz. besorolja a határozószók (ritkábban a mondatzó) közé. Nyilvánvalóan az egyszerűsítés szándéka vezette ebben a szótár szerkesztőségét. Nem is alaptalanul, hiszen — mint ismeretes — a módosító szóknak alakjuk és eredetük is jórészt világosan határozószói (vö. MMNyR. I, 261). A lexikográfiai egyszerűsítés tehát jogos és indokolt, ha csupán szófaji megjelölés a célunk. Ha azonban a szónak mondattani és stilisztikai funkcióját is szem előtt tartjuk — s írói szótárban ez aligha mellőzhető —, akkor ez a kategorizálás elégtelen, sőt félrevezető. A módosító szóknak tudniillik jellemző funkcionális vonásuk az, hogy nem mondatrész értékűek (vö. RÁCZ: Nyr. XCIV, 187). Viszont a határozószó a mondatban természeténél fogva határozóként fordul elő, tehát mondatrész értékű szó. A módosító szó szófaji megjelölésének mellőzése, illetőleg más szófaji kategóriába sorolása tehát a mondattani s ezzel együtt (legtöbbször) a stilisztikai funkció elhomályosítását vagy mellőzését vonja maga után. Éppen ezért az írói szótárban lényegesnek tartom a többi szófajoktól való megkülönböztetését, vagyis „módosító szó”-nak történő szófaji megjelölését.

5. Az állítmányi névszó mint terminus igen szerencsés, találó megjelölője a névszói állítmánynak, illetőleg a (névszói-igei) állítmány névszói részének; tehát elsőrendűen mondattani kategóriát kifejező műszó. Az ÉrtSz. szófaji megjelölésre használja fel. Típuspéldája a *muszáj* címszó.

A választékos irodalmi nyelvvel foglalkozó régi nyelvtanok és szótárak könnyen elkerülhették a *muszáj*-féle familiáris szók fölvetette dilemmákat. A tágabb értelemben vett köznyelvi használatot tükröző ÉrtSz. vagy a megadott nyelvi tényeket rögzítő írói szótár helyzete nem ilyen kényelmes. „Muszáj” szembenéznie a bizonytalan vagy kényes nyelvi tényekkel is. A kényesrögzítet olykor kényszermegoldást von maga után. Ezt tükrözi az ÉrtSz. *muszáj* címszavához kapcsolódó szócikke.

A *muszáj* szófajai az ÉrtSz. (V, 72) megjelölése szerint: állítmányi névszó, ige, főnév és melléknév. Az I. alatt felsorolt példák híven követik az értelmezést, s bennük a *muszáj* szó az állítmány névszói része ugyanúgy, mint pl. a *szabad volt, szabad lesz, szabad lenne* stb. esetében a *szabad* szó. Éppen ezért nyilván egyszerűbb, helyesebb volna ezeket az előfordulásokat a melléknévi felhasználás esetei közé sorolni, és nem kellene külön, új szófaji kategóriát felállítani.

Problematiszus az ÉrtSz.-ban az I. alatt bemutatott példák szófaji osztályozása is. A példamondatok legtöbbszörében (V, 72) a *muszáj* szót helyettesítheti a *kell*: ~ *neki itt lenni; Azonban Istókhhoz tért nem muszáj itt; Muszáj korán aludnom; Ezt nem ~ ám szó szerint érteni; Nem muszáj ám azt megtartani;* stb. Következésképp ezekben a mondatokban nem névszói, hanem igei szerepű szót találunk (ugyanúgy 3. személyben használatos igealakokkal, mint a *kell* igénél). Határozottan igei szófajúnak jelöli meg az ilyen mondat típusban a főnévi igenévvel kifejezett alany mellett előforduló állítmányt a MMNyR.

is akkor, amikor a „Nem szabad elmondanom” mondatot szembeállítja a regionális eredetű „Nem szabad elmondjam” mondatformával, idézve itt egy *muszáj*-os mondatot is: „Azért muszáj beleüljünk a csónakba.” (II, 124).

Ebből tehát az következik, hogy az állítmányi névszónak mint szófaji kategóriának a bevezetése és lexikográfiai alkalmazása nem egyszerűsíti, hanem bonyolítja, sőt keresztezi a nyelvtanban kialakult rendszerezést. Az állítmányi névszóként megjelölt szófaj — mint az előbbi példákban láttuk — besorolható, sőt — véleményem szerint — besorolandó a több szófajú szó igei, illetőleg melléknévi felhasználásai közé. Az állítmányi névszónak mint szófaji kategóriának megkülönböztetése az elmondottak alapján az írói szótárban is indokolatlan volna.

6. A melléknévi igenévvel kapcsolatban — mint láttuk — az ÉrtSz. univerzáló, egyszerűsítő eljárást követett: a melléknévi igenevet melléknévnek minősítette. Más vonatkozásban viszont a szófaji megosztottság aprólékossága látszik túlzottnak. Egyes formaszókkal kapcsolatban az ÉrtSz. gyakran alkalmazza a „hsz” és „ksz” (= határozószó és kötőszó) szófaji megkülönböztetést. Ezt találjuk például az *amint* címszó mellett (I, 201). Itt a szófaji megjelölés: „hsz, von (ksz-ként) és ksz” (I, 201). Az első, a határozószói csoportba kerültek az 'ahogy' jelentésű, *úgy* utalószóval kapcsolatos mellékmondatokat bevezető előfordulások. A másodikba, a kötőszói csoportba az 'amíg' jelentésű, időviszonyokat kifejező mellékmondatok kötőszavai. Felfogásom szerint itt is érvényesülhetne az egyszerűsítő szempont; teljesen elegendő volna a „ksz” szófaji minősítés.

Ez az ingadozás is abból adódik, hogy minden nyelvben, így a magyarban is vannak két, sőt több szófaji kategóriába sorolható szók. Ilyenek a nemzetiséget jelölő nevek (*magyar, orosz*), a tulajdonságot, minőséget kifejező melléknevek (*piros, kemény, kerek*) stb. Ezeknél indokolt a kettős szófaji minősítés; szófaji besorolásukat elvégezte a lexikográfiai hagyomány vagy az ÉrtSz.

Jóval ritkábban ugyan, de vannak nyelvünkben három szófaji kategóriába tartozó szók is: *át* (határozószó, igekötő, névutó), *távol* (határozószó, melléknév, főnév); sőt négy szófajú a *telő* (határozószó, igekötő, melléknév és főnév) stb.

Nem jelent viszont külön szófaji kategóriát egy-egy igealaknak alkalmi névszói szerepe: „Az ilyen szülői ígéreteket mindig csak olyan félig *hizemmel* szokták venni”; „Nem leszek senkinek kutyája-cselédja, se *küldd-ki-hívd-be* napszámosa” (a példák Veres Péter nyelvéből valók). Az ilyen alkalmi szófajváltások csupán a szófajok közti rugalmas mozgási lehetőségre utalnak, s a mondatstruktúra mozgásának nem állandó jellegű következményei éppen úgy, mint egyes főnevek gyakori jelzői használata (*ezüst tál, liter számra, dísznö szerencse* stb.).

BENKŐ LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *Vizköz* mint tájnév

A közleménynek a címben jelzett része voltaképpen azért készült, hogy csatlakozzzék a folyóiratunk 1972. évi évfolyama 2. számának Levélszekrény rovatában (MNY. LXVIII, 255—6) megjelentetett „Árpád-kori *Vizköz* helynév Szlavóniában” című cikkemhez. — De a kellő nyomdai tér híján onnan elmaradt.

A cím szerint tárgyalandó rész előtt még néhány olyan esetre mutatok rá, amelyben a *Vizköz* kifejezés mint helységnév jelentkezik.

I.

1. — 1401: *Uizkez* (ZichyOkm. V, 238); 1448: *Wyzkews*; 1464: *Wyzkez*, „Tán bodrogmegyei hely volt” CSÁNKI (II, 212) szerint; szerintem nem „tán”, hanem legalábbis valószínűleg, minthogy az 1401-i oklevélbeli adatban szereplő „Andreas filius Petri de *Uizkez*” „vicecomes Bodrogiensis” volt. Bodrog megyei család nevéként való előfordulásai: 1448: *Wyzkewzy*; 1453: „De *Wyzkwz*”; 1460: *Wyzkwzy*; 1464: *Wyzkezi*. A család előnevei: 1448: bartáni, 1460-ban aranyani, 1464-ben pedig csőszapai: Bodrog megyei helyekről (CSÁNKI II, 193, 192—3, 196—7). 1453-ban a Bajától délkeletre eső mai Rigyica—Stanisic vidékére tehető „Paris”-ban is voltak birtokrészei (i. h. 227).

2. — 1411: „Villa libera nomine *Wyzkuz*”; 1453: *Wizkwz*; 1457: „Poss. *Wyzkez* in districtu Haczag” jelentkezik az 1478—1515 közt O h a b y c z a -féle neveken emlegetett, ma Hobic a nevű hely Hátszegtől délkeletre Hunyad megyében (CSÁNKI V, 147—8).

3. — CSÁNKI (I, 453) 1457: *Wyzkez* és 1462: *Vyzkez* adatokat közöl egy Máramaros megyei helyről azzal a megjegyzéssel, hogy Ökörmező és Kelecsény között sorolják fel. — A helyről, illetőleg nevééről a „Máramarosi Diplomák I.” című oklevélkiadványból a következő adatokat idézhetjük: 1457: „possessionibus Lipse, Herincze, Berezna, Ekermezew, Rypina, Kelechen et *Wyzkez* vocatis, in [Maramarosiensi] comitatu” (i. h. 401); 1462: „Lipche, Herenche, Berezna, Ekermezew, *Wyzkez* et Kelechen vocatis, in Maramarosiensi comitat[u]” 3-szor (i. h. 440—1); 1467: „possessionum Ekermezew, Rypina et *Vyzkez* vocatarum” (i. h. 479); 1496/1753: „possessionibus, Rypinia, Kelechen et *Vyzkez*” (i. h. 613). A helységesoport azért szerepel így együttesen, mivel közösen igényelt, illetőleg igényelhető birtokok vagy birtokrészek vannak benne. A helyek között *Vizköz*, amelyet az oklevelek elé tett regeszták *Szolymá*-nak mondanak (i. h. 401, 440, 479) — ahogy egyébként Lipszkynél és a Hnt. 1873.-ban is találjuk —, a helységeggyüttesben Ökörmezőtől észak—északnyugatra esik a R i p a n k a pataknak a N a g y á g g -gal való találkozásánál (GÖNCZY-térkép).

4. — A tárgyalt körben igen érdekes anyagot közöl a *Két Szamos között*, azután a *Kétvizköz*: 1629: *Kétvíz között* (~ közt) és *Kétvizközi kispalló*, továbbá a *Víz között* címszavak alatt Szabó T. ATTILA „Kolozsvár települése a XIX. század végéig” című munkájában (63—4, 122).¹

II.

Egy nagyobb méretű *Vizköz*-t ismertetek.²

1. CSÁNKI (TörtFöldr. II, 268—9) 1446-ból a Valkó megye várai között „Castellum B e l e t h y n c z” jó csomó tartozékát felsorolva megjegyzi, hogy valamennyi az úgynevezett *vizközi* kerületben: „In districtu *Vyzkuz*” van, és ezt teszi hozzá: „Úgy látszik,

¹ MIKESY SÁNDOR figyelmeztetett rá.

² Ez a szakasz nem kerül bele a Janus Pannoniusszal foglalkozó közleménybe.

a mai Boszut [régén »Baza« folyó] kanyarulatai között, Szerémszék nyugoti részében kell keresnünk e helyeket." A Valkóvármegyéhez adott bevezetőjében (i. h. 267) erről tájékoztat az Újlaki családdal kapcsolatban: „továbbá Beletincz kastély az ú.n. Vízközben, a Baza (Boszut) felsőbb folyása [? — P. D.] mentén. . . . 1465-ben már az Újlaki családé, a hozzá tartozó mintegy 30 faluval egyetemben." — Beletincz helységnél (i. h. 294) ilyen adatokat közöl: 1446: „Poss. Beletincz cum navigio ibidem in fluv. Baza vocato existenti . . . Az ú.n. Vízközben (ma szerémszék terület) feküdt . . . 1443-ban is említik az itt levő révet és vámot. 1454-ben a (vízközi) Elefántiak birtokai közt sorolják föl: Kysbeletincz helységet." CSÁNKI (i. h. 363) 1403, 1409, 1447: *Vizkuz*, *Wyzkuz* adatokat közöl nemesi nevekben Valkó megyéből, ezzel a megjegyzéssel: „Tán volt ily nevű helység is e megyében." L. még a megye birtokosainak összeállításában „*Vízközi cs.*" (i. h. 383).

2. Ennek a *Vízköz* kerületnek, illetőleg helynek közelebbi hol voltát egyelőre nem sikerült felderítenem egykori és újabb nevek azonosítási lehetőségeinek majdnem teljes hiányában. Talán mégis hogy mely vidéken kereshető, ahhoz némi fogódzót nyújthat, amit ORTVAY Vízrajzában (I, 114) a „*Basa, Baza, Boza, Bozna, aqua, víz*" tétel alatt ír: „A b r ó d i és p é t e r v á r a d i katonai végvidék területét hasító, egykor a Száva baloldali Sztittáron alól kiszakadt, most azonban a Szávától elrekesztett s jobbára a Bigi vagy Bics folyó vizével megtel s Boszuth helységtől éjszakra Szávába balfelől szakadó *Boszut* folyó." — A LIRSZKY-féle térkép még a korábbi állapothoz közelebbi képet mutathat, amennyiben a *Bosut* rajta kifelé indul.

Stitar, amelynek közelében annak idején a Bosut ág a Szávából kilépett és a Bosut hely, ahol az ág visszatér bele, légvonalban körülbelül 60 km-re esnek egymástól. Azonban a Száva vonala délnek, a Bosut vize meg északnak alaposan kihalasodik. Így ugyan csak tekintélyes volt a tőlük közrefogott terület: a *köz*, ha az egésznek annak számították.

3. Bizonyos tájként — úgy látszik — már az Árpád-korban elkülönítették. — Erre vallhat, ahogyan IV. László rendelkezik 1276/1291: „quod populi ipsius Johannis [filii pupilli Comitiss Enardi] inter Zawa et Basa existentes" a „zulusma" és nyestadó alól mentesek legyenek (ÁÜO. XII, 173). 1291: III. Endre megújítja és megerősíti a kiváltságot (i. h. 509). A „zsolozsma" itt a Szlavónia bánjának járó szolgáltatás neve, amely — úgy látszik — főképpen élelmiszerekre, de némely esetekben a nyestadóra is vonatkozott (l. OklSz. és vö. KNIEZSA, SzlJsz. 580—1).

Utóbb jelentkezik a tájéknak a *Boza* folyóhoz kapcsolódó megjelölése. De ez bizonyos átmeneti mozzanatokban megy végbe.

Miklós macsói bán 1338. évben kelt — I. Károlytól 1340-ben és I. Lajostól 1345-ben átírt — ítéletlevelében: „tres ville videlicet Chuturtukhel Purbyssafolua et Hursynafolua vocate ultra fluvium *Baza* existentes" (AnjOkm. IV, 536); a három helység meghatározásával kapcsolatos fordulat ismétlődik. Alább a kő káptalan ugyanazon évi jelentésében nagyobb birtokosoporra vonatkozólag van: „possessiones aliquas, videlicet Chuturtukhel, Purbyssafolua, Hursynafolua, Dabanafolua, Debrynere, Zelezenzaul vocatas ultra fluvium *Baza*, item alias Wrus et Okamar nuncupatas in comitatu de Wolkow existentes" (i. h. 541). Valamivel alább az oklevélbe foglalt határjárásról való beszámoló szerint: „quarum quidem possessionum in *Bazakuz* existencium quibuscunque nominibus vocitatarum . . . cursus metarum taliter distinguntur . . ." (uo.). A határjárás egyik mozzanata: „et ibi adiungitur ad terras predictorum Stephani filii Alexandri, Thome filii Mortunus et Blasii filii Johannis *Bazakuz* nominatas . . . pervenitur ad fluvium Zawa circa villam ipsorum Stephani filii Alexandri et Thome filii Mortunus *Kedhel* nuncupatam" (i. h. 542). — CSÁNKI (i. h. 293) *Bazaköz* helységet vesz fel, imígyen: „*Bazakuz* (1378: Múz. 11t.). Nemesi névben fordul elő. Hihetőleg a mai Boszut helység

értendő alatta, Racsa közelében ék. (Szerémm.) Mert a régi Baza folyó a mai Boszut-nak felel meg s Bazaköznek ép ezt a vidéket: a Száva és a Baza (vagy Boszut) között elterülő földet nevezték hajdan. (V. ö. 1275-höz: Tört.Társ. letét.) — Meglepő, hogy CsÁNKI az 1338-i ítéletlevelet nem használta fel, azonban amit a *Bazaköz* név egyes korai előfordulásairól gondol: hogy az egy helysége vonatkozik, nagyjában így is elfogadható, azzal a módosítással: kisebb körzetet értettek rajta.

1390: A felségsértés miatt száműzött „Zuglak”-i „Philpe” fia László, „Tyzyn” volt birtokosa a Horvátiakkal Boszniából betör „*Bazakuz districtus*”-ba (Zsigm-Okl. I, 188: 1669. sz.; ez lehet az az adat, amelyet az OklSz. köz alatt „Múz.” lelőhelyre utalással közöl). L. még: 1388: „*Bazakuus districtus ad fl. Zawam*” (CD. X/1, 417) és „*Bazakus, districtus*” (i. h. 427). Persze ezek torzított névalakok. — Ez esetekben bizonyára tágabb körzet megjelöljeként szerepel a kifejezés.

4. Egy-két esetre rámutatok, amelyekben a régi és újabb nevek összevetése és viszonyítása alapján eléggé valószínűnek tekinthető, hogy az azokat viselő helyek a *Bazaköz* vagy e nagy méretű *Vizköz* területéhez tartoztak. De az sem lehetetlen, hogy a *Vizköz* a *Bazaköz*-nek csak egy része volt.

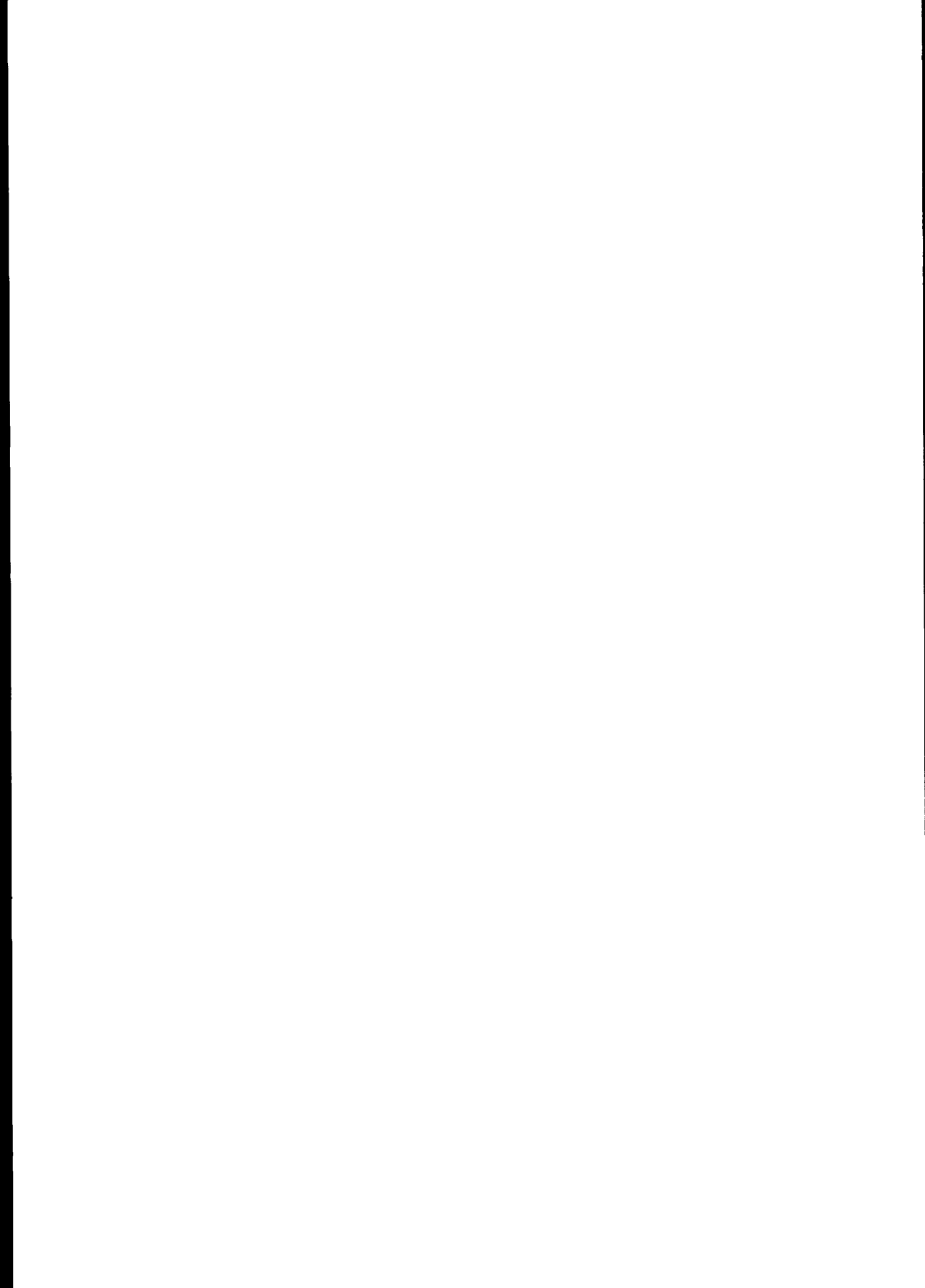
CsÁNKI (i. h. 269) szerint Beletince egyik tartozéka „*Isztrög*”. A *Sztrug* tétel alatt pedig ez van nála (i. h. 355): „a) Villa *Strug*. — Orehoval együtt említik 1275-ben. (Tört. társ. letét.) — b) Ville due *Zthrough*. (1364: Dl. 5288.) A Maróti rokonságé volt.” „Oreho”-ról meg ez van CsÁNKINÁL: „Villa Oreho. (1275: Tört.társ. letét.) Az [francia jövevény] Ajnárd-fiaké volt s a Baza-közben feküdt. (Racsa város táján. Ma Szerémm.)” Racsa vár és város (CsÁNKI: i. h. 275—6, 339) 1308—1477 között a Marótiaké; a Bosut folyó torkolatánál levő Bosut helyet a Száva egy kanyarulatának déli szomszédságában a Száva egy kanyarjának a partján ma is megtaláljuk. Vagyis ez a csakugyan jelentős hely — vár és város — ugyancsak benne lehetett a *Vizköz*-ben. A *Strug* egyébiránt városként is feltűnik: 1445: „*Poss. Ztrug*”; 1465: „*Oppidum Zwrok*”; 1477: „*Poss. Ztrwg*”; 1484: „*Poss. Sthrwg*”: a racsai kastélyhoz, 1484-ben pedig Marót várához tartozott; révjét 1445-ben és 1477-ben is említik (CsÁNKI: i. h. 288). A különböző *Strug*-ok esetleg nem is nagyon különböztek egymástól: helyileg lehet, hogy még köz sem volt köztük, csak birtokjogilag voltak megosztva: egyebek közt mint rév- és vám-helyek hajthattak jövedelmet. A helynév etimológiája: szláv *struga* ~ *strug* 'fluctus' és 'alveus aquae; Arm des Was-sers' alapot szolgáltathat erre.

Beletinc 1446-i tartozékai között felbukkan *Opojewcz* (i. h. 269, 339). *Opojevczi* nevű puszta van Bosut északnyugati szomszédosától, Grktól nyugatra közel a Szávához, amit CsÁNKI (uo.) az 1275-i „*Poss. Opoy*” meg az 1498-i *Apajocz* fiók harmincadhelyhez kapcsol *Opoj(falva)* címszó alatt. Miért ne lehetne e beletinci tartozékot az utóbbiakkal összevonni?

5. Az Elefánti vagy Alifánti, illetőleg így is: „Alyffanth” családnak a *Vizköz*-höz való viszonyát érdemes szóvá tennünk CsÁNKI (II, 365) alapján. Két előnéven említik: *vizközi* az egyik, *ibrányi* a másik. Az „ibrányi” megjelölés azért járhatott neki, mivel Ibrány, ez az akkor Valkó megyei, Vukovártól kelet-délkeleti irányban volt Dunapart melléki Vicsadal város vidékén fekvő vásáros hely részben az övé volt (CsÁNKI II, 319, 289). — 1454-ben Kis-Beletinc, Balázsfalva, Lukatelke és Kedhely falukhoz tartottak jogot. Kis-Beletincről már volt szó. Balázsfalva Beletinc vidékén a *Vizköz*-ben feküdt (i. h. 292). Lukatelke, amely azonos lehet az 1446-ban a beletinci kastély tartozékai között felsorolt „*Lwkanocz*”-cal, 1454-ben a *vizközi* Alifantiaké (i. h. 331). Kedhelyre ilyen adat van 1338-ból: „*Pervenitur ad fluv. Zawa, circa villam . . . Kedhel*” (AnjOkm. IV, 542). 1454-ben „*Poss. Keedhely*”: ez a Száva menti, a mai Morovity táján fekvő hely a *vizközi* Alifantoké (i. h. 322).

A szentmihályfalvi templomon felfedezett rovásírás

Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből*

Családtagként vettem részt a minap egy művészettörténeti tanulmányúton, amikor Abrudról hazatérőben megálltunk a Torda melletti Mihai Viteazul középkori eredetű templománál is. Miközben körbejártam az épületet, érdekes feliratos kőre figyeltem fel.

A mai református templom nemcsak gazdát cserélt az évszázadok folyamán, de helyét is megváltoztatta, amint arról az egyházközség 1690-ben felvett jegyzőkönyve is tanúskodik: „Mivel az Eclesiának réghi temploma és tornya az alsószentmihályfalvi határon az Aranyos vízéhez közel levén építve, idővel a víz reászakadott, melyet végre el is hordott volna. Tetszett azért az Eclának, hogy azon templomnak és toronynak köveit másuvá hordanák, s más helyen rakatnák fel . . . Mely templom kezdett épülni fundamentumaival, tornyával edgyütt az 1674-ben, végződött el az ablakok hiányával 1685-ben . . .” (Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Aranyosszék. V. Pest, 1871. 156.)

Az újjáépült templom félköríves ablakkeretei — alaposan átfaragva ugyan — középkori formát sejtetnek. Az egyikről még a mester nevét is megtudhatjuk: ANO 1675 KoFARago ANDRAS.

A falba néhány feliratos kő (sírkő-, emlékkő-töredékek) is beépült. Ezek akkor kerültek napfényre, mikor a legutolsó restaurálás alkalmával leverték a vakolatot.

Az említett feliratos kő szintén töredék, érdekességét az adja, hogy utólag rávéssett rovásírás látható rajta. A szabálytalan formájú, 48 × 30 cm-es kődarab a szentélyrész falába épült be, a földtől mintegy fél méter magasságban. Eredetileg valami emléktábla lehetett, ma csak egy latin szó töredéke olvasható rajta (CON vagy IN)STITVTVS. A rovásírásos szöveg három sorát erre merőlegesen vésték. A latin felirat a betűk formája alapján a XVI. század végén vagy a XVII. század elején keletkezhetett. Ennél korábbra tehát a rovásírásos szöveg sem tehető. Ellenkező esetben nyilván lefaragták volna a követ, hogy a latin felirat tiszta felületre kerüljön. Az 1674—1685-ös újjáépítés alkalmával — mikor a követ mint építőanyagot felhasználták — valószínűleg bevakolták a falakat, s ha ez igaz, akkor a rovásírásos szöveg az 1670-es éveknél később nem keletkezhetett.

Erre az időre utal a rovott jelek alakja is, melyek sokkal inkább hasonlítanak az 1668-ban kelt énlaki rovásémlék betűihez, mintsem a korábbi székelyderzsi és homoródkarácsonyfalvi feliratokhoz. A szöveg különben olyan jelet is tartalmaz, mely az eddigi feliratokon nem fordult elő. Betűösszevonások s a gyakori magánhangzó-kihagyások teszik még bonyolultabbá az amúgy is nehezen értelmezhető szöveget.

Néhány jel többféleképpen is felfogható, s így a felirat tartalma is bizonytalan. Ennek ellenére a *raak* és *ronny* szó kiolvasható. Tehát a felirat talán a templom átépítésére utalna, mikor valamelyik unatkozó kőműves (?) örököltette meg ottlétét az akkor már eredeti funkcióját elvesztett, törött, feliratos kővön.¹

BENKÓ ELEK

* A Romániában megjelenő Utunk című hetilap 1972. július 28-i számában (XXVII. évf. 1239. sz.) a magyar rovásírás történetébe vágó, nyelvészeti szempontból is érdekes cikk jelent meg, melyet most a Magyar Nyelv hasábjain szó szerint közreadunk. Jó lenne, ha a rovásírás szakértői lapunk hasábjain hozzászólnának a kérdéshez, illetőleg elősegítenék a felirat teljes megfejtését.

A SZERKESZTŐSÉG

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A gömöri karszt *Ostorménes* helynevei. I. ILA BÁLINT „Gömör megye” című munkájában Pelsőc földrajzi nevei között az *Ostorménes* helynevet is megemlíti: „1774: *Ostormány*, 1810: *Ostorményes* (Térkép), 1864: *Ostorményes* (Pesty).” (III, 181.) A helynév eredetére vonatkozóan az alábbi jegyzetet közli: „*Ostormány* < szláv *stremeň*, declivis = lejtő (Szabó Dénes).” ILA ugyan nem foglal állást a név eredete tekintetében, de azzal, hogy SZABÓ DÉNES néveredet-magyarázatát minden megjegyzés nélkül elfogadja, és egy nagyértékű tudományos munkában közreadja anélkül, hogy a név eredetének helyi kialakulását is vizsgálná, akaratlanul hamis útra téved, s így az ő közvetítésével olvasói is téves adatot kapnak, forrásul használói pedig helyrehozhatatlan hibás nyomon haladnak tovább.

2. Amikor egy helynév eredetét kutatjuk, ismernünk kell kialakulásának, t u l a j d o n n é v v é v á l á s á n a k történetét, amelyet megszerezni sok esetben csak helyszíni ismeret alapján lehet. A táj és ember szoros kapcsolatban áll egymással, s különösen áll ez ott, ahol az ember éltető forrását maga a táj sajátos jellege adja. Ez alakítja ki foglalkozását, ez adja a foglalkozásához szükséges eszközeit, formálja ki szokásait s végső soron — az állandó használat következtében — ez az elválaszthatatlan kapcsolat megmutatkozik a helynevekben is.

Annak a mészkőheggyekkel borított területnek, amely Aggtelektől Rozsnyóig és Pelsőcig húzódik, jellegzetes bokorcsereje az *ostorménfa*, *Viburnum lantana* (vö. JAKUCS LÁSZLÓ, Aggtelek 32; legrégebb adatai: TESz. mén² alatt). Ez a bokorcsereje az itt élő lakosság részére rendkívüli fontossággal bír: fiatal vesszőhajtásaiból fonják a törhetetlen székérekast, amelyet e vidék messze földet bejáró vándor meszesei nem is tudnának nélkülözni. A „meszes-székér”-re nem jó a fűzfa-kas, azt a maró mész hamar elégeti, arra csak az eltéphetetlen ostorménfa vesszeje a megfelelő. Ezt pedig a mészkőhegyek kopár-cserjés *ostorménesei* szolgáltatják. Az ostorménfa-cserje nem terem olyan tömegben, mint akár a fűzfa vagy a nyírfa; így a vesszőgyűjtőnek nagy területet kell érte bejárnia, éppen ezért különösen ismernie kell a lelőhelyét. Az itt élő köznép ezeket a helyeket ősidők óta ismerte — mégpedig általánosságban —, hiszen az ostorménfa-kas itt egyetlen paraszti portáról sem hiányozhatott. S ha például Aggteleken azt mondtam valakinek, hogy „megyek ostorménfát szedni”, az azt is tudta, h o v á megyek, anélkül, hogy a hely nevét megneveztem volna. MARKÓ IMRE LEHEL is azt írja egyik tanulmányában (NytudÉrt. 70. sz. 87): „Amikor a *Gyertyános* nevet valaki először mondja ki, a terület ilyenforma megjelölése már megvolt a közösség tudatában, azért rögtön ráismer a területre és használja is a nevet.” Így vált közhasználatú *Ostorménes* helynévvé e tájon több *ostorménese* (azaz ostorménfát termő) hely, közte az ILA által közölt pelsőci *Ostorménes* is, azáltal, hogy a gyakran használt jelző t u l a j d o n n é v v é m e r e v e d e t t.

A terület *Ostorménes* helynevei között — ősi nevük különös elváltozása miatt — meg kell említenünk az eredetileg Szilice községhez tartozott, de az országhatár megvonásával Aggtelekhez került *Ostorménes-oldal*, *Ménes-völgy*, *Ménes-forrás* és *Ménes-patak* helyneveket. Az első egy mészkősziklás, szakadékos hegyoldal, amely kétségkívül az itt bőven előforduló ostorménfa-cserjeiről kapta nevét, s kezdetben valószínűleg így hívták a hegyoldal lábánál húzódó völgyet is: *Ostorménes-völgy*. Amikor azonban a völgyben folyó jelentéktelen kis hegyi patakot és annak ugyanítt levő forrását is meg kellett nevezni, azokat — névtelen voltuk miatt — már csak ilyen hosszú körülírással jelölhették: az *Ostorménes-völgy patakja* és még hosszabban: az *Ostorménes-völgy patakjának a forrása*. Ennyire hosszú elnevezés a népnél nem verhetett gyökeret, lerövidítette tehát, s lett a forrás neve: *Ménesforrás*, a patak: *Ménes-patak*, s lassan így változott át a völgy

Ménes-völgyé és ugyanígy *Ménes-oldal*-lá az eredetileg *Ostorménes-oldal* nevet viselő hegyoldal is. — Aki a *ménes* 'lónyáj' közszavunkban vélné a fenti helynevek eredetét feltalálni, ugyancsak téves nyomra jutna, mert — természeti adottságánál fogva — a sziklás, szakadékos hegyoldal és a keskeny, szűk völgy ménes legeltetésre teljesen alkalmatlan, de effajta lótenyésztést itt a vidék gazdasági helytörténete sem említi.

4. Kétségtelen tehát, hogy e vidék *Ostorménes*-ei az itt nőtt ostorménfa-cserjéről kapták nevüket. Erről pedig elég korai és néprajzi adatok azt mutatják, hogy régi szavunk lehet. Mint összetételnek az előtagja az *ostor*, a TESz. szerint ősi magyar szó, ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból. Hasonlóan az összetétel *mén* tagja a TESz. (II, 887—8) *mén*² szerint „valószínűleg ősi örökség a finnugor, esetleg az uráli korból ... a 'hajlik, hajlás' alapjelentést őrzi, a növény ágainak hajlékony voltára utal.” (L. még MSzFgrE. II, 434 is.) Az *ostorménfa* elnevezés régi okleveleinkben is gyakran előfordul.¹

5. Bár nem vitás, hogy ezen a ma színmagyar lakosságú vidéken sok olyan szláv eredetű helynév akad, amelyet BOROVSKY SAMU honfoglalás-korabeliként említ (A honfoglalás története 68—82), az *Ostorménes* azonban ezek közé semmiképpen sem sorolható. Először is nem honfoglalás korabeli. Pelsőcnek, Gömör megye e legrégebb — már a honfoglalás korában is meglévő — helységének földrajzi nevei között egyetlen oklevél sem említi, ILA is csak az 1774-i évben találkozik vele először, amikor a nép ajkán élő s népi szemlélet alapján keletkezett megnevezés a gyakori, majd állandó használat következtében már tulajdonnévvé vált (hasonlóképpen a *Somos*, *Cseres* stb. helynevekhez). Semmiképpen sem lehet elképzelni, hogy az itt élő színmagyar ajkú lakosság azt a XVIII. században — vagy akár előbb is — a szláv *stremeň*-ből vette volna, tekintetbe véve, hogy a honfoglalás után itt szláv népek soha nem laktak, és a magyar lakosság e területen szláv elemekkel sohasem keveredett.

A minden kétséget kizáróan nevet adó *ostormén(fa)* azonban ma is élő növényzet e területnek, s hiteles bizonyosságot tesz a néveredet tekintetében az itt előforduló *Ostorménes* helyneveknek.

ANTAL ISTVÁN BERTALAN

Dűlő. Ez a földrajzinév-elem a Szabolcs — Szatmár megyei Rohodon is használatos, de nem 'utakkal vagy mezsgyével határolt szántóterület', hanem 'út, földút' jelentésben: *Buzafőüd-dűllő*, *Cigán-dűllő*, *Kistag-dűllő*, *Páskom-dűllő*, *Zsidóutemető-dűllő* (saját gyűjtés) stb. A *dűlő* szó itt azt jelzi, hogy a *Buzafőüd*, *Cigántelep*, *Kistag*, *Páskom*, *Zsidóutemető* nevű földrajzi egységeken átvezető vagy mellettük elvezető 'földút'-ról van szó.

A szó ilyen jelentéshasználata nem ismeretlen kutatóink körében. Az ÉrtSz. (I, 1089b) szerint *ritkán* ugyan, de jelentkezik a szó 'dűlőt' jelentésben is. Úgy vélem, már ez a nyilvántartott ritka használat is indokolja a szó témaszerű fölvetését — jó ismerni ennek a jelentéshasználatnak a gócait —; de szükséges beszélni róla azért is, mert a MEZŐ ANDRÁS szerkesztésében megjelent, forrásműnek szánt „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” című kötet (Nyíregyháza, 1967.) rohodi névanyagából egyáltalán nem derül ki a *dűlő* névelmennek ez a jelentéshasználata, minthogy hiányzanak belőle a fontosabb közölt adatok.

A *dűlő* szónak ez a sajátos jelentéshasználata könnyen érthetővé válik akkor, ha a földrajzi nevek nemrégiben bemutatott struktúrája (BALOGH LÁSZLÓ: NyK. LXXII, 95 kk.) alapján közelítjük meg a kérdést. Eszerint a *Buzafőüd-dűllő* stb. földrajzi nevek olyan másodlagos földrajzi neveknek minősülnek, melyek egy föltehető *Buzafőüd*-

¹ Forrás? — P. D.

düllőjűt stb. teljesebb névformából szerkezeti változással rövidültek mai alakjukra (l. erre: NyK. LXXII, 111–2). Nyelvi értelemben tehát arról van szó, hogy a *fenyves-erdő* > *fenyves, lábasedény* > *lábás* köznévi változás mintájára a *düllő* > *düllő* változás is megvalósult, s jelentéstepadással a *düllő* elem vette föl a teljes kifejezés ’dülőlőt’ jelentését (vö. MELICH, HonfMg. 160).

BALOGH LÁSZLÓ

Réja. 1. Ennek a szónak nincsen hosszú története a magyar nyelvben; első előfordulása az irodalomban Csokonai verséből (A tavasz: ÓM. I/2 65–7–8, Génius kiad.) ismeretes: „A kis dallos (a fülemile) ott ringatja Magát a zöld ágakon. Ott cioráz víg réjával.” Arany „Az ünneprontók” című költeményében használta a szót: „De mi réja riad? de mi ördögi zaj Rekegő szitok és otromba kacaj”. A XX. században Veres Péternél (Gyepsor 125) olvashatjuk e szónak sokkal gyakoribb származékát, a *réjáz* igét: „... a fiatalok ... este kinn szeretnek *réjázni*”. E szórványos irodalmi adatok mellett a szótárak több adatot közölnek a főnévre és főleg igei származékaira, például a NyÚSz., a Tsz. és a SzamSz.: *réja, réjázni, réjál, réjáll, réjázik, réázik, réál* alakváltozatokat. Az ÚMTsz. gyűjtése szerint a főnév és származékai úgyszólván a mai napig élnek az ország keleti felében; vannak adatok Erdélyből, Nagyszalontáról, Kisújszállásról, Hajdúböszörményről, Makóról, Csengerből stb.; az ige alakja *réjáz(ik), réjál*, ritkán *rijjáz*, a főnévé *réja, réá*, ritkán *rija*. A *réja* szó jelentése a népnyelvben többnyire ’dal, dalolás, dallam, kiabálás, zajongás, lármá, veszekedés’, ritkán egyszerűen ’tánckurjantás’ (egy adat Erdélyből); az irodalomtudományban „jelentés nélküli, ritmikus, gyak. rím- v. refrénszerű felkiáltás, kurjantás, tánczó (pl. radaradatom...)” (ÉrtSz.), ez az utóbbihoz áll legközelebb.

2. A szó eredetével 1884-ben foglalkozott először SIMONYI (Budenz-Album 63). Szerinte „a *réázik* ige ... voltaképpen a *ré, ri, riad* igékhez tartozhatik, s képzése olyan, mint pl. *lógáz*”. Mint látjuk, nem állítja határozottan, hogy odatarozik. Később, 1903-ban már határozottabban beszél (Nyr. XXXII, 472): „*réja* ... elvonás a *réál* igéből ... ez pedig a *ri* ige gyakorítója: **rivál*. Ugyaninnen lehet elvonva a ceglédi *ria* ...” Egészten meglepő GESZTESI GYULA véleménye (NyF. 62. sz. 22; 1910.) „Csokonai és a nyelvújítás” című cikkében: „... az óvatos Csokonai ... az első szóval, melyet a szó szorosabb értelmében csinált [kiemelés tőlem] a nyelvnek szokott rendi szerént ...” Csak az „érdekesebbek” között sorolja föl a *réja* és a *réjál* szokat. Pedig már a Nyr. II., V. és XV. évfolyama is közölt népnyelvi adatokat a Nagykunságból, Karcagról és Szinyérvár-aljáról. — VOZÁRY cikke (Nyr. XL, 41) tájszónak nevezi. TOLNAI (Nyúj. 98) szintén a tájszavak között említi. SÁMSON EDGÁR (A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői. Pannonhalma, 1938.) szerint a *réál* szónak „van ugyan gyakorító színezete is, de erősen hasonlít a denominálisokhoz” (29) (kiemelés tőlem), a *réjázik, réázik* szó „nem is annyira gyakoriságot (kiemelés tőlem), mint inkább az alapszóban kifejezett cselekvés megtevését fejezi ki” (81). Utal a NySz. *ri* cikkére, ahol azonban sem a *réál*, sem a *réázik* nem található.

BÁRCZI (Nyr. LXXX, 11) szerint a *réja* elvonással jött létre *réál*-ból, úgy mint *vád* a *vádol*-ból, de azzal, hogy a *réál* szó honnan jön, nem foglalkozik, a SzófSz.-ban sem.

3. Ha tehát elfogadjuk SIMONYINAK a Budenz-Albumban bizonyos tartózkodással fogalmazott föltevését, hogy a *réjázik* szó a *ri* szóhoz tartozhatik, és képzése olyan, mint például *lógáz*, valamint a Nyr. XXXII.-ben egy kikövetkeztetett **rivál, riál, réál* szóval támogatott származtatását, mely szerint a fejlődés a következő volna: *ri* > **rivál* > *riál* > *réál*, akkor azt is elfogadhatjuk, hogy a *réja* szó — más szerzők föltevése szerint — nyelvújításkori elvonás lenne az igéből.

Ezzel szemben a főnév éppen hetvenegy esztendővel előbb jelenik meg az írásbeliségben, mint az ige, melyről első adatunk a Nyr. II. évfolyamából (326), tehát 1873-ból ismeretes egy népnyelvi gyűjtésből, a Nagykunságból.

4. Ez az egy körülmény természetesen nem dönti meg SIMONYI föltevését, hogy a *ri* tövel van dolgunk, sem BÁRCZÉT, hogy a főnév elvonás az igéből. Mert hiszen valamely szó századokon át élhetett, mielőtt leírták. És nem is volna okunk a *reja* szó eredetét máshol keresni, ha nem élne a környező szláv nyelvekben egy feltűnően egyező hangzású szó, melynek 'tánc' jelentéséből is arra lehet következtetni, hogy összefügg a magyar *reja* szóval.

A szorb szótárak (JAKUBAŠ, MUKA, PFUHL, ŠWJEDA) egyöntetűen köznyelvi szóként közlik a *reja* főnevet, 'tánc, körtánc, forduló (táncban)' jelentéssel. A csehben a szó alakja *rej* (DOBOSSY szótára), első jelentése 'körforgás, keringés, tánc'; a lengyelben *rej*-nek hangzik (CSORBA szótára, jelentése 'előtáncos'), a szlovénban *raj* (TOMŠIČ szótára).

MACHEK etimológiai szótára szerint ezek a szláv szavak a középfelnémet *reie* szóra mennek vissza, ez pedig az ófrancia *raie* szóra (KLUGE és TRÜBNER szerint is), melyeknek a jelentése szintén 'tánc'. A francia szó az angolba is átment, *reyes* (1384.), *raye* (1514.) és *ray* (1529.) alakban, de már elavult (Oxford-szótár). A német szó legrégebb alakja (GRIMM szerint) *reie*, *rei*, Luther korától kezdve *reigen*, régi újfelnémet *reyhen*, *reyhn*, a XVIII. századtól többnyire *Reigen*; jelentése mindenütt 'körtánc, táncdal, táncmelódia (hangszeren is)'.¹

Ennyi egyezés láttára méltán fölmerülhet a kérdés: vajon a magyar *reja* szó nem tartozik-e inkább ebbe az európai elterjedésű csoportba? És vajon nem valamelyik szláv nyelvből került-e át nyelvünkbe?

Ezt a föltevést elsősorban a szó alakja támogatja, melynek egyezése a szorb *reja* alakkal szinte meghökkentő. Hogy jelentése nem ugyanaz, az nem lehet az egyeztetés akadálya, mert hiszen a 'tánc' jelentés például a *csárdás*, a *keringő* szavakban, sőt más nyelvekben is bővül a 'táncdal, dal, zene' jelentéssel, így idézhetem éppen a fent említett német *Reigen* szót; s hogy később a magyarban az eredeti 'tánc' jelentés elhomályosult, az nem feltűnő jelenség.

Az egyeztetés fő nehézsége az, hogy a szorbság földrajzilag távol esik a magyarországi előfordulási helyektől. A szomszédos szláv nyelvekben pedig a szó alakja *rej*, tehát a szóvégi *a* a magyarban került volna hozzá. Hogy ez lehetséges, arra példa a *patália* szó, mely a francia *bataille* szóból ered (SzófSz.), vagy a *bagázsia*, melynek kiindulása, *bagage*, szintén *a* nélkül jelenik meg az átadó nyelvben. Egyébként a szóvégi *a* latinosítás eredménye is lehet, ami idegen szavaknál a magyarban nagyon gyakori. De hátha irodalmi úton került nyelvünkbe, egyenesen a szorbból? A mostanáig ismert adatok, sajnos, nem teszik lehetővé, hogy megnyugtató választ adjunk a kérdésre. Mindenesetre a probléma további vizsgálatot kíván, és esetleg felbukkanó újabb adatok jobban megvilágítják majd a szó útját.

Ha tehát elfogadjuk, hogy a szó egy európai szó magyar változata, akkor ebből önként következik, hogy a főnév a kiindulás, s az igék ennek származékai. Erre mutat az is, hogy kétféle igeképzővel is keletkeztek alakok ugyanolyan jelentés mellett, mint *siz* és *siel*, *ebédez* és *ebédel*, *vacsoráz(ik)* és *vacsorál*, *gerebtyéz* és *gerebtyél*, idegen eredetű névszókhoz járulva. Ezek a képzők azonban a mondottak alapján nem gyakorító, hanem denominálisak, amire már SÁMSON EDGÁR is óvatosan rámutatott fönt említett dolgozatában.

BIRÓ IZABELLA

¹ A szláv anyag felkutatásában segítségemre volt KISS LAJOS, akinek ez úton is köszönetet mondok.

Kékes. 1. A Mátra legmagasabb hegye az 1015 m-es *Kékes*, amelynek teteje lapos fennsík (*Kékes-tető*). Nevét onnan kapta, hogy bizonyos légköri viszonyok esetében a távolból nézve kéknek tűnik fel, kék színűnek látszik. A távoli hegyeket, erdőket, sőt a távol magát is gyakran látják írónk kéknek. Vö.: „Rég eltűnt ismert, bércid kék határa” (Eötvös József: ÉrtSz. kék a.); „De mit kék távol adott, Nem vala szebb” (Lévay József: ÉrtSz. kék a.); „Ottan *Kékesül* a szép Badatson” (Sopronyi M. Társ. 118: NSz.). PETŐFI (ÖM. II, 88) is kéknek látta a Mátrát:

„Hátrább vonúl mindegyre
És halványúl a Mátra.
Az esti nap piros fényt
Lövel kék homlokára.

Olyan ez a piros fény,
Mely a kék Mátrán lángol,
Mint kékszemű lány arcán
A rózsaszínű fátyol.”

(A hevesi rónán.)

2. A természeti tárgyakat más nyelvekben is szokták 'kék'-nek jelölni. JACQUES POHL (Proceedings of the Eights International Congress of Onomastic Sciences. The Hague—Paris, 1966. 391) szerint a kínai helység- és folyónevekben a leggyakrabban szereplő szín a sárga, utána a kék vagy a zöld következik. Érdeemes felfigyelnünk arra, hogy e két utóbbi színt számos nyelvben nem különböztetik meg egymástól (GOMBOCZ: MNy. III, 253; PAIS: MNy. VIII, 301; POHL: i. h.; RÄSÄNEN: Versuch. 287 kők a.; TESZ. II, 426 kék a.), aminek nyilván az az oka, hogy sokszor valóban nehéz a szivárvány színekében is egymáshoz közel eső, egymásba olvadó kéket és zöldet szétválasztani. Vö.: „Egészen távol *zöldeskék* tömb: a *Kékes*, ahol hazánk legmagasabb pontja (1015 m) jelzi, hogy valószínűleg ott volt a vulkáni tevékenység központja.” (Népszabadság 1972. május 6. 10. Turisztika c. rovat.)

3. A *Kékes*-nek jelenlegi ismereteink szerinti első említése irodalmi vonatkozású. V Ö R Ö S M A R T Y (ÖM. XVII, 236) levélben számolt be parádi kirándulásáról barátjának, Fábíán Gábornak. Ezt írta 1829. szeptember 17-én: „Már tettünk vagy 2 órai utat, midőn vezetőknek monda [sic!], hogy ide *Kékes* (Mátra fő csúcsa) egy óra járás, 's dicsérettel emlékezék . . . a' szép kilátásról, mely onnan minden felé terjed.” FÉNYES ELEK (Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pesten, 1837. III, 187) *Kékeshegy*-nek nevezi, s a következőkben ezt írja: „Vidékét a [parádi] fürdőknék a' Mátra halmozott csúcsai, a' k é k e s b é r c z e k, a' nyájas és csendes völgyek . . . valóban felette regényessé teszik”. Egy 1851. évi határleírásban (Határ leírása Parád adó-községnek. OL. S 79) *Kékes*-t írnek, 1882-ben (MagyLex. X, 129 *Kárpát* a.) viszont *Kékhegy*-nek említik.

A földrajzi nevek körében több példát is tudunk arra, hogy egy hegyet vagy hegységet 'kék'-nek neveznek. *Kék-hegység*-et (*Blue Mountains*) találunk Sydney-től nyugatra, Jamaica keleti részén, valamint az Egyesült Államokban a Nagy-medence észak részén és az Appalache-hegységben. Az indiai *Nilgiri-hegység* magyarul ugyancsak *Kék-hegység* lenne. A Balkánon van a *Zeleni vräh* 'zöld csúcs' és a *Sinijat vräh* 'kék csúcs' (az utóbbinak török neve *Kokaztepe* 'ua.'). továbbá a *Sini del* 'kék hegygerinc' és a *Sinjajevina* < *sinj(av)* 'kék' nevű hegy (GEORGIEV: Internationaler Kongress für Namenforschung. Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes. Wien, 1969. I, 27—8). A Munkáctól északkelet felé 16 km-re fekvő *Szinyák* üdülőlhely (1903-tól *Kékesfüred*, ma: ukrán *Синяк*) a fölötte emelkedő *Szinyák* hegységről kapta nevét. Ez utóbbit *Kéklő*-nek (MTurLex. 101 *Kárpátalja hegyei* a.) magyarították. A szlo-

vákiai *Modrý Kameň* (magyarul *Kékkő*) hasonlóképpen hegyről kapta nevét: „A hegység felett egy *kék* színű kősziklás hegyen láthatni régi várát.” (FÉNYES ELEK, MgGeogr. Pesten, 1851. I, 194 *Kékkő* a.). A vár „nevezetét vette a’ *kék* színű kősziklától, melyre építettett.” (VÁLYI II, 328. *Kékkő Vára* a.).

A *Kékes* csak a múlt században kezdett szélesebb körben ismertté és látogatottá válni. (Ezzel függ össze nevének viszonylag késői felbukkanása is.) A Gyöngyösön alakult Mátra Egylet 1889-ben kilátót épített rajta. Eleinte jobbra csak turisták keresték fel, de a 20-as évektől kezdve egyre népszerűbb lett. Hamarosan a sízők, majd a gyógyulni és pihenni vágyó emberek is megkedvelték.

Herkulesfürdő—Mehádia. I. Ezt a szép fekvésű, híres fürdőhelyet a lexikonok Európa egyik legrégebb gyógyhelyeként tartják számon. A Herkulesfürdőn megfordult hírességek között ott találjuk *Mikszáth* is, aki 1881. augusztusában nyári szabadságát töltötte a fürdőn. Nyaralásának vidám eseményeit humoreszkekben örökítette meg (Mikszáth: ÖM. XXXI, 241—3, LXII, 5—7). Herkulesfürdő már a rómaiak alatt — amint erről a feltárt leletek tanúskodnak — több mint másfél évszázadon keresztül virágzott. Római kori nevét: *aquae Herculis* (ÓkoriLex. I, 892), *Aquae Herculi Sanctissimae* (FODOR ANDRÁS, Mehádia vagy a’ Hercules fürdők. Kolozsvárott, 1844. 46), *Ad aquas Herculi sacras* (PallasLex. IX, 106) onnan kapta, hogy a görögök Héraklésze, a rómaiaknál is népszerű Herkules többek között a hévizek istene is volt.

A források közelében volt az *ad Mediam* nevű település, amelyet MOMMSEN (ÓkoriLex. II, 47) szerint azért neveztek így, mivel fele úton feküdt a Porta Orientalis (540 m) és a Duna között. A népvándorlás során elpusztult település helyén vagy környékén jött létre a későbbi *Mehádia*, amelynek nevét — tévesen — a római helynévből próbálták többen is megmagyarázni és levezetni (PESTY: Száz. IX, 652—3).

2. A magyar *Mehádia* azonban nem a latinból, hanem a románból származik, a román *Mehadia* viszont a magyar *Mihá(l)d*-ből alakult a román *-ia* helynévképzővel (PESTY: i. h.; DRĂGANU: Rom. 39, 250—2). A *Mihály* személynévből *-d* képzővel létrejött *Miháld* nyilván egy *Mihály* nevű ember szállását, birtokát jelenthette: 1323: „castellanus de *Mihald*” (CD. VIII/2, 407); 1323: „castellanus de *Myhald*, *Mihall*, *Michald*” (CORIOLAN SUCIU, Dicționar istoric al localităților din Transilvania. București, 1967. I, 389 *Mehadia* a.); 1349: *Myhold* (SUCIU: i. h.); 1425: „in oppido *Myhald*” (PESTY, A szörényi bánság és Szörény vármegye története. 1878. II, 330).¹ — A *Mehádia* név először a XVII. század végén tűnik fel. 1693. október 8-án írja Thököly Imre: „azután volt szó az Duna mellett való közelebb járásomról, és hogy Halmas, *Mehádia* felé gyalog portásaimat küldöttem vala” (Késmárki Thököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. Az eredeti kéziratból közli NAGY IVÁN. Pest, 1863. 190). Egy 1717-i összeírásban szerepel a *Palanka Medradia* [= *Palanka Mehadia*] névalak (PESTY i. m. II, 338). Miután azonban a gyógyforrásokat újra felfedezik, és Hamilton osztrák altábornagy (1736-ban a temesi bánság kormányzója) indítványára 1734-ben a fürdőt is kezdik felépíteni, ez utóbbit a közeli helység nevével *Mehádia*-nak emlegetik.

3. Az 1737. évi török háború alatt a fürdőhelyen úgyszólván minden elpusztul, s csak 1817-ben, I. Ferenc látogatásakor látnak ismét az újjáépítéshez. Ekkor kapja a

¹ A szerző hivatkozhatott volna a CSÁNKITÓL (II, 13—4, 18—9) közölt adatokra is melyek szerint vár és város volt, s a szörényi bánsághoz, illetőleg Temes megyéhez tartozhatott. — Egyébként vö. TR[EML] L[AJOS]: MNy. XXV, 79 és M[ELICH] J[ÁNOS]: MNy. XXVIII, 127—8. — P. D.

fürdő hivatalosan is mostani nevét: „Ferencz ő felsége 1817-ben [a források] megtekintésekor ősi nevek a' *Herculest*, visszaadni kegyeskedett, megparancsolván, hogy azután minden hivatalos jelentésekben nem a' Mehádiai, hanem *Hercules* név alatt említessenek” (FODOR ANDRÁS i. m. 46–7).

Herkulesfürdő tehát voltaképpen egy római kori elnevezés tudatos felújítása. Első magyar adatok: 1816: „Mehadia, messze kiterjedt mvs a' Banátusi katonai határokon Cserna mellett, arany mosással, s' 8 forrásu, híres, meleg kénkőves ferdőkkel, mellyek *Hercules ferdőjének* neveztetnek.” (HÜBNER, Lex. III, 469); 1840: *Herkulesi melegfürdők* (FÉNYES VI, 203); 1883: *Herkulesfürdő* (MagyLex. XII, 195 *Mehádia* a.). Az új elnevezés ellenére még sokáig „Mehádiának nevezik igen gyakran, de hibásan a világhírű Herkulesfürdőt, mely Mehádiától távol esik [hét és fél kilométerre], s közigazgatásilag is külön község” (PallasLex. XII, 466 *Mehádia* a.). Vörösmarty is ezt írja 1829. szept. 17-én Fábíán Gábornak: „Ha te *Mehádiában* jársz, én is voltam Parádon.” (ÖM. XVII, 234.) Mikszáth pedig Herkulesfürdőn írt humoreszkjének ezt a címet adja: „*Mehádiai levél*” (ÖM. LXII, 5).
POSGAY ILDIKÓ

Csokonai sterc szava. A közelmúltban jelent meg KISS JENŐ szótörténeti, illetőleg szómagyarázó cikke a *sterc*-ről (MNy. LXVII, 339–40). A Nagyszótár cédulaanyaga alapján azt írta róla, hogy „1853-ban bukkan fel először, Jókainál” (i. h. 339. l.).

Ez némi helyesbítésre szorul: több mint fél évszázaddal korábban előfordul már Csokonai klasszikus értékű vígeposzában, az 1799-ben írt „Dorottya”-ban:

„Nézze csak a tens úr, milyen ez a mente,
„Nánika a *sterc*cel ni hogy összekente” —

panaszodik a vidám hősköltemény népi szereplője, Gergő, az öreg inas. (HARSÁNYI—GULYÁS-kiadás I, 604).

Akárcsak a vígeposzban oly fontos szerepet betöltő *kráfli* esetében, itt is újonnan megismert dunántúli tájszót alkalmazott a debreceni költő, tudatos stilisztikai céllal. (Erre vonatkozóan lásd: IrNyDolg. 116–7.)

A Dorottya többi célzatosan használt dunántúli tájszava (*banyaposz, cula, csáva* 'moslák', *gilva, lúdgege, tőkét von* stb.) alapján nem lehet kétséges, hogy itt is a Dunántúlon megismert tájszót iktat a költő vígeposza burleszk stílusába: ezúttal népi figurája szavajárását is jellemezve általa.

A 'főtt pépes, illetőleg zsírban pirított (lisztes, krumplis) ételféleség'-et jelentő *sterc*-ről Kiss megállapítja, hogy bajor—osztrák jövevény nyelvünkben, s azt is, hogy „mint ételféleség osztrák specialitás német nyelvterületen” (i. h. 340); le is vonja ebből azt a logikus következtetést, hogy a jövevényt elsősorban a Dunántúlon terjedt el, — szerinte „a múlt század közepe körül” (uo.).

Csokonai adata is a *sterc* dunántúli tájszó volta mellett szól, akárcsak a Duna melletti Jókainak, a dunántúli Széchenyinek s a Fejér megyei Petheő Dénesnek Kiss által is idézett adatai; az utóbbiban egyébként „couleur locale”-ként használja az író a felső-ausztriai Wels városába bekvártélyozott magyar huszárokról szólva: „Különösen ételek dolgában volt sok baja [a Wels városában bekvártélyozott magyar huszárnak]. Ha töltöttkáposztát kért, adtak neki spinótot, ha túros haluskát ehetett volna, tette eléje tejbe áztatott *isterczet*.” (Petheő Dénes: Huszárdolgok. Pest, 1864. 32.)

A tájszótári adatok is a szó dunántúli elterjedését erősítik meg: az ÚMTsz. a *sterc* alakra Győr, Sopron, Moson, Komárom megyéből, Veszprémből, Zalából, a Balaton mellékéről és az Őrségből idéz adatokat, az *isterc* alakra pedig Győr, Komárom, Veszprém, Tolna és Fejér megyéből.

A Dunától keletre eső nyelvjárásokból csak elvétve vannak adataink. Az ÚMTsz. s a SzegSz. alapján KISS JENŐ is említi a 'krumplipép, tört burgonya, paprikás krumpli, krumplipüré' jelentésű *sterc*, *terc*, *derc* szót a keleti nyelvterületről.

A *sterc*-re a keleti országrészről egyetlen adata van csak az ÚTMsz.-nek: VOZÁRI GYULA jegyezte le 1888-ban Debrecenben, ezzel az értelmezéssel: 'zsírban süített kolompér egy csomóban' ['tört burgonya']. A *terc* változatot Nagyszalontáról adatolja az ÚMTsz. 'paprikás krumpli' jelentéssel. A *derc*-et „új, félnépi” minősítéssel 'krumplipüré' jelentéssel a SzegSz. közli. KISBÁN ESZTER a 'krumplipép' jelentésű *terc*-re a Pest megyei Izsákról, a *derc*-re pedig a Szolnok megyei Vezenyéből idéz egy-egy adatot.

KISS JENŐ is fölveti a Dunántúlról és a keleti nyelvjárásokból adatolt szavak összetartozásának kérdését. Hivatkozik KISBÁN véleményére, amely szerint a keleti nyelvjárások idézett adatai, mivel burgonyával készített ételre vonatkoznak, etimológiailag nem azonosak a dunántúli *sterc*-cel. KISBÁN azonban nem annyira a nyelvi (etimológiai), hanem a készítéstechnikai összefüggést vonja kétségbe a *derc*, *terc* és a *sterc* között: „A Duna—Tisza közén jelentkező *derc*, *terc* terminus nem lisztstercet jelent, kizárólag csak burgonyával kapcsolatban fordul elő, s így más háttérre mutat.” (NéprÉrt. XLII, 17.) A Dunántúlról is idézi egyébként a *krumplisterc*-et, nem pirított, hanem 'pépes étel' értelemben (i. h. 14). KISS JENŐ (i. h. 340) úgy látja, hogy „mégiscsak egy és ugyanazon szóról lehet szó”, s számol esetleg a hasonló alakú és jelentésű *sterc* és *derce* keveredésével is (uo.).

Ha Csokonai adatát a szükséges körültekintés nélkül úgy vennők számba, mint tiszántúli, debreceni anyanyelvjárása elemét, megerősíthetnők VOZÁRI GYULA adatát, s azt mondhatnók, hogy a Tiszántúlon is élt a szó már több mint másfélszáz éve. Csak-hogy az ismertett körülményekből bizonyosra vehető, hogy a *sterc* mint dunántúli — közelebről: mint Somogy megyei — tájszó került a debreceni költő vígeposzába, s Debrecen környékén még nem volt ismeretes a XVIII. század fordulóján.

Ennek ellenére KISS JENŐVEL egyetértésben magam is úgy látom, hogy a sűrű dunántúli és a gyér tiszántúli, illetőleg Duna—Tisza-közi adatok azonos eredetű szóra vonatkoznak; ezt megerősítheti, hogy van a Dunántúlról is olyan adatunk, amelyben *k r u m p l i v a l* készült ételt jelent a szó; az *isterc* például az OrmSz.-ban ezzel az értelmezéssel fordul elő: 'krumpli tészta'.

Az azonban nagyon valószínűnek látszik, hogy a szórványos keleti nyelvjárási adatok későbbiek: az eredete okán is jellegzetesen dunántúli tájszó elvándorlás, széthurcolás folytán ragadhatott meg más, a németességgel közvetlenül nem érintkező nyelvjárásokban.

A Dorottya adata alapján tehát némiképpen módosítanunk kell KISSNEK azt a megállapítását is, hogy e bajor-osztrák jövevényszavunk „a Dunántúlon a múlt század közepe körül terjedhetett el”: már a XVIII. század fordulóján is általános lehetett, különösen a Dunántúl nyugati és középső vidékein. A Dorottya-beli adat támpontot nyújthat KISBÁN fejtegetéseihez is, aki ezt írta: „A publikált anyag technikai kérdésekben való pontatlansága miatt nem bizonyíthatja kellőképpen, hogy a pirított *sterc* osztrák hatásra terjedt el a Dunántúlon, amit azonban mégis feltételezhetünk. Így hazai korát sem tudjuk egyelőre megmondani, de nyugat-keleti útjában a 17. sz. végén a Délnyugat-Dunántúlt nem igen érthette még el, mert a török hódoltsággal és megszűnésével kapcsolatos népességátrendeződés eredményeként a Kiskunságba települt baranyai lakosság ezt a technikai eljárást nem vitte magával.” (I. h. 17.). Egy századdal később azonban Csokonai adata szerint már elérte a Délnyugat-Dunántúlt. A Dunától keletre eső területekre azonban csak mintegy újabb száz év múlva juthatott el, igen szórványosan.

NYELVMŰVELÉS

Férjes nőink névviselése és egyenjogúságuk

1. Sokat vitatják mostanában ezt a kérdést; jó lesz hát, szükséges, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk.

Családjogi törvényünk (az 1952. évi IV. törvény) 26. szakasza első bekezdésének első mondata így szól: „A feleség vagy férje nevét viseli a házassági viszonyra utaló toldással, amelyhez a maga nevét hozzákapcsolhatja, vagy kizárólag a maga nevét.” A „házassági viszonyra utaló toldás” természetesen a -né feleségnévképző.

E jogszabály a gyakorlatban a következő névváltozatok szerint valósul vagy valósulhatna meg: 1. *Kovács Kálmánné*; 2. *Kovácsné*; 3. *Kovács Kálmánné Nagy Margit* (a gyakran máig közbetoldott sz. vagy szül., azaz 'született' nemcsak fölösleges, hanem magyartalan is, hiszen a német *geb.*, *geborene* utánzata;¹ a hivatalos nyelvi *Nagy Margit*, *férjezett Kovács Kálmánné* formában a *férjezett* úgyszintén fölösleges és magyartalan, a német *verehelichte* volt a mintája); 4. *Kovácsné Nagy Margit*; 5. *K. Nagy Margit*; 6. *Nagy Margit*; 7. (ez a mód mai nap nemigen használatos, de nyelvhelyességi szempontból nem lehet beleakadni, sőt a nők egyenjogúsításának tett engedményül föl lehetne újítani) *Nagy Margit Kovács Kálmánné*; s esetleg 8. ennek rövidebb változata: *Nagy Margit Kovácsné*; 9. háromszáz éve még élt nyelvünkben ez a változat is: *Kovács Kálmánné Margit* (ezt is bátran használhatnók); 10. *Kovácsné Margit*. (Ezen a legutóbbi rövidült alakon sem akadhatnánk fönn; már meglehetősen sokszor hallottam bizalmas beszédstílusban. Az 1972. március 3-i, „Jogi esetek” című televízióadásban valaki egyebek közt ezt a formát is ajánlotta.) — Tehát elég bőséges a választék, legalábbis a mindennapi, bizalmasabb használatra.

2. Az 1971. október végén megtartott országos nőkonferencia egyik munkabizottságában mégis az a nyelvszokásunkkal, névhasználati hagyományunkkal fölöslegesen szembeszegülő javaslat hangzott el, hogy a nő fölvehesse férje vezetéknevét s mellé a saját utónevét, vagyis az előbb említett *Kovács Kálmánné* hivatalosan *Kovács Margit* nevet is viselhesen.²

3. Hivatásomnál fogva kötelességemnek tekintetem, hogy fölslóaljak ez idegenzerűségnek nyelvünkben való hivatalos meggyökereztetése ellen. Rövid jegyzetben vázoltam nézetemet (Élet és Irodalom 1971. november 13. 9. lap: Névviselés), s ARANY JÁNOSnak „Nő-e, vagy né?” című írására hivatkoztam, ezt idézve belőle: „»Szilágyi Erzsébet« például hogy esik, ha így teszünk vele: Hunyadi Erzsébet szül. Szilágyi, vagy: Hunyadi-Szilágyi Erzsébet, vagy: Hunyadi Erzsébet. Valóban se magát, se dicső férjét nem kisebbítette, ha így írta: Szilágyi Erzsébet, Hunyadi Jánosné. Mivel szebb, ha mi német és francia szabású divatot kezdünk és folytatunk?»

Bár idegenszerű és sokszor előkelősködő a *Hunyadi Erzsébet*-féle névviselet, hozzáttetem: „Okvetlen kivételt kell tennünk azokkal, akik férjük iránti megbecsülésből művésznévként párosítják össze férjük vezetéknevét a maguk keresztnévvel. Ilyen volt például Blaha Lujza . . .” De azt már mégsem véltem kívánatosnak, hogy idegenutánzásból *Kovács Kálmánné Nagy Margit* (meg többi szokásos változattársa) „hivatalosan is *Kovács Margit*-tá »keljen elő«”.

4. Hozzászólásában KUNSZERY GYULA (uo. 1971. november 27. 2) szembeállítja a „nótárius és nyelvtudós” Arany János megállapításával a költő Arany János románcát, amelyben Arany a költemény végén Rozgonyi Istvánné Szentgyörgyi Cicellét *Rozgonyi Cicellé*-nek nevezi. Elhallgatja Kunszery, hogy az elbeszélő költemény címe: *Rozgonyiné*. Elhallgatja, hogy a költő így említi közben Cicellét:

„Szentgyörgyi leánya”. Elhallgatja, hogy a *Rozgonyiné* című költemény 1852 végén kelt, az a cikk pedig, amelyben kárhoytatja költőnk a *Hunyadi Erzsébet*-féle névviselet, egy évtizeddel később íródott, Koszorú című hetilapjának 1863. évi első számában jelent meg, akkor, midőn szerkesztőként sajátkezűleg másolgatta az előfizetők címszalagjait, néhány százat, s elgondolkozott a címzetteknek ilyen-olyan névviseletén (Jámbor Tamásnő; *Nagy Julia*, született Szabó vagy *Nagy szül. Szabó Julia* vagy *Nagy Szabó Julia* vagy *Nagy Julia*). Tehát — úgy látszik — éppen akkor vált benne tudatossá egy és más divatos nyelvhasználati furesaság, ami azelőtt talán meg se fordult a fejében. (Cikkének elején maga a költő beszél a címszalagmásolásról, majd a kiadót és a szerkesztőt vitatkoztatja az asszonynevek írásáról. A Koszorú kiadója és szerkesztője egy személy volt, ő maga.)

Azt állítja KUNSZERY, hogy a *Hunyadi Erzsébet* változat „legfeljebb a »nyelvszokással« ellenkezik, de nem a nyelvhelyességgel”. Előzőleg még ezt is állítja: „Arany János egy szóval se mondta azt, hogy a kifogásolt névhasználat magyartalan, csak annyit, hogy a »német és francia szabású divatot« utánozza.” A két állítás — aligha szükséges külön bizonyítanom — holmi szócőrő-csavaró okoskodás. Ehhez illik végső következtetése: kifogástalan a *Hunyadi Erzsébet*, *Kovács Margit* névforma, csak az *Erzsébet Hunyadi*, *Margit Kovács* volna idegenszerű!

Idézniem kell egy kiváló nyelvművelőnknek, a négy éve elhunyt NAGY J. BÉLÁnak ílevágó véleményét. Ő az „elfogadott magyaros asszonynevalakok” után a „hibásak” közt említi a *Hunyadi Erzsébet*-fajtát is.³ A NAGY J. BÉLA helytelenítette névformákat tárgyaló részben a 3. pont így kezdődik: „Ellenkezik a magyar nyelv szokással a férj vezetéknevének a feleség keresztnévvel való ilyen összekapcsolása is: *Petőfi Júlia*. Ezt a szabályt nem dönti meg az, hogy Arany János is így fejezte be *Rozgonyiné* című balladáját: »Egy árva szó sem beszél Zsigmond győzedelmét; Mind a világ, széles világ *Rozgonyi Cicellét*.« A versben említett »Szentgyörgyi leánya« *Szentgyörgyi Cécille* marad mindig; ha férjhez megy, *Rozgonyiné Szentgyörgyi Cécille* lesz belőle. Arany János 1852-ben írta ezt a költeményét, de mint igazságszerető ember később, 1863-ban a maga szerkesztette Koszorú hetilapnak az asszonynevekről szóló cikkében arra is felhívta a figyelmet, hogy *Szilágyi Erzsébet* helyett nem lehet ezt mondani vagy írni: *Hunyadi Erzsébet* . . .” (Egy emberöltő nyelvünk védelmében. NAGY J. BÉLA válogatott tanulmányai és cikkei. Bp., 1968. 172.) Ezek után hagyjuk abba költőnk szavainak erőltetett félremagyarázását! Ne játsszunk logikai bakugrálost! Aki ismeri Arany Jánost, aligha meri vitatni, hogy ő 1863 után helyeselte volna azt a javaslatot, amely az országos nőkonferencián elhangzott.

5. De hát mit számít Arany János véleménye a magyar nyelv dolgában?! Több mint százéves ósdiság! Ilyenformán vélekedik egy másik hozzászóló (ugyanott, 1971. december 4. 2. lap). Cikkének figyelemre méltó aláírása: „Szentgyörgyi Zsuzsa (Kovács György felesége)”. Ő először is azt veti szemre, hogy „mi csapódott le némelyekben” a kétnapos országos nőkonferencia súlyos vitaanyagából! S idézi cikkem elejét, amely tulajdonképpen szó szerinti idézet egy nőtársának a Magyar Hírlap 1971. november 3-i számában napvilágot látott beszámolójából (9. lap), magyarul: parafrázis. SZENTGYÖRGYI ZSUSZÁNAK már ez a „hányaveti megfogalmazás maga is bosszantó”. Ím hát rossz helyre címezte megrovását. De azt a nagy bűnt már valóban én követtem el, hogy amidőn konferenciázó nőinknek országos gondjaikból még a fejük alá is jut (vánkosul), akkor én egy javaslatukba akaszkodva afféle aprócska — mondhatni: piszlicsár — ügygel bajlódom; szóvá merem tenni, hogy féltem nyelvünket egy névhasználati idegenszerűségnek hivatalossá tételétől. Mert ezen van ám a hangsúly: h i v a t a l o s s á akarnak tenni egy tőlünk idegen névviselet divatot.⁴

S én ebben az ügyemben egy régi tekintélyre merek támaszkodni, „szegény

Arany Jánosra". (Szándéktalan remek női önjellemzés, ahogy érzelmi hullámmászásában szerzőnk ezt a lenéző „szegény” jelzőt nyomban megpróbálja „helyrebeszélni”. Akad még hasonlóan logikarontó érzelmi, torzító túllendülést visszazabolázó megtorpanása.) „Attól ugyan Arany nem lesz kevesebb, ha egy száz év előtti és mai társadalmunk által már túllépett véleményét, kontext[us]ából kiragadva idézik” — írja, mégpedig úgy, hogy gyanúba vegye idézésem módját, helyességét.

Nos, vesztére gyanakszik így. A „kiragadott” Arany-idézetnek közvetlen előzménye (jó lesz most kiegészítésül ideiktatnom „szegény” költőnknek „túllépett” avatagságát): „Ha pedig a nő férjhez menetele után egész családi nevét megtartotta, az épen a nő-tiszteletből ered. A magyar nőknek, törvény szerint is, jogai voltak s vannak, melyekről nem mond le férjhez menetele által, s így családi nevét sem olvastja férje nevébe. Mi volna ebben szégyenítő, megalázó? Bizony ma sem tudnók annyi derék magyar asszony családi nevét, ha eleitől fogva divatban lett volna így rejtegetni.” Kurta cikkecskémben elhagytam ezt a nyomos részt; jóhiszeműen úgy véltem, elég lesz a végeredmény közlése. Különbben már valamikor régen idéztem Arany Jánosnak mérlegnyelvbillentő nyilatkozatát elejétől végéig a LÓRINCZE LAJOS szerkesztette „Édes anyanyelvünk” című kötet (1. és 2. kiad.) 172. lapján Asszonyneveink című kis írásomban.

6. Annyira „túllépett” vélemény Aranyé? Gondolkozzanak el rajta, hölgyeim! Hogyha ez az asszonynévrendszer „eléggé feudális hagyományú”, amint Szentgyörgyi Zsuzsa villamosmérnök, a Magyar Nők Országos Tanácsának tagja hiszi, akkor mennyivel különb — később még szólok róla — a jóval inkább „feudális hagyományú” *Hunyadi Erzsébet*-, *Kovács Margit*-féle? Igen, ebben az idegen sütetű névrendszerben a nő egyéni neve, keresztneve nagyon is „feudális” módon alája van rendelve a férj családnevének, egy logikai szempontból magasabb rendű kategóriának, osztályfogalomnak.⁵

Különbben is a nyelvről szólva óvakodjunk a „feudális”-ozástól! Tudjuk, a nyelv nem osztályjelenség. A nyelv az egész társadalomé. Benne van a nyelvben minden valaha volt társadalmi osztály, réteg, csoport alkotó leleménye. Vigyázzunk, ne próbáljunk visszatérni ahhoz a „troglodita” fölfogáshoz, hogy irtsunk ki nyelvünkéből minden olyan eszközt, amely egy levitézlett társadalmi osztály fogalmi rendszerére emlékeztet! Hát ne merjünk így beszélni: „Légy úrrá a nehézségeken!”, „Uralkodjál megadon!”, csak azért, mert az *úr*, *uralkodik* szó hallatán a középkori hűbérurakra gondolhat egy szélsőségbe tévedt, a nyelv életét nem ismerő fanatikuss? Irsuk ki *-né* képzőnket, mivel „feudális” képződmény? Hiszen a *Hunyadi Jánosné* pontosan azt jelenti, amit a *Hunyadi János felesége*. (Tehát más a funkciója a mi *-né* képzőnknek, mint a szláv *-ová*, *-ovna*, *-u* stb. képzőnek!⁶ A *-né* első írásos fölbukkanása, a XIII. század óta szinte mindig csakis ezt jelenti: 'feleség'. A *-né* történetének részletes tárgyalása: PAIS DEZSŐ, A *-né* képzők: MNy. XLVII, 1—12.) (A *Kovács Györgyné* forma is annyi mint a *Kovács György felesége*! Ha a *Kovács Györgyné* megnevezés feudális, akkor a *Kovács György felesége* is az. Nem a nyelvi eszköz alakisága fontos itt, hanem a jelentéstartalma. Nyomatékosan meg kell ismételnünk: Jóval feudálisabb a törvényesen is meghonosítani szándékolt idegen, „előkeltő” szokás, a *Hunyadi Erzsébet*-féle névviselet, hiszen az ilyen névformában lemond a feleség a maga vezetéknevéről, csak kevésbé fontos egyéni neve, utóneve marad meg. Férjének családi neve uralkodik rajta! Szentgyörgyi Zsuzsa azonban (az ő szavával) „integrálódni” akar a szerinte „haladottabb” (!) idegenbe. Így végzi elfogult, indulatos elnevezését: „Miért ne vehetnének át valamit idegentől, ha az jó, bevált vagy haladottabb, mint a miénk?” Helyes, amikor helyes. De minden józanul ítélkező láthatja, hogy épp az az idegen névviseleti forma nem „haladottabb” a miénkénél. Ellenkezőleg! Főképp, ha nem csupán a *-né* képzős alakot tekintjük, hanem külö-

nösen az Arany János kiemelte jellegzetességet, azt, ami mostani társadalmi körülményeink között is korszerűbb, mert jobban megfelel a női egyenjogúság követelményének, mint a *Hunyadi Erzsébet*-féle idegenszerűség, a férj családnevének és a feleség utónevének keresztjezése.

S még valamiről megfelelkeznek vitázó feleim. Ha igazán eljön a nemek egyenjogúsága, akkor mit szólnának például ahhoz, ha Zengő Zenóbia világhírű énekművészi férje, Korniyik Álmos zenekritikusunk — hogy kis országunk határai közé szorult hírével kitörjön az egész földkerekségre — fölveszi neje családnevét, a világhírben fűrdetett *Zengő-t? Zengő Álmos!* S igaza van Szentgyörgyi Zsuzsának, ne szűkítsük az ilyen névviselési jogot csupán a művészek csoportjára, vehesse föl Kovács Kálmán esztergályos is feleségének, Nagy Margitnak a vezetéknevét, lehessen belőle *Nagy Kálmán!* Csakis így állhat helyre az igazi egyenlőség! S módosítsuk mai törvényünket: a gyermekek is hadd viseljék későbbi választásuk, kedvük szerint esetleg anyjuk vezetéknévét! Ez ám az igazi egyenlőség! A netán keletkező jogi bonyodalmak? Semmiség! ¹⁷

Higgyék el Szentgyörgyi Cicelle utódai, a mai Szentgyörgyi Zsuzsák, asszonyok, leányok, hogy csekély erőmmel is az ő oldalukon állok gondoljaikban, egyenjogúságukért vívott küzdelmükben. Harcoljunk érte, de ne álérvekkel! Forgassuk a tollat, jó fegyverünket, ámde nyelvünket ne forgassuk ki ép mivoltából! Ne „integrálódjunk” valamely idegen nyelvbe, a magunkéról lemondva! ¹⁸

7. Harmadikul neves írónk, KAHÁNA MÓZES szolt hozzá a kérdéshez (Élet és Irodalom 1972. január 1. 9.). Hadd tiszteljem meg azzal, hogy bővebben idézek írásából! Tanulságos lesz. Arra hívja fel „a figyelmet, hogy a »né« alkalmazásával a férjes asszony egész neve elvész”. Tüstént felelek mondatára. Hogyha az asszony a *Kovács Kálmánné, Kovácsné*-fajta formát választja, akkor valóban elvész leányneve. (De hát a maga akaratából történik így.) Ha a *Kovács Kálmánné Nagy Margit*-fajta használja (szabad tetszése szerint), akkor megmarad teljes leányneve; megmarad ez még akkor is, ha férje nevéből csupán a *K.* betűt hagyja meg neve előtt: *K. Nagy Margit*. Sőt idézett törvényünk arra is módot ad, hogy a férjes asszony csakis leánynevén szerepeljen.

Majd ezt írja Kahána Mózes: „Társadalmi — nőpolitikai — szempontból . . . szinte mindegy, hogy a nő megtartja-e vagy sem leánykori vezetéknévét, ez legfennebb a nőnek kis személyi körében támaszthat kérdést („presztízskérdést”), ám családon és annak kis körén kívül teljesen mellékes; fontos csak az utónév (a keresztnév), amely a nőnek egyetlen saját egyénisége. A nőgyűlés érdeme, hogy ennek a névnek rehabilitálására helyezte a hangsúlyt.” — Nem akarom pontosabban elemezni ezt az idézetet. Elég lesz, ha a végéhez kapcsolódva megállapítom, hogy írónk szerint tehát a konferencia a nő utónevének (keresztnévének) „rehabilitálására helyezte a hangsúlyt”; noha — tudjuk — a konferencia „az eddig használatos megoldások mellé” csupán még egyet javasolt, azt, hogy a feleség a férje vezetéknévéhez a saját utónevét kapcsolhassa. A javaslat eredeti szövegének ismeretében azt mondhatjuk, hogy eszerint nem helyes Kahána állítása. Ha a női keresztnév „rehabilitálása” lett volna az igazi cél, akkor elég lett volna annyit javasolni, hogy az asszonyok törvény adta joguknál fogva csakis vagy elsősorban leánynevüket használják, ezt a formát: *Nagy Margit* (vagy a többi olyan eddig, amelyikben ott van a keresztnév). A nőgyűlés azonban hangsúlyozottan, tudatosan az idegen mintájú változatot javasolta a meglévő hivatalos két fő forma (*Kovács Kálmánné Nagy Margit* és *Nagy Margit*) mellé harmadiknak, ezt: *Kovács Margit*.

KAHÁNA MÓZES a továbbiakban a „reakciós, társadalomellenes hagyományok” közé sorolja a magyar „né”-t. Így vélekedik róla: „Már rég nem dagad tőle nemzeti önérzetünk és nem emelkedik tőle nemzeti becsületünk a nagyvilágban, sőt. Aki sokféle járt határainkon kívül, tudja, hogy Los Angelesztől Párizsig, innen Isztambulig, Új-

Delhi-ig, Indonéziáig, Polinéziáig ilyen nincs, és ha bárhol az érdeklődő emberek — ezek között barátaink — felfedezik, fejüket csóválják, alig hiszik el, hogy szocialista-kommunista hazánkban az asszony hivatalosan csak mint férje birtoka és függelék szerepel.”

Én is elég hosszú ideig éltem külföldön, megismertettem néhány száz többféle nációbéli tanítványommal a magyar nyelvet, megismerték a *-né-t* is, de nem tapasztaltam, hogy a fejüket csóválták volna. Az sem helytálló, hogy máshol „ilyen nincs” (ha nem akar maga pontosabban utánajárni, olvassa el legalább LADÓ JÁNOS cikkét). Még más gondja is van jeles írónknak a magyar nevekkal, mindazáltal szerényen kijelenti: „... elégedjünk meg egyelőre a »né« felszámolásának követelésével.” Csakhogy látva a végrehajtás nehézségeit, elbizonytalanodik, s ezt kérdi: „... vajon nem népbolondító demagógia-e a névreformot követelni?” Megnyugtatta magát, hogy nem, nem az. „Mert ha a változás még valójában nem kerülhet bele a hivatalos okmányokba, könyvekbe és jegyzékekbe, félig megvalósulhat egyéni és társadalmi úton” — folytatja. „Maguk az asszonyok kezdenek azzal, hogy ahova csak tehetik, kiteszik vagy kitétetik saját nevüket: ajtójukra az irodán, névjegyzékekbe a munkahelyen, lakásuk ajtajára, névjegyre stb. stb.” — Hogy valójában milyen formájú legyen a „saját nevük”, az nem tűnik ki világosan a cikkből. Vajon a nőkonferencia javasolta *Kovács Margit* alakban kívánja-e, vagy megelégszik a pusztá *Margit* névvel? Hiszen — mint olvashattuk — szerinte az utónév (keresztnev) „a nőnek egyetlen saját egyénisége” (az ő kiemelése). Persze ha több „Margit” van a munkahelyen, a házban stb., akkor mégiscsak oda kellene tenni a keresztnév elé valamiféle vezetékot, megkülönböztetőt. (Efféle szükség hozta létre annak idején a vezetéknevet.)

8. Ezek után vissza kell térnünk a „függelék” ügyére (a *-né-nek* mint szó-„függelék”-nek és a feleség mint férj-„függelék” képes kifejezésének kérdésére). Mire is jó ez a költői metafora? ! Minthogy a magyar úgynevezett agglutináló, toldalékoló nyelv, azt a jelentést, hogy 'valakinek a felesége', nemcsak így, szószerkezettel, hanem külön szóelemmel, képzővel is kifejezhetjük, a nő főnévből *-né-vé* lett toldalékkal. Kitűnő, tömör nyelvi eszköz; mint sok más képzőnk, ez is hűbéri világban keletkezett, vagy indult el képzővé válásának útján (L. BÁRCZI GÉZA nagyszerű könyvében, „A magyar nyelv életrajza”-ban a képzők keletkezéséről szóló helyeket.). Ebben a „bűnében” osztozik tehát több más szóelemmel, nyelvi eszközzel. — De hogy még ilyen körülmények között is voltaképpen kevésbé „feudális” jellegű, mint a *Kovács Margit* formájú asszonynév, azt a következő okoskodással is bátorodom megerősíteni. Tudjuk tehát, hogy a *Kovács Kálmánné* névszerkezet ezt jelenti: 'Kovács Kálmán felesége'. Az ilyen *Kovács Kálmán felesége* kifejezést a XVI. század táján általában kiegészítették effélével: *Margit asszony* vagy *Nagy Margit asszony*. Ennélfogva a *Kovács Kálmánné* személynévalakot úgy is fölfoghatjuk, hogy a teljesebb *Kovács Kálmánné Nagy Margit*-ből az úgynevezett jelentéstapadáshoz hasonló jeltani funkcióátruházással rövidült azzá. Vagyis egy kissé logizálva, bölcselkedve, de meggyőződéseim szerint az igazságot sejtetve úgy is mondhatjuk, hogy a *Kovács Kálmánné* névszerkezet ennek a jogi ténymegállapító ítéletnek rövidült, csonka kifejezése: 'Kovács Kálmán felesége (nem más, mint) Nagy Margit'. Ezzel szemben az idegen ihletésű *Kovács Margit* névformában a feleség keresztneve valóban „hűbéri” nyerseséggel alája van rendelve a férj „magasabb rendű” családnevének. S ezt tartják nálunk némelyek, nem is kevesen, bizonyára jó szándékkal, de — újra hangsúlyozom — merő tájékozatlanságból, nyelvi-ideológiai tévedésből, no meg nem elég erős anyanyelvi öntudattal „korszerűbb”-nek, „haladottabb”-nak! S talán a külföldi magyarok szokása is hat e tekintetben. Példának okáért külföldi magyar lapok gyászjelentéseiben az idegen nyelvi környezet hatására igen sokszor előfordul ilyenféle névalak: *Mészáros Rozália, szül. Pataki*. — Mindenesetre a „férfiuralom” következménye az, hogy csak fele-

ségnévképzőnk van, a *-né*, férjnévképzőnk nincsen. A *Nagy Margit férje* kifejezésnek nincs olyan képzővel szerkeszthető egyértékese, mint a *Kovács Kálmán feleségé*-nek a *Kovács Kálmánné*.*

9. A 4. számú jegyzet szerint egy hasonló romániai magyar vitában fölkérték döntőbírónak SZABÓ T. Attila kolozsvári magyar nyelvészprofesszort, még 1956-ban. A kolozsvári Utunkban csapott össze két magyar író. Egyikük a szokásos névformák mellett, másikuk a *Kovács Margit*-féle keresztvezetés mellett tört lándzsát. Ez utóbbi szerző szerint a régi típusú magyar asszonynév azt az állapotot tükrözi, amikor az asszonyt „csak a férj függvényének tekintik” (SZABÓ T. ATTILA i. m. 49). Ez is tehát a *-né* feleségnévképzőnek ugyanolyan nyelvszerkezet-nyelvtörténet-ellenesen képletes fölfogása, amilyen КАНАНА МÓЗЕСÉ. Lehetséges, hogy КАНАНА olvasta Kisinyovban az Utunknak ezt a cikkét. (Tudomásom szerint szovjetunióbeli tartózkodása alatt is megvolt a kapcsolata a romániai magyar irodalommal.) De SZABÓ T. ATTILÁNAK tárgyilagosan igazságtévő, a magyar személynevek történetének alapos ismeretéről tanúskodó írása, azt hiszem, már nem került a kezébe. Ha ismeri, aligha írta volna meg cikkét.

SZABÓ T. ATTILA így foglalja össze a maga véleményét: „Ép nyelvérzékű, az öntudatos névhasználatra valamit is adó férjes nőnek a legutóbbi időkig sohasem jutott eszébe a Bartók Ferencné Nagy Márta, a Bartókné Nagy Márta vagy a B. Nagy Márta típusú név helyett a Bartók Márta-féle nevet használni. Csak az egykor külföldjáró és idegenmajmoló főrangúak között fordult elő elvétve, hogy főként francia és német hatásra az e) típus [ti. a férj vezeték- és az asszony leánykori keresztnevével alakult névtípus] alá sorolt névalakokat, vagy a leánykori teljes név és a férj vezetéknevével alkotott háromtagú neveket (pl. Zagorsky Székely Róza) használtak a főrangú és még inkább az »előkelősködő« dzsentri asszonyok. Az ilyenféle név azonban ugyanúgy nyilvánvalóan idegen hatásra keletkezett, mint a [„férj függvényé”-t emlegető] Fodor Ernő cikkében idézett román Elena Mircea Popescu-féle név; csakhogy a magyarban az ilyen névtípus a köznapi életben rendkívül ritka, a népnél teljesen ismeretlen, illetőleg a bukott leányt megbélyegző, a románban viszont — alkalmasint francia hatásra — nagyon gyakori volt, és az ma is.” (I. m. 51.) Majd néhány sorral lejjebb: „... semmiképpen sem helyesíthető, sőt a hagyományos magyar nyelvhasználatból merőben idegen a férj vezeték- és a feleség keresztnevéből alakított felemás asszonynév. Egyébként is miféle egyéniségmegőrzés az, amely az asszony egyéniségéből pusztán a keresztnevet tartja megörzendőnek és a nő erede[t]i vezetéknevét nem?” (Uo. 51.)

SZABÓ professzor tehát bizony egészen másként ítéli meg a nők keresztnevének jelentőségét, mint КАНАНА. (Aki behatóan foglalkozik a kérdéssel, nemigen vallhat más nézetet.) Egyébiránt is, ha komolyan vesszük a nők egyenjogúságát, akkor furcsállunk kell, ha ilyen megkülönböztető módon szól КАНАНА МÓЗЕС az a nők névviseléséről: „... fontos csak az utónév (a keresztnev), amely a nőnek egyetlen saját egyénisége”, leánykori vezetékneve a „családon és annak kis körén kívül teljesen mellékes”.⁹

Még ezt kell idéznem SZABÓ T. ATTILA válaszából: „Magam a hagyományos nyelvszokást szem előtt tartva, nyilvánvalóan csak a névegyéniség (Nagy Márta) megőrzése

* A szerzőtől idézett „A *-né* képzők” című dolgozatomban két ilyen című szakaszt veszek fel: „A foglalkozásnév-képző *-né*” és „A feleségnév-képző *-né*”. Az elsőben a női foglalkozásra utaló régies, illetőleg korai *szakácsné*, *mosóné*, *kufárné*, *majorné*-féle kifejezéseket tárgyalom, a másodikban a *királyné*, *polgárné*, *János mesterné*-féléket. Akkoriban nem jutott eszembe kidomborítani, hogy a feudalizmusosság termékei ezek, úgy, mint a Heltai Mesében a *farкас* mellett jelentkező *farкаsné*, vagy hogy a Beszt[Sz]. szerint a medvének, a vaddisznónak, a macskának *neje*, vagyis modernül finomított (?) formában *neje* van (nem mai értelemben vett *nője*). — PAIS DEZSŐ.

vagy — a »maradi« asszonyok esetében — az ugyancsak hagyományos asszonynévhasználat (Bartók Ferencné Nagy Márta, Bartókné Nagy Márta, B. Nagy Márta) mellé állhatok.” (Uo. 53.) Ő maga egyébként családjában, mint írja, annak a névhasználatnak a híve, hogy a feleség írja ki teljes leánykori nevét, s iktassa elé férje vezetéknevének kezdőbetűjét (uo. 52).

10. LADÓ JÁNOS vitánktól függetlenül, még azelőtt írta meg idézett cikkét, bár később közölték (Lány- és asszonynevek a nagyvilágban: Élet és Tudomány 1972. február 18., 291—4. lap). LADÓ megállapítja, hogy — szokványosított példánkat említve — a *Kovács Margit*-féle névalaknak „hivatalos használatát semmiféle magyar jogszabály nem engedi meg”, s ezért sem tetszik neki ez a névforma, mert félreértést okozhat: „... csak a beavatottak tudják, hogy nem testvérekről vagy névrokonokról van szó, hanem házastársakról” (i. h. 292). A szerkesztőség hozzáfűzi ehhez, hogy az asszonynévnek nem kell tükröznie „a feleségi jogállást”, hiszen a leánynévnek asszonynévként való használata sem tükrözi. S a férfinévből szintén nem tűnik ki, hogy viselője nős-e vagy nőtlen. (I. h. 295.)

Helyes a megállapítás. De az már nem helyénvaló, hogy a LADÓ cikkéhez írt szerkesztőségi bevezetőben „egy nyelvész”-nek a szavait csonkán, elferdítve idézik. Nem áll, hogy az „egy nyelvész” szerint csak a „Nagy Józsefné Kiss Ilona”-féle névváltozat volna „a hagyományos magyar” forma. Az illető öt névváltozatot említ ott, szóról szóra így: „*Kovács Kálmánné Nagy Margit* vagy *Kovácsné Nagy Margit* vagy *K. Nagy Margit* vagy esetleg *Nagy Margit Kovács Kálmánné* vagy pusztán *Nagy Margit*” (Élet és Irodalom 1971. november 13. 9). Ez mégis csak más! (Az „egy nyelvész” különben én volnék.)

11. Mint említettem, LADÓ cikke után olvasható „A szerkesztőség megjegyzése”. A valószínűleg jogászai tollból eredő igazítgatásban ezt írják: „Nem látunk alapos érvet azzal szemben, hogy a harmadik forma is törvényes lehessen”, vagyis a férj vezetéknevéből és a feleség utónevéből álló. Az 1972. március 3-i televíziós vitában (Jogi esetek) szintén volt, aki ilyenformán vélekedett.

Mint láttuk, minden nyelvész, aki tudomásunk szerint hozzászólt az ügyhöz, más véleményen van. S ezt a véleményt csak nyomósítja Arany Jánosnak az ítélete. Ő — tudvalevő — nemcsak nagy művésze volt nyelvünknek, hanem tudós búvára is; kiválóan ismerte nyelvünknek mind a múltját, mind korabeli állapotát, teljes életét. Nyilatkozata, mint föltebb egészében olvashattuk, ma is tökéletesen időszerű.

Venio nunc ad fortissimum virum. Ezt olvashatjuk még LADÓ JÁNOS cikke után a szerkesztőségi hozzászólásban: „Ha . . . a nők névviselését nemcsak nyelvi jelenségként tekintjük, hanem vele társadalmi célokat is ki akarunk fejezni, akkor tudomásul kell vennünk a változó társadalmi igényeket és gyakorlatot” (Élet és Tudomány 1972. február 18. 295). — Nagyon helyes. Bízást remélem, sőt bizonyosnak tartom, hogy a mindjárt kezdetben elsorolt tíz, szerintem magyar nyelvi helyesség szempontjából kifogástalan névforma bőségesen kielégíti azokat a társadalmi igényeket, amelyek most vagy a közeljövőben szóba kerülhetnek. Még annak a kívánságnak is megfelel egyik-másik változat, amelyet a televíziónak említett március 3-i jogi csevegésében hangzottott valaki (talán egy levélíró; különben már *Szentgyörgyi Zsuzsa* is szólt ilyesmiről), hogy mint nő nem akarja viselni férjének keresztnevét. Nincs tehát semmi szükség arra, hogy családjogi törvényünkbe a *Kovács Margit* vagy *Kovács-Nagy Margit*-féle idegenszerűen keveredett formát belevegyük. (ARANY JÁNOS — mint láttuk — az utóbbit is ugyancsak hibáztatta: „A magyar nőnek, törvény szerint is, jogai voltak s vannak, melyekről nem mond le férjhez menetele által, s így családi nevét sem olvasztja férje nevébe.”)

Csakugyan hangsúlyoznunk kell, mégpedig nyomatékkal: vegyük figyelembe „a változó társadalmi igényeket és gyakorlatot”. Mivel azonban elvitathatatlanul

nyilvánvaló, hogy honi eredetű tíz asszonynévváltozatunk valamennyi új társadalmi igényünknek bőven megfelel, végül is kiviláglik az elszomorító tény: az a mostani „v á l t o z ó társadalmi igény”, amely a keveredett formájú asszonynév megkívánásában fölmerült, nem lehet más, csak az idegen szokásnak öncélú, bár talán tudattalan utánzása, SZABÓ T. ATTILA keményebb szavával: „az egykor külföldjáró és idegenmajmoló főrangúak” hagyatéka, vagyis — ezt a régi néprajzos kifejezést már én teszem hozzá — az a „gesunkenes Kulturgut”, amely manapság bukkan a felszínre, és ütődik némelyeknek a tudatába, az követeli a leget, eget, a törvényesítést. Magamnak is fáj, mikor kimondom, de ki kell mondanom: anyanyelvi öntudatunknak, anyanyelvi műveltségünknek szegénységi bizonyítványa ez.

FERENCZY GÉZA

F ü g g e l é k

A jegyzeteknek ekkora tömegét folyóiratunk közleményeiben nem szoktuk vállalni. A jegyzetekben előadottak természete miatt ez esetben kivételt teszünk, de úgy, hogy a jegyzeteket a cikkhez csatolt függelékként helyezzük el.

A SZERK.

¹ A magyar helyesírás szabályai ma érvényes 10. kiadásának 223. pontja így rendelkezik: „Az asszonynévvel a férj neve és a leánykori név közé nem teszünk vesszőt, s a *szül.* rövidítés kitétele is fölösleges: *Takács Dezsőné Veres Katalin* vagy *Takácsné Veres Katalin* stb.”

² Pótlólag ideiktathatom az „Országos Nőkonferencia 1971. október 29—30. Bp., 1972. Magyar Nők Országos Tanácsa. Kossuth Könyvkiadó” című hivatalos kiadványból (1972. február vége felé jelent meg) az eredeti szöveget: „3. Az utóbbi években sok szó esett a férjezett nők névviselésének kérdéséről. [Új bekezdés.] A jelenlegi jogi rendezés szerint ma a házasságkötéskor a nő nyilatkozatának megfelelően vagy megtartja saját, leánykori nevét, vagy felveszi férje nevét a -né toldattal. Ez utóbbi megoldás kizárólag magyar sajátosság, amely tükrözi azt a középkori, feudális állapotot, amelyben a házasságkötés által a nő férje tulajdonává vált, még utónevét (keresztnevét) is elvesztette. [Új bekezdés.] Mindinkább felvetődik az olyan névviselési megoldás igénye, amely kifejezi a nő férjezett voltát, ugyanakkor nem eredményezi a nő teljes személytelenségét. Ezért az eddig használatos megoldások mellé még egyet javasolunk, és ezzel háromra bővílné a férjezett nő választási lehetősége. Új bekezdés.] *J a v a s o l j u k*, hogy a feleség a férje vezetéknevét és saját utónevét együttesen használhassa. Pl. Kovács Kálmán felesége a Kovács Margit nevet használhassa.” (96—7. lap; 1. még a 100. lapon.) Láthatjuk, nem én tehetek róla, hogy épp a *Kovács Margit* név keveredett a vitába, az a név, amely véletlenül egyezik kitűnő keramikuskéval.

Több helytelenség van az idézett hivatalos szövegben. Ezek a tévedések fejtegetéseink folyamán még ki fognak tűnni, de már itt megemlítem: Nem áll, hogy a nő régen a -né használatával „még utónevét (keresztnevét) is elvesztette”. Hajdanában a feleség megtartotta leánykori nevét. Például már a XVI. században szokásos volt az ilyenféle névviselet: *Kovács Kálmán felesége Nagy Margit asszony* vagy *Kovács Kálmánné Nagy Margit asszony* vagy (*Nagy*) *Margit asszony Kovács Kálmánné* stb. Az *asszony* nevezet akkoriban csak a nemeseket illette meg. Az *asszony* szónak akkor még ’úrno’ jelentése is volt, ezért nemes leányokat is hívtak *asszonynak*.

Ezt olvassuk az előbbi hivatalos szövegben: „Mindinkább felvetődik az olyan névviselési megoldás igénye, amely kifejezi a nő férjezett voltát, ugyanakkor nem eredményezi a nő teljes személytelenségét.” — A javasolt *Kovács Margit* asszonynévforma egyáltalán nem fejezi ki a nő férjes voltát. Véleményem szerint a női egyenjogúság hangoztatásának korában nem is okvetlenül fontos, hogy kifejezze. Az is túlzás, hogy a -né képzővel alakult név viselése „a nő teljes személytelenségét” eredményezi. Különben is a férjes nő szabadon választhat a mindenféle igénynek megfelelő névformák közül. De nyelvünk szellemének megfelelő formát válasszon, ne pedig fölöslegesen idegenszerűt, csak azért, mert azt divatosabbnak érzi! Most, a névviselési viták során kitűnt, mennyire szükséges, hogy még műveltebbjeinket is fölvilágosítsuk e tekintetben, s erősebb anyanyelvi öntudatra neveljük őket. (Még hadd jegyezzem meg, hogy a „férjezett nő” helyett a „férjes nő” kifejezést kellene használnunk. Hiszen nincsen *férjezett* igénk, bár nyelvújítóink a múlt században megpróbálták elterjeszteni; csak a *férjezett* maradt meg a poros hivatalokban. Németül helyes a *verehelicht* melléknévi igenév, mert van a német nyelvben *sich verehelichen* ’megházasodik, megnősül, férjhez megy’ ige.)

³ NAGY J. BÉLA ezeket tartja „elfogadott magyaros asszonynévalakok”-nak: 1. *Petőfiné*, 2. *Petőfi Sándorné*, 3. *Petőfiné Szendrey Júlia*, 4. *Petőfi Sándorné Szendrey Júlia*, 5. *P. Szendrey Júlia*, 6. *Szendrey Júlia*. — „Hibásak”-nak pedig ezeket: *Petőfin* vagy *Petőfi Sándorné* szül. *Szendrey Júlia*; *Szendrey Júlia férj. Petőfiné* vagy *Petőfi Sándorné*; *Petőfi Júlia*; *Petőfi-Szendrey Júlia*. Hibáztatta azt a fajtát is, amelyet én előjáróban ajánlani mertem, ezt: *Petőfiné Júlia*. (Persze éppen *Petőfiné Szendrey Juliáról* szólva csakugyan furcsa, mert sose mondjuk így. De századokkal ezelőtt természetes volt a *Kovács Kálmáné Margit*-féle névalak, s ebből már könnyen származhatott a *Kovácsné Margit* forma. Vö. például az OklSz. ilyen adataival: *Sára* címszó alatt 1569: *Babos Andrásné Sára asszony*; *Anna*, *Annos* alatt: 1561: *Kondorát Istvánné, Annos*; stb.) — Hadd idézzem ehhez a levéltárakban sokat búvárkodó, a régi személynévanyagot is rendkívül jól ismerő SZABÓ T. ATTILA véleményét: „Nagyon gyakori, főként a XVI—XVII. században az is, hogy a férj nevével alakított asszonynév mellett használják a feleség pusztá keresztnevét is; így: 1570: »Zekely Mattheus Martha azzona. 1573: »Katalin azony Takas Andrasne«. A jobbágyasszonyok esetében: Kovács Jánosné Anna.” (SZABÓ T. ATTILA, *Anyanyelvünk életéből*, Bukarest, 1970. 50.)

⁴ Utólag vettem észre és olvastam egy igazam mellett szóló alapos írást. Az előbbi jegyzetben említett SZABÓ T. ATTILA, a kolozsvári egyetem magyar nyelvi tanszékének kiváló professzora, akit a kolozsvári Utunk szerkesztősége egy hasonló vitában kért föl igazságtevésre, erről írt cikkét az iménti jegyzetben említett kötetében „A nyelvművelés elvi kérdései” közé sorolta, vagyis fontosnak tartja az ügyet (A magyar asszonynév és — még valami, 48—54. lap). Cikkének első bekezdésében nyíltan meg is mondja: „Mivel . . . a kérdést nagyon jelentősnek tekintem, ezúttal nem térhetek ki a felszólítás elől . . .” — Tehát alig van ok annakadni azon, hogy szavát merem tenni a szerintem is fontos kérdést. S nekem arról kellett szólnom kis cikkemben, amiről szóltam, nem pedig a tanácskozásnak egyéb tárgyáról.

⁵ Jól idevág LADÓ JÁNOS kartársamnak ez a megállapítása: „. . . valószínűnek látszik, hogy az a rendszer, amelyben a férj családneve az asszony lánykori családnevének helyére kerül (tehát *Kiss Jánosné Nagy Mária* helyett: *Kiss Mária*), voltaképpen annak a római jognak a korszerűtlen továbbélése, amely szerint amikor a nő férjhez ment, az az atyai hatalom — patria potestas —, amelyet addig az apja gyakorolt felette, átszállt a férjére.” (Élet és Tudomány 1972. február 18. 294.) A LADÓ cikkéhez fűzött szerkesztőségi megjegyzésnek bizonyára jogász fogalmazója, aki különben helyesli a nőkonferenciának szóban levő javaslatát (erre még visszatérünk), így szól hozzá LADÓ fölfogásához: „Még lehet, hogy az a rendszer, amelyben az asszony a saját keresztneve mellé a férj családnevét veszi fel, közvetve visszavezethető a patria potestásra. Am ezen az alapon a -né képzős magyar asszonynévforma is visszavezethető az apa és a férj régebbi jogállására. A névhasználat eredete azonban nem érv sem az egyik, sem a másik formával szemben.” (Uo 294—5. lap.) Igaz, de arra jó érv, hogy ha valaki korszerűtlennek minősíti a -né képzőt, akkor legalább ugyanolyan korszerűtlennek kell ítélnie a feleség keresztnevének férje családnevével való összekapcsolását, logikailag az alárendelését is. Így esnek bele az idegenutánczók, a magunkét megvető idegen tollakkal ékeskedők a maguk mesterkedte csapdába!

⁶ Bővebben szól erről LADÓ JÁNOS, *Lány- és asszonynevek a nagyvilágban* (i. h. 293).

⁷ Nem állhatom meg, hogy kiegészítésül ide ne toldjam SZABÓ T. ATTILÁNAK még több jogi, ügykezelési bonyodalmat idéző, éppenséggel nem valószínűtlen „látomását”: „A teljes leánynevet megőrző névhasználat az előbb kifejtett elvi okok mellett gyakorlati szempontból is ajánlatos. Ma a fiatalok nagyon gyakran még tanulmányaik befejezése és oklevelük kiállítása előtt egybekelnek. Ha az ilyen házasságkötés után — a névváltoztató divatnak hódolva — a feleség a férje nevével alakult felemás névalakot használja, az a név kerül bele a fiatalasszony oklevelébe, legelső hivatalos irataiba, egyszerűen ezzel a névvel indul neki az ifjú menyecske az életnek. Lehet (ne következzék be!), hogy házassága bollogtalan lesz. Elválik, majd — a dolgok megszokott rendje szerint — újra férjhez megy. Még az sem ritka eset, hogy a második házassága után harmadikra is rányalodik. Nem nehéz elgondolni, mennyi ügyviteli bonyodalom származhatik abból, mikor egy ilyen notórius férj- és névváltoztatónak majd szolgálati ideje igazolásakor, járandóságá, nyugdíja kiszámításakor, örökségi ügyekben vagy más esetben is be kell bizonyítania, hogy ő, aki leányul *Pajkos Annaként* kezdte az életet, azonos azzal az első férjéről, *Vígh Endréről* *Vígh Annának* nevezett személlyel, akit »hón szeretett« második férje is elhagyott, mire ekkor és ekkor elvált, és harmadik férje, *Bús Balázs* oldalán nevé *Bús Annára* változtatta. Szegény asszony és szegény hivatalnok, akinek mindezt igazolnia kell! Nem is beszélek itt az első, második és harma-

dik házasságból született gyermekekkel kapcsolatban a háromszoros anyai névváltoztatásból származó hivatali kavarodás pokoli zűrzavarának képtelennél képtelenebb következményeiről." (I. m. 52—3.) Nem gondolnak efféle női jogászaink?

⁸ Mikor az Élet és Irodalomban megjelent KUNSZERY GYULA hozzászólása Névviseles címmel közölt rövid jegyzetemhez, nyomban válaszoltam rá. Néhány nappal e válaszikkem elküldése után telefonon közölték velem a szerkesztőségéből, hogy közben újabb hozzászólást kaptak, SZENTGYÖRGYI ZSUZSÁTÓL; az a következő számban napvilágot is látott. Megállapodtunk, hogy erre a szükség szerint átdolgozom válaszomat. Az akkor módosított változat csaknem szóról szóra azonos jelen cikkemnek eddig terjedő részével. (A jegyzeteket most függesztettem hozzá.) Néhány nap múlva ismét föl hívtak az Élet és Irodalom szerkesztőségéből, s udvariassan tudatták velem, hogy a hetilap főszerkesztője KUNSZERY GYULA és SZENTGYÖRGYI ZSUZSA fölfogásával ért egyet, azért nem járul hozzá válaszirásomnak lapjában való közzétételéhez. Tudomásomra juttatták, hogy vitakeltő glosszám közlését sem engedélyezte volna a főszerkesztő, ha itthon lett volna. Arról is értesülhettem, hogy a szerkesztőségben nem mindenki volt vele egy véleményen. Visszaküldték kéziratomat, s láthattam benne annak nyomait, hogy már valóban előkészítették közlésre.

Hovatovább meg kell szoknunk, hogy a sajtóban nem közlik helyreigazításainkat. Ezért kellett kérnem, hogy e folyóirat fogadja be „mentség”-félémet. Azt hiszem, megbocsáthatatlan mulasztás volna, ha válasz nélkül maradnának azok a közlemények, amelyekben igazán haladó anyanyelvi hagyományunkat akarják — nyelvünk múltjának, életének nem ismerése miatt, ráadásul ideológiai tévedésből, mindenképpen szükségtelesen — megbontani, a „korszerűsítés”, a „haladás” örve alatt. Később egy harmadik hozzászólás is megjelenhetett az Élet és Irodalomban, mivel szerzője egy hajóban evez a másik kettővel. Erre is ki kell itt térnem, s egy másik hetilapnak, az Élet és Tudomány szerkesztőségének egy-két megjegyzése is helyesbítésre szorul.

⁹ Nem tartozik szorosan témánkhoz, amit KAHÁNA MÓZES a személynevek körüli „más bajaink”-ról mond, azért csak így jegyzetben szólok erről a kérdéstről. De nem szabad hallgatnunk róla, mert valami igen kellemetlen félreértés származhat belőle. Panaszkodik szerzőnk a *Tó*-ot, *Pécsi*-t, *Kőszegi*-t, *Bugaci*-t stb. „helyettesítő” *Tóth*, *Péchi*, *Kőszeghi* vagy *Kőszeghy*, *Bugaczi* vagy *Bugaczy* stb. írásmódja miatt. Őt helyen is kellett tudakolnia például, hogyan kell írnia egy *-szegi*-nek hangzó nevet. Hát igen, minden nyelvben akadnak ilyen vagy más nehézségek, még cifrábbak is. Elárulhatom különben, hogy az ő említette budapesti telefonkönyvben olyan azonos hangzású nevet is találunk, amelynek négy írásváltozata van ott: *Kovách*, *Kovács*, *Kováts*, *Kowách*. (Helyesírásunk más-más korának nyomát őrzik ezek a különböző formák.) Ez a névcsalád 50 hasábot tölt meg a telefonkönyvben. Nehéz megtalálni benne azt, akit éppen keresünk közülük. De mennyivel nehezebb volna, ha valamennyiük egyformán *Kovács*-nak írná magát! Nos, erre is gondoljunk, az ábécérendben való kedvezőbb, összehasonlítható megosztásra! S minél jobban eltérnek egymástól az ilyen hasonló hangzású nevek írásos változatai, annál nagyobb az „azonosító”, hír- (információ-)értékük (hogy tudálékosan mondjam). Nagyon rosszul tennék tehát Kahána Mózes olvasói, ha szófogadó felbuzdulásukban egyszerűsíteni, egyformásítani akarnák nevük írását.

Kahána Mózesnek nyilván az adta az ötletet újítási javaslatának megpendítésére, hogy cirillbetűs átírásban mindahány azonos hangzású, de többféle írásmódú nevünk (meg sok más, idegen írásváltozat) egyforma.

Hogy olykor annyi helyen kell tudakolnunk valakinek írásos névformáját? Hát mit szóljanak akkor az angolok, a franciák, mások? ! Nekik igen sokszor azt is meg kell kérdeznünk, hogyan kell kiejteni az ilyen-olyan kacifántos írású nevet. Azt se felejtjük el, ha netán a neveknek írásbeli egyformásítására szottyanna reformátori kedvünk, hogy a gyakorlati életben számtalanszor használjuk nevünk írásos alakját! Mindannyiunkról van kartoték a Hivatalban! „Beírtak engem mindenféle Könyvbe | és minden módon számon tartanak” — kesergett Kosztolányi Dezső. Könnyebben ráakadnak nevünkre a mutatókban, az iratok közt, a könyvekben, ha az írásos névváltozatok jobban elütnek egymástól. A név végi *i*-nek, *y*-nak is ma már csakis ilyen megkülönböztető, a betűrendben kereséskönnyítő értelme van. De erre aztán szükség van; minél többen vagyunk, annál inkább.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Az alábbi szótörténeti adalékok a pannonthalmi letétbe helyezett G u a r y - l e v é l - t á r 1575—1659. közötti irataiból valók. Az idézetek után zárójelben az irat sorszáma.

*

a b b a h a g y. 1668: NySz. — 1642: „touab nem pedaltunk á dologhban, hanem cziak *abban hadtuk*” (468).

a b b a m a r a d. — 1637: „az dologh ahalt *abban maraduan* Guari vram obligatoriaiais az Vrnal maradot” (439).

a b s z o l ú t; alakv. *absolutus* 'felmentett' 1826—7/1874: TESz. — 1658: „eő keglme és maradiki Quietusok és *absolutusok* legyenek” (704).

a b ú z u s 'visszaélés'. — 1650: „ezen Jk nem tudatik michoda magoknak vendicalt (!) *abususbol* feőldes Aszonioknak sok izbeli paranczolattjat hatra teue(n)’ ” (595).

a d e 'mond, okul felhoz'. — 1637: ”w Nagha ezt *aduan* hogy mind magham mind penigh azen kegielmes uram megh karosodunk az Fegiweresek miat” (440).

a d t a mn. — 1612: „az kjk megh haborgatnak *az en atta(m)* Jozagba(n)” (332) | 1612: „Hogj megh nem Tharthatthna(m) es megh ne(m) oltalmazhathna(m) *az en atta(m)* Jozagban” (332).

á g e n s 'ügyvivő, mozgató szellem' 1714: TESz. — 1634: „ő keglme ezen dolognak *principalis agense*” (415).

a h a j t 'azonnal, rögtön' 1816: TESz. — 1642: l. *abbamarad* a.

a k c i ó 'perbeli kereset' 1811—20/1952: TESz. — 1643: „az masodik Punctumot, avagy *Actiotis* consideralvan” (494) | 1644: „kevannya hogy az J *directius* az Anak *actiojara* felellyen” (497).

a l á í r. — 1638: „az en testamentomot (!) *ala irtam*” (443).

a l l í t 'állít, bizonyít' 1724: TESz. — 1644: „az J azt *alattya*, nem volna szokas . . . törvenyt tennj” (497) | 1644: „*aluvan* maga szabadsagat az arant valo tött exceptioja igy sem helyyes” (497).

a l k u 'megegyezés' 1675: TESz. — 1622: „Lett ez alku” (369) | 1641: „intetuén eő keglmek túllunk az jo es Attyafiusagos *alkuru*” (459).

á l l í t 'vél, erősít' 1692: TESz. — 1649: „aztjs *allettja* penigh hogi az A Aszonj az tób földes Urakkall az Hegi vamban közös volt” (555).

a l s z é l r ő l 'délről'. — 1651: „mely Szőlőnek Szomszedia egy felől úgy mint fel szelről Benök Andras, *al szelről* penigh nehai Udvar Pal szolőie Vagyon” (600). L. még *felszelről* 1613.

a l s z e r 'déli házsor a községben'. — 1659: „Jobbagiok *Al szeren* Walok” (707).

á l t a l c s i n á l 'a két part fölé épít'. — 1642: „azon gath *altal uolt* Guar felől valo Repeze partiatul á Büy földhöz, ugi mint tulso parthoz *czinalua*” (473).

a n n a k f e l e t t e; *fevlette* 1519: TESz. — 1649: „*annak felette*” (555).

a p l i k á l 'alkalmaz'. — 1650: „ahoz az szolgálathoz s — adozashoz mellicket az feőllíül megh irt Szaplakon lakozo massak hasomlo Jobbagi pstálnak, mindenben *applicaltassanak*” (595).

a p r ó m a r h a 1756: MNy. LXV, 226. — 1638: „vagyon hatvan *apro marha*” (443).

á r e n d á l 'bérel' 1673: TESz. — 1659: „minden iden *arendalom* az Guarj Szent giörgi es Also Szlestej hegiek boőr es gabna dezmaít” (707).

á r e n d a p é n z. — 1658: „à Keőszeőghy *Arenda pénznek* depositioja véget” (704).

a s s z e k u r á l 'biztosít'. — 1650: „*assecuraltak* hogy az irant ugian massoktolis megh oltalmaznak” (576) | 1650: „*Assecuralom* Per psentes az Nemzetes és Vitezlő Meszleni Benedek vice Jspány Uramot” (580).

asszonyoméka. — 1624: „Jsten sok jokall jo eggel latogassa meg kgdet mind *aszniomekal* egietemben” (378) | 1649: „valamigh J(ste)n *Asszonyomekat* elteti” (564/a).

atya fiasagos 1786: TESz. — 1604: „*Atyafiasagossan* mi-elöttünk alkuttanak megh ekkeppen” (133).

bába asszony 'szülész nő'; *bóbámasszony* 1838: KNIEZSA, SzJsz. — 1642: „egy Gergely kouaczne neuő Szombathely hituős *Bába Asszony*” (468).

balkézre 'balról, balkéz felől' 1866: TESz. más jelentésben. — 1644: „az mint azon Vt *bal kezre*, mint egy Nap nyugot fele terül egy keuisse” (502).

bárd alá való 'kivágásra kész'. — 1659: „Egi *bard ala walo* erdő kit óregh erdőnek hinak” (707).

bátyám uram. — 1576: „őlbey ferenc *wramnak batamnak* hagok eg wý cýmazin nadragot” (1613) | 1650: „az Nemes es Vitezleo Guarj Miklos *Bathiank urunktul*” (570) | 1650: „ugian ezen Guarj Miklos *ura(m)tul battianktul* kertünk” (570).

becs 'teher'. — 1651: „az [zálog] megh váltáskor semmi *böcz raita* ne légien” (605/a).

beleszállít 'belehelyez'. — 1651: „Guarban ne(m) birook immár jobbagiott, és az mi nemeő polgart *belé szallét* eő keglme, ... post redemptionem benne hadgia ... az házban” (605/a).

bír — 1. 'ad'. 1649: „Miulta penigh J(ste)n ú klnet Perneszi Uramnak *birta* hazastarsul” (564/a). — 2. 'meghoz, visszahoz'. 1637: „eletet keőteőtteő az vr előt arra hogj harmad auagy negied nap alat az vr eleibe *biria* (a pénzt)” (439). — 3. 'valamivel együtt birtokol'. 1659: „Nagi Sagon wagio(n) egi pusztza Kouacz Mihali hele, azt en szerzettem, most az *Kasteli hoz birjak*” (707).

bíróság 'a bírói tisztség viselésének ideje, mikor ő volt a bíró'. — 1651: „Lette nek Törvények Sz. Györgyön ... Szalay György *Birosagaban*” (600) | 1651: „Gardon Thamas *birosagaban*” (600).

bolt 'síbolt'. — 1649: „Chinaltatta(m) *bolthot* az Guari sz. Egi hazba(n)” (561) | 1649: „Aszonio(m) Ania(m) testit vitettem az Ujonna(n) czinalt *boltba(n)*” (561).

[*bont*] *elbont* 'jogilag semmissé tesz' 1767: NySz. — 1649: „mivel hogj földes Urak közzöt levő dologh az mi azok(na)k teczet igazitasban ment, Polgart tórvini szik azt *el* nem *bonthattja*” (555).

borárlás 'árusítás' 1717–1758: NySz. — 1643: „az *bor arulas* Orszagunk wegezesiből az Polgarsagh közöt közönseges, az mint ezen Jkis pstaltak eddigh” (494).

céhmester 'egyházközségi alkalmazott, egyházigazgató'. — 1643: „az *Cze Mesterek*, eztendeönkent az Egy haz jövedelmeről, szamot adny tartozzanak” | 1643: „eztendejek el telven, kivaltkeppen à *Cze Mester* azon feöldes Urak elöt, de percepto szamot adny, es à mire közönsegesen Convertallyak, avagy az Jövendeőbely, *Cze Mester nek* kezeben adgyak, földes Urok szabadsagaban leszen” (494).

címazin l. *csimazin* a.

csalít 'bokros hely' 1671: TESz. — 1644: „nap keletre menuen, es egy igen kiczin *czarítot* eruen” (502) | 1644: „az barmok ala s feől ualo jartatasais ezutan azon szőlők közeőt leuő *czariton* szabad leszen” (502) | 1659: „Jtem wadnak *czarítok* is” (707).

cseléd 'szolgáló' 1708: TESz. — 1642: „az *czeledetől* hallotta Pathynénak hogj mastis neheszkes uolna” (468) | 1642: „hogj gyermeket uesstet ennek előtte nem látta, de az *Cheledtül* bizonyossan hallotta” (468).

csendes; alakv. *csöndesz* 1838: TESz. — 1649: „annak az kj előb megh halna, lölkeben *csöndesz* ki mulasa legyen” (564/a).

[*cséplet*] *elcséplet*. — 1638: „Vaton ket aztgom vagyon Herszendi Peter az oczem *czíplesse el*” (443).

[*csepőte* 'bokor, bokros hely' 1795: TESz.] *csepőtés* 'bokros hely'. — 1659: „Hetedik darab fiatalos, de jobbara igen *czópetes*” (714).

csimazin 'szövetfajta'; *czymazynt* 1572: OklSz. — 1576: „hagok Gwwarý palnak öcemnek eg *cýmazýn* mentet” (1613) | 1576: „ölbey ferenc wrannak batamnak hagok eg wý *cýmazin* nadragot” (1613).

[*csinál*] *törvényt csinál* 1651: NySz. — 1649: „Polgar törvinj szik ... penigh *törvint* abban nem *czinalhat*” (555).

megcsináltat 'javíttat'; *megcsináltatását* 1700: OklSz. — 1602: „az kys Zabljat Vjaban *megh chýnaltatnýj*” (287).

darab 'bizonyos terület' 1738: TESz. — 1602: „atta(m) egy *darab* irtast az Fól seó Mezón ugian Guary Laios Ura(m) irtasa wegiben” (436).

deákné. — 1653: „az Meszleni Pusztat kit Tórók eua abalienalt wolt wettem kezemhez Thamas *Deaknetul*” (410).

defektus 'magvaszakadás' 1835: TESz. — 1602: „ha az en fyaýmna*k defectusok* lenne” (287) | 1636: „ha az en Fiaimna*k defectusok* lenne, tahat minden jozzago(m) es marha(m) ... az en Leanimra Szallion” (419).

délieste; *deliest* 1568; *dellyest* 1575: TESz. — 1649: „Atta J(ste)n szúleset 17 die Januar ket oraközbe *delli este*” (561).

derék 'nagyterjedelmű' 1717: TESz. — 1644: „az mint az Tömördi *derek* mező es szanto feöldek az meszleny mezőuel es szanto feöldekkel öszue ernek” (502).

differecia 'véleménykülönség' 1848/1948: TESz. — 1641: „jüttünk ide Chepregben ... az ő keglmek közöt Leendő Osztalynak es hol mi egyéb *diff(e)r(enti)-anak* amicabilis compositio(já)ra” (459).

díj 'haszon'; 'váltságdíj': 1510; 'fizetés': 1750; 'jutalom' 1814: TESz. — 1649: „az J(ncattuso)k mindenik maga *diaert* föl nem vette volna” (555).

direkte 'közvetlenül, egyenesen' 1813/1901: TESz. — 1645: „Leth temetese ... az Guari sz. egi hazba(n) *directe* az oltar elót sz. Peter es Pal napja(n)” (561).

dispenzál 'kezel, gazdálkodik'. — 1643: „magok akarattyok szerent, ekkoraigh az mint akartak, ugý *dispensalhattanak* belölő [az egyház jövedelméből]” (494).

diszpozíció 'rendelkezés, felosztás'. — 1644: „az en minden nemű magam keresmennje, es östül maradot jozzagom, es akarmi nevel nevezendő javaim felöl teszkek illjen *dispositiöt*” (495) | 1649: „az maga jouairul ... szabad *dispositioia* uagyon” (564/a).

disztinyvál 'elkülönít' 1789/1890: TESz. — 1644: „kiuantak egyenlő keppen, hogy ... az egész hatart ... mindenütt egymastul hatarjelekkel *distingualnank*” (502) | 1644: „az ket falu hatarat egymastul ... *distingualtuk* es separaltuk” (502).

divízió 'felosztás, osztozkodás'. — 1659: „Ezen *diuisiounal* Guary Miklos Uduar hazabul cedalt neke(m) az hatodik resz” (707) | 1659: „az erdeők *Diuisioja* ház számra eset” (714).

dokumentum 'tanúsítvány' 1781: TESz. — 1650: „ne neheztelne egý kis Lument wagy *documentumot* in serie adný az Jozzagh felől” (572).

dolgozás 'valaki számára végzett munka'. — 1643: „megh irt J(ncattuso)k, az mikor az földes Uraknak *dolgozasaban* wadnak, honned usurpaltak, es Windicaltak, azt magoknak, hogy eő nekik Ebedet adgyanak” (494) | 1643: „az Urok *dolgozasara*, Nap költekor, be alvan, Nap nyugottighlan, dolgozzanak” (494).

dűlő 'rendesen két, párhuzamosan haladó út között fekvő határrész' 1254/1368: TESz. — 1630: „masik hold Vagion az kert alat az masod *dűlőben*” (400) | 1630: „az hatodik Vagion Varga Janos kerte alat az kűlső *dűlőben*” (400).

-e 1372 u./1448 k.: TESz. — 1626: „*Tudgya i* az Tanu njilva(n) hogy Basfay Jstvannak ... az Attya Basfaj Gergely Bakofalva(n) vasvármegyeben *lakottj*” (383).

- ebédadás*. — 1643: „az *ebed adas* az feöldes Urak akarattyaban all” (494).
egész pancél. — 1602: „Vékony *egesz panczelt* fő embernek ualot” (287) | 1634: „Vekonj *egesz panchelt* feó embernek ualot” (419).
egész szőlő ’bizonyos nagyságú szőlőterület’. — 1651: „vagio(n) egy *egesz szőlőm*, melljett eggjót uettem meg éórök arron” (600).
[egzaminál 1527: TESz.] megegzaminál ’meg-, kivizsgál’. — 1637: „*Examinalliais megh* az Expositjot” (437).
egyezik ’egyetért’, *eggyezni* 1795: TESz. 1659: „mý *eggyezeő* jo akaratumk szerént” (714).
egy testvér XVII. sz. k.: SzófSz. — 1651 „melly Jllona *egy Test Vér* leuén megh neuezet Szalaj Jstuanal” (600).
elél ’leél, életet eltölt’ 1708: NySz. — 1651: „immar eletemnek iauat *el eluen*, Vensegre es erőtlensgre jutottam” (598).
[elégít] megelegít ’kielégít; meg *Eljijitetem* 1507: TESz. — 1595: „*megh elegettetem wtet*” (1885).
megelegelít (?) ’kielégít’. — 1637: „mindeneket *megh elegelettem*” (443).
ellen ’ellenkezés’ fn. 1774: TESz. — 1637: „*abba(n)* az el adasba(n) semmi *ellent* nem tartok” (436) | 1642: „az Akacz Peter Anna es Bekassy Annok Anna Pathyne *ellent* nem tartuan benne” (468).
[éltet] Isten éltesse. — 1612: „Ezzel *J(ste)n eltesse* k(egyelme)ket” (330).
éltéig ’életében, élete végéig, holtáig’, *eltigwalo* 1493 k.: TESz. — 1604: „*élteijg* taplallya nevelye belőle gyermekeit” (133) | 1651: „aztis *hagio(m)* felesegemnek Sajdarich susannanak *elteigh* . . . holta után szallio(n) az Also laszlaý szent egy hazra” (598).
előáll ’előállít, elővezet’. — 1642: „nagy erőltetessel, kenszeritással kellel *elő állany*” (468).
előállatás. — 1623: „Meszlený Pall Ura(m) *szamara* hagyattatott marhaknak *eleő allatasa* felől” (370).
előbbeni ’régebbi’ 1618: NySz. — 1656: „vet fül tiz forinttot s meli computaltatik az *előbeny* somahoz” (605/a).
elővesz — 1. ’napirendre tűz, tárgyal’. 1612: „addig kgltek abbely pórit *elő uette wolna*” (330) | 1612: „halladek Nelkóll dolgat *elő ueuin*, uýonnan tóruint lattatna Neký” (330). — 2. ’talál, megfog’. 1654: „à Guoriak sörtes marhaiat, az Szabad erdön *elő veven*, nagioz reszet be haitottak Aczadra” (654).
elsőbben ’először, legelőször’ 1696: TESz. — 1602: „attam *elseöben*” (287) | 1634: „*elsoben* ayanlom az en lölkómet” (419) | 1638: „*leghe elsoben* lelkemet ajanlom az J(sten)nek” (443).
ember — 1. ’megbízott’. 1643: „bizonios *emberem* által uizont tempestiúe Certificaluán mas Terminusrul” (478). — 2. ’asszony’. 1649: „Jstenben el nyugodot Atiamfia Perneszi Judith Aszonj immar nehez *ember* leve(n) mindennapi züleset varua(n)” (561).
engedelem ’engedelmesség’ 1372 u./1448 k.: TESz. ’engedély’. — 1632: „az ő akarattjabull, szabad *engedelmböüll* atta(m) egi hold földemet” (404).
ennek kivüle; *küüül* 1567: TESz.; *küüül* 1416 u./1450 k.: TESz. — 1576: „*enek küwöle*” (1613).
ép ’jól termő, jó állapotban levő’. — 1644: „kett rendbelj szölöje . . . kik akkor *eppek* voltanak most pediglen Parlagok” (497) | 1650: „adot Udvözült Attiank . . . egi *epp* Jobbaji helt” (570) | 1659: „Egi uduar hel *ep* szölő kit Vargha szölőnek hinak” (707) | 1659: „minden hazhoz, akar pusztá akar *ép* legyen” (714).
épit; *epejtettekuala* 1372 u./1448 k.: TESz. — 1644: „azon Tömördiek *epeczek* szöleiek giepüit” (502) | 1659: „az Pinczeket *epetik* az mint kiwantatik” (707).

éppen 'teljesen, teljes egészében' 1651: TESz. — 1602: „Vgan azon marhas ladaban be rekeztet Register Szerent, azt *eppen* Eörsikemnek hagom” (287) | 1612: „vette(m) feol . . . Eothwe(n) Magjar forintoth *Eppe(n)* Teljessege!” (332) | 1623: „Uyhely es Betsj s. teob adossagokatis . . . *eppen* es mindenestül magara vette” (370) | 1636: „az my ingho marhaja maradot az Anniatul, . . . azt *eppen* Eörsikenek hagio(m)” (419).

erdőbeli. — 1653: „az retert huszon öt forentot, es az *erdő belj* részt . . . megh Agiok” (632).

erdőőrző 'erdőőr' é. n.: NySz. — 1654: „egy rosz semmire köllö Aczady *Erdő őrző* . . . haitotta volna be az marhakat” (654) | 1654: „ezis nem egiebbül hanem à rosz *erdő őrző* embertelensegebül törtent” (654).

ereszt 'ad, visszaad', más jelentésben 1416 u./1450 k.: TESz. — 1620: „tartoz'k az főlyül megh nevezet retet kezekbe *ereszteni*” (365).

erőltetés 'rábeszélés, erőszak' 1643: TESz. — 1642: „az Annya es mostohaja *erőltetes* szerintis birta rea hogy szot adgion Meszleny Benedeknek” (468) | 1642: *elbáll* a.

érsék 1787: TESz. — 1639: „Vizi Ferencz Uram Esztergami *Érsék* Ura(m)nak eő Naga Secretariusanak jelen leteben” (447).

értésre 'tudomásul' 1831–2: NySz. — 1637: „adgiuk *ertesekre* mindeneknek” (436).

[*esküszik*] *megeesküszik* 'házasságot érvényesítő esküt tesz' 1627: NySz. — 1642: „ha nem szeretted miatt *esküttel* megh véle” (468) | 1642: „úele *megh* nem *esküdtö*, hanem csak mozgot a szája . . . soha vele *megh* nem *eszkűszöm*” (468).

esküdtéség 'esküdtésége idején, mikor ő volt az esküdt'. — 1651: „Lettenek Törvények Sz. Györgyön . . . Fodor Gergely es Kis Janos *Eskütségeiben*” (600).

északra 'észak felé, északnak'. — 1644: „Onned igienessen az Rattias Ton *ejsakra* altal menuen” (502) | 1644: „az erdőben meghis igienessen *eszakra* menuen” (502).

[*étet*] *megétet* 'étellel megmérgez' 1639: TESz. — 1642: „az mely eszközkökel *megh* akartak Meszleny Benedeket *étetni*” (468).

étető 'mérgezett étel' 1577: TESz. — 1642: „immar két fele *étetöt* készittet az Aszony edgik fejer az masik zöld” (468) | 1642: „az *életőnek* pedigh modgyat az szerint mondgia mint az hetedik bizonságh” (468).

esztendőbeli. — 1628: „az el mult 1627 *esztendőbelj* Z. Lórincz Napjath” (390).

exponál 'magyaráz, kifejti'. — 1637: „egy Diuisionale Mandatumoth, kiben ügy *exponalt*, hogý az à Jozsagh . . . eőregh Annioktul márat [!] Józsagh uolna” (437) | 1637: „Requiralt Meszleny Benedek Vra(m) az utan bennünkeöt, s- in contrariu(m) ugy *exponal*, hogý” (437).

ezüstforint. — 1620: „nehan *ezis(!)* forintal ados” (365).

ezüsttallér. — 1623: „Száz regi ió fele *ezüst talleron*” (375) | 1630: „mely penz keözött uagion .7. *Ezeöst tallér*” (1720) | 1630: „öt uen harom Jmperiallis jo fele *Ezüst Tallert*” (400).

fáizó 1673: TESz. — 1651: „az szabad *faiszo* erdeött Meszleni vram az magam szükségére ne tilalmazza” (605/a).

facultas 1787: 'tudományszak' TESz. — 'tehetség, lehetőség' 1649: „leven ados . . . kölsegtelen allapottal leven, maga *facultasabul* megh nem adhatta” (548).

faluszer 'házsor a faluban'. — 1659: „Az első merés kezdetet az thömördj hatarra jaroiban, . . . Walamint az *falu szerben* az hazak rendel mind à szerent” (714) | 1659: „az *falu szerben* adtunk egy merteket” (714).

faluul 'a falu nevében, ajándékként.' — 1659: „tilalmas erdő, a Thómordi hatarnal, melliet in psent A(nn)o attak *faluul* reszemben” (707) | 1659: „egy kis darab

Erdeő, az mellyet... *faluul* jo akaratunkbul adtunk Meszleni Benedek Uramnak” (714).

fáradozás 1621: NySz. — 1632: „megh tekintuen ... abban intercedalt concordiankban ualo *faradozassal*” (410).

farsang hétfő. — 1645: „*Farsang hetfőn* hushagio elót volt lakodalmi napo(m)” (561).

fej — 1. 'a szomszéd község határával találkozó terület'. 1644: „az Ratias To tajan leuő harasztban, melly az Meszleny es Tömördj Szőlők *fejere* tendal” (502) | 1644: „Aszonfa felől egy haraszt *fejen*” (502). — 2. 'férj'. 1649: „az keresetben penighaz Aszonyi alatnak *feje* hatra hagjatot” (555).

fejérpénz 'ezüstpénz' é. n.: NySz. — 1612: „valamigh en awagj Swccessorim megh aggjak az Eothwen Magjar forintoth *fejer Penzul*” (332).

[*fejős*; *fejws* 1551: TESz.] *fejős marha*. — 1649: „ugy mint uonyos, *fejős*, es sörtes *Marhakat* adnj” (564/a).

[*fejt* 'fejteget' 1716: TESz.] *kifejt* 'kimond'. — 1642: „remenlven hogy à mit szömermetessgh miat az leany explicitè *ki feytény* nem akarna” (468).

fejválttság; *feje valtságat* 1639: NySz. — 1595: „Az en fyamnak azert nem hagyok (vagyonomból), Mert hogy ky Valtozoth : attam *feje Valczagaban* fl 100 23 forintot” (1885).

[*fekszik*] *kifekszik* 'fekvéssel gyógyul'. — 1642: „mint Aszony az gyermek ágyat bizuast *ki fekügye*” (468).

fel; alakv. *Fwl* 1585: TESz. — 1656: „vet *fül* ... tiz forintot” (605/a).

fél hely 'fél jobbágytelek'. — 1623: „az D(omi)na Re(lic)tanak fiaual edgyütt rendelteteth egy *fél hel*, ugyan ot Szent Mártonyban” (370).

feleközepe 'fele'. — 1644: „minden ingo bingo marhainknak ... *fele közepe* ... az en felesgem ... vér szereznt valo attja fiaie legjen, az mas fele penig az Nehai Janosi Borbala ... gjermekie legjen” (495).

félre megy 'félreeső helyre megy'. — 1642: „ejeli időn ki ment uele, mint hogy ha valami természeti dolgat akaruan ueghez vinni, ezen fatens *félre menuen* ... ’ (468).

felel — 1. 'ismerteti a vádat, vádra válaszol'. 1644: „Guari avagy Szelljestie Miklos Uram ellen, mint All Pörös ellen azt *feleli*” (497). — 2. 'követel'. 1644: „az föl pörös aszony, az hasznaert *felel* leg alab az ket szőlőert, minden időre tizen hat hat akora, hogy pedig el hadta pusztulnj, azertis mind karara jo lelkj esmeret szerint *felol* szaz forintra” (497). — 3. 'ígér, felelősséget vállal' 1524: TESz. 1609: „Az penzt Pedig *felellek* arra, hog az Dienes görgh hugaýnak meg fizete(m) az Zaz forinthoth” (303) | 1628: „*enis feleltem* w kek az iöuendó Karacson Napjara minden ok uetetlen ... megh adnom” (390).

felett 1. *annak felette* a.

[*felszél*] *felszélre* 'észak felé, északnak, északra'. — 1644: „Onned egienessen *feöl szelre* menuen az Nagy Utanal” (502) | 1644: „Onned meghis mind *feöl szelre* egy darab haraszton igienessen által menuen” (502).

felszélről 'észak felől, északról' 1758: TESz. — 1613: „az meli ret mellet *föl szelről* vech Mattias szomszédgia al szelről Tot Mattias” (124) | 1659: „*felszélről* penigh az Thömördj fel vetet hatar fekszik mellette” (714). L. még *alszélről*.

felső ház (a holttestet ott tartották — esetleg hosszabb időn át). — 1649: „6 die le tetettem az testet az *Főlső hazba*” (561).

felül 'fönt'; alakv. *fellywl* 1476 k.: TESz.; *feülliol* 1597: OklSz. — 1616: „az *felliül* megh newezet retett” (349) | 1643: „egýezzen az Orszagh törvényevel, es az *fölyöl* megh irt Akoual” (404) | 1653: „*föeljöl* megh irt Uramtul valoknak” (635).

férjhezmenetel. — 1643: „íőuendőbeli *Ferhöz menetelere* Leaniomnak ... tartozik ... le teni” (478).

fertály 'területmérték'; vö. 'negyed (jobbágy)telek' 1817: MNy. LXV, 236. — 1651: „Az Peresznyej Hegyen Rusa neuó hegiben uagio(n) kett *fertalj* szőlóm, azt az kett *fertallj* szőlótt hagio(m) Unokamnak Jankonak” (598) | 1651: „Pört inditua(n) ezen D(omi)nus Jval egy neminémü *fertal* Szőlő felől” (600).

fertályos 'fertály területű'. — 1644: „maradot kett rendbelj szölője egy egy *fertallyos* ezen Guari hegyben” (497).

fiág, fiúág 1639: NySz. — 1604: „az J(ncattus)nak elej az mandatomba(n) inseralt ioszagokat, csak *fj agra* kértek meg” (Nr. 133) | 1637: „nehai eőregbik Meszleni Benedek acquiralta Volna azt à Jozzagot chak *fi aghra*” (437) | 1637: „szerzet volt szegen oregh Attya(m) *fiu agnak* egy pinczet es egy szólót” (437).

fiúság. — 1650: „Meszleni Uram *fiusagauat* contentus woltam” (veje volt) (437).

[*fizet*] *ki fizet* 'kielégít' 1750: NySz. — 1602: „az wchyet *kj fizette* Chemethej Vduar hazabol” (287) | 1634: „az eőch et *ki fizette* Chómatej vduar hazabol” (419).

foga fehérre 1668: TESz. (*fehér a.*) — 1650: „olly Emberrel lett wolna dolga, hogy megh mutatta wolna *foga feierét* Néki” (568).

fogság 'tömlőc, fogház, börtön'. — 1659: „mint Vram, büntetes alá küldöt ide az Köszeghy Varba Groff Szechj peter Vra(m) *fogsagaba*” (718).

[*foglal*] 'hatóságilag zár alá vesz' 1788: TESz.] *elfoglal* 'lefoglal, törvényesen birtokába vesz'. — 1612: „Jozagomatth Eonneon maga ... Mjnde(n) Nemessegeom es szabadsago(m) ellen, *el foglalhassa*” (332) | 1620: „ezen leuelemnek erejeuell ket haz Jobbagjomat ualaholl w kme akaria *el foglalhassa*” (390).

elfoglalás 1708: NySz. — 1629: „kötötte volt magat, valammi két haz Jobbagynak azon adosságért valo *el foglalássarul*” (398).

[*fogyatkozik*] *megfogyatkozik* 'elszegényedik'. — 1649: „nem akaria azert, hogy elteben *megh fogyatkozzek*” (564/a).

formálás 'elkészítés'. — 1650: „neminémü Leuelnek *formálása* miat incurraluán poenat” (576).

főbíró ('város főtisztviselője' 1403: TESz.); 'főlebbviteli fórum'. — 1644: „minden hegysegbelj Szőlő törvénye, az dominus terrestrisse mint *Fő Biro* elejbe megyen” (497).

főinas. — 1630: „Vram w Naga *fej Jnassa* Poloniaj Jstuan Vram eleött” (Nr. 1720).

föld 'a község határa'. — 1628: „meli rettnek egike wagio(n) az Guarj *földön* ... az masik wagio(n) az Zentgeorgj *foldo(n)*” (388) | 1628: „wgia(n) ezen Zentgeorgj *földo(n)* walo Nagi rett, wizha zallio(n)” (388).

földbeli. — 1609: „az Mynemó *földbelj* wetest mostan kellene hadnj” (303) | 1609: „enis hasonlo es annj wetest *földbelit* haigak az heleth” (303).

földesasszony l. *hátratesz a.*

földgyomra 1631: TESz. — 1620: „Testemet penigh az *Földnek gyomraban* ell temetetni” (365) | 1638: „lelketem ajanlom az J(sten)nek testemet az *foldnek gyomraba*” (443).

földhalom 'határjelül felhányt földrakás'. — 1644: „az To földseő szelin ... az Viz elapadwan *feöld halmokat* kől czinalnj” (502).

földhatár 'határuul szolgáló halom'. — 1644: „ugian ot azon haraszt fejen czinaltottunk egy eőregh *feöld hatart*” (502) | 1644: „nap esetrül egy kys völgies mellet ket felől haniottunk ket *föld hatart*” (502).

fölös 'több, elegendő' ('számos' 1525/1640: TESz.). — 1637: „kiualtkepen *feles* penz nalam leuen uasarlasnak mi uoltaert” (440).

fő szolgabíró 1643: OklSz. — 1604: „ezen Varmegyének *feő szolga Biraia*” (Nr. 133) | 1604: „*fő szolga Bivott*, esküttivel egyút melle véven” (Nr. 133) | 1622: „was-vármegyének *feo Zolga bírāja*” (369).

franciskánus 1786: TESz. — 1638: „az Szombat heli *Franciscanus* barátok nak 10 kobollet adgyon” (443).

fundus 'telek' 1689: TESz. — 1659: „az megh irt Udwar haznak *fundussabul* ket' resz az enim” (707).

futás 'menekülés (ellenség elől)'. — 1612: „Ha peniglen *futasunk* törtenek, hogi megh ne(m) kazalhatna ő kgme . . .” (329).

fürdő 'fürdés' 1395 k.: TESz. — 1642: „hallotta ugyan akkor decima Juný hogy mindennap három *fördője* uagion, á uégre hogy el uezthesse á gyermeket” (468).

füstbe megy 1644: MNY. LXI, 367. — 1644: „ez illjen egj massal valo vegezünk minden reszeiben föl bomolljon, *füstben menjen*” (495).

fűves kert 1560/1580: OklSz. — 1659: „az Casteli hatullian nap esetrül *fűves* es giúmölcsös *kert*” (707).

fűves út; Fyuesuth 1268/1347: OklSz. — 1644: „azon *fűes uton* feőlliül” (502).

gazdaasszony ság. — 1651: „az *Gazda aszonj sagott* eppen ugý býria mjnt szinten az en eletemben” (598).

generális 'általános' 1752: TESz. — 1643: „az Ak ragazkodnak á Mezlenben lótt *G(ene)ralis* Gyülesben lett Articulushoz” (494).

gráci l. *gréci* a.

gréci tallér. — 1628: „Wolta(m) ados ő kgnek ottwen ezwt *Greczj tallerok* kal” (388) | 1632: „mely pinzben adott o kgmek ket *Grecj Talliert* szamlalua(n) egiet egiet szaz hetuen pinzbe(n)” (404) | 1632: „melybe(n) ket *Greczj Talljertis* attunk szamlalua(n) egiket egiket szaz hetue(n) pi(n)szben” (404/a).

gyaloghajdú. — 1637: „en altalam osz tata w Nagha akorbelti ho penzet katonajnak es *Gialogh hajduinak*” (440).

gyalogul 'gyalogmunkásként'. — 1659: „Az Heliessek . . . Harom napot szolgálnak marhual auagi *gialogul*” (707) | 1659: „az Söllerek penigh szolgálnak *gialogul* ket' napot mind(en) hete(n)” (707).

[*gyűlik*] *egybegyűlik*. — 1649: „*egybe gjölvön* ugjan ezen dolgon es tób igazgatason egjenló akarattall czelekedtek” (555).

gyűlölségesképpen l. *határbeli* a.

gyümölcsös kert l. *fűves kert* a.

(Folytatjuk.)

NÉMETH K. BÓDOG

NYELVJÁRÁSOK

A magyar nyelvjárások pusztulásáról

I. A magyar nyelvtudományban is régi keletű az a fölismerés, hogy a nyelvjárások pusztulóban vannak. A nyelvjárásgyűjtés első hazai úttörői figyelmeztettek már a tájnyelvi változatok elszintelenedésére, fokozódó visszaszorulására. Nyelvjáráskutatásunk eme kezdeti, hősi szakaszában kondította meg a vészharangot PLÁNDER FERENC, dialektológiank múlt század eleji szorgalmas és jeles művelője a göcseji nyelvjárás — azaz általában a magyar nyelvjárások — fölött a következő, nyomtatásban 1832-ben megjelent szavakkal: „a' Göcsei szőejtés . . . mióta a' nemzeti kissebb iskolák megszapordtak, és az olvasás a' köznép között is inkább elterjedt, t e l l y e s e l e n y é s z é s é h e z k ö z e l g e t” (TudGyűjt. 1832/3: 63; kiemelés tőlem: K. J.). Hasonlóképpen vélekedett

és vélekedik PLÁNDER óta majd minden nyelvész, akinek a nyelvjárásokhoz, a nyelvjárás kutatáshoz valamilyen formában valaha is köze volt (vö. nálunk például: HUNFALVY: MNyszet. I, 232; VARGA IGNÁC: NyF. 9. sz. 3—4; BENKŐ, Nyjtört. 8; VÉGH, ŐHA. 67, 74—80, MNYj. II, 43; DEME: NytudÉrt. 40. sz. 71—2; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink 115; IMRE SAMU: Teesid. Tallinn, 1970. I, 138; — külföldön: F. WREDE: in: Kleine Schriften. Marburg, 1963. 325, 332; A. SAARESTE, Petit atlas des parlers Estoniens. Uppsala, 1955. 5; M. RAPOLA, Johdatus suomen murteisiin. Tietolipas 4. sz. 17; AVANYESZOV: in: Русская диалектология². Moszkva, 1965. 21—4; P. VIRTARANTA: CSIFU. Helsinki, 1968. I, 584 kk.; G. HARD, Zur Mundartgeographie. Düsseldorf, 1966. 57 kk.; O. BUURMAN, Niederdeutsches Wort II, 65 kk.; stb. stb.). A sokat ismételt komor jóslat beteljesedése természetesen még jó ideig várat magára, illetőleg — pontosan fogalmazva — teljesen soha nem is teljeseedik be. A nyelvnek ugyanis természetéből következik, hogy vertikálisan és horizontálisan is tagolódik — s ez vonatkozik a jövőre is. Hogy a nyelvjárások fokozatosan pusztulnak, régóta tudjuk tehát. Arra vonatkozólag azonban nincsenek pontos adataink, milyen mértékű és gyorsaságú a nyelvjárások visszaszorulása (vö. mégis IMRE: i. m.). PLÁNDER — mint láttuk — teljes elenyészésről beszélt 1832-ben. S hol tartunk ma? A Kárpát-medence magyar anyanyelvű lakosságának legalább 60—70%-a napjainkban is valamilyen nyelvjárásban beszél (IMRE SAMU megállapítása: Tudományos Magazin 1971/3: 2). Hozzá kell azonban tennünk, hogy ma lényegesen kisebb a különbség a köznyelv és a nyelvjárások között, mint a XIX. század elején volt. Ahhoz, hogy a nyelvjárások pusztulásának mértékét — legalábbis hozzávetőlegesen — megállapíthassuk, két vagy több különböző korból s azonos nyelvjárásból származó ugyanazon nyelvi anyagot — idegen és divatos műszóval: korpuszt — kell egybevetnünk. Megbízható eredmények csak ezektől a vizsgálatoktól várhatók.

2. Az alábbiakban szerény nyelvi anyag vizsgálatával e téren óhajtok előbbre lépni (vö. BENKŐ: MNY. LVII, 401—13). Rövid tanulmányom alapjául ZSIRAI MIKLÓS 1913-ban közzétett mihályi tájszógyűjteménye (MNY. IX, 425—9, 464—5) szolgált. Az ő anyagát vizsgáltam meg a mai, hatvan évvel későbbi nyelvjárás állapotából visszatekintve, a következő szempontok szerint: 1. milyen szavak szociális érvényűek ma is; melyek szorultak perifériára, melyek vannak kihalóban; milyen szavak haltak ki; — 2. a vizsgálatot két korosztálynál végeztem el: ötven éven felülieknél (zömükben hatvan éves körülieknél) és huszonöt—harminc év közöttieknél. — A gyűjtés részint passzív, részint aktív, indirekt és direkt módszerrel történt. Adatközlőm számos volt, valamenynyien régóta személyes ismerőseim (szüleim, rokonok, volt iskolatársak stb.). — ZSIRAI tájszógyűjteményében összesen 304 szót (alakváltozatot, származékot, igekötős igét és szólást) közölt. Ebből 2: a *máró* és a *rémis* (i. h. 429, 464) Vas megyei szó (mindkettő ismeretlen Mihályiban), egy téves (a *pörgye* jelentése nem 'pernye', hanem 'perje' (lehet sajtóhiba is), a *bagyulás* 'bagyulál' minden bizonnyal sajtóhiba a *bagyuláz* helyett. Ezeket a szavakat a fentiek miatt kizártam a vizsgálatból, így az összehasonlítást 300 szón, pontosabban lexikai egységen végeztem el. ZSIRAI nemcsak tulajdonképpen, hanem jelentésbeli és alakú tájszavakat is fölvetett gyűjteményébe, mint például a *pohár* 'pohár' szót, amely a *pohár* alakváltozata (kihalt), vagy a *szövetkezet* szót 'hitelszövetkezet' jelentésben (ez a jelentés is kihalt már).

A vizsgálat — rövid, áttekinthető formában közölve — ezt mutatja:

	kihalt	visszaszorulóban	szociális érvényű
50 éven felüliek	91	106	103
25—30 évesek	139 (48)	80 (22)	81

A fenti számokhoz a következő megjegyzéseket fűzzük. A fiatalabb generáció szociális érvényű szavai (81) kivétel nélkül használatosak az idősebbek körében is. Az idősebb generáció kihalt szavai (91) közül a fiatalabbak sem ismernek egyet sem. (Hagyományos szókincsről lévén szó ez magától értetődik — a zsargonban másképp lenne.) Az idősebbek 106 viaszszorulóban levő szava közül 48 a fiatalabbak között már ismeretlen (zárójeles számmal és nyíllal jelöltem). Az idősebb generáció 103 szociális érvénnyel használt szava közül 22 a fiatalabbak körében viaszszorulóban van.

Néhány nyelvzociológiai megjegyzést is teszünk. A vizsgálatot elsősorban a hagyományos paraszti gazdálkodásban élők között végeztem el, mert ZSIRAI tájszóközlése tipikusan a paraszti szókincshez tartozik (1913-ban Mihályi — nem számítva a tanítókat, orvost, papot, gyógyszerészt, jegyzőt és a szép számú iparosságot — teljesen földművelő falu volt). Figyelemre méltóak a nemek szerinti különbségek, amelyek a fiatalabb generációnál jelentkeznek (vö. e témakörhöz VÉGH JÓZSEF elemzését: ÓHA. 78—80). A vizsgált 300 szó között van 14 olyan szó, amelyet jobbára csak nők ismernek (ezek a kisgyerekek gondozásával és részint az állattartással függnek össze); ugyancsak 14 azoknak a szavaknak a száma is, amelyeket csak férfi adatközlőim ismernek-ismergetnek (ezek a mezői munkákkal, a szekéralkatrészekkel kapcsolatosak).

A szóban forgó 28 szóból 14-et a kihalt, 14-et pedig a viaszszorulóban levő szavak listájába vettem be. — A szavak kihalásának egyik sajátos fázisa, amikor a perifériára szorult szó már csak bizonyos állandósult szókapcsolatokban használatos. A *csendő*r szó Mihályiban *csönd'ér* volt (ZSIRAI: i. h. 426). Ma a fiatalabbak ezt a szót csupán a *Borsodi csönd'ér* kifejezésben használják (egy *Borsodi* nevű ember volt *csendő*r a faluban, a család ma is Mihályiban él). A *csönd'ér* szó ebben a név-együttesben tulajdonképpen egy fajta ragadványnév már. — Nem volna különösebb értelme valamennyi szót felsorolni, ezért — egy későbbi összehasonlító vizsgálat fontosabbik részét biztosítandó — csak azokat a szavakat közlöm (egyszerűsített helyesírással, illetőleg átírásban), amelyek idősebbek-fiatalabbak körében egyaránt szociális érvényűek ma még (a jelentéseket l. ZSIRAINÁL): *bábos*, *baca*, *bagyulál*, *bakló*, *baklós*, *bibi*, *bibis*, *bóklál*, *buckó*, *buckós*, *még-buckósodik*, *buri*, *buzérál*, *cafat*, *cafatos*, *cefet*, *címérés*, *cudar*, *mégcsap*, *csarnok*, *csingál*, *mégcsingál*, *csingálódik*, *kicsavad*, *csór*, *csórisz*, *összöcsórisz*, *csóringál*, *csóringul*, *csuszkéra*, *csuszkérál*, *dángal*, *elemiszt*, *észér*, *mégészt*, *észteget*, *éd*, *mégéd*, *mégfejbekül*, *firég*, *gacsiba*, *geggyül*, *góttul*, *gurgula*, *gyövré*, *hálá Isten*, *hónalla*, *hull*, *hupalag* (~ *hupolag*), *ít-nap*, *kerékutyózik*, *komótos*, *közbe*, *kuruszpul*, *lóstul*, *májjog*, *mamlasz*, *megmohódik*, *nyaggat*, *nyakigtláb*, *oktondi*, *elpatkol*, *pilinga*, *pipogya*, *porozinkó*, *mégpöcint*, *pup*, *sedret*, *sétt*, *sül*, *szapirka*, *szekérce*, *szotyorodik*, *tótágas*, *töklejdi*, *tuszli*, *tütyme*, *vinasszonpocca*, *elveszelődik*, *vörhenyegés*, *zörömbül*.

3. A hagyományos paraszti gazdálkodásban az utóbbi két évtizedben végbement gyökeres változások következményeképpen gyorsult ütemben pusztul a hagyományos nyelvjárási szókincs. A tájszavak viaszszorulását — generációk és nemek szerint is — jól mutatja e szerény anyagban elvégzett vizsgálat is. Jelen esetben nem köznyelvi hatásról van szó elsősorban, bár némely esetben arról is természetesen (a *pahár* és a *bukhenc* ezért lett *pohár* és *bukfenc* a nyelvjárásban) (a köznyelvi hatást vizsgáló dolgozatokra l.: B. LÓRINCZY: MNy. XLVII, 102—10; KOVÁCS ISTVÁN: MNyj. II, 146—52; VÉGH: ÓHA. 74—8). Vizsgálatunk alapján messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Úgy véljük azonban, a számarányok hozzávetőlegesen mégiscsak jól mutatják a hagyományos nyelvjárási szókincs viaszszorulásának ütemét. Durván fogalmazva a ZSIRAITÓL 1913-ban közzétett, akkor minden bizonnyal szociális érvényű szavak egyharmada ma már kihalt, egyharmada viaszszorulóban van, egyharmada még él az idősebb generáció körében. A fiatalabbak között ezzel szemben a vizsgált szavak (alakváltozatok, jelentések stb.) majdnem fele kihalt már!

4. Közismert tény, hogy az élet változásaira a nyelv alkotórészei közül a szókinés reagál a leggyorsabban és legérzékenyebben. Ebből az következik, hogy a nyelvi változásokat leghamarabb és legkézzelfoghatóbban a nyelv eme részlegében érhetjük tetten. Ezt a nyelvészeti közhelyet kitűnően bizonyítja a jelen vizsgálat is. Természetes azonban, hogy a szókinés vizsgálata a lehetséges és elvégzendő feladatok egyike csupán. A nyelvi változásokat, a mi esetünkben a nyelvjárások visszaszorulásának, köznyelviessülésének folyamatát a nyelvi rendszer többi részlegében is meg kell vizsgálnunk. A ZSIRAI közölte tájszógyűjtemény, valamint a mai anyag összehasonlítása alapján jól láthatók bizonyos, a mihályi nyelvjárásban már lezajlott, illetőleg napjainkban végbemenő hangtani változások is (az *el* hangkapcsolat az *l* kiesésével ma elsősorban *ē*-ben realizálódik, nem *é* diftongusban; az *l* kiesése ZSIRAI-nál még következetes, ma már nem, stb.); a vizsgált nyelvjárás generációs különbségeire több alkalommal is utaltam már, vö. Nyr. LXXXIX, 220, MNy. LXIV, 101, 363—4). Jó lenne, ha minél több nyelvjárásból rendelkezésünkre állhatnának ilyen jellegű vizsgálatok, mert velük a nyelvjárástörténet-nyelvtörténet mind módszerben, mind konkrét eredményekben gazdagodhatnék, ahogy azt újszerű és példamutató tanulmányával („Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban”: MNy. LVII, 401—13) BENKŐ behizonyította. Különösen is kívánatos lenne ebből a szempontból a nyelvjárásszigetek vizsgálata, valamint a nyelvjárásszigeteknek egymással és anyanyelvjárásaikkal való egybevetése (l. BENKŐ: i. h. 402, 407). A legérdekesebb eredményeket azoknak a nyelvjárásszigeteknek a vizsgálata ígéri, amelyeknek a magyarság zömével való kapcsolata már régebben megszakadt (bukovinai csángók, szlavóniai és felsőőri magyarok; vö.: BENKŐ: i. h.; VÉGH: ÓHA. 67—8).

KISS JENŐ

A mássalhangzók kiesése, hasonulása és nyúlása Nagykönyiban*

Nemrégiben nagy örömmel vehettük kézbe A Magyar Nyelvjárások Atlaszának immár a II. kötetét is. Ilyen nagy jelentőségű munka megjelenése után — amint ezt már többen megállapították —, továbbra is szükség van nyelvjárásaink tüzetes megismerésére, a különböző nyelvjárási jelenségek részletes vizsgálatára. Részben ez a tényező, részben pedig néhány legutóbb megjelent jelenségtanulmány (BALOGH LAJOS, A szótagzáró *l* kérdéséhez: MNy. LXIV, 355—61; IMRE SAMU, A *v* zöngésség szerinti hasonulása és hasonító hatása a nyugati nyelvjárásokban: MNy. LXV, 349—51; KISS JENŐ, A szótagzáró *l* a rábaközi Mihályiban: MNy. LXIV, 361—4) ösztönzött arra, hogy közzétegyem a Tolna megyei Nagykönyi nyelvjárásának néhány mássalhangzó-jelenségét: a kiesés, a hasonulás és a nyúlás eseteit.

Az egyes jelenségeket szinkrón vonatkozásban vizsgálom, történeti jellegű kérdésekre nem térek ki. Pusztán leíró szempontú dolgozatomban általában figyelembe veszem és felhasználom az említett tanulmányok idevonatkozó anyagközlési koncepcióját abból a célból, hogy az egyes nyelvjárási jelenségek könnyebben összehasonlíthatók legyenek. Az alábbiakban bemutatott jelenségek elsősorban a középkorúak és a legidősebb nemzedék szóhasználatában élnek, a fiatalokéban kevésbé.

I. A mássalhangzók kiesése

A mássalhangzók kiesése általában jóval gyakoribb jelenség, mint a magánhangzóké. Közismert, hogy nyelvünk nem kedveli a mássalhangzó-torlódást. Ha mégis mássalhangzó-torlódásos alak kerül nyelvünkbe — főként idegen eredetű szavakban —

* Részlet a „Hangtani jelenségek Nagykönyi község nyelvjárásában” című dolgozatomból.

akkor azt igyekeznek a nyelvzérk megszüntetni. Különösen jellemző ez a jelenség nyelv-járásainkra. Nyelvjárásunk a mássalhangzó-torlódást különbözőképpen oldja föl. Egyik módja az, amikor magánhangzó kerül a mássalhangzók közé: *dong* ~ *donog*, *pöng* ~ *pönög* 'peng' stb. A torlódás megszüntetésének gyakoribb esete az, amikor valamelyik mássalhangzó kiesik. Szó elején gyakran az első mássalhangzó marad el a torlódásból: *katula* ~ (*iskatula*) 'skatulya', *porhelt* 'sparhelt', *priccül* 'spriccel', *taniszi* 'stanieli', *télázslí* ~ *télázsi* 'stelázsi' és *trázsa* ~ *trázso* 'strázsa'. De: *spájz*, *spékullál*, *spénót*, *spiccés*, *spórull*, *sport*, *srég*, *strand*, *strapáll*. A szó belseji torlódásból — három mássalhangzó esetén — leggyakrabban a középső esik ki: *dop ki* 'dobd ki', *férhő mén* 'férjhez megy', *kerbe* 'kertben', *krumpi* ~ *krumpli*, *majněm* 'majdnem', *mos má* 'most már', *mos monta* 'most mondta', *tesfjerje* 'testvére'. Ez a jelenség mondatfonetikai helyzetben (két szó határán) is megfigyelhető. Néhány esetben az így létrejött mássalhangzó-torlódásból két mássalhangzó esik ki. Például: *aszitte* 'azt hitte', *aszonta* 'azt mondta', *aszongyák* 'azt mondják', *miha* 'mintha', *mom mēg* ~ *mon dēg* 'mond meg' stb.

Néhány *t*-re végződő szóban a szóvégi mássalhangzó-torlódásból a *t* véglegesen elmarad. Ez jellemző az *-ért* határozóagra is, amely nyelvjárásunkban mindig *t* nélkül fordul elő. Például: *ablakér*, *azér*, *cēruzáér*, *dögér*, *ezér*, *gazér*, *halér*, *körtээр*, *mé* ~ *mér* 'miért', *mээр*, *sóér*, *tollér* stb.

A különböző mássalhangzók közül a *j*, *l*, *m*, *r* és *z* kiesése számottevő.

1. A j kiesése. Többnyire pótlónyújtással jár, néhány esetben pedig zártabbá tevő és labializáló hatása van. A következő szavak tartoznak ide: *bút* 'böjt', *búti* 'böjti', *bútiül* 'böjtöl', *éccaka* 'éjszaka', *éjél* 'éjféli', *gyútt* 1. 'sammeln', 2. 'szénát rendekből összehajtogat, esomókba összehord', *gyúttés* 'gyújtás', *lött* 'lejt', *löttös* 'lejtős', *óik* ~ *ójik* 'némelyik', *rött* 'rejt', *röttöget* 'sokáig őrizget vmit; rejteget', *röttökkéve* ~ (*bujókkéve*) 'a gabonakereszt legelső kéréje' és *uan* ~ *ujan* 'olyan'.

2. A z l kiesése. A mássalhangzók kiesésének leggyakoribb esete a szótagzáró kiesése, amely általában pótlónyújtással jár. Előfordul azonban, hogy az *l* eltűnése ellenére is rövid magánhangzó mutatkozik néhány tőszóban és ragos névszóban. — Az *l* eltűnése egyaránt megfigyelhető szó belsejében, abszolút szóvégen és toldalékok előtt.

A) Szó belsejében. a) Rövid magánhangzók után. — Az *al* hangkapcsolatban: *áku*, *ákuszik* ~ *ákszik*, *ásó*, *Ászég* (falurész), *ászél* 'déli szél', *fóka* 'falka', *fókázó* 'az a személy, aki az állatok etetnivalójáról és almozásáról gondoskodik (tsz-ben, állami gazdaságban)', *hāgat*, *óma*, *ómárium* ~ *ómárium* 'szekrény', *ómás(ló)* 'kövér, almás ló', *szóma*, *tāp*, *tāpall*. De: *album*, *Alföld*, *alkalom*, *alkotmány*, *balta*, *halk*, *lakodalmak*. Az *el* hangkapcsolatban: *bēsó*, *ēsó*, *nyēve*. De: *elnök*, *elve*, *elvégre*, *selmēs*. Az *il* hangkapcsolatban: *szíva*, *szívás* 'szőlőskertek előtti, dűlőtől nyugól, rendszerint gyümölcsfákkal beültetett terület'. De: *gyilkull*, *ilka*, *nyilt*, *szülfa* ~ (*szijfa*), *Szulfás*, *tilt*. Az *ol* hangkapcsolatban: *bóha*, *bót*, *dógozik*, *dómány* 'kabát', *fót*, *hód*, *hónap*, *kápóna*, *kóbász*, *kódís*, *mónár*, *nyóc*, *ócsó*, *ódā* ~ *ódal*, *ótt* 'olt', *óvad*, *óvas*, *póc*, *pócik* 'a hidegkonyhában levő, sárból készített padkaféle', *szóga*, *tóddoz*-*fóddoz*, *vót*. De: *boldog*, *oltár*. Az *öl* hangkapcsolatban: *böcső*, *fód*, *főső*, *gyümöcs*, *kódók*, *kötözik*, *kótt*, *kücsön* 'kölesön', *ötözik*, *ótt* 'ölt', *ót-kátt* 'kiáltoz', *tócsér*, *tófa* 'tölgyfa', *tótt* 'tölt', *tóttés*, *vögy*, *zód*. De: *bölcs*, *fólhó*, *pölhe* 'valamilyen növény (főként a kukorica) polyvája, hulladéka', *tóttény*. Az *ul* hangkapcsolatban megmarad: *mulva*, *pult*, *ultí*, *ultra* (mosószer). Az *ül* hangkapcsolatban: *küd*, *kúsdó*, *súddó*. De: *küldönc*, *sült*, *üldöz*. — A rövid magánhangzók utáni *l* kiesésére — mint a fentiek mutatják — az *al*, *ol* és *öl* hangkapcsolatokban találunk legtöbb példát. Az *l* elmaradása majdnem kivétel nélkül pótlónyújtással jár, néhány esetben pedig zártabbá tevő hatása mutatkozik. Előfordul, hogy e hatások együtt jelentkeznek. A *szíva*, *szívás* és *küd* szavakban visszarövidülés következett be. — Mindig kiesik az *l* a *föl* és *el* igeikötőben, ha ezek mással-

hangzóval kezdődő igékhez kapcsolódnak. Például: *ēdob, ēforog, ēhever, ēküd, ēlép, ēnéz, ēver; fōdob, fōfegyveréz, fōfordull, fōhuz, fōkap, fōlép, fōncz, fōnyom, fōszéd, fōtész, fōvisz* stb. Ha viszont magánhangzóval kezdődő szavakhoz járul az *el* és a *föl* igekötő, mindig *l*-es alak fordul elő. Például: *elad, elér, elintéz, elönt, elutazik; földad, földakaszt, fölé, fölönt, fölugrik, fölüt* stb.

b) Hosszú magánhangzók után. — Az *ál* hangkapcsolatban: *ádomás, ámodik, ámos, kátt 'kiált', páca ~ páco, száka, táca ~ (tárca) 'tálca', vátt*. De: *áldás, állvány*. Az *él* hangkapcsolatban: *fétt 'félt', nékü 'nélkül'*. De: *féltékeny, példa*.

B) A b s z o l ú t s z ó v é g e n. T ő s z a v a k b a n. A *kő* 'kell' ige kivételével az igékben megmarad az *l* (pl. *áll, beszél, kapáll, kel, nyóll 'nő', szel, találl, ül* stb.), a főnevek és egyéb szófajok tekintetében viszont az előtte levő magánhangzó minőségétől és a szótagszámtól függően különbözőképpen viselkedik.

1. E g y t a g ú a k v é g é n. Általában megmarad az *l*: *bal, dal, fal, hal; bál, nyál, Pál, sál, väll; csel, gyel 'jel', hel 'hely'; bél, cél, dél, méll 'mély', nyél, szél, tél; nyíl; col, gol, mol 'moly', ól, toll; öl (fn.); nyúl (fn.), túll; fül, tüll*. Ha az *el* és *föl* igekötő az ige után áll, akkor az *l* általában pótlónyújtással kiesik: *Vidd ē!, Hozd ē!, Nész fō!, Tét fō!* stb. — Néhány egytagú szóban ingadozás figyelhető meg az *l* viselkedését illetően. A *dél, szál, tál* főnevekben és a *fél* 'halb' számnévben az *l* megmaradása vagy kiesése érdekes módon megegyezik a Vas megyei Bük község nyelvjárásában használatos alakokkal (vö. BALOGH: i. h. 357). Jelzős szó szerkezetekben kiesik: *fé z sák liszt, fé tányér leves; ész szá hurka, ész szá kóbász; ét tá gulásos, ét tá káosztá* stb. Ha a *fél, szál* és *tál* szavak alány, állítmány vagy (névutós névszóval kifejezett) határozó szerepét töltik be a mondatban, akkor az *l* általában nem esik ki: *Ném egéz vót, halom csak ēf fél. Ez igazán szép szál! Od van a tál mellett a késéd. A dél főnévben szóvégen általában megmarad az l: Mire odaérünk, ēgyün a dél; mássalhangzóval kezdődő szó előtt pedig többnyire kiesik: Ném-sokára dé léssz. Hama dé lét mostannék.*

2. T ö b b t a g ú a k v é g é n. Attól függően, hogy az *l* előtt milyen magánhangzó található, az *l* (megmarad vagy kiesik) különbözőképpen viselkedik.

a) Rövid magánhangzók után. — Az *al* hangkapcsolatban: *angyā ~ angyal, asztā, fajyā ~ fajyal, fijatā ~ fijatal, hajnā, itā ~ ital, kazā, nappā, odā ~ ódal, tavā*. De: *bandzsál, fodbál, hivatal, ravatal, vonal*. Az *el* hangkapcsolatban: *éjjē, étē ~ étel, hitē ~ hitel, közē, rēggē, széjjē*. De: *hüel ~ hüjel 'hüvely', kengyel, lengyel, (elb)-mēnetel, tétel, vétel*. Az *él* hangkapcsolatban: *dzsungel, Étél, flanél, fotél, kábél, modéll, rubél*. Az *ül* hangkapcsolatban: *akó, garambó 'karambol', jászu, pokó ~ pokol*. De: *alkohol, angol, apostol, kárfiol, mongol, spanyol*. Az *öl* hangkapcsolatban: *elü 'elől'*. De: *köböl, öböl, ököl*. Az *ul* hangkapcsolatban: *allu, háttu 'hátul'*. Az *ül* hangkapcsolatban: *bellü, ēgyedü, föllü, körü, körübelü, kivü, mögü, nékü*. De: *ridikül*. Ezekben a hangkapcsolatokban az *l* elmaradása többnyire pótlónyújtással jár. Az *ul, ül* hangkapcsolatokban és a *jaszu* 'jászol' szóban azonban pótlónyújtás nélkül esik ki az *l*.

b) Hosszú magánhangzók után. — Az *ál* hangkapcsolatban: *fonā ~ fonál, halál, hangyā ~ hangyál 'hangya', pēdál, sakā ~ sakál*. A *fonā* *mēntibe* 'folyamatosan, megszakítás nélkül' kifejezésben mindig elmarad az *l*: *Mongya a Kati nēni fonā mēntibe, be nēm áll a szájja*. Az *él* hangkapcsolatban: *acél, földél, kötél, levél, páncél*. Az *ól* hangkapcsolatban: *alu* (névutó). — Az *öl* hangkapcsolatban: *elü, felü, mellü* (névutók). Az *ál, él* hangkapcsolatokban általában megmarad az *l*, a határozószókban és névutókban pedig mindig kiesik pótlónyúlás nélkül.

3. T o l d a l é k ö k v é g é n. Az *l*-re végződő képzőbokokkal alkotott származékokban mindig megmarad a szóvégi *l*: *bujkáll, csahitáll 'csahol', földögéll, fölorbizáll 'hangos beszéddel fölébrészt', nyalákull 'nyaldos', nyögészüll 'nyögédcsepl', rikácsull, rug-*

dall, szaladgáll stb. — De mindig eltűnik az *l* az alanyi ragozás kijelentő mód egyes szám 2. személyű igealakokban jelen és múlt időben egyaránt: *ásó* 'ásol'; *ástá, dógozó* 'dolgozol', *dógosztá, feksző* 'fekszik'; *kezütté, hízó* 'hízol'; *hisztá, kereső* 'keresel'; *keresté* stb. — Mindig *l* nélkül mutatkoznak a honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok (-*bu, -bü; -ru, -rü; -tu, -tü*) és a -*ná, -né, -stu, -stü; -u, -ü* határozóragok is: *bokorbu* 'bokorból', *csibébü* 'csibéből', *házzru* 'házról', *kezirü* 'kezéről'; *nyakátu* 'nyakától', *szeleptü* 'szeleptől', *ablakná, kerítetténé; családostu, üüstü* 'tövestől'; *téhetellenü ~ téhetetlenü, váratlanu ~ váratlanyu* stb. Érdekeségük e ragoknak, hogy bár *l* nélkül állnak, mégis rövid magánhangzót tartalmaznak. Ezekben minden bizonyítással másodlagos rövidülés ment végbe. — Külön kell szólnom a -*val, -vel* határozórag *l*-jének elmaradásáról. Általában nem találunk *l*-et az olyan -*val, -vel* ragos névszókban, amelyek mondat végén vagy mássalhangzóval kezdődő szó előtt állnak. Például: *baltávā verte, dobbā, gyerékkē mēnt, hevederrē, késsē mérte el, marókkā, nyelivē* 'nyelével', *toporrā, vesszōvē* stb. Ha azonban a -*val, -vel* ragos névszót magánhangzóval kezdődő szó követi, az *l* viselkedése ingadozást mutat. Például: *cēruzávā irt ~ cēruzávā irt, fejivēl intētt ~ fejivē intētt, hajóvā is ~ hajóvā is, labdávā is ~ labdávā is, vonattal utazott ~ vonattā utazott*. Megfigyelésem szerint az *l*-es változatok valamivel gyakrabban fordulnak elő. A többi határozórag esetében nincs meg ez a fajta ingadozás: *pohár-bu ivott, ēri intētt, magātu adott, kocsmánā építkéznek, mindēnēstü ētte, váratlanu izent* stb.

C) Toldalakok előtt. A magánhangzós kezdetű toldalék előtt mindig található *l*, a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt pedig általában elmarad, de itt sem minden esetben.

1. I g é k b e n. Mindig kiesik az *l* bármely magánhangzó + *l* hangkapcsolatra végződő igékből, ha mássalhangzóval kezdődő toldalék járul hozzá. Például: *ádogáll* 'álldogál', *csókúsz* 'csókolsz', *énekűnek* 'énekelnek', *fügyētük ~ figyētük* 'figyeltük', *gondútam* 'gondoltam', *gyülūte* 'gyűlölte', *követēnem* 'követelném', *szód vóna* 'szólt volna', *üdügēll* 'üldögél', *viccāni ~ viccānyi* 'viccelni' stb. — A magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt viszont *l*-es alakok jelentkeznek: *ádogállás* 'álldogálás', *cibállom, dobállunk, kapállod, lefetyüllés* 'lefetyelés' stb. A *l*-re végződő igék ragozásában tehát pl. ilyen sorok alakulnak: *gondull — gondútam — gondullom, kapáll — kapátad — kapállod, szel — szēte — szeli* stb.

2. E g y é b s z ó f a j o k b a n. Ha az alapformában nem esik ki a szóvégi *l*, akkor általában a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt is megmarad az egytagú és többtagú szavakban egyaránt. Például: *fal — falra, fül — fülbe, hal — halbu, nyál — nyáltu, nyul* (fn.) — *nyultu* stb.; *acél — acélbu, angol — angolt, kábél — kábélra, kötél — kötélre, ököl — ökölbe, pédál — pédáltu* stb. De: *ól — óba* 'ólba'. — Ha az alapalak egyaránt használatos *l*-el vagy *l* nélkül is, akkor a toldalék mindkét tőhöz járulhat: *foná ~ fonál — fonábu ~ fonálbu, hitē ~ hitel — hitēbe ~ hitelbe, itā ~ ital — itāt ~ italt, ódá ~ ódal* 'oldal' — *ódába ~ ódalba* 'oldalba' stb. — Azokban az esetekben, amikor az alapforma *l* nélkül használatos, a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt sem fordul elő *l*: *asztā — asztāt, hajná — hajnába, kazā — kazāra; réggē — réggēre* stb. De: *asztalonn, hajnali, kazalok, réggeli* stb. — A *jászu* 'jászol' és a *ráspu* 'ráspoly' főneveknek Nagykónyi nyelvjárásában csak *l* nélkül (visszarövidüléssel) formája használatos. Ezeknek semmilyen toldalék előtt nem fordul elő *l*-es alakváltozatuk: *jászuk, jászut, jászuba, jászubu, jászuru, jászutu* stb., ugyanúgy *ráspuk, rásput, ráspura* stb. (vö. BALOGH: i. h. 359).

A nagyszámú példából is láthatjuk, hogy mennyire gyakori a szótagzáró *l* kiesése. Van azonban néhány olyan eset, amikor hamis analógia következtében *l* kerül a szó hangsorába. Ezek a következők: *csolk, olbor, szolda, szolnok, szolnokull és szölke*. Ezek közül a *csolk, szolnok, szolnokull* 'szónokol' és *szölke* igen ritkán s csak az idősebb nemzedék körében használatos, az *olbor* és *szolda* alakok pedig csak az *olbort iszik szoldávā* tréfás hangulatú szólásszerű kapcsolatban hallható.

Ide sorolhatók a *tengő* 'tengely'-féle alakok is, amelyekben abszolút szóvégen és mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt hiányzik az *l*: *kőkezik* 'kölykezik', *göröndő* 'gerendély', *tengő* 'tengely' stb. Magánhangzó előtt viszont *l*-es alakok mutatkoznak: *kőlők* 'kölyök', *göröndöle* 'gerendelye', *tengölös* 'tengelyes' stb. Nagykónyi nyelvjárásában az *l*-ezés általános, ezért itt voltaképpen az *ly*-lyel szembeni *l*-ező alak *l*-je marad el (vö. DEME, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 275). Ez a jelenség is pótlónyújtással jár, csupán néhány esetben mutatkozik visszarövidülés: *hüvekujj* 'hüvelykujj' és *ráspu* 'ráspoly'. Ennek esetei megfigyelhetők szó belsejében és szóvégen egyaránt: Szó belsejében: *kifót* 'kifolyt', *kőkes* 'kölykes', *kőkezik* 'kölykezik', *máva* 'mályva' és *ókor* 'olykor'. — Szó végén: *bagó* 'bagoly', *barbé* ~ *barbél* 'borbély', *bivā* ~ *bival*, *fértā* ~ *fértál*, *fogó* ~ *fogol* 'fogoly', *Gergő* 'Gergely', *göbbő* 'göbölő', *göröndő* 'gerendély', *Káró*, *konkó*, *métő* ~ *métől*, *péndő* 'pendely', *pisztó* ~ (*pisztol*) ~ (*pisztolj*) 'pisztoly', *pörső* 'persely', *ráspu* 'ráspoly', *sindő* 'tetőcserep, zsindey', *sonkó* 'a méhviasz törmeléke, üledéke', *tavā*, *tengő* 'tengely', *törkö* és *véndő* 'zsirosbödön, vendely'.

Az *ly*-lyel szemben *l*-ező alakokban általában megmarad az *l*, ha előtte *á* vagy *é* magánhangzó található. Az *akadál*, *barbé* ~ *barbél*, *engedel*, *Erdél*, *fértā* ~ *fértál*, *főkél*, *homál*, *innepél* ~ *ünnepel*, *kastél*, *királ*, *királné*, *királság*, *kristál*, *kvártél*, *Mihál*, *osztál*, *seregél*, *szabál*, *szémél*, *szeszél*, *veszél*, *viszál* szavak tartoznak ebbe a sorba. — Ha ezekhez a *tengő* 'tengely' típusú főnevekhez *-s* melléknévképző járul, akkor az egyik alakváltoztatban *l* mutatkozik: *göbbölös* ~ *göbbős*, *konkolos* ~ *konkós*, *péntölös* ~ *péntős*, *tengölös* ~ *tengős*, *törkölös* ~ *törkös* stb. Ugyanilyen ingadozás figyelhető meg a birtokos személyragok előtt is: *bivalom* ~ (*bivām*), *göbbölöm* ~ *göbbölöm*, *pörsölöm* ~ *pörsöm*, *sindölöm* ~ *sindöm*, *tengölöm* ~ *tengöm*, *véndölöm* ~ *véndöm* stb. Ez a kettősség a többi birtokos személyrag előtt is megtalálható. Megjegyzendő továbbá, hogy mind a melléknéves, mind pedig a birtokos személyragos alakokban inkább az *l*-es változatok gyakoribbak. Az *l*-t tartalmazó melléknéves (*göbbölös*, *konkolos*, *sindölös* stb.) és birtokos személyraggal ellátott alakokban (*bivalom*, *göbbölöm*, *péntölöm* stb.) az *l* etimologikus. Ezzel szemben a *csípő* főnév birtokos személyragos alakjaiban: *csípőle* (*-öm*, *-öd*, ~, *-ünk*, *-ték*, *-ük*) az *l* inetimologikus. Ebben bizonyára a *bivalom*-féle alakok analogikus hatása játszik szerepet.

3. A z m kiesése. Az *m* eltűnése a *meg* igeikötővel kapcsolatos, és ez is elsősorban csak az idősebb és középkorú nemzedék nyelvhasználatára jellemző. Az *m* hiányára leginkább csak mássalhangzó-torlódásos esetekben kerül sor. Ilyen mássalhangzó-torlódás létrejöhet úgy is, hogy a *meg* az ige előtt áll (pl. *elmentünk megmézni*), de olyan helyzetben is, amikor az ige után következik (pl. *kérdezd meg*, *nézd meg* stb.). Ilyen esetekben *m* nélküli alak jelentkezik, és az előtte álló mássalhangzó a helyére kerülhet, mivel ezt a mássalhangzót esetenként együtt ejtik az alapigével: *együttün képvényi* 'eljöttünk megvenni', *émente kéghoznyi* 'elmentek meghozni', *kérdéz dög*, *néz dög*, *szagú dög* 'szagold meg' stb.

Az *m* azonban olyankor is elmaradhat — bár megfigyelésem szerint sokkal ritkábban —, ha nincs mássalhangzó-torlódás, amikor az *m* magánhangzók között vagy mondat elején fordul elő: *Ęg'gyüláte a zapyát. Jó Ęgmondogattam nekijje*.

4. A z r kiesése. Az ikerített *rr* rövidülésével pótlónyújtás jár együtt: *āra*, *ēre*, *fór*, *fóradalom*, *fór*, *papagájóru*, *vār*, *vāróné*. Kieshet ezenkívül az *r* még néhány esetben szó belsejében: *febuír* és szóvégen is: *hamu*, *mā*, *mé* ~ *mér* 'miért'.

5. A z kiesése. A *z* kiesése szó elején, szó belsejében és toldalékokban (*-hoz*, *-hez*, *-höz*) figyelhető meg.

A *S z ó e l e j é n*: *acskó*, *álog*, *álogház*, *áp*, *ápfog*, *áptojás*, *árszámadás* és *ászló*. Ezek a *z* nélküli alakok a nyelvérzék megtévedése következtében lépnek föl nyelvjárásunkban. *A z a j t ó*, *a z e m b ě r*, *a z ó r a* stb. -féle alakokban az *az* határozott névelő *z*-jét nagyon gyakran együtt ejtik a következő szóval, ha az magánhangzóval kezdődik. Ezeknek hangalak-

jában nyilvánvaló, hogy a *z* nem állandó elem bennük, hiszen az *ajtó*, az *embër*, az *óra* formák világosan fölismerhetők. A *z* elmaradásában minden bizonytalanság az az határozott névelő játszik szerepet oly módon, hogy ezt a szókezdő *z* hangot a nyelvérzék tévesen a *zajtó*, a *zembër*, a *zóra* stb. analógiájára a névelőhöz tartozónak érzi a *zacskó*, *zálog*, *zálogház*, *záp*, *zápjog*, *zápíójás*, *zárszámadás* és *zászló* szavak esetén, és elvonja belőlük.

Az említett *zajtó*, *zembër*, *zóra*-féle alakok gyakorisága vonja maga után azt, hogy az az névelő *z*-jének a magánhangzóval kezdődő szóhoz kapcsolódását két esetben, a 'hordódugó', illetőleg 'hordónyílás' jelentésű *zakona* ~ *akona* és a *zabalé* szavakban a szókezdőhöz tartozónak érzi a nyelvtudat. A *zabalé* esetén a nyelvtudatnak ezt a megtevédesét az idézi elő, hogy az *abál*, *abárol* ige nyelvjárásunkban nem ismert, helyette a *küjeszt* ~ *küeszt* használatos.

B) Szó belsejében: *ais* 'az is', *aok* ~ *azok*, *aután* ~ *azután* ~ *asztán*, *eék* ~ *ezék*, *eis* 'ez is' és *néd* 'nézd'.

C) Toldalékban. A *z* elmaradása a köznyelvben *-hoz*, *-hez*, *-höz* hangalakú lazább viszonyt kifejező, hová? kérdésre felelő határozóragban figyelhető meg. Ennek a ragoknak nyelvjárásunkban csak két változata van: palatalis (*-hő* ~ *höl*) és velaris (*-hó* ~ *hol*). Ha *e* ragok után mássalhangzóval kezdődő szó következik, vagy mondat végén állnak, akkor *z* nélküli alakokat figyelhetünk meg és *-hó*, *-hő* alakú ragpárokat. Pl.: *aptyáhó mēnt* 'apjához ment', *ehhő nēm mēn* 'ehhez nem megy'; *Oda kötötte a zódaláho*. *Illik a szoknyáho még a blujzho*. Ha azonban az említett ragokkal ellátott ragos névszó után magánhangzóval kezdődő szó kerül vagy határozott névelő követi, akkor gyakran a *-hol*, *-höl* alakú ragpárok jelentkeznek: *ahhol a kabátho* ~ *ahhó a kabátho*, *ehhöl a kényérhő* ~ *ehhó a kényérhő*; *falhol értette* ~ *falhó értette*, *kalácshol étte* ~ *kalácshó étte* stb.

Az *l* ilyen helyzetben való föllépésében a *-val*, *-vel* határozórag analógiája játszik szerepet, ugyanis ennek *l* végződése többnyire megmarad, ha a *-val*, *-vel* ragos névszó után határozott névelő vagy magánhangzóval kezdődő szó áll: *céruzával írt*, *kezzel intett*, *okulával olvasott*, *magyarópáccával ütötte* stb. Ha ezek a ragok abszolút szóvégen állnak, akkor is ingadozás figyelhető meg a *-hó*, *-hő* és a *-hol*, *-höl* változatok között. Megfigyelésem szerint ilyenkor inkább az *l* nélküli, hosszú magánhangzós alakok (*-hó*, *-hő*) fordulnak elő gyakrabban: *barbéhó* ~ *barbéhól* 'borbélyhoz', *csibéhő* ~ *csibéhöl*, *dohányhó* ~ *dohányhol*, *fejzéhó* ~ *fejzéhöl*, *kabáthó* ~ *kabáthól*, *szēmihó* ~ *szēmihöl* stb.

II. Hasonulások jelenségek

1. A mássalhangzók hasonulása szempontjából figyelemre méltó, hogy több hasonulási jelenséggel kell számolnunk, mint a köznyelvben. A hasonulások túlnyomó többsége irányát tekintve hátraható; előreható hasonulás csak egészen szórványosan jelentkezik. Ebből a szempontból különösen jellegzetes a *v* viselkedése, amely egyes esetekben hasonlít (zöngéssé teszi az előtte álló zöngétlen mássalhangzót), máskor viszont a *v* hasonul az előtte álló zöngétlen mássalhangzóhoz. A *v* hasonít, például: *ásvány*, *kévisell*, *csapázs vót*, *csondvájz* 'csontváz', *édvagy*, *hamisidvány*, *huz vak*, *huzsvét*, *id van*, *Kapozsvár*, *kizsvonat*, *ködve*, *légvárt* 'lekvár', *nyidva*, *od vót*, *ogvetlen* ~ *ogvetlenny*, *pozsványos*, *ragva*, *szenezsviz* 'javasasszony készítette gyógyító víz', *töregvő*, *üdüzs vagyok* stb. — A *v* előreható hasonulása mondatfonetikai helyzetben nem következik be: az *id van*, *üdüzs vagyok* stb. alakok mellett *it fan*, *üdüzs fagyok* formák nem használatosak (vö. IMRE SAMU: i. h. 351).

A *v* hasonít hatására a példák számát növelni lehetne, a *v* hasonulására viszont kevés példa akad. Ezek a következők: *bērētfja* ~ *borotfja*, *bērētfákozik* ~ *borotfákozik*, *bērētfáll* ~ *borotfáll*, *hatfan*, *hetfen*, *hütfány*, *Istfány* ~ *Istfán*, *küencfen*, *nyócfan*, *ötfen* és *tetfes*.

A *v* viselkedése tekintetében két vagy több alakváltozat figyelhető meg a követ-

kező esetekben: *fözsvény* ~ *fösvény*, *tesfér* ~ *testfér* ~ *tezsvér* ~ *tezsdevér* 'testvér' és *zsvártli* ~ *sfártli* 'disznósajt'.

2. Az a tény, hogy nyelvjárásunk kedveli a hasonulások jelenségeket, különösen a teljes hasonulás tekintetében szembetűnő bizonyos hangok és hangkapcsolatok esetében. A teljes hasonulásnak azokat az eseteit sorolom föl, amelyek a köznyelvben nincsenek meg, vagy különbözőképpen jelentkeznek nyelvjárásainkban. Ezek a következők.

A) A *gy*-re végződők (*egy*, *hogy*, *így*, *nagy* és *úgy*) hasonulása: *ëcs csikó*, *ëd darab*, *ëf fajta*, *ëfforma*, *ëg gomb*, *ëh hete*, *ëk kiló*, *ël litër*, *ëp pipa*, *ër rúd*, *ësszërü*, *ëv vad*; *dehonnëm*, *hoj jó*, *hok köllene* (~ *köne*), *honnë*, *hot tud*, *hov visszanezëtt*, *hoz zavar*; *ib beszëll*, *id dobút*, *if fokta*, *ik kalapáta*, *in nészte*, *it tutta*, *nacs csomó*, *nad darab*, *nak korsó*, *nal láb*, *nas sár*, *nasz szél*; *ub beszëll*, *ud danút*, *uf felell*, *uh huz*, *uk készút*, *usz szereti* stb.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a szóvégi *gy* nem mindig hasonul az utána álló mássalhangzóhoz: *ëgy darab*, *ëgy gomb*; *dehogynëm*, *ëgy vad*; *így beszëll*, *így dobút*; *nagy darab*, *nagy zseb*; *úgy beszëll*, *úgy danút* stb. Ha a *gy*-re végződő szavak után zöngétlen mássalhangzóval kezdődő szó áll, akkor a fiatalabb nemzedék kiejtésében általában csak részleges (zöngéesség szerinti) hasonulás figyelhető meg: *ëty csikó*, *ëty fajta*, *hoty köllene*, *ity fokta*, *naty csomó*, *naty sár*, *uty szereti* stb. Az *ëcs csikó* ~ *ëty csikó*, *ëd darab* ~ *ëgy darab*-féle változatok közül a teljes hasonulás alakok viszont elsősorban a legidősebb nemzedék és a középkorúak szóhasználatában fordulnak elő.

Néhány *gy*-re végződő igében is teljes hasonulás mutatkozik. A *fagy*, *fogy* és *hagy* igék esetén a következő sorok alakulnak: *fanni*, *fattok*, *fannak* (de: *fagyok*, *fagyó* ~ *facc*, *fagy*, *fagyunk*), *fanna* (-ák, -á, ~, -ánk, -átok, -ának), *fattam*, *fattá*, *fattunk*, *fattatok*, *fattak* (de: *fagyott*); *fonni*, *fottok*, *fonnak* (de: *fogyok*, *fogyó*, ~, *focc*, *fogy*, *fogyunk*), *fonna* (-ák, -á, ~, -ánk, -átok, -ának), *fottam*, *fottá*, *fottunk*, *fottatok*, *fottak* (de: *fogyott*); *hanni*, *hattok*, *hannak* (de: *hagyok*, *hagyó*, ~, *hacc*, *hagy*, *hagyunk*), *hanna* (-ák, -á, ~, -ánk, -átok, -ának), *hanná* (-m, -d, ~, -nk, -tok, -k), *hattam*, *hatta*, *hattunk*; *hattatok*, *hattak* (de: *hagyott*), *hatta* v (-m, -d, ~, -uk, -tok, -k).

B) Az *ez*, az mutató névmás *z*-jének hasonulása: *ab beszéte*, *acs csináta*, *ak kó*, *al látta*, *am monta*, *an nészte*, *as së*, *av vót* stb.; *ed dobút*, *ef fokta*, *eh huszta*, *ek kever*, *el lopott*, *es së*, *et tette*, *ev vót* stb. Ingadozás az *ez*, az mutató névmás hasonulásában is megfigyelhető az *egy*, *hogy*, *így*, *nagy* és *úgy* szavak *gy*-jének hasonulásához hasonlóan: *ab beszéte* ~ *ab beszéte*, *acs csináta* ~ *asz csináta*, *ed dobút* ~ *ez dobút* 'ez dobolt', *et tette* ~ *esz tette* stb. A fenti alakváltozatok harcában — főként a fiatalok ajkán — egyre inkább a részleges hasonulást mutató esetek kerülnek előtérbe, a teljes hasonulásos változatok pedig bizonyos fokig háttérbe szorulnak.

Ezekén kívül a következő szórványos hasonulásos formák lépnek föl hangkapcsolatokban: *dl > ll*: *allak*, *engellek*, *küllek*, *mollak* 'mondlak' és *pallás*. — *dn > nn*: *tunnom*, *tunnod*, *tunnunk*, *tunnotok*, *tunnuk*; *tünnám*, *tünnád*, *tünná*, *tünnánk*, *tünnátok*, *tünnák*; *tunni* ~ *tunnyi*. Ugyanígy minden *d-s* tövű ige esetén: *engenni*, *fekünni*, *haragunni*, *hazunni*, *kapkonni*, *mosakonni*, *öregënni*, *szakanni*, *szënni* stb. — *gyl > ll*: *irigyünyi* > *irilleni* 'irigyelni', *irilli* (-ëm, -ëd, ~, *irigyüjjük* ~ *irijjük*, -ték, -k) és *hallak*. — *jny > nny*: *unnyi* 'ujjni'. — *kt > tt*: *lütet*, *lütetés*. — *nl > ll*: *ëggyëllö*, *hasöllö*. — *lj > jj*: Ide tartozik a tövégi *l* és az utána következő *j*-vel kezdődő toldalék nyelvjárásunkbeli *jj*-es kapcsolata, amely a palócban alkalmi *ly*-es, a nyugati nyelvjárásterületen pedig hosszú *ll*-es alakokban fordul elő. Ilyen *l + j* kapcsolat az *-l* és *-ll* végű igék esetén jön létre, ha ezekhez a felszólító mód *j* jele vagy tárgyias igeragok (-ja, -je; -juk, -jük, -játok, -ják) csatlakoznak: *darájj*, *darájjatok*, *darájjátok*; *darájja*, *darájjuk*, *darájjátok*, *darájják*; *felejj*, *felejjetek*, *felejjéték*; *felejje*, *felejjük*, *felejjéték*, *felejjék*; *kapájj*, *kapájjatok*, *kapájjátok*; *kapájja*, *kapájjuk*, *kapájjátok*, *kapájják* stb. Ide sorolhatók még a *főjjebb* és *föllebb* alakváltozatok. Közülük az előbbi inkább a fiatalság körében, az utóbbi *l*-es változat pedig

a középkorú és az idősebb nemzedék nyelvhasználatában hallható. — *nyl* > *ll*: *cigállány*, *sžlli* 'sinyli', *sžllődik* és *tžlleg*. — *rl* > *ll*: *babellevél*, *csömöllés*, *csömöllet* 'utálatos', *csömöllik*, *gyakollat*, *gyakollatozik*, *Hemelli* családnév (Hemerle), *kollát*, *mángull* 'mángorol', *mángulló*, *Melli* családnév (Merle), *šlet* 'šröletet, šrlet', *pállik*, *pállósajtár*, *pállotszájju*, *pazall* 'pazarol', *sállik*, *tölleszt*, *töllesztés*, *vándorull* ~ *vándull*, *vándorulló* ~ *vándulló*, *vásáll* 'vásárol' és *vásállás*. De: *bérlő*, *pārag*, *sāró*, *sāróz*, *tāró* és *tārózás*.

Külön színt jelent az *n* teljes hasonulása *h* (ritkábban *j*) előtt szó belsejében és két érintkező szó határán, mert az előtte levő magánhangzó nazalizációja kíséri: *bēhhagy* 'benn hagy', *huszq̄hhat*, *huszq̄hhét*, *kq̄hhó* 'kanhoz', *kj̄hháll* 'kinn hál', *lēhhagy* 'lenn hagy', *mindēhhun* 'mindenhol', *mq̄hhattya* (-om, -d, ~, -uk, -átok, -ák), *nagyq̄h* híres, *nagyq̄h* huz, *nagyq̄j* jó, *ruhájq̄jh* hatta 'ruháján hagyta' stb.

III. A nyúlás

A mássalhangzók nyúlását abszolút szóvégen és magánhangzók közötti helyzetbe figyelhetjük meg.

1. Abszolút szóvégen. A többtagú *l* végű igék alanyi ragozás egyes szám 3. személyében általában hosszú *ll*-el hangzanak: *barangull*, *cirkáll*, *csináll* ~ *csinyáll*, *éneküll*, *dobull* 'dobol', *fordull*, *karatyull*, *készüll*, *lehitüll* 'liheg', *merüll*, *nyarall*, *szavall*, *tanull* stb.

Az egytagúak közül is hosszú *ll*-el állnak a következő igék: *áll*, *éll*, *féll*, *hall*, *háll*, *nyöll* 'nő', *száll*, *szöll*, *vall* és *véll*. De: *csal*, *düll* 'dől', *fal*, *hül*, *kel*, *nyel*, *nyul*, *sül*, *szel*, *szül*, *tol* és *ül*.

A köznyelvben *-it* végződésű igék rövid *i*-vel és hosszú *tt*-vel hangzanak. Például: *diszitt*, *épit*, *forditt*, *keritt*, *lapitt*, *meritt*, *nyeritt*, *röpit*, *szeliditt*, *tanitt*, *teritt* stb.

Abszolút szóvégen az *-n* határozórag is mindig megnyúlik, ha a megelőző szótag mássalhangzója nem hosszú: *asztalonn*, *csunyan*, *déskánn*, *falonn*, *falunn*, *gyorsann*, *hordónn*, *kabátonn*, *levélenn*, *szépenn*, *télenn* stb. De: *egésszen*, *melegittőn*, *merésszen*, *meszellőn*, *okossan*, *párossan*, *sebessen*, *sóssan*, *tüzellőn*, *ügyessen*, *véggyéssen*, *zabossan* stb.

2. Magánhangzóközi helyzetben. Intervokalikus helyzetben mindig hosszú *ll* és *tt* található az *l*-re, illetőleg *-it*-re végződő igékből képzett névszókban: *csinállás* ~ *csinyállás*, *diszittés*, *enyhüllés*, *épitetés*, *heréllés*, *készítés*, *korbáncsullás* 'aprószentek-napi szokás (korbácsolás)', *lefetyüllés*, *melegittő*, *meszellő*, *nyaralló*, *pirosittó* 'rúzs', *tanullás*, *tüzellő*, *uszittás* stb.

Továbbá mindig hosszan hangzik a *-ja*, *-je*, *-juk*, *-jük* birtokos személyragok *j* hangja, ha a megelőző szótagban hosszú magánhangzó van: *bőcsőjje* 'bölesője' — *bőcsőjjük* 'bölesőjük', *csibéjje* — *csibéjjük*, *gyufájja* ~ *gyufájjo* — *gyufájjuk*, *gatyájja* ~ *gatyájjo* — *gatyájjuk*, *kefájje* — *kefájjük*, *mégyéjje* — *mégyéjjük* (*mégye* 'mesgye'), *szoknyájja* ~ *szoknyájjo* — *szoknyájjuk* stb. Abban az esetben viszont, ha az említett birtokos személyragok előtti magánhangzó rövid, a *j* sohasem nyúlik meg: *bucsuja* — *bucsujuk*, *faluja* — *falujuk*, *gyaluja* — *gyalujuk*, *gyürüje* — *gyürüjük*, *gyüszüje* — *gyüszüjük*, *hededüje* — *hededüjük*, *jászuja* 'jászuk' — *jászujuk*, *kesztyüje* — *kesztyüjük*, *sarkantyuja* — *sarkantyujuk*, *székfüje* — *székfüjük*, *zokníja* — *zoknójuk* stb.

Az egyes mássalhangzók nyúlása különböző mértékű. A legtöbb példa a *j*, *l*, *n*, *p*, *s*, *t* hangok nyúlására akad, de egyéb mássalhangzók esetén is megfigyelhető: *bb*: *göbbő* 'göböly', *robog* ~ *robbog*, *zsibog* ~ *zsibbog*; — *cc*: *birég* ~ *biccég*; — *dd*: *védőné* 'védőnő'; — *ff*: *nyafog* ~ *nyaffog*, *pufog* ~ *puffog*; — *gg*: *aggancs*, *buggat* 'búgat', *büggő* 1. 'böggő', 2. 'nagy gereblye', *büggőzik* 'böggön játszik', 2. 'gereblyéz', *zuggó*; — *jj*: *májjus*, *ujjanc* 'újonc'; — *ll*: *allu* 'alul', *bellü* 'belül', *csollány* 'csalán', *füllü* 'felül', *hallad*, *hálló*,

nyüllik 'nyflik', *nyullik*, *szallag*, *telli*, *vállu* 'vályú'; — *nny*: *kocsonnya*; — *pp*: *csippa*, *csipog* ~ *csippog*, *csöppü* 'csepű', *hárog* ~ *háppog*, *köppeny*, *pappir*, *sárog* ~ *sáppog*, *szipog* ~ *szippog*; — *ss*: *esső*; — *ssz*: *csoszog* ~ *cssozzog*; — *tt*: *füttés*, *háttu* 'hátul' és *nyítottany* 'nyitni'. Érdekes viszont, hogy a *gyűnnék* 'jönnek' mellett gyakran hallható a rövid *n*-es változat, a *gyűnek* is.

Néhány hangutánzó és hangfestő igében a mássalhangzó időtartamának jelentéskülönítő szerepe van. Ezek a következők: a *kopog* egyszeri cselekvést fejez ki, a *koppog* pedig 'hosszasan ütöget vmit' jelentésű; *korog* (vkinek a gyomra), *korrog* 'csoszogva jár': *Annnyira korrog avval a nagy bakancsā, hogy ölék hágatnyi*; *letyög* 'löttyög': *Letyög rajta a nadrág uan sovány*; *lettyög* 'libegősen megy': *Láttam a Marit, amind lettyögött āra befelé*; *lüttyög* (az orra) 'náthás, taknyos': *Annak a gyereknek mindíg lüttyög az óra*; *lüttyög* 'libegősen megy'; *motyog* 'halkan, érthetetlenül beszél' és *mottyog* 'mosolyog'.

3. Ha a bemutatott mássalhangzó-jelenségeket abból a szempontból vizsgáljuk, hogy mennyire élnek még, mennyire hatékonyak napjainkban a nagykoványi nyelvjárásban, akkor arra az eredményre jutunk, hogy általában nemzedékek szerint van közöttük különbség a használat és gyakoriság tekintetében. Mindegyik nemzedék szóhasználatában meglehetősen gyakran és hasonló mértékben tapasztalható a mássalhangzó kiesésének esetei közül az *l* elmaradása, a *v* köznyelvtől eltérő viselkedése, a nyúlás jelensége, de az *ly*-lyel szemben *l*-ező alakokban az *l* kiesése, a *z* szó eleji elmaradása, a szórványos hasonulásos jelenségek már kevésbé jellemzőek a fiatalok beszédére, ezek a sajátosságok inkább az idősebb nemzedék, különösen a nők ajkáról hallhatók. Ezek a használatbeli, gyakoriságbeli eltérések nemzedékek szerint nem rajzolódnak ki élesen a nagykoványi nyelvjárásban sem. Az említett nyelvjárási jelenségek előfordulásának mértéke nemegyszer családoként is eltérő lehet, és az egyéni életsors, műveltség, olvasottság is különbségeket teremthet a köznyelvi formák javára, amelyek több forrásból táplálkozva lassan-lassan elötrébe kerülnek Nagykoványi község nyelvjárásában is. Hogy a köznyelvi alakok mikor jutnak teljes uralomra, azt nehéz lenne pontosan megmondani. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy a nyelvjárási formák visszaszorulása jelenségenként különböző ütemű és fokú lesz.

SZABÓ JÓZSEF

Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről)*

M^ost az áratást: | *Ēt nap m^uva g^zutān mēkkezdédēt āz áratās*. | *Ēs mikor* | az *ārg^utās mēkkezdédēt*, *az édēsāpóm kāsztā a buzāt*, | *āz édēsānyām kākéketelet terēgetēt*, | *ābbā rāktā ā buzāmq^rkokāt*. | *Két márkot tēt ēty kévébe*; | *és kētēszte is az édēsānyām* | *ā buzād bē*, | *mikor bekētēszte*, | *ā édēsāpām rāktā ēssze*, | *kērēsztēgbe*. | *Tisz kéve buzāt* | *tēt ēty kērēz^dbe*, | *és ākkor* | *hūsز kévét*, | *āsz tēty kērēz^dbe rāktā*, | *ūty hogy* | *kész vót* | *ā kērēszt*. | *Mikor āsztān ēsszerāktāz kērēsztēket*, | *ākkor ā édēsānyām ēsszegereblēszte szépēn*, | *és āmit ēsszegereblēsztē, āzd bekētētte* | *szintēn ā kākékētēlbe*, | *ā kērēszt ālā* | *rāktā*, | *hogy az nē āzsom mēg*. | *Ez ā buzā*, | *ez volt ēty hūsز nāpik kint ā fēldēn*. | *Āsztān* | *ēsszehortāk kocsiwāl*. | *Vendégódālākāt rāktāk ā kocsirā*, | *édēsāpām*, | *nāgyāpām*, | *nāgybātyām* | *tēp kocsin* | *hortāk ēssze ā buzāt*, | | *nāty kázālba rāktāk*. | *Ākkor ēty pār nāpig āt ā k^zāzālbā ā buzā*, | *és āsztān jēt ā cséplékép*, | *āsz cséplēte* [közbeszólás]. *Ēs ā^utān mikor ēsszehortāk ēp*, *ā cséplékép*, *hoty cséplēje ā buzā[!]* | *tizēnhāt szemēlnek kēllēt lēnni ā cséplēsēn*. | *Két nē* | *volt ā dobon*: | *ā cséplégépnek ā dobjān*. | *Āzok āttāk odā ā kéve buzākat ā* | *férfināk*: *ēty férfi vōlt ot*, | *és āsz szējjēvāktā*, | *és tētte ā cséplēbe*, *āsz cséplēte*. | *Két embēr āsz tgrōttā* [köhögés] *ā dob ālāl* | *mināz k két zsākot*. *Ābbā mēnt ā buzā bele*, | *ābbā fojot*. | *Mikor mār vōl tisz* | *zszāg buzā*, | *ākkor mēg*

* L. MNy. LXVII, 235—9, 498—9.

mérték, | a mázsará tettek és megmérték, ásztān rákták a kocsiá, és vitték házá. | Hát persze vót ottán ebéd is, | ebédre kivét . . . | kivitték báromfilevest, báromfihúst, | sglāūt | és kálā-csot. | Két iver bort, | még egy iver pálinkāt. | Mikor megvót az ebéd, | ásztān | újbū tovāp kezdédét a munká. És ez így nápról nápra mēnt. | — A cséplés, esz tártot | Bácskeresēn | oan huszonegy náptol huszonētia. | Ásztān bevégzédēt. | Akkor elkeszték az férjek | az apró pēlvāt; | a kocsiá tettek | szirādēt, | és szépen kosgrakkā rákták bele az apró pēlvāt, | és horták házá. | Vót egy | fészér, | amibe ászt berakták. | Mikor eljēt a tél, | ávvā etették a | szárvasmárhāt és a lovákát. | Ló | répd dáruták és ávvā összekeverték, tettek rá | korpāt. | Így etették a szárvasmárhókát és a lovákát. | A lováknák még ásztān | bikkēnszénāt, hereszénāt átták, és vízzel megütötték. | Mikor ez mindēn mēktérjnt, akkor elkeszték a buzászálmāt hordani házá, | ászt is kocsiával horták össze szép náty kázárba. | Tēhāt így mēnt évről évre a cséplés. | Ázutān jēt már a szántás, | újbol keszték | a buzāt vetni. | Mēkszāntották a földet; akkor még nēm vótak kombājok, | csak lovákon szántották, fogásóták, beboronāták, | elvetették a buzāt, és henget . . . lēhengeríték. | Így kész vót a vetés. | Ásztān jēt a kukuricászedés. |

Távasszál, | mikor vān a jó idé, | akkor a férjiják | mēkszānczák a földet | és | mēkfogásóják, beboronāják, | a nek kimēnnek, kivisszék a sok apróháymāt, | elkezgyék, | a férjiják | hosszú gereblével kijelēljék egyenesre a sorokāt, | és az nek elkezgyék illetni a al . . . apróháymāt. | Mindēn | né három sort fog. | És evvel mēgy | réggelil | estelig. | Persze kézbe | réggeliznek is, | ebédēlnék is, | este hát órákkor, | akkor kész a | munká, de ez nágyon szépen mēgy. Gyorsán a nek kéténybe tesszék az apróháymāt, | lēhājulnák, fél nēm kēnek, | azok csak ebéttēl estelik fésztrákā a apróháymāt. | Mikor el vān illetve az fēd, | akkor ety három hétre | kikel a vērēshájma. | Mēkfognák nyeseket, | ety fān [közbeszólás] fān vān | vāzsbūl csinālvā ojn kis nyese. | A^b [?] rá vān téve a fārá, | és ávvā mēnnek a | zásszonyok és csak | mindēgyik fog ety sort, és még velle, még velle, mikor az egészset mēgnyesézzék, egy nápig al ez, | és ásztān | kicsi kápāval | mēgin elkezgyék az hájmsorokāt kápāni, | utyhoty három sort éccerre hájtānják. | De ez o gyorsan mēgy, | mind a villámcsápās! | Hāt az | bācskertesesi nép, | esz túl szorgalmās az munkābā. | Persze sokān írījék is! Asz mongyák, hogy a bācskertesesi népnek vān pénze. | Vān am! | De három órákkor elkezd már dolgozni, kimēgy az mezére, | és este nyócia! | Fārtāntān, | ehēssen, | kimerilve, izzántān dolgoznák ahoccsák lézvik! | Persze, | há Jóisten ad munkāt az a . . . | az | áldást a munkājukrá, | akkor sikeril. | De mos, a hetvenēgyēsi évbe? | En is megbetegētem, férjem is huszonhárom éve nēm bir, | megmārt az pālāson huszonēt mázsá hájmānk. | Amibēl egy dīnārt nēm tudunk kápni. | Lēmorzoltām | | négyven sox kukuricāt. | Hāt kismāljācot vettink. | Esz már min mēgētték! | De az disznók nēm tunnák sēmmire mēnni. Mēgētték a sok vālpokāt, | sēmmire nēm tunnák mēnni. | Tēhāt így mos mink gyrgaponni nēm tudunk a betegségink miat tēnkre | kell mēnni. | Úty tēstūg, | | úgy anyāgūlg. | — A | vērēshájma után mikor elitéssék a apróháymāt, | akkor | ekezenek vetni zēlcsgmāgot, répmāgot, | pirosrépmāgot. | Az el vān, akkor jēn az kukuricászāntās. | A földet mēkszāntyják, | befogásóják, | beboronājāg, géppel elvetsék, | buza-vetégéppel elvetik | az kukuricāt, három sorā mēksinālják a gépet, hoty három | csévēn vessēn. | Ásztān mēgin | beboronāják. | Így kész az kukuricāvetés. | Ázutā jēn | paradísompālántá. | Asz vessék az māgot, | entēzzék, | mikor mēgnyil, | úgy ety tisz centi mājásāgrā | a paradísompālántá, akkor ászt ítetik | az földbe. | Csinā . . . kikāpānák | kápāval | földet, | ety | tizēnēt mētēr az tizēnēt centi mēlre, | tésznek bele trágyāt, | mēksinānják az fészkeket, vízet éntenek az lukagbā, | és ásztān itessék a paradísompālántāt. | Akkor az páprikā jēn. | A páprikāmāgot is szepēn | elvessék az földre | begereblézzék, | apró | istállótárgyāt hītenek rá, | ászt entēzgetik, mikor mēgnyil ety | tisz centi | mājásrá, | akkor itessék az földbe. | És ásztān ahogy jēn sorēndbe | kápāják. Így mēgy az kértészet. | A munká.

Adatközlő: Buják Júlianna 61 éves helybeli lakos.
A felvételt készítette CSORDÁS MIHÁLY és DOLMÁNYS TERÉZ.
Lejegyezte ZELLIGER ERZSÉBET.

K Ü L Ö N F É L É K

Zsoldos Jenő emlékének

(1896—1972.)

Az ötvenes évek elején a Nyelvtudományi Társaság ülésein egy új kis csoport jelent meg. Mindegyikük tekintélyes, megbecsült művelője volt tudományunknak, s mégis valami láthatatlan kör fogta körül őket: ők voltak a Magyar Nyelvőr egykori gárdájának tagjai, Simonyi Zsigmond hűséges tanítványai, örökségének őrei. Különállásuk azonban csakhamar föloldódott. A demokrácia levegője jótékonyan eloszlatta azokat az ellentéteket, amelyekkel az előző korszak történelmi, társadalmi és politikai viszonyai károsan megosztották tudományos életünket is. Sajnos, eléggé későn történt e fordulat: a Nyelvőr-nemzedék tagjai idős emberek voltak már, és lassanként kihullottak a sorból. Most pedig 77 éves „benjámin”-juk, Zsoldos Jenő is csendesen itthagyt bennünket.

Budapesten született, 1896. április 2-án. A Markó utcai gimnáziumból a pesti egyetem bölcsészkarára ment, s a világháborús katonáskodás után 1923-ban doktorált. 1920-tól a pesti izraelita hitközség gimnáziumának tanáráként működött, s mint igazgatója, 1965-ben vonult nyugalomba. Nemcsak hivatástudattal és lelkesedéssel megáldott tudós nevelő volt, hanem ifjú nemzedékeknek helytállásra bátorító emberi példaképe és sokaknak hitet adó erőforrása az embertelenség éveiben.

A magyar zsidóság szellemi életének már a 20-as években egyik vezető egyénisége; közreműködött a Zsidó Szemle és a Libanon szerkesztésében. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányai is jórészt a magyar irodalom és a zsidóság kapcsolatával foglalkoztak. Az utóbbi években egy sor irodalmi dokumentumot adott közre, Scheiber Sándorral: Vajda János, Mikszáth, Kiss József, Móricz és Kosztolányi leveleit. Irodalmunknak egyik legkitűnőbb ismerője volt, fáradhatatlan és éber olvasó.

Irodalmi műveltsége és hatalmas olvasottsága vitte egyre közelebb a nyelvészet-hez; nyelvtankönyveket is írt. Azok közé a „filosz” olvasók közé tartozott, akiknek mindig ceruza és cédula van a kezük ügyében, s fölfigyelnek minden érdekes, új nyelvi adatra.

Érdeklődése és a gondos aprómunkára való készsége elsősorban a szótörténet felé irányította. Kutatási területét és időhatárait pedig irodalmi bűvárkódásai szabták meg: a XIX. század szépirodalmát és sajtóját egyaránt kitűnően ismerte, és fehér foltjait szenvedéllyel felkutatva, számos új adattal gazdagította és segítette a szótörténeti-etimológia kutatást.

Első nyelvészeti cikkét 1931-ben közölte a Magyar Nyelvőr. Ettől kezdve, a lap kényszerű megszakadását kivéve, szinte minden évfolyamban megtaláljuk írásait.

Szótörténeti adatközléseinek és magyarázatainak hosszú sora mellett külön is említést érdemelnek következő cikkei: a *romantikus* szóról és fogalomköréről, a nyelvújítás történetéhez, Táncsics nyelvművelő munkásságáról, 1848. napisajtójáról, az *elvtárs* és társai, Kossuth és Petőfi korának köznyelvéhez, a *dolgozó* és a *proletár* szó története, a francia forradalom szavaihoz, munkásmozgalmi hatások a reformkor nyelvében, közgazdasági szókézletünk kialakulása stb.

A Magyar Nyelv 1956 óta tisztelhetette Zsoldos Jenőt munkatársai közt; cikkei szinte minden évfolyamban ott sorjáznak. Kutatási területe itt is a XIX. század sajtónyelve, a munkásmozgalmak, a politika és a közgazdaság szókinése, de irodalmi tanulmányai is sok új, értékes adatra irányították figyelmét. Búvárló kedve egyre mélyebbre hatolt a nyelvtörténet rétegeibe: a XIX. század után a XVI—XVIII. század nyelvét kutatta.

Zsoldos Jenő hetvenötödik születésnapjára barátai és munkatársai kiadták munkásságának több mint 700 tételből álló bibliográfiáját. E szám is mutatja Zsoldos Jenő odaadó munkakedvét. A megbízható filológus példaképe és az aprómunka mestere volt. Cikkeinek szerény címeket adott: Nyelvtörténeti adatok, adalékok; Szótörténeti közlemények, jegyzetek. Minden hiúságtól és hivalkodástól mentes egyéniségére jellemző ez is.

1950 óta volt tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának. Tekintélyes alakja, gyermeki nyíltságú arca és csendes, okos szava hozzátartozott az ülésekhez. Amikor — talán először — távolmaradt, magasabb hívás szólította el. Amilyen szerényen szokott megjelenni köztünk, éppoly észrevétlenül távozott el. Temetésén, 1972. november 24-én, Tompa József a Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelvőr szerkesztősége nevében búcsúzott tőle, méltatva munkásságának érdemeit. Tiszta emberségének emlékét megőrizzük, tevékeny életének kutatói eredményei pedig beépülnek a magyar nyelvtudomány fejlődésébe.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Sajnovics János a Demonstratióról

Sokan és sokat írtak a közelmúltban Sajnovicsról és főművéről, csak ő maga hallgatott. Az alábbiakban ő szól, mégpedig a Demonstratio megjelenése előtt, majd utána, amikor az első visszhangokat közli.

1. A Demonstratio megjelenése előtt. Sajnovics levelének részletei Palma Ferencnek Pray Györgyhez írt levelében:

„Palma Ferenc üdvözlí Pray Györgyöt.

Közlöm veled P. Sajnovics levelének részletét, amelyet február 10-én írt hozzám Koppenhágából. A többiben ugyanis nincs semmi új dolog. Így hangzik:

Faludinak a legtisztább örömet hozom, mihelyt visszatérek hozzá. De ti is ujjongani fogtok mindenkivel, akik szeretik hazájukat! Egyelőre örülök, hogy a Rerum hungaricarum notitia oly szép kiadásban megjelent tőled. Bár ne volna akephala, mert bizony nekem úgy látszik, hogy nincs meg a kellő feje. Ennek a talánynak megfejtését most nem tudjátok elviselni. Mihelyt visszatérünk, ft. P. Hell a ti Prayotoknak majd szövétneket gyűjt, de olyan fényeset, olyan tündöklőt, hogy éles fényére a jó Cetto, aki amúgyis keveset lát, egészen meg fog vakulni.¹ Azonfölül úgy áll az ügyünk, hogy nagyon örülünk, hogy utunkat megvetően kifogásolta. Mert ő úgy vélte, hogy azokról a sötét tájakról, ahová mentünk, semmi világosság sem támadhat, holott maguk a lappok is úgy vélik, hogy a Nap sötétségből születik, és a hosszú éjszaka a hosszú nappalnak az anyja. Eddig az ő szavai.

Ugyanezt ismétli a Splényihez írt levélben. Hellnek a nevében kéri, szóljon neked, hogy míg ők meg nem jönnek, semmit se felelj. Végül a hozzám intézett levél végén ugyanezt ismétli ezekkel a szavakkal: *Ft. P. Hell üzeni P. Praynak, hogy sem ő, sem másvalaki rendünkből ne feleljen semmit a kegyesrendi Cettónak, míg a tartományba vissza nem térünk. Nagyon fontos ok van rá.*

Ebből Splényivel azt gyanítom, hogy Hell azokon a vidékeken talált valamit, ami megvilágítja a magyarok származását vagy Pannoniába való jövetelét. Talán elfogadta azok rendszerét, akik úgy vélik, hogy a népvándorlás Skandináviából indult dél és nyugat felé. Talán-tán amint a magyar ruhának,²

¹ DESERICZKY INCE és PRAY GYÖRGY között irodalmi vita keletkezett a magyarok származásáról. Desericzky halála (1763.) után a vitát az ő oldaláról CETTO BENEDEK (1731—1799.) folytatta.

² Lásd HELLnek alább idézendő levélrészletét.

úgy a magyar nyelvnek is nyomára jutott, és ez lesz az, amiről egyik levelében azt mondta, hogy Hellnek fölfedezése valamikor Magyarország dicsősége lesz. De ezek csak az én találgatásaim.

Fontold meg tehát, hogy mit tégy: Nem kell-e megvárnod Hellnek visszatérését, aki azt írja, hogy április végén indul el Koppenhágából és egyenesen haza jön. Tőle biztosat tudhatsz meg. Ezenkívül azt írja Sajnovics, hogy őt Hellel együtt az ottani Akadémia tagjává választották. Hell megfigyelését a Venus átvonulásáról az Akadémia elfogadta s negyedréte alakban 10 íven ki nyomatta. Hell a királynak följajánlotta, aki nagyon örül működése sikerének. Sajnovics értekezésének tartalmát — amint írja — nem akarja levélben közölni, az csak itthon jelenik meg.¹ Címét így közölte: *Joannis Nep. Sainovics S. I. Hungari Tordasiensis ex Comitatu Alba Regalensi Dissertatio de I. I. U. et L.*² Talán ezeket a kezdőbetűket így kell értelmezni: *Értekezés a magyarok eredetéről és nyelvéről.* És így érthető, miért mondotta az általam kiadott *Notitia rerum hungaricarum*-ot fejtelennek, mivel a magyarok eredetét nem ismerem, amiről ők biztosabbat tudtak meg.

Ha az én tanácsomat kéred a Cettónak adandó válaszról, úgy gondolom, lehetne megjelentetni az ő ellenvetéseinek cáfolatát, de hozzá kellene tenni, hogy rövidesen megjelenik majd valami a magyarok származásával kapcsolatban, ami a nagy garral kezdett rosszhírű pörnek véget vet és Desericius vélekedését alapjában megsemmisíti. Egyébként csináld, amit akarsz. — Magam nagy kényelemre egyik kanonoknál rábukkantam évkönyveidnek utolsó részére, ebből aztán kiigazítottam néhány tévedésemet és kölcsönvettem néhány érdemes tudnivalót. De te azt írod, hogy Báthori István a nádorságot 1516-ban kapta meg, pedig Miksa a Perényi Imrének 1517. szeptember 27-én a hatalmat átadó oklevélben őt kifejezetten nádornak nevezi, s dicséri érdemeit néhai Ulászlóval, most pedig Lajos magyar királlyal szemben. P. Vágner erről azt írja, hogy neki oklevelekből tudomása van arról, hogy Perényi az 1518-ik évig élt, és Úrnap táján még életben volt. De ezek már későn vannak.

A Szapáriak intéző urának add át üdvözetemet. A dohányt, melyet köldött, megkaptam, köszönöm. Nagy elfoglaltságom akadályoz, hogy írjak neki, mert amint remélem, könyvem második része ebben az évben megjelenik. Isten veled!

Nagyszombat, 1770. március 4.

C í m z é s: Krisztusban ftdő Atyának Práy György jezsuita Atyának

Pozsonyban."³

Pár sor még 1770. június 25-i leveléből:

„Bizonyára olvastad Sajnovics Demonstratio-ját. Ha így áll a dolog, Kína határától, Skandináviától az egész Észak szittya volt, — hun-e vagy magyar, nem tudom. Nem lesz könnyű meghatározni, vajon a lappok, finneek és a többi népek a hunoktól vagy pedig magyar utódaiktól származtak-e.”⁴

A föntiek is tanúsítják, hogy Sajnovicsék a csillagászati siker mellett a nyelvrokonságról való megbizonyosodást tartották kutató útjuk legfőbb eredményének.

2. A Demonstratio megjelenése után. Az első visszhangok Sajnovicsnak Nagy Jánoshoz írt levelében:

¹ Megjelent Koppenhágában is, HELL dolgozatához hasonlóan.

² Helyesen kiírva: *Dissertatio de identitate idiomatis Ungarorum et Lapponum.*

³ Lelőhely: Bp-i Egy. Kvt. Kézir. G 116: *Epistolae eruditorum originales.* Tom. III. n. 76.

⁴ Uo. n. 78.

„Krisztusban tisztelendő Ünnepi Szónok Atyám!

Nagy János a Jézus Társaságából.

Nagyon kedves leveledet csak Bécsből és Pozsonyból való visszatérésem után, a napokban kaptam meg. Ez az oka annak, hogy későn felelek baráti jóvoltodnak, mellyel magamat és művemet megtisztelni kegyes voltál. Igen nagy dicséretedet azért is fogadtam hálás szívvel, mert nem kételkedhetem azon, hogy őszinte s számomra mindig kedves lélekből fakad. Ha ezt a baráti érzületet továbbra is megtartod, fáradozásomnak nem utolsó gyümölcséeként fogom elkönyvelni.

Értekezésem jó fogadtatásra talált a bécsi főuraknál is. Névszerint Kaunitz-nál, Liechtensteinnél, Kollernél, a bíborosnál, az apostoli Nunciusnál, Feketénél és sok másnál. Nem kisebb köszönettel fogadták a pozsonyi grófok. Majdnem mindegyikük ebédrel tisztelt meg, Pálffy Lipót gróf pedig 24 font csokoládéval is viszonzta. De különleges vigaszt szerzett az az óra, amelyet Albert jelenlétében Mária Krisztina főhercegnővel tölthettem. Hadik gróf is különleges tiszteletet tanúsított, amikor a minap sajátkezű levéllel köszöntö meg a neki megküldött példányt. Mit mondjak arról, hogy a budai múzsák hona Molnár vezetésével megénekelt, amint azt a mellékleten¹ láthatod. A művemnek elismeréssel adózó olvasók tömegében egyedül Kollár az, akinek kettő nem tetszik. Nevezetesen: Megjegyzéseim a *széna* és az *utza* szavakhoz a 72. lapon, azonkívül amit a 131. lapon a magyar beszéd kihalásáról mondok, aminek bekövetkezését egyesek jósolták.² Úgy véli, hogy ezen a helyen őt támadom, mivel ezt írta hírhedt könyvében, amint később megtudtam.

Közben ft. P. Hell, hihetetlen, mennyit fáradt a hazai történet földerítésére, ami a magyaroknak Pannóniába való jövetelét illeti. Béla király névtelen jegyzőjének tekintélyét már úgy megszilárdította, hogy ezentúl a legnagyobb hitelt érdemli. Teljesen bizonyítottnak tartja a hun ivadékok és magyarok (Ungarorum et Magyarorum) Karéliából (Karjel) való kijövetelét. A jegyzetek, melyeket nagy elmeállal és éles ítéllettel ehhez a szerzőhöz fűzött, többnyire annak igazolására irányulnak, hogy az első magyarok egyáltalán nem voltak barbárok, tudatlanok, vagy műveletlenek. Ellenkezőleg nagyon értettek az államügyekhez, nagyon bölcsök voltak, és a nagy királyokkal mindenben egyenragúak. És ezt [Hell] úgy megvalósította, hogy kétkedni nem lehet azon, hogy művét a haza nagy tisztességére és a magyarok igen nagy örvendezésével fogják olvasni. Isten segítségével az I. kötet megjelenik a következő [1772.] évben a Mihálynap vasárnapra, a II. és III. pedig a következő években. A három kötet ára együttvéve nem éri el a 30 forintot. Előfizetésre egyáltalán nincs szükség. A nyomdász, aki a könyvet készíti, Geln úr, csak azért kéri az előjegyzéseket, hogy tudja magát mihez tartani, hogy hány példányt kell nyomnia, hogy aztán példányhiányban ne szenvedjen a közönség. Aki tehát a nyomdásznál jelentkezik, annak nem kell semmit sem előre fizetnie, sőt a nyomtatott munkát olcsóbban kapja, mint a többiek, mert neki 100 forintból ötöt elengednek. Ezt a külsők kedvéért írtam neked; gondoskodj, hogy közhírré váljon.

Jó egészséget, tarts meg szokásos jóindulatodban és emlékezzél meg rólam szentmiséidben.

Nagyszombat, 1771. május 12.

Sajnovicsod

Akiket üdvözöltetted, azok hasonló üdvözlettel köszöntenek.

¹ Nem külön lapon, hanem folytatólagosan ugyanazon.

² A nagyszombati kiadás szerint. A dániai kiadás csak 84 lap.

Üdvözöld nevemben ft. P. Rektort s alázattal adj hálát neki a könyveimre viselt gond miatt. Ha megegedi, Budára menet nem kerülöm el Gyórt. Tiszteletemet küldöm ft. P. Rektornak és a többieknek, akik rólam kegyesen megemlékeznek.

Jegyzet. Magam Budára vagyok szánva mennyiségtan tanárnak. Ott megkezdem a gyakorlati csillagászatot, és így remélem, hogy Magyarország csillagásza leszek! Ennél a címnél semmit se tartok kitüntetőbbnek.¹¹

Ehhez a levélhez csatolva van Molnár Ker. Jánosnak lapp szavakkal megtűzdelt magyar hexameterekben írt lelkendező verse:

„Tordasi Sajnovics Jánosnak Nagy Szombatba.

NB. Voces quaedam Lapponicae immixtae sunt, quarum significatio in margine exponitur.

Noszsza repülj levelem, szállj a' Nagy Szombati Példon (a)	(a) Felden ²
Kérinek a' tsellgad-néző (b) szepe (c) Tornya tövére	(b) Tsillag néző
Ott amint hágóra tanálsz, s folyosóra középelt.	(c) Szép.
Ott leled Hellünknek, Tudomány fényének, Hazánk új	
Ékességének Társát, kire Dania Szilme (d)	(d) Szeme.
Méltán ugy nézett, mint a' Sunnyára (e) mikor kél.	(e) Sugára. ³
Rá lelvén vagy az honnyában, vagy az éjjeli vártás	
or (f) tetején, vagy könyvei-közt, hajts mellyet helyettem	(f) Helly. ⁴
S' uj mintán (g) öntött szókkal illy modra köszöncsed!	(g) Formán.
Tordasi Sajnovicsom! Isemukom! (h) Karjeli Félem (i)	(h) Atyám. (i)
Édes Hazánk hálákat adott ('s méltán-is adhat	<i>Frater</i> ⁵
Még pora tart!) bölcs elmédnek, s illy gondra tekéntő	
Fáratságodnak! Te vagy az, kinek altala, nyelve	
Uj fényel tündöklenni kezd; Te vagy akit örökre	
Égigh azon nyelvel, méltán emel a' Magyar elme.	(k) ajándék
Nincs az az addaldás (k) noha szinte boandamus (l) Országgh.	(l) leg-gazdagabb
Tsákkessel (m) vinne ⁶ , szinte olly bévséggel elődbe	(m) <i>globuli nivium</i> ⁶
A gyöngyöt, vagy aranyt, s-ugy szorná, mint mikor a szél	
a' Szamalet göre (m) Pusztáján homokot kerekítve.	(n) desertum
Hord, sodor, és lódit; nincs olly nagy kincse, minél még	Sinense ⁷
Sok szászszorta boándábbat (o) érdendene könyved	(o) drágábbat
Könyved! Karjeliék! nézzétek benne mi villogh!	
Nyelvünk eredetét, bévségét, tzifra mivoltát	
Perditésenek szebnél szebnél szebb módra menendő	
Ága-bogát keletét. mi szók ⁸ országokra derültt nyelv!	
Jöszte bizonyságul Lappo, sok néme Sinával! ⁹	
Illy tudományra pedig kinek a' munkája segített	
Edes Hazánk? im e' könyvben a Karjeli tzimer.	

¹ A latin eredeti lelőhelye: OSzK, Analecta Litteraria, n. 5213.

² földön.

³ sugárna.

⁴ hely. Vártás hely: őrhely.

⁵ testvérem.

⁶ hópolyhek.

⁷ kínai pusztaság.

⁸ szók-sok.

⁹ Kínával.

Egygyütt villogtattya jeles nyelvednek hírével
 Hajdani Tzimeredet, s- mindenkori bátor erődöt
 Énekekel Musák! harsogjon Trombita, Dob-szó!
 Gyenge furuglákkal Febus¹ Kara noszsza segéce!
 A Musák új Notáját! jer Tordasi rétre
 Febe velünk a' kasteligh, onnét pedig ismét
 ujdón új szép Notákkal Nagy-Szombati Tornyigh!
 Jöszte velünk Balaton, Kemenes, Vas, jöszte Szerettem
 Győröm, Vértessel, közel ály s' leg előre Fehérvár
 El ne maragy Soprony, Zemplen, Posony, Hont, Aba, Sáros
 Patzinsit vérü² Székelség, Debreczen allya
 Jászságh, és Kumságh, Mátyus földével Hevessel
 Pest, Pilis Esztergam, Szala, Veszprém, Nyitra, Komárom,
 Tsongrád, Szolnokkal, Mosony a' sok viz közü néppel
 Rába köz, és Tó köz, Teis árvesi (a) fészke Csaloköz (a) víz
 Mennyünk énekekel mondván, leg előre Királynénk
 Eő Fölségének, kinek a' neve, népe nevével
 ujonnan ismét meszebb emelődik. Azomban
 Dania Nemzetinek Koronás Fejedelme se múllyon
 Enekeink közül-el: mert illy szép munka kelését
 néki köszönhettyük. Ó bő-kezúsége segítetté
 Sött ysa (b) mozdéta tellyes gondgyával előre (b) bizony
 Ezt a' szép gondot; mikor a' vardai lakásra
 s— Telvére választá Félinknek Társa Személyét:
 Hogy nezzék, papyrosra tegyék, s- mértékbe szorétsák
 A Szép hajnali Csillagnak (ó ritka Szerencse!)
 Napba merülését, maradását, és kikelését.
 Meg len s- e mellett o! mit nem tettetek hérén³
 Drága dicsőségékn! puolet-is (c) sok vala várni! (c) Felitis⁴
 Ropp ó ég s- valamely szép helt adgy csillagid öblén
 Tordasi Tsillagunk nevének! s illy érdemü fénynek
 az Holdban teled sok böles, és régi Személyek
 Várnak eredj válaszs; ha csak az Hajnali csillagh
 Inkább nem tetszik örökös Várára Nevednek.”

3. A füstbe ment terv.

Sajnovics 1771. május 12-i leveléből megtudjuk, hogy társa, Helli Miksa, csillagászati útjukról háromkötetes munkát tervezett. Címe: „Expediatio Litteraria ad polun articum” lett volna. Magyarul: „Tudományos kutató út az északi sark tájára”. A három kötet tervezett tartalomjegyzéke nyomtatásban is megjelent. Egy példány található az OSzK. Kisnyomtatvány raktárában.

A tartalomjegyzékből látható, hogy a kutató út akkor sem lett volna sikertelen, ha véletlenül nem tudták volna észlelni a Venus bolygónak a Nap előtt való átvonulását. A nyelvészeti fölfedezés értékelését mutatja, hogy az került volna az első kötetbe. Csak sajnálhatjuk, hogy a munka nem látott napvilágot. Egyes fejezetek elkészültek, s ezek ma is a bécsi egyetem csillagdájának levéltárában található. Sajnovics levele mutatja,

¹ Febus: Apollo, a költők istene.

² besenyő-vérű. DOMOKOS PÉTER PÁL szíves közlése.

³ híré.

⁴ felét is.

hogy ő már olvasott belőlük. Lássuk ennek az I. kötetnek tartalmát részletesen. Ez úgyszólván Sajnovics munkájával vagy közreműködésével készült volna.

Az első részt Sajnovics útinaplója képezte volna. Az 1920-as években PINZGER FERENC „Hell Miksa emlékezete” című kiadványának 3. részeként ki akarta adni, de a M. Tud. Akadémiának akkor nem volt rá pénze. Ez is a bécsi egyetemi csillagda levéltárában van.

A 2. rész címe: Lappföld, Finnország és Norvégia.

1. fejezet: Lappföld, Finnország és Norvégia leírása.
2. fejezet: A lappok származása.
3. fejezet: A lappok testalkata és ruházata.
4. fejezet: A lappok háza, ágya és szobája.
5. fejezet: A lappok étele, itala és különböző fölszerelése.
6. fejezet: A rénszarvasok. Hogyan tartják őket a lappok?
7. fejezet: A lappok szállítóeszközei, utazásmódjuk.
8. fejezet: A lappok vadászata és halászata.
9. fejezet: A lappok mesterségei.
10. fejezet: A lappok jelleme, hibáik, erényeik, betegségeik.
11. fejezet: A lappok lakodalma, a gyermeknevelés és különböző játékaik.
12. fejezet: A lappok betegségei, gyógyításmódjuk, temetésük.
13. fejezet: A lappok istenei, áldozatai, babonái a ker. vallás fölvétele előtt.
14. fejezet: A lappok varázslásmódjai a rúnadobok révén a keresztény vallás fölvétele előtt.
15. fejezet: A misszió és a dán hithirdetők Lapp- és Finnországban.

A 3. rész címe: A lapp nyelv, a magyar és lapp nyelv egysége. Az ázsiai nyelv általában.

1. fejezet: A lapp nyelv kutatásának eredete és alkalmi.
2. fejezet: A magyar nyelv egyezése a lapp nyelvvel.
3. fejezet: A lapp, magyar és általában az ázsiai nyelv egysége a kínai nyelvvel. A lapp, vagy ázsiai nyelvet beszélő népek.
4. fejezet: A Magyarországon lakó magyarok szülőföldje (Ungarorum, Magyarorum, Jugrorum, sive Juhrorum).
5. fejezet: Történeti áttekintés a magyarok bejövételéről Finnországból vagy Karéliából Pannoniába a IX. században.
6. fejezet: Anonymusnak, Béla király jegyzőjének Magyar története Magyarország hét első vezérééről visszanyeri hitelességét és igazvoltát.

Ez az I. kötet tartalma. Az értékes munka elmaradásának egyedüli okául Hell rendjének fölőszlatását jelöli meg Szvorennyi Mihályhoz 1791. március 5-én írt levelében (PINZGER II, 156). Ez csak 1773-ban következett be, de előszelei már 1771-ben megvoltak.

4. Hell Miksa magyar volt-e?

Sajnovics a Demonstratio elején öntudattal vallja magát a munka szerzőjének, a végén azonban minden érdemet Hell Miksára hárít. Azért érdemes felelni a fenti kérdésre, mert egyesek még magyar voltát is kétségbevonják. Hell születésének 250. évfordulójára is (1970.) a csehszlovák posta adott ki emlékbélyeget. Selmechányai német családból született, de nyilván tudott magyarul is, hiszen különben nem tudott volna segíteni a Demonstratio elkészítésében. Magyar voltának bizonyosságául két részletet idézek leveleiből.

1. 1769. április 6-án Vardóból Höller Antal rendtársához írt levelének záradéka: „Tiszteletteljes köszöntéssel kizárólag a professzus ház Főnökével közlöm titoktartás pecsétje alatt, legalábbis visszatérésünkig, hogy fölfedeztük a nagyon elterjedt, egész Északon Ázsiáig terjedt lapp nemzetet. Jó Isten, ki hitte volna, hogy mi az egy atyától született testvéreinket a lapp népben fogjuk megtalálni? Magyarok ők, a mi testvéreink, a mi magyar nyelvünket beszélik, a mi magyar ruhánkat viselik, régi magyar atyáink szokásait, életét élik, egy szóval a mi testvéreink. Mily csodálatos, mily bámulatos dolgokat kell közölnöm Főnöcségeddel! De ezt egyelőre titokban tartjuk mert nagyon méltányos, hogy Dánia királya elsőként tudja meg tőlünk. Istennek csodálatos intézkedése volt, hogy kutatásom társául P. Sajnovicsot választottam, aki nyelvünket (jól) ismeri. Áldjuk Istent testvéreink megtalálása miatt, akiknek számára talán az a mi fölfedezésünk gyújtja meg a hit világosságát, mint egykor Magyarországnak, örök üdvösségükre az ő csodálatos útjain át. (PINZGER II, 93.)

2. Pray Györgyhöz Koppenhágából 1770. április 14-én írt levelében: „Ha Cetto . . . tudja, hogy mi magyarok a lappok közt fogunk tartózkodni.” (I. h. II, 203.)

Legyen ez a cikk mindkettőjük emlékezetére. Személyük egymástól elválaszt-hatatlan.

Függelék

Sajnovics leveleinek latin eredetije.

A) Részletek Palma Ferenc Pray Györgyhöz írt leveléből:

G. P. S. F. Palma (:Georgio Pray salutem Franciscus Palma)

Communico tecum fragmentum litterarum a P. Sainovits ad me X. Febr. datarum Haffnia. Cetera enim nil novi continent. Sic autem habet:

„Faludium liquidissimo gaudio perfusus sum, ubi ad illum rediero, sed et vos cum omnibus iis, qui patriae amorem praeseferunt, exultabitis! Gaudeo interim rerum hungaricarum notitiam a te typis elegantissimis editam. Utinam non sit *acephala*, mihi quidem certe sine debito Capite esse videtur! Aenigmatis hujus solutionem vos non potestis portare modo; ubi redierimus, R. P. Hell Prayo Vestro funalia accendet, tam clara, tam illustra, ut ad intensum ipsorum lumen bonus ille Cetto alioquin parum videns penitus excoecandus sit. Ea praeterea rerum nostrarum est conditio, ut iter nostrum ab illo contentim carptum valde gaudeamus. Putabat nempe e tenebris illis Cymeriis, quas accessimus, nullam exoriri posse lucem, cum tamen vel ipsi Lappones Solem nasci e tenebris, et longam noctem longae diei matrem esse arbitrentur. Haec ille. Idem repetit in Litteris ad Splenyum. Ut Hellii nomine te admoneat, ne quid respondeas, dum illi redeant. Denique ad calcem litterarum ad me repetit haec verba: *R. P. Hell nunciat P. Pray, ut neque ipse, neque ullus alter de Societate nostra Cettoni Piaristae quidquam respondeat, priusquam in provinciam revertamur, causae sunt gravissimae.*

Ex his suspicor ego et Splenyus, Hellium iis in regionibus quaequam ad illustrandas hungarorum aut origines aut in Pannonias adventum reperisse. Quid si eorum sistema amplexus est, qui e Scandinavia migrationes populorum meridiem et occidentem versus factas retulerunt. Quid si linguae hungaricae ut vestitus indicium illic detexit, atque illud erit, quod in una litterarum suarum ajebat ab Hellio exploratum Hungariae olim honori futurum. Sed hae meae sunt conjecturae.

Vide igitur, quid agas: an non Hellii reditus tibi opperendus?, qui sub exitum Aprilis Haffnia se discessurum, rectaque domum rediturum scribit, ex quo certiora intelligere potes. Scribit praeterea Sainovicius se una et Hellium inter academiae illius membra cooptatum: hic observationem suam De transitu Veneris Academiae probatam, typis vulgavit in 4to 10 phileris comprehensam regique obtulit, rerum ejus successu laetissimo. Ille argumentum dissertationis suae litteris se nolle nobis communicare scribit, quae non nisi hic lucem videbit, titulum sic perscripsit: *Joannis Nep. Sainovics S. I. Hungari Tordasiensis ex Comitatu Alba Regalensi Dissertatio de I. I. U. et L.* Quid si initiales hae litterae sic intelligendae: *Dissertatio de Initiis Ungarorum et lingua.* Atque sic intelligi poterit, cur ille Notitiam rerum hungaricarum a me vulgatam acephalam dixerit, quod nempe initia hungarorum ignorarim, de quibus illi certiora comperuerit [scriptum : comperuit].

Si meum de responso Cettoni dando exquiris consilium, censerem refutationem eorum, quae ille obgerit, posse adornari, addi tamen debere, proditura in lucem brevi

quaedam ad origines hungaricas spectantia, quae liti putidae, quia lacertose res agi cepta, finem imponat et Desericii opinationes convellat. Ceterum age, ut vis. Ego magno commodo meo in postremam annalium tuorum partem apud Canonicum quendam incidi, unde lapsus meos aliquos correxii et nonnulla seitu digniora mutuatus sum. Sed secus tu Stephano de Bathor Palatinatum anno 1516 collatum scribis, cum tamen Maximilianus in diplomate Principatus Emerico Perenio die XXVII Septembris A. 1517 dato diserte Emericum Palatinum nominet, ejus merita in *Uladislaum condam, nunc vero Ludovicum Hungariae regem collaudet*. P. Vagnerus ad haec scribit, constare sibi e diplomatibus Perenyium ad annum usque 1518 vitam produxisse, ac circa festum Corporis Xti vixisse. Sed haec jam sera sunt.

Szápáriorum Dno Praefecto die salutem, tabaca ab eo missa, mihi reddita est, ago gratias. Occupationum magnitudo prohibet, ne ei scribam, pars enim altera hoc anno lucem spero visura est. Vale. Tyrnaviae 4 Martii 1770.

[Inscriptio] Rendo Patri in Xto Patri
Georgio Práy e Soctte/Jesu

Posonii

[Fons: Bp-i Egy. Kvt. Kézir. G 116: Epistolae eruditorum originales. Tom. III. n. 76.]
Ibidem n. 78. Idem eidem: Sainoviczii Demonstrationem haud dubie legeris: Si ita se res habet, inde a Sinarum limitibus ad Scandinaviam usque totus Septemtrio Scythia fuit, Hunnus-ne an Hungarus, nescio. Certe non levis erit difficultas definire, an Lappones, finni et ceteri populi ab Hunnis vel a postremis Hungaris eo propagati sint. (Tyrnaviae, die 25. Junii 1770.)

B) Sajnovics Nagy Jánosnak:

Reverende in Xto Pater Panegirice

Joannes Nagy e Soc. JESV.

Gratissimae litterae tuae, non nisi Vienna, Posonioque reduci, nuper mihi redditae sunt. Atque haec causa est, quod serius Humanitati Tuae respondeam, qva me opusculum-que meum prosequi dignabare. Laudes amplissimas, qvas pari eloquentia mihi tribuisti, eo gratantius accepi, quod a sincero, mihi-que semper dilecto animo processisse dubitare non possim, qvem quidem amicam animam, si in posterum quoque conservare perexeris, id inter laboris mei fructus non ultimos computabo. Habuit Dissertatio mea apud Magnates quoque Viennenses plausum. Apud Kaunitzium scilicet, Liechtensteinium, Kollerum, Cardinalem, Nuncium Apostolicum, Fekete, & multos alios, neque minori gratulatione a Posoniensibus accepta est Comitibus. Eorum enim fere singuli suis me prandiis honorarunt, Comes vero Leopoldus Palfy etiam 24. libris Chocolatae remuneratus est. Sed specialis solatij plena fuit hora illa, quam cum Archi duce Maria Christina praesente Alberto solatiose exigere concessum fuit. Comes quoque Hadik singularem honorem exhibuit, dum nuper humanissimis Litteris a se ipso scriptis pro transmissis sibi exemplari gratias egit. Quid quod Musae Parnassi Budensis Duce Apolline Molnario mihi accinere non dubitarunt? uti in adjecto folio videbis. In tanta Lectorum opus meum approbantium multitudine unus est Kollarius cui bina non placent. Nempe: Adnotationes meae ad vocem Széna, & Utza pag. 72. item qvae folio 131. de loquae Ungaricae interitu loquor, quem aliqui futurum ominati sunt. Hoc enim loco seipsum peti putat, cum id in famoso suo libello scripserit, ut serius comperi. Interea R. P. Hell pro illustranda Historia Patria qva ingressum Ungarorum in Pannoniam concernit, incredibile quantum laboraverit. Anonymi Regis Belae Notarii auctoritatem, ita egregie jam stabilivit, ut ei Summa fides adhibenda sit in posterum. Adventum vero Ungarorum, et Magyarorum e Karjelia omnino demonstratum habet. Annotationes autem, qvas magno ingenio, et acri judicio in hunc Authorem fecit, eo plerumque refert, ut ostendat primos Ungaros homines fuisse minime Barbaros, rudes aut incultos, sed summe Politicos, Sapientes, et magnis Regibus in omnibus pares, quod ita etiam praestitit, ut Summo Patriae honore, et maxima Ungarorum gratulatione opus ejus aliquando legendum esse dubitari non possit. Prodit Tomus I. Deo dante Anno insequenti in nundinis S. Michaelis. II-dus vero & III. insequentibus annis. Omnium trium Thomorum pretium florenos 30 non aequabit. Neque ulla praenumeratione est opus. Typographus qui librum imprimet D. a Geln. subscriptionem ideo solum petit fieri, ut sciat se regere quot exemplaria imprimere debeat, ne dein defectu exemplariorum laboret publicum, qui ergo se apud Typographum insinuant, solve nihil debent, sed potius impressum dein opus leviori pretio, quam Caeteri aquirent, ipsis enim 5 fl a 100. remittentur. Haec exterorum causa ad Te perscripsi, fac ut inter illos vulgentur. Vale jam, et me quo solebas affectu prosequere, inque Sacrificijs Tuis mei memento. Tyrnaviae 12. Maij 1771.

Tuus I. Sajnovics.

Qvos salutari voluisti, parem salutem adscribunt.

R. P. Rectorem meo nomine salutabis, Eiqve humillimas Gratias ages pro cura libellorum meorum habita. Si ita indulget Budam descendens Jaurinum non praeteribo. Revereor qvoqve R. P. Roth et alios qvi mei meminisse dignantur. NB. Ego destinor pro Professore Matheseos Budam, ut ibidem initia ponam astronomiae practicae, atqve sic spero me futurum Regni Ungariae Astronomum! qvo Titulo nihil unqvam illustrius duxi.

C) Az Expeditio Litteraria és Hell két levélrészletének latin szövege nyomtatásban található a megjelölt helyeken. — Sajnovics útleveleinek másolata a MTA kézirat-tárában van Magyar. Irod. lev. 2-r, 13. sz. alatt. PINZGER FERENC azt írja, hogy HERMANN OTTÓ „Az északi madárhegyek tájáról” című művének végén (1893. 516–50) több levelet közöl belőle fordításban. Megállapítottam, hogy mind a 11 levelet közölte, pedig némelyik nagyon terjedelmes. A fordításban vannak már elavult szavak.

HOLOVICS FLÓRIÁN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. június 20-án tartotta meg LXVIII. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Az elnöki megnyitó után Nyíri Antal tartott előadást „A magyar ige-
ragozás történetéhez” címmel.

2. Az előadás után Szathmári István, a Társaság főtítkára terjesztette
elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. 1971–1972. évi jelentésemet azzal kezdem, hogy az előző beszámolóban jelzett, „Anyanyelvünk az általános iskolában” címen, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztályának, valamint Pedagógusképző Osztályának a hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával Nyíregyházán megrendezett vándorgyűlésünk — hála a rendező bizottság, az előadók és a hozzászólók igen színvonalas és lelkes közreműködésének, a résztvevők kitartó érdeklődésének és házigazdáink odaadó fáradozásának — jelentős sikert hozott. Mint ismeretes, hármas célt tűztünk ki magunk elé. Mindenekelőtt felmérni a mai társadalomnak az anyanyelvi oktatással és neveléssel szemben támasztott jogos igényeit, követeléseit — nem feledkezve meg arról, hogy egész gondolkodásunk, műveltségünk alapja az anyanyelv, és hogy az anyanyelvi ismeretek, készségek megalapozásának, biztos elsajátításának, illetőleg elsajátíttatásának legfőbb helye éppen az általános iskola —; továbbá összevetni ezen igényeket, követeléseket napjaink iskolai gyakorlatával, feltárva a hibákat, hiányosságokat és kijelölve a követendő, illetőleg követhető utakat-módokat. Célunk volt azonban az is, hogy mintegy szembesítsük az elméletet a gyakorlattal, pontosabban szaktudományunkat az oktatással, mérlegelvé, mit és hogyan lehet az általános iskolai anyanyelvi oktatásban alkalmazni mindazokból a tartalmi és módszerbeli próbálkozásokból, kialakultnak mondható eredményekből, amelyek a modern nyelvtudományt jellemzik. És végül, de nem utolsósorban Társaságunk tagjai — köztük az egyetemek, főiskolák oktatói, a tudományos intézetek szakemberei, az iskolákat irányító szervek képviselői — találkozni akartak az anyanyelvi oktatás,

nevelés közvetlen munkásaival: tanárainkkal, akik naponként küzdenek meg az e téren rájuk háruló nehéz, sok áldozatot követelő feladatokkal.

A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola irigylésre méltóan modern és kellemes épületeiben, szép környezetében eltöltött négy félnapnak (április 6-tól 8-ig) a programja a következőképpen alakult. A konferencia megnyitó ülésén az üdvözlések és elnökünk iránymutató, nagy hatást kiváltó bevezetője után TEMESI MIHÁLY, pécsi csoportunk elnöke tartotta meg az anyanyelvi oktatást mélyen elemző és a jövő távlatait is megmutató előadását, „Anyanyelvünk az általános iskolában” címen. Az ebben elhangzottakat szervesen egészítették ki HOFFMANN OTTÓNAK „Anyanyelvi nevelésünk célja és tantárgypedagógiai elvei” című alapos korreferátuma és két szakfelügyelőnek — SZATMÁRI LAJOSNAK és TOPSCHÁLL JÓZSEFNÉNAK — a helyesírás-, fogalmazás-, nyelvtan-tanítás számszerű eredményeit (Pest, illetőleg Szabolcs-Szatmár megyében) vizsgáló, rendkívül tanulságos és valóban egzakt felmérései.

A következő három félnapos ülésre a rendező bizottság két-két fontos központi témakört jelölt ki. Az üléseket az illető terület szakemberei vezették. Az elnökök bevezető szavai, valamint három-négy előre felkért kollégának valamely részterületet érintő referátuma után — hozzászólások formájában — megindult a vita, majd az ülés elnöke összegezte a tanulságokat, a további teendőket. Az első alkalommal RÁCZ ENDRE elnökletével „a nyelvtan- és helyesírás-tanítás kérdései”-ről, továbbá a „munkaformák és munkaeszközök a nyelvtanórán” címmel megjelölt témakőről tárgyaltunk. A második ülésen FÁBIÁN PÁL elnökletével került sor „a kifejezőképesség fejlesztése”, valamint a „nyelvművelés és beszédművelés az általános iskolában” című foglalkozásformák megbeszélésére. A befejező ülésnek — amelyen az elnöki teendőket Szathmári István látta el — a központi témája a következő volt: „az anyanyelvi képzés és a többi tantárgy kapcsolata”, továbbá „nyelvtudomány és nyelvtanítás”.

A vándorgyűlés a javaslatok előterjesztésével és a Társaság főtitkárának a zárószavával ért véget.

Konferenciánk közvetlen sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a jelentkezők száma jóval meghaladta a kétszázötvenet; hogy a résztvevők végig kitartottak, a záróülésen is alig voltunk kevesebben, mint a megnyitón; hogy a hozzászólások időtartamát nemcsak szigorúan meg kellett szabnunk, hanem — szinte már sértő módon — több hozzászólást félbe kellett szakítanunk; hogy üléseinken — a szó legteljesebb értelmében — vita volt; hogy több kolléga hangsúlyozta: hasonló megbeszélésekre a jövőben is meghatározott, nem hosszú időközökben szükség lesz; stb.

Javaslatainkat — amelyek a mai társadalom igényeinek megfelelő, a jelenleginél hatékonyabb anyanyelvi oktatással és neveléssel kapcsolatos közvetlen és távolabbi teendőket, feladatokat, valamint az ezek megvalósításához szükséges személyi, pénzügyi, tárgyi, pedagógiai és (később) tantervi feltételeket tartalmazzák — megküldtük a Művelődésügyi Minisztérium illetékes főosztályainak, a Magyar Tudományos Akadémia első és második osztályának és az Országos Pedagógiai Intézetnek. Egyébként bejelentem, hogy a Művelődésügyi Minisztérium pénzbeli hozzájárulásával a konferencia teljes anyagát kiadjuk, könyvalakban, hogy az ország közvéleménye — mindenekelőtt tanártársaink népes tábora — is tájékozódhassék az általános iskolai anyanyelvi oktatás és nevelés helyzetéről és megjavításának a módjairól, lehetőségeiről, valamint az ezekkel kapcsolatos teendőkről.

Amikor végül ez úton is köszönetet mondok mindazoknak az intézményeknek, kollégáknak, amelyek, illetőleg akik bármilyen formában hozzájárultak vándorgyűlésünk sikeréhez, hadd ígérem meg, hogy Társaságunk ugyanolyan lelkesedéssel kész részt venni a javaslatok valóra váltásában, mint ahogyan a nyíregyházi tanácskozást megszervezte.

2. Most pedig lássuk a szokásos, de létalapunkat jelentő tevékenységi formákat. 1971–1972-ben Budapesten 31 felolvasó ülést rendeztünk. Ezek hét szakosztályunk között szám szerint a következőképpen oszlanak meg. Magyar szakosztály 9 (ebből 3 az általános nyelvészeti, 2 a szlavisztikai, 1 pedig a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 1 (az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 2 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 2 (mindegyik az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 13 (ebből 3 a magyar, 2 a germanisztikai—romanisztikai, 1 pedig a finnugor szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 10 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Névtudományi szakosztály 2.

Ha végigpillantunk ezeken az adatokon, az évek, sőt évtizedek óta tapasztaltakhoz képest valójában egy dolog tűnik fel: a nyelvoktatási szakosztály felolvasó üléseinek erősen megnövekedett száma. Egy esztendővel ezelőtt azt jelentettem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy ez a szakosztály három, tudományosan megalapozott és ugyanakkor gyakorlati jellegű előadásból és vitából álló felolvasóülés-sorozatot szervezett a Marx Károly Közgazdasági Egyetemen folyó nyelvoktatási módszerekről, kísérletekről, amely mindvégig nagyszámú és lelkes hallgatóságot vonzott. Nos, ez a dinamikus szakosztályunk ebben az évben még tovább lépett. Októberben a szakosztály elnöke a következő felhívást juttatta el a Társaság minden tagjához: „A nyelvoktatási szakosztály a tavalyi gyakorlathoz hasonlóan az 1971/72. évben is egy aktuális központi témát kíván üléseinek tárgyává tenni. Ez a téma a magyar és az idegen nyelvszakos egyetemi és főiskolai hallgatók nyelvészeti és szakmódszertani képzése. Kérjük tisztelt Tagtársainkat és minden érdeklődőt, hogy javaslataikkal, észrevételeikkel, valamint a vitákon való részvétellükkel segítsék közös munkánkat.” És az elhatározást tettek követték. Nemcsak az itt elhangzott előadásokból és vitákból kerekedett ki nem jelentéktelen mértékben a nyíregyházi vándorgyűlés tematikája, hanem e felolvasó üléseink voltak a legnépesebbek és a leghatásosabbak. Csak megismételni tudom a tavaly mondottakat: kövessék más szakosztályaink is az ő példájukat!

Mindig arra törekedtünk, hogy a mienkhez hasonló más társaságokkal kapcsolatba — és minél szorosabb kapcsolatba — kerüljünk. Az elmúlt évben e tekintetben is előbbre léptünk: azt a felolvasó ülést, amelyen VÉRTES O. ANDRÁS tagtársunk „A régi hazai fonetika ismeretlen fejezetei” címen tartotta meg példamutatóan szép előadását, az általános nyelvészeti szakosztály a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társasággal közösen rendezte meg.

Örvedetesnek tartjuk, hogy 1971–1972-ben is számos külföldi kolléga kereste fel Társaságunkat, és előadásával még színesebbé tette programunkat. Budapesti felolvasó üléseink előadói között ezúttal nyolc külföldi tudóst, szakembert üdvözölhattünk. Elmondhatjuk, hogy szeptember végén felolvasó üléseink ez évi sorozata igen jó kezdéssel indult: zsúfolásig megtelt teremben adta elő LOTZ JÁNOS professzor — akit egyébként több okból is nehezünkre esik külföldiként elkönyvelni — több évtizedes kutatásának érdekes és tanulságos eredményeit „A magyar magánhangzó-rendszer és a fonológia elmélete” címen. — Mai, nagyon is aktuális — és tegyük hozzá: kidolgozatlan — témát boncolgatott „Sprachgemeinschaften und Kommunikationsgemeinschaften” című előadásában a nálunk szintén örvedetesesen gyakran megforduló ERIKA ISING. — Örömmünkre szolgált, hogy az előadói asztal mellett is üdvözölhattük SZABÓ ZOLTÁN kolozsvári, illetőleg bukaresti kollégát, és meghallgathattuk újszerű, új távlatokat nyitó előadását „A történeti stilisztika néhány módszertani kérdése”-ről. — Igen nagy érdeklődés kísérte WILLIAM NEMSERnek, a Washingtoni Alkalmazott Nyelvészeti Központ igazgatójának „Elements of Hungarian English” címen elmondott észrevételeit, következtetéseit, amelyeket nyilvánvalóan eredményesen felhasználhatnak az arra illeté-

kések a megindult magyar—angol kontrasztív nyelvészeti kutatásokban. — Sajátos, a mi nyelvünk szókincsének történetét is közelről érintő kérdéseket fejtegetett GIAN BATTISTA PELLEGRINI, padovai professzor francia nyelvű előadásában, amelyet derűs közvetlenséggel mondott el a germanisztikai—romanisztikai és az általános nyelvészeti szakosztály közösen szervezett ülésén: „Párhuzamok az Ibér, az Appennini és a Balkán félsziget nyelveinek keleti eredetű szavai között” címmel. — Ugyancsak franciául hangzottak el D. DROIXHE liège-i professzornak az európai nyelvtudomány-, valamint a felvilágosodástörténeti vizsgálódások számára fontos fejtegetései „A nyelvészet sarkalatos kérdései a XVIII. században” címen. — A regionális nyelvatlaszok készítésének nagyon időszerű problematikáját tárgyalta LIZANEC PÉTER, az ungvári egyetem magyar filológiai tanszékének vezetője „A nyelvföldrajzi módszer a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában” címmel. LIZANEC professzor elgondolásai, eredményei hasznosak a magyar nyelvtörténet és dialektológia, valamint a szlavisztika kutatói számára is. — Modern témáról — a nyelvi szintek kérdéséről — értekezett FRANTIŠEK DANEŠ prágai professzor német nyelven elmondott, kitűnő előadásában, amely az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén hangzott el.

Csak a közeli napokban fogjuk érdeklődéssel várt előadását meghallgatni, mégis, erről a helyről is, hadd köszöntsém a legmelegebb szeretettel Szabó T. Attila professzort, a kiváló tudóst, az igazi barátot, akinek az utóbbi évtizedekben csupán mindig tanulságos, minden tekintetben mintaszerű cikkeit, könyveit olvashattuk, forgathattuk, de őt magát nem üdvözölhettük körünkben. Társaságunk nevében kívánok neki erőt, egészséget, töretlen munkakedvet, hogy sokoldalú tevékenységét — benne a páratlan kincset jelentő Erdélyi Szótörténeti Tár közreadását — tovább folytassa. És — talán önző módon — azt is hadd kívánjam, hogy minél többször jelenjen meg körünkben, úgy is mint valamely szakosztályunk felolvasó ülésének előadója.

Serény munka folyt az elmúlt évben Társaságunk három vidéki csoportjában is. Debrecenben 6, Pécsen szintén 6, Szegeden 4 felolvasó ülést rendeztek. A debreceni előadók közül ketten külföldiek voltak: PAULA PALMEOS tartui egyetemi docens „A finnugor nyelvek kutatása az Észti SZSZK-ban”; LIZANEC PÉTER ungvári egyetemi tanár pedig „A nyelvföldrajzi módszer a magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok kutatásában” címmel tartotta meg érdekes előadását. Örvendetes kapcsolatbővülést jelent az is, hogy debreceni kollégáink — a Nemzetközi Könyvtér alkalmából és Aleksis Kivi halálának századik évfordulójára emlékezve — a Kossuth Lajos Tudományegyetem KISZ-szervezetének UNESCO-körével közösen szervezték meg a május 5-i tudományos ülést, amelyen MOLNÁR FERENC tagtársunk „A finn irodalom fogadtatása és hatása Magyarországon” címen adott elő. Debreceni csoportunk munkájának az élénkebbé válását mutatja továbbá az a körülmény, hogy üléseik most nemcsak látogatottabbak, hanem hogy a fiatal oktatók köréből mind többen kéri felvételüket a Társaság tagjai közé. — Pécsi csoportunk ezúttal is gazdag programot mondhat a magáénak. Modern témák, sok résztvevő: ez jellemzi nyelvelméleti és leíró nyelvtani, valamint stilisztikai—nyelvművelő előadásait. A helyi és fővárosi előadókon kívül — mintegy a múlt év őszén itt megrendezett kontrasztív nyelvészeti nemzetközi munkaértekezlet folyományaképpen — WILLIAM NEMSER professzor angol nyelvű előadást tartott „A kontrasztív nyelvtan szerepe az angol nyelv oktatásában” címmel. PESTI JÁNOS tagtársunk REUTER CAMILLÓ közreműködésével részletes útnutatót dolgozott ki Baranya megye földrajzi neveinek további gyűjtésére, meghatározva a feldolgozás és közreadás leglényegesebb elvi és gyakorlati szempontjait. Csak sajnálhatjuk, hogy a rendelkezésre álló összeg elégtelen volta egyelőre bizonytalanná teszi a feladatok tervszerű teljesítését. A csoport egyébként ellátta ez évben is a helyi nyelvművelő közönségszolgálatot, és mint korábban, nyelvművelő cikkeket jelentetett meg a Dunántúli Naplóban. — A szegedi felolvasó üléseken ugyancsak változatos és modern témák szerepeltek.

3. Ami tevékenységünk másik, igen jelentős formáját: arra érdemes kiadványok megjelentetését illeti, a pénzügyi gondjainkat valamelyest enyhítő eseményről kell beszámolnom. Elnökünk szorgalmazására ugyanis az Akadémia I. Osztályától a múlt év végén kaptunk egy úgynevezett „optima szedő-írógép”-et, amelynek a segítségével gépelt kézirat — xerox-eljárással fényképezve, illetőleg sokszorosítva — a nyomdaihoz hasonló „szedést” és külsőt eredményez, de — és számunkra ez a lényeges! — mintegy 30–40%-os költségmegtakarítással. Természetesen ennek a gépnek a használata és a vele kapcsolatos további ügyvitel nem egyszerű, mindebbe bele kell tanulni. Szervező titkárunk, dr. Török Zoltánné ügyességének, körültekintő gondoskodásának és gondosságának köszönhető, hogy az első így készült, nem kis terjedelmű munkát, BÁLINT SÁNDOR „Szegedi példabeszédek és jeles mondások” című könyvét — amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 127. számaként (Bp., 1972. 170 l.) látott napvilágot — máris kézbe vehetjük. Kedves tagtársaink ítéljék majd meg, milyen az új eljárással készült kiadvány.

A korábbi módon adtuk ki, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 126. számaként PÜSPÖKI NAGY PÉTERnek a Magyar Nyelvben két folytatásban megjelent „A felsőszemerédi rovásemlék” című dolgozatát. Ezenkívül közvetlen megjelenés előtt áll HAJDÚ MIHÁLYnak „Sopron környéki becézőnevek” című dolgozata. Megjelentetésre vár az 1971 nyarán Szegeden megrendezett nemzetközi beszédszimpozion magyar nyelvű előadásainak mintegy öt ívnyi anyaga, továbbá VEKERDI JÓZSEF cigány nyelvtani dolgozata.

Mivel sokan érdeklődtek és érdeklődnek, hogy a sikerre való tekintettel nem folytatjuk-e a ritkaságszámba menő, korai társasági kiadványszámoknak és más munkáknak az eredetivel megegyező reprodukció formájában való, új kiadását — jelenthetem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy igen: tárgyalásban vagyunk a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal, és mielőtt létrejön a megegyezés, ezt a tevékenységünket is tovább folytatjuk.

4. A nagyobb összejövetelek, konferenciák stb. rendezését illetően már beszámoltam nyíregyházi vándorgyűlésünkről. Ezenkívül Társaságunk részt vett a múlt év augusztusában az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VI. Országos Találkozóján, Sárospatakon, továbbá decemberben Győrött, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának azon az ünnepi ülésén, amelyet Győr-Sopron megye földrajzi neveinek összegyűjtése alkalmából tartottak. Mindkét rendezvényen elnökünk köszöntötte a Társaság nevében az egybegyűlteket.

Néhány szót további idevágó terveinkről. Úgy gondolom, elvileg sem jelentéktelen, hogy a hódmezővásárhelyi Városi Tanács Művelődési Osztálya és a Bethlen Gábor Gimnázium igazgatósága Társaságunkat kérte fel egy kétnapos vándorgyűlés megrendezésére, ez év októberében, a Vásárhelyi Ünnepi Hetek, valamint a 250 éves gimnázium jubileumi ünnepségeinek a keretében. Az előzetes tervek szerint a hódmezővásárhelyi vándorgyűlés programjának középpontjában az Imre Sándorra való emlékezés, Németh László stílusának az elemzése, a gimnáziumi anyanyelvi oktatás, továbbá a stilsztika és a nyelvművelés időszerű kérdései állnak.

A magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusára — amelynek a rendező bizottságában természetesen ott van Társaságunk is — már jelentkeztek azok a tagtársaink, akik előadást kívánnak tartani, vagy csupán részt óhajtanak venni a jelentéstani és stilsztikai vitákon. Ezúttal is kérem kedves tagtársainkat, tegyenek meg mindent a két rendezvény sikeréért.

5. Választmányi ülést az elmúlt évben három ízben tartottunk. A választmány a mindig időszerű ügyeken kívül (a kiadványok állása, új tagok felvétele, a közgyűlés előkészítése stb.) foglalkozott a nyíregyházi és a hódmezővásárhelyi vándorgyűlés előkészítésével, valamint az előbbi értékelésével. Ezenkívül elnökünk javaslatára elhatá-

rozta, hogy a nyelvjárás-, továbbá a földrajzi- és személynévgyűjtés tudományos értékének a teljesebb elismeréseképpen az eddigi emléklap helyett Csűry Bálintról, a magyar nyelvjárás kutatás nagy fellendítőjéről elnevezett emlékérmét alapít. Egy kiküldött három tagú bizottság (Imre Samu elnök, Bereczki Gábor és Hajdú Mihály tagok) kidolgozta a Csűry Bálint Emlékérem odaítélésének szabályzatát, amelynek a választmány által némileg módosított változatát jóváhagyás végett ezennel a tisztelt Közgyűlés elé terjesztem: 1. Az érem általában a jelenkori nyelvjárás, valamint földrajzi- és személynév-gyűjtésben kiemelkedő eredményt elért munkásságért ítélhető oda. Kivételesen a hosszú időn át e területen végzett kimagasló és eredményes szervező tevékenység is jutalmazható az éremmel. — 2. Az érem kiadandó minden Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárás Gyűjtőtalálkozó alkalmával, ha arra érdemes jelölt van. Abban az esztendőben, amikor találkoztát nem tartanak, de megfelelő jelölt van az odaítélésre, az érem a Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésén adandó ki. — 3. Évente rendszerint egy, de legfeljebb három érem ítélhető oda és adható ki, de abban az esetben, ha egyik esztendőben nem lenne arra érdemes jelölt, vagy háromnál kevesebb a kiadott érem, a fennmaradt érmek kiadhatók a következő esztendőkből, amennyiben arra megfelelő jelöltek vannak. — 4. Az érem odaítélésének módja a következő: a választmány 3 tagú javaslattevő bizottságot küld ki. A bizottság — kikérve a három vidéki csoport (Debrecen, Szeged, Pécs) elnökének véleményét — az éremmel kitüntetendő személyekre javaslatot tesz. — A választmány titkos szavazással dönt a javasolt személyek között. A választmány javaslatát a közgyűlés elé kell terjeszteni, s az nyílt szavazással fogadja vagy veti azt el. — 5. Az érem körülbelül 7 cm átmérőjű, melynek egyik oldalán Csűry Bálint arcképe, neve, születésének és halálának évszáma található, másik oldala a Társaság emblémájával van díszítve. A jutalmazott neve az érem élére kerül. — 6. Az érem 8–10 példányban készül el, és a nagyságának megfelelő dobozban kerül átadásra.

Az utolsó választmányi ülés — bizottsági előterjesztések alapján — megtárgyalta a Révai Miklós és a Csűry Bálint Emlékérem ez évi odaítélésének kérdéseit. Ennek eredményeiről majd elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

6. Az elmúlt esztendő személyes vonatkozású eseményeiről szóló beszámolómat szomorú hírral kell kezdenem. Debreceni csoportunk a szeptember 11-i gyűlésén üdvözölte, mi pedig a magyar szakosztály október 8-i felolvasó ülésén köszöntöttük P a p p I s t v á n professzort, a kiváló és eredeti nyelvtudóst, a páratlan eredményességű nevelőt és a szókimondó, meg nem alkuvó kollégát, azzal az óhajttással, hogy még nagyon sokáig munkálkodjék közöttünk. A halál azonban kegyetlen volt, az ünneplés után alig háromnegyed év múlva elragadta tőlünk. A tavalyi közgyűlés óta Papp István tagtársunkon kívül többen elhunytak tagjaink közül. Örökre kiesett a toll a nyelvünket annyira szerető, nyelvtudományunkért még halálos betegen is dolgozó T e r e s t y é n i F e r e n c kezéből. Elvesztettük G y a l m o s J á n o s t, aki egész életében szívén viselte a magyar nyelvészet ügyét. Eltemettük M a r j a l a k i K i s s L a j o s tagtársunkat és K a r d o s P á l debreceni egyetemi tanárt is. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük!

Társaságunk 1971–1972-ben 25 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 541.

7. Jelentésem azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, fogadja el jelentésemet.

A közgyűlés a főtökári beszámolót elfogadta.

3. Ezután K e l e m e n J ó z s e f pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1971. évi pénzforgalma így alakult:

A) Kiadások:

01/1 Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka 33 488,— Ft

01/5 Megbízási díj (ezen a rovaton számoltuk el a

Társaság működésével kapcsolatos kiadásokat: a stencilezést, a vetítést, ennek műszaki előkészítését, a kézbesítést, takarítást, anyagmozgatást)	1 514,— Ft
02/1 Jutalom (a gazdasági ügyintéző részére)	2 700,— Ft
02/5 Kiküldetési költség (a közgyűlésre meghívott debreceni, pécsi és szegedi elnökeink részére)	776,10 Ft
02/6 Reprezentáció (feketekávé az előadások előtt, a választmányi üléseken és a közgyűlésen)	449,— Ft
02/8 Különféle személyi kiadások (a Társaság saját kiadású, szedő-írógépén, illetőleg a xerox-eljárással készülő kiadványaink szerzői, szerkesztői, lektori és gépelési költségei stb.)	17 398,— Ft
03/2 Ingófenntartás (a Társaság irodaszerköltségei)	1 443,94 Ft
03/12 Postaköltség (meghívók postaköltsége, egyéb levelezés, a távbeszélőszámra kiegyenlítése) . .	5 110,40 Ft
03/13 Társadalombiztosítási járulék	3 480,— Ft
03/15 Egyéb szolgáltatás (ebből a szedő-írógép költsége 180 000 Ft; a nyomdai úton előállított meghívók költsége 948 Ft; közlekedési költség 715 Ft; a Pénzügyi Közlöny előfizetése 108 Ft; a 126. sz. kiadvány nyomdai költsége 1830 Ft)	23 000,60 Ft
Lakbér-hozzájárulás	414,— Ft
Kiadások összesen:	89 774,04 Ft

B) Bevételek

50/1 Működési bevétel	
Egyéni tagdíjakból befolyt összeg	11 160,— Ft
Jogi tagok tagdíja	9 400,— Ft
Kiadványok eladásából	22 614,50 Ft
Összesen:	43 174,50 Ft

50/3 Költségvetési támogatás

Előirányzott költségtámogatás	35 000,— Ft
Jutalomra	2 700,— Ft
Lakbér-hozzájárulás	407,— Ft
Póthitel (szedő-írógép 18 800 Ft; kiadványra 11 200 Ft)	68 107,— Ft
Függőbér	2 554,— Ft
Összesen:	70 661,— Ft

Előző évi maradvány 21 116,54 Ft

; Bevétel összesen: 134 952,04 Ft

Bevétel összesen	134 952,04 Ft
Kiadás összesen	89 774,04 Ft
Maradvány	45 178,— Ft
Függő kiadás (1972-re)	2 660,— Ft
	42 518,— Ft

4. A pénztári beszámoló után B. L ő r i n c z y É v a olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a Számvizsgáló Bizottság jelentését elfogadta.

5. Ezek után ismét K e l e m e n J ó z s e f pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunknak az 1972. évi, az Akadémia Tudományos Testületi Titkársága vezetőjétől 1972. február 10-én jóváhagyott költségvetését terjesztem elő:

A) Kiadások

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka	37 000,— Ft
01/5	Megbízási díjak (alkalmi munkákra, mint a tarítás, vetítés, stencilezés stb.)	1 000,— Ft
02/5	Kiküldetés (a közgyűlésre meghívott vidéki elnökök, az esetleg megrendezendő vándor-gyűlés szervezésével kapcsolatos kiküldetési költségek)	1 500,— Ft
02/6	Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi üléseken és a felolvasó ülések előtt adott fekete-kávé költségei)	500,— Ft
03/2	Ingófenntartás (papír-, írószerköltségek)	1 000,— Ft
03/12	Postaköltség (a kb. 35 felolvasó ülésre küldött meghívók költségei; távbeszélő-számla)	6 000,— Ft
03/13	Társadalombiztosítási járulék	3 800,— Ft
03/15	Egyéb szolgáltatás (kiadványokra; közlekedési költség; NMB-járulék)	3 200,— Ft
	Kiadások összesen	54 000,— Ft

B) Bevételek

51/1	Működési bevételek (tagdíjak, kiadványok eladási ára)	18 000,— Ft
51/4	Költségvetési támogatás	36 000,— Ft
	Bevételek összesen:	54 000,— Ft

A közgyűlés a költségvetési tervezetet elfogadta.

6. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották. A tisztikar névsorát l. MNy. LXVI, 515--6.

7. Bárczi Géza, a Társaság elnöke ismertette a közgyűléssel a választmánynak az emlékérmek odaítélésére tett javaslatait.

Tisztelt Közgyűlés! Előterjesztem a választmánynak titkos szavazással egyhangúlag születtett állásfoglalását, mellyel azt javasolja, hogy a közgyűlés a Révai-emlékérmet Szabó T. Attila kartársunknak ítélje oda. Az itt jelenlevőkre, de az egész magyar nyelvésztszadalomra szinte sértés lenne, ha szükségesnek ítélném Szabó T. Attila érdemeinek felsorolását. Mindnyájan tudva tudjuk, milyen előkelő helyet foglal el ő a magyar nyelvtudomány munkásai között, sőt jól megalapozott meggyőződésünk, hogy tudományunk története minden időben nagyjai között fogja őt számon tartani. Ismerjük azt a hatalmas munkát, mellyel Erdélyben a magyar nyelv és tudománya ügyét irányítja, és azt a szinte emberfölöttien gazdag irodalmi munkásságot, mely a magas szintű tudományszerűsítéstől kezdve a stilisztika, a nyelvjáráskutatás és a nyelvtörténet alkotó művelésének minden ágára kiterjed, és csak legutóbb láttunk mutatványt abból a lenyűgözően gazdag nyelvtörténeti szótárból, melynek sok kötetre terjedő kiadása folyamatban van. Tudjuk, hogy az a rendkívül eredményes kutató-gárda, mely Erdélyben működik, túlnyomórészt az ő közvetlen tanítványaiból (esetleg tanítványai tanítványaiból) áll, és az ő szellemében dolgozik. A Társaság önmagát tiszteli meg, ha a Révai-emlékérmet, ezt a legnagyobb kitüntetést, amit a Társaság adhat, Szabó T. Attilának ítéli oda.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya — ugyancsak egyhangúlag — azt javasolta, hogy a közgyűlés a Csűry-émlékéremet V é g h J ó z s e f kartársunknak ítélje oda. Végh Józsefnek, Csűry Bálint egykori tanítványának érdeme az önkéntes néprajzi gyűjtők munkájának megszervezése. A hagyományos paraszti gazdálkodás szokincsének összegyűjtésére irányuló kezdeményezése minden tekintetben igen jelentős. Az ő kitartó tevékenységének köszönhető az a nagyszabású vállalkozás is, amely hazánk földrajzi neveinek összegyűjtését, a pusztulástól való megmentését tűzte ki célul. Ennek a vállalkozásnak nyomtatásban már megjelent eddigi eredményei mind a hazai, mind a külföldi tudományos közvéleményben igen nagy elismerést váltottak ki. A napokban kerül nyomdába Somogy megye földrajzi névanyaga, s más megyékből is rövidesen számolhatunk nyomdakész kéziratokkal. Mindez Végh József szervező és irányító munkája nélkül nem valósulhatott volna meg. A Csűry-émlékérem kitüntetője legyen tehát Végh József.

Kérem a Közgyűlést, hogy a választmány javaslatait fogadja el.

A közgyűlés az ajánlásokat egyhangúlag elfogadta. Az elnök átadta az emlékérmeket. S z a b ó T. A t t i l a meleg szavakkal köszönte meg a kitüntetést.

Ezek után az elnök a Társaság LXVIII. közgyűlését bezárta.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1972. február 15. Általános nyelvészeti szakosztály. KELEMEN JÓZSEF, A gyakorisági szótárak készítésének főbb problémái és szempontjai. — Az első tudományos igényű gyakorisági szótár még a múlt században megjelent (F. KAEDING, Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache. Steglitz bei Berlin, 1897—1898.). Az azóta kiadott, mintegy húsz nyelvről készült 300-nál több gyakorisági szótár — mind a korpusz nagyságát, mind a kiválasztott művek számát és műfaji-stilisztikai kategóriáját, mind a feldolgozás mélységét és elvszerűségét tekintve — igen különböző értékű ugyan, de a szótárak készítésében mégis határozott fejlődés állapítható meg, s a legjobb szótárakból a legfontosabb módszertani elvek leszűrhetők. — Az előadó szerint az első fejlődési fokot a gyorsírás tökéletesítése érdekében készült szótárak jelentik; ezek közé tartozik KAEDING szótára is. A másodikat a nyelvtanítás céljából összeállított szótárakban láthatjuk; ezek főleg századunk húszas éveitől kezdve szaporodtak el, s legismertebbek az angol, a francia és a spanyol nyelv ilyen típusú szótárai. A harmadik fokot azok a legutóbbi két évtizedben megjelent szótárak képviselik, amelyek a nyelvtanítás szempontjai mellett a nyelv statisztikai elemzését is szolgálni kívánják, s mind a mintavételben, mind a gyakoriság árnyaltabb vizsgálatában (az abszolút gyakoriság, a relatív gyakoriság, a szórás elemzésében) matematikai egzaktságra törekednek. Legmegfelelőbbnek tehát azt a szótártípust tartja, amely a szótári szavak (címszavak, lemmák) gyakoriságán túl a szövegbeli szóalakok gyakoriságát is vizsgálja, műfajok szerint részletezve, összesítve, mind az abszolút gyakoriság, mind a szórás, mind pedig a relatív gyakoriság (az „úzus”) szerint, külön-külön gyakorisági lista és betűrendes szójegyzék alapján. Ilyen például az 1971-ben megjelent olasz gyakorisági szótár. — A magyar szótár számára 3,5 millió szövegszónyi korpuszt tart megfelelőnek, 5 fő műfaji—stilisztikai csoportból. A munka elvégzésére legalkalmasabbnak az elektronikus számítógépet véli. Az anyag megfelelő előkészítésére több munkahely bevonásával működő, mintegy húsz főnyi munkatársi gárda öt évre való megszervezését javasolta.

1972. február 22. Nyelvoktatási szakosztály. JUHÁSZ JÁNOS, A leíró nyelvészet helye és problémái az egyetemi modern filológiai képzésben. — A magyarországi modern

* L. MNy. LXVIII, 382—3.

filológiai oktatás egyik állandó kérdése az elmélet és a gyakorlat összeegyeztetése. Az ebből adódó problémák a tudományegyetemek bölcsészeti karán a leíró nyelvészet tanításában jelentkeznek. Ezután a következőket tárgyalta: 1. a nyelv funkcionális szemléletének szükségessége a leíró nyelvészet oktatásában; 2. egy leíró nyelvészeti tanterv modellje; 3. a grammatika és a szemantika összefüggésének tanítása; 4. anyanyelvi nyelvtan — idegennyelvi nyelvtan.

1972. február 29. Névtudományi szakosztály. BACHÁT LÁSZLÓ, Iskolai ragadványnevek. — Az előadó legutóbb (MNy. LXVII, 439—49) az iskolai ragadványnevek közül a hivatalos névből alakultakkal foglalkozott, míg most a B. Gergely Piroskától (MNy. XIV, 4) ajánlott szempontok alapján vizsgálja őket. A bevezetőben azokkal szemben, akik az iskolai neveket nem tartják ragadványneveknek, megállapítja, hogy a *ragadványnév* műszó összefoglaló kategória, s ha szociológiai szempontból osztályozzuk az ebbe a kategóriába tartozó neveket, elférnek benne az iskolai nevek is. Igen sok szállal kötődnek a felnőttek ragadványneveihez, hiszen ugyanazoknak a közösségeknek a tagjai az iskolások is. Például a névadási okok ugyanazok, legfeljebb az egyes típusok megterhelése más és más. Az eltérő, a külön alkategóriába kívánczó jellegüket az adja meg, hogy ezek a nevek zömmel a közös iskolai művelődési anyagra, a közös érdeklődési körre utalnak. Alaki szempontból pedig abban különböznek, hogy igen sok a kicsinyítő képzőjű név. A funkció szempontjából az iskolai ragadványnevek gúnyolódó vagy kedveskedő nevek, de bizonyos helyzetekben tisztán megkülönböztető szerepet is betöltenek. Funkciójukat egyrészt jelentésük, másrészt alaki megformálásuk dönti el. Például a kicsinyítő képzőjű nevek szinte mindig becéző jellegűek, az -ó, -ő, az -s, az -ú, -ű, a -cs képzőjű származékok általában csúfolódó jellegűek. Jelentés szempontjából a névadási ok alapján, továbbá fogalmi körük, szófaji hovatartozásuk szerint osztályozza az iskolai ragadványneveket.

1972. március 7. Általános nyelvészeti szakosztály. NEMSER WILLIAM (Washington), Elements of Hungarian English. — Először a magyarok angol beszédét akadályozó tényezőket tárgyalta, beleértve mind a magyar nyelv zavaró hatását, mind a tanuló fejlődő angol nyelvismeretének korábbi szakaszaiból visszamaradt gátló mozzanatok, majd a nyelvtudás nyelvészeti aspektusait vizsgálta.

1972. március 14. Nyelvoktatási és magyar szakosztály. HEGYI ENDRE, A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. — Mintegy két évtizede a magyar nyelvtan tanításának új ága kezdett kibontakozni: a magyar mint idegen nyelv. Az előadás ennek nyelvészeti és nyelvpedagógiai vonatkozásaival foglalkozott. Hogyan alakult ki a vonatkozó központi és transzformációs nyelvoktatás abból a társadalmi szükségletből, hogy a magyart idegen nyelvként tanítsuk? A modern nyelvtudomány és a korszerű nyelvoktatás szerepe az új oktatási koncepció kibontakozásában. Az új szemléletmód alkalmazása a külföldi ösztöndíjas hallgatók magyar nyelvi tanításában. Újabbban a magyar mint idegen nyelv is felvehető szakstúdium a magyar szakos bölcsészethallgatók számára.

1972. március 28. Magyar és általános nyelvészeti és fonetikai szakosztály. MOLNÁR JÓZSEF, az APhI (IPA) alkalmazása a magyarban. — L. MNy. LXVIII, 257—62.

1972. április 11. Nyelvoktatási szakosztály. LÁNYI ILDIKÓ, A nyelvtudomány szerepe a nyelvszakos hallgatók szakdidaktikai képzésében. — A szakmódszertani oktatás fontos feladata annak bemutatása, hogy a jövő tanárai egyetemi tanulmányaik folyamán megszerzett ismereteiket hogyan alkalmazhatják a nyelvoktatás gyakorlatában. Programjában jelentős szerephez jutnak pedagógiai és szervezési kérdések, de fő célja, hogy grammatikai példák és szövegminták vizsgálatával a nyelvtan, a kiejtés, a szókinés és a stílus tanításának különféle módszereiről és azoknak alkalmazási lehetőségeiről képzet adjon, az alapkészségek fejlesztésének útjait, valamint a nyelv kulturális vonatkozásainak a nyelvtanuláshoz való viszonyát megvilágítsa. A nyelvi problémák gyakor-

lati megközelítésében a nyelvtudományi elméletekre, főleg a modern kutatási eredményekre támaszkodik: — a nyelv állandó fejlődésben levő, kétirányú kommunikációs eszköz, melynek elsajátításában fontos szerepet játszik az egyéni és a közösségi aktivitás; — a nyelv a beszédből kiindulva közelíthető meg; — a nyelvi eszközök jelentése megérthető szituációs kontextusokból, a nyelvi formák szituációkban, kontextusban telnek meg tartalommal; — egyes szituációkra a beszélő egyes szólánccalok reprodukálásával válaszolhat; a szólánccok — struktúrákat alkotnak, melynek jelentése új szavak behelyettesítésével megváltozik; — a nyelv egy bizonyos számú „basic pattern”-ből áll, melyekből alakítással, variálással új patternek hozhatók létre, a beszélő (író) a nyelvet újratermelheti; — a mindenkori nyelvhasználati konvenciók (usage) szerint hibátlan, értelemmel rendelkező patterneket felidézni és struktúrákat produkálni úgy lehet, ha a beszélő (író) a patterneket automatizálta, illetőleg azokat szituációkban, kontextusban gyakorolva a nyelv alkotási szabályait elsajátította; — az új mondatok olyan beszédpartner számára érthetőek, aki tisztában van a nyelv alkotási szabályaival; — a szabályokat az anyanyelvi beszélő ösztönösen, a nyelvtanuló tudatosan tanulja meg, összevetve azokat anyanyelvének szabályaival. A szakmódszertani előadások és viták a hallgatók korábbi nyelvészeti stúdiumaira épülnek. Jövőbeni tanári munkájuk eredményessége nagymértékben függ attól, hogy — a tanuló, a tananyag és a körülmények figyelembevételével — hogyan válogatják meg és kombinálják a nyelvtudomány segítségével kidolgozott módszereket.

1972. április 18. Magyar és általános nyelvészeti szakosztály. BALASSA LÁSZLÓ, A stiláris ambivalenciáról. — Érzelmi életünk jelenségeinek nyelvi megnyilatkozási formái közül nagy figyelmet érdemel a szavaknak egy jelentős hányadában rejlő érzelmi-hangulati tényező. A lélektanból ismert pozitív és negatív érzelmeknek nyelvi megfelelői a pozitív és negatív hangulatú szavak. Ámde ismerünk pozitív és negatív elemből összefonódó, ún. *ambivalens érzelmeket* is (pl. Racine-nál a megcsalt Hermione forró szerelme és izzó gyűlölete Pyrrhus iránt); ezeknek nyelvi kifejezési formái — a többszörösen összetett mondatról az egyszerű jelzős szerkezetig (pl. *édes keserűség*) — igen változatosak. A stílustömörítés legszebb példái azok, amelyekben az alkotó művész egyetlen szóval is képes kétféle, mégpedig ellentétes érzelmi hangoltságot éreztetni, illetőleg kifejezni (pl. József Attila: Nagy, álmos *dzsungel* volt a lelkem). E ritka példákra tartanók fenn a stiláris *ambivalencia* megjelölést. Stíluselemzéskor számolnunk kell azzal, hogy az író és olvasója érzelmi állásfoglalása nem szükségszerűen azonos, tehát stílusminősítésük is különböző lehet.

1972. április 25. Nyelvoktatási szakosztály. HELL GYÖRGY, Tartalmi és formális szempontok érvényesítése az anyanyelvi oktatásban. — A tudományok osztályozásánál a humán és a természeti tudományok szembeállítása régi hagyomány. A nyelv a humán tudományok jellegzetes példája. A formai (természettudományi) és a tartalmi (társadalomtudományi) módszerek jellemző vonásainak felvázolása után ezeknek az általános iskolai és középiskolai tantárgyak oktatásában való érvényesítéséről szolt. A nyelvoktatás olyan sajátos terület, amelyben a formális és tartalmi szempontok egyaránt felhasználhatók. A formális szempontok érvényesítésének helye: alaktan és strukturális leírás. A formális leírás alkalmazása főként a tartalmi szempontok szerepének nagyobb tudatosítása érdekében történik. A formális szempontok alkalmazása az idegen nyelvek oktatása szempontjából jelentős.

1972. május 2. Szlavisztikai szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, A szerb-horvát nyelvi kérdés múltja és jelene. — Miután röviden vázolta a szerb és horvát nyelvterületen a táji irodalmi nyelvváltozatok kifejlődését és a XVIII. század végére kialakult állapotot, részletesebben ismertette a későbbi egységesítő törekvéseket, az irodalmi

nyelv és helyesírás reformját a XIX. század elején, majd bemutatta a szerb és horvát között máig is fennálló különbségeket, tárgyalva az ezek feloldására irányuló kezdeményezéseket, illetőleg az egységesítés ellen felhozható érveket. Mivel a nyelvi kérdés mögött művelődéstörténeti, társadalmi és gazdasági problémák húzódnak meg, horvát részről a nyelvi különállásra való törekvés a nemzeti lét védelmének egyik formája. A teljes nyelvi egység megvalósulása tehát egyelőre nem várható.

1972. május 9. Germanisztikai – romanisztikai és általános nyelvészeti szakosztály. PELLEGRINI GIAN BATTISTA (Padova), Párhuzamok az Ibér-, az Appenin- és a Balkán-félsziget nyelveinek keleti eredetű szavai között. (Franciául.) — Ami a keleti eredetű szavakat illeti, nagyszámú szókincsbeli egyezés van a három félsziget, a Balkán-, az Olasz- és az Ibér-félsziget nyelveiben. Az első esetben több török eredetű szóról beszélhetünk, amelyeket gyakran az arab vagy az iráni közvetített, és amelyek minden (vagy szinte minden) balkáni nyelvben megtalálhatók, s eljutnak bizonyos mértékben a magyarba is. Néhány ilyen szó megvan Itáliában is: török eredetű szavak vannak mindenképp a velencei, a liguriai és néhány dél-olasz nyelvjárásban. Sokkal gyakoribbak azonban azok az egyezések, amikor Itáliában és az Ibér-félszigeten az egymásnak megfelelő szavak közvetlenül arab eredetűek (az arabizmusok Olaszországban sokkal gyakoribbak, mint általában gondolják). Az olasz nyelvben — különösen a szicíliai olaszban — meggyökereedett arab elemeinek tanulmányozása nagy mértékben támaszkodhat a balkáni turcizmusokra (itt néhány példát idézett: szicil. *cicceri càlia* 'pörkölt borsó' a 'sült étel' jelentésű arab *qalinyá*-ból ered, amelynek boszniai megfelelője *kalja* 'sült hús vagy sült káposzta', stb.: ezeket az arab szavakat a török közvetítette). Az előadó a továbbiakban osztályozta az olasz nyelv keleti elemeit, majd állításainak igazolására saját etimológiáiból bemutatta a *ragazzo*, *facchino*, *marzapane* stb. példákat. E kérdések kimerítő történeti és etimológiai tárgyalása megtalálható kétkötetes munkájában: *Arabismi nelle lingue neolatine con particolare riguardo all'Italia*. Brescia, Paideia, 1972.

1972. május 16. Nyelvoktatási szakosztály. SERÉNY ANDOR, Az állami nyelvvizsgák célrendszere és a tudásszint elbírálásának kérdései. — Az évenkénti 4–5000 jelentkező a nyelvvizsgák iránti élénk érdeklődést mutatja. A nyelvtanároknak a nyelvvizsgákkal kapcsolatos észrevételei — bár vannak közöttük valóban jogosultak is — gyakran szem elől tévesztik az állami nyelvvizsgák célját, amelyet a közigazgatási és a gazdasági élet, pontosabban a munkáltatók kívánalmai határoznak meg. A vizsgáknak a különböző munkahelyeken jelentkező különféle nyelvi feladatok elvégzésére való felkészültséget kell felmérniük. A felmerülő igényeket és a vizsgálandó készség- és tudásszintet a vizsgáztatást szabályozó hatósági rendeletek szabják meg. Bizonyos ellentét tapasztalható tehát az egyes nyelvészeti—módszertani felfogások és a gazdasági élet konkrét igényei, illetőleg egyes intézmények nyelvoktatása és a nyelvvizsgáztatás között. E kettőség megszüntetésére a vizsgáztatás követelményeit és módszereit fokozatosan kell módosítani az érvényes rendelkezések keretein belül. Az oktatásban pedig az általános nyelvészeti és módszertani elvek mellett fokozottabb figyelmet követelnek társadalmunk igényei: differenciáltabban kellene érvényesítenünk az idegennyelv-oktatás társadalmi céljait.

Osszeállította MIKESY SÁNDOR

PÁLYÁZAT

1973. évi

kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a távlati tudományos kutatási terv kutatási főirányáiban elért jelentős eredmények jutalmazására

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1/1973. MTA—E (A. K. 3.) sz. utasítának megfelelően pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázatban — két évnél általában nem régebb — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kézirattal (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munka folyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000—15 000 Ft, kutatási kollektívák esetében 6000—25 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

— az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;

— akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékaik, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi, stb. díjban) részesültek;

— kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testületi Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai- és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatási főirányért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1973. június 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felveszeti szakvéleményét, és a pályázatot július 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni, vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1973. február 10.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A távlati terv kutatási főirányai:

Országos szintű kutatási főirányok

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szilárdtestek kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológailag aktív vegyületek kutatása

Tárcaszintű kutatási főirányok

(amelyek nem azonosak az országos főiránnyal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

Az EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
5. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása

6. Daganatok ethiopathogenesise és therápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása

A MAGYAR TESTNEVELÉSI ÉS SPORTSZÖVETSÉG ORSZÁGOS TANÁCSA gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazásai (kivéve az orvostudományi alkalmazások)
2. Az ember természeti környezetének védelme (főleg a bioszféra megváltozása szempontjából)
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos meg-alapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a-fel-szabadulás óta

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZÉSI MINISZTERIUM gondozásában

1. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A zöldségtermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása
4. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
5. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
6. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
7. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
8. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai kérdéseinek kutatása
9. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetés fejlesztése
10. Az élelmiszergazdaság közigazdasági szabályozó-rendszerének fejlesztése
11. Az élelmiszergazdaság jelentőségének, makroökonomiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
12. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
13. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
14. Az élelmiszergazdaság egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, prognózisok kidolgozása
15. Közigazdasági befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)
16. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)

A MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

PÁLYÁZAT

kutatási jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a távlati tudományos kutatási terv kutatási főirányában elért jelentős eredmények jutalmazására.

Pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektíváik akár akadémiai, akár más kutatóhelyen dolgoznak.

A pályázatban – két évnél nem régebb – nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kéziratral (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munka folyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000–15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000 – 25 000 Ft.

Nem részesíthetők fenti jutalomban az Akadémia tagjai, továbbá azok, akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékaik kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi díjban, stb.) is részesültek.

A pályázatot f. év szeptember 10-ig kell az Akadémiához címezve a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani. A pályázatnak tartalmaznia kell:

a) a főirány megnevezését; b) a pályázó nevét, kutatóhelyét és beosztását; c) a kutatási eredményre vonatkozó különlevonatot, ill. kéziratot, vagy kutatási zárójelentést; d) nyilatkozatot, hogy a kutatásért munkabéren és járulékaik kívül más ellenértéket nem kapott a pályázó.

Budapest, 1972. április 30.

**A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége**

A távlati terv kutatási főirányai:

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KERETÉBEN

I.

1. Szilárdtestek kutatása
2. Biológiai aktív vegyületek kutatása
3. A számítástechnika alkalmazásai
4. Az ember természeti környezetének védelme
5. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

II.

1. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
2. Biológiai aktív vegyületek kutatása
3. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
4. Életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa (bioreguláció)
5. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól
6. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
7. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
8. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása
9. Daganatok ethiopathogenesise és terápiája
10. Radioizotópok orvosi alkalmazása
11. Sérülések pathológiája és ellátása
12. Genetikai kutatások
13. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
14. A vízgazdálkodás alapösszefüggéseinek kutatása
15. A zöldségtermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása

16. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
17. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
18. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
19. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
20. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai kérdéseinek kutatása
21. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetés fejlesztése
22. Az élelmiszergazdaság közigazgatási szabályozórendszerének fejlesztése
23. Az élelmiszergazdaság jelentőségének, makróökonómiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
24. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
25. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
26. Az élelmiszergazdaság egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, programok kidolgozása
27. Közigazgatási befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata
28. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása
29. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KERETÉBEN

1. A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
2. A szocialista vállalat
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. Középtávú világgazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta
7. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása
8. Közigazgatási befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata
9. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása
10. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései
11. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
12. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
13. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

1972. december 31-ig társasági tagdíjukat rendezték:

Köszönettel nyugtázzuk felülfizetésüket: Szepesy Gyula 200,— Ft, Benke Mihályné 130,— Ft, Bánhidi Zoltán 120,— Ft, Gáti József 100,— Ft.

Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Ádám László, Adonyi Zoltánné, Adorjáné Weress Margit, Andor Györgyné, Apor Éva, Arany Krisztina, Arató János, Bakos Ferenc, Bakos József, Bakró Nagy Marianne, Balassa Iván, Balassa László, Balázs János, Balázs Józsefné, Bálint Sándor, Balogh Éva Rózsa, Balogh Lajos, Bán Ervin, Bán Imre, Bánhidi Zoltán, Banó István, Bánóczy Györgyné, Bárczi Géza, Bartha Katalin, Bécsy Tamás, Beke Béláné, Békési Imre, Bélyi Antalné, Bene Sándor, Benke Mihályné, Benkő László, Benkő Loránd, Bereczky Gábor, Berente István, Berényi Zsuzsanna, Berrár Jolán, Berzy Sándor, Bese Lajos, Bihary Ferencné, Bíró Izabella, Bokorné Lőrinczy Éva, Botka Zoltán, Botos Imre, Bozsik Ferenc, Bozsik Gabriella, Buda Sándorné, Buzáky Judit, Büky László, Chikán Zoltánné, Csúcs Sándor, Csupor Zoltán Mihály, Cynolter Károly, Danczi József, Darázs Ödön, Deme László, Denke Gergely, Dezső László, Dienes Erzsébet, Dienes Tibor, Dombrovski József, Ecsedy Ildikó, Éder Zoltán, Elekfi László, Endrődy Ilona, Erdei Ferenc, Fábíán Pál, Fajcsék Magdolna, Faludi Györgyi, Farkas Vilmos, Fehértói Katalin, Fekete Ervin, Fekete Péter, Fényi Ottó, Ferenczy Géza, Fischer Sándor, Fodorné Mészáros Henrietta, Fogarasi Miklós, Fokos Dávid, Földes László, Gádoros Miklósné, Gáldi László, Gárdonyi Sándor, Gáti József, Gergely Éva, Gerő Igor György, Gráf Rezső, Grega Sára, Gregor Ferenc, Grétsy László, Gulya János, Gunda Béla, Gyarmati András, Győri György, Haáder Lea, Hadrovits László, Hajdú Emőke, Hajdú Mihály, Hajdú Miklós, Hatványi Tiborné, Havas Ferenc, Hegyi Endre, Héjjas Zoltán, Hell György, Héra Zoltánné, Herman József, Hernádi Sándor, Hessky Pálné, Hexendorf Edit, Hoffmann Ottó, Hollós Attila, Hont Miklósné, Hőnyi Ede, Hoppál-Mihály, Horgosi Ödön, Horpácsi Illés, Horváth Gedeonné, Horváth János, Horváth Jolán, Horváth Katalin, Horváth Mária, Horváth Terézia, Horváth Terézia, Horváth Tibor, Hosszú Ferenc, Huszár Ágnes, Implom József, Imre Samu, Inczeffi Géza, Ivánszkyne Gallasy Magda, Jakab István, Jakab László, Jávoriné Soltész Katalin, Jobbágyiné András Katalin, Juhász János, Juhász József, Kaán Miklósné, Kakuk Zsuzsanna, Kálmán Béla, Kálmán Mária, Kalmár Jánosné, Kalmár László, Kalocsay Tibor, Kara György, Karay Zsófia, Karinthy Ferenc, Károly Sándor, Katonáné Palló Margit, Kázmér Miklós, Kelemen József, Kelemen Tiborné, Kerekes Irma, Kerese László, Keresztes László, Kiefer Ferenc, Király Péter, Kiss Antal, Kiss Jenő, Kiss Kálmán, Kiss Károly, Kiss Lajos, Kiss Miklósné, É. Kiss Sándor, Kistamás Gyula, Kollányi Teréz, Komor Ilona, Kőműves Géza, Kónyi Sándor, Könyves Tóth Kálmán, Köpeczi Béla, Korenchy Éva, Körmendi Géza, Kornya Lászlóné, Korompay Bertalan, Korompay Klára, F. Kovács Ferenc, Kovács Ferenc, Kovács Ferenc, Kovács István, Kovács Miklós, Kovács Terézia, Kovács Zoltán, Kovalovszky Miklós, Králl Gézáné, Krammer Jenő, Kristó Judit, Kubinyi László, Ladó János, Lakó György, László Zoltánné, Lányi Ildikó, Lőrincz Jenő, Lőrincze Lajos, Lőrincze Lajosné, Magassy László, Manherz Károly, Margócsy József, Márk Tamás, Markó Imre Lehel, Martinkó András, Márvány János, Máté József, Mészáros György, Mészáros Istvánné, Mező András, Mikešy Sándor, Mikó Pálné, Mikola Tibor, Mizser Lajos, Mollay Erzsébet, Mollay Károly, Molnár Ferenc, Molnár József, Molnár József, Moór Elemér, Nádor Gyuláné, Nagy János, Nagy József, Nagy Mihályné, Nagy Tibor, Németh Gyuláné, Németh Marietta, Nyíri Antal, Nyirkos István, Nyirkos Tibor, Oltványi Ambrus, O. Nagy Gábor, Orbán Árpád, Ördödy János, Orosz Béla, Orosz Sándor, Ország László, Ördög Ferenc, Pais Dezső, Pálóczy-Horváth András, Papp Ferenc, Papp László, Pappné Hidvégi Andrea, Pásztor Emil, Pásztor János, Pauli Katalin, P. Balázs János, Pelle Béláné, Pete István, Péter László, Péter Mihály, Plaszkony László, Polonyi Szűcs Szilárd, Posgay Ildikó, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Pusztay János, Rác Endre, Rác István, Raisz Rózsa, Rajkné Lovas Gizi, Rejtőné Hutás Magdolna, Reuter Camillo, Róna Tas András, Rozgonyi Miklósné, Rostás Mária, Rudnay Károly, Ruzsiczky Éva, Sal Éva, Schlitter Erzsébet, Schmidt Gyuláné, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Sellei Zoltán, Serény Andor, Simon Györgyi, Simonyi Pálné, Sipka Sándor, Sipóczy Győző, Skripecz Sándor, Somogyiné Háromi Antónia, Somorjai Ferenc, Surányiné Meggyes Klára, Szabó Dénes, Szabó Géza, Szabó József, Szabó Kálmán, Szabó Katalin, Szabó Sándor, Sz. Kispál Magdolna, Szabolcsi József, Szathmári István, Szekrényessy Júlia, Szelezsán Irén, Szemere Gyula, Szende Aladár, Szende Tamás, Szepesy Gyula, Szépe György, Szilágyi Ferenc, Szoboszlai Miklós, Szólke István, Szűts László, Takács Etel, Tarján Jenő, Telegdi Zsigmond, Tellér Gyula, Temesi Mihály, Temesi Mihályné, Terebes Éva, Tolvaj Márta, Tompa József, Tompa Józsefné, Tóth Imre, Tóth István, Tótvölgyi Henrik, Török Gábor, Töttössy Csaba, Turchányi Ágota, Újváry Zoltán, Uray Géza, Urayné Kőhalmi Katalin, Úrhegyi Emília, Utasi Zita, Vadász Terézia, Vajda József, Varga Györgyi, Vargha László, Varsányi István, Vas József, Vásáry István, Véges István, Végh József, Velcsöv Mártonné, Vértes Edit, Vértes O. András, Vihar Béla, Voigt Vilmos, Wacha Imre, Zahemszky Lászlóné, Zakar András, Zala Mária, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva, Zsilka Tibor, Zsolt Zsigmond.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,- Ft.
111. Kovalovszkó Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,- Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érmek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,- Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-ző nyelvjárás. 1965. 16,- Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,- Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,- Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,- Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,- Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,- Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,- Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai) 1967. 15,- Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,- Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,- Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,- Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,- Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,- Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásémlék. 1971. 8,- Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,- Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,- Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,- Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,- Ft.

Kapható továbbá:

- Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,- Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,- Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke, Mai magyar nyelvi tanszéke és Finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszégeken készült kiemelkedő doktori értekezések és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. Zilahi Lajos: A zárt í-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az ő-zés vizsgálatához. Doboz község ő-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Érdi Éva: Anyós Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portókölséget számítunk fel.

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXVIII. közgyűlése	501
E. ABAFFY ERZSÉBET: A tranzitív és intranszitiv igékről	190
ANDRÁSFALVY BERTALAN: Hulló, hulló, küllő	210
ANTAL ISTVÁN BERTALAN: A gémőri karszt <i>Ostorménes</i> helynevei	454
BÁLINT SÁNDOR: Forgószerda	77
BALOGH LÁSZLÓ: Kraszna—Ejeg 78. — A <i>Gyöngyös</i> állatnév jelentéséhez 128. — Az <i>idős</i> és <i>ifjú</i> melléknevek népnyelvi funkciójáról 242. — Dúló	455
BÁNHIDI ZOLTÁN: A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek néző- pontja	429
BÁRCZI GÉZA: Magyar nyelvtörténet az egyetemen	129
BENKŐ ELEK: Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből	453
BENKŐ LÁSZLÓ: Szófajiság és írói szótár	443
BÍRÓ IZABELLA: Réja	456
CZEGLÉDY KÁROLY: Gardizi „török” fejezetének magyarázatához	138
CSORDÁS MIHÁLY: Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről)	490
DOLMÁNYOS TERÉZ: Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről)	490
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Ármás	214
ÉDER ZOLTÁN: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyed században (1945—1970.)	107, 243, 355
ELEKFI LÁSZLÓ: A magyar szövegek és toldalékok rendszere	303, 412
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Talmi</i> — egy régi mozaikszó 81. — <i>Sál, szári</i> — kettős átvétel 82. — Aurélien Sauvageot üdvözlése 75. születésnapján: 1972. április 13-án	370
FEHÉRTÓI KATALIN: Egy kis név vonatkoztatás	214
FERENCZI GÉZA: Férjes nőink névviseleése és egyenjogúságuk	462
FOGARASI MIKLÓS: Carlo Tagliavini: Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza	121
GAJDOŠ VŠEVLAD JOZEF: A XVI. század első feléből származó magyar nyelvemlék	340
GREGOR FERENC: Észrevételek a magyar tolvajnyelv néhány szlovák eredetű szaváról	160
GULYA JÁNOS: Átkoz	216
H. GULYÁS ZSUZSA: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
HAJDÚ MIHÁLY: Anyanyelvünk az általános iskolában	373
HOLOVICZ FLÓRIÁN: Sajnovics János a Demonstratióról	493
HORPÁCSI ILLÉS: Milyen ló a Szent Mihályé?	286
R. HUTÁS MAGDOLNA: Néhány megjegyzés Dugonics András és Sándor István szó- használatáról 324. — Az anyanyelvi igeragozás Bessenyei György nyelvében	393
IMPLOM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok a TESz. első kötetéhez	332
INCZEFI GÉZA: Az elliptikus földrajzi nevekről	310
KÁLMÁN BÉLA: Papp István (1901—1972.)	368
KESZLER BORBÁLA: Az <i>igyekszik</i> és az <i>emlékszik</i> tótípusa	209
KISS JENŐ: Hangutánzó igéink nyelvföldrajzához 102. — A strukturális nyelvföld- rajzról 345. — A magyar nyelvjárások pusztulásáról	479
KOROMPAY KLÁRA: Elefánt	174
KOVALOVSKY MIKLÓS: Zsoldos Jenő emlékének	492
LAKÓ GYÖRGY: A taktika szerepe némely újabb nyelvészeti bírálatban 47. — Aarni Penttilä (1899—1971.)	123
MÁNDOKY ISTVÁN: Bütü 170. — Kozma	299

MEZŐ ANDRÁS: Községneveink rendezése a századfordulón	54
MIKESY SÁNDOR: A hét napjairól elnevezett helységek 256. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	382, 509
MIZSER LAJOS: Kiment Miskolcra	325
MOLNÁR JÓZSEF: Az APhI (IPA) fonetikus írásának használata a magyarban	258
MOÓR ELEMÉR: A <i>betű-től a könyv-ig</i>	150, 275
NÉMETH K. BÓDOG: Szótörténeti adalékok	472
NYÍRI ANTAL: Corrigenda „A Müncheneri Kódex 1466-ból” című műhöz	342
NYIRKOS ISTVÁN: Az inetimologikus hangokról	66
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Tárgyas igék tárgy nélkül	198
PAIS DEZSŐ: Fajsz 128. — A <i>tetem</i> adatolásához és a <i>tetemes</i> jelentéstörténetéhez 145. — Árpád-kori <i>Vizköz</i> helynév Szlavóniában 255. — Esetleg: G i g e i László volt 342. — Moór Elemérnek 383. — A <i>Vizköz</i> mint tájnév	450
K. PALLÓ MARGIT: A <i>ver</i> ¹ és a <i>ver</i> ²	294
PAPP FERENC: A lexémák alaktani szerkezete, szófaja és jelentésgazdagsága	23
PAPP LÁSZLÓ: Egy boszorkányper tanúkihallgatási jegyzőkönyve	226
POGÁNY IRÉN: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése	400
POSGAY ILDIKÓ: Kékes 458. — Herkulesfürdő—Mehádia	459
PURUCZKI BÉLA: A budai dűlőnevek	315
REUTER CAMILLO: Helynévmagyarázatok 217. — Fébám, fék	326
N. SEBESTYÉN IRÉN: Magyar szavak szamojéd megfelelői	263
SOLYMOSI LÁSZLÓ: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról	179
SOMOGYI BÉLA: A <i>passz</i> műszó a bridzsjáték szókészletében	327
SZABÓ GÉZA: Nyelvi rendszer és nyelvtörténet helyhatározóink körében	33
SZABÓ JÓZSEF: A mássalhangzók kiesése és nyúlása Nagykönyiben	482
SZABÓ T. ATTILA: Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből 1. — Erdélyi szövegemlékek 1552—1560 tájáról	222
SZATHMÁRI ISTVÁN: Búcsúunk Terestyéni Ferentől 126. — Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv	385
SZILÁGYI FERENC: Csokonai <i>sterc</i> szava	460
H. TÓTH IMRE: A magyar—oroszosz tudományos kapcsolatok köréből	322
URBÁN ALADÁR: <i>Honvéd</i> szavunk jelentésének alakulása 1848-ban	330
ÚRHEGYI EMILIA: Cipel	270
G. VARGA GYÖRGYI: Szaki, szakikám, szaki bácsi 82. — Lencem van	83
VÉGH JÓZSEF: Magyar nyelvjárási magnetofon-felvételeink elemzése	95, 231
VÉRTESY MIKLÓS: Brassai Sámuel mint névtelen levélíró	127
ZELLIGER ERZSÉBET: Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése 400. — Szövegmutatvány Kupuszináról (Bácskertesről)	490
ZSOLDOS JENŐ: Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez	84
Kisebb közlemények	209, 322, 368, 450
Szó- és szólásmagyarázatok	77, 210, 325, 454
Nyelvművelés	462
Nyelvtörténeti adatok	84, 222, 332, 472
Nyelvjárások	95, 231, 345, 479
Szemle	107, 355
Különfélék	123, 368, 492
Társasági ügyek	373, 501
Levélszekrény	128, 255, 383